

Som om vi aldrig funnits

Tolv tematiska forskarrapporter

Aivan ko meitä ei olis ollukhaan

Kakstoista temattista tutkintoraporttia

*Forskarrapporter till
slutbetänkande av Sannings- och försoningskommissionen
för tornedalingar, kväner och lantalaiset*

Stockholm 2023

STATENS OFFENTLIGA
UTREDNINGAR

SOU 2023:68

SOU och Ds finns på [regeringen.se](https://www.regeringen.se) under Rättsliga dokument.

Svara på remiss – hur och varför
Statsrådsberedningen, SB PM 2021:1.

Information för dem som ska svara på remiss finns tillgänglig på [regeringen.se/remisser](https://www.regeringen.se/remisser).

Layout: Kommittéservice, Regeringskansliet

Omslag: Elanders Sverige AB

Omslagsbild: Martina Huber

Tryck och remisshantering: Elanders Sverige AB, Stockholm 2023

ISBN 978-91-525-0752-0 (tryck)

ISBN 978-91-525-0753-7 (pdf)

ISSN 0375-250X

Innehåll

Förord	5
1 Språkideologi och det ofullbordade språkbytet Den språkliga försvenskningen av det meänkielitalande området <i>Kenneth Hyltenstam och Linus Salö</i>	9
2 Språkförlustens konsekvenser Om språk, kultur och välbefinnande <i>Leena Huss</i>	153
3 Statlig minoritetspolitik för språklig assimilering Historisk bakgrund till skol- och språkpolitik i Tornedalen samt genomgång av tidigare gjord forskning (a) <i>Lars Elenius</i>	203
4 Skolbarn i Tornedalen mellan två språk Tornedalingars förhållningssätt till svenska statens språkpolitik i två skolor i Tornedalen (b) <i>Lars Elenius</i>	261
5 Assimilering, bildning, fostran – en kunskapsöversikt rörande forskningen om arbetsstugornas verksamhet i Tornedalen <i>Daniel Nilsson Ranta</i>	401

6	Tornedalens folkhögskola – folkhögskoleideologi och assimilering <i>Marja Mustakallio</i>	435
7	Tornedalens bibliotek och dess roll i försvenskningens arbetet <i>Marita Mattsson Barsk</i>	481
8	Ströängar <i>Eivind Torp</i>	499
9	Att genom Svenska kyrkan återerövra Sverige inom sina gränser – en studie av en svensk nationalism och dess kyrkliga härförare i Luleå stift <i>Urban Claesson</i>	533
10	Laestadianerna, språket och överheten i svenska Tornedalen fram till 1970 <i>Gerd Snellman</i>	573
11	Forskningsstudie angående rasbiologiska undersökningar av tornedalingar, kväner och lantalaiset i Sverige <i>Curt Persson</i>	609
12	Insamling av mänskliga kvarlevor i Tornedalen under 1800-tal och tidigt 1900-tal <i>Carl-Gösta Ojala</i>	695

Förord

Syftet med att publicera forskarrapporterna

Denna volym är en bilaga till slutbetänkandet från Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset. Här presenteras de tolv rapporter som författats på uppdrag av kommissionen. Rapporterna har färdigställts av oberoende forskare och experter vid olika tidpunkter under åren 2020–2023. Rapporterna har diskuterats i Sannings- och försoningskommissionen, men det är de enskilda forskarna som står som ansvariga för innehållet i sina respektive rapporter.

Samtliga rapporter avhandlar frågor relaterade till den nationella minoriteten tornedalingar, kväner och lantalaiset. I enlighet med kommissionens direktiv har rapporterna bidragit till kommissionens uppdrag att kartlägga och granska assimileringsspolitiken av tornedalingar, kväner och lantalaiset. De har också varit en viktig del i kommissionens uppdrag att sprida information och öka kunskapen om minoriteten och dess historiska erfarenheter. Genom att publicera samtliga rapporter i sin helhet kan de fortsatt bidra till spridning av kunskap och information om minoriteten.

Forskarrapporternas innehåll

Rapporterna har listats i en ordning som ska underlätta för läsaren att ta del av dem. De inledande rapporterna tar därför upp frågor som behandlar assimileringsspolitikens konsekvenser för språket och kulturen och rapporter som berör mer specifika ämnen listas senare i volymen. Rapporterna är även listade enligt de olika teman de berör. Exempelvis listas de rapporter som berör utbildning efter varandra. Rapporterna är inte avhängiga varandra utan kan läsas som

enskilda undersökningar. Nedan följer en kort beskrivning av rapporternas innehåll utifrån den ordning de förekommer i volymen.

Volymen inleds med Kenneth Hyltenstams och Linus Salös rapport *Språkideologi och det ofullbordade språkbytet – den språkliga försvenskningen av det meänkielitalande området*. Rapporten ger en historisk beskrivning av den språkliga försvenskningen av Sveriges meänkielitalande områden under 1800- och 1900-talen. Utöver detta belyser rapporten begreppet ”halvspråkighet” samt resonerar kring möjligheterna till språkrevitalisering i dag.

Leena Huss rapport *Språkförlustens konsekvenser – om språk, kultur och välbefinnande* ger en överblick av kunskapsläget gällande flerspråkighet, språkförlust och språklig revitalisering. Vidare presenteras ny forskning om relationen mellan språkförlust, revitalisering samt socio-emotionell- och kognitiv utveckling och hälsa.

Lars Elenius presenterar i forskningsöversikten *Statlig minoritetspolitik för språklig assimilering – historisk bakgrund till skol- och språkpolitik i Tornedalen samt genomgång av tidigare gjord forskning* frågeställningar och forskningsresultat gällande skol- och språkpolitiken i Tornedalen. I rapporten *Skolbarn i Tornedalen mellan två språk – tornedalingars förhållningssätt till svenska statens språkpolitik i två skolor i Tornedalen* undersöker Elenius attityder och förhållningssätt bland elever, lärare och föräldrar till språkpolitiken i skolan i Tornedalen under perioden 1930 till 1960.

Daniel Nilsson Ranta har skrivit rapporten *Assimilering, bildning, fostran – en kunskapsöversikt rörande forskningen om arbetsstugornas verksamhet i Tornedalen*. I rapporten presenteras centrala aktörer för arbetsstugornas tillkomst och bevarande i Tornedalen, såväl som slutsatser gällande huruvida barnen i arbetsstugorna behandlades annorlunda än barn i andra jämförbara verksamheter i landet.

Marja Mustakallio har sammanställt en kunskapsöversikt över Tornedalens folkhögskola med rubriken *Tornedalens folkhögskola – folkhögskoleideologi och assimilering*. I kunskapsöversikten undersöks folkhögskolans tudelade roll som emanciperande och assimilerande gentemot minoriteten. Särskilt fokus ligger på kvinnors frigörelse.

Marita Mattson Barsk presenterar i rapporten *Tornedalens bibliotek och dess roll i försvenskningens arbetet* en kunskapsöversikt av Tornedalens bibliotek i Övertorneå. Kunskapsöversikten beskriver bibliotekets verksamhet, inriktning, initiativtagare och möjliggörare, samt

dess roll i assimileringpolitiken gentemot tornedalingar, kväner och lantalaiset

I Eivind Torps rapport *Ströängar* redogörs för hur staten har hanterat vissa frågor kring ströängar i norra Sverige.

Urban Claesson analyserar i sin rapport *Att genom Svenska kyrkan återerövra Sverige inom sina gränser – en studie av en svensk nationalism och dess kyrkliga härförare i Luleå stift* hur och varför Svenska kyrkan deltog i försvenskningen av tornedalingar, kväner och lantalaiset.

Gerd Snellmans rapport *Laestadianerna, språket och överheten i svenska Tornedalen fram till 1970* redogör för laestadianismens roll som språk- och kulturbevarare i minoritetsområdet.

Slutligen följer två rapporter vilka redan har publicerats i kortare versioner i Sannings- och försoningskommissionens delbetänkande *Då människovärdet mättes – exkludering och assimilering av tornedalingar, kväner och lantalaiset* (SOU 2022:32).

Curt Perssons rapport *Forskningsstudie angående rasbiologiska undersökningar av tornedalingar, kväner och lantalaiset i Sverige* undersöker i vilken omfattning tornedalingar, kväner och lantalaiset förekommer i Institutet för rasbiologiska undersökningar från verksamhetens start fram till dess avveckling.

Carl-Gösta Ojalas rapport *Insamling av mänskliga kvarlevor i Tornedalen under 1800-tal och tidigt 1900-tal* handlar om synen på tornedalingar i arkeologisk och närbesläktad forskning som berör insamling av mänskliga kvarlevor.

Samtliga rapporter kan bidra till en fördjupad kunskap om assimileringen och exkluderingen av tornedalingar, kväner och lantalaiset. De kan även fungera som en utgångspunkt för ytterligare forskning i ämnet.

Om författarna

Urban Claesson är professor i kyrkohistoria vid Uppsala universitet.

Lars Elenius är professor emeritus i historia med utbildningsvetenskaplig inriktning vid Luleå tekniska universitet.

Leena Huss är professor emerita i finska vid Uppsala universitet.

Kenneth Hyltenstam är professor emeritus i tvåspråkighetsforskning vid Stockholms universitet.

Marita Mattsson Barsk är tidigare bibliotekschef i Övertorneå och Haparanda kommuner.

Marja Mustakallio är filosofie doktor.

Daniel Nilsson Ranta är universitetslektor i socialt arbete vid Uppsala universitet.

Carl-Gösta Ojala är filosofie doktor och universitetslektor i arkeologi vid Uppsala universitet.

Curt Persson är filosofie doktor i teknikhistoria och biträdande lektor vid Luleå tekniska universitet.

Linus Salö är professor i tvåspråkighet vid Stockholms universitet.

Gerd Snellman är docent i kyrkohistoria vid Åbo Akademi.

Eivind Torp är docent i juridik vid Mittuniversitetet Östersund.

Språkideologi och det ofullbordade språkbytet

Den språkliga försvenskningen av det meänkielitalande området

Kenneth Hyltenstam och Linus Salö

Centrum för tvåspråkighetsforskning
Stockholms universitet

Kontakt: kenneth.hyltenstam@biling.su.se; linus.salo@biling.su.se

Innehållsförteckning

UPPDRAGET	1
1 INLEDNING	1
1.1 SPRÅKET OCH TALARNA	2
1.2 DISPOSITION	3
2 BEGREPP OCH TEORETISKA PERSPEKTIV	3
2.1 SPRÅKPOLITIK OCH SPRÅKIDEOLOGIER	4
2.2 STATENS OCH UTBILDNINGENS ROLL	7
2.3 ASSIMILATION OCH HEGEMONI	9
2.4 FÖRHÅLLANDET MELLAN MAJORITET OCH MINORITET	11
2.5 SPRÅKBYTE OCH SPRÅKBYTESFAKTORER	12
3 TILLVÄGAGÅNGSSÄTT	15
4 SPRÅKIDEOLOGI FÖRE FÖRSVENSKNINGEN	17
5 FÖRSVENSKNINGENS TID	20
5.1 UPPBYGGNADSFASEN	22
5.1.1 Brytningen under det sena 1800-talet	22
5.1.2 Utökad infrastrukturell satsning under 1900-talets inledning	29
5.2 FULLSKALEFASEN	31
5.2.1 Språk- och rasideologi i historisk belysning	34
5.2.2 Utbildning för en tvåspråkig befolkning	37
6 REVITALISERINGENS TID	39
6.1 MOBILISERING	39
6.1.1 Begreppet halvspråkighet: uppkomst, spridning och effekt	40
6.1.2 En pluralistisk politik tar form	47
6.1.3 Meänkielirörelsens initiativ inom kultur och media	51
6.2 KONSOLIDERING	53
7 FÖRSVENSKNINGEN SEDD UTIFRÅN GRUPP- OCH INDIVIDNIVÅ	57
7.1 DEMOGRAFI	58
7.2 SPRÅKFÖRHÅLLANDEN	62
7.2.1 Officiellt språk	62
7.2.2 Finsk finska i relation till meänkieli	65
7.2.3 Standardisering och modernisering	66
7.2.4 Tvåspråkighet	68
7.2.5 Språkbehärskning i finska och svenska	72
7.2.6 Effekter av förtrycket av meänkieli	79
7.3 ETNISK IDENTITET OCH DEN MEÄNKIELITALANDE BEFOLKNINGEN	90
7.4 SPRÅK OCH ETNICITET	93
7.5 SPRÅKSYN OCH SPRÅKATTITYD	95
7.6 HETEROGENITET/HOMOGENITET INOM MINORITETEN – NÄRINGAR	98
7.7 INSTITUTIONER – KYRKA – LAESTADIANISMEN	100
7.8 FAKTORER PÅ INDIVIDNIVÅ	102
8 SUMMERING OCH AVSLUTANDE REFLEKTION	106
8.1 SUMMERING AV ANALYSENS HUVUDPUNKTER	106
8.2 SPRÅKBYTETS, BEVARANDETS OCH REVITALISERINGENS FAKTORER	115
8.2.1 Språkbytet huvudfaktorer	115
8.2.2 Språkbevarandets huvudfaktorer	117
8.2.3 Revitaliseringens huvudfaktorer	118
8.3 ANSVARSFRÅGAN	120
REFERENSER	123

Språkideologi och det ofullbordade språkbytet

Den språkliga försvenskningen av det meänkielitalande området

Kenneth Hyltenstam och Linus Salö

Uppdraget

Föreliggande rapport redovisar ett uppdrag åt Sannings- och försoningskommissionen för tornedalningar, kväner och lantalaiset (Ku 2020:01). Studien ska utifrån tidigare forskning om språkbytesprocesser beskriva faktorer som påverkat de historiska skeenden då befolkningen i meänkielitalande områden genomgick en språklig försvenskning under 1800- och 1900-talen. Studien ska beskriva hur centrala politiska beslut och det lokala genomförandet av dessa under ett långt tidsförlopp har kommit att påverka minoritetens språkanvändningsmönster liksom rådande ideologiska trender betydelse för språkbytet. Detta knyts till gruppinterna faktorer som berör demografi, genus, förekomst av religiösa rörelser, näringsstruktur, institutioner med mera. I fokus finns även de socialpsykologiska effekterna av språkkontakten mellan minoritet och majoritet och särskilt i relation till ojämna maktförhållanden.

Studien ska även belysa införandet av begreppet ”halvspråkighet” och dess påverkan för språkbytesprocessen från 1960-talet och framåt samt halvspråkighetsbegreppets uppkomst, innebörd och spridning utanför den norrbottniska kontexten.

Slutligen innefattar uppdraget att mot ovanstående bakgrund resonera om dagens situation och de möjligheter för språkrevitalisering som föreligger utifrån aktuell lagstiftning om nationella minoriteter och minoritetsspråk.

1 Inledning

I denna rapport analyserar vi den språkpolitik som svenska staten historiskt bedrivit i förhållande till den meänkielitalande minoriteten i norra Sverige. Med *språkpolitik* avser vi inte bara det politikområde som under de senaste decennierna kommit att benämnas just så (Josephson 2018: 16), utan snarare såväl fastslagen som uttalad politik inom olika samhällsområden som haft språkliga konsekvenser. Tonvikten ligger på statens minoritetsspråkspolitik från 1870-talet och framåt, även om vi mer översiktligt diskuterar skeenden också under tidigare perioder. Syftet är att beskriva den process varigenom den

finsk eller meänkielitalande befolkningen i svenska Tornedalen och angränsande områden underkastades en språkpolitik som ledde till språklig försvenskning. Utifrån allmänna kunskaper om språkbytesprocesser vill vi mer specifikt ge en bild av hur centrala politiska ställningstaganden via myndigheter och andra organ samt enskilda aktörer inverkat på den meänkielispråkiga minoritetens språkanvändningsmönster. Detta diskuterar vi jämte faktorer som berör demografi, befolkningens förhållande till religiösa rörelser, näringsstruktur med mera, liksom de socialpsykologiska effekterna av språkkontakten mellan minoritet och majoritet. Vi uppmärksammar i det sammanhanget cirkulationen av begreppet ”halvspråkighet” från 1960-talet och framåt.

All språkpolitik utövas inom en språkideologisk ram av normativa idéer och tankesätt, vilka förändras över tid. Följaktligen är *språkideologi* rapportens viktigaste analytiska begrepp. Vi nyttjar det dels som ett sätt att accentuera språk som ett medel för social kontroll och därmed i utövandet av makt (Gal 2006), dels som ett sätt att kasta ljus över de bärande idéer som inverkat på den språkliga försvenskningssprocessen. Språkideologi är emellertid inte bara ett ramverk för förståelse av social kontroll och maktutövning. Språkideologi är lika mycket en grund för social frigörelse, vilket illustreras i de avsnitt som beskriver den etniska och språkliga mobilisering som blev avgörande för att meänkieli 1999 skulle erkännas som nationellt minoritetsspråk i Sverige och för revitaliseringen av meänkieli.

Det historiska händelseförloppet konkretiserar vi med hjälp av en modell som kombinerar makro- och mikroperspektiv på hur faktorer på olika nivåer i samverkan påverkat skeendet (Hyltenstam & Stroud 1990, 1991). Här behandlas faktorer på tre nivåer. På samhällsnivå belyses relationen mellan majoritet och minoritet samt omständigheter i det vidare samhälle där minoriteten ingår. På grupp-nivå behandlas omständigheter inom minoritetsgruppen och på individnivå förhållanden som gäller enskilda individers språkval. Rapporten avslutas med en reflektion över dagens språksituation, och de möjligheter till språklig revitalisering som språklagstiftning av senare datum medfört.

1.1 Språket och talarna

Något måste sägas om den terminologi vi här använder för att beteckna såväl språk som deras talare och geografiska utbredningsområden. Mycket av vårt källmaterial kommer från tiden före meänkielis formella erkännande. I litteraturen förekommer följaktligen begrepp som ”finska”, ”finnbygden” och ”de finskspråkiga minoriteterna” mycket frekvent. När vi refererar till tidigare källors benämningar av detta slag avses med ”finska”, ”tornedalsfinska” och ”finskspråkiga” – förutom, förstås, när vi berör förhållanden i Finland – det vi idag

officiellt benämner meänkieli och meänkielitalande. Meänkieli blev formellt språkets namn i samband med riksdagsbeslutet 1999, men beteckningen meänkieli användes i skrift redan i början av 1980-talet. För övrigt användes benämningen meänkieli i talspråket av den tornedalska allmogen sedan 1930-talet (Pekkari 1997: 157).

Vårt eget bruk av ”meänkielitalare” inbegriper såväl tornedalingar som kväner och lantalaiset. De tre etnonymerna används idag som egenbeteckningar inom den meänkielitalande befolkningen i Norrbotten. Beteckningarnas historiska bakgrund och deras varierade användning idag utreds i Elenius (denna volym a). I sammanhanget kan också påminnas om att etnonymen ”kven” i Norge betecknar den nationella minoritet i Nordnorge som har sitt ursprung i migranter från Tornedalen och nordligaste Finland främst på 1700- och 1800-talen och vars språk, ”kvensk”, är erkänt som nationellt minoritetsspråk i Norge. Vi vill understryka att ”talare” inte ska förstås som avhängigt språklig kompetens. ”Talare” inbegriper också grupper som identifierar sig med detta språk utan att nödvändigtvis behärska det, alltså även de som omfattas av den meänkielska termen *ummikko*, vilken betecknar en person som inte talar sitt eget språk eller som är enspråkigt svensktalande (tornedalingar). Vi nyttjar uttrycket ”det meänkielitalande området” som benämning på den svenska delen av Tornedalen plus andra delar av Norrbottens län där meänkieli talas, särskilt Gällivare- och Kirunaområdena.

1.2 Disposition

Rapporten börjar med en genomgång av de centrala begrepp och teoretiska perspektiv vi gör bruk av (avsnitt 2), följt av en beskrivning av vårt tillvägagångssätt (avsnitt 3). Därefter presenterar vi i olika avsnitt vår analys av den språkliga försvenskningen av det meänkielitalande området, från tiden för det förnationella projektet ända fram till våra dagar. Dessa avsnitt (4–6) skildrar olika faser i den språkideologiska utvecklingen: från de långa tidslinjernas perspektiv till försvenskningens tid, och vidare in i senare tider av mobilisering och konsolidering. I avsnitt 7 diskuterar vi ett antal komplementära faktorer med inverkan på språksituationen i det meänkielitalande området. Slutligen, i avsnitt 8, summerar vi rapporten och presenterar våra slutsatser.

2 Begrepp och teoretiska perspektiv

Det centrala fenomen vi söker analysera är *språklig försvenskning*, förstått som utfallet av en given språkpolitik. En viktig utgångspunkt är att skiftande föreställningar om språk

informerar de beslut som tas inom ramen för statlig språkpolitik. En annan utgångspunkt är att en språkpolitik typiskt förverkligas inom ramen för ett annat politikområde, exempelvis utbildning, och att den därför fordrar etableringen av infrastruktur eller nyttjandet av redan befintlig sådan. Detta behandlas i 2.1. Vi betraktar försvenskningen av det meänkielitalande området ur ett sociolingvistiskt perspektiv. I rapportens analyser begagnar vi oss av en lång rad begrepp som används inom detta fält – språkideologi, språkpolitik, assimilation, hegemoni, stigmatisering med flera – och vars teoretiska hemvist och innebörd preciseras i 2.1–2.4. Sista avsnittet (2.5) behandlar språkbyte och språkbytesfaktorer.

2.1 Språkpolitik och språkideologier

Språklig försvenskning uppfattas ibland som ett epifenomen, ett slags biprodukt, till försvenskning i mer allmängiltig, kulturpåverkande mening, då kopplat till framväxten av en svensk nation (Ehn, Frykman & Löfgren 1993; se Alalehto 2022 för en aktuell analys av Tornedalen). Bland nutida sociolingvister dominerar dock uppfattningen att språk näppeligen kan tillskrivas en sekundär eller underställd roll i sådana processer. Tvärtom framstår språk som ett av de mest verkningsfulla redskapen för att inkorporera ett territorium i en nationell gemenskap (Gal 2006; Heller 2011). Det är ingen tillfällighet att flera av nationalismlitteraturens standardverk – såsom Anderson (1983), Gellner (1983) och Hobsbawm (1990) – starkt betonar språk och språklig enhetlighet i formeringen av nationalstater. I linje med detta synsätt söker vi här synliggöra hur språk över tid tillmätts olika värden och funktioner i skapandet av den moderna nationalstaten, då i samspel med de olika skepnader av nationalism som denna historiska process inbegripit, och i kraft av den språkpolitik som praktiserats. Statens inblandning härvidlag är både direkt och indirekt (se vidare 2.2). Följaktligen talar vi i vissa sammanhang om försvenskningen som ett projekt, dels för att betona aktörskap i det nationella bygget, dels som en påminnelse om att nationalstaten inte bara är ett politiskt, ekonomiskt eller kulturellt system utan också ett diskursivt företag som verkar genom språk och på språkets terräng (Stroud 1999: 343).

Som projekt åstadkoms språklig försvenskning genom implementeringen av en språkpolitik. Språkpolitik spänner från hög policynivå till institutionellt språkbruk och det vardagliga språkliga utbytet (Tollefson & Pérez-Milans 2018). I den meningen är en språkpolitik att betrakta som en normativ ordning i syfte att åstadkomma ett språkligt tillstånd eller uppnå en önskvärd språklig verkan (Kroskrity 2000).

En språkpolitik kan vila på normativa föreställningar om nyttan med enspråkighet eller angelägenheten att förbättra ett språks värde och position på en språkmarknad. I fall där

språklig försvenskning är målet för en språkpolitik, finns en rad olika medel för styrning, reglering och kontroll för att nå detta mål. Dessa medel förlitar sig i grunden på uppbyggnaden av en *infrastruktur* för försvenskning. Infrastruktur, som det används här, syftar på ett bakomliggande, sammankopplat system, som stödjer och möjliggör en rad grundläggande funktioner inom ett samhälle. Det rör dels materiella ting såsom fasta anläggningar för kommunikationssystem, järnvägar och byggnader för utbildning, försvar och förvaltning, dels sociala och mer abstrakta ting av typen utbildningsväsende tillika andra institutioner och deras regelverk. Påfallande ofta är det materiella och det sociala två sidor av samma sak; exempelvis fordrar en fungerande utbildningsinstitution en skolbyggnad av trä, sten eller tegel, som i sin tur byggs av människor till följd av politiska beslut – och som tas i bruk för aktiviteter som också är socialt och politiskt betingade. Den snabba utbyggnaden av statligt finansierade och styrda folkskolor under 1800-talets sista år illustrerar detta tydligt (se 5.1). På motsvarande sätt är tekniska system ofrånkomligen också sociala. Ett belysande exempel i det aktuella fallet är järnvägssystemet, som tekniskt betraktat är en transportled för malm söderut, men som socialt betraktat – i andra färdriktningen – sågs som en social facilitator för införseln av svenska kulturella influenser, svenskt språk, svenskspråkiga lärare och så vidare (jfr Sörlin 1988; se vidare avsnitt 5).

Etableringen av en infrastruktur bör ses som ett medel för att nå språkpolitiska mål. I fall där målet är språklig assimilering kan exempelvis befintliga institutioner nyttjas eller nya institutioner skapas i syfte att inskräpa den språkliga ordning som ses som önskvärd (jfr Heller 1995; Codó 2018). Genom att på olika sätt reglera vilka språk som är gångbara i olika delar av offentligheten, kan statsmakter skapa, etablera och upprätthålla geopolitiska gränser. Det är i just det hänseendet som språk blir ett effektivt instrument eller medel för att åstadkomma mål som inte primärt handlar om språk. Noterbart är dock att även språkpolitik i andra riktningen – revitalisering – är avhängig en infrastruktur för att nå sina mål (se avsnitt 6).

I centrum för vår analys står frågor om vilka strömningar – särskilt enspråkighetsideologi (Silverstein 1996) – som drivit försvenskningssprocessen och hur denna åstadkommit. Begreppet *språkideologi* sammanlänkar stora, abstrakta språkpolitiska frågor på strukturnivå med det vardagliga språkbruket (Schieffelin, Woolard & Kroskrity 1998). Vi nyttjar begreppet språkideologi som det kommit att förstås inom lingvistisk antropologi, där Judith Irvine definierat det som ”ett kulturellt system av föreställningar om sociala och språkliga förhållanden, tillsammans med deras laddning av moraliska och politiska intressen” (Irvine

1989: 255).¹ Flera aspekter av detta sätt att definiera begreppet språkideologi lämpar sig för våra syften. För det första knyts språkfrågan till politiska överväganden, vilket möjliggör att tänka på språk som ett slags projektyta för frågor som egentligen är av icke-språklig art. I takt med språkideologisk förändring kan språk komma att stå för eller associeras med en social grupp och hotbilder som knyts till den; detta är en fråga om språkens *indexikaliteter*, vad de ”pekar på” och vilka betydelser de tillmäts i den sociala världen (Irvine 1989: 251; Silverstein 2003). Exempelvis kunde finska i en försvarspolitisk kontext tillskrivas indexikala värden förenade med något icke-svenskt och därmed potentiellt icke-lojalt med svensk säkerhetspolitik och i förlängningen det svenska nationalstatsprojektet.

För det andra medför Irvines tonvikt på system en påminnelse om hur språklig försvenskning inbegriper ett vitt spann av olika aktörer, som samverkar på ett sätt som ter sig systematiskt. Som vi ser det framstår svensk minoritetsspråkspolitik gentemot den meänkielitalande minoriteten som systematisk i kraft av att den realiserades parallellt inom flera olika politikområden – skolpolitik, försvarspolitik och kommunikationer (Slunga 1965; jfr Elenius 2014 om metasystem för utbildning). Med systematisk avser vi sätta fingret på hur språkpolitik kan framstå som planmässigt samordnad utan att för den sakens skull vara centralt orkestrerad. I detta sammanhang kan påpekas att system varken är slutna eller nödvändigtvis motsägelsefria; de kan tvärtom innehålla till synes motsägelsefulla element eller paradoxer (Wingstedt 1998: 24). Ett exempel är inrättandet av nomadskolan för samiska barn 1913. Samtidigt som skolformen var baserad på en klart segregativ ideologi (”lapp ska vara lapp”), skulle undervisningsspråket huvudsakligen vara svenska, ett drag i en assimilationsideologi. Reformen baserades på förslag av biskop Olof Bergqvist i en utredning om samernas skolgång som domkapitlet i Luleå fått Kungl. Maj:ts uppdrag att utföra. Bergqvist var alltså i detta fall *primus motor* för samtidig implementering av motstridiga ideologiska ståndpunkter (Hyltenstam & Stroud 1991: 126; se vidare 5.2).

Det är viktigt att påpeka att språkideologier inte är att likställa med osanningar eller myter om språk. De är sammanhängande politiskt anstrukna föreställningar eller idéer om språk, där mer eller mindre underbyggda antaganden ibland upphöjs till norm. Sådana föreställningar blir ibland så pass dominanta att de med tiden får karaktären av ”sunt förnuft” – eller *doxa* i Pierre Bourdieus terminologi, enligt principen att både ”den naturliga och sociala världen framstår som självklar” (Bourdieu 1977: 164), och att den därför inte kräver någon analys

¹ Citeringar från engelskspråkig litteratur återges i samtliga fall i vår egen översättning till svenska.

eller förklaring. Det är alltså fråga om förhållningssätt och uppfattningar som är förhärskande eller hegemoniska i ett givet samhälle vid en viss tidpunkt, men som i hög grad är omedvetna för individerna själva. Språkideologier som common-sense-antaganden om språk ska därmed inte förväxlas med politiska ideologier eller ”-ismer”. Även om språkideologier kan anknyta till politiska projekt av olika slag, ligger det närmare till hands att betrakta dem som folkideologier i vid mening. Se vidare 2.3 om hegemoni.

2.2 Statens och utbildningens roll

I analyser av statens roll i den språkliga försvenskningen av det meänkielitalande området är det angeläget att ta fasta på att språkideologier genomsyrar samhällen både horisontellt och vertikalt. En traditionell och oomtvistad utgångspunkt är att staten utövar kontroll genom lagar och förordningar samt agerar genom sina myndigheter. Enligt det synsätt vi anammar involverar emellertid förverkligandet av statens politik utlöpande kedjor av verkställande aktörer, förenade av givna byråkratiska tankesätt och språkideologiska övertygelser. Statens aktörer agerar således på en till synes lokal skala, exempelvis genom hur skolor finansieras och befolkas med personal. Det är ett perspektiv som i flera sammanhang visat sig användbart för förståelsen av svensk minoritetsspråkspolitik (t.ex. Hyltenstam & Tuomela 1996; Wingstedt 1998; Karlander 2017; Salö, Ganuza, Hedman & Karrebæk 2018; Salö 2021). Denna tankegång ligger också bakom den taxonomi av faktorer som här används för att konkretisera interaktionen mellan olika samhällsnivåer och aktörer i det förlopp som ledde till försvenskningen (Hyltenstam & Stroud 1990; se nedan).

Detta synsätt är förenligt med ett brett perspektiv på staten, som vetter mot idén om ”det allmänna” – dock utan att vara synonymt med något så vittfamnande som ”samhället”. Det finns exempelvis i Bourdieus (1994, 2014) arbeten, där staten ses som ett överordnat rum av historisk maktkoncentration, som har monopol på det legitima bruket av fysiskt och symboliskt våld, makt och dominans. Hans tonvikt också på symbolisk dominans är betydelsefull, eftersom detta pekar på statens intressen av att upprätthålla kultur och språk som enande och sammanbindande kitt. För Bourdieu är makten att härska distribuerad inom de fält som tillsammans utgör staten; i denna maktutövning ingår dock också att delegera rätten till agenter som i strikt mening inte är statliga aktörer (Bourdieu 2000: 187; se Arnholtz Hansen & Hammerslev 2010).

Vi har inspirerats av detta synsätt om än inte väglets av det till punkt och pricka. Staten är i vår betraktelse något mer och större än riksdag, regering och den byråkratiska statsapparaten ämbetspersoner. Statsmakten finns förvisso här, men den förvaltas genom att

den delegeras från institutioner – politiska, byråkratiska, rättskipande, vårdande, undervisande o.s.v. – till socialarbetare, rektorer, lärare och andra som utför statens funktioner. Särskilt i relation till det senare är staten en kulturellt enande kraft, kapabel att producera en legitim nationell kultur med likriktade kommunikationsformer. Mycket av detta sker genom skolsystemet, där grundläggande tankeformer kan överföras till stora delar av befolkningen, typiskt i tidig ålder.

Inom det sociologiska studiet av utbildning har man sedan länge betraktat utbildningssystem som ett viktigt medel för att inskräpa, vidmakthålla och förstärka gemensamma sociala värden, likheter och mått av homogenitet som får ett samhälle att hålla ihop (Durkheim [1922]1956). I vidareutvecklad tappning (t.ex. Bourdieu & Passeron 1977 [1970]) har detta synsätt plockats upp också av sociolingvister, som tillfört en mer artikulerad språklig dimension (Heller & Martin-Jones 2001). Studiet av språk i utbildning har därmed kunnat belysa språkets och utbildningens kombinerade inverkanspotentialer. Hur man organiserar läroplanen kan reglera språkens värden, och därmed deras talares värden, på den nationella språkmarknaden (Bourdieu 1991; se även Salö et al. 2018). Sålunda är skolsystemet ett av statens främsta redskap för utövandet av symbolisk makt och kontroll. Under den nationalistiska eran blev det ett internationellt förhärskande mönster att i undervisningen lämna minoriteters och koloniserade folks språkliga och kulturella bakgrund utan hänsyn. Denna linje var förhärskande fram till 1960-talet då den började ifrågasättas alltmer. Även därefter har dock idéstoffet starkt påverkat utbildningssektorn fram till våra dagar. Detta har varit ett av de starkaste instrumenten för assimilering och språkbyte (se 2.3–2.5).

Vårt synsätt på statlig språkpolitik behöver dock preciseras och nyanseras ytterligare, särskilt vad gäller aktörskap och förändring. Att uttrycksformer för statsmakt är samverkande betyder inte att de är orkestrerade, medvetet samordnade eller kalkylerat planlagda. Själva mångfalden av involverade agenter och institutioner gör nämligen samtidigt staten till en kamplplats där divergerande och ibland oförenliga synsätt kontinuerligt görs till föremål för stridigheter och därigenom omförhandling (Bourdieu 1994; jfr resonemang om hegemoniförändring nedan). I likhet med partipolitiska skiljelinjer kan olika departement och myndigheter ha sinsemellan olika intressen, ibland påverkade av trycket från överstatliga organisationer. En lärare eller rektor som agerar med statligt mandat kan också mycket väl handla på sätt som avviker från formellt sanktionerade instruktioner. Exempelvis kan en stats assimilatoriska språkpolitik formellt avskaffas men ändå leva vidare hegemoniskt i

människors praktiker och tänkande. Som vi ska återkomma till blir en språkpolitik riktigt effektiv först när dess tankegods och premisser övertas av dem den riktas mot.

2.3 Assimilation och hegemoni

Mycket av det vi här sorterar under språklig försvenskning relaterar till den typ av likhetssträvanden som kallas assimilationspolitik. Assimilering, vilket betyder 'att göra lika', existerar dock i olika skepnader med betydande gradskillnader (Brubaker 2001). I repressiva tappningar inbegriper det försök att inte bara lägga till kunskaper och praktiker utan att också kringskära redan etablerade sådana. Sådana homogeniseringssträvanden kan exempelvis inbegripa att förmå människor att "avlära sig" eller ge upp förstaspråket, exempelvis genom att undanröja utbildningsmöjligheter för det. Till detta hör frågan om vad staten försökte åstadkomma genom sin språkliga försvenskningspolitik. Som vi ser det inbegriper språklig försvenskning tekniker och instrument som tas i bruk med målet att korrigera människors språkliga repertoarer, alltså summan av de språkliga resurser som en människa förfogar över. Här krävs precision för skilja mellan interventioner som kan klassas som förtryck och sådana som rimligen inte kan det. Stora delar av skolsystemet syftar exempelvis till att forma elevers språkliga förmågor. Även om både tvåspråkighet och språkbyte påbörjas uppifrån, finns en betydande skillnad mellan målet att göra minoriteter tvåspråkiga och att tvinga dem till språkbyte. Därtill är det notoriskt svårt att veta vad som gjorts mot befolkningens vilja, dels för att ingen gemensam vilja finns, dels för att utsagor om befolkningens vilja likväl frekvent, men utan egentlig evidens, åberopats för att legitimera den språkpolitik som förts (se t.ex. Tenerz 1968).

Eftersom allmänt spridda idéer eller förhållningssätt oftast uppstår i den grupp som dominerar i ett givet samhälle (baserat på klass, etnicitet, kön etc.) och därifrån sprids till de dominerade grupperna används i sammanhanget begreppet *hegemoni*. Funktionen hos hegemoni är att bevara *status quo* vad gäller maktbalansen i ett heterogent samhälle (Gramsci 1971). Sådana hegemonier är dock inte bestående – och det behöver inte heller röra sig om bara en enda hierarki i en given tidsperiod. Hegemonier kan utmanas och nya kan uppstå. Fairclough (1989) kallar detta hegemonisk förändring. De ideologier som förekommer i ett heterogent samhälle är alltså starkt styrda av dess hegemonistruktur, och inte bara majoritetsmedlemmarna utan även minoritetsmedlemmarna bidrar till reproduktionen av denna struktur.

Gramsci (1971) skiljer mellan *kontroll genom tvång* och *kontroll genom samtycke*. I en given hegemoni behöver alltså inte alltid tvång utövas för att manifestera en given ordning. I sammanhanget kan också hänvisas till fenomenet *stigmatisering*. Hegemoniperspektivet

erbjuder en förståelseram för det förhållandet att även negativa attityder till en minoritetskultur kan överföras och tas upp av minoriteten själv. Ytterst skapas i sådana fall hos en del av minoritetsindividerna en skamididentitet. Enskilda personer kan i förhållande till den normerande majoritetsidentiteten känna skam över sitt ursprung, sin tillhörighet, ja, över sig själva. Genom en intrikat socialpsykologisk mekanism innebär hegemonistrukturen att skammen i sig blir ett synnerligen kraftfullt instrument med vilket *status quo* upprätthålls.

Som ett tydligt exempel på användning av ”skamverket” kan man peka på Tredje republikens Frankrike (1870–1940). I etableringen av standardfranska som språkligt jämlikhetsmål för alla franska medborgare var ett av de viktigaste redskapen skolornas skambeläggande och förlöjligande av elever från hem där familjen talade dialekt eller andra språk (bretonska, baskiska, occitanska m.fl.) (Weber 1976). Standardfranskan ”ideologiserades” som en tillgång och ett erbjudande för att skapa jämlikhet mellan medborgarna, inte som ett påtvingat nytt språk. Med en ”framgångsrikt” förd språkpolitik i skapandet av en centralistisk enhetsstat utgjorde Frankrike från och med 1870-talet en modell för övriga europeiska länder.

Nationalistiska och koloniala språkideologier har ofta omfattat idéer om den språkliga homogenitetens överlägsenhet så som i det just omnämnda franska exemplet, att ett samhälle med ett enda nationalspråk självklart är det mest fördelaktiga. Nationalspråkets oomtvistat höga värde i förhållande till andra i området förekommande språk var en tongivande komponent i de språkideologier som blev särskilt framträdande under slutet av 1800-talet och vidare under första halvan av 1900-talet. Detta var således en drivande faktor bakom spridningen av dominerande språk på övriga språks bekostnad (jfr Phillipson 1992).

Som vi ska återkomma till upphörde inte denna idéströmning under 1960-talet, vilket ibland påstås eller antyds, trots att den från och med det decenniet i många länder inte längre var tongivande för centrala politiska beslut och i offentlig retorik. Den har varit en ideologisk underström och därmed en betydande dold kraft fram till våra dagar (Hyltenstam 1986; Wingstedt 1998; Brubaker 2001).

Under en relativt lång period sedan 1980-talet, men särskilt under det senaste decenniet, har en utveckling mot nynationalism skett i stora delar av världen inklusive Sverige, och en assimilatorisk eller segregativ retorik har blivit alltmer explicit och inlemmad i allt fler segment i samhället. Här synliggörs paradoxen att globalisering tycks göda, snarare än motarbeta, nationalism (Hettne, Sörlin & Østergård 1998), vilket inverkar också på det språkideologiska klimatet. Denna problematik innefattas i Brubakers (2001) distinktion mellan transitiv och intransitiv assimilation. Transitiv assimilation är något som görs *mot*

befolkningsgrupper eller individer, medan intransitiv assimilation görs av befolkningsgrupper eller individer. När en assimilationsprocess startat kan båda typerna interagera med varandra. De stats sanktionerade åtgärderna för försvenskning – vilka explicit omtalades så från slutet av 1800-talet – rubricerades inte officiellt som assimilering utan som språkpolitik med syfte att göra minoriteter tvåspråkiga (Elenius 2006: 137), men en granskning pekar snarast mot att det faktiskt var frågan om en tydlig assimileringspolitik.

2.4 Förhållandet mellan majoritet och minoritet

Historiskt har språkliga och etniska minoriteter i Europa, liksom koloniserade befolkningar och minoriteter i andra delar av världen, typiskt inte haft något i politiska termer preciserat eget maktkapital. Obalansen i den politiska och legala makten till majoritetens fördel har inneburit att beslut kunnat fattas och lagar stiftas som negligerat eller stått i direkt motsättning till minoritetens intressen. Sådana förhållanden, där etnisk-språkliga minoriteter helt saknar egenmakt, förekommer även idag i ett antal länder, men det är numera vanligare att förhållandet mellan minoritet och majoritet på ett eller annat sätt är reglerat genom specifika bestämmelser inom en given stat, ofta initierat genom överstatliga ”påtryckningar” på enskilda länder att ansluta sig till konventioner utarbetade i internationella organ.

Maktförhållandena mellan majoritet och minoritet varierar starkt över tid och mellan stater eller styrelseskick på en skala från fullständigt undertryckande av minoritetens religiösa, kulturella och språkliga särart till situationer där lagstiftning till skydd och stöd för minoriteten förekommer. Moderna demokratier ser sig ofta som inkluderande genom att formellt ha anslutit sig till internationella konventioner om mänskliga rättigheter baserade i folkrättsliga regler och skydd för minoriteter (SOU 2005:40, s. 64ff.). Lagstiftning om en specificerad grad av autonomi för minoriteten syftar till en utjämning av maktobalansen, som exemplen Katalonien–Spanien eller Färöarna–Danmark illustrerar. Förhållandet mellan majoritet (eller staten) och minoritet hanteras ofta i de tre kategorierna *assimilation*, *exkludering* och *ackommodering* (se t.ex. Mylonas 2010: 87), men det finns många andra begrepp som berör sådana relationer, t.ex. *segregation*, *integration*, *marginalisering*, *ackulturation* o.s.v. Med *assimilation* menas i grunden att minoriteten upphör som befolkningsgrupp genom att den helt anammar majoritetens språk och kultur i form av levnadssätt och värderingar. Exkludering innebär att minoriteten avskiljs från samhället i övrigt. Apartheidssystemet i Sydafrika var ett exempel på detta. Ackommodering, liksom integration, innefattar en politik som underlättar minoritetens inlemmande i storsamhället,

samtidigt som den får stöd för bevarandet av sin kulturella och språkliga särart. En sådan politik kan vända ett pågående språkbyte eller motverka att språkbyte sker.

2.5 Språkbyte och språkbytesfaktorer

Det grundläggande skeendet vid språkbyte innebär att en maktdominerad befolkningsgrupp, en minoritet, som talar språk A, i kontakt med en maktdominerande befolkningsgrupp, en majoritet, som talar språk B, under en tidsperiod, i allmänhet över flera generationer, övergår från att ha varit enspråkiga talare av A till att bli enspråkiga talare av B. I perioden som förlupit mellan dessa två enspråkiga situationer har individerna varit tvåspråkiga i olika utsträckning. I Einar Haugens tidiga modell för språkbyte (Haugen 1953) beskrivs detta i ett antal faser, fas I–V, där A = full behärskning av minoritetsspråket, a = viss behärskning av minoritetsspråket, B = full behärskning av majoritetsspråket och b = viss behärskning av majoritetsspråket:

Fas I: A (enspråkighet i minoritetsspråket)

Fas II: Ab (full behärskning av minoritetsspråket, viss behärskning av majoritetsspråket)

Fas III: AB (full behärskning av båda språken)

Fas IV: aB (viss behärskning av minoritetsspråket, full behärskning av majoritetsspråket)

Fas V: B (enspråkighet i majoritetsspråket)

Det tidsmässiga förloppet kan vara kortare eller mer utsträckt i olika språkkontaktsituationer. På det individuella planet innebär detta att det vid en och samma tidpunkt kan finnas personer som representerar alla dessa språkanvändningsmönster, men över tid blir det allt färre som representerar de tidiga fasernas mönster och fler som representerar de senare fasernas. Världen över finns det otaliga exempel på fullbordade språkbyten. Den finska som i Sverige talades av s.k. skogsfinnar, eller svedjefinnar, utgör ett exempel. Från att från början ha utgjort en grupp som talat endast finska är dagens ättlingar enspråkiga i svenska; de sista talarna av värmlandsfinska, som var den sista representationen av skogsfinska, avled under 1970-talet (Lainio 1999; 2021). Broberg (1954: 83) rapporterade från början av 1950-talet att det fanns ett 30-tal talare som fortfarande var i livet: ”endast tre äro under 60 år, fem äro i åldern 67–70 år, medan de återstående äro närmare 80 år och därutöver”. Broberg redovisar vidare följande: Under inspelningsarbete för att dokumentera värmlandsfinskan 1948 intervjuades en ”sagesman” som fick frågan: ”Brukar ni tala finska?” Hans raska svar var: ”Nej. Vem skulle jag tala med? Skulle jag prata med mig själv? Eller med skogen?”

Att språkbyten fullbordas har vi alltså både i tid och rum närliggande exempel på. Men det förekommer också situationer med en (relativt) stabil tvåspråkighet, i vilken en viss del av befolkningen fortsätter att behärska minoritetsspråket. Det förekommer också situationer där minoritetsspråket revitaliserats, så att det blir allt fler talare som utöver sin fulla behärskning av majoritetsspråket samtidigt talar minoritetsspråket i olika utsträckning. I fråga om meänkieli är det uppenbarligen någon av de senare två situationerna som numera gäller.

Ytterst vore det förstås önskvärt att uttömmande kunna förklara varför språkbytet sker och varför utfallet skiljer sig åt i olika språkkontaktsituationer. Problemet är att det är omöjligt att i komplexa samhälleliga förändringar eller skeenden fastställa exakt vilka orsakssamband som föreligger. I stället är en möjlig ambitionsnivå att så noggrant som möjligt identifiera vilka förhållanden som föreligger i en given språkbytes- eller språkbevarandesituation. I det syftet kommer vi, som nämnts ovan, använda en modell som inkluderar en samlad uppsättning faktorer, vilka i internationell forskning om språkbyte och språkbevarande bedömts påverka förloppet (Hyltenstam & Stroud 1990). Faktorerna är uppdelade i kategorierna samhällsnivå, grupp-nivå och individuell nivå enligt Tabell 1. Faktorerna på samhällsnivå avser förhållanden som definierar minoritetens ställning i samhället i stort, i relation till majoriteten. Faktorerna på grupp-nivå berör förhållanden som karakteriserar minoritetsgruppen internt. Faktorer på individnivån slutligen gäller minoritetsindividernas språkliga praxis. Det är viktigt att påpeka att modellen postulerar en komplex interaktion mellan nivåer och faktorer. Förhållanden på grupp-nivå är t.ex. i flera avseenden bestämda eller påverkade av de ramor som etablerats på samhällsnivå. På motsvarande manér sätter förhållanden på samhälls- och grupp-nivå ramarna

Tabell 1: Språkbytes-/språkbevarandefaktorer (Hyltenstam & Stroud 1991)

I. FAKTORER PÅ SAMHÄLLSNIVÅ

Politiskt-legala förhållanden
Majoritetssamhällets ideologi
Språklagsstiftning
Implementering
Ekonomiska faktorer
 Industrialisering-urbanisering
 Majoritetsnäringar
 Kommunikationer
 Arbetsmarknad
Sociokulturella normer
Utbildning

II. FAKTORER PÅ GRUPPNIVÅ

Demografi
 Storlek
 Kärnområde
 Migration
 Åldersfördelning
 Könsfördelning
 Äktenskapsmönster
Språkförhållanden

Officiellt språk
Officiellt språk i annat land
Talas i mer än ett land
Dialekt- eller språksplittring
Standardisering och modernisering
Förhållandet mellan tal och skrift
Tvåspråkighet
Språkbehärskning
Språksyn
Heterogenitet/homogenitet
Näringar
Typ av etnicitet
Intern organisation
Institutioner
Utbildning
Kyrka
Språkplanering och språkvård
Forskning och kultur
Medier
Kulturytringar
III. FAKTORER PÅ INDIVIDNIVÅ
Språkval
Socialisation

för praxis på individnivå. Detta betyder dock inte att det föreligger en deterministisk ordning uppifrån och ner. Dynamiken i modellen ligger i att påverkan kan utövas även i motsatt riktning. Individerna har t.ex. frihetsgrader vad gäller både språkval och socialisationsmönster, och individernas val påverkar förhållanden på gruppnivå, t.ex. vilken typ av tvåspråkighet som utvecklats inom minoriteten, och ytterst förhållanden på samhällsnivå, t.ex. genom individers eller gruppens politiska aktivism. Modellen ger således utrymme för en balans mellan individers

och grupperns handlingskraft och de ramar för handlingsalternativ som existerar i den givna samhällskontexten.

Vi vill nämna att taxonomin av faktorer utarbetades i slutet av 1980-talet i samband med författarnas uppdrag åt samerättsutredningen (SOU 1990:91) att bedöma bevarandestatus för samiskan. Det vetenskapliga underlaget var litteratur som presenterade analyser av pågående och fullbordade språkbyten världen över.

Liknande taxonomier, som på samma sätt byggde på genomgångar av publikationer om språkbyttessituationer, presenterades internationellt vid samma tid. Joshua Fishmans *Graded Intergenerational Disruption Scale* (GIDS) för språklig vitalitet och revitalisering (Fishman 1991) är den mest citerade, men även Edwards (1992) kan framhållas. GIDS har senare utvecklats i arbete i Unescos regi (Brenzinger et al. 2003; Lewis & Simons 2010; se vidare Hyltenstam 2022 för diskussion av dessa).

Hyltenstam och Strouds (1990) taxonomi är användbar framför allt på ett heuristiskt-orienterande plan, och det är så den nyttjas även i föreliggande arbete (se nästa avsnitt). Den kan påminna oss om att det finns ett stort antal perspektiv som kan bidra till förståelsen av en given komplex språkanvändningssituation, även om det ofta inte går att fastställa enskilda faktorer exakta effekt. Den kan användas både analytiskt och syntetiskt, d.v.s. det går att både reflektera över enskilda faktorer inverkan och hur flera faktorer samspelar.

3 Tillvägagångssätt

Föreliggande rapport bygger till stora delar på språk-, samhälls- och historievetenskaplig litteratur om den statliga minoritetsspråkspolitik som specifikt riktats mot Norrbottens finskspråkiga minoritet. Till de författare vi särskilt förlitat oss på hör Hugo Tenerz, Nils Slunga och Lars Elenius, och för språkliga förhållanden Magdalena Jaakkola, Erling Wande och Birger Winsa. Rapporten använder sig vidare av visst arkivmaterial, debattinlägg och texter baserade på personliga erfarenheter, material som vi kontinuerligt refererar till för att illustrera våra uppgifter och resonemang. Här har vi av utrymmesskäl inte möjligheter att beröra annat än nyckelhändelser i det förlopp som verkat i riktning mot språklig försvenskning. Vi har på många ställen i vår framställning dragit in jämförelser med relevanta situationer i andra delar av världen, detta när vi bedömt det som instruktivt i syfte att tydligare belysa förhållanden och skeenden i det meänkielitalande området.

I den text som följer beskrivs den meänkielitalande minoritetens situation med hjälp av språkbytestaxonomins faktorer. Modellen, eller taxonomin, orienterar oss mot att söka information omkring försvenskningens processen utifrån ett stort antal olika perspektiv, som tillsammans kan bidra till förståelsen av den komplexa språkanvändningssituation som vi här behandlar. Den kan således ses som ett raster som hjälper oss att se den totala bilden, att både beakta de centrala och ofta citerade förhållanden som uppenbart påverkat språkanvändningen och samtidigt inte missa förhållanden som varit mindre framträdande i tidigare kommentarer. Dock har vi inte använt faktormodellen som övergripande struktureringsprincip i den fortsatta framställningen. Att i texten gå igenom faktor för faktor lämpar sig väl i ett sammanhang som redovisar bedömningar av ett minoritetsspråks bevarandestatus vid en viss tidpunkt, på det sätt som skedde för samiskan vid slutet av 1980-talet (Hyltenstam & Stroud 1990) och upprepat vid slutet av 1990-talet (Hyltenstam, Stroud & Svonni 1999). Detta fungerar inte bra i detta sammanhang, där vi presenterar händelser i en pågående process under ett långt tidsförlopp. En presentation faktor för faktor skulle leda till en fragmentariserad bild av förlopp och samband. Vi kommer därför i det följande att först kronologiskt i ett längre avsnitt presentera de mest framträdande skeendena på samhällsnivå som ledde till försvenskningen med betoning på den uttalade försvenskningens period som pågick från 1880 till 1950-talet. Vår kronologi behandlar dock även perioderna före och efter.

Vårt sätt att periodisera den språkideologiska utvecklingen har väglets av Elenius (2006) kronologi över den historiska, samhälleliga förståelsen av svensk minoritetspolitik i förhållande till den finsk- eller meänkielitalande befolkningen. Denna har alltså här anpassats

till språkideologisk utveckling på olika nivåer och i förhållande till olika faktorer. Elenius (2006) identifierar fem faser: först en av religiöst riksenande 1200–1550, efterföljt av en fas av kulturbevarande nationalistisk politik, 1560–1870. Båda dessa faser har det gemensamt att religionen tjänar som sammanhållande ideologi, och att ett slags blandning mellan tolerans och ointresse råder gentemot minoriteternas språk och kultur. Enligt Elenius följer därefter en konformistisk-nationalistisk fas 1880–1950, med industrialisering, infrastrukturell utbyggnad och militärpolitiska omvärderingar som viktiga komponenter. Det är i denna fas som svensk nationalism får en tydligare språklig dimension, då försvaringssträvanden tar sig uttryck i en assimilerande språkpolitik. Denna fas avlöses av en liberalt nationalistiskt period 1960–2000, med liberala minoritetsspråkliga reformer som kännetecken, varefter en postnationalistisk politik tar vid på sätt som gör sig påmind in i våra dagar.

Mycket av detta är överförbart till en historisk analys av språkideologiska förhållanden, inte minst vad gäller relationen mellan majoritet och minoritet. Vår analys börjar med en skildring av den långa utvecklingen från medeltid och fram till och med 1870. Detta görs i avsnitt 4, som handlar om de långa tidslinjernas perspektiv före försvaringspolitikens tidevarv. Här ges en bakgrund för att förstå den flerspråkiga situation som rått under flera hundra år, men som senare kom att uppfattas som ett problem. Perioden som följer därefter, försvaringsens tid, skildras i avsnitt 5. Denna period sträcker sig från 1880 till och med 1950-talet, och omfattar en uppbyggnadsfas och en efterföljande fullskalefas, karaktäriserad av att infrastrukturen för försvar var på plats. Dessa två faser behandlas i varsitt underavsnitt, som skildrar det tämligen snabba införandet respektive vidmakthållandet av försvaringspolitiken inom ett spann av samhällsområden.

Efter 1950-talet vidtar en ny tid, revitaliseringens tid, som beskrivs i avsnitt 6. Dess första fas behandlas under rubriken mobilisering (6.1). Här skildras processen varigenom den meänkielitalande minoriteten och dess företrädare successivt kom att spela en alltmer framträdande roll i fråga om bevarandet och revitaliseringen av det egna språket. Den andra fasen, konsolideringsfasen (6.2), behandlar perioden från år 2000, när meänkieli blev ett av Sveriges fem nationella minoritetsspråk.

Inom ramen för denna kronologiska genomgång påvisar vi successivt hur olika faktorer i modellen kan tänkas ha påverkat skeendet. Här är faktorer på samhällsnivå särskilt framträdande, men i takt med att minoriteten i senare faser tar en mer aktiv roll kommer också faktorer på grupp-nivå in i bilden. Efter behandlingen av dessa faser, kommer ett längre avsnitt där vi beskriver vilka konsekvenser samhällets språkideologi, språkpolitik och den näringsmässiga samhällsutvecklingen har haft för minoritetens förhållanden på grupp- och

individnivå. I detta avsnitt, avsnitt 7, behandlas faktorer som demografi, olika slags språkförhållanden som tvåspråkighet och språkbehärskning samt språk och etnicitet.

4 Språkideologi före försvenskningen

Den försvenskningsspolitik som man i Sverige kom att utöva mot det meänkielitalande området måste förstås mot kulissen av en längre historisk bakgrund. Betraktat i de långa tidslinjernas perspektiv betonas alltför sällan det faktum att den språkliga försvenskningen av Sverige föregicks av en lång period där andra språkideologier dominerade. I synnerhet gäller detta det slags tolererande flerspråkighetsideologi med religionen som sammanhållande kitt som rådde ändå från senmedeltid till sent 1800-tal. Eftersom den kyrkouppturna toleransen för flerspråkighet så tydligt inverkade på majoritetssamhällets ideologi, utgör den en stark faktor på samhällsnivå.

Från senmedeltid och fram till 1809 hade Sverige och Finland varit delar av samma rike under svenska kronan. Detta rike hade successivt också brett ut sig över samernas historiska bosättningsområden. Språkförhållandena inom detta vidsträckt område var följaktligen sammansatta och kännetecknades av en samexistens av svenska, finska och samiska varieteter. Inte sällan behärskade människor alla språken, om inte alltid fullt ut så åtminstone i de avseenden och funktioner som behövdes i handels- och andra typer av kontaktsituationer. Detta är bakgrunden till att norra Sverige liksom andra delar av Nordkalotten historiskt och i nutid är präglad av språkkontakt och flerspråkighet. Till exempel talades ett tjugotal olika språk i stormaktstidens Sverige, som genom erövrade provinser utvecklats till en konglomeratstat som nådde sin territoriella kulmen 1658–1660, förutom samiska och finska bland annat danska, gutniska, estniska, lettiska, votiska, ingriska och tyska (Andersson & Raag 2012). Tyska hade ofta funktionen av *lingua franca* i hela riket (Andersson 2012).

Svenska staten *i vardande*, var dock under en lång tidsperiod välvilligt inställd till – eller kanske snarare indifferent inför – den språkliga mångfalden i riket. Toleransen för denna mångfald begränsades heller inte av politiskt-legala förhållanden. En förklaring till detta ligger i det faktum att nationalstaternas etablering ännu inte var framskriden. För svenskt vidkommande var territorialiseringen av kungamakten inriktad på att etablera gränsen mot Danmark–Norge. Rikets norra delar betraktades länge som obebodd vildmark utan exploateringsvärde, även om detta successivt ändrades i takt med att staten expanderade. Exempelvis blev samer skatteskyldiga kring mitten av 1500-talet och malmfyndigheter gjordes kring 1600-talets mitt (Tenerz 1962: 284; Ruong 1969; Elenius 2006: 58).

Med statens stigande intressen och ökande närvaro följde alltså i detta skede inga påtagliga språkliga konsekvenser. En faktor av betydelse var religionen. Den hade tjänat som ett enande symboliskt kitt ända sedan 1200-talet. Efter 1500-talets reformation av kyrkan, från katolsk till protestantisk kristendom, bands den religiösa makten samman med kungamakten.

Med förflyttningen av kyrkans överhuvud från Vatikanen till Stockholm förbyttes också katolicismens ointresse för folkspråken mot en protestantisk tanke om kommunikation på människornas egna språk med spridning av kristendomen som högsta prioritet. Den lutherska kyrkan – och därmed kronan – kom här att legitimera och upprätthålla ett slags flerspråkighetspraxis, eftersom man ansåg att den religiösa kommunikationen skulle förmedlas på människornas modersmål. Även om perioden från 1500-talets till 1800-talets mitt präglas av svensk hegemoni i en successivt alltmer närvarande stat, blev den kyrkliga kontexten till gagn för utvecklingen av både det samiska och finska skriftspråket (Elenius 2006: 25).

Som försvenskingsredskap togs förvisso språk i bruk också i de geopolitiska dragkamper som från mitten av 1600-talet utspelade sig i Östersjöområdet, särskilt mellan Danmark-Norge och Sverige (se Runblom 1995). De provinser som häromkring erövrades och inkorporerades i det svenska territoriet – söderut Skåne, Blekinge och Halland; mot väst Jämtland och Härjedalen – genomgick en tämligen snabb process av försvenskning. Det skedde exempelvis med sjösättningen av en ny svensk kyrkoordning med gudstjänster på svenska samt genom ny svensk rättspraxis – sålunda blev präster och ämbetsmän viktiga utförare inom detta nationella projekt (Battail 2010; se också Hellström 2008). På infrastrukturell skala kan bildandet av Lunds universitet 1668 ses som ett sätt att påskynda försvenskningen i de sydliga provinserna; att man här tidigare än i Uppsala övergick från latin till svenska som undervisningsspråk är sannolikt ingen slump (Tengström 1973). Att språkliga gränser stärker territorialstatliga gränser insåg man således redan vid tiden för skapandet av den westfaliska ordningen, som vid 1600-talets mitt antog sin begynnande form (t.ex. Bring 1998; Karlsson 1997). Nationalstaternas tidsålder inleddes här, även om nationalism som ideologi och rörelse skulle komma i ropet först ett par hundra år senare (Hettne et al. 2006:18).

Den historiska politiska händelse som blev upphovet till att en sammanhållen finskspråkig befolkning i norr efter hand kom att få status av en språklig och kulturell minoritet i Sverige var freden i Fredrikshamn år 1809 mellan Sverige och Ryssland. Enligt fredsavtalet avsåg sig Sverige rätten till Finland, som fick politisk status av storfurstendöme i Ryssland. Det ska påpekas att även det svenskspråkiga Åland ingick i det avträdde området. Förhandlingarna

slutade med att nationsgränsen mellan Sverige och Ryssland drogs längs Könkämä, Muonio och Torne älvar, vilket innebar att en finskspråkig kulturbygd delades i två (Slunga 1965: 15). Därigenom marginaliserades eller isolerades de finsktalande på den svenska sidan av gränsen under årtiondena efter freden (Elenius 2006: 76), men tidsandan under första hälften av 1800-talet präglades inte av någon politisk opinion för försvenskning (Tenerz 1962). Så trots att Napoleonkrigen under tidigt 1800-tal gynnade framväxten av den enhetlighetsdrivande språkideologin *en nation – ett folk – ett språk*, uppenbarade sig ingen svensk vakthållning riktad mot finskan omedelbart efter 1809.

Under de första decennierna efter 1809 var den svenska statens intresse av den finsktalande befolkningen och dess språkliga förhållanden således inte påtagligt. De finsktalande kunde fortsatt, åtminstone i viss utsträckning, upprätthålla kontakter med befolkningen på den finska sidan, som rent administrativt var rysk. Man kan säga att staten i sina kontakter med den finsktalande befolkningen på den svenska sidan om gränsen anpassade sig till rådande språkliga förhållanden. Sålunda betraktades det som naturligt att finska skulle användas som undervisningsspråk i de skolor som enligt de nationella bestämmelserna i Folkskolestadgan 1842 efter hand inrättades i regionen. Detta var en pragmatiskt rimlig lösning med tanke på att stadgan inte föreskrev något om undervisningsspråk, och ingen politisk opinion för försvenskning fanns.

Enligt folkskolestadgan skulle skolor inrättas i varje församling inom fem år efter stadgans utfärdande. Dessa skolor, som var intimt knutna till kyrkan, skulle styras av ett skolråd, lett av kyrkoherden eller annan präst. Det dröjde drygt tio år innan den första folkskolan startade i Tornedalen (Winsa 1995: 15; Elenius 2001: 124). Folkskolestadgan föreskrev som nämnts inget om undervisningsspråk, och det betraktades som givet att det var finska som skulle användas som undervisningsspråk. Frågan om att barnen skulle lära sig svenska i folkskolan blev dock tidigt aktuell, och undervisning i svenska som ämne infördes efter hand (Elenius 2001: 146ff.).

Lokala försök med svenskspråkig undervisning hade dock förekommit på flera håll alltifrån 1850-talet, i vissa kommuner beroende på att det fanns en viss andel svenskspråkiga i befolkningssammansättningen (Elenius 2001: 145ff.). Aktiva beslut år 1869 på landstingsnivå om stödåtgärder till kommunerna i länet, liksom det statliga Finnbygdsanslaget till Tornedalens folkskoleväsende 1874, innebar stöd till den finskspråkiga undervisningen både i fråga om läromedel och tillgång till finskspråkiga lärare (Elenius 2001: 124). I fråga om högre

utbildning hade en så kallad lägre apologistkola² startat i Haparanda 1833 med undervisning på finska för de elever som endast behärskade finska – en ordning som dock var omtvistad; undervisningen på finska upphörde redan 1847 (Wande 1994: 14; Elenius 2001: 122). På samma sätt vidtogs aktiva åtgärder för att myndighetsutövning i regionen skulle anpassas till den finsktalande befolkningen med statsanslag till tolkar 1862 och landstingsfinansierad översättning av lagar och förordningar till finska 1871. Vidare fastställdes 1869 en tjänstemeriteringslagstiftning om företräde för finsktalande i statlig tjänst i Tornedalen (Elenius 2001: 117). Sammanfattningsvis kan sägas att dessa beslut fattades mot bakgrund av den språkideologi som fortfarande rådde, enligt vilken det fanns acceptans för att flera språk var representerade i det storsvenska riket. Under århundraden hade det setts som självklart att människorna skulle nås av religion, kunskap och samhällsutövning via sitt modersmål, alltså ett slags tolererande flerspråkighetsideologi. Denna tolererande flerspråkighetsideologi som rådde före 1809 i det svenska riket, uppblandad med ett mått likgiltighet, dröjde kvar långt in på århundradet.

Kring 1800-talets mitt fick emellertid laestadianismen, väckelserörelsen namngiven efter prästen Lars Levi Laestadius (1800–1861), spridning. Inom denna rörelse kom finskan att betraktas som det religiösa språket – skrifter var på finska och finska användes för religiös förkunnelse bland såväl samer som den finskspråkiga befolkningen (Slunga 1965: 10; Snellman denna volym). Bland annat på grund av sitt värnande om finskan som religiöst språk upplevdes laestadianismen som ett hot mot statskyrkans inflytande i Norrbotten; därtill var den gemenskap som rörelsen upprättade transnationell (inkluderande Finland), vilket i ökande grad kom att anses problematiskt med tanke på den fennomanska rörelsen i Finland och dess språknationalistiska idéer om ett storfinskt välde (Elenius 2006: 82, 101, 117; se vidare nedan).

5 Försvenskningens tid

I denna del skildras det tidevarv som i språkideologiskt hänseende bryter med den mycket långa föregående perioden. Det sker till följd av en rad sammanlänkande skeenden som verkar

² Apologistkolor inrättades enligt 1649 års skolordning inom den så kallade trivialskolan. Apologistkolan hade en mer praktisk inriktning mot tjänstemanna- och köpmansyrken och fokuserade på välskrivning, bokhålleri och aritmetik. I 1820 års skolordning blev apologistkolan uppdelad i en lägre och en högre del och blev helt skild från läroverket. Senare, 1849, blev apologistkolan, den övriga trivialskolan, som nu döpts om till lärdomsskolan, samt gymnasiet sammanslagna. Denna skolform kom i 1878 års skollag att kallas det allmänna läroverket (Landquist 1965).

i riktning mot språklig försvenskning. Den språkideologi som ser nationalspråket som ett enande medel gör således här entré, och bryter med tidigare tiders tonvikt på religiöst riksenande. Det är under den följande 70–80-årsperioden, 1880 till slutet av 1950-talet, som projektet om språklig försvenskning genomförs. De strömningar som nu ryckte fram gjorde gällande att en nation hålls samman av ett språk enligt logiken att nationer ger uttryck för sin folksjäl genom sitt gemensamma modersmål. Denna internationellt mycket spridda tankegång bör ses som en del av den nationella rörelse som den polska filosofen och sociologen Zygmunt Bauman (1991) kallat den moderna nationaliseringen av staten, vilken i hög grad byggde på språkligt enande av dem som befolkade statens territorium. Det var på många håll, om än inte alla, enspråkighetsideologins tidevarv, präglad av institutionaliserat införande och vidmakthållande av språkliga praktiker av särskilt värde för nationalstaten och dess språkliga hegemoni (Silverstein 1996). I Sverige gav den kraft åt en assimilatorisk språkpolitik i det meänkielitalande området, som initialt förverkligades inom politikområdet för utbildning.

Vi delar emellertid upp dessa skeenden i två olika faser: en uppbyggnadsfas, 1880–1920-tal, och en fullskalefas, 1920–1950-tal. Under första fasen företog sig representanter för staten ett målmedvetet arbete för att inrätta en infrastruktur för försvenskningen; under andra fasen fanns denna infrastruktur på plats. Tempot och momentet i dessa skeenden kan fångas med en flygplansliknelse: vid starten – första fasen – satte försvenskningssprojektet iväg på höga varv och med påtaglig acceleration, för att väl på kryssningshöjd – andra fasen – fortgå på lägre varv men likväl i än högre hastighet. En sådan liknelse leder tanken till själva effekten av genomförandet. Uppbyggnadsfasen framstår som dramatisk och hårdför särskilt i kontrast med perioden före, då försvenskningsspolitiken kring 1880 tilltar tämligen abrupt, med kraft, intensitet och systematik. Under fullskalefasen fortlöper försvenskningssprojektet och når full verkanskraft, trots att retoriken framstår som mildare än under uppbyggnadsfasen. Här utmanades nämligen legitimiteten i projektet gradvis av aktörer vars kritik bland annat stöddes av händelser i omvärlden som inverkade på åsiktsklimatet, men som också hade sin grund i egna kritiska ståndpunkter gentemot försvenskningsspolitikens enögdhet. Utifrån ett effektperspektiv präglas emellertid fasen inte av någon vändning, fartminskning eller uppluckring; tvärtom är det i denna fas av språkpolitisk realisering som försvenskningssprojektet nära nog fullbordas. Dels var försvenskningens infrastruktur med skola, arbetsstugor, seminarium, folkhögskola och bibliotek redan på plats, dels var den förda språkpolitiken så pass ideologiskt väl förankrad även bland den finsktalande befolkningen, att förverkligandet av försvenskningen så att säga rullade på av sig själv.

Dessa faser behandlas i det följande i var sitt underavsnitt.

5.1 Uppbyggnadsfasen

De stora förändringarna kom med de nationalistiska strömningarna som idealiserade idén om att territorium, kultur och språk skulle sammanfalla och inordnas inom en och samma stat. Denna framryckande nationalism präglade såväl Finland som Norge, som båda i hög utsträckning hämtade näring i språkfrågan (Elenius 2006: 139). I Norge rörde den frigörelseprocessen från Danmark och danskan; här strävade en språknationalistisk rörelse efter att utveckla ett norskt standardspråk i opposition mot den rådande situationen med danska som officiellt skriftspråk. Det s.k. landsmålet, senare benämnt *nynorsk*, som på grundval av olika, främst västnorska dialekter skapades och presenterades 1853 av filologen och språkvetaren Ivar Aasen (1813–1896), blev här ett alternativ som norskt standardspråk till det dansk–norska *bokmålet*. I Finland betonades upphöjningen av finskan till kulturspråk, då med udden riktad både mot svenskans dominans och mot Ryssland och ryskan.

De finska utvecklingarna hade direkt bäring på förhållandena i svenska Norrbotten. Enligt 1863 års finska språkförordning, utarbetad av fennomannen Johan Vilhelm Snellman och undertecknad av ryske kejsaren Alexander II, stadfästes att finskan skulle bli jämställd med svenskan och inom en tidsrymd av 20 år utvecklas till skol- och ämbetspråk (Elenius 2006: 83). Inom den fennomanska rörelsen i Finland odlades visionen om att ena de finskspråkiga minoriteterna inom ett nytt Stor-Finland (Slunga 1965: 30). Sverige fann sig nu pressat från två unga nationalistiska rörelser (Elenius 2006: 81), varav den ena – den finska – på ett direkt sätt angick svenska angelägenheter. Under åren som följde frammanade detta en hetsig stämning med förstärkande effekter. Svensk språkpolitik fick regelbundet kritik från finskt håll, inte sällan med budskapet att Sveriges finskspråkiga befolkning härstammade från Finland och nu behandlades styvmoderligt (Elenius 2006: 84). Genom att den meänkielitalande gruppen från finskt nationalistiskt håll påbörjades en koppling till Finland, inklusive finskt språk och kultur, kom gruppen från svenskt nationalistiskt håll att framstå som ett latent hot mot den svenska nationalstaten (Elenius 2006: 85). Detta förstärkte tilltron till den språkliga försvarsväpningsprocessens vikt och angelägenhet.

5.1.1 Brytningen under det sena 1800-talet

Inom det meänkielitalande området påbörjades under 1870-talet den politiska försvarsväpningsprocess som skulle få djupgående konsekvenser för gruppens identitetsutveckling och möjligheter till egenmakt. Mot bakgrund av den nationalistiska ideologin blev det en strävan för staten och dess ämbetsmän, inklusive och tydligast

företrädarna för kyrkan och skolan, att kulturellt och språkligt föra in den ”främmande” befolkningsgruppen i den svenska fällan. Stommen i den assimilationspolitik som berörde den finsktalande befolkningen omfattade i första hand åtgärder där skolan och andra anordningar för barns fostran blev de viktigaste verktygen för försvenskningen. Utbildningssystem är just system i den meningen att de består av olika sammanlänkande lager. Den del av den språkliga försvenskningenspolitiken som riktade in sig på utbildningen implementerades följaktligen inte bara genom inrättandet av skolor utan också inom ramen för lärarutbildningen, folkhögskolorna och de så kallade arbetsstugorna. Huvudlinjerna i utvecklingen kan i korta drag beskrivas enligt följande:

Så sent som på 1870-talet var all undervisning på finska (Elenius 2006: 125). Detta kom emellertid nu att förändras i snabb takt, i linje med Finnbygdsanslagets syfte att bygga ut folkskolan i det finsktalande området. Slunga (1965) framhåller att den statliga skolpolitiken som nu infördes markerade något nytt i statens relation till den finsktalande minoriteten, då ändamålet nu rättfram sades vara att rikta politiken mot den gruppen (s. 58). Målet var att sprida svensk kultur och, som man uttryckte det, hejda finskans fortsatta utbredning. Undervisning i och på svenska började nu tillämpas, dock inledningsvis som frivilligt läroämne. Eftersom detta inte ansågs få önskvärd effekt, presenterade konungens befallningshavande i länet, landshövdingen Henrik Adolf Widmark, i femårsberättelsen 1871–75 förslag på nya motåtgärder:

Den enda möjligheten att motarbeta detta överflyglingsbegär hos finskan torde vara att taga vara på och utveckla det ännu rätt betydliga svenska elementet uti socknen genom inrättandet av skolor, där svenska skall läras och läsas. (citerat i Slunga 1965: 60)

För ett sådant förslag saknades dock ännu såväl finansiering som politisk enighet. Det var dessutom behäftat med en rad praktiska implementeringsproblem, inte minst vad gällde tillgången till svenskkunniga lärare.

Utbildningen av småskollärare var från mitten av 1800-talet förlagd till småskoleseminarier, utplacerade på olika orter i Sverige. Småskollärarseminariet i Haparanda tillkom 1875 för att råda bot på den skriande lärarbristen i de finsktalande socknarna (Tenerz 1963: 269ff.). Eftersom finska vid tiden var undervisningsspråk i skolorna anammade också Haparandaseminariet finska som undervisningsspråk. Detta förhållande är intressant inte minst därför att just den tvåspråkiga staden Haparanda hade övergått till svenska som undervisningsspråk i folkskolan redan 1868 (Elenius 2001: 145), även om undervisningen i praktiken krävde lärare med funktionell kompetens i både svenska och finska. Tenerz (1963:

276) uppger att den första läraren vid Haparandas folkskola avskedades för att han inte kunde finska. Så sent som 1887 hade bara en av fyra folkskolor huvudsakligen svenska som undervisningsspråk (Tenerz 1925: 11).

Att småskollärarseminariet i Haparanda till en början hade finska som undervisningsspråk var därmed helt i linje med praktiska förhållanden. Det vittnar också om att den politiska opinionen för försvenskning via utbildningssystemet vid tiden kring 1875 inte var enad. Elenius (2001: 105f.) beskriver hur det förvisso fanns nationalistiskt sinnade röster som förordade bruket av svenska, men att synpunkten om minoritetens rätt till undervisning på sitt eget språk vägde tyngre. I en skrift av riksdagsmannen Adolf Hedin från 1874 uttrycktes exempelvis att den finskspråkiga befolkningen trots annat tungomål var ”goda svenskar” (citerat i Elenius 2001: 105).

Härefter förändrades emellertid opinionsklimatet och därmed språkpolitiken i snabb takt. Bara ett par, tre år senare framlades förslaget om statsfinansierade folkskolor i Tornedalen, med villkoret att undervisningsspråket övergick till svenska. Denna vision förverkligades ytterligare några år senare, 1888, i en första genomgripande förändring som innebar att statligt finansierade folkskolor med svenska som undervisningsspråk inrättades. Att svenska användes som enda undervisningsspråk var alltså en förutsättning för att staten skulle bekosta verksamheten. De första fyra skolorna startade samma år, medan ytterligare tretton inrättades redan sex år senare, 1894. Skolorna placerades dels vid den svensk-finska språkgränsen, alltså ett stycke in i Sverige, dels vid riksgränsen mot det ryska storfurstendömet Finland. De skulle utgöra ett dubbelt skydd mot vad man med tiden uppfattade som finskans utbredning på svenskans bekostnad (Slunga 1965: 63; Elenius 2001: 168). Utvecklingen skedde mot kulissen av en agiterad debatt i såväl svensk som finsk dagspress. Från finsk sida kritiserade fennomanerna försvenskingssträvandena i Tornedalen, och debattörer på den svenska sidan slog tillbaka med tal om försvarsåtgärder mot en finsk invasion, buren av en utbredning av det finska språket (Slunga 1965: 32).

Statens språkpolitik för folkskolorna satte på detta sätt avtryck på Haparandaseminiariets verksamhet. I princip samtidigt uppkom förslaget att flytta Haparandaseminiariet till svenskspråkig bygd (Elenius 2001: 144). Medan språkpolitiken för skolorna realiserades från 1888, blev dock lärarseminariet föremål för många turer i den politiska diskussionen. Förslaget att flytta seminariet vann inte gehör. Däremot kom ramarna för dess verksamhet att förändras under kommande årtionden, vilket går att utläsa i korrespondensen mellan seminariets föreståndare och domkapitlet i Luleå (Tenerz 1925). Praktiska avvägningar ställdes mot vad som med tiden framställdes som det övergripande målet med verksamheten:

”att bana väg för svenskt språk och svenskt tankesätt i finnbygden” (Tenerz 1925: 16).

Exempelvis skedde en omkastning i fråga om krav på språkkunskaper i inträdesfordringarna till seminariet. De krav på finskkunskaper för inträde som gällde inledningsvis slopades, för att öka antalet sökande från svensktalande trakter. I stället gjordes färdigheter i svenska till krav för inträde vid seminariet.

Tenerz (1925) presenterar också uppgifter som visar hur finskan gradvis fasades ut både som ämne i timplanen och som undervisningsspråk vid seminariet. På motsvarande sätt gick svenska från att vara blott ett ämne bland andra till att bli undervisningsspråk. I timplanen från de första åren under 1870-talet, då verksamheten hade finska som undervisningsspråk, skulle 5 veckotimmar ägnas åt svenska och 4 åt finska. Balansen försköts därefter steg för steg, i takt med att nya timplaner togs i bruk. Från 1885 var svenskans utrymme dubbelt så stort som finskans i timplanen (8 respektive 4 timmar), och i den översta klassen övergick man helt till svenska som undervisningsspråk. Tilldelningen för finska inskränktes till 3 timmar 1892, 2 timmar 1893 och 1 timme 1905, vilket gällde ända till 1912 då finska som ämne helt avskaffades från läsoordningen. År 1912 utgick också finskan helt som undervisningsspråk (Slunga 1965: 85f.). Tenerz (1925: 17) noterar uppgivet men syrligt att finskundervisningen var bortkastad, eftersom seminarielärarna vid den tiden saknade såväl kompetens som intresse.

Mot slutet av 1800-talet var det språkliga försvenskingsprojektet således på väg mot att komma i full schvung. Den snabba utbyggnaden av svenskspråkiga folkskolor kompletterades med andra utbildningsanstalter. Folkhögskolor grundades, 1896 i Boden och 1899 i Matarengi, nuvarande Övertorneå (se vidare Mustakallio denna volym). De etablerades i syfte att modernisera landsbygden, sprida svensk kultur och lära den finskspråkiga befolkningen svenska (Elenius 2001). Mer överordnat, i en tid av fosterlandskärlek och solidaritetskänsla, var syftet att etablera gränsen mot det ryska storfurstendömet Finland, och markera mot den fennomanska retoriken där. Med hänsyn till den senare, framhöll häradsbörding Georg Kronlund, skulle Tornedalens folkhögskola ”skapa ett bålverk för svensk odling och kultur vid vår östra gräns”, medan folkhögskolans rektor, Ludvig De Vylder, framhöll att dess avsikt var ”att helt vinna gränsbygden för fosterlandet genom att göra den delaktig av den svenska kulturens förmåner” (citerat i Slunga 2000b: 224; se Pekkari 1999).

Enligt Wandes (1989) bedömning var Kronlunds bevekelsegrunder snarast försvarspolitiska och nationalistiska – då i linje med Oscar II:s intressen för försvenskningen av det meänkielitalande området. För Oscar II, kung 1872–1907, framstod försvenskningen som ett nödvändigt försvar mot de finska fennomänerna och utbredningen av finska även på

den svenska sidan, något han menade att tidigare regeringspolitik tagit alltför lättsinnigt på. I sina dagboksanteckningar från 1897 betyder han att han själv inte blundade för vådorna av en sådan utveckling: ”åtskilliga åtgärder, som seminariums försvenskning, nya svenska folkskolor i Tornedalen, vägar, svensk volontärskola för finsktalande m.m. vittnar därom” (Groth 1984: 230).

De Vylders motiv, enligt Wande (1989), var idealistiska och praktiska. I *Tornedalen – dess land och folk* från 1902 skriver han att vi i framtiden bör sträva efter

f ö r b r ö d r i n g – liksom hittills, men hädanefter ej på svenskans bekostnad – och t v å s p r å k i g h e t. (De Vylder 1902: 37, spärrad stil i originalet)

Inskottet om ”på svenskans bekostnad” förklaras av att De Vylder redan vid denna tid torgförde den uppfattning som senare skulle komma att plockas upp i 1919 års Finnbygdsutredning, nämligen att området historiskt hade varit svenskspråkigt och att det svenska språket därefter försvunnit – eller undanträngts av finskan. Förklaringen till detta, enligt De Vylder, är denna:

Svenskarnes anpassningsförmåga i förening med finsk seghet och konservatism ha samverkat till seger, så att de gamla svenska släkter som finnas häruppe i mängd, vanligen behöfva lära sig svenskan på nytt. (De Vylder 1902: 36)

De Vylder är således ett exempel på en företrädare för försvenskningens politik som motiverat sin linje med argument om att återställa ett språkligt tillstånd som tidigare gällt. Därmed var det möjligt att framställa tvåspråkighet som målet för försvenskningen, ”detta andliga försvarsarbete”, vilket han likt andra benämnde ”det svenska upplysningsarbetet” (De Vylder 1902: 73). Följaktligen kunde kritiken mot den förda språkpolitiken avfärdas:

Någon sträfvan att utrota finska språket existerar icke, och allt tal härom beror på, att man missförstått de åtgärder som vidtagits för att sprida svensk språkkunskap. (De Vylder 1902: 72)

En annan form av institution för språklig reglering och kontroll utgjordes av de så kallade arbetsstugorna, där barn erbjöds mat, husrum och fostran i svensk kultur och svenskt språk (Nilsson-Ranta 2008; Lindskog 2010). Arbetsstugorna tillkom efter 1902 års nödår, då som ett slags filantropiskt initiativ med Carl Svedelius som innovatör (Slunga 2000a; om C. Svedelius, se Sörilin 1995). Både han själv och hans hustru Julia Svedelius, som involverade sig på många sätt i frågan, ägnade ett livslångt engagemang åt arbetsstugornas verksamhet och möjligheter till finansiering genom kyrkokollekt och annan välgörenhetsinsamling. Till de ledande gestalterna hörde också stiftsnotarie Albert Carlgren (Slunga 2000a; Drugge 2009).

Tillsammans med skolan blev arbetsstugorna ett slags totalinstitution. Totalinstitutioner, varav fångelser är de mest typiska, men där internatskolor är ett mildare exempel, är slutna sociala system, avskilda från samhället i övrigt (Goffman 1968). De styrs av fasta normer och regler, som de ”intagna” måste följa. Arbetsstugorna blev i linje med detta ännu ett effektivt redskap för försvenskningen, inte minst därför att de gav möjligheten att utöva makt över barnens vardagliga språk användning, alltså även den utanför skoltid. I enlighet med reglementena föreskrevs att ”lokalstyrelse för arbetsstuga i finsktalande trakt bör tillse att i anstalten svenskan användes såsom samtalsspråk”, att barn ”vinnlägger sig om att i arbetsstugan tala svenska” och att föreståndarinnorna ”själv alltid tala svenska med barnen samt oavlatligt anmana dessa att använda svenska såsom samtalsspråk, även under rasterna” (Slunga 2000a: 44). Vad gäller socialpsykologiska effekter av tvånget att använda svenska finns vittnesmål nedtecknade i förstudien till Sannings- och försoningskommissionen *Då var jag som en fånge* (Persson 2018), som skildrar erfarenheten av att inom arbetsstugorna tvingas smussla med bruket av finska av rädsla för husmoderns bestraffningar – repressalier väntade inte sällan för den som använde sitt modersmål. Det faktum att arbetsstugornas verksamheter inte upphörde när väl den akuta fattigdomen var över – de var verksamma ända till 1954 – vittnar om att verksamheten hade eller fick som mål och mening att underkuva det finska och därmed bistå assimileringpolitiken (Nilsson-Ranta denna volym).

Ytterligare ett instrument för försvenskningen som kompletterade den helt svenskspråkiga skolan var att tornedalska barn under sommarlovet skickades till ”svensktalande bygd” för att där tillägna sig mer svenska (Elenius 2001: 233ff.). Detta var en strategi som ”den mer välbärgade allmogen” (s. 233) använt sig av redan från 1870-talet. År 1903 hade på initiativ av en folkskollärare i Skåne 140 barn från Pajala rest till Skåne och 50 barn från Korpilombolo till Karlskogaområdet för att där under lovet inkvarteras enskilt i olika familjer. Barnen var i 10–15-årsåldern. Men den mer omfattande och organiserade verksamheten startade ett tiotal år senare efter att ansökan om statliga medel på initiativ av landshövding Oscar von Sydow beviljats 1912. Mellan 1914 och 1927 redovisar Norrbottens läns landskanslii angående försvenskningens arbetet i Tornedalen (citerat i Elenius 2001: 235) att 713 barn, huvudsakligen i åldrarna 12–14 år, hade inackorderats i svensktalande bygd, i detta fall främst i Norrbotten. Man kan notera att det ansågs angeläget att barnen placerades enskilt på platser som inte låg för nära varandra och att endast ett barn placerades i samma familj (s. 235).

Eftersom de tornedalska barnen i det tidiga 1900-talet levde i en huvudsakligen finsktalande miljö, insåg man att den svenska de inhämtat under sin skolgång snart skulle vara

försvagad om den inte fick fortsatt stöd. Vid samma tillfälle som statliga medel beviljades för tornedalska barns resor till svensktalande bygd, beslöts också om statlig finansiering av så kallade bygdekurser i aftonskolor på svenska (Elenius 2001: 225ff.). Dessa anordnades på olika platser och attraherade inte bara ungdomar utan bitvis stora andelar av byarnas befolkningar. Efter hand ansågs de ha ringa betydelse för svenskinläringen och i början av 1920-talet övertogs verksamheten av Tornedalens folkhögskola. Statsbidragen för bygdekurserna utgick dock så länge som till 1976.

De språkideologiska omvälvningar som präglade skolpolitiken under 1800-talets sista decennier utspelade sig inte i ett vacuum utan följde parallella utvecklingar inom andra politikområden. De samspelade med ekonomiska faktorer, såsom industrialisering, modernisering, kommunikationer och arbetsmarknad. Det är följaktligen viktigt att inte överbetona utbildningens inverkan som ensam kraft i monokulturella processer. På det hela taget präglades Sverige av övergångsprocessen från jordbrukssamhälle till industrisamhälle, med utbyggnad av offentlig sektor och infrastruktur som följd (Alalehto 2022). Elenius (2001, 2006) talar om processen i termer av *modernisering* varigenom det meänkielitalande området likt andra områden inlemmas i det moderna Sverige och den industrialisering som nu hade kommit igång på allvar där. För de språkliga minoriteterna innebar modernisering en utbredd homogenisering där olikhet och mångfald, inklusive språklig mångfald, hade svårt att hävda sig (Elenius 2006: 149). Utöver skolpolitiken, som förstas var inbegripen i detta, speglades utvecklingen inom den politik som omgärdade försvar och kommunikation, specifikt järnvägsutbyggnaden (Slunga 1965).

I mitten av 1880-talet, alltså ungefär samtidigt som förstatligandet av skolsystemet, kom Tornedalen att uppfattas som ett område av stor nationell vikt (Elenius 2006: 114). Man kan se det som att finskans *indexikaliteter*, alltså det som språket ”pekade på”, knöts till något icke-svenskt, och de hotbilder som fanns mot det svenska. Rysskräck präglade den försvars- och säkerhetspolitiska diskussionen, och eftersom Finland var underordnat Ryssland hade Sverige i Tornedalen sin gräns mot en historisk fiende. Ett slags misstänksamhet mot den finskspråkiga minoriteten inom Sveriges gränser spred sig, särskilt ifråga om var deras lojaliteter låg i händelse av krig (Elenius 2006: 130). Det kom att framstå som en nationell prioritering att öka statens närvaro i gränstrakterna – såväl kulturellt som språkligt och militärt. Bättre kommunikationer ansågs nödvändiga såväl för detta som för industrins behov. Norra stambanan nådde Boden 1894. Under 1880-talet tillkom Gällivarebanan, från Luleå till Gällivare (Slunga 1965: 108). Det hör till saken att järnvägsutbyggnad pågick också på andra sidan gränsen (Elenius 2006: 113). För svensk del var järnvägen i främsta rummet avsedd att frakta

malmfältens naturresurser från Norrbotten. Men i de politiska diskussionerna om järnvägsnätets fortsatta utbyggnad, exempelvis i 1897 års proposition om ”järnvägsanläggningar för statens räkning”, framkommer också försvenskningens motiven tydligt:

Då man under de senare åren utdragit stambanenätet norrut genom öfre Norrland till Boden, har det hufvudsakliga skälet varit, att man velat bereda dessa till följd af sin aflägsenhet synnerligen ogynnsamt ställda men med rika utvecklingsmöjligheter utrustade trakter förmånen af den mäktiga häfstång för framåtskridande, som en järnväg alltid innebär. Samma skäl talar kraftigt för järnvägens fortsättning genom de delar af Norrbotten, som ännu icke kommit i åtnjutande deraf, till riksgränsen. Dertill kommer beträffande området närmast gränsen, att befolkningen till stor del är af finskt ursprung eller åtminstone talar finskt språk. En järnvägsförbindelse med det öfriga landet torde otvifvelaktigt komma att verksamt bidra till att närmare förbinda denna befolkning med landets öfriga invånare samt att i dessa trakter utbreda svenskt språk och svensk kultur och har således äfven i detta afseende en stor betydelse. (Proposition 1897:46, s. 19)

5.1.2 Utökad infrastrukturell satsning under 1900-talets inledning

Från sekelskiftet accelererade försvenskningen ytterligare. Precis under tiden dessförinnan var det tal om en bred och sammansatt process som vecklade ut sig över fler politikområden parallellt. Malmfältens ökande exploatering innebar en stor inflyttning av svenskspråkig arbetskraft under tidigt 1900-tal (Slunga 1965: 22).

En del åtgärder som togs i reformarbetets och välståndets namn hade försvenskning som bisyfte. Hit hör de redan nämnda hjälpåtgärder som togs efter nödåret 1902, då arbetsstugor inrättades. Språk var emellertid en viktig komponent i det större ideologiska ”bålverk” som riktades mot öster, med mål att inskräpa statens gränser både i den materiella världen och i människors medvetande och deras syn på sig själva. Järnvägspolitiken och säkerhetspolitiken, liksom argumentationen kring dessa, utgör exempel som illustrerar hur försvenskningens politiken utövades parallellt inom olika politikområden (Slunga 1965). Ludvig De Vylder hade redan mot 1880-talets slut förordat de kulturella vinsterna med en järnväg in i det meänkielitalande området. ”Strategiska skäl talar för den”, framhöll han, ”ty en järnväg skulle vara som ett fästningsverk för svenskan och som en här tillika, den där dagligen vunne nya segrar åt modersmålet” (Slunga 1965: 116). En sådan typ av militärstrategiskt ordalag låg i tiden. Ett politiskt fokus kring beredskap och försvar var alltså utbrett; exempelvis byggdes Bodens fästning 1900–1916.

Också inom politikområdet för kommunikationer fortsatte alltså de språkliga och kulturella argumenten att göra sig påminda. Från år 1900 byggdes norra stambanan ut i flera etapper. Det gjordes för att frakta materiella ting, i första hand malm, men också människor

och deras idéer (Sörlin 1988), vilka ofta hade obemärkta men ändå djupgående effekter (Ambjörnsson & Sörlin 1995a). Båda dessa former av kommunikationer var viktiga för den språkliga försvenskningen av det meänkielitalande området. Att så var fallet var heller inte uttalat; järnvägens sociotekniska potential var snarare något som ofta framhölls. I sin femårsrapport 1905 konstaterade exempelvis landshövdingen Karl J. Bergström nöjt följande:

Under senare tid hafva emellertid de nya kommunikationslederna samt industriens uppblomstring röjt väg för kulturen äfven här uppe. Med stora uppoffringar af staten, kommunerna och enskilde fortgår nu ett kraftigt och framgångsrikt upplysnings- och försvenskingsarbete inom Norrbottens lappmark och finnbygd i syfte att i möjligaste mån höja befolkningen i allmän hyfsning, arbetsförmåga och förvärfskunnighet samt, hvad finnbygden går, kunskap i riksspråket. (citerat i Sörlin 1988: 55)

År 1915 nådde stambanan fram till Haparanda på gränsen till Finland. Två år senare tillsattes en utredning om att dra järnvägen vidare genom Kalix och Torne äldalar (Slunga 1965: 116). I argumentationen för detta förslag framhöll debattörer dess betydelse för spridningen av svenskt språk och svensk kultur.

Det råder emellertid ingen tvekan om att skolpolitiken fortsatte att vara statens mest verkningfulla arena för språkpolitisk intervention. Nya pedagogiska ideal gjorde gällande att svenska med fördel skulle användas från första skoldagen (Elenius 2006: 155). Därmed skulle minoriteternas modersmål undvikas. Den stämning som rådde under 1900-talets två första decennier då finska mer allmänt betraktades som ett slags index för illojalitet mot det svenska projektet var också försvårande för försvaret av finskan. Den främsta värnande kraften, laestadianismen, ansågs anti-modern (Elenius 2006: 255).

Slunga (1965) presenterar uppgifter från prästmöten i Luleå, som visar hur försvenskningen av skolväsendet framskrider snabbt under 1900-talets två första decennier (Tabell 2). Vid seklets början undervisades ännu cirka 10 % av barnen på finska – omkring 1920 var den finskspråkiga undervisningen i princip borta.

Tabell 2: Försvenskningen av skolväsendet (efter Slunga 1965: 86).

År	Antal skolbarn	Undervisas på svenska	Undervisas på finska
1908	7509	6781	728
1915	7244	7223	21
1921	9178	9174	4
1927	9687	9687	–

Under de första decennierna av 1900-talet etablerades nya bibliotek i Tornedalen som endast fick inneha svenskspråkig litteratur; därefter förbjöds också befintliga bibliotek att tillhandahålla litteratur på finska (Mattson Barsk denna volym; Winsa 1996: se också Slunga 1965; Elenius 2001). Syftet, enligt Winsa (1996) var att minimera möjligheterna för barn och vuxna att vidare tillgodogöra sig finska, ett språk de ändå ansågs ha med sig från hemmen, för att i stället fokusera på läsning av litteratur på svenska.

5.2 Fullskalefasen

Vid tiden kring 1920 var infrastrukturen för försvenskningens politikens förverkligande uppbyggd. Institutioner och kommunikationer i försvenskningens projektets tjänst var på plats. Vid folkskolor, folkhögskolor, småskolläroverbyggnaden, arbetsstugor och andra samhällsviktiga delar av samhället hade finskan helt fått ge plats för en bara-svenska-politik. Tabell 2 i föregående avsnitt illustrerar väl hur finskans totala uteslutning som undervisningsspråk såg ut vid skolorna. Man kan se på det som att inga ytterligare åtgärder behövdes; det antal barn som 1927 undervisades på finska är i Slungas tabell symboliskt markerat med ett streck. Helt nöjda var emellertid inte försvenskningens ivrarna. År 1921, när ytterligare järnvägsbyggen norrut diskuterades i riksdagen framhölls hur en järnväg vore ”just den hävstång som behövdes. Skolor äro goda pionjärer för svensk odling i finnbygden, men järnvägen är den verkliga banbrytaren” (Slunga 1965: 117). Biskop Olof Bergqvist var drivande i debatten och citerade ur en skrivelse ”där bygdens trohet och tillit till Sverige betygades”:

Nej, låt en gren av det svenska järnvägsnätet skjuta upp genom Tornedalen, och den skall bli den pulsåder, genom vilken svenskt liv, tankesätt, sed och språk kan strömma in i Finnbygden. Sedan skall det icke dröja länge, förrän vår dal är svensk och det ej längre behöver talas om någon Finnbygd (...).
(citerat i Slunga 1965: 118)

Även om försvenskningen av skolsystemet ett par decennier in på 1900-talet framstår som fullbordad, inbegriper tidsperioden ett antal händelser som skvallrar om kommande förändring. I språkideologiskt hänseende hände något viktigt med försvenskningens politiken efter första världskriget, då trycket från det internationella samfundet medförde att försvenskningens begreppet som sådant successivt i viss mån blev ifrågasatt. I praktiken – för dem som drabbades av försvenskningens politiken – kvarstod emellertid projektet och dess effekter, eftersom infrastrukturen för försvenskningens politiken förblev intakt.

Forskning på området har icke desto mindre identifierat ett skifte i försvenskningsspolitik under och direkt efter första världskriget. Elenius (2001, kap. 4) karaktäriserar mellankrigstiden som en period av språkpolitisk omsvängning, i takt med att situationen för det meänkielitalande området tilldrog sig mer uppmärksamhet inom politiken på rikspanet. Det berodde på faktorer som att det meänkielitalande området blev del av en geopolitisk dynamik. Relaterat till detta kringskars domkapitlets tidigare så starka inflytande på språkpolitiken. Balansen inom maktens fält försköts, vilket också banade väg för tornedalningar att här själva uppta positioner. Denna dynamik och retoriken kring den behandlas i det följande.

År 1917 motionerade den liberale riksdagsmannen Axel von Schneidern om att en utredning behövdes om Tornedalen. Vid tiden blev en ny retorik allt vanligare om vad som var statens egentliga avsikter med den bedrivna politiken, nämligen att göra befolkningen tvåspråkig – inte att underkiva finskan. Att tvåspråkighet i själva verket var språkpolitikens mål uttalades flera gånger från offentligt håll. Exempelvis framhölls i en riksdagsskrivelse om folkskoleväsendet från 1917 att

en mera energiskt driven undervisning i svenska språket icke bör åsyfta att undertrycka eller utrota finskan, utan i stället att befolkningen i denna gränstrakt må sättas i tillfälle få lära tala två språk. Målet är sålunda att bibringa alla uppväxande barn färdigheten att praktiskt använda svenska språket för sina behov. Allt, som kan innebära eller få sken av förtryck mot befolkningen däruppe, bör omsorgsfullt undvikas. (Riksdagsskrivelse 1917:201)

I fall som dessa ankommer det analytikern av språkpolitik att skilja mellan genuina avsikter och legitimerande retorik. Utvecklingen av det språkliga försvenskningssprojektet i denna fas kom att uppvisa ett särskilt påfallande exempel. Elenius (2001) menar att 1917 års riksdagsskrivelses formulering om ”sken av förtryck” bör ses i ljuset av att fennomanerna under flera decennier hade kritiserat den svenska språkpolitiken i Tornedalen, men att denna skrivelse icke desto mindre bör ses som en del av omsvängningen i minoritetsspråkpolitiken. Denna omsvängning markerades i retoriska revisioner av försvenskningsspolitikens motiv, särskilt att statsmakternas förehavanden skulle ha syftat till att göra den meänkielitalande befolkningen tvåspråkig. Dessa nya officiella avsiktsdeklarationer måste nämligen sättas i relation till språkpolitiken så som den vid tiden ännu genomfördes. Andelen statligt finansierade svenskspråkiga folkskolor i Tornedalen var vid tiden ännu på uppgående (Elenius 2001), och införseln av svenskspråkiga läromedel i folkskolan accelererade från 1925 (Persson 2018: 22). Därtill fanns redan vid tiden för 1917 års riksdagsskrivelse en politisk opinion för att införseln

av svenska i undervisningssystemet inte skulle räcka för att fullborda försvenskningssprojektet. När riksdagsskrivelsen debatterades i riksdagen framhöll exempelvis liberalen Fredrik Anshelm Bäckström följande:

Men jag vill säga, att undervisningen i svenska språket nog får bedrivas rätt så energiskt och finskan kommer ändå att stå sig gladeligen länge än med obruten styrka. Detta språk har något av finnens envishet och ihärdighet i sig. Och jag går så långt, att jag dristar påstå, att svenska språket trots de bästa skolformer, arbetsstugor och lärarekrafter kommer att stå sig svagt, om icke finnbygderna – jag måste erinra om detta, ehuru det icke kan anses höra hit – i en snar framtid genom en järnväg, exempelvis Kiruna-Kalix, komma i livligare förbindelse med det övriga svensktalande Sverige. Järnvägarna bli för gränsbygdens barn det bästa försvenskningssmedlet. (Riksdagens protokoll 1917, andra kammaren nr 56)

Ändå präglas tiden av att själva styrkan i försvenskningssprojektet dämpades – inte i praktiken men väl i retoriken. Rädslan för rysk invasion avtog efter ryska revolutionen 1917 (Elenius 2006: 324). Efter Finlands självständighet 1917 kom i stället frågor om gränsdragningen åter på tal. Från svenskt håll framhölls att det traditionellt svenskspråkiga Åland borde höra till Sverige. Från finskt håll framhölls att det finskspråkiga Tornedalen, enligt samma logik, borde höra till Finland. I finsk press påtalades också att den språkliga försvenskning som bedrevs i norra Sverige var av så pass graverande art ”att det finnes orsak att draga den fram till beskådande för hela världen och vidtaga åtgärder för att förbättra dessa våra stamfränders ställning” (citerat i Slunga 1965: 38).

Detta med ”beskådande för hela världen” ska ses i ljuset av de internationella strömningar som föranledde bildandet av Nationernas Förbund (NF) år 1920, som Sverige anslöt sig till samma år. Med bildandet av NF formulerades fredsbevarande spelregler. Dessa reglerade inte bara relationer mellan stater utan också förhållanden inom stater, inte minst i relation till ”den infödda befolkningen i de områden, som stå under deras förvaltning” (NF 1920, Art 23b). Sverige hade redan innan anslutningen 1920 uppmärksammat dessa förhållanden (se T:son Höjer 1944). Till detta hörde inte bara ett starkare internationellt krav på nationerna att värna minoriteter – men också att ta hänsyn till deras vilja (Elenius 2006: 149).

För Sveriges vidkommande hade dessa strömningar inte föranlett någon förändrad språkpolitik. Snarare försökte man framställa den valda vägen på ett sätt som var moraliskt och vetenskapligt försvarbar, och som om den gick i linje med befolkningens vilja. Följaktligen hade man redan 1919 beslutat tillsätta en statlig utredning om skolpolitiken i det meänkielitalande området, med biskop Olof Bergqvist som ordförande. Denna utredning – nedan refererad som *Finnbygdsutredningen* – vars *Betänkande och förslag rörande*

folkskoleväsendet i de finsktalande delarna av Norrbottens län (1921), i efterhand har beskrivits som ett flagrant försök att legitimera Sveriges förda försvenskningspolitik, något som krävde ett stort mått av historieförvanskning (Tenerz 1963; Slunga 1965; Elenius 2001). Faktum är att denna kritik framfördes redan inom ramen för utredningens slutbetänkande, i form av ett trettio sidor långt särskilt yttrande av ledamoten Walde Lorens Wanhainen, jordbrukskonsulent och själv tornedaling. Baserat på de sakkunnigas framställning och de metoder man hade tagit i bruk förfäktade nämligen utredningen att det meänkielitalande området ursprungligen var ett svensktalande territorium som sedermera genomgått en förfinskingsprocess, och att områdets egentliga modersmål därmed var svenska.³ Dels kunde därmed försvenskningspolitiken motiveras som ett sätt att återställa ordningen, dels, hävdade man, ville den nuvarande befolkningen inte veta av någon finskspråkig undervisning. Den hittills förda språkpolitiken kunde därmed framställas som varande i linje med såväl historiska förhållanden som med befolkningens nuvarande vilja. Wanhainen ifrågasatte båda dessa slutsatser. "Kunskap i ett språk som till på köpet är barnens modersmål", framhöll han, "bör icke kunna anses vara värdelöst, särskilt när hänsyn tages därtill, att språket kommer dagligen och stundligen till praktisk användning" (Finnbygdsutredningen 1921: 367). Wanhainen la också ut texten kring olika typer av inlärningsproblem som den förda språkpolitiken – som alltså förordades också framgent av de sakkunniga – kunde leda till. Detta rörde sådant som lingvisten Nils-Erik Hansegård 40 år senare skulle ta sig an att teoretisera, nämligen de svårigheter som individens "oförmåga att skriftligen uttrycka sig på *något* språk måste medföra" (Wanhainen i Finnbygdsutredningen 1921: 371). Wanhainen ville hellre se ett tvåspråkighetsprogram. Tenerz (1963: 215–303) erbjuder en ingående analys av de sakkunnigas ståndpunkter och Wanhainens reservation.

5.2.1 Språk- och rasideologi i historisk belysning

1920-talet innehöll inga språkideologiska omvälvningar – däremot en rad andra. Dels var det Finlands första decennium som självständig stat, vilket skapade nya villkor för mellanstatliga relationer. Dels, vad gäller överstatliga relationer, undertecknades under 1920-talet ett flertal resolutioner där vikt lades vid att värna språkliga, etniska och religiösa minoriteter (NF 1929). Den svenska samhällsdebatten under 1900-talets första decennier präglades emellertid av att ett fokus på "ras" kom att ersätta tidigare fasers fokus på religionen som det bärande element

³ Samma grepp har använts på andra håll: Den turkiska nationalstaten har således på ett absurt sätt argumenterat för att kurder i Turkiet "egentligen" är turkar som "glömt sin kultur och sitt språk" (Salih 2000: 32).

inom nationen (Tydén & Svanberg 1994; om rasbiologins betydelse för tornedalingar, kväner och lantalaiset, se Persson 2022; Ojala 2022). I Sverige hade *Svenska sällskapet för rashygien* bildats redan 1909, och 1922 grundades Rasbiologiska institutet i Uppsala, med Herman Lundborg (1868–1943) som föreståndare (t.ex. Broberg 1995). Det är emellertid inte klarlagt vilken roll som språk spelade i rasbiologin så som den utvecklades i Sverige, och således ej heller på vilket sätt rasbiologin inverkade på den språkliga försvenskningen av det meänkielitalande området. Utan tvivel var rasfrågan aktualiserad; exempelvis hade Finnbygdsutredningen 1921 talat om hur “utsträckt rasblandning föreligger” och att språket “upphört att vara rasmärke”. Knäckfrågan handlar emellertid om i vilken grad de normativa likhetssträvanden som underbygger assimilation är språkideologiskt förenliga med de normativa drag av särskiljande och exkludering som präglade rasbiologin och dess tillämpning rashygien.

Hos den franske historiefilosofen Arthur de Gobineau (1816–1882), av många betraktad som en av de viktigaste rastänkarna, gavs språkfrågan stor vikt. Hans *Essai sur l'inégalité des races humaines* från 1853 ägnar ett helt kapitel åt hur språkens ojämlikhet korrelerar med ojämlikheten mellan de raser som använder dem. Inom den syn han ger uttryck för framstår onekligen fenomen som försvenskning och språkbyte som tämligen utsiktslösa, då ett givet folks språk är designat för samma folks mentalitet. När detta idégods senare plockades upp inom det tyska Tredje riket betraktades likhetssträvanden mellan för staten etniskt och språkligt främmande folkgrupper inte bara som utsiktslösa utan som icke-önskvärda. Hutton (1999) har visat hur studiet av raser här vägledades av studiet av språk. Under mellankrigstiden kom emellertid språkgränser att framstå som alltför mjuka och därför otillförlitliga för att särskilja folk från varandra: eftersom språk till syvende och sist går att lära sig kunde “främlingar” tämligen enkelt anpassa sig till det tyska folkets språk. För nazisterna blev ett folkbegrepp baserat på ras en hårdare, beständigare och robustare gränsmarkör, eftersom det kringskar möjligheten att bli del av det tyska folket på andra sätt än via arv och blod. Så kunde *rädslan* eller *skräcken* inför språklig assimilering i någon mån hanteras (Hutton 1999; Cameron 2007).

Vad som präglade de språkliga aspekterna av det svenska fallet, med dess professionalisering av rastänkandet – från mytiskt och humanistiskt underbyggt till medicinstrukt och “vetenskapligt” – är alltså ännu inte grundligt utrett. Det är dock väl fastslaget i forskning att i centrum för Herman Lundborgs normativa rasbiologi, med tonvikt på genetik och ärftlighet, stod kartläggning, karaktärisering och hierarkisering av “folktyper” med mål att förhindra rasblandning och degenerering av den svenska folkstammen (t.ex. Broberg & Tydén 2005; Hagerman 2015; Svanberg 2015). Språkideologiskt betraktat är det rasbiologiska projektet –

”den svenska folkroppens sanering”, som Lundborgs föreläsningsserie från 1912 kallades – tvivelsutan förenligt med exkludering, särskiljande och segregation, vilket till exempel motiverade skapandet av nomadskolan för barn till renskötande fjällsamerna 1913 (Henrysson 1993; Oscarsson 2016). Men huruvida det rasbiologiska projektet också understödde språkliga eller andra likhetssträvanden är desto mer tveksamt. Också Lundborg noterar att det ”I nordligaste Sverige förekomma c:a 25,000 s.k. finnar, som tala finskt tungomål” (Lundborg 1922: 159). Men inom ramen för hans rastänkande är det huvudsakliga problemet att gruppen är ”av mycket blandad härstamning”, inte att de talar finska eller underlåter att låta sig assimileras.

Språkideologiskt är det rasbiologiska projektet, enligt vår mening, inte att betrakta som en direkt fortsättning av assimilatorisk försvenskningsspolitik. Det motsäger inte att ideologiska motstridigheter mycket väl kan finnas inom en och samma institution eller till och med person vars levnadslapp sträcker sig över de faser där de två strömningarna florerade. Det finns nämligen försvenskningssivrare, såsom biskop Olof Bergqvist, som en bit in på 1900-talet blev en stark anhängare av rasbiologin, vilket talar för att de två projekten var förenliga för dem vars övertygelser var starka nog för att balansera den ideologiska motsättningen inom ramen för ett nationalistiskt överprojekt. Bergqvists självbiografiska *Bland svenskar, finnar och lappar* (1939) innehåller en rad reflektioner kring hans yrkesgörning som församlingspräst i Gällivare från 1896 och som Luleåstiftets förste biskop under åren 1904–1937. Flera sidor (241ff.) ägnas åt att försvara och rättfärdiga den helsvenska undervisningen. Dess ”raska framsteg” beskrivs i ensidigt positiv ton: som praktiskt taget befriade från svårigheter och helt klart i linje med befolkningens önskan: ”De finsktalande svenskarna önska i motsats till andra folkminoriteter ingenting hellre än att deras barn skola få lära sig landets språk. Härför ha de strävat och kämpat i flera årtionden” (s. 246). Att därutöver bereda väg för undervisning i finska säger han sig ha ingen principiell invändning emot, samtidigt som han dömer ut utsikterna för ett sådant erbjudande med skäl som rör allt från läroplansträngsel till språklig överbelastning; som han såg det vore det ”utan tvivel ett ganska tvivelaktigt experiment att införa någon finsk undervisning i själva folkskolan. Befolkningen önskar det icke heller.” (s. 247f.). I boken, alltså utgiven 1939, bara ett år före hans död, förhåller sig Bergqvist dock också till kritiken av den helsvenska linjen, vilken han avfärdar som behäftad med fennomansk hets och motiverar med hänvisning till befolkningens vilja. ”Under sådana förhållanden”, framhåller han, ”synes allt tal om minoritetsförtryck i fråga om denna folkgrupp sakna fog för sig” (s. 246f.). Samtidigt frånskriver han sig eget ansvar för utvecklingen:

Det har, som alla veta, stått en stark strid om den svenska skolpolitiken i finnbygden. Oändligt mycket har skrivits i denna sak. Det har så gott som uteslutande varit i Finlands press som kritiken riktats mot den svenska undervisningen, och detta särskilt i de s. k. äktfinska tidningarna. ... Själv har jag i många av de nämnda uttalandena fått sitta hårt emellan såsom något slags förment primus motor för skoldirektiven i gränsbygden mot Finland. Detta har dock egentligen varit mindre befogat, enär jag visst icke varit någon så betydande faktor i förevarande avseende. (Bergqvist 1939: 244, 246)

Föga tyder på att Bergqvist omprövade sina åsikter, varken om försvenskningens eller segregationens angelägenhet, fram till sin död 1940; hans bok mot livets slut innehåller gott om utläggningar om rasblandning kopplat till "lynnesart och karaktärsdrag" (s. 299). Hans ståndpunkter illustrerar därmed det förenliga i det språkideologiskt oförenliga: hur assimilationssträvanden kan fortgå också inom ramen för en idéströmning som i grunden bygger på assimilationskräck. Hierarkin i maktrelationen majoritet–minoritet kan därmed bestå även om de ideologier som uppbär och driver den ändras.

Svårtydda ideologiska och språkideologiska ståndpunkter uppbars även av andra för tiden viktiga personer i maktställning. Ett påfallande exempel utgörs av Arthur Engberg, socialdemokratisk riksdagsman och sedermera ecklesiastikminister. Engberg var, likt Bergqvist och många andra, under tidigt 20-tal djupt betagen av den rasbiologiska strömningen (Broberg 1995; Blomqvist 2001, 2006). Senare under decenniet, i opposition mot högern, blev han förespråkare av humanism och kritiker "även gentemot en föreställningsvärld som varit hans egen" (Blomqvist 2001: 115). Som ecklesiastikminister från hösten 1932 fann den nyfunna hållningen uttryck i form av en välvillighet gentemot den tornedalska minoriteten och deras modersmål – eller åtminstone en villighet att överge assimilationslinjen i utbyte mot förbättrade strategiska relationer med Finland.

5.2.2 Utbildning för en tvåspråkig befolkning

Den nationella politikens diskussioner om att utreda skolpolitiken i det meänkielitalande området ledde till ett riksdagsbeslut om frivillig finskundervisning år 1935, men endast inom den så kallade fortsättningsskolan. Ecklesiastikministern Arthur Engberg hade argumenterat för förslaget genom att explicit benämna befolkningen tvåspråkig och pekat på vikten av att "skolan och undervisningen så ordnas, att var och en får möjlighet att lära sig läsa och skriva sitt modersmål" (citerat i Tenerz 1963: 330). Tenerz (1963: 330) kallar förslaget "en sensationell bomb i språkdebattörernas läger" och tolkar beslutet som ett led i strävan efter samförstånd i relationen till Finland. Stöd för en sådan förklaring står att finna i att Engberg

kort därpå, sommaren 1937, gjorde en resa till Tornedalen tillsammans med sin finländske ministerkollega Uuno Hannula, som för övrigt själv var från finska Tornedalen (Tenerz 1963: 338), född i byn Putaa utanför Torneå. Samma år gav regeringen länsstyrelsen i Norrbotten i uppdrag att göra en snabbutredning om hur de svensk–finska relationerna kunde förbättras i gränsbygden. Att just länsstyrelsen fick uppdraget kan tas som intäkt för kyrkans och domkapitlets försvagade position inom maktens fält. Även om utredningen inte primärt handlade om språkfrågan, så aktualiserades den i detta nya språkpolitiska klimat (Elenius 2001: 294). Det berättigade i svenska statens dittills förda språk-i-utbildningspolitik blev nu alltmer ifrågasatt. Så skedde inte minst genom att länsstyrelsens utredning engagerade Uppsala-professorn i finsk-ugriska språk, Björn Collinder. Efter besök i skoldistriktet kritiserade han såväl skolans språkinlärningsmetodik som kyrkans språkpolitik, men också enskilda aktörers ”försvenskningssnit”; särskilt besk var Collinders kritik mot Albert Carlgrens roll i domkapitlet och i Finnbygdensutredningen (Elenius 2001: 294ff.). Ytterligare ett nederlag för domkapitlet vidräkning blev att man förlorade kampen om vem som skulle tillsättas som ny folkskoleinspektör i Tornedalen. Tvärt emot domkapitlets vilja utnämnde regeringen läraren tillika tvåspråkiga tornedalingen William Snell, som för övrigt var kusin med Wanhainen. Beslutet, menar Elenius (2001: 295) ”symboliserade det paradigmskifte som skett inom språkpolitiken i Tornedalen.”

Inför 1935 års beslut om finskundervisning hade statsrådet Engberg särskilt betonat vikten av att organisera undervisningen ”på frivillighetens grund” (citat Tenerz 1963: 330). Finska var dock ännu belastat av den tidigare periodens sätt att framställa språket som ett index för illojalitet med den svenska nationalstaten. Detta, i kombination med den begränsning till fortsättningskolan som undervisningserbjudandet innebar, fick till följd att undervisningen i finska inte fick något brett genomslag. I sakta mak fortsatte dock den språkpolitiska omsvängningen att utöva effekter på skolväsendet. År 1940 övergick de vid sekelskiftet inrättade statsskolorna till vanliga församlingsskolor, och domkapitlets oinskränkta makt att tillsätta lärare upphävdes (Tenerz 1963: 355ff.). Redan 1944 blev finska formellt ett frivilligt extra ämne i gymnasiet, vilket dock i praktiken genomfördes först 1955 (Winsa 1995). Ändå tyder en del på att acceptansen för finska släpade efter lokalt. Här är det påkallat att peka på den slitning som kan ha funnits mellan statens officiella politik och de uppfattningar som fanns bland politikens verkställande aktörer, särskilt skolpersonal. Rapporter inkom nämligen om lokala förbud mot att använda finska. Skolöverstyrelsen satte ner foten i frågan 1957, genom att påtala att förbud mot finska inte var tillåtna (Slunga 1965: 99). Utbildningserbjudandet i finska utgick också till nya grupper, om än på försöksbasis och

fortsatt på frivillig grund. År 1962 blev det möjligt att studera finska i sjunde och åttonde klass, vilket dock innebar att vägen stängdes för fortsatta gymnasiestudier – detta ändrades först 1970 (Winsa 1998: 38).

6 Revitaliseringens tid

I detta avsnitt redogör vi för tiden efter försvenskningens politiska faser. Vi kallar detta ”revitaliseringens tid”. I den första fasen, från 1960-talet, handlar detta inte om de handfasta språkvårdande insatser som kallas just revitalisering, och som handlar om att stärka livskraften i ett språk som är hotat, döende, eller slumrande. Snarare betonar vi här det nödvändiga arbete som föregick och därmed möjliggjorde detta. Det kan sägas handla om det mobiliserande arbete som investerades i att stoppa och vända språkskiftet (jfr Fishman 1991). Också detta arbete var språkideologiskt, dock till skillnad från tidigare med målet att understryka tvåspråkighet som ett önskvärt mål för befolkningen i det meänkielitalande området. Initiativen togs huvudsakligen på gräsrotsinitiativ, det vill säga av meänkielitalarna själva. Det medförde också att revitalisering av meänkieli successivt växte fram som en viktig prioritering. Vi delar upp skeendena i revitaliseringens tid i två faser: mobilisering och konsolidering.

6.1 Mobilisering

Med tiden fick kritiken mot den fullskaliga realiseringen av försvenskningens politiken allt större bärkraft. Detta ledde till framväxten och mobiliseringen av en etnopolitisk minoritetsrörelse (jfr Jaffe 2007). Det ska understrykas att mobiliseringen i stor utsträckning baserades på att den meänkielitalande minoriteten och dess företrädare själva på ett tydligare sätt steg in på scenen. I samverkan med krafter på samhällsnivå påverkade minoriteten själv det politiska skeendet. Under mobiliseringsfasen ser vi alltså i förhållande till faktorsmodellen en tydlig interaktion mellan samhälls- och gruppnivå. Vi ser också framväxten av en infrastruktur för revitalisering, motsvarande den som byggdes upp för den föregående tidens försvenskningensprojekt.

Den politiska invändning som Wanhainen gett röst åt i 1920-talets Finnbygdsutredning hade under sent 1940-tal funnit nya uttryck och talespersoner, inte minst genom Ragnar Lassinantti, född 1915 i Tornedalen. Hans tonår sammanföll med ett slags politiskt uppvaknande under tidigt 1930-tal, i och med att skogsarbetarna började organisera sig fackligt (Matti & Mattsson Barsk 2005). Lassinantti, som drogs till det allt mer populära

socialdemokratiska partiet, slog följljaktligen in på en politisk bana med kommunalpolitiska uppdrag från 1940 för att därefter bli riksdagsman 1956–1966 och landshövding i Norrbottens län 1966–1982. Lassinantti var en aktiv debattör, alltid med den tornedalska situationen som hjärtefråga. Från sina olika positioner talade han ofta kritiskt om statens kuvande av finskan (Elenius 2006: 294). Redan 1963 lyfte han behovet av en kritisk granskning av statens språkpolitik i det meänkielitalande området, då inom ramen för Nordiska rådet (Persson 2018: 10). Mobiliseringen tog på sådana sätt form genom människors många gånger obemärkta värv, men också i kraft av att de idéer de producerade fick effekter som verkade i förändringens riktning (Ambjörnsson & Sörlin 1995a). Effekterna kan blottläggas med biografien hos ”idéernas entreprenörer” och den sociala kontexten som ingång:

Idéer sätts i verket, de växer, förgrenar sig, de stöter emot en social verklighet där de förändras, blandar sig med andra idéer, eller förkastas och dör. (Ambjörnsson & Sörlin 1995b: 7)

Få idéer illustrerar denna dynamik lika väl som ”halvspråkighet”, som av detta skäl behandlas tämligen utförligt i det följande. Därefter behandlar vi formeringen av en pluralistisk politik.

6.1.1 Begreppet halvspråkighet: uppkomst, spridning och effekt

Begreppet ”halvspråkighet” förtjänar i sammanhanget särskild uppmärksamhet, på grund av den sammansatta roll det kom att spela som redskap i debatter under 1950-, -60- och -70-talen. Denna roll kan nämligen beskrivas som ömsom stigmatiserande av den finskspråkiga minoriteten, ömsom pådrivande och därmed positiv för den finskspråkiga minoritetens situation. I litteraturen har primärt begreppets klandervärda vetenskapliga och sociala kvaliteter lyfts fram. Även om begreppet enligt vår mening är klandervärdt kan man inte bortse från de effekter det medförde i kraft av konceptuell innovation förmögen att mobilisera motstånd, vinna politiskt gehör och därmed agera draglok för språkpolitisk förändring. Det cirkulerade framgångsrikt inom tre viktiga samhällsfärer, nämligen forskning, media och politik. I det följande redogör vi för halvspråkighetsbegreppets uppkomst, innebörd och spridning. Källorna för vår redogörelse består av Hansegårds egna skrifter (t.ex. Hansegård 1961, 1962, 1968 och 1990) samt pressklipp från Kungliga biblioteket samt Hansegårdsarkivet på Carolina Rediviva, Uppsala universitetsbibliotek. Redogörelsen lutar sig dock huvudsakligen mot befintliga analyser och den litteratur, de källor och argument som anförs där. Det rör sig om Salö och Karlander (2022), som handlar om begreppets resvägar och effekter i Sverige, samt Karlander & Salö (2023), som handlar om Hansegårds biografi och tidiga försök att teoretisera det fenomen han tyckte sig ha observerat.

Begreppet halvspråkighet är starkt förknippat med Nils-Erik Hansegård (1918–2002). Han myntade begreppet, fyllde det med innehåll och bidrog starkt till dess spridning. Denna spridning kan förstås som en process varigenom begreppet reste från en akademisk idévärld via media till allmänheten och in i de politiska sammanhang där styrande beslut tas. Genom denna resa fick begreppet halvspråkighet successivt nya användare och nya användningar, i takt med att det sammanlänkades med andra samhällsutvecklingar.

Hansegård föddes i Stockholm och kom från borgerliga familjeförhållanden; båda föräldrarna var jurister. Han blev tidigt intresserad av finska och finskspråkig kultur (Hansegård 1990: 94). Han skaffade sig sedermera en bred språkvetenskaplig utbildning samt lärarexamen vid Uppsala universitet. Efter avslutad grundutbildning flyttade han till den då unga staden Kiruna, där han levde mellan 1953 och 1966, för att arbeta som språklärare i realskolan och gymnasiet. Tidigt 1950-tal kan beskrivas som ett slags förändringstid och en period av språkpolitiskt medvetande i vardande. Inom Sverige hade en kritik mot svensk minoritetsspråkpolitik fått alltmer fotfäste. Minst lika viktigt var det stöd för språkliga minoriteter som nu hade stadgats på överstatlig nivå. Det ställningstagande för minoriteter som hade formerats i samband med tillkomsten av Nationernas Förbund fick ytterligare kraft i och med tillkomsten av Förenta Nationerna, FN. Särskilt hade Unesco, FN:s organ för utbildning, vetenskap och kultur, uppmärksammat frågor om minoritetsspråk i utbildningssammanhang. I en välkänd rapport från 1950-talets början (Unesco 1953) framhölls exempelvis modersmålets värde för självutveckling och omvärldsförståelse, och att detta språk därför bör användas så mycket och så långt upp som möjligt i utbildningssammanhang – med särskild vikt på de första skolåren. Detta var en princip som svensk minoritetsspråkspolitik var långt ifrån att helga. Även om försvenskningens processens intensitet hade avtagit, fanns mycket av den repressiva om än outtalade assimilationspolitiken kvar. Exempelvis fanns vittnesmål om att förbud och bestraffning ännu praktiserades.

Men här fanns nu alltså kritiska röster som inte hade funnits eller fått utrymme tidigare, liksom ett tryck från det internationella samfundet. År 1957 hade Skolöverstyrelsen satt ner foten i frågan, och föreskrev att skolorna och skolhemmen inte fick förbjuda att barnen talade finska på rasterna. Detta hade skett efter anmälan av Hansegård. Han hyste uppfattningen att Sveriges minoritetsspråkspolitik var förtryckande, förlegad och oanständig. Under sin tid i Kiruna kom han att uppta tre olika om än samverkande roller, nämligen som lärare, språkpolitisk debattör och kunskapssökande forskare. Inom ramen för sin lärargärning kom Hansegård i kontakt med elever från den meänkielitalande minoriteten. För Hansegård kom dessa möten att få två sammanflätade betydelse. Å ena sidan innebar det möjligheter att höja

den språkpolitiska medvetenheten inom gruppen. Eleverna fick exempelvis skriva uppsatser om sina erfarenheter av att lära sig svenska under trycket från en enspråkig normativ ordning. Å andra sidan läste Hansegård dessa uppsatser som ett slags förstahandsupplevelse av den svenska språkpolitikens negativa följdverkningar. Som språkvetare tyckte han sig här kunna se hur statens språkpolitik satt spår i elevernas språkliga kompetens på sätt som inte kunde förklaras av finskans inflytande. De språkliga anomalier som de finskspråkiga elevernas texter uppvisade, enligt Hansegård, syntes sitta djupare: som en slags yttring av något underliggande. Redan vid denna tid skymtar de första konturerna av idén om det fenomen som Hansegård senare skulle benämna halvspråkighet (Karlander & Salö 2023)

Som kritiker av Sveriges språkpolitiska linje höll han i februari 1957 ett radioframträdande om ”det språkliga förtrycket i norr”. Han gick hårt åt den falska föreställningen om Sverige som enspråkigt land, och propagerade för den finskspråkiga minoritetens rätt till sitt modersmål. Rätten till modersmålet, menade Hansegård, bygger på insikten att finska är modersmål för en förhållandevis stor grupp människor. Hansegård inlägg i språkfrågan initierade en språkdebatt i den norrbottniska dagspressen. Hans ståndpunkter fick under 1950-talets slut både medhåll och mothugg. Hansegård använde skickligt denna situation för att inkomma med nya inlagor. Samtidigt sökte han aktivt efter akademiska perspektiv som kunde tjäna både som redskap i den pågående språkdebatten och för att ringa in det språkfenomen han hade observerat. Hansegård företog resor till Wales, Belgien, Holland och Tyskland för att inhämta intryck om hur tvåspråkighetsfrågor organiserades i andra länder (Hansegård 1990: 96). Som akademiskt ämne var svensk tvåspråkighetsforskning i sin linda, men internationellt hade sedermera kända forskare så som Einar Haugen och Uriel Weinreich väckt intresse för området. Hansegård – som hörde till de första att introducera tvåspråkighet som akademiskt intresse i Sverige – tog del av denna litteratur både för att kunna använda dess insikter som redskap i debatter och för att begripliggöra det fenomen, nämligen bristande språkkompetens, han tyckte sig ha observerat. Vad gäller det senare var det inom centraleuropeiska och särskilt den tyskspråkiga världens teorier om språk och språkpsykologi som Hansegård fann störst gensvar för uppfattningen om modersmålets oersättlighet (Hansegård 1990: 68).

Hösten 1961 tillbringade han därför två månader vid universitetet i Wien, dit han på Björn Collinders inrådan aktivt hade sökt sig (Karlander & Salö 2023). Verksam i Wien var nämligen professor Friedrich Kainz, som åtminstone inom den tyskspråkiga världen var ett stort namn inom språkpsykologi. Hansegård hade läst de första fyra volymerna av Kainz mastodontverk *Psychologie der Sprache*. I samtal med Kainz om Tornedalens språksituation

formerades Hansegårds akademiska förståelse. Kainz gav sin syn på de språkproblem som Hansegård beskrev att han hade observerat. Kainz underströk skadligheten av undervisning som inte sker på modersmålet, med hänvisning till att det leder till ofullständiga sätt att begreppsmässigt tillägna sig omvärlden (Hansegård 1961). Här uppmanades han också att läsa Schmidt-Rohrs *Mutter Sprache* (1933), för att ta del av dess resonemang om modersmålens värde, skadliga former av tvåspråkighet och mycket annat. Allt detta formade Hansegårds tänkande. I följande samtal med Kainz fick Hansegård tillfälle att i större detalj återge den typ av språkproblem han funnit i de finskspråkiga elevernas uppsatser ("tankegrumlighet, innehållsmässig tunnhet och abstrusa (dunkla, svårfattliga) partier", Hansegård 1961: 9). Kainz kunde då – på tunt underlag kan tyckas – konstatera att svenskan och finskan hade påverkat varandra på störande sätt, och att Hansegårds elever uppvisade "en långt gången skada i sin språkliga förmåga" (Hansegård 1961: 10; se Karlander & Salö 2023).

Stärkt av dessa nya insikter fortsatte Hansegård sina verksamheter i Kiruna. Året därpå, 1962, höll Hansegård ett nytt radioföredrag där han presenterade sitt begrepp halvspråkighet. Han utvecklade det också i tidskriften *Samtid och framtid* samma år. Här, anpassat till en mer akademisk publik, framträder influenserna från Kainz och Schmidt-Rohr tydligt. Hansegård framhåller att tvåspråkighet som sköts rätt är en tillgång, medan en som sköts fel kan bli skadlig, exempelvis i händelse av att undervisningen inte alls äger rum på modersmålet. Det senare, menade Hansegård, präglade Tornedalen – "en svensk bygd utan språk" (Hansegård 1962), där svensk utbildningspolitik gjort språkliga minoriteter halvspråkiga snarare än tvåspråkiga. En annan språkpolitik skulle krävas för att ge människor "två hela språk i stället för två halva" (s. 218). Liknande synpunkter framfördes också av mer etablerade akademiker. Exempelvis ställde sig Bertil Malmberg, professor i fonetik vid Lunds universitet, kritisk till svensk minoritetsspråkspolitik inte minst med hänseende till modersmålens betydelse, bland annat med alluderingar till "halvbildning" och människors "andliga utveckling":

Förf. har själv vid flera tillfällen som censor i Norrbotten haft anledning konstatera, hur språkligt handikappade dessa ungdomar ofta är och hur avsaknaden av ett verkligt modersmål återverkar på deras prestationer även i de främmande språken. Ty sitt egentliga modersmål har de aldrig fått använda och utveckla i intellektuella sammanhang. Och svenskan förblir dock för dem i viss mån ett främmande språk. Den skenbara paradoxen, att de med bättre kunskaper i finska skulle behärska svenska bättre, är för en språkman ett ofrånkomligt faktum. (Malmberg 1964: 157 not 1)

Malmberg framförde också liknande synpunkter i en understreckare 1966, då med viss anknytning till den norrbottniska pressdebatt som Hansegård hade satt igång. Denna debatt

fortgick, pådriven av Hansegård. Hans inlagor fick återigen blandade reaktioner. Till denna debatts särdrag hörde att somliga av dess deltagare framträdde med egna namn, medan många andra framträdde under pseudonym, då typiskt på insändarsidor och liknande. Hansegård gick i svaromål och utvecklade sina resonemang. Det blev här tydligt att konfliktlinjerna inte var uppdragna mellan en finskspråkig minoritet med en enad ståndpunkt, mot en enad majoritetsståndpunkt. Snarare tyder debattinlagorna på skilda meningar inom båda läger, vilket innebar att många ur den finskspråkiga minoriteten försvarade den språkpolitik som kringsskar användning av finska i utbildningssammanhang (se Salö & Karlander 2022).

Hansegård försökte vinna gehör för att den finskspråkiga minoritetens modersmål verkligen var finska, och att det var hämmande – till och med skadligt – att bortse från detta faktum i utbildningssammanhang. Oavsiktligt knöt emellertid denna ståndpunkt den finskspråkiga minoriteten till Finland, vilket återigen aktualiserade tidigare diskussioner om lojalitet och nationell tillhörighet. Många från den finskspråkiga minoriteten vände sig därför emot Hansegård, vars ärende ansågs riva i gamla sår. Denna känsla fångas bäst i insändarrubriken ”Vi vill känna oss som svenskar och vara ifred” (Haparandabladet 24/3 1966). Men Hansegård lät sig inte övertygas av dessa invändningar. Snarare tolkade han dem som ett utfall av att minoriteten hade internaliserat premisserna för sin egen underordning. ”Vågar och orkar tornedalingarna bli sina egna språkliga herrar?” undrade han retoriskt (Haparandabladet 29/8 1967).

Denna debatt i den norrbottniska dagspressen utspelade sig parallellt med en framväxande nationell debatt om svensk invandrings- och invandrapolitik – eller frånvaron av en explicit sådan. Fram till en bit in på 1960-talet hade ingen formaliserad migrationspolitik funnits, trots att Sverige hade haft en betydande invandring allt sedan andra världskrigets slut. Först två decennier senare höjdes nu kritik mot den outtalade men underförstådda uppfattningen att invandrare skulle anpassa sig och assimileras. Särskilt intensiv var debatten i mitten av 1960-talet. (”Ska invandraren anpassas till döds?”, *Liberal debatt* 1965; ”Flerkultursamhälle eller assimilation?”, *Ord och Bild* 1966 i temanumret ”Främlingar i folkhemmet”). Denna diskussion skapade en ny, nationell arena för Hansegårds halvspråkighetsbegrepp, liksom för att vinna politiskt gehör för de nordliga minoriteternas sak (Salö & Karlander 2022). Här uppstod nämligen gynnsamma möjligheter att göra gemensam sak för gamla och nya minoriteter, vars erfarenheter av att leva i Sverige skildrades i verk som *Minoriteter i Sverige* (Schwarz 1966). Också Hansegård bidrog med ett kapitel i denna bok, där han varnade för att de språkpolitiska konsekvenser han observerat i Tornedalen skulle bli än värre för framtida generationer om inget gjordes åt saken: ”Hur många språkliga krympingar (’dubbel

halvspråkighet') kommer det att finnas i de generationerna?''", undrade han retoriskt (Hansegård 1966: 180).

Under 1960-talet hade också tornedalska akademiker uppmärksammat frågor kring statens inblandning i försvenskningssprocessen. Hugo Tenerz och Nils Slunga utkom med historiska verk med bitvis svidande kritik av svensk minoritetsspråkspolitik. Utbildningssituationen i det meänkielitalande området hade vidare tilldragit sig förnyat intresse. Som vi nämnt ovan hade begränsade möjligheter att läsa finska också givits från 1962 (Slunga 1984; Winsa 1998). Tenerz (1966) presenterade en genomlysning av språkundervisningsproblemen i området. Med anledning av dessa händelser lät Skolöverstyrelsen utreda frågan om lärarutbildning i det meänkielitalande området. Rapporten som sedermera presenterades (Kenttä & Weinz 1968) var dock tämligen försiktig i sina slutsatser. Den undervisning som vid tiden erbjöds var helt inriktad på standardfinska, då läromedel eller andra texter på meänkieli knappt fanns att tillgå (Slunga 1984: 3). Mötet med standardfinskan, också i form av lärare från Finland, torde ha spätt på mångas känsla att varken svenska eller finska överensstämde med deras språkliga repertoarer.

Svenska staten, med stark självbild som tillhandahållare av rationella lösningar, sjösatte Invandrarnutredningen med start 1968 med direktiv att ge rekommendationer på en rad samhällsområden (Salö 2021). Hansegård knöts inte till utredningen som expert. Dock fortskred hans akademiska karriär. Han hade disputerat 1967 med en avhandling om lånord i Jukkasjärvisamiska och uppnått docentkompetens följande år. År 1968 utkom också Hansegård med sin bok *Tvåspråkighet eller halvspråkighet?*, som kom att bli hans mest kända verk och som kom att utkomma i flera utgåvor. Med den ungefärliga innebörden 'bristfällig språklig behärskning på den tvåspråkiga individens båda språk' gjordes begreppet halvspråkighet nu känt för en bredare publik. Med stöd hos Kainz presenterades detta tillstånd som plausibelt i situationer där inläringen av ett andraspråk, såsom svenska i Tornedalen, påbörjades innan modersmålet var tillräckligt utvecklat (Hansegård 1968; se också Wande 1996).

Mycket med och i denna bok ter sig i efterhand som i lika delar förbryllande och paradoxalt. Å ena sidan var boken riktad mot en bred läsekrets; Hansegård (1990: 111) själv såg boken som "ett försök att på ett lättfattligt sätt framställa fakta om språket i allmänhet och tvåspråkigheten i synnerhet utan att ge avkall på vetenskapliga sanningskrav". Å andra sidan – och i själva verket – var det inte tal om en lättfattlig presentation av halvspråkighetsteorin utan snarare den dittills i särklass mest uttömmande framläggningen av dess premisser. Dessa premisser var av nödvändighet vittfamnande, eftersom Hansegårds anspråk inbegrep att täcka

in såväl språkets uppbyggnad som språkpsykologiska effekter av språksociologiska förhållanden över tid. Även om detta anspråk fordrade att han behövde återropa inflytelserika lingvister, var Hansegårds mer specifika argument främst influerat av tyskspråkig kulturlingvistik och språkpsykologi. Med denna orientering som resonansbotten var boken fullmatad med alluderande relationer mellan språkförmåga, semantik och psyke; kognition, upplevelse och känsloliv. Genom tämligen dunkla utläggningar om hur språket och dess ”begreppsskatt” tillhandahåller en ”mellanvärld” för talaren och hennes omvärld kunde Hansegård underbygga resonemang om hur till synes partiell språkbehärskning gick att ta som intäkt för personlighetshämmande skador, ”tankegrumlighet” och ”utarmning av känslolivet” (Karlander & Salö 2023). Även om det mesta av detta i efterhand framstår som både svårfattligt och tendentiöst, får man tillstå att Hansegårds argumentation gav sken av att vara övertygande. Hansegårds bok mottogs följaktligen mycket väl i recensioner i de stora tidningarna, där arbetet lovordades av andra språkvetare som ”sakligt och kunnigt” (Alvar Ellegård, DN 3/6 1969), särskilt med avseende på ”den välutvecklade teoretiska grunden” (Per Linell, SvD 18/1 1969).

Det blev under åren som följde också tydligt att halvspråkighet inte längre sågs som ett fenomen som enbart angick de historiska effekterna av svensk minoritetsspråkspolitik. Det hade nu en bredare giltighet. När invandringens språkliga utmaningar lyftes i de stora dagstidningarna i 1970-talets början erbjöd Hansegårds halvspråkighetsbegrepp en tolkningsram. Hansegård figurerade också själv som expertröst, där han framhöll att också invandranas barn riskerade att bli halvspråkiga om inte motverkande initiativ togs (SvD 1970). Sådana initiativ diskuterades också i riksdagen. Protokoll från riksdagsdebatter visar hur halvspråkighetsbegreppet nyttjades av representanter för merparten av de politiska partierna under 1970-talets första år. Samtidigt, som Salö och Karlander (2022) visar, pryddes tidningsreportagen av rubriker såsom ”Farligt bli halvspråkig” (DN 4/9 1975) ”De lär halva språk” (SvD 26/3 1974). Begreppet var vid tiden vida spritt och accepterat. Som ett exempel innehåller *Året i Focus* ’72, som skildrar årets mest aktuella frågor, följande passus i avsnittet ”Vi kallar dem invandrare”:

Länge trodde man att det var riktigt att ”försvenska” barnen, att utan urskiljning lära dem det svenska språket så fort som möjligt. Nu har man blivit medveten om modersmålets betydelse för barnens fortsatta utveckling. Tar man ifrån dem det egna språket innan de hunnit lära sig det nya är risken stor för att de inte kommer att behärska något av dem. De blir halvspråkiga istället för tvåspråkiga. (Året i Focus ’72: 284)

6.1.2 En pluralistisk politik tar form

I skiftet 1960–1970 var som nämnts Sverige i färd med att för första gången ta fram en officiell invandrarpolitik, vilket skedde under arbetet med *Invandrarutredningen*, sjösatt 1968. Drivkraften för detta hade varit den växande invandringen från europeiska länder sedan andra världskrigets slut, i kombination med avsaknaden av lämpliga åtgärder för att hantera denna situation. Dock förde det med sig insikter om Sveriges inhemska minoriteter, vars situation man inte heller haft någon egentlig politik för (jfr Schwartz 1966). Invandrarutredningen och dess ledamöter kom också specifikt att intressera sig för språkförhållanden i det meänkielitalande området, och besökte olika orter i Norrbotten (Salö 2021). Utredningens arbete blev viktigt, eftersom det skänkte politisk och vetenskaplig legitimitet till frågan om att värna minoriteters modersmål i utbildningssammanhang. Slutbetänkandet, presenterat 1974, låg också till grund för det förslag om hemspråksundervisning som beslutades om i samband med 1977 års hemspråksreform. Hemspråksundervisning, som senare, 1997, bytte benämning till modersmålsundervisning, blev nu ett villkorat erbjudande till alla språkliga minoriteter. I den allmänna uppslutning bakom halvspråkighetsbegreppet som rådde, kom också Invandrarutredningen att anamma det, då man i sitt slutbetänkande från 1974 fastslog att "[b]ristfällig behärskning av modersmålet leder till bristfälliga kunskaper också i det andra språket, s.k. halvspråkighet" (SOU 1974:69 s. 241; se Salö 2021).

I mitten av 1970-talet uppkom emellertid kritik mot halvspråkighetsbegreppet. Det skedde inom det vetenskapliga samfundet, där forskare nu började syna de antaganden som begreppet vilade på. Under åren som följde fick begreppet utstå nedslående omdömen från forskare som Bengt Loman, Birgit Stolt, Erling Wande och Christopher Stroud. Loman (1974) vände sig mot begreppet på basis av egna språkvetenskapliga undersökningar i det aktuella området (se 8.2.5), vilket ledde till en rad meningsutbyten i tidskrifter för minoritetsforskning och -debatt. Flera forskare sällade sig till kritiken genom att mer eller mindre skarpt ifrågasätta de antaganden som halvspråkighetsbegreppet byggde på (t.ex. Stolt 1975; Wande 1977). Hansegård (1975, 1977) försvarade sig mot kritiken, och några forskare – som Tove Skutnabb-Kangas (1975) och Pertti Toukomaa (1975) – slöt upp bakom honom i hans försvar av begreppet.

Sådana räddningsförsök till trots kom begreppet att avfärdas tämligen unisont under åren fram till 1980-talet. Stroud (1978) analyserade begreppets teoretiska grundvalar och fann att halvspråkighet såsom Hansegård presenterat det med en uppdelning i sex språkstrukturella och språkpsykologiska kriterier (se förklaring av dessa längre fram, 7.2.5) kunde förstås i två grundbetydelser. En person kunde betecknas som halvspråkig om han/hon har begränsningar i

ordförrådet, talar haltande och/eller avviker från den grammatiska normen i ett eller båda språken, men också, å andra sidan, om han/hon uppvisar svårigheter att uttrycka sig intellektuellt eller emotionellt i ett eller båda språken. Denna andra betydelse kan i sin tur tolkas på två sätt. En svagare tolkning bygger på att språket har en underlättande effekt i barns intellektuella utveckling. Brister i språket, halvspråkighet, skulle då försvåra men inte omöjliggöra den intellektuella och emotionella utvecklingen. En starkare tolkning bygger på att språket är en integrerad del i kognitiv utveckling. ”Utan språk, ingen kognition” (Stroud 1978: 157). Både den svagare och den drastiska, starkare tolkningen kan spåras i hur begreppet kom att användas i den allmänna debatten. Vidare fanns det inget beroendeförhållande mellan de två huvudbetydelseerna av halvspråkighet. En person kunde därför anses vara halvspråkig både med och utan begränsningar i språksystemet samt både med och utan kognitiva följdverkningar. På grund av begreppets multipla innebörder, påpekade Stroud, har det på vissa håll i den samhälleliga användningen av halvspråkighet på ett förrädiskt sätt utvecklats en praktik att ”betrakta alla [minoritetsspråkstalare] som halvspråkiga tills motsatsen är bevisad” (s. 158). Halvspråkighet kom på så sätt att befästa en redan existerande nedvärderande attityd och stigmatisering, vilket är kärnan i varför begreppet kom att få så dramatiska konsekvenser för den meänkielitalande befolkningen. Vilken person som helst, oberoende av hur de använde sina språk, kunde uppfattas som halvspråkig av omgivningen – och även av sig själv.

I den kritik som uppkom lyftes särskilt begreppets stigmatiserande effekter. Det gjordes dock primärt i relation till de nya grupper som det tillämpades på, nämligen invandrare och deras barn (t.ex. Öhman 1981; Hyltenstam & Stroud 1982). I sin bok *Tvåspråkighet* från 1981 medgav Skutnabb-Kangas att halvspråkighet som vetenskapligt begrepp var behäftat med svagheter: Det har ”gjort sin plikt och kan gå” (s. 258). Christina Bratt Paulston, som vid 1970-talets mitt betraktat begreppet som oklart men ändock värt att beakta (Bratt Paulston 1975: 29) hade under tidigt 1980-tal bytt ståndpunkt. Som hon uttryckte det i sin rapport till Skolöverstyrelsen: ”Halvspråkighet existerar inte, eller om man uttrycker detta på ett sätt som inte kan bestridas, halvspråkighet har aldrig kunnat empiriskt beläggas” (1983: 56).

Hur sant detta än må tänkas vara är det helt uppenbart att halvspråkighetsbegreppets sorti inom den svenska vetenskapliga diskussionen inte hade någon motsvarighet i den kvardröjande cirkulationen. Via en rapport författad på uppdrag av Unesco (Skutnabb-Kangas & Toukoma 1976) fick det internationell spridning, och kom att vägleda flera sedermera inflytelserika teorier på området (t.ex. kopplades resonemang om additiv och subtraktiv tvåspråkighet till ”semi-lingualism” i Lambert 1981: 12 och i utvecklingen av den kända s.k.

tröskelhypotesen spelade halvspråkighetsbegreppet en avgörande roll, se Cummins 2021).

Liknande kritik som framförts i den svenska vetenskapliga debatten förekommer i internationell vetenskaplig press, där både begreppet som sådant och dess teoretiska kopplingar har nagelfarits (Martin-Jones & Romaine 1986; MacSwan 2000).

I Sverige har begreppets sätt att gestalta tvåspråkig kompetens visat sig vara seglivat. Dels cirkulerar själva termen ännu, antingen i direkt skepnad eller som vag tankefigur i sammanhang där språkförmågor och allsköns utbildningsrelaterade frågor diskuteras.⁴ Dels har det ristats in i människors medvetande som en komponent av mångas språkliga självbild med varaktiga effekter på hur de betraktar sina språkliga tillgångar i relation till de språkideologier som alltjämt präglar språksamhället (Busch 2021).

Mot denna historiska fond kan man alltså betrakta införandet och användandet av begreppet halvspråkighet som ytterligare ett instrument i en redan existerande stigmatisering av det finska modersmålet. Med avstamp i ett slags enspråkighetsideologi postulerar begreppet att det skulle finnas något som ”helspråkighet”, och konstruerar som normativt riktmärke den infödda och enspråkiga modersmålstalarens språkliga repertoar. Begreppet bidrog onekligen till att patologisera avvikelser från denna tankefigur. Men andra betraktelsesätt är möjliga. Den kanske viktigaste insikten är att begreppet formerades med udden riktad mot just enspråkighetsideologi, och att detta gjordes i syfte att förändra svensk minoritetsspråkspolitik. Här tillhandahöll halvspråkighetsbegreppet ett akademiskt anstruket redskap att hänga upp språkdiskussionen på. Det passade in i tidens opinionsklimat, och framstod som tilltalande för såväl journalister som för politiker och forskare (Salö & Karlander 2022). Det spelade följaktligen en viktig roll i processen att vinna politiskt gehör för erkännandet av modersmålens värde. På så vis kan man se att Hansegårds inlaga i debatten bidrog till att rikta om svensk invandrarpolitik på det nationella planet. Att så var fallet framhöll också Invandrarutredningens huvudsekreterare Jonas Widgren. Enligt honom, som Wande (1996) påpekat, gav Hansegårds bok *Tvåspråkighet eller halvspråkighet* (1968) understöd åt hela det pluralistiska synsättet som här växte fram, eftersom boken:

Se Lainio 2008 och för mer sentida exempel t.ex. följande inlagor i media: ”Vad gör vi med barnen som inte kan prata något språk?”, Liberal Debatt 5 mars 2023; ”Samhällsservice på finska ska vara självklart”, Eskilstuna-Kuriren 29 augusti 2022; ”Dagens Sverige har mycket att lära av svenska judarna”, Svenska Dagbladet 23 januari 2022; ”Tänk om gällande modersmålsundervisningen, KD”, Dagens Premium 3 november 2020; ”Bruten svenska stjälpel för barn”, Expressen 14 augusti 2020; ”Avskaffa hemspråk – lär barnen svenska”, Aftonbladet 17 oktober 2017; ”Vården växlar upp för att möta behov”, Norrländska Socialdemokraten 5 januari 2015.

kom att hos opinionsbildare väcka insikt om vilken oerhört viktig roll som modersmålet spelar i en människas liv: att tvingas till ett fullständigt språkskifte av det slag som den dittillsvarande svenska invandrapolitiken på sätt och vis förutsatte var inte bara var en praktisk omöjlighet utan kunde anses vara ett brott mot en fundamental mänsklig rättighet, rätten till det egna språket. Samtidigt började praktiska erfarenheter från skolorna att redovisas som gav stöd åt denna insikt. På så sätt kom den tvåspråkighetsdebatt som då inleddes att medverka till den omsvängning av hela den svenska invandrapolitiken som skedde under första hälften av 1970-talet. (Widgren 1982: 60)

Den statliga Invandrarutredningen 1968–1974 betraktas ofta som central för vad som beskrivits som “den multikulturella vändningen” (Wickström 2015; Salö 2021). Den skapade ett vetenskapligt och politiskt stöd för modersmålsundervisning (Hyltenstam & Toumela 1996; Ganuza & Hyltenstam 2020). Utvecklingen medförde ett allmänt erkännande av modersmålens rätt, vilket gynnade alla språkliga minoriteter – såväl de inhemska som de som uppstått till följd av sentida migration. Många representanter för de historiskt hävdvunna minoriteterna framförde dock kritik mot att det till synes krävdes europeisk invandring för att Sverige skulle inse att minoriteter redan fanns och länge hade behandlats styvmoderligt. Följaktligen inleds här en annan kamp för erkännande, nämligen den som rör formell minoritetsstatus och satsningar på språklig revitalisering. Som medel i denna kamp nyttjades den internationella opinionen. Detta följer ett internationellt mönster sett till hur minoritetsspråksrörelser agerat i andra kontexter (se Jaffe 2007): inte sällan har de omorienterat sina strategier från att söka erkännande inom staten till att istället söka sådant erkännande i överstatliga sammanhang (Muehlmann & Duchêne 2007; Pojular 2007).

De inhemska minoriteternas situation kom dock därefter att skilja sig från invandrade minoriteters genom 1980- och -90-talets minoritetsspråkspolitiska process. Gradvis gavs samer, tornedalingar och romer särskilda rättigheter, genom att de undantogs från olika villkorade krav i hemspråks-/modersmålsundervisningen. Exempelvis behöver kravet på ”dagligt umgängesspråk med minst en vårdnadshavare” från 1985, och krav på minsta gruppstorlek på 5 elever från 1991 inte uppfyllas av dessa grupper (se Ganuza & Hyltenstam 2020: 42f.).

Särskilt under 1990-talet, när Sverige inlemmades i det europeiska samarbetet, blev Europarådets minoritetsspråkskonvention en politisk handlingsplan att ta hänsyn till. Genom riksdagsbeslut 1999 och ratificering 2000 erkändes meänkieli som nationellt minoritetsspråk (se vidare avsnitt 6.2 och 7.2.1 för detaljer om den processen).

6.1.3 Meänkielirörelsens initiativ inom kultur och media

Det måste påpekas att mobiliseringen som ledde fram till ratificeringen inte enbart – eller ens primärt – utspelade sig på hög politisk nivå. Med hänvisning till faktorerna medier och kulturytringar på gruppnivå i faktormodellen (se Tabell 1), är det uppenbart att en rad utvecklingar internt i minoriteten bidrog starkt till erkännandet av tornedalingar som etnisk minoritet och av meänkieli som minoritetens språk. Flertalet initiativ går dock så pass långt tillbaka i tiden att deras inverkan på det språkpolitiska erkännandet kring millennieskiftet måhända framstår som långsökt. Så är det emellertid inte; mobilisering är ett långsamt malande där små framsteg förbättrar villkoren för senare landvinningar. Ett exempel utgörs av bildandet den första lokalavdelningen inom föreningen Jordbrukare-Ungdomens Förbund (JUF) i Erkkeikki 1918. Avdelningen, grundad genom insatser av såväl bröderna Svante och William Snell som Walde Wanhainen, hade som mål att verka för jordbruksrelaterade aktiviteter men även sådana av allmänskulturell karaktär. Lokalavdelningen, som la vikt vid att värdesätta den finskspråkiga kulturen, utvecklades snabbt med förgreningar ut i byarna i hela Tornedalen; bland annat gav man ut medlemstidningen JUF-bladet, vilket kan ses som ett tidigt initiativ inom gräsrotsrörelsens kritik mot försvenskningen (Elenius 2001).

Etableringen av skriftliga fora bör betraktas som en viktig komponent av vad Winsa (2000) kallar en språkkulturell infrastruktur i Tornedalen. Ragnar Lassinantti, som tidigare omnämnts (6.1), var en drivande kraft bakom bildandet av bokförlaget Tornedalica, i vars styrelse han satt från 1962 till en bit in på 1980-talet. Tornedalica, som ännu är aktivt, utgav från 1960-talet och framåt ett stort antal titlar om språk, kultur och historia i Tornedalen, och bidrog till att väcka intresse för dessa frågor såväl i det meänkielitalande området som i övriga landet. Bland de utkomna verken finns exempelvis *Staten och den finskspråkiga befolkningen i Norrbotten* (Slunga 1965), *Liv och arbete i Norrbottens finnbygder* (Wanhainen 1970), *Arbetsstugorna* (Lundemark 1980) och *Meän kieltä* (Kenttä & Pekkari 1985) – lägg därtill flera titlar av och om William Snell och Lars Levi Laestadius.

Tornedalica blev en plattform i processen att vända språkbytet (jfr Fishman 1991). Centralt här är förvisso att språket tas i bruk i nya domäner, men en sådan process kan börja med medvetandegörande mobilisering också på andra språk. Tornedalica var del av framväxten av en akademisk litteratur på området, varav somligt föregick tillkomsten av Tornedalica. Under 1960-talets första år utkom Hugo Tenerz, rektor vid Haparandaseminariet, med en serie empiriskt gedigna arbeten om folkkupplingsarbetet i finnbygden, som grundligt beskrev olika aspekter av områdets kultur, historia och språk (Tenerz 1960, 1962, 1963). Det arbetet utgjorde i mångt och mycket grunden för den publikation som Nils Slunga,

också han Haparandaseminarierektor, senare utkom med – utgiven på just Tornedalica (Slunga 1965).

Språksituationen i området framstod alltmer som ett intressant studieobjekt i behov av kritisk belysning. Ett exempel är Magdalena Jaakkolas *Språkgränsen – en studie i tvåspråkighetens sociologi*, som utkom på Aldus 1974. Detta följdes av insatser av forskare med rötter i det meänkielitalande området, såsom Erling Wande och Birger Winsa, som dels har gjort viktiga forskningsinsatser om meänkieli, dels har vikit stora delar av sin gärning åt praktiskt revitaliseringsarbete inom meänkieli.

En viktig händelse för mobiliseringen av meänkielirörelsen var konferensen ”Sista språkstriden” som hölls i Svanstein 1984. Enligt Wande (2021) skapade den en debatt som gav *Svenska Tornedalings Riksförbund – Tornionlaaksoalaiset*, STR-T ytterligare stöd i deras mobilisering. Förbundet har sedan dess spelat en viktig roll i det slags infrastruktur som krävs både för att skapa ett levande kulturliv kring meänkieli och för att mobilisera språkpolitiskt. Det stigande intresset för meänkieli har speglats också inom samhällssektorer såsom media och andra fora för kulturytringar. Exempelvis har två- och sedermera flerspråkiga Haparandabladet också utgjort ett forum för livlig språkdebatt; det faktum att andra språk än svenska synliggjorts i kraft av denna vitt spridda tidning har sannolikt haft en positiv effekt för återtagandet av meänkieli. Det sägs också vara här som begreppet ”meänkieli” först används i skrift år 1981 (Pohjanen 2020). Vidare har det offentliga bruket av meänkieli ökat inom ramen för public service, exempelvis genom *Meänraatio*. Också detta kan sägas ha haft sin föregångare redan på 1960-talet, då Lassinanttis radioprogram *Pohjoskalotti* gav uppmärksamhet åt frågor om språk, kultur och historia, samt röst åt lokala erfarenheter. Det beredde väg för andra initiativ inom radiomedia. Med start på 1980-talet började exempelvis lokalradion i Pajala sända på meänkieli en handfull timmar per vecka (Winsa 2003). Underhållningsprogrammet *Finnmix* började sändas av Sveriges Radio 1988, och var redan från början ”ett kärt trespråkigt fredagsnöje” (Stenudd 2018) som bidragit till att skapa acceptans för meänkielis plats i etern.

Vad gäller andra för meänkieli gynnsamma kulturytringar bildades Tornedalsteatern 1986, som därefter bedrivit verksamhet av språkrevitaliserande karaktär. Tornedalsteatern och dess verksamhet framstår som en viktig del av den kulturella infrastruktur som gynnat återtagandet av meänkieli (Winsa 2000). Teatern bildades på initiativ av Junosuando folkdanslag och sånggruppen Sisaret i Pajala, men ska ses som produkten av en längre tradition av amatörteater i Norrbotten som antog nya former under 1980-talet (Winsa 2003). Vad som fick Tornedalsteatern att sticka ut var att redan de första uppsättningarna var två-

eller flerspråkiga, vilket regissören och eldsjälén Bror Astermo betraktat som en framgångsfaktor i sin egen rätt (Winsa 2003; se även Gindt 2022 för en beskrivning av detta i nutida perspektiv). Framväxten av Tornedalsteatern har av sin nuvarande teaterchef Erling Fredriksson beskrivits som en del av "någon slags kamplust, en slags revansch, en enda lång kulturrevolution för tornedalingarna" (Gint 2022: 87). För meänkielis vidkommande kan man säga att teatern bokstavligen skapade en scen för språket – ett offentligt sammanhang där ett tidigare underkuvat språk nu fick synlighet, hörbarhet och därmed symbolisk status (Degerkvist 2016). Det finns följaktligen starka vittnesmål som framhåller att Tornedalsteaterns användning av meänkieli i det offentliga rummet var startskottet för språkets återupprättelse (Bengt Niska, personlig kommunikation). Stefan Aro, sekreterare i Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset, berättar om andra vittnesmål som framkommit i de intervjuer som genomförts av kommissionen:

I intervjumaterialet finns röster som berättar om hur det var att "komma ut" som meänkielispråkig och bryta språkbarriären som byggts till det offentliga. För många var upplevelsen att höra någon tala meänkieli ogenerat på scen en hel föreställning oerhört revolutionerade. Språkmuren fullkomligt sprängdes i bitar. Det var som en slags "förlossning" av stora mått eller en inre islossning som någon beskrivit det. (Aro i mejl 2022-09-27)

Inom litteraturen finns en lång rad författare med rötter i Tornedalen, exempelvis Gunnar Kieri, Ester Cullblom, Mikael Niemi, Bengt Pohjanen, Mona Mörtlund, Tove Alsterdal och Katarina Kieri, vars böcker ofta belyst den tornedalska situationen i olika perspektiv. Bengt Pohjanens roman *Lyykeri*, utgiven 1985, blev den första romanen på meänkieli. Därefter har fler tillkommit. Det finns numera ett antal förlag som ger ut meänkielispråkig litteratur, som Barents Publisher, Kaamos och Meänkielen Förlaaki. Musikband från trakterna som utmärkt sig är bland annat Torne River Band, Raj-Raj Band, Laakso och Väärt.

6.2 Konsolidering

I detta avsnitt skildrar vi den process i minoritetsspråkspolitisk utveckling som lett till språkligt återtagande och olika former av konsolidering i arbetet med att revitalisera meänkieli. Fasen kan tidfästas från millennieskiftet och fram till våra dagar. Etableringen av meänkieli som idé ledde via minoritetsspråkskonventionerna på 1980- och särskilt 1990-talet till erkännandet av den meänkielitalande minoriteten och deras språk. Det var dock först i och med riksdagsbeslutet 1999 att erkänna fem nationella minoritetsspråk, däribland meänkieli, och ratificeringen år 2000 av den europeiska stadgan om landsdels- eller minoritetsspråk, som

meänkieli fick officiell status i Sverige. Den 1 april år 2000 trädde en lag i kraft (SFS 1999:1176), som gav talare av meänkieli rätt att använda sitt språk i kontakt med myndigheter och domstolar inom ett definierat förvaltningsområde för finska och meänkieli, vilket omfattade kommunerna Gällivare, Haparanda, Kiruna, Pajala och Övertorneå. Lagen gav även rätt till förskoleverksamhet och äldreomsorg helt eller delvis på meänkieli.

Rätten till modersmålsundervisning i meänkieli följde allmänna bestämmelser för alla svenska elever med annat modersmål än svenska med rätt till hemspråksundervisning från 1977. Tornedalska elever tillsammans med samiska, romska och utlandsadopterade elever var som nämnt ovan redan från 1985 undantagna från vissa begränsningar i rätten till sådan undervisning, och fick således en något gynnsammare behandling än invandrare (se Ganuza & Hyltenstam 2020). En ny stärkt ”minoritetslag” utfärdades 2009 (SFS 2009:724). Revideringar av denna har genomförts vid två tillfällen, 2019 och 2022. Ändringen 2019 (SFS 2019:938) innebar att förvaltningsområdet utökades till att också omfatta kommunerna Kalix, Luleå, Stockholm och Umeå, och i enlighet med att de nationella minoritets- och minoritetsspråksrättigheterna gäller i hela landet åläggs i linje med denna ändring alla kommuner och regioner att formulera och tillhandahålla mål och riktlinjer för sitt minoritetspolitiska arbete. Enligt ändringen 2022 (SFS 2022:68) förtydligades och preciserades förvaltningsmyndigheternas ansvar vad gäller minoriteternas eget inflytande i frågor som berör dem. I kraft av en förändring den 1 juli 2015 av skollagen från 2010 frångicks också modersmålsundervisningens krav på ”grundläggande kunskaper” för de nationella minoriteterna (Ganuza & Hyltenstam 2020: 48; Lainio & Pesonen 2020: 88).

Aktuella frågor inom undervisningssektorn är utförligt behandlade i betänkandet från *Nationella minoritetsspråk i skolan – förbättrade förutsättningar till undervisning och revitalisering* (SOU 2017:91). Här föreslår enmansutredaren Jarmo Lainio att ett nytt skolämne, nationellt minoritetsspråk, inrättas, alltså ett ämne som är skilt från ämnet modersmål. Skälen till den föreslagna förändringen är dels att statens mål med undervisning i nationella minoritetsspråk inte bara är att ge möjligheter att utveckla och använda redan befintliga språkkunskaper utan också att möjliggöra nybörjarinläring för barn i nationella minoriteter som inte längre har tillgång till språket i sin närmiljö, men dels också att det krävs en mer omfattande undervisning för att minoritetsspråket ska leva kvar och revitaliseras. Vidare föreslås att möjligheterna till regelrätt tvåspråkig undervisning i nationella minoritetsspråk kartläggs och att möjligheterna att studera nationella minoritetsspråk i gymnasieskolan utökas. Likaså behövs enligt utredningen ett nytt system för att utbilda lärare i minoritetsspråk.

Under det senaste decenniet har intensifierade ansträngningar gjorts för att revitalisera meänkieli. Språkets status som nationellt minoritetsspråk har haft en påtaglig betydelse för dess synlighet i samhället, inte minst i medier och i kulturella sammanhang. De ekonomiska möjligheter som gjorts tillgängliga i och med lagstiftningen har klart inneburit en förstärkning av språkets användning. Det rör sig dels om att stötta befintliga gräsrotsinitiativ, dels statliga satsningar. Ett aktuellt exempel är inrättandet år 2022 av språkcentrum för meänkieli med placering i både Kiruna och Övertorneå. Åtagandet genomförs av Institutet för språk och folkminnen (Isof) på regeringens uppdrag. Centret ska verka för att meänkieli ska kunna behållas, återtas och utvecklas av språkbärare både i det traditionellt meänkielitalande området och i landet i övrigt. Ett annat exempel är Isofs uppdrag att fördela medel till föreningar som bedriver språkrevitaliserande verksamheter inom alla de nationella minoritetsspråken. Sedan några år tillbaka finns också en anställd språkvårdare för meänkieli. Ett förslag till handlingsprogram utarbetades på regeringens uppdrag för de nationella minoritetsspråken finska, jiddisch, meänkieli och romani chib av Isof (2020) – och för samiska av Sametinget (2020). På grundval av dessa dokument har regeringen sedermera antagit ett handlingsprogram för de nationella minoritetsspråken (Regeringskansliet 2022). Programmet pekar ut fem områden för särskilda satsningar:

1. Språkvårdande och språkmoderniserande insatser
2. Kunskaphöjande och synliggörande av minoritetsspråken i hela samhället
3. En sammanhängande utbildningskedja från förskola till högskola
4. Möjligheter för alla berörda att lära sig/återta minoritetsspråk
5. Kulturellt stöd, särskilt läs- och litteraturfrämjande insatser inom minoritetsspråken med fokus på barn och unga.

Tillkomsten av sociala medier har också skapat nya arenor för meänkielitalare, även för dem som inte talar språket men ändå identifierar sig med det (Ackermann-Boström 2021; Kolu 2023). Utmaningar saknas dock inte. Mycket arbete återstår exempelvis för standardiseringen av meänkieli som skriftspråk. Vidare ger nyare studier vid handen att meänkieli även fortsatt för en undanskymd tillvaro på skolorna, även om språket trots allt används mellan elever i mer informella situationer (Poromaa Isling 2020a, 2020b).

Trots de omvälvande förbättringar som lagstiftningen om de nationella minoriteterna och minoritetsspråken inneburit, finns det fortfarande många mörka moln på himlen. Europarådets expertkommitté granskar vart tredje år hur de länder som ratificerat den europeiska stadgan om landsdels- eller minoritetsspråk uppfyller sina åtaganden. Sverige har i dessa

granskningsrapporter löpande kritiserats för brister i stödet för de nationella minoritetsspråken, varav vissa punkter varit återkommande (se t.ex. Lainio, 2018; Lainio & Pesonen 2020). I den senaste granskningen (European Council 2020), vilken är den sjunde i ordningen, har man bland annat pekat på att Sverige har genomfört flera undersökningar om hur situationen för minoritetsspråken ska kunna förbättras, men att de förslag som lagts fram i undersökningarna ”med få undantag” inte har lett till konkreta resultat. Utbildningsfrågan i minoritetsspråk är fortsatt otillfredsställande löst. En veckotimmes modersmålsundervisning är för begränsat för att minoritetsspråksfärdigheter ska kunna bibehållas och utvecklas – för att inte tala om tillägnas – och lärarutbildningsfrågan är fortfarande olöst. Man kan tillägga att förslagen i den statliga utredningen om de nationella minoritetsspråken i skolan från 2017 inte lett till propositioner eller beslut. För meänkielis del påpekar man också att TV-sändningar är för begränsade.

Ett antal svenska granskningar av minoritetsspråkspolitiken har också genomförts (för en översikt över den tidiga fasen, se Huss & Gröndahl 2012). I en tidig sådan granskning undersökte Elenius och Ekenberg (2002) genom intervjuer med bland annat talare av meänkieli, varför dessa endast i liten utsträckning använde sig av sina lagstadgade rättigheter att använda meänkieli i kontakt med myndigheter. Granskningen visade att myndigheterna i stor utsträckning saknade kompetens att hantera ärenden på meänkieli samt att de underlåtit att informera om minoritetsspråkslagarna. Författarna menar att lagarna för de meänkielitalande haft mer av en symbolisk än praktisk kommunikativ betydelse.

Ett annat exempel är konstitutionsutskottets uppföljning 2005 av riksdagens beslut 1999 om nationella minoriteter och minoritetsspråk (2004/05:RFR3). I uppföljningen belyses hur Sverige efterlever Europarådskonventionernas krav. I sin del av denna uppföljning gällande den regionala nivån, konstaterade Elenius (2005), som granskade Norrbottens läns implementering av minoritetsspråkslagarna, att varken de enskilda talarna av meänkieli (och samiska) eller myndigheterna ”har den kompetens i minoritetsspråken som behövs för att på ett effektivt sätt kunna kommunicera i mer komplicerade samhällsfrågor” (s. 88) och pekar därför på det omedelbara behovet av att på olika sätt stärka den språkliga kompetensen hos både talarna själva och hos myndigheterna. I sin del, som gällde den statliga nivån, påpekade Hytlenstam och Milani (2005) att de ekonomiska ramarna för genomförande av minoritetspolitiken var för snäva och att det från början saknats en egentlig analys av kostnader för minoritetsspråkspolitiken. Vidare påpekade författarna att regler på minoritets- och minoritetsspråksområdet ser kraftfulla ut på pappret, men att implementeringen fallerar. Här granskades särskilt den svenska regeringens rapporter till Europarådet. Det konstaterades att

Sverige i allmänhet redogjorde för vilka bestämmelser som gäller i Sverige, men inte för om det praktiska genomförandet av bestämmelserna varit framgångsrikt eller ej. Slutligen konstaterades betydande brister i statens informationsförpliktelser till berörda myndigheter, minoritetsorganisationer och enskilda.

DO har granskat utbredningen av diskriminering på etniska eller språkliga grunder inom skolan (Pikkarainen & Brodin 2008). Via anmälningar till DO och i DO:s dialog med minoriteterna framkommer upplevelser av att vissa kommuner negligerar deras rätt till modersmålsundervisning, försvårar eller till och med motarbetar utnyttjandet av den.

Även om det reglerade stödet för meänkieli i nuvarande fas av konsolidering är omfattande, vilket är en gynnsam förutsättning för revitaliseringsåtgärder och för språkets bevarande, är det uppenbart att det även idag finns stora kvarvarande, sega implementeringsproblem. Vad beror detta på? Det är illustrativt att jämföra de språkideologiska förutsättningarna för försvenskningen av det meänkielitalande området som pågick som intensivast runt förra sekelskiftet, och de språkideologiska förutsättningarna för återtagande och revitalisering av meänkieli idag. För hundra år sedan var det en nationalistisk, assimilatorisk ideologi med språklig likriktning för nationen som var bränslet för en *effektiv* implementering av samhällets mål att införa svenska som det dominerade språket också i Tornedalen. Idag antas officiellt att en pluralistisk ideologi råder i Sverige, men den leder uppenbart inte till samma handlingskraft från statens sida när det gäller att praktiskt och konkret genomföra landets officiella minoritetsspråkspolitik som den tidigare assimilatoriska, nationalistiska ideologin. Det är nu snarare en fråga om en *ineffektiv* implementering – och det är osäkert om den kommer att lyckas. En rimlig förklaring är att den underström av enspråkighetsideologi eller nynationalism som vi tidigare refererat till är en stark kraft i dagens samhälleliga hantering av minoritetsspråk och minoriteter, en kraft som motverkar samhällets officiella åtaganden också i meänkielifallet.

7 Försvenskningen sedd utifrån grupp- och individnivå

Som vi har sett blev försvenskningens projektet verkningsfullt på ett mångfacetterat sätt som ter sig systematiskt. Majoritetssamhällets ideologi, politisk-legala förhållanden, utbildningssystem och ekonomiska faktorer samverkade. Självfallet inverkade sådana makroanstruktura utvecklingar också på sociokulturella normer, inte minst genom den förda skolpolitiken. Riktigt effektiv blir nämligen inte en språkpolitik förrän den inkorporeras av talarna, för att där – genom människor och deras praktiker – så att säga sköta sig själv.

Konceptuellt finns här släktskap med det slags styrningsmentalitet som har kallats självteknologier, och som betonar den sida av maktutövning som bygger på människors självpåkallade reglering av egna beteenden (Foucault 2008: 183–204, 261–292). Språkpolitiska uttryck för snarlika fenomen uppstår till följd av erfarenheter över livsbanan: återkommande upplevelser av situationer där språkens värden blir uppenbara, vilket får självreglerande effekter. Genom de språkliga utbyten som människor deltar i, inskräps en känsla för värdet av olika språkliga resurser – inklusive en känsla för värdet av det språk som är deras modersmål (Bourdieu 1991; Salö 2015). Det är följaktligen välkänt att människor till synes självmant väljer att undvika användningen och traderingen av ett tidigare undertryckt språk, på grund av de associationer eller indexikaliteter som bruket av detta språk för med sig (Gal 2006). De språkliga resurserna anses inte gångbara i det sammanhang man lever eller vill leva i (jfr Huss denna volym).

Det finns ett intimt samband mellan gruppnivå och samhällsnivå. Förhållandet mellan majoritet och minoritet blir över tid bestämmande för vad som gäller internt för minoriteten. Samhället bestämmer ramarna för vad som är en möjlig språk användning i olika sammanhang – både uttryckligen och med underförstådda medel. Men det kan också finnas gruppintern förhållanden med konsekvenser för språkbevarandet/språkbytet som har samband med minoritetens kulturella arv.

I den fortsatta framställningen behandlas enskilda språkbytes-/språkbevarandefaktorer, först på grupp- och sedan på individnivå, enligt Tabell 1 (se avsnitt 2.5).

7.1 Demografi

Allmänt kan sägas att förutsättningarna för bevarande av det ursprungliga språket är mer gynnsamma i etniska befolkningsgrupper som omfattar ett stort antal medlemmar och som har en koncentrerad bosättning inom ett avgränsat geografiskt område, ett så kallat kärnområde. En balanserad åldersfördelning och en hög grad av endogami utgör också gynnsamma förutsättningar. Under sådana förhållanden är möjligheterna att använda minoritetsspråket i många och varierade sammanhang naturligtvis betydligt större än när alla dessa förhållanden har negativa förtecken.

Vad gäller den finsk-/meänkielitalande gruppens storlek ger olika bedömningar, bland annat genomförda av Svenska Tornedalingars Riksförbund, vid handen att det kan röra sig om 75 000–80 000 talare, varav kanske ca hälften är bosatta utanför området (Winsa 1998: 27). Myndigheten Institutet för språk och folkminnen/Språkrådet anger med hänvisning till STR-T siffran 75 000 talare, vilket, om än ungefärligt, är det officiella Sveriges uppfattning. Frågan

hur många av dessa som är modersmålstalare av meänkieli har uppskattats till högst 40 000 (Parkvall 2016). Alalehto (2017: 17) gör bl.a. på basis av befolkningsstatistiken över Tornedalen en bedömning av hur många som kan tänkas ha meänkieli som huvudspråk och landar då på siffran 25 000. Det är omöjligt att ge någon exakt siffra, eftersom det inte förs någon språkstatistik i Sverige. Senast språk figurerade i folkräkningssammanhang var i 1930 års folkräkning. Därefter har uppgifter om språk inte registrerats med hänvisning till dess koppling till etniskt ursprung, som tillsammans med andra känsliga personuppgifter som ras, politiska åsikter, religiös eller filosofisk övertygelse, medlemskap i fackförening eller hälsa och sexualitet enligt lag inte får registreras, senast enligt personuppgiftslagen (Lag 1998:204) som 2018 ersattes av den EU-gemensamma Dataskyddsförordningen. Det har från olika håll framförts krav på införande av språkstatistik och frågan har utretts i olika sammanhang, bland annat av DO 2012 där det framkom att de nationella minoriteterna var oeniga, företrädare för de judiska och romska minoriteterna huvudsakligen emot, företrädare för samerna och sverigefinnarna huvudsakligen för; STR-T var inte helt avvisande, men pekade på praktiska svårigheter i en språkstatistisk undersökning, till exempel att termer som 'talare/språkbärare' måste preciseras (DO 2012: 134). Detta korresponderar med internationella forskningsrapporters problematisering av *the politics of "counting people"*, politiken omkring att räkna folk (Mylonas 2010: 88). I en bred tolkning av begreppet talare, som inkluderar personer som på grund av ursprung eller annat skäl identifierar sig med språket utan att helt eller alls behärska det, något som vi har torgfört i denna rapport, blir det ännu mer osäkert att ange någon siffra, men det kan ändå vara av vikt att ge en fingervisning om de berördas antal. Tornedalingar, kväner och lantaliset är hur som helst den näst största, efter Sverigefinnarna, av Sveriges fem nationella minoriteter (se Hyltenstam 1999b samt Milani & Salö 2023)

Man kan tala om hela det meänkielitalande området i Norrbotten som språkets *kärnområde*. På grund av strukturomvandlingarna förorsakade av industrialisering och modernisering vid förra sekelskiftet och under en stor del av 1900-talet skedde en omfattande *migration* – av meänkielitalande till städer och tätorter i Norrbotten och övriga Sverige samt av svensktalande och finsktalande från Finland till det meänkielitalande kärnområdet. Denna omfattande migration med konsekvenser för ålders- och könsdemografin och den etniska sammansättningen i kärnområdet bidrog starkt till svårigheterna att bevara meänkieli över generationerna. De inflyttade finsktalande mödrarna anses visserligen ha bidragit till "räddningen" av meänkieli (Winsa 1998: 34), men denna delmigration kan potentiellt också ha haft konsekvenser för attityderna gentemot meänkieli i förhållande till finsk finska, men här saknas forskning.

Om vi ser på migrationen historiskt över hela den period som här behandlas, så skedde utflyttning från finskspråkiga församlingar fram till 1890 huvudsakligen till andra finskspråkiga församlingar inom Tornedalen. Under perioden därefter, 1895–1930, med effektiviserat skogsbruk, sågverksindustri, gruvutbyggnad och utbyggnad av vattenkraft i Norrbotten, flyttade man till områden där arbetstillfällen erbjöds. Här fanns samtidigt mer påtagliga krav på kunskaper i svenska. Specifikt flyttade tornedalingar till svenskspråkiga industriorter med bland annat sågverksindustri vid kusten och till gruvindustrin i de tvåspråkiga orterna Malmberget-Gällivare och Kiruna samt till urbana områden som Haparanda och Luleå men också övriga landet (Elenius 2001: 350). Många fler kvinnor än män flyttade, vilket hängde samman med brist på yrken för kvinnor i Tornedalen (s. 351). En annan orsak var att egendom av tradition gavs (och ges) i arv oftare till söner än till döttrar (Winsa 1998: 33). Liksom var fallet i moderniseringens och urbaniseringens begynnande tidevarv i övriga delar av det agrara Sverige, såväl som i andra länder, var det i störst utsträckning den yngre delen av befolkningen som flyttade ut med resultatet att andelen äldre bland de kvarvarande ökade.

Liknande mönster för utflyttning och flyttning inom Tornedalen fortsatte efter 1930-talet. Mest intensiv blev utflyttningen efter 1950 bland annat som en följd av den samhällsomvandling som gjorde det småskaliga jordbruket olönsamt (se utförligare längre ner, avsnitt 7.6). Jordbruk hade av tradition utgjort den viktigaste näringen bland den finsktalande befolkningen. Storleken på majoriteten av jordbruken i Tornedalen var vid denna tid under 5 hektar. År 1957 var t.ex. nettoutflyttningen ca 9 000 personer, drygt hälften till övriga Norrbotten och resten till övriga Sverige (Alalehto 2019a: 101f.).

Trots att utflyttningen från det meänkielitalande området fortsatte under de följande decennierna av 1900-talet, har utflyttningsöverskottet dock begränsats av inflyttning från Finland och övriga delar av Sverige (Winsa 1998: 26). Från övriga Sverige har sedan 1980-talet särskilt en hel del äldre sverigefinnar efter pensioneringen flyttat till området, ofta till Haparanda och därmed närheten till Finland (Elenius 2006: 289). Könsskillnaderna i flyttningsmönstret har lett till ett mansöverskott på de flesta håll. Enligt dåvarande Närings- och teknikutvecklingsverkets rapport 1993 (refererad i Winsa 1998: 33) hade Pajala det högsta mansöverskottet bland svenska kommuner, 247 män per 100 kvinnor. Den högre utflyttningen av kvinnor än män har delvis uppvägs av ovan nämnda immigration från Finland, vilken haft en betydande övervikt av kvinnor. Under perioden 1946–1955 var t.ex. antalet kvinnor som flyttade från Finland till området 1 612 mot 528 män (SOU 1958:22, s. 46f.).

Den ojämna ålders- och könsfördelningen som uppstått på grund av utflyttning från det meänkielitalande området har bidragit till mindre gynnsamma förutsättningar för det inhemska språkets användningsmöjligheter, allra mest beroende på att den försvårat familjebildning och reproduktion. Om könsfördelningen hade varit jämnare och om fler unga talare av meänkieli hade stannat kvar, får man förutsätta att fler barn haft möjlighet att lära sig språket och därmed bidragit till att det använts i tätare och mer varierade nätverk.

När det gäller äktenskapsmönster fanns i ett tidigt skede en tendens till att söka partners lokalt, i samma eller närliggande byar. Detta ledde förstås i allmänhet till helt finskspråkiga familjer. Det förekom emellertid redan då också giftermål över språkgränserna, som det till exempel illustreras i en undersökning av giftermål mellan personer från det finskspråkiga Övertorneå och det svenskspråkiga Överkalix 1890 (Elenius 2001: 378). Här var det något fler personer från Övertorneå som gifte sig med personer från Överkalix än tvärtom, men skillnaden var marginell. Hur som helst är tolkningen att språkskillnaderna i byarna närmast språkgränsen inte utgjorde något definitivt hinder. Emellertid får man anta att barnen i de aktuella familjerna växte upp tvåspråkiga eller med svenska som enda språk.

Den ovan omtalade senare invandringen från Finland med övervikt av kvinnor gav upphov till ett stort antal giftermål mellan en man från svenska Tornedalen och en kvinna från Finland, så kallat tvärgifte. I en undersökning från 1960-talet av äktenskapsmönstret i ett antal byar i Tornedalen (Matarengi, Haapakylä, Kuivakangas, Juoksengi, Rantajärvi och Aapua) framkom att 28 % av samtliga var sådana "blandäktenskap" (Jaakkola 1973: 140). Enligt Cullboms (1994) undersökning ca tjugo år senare var 21 % av mödrarna till barn i de finskspråkiga kommunerna i Norrbotten födda i Finland. Detta familjebildningsförhållande kan anses ha haft stor betydelse för bevarandet av det finska språket i Tornedalen. Tvärgiftet som institution har som nämnts ovan ansetts som en direkt avgörande faktor för bevarandet av finska språket (Winsa 1998: 34) eller som ett förhållande som förmått "fördröja den fullständiga försvenskningen" (Jaakkola 1973: 140).

De förändringar som över tid påverkade Tornedalens demografiska sammansättning i en riktning som hade ett negativt inflytande på bevarandet av meänkieli – då kanske med undantag för tvärgiftet – är parallella med vad som skedde i andra glesbygdsområden i Sverige. Detta hade i sig inget att göra med assimilationspolitiken som riktades mot den finsktalande befolkningen, men bidrog till att förutsättningarna för användning av meänkieli försämrades.

7.2 Språkförhållanden

7.2.1 Officiellt språk

Som framgår av taxonomin av språkbytesfaktorer i Tabell 1 finns det många olika aspekter på gruppens språkförhållanden som kan inverka på språkbytet/språkbevarandet. Ett minoritetsspråk som har någon grad av *officiell status* i ett land har större möjligheter att bevaras än ett språk som saknar sådan status. Under de första ca tvåhundra åren efter 1809 hade tornedalsfinskan/meänkieli ingen sådan status. Visserligen fanns det under en period i slutet av 1800-talet en ansats till att skapa ett slags officiell roll för finskan i Tornedalen. Vi har t.ex. redan tidigare (i avsnitt 4) nämnt att riksdagen 1862 beslöt att bekosta tolkning för att bistå de finsktalande i kontakter med rättsväsende och i samband med andra tjänsteförrättningar. Likaså att det under några år på 1870-talet fanns tolkning till finska för ledamöter i Norrbottens läns landsting som inte behärskade svenska samt lagstiftningen 1869 om att räkna finska och samiska som särskild merit för statliga tjänstemän i de områden av Norrbottens län där dessa språk talades. Självklart är också det faktum att finskan användes inom skolväsendet och i utbildning av lärare ett exempel på språkets roll i en officiell sfär. Dessa åtgärder innebar ett direkt stöd för finska språket i formella samhälleliga sammanhang, men de praktiserades under en relativt kort tid och fick inget långsiktigt inflytande på språkets samhälleliga status.

Den begränsade undervisning i finska som erbjöds i den s k fortsättningsskolan från 1935, liksom möjligheten att enligt Lgr 62 välja finska som tillvalsämne och att utifrån bestämmelser i Lgr 69 införa hemspråksundervisning som försöksverksamhet ”i kommun med även finskspråkig befolkning” (se utförligt resonemang hos Pekkari 1997: 171) samt införandet av hemspråksundervisning från 1977 innebar alla ett stöd för finskan/meänkieli i samhälleliga sammanhang. Vi har ovan under rubriken ’konsolidering’ redogjort för den vidare stabiliseringen av minoritetsspråkets officiella roll under 2000-talets första decennier, efter att meänkieli blivit nationellt minoritetsspråk i Sverige. Officiellt erkännande har en avsevärd betydelse för ett språk både symboliskt och praktiskt. Exempel på det senare är att det stöd för standardisering och modernisering av språket som erkännandet innebär är kopplat till statens stöd i form av ekonomiska och personella resurser.

Vägen till Sveriges officiella erkännande av meänkieli som nationellt minoritetsspråk var tåmligen gropig. STR-T hade alltsedan starten 1981 agerat för att meänkieli skulle ses som ett eget språk (se nedan), men från statens sida var det först inom ramen för en offentlig utredning, som meänkielis språkstatus fördes på tal. Minoritetsspråkskommittén tillsattes

1995 av regeringen för att utreda frågan om Sverige skulle ansluta sig till Europarådets konvention om regionala språk och minoritetsspråk, den s k *minoritetsspråkskonventionen*. Frågan var i detta fall om meänkieli officiellt skulle betraktas som en dialekt av finska, och således ingå i det potentiella minoritetsspråket finska, eller som ett eget minoritetsspråk. På kommitténs uppdrag utreddes frågan om den principiella distinktionen mellan språk och dialekt samt om meänkieli mot den bakgrunden kunde betraktas som ett eget språk (Hyltenstam 1997, 1999b). I sin rapport redovisade Hyltenstam den språkvetenskapligt vedertagna ståndpunkten att det inte går att dra någon skarp gräns mellan vad som är ett språk och vad som är en dialekt – eftersom språkstatus i det aktuella sammanhanget inte är en språkvetenskaplig utan en politisk fråga – men att det finns klara sannolikheter för att en varietet ska kallas för det ena eller det andra enligt följande (Hyltenstam 1997: 389):

1. För att en språklig varietet ska kallas för en dialekt av ett visst språk, måste historiskt släktskap föreligga så att uttalsmässiga, grammatiska och ordförrådsmässiga paralleller är tydliga.
2. Språkliga varieteter som är ömsesidigt förståeliga kallas oftast för dialekter, medan sådana som inte är ömsesidigt förståeliga oftast kallas för språk.
3. Språkliga varieteter som är standardiserade och har skriftspråk betraktas oftast som språk snarare än dialekter.
4. Standardiserade språkliga varieteter som används för officiella funktioner i en stat kallas i allmänhet för språk och inte för dialekter.
5. Standardiserade språkliga varieteter som saknar officiella funktioner kallas ofta, men inte alltid, för språk snarare än dialekter.
6. Språkliga varieteter som saknar en särskild skriven form och som är relaterade till ett standardiserat språk kallas oftast för dialekter snarare än språk.
7. Språkliga varieteter som talarna själva upplever som egna språk kallas ofta för språk snarare än dialekter.

Efter att ha diskuterat hur meänkieli förhåller sig till var och en av dessa punkter konstaterar Hyltenstam i rapportens sammanfattande slutsatser om meänkielis ställning som eget språk att syftet varit

att framhålla och beskriva vilka faktorer som i en ... politisk process kan anföras om man vill hävda meänkielis status som eget språk – och för den ståndpunkten saknas inte underlag – men också att visa på förhållanden som skulle kunna användas för att argumentera för att meänkieli inte är ett språk – och här är underlaget magrare. (Hyltenstam 1997: 405f.)

Här ges alltså en tydlig vink om att argumenten för språkstatus är starkare än argumenten för att betrakta meänkieli som en dialekt av finska.

Kommittén stannade dock i sina förslag för att betrakta meänkieli som en dialekt av finska, i detta fall som en varietet av minoritetsspråket finska i Sverige (SOU 1997:192). Ledamöterna Siv Holma (V) och Henning Johansson (som företrädde STR-T) reserverade sig mot förslaget. I regeringens proposition (Prop 1998/99:143), baserad på Minoritetsspråkskommitténs betänkande, reservationer och inkomna remissvar, föreslogs dock att meänkieli skulle vara ett av de nationella minoritetsspråken i Sverige. Detta blev som vi sett också riksdagens beslut.

Att det under tiden för meänkielis erkännande som officiellt minoritetsspråk i den allmänna debatten framfördes argument både för och emot meänkielis språkstatus, inte minst i Haparandabladet, är inte förvånansvärt. En titt i Haparandabladets webbinlägg (HBwebben.se) idag visar att frågan fortfarande, *post factum*, väcker heta känslor. Parallellt framfördes skilda åsikter i frågan inom forskarvärlden. Så konstaterade Hansegård (2000) i sin skrift om dialekt och språk i de samiska och norrbottensfinska fallen, där ”i stort sett samma faktorer” (s. 173) behandlas som de ovan listade (1–7) att

det enligt Hyltenstam är fler faktorer som talar för meänkielis status som eget språk än sådana som talar emot en sådan status. Av min framställning framgår att jag är av motsatt mening. De flesta faktorer talar enligt min uppfattning mot meänkielis status som eget språk. Vem som har rätt kan ingen avgöra. (Hansegård 2000: 173f.)⁵

På motsvarande sätt som bland allmänheten framfördes motargument från akademiskt håll många år efter att meänkieli erhållit status som officiellt språk. Kulturgeografen Thomas Lundén, som även vid tiden för regeringens proposition om bl.a. meänkieli som nationellt minoritetsspråk deltog i debatten på motståndarnas sida, publicerade så sent som 2011 en artikel i en vetenskaplig tidskrift som beklagade att meänkieli blivit ett eget språk, särskilt med argumentet att detta avskilde talarna från finskan i Finland, och avslutade sarkastiskt med följande ord:

⁵ Förordet i Hansegård (2000) är undertecknat i december 1999. Boken skrevs alltså före riksdagsbeslutet om meänkieli som ett av Sveriges nationella minoritetsspråk.

But in any case, the development of Meänkieli may change the old sentence ‘a language is a dialect with a navy and army’ into ‘a language is a dialect with a determined lobby group’. (Lundén 2011: 152)⁶

7.2.2 Finsk finska i relation till meänkieli

Två andra faktorer inom kategorin språkförhållanden berör frågan om det aktuella språket är *officiellt språk i ett annat land* och om det *talas i mer än ett land*. Generellt sett är minoritetsspråk som brukas i ett annat land i en bättre position än minoritetsspråk som saknar en dylik språklig samhörighet utanför sitt ”egna” utbredningsområde. En sådan situation kan emellertid å andra sidan i vissa politiska lägen innebära svårigheter för minoritetsspråket, vars talare kan råka ut för misstankar om sviktande lojalitet med det land de bor i och därför motarbetas.

För Tornedalens del finns flera aspekter att beröra i fråga om dessa faktorer. På den positiva sidan, sett utifrån ett bevarandeperspektiv, finns ”påfyllnaden” av finsktalande som inflyttningen från Finland till Tornedalen har inneburit (se ovan i anslutning till resonemanget om demografi) och även inflyttning av sverigefinnar från övriga Sverige. Att kvinnor från Finland som mödrar haft stor betydelse för många familjers fortsatta användning av finska har ofta påpekats. Det har även hävdats att ”språkblandning mellan finska-tornedalsfinska leder till att tornedalsfinskan berikas”, dock utan förlust av den tornedalsfinska särarten (Nylund Torstensson 1989: 86). En fråga som inte varit föremål för forskning såvitt vi kunnat finna, är emellertid vilken betydelse den ”inflyttade” finskan haft för meänkieli som språkform. Vad har det inneburit för meänkielis senare utveckling att finska talade dialektala varieteter – eller finskt talat och skrivet standardspråk – varit en komponent i dessa familjers språkanvändning? Likaså kan man ställa frågan om värderingen av meänkielis status har påverkats av de påtagliga möjligheterna till jämförelse med standardfinskan (se nedan om språksyn och attityder).

I tillägg kan nämnas att *dialektal variation* inom en minoritet kan verka hämmande för språkbevarandet, bland annat på grund av att skillnaderna kan skapa konflikter i samband med beslut om standardisering eller representation i etermedierna. Den dialektala variation som förekommer inom meänkieli har betecknats som ”inte särskilt dramatisk” (Wande 1992: xiii). Tre varieteter brukar urskiljas, tornedalsvarieteteten som talas i själva älvdalsområdet (Pajala,

⁶ Uttrycket ”A language is a dialect with an army and navy” tillskrivs den rysk-judiske lingvisten Max Weinreich som yttrade detta i en föreläsning ca 1945. Han meddelade dock att detta var något som en åhörare vid en annan föreläsning framfört apropå skillnaden mellan språk och dialekt (se också Maxwell 2018).

Övertorneå, Haparanda), gällivarevarieteten (i Gällivare-Malmberget) samt varieteten lannankieli (i Kiruna, Kurraavaara och Jukkasjärvi). Denna dialektvariation är något högst normalt och förekommer i större eller mindre utsträckning i alla språk. Den har i sig inte några negativa konsekvenser för meänkielis livskraft.

7.2.3 Standardisering och modernisering

Minoritetsspråk som uppnått en viss grad av *standardisering och modernisering* är i ett mer gynnsamt läge för det fortsatta språkbevarandet. Fördelarna med ett gemensamt standardiserat skriftspråk är – förutom de rent praktiska aspekterna – bland annat att det kan få symbolvärde och fungera som ett enande band för hela minoriteteten.

Standardisering och modernisering av meänkieli är en sen företeelse. Osynliggörandet av finskan i Tornedalen under försvenskningensperioden, liksom av andra minoritetsspråk i Sverige (Hyltenstam 1999c: 11; 2023), gjorde frågan irrelevant ända fram till åtminstone 1980-talet. Om det var någon standard som var aktuell i människornas medvetande under tidigare skeden, så var det det finska standardspråket i Finland. En formulering i ett bidrag vid Norrbottens länsstyrelses språk och kultur-symposium i Övertorneå 1988 (Nylund Torstensson 1989: 84) kan ses som representativ. Medan det tornedalsfinska talspråket är den naturliga utgångspunkten, menade hon, är det ”skolans naturliga uppgift att lära barnen finska, det kulturspråk som tornedalsfinskan språkhistoriskt och dialektgeografiskt hör till; en lika naturlig uppgift som det är att lära svenskspråkigt dialekttalande barn svenska” (Nylund Torstensson 1989: 84).

När hemspråksundervisning enligt Lgr 69 på försök infördes i Tornedalen under tidigt 1970-tal, skedde detta också först med undervisning i och på standardfinska och med läromedel från Finland. Eftersom detta arrangemang hade föga framgång – upp till 90 % av eleverna hoppade av i vissa skolor – infördes ordningen att tornedalsfinskan fick stort utrymme i den första undervisningen för att senare ersättas av standardfinskan (Wande 1994: 25). Denna situation bidrog till tankarna på att betrakta meänkieli som eget språk.

Stärkandet av meänkielis ställning i samhället och fortsatt arbete med att beskriva språkets ordförråd och form har tillhört de främsta målsättningarna inom intresseorganisationen STR-T, inrättad 1981, och stiftelsen Meän Akateemi-Academia Tornedaliensis, som på STR-T:s initiativ bildades 1987. Starka tornedalska röster som tidigt förespråkade meänkieli som eget språk var Matti Kenttä, konsulent vid länskolnämnden, författaren Bengt Pohjanen samt professorn i pedagogik, Henning Johansson (Wande 1996: 238). Den senare blev vid bildandet av Meän Akateemi-Academia Tornedaliensis dess ordförande och uttalade i sitt

invigningsanförande, som hölls på meänkieli med egenöversättning till svenska, att meänkieli från och med det tillfället nu var ett språk bland andra språk (Johansson 2017). STR-T hade redan vid sitt bildande 1981, och särskilt i samband med ett viktigt språkseminarium i Svanstein 1984, planer för hur meänkielis utveckling som språk skulle stödjas. Bland annat hade man visioner om att skapa en ordbok över den ordsfatt som man upplevde höll på att försvinna, och i det sammanhanget lades särskild vikt vid att den regionala variationen i språkbruket skulle speglas. En sådan inkluderande hållning har i stor utsträckning i fortsättningen präglat språkdokumentationen och standardiseringsarbetet.

Detta betyder inte att det saknats debatt om vilken varietet av meänkieli som skulle utgöra grund för standardiseringen. Lainio och Wande (2015: 126f.) redovisar olika argument som förekommit i debatten. En ståndpunkt har varit att välja Pajalavarieteten. För detta talar att den redan använts som underlag i tidiga publikationer på meänkieli, inklusive översättningar till meänkieli. Varieteten har också använts i radiosändningar och spelade en stor roll i hemspråksundervisning på 1980- och 1990-talen. Den behärskas av en stor andel av befolkningen i sin kommun och har i olika sammanhang betraktats som den mest genuina eller autentiska dialekten. Den motsatta ståndpunkten är att det skulle vara mer praktiskt och inkluderande att flexibelt använda alla varieteter av meänkieli som underlag för standardiseringen, så som man faktiskt kommit att arbeta i det praktiska ordboksarbetet som redovisas i nästa stycke. Lainio och Wande pekar också på problematiken omkring behovet att distansera meänkieli från finska. Finskans aktuella inflytande på meänkieli är en utmaning för standardiseringsarbetet. Om meänkielis självständiga form och status ska kunna upprätthållas måste skillnaderna gentemot finskan framgå. På liknande sätt är svenskans inflytande på meänkieli en utmaning i standardiseringsarbetet.

Ett tämligen intensivt arbete med ordböcker och grammatiska handböcker sedan 1990-talet har bidragit till standardiseringen av meänkieli. Allt detta arbete kan sägas tillhöra meänkielis revitaliseringsfas – eller snarare vitaliseringsfas, eftersom inget av detta existerat någonsin tidigare. Den första ordboken, *Meän kielen sanakirja/Tornedalsk ordbok*, redigerad av Matti Kääntä och Erling Wande, kom ut 1992. Senare har två omfattande ordboksprojekt pågått. Det ena är *Meänkielen iso sanakirja/Storordbok för meänkieli*, redigerad av Bengt Pohjanen, som utkommit i tre volymer (A-K, L-N och O-R), den senaste 2018. Det andra projektet är Meän akateemis tvåvägsordbok, *Meänkieli - ruotti sanakirja/Meänkieli - svenska ordbok*, som under Erling Wandes, Märta Nylunds och Birgitta Rantatalos ledning arbetats fram under åren 2008–2016 och publicerats digitalt år 2017. Anders Alapää har under olika perioder, även under tiden efter 2017, varit en central medarbetare i ordboksarbetet. Under

hösten 2022 publiceras den slutliga digitala versionen av detta verk, som omfattar 27 000 ord i tre lokala varieteter. Ordboken är således deskriptiv och avser inte att föreskriva vad som är korrekt i en standardiserad form av meänkieli. Utöver detta ingår meänkieliord tillsammans med bland annat ord insamlade från finska delen av Tornedalen i en omfattande sk kultur- och orddatabas redigerad av Birger Winsa. Winsa har dessutom publicerat ett antal smärre ordlistor över enskilda fackområden och en frasordlista.

Vad gäller grammatiska beskrivningar av meänkieli finns sedan 1990-talet *Meänkielen kramatiikki* av Matti Kenttä och Bengt Pohjanen och *Meänkieli rätt och lätt – grammatik och lärobok i meänkieli* av Bengt Pohjanen och Eeva Muli som utkom 2017. För närvarande pågår i Isof:s regi i samarbete med Uppsala universitet projektet *En grammatisk beskrivning av meänkieli*.

Språkvårdsarbete för meänkieli har sedan 1980-talet bedrivits informellt i STR-T:s regi. Inom ramen för SOFI (Språk- och folkminnesinstitutet, före 2006 benämning på myndigheten Isof) har under några år omkring förra decennieskiftet funnits en forskningsarkivarie för meänkieli inom dåvarande DAUM (Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet) i Umeå. Sedan 2018 finns en första anställning med titeln språkvårdare i meänkieli vid Isof.

7.2.4 Tvåspråkighet

Eftersom *tvåspråkighet* i språkbyttessituationer är en brygga mellan enspråkighet i minoritetsspråket och enspråkighet i majoritetsspråket (se Haugens ovan refererade modell, 2.5), kan man säga att tvåspråkigheten i sig själv utgör en faktor som kan påskynda det vidare språkbytet. Faktum är att fortsatt enspråkighet i minoritetsspråket är det som starkast gynnar språkbevarandet, något som dock, måste man hålla i minnet, motverkar andra egenintressen för minoriteten i form av medlemmarnas möjligheter som medborgare i det samhälle de ingår i.

Denna fråga, d.v.s. om tvåspråkigheten i sig är ett hot mot ett minoritetsspråk och om fortsatt enspråkighet i minoritetsspråket vore att föredra, är dock på sina håll i världen en brännande språkpolitisk fråga. I exempelvis Katalonien finns en aktivistgrupp som kallar sig *Grup Koiné*, bestående av akademiker (främst språkvetare), samhällsdebattörer och politiker, som menar att tvåspråkighet i spanska–katalanska oundvikligen i det långa loppet leder till vad de kallar språkdöd för katalanskan, d.v.s. katalanskans försvinnande. De agerar därför för ett enspråkigt katalanskt Katalonien (Llengua i República 2016). Andra sociolingvister tar avstånd från och argumenterar mot gruppens slutsats (Pujolar et al. 2016). Om man studerar flerspråkiga samhällen världen över, påpekar dessa författare, inser man att tvåspråkigheten

inte nödvändigtvis leder till att det svagare språket försvinner. Tvåspråkighet är visserligen en förutsättning för språkbyte, men inte dess orsak (se vidare Erdocia & Soler 2022). Man kan kanske tillägga att en enspråkighetstanke ligger närmre till hands för en rik region som Katalonien, med flera miljoner talare av språket katalanska och med politisk självständighet på agendan.

Exempel på påtvingad enspråkighet i det egna språket har också förekommit. Den rassegregerande apartheidregimen som styrde Sydafrika 1948–1994 inrättade i enlighet med *The 1953 Bantu Education Act* ett helt separat 13-årigt skolsystem för den inhemska svarta befolkningens barn (se utförlig diskussion i Heugh 2003: 52ff.). Undervisningen skedde helt på de inhemska bantuspråken, bortsett från begränsad ämnesundervisning i engelska eller afrikaans. Få barn fortsatte sin skolgång längre än de första 7 åren. Barnens föräldrar ansåg att ”bantuundervisningen” innebar att barnen hindrades från att lära sig engelska – vilket också var avsikten från regimen sida – och de kom därför att bli kritiska till undervisning på modersmålet generellt. Ironiskt nog skedde detta vid samma tid som Unesco hade framhållit det uppenbara värdet av att få undervisning på sitt modersmål (Unesco 1953). Trots det tvivelaktiga skälet till den sk bantuundervisningen visade det sig i senare analyser att elevernas utbildningsresultat i olika ämnen generellt var starkare jämfört med när de fick undervisning med engelska som undervisningsspråk (Heugh 2003: 55).

Vad gäller tvåspråkighet för Tornedalens del kan man konstatera följande: Det har under den tid vi här fokuserar på skett en successiv och systematisk förskjutning i språkanvändningsmönster från endast eller huvudsakligen finska till en situation där en allt större andel av den dagliga språkanvändningen har kommit att försiggå på svenska, men om man ser över hela perioden från slutet av 1800-talet och fram till nu är det mest framträdande draget en successivt alltmer utbredd tvåspråkighet bland befolkningen, en tvåspråkighet som naturligt nog uppvisar ett antal individuella former. Det finns och har funnits individer som är starkare i meänkieli, starkare i svenska eller som är lika hemma på båda språken.

Elenius (2001) har utifrån arkivmaterial, bl.a. material i 1930 års folkräkning om språk- och härkomstundersökningar i Övre Norrland, studerat språkanvändningsmönster i Övertorneå församling omfattande alla de boende i församlingen 1930 (2778 personer), uppdelade på olika

Tabell 3: En- och tvåspråkig språkanvändning i Övertorneå församling 1930 (bearbetat efter Elenius 2001: 337; för vissa individer saknas uppgift, varför de totala procentalen för varje åldersgrupp är lägre än 100).

Födelseår	Aktuell ålder 1930	Enspråkiga i finska, procent	Tvåspråkiga, procent	Enspråkiga i svenska, procent
1850–1855	80–85	69	17	4
1856–1861	74–79	77	15	2
1862–1867	68–73	69	25	1
1868–1873	62–67	71	19	4
1874–1879	56–61	56	35	6
1880–1885	50–55	31	48	16
1886–1891	44–49	23	58	11
1892–1897	38–43	13	64	16
1898–1903	32–37	12	68	11
1904–1909	26–31	4	69	11
1910–1915	20–25	5	67	9
1916–1921	14–19	7	61	10

ålderskohorter. Tabell 3 visar andelen enspråkiga i finska, tvåspråkiga respektive enspråkiga i svenska bland dem som var födda 1850–1921.

Befolkningen i svenska Tornedalen var under tiden före försvenskningsspolitiken övervägande enspråkigt finstalande. I Övertorneå församling var de som var födda 1850–1855 till 69 % enspråkigt finstalande. En liten andel på 4 % var enspråkigt svensktalande, medan 17 % angav sig vara tvåspråkiga (Elenius 2001: 337). De svensktalande hörde till en sorts medel- eller överklass (handelsmän, lärare, präster, brukspatroner). I samband med gruvfyndigheter under 1600-talet hade visserligen ett fåtal svenskar kommit till området, men dessa ”förfinskades” (Hansegård 1990: 11) och hade därför ingen inverkan på språkförhållandena i Tornedalen och angränsande finstalande områden. Medan enspråkigheten i finska minskar och är nere i under 10 % bland dem som är födda 1916–1921, ökar andelen tvåspråkiga till över 60 %. Andelen enspråkigt svensktalande ökar också, men i begränsad utsträckning.

Det visade sig även att tvåspråkigheten ökade snabbare hos männen än hos kvinnorna i de äldre ålderskohorterna. Elenius menar att detta kan förklaras med att männen under 1880- och 1890-talen oftare kom ut i ett arbetsliv där det krävdes att de kunde svenska (s. 353). De fick

helt enkelt större möjligheter att praktisera svenska. Vid sekelskiftet utjämnades denna könsskillnad, trots att kvinnorna fortfarande arbetade huvudsakligen i hemmet. En bidragande faktor bakom detta kan ha varit den alltmer utbredda undervisningen på svenska tillsammans med allmänna samhällsförändringar (s. 414). I stora drag ser man här ett tämligen strikt behovsstyrt mönster för det växande bruket av svenska och dess spegling i vissa könsskillnader.

Rönmark och Wikström (1980) redovisar siffror för 1945 och framåt för andelen skolbarn som enligt olika undersökningar var enbart finsktalande (Tabell 4). Här framgår att förskjutningen mot tvåspråkighet eller enbart svenskspråkighet skett i hög hastighet och att det vid

den

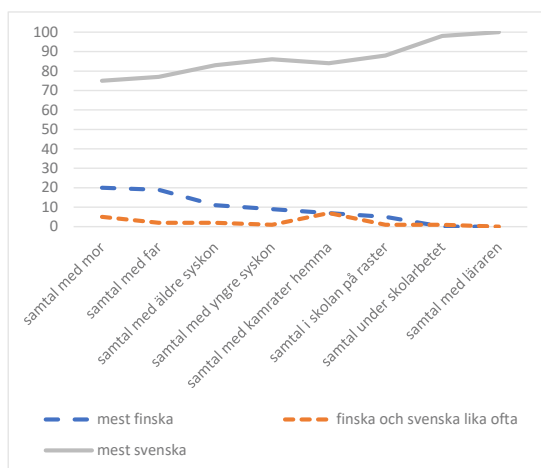
Tabell 4: Enspråkigt finsktalande skolbarn 1945–1975 (källa: Rönmark & Wikström 1980: 57).

Undersökningsår	Enbart finsktalande, %
1945 (åk 1)	72
1957 (åk 1)	38
1967 (åk 3)	16
1975 (åk 4)	1

sista fjärdedelen av 1900-talet är sällsynt med enspråkigt finsktalande barn. De är antingen tvåspråkiga eller enbart svenskspråkiga. Rönmark och Wikström (1980) undersökte läsåret 1975/1976 samtliga elever i årskurs 4 i Haparanda, Övertorneå och Pajala kommuner. För att få en homogen tornedalsk undersöknings-

grupp inkluderades inte kategorin ”invandrarelever” (N=34), och med ett mindre bortfall omfattade undersökningsgruppen 354 elever. Här ska endast ett par av resultaten som är särskilt betydande för vår diskussion kommenteras. Ett gäller språkanvändningen i olika språkliga uppgifter, vilket väl illustrerar att finskan är mycket begränsad i den aktuella barngruppen. Det är endast 154 elever, klart mindre än hälften, som har vad som i undersökningen kallas för ”aktiva kunskaper” i finska, d.v.s. så mycket finska att de kunde återberätta en bildserie på finska.

En annan del av resultatredovisningen illustrerar tydligt att språkvalet i samtal är mycket

situationsberoende (Figur 1), något som återkommer som ett typiskt drag i tvåspråkiga kontexter generellt. När finska används är det huvudsakligen i informella sammanhang med familjen. Ju mer formell situationen är, desto större blir språkkraven, exempelvis vad gäller passande ordförråd, och desto oftare blir språkvalet då svenskan.

Figur 1: Språkanvändning (procent) i olika talsituationer (källa: Rönmark & Wikström 1980: 30).

7.2.5 Språkbehärskning i finska och svenska

Frågan om *språkfärdighet* i finska respektive svenska har på olika sätt varit aktuell under olika skeden och har återkommit i forskning från olika tider. Generellt kan sägas att ju högre färdigheterna i svenska blir, desto mer etableras det svenska språket hos befolkningen och, sett från motsatt håll, ju lägre färdigheterna blir i finska, desto svagare blir finskans ställning i befolkningen.

I Magdalena Jaakkolas undersökning (Jaakkola 1973), som grundar sig på material insamlat 1966, deltog 347 personer från Övertorneå kommun. Så mycket som 96 % av alla uppgav att de kunde båda språken, men i olika grad. Språkkunskaperna varierade i förhållande till geografisk hemvist inom kommunen, ålder och utbildningsnivå. Sålunda var finskan starkast i Aapua, den mest avlägsna byn, där 76 % av befolkningen kunde finska bäst, medan det motsatta gällde i Matarengi kyrkby där 72 % av befolkningen kunde svenska bäst. Geografi och utbildningsnivå samverkade på så sätt att 76 % i Aapua endast hade folkskola, medan 72 % i Matarengi hade fortsatta studier bakom sig. Även åldersfördelning och andel inflyttade i förhållande till "stambefolkningen" skilde sig åt mellan kommunens olika delar. Språkkunskaperna i förhållande till ålder framgår av Tabell 5.

Jaakkola redovisar också deltagarnas färdigheter i att tala, läsa och skriva finska enligt deras egen bedömning (s. 82). Medan 87 % ansåg sig kunna tala finska bra eller tämligen bra, var det bara 43 % som ansåg sig kunna läsa och 24 % som ansåg sig kunna skriva finska bra eller tämligen bra. 36 % ansåg sig inte alls kunna skriva finska. Resultaten kan vara svårtolkade, då vissa av de intervjuade kan ha uppfattat att frågorna gällde standardfinska, medan andra kan ha trott att deras egen dialekt avsågs (cf. Winsa 1998: 100).

I anslutning till detta kan man reflektera över tidens uppfattning att tornedalingarnas språk uppfattades som en dialekt av finska snarare än ett eget språk och att det därför i en undersökning som Jaakkolas var rimligt att tillfråga deltagarna till exempel om deras förmåga

Tabell 5: Språkkunnighet i procent i förhållande till ålderskategorier i Övertorneå 1966 (baserat på Jaakkola 1973: 63).

Ålder	Finska bäst	Båda lika bra	Svenska bäst	Antal
55–64	55	25	20	69
45–54	48	25	27	59
35–44	43	21	26	63
25–34	31	21	48	48
15–24	20	19	61	107

att skriva finska, som de i allmänhet inte fått någon undervisning i. Jaakkola skriver (s 82):

”Den bristfälliga behärskningen av språkfärdighetens olika former kan också kallas halvspråkighet: då tornedalingarna blott har muntliga färdigheter i finska, kan de endast delvis utnyttja dess möjligheter som kommunikationsmedel.” Som beteckning på en situation där man kan tala men inte skriva ett språk, är en idiosynkratisk användning av begreppet halvspråkighet, vilket exemplifierar att många olika betydelser har kommit att kopplats till ordet (se också vår diskussion tidigare, 6.1.1 och 6.1.2).

För att pröva idén om halvspråkighet testades deltagarna i Jaakkolas undersökning dels med ett synonymtest på respektive språk, dels med ett översättningstest (översättning av ord från finska till svenska och vice versa). Kort uttryckt spretade resultaten en del, men övergripande var det så att de mer balanserat tvåspråkiga fick sämre resultat än de som talade endast svenska eller endast finska eller vars svenska respektive finska var starkare. De mer balanserat tvåspråkiga var personer som vid undersökningstillfället ansåg att de talade båda språken lika bra eller som i barndomshemmet talat båda språken. Trots att det finns många metodiska invändningar mot undersökningen (att endast ordförrådet testades och att orden

hämtats från standardfinska resp. standardsvenska samt att testorden var få), anser författaren att "resultaten tyder på 'halvspråkighet' hos de tvåspråkiga", men tillägger också försiktigtvis "åtminstone i fråga om de båda språkens ordförråd" (s. 92). Att författaren ändå drar slutsatser om halvspråkighet hos de testade synes vara en reflektion av hur starkt inflytande Hansegårds då nyligen framlagda teori hade även inom forskarsamhället. Debatten om teorins hållbarhet (se tidigare och nedan) hade just startat när Jaakkola formulerade sin konklusion.

Jaakkolas undersökning behandlade också till viss del deltagarnas kunnighet i svenska. Deltagarna tillfrågades om de hade haft svårigheter med svenska språket. Mer än hälften av alla tillfrågade, närmare bestämt 191 personer eller 55 %, menade att de haft sådana svårigheter. Cirka hälften av dessa som haft svårigheter menade att dessa varit ihållande och fortsatt efter skoltiden. Detta är ett intressant resultat med tanke på att alla gått i helt svenskspråkig skola, "eller kanske just på grund därav" som Jaakkola formulerar det (s. 94).

Könsskillnader i behärskning av finska respektive svenska redovisas i Jaakkola (1974). Mönstret är mycket tydligt. Såväl bland unga män och kvinnor (15–29 år) som bland äldre män och kvinnor (30–64 år) är det fler kvinnor än män som behärskar svenska bättre än finska och fler män än kvinnor som behärskar finska bättre än svenska: "Kvinnorna tycks inte endast kunna svenska bättre än männen utan de påstår sig även använda svenska oftare. De har dessutom en mera positiv inställning till svenska språket" (s. 26).

I Winsa (1998) presenteras en uppföljande undersökning, genomförd 1991–1992 och som i stora drag är en replikering av Jaakkolas studie. I denna senare undersökning intervjuades 81 personer från byarna Aapua och Matarenki⁷ i Övertorneå; 20 av dessa hade också deltagit i Jaakkolas undersökning på 1960-talet. Bland annat redovisas deltagarnas självskattade behärskning av tornedalsfinska. Här anger över 90 % att de kan förstå och själva tala meänkieli bra eller ganska bra, medan 63 % kan läsa och 32 % skriva meänkieli bra eller ganska bra (Winsa 1998: 101).

Winsa redovisar vidare i denna undersökning att pojkar även på 1990-talet har bättre behärskning av meänkieli än flickor (s. 84). Som förklaring refererar han till Peter Trudgills distinktion mellan olika språkformers öppna resp. dolda prestige (Trudgill 1974: 114). Den öppna prestige motsvarar högstatusformer, alltså sätt att använda språk som enligt hegemonisk hierarki anses korrekt, standard eller "fint". Den dolda prestige bygger på att språkanvändning som i samhället generellt uppfattas ha låg status, som dialekt eller socialt

⁷Nb. Winsa använder den finsk-finska ortbeteckningen; jfr Matarenki i Jaakkolas undersökning.

lägre markerat språk – rinkebysvenska är ett bra nutida svenskt exempel – i vissa grupper kan anta hög status, ibland som en protest- eller kontrastmanifestation. Winsa hänför pojkars och mäns vidare användning av meänkieli i traditionella och manliga kontexter (jakt, fiske, skogs- och jordbruk) till den dolda prestige som finns hos meänkieli, medan kvinnors ledande behärskning av svenska kopplas till svenskans öppna prestige. I jämförelse med den behovsstyrda bakgrunden till de könsskillnader i språkanvändning vid slutet av 1800-talet som vi pekade på tidigare har dessa senare tiders skillnader alltså också attitydstyrda orsaker.

Det ska dock tilläggas i anslutning till temat kön som faktor i användning av meänkieli att kvinnor har observerats vara ledande i revitaliseringen av meänkieli, i återtagande av språket, på samma sätt som de under en lång period var ledande i försvenskningprocessen (se Huss denna volym och vidare referenser där). Johansson (1985) konstaterar i undersökningar bland skolbarn i Malmfälten och Tornedalen att flickor i större utsträckning än pojkar angav att de kunde meänkieli (och samiska). Möjligtvis var detta ett tidigt exempel på denna moderna tendens. Helt tydlig var den i Cullboms undersökning så tidigt som 1994.

Bengt Loman och hans medarbetare genomförde i slutet på 1960-talet undersökningar av språket i Tornedalen (Loman 1974a). Deltagare i undersökningar av vuxnas språk var 40 slumpmässigt utvalda tvåspråkiga personer från Matarengi och Juoksengi, födda 1923–1938. Deltagarna intervjuades på svenska 1968 och på finska 1969 om samma ämne, nämligen deras inställning till barnens skolarbete (Loman 1974b: 9). Fokus för undersökningarna var att empiriskt och kritiskt pröva halvspråkighetsteorin.

Pinomaa (1974a) undersökte meningsbyggnaden i de intervjuades talade svenska och talade finska. I undersökningen jämfördes meningsbyggnadens komplexitet och fullständighet i tornedalingarnas talspråk, dels med den hos enspråkiga svenskars i ett motsvarande intervjumaterial från Borås, dels med enspråkiga finnar från Helsingfors. Jämförelse gjordes också på motsvarande sätt mellan tornedalingarnas svenska och finska talspråk. Inga påtagliga skillnader konstaterades mellan de tvåspråkiga tornedalingarnas och de enspråkiga jämförelsegruppernas meningsbyggnad. Den marginella skillnad som kunde konstateras var att de tvåspråkiga tornedalingarnas meningslängd i genomsnitt var ett par ord kortare än de enspråkigas. Inte heller fanns några konstaterade skillnader i deltagarnas svenska och finska talspråk. De som producerade en viss meningslängd på det ena språket gjorde det också på det andra med hög statistisk korrelation mellan språken. Pinomaa konstaterar därför att "resultaten inte ger något stöd åt tanken om den s.k. 'halvspråkigheten' i Tornedalen" (s. 138).

I en annan analys (Pinomaa 1974b) studeras influenser från finskan i tornedalingarnas svenska. Här konstateras att beläggen inte är vanliga, men att de uppträder i många kategorier. Ett par sådana kategorier är utelämnade eller felaktiga prepositioner (ex: *Alla filmer tittar dom i alla fall, på* utelämnat; *Alla va i samma stadie*, i st.f. *på*) och ordföljd (ex: *å kan man så hjälper ju man*, i st.f. ... *man ju*). Det intressanta här är att alla belagda kategorier av sådan påverkan från finskan förekommer på liknande sätt i finlandssvenskan så som den talas i Helsingfors. Även här konstateras att ”den låga frekvensen för interferensfenomen ger inte heller anledning att betrakta talarna som ’halvspråkiga’ (s. 108).

Även tornedalska ungdomars språk analyserades i detta sammanhang. En undersökning (Nordin 1974) omfattade hela årskurs 8 i Övertorneå, alltså ungdomar i 14–15-årsåldern som kom från huvudsakligen finskspråkiga, tvåspråkiga respektive huvudsakligen svenskspråkiga hem. Materialet bestod av återberättelser av bildserier. Flera olika mått på svensk muntlig språkbehärskning användes, främst inriktade på grammatisk komplexitet och korrekthet. De tornedalska eleverna jämfördes dels med tvåspråkiga finlandssvenska elever från Sibbo i södra Finland, dels med enspråkiga svenska elever från Skåne i samma åldersgrupp och med samma sociala bakgrund enligt ett socialt indexmått. Det mest påtagliga resultatet av jämförelsen med Sibboeleverna var likheterna mellan de olika materialen, dock med ett svagt företräde för de tornedalska eleverna i fråga om meningsbyggnadens fullständighet och korrekthet (s. 163). Detta är intressant med tanke på att svenska är modersmål (första språk) för Sibboeleverna, medan svenska för de tornedalska eleverna var antingen deras andraspråk, ett av deras två modersmål eller deras modersmål.

Jämförelsen med de enspråkigt svenska eleverna var mindre klar, då det i detta fall var frågan om att jämföra de tornedalska elevernas muntliga material med ett uppsatsmaterial från de svenska/skånska eleverna. Dock var detta ett ”talspråksnära” skriftligt material. Som väntat fanns färre fel i uppsatsmaterialet än i tornedalselevernas talade material; uppsatsskribenterna hade tid att monitorera sitt språk. Däremot är det intressant att meningskomplexiteten överensstämmer i de två materialen. Nordin sammanfattar att man inte kan ”märka något speciellt språkligt handikapp hos eleverna – deras språkförmåga är väl jämförbar med andra grupper” (s. 168).

I en annan undersökning (Wrede 1974) av svensk språkförmåga hos samma ungdomar som deltagit i Nordins undersökning ovan användes ett testbatteri omfattande hörförståelse, talproduktion, läsning, uppsatsskrivning, grammatik, betoning och ljuddiskriminering. Ungdomarna delades först in i två grupper med avseende på deras färdigheter i finska med hjälp av ett screeningtest. En grupp hade mer omfattande kunskaper i finska, medan den andra

hade jämförelsevis ytliga kunskaper i finska. Tillvägagångssättet motiverades dels av att halvspråkighetshypotesen svårigen kan prövas på individer som är huvudsakligen enspråkiga i svenska, dels en kritik mot tidigare undersökningar av barns svenska som inte alls kontrollerat för deras kunskaper i finska. Resultaten visade att de tornedalska ungdomarna klarade det svenska testbatteriet lika bra oavsett om de hörde till den grupp tvåspråkiga som hade starkare finska eller om de hörde till den i huvudsak enspråkiga grupp som hade ytliga kunskaper i finska. Slutligen kan nämnas att de tornedalska elevernas svenska i alla komponenter av de svenska testen var signifikant överlägsen svenskan hos finskspråkiga elever i Finland, som fått traditionell finsk skolundervisning i svenska, och även signifikant bättre än svenskan hos en grupp sverigefinska elever. I det senare fallet bör man dock hålla i minnet att den sverigefinska gruppen vid tiden för undersökningen var betydligt mindre inlemmad i det svenska samhället än idag.

Sammanfattande kan sägas att de omfattande undersökningar av tornedalingarnas språkbehärskning som genomfördes av medarbetarna i Lomans grupp inte på något sätt gav vid handen att de undersökta tornedalingarna i sina båda språk i det fall de var tvåspråkiga, eller i svenska om de var enspråkiga, skulle skilja sig från socioekonomiskt jämförbara språkanvändare av svenska eller finska i andra delar av Sverige eller i Finland.

Hansegård kommenterade dessa forskningsresultat både vid tiden för deras publicering (Hansegård 1975, 1977) och i sin återblick på halvspråkighetsdebatten (Hansegård 1990). Vi har tidigare nämnt att begreppet halvspråkighet i grova drag skulle beteckna brister i tvåspråkigas behärskning av båda sina språk. Mer specifikt sammanfattade Hansegård sin syn på språkbehärskning i sex punkter, enligt vilka det alltså hos "halvspråkiga" skulle finnas brister (Hansegård 1968: 97ff.):

1. storleken på ordförrådet
2. språkriktigheten
3. graden av automatik
4. förmågan att skapa eller nyskapa
5. språkets tanke-, känslö- och viljefunktion
6. rikedom eller fattigdom på individuella betydelser

Hansegård menade att Lomans undersökningar endast berörde de första tre punkterna och inte de övriga, vilka han för sin del ansåg vara de mest intressanta. Hansegård framhöll vidare att hans punkter skulle uppfattas som hypoteser snarare än belagda fakta, men att dessa hypoteser hade starkt stöd i hans observationer av språkanvändning under ett stort antal år. Han medger att observationer av det slag han hänvisar till kan vara subjektiva och styrda av den

iakttagandes erfarenheter och förväntningar, men vidhåller ändå ihärdigt att hans uppfattning har fog för sig. Framför allt hävdar han att Lomans och hans egna slutsatser skiljer sig åt på grund av deras skilda val av forskningsmetod. Mot Lomans empiriskt genomförda forskning ställer han sina egna iakttagelser, som han hävdar har gjorts med deltagande observation: ”I den metoden ingår inlevelse (förståelse) som komponent” (Hansegård 1977: 42). Problemet är att kunskap om de förhållanden som formuleras i Hansegårds tre senare punkter inte *kan* fås fram genom direkta iakttagelser. Det gäller aspekter av språkbehärskning där ytliga iakttagelser av språkbeteende lätt kan misstolkas och fyllas med mening utifrån iakttagarens förväntningsramar. Som vi sett tidigare var det ju just detta som skedde, när begreppet halvspråkighet fick vingar och blev allmänt spritt och använt. Saken illustreras även med skarpa konturer i Hansegårds egna formuleringar. Hansegård återvänder i debatten med Loman till uttrycksätt som förekommer också i boken *Tvåspråkighet eller halvspråkighet* från 1968. Han skriver: ”Att det finns gott om tornedalningar som talar svenska fort, rätt och länge (papegojsvenska) är ingen nyhet” (1975: 11), ”Man kan mycket väl tala svenska rätt och flytande, men upplevelserna bakom ordflödet förefaller torftiga” (1975: 8) och ”Språket är inte helt spontant, även om talet är flytande. Talandet är en sorts skådespeleri. Man härmar det som man uppfattar som typiskt svenskt.” (1977: 41). Loman (1975: 28) kontrar med att Hansegård ”bör framlägga empiriska data som stöder dessa påståenden” och att talet om papegojsvenska ”är djupt förolämpande för de människor som den klistras på”.

Det ska dock avslutningsvis tilläggas att många av Hansegårds iakttagelser om språkliga förhållanden är rimliga, t.ex. att det ”finns alla grader av förtrogenhet med svenskan” hos tornedalningar (Hansegård 1977: 40). Problemet är brist på empiriskt underlag och Hansegårds tämligen vilda generaliseringar utifrån sina iakttagelser till stora grupper av språkanvändare.

Vad gäller Lomans gruppens resultat är en rimlig tolkning att de utgjorde valida argument mot Hansegårds halvspråkighetsbegrepp, som Loman (1977) alltså ansåg skapat utifrån ”grova generaliseringar baserade på subjektiva skattningar” (s. 27). Framför allt är det troligt att de personer som undersöktes i Lomans projekt på 1970-talet faktiskt hade färdigheter – och begränsningar i sina färdigheter – som liknade motsvarande enspråkigas färdigheter och begränsningar.

Också Rönmark och Wikström (1980) undersökte med olika metoder elevernas kunskaper i finska och svenska. I en uppgift fick de elever som hade aktiva kunskaper i finska återberätta bildserier, två på svenska och två på finska. Elevernas prestationer på respektive språk bedömdes på en femgradig skala. Resultaten visade på en positiv korrelation mellan poängen i respektive språk, d.v.s. de som hade höga poäng i finska hade ofta också höga poäng i

svenska. Mer än hälften, eller 81 elever, hade bedömningen 3 eller högre i båda språken. Två grupper om vardera 18 elever, eller drygt 11 procent, hade mycket höga (4 eller 5) respektive mycket låga (1 eller 2) bedömningar i båda språken. Detta mönster förekommer för övrigt ofta i undersökningar av tvåspråkigas kunskaper i sina respektive språk (Bylund, Abrahamsson & Hyltenstam 2012). Man ska emellertid också hålla i minnet att språkfärdigheter varierar längs flera parametrar även bland enspråkiga. Intressant i Rönmarks och Wikströms resultat är också att 11 elever hade mycket höga bedömningar i svenska och mycket låga i finska. Ett sådant mönster kan helt enkelt förklaras med att dessa elever levde i ett sammanhang där deras svenska var betydligt starkare än deras finska. Endast 2 elever hade mycket höga bedömningar i finska samtidigt som bedömningen av deras svenska var mycket låg. På motsvarande sätt var dessa elever förmodligen från en bakgrund där finskan spelade en större roll än svenskan i deras vardag. Båda dessa mönster är helt normala i språkbytessituationer som vi konstaterat ovan.

7.2.6 Effekter av förtrycket av meänkieli

Vi har på flera ställen i texten ovan redovisat att försvenskningsspolitiken innebar ett förtryck av meänkieli som över generationerna ledde till att språket minskade i användning och blev hänvisat till eller gömdes undan i familjen eller närmiljön; efter hand fördes språket inte vidare till den uppväxande generationen annat än i begränsad utsträckning. Personliga vittnesmål om en känsla av sorg, uppgivenhet och även ilska över denna förlust av meänkieli redovisas längre fram i denna text, liksom språkförlustens effekter på bristande möjligheter till kommunikation över generationer (se utförligare om denna aspekt i Huss denna volym). Utöver dessa helt uppenbara effekter av förtrycket kan man fundera över vad det har inneburit för de meänkielitalande människorna, inte minst skolbarnen, under de olika tidsperioderna från 1880-talet och fram till 1960-talet – och egentligen ännu längre fram – att deras modersmål nedvärderades, undertrycktes och förbjöds. Vad betydde det för barnens kunskapsinhämtande i skolan? Vad betydde det för möjligheterna att synliggöra den egna kulturella historien och livsformen? Vad betydde det för barnens möjligheter att utveckla sitt finska modersmål? Kan man säga att befolkningen åsamkades kränkning och oförrätt? Om så är fallet har ansvariga för språkpolitiken, staten, något att be om ursäkt för och gottgöra. Eller var ingen skada skedd?

Ett begrepp som är användbart för att belysa en del av dessa frågor är *epistemisk orättvisa*.⁸ Begreppet introducerades av Miranda Fricker för att beteckna sociala kategoriers ojämlikhet i förhållande till kunskap (Fricker 2007). Det handlar dels om hur olika gruppers erfarenheter och kunskaper blir framhållna respektive osynliggjorda, dels om hur olika grupper får tillgång till kunskap eller avskärmas från kunskap. Under den korta tid som begreppet cirkulerat har det fyllts ut med exempel från olika samhällssituationer och diskuterats inom olika discipliner (Kidd, Miranda & Pohlhaus Jr. 2017). I förhållande till skolning via ett språk som barnen inte behärskar konstaterar Kerfoot och Bello-Nonjengele (2022: 5) att ”denna form av språkligt baserad epistemisk orättvisa ... utsätter elever på lång sikt för en levnadsbana där de riskerar ekonomisk och sociopolitisk exkludering och andra nackdelar, samtidigt som den minskar förtroendet för deras eget epistemiska värde”, d.v.s. att de själva har något att bidra med kunskapsmässigt.

Enligt idag gällande svensk skollag ska likvärdighet garanteras: ”Alla ska, oberoende av geografisk hemvist och sociala och ekonomiska förhållanden, ha lika tillgång till utbildning i skolväsendet om inte annat följer av särskilda bestämmelser i denna lag” (Skollag 2010:800, 8 §). Sådan likvärdighet är enligt aktuell utbildningsforskning uppenbarligen svår att uppnå såväl idag som – ännu tydligare – under tidigare skeden i svensk historia.

Under hela den period från början av 1800-talet till mitten eller slutet av 1900-talet, när den ursprungligen finsktalande befolkningen successivt blev alltmer tvåspråkig och slutligen i allt högre grad svenskspråkig, skedde en språklig anpassning till situationens krav. Medan finskan fortsatte att ha funktionen av familjens och närmiljöns språk, lärde sig människorna efter hand svenska med målsättningen att bemästra kommunikationen med det vidare samhället, främst med representanter för skolan, kyrkan, rättsväsendet och så småningom sjukvården.

Utifrån den forskning om andraspråksinläring och tvåspråkighet/flerspråkighet hos barn och vuxna som utvecklats explosionsartat under de senaste femtio åren, har vi fått en klarare bild av de hinder i kunskapsinhämtande som många av de berörda kan ha upplevt in på bara skinnet: Att lära sig ett nytt språk till den nivå som krävs i olika samhällsfunktioner är sannerligen ingen bagatell. Även om det för många individer går att lära sig en del av det nya språket på relativt kort tid, tar det flera år att tillägna sig den språkbehärskningsnivå som de som lärt sig språket från barnsben utvecklat. Förutsättningarna för språkinläring skiljer sig

⁸ Epistemisk från grekiskans *episteme*, ’kunskap’, ’förståelse’, ’bekantskap med’.

starkt, både beroende på individuella faktorer (ålder, motivation och fallenhet för språkinläring, läs- och skrivkunnighet m m) och i relation till situationsberoende faktorer (t.ex. kontaktmöjligheter med svensktalande och tillgång till kvalificerad undervisning i språket) (Abrahamsson 2009; Hyltenstam 2007).

Mot bakgrund av tillgänglig allmän kunskap kan man i förhållande till den situation vi här diskuterar med säkerhet säga att vissa individer lärde sig endast så mycket svenska att de klarade de enklaste kontakterna med det svensktalande samhället. Även i sådana fall där individerna behärskade svenska i högre grad, kunde det kvarstå en betydande klyfta mellan deras behärskning av svenska och situationens krav. I språkligt komplexa situationer, som t.ex. vid förhandlingar med myndighetspersoner eller allmänt i samtal med dem som betraktades som ”överheten”, kan begränsade språkkunskaper ha bidragit till att sätta den enskilde i ett klart underläge gentemot statens representant (utöver det underläge som överallt funnits hos allmogen i förhållande till ”överheten”). Ett exempel är det rättsliga förfarandet vid avvitrningen enligt Lag 1921:378 om så kallade ströängars indragande till kronan (Torp denna volym). I samband med bostadsutskottets utredning i slutet av 1980-talet angående avvitrningen (Bo1989/90; BoU12, redovisad i Torp denna volym) hävdade vissa remissinstanser, till exempel Lantbruksstyrelsen, att ”möjligheterna till missförstånd vad gäller avvitrningens komplicerade förfarande var många” (Torp denna volym). På grund av språksvårigheter förstod berörda inte alltid beslutens innebörd och uppfattade inte heller alltid sin rätt att överklaga.

Dock är det framför allt i förhållande till den helt svenskspråkiga undervisningen i skolan, alltså undervisning enligt en monoglossisk utbildningspolicy, som barnens begränsade behärskning av svenska i många fall måste antas ha fått betydande negativa konsekvenser. Att skolans språk varit ett annat än det barnen haft med sig från hemmet har inneburit ett hinder för dem i att kunna utnyttja den egna potentialen för kunskapsinhämtande och personlig utveckling. För att underbygga ett sådant påstående och klargöra sammanhangen behöver vi kort presentera kunskap omkring tvåspråkiga eller flerspråkiga barns skolframgång som genom forskning etablerats under de senaste 70 åren.

Redan i början av 1950-talet framhöll Unesco, som vi nämnt tidigare, modersmålets värde för självutveckling och omvärldsförståelse och att det därför bör användas så mycket som möjligt i utbildningssammanhang – med särskild vikt på de första skolåren (Unesco 1953): ”Det är axiomatiskt att det bästa instrumentet för att undervisa ett barn är via dess modersmål” (s. 11). Unescos rapport motiverades just av att man ville uppmärksamma frågor om minoritetsspråk i utbildningssammanhang. Det är nämligen bara i minoritetsspråkssammanhang,

eller i koloniala och postkoloniala sammanhang, som det *inte* anses som självklart att barn klarar skolan bäst om de undervisas på ett språk som de förstår – eller på det språk som de behärskar bäst. När det gäller språkliga majoriteter är det ingen som ifrågasätter principen: barn till fransktalande föräldrar undervisas självklart på franska i Frankrike och motsvarande på engelska i Storbritannien, på finska i Finland, på italienska i Italien, på svenska i Sverige och så vidare.⁹ Detta är inte enbart en uppenbar fördel för det individuella barnet; det har också positiva konsekvenser för hela samhället i flera dimensioner, även samhällsekonomiskt (se utredning i Hyltenstam 2003). Redan i Unescos rapport från 1950-talet framhölls som självklart att minoritetsspråkiga elever även behöver få tillgång till en kvalificerad och systematiskt upplagd undervisning också i majoritetsspråket. Olika upplägg för tvåspråkig undervisning, i vilken undervisning sker både på och i båda språken, och där modersmålet har en central roll under hela skoltiden men utgör en särskilt stark komponent under de första åren, har prövats på många håll i världen under den tid som förflutit. Unesco står även idag fast vid principen att kunskap inhämtas mest effektivt via modersmålet, men betonar under devisen *modersmålsbaserad flerspråkig undervisning* behovet av att tillägna sig kunskaper i flera språk.¹⁰ Trots kunskapsläget och trots att nödvändigheten av eller fördelarna med modersmålsbaserad flerspråkig undervisning betonats från forskare och informerade utbildningsexperter, är det fortfarande internationellt sett bara i mycket begränsad utsträckning, ja i en försvinnande liten del av de situationer där behovet finns, som sådan undervisning är normalfallet för flerspråkiga barn.

Unescos tidiga rekommendationer utarbetades av en grupp lingvister och utbildningsexperter från olika delar av världen. Dessa var naturligtvis medvetna om de svårigheter som ett omedelbart införande av modersmålsbaserad undervisning skulle innebära på många håll i världen och presenterade därför långa listor på förhållanden som kunde hindra eller försvåra användning av modersmål i undervisningen, t.ex. avsaknad av skriftspråk och brist på läromedel och utbildad undervisningspersonal, men också komplexa flerspråkighetssituationer i vissa delar av världen, där det inte var självklart vilket eller vilka språk man i första hand skulle satsa på. Samtidig framhölls att många av dessa hinder var

⁹ Att svensktalande föräldrar – och för övrigt föräldrar inom hela EU – idag väljer att sätta sina barn i skolor med så kallad språk- och ämnesintegrerad undervisning, där engelska är undervisningsspråk är en komplex problemställning, som har vissa paralleller med den helsvenska undervisningen för barn i Tornedalen, men den lämnas här utanför framställningen (se Skolverket 2010, 2018).

¹⁰ <https://en.unesco.org/themes/gced/languages>

möjliga att övervinna, och att ett arbete borde bedrivas för att skapa möjligheter att göra fler språk användbara i undervisning.

Medan Unescos rekommendationer huvudsakligen var baserade på sunt förnuft snarare än på empirisk forskning omkring effekter av modersmålsbaserad respektive icke-modersmålsbaserad undervisning, har man idag tillgång till empirisk, forskningsbaserad kunskap på området. Denna forskning visar på fördelarna med modersmålsbaserad (flerspråkig) undervisning i fråga om elevernas språkutveckling, kunskapsinhämtande och personliga utveckling (se t.ex. Heugh 2003; Collier & Thomas 2017; Cummins 2017) och på negativa följder av att barn utsätts för undervisning på språk som de inte förstår, eller inte förstår fullt ut. Medan barn i 7-årsåldern relativt raskt, kanske på 2–3 år, kan lära sig kommunikativa basfärdigheter i ett nytt språk, tar det betydligt längre tid för dem att tillägna sig det mer avancerade språk som krävs för att tillgodogöra sig skolans ämnesundervisning. Det rör sig enligt sedan länge etablerad forskningskunskap om en tidsperiod på 3–8 år innan andraspråket är ett fullgott instrument för kunskapsinhämtande på en nivå som är jämförbar med förstaspråket hos jämnåriga (Collier 1987). Detta betyder att många barn inte under hela sin skoltid uppnår den nivå i andraspråket som gör detta språk till ett effektivt verktyg i skolarbetet (se vidare diskussion om språkinläring, tvåspråkighet och kunskapsinhämtande i Hyltenstam 2007). En god illustration av denna problematik från det meänkielitalande området finns i Hans Åhls personliga reflektioner över sin vidare skolgång i samrealskolan i Malmberget. Efter sju år i hembyns folkskola vållade svenskan fortfarande problem i skolarbetet:

Jag skulle nu jämföras med elever som talade svenska som sitt förstaspråk. På den tiden förstod jag inte varför jag hade så svårt att klara alla svenska texter som vi fick i hemläxa jämfört med de andra eleverna. Jag förstod inte att jag fortfarande höll på att tillkämpa mig det nya språket, utan kände mig enbart dum och ointelligent – allt var egentligen mitt eget fel. (Åhl 2007: 15)

Mot bakgrund av nutida förståelsen av andraspråksinläringens komplexitet var Åhl helt klart inte ensam om denna erfarenhet.

I en aktuell rapport från Världsbanken (World Bank 2021) redovisas uppgifter om att det fortfarande är 37 % av eleverna i låg- och medelinkomstländer som undervisas på ett språk som de inte förstår, vilket innebär ett hinder såväl för deras inläring som för deras vidare tillgång till samhällsresurser och inkludering i samhället. Förhållandet bidrar till *Learning Poverty*, ett begrepp som introducerades av Världsbanken i ett samarbete med Unesco inom ramen för deras *Human Capacity Project*. Learning poverty, som kanske kan översättas med

kunskapsfattigdom på svenska, är ett mått på hur stor andel barn som ännu i 10-årsåldern inte kan läsa åldersadekvata texter och förstå dessa texters innehåll (World Bank 2019). Barnen blir fattigare på kunskaper än deras kognitiva potential skulle tillåta: ”Att undervisa unga barn på det språk de talar i hemmet är avgörande för att eliminera kunskapsfattigdom” (World Bank 2019). Utsatta för en skolgång som resulterar i kunskapsfattigdom är typiskt barn från språkliga minoritetsgrupper och invandrargrupper samt barn i koloniala och postkoloniala situationer, alla med det gemensamt att deras undervisning sker på språk som de inte, eller inte fullt ut, behärskar. Några talande mått är att kunskapsfattigdom gäller för 53 % av barnen i låg- och medelinkomstländer och så mycket som 80% av barnen i fattiga länder (World Bank 2019), medan siffran för ett land som Sverige räknats fram till 2 % (EduAnalytics 2019).

Ett belysande exempel kan hämtas från utbildningsstatistik vid slutet av 1980-talet och början av 1990-talet från Moçambique, där huvuddelen av all undervisning i både kolonial och postkolonial tid sker och har skett på portugisiska, den tidigare kolonialmaktens språk. Man kan tillägga att statistiken vid samma tid visade att endast ca 1 % av befolkningen hade detta språk, portugisiska, som modersmål; modersmål för flertalet är ett av landets ca 20 olika bantuspråk. Av en kohort på 1000 elever som började i första klass återstod vid slutet av femte skolåret endast ca 100. Cirka en fjärdedel hoppade av efter varje skolår och ytterligare en fjärdedel fick gå om på grund av ej godkända resultat (se Hyltenstam & Stroud 1993). Naturligtvis har katastrofala resultat av detta slag inte bara en enda bakgrund, t.ex. språksvårigheter, utan beror på en kombination av språkhinder, fattigdom, hälsoproblem, avsaknad av utbildningstraditioner och annat, men stora andelar av eleverna misslyckas på grund av att de helt enkelt inte förstår vad undervisningen handlar om.

Fenomenet *learning poverty* kan relateras till teorin om epistemisk orättvisa (Fricker 2007) och kan likställas med fenomenet *epistemisk skada* (eng. 'epistemic harm'). Epistemisk skada innebär att "sätta upp hinder för att någon ska lyckas kognitivt" (Steup & Ram 2020: 4). Här är det inte bara den motgång som individen upplever genom att nekas tillgång till kunskap, vilket blir effekten av att kunskapen förmedlas på ett språk som den enskilda individen inte förstår.

Att empiriskt påvisa exakt vilken epistemisk skada eller kunskapsfattigdom som den tordedalska befolkningen åsamkats genom undervisning på ett språk som inte tillgängliggjort kunskap på ett effektivt sätt är naturligtvis inte möjligt. Klart är att det finns flera vittnesmål om att det var svårt att lära sig något i skolan, när kunskaper i svenska språket var begränsade och då modersmålet inte fick användas (Elenius denna volym b). Utifrån teoretiska

överväganden kan man sluta sig till att svårigheter bör ha förekommit i större eller mindre utsträckning. Vi har också hittat ett par mättningsrelaterade uppgifter som är värda att beakta. I ovan redovisade undersökning av Rönmark och Wiklund (1980) kommenteras på följande sätt den grupp elever på ca 10 % som så sent som på 1970-talet uppvisade störst svårigheter i svenska:

De kan mycket väl bli konsekvent felbedömda när det gäller deras skolprestationer. Lärarens bedömning av skolprestation (t ex betyg) sker ju ofta utifrån elevens verbala färdighet och förmåga att muntligt redovisa sina kunskaper. Eftersom dessa 30 elever (ca 10 % av undersökningsgruppen) ständigt "tvingas" använda sitt "sämre" språk i skolan kan felbedömningar från lärarens sida förekomma. (Rönmark & Wiklund 1980: 69)

Man kan sluta sig till att de språkliga hindren inte bara försvårar kunskapsinhämtandet. Eftersom de kunskaper som eleverna faktiskt tillägnat sig prövas genom ett språk som de kanske har svårigheter att uttrycka sig på, kan resultatet bli att deras kunskaper framstår som mer begränsade än vad de faktiskt är.

En annan uppgift som kan tyda på epistemisk skada finns hos Kenttä och Weinz (1968: 31), som rapporterar att resultaten i standardprov 1963 var sämre i Tornedalen än i landet i övrigt, vilket också stöddes av mätningar som gjorts av Länskolnämnden i Norrbotten.

Som sagt är det inte möjligt att med siffror påvisa vilken epistemisk skada finsk- eller meänkielitalande elever lidit under en period av 150 års skolgång som inte varit anpassad till deras språkliga situation, men det är ett rimligt antagande att den var som allra störst under åren strax efter införandet av den helt svenskspråkiga skolan, när få barn förstod undervisningsspråket vid skolstarten, för att sedan i någon utsträckning successivt ha minskat i takt med att tvåspråkigheten och behärskningen av svenska blev mer utbredd. Det är rimligt att anta att epistemisk skada har vållats i olika utsträckning, mer för vissa elever än för andra, under hela assimilationsperioden från slutet av 1800-talet fram till 1960-talet, men också fram till våra dagar.

Vi vill här göra läsaren uppmärksam på att ett negativt laddat begrepp som epistemisk skada kan ha backlasheffekter om det används som ett karakteriserande drag om individer eller grupper: någon är (permanent) en skadad individ. Vi vill betona att begreppet avser att beteckna åsamkandet av skada. Det är alltså inte något som den drabbade evinnerligt har eller nödvändigtvis ens upplever. Dock är det så att effekterna kan vara allvarliga på både kort och längre sikt för individer och sett i ett övergripande analytiskt perspektiv för hela gruppen. Vi finner det också angeläget att av ångslan för oförutsedda negativa återverkningar inte skygga

för att lyfta fram förhållanden där övergrepp utifrån dagens kunskapsläge måste anses ha förekommit.

I fråga om den andra betydelsen av epistemisk orättvisa handlar det i vidare bemärkelse om hur den maktavande gruppen tillskriver sig själv ett kunskapsmonopol och därvid betraktar sig själva som epistemiskt trovärdiga, medan den underordnade gruppens kunskaper och erfarenheter ses som obefintliga, oviktiga, irrelevanta och alltså inte värda att över huvud taget ta på allvar eller ta del av. Det är här fråga om ett osynliggörande av minoritetens kunskaper, erfarenheter, kultur och historia, ett *epistemiskt osynliggörande*. Motsatsen, ett aktivt erkännande av minoriteten i alla dessa aspekter, skulle innebära en grundläggande förändring av rådande synlighetsordning ('order of visibility': Kerfoot & Hyltenstam 2017).

Den tornedalska kulturen och tornedalska kunskaper och livserfarenheter har varit omvittnat osynliga inte bara i skolan för tornedalska elever utan också i det svenska samhället i stort. Sörlin (1988) talar om järnvägen som verktyg för ekonomisk utveckling och symbol för nationellt enande. Försvenskningen av de samiska och finska ortnamnen, först längs Malmbanan mellan Gällivare och Riksgränsen och senare i samband med utbyggnaden av järnvägen till Tornedalen, är ett exempel på successivt osynliggörande av det traditionellt icke-svensktalande landskapet och en appropriering av ett område vars befolkning under århundraden satt sin prägel på platsen genom sina egna benämningar. Elenius (2001: 238ff.) redovisar emellertid förhållanden som visar att assimilationssträvandena på detta område var långt ifrån entydiga. Medan Länsstyrelsen i Norrbotten var helt för att alla ortnamn längs kommunikationsnätet skulle vara svenska, gick Järnvägsstyrelsen och slutligen Kungl. Maj:t delvis på en kulturhistorisk linje med resultatet att en stor andel orter fick svenska namn, t.ex. *Alkullen* utifrån ljudlikhet med tornedalsfinska *Alkkula* (Wande 1999: 356), medan vissa andra fick behålla sina finska namn, ibland i en lätt svenskmodifierad form, t. ex *Karungi* (från finska *Karunki*).

Problematiken omkring de svenska ortnamnen har olika dimensioner och kunde leda till olika dilemman. En by vars finska namn är *Röytiö* "fick helt svenska [på svenska] heta *Skroven*. Med lite fantasi kan man räkna ut hur detta *nya* bynamn kunde låta då befolkningen i området försökte uttala det" (Åhl 2007: 12); *meänkieli* tillåter endast en konsonant före första vokalen.

I fråga om personnamn innebar försvenskningssprocessen att successivt allt fler barn vid dopet fick svenskklingande förnamn under loppet av 1900-talets första hälft. En del av dessa svenska namn blev anpassade till finska uttalsnormer: *Holkeri* (Holger), *Kynneli* (Gunnel), *Rookeri* (Roger) (Jaakkola 1973: 73). Det kunde också vara fråga om att man ändrade ett

finskt förnamn till dess svenska motsvarighet (t.ex. *Pertti* till *Bert* eller *Bertil*) eller försvenskade stavningen av det (*Leena* till *Lena*). Enligt en enkätundersökning gällande försvenskningen av efternamn, eller släktnamn i Pajalatrakten (Sandström 1991) gjordes bytena i störst utsträckning under 1940- och 1950-talen. De skäl som uppgavs vid ansökan om namnbyte var ofta att det finska namnet vållade svårigheter på olika sätt, till exempel att det var svårt att uttala eller stava för svensktalande, att svenskar gjorde sig lustiga över och förvanskade det finska namnet, men också att de som ansökte om namnbyte ansåg det svenska namnet vara "finare". Vissa valde en försvenskad version av sitt finska namn och bytte t.ex. namnet *Ranta* till *Strand*. Vissa uppgav att de ville "skona" sina barn från ett "utländskt" namn. Även pragmatiska skäl som att ett svenskt efternamn underlättade att bli anställd förekom, skäl som väl speglar statuskillnaden mellan finskan och svenskan. Kopplat till problematiken om skamiditet måste självklart namnbytena ses i skenet av att det nya svenska namnet gjorde det möjligt att dölja sin bakgrund.

Under de senaste decennierna, och fullt i enlighet med den ökade etniska stoltheten, har många personer med meänkielibakgrund återtagit finska släktnamn: "Nu har vindarna vänt och fler och fler tar tillbaka sina gamla släktnamn."¹¹ Denna tendens är helt parallell med vad som förekommer i samiska sammanhang, vilket redovisas i en avhandling som granskat ett omfattande material av ansökningshandlingar gällande namnbyten mellan 1920 och 2009 (Frändén 2010).

När det gäller epistemisk orättvisa och osynliggörande i skolsammanhang är följande bland flera kommentarer om detta illustrativt:

Mycket litet i den ABC-bok som vi använde relaterade till omgivningarna i Röytiö. Inte ens när det var tal om årstider och månader kunde jag se någon relevans mellan det som stod i boken och det jag kunde se utanför klassrumsfönstret. När det i läroböckerna talades om skördetid i september och oktober, kunde vi ofta leka i snödrivorna på skolgården. På musiklektionerna sjöng vi sånger som Blåsippan ute i backarna står ... eller Har du sett herr Kantarell ... Varken blåsippan eller herr Kantarell växer i min hemtrakt och jag såg herrskapet för första gången då jag som vuxen besökte södra Sverige. (Åhl 2007: 13)

Den verklighet som behandlades i skolans ämnesundervisning och som reflekterades i läromedel var i stor utsträckning väsensskild från det som förekom i barnens närmiljö. Men på liknande sätt som i fråga om ortnamnen var det inte genomgående svart eller vitt. I Julia

¹¹ STR-T:s hemsida 26 mars 2021. <https://str-t.com/ewa-tog-tillbaka-familjens-slaktnamn-pa-meankieli/>.

Svedelius bok *I våra bygder – en läsebok för barnen i Tornedalens skolor*, som kom ut 1917, är innehållet anpassat till miljön i Tornedalen. Framträdande roller i flera stycken spelar barnen Antti och Lena och i detalj beskrivs inredningen i pörtet med arbetsföremål och sovplatser för syskon, föräldrar och farföräldrar, och ”farfar som inte kan tala svenska, kallar (hö-)stolen för heinätuoli” (s. 8). I bokens förord skriver Marie Louise Gagner att

både lärare och barn kunna begära, att under den tid som ägnas åt innanläsning, de inte alltid skola behöva färdas hundratals mil söderut, vandra mellan vajande veteåkrar utmed Sundets stränder, höra på slamret i jättestora maskinhallar och trängas bland folkmassorna i storstäderna.

I en faksimilutgåva från 1983 skriver Ragnar Lassinantti i en introduktion att boken, som under åren 1917–1948 utkommit i inte mindre än fem upplagor ... varit de undanskymda bygdernas och det isolerade småfolkets fönster utåt ... en betydelsefull milstolpe i Tornedalens kulturhistoria.

Likaså förekommer både tornedalska och samiska miljöer i antologin *Bygd och folk* från 1927, redigerad av Carl och Julia Svedelius och som var ”avsedd att användas vid undervisningen i svenska inom realskolan, kommunala mellanskolan, högre folkskolan och med dessa jämförliga skolformer” (s. 3). Bland annat beskrivs glimtar från arbetsstugornas vardag i stycket *Barnen på Pärholmen*, författat av Julia Svedelius, men det kan noteras att framställningen är idylliserad.

Även idag är minoritetens verklighet mycket litet synlig i klassrummet. Det framgår i intervjuer med tornedalska gymnasieelever (Poromaa Isling 2020a) samt med lärare och rektorer (Poromaa Isling 2020b), att meänkieli nästan helt är frånvarande i klassrummet, trots att eleverna vill ha undervisning och trots att språket används flitigt i korridorer, i lunchrum och på raster både mellan lärare och elever och mellan lärare sinsemellan. Författarens slutsats är att lärarnas kunskaper i och om meänkieli och om tornedalsk kultur är en outnyttjad kunskapsresurs.

Förutom att peka på effekterna av epistemisk skada och epistemisk osynlighet vill vi avsluta detta avsnitt med att utifrån dagens kunskap om barns språkutveckling diskutera vilken effekt förtrycket av meänkieli kan tänkas ha haft för barnens utveckling av sitt modersmål. Visserligen pekade Hansegård redan på 1960-talet på det orimliga i att barn med finska och samiska som modersmål i under mer än ett halvsekel hade undervisats i svenska skolor som om svenska var deras modersmål (Hansegård 1968), men det saknas i stor utsträckning empirisk detaljerad kunskap om vilka effekter som förbudet att använda meänkieli hade på barnens modersmål.

Vi ska därför helt kort resonera om möjliga effekter som försvenskningsspolitiken hade på barnens språkutveckling i finska. Utgångspunkten är aktuell kunskap om hur barn utvecklar sitt modersmål (eller sina modersmål om de växer upp med två språk i hemmet). Vi väljer att diskutera arbetsstugebarnen, eftersom deras språksituation inom totalinstitutionens ram var den mest utsatta, men resonemanget gäller i varierande utsträckning också för andra barn som hindrades från att använda sitt finska modersmål. För arbetsstugebarnen gällde idén att de helt skulle förhindras att använda sitt modersmål med siktet inställt på att de därigenom fick de bästa förutsättningarna att lära sig svenska, en idé som tvåspråkighets- och barnspråksforskningen helt kunnat avvisa genom olika undersökningar sedan 1960-talet och framåt (för en översikt, se Axelsson & Magnusson 2012).

Många av de barn som skickades till arbetsstugor vistades där utan avbrott under terminstid och kunde återvända till hemmet endast vid jul- och sommarlov. Andra, som hade sina hem närmre skolorten, kunde i en del fall komma hem oftare, men vi koncentrerar oss i illustrativt syfte på de mest utsatta. Under terminstid var dessa i stor utsträckning avskärmade från exponering för modersmålet. Och detta pågick år efter år, under hela skoltiden för många barn. Vad kan de då ha gått miste om i sin modersmålsutveckling? Vi kan jämföra med vad vi utifrån forskning om barnspråksutveckling vet om typisk språkutveckling hos barn (för vidare översikter, se Bjar & Liberg 2010).

För det första gäller att barn redan vid 4–5-årsåldern tillägnat det allra mesta av uttalet och den grammatiska strukturen i sitt/sina modersmål. Vid 6–7-årsåldern, alltså vid skolstarten, behärskar barn normalt stora delar av det centrala basordförrådet, ca 8 000–10 000 ord. Det är dock i ordförrådet som den individuella variationen är störst, vilket beror på att ordförrådets storlek är särskilt starkt avhängigt av det enskilda barnets erfarenheter. Barn som får ta del av varierade upplevelser där kommunikation med vuxna ingår och som får lyssna på och interagera omkring muntliga och lästa berättelser kan ha ett ordförråd som är flera tusen ord större än barn som begränsats i dessa avseenden.

I den vidare utvecklingen till ett vuxenspråk spelar i den litterata världen skolan en betydande roll. För de 2 000–3 000 nya ord som barn tillägnar sig per år under skoltiden är skolans ämnesundervisning en betydande källa. I skolan lär sig eleverna förstås också att använda skriftspråket och det mer formellt talade språket. För att lära sig läsa och skriva har det visat sig att storleken på ordförrådet har en mycket stor betydelse. Intressant nog visar tvåspråkighetsforskningen att ett större ordförråd i modersmålet underlättar även i situationer där läs- och skrivinläring sker på ett andraspråk.

Behärskningen av modersmålet är under barndomen inte starkt konsoliderad sett ur neurologisk synvinkel. Den vidare konsolideringen är beroende av kontinuerlig användning av språket genom daglig interaktion med vuxna och andra barn. Genom sådan ständig exponering för språket får barnet bekräftelse på "hur det ska vara", det vill säga hur orden enligt modersmålets norm uttalas, böjs och sätts samman till yttranden samt vilka ord som används för att uttrycka olika betydelser. Det är bekant genom forskningen om internationellt adopterade barn att förmågan att använda modersmålet efter att de abrupt avskärmats från exponering för detta tappas bort i förbluffande hastighet, ju snabbare desto yngre barnen är (Pierce, Genesee & Klein 2016). Förlusten av födelsespråket, det språk som barnen talat före adoptionen, sker på mindre än ett år. Först tappas förmågan att uttrycka sig på språket och senare även att förstå det. Om barnet är under 3–4 år vid adoptionen kan förmågan att uttrycka sig förloras så snabbt som inom 6–12 veckor och förmågan att förstå inom 16–22 veckor (s. 181). Språkets neurologiska konsolidering är svagare i den tidiga utvecklingen, men blir successivt starkare under barndomen för att bli tämligen stabil under tonårsperioden. Om barn alltså lätt tappar sin förmåga att använda ett språk om exponeringen för det blir svag, ska det också framhållas att barns språkliga flexibilitet samtidigt innebär att de har förmåga att relativt snabbt återta det de tappat i sitt modersmål respektive lära nya språk.

Vad betyder allt detta för de finsktalande arbetsstugebarnen i Tornedalen och generellt för de barn som hindrades från att använda sitt modersmål? Vi vet förstås inte något om detaljerna i detta, eftersom inga undersökningar gjordes eller ens var påtänkta under den period då förbud mot användning av *meänkieli* förekom. Det är emellertid inte orimligt utifrån den allmänna kunskap om barns språkutveckling som kort skissats ovan att dra slutsatsen att förbuden innebar en ogynnsam situation för barnens utveckling av sitt modersmål, *meänkieli*. Man kan jämföra med den typiska situation som majoritetstalande barn åtnjuter: att i kommunikation ständigt exponeras för modersmålet och ständigt stimuleras genom skolans undervisning, såväl *på* språket som *i* språket, att tryggt färdas mot ett utvecklat vuxenspråk. Inte minst med tanke på att storleken på ordförrådet har visat sig vara en viktig faktor både för vidare kunskapsinhämtande och för läs-/skrivutveckling är en gynnsam språktillägandesituation inte bara viktigt för språket i sig utan också vidare för barnets skolframgång, vilket konstaterats tidigare i texten.

7.3 Etnisk identitet och den *meänkielitalande* befolkningen

Innebörden hos termerna etnicitet och etnisk identitet är beroende av inom vilka teoretiska ramar de diskuteras. Max Webers tidiga diskussion av begreppet etnicitet är en central

utgångspunkt (Weber 1968, först publicerad postumt på tyska 1922). Han menade att en etnisk grupp utgörs av individer som känner samhörighet med varandra utifrån ett subjektivt uppfattat gemensamt ursprung, baserat på kännetecken som skiljer dem från andra grupper. Sådana kännetecken, menade han, kan utgöras av fysiska likheter och kulturella drag som mattraditioner, klädedräkt, giftesmålsritualer, språk, näringsfång eller liknande. Han nämner också gemensamma minnen av kolonisering eller migration som möjligt etniskt innehåll och betonar att objektiva biologiska band inte behöver föreligga. Han framhöll inte bara den subjektiva sidan av etnicitet utan, sammanhängande därmed, också den dynamiska, att etnicitet är något som är föränderligt till sitt innehåll. Hans diskussion av etnisk grupp som social kategori framfördes i opposition mot rådande idéer om raskategoriseringar (Winter 2020: 42). Etnicitet blev dock aldrig centralt hos Weber, som i sin teoretisering av befolkningsgruppers relation till varandra i stället betonade kategorin klass. Klass handlade i hans tappning, till skillnad från hos Marx, om de ingående individernas resurser och talanger och deras därav beroende livschanser (Mörner 2008).

Fenomenet etnicitet blev centralt i samhällsvetenskaplig litteratur först på 1960- och 1970-talen. Viktigt i begreppets teoretiska utveckling vid den tiden var en diskussion om etniska gränser (Barth 1969). Med fortsatt betoning av föränderligheten i det etniska innehållet menade Barth att det är gränserna mellan befolkningsgrupper som är det mer beständiga: Det är ”den etniska gränsen som definierar gruppen, inte det kulturella stoffet som den omfattar” (1969: 15). Gränserna skapas och upprätthålls genom social exkludering och inkludering. Gruppen existerar vidare genom att individerna själva identifierar sig som medlemmar i gruppen och/eller identifieras som medlemmar av utomstående. Individer kan välja att inte överskrida de etniska gränserna eller hindras från att göra så – på grund av påtryckningar och hinder både inifrån den egna gruppen och externt från ”den andre” – men det förekommer också att gränserna korsas av individer som strävar efter att skapa sig dubbla etniska identiteter eller som går från en etnisk identitet till en annan.

Det finns flera andra aspekter att notera i fråga om olika användningar av begreppet etnisk grupp. Edwards (1985) nämner till exempel problemet med definitioner av etnisk grupp som en undergrupp i storsamhället, d.v.s. liktydigt med minoritet eller dominerad befolkningsgrupp, att det bara är sådana grupper och inte dominerande grupper som benämns som etniska. Detta återspeglas i begrepp som ’etnisk mat’, ’etnisk musik’ o d. Medan de flesta forskare menar att både dominerade och dominerande grupper kan etiketteras som etniska, har likställandet mellan etnisk grupp och minoritetsgrupp lett till ett totalt avvisande av termen som kränkande och nedvärderande från vissa håll.

Etnisk identitet bygger på samhörighet i förhållande till kännetecken som skiljer gruppen från andra grupper, särskilt ett antaget gemensamt ursprung (Edwards 1985). En grundläggande skillnad är kopplad till de vetenskapsfilosofiska perspektiven essentialism respektive konstruktivism, eller socialkonstruktivism. Enligt det essentialistiska, eller statiska, synsättet innehar individen livet ut en given etnisk identitet, något som individen bär med sig från sitt ursprung, vilket i sin tur förutsätter objektiva karakteristika (språkliga, geografiska, religiösa, genealogiska). Etnisk grupptillhörighet är då inte en valfråga för individen utan snarare ”an accident of birth”, något som man händelsevis föds med (Edwards 1985: 8). Denna förståelse av etnisk identitet är i stort sett övergiven inom forskningen, men det kan vara riktigt som Alalehto (2017: 13) menar, att detta är en spridd vardaglig föreställning. Enligt det konstruktivistiska, eller dynamiska, synsättet, som bygger på individens perception eller egna uppfattning kan den etniska identiteten förändras från tid till tid beroende på individens erfarenheter och även samtidigt upplevas som olika beroende på kontext. Så kan en individ över livsförloppet uppleva sig ha olika etnisk identitet, där de olika komponenterna kan ha olika styrka, t.ex. från huvudsakligen tornedaling till huvudsakligen svensk, som svensk i Finland men som tornedaling i Sverige, eller som både-och eller varken-eller.

I en mindre intervjuundersökning med fyra unga vuxna bosatta i och med ursprung från Övertorneå samt med två meänkieliförespråkare bosatta i Luleå (Aili 2015) framkommer det att ”ingen av respondenterna uttrycker att en tornedalsk identitet skulle stå i opposition till att vara svensk” (s. 15), man känner sig alltså som både-och. Ett sådant synsätt ligger också bakom uttrycket ”både finsk och svensk” (jfr titeln på Lars Elenius avhandling 2001). Alalehto (2017) menar utifrån det parallella språkbruket inom en och samma individ, att ”det svenska till stora delar är lika närvarande som det tornedalska, eller rent av överflyglar det tornedalska i både språkbruk och mentalitet” (s. 18). Han använder också begreppet hybridisering i samhälls- och kulturvetenskaplig betydelse och talar om tornedalingarnas definition av sig själva som svenska medborgare med finska som huvudspråk utan någon motsättning i kombinationen (s. 29). Å andra sidan kan enskilda individer känna sig främmande för stereotypiska föreställningar om respektive grupp och därför hamna i en varken-eller-position. Tornedalingen är inte ”full och uppför sig bordust” (som finnar) och inte heller ”snobbig och mjäkig” (som svenskar) (Alalehto 2017: 15).

Att begreppet etnicitet blev teoretiskt uppmärksammat under 1970-talet hänger samman med att minoritetsgrupper då hade börjat formulera rättighetskrav gentemot en dominerande befolkning som tillåter, önskar eller kräver att gruppen assimileras. Detta utvecklades till en kraftfull aktivistisk rörelse på etnisk bas som kom att kallas för *den nya etniciteten* eller *etnisk*

rörelse helt enkelt. Denna etniska rörelse blev en potentiellt betydande politisk organisationsform, inom vilken åtgärder för att stärka en grups kontroll över sin egen livsform kunde planeras och sättas i verket.

Den etniska rörelsens styrka i Tornedalen manifesterades tydligast i tillskapandet av den interna organisationen STR-T 1981 och länkade organisationer som vi diskuterat ovan. Denna egenorganisation har agerat för stärkandet av meänkieli som ett eget språk. Man har agerat för att meänkieli inte ska vara ett språk endast för hemmet och närmiljön utan också i samhället, specifikt i skolan, och även vara föremål för forskning och språkvård. STR-T har utgjort en starkt gynnande faktor för bevarandet av meänkieli (Wande 1984). Gruppens agerande som etnisk aktivistisk rörelse i en egen organisationsform var direkt avgörande för meänkielis status som nationellt minoritetsspråk i Sverige under den parlamentariska process som föregick beslutet. På samma sätt är egenorganisationen en avgörande faktor i aktuella revitaliseringsåtgärder för meänkieli och specifikt för tillkomsten av Sannings- och försoningskommissionen.

7.4 Språk och etnicitet

Smolicz (1980) diskuterar ett språks etniska symbolvärde och lanserar idén att språket kan utgöra ett *kärnvärde* i den etniska identiteten. För vissa minoriteter är språket en avgörande ingrediens i grupptillhörigheten, som uttrycker tillhörighet och avgränsning från andra. För andra etniska grupper är språket inte avgörande. Ett exempel på det senare är gruppen kaaleromer, eller s k finska romer, där de flesta medelålders och unga inte längre talar språket (Bijvoet & Fraurud 2008: 20). Visserligen värderas språket av många högt som identitetsfaktor, men man betraktar sig ändå som självfallen kaalerom, även om man inte själv använder romani.

Forskning om värderingar och självuppfattningar bland tornedalingar (Cullbom 1994) visar att meänkieli, eller finska som är den använda termen i den aktuella undersökningen, måste betraktas som ett viktigt element, kanske ett kärnvärde, i den tornedalska etniska identiteten såsom den uppfattades av både deltagande ungdomar (i 18-årsåldern från Gällivare, Kiruna, Pajala och Haparanda) och vuxna (35- respektive 55-åringar från Gällivare, Kiruna, Pajala, Övertorneå och Haparanda). När de tillfrågades angående finskans fortsatta roll i området angav 92 % av ungdomarna och 96 % av de vuxna att de önskade att finskan skulle leva kvar (s. 73), detta trots att endast 36 % av ungdomarna uppgav sig använda meänkieli, dock med stor variation beroende på hemort: från 10 % i Gällivare till 67 % i Pajala (s. 54). Intressant i sammanhanget är att värderingarna i stor utsträckning var

kontextberoende, ”positiva i tornedalska sammanhang men negativa i kontakter med den svensktalande majoriteten” (s. 68).

I en mindre jämförande intervjuundersökning med inriktning på de nationella minoritetsspråken meänkieli och jiddisch, analyserades respektive språks betydelse i den etniska identiteten (Berggren & Ek 2009). Fem tornedalingar i åldrarna 26–62 år, varav tre var meänkielitalande och två ej meänkielitalande, och fem svenska judar i åldrarna 22–83 år, med samma fördelning mellan jiddischtalande och ej jiddischtalande, intervjuades. Medan språket var den viktigaste etniska markören för tornedalingarna, oavsett om de talade meänkieli eller ej, var detta inte fallet för den judiska gruppen. Berggren och Ek menar att skillnaden mellan grupperna kan förklaras med att språket meänkieli för tornedalingarna är den tydligaste sammanhållande komponenten i den etniska identiteten, medan jiddisch för judarna konkurrerar med andra betydelsefulla komponenter, inte minst med det hebreiska språket. Ett intressant resonemang förs också omkring meänkielis roll i en ”motståndsidentitet”. Den negativa uppfattning som tidigare funnits omkring meänkieli har idag vänts till en positiv värdering även bland dem som inte själva använder språket. Man kan jämföra med andra i samhället stigmatiserade identiteter som figurerar i ”stolt-att-vara-rörelser” (t.ex. Liimatainen & Carlsson 2023).

Alalehto (2017) understryker att det befintliga forskningsunderlaget omkring tornedalsk identitet generellt är skralt vad gäller empirin. Det finns en hel del undersökningar, men många av dem utgörs av mindre studier ofta i form av kandidatuppsatser och liknande. Han landar i ett ifrågasättande ställningstagande vad gäller meänkielis identitetsroll och formulerar på ett ställe att ”försvaret av meänkieli idag är ett nostalgiskt försvar för en förlorad språkidentitet” (s. 22). Han menar att, om det finns en tornedalsk identitet över huvud taget, så är den snarare baserad på en motståndsreaktion mot de historiska erfarenheterna av förtryck och därav skapad känsla av underlägsenhet. Han kallar denna identitet för ”den tysta demonstrationens attityd” präglad av misstänksamhet uttryckt i ”en lågmäld ton, belastad med viss kärvhet, avskalad från onödigt manér” och en känsla av ”fara för att man kan bli missgynnad” om man är alltför godtrogen (s. 31). I ett kort inlägg (Alalehto 2020) fortsätter han denna tanke och menar att attityden *ei se kannatte* (det lönar sig inte), vilken ”speglar en föreställning om uppgivenhet och misströstan” (Alalehto 2019b), vuxit fram på grund av avsaknad av politisk legitimitet för de beslut med långtgående konsekvenser för den finsktalande befolkningen, vilka utan dialog med befolkningen historiskt togs av den svenska staten.

Ett liknande perspektiv framhålls i Poromaa Islings och Keisus (2021) intervjustudie av tornedalska gymnasieelevers (N=18) och deras lärares (N=8) och rektorers (N=2) tankar om sin kultur och minoritetsposition. Författarna utgår som tornedalingar från sin egen upplevelse av epistemiskt osynliggörande i skolan: "De få gånger vi stötte på 'vår' kultur och 'vårt' språk var det utanför skolkontexten, i böcker eller film av exempelvis Gerda Antti, Mikael Niemi eller Bengt Pohjanen" (Poromaa Isling & Keisu 2021: 54). Intervjupersonerna uttalar sig om hur de tror att personer i majoritetssamhället uppfattar tornedalingar, där de ofta hänvisar till uppfattningar som är kopplade exempelvis till det tornedalska samhället som omodernt och kulturen som osvensk. Samtidigt ifrågasätter de och gör motstånd mot denna bild. Det finns dock en ambivalens i deras vilja att inte skilja ut sig från andra svenskar samtidigt som de också vill bejaka sitt minoritetsskap. Författarna anknuter till begreppet "mellanförskap" (mestiza, introducerat i fältet postkolonial feminism av Anzaldúa 1987) i beskrivningen av en position som ger dem "möjlighet att omfamna men också kritisera svenska och finska föreställningar och praktiker" (s. 67).

Det är uppenbart att den mer utbredda etniska medvetenhet och aktivism som utvecklats från 1970- och 1980-talen haft en successivt alltmer positiv inverkan på synen på meänkieli som identitetsmarkör. Wande och Winsa (1995: 273) konstaterade redan på 1990-talet att det hade utvecklats en positiv officiell attityd gentemot meänkieli, och i sin bok om flerspråkigheten i norra Sverige skriver Westergren och Åhl (2007) att "ungdomarna har börjat visa en nyvunnen stolthet över sina språk" (s. 7). På samma sätt tar de intervjuade unga vuxna starkt avstånd från äldre generationers skamfyllda känslor inför meänkieli i den tidigare nämnda undersökningen av Aili (2015): de skäms inte och undviker heller inte att använda meänkieli.

7.5 Språksyn och språkattityd

Begreppen *språksyn* har olika innebörder. Det är nära kopplat till begreppet *språkattityd* (Bijvoet 2020) och är ibland synonymt med detta. Dessutom är det så att båda överlappar med eller relaterar till språkideologibegreppet, som är centralt i vår framställning. Språkattityd/språksyn fokuserar särskilt på individens sociopsykologiskt grundade uppfattningar om språk, men som Bijvoet formulerar det, för att "förstå människors språkattityder, behöver [vi] se dem mot bakgrunden av spridda språkideologiska föreställningar" (s. 17). Båda begreppen, språkideologi och språkattityd, handlar om människors känslor inför och uppfattningar om språk och språkanvändning, men de har uppstått i vitt skilda teoretiska kontexter. Språkideologi är grundat i en socialantropologisk-

sociolingvistisk tradition, medan språkattityd kommer från socialpsykologisk, kvantitativ sociolingvistisk och utbildningslingvistiskt håll. Detta innebär skilda forskningsmetodologiska preferenser, till exempel mer kvantitativa mätningar av individers reaktioner på språkstimuli eller i enkätsvar i språkattitydforskningen och mer kvalitativa metoder i forskningen om språkideologi (Kroskryt 2018). I detta avsnitt fokuserar vi på språkattitydbegreppet, eftersom den forskning om meänkieli som vi kommer att referera närmast har baserats på detta begrepp, men det är värt att vid läsningen hålla det just sagda i minnet.

En aspekt på begreppet språksyn/språkattityd är den som diskuterats i föregående avsnitt omkring språks etniska symbolvärde. I minoritetsspråks- och språkbyttessituationer finns också andra framträdande aspekter. En betydelse av språksyn kan kopplas samman med begreppet *språklig purism*, och här finns två skilda typer av sammanhang där språklig purism kan spelas ut. Den ena aspekten gäller skambeläggandet av det egna språket som är en effekt av stigmatiseringssituationen. Den andra aspekten berör det förhållandet att äldre talare kan uppfatta de yngres språk som felaktigt och därför vill korrigera de yngres språkanvändning och tala om ”hur det ska vara”.

Vi börjar med skambeläggandet. Synen på det egna språket har inom vissa minoriteter kommit att bli nedvärderande; det egna språket uppfattas som mindre viktigt eller mindre värdefullt än det omgivande majoritetsspråket. Detta är ofta kopplat till minoritetsspråkets mer begränsade användningsmöjligheter och dess koppling till familj och närmiljö snarare än till offentliga sammanhang.

De meänkielitalandes nedvärderande uppfattningar om det egna språket bredde ut sig i takt med försvenskningen från omkring förra sekelskiftet och fram till 1970-talet. De negativa attityderna till finskan var spridda både i utifrånperspektivet, d.v.s. bland representanter för majoritetsbefolkningen, och – som en följd av det – i inifrånperspektivet, d.v.s. bland talarna själva. Hur utbredda dessa negativa attityder varit (och kanske i viss utsträckning fortfarande är), eller i vilka sammanhang de kommit till uttryck, är svårt att tydligt rekonstruera. Fenomenet är omnämnt i olika sammanhang, men har inte ofta varit fokus för egentlig forskning. Omdömen förekommer som att tornedalsfinskan är ful och att den låter skrattretande och pinsam (Winsa 1998: 129). I den uppföljning av Jaakkolas tidigare undersökning i Övertorneå som Erling Wande och Birger Winsa genomförde i början av 1990-talet (Wande & Winsa 1995) ställdes frågan om tornedalingar (alltså inte nödvändigtvis den intervjuade själv) skäms över sin kompetens i finska. Uppfattningarna gick i båda riktningarna. Medan 43 % av de tillfrågade ansåg att några eller många tornedalingar skäms,

ansåg 52 % att så inte var fallet (Winsa 1998: 119). Skam var oftast knuten till personer över 40 år. Som Winsa påpekar är detta i linje med vad som rapporteras från dominerade minoritetsgrupper i andra länder, att minoritetstalarna ofta har ännu mer negativa omdömen om sitt språk än den dominerande gruppen har. Det finns också vittnesmål om att tvåspråkiga som normalt talar meänkieli med varandra i informella sammanhang övergår till svenska om samtalet kan bli avlyssnat av majoritetspersoner (Huss 1999: 106; jfr resonemanget om skamidentitet ovan). Enligt mer personliga vittnesmål var särskilt skolans förbud mot meänkieli en orsak till att skammen över språket inplanterades hos barnen (Åhl 2007). Åhl berättar vidare om hur skammen över meänkieli stod i kontrast till en beundran av det svenska:

Vi beundrade de bybor som hade flyttat till södra Sverige, och bott där ett par år, när de återvände till byn under sin semester. Vi beundrade dem för att de brutit sig loss från dessa värdelösa omgivningar. Vi beundrade det sydliga tonfallet i deras tal. Vi beundrade dem när vi hörde hur svårt de hade att hitta orden i meänkieli – ett tydligt tecken på att de höll på att nå målet – att helt och hållet glömma bort det språket. (Åhl 2007: 14)

Utmaningar i relation till språklig purism har i det tornedalska fallet också varit kopplade till att minoriteten talar en varietet som är länkad till ett språk med officiell status och en standardiserad form i ett annat sammanhang, något som typiskt har gällt för finskan i Tornedalen i förhållande till standardfinskan i Finland (se Huss 1999: 173). Denna fråga är dock ännu inte utredd, men uppenbart är att den meänkielitalande befolkningen har känt sig språkligt underlägsen inte bara i förhållande till den svenskspråkiga överheten utan även i jämförelse med finsktalande från Finland. Det är inte långsökt att koppla effekterna av halvspråkighet som begrepp till denna erfarenhet. Det är inte konstigt om många på 1960-talet uppfattade halvspråkighet som ett verkligt fenomen. Det landade så att säga på ett tragiskt sätt i en skamkultur, där befolkningen redan i förväg övertygats om sin dubbla språkliga underlägsenhet.

Språklig purism kan som nämnts ovan också ta sig uttryck i språklig tillrättavisning från äldre talare som är mer kunniga i språket gentemot yngre. Under den period i en språkbytesprocess i vilken minoritetsmedlemmarna i olika utsträckning och på olika sätt är tvåspråkiga har individerna olika grad av behärskning av respektive språk – för vissa kan det självklart röra sig om ”full” behärskning av båda. När minoritetsspråket är på tillbakagång finns individer, särskilt bland de yngre, som inte utvecklar samma språkbehärskningsnivå i minoritetsspråket som tidigare generationer haft. I det läget finns risk att språkbytet påskyndas, nämligen om den yngre generationens språkanvändning uppfattas som felaktig

eller bristfällig och därför nedvärderas och klandras. De yngre kan reagera med att undvika att använda minoritetsspråket över huvud taget och hellre gå över till att helt använda majoritetsspråket, där de själva ibland kan ha ett övertag vad gäller behärskning i förhållande till äldre talare av minoritetsspråket (se vidare Dorian 1981; Schmidt 1985).

En intressant aspekt av denna problematik framkommer i Aili (2015). I sina intervjuer och genom observationer i sitt övriga deltagande i livet i Övertorneå konstaterar Aili att meänkieli är ett kärnvärde för den tornedalska identiteten hos vissa, medan andra klart menar att språket inte är avgörande för gruppidentiteten, om än viktigt. Vissa respondenter skiljer mellan meänkieliförträdare och övriga och menar att ”det finns vissa individer som inte vill att meänkieli ska bli tillgängligt för alla, att den tornedalska identiteten ska vara något för de som vuxit upp med meänkieli” (s. 17). Aili berättar om en reporter i programmet *Gränslöst* på P4 Norrbotten som till en början mötte protester mot sitt sätt att tala meänkieli från äldre aktivisterna. Hon, som själv försöker uppmuntra andra unga vuxna att våga använda meänkieli, säger så här: ”Och då kan jag ju höra mina kompisar men gud de säger sådär om dig, då kommer jag aldrig vilja öppna min mun” (s. 18).

7.6 Heterogenitet/homogenitet inom minoriteten – näringar

Sammanhållning och gemensam livsfilosofi eller gemensam religion, kultur och historia inom minoriteten kan ha en positiv inverkan på bevarandet av minoritetsspråket, medan heterogenitet i dessa avseenden kan ha motsatt effekt. Det finns olika sätt som heterogeniteten kan ta sig uttryck i. Negativt för språkbevarandet är särskilt sådan splittring som innebär att delar av minoriteten väljer levnadsmönster eller sysselsättningar som förknippas med majoriteten. När jobb och andra sociala aktiviteter måste ske på majoritetsspråket blir utrymmet för minoritetsspråket mer begränsat. Typiskt är att individer eller grupper inom minoriteten vid olika tidpunkter befinner sig på olika stort avstånd till majoriteten, vilket kan orsaka splittring inom minoriteten (Dorian 1981).

Men heterogeniteten inom minoriteten är inte alltid relaterad till gruppens förhållande till majoriteten. Om det är fråga om att fraktioner inom minoriteten leder till splittring och barriärer motverkas kontaktfrekvensen, vilket kan ha negativa effekter på språkbevarandet. Men det kan också vara så att det utvecklas diversifikation och specialisering, exempelvis vad gäller sysselsättning och kunskaper, vilket i så fall kan vara positivt för språkbevarandet, eftersom språket då kan komma att användas i mer varierade sammanhang och därför utvecklas lexikalt, dvs. i ordförrådet, för att möjliggöra flera användningsområden.

Det finns vissa risker för språket om dess talare har en stark grad av homogenitet, t.ex. att alla är kopplade till en gemensam näring eller gemensam religion. Om något drastiskt inträffar inom en kort tidsram med näringen eller med förhållandet till religionen, kan effekten bli att minoriteten splittras och individerna suggs upp i olika riktningar i majoritetssamhället.

Ett tydligt exempel på detta är Nancy Dorians (1981) beskrivning av det dramatiska språkbytet från skotsk gaeliska till engelska – hon kallar det för språkdöd – under decennierna efter första världskriget, då näringen för en gaelisktalande fiskarbefolkning slogs i spillror. Detta ledde till att befolkningen tvingades söka sin utkomst i den engelsktalande majoritetens ekonomiska struktur, och deras eget språk blev på ett par generationer obsolet i det sociala livet. Lika drastiskt var inte språkbytet i det meänkielitalande området, men när befolkningens huvudnäring bröt samman fick det även här betydande konsekvenser för möjligheterna att fortsatt bruka meänkieli.

Den meänkielitalande minoriteten har historiskt dominerats av en homogen småskalig jordbruksnäring. I början av 1900-talet var den genomsnittliga arealen på ett jordbruk 2–3 hektar; endast ett fåtal jordbruksenheter hade så mycket som ca 10 hektar och 2 enheter 26 hektar vardera (faktauppgifterna i detta och följande stycke från Alalehto 2019a). Befolkningen bestod av finsktalande självägande bönder, deras familjer samt pigor och drängar, vilka hölls trots de allmänt förekommande knappa ekonomiska resurserna. En mycket liten andel av befolkningen innehade offentliga tjänster. Det var dessa som utgjorde den svensktalande delen av befolkningen. Liknande förhållanden hade gällt under hela 1800-talet. Övergången till laga skifte genomfördes i de flesta tornedalskommunerna under 1880-talet, men på vissa håll (Vittangi, Männikkö-Vaenvaara) först betydligt senare. Vid samma tid påbörjades samarbete mellan bönderna i kooperationer eller samfälligheter, vilket möjliggjorde gemensamma investeringar i kvarnar, mejerier och modernare jordbruksmaskiner, t.ex. slåttermaskiner. Så länge allt detta skedde på befolkningens egna villkor, försiggick den språkliga kommunikationen omkring verksamheten och även i hushållen generellt på finska, vilket var en starkt språkbevarande faktor av betydelse ända fram till 1950-talet.

Uppluckringen av näringsbilden påbörjades emellertid successivt redan från sekelskiftet. Från 1920-talet började skogsbruket spela en allt större roll. En pågående hemmansklyvning gjorde samtidigt att jordbruken blev allt mindre bärande och att bönderna tog skogsarbete som biinkomst. De usla ekonomiska förhållandena gjorde också att många bönder upphörde med jordbruket och tog anställning inom skogsbruket eller i gruvindustrin i Malmfälten. Pigor och

drängar som arbetskraft i jordbruket upphörde under 1930-talet. Diversifieringen av sysselsättningar som under perioden fram till 1950-talet dominerades av allt fler anställda inom skogsbruket (skogsarbetare, flottare, sågverksarbetare, chaufförer, virkesmätare och skogsförmän) kom senare och fram till 1970-talet också att omfatta egenföretagare (hantverkare, åkare, sågverks-/snickeri- och verkstadsägare) samt anställningar i offentliga tjänster eller i andra statligt eller kommunalt inrättade arbeten. Denna uppsplittring av sysselsättningar och näringar innebär att det för många individer ställdes allt större krav på behärskning av svenska och att man i allt större utsträckning för sin utkomsts skull var tvungen att interagera på svenska. Hela denna process var en viktig faktor i det successiva stärkandet av svenskan och försvagningen av finskans roll.

7.7 Institutioner – kyrka – laestadianismen

En minoritet som lyckas bygga upp egna institutioner inom utbildning, religion, språkvård eller forskning och kultur har genom sådana institutioner, särskilt inom utbildning och religionsutövning, en plattform för social gemenskap, där minoritetsspråket kan användas utan konkurrens från majoritetsspråket. Detta kan starkt bidra till minoritetsspråkets bevarande. Institutioner för språkvård, forskning och kultur kan, förutom att också de är arenor för social interaktion, innebära direkt språkinriktade verksamheter som konkret stöd i språkbevarandet. De kan bidra med att utveckla och sprida kulturspecifika och språkliga begrepp och repertoarer (Mühlhäusler 1988).

Som exempel på en ”egen” skolas betydelse för språkbevarandet kan man nämna Estniska skolan i Sverige (Skolverket 1997). Skolan startades av estniska flyktingar 1945 och har kontinuerligt satsat på målet aktiv tvåspråkighet. Både estniska och svenska är undervisningsspråk; skolan följer de bestämmelser som styr friskolor och svensk läroplan. Skolan har haft stor betydelse för bevarandet av estniskan i Sverige i de generationer som följt de första flyktingarna.

Minoriteter har på många håll i världen, inte minst i immigrantsituationer, samlats omkring egna kyrkor och samfund, ofta drivna med ekonomiskt bidrag från medlemmarna (se Haugen 1953). Ett framträdande exempel på religionens betydelsen när den utövas som religiös sekterism är gruppen pennsylvaniatyskar (Pennsylvanian Dutch). Gruppen har sitt ursprung i tyskar som på tidigt 1700-tal emigrerade från Centraleuropa och bosatte sig i Pennsylvania. Många var från Pfalz-Rhenlandregionen, och den tyska de utvecklats i USA, pennsylvaniatyska, är huvudsakligen baserad på tyska dialekter från detta område, men har också inflytande från engelskan. Andra kom från Schweiz och Alsaceområdet i Frankrike. De

flesta tillhörde före migrationen lutheranska och reformerta kyrkor, men några hade sin bakgrund i sekter som förföljts i deras hemländer. Pennsylvaniantyskarna är idag en kristen religiös gemenskap och kännetecknas av att de lever under enkla, för att inte säga stränga förhållanden, isolerar sig från omvärlden och avvisar moderniteter. Språket pennsylvaniantyska har i denna religiösa miljö bevarats till nutid, och gruppens organiserade kyrka anses vara den viktigaste bakgrunden till att språket har bevarats (Louden 2016).

I svenska Tornedalen spelade laestadianismen en liknande roll för bevarandet av finskan. Grundaren av den laestadianiska väckelsen var kyrkoherden Lars Levi Laestadius (1800–1861), som verkade i Karesuando vid mitten av 1800-talet. Laestadianismen appellerade till den finsk och samisktalande befolkningen, inte minst genom att den visade förståelse för deras kärva levnadsvillkor. Rörelsen kom att präglas av regler om ett enkelt liv styrt av religiös och moralisk stränghet med avvisande av flärd och modernitet. Världsfrånvändhet är ytterligare ett epitetsom använts (Elenius 2001). Trots att rörelsen verkade inom statskyrkan, hölls s.k. byamöten och andra sammankomster i hemmen. Rörelsen kom att anamma finska som mötesspråk, vilket blev synnerligen betydelsefullt för språkets roll och status bland befolkningen. Elenius formulerar det på följande sätt:

Den politiska sprängkraften ligger i den etniska samling som laestadianismen åstadkom. Förutom den religiösa känslan av att tillhöra de sanna kristna medförde den kollektiva bikten en känsla av etnisk samhörighet. ... Det var församlingsmedlemmarnas eget språk som skapade en stark gemenskap kring en kollektiv känsla av samhörighet och förlösning. (Elenius 2001: 91)

En viktig aspekt i detta sammanhang, som framhålls av Elenius, är att det faktum att laestadianisterna betraktade sig som de enda sanna kristna innebar att ”de gjorde sig oåtkomliga för den svenska stigmatiseringen och skapade en möjlig reproduktion av den egna kulturen” (s. 91), således också av det egna språket. Att på så sätt ställa sig utanför den finskan negativa språkideologi som växte fram parallellt med att laestadianismen spreds innebar en sorts skydd mot den skam för det egna språket som grep omkring sig bland befolkningen i övrigt.

Det kan också tilläggas att laestadianismen grundades och började spridas i tiden innan nationalistiska språkliga enhetssträvanden börjat göra sig gällande. Som vi nämnt tidigare, upprätthöll kyrkan en flerspråkighetsideologi som implicerade att förkunsel- och predikospråk skulle anpassas till menighetens behov. Att svenskspråkiga präster i Tornedalen lärde sig finska och kunde använda detta språk i interaktion med församlingsmedlemmarna var en slags norm. Exempelvis inrättade Martin Johansson, biskop i Härnösands stift 1888–

1908, stipendier för att präster skulle lära sig finska så att de kunde ta tjänst i finskspråkiga områden (se Claesson denna volym). Det kan noteras att även biskop Olof Bergqvist, en av försvenskningens ivrigaste företrädare, först som nybliven präst och vice pastor i Gällivare lärde sig finska och sedan under alla år vid behov använde språket i sin kyrkliga gärning, både i predikningar och i kontakter med menigheten, vilket skildras livligt i hans minnesbok (Bergqvist 1939). Denna norm fortsatte inom kyrkan även efter det att försvenskningssträvandena inom skolan och andra sektorer blivit genomförda.

Även om de splittringar som skedde inom laestadianismen från sekelskiftet (Snellman denna volym) kan ha haft en dämpande effekt på språkgemenskapens stabilitet, måste det framhållas att laestadianismen varit en av de viktigaste faktorerna bakom bevarandet av meänkieli.

7.8 Faktorer på individnivå

De förhållanden som gäller på samhälls- och gruppnivå är starkt avgörande för hur enskilda individer inom en språklig minoritet agerar språkligt i olika situationer. Människor har typiskt en införlivad känsla för värdet av sina språkliga resurser: bruket av ett lågvärderat språk kan i givna situationer vara uppbundet med en känsla av obehag eller oro, och styr därmed uppfattningar om det språkval som lämpar sig för situationen (Bourdieu 2000: 184). Om den hegemoniska språkideologin har lett till nedvärdering och stigmatisering av minoritetsspråket, är det troligt att de minoritetsmedlemmar som även behärskar majoritetsspråket – må vara i olika utsträckning – väljer att kommunicera på majoritetsspråket i situationer där det finns majoritetsmedlemmar i närheten, eller i situationer där minoritetsspråket av andra skäl känns mindre passande eller acceptabelt. Detta ”omarkerade val” görs för att undvika att utsätta sig för den skam som i sådana situationer förknippas med minoritetsspråket. Individer gör dock här, som i alla andra situationer, olika val. I den nämnda situationen *kan* förstås vem som helst välja att använda minoritetsspråket, men att avvika från en norm som utvecklats som rådande, nämligen att det på gator och torg endast är svenska som ska höras, innebär en social kostnad: antingen en obekvämlig känsla hos talaren själv eller hos samtalspartnern, som måhända inte är benägen att bryta den sociala normen. I korthet råder samverkan mellan agens och struktur, frihet och kontroll: individer gör val men väljer inte principerna för sina val (Wacquant 1989: 45). Således: även om den tvåspråkiga individen själv bestämmer över vilket av sina språk han eller hon ska använda i en given kommunikationssituation, är detta val inte obetingat av sociala normer i samhället eller förhållanden kring språkliga värden på gruppnivå.

På samma sätt förhåller det sig med den enskildas val av språk för sina barns uppfostran. Vårdnadshavare väljer, men samhällets sociala norm bestämmer i betydande utsträckning vilket valet blir. Valet kan särskilt vara styrt av negativa erfarenheter som minoritetsmedlemmarna har gjort tidigare av förtryck eller mobbning. En vanlig inställning är att man vill undvika att utsätta sina egna barn för de upplevelser man haft som minoritetsspråkstalarare under sin egen barndom. Eftersom en språkbytesprocess konkret genomförs när föräldrar inte längre förmedlar minoritetsspråket till sina barn, är individens val i detta avseende själva kärnan i språkbytesprocessen, ironiskt nog, måste man tillägga, med tanke på att valfriheten är långt ifrån obegränsad.

Språkvalet i kommunikation tvåspråkiga emellan kan vara personberoende och/eller situationsberoende. I Magdalena Jaakkolas undersökningar på slutet av 1960-talet (Jaakkola 1973) tillfrågades de intervjuade i de olika byarna i Övertorneå, som vi redogjort för tidigare, vilket språk de använde i samtal med olika samtalspartners och i olika situationer. Uppgifterna i Tabell 6 gäller hela populationen sammantaget.

Jaakkola redovisar också språkval separat för personer som uppger sig kunna finska bättre än svenska, svenska bättre än finska och båda språken lika bra (s. 70ff.). För dem som kunde

Tabell 6: Språkval (i procent) i förhållande till person och situation i Övertorneå 1966 (efter Jaakkola 1973: 69).

<u>Privatlivet</u>	Finska	Båda	Svenska
Talar med modern	69	9	22
Talar med make/maka	52	23	25
Talar med syskonen	45	22	33
Talar med barnen	29	22	49
Talar med vännerna	22	55	23
<u>Det offentliga livet</u>			
Predikospråk vid möten	47	41	12
Språk som krävs i arbetet	5	77	18
Arbetsplatsens huvudspråk	33	21	46
I affärer	26	16	56
Huvudspråk i föreningar	11	16	73
I kontakt med myndigheter	9	7	84

Tabell 7: Språkval (i procent) i förhållande till person och situation i Övertorneå 1992 (baserat på Winsa 1998: 91ff.).

<u>Privatlivet</u>	Finska		Båda		Svenska	
	Matarenki	Aapua	Matarenki	Aapua	Matarenki	Aapua
Med föräldrarna	59	74	14	21	27	5

Med make/maka	46	65	38	9	16	26
Med vännerna	37	63	32	20	31	17
<u>Det offentliga livet</u>						
På arbetsplatsen	20	69	33	4	47	27

finska bättre än svenska var naturligt nog språkvalet oftare finska än för dem som kunde svenska bättre än finska, t.ex. i samtal med modern 95 % respektive 38 %. De senare använde finska i relativt liten andel av sina språkval generellt. Intressant nog är siffrorna för dem som uppgav sig kunna båda språken lika bra mycket mer varierade, vilket kanske kunde förväntas. Medan de i stor utsträckning valde svenska i alla situationer, använde de finska t.ex. i samtal med modern i en utsträckning, 82 %, som närmade sig den hos dem vars finska dominerade.

Winsa (1998) redovisar data om språkval från byarna Matarenki och Aapua, som vi omtalat ovan. Här intervjuades 1991–1992 delvis samma personer som deltagit i Jaakkolas undersökning cirka 25 år tidigare. Redovisningen är inte gjord på samma sätt och med samma kategorier som i Jaakkolas rapport, men i Tabell 7 har vi lagt in sådana siffror som är jämförbara mellan de två tidpunkterna. I Tabell 7 framträder tydligt skillnaderna med mer finska språkval i den mer perifera byn Aapua än i den centrala byn Matarenki. I övrigt är siffrorna från de två undersökningarna alltså svåra att jämföra, annat än för vissa celler i tabellerna. En bild som dock kan skönjas sammantaget är att det inte skett några dramatiska förändringar i personernas språkval. Om den bilden stämmer, kan man kanske dra slutsatsen att takten i språkbytet minskat eller att den helt stannat upp. Detta skulle i så fall kunna vara en effekt av den ökade etniska och språkliga medvetenheten som skedde i den mellanliggande perioden.

När det gäller vilket språk som föräldrar väljer för barnens uppfostran finns många personliga vittnesmål om att man som barn inte fick meänkieli med sig hemifrån, trots att föräldrarna kommunicerade på det språket sinsemellan eller med den äldre generationen.

Förhållandet illustreras i en intervju med Gunnel Mörtlund Särkimukka i tidningen *Syre*. Hon var barn på 1960-talet i en familj där föräldrarna talade meänkieli sinsemellan och med de äldre syskonen, medan de yngre barnen, varav Gunnel var ett, uppfostrades på svenska.

Hon säger:

De gjorde det av kärlek för att jag skulle lära mig svenska och ha lättare i skolan. Det var så alla gjorde på den tiden. Men att inte lära sig meänkieli skapade känslor som föräldrarna inte hade räknat med – osäkerhet och utanförskap. ... Känslan blev så starkt att jag inte fick vara en del av min egen kultur och den övriga familjens språksfär. (Langseth 2022)

Den erfarenhet som uttrycks här har för övrigt skildrats såväl i forskning som i andra sammanhang. I Jaakkolas undersökning från slutet av 1960-talet framgår att tvåspråkiga föräldrar i större utsträckning använde svenska än finska när de talade med barnen, vilket framgår av Tabell 6. En knapp tredjedel använde finska, medan två tredjedelar använde båda språken eller bara svenska; bara svenska uppgavs av cirka hälften av de svarande. Bland dem som kunde svenska bättre än finska var det endast 4 % som använde finska i detta sammanhang. I Winsa (1998) tillfrågades deltagarna om vilket språk de trodde att föräldrarna använde i uppfostran av barnen. Nästan alla menade att endast svenska användes när föräldrar talar med sina barn, förutom i några av de fall där föräldrarna var födda i Finland. Winsa redovisar också att tre av de intervjuade talade meänkieli med sina barn, som ett medvetet val styrt av den ökade debatten om meänkieli. Några föräldrar hade också försökt tala standardfinska med sina barn, ”fastän de knappast kunde tala den varieteten själva”, men hade snart gett upp och övergått till svenska (Winsa 1998: 90).

Liknande erfarenheter delas troligen av förhållandevis många. Charlotte Kalla, född 1987, diskuterade i sitt sommarprat 2022 sin egen relation till meänkieli: För mor- och farföräldrarna var finska eller meänkieli det dominerande språket. Kunskaperna i svenska var tämligen skrala. Meänkieli fördes således vidare till deras barn, alltså CK:s föräldrar, som dock – uppvuxna på 1960-talet – ärvde inte bara språket utan skammen som var förknippad med det. De valde att inte tala meänkieli med sina barn. För CK innebar därmed kommunikation över generationsgränserna också kommunikation över språkgränserna; mormodern kunde ungefär lika mycket svenska som CK kunde finska. Det var i båda fallen tämligen lite. Trots att CK deltog i modersmålsundervisningen var det få eller ingen som såg värdet i att lära sig språket. Först i vuxen ålder, menar hon, kan hon reflektera över sorgen kring rotlösheten och om värdet av att återta språket.

Denna avslutande, mer positiva syn på meänkieli har rapporterats om tidigare i denna rapport. Den har medfört att många yngre önskar återta språket. Som framgår i Erkheikki (2017), upplever modersmåls lärare i meänkieli, både i och utanför förvaltningsområdet för meänkieli, att många meänkielitalande föräldrar idag är angelägna om att deras barn lär sig meänkieli, men att de ofta anser att deras egna kunskaper i språket är för begränsade för att användas i barnuppfostran. Det finns idag en tydlig diskurs om föräldrars önskan om stöd i hur de ska gå tillväga för att själva bli förmedlare av meänkieli till sina barn.

8 Summering och avslutande reflektion

Denna rapport har beskrivit processen varigenom den finsk- eller meänkielitalande befolkningen i svenska Tornedalen och angränsande områden underkastades en språkpolitik som ledde till språklig försvenskning. Vi har satt i kritisk belysning de språkideologiska föreställningar, politiska beslut, bärande idéer och faktorer på samhälls-, grupp- och individnivå som haft inverkan på processen under ett långt historiskt skeende. Rapporten ger en del insikter och svar, men väcker också en lång rad frågor. Själva kontexten för rapporten – Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset – gör det angeläget att reflektera över inte bara faktiska omständigheter och den sorts sanning som detta representerar. En diskussion om de berördas upplevda sanningar, liksom resonemang om statens ansvar, försoning och gottgörelse hör också till bilden. Ställningstaganden kring alla dessa komplexa frågor ligger emellertid bortom rapportens ramar, varför vi begränsar oss till att knyta ihop vår text med ett resonemang om ansvarsfrågan (8.3). Innan dess, i avsnitt 8.1, summerar vi några av de huvudpunkter som vår analys har blottlagt, varefter, i avsnitt 8.2, vi diskuterar vad som framstår som de starkaste faktorerna både vad gäller försvenskningsspolitiken och meänkielis bevarande och revitalisering.

8.1 Summering av analysens huvudpunkter

Över den historiska process som denna rapport sökt greppa har vi rört oss från en språkideologisk ram av tankestoff inom vilken samhällets två- och flerspråkighet tas för given, eller åtminstone tolereras, till att därefter helt klart inte tolereras, för att senare – sedan 1960-talet fram till våra dagar – åtminstone retoriskt tolereras på nytt. I det följande lägger vi ut linjerna för dessa språkideologiska förskjutningar. Som vi sett i vår genomgång kan man i språkideologisk bemärkelse urskilja ett antal faser i förhållandet mellan den svenska staten och befolkningsgrupper som talar andra språk än svenska. Sett utifrån den meänkielitalande befolkningens perspektiv har vi landat i följande periodisering, där tidsangivelserna inte ska betraktas som skarpa:

1200–1870-tal: Språkideologi före försvenskningen: tolererande av flerspråkighet

1880–1950-tal: Försvenskningens tid

1880–1920-tal: Uppbyggnadsfasen

1920–1950-tal: Fullskalefasen

1960–nutid: Revitaliseringens tid

1960–1990-tal: Mobilisering

2000–nutid: Konsolidering

Den första perioden fick en viktig del av sin prägel i och med 1500-talets reformation, i synnerhet den protestantiska kyrkans vision om att sprida kristendomen till folken på de språk de kunde förstå. I övrigt har denna mycket långa period, knappt 700 år, inga väsentliga brytpunkter i språkideologiskt hänseende. Perioden präglades av den överordnade strävan att ena riket genom religionen som sammanhållande kitt. Rikets (olika) folk skulle kristnas och på så vis skulle sammanhållning skapas. Utöver företeelser som kyrkolatin var tanken att de olika folkgrupperna skulle enas kring en viss kultur och ett visst språk ännu uttalad. I stället präglades i synnerhet den senare delen av fasen av en religiöst uppbytt modersmålsideologi och därmed, på samhällsplanet, en slags *laissez-faire*-betonad, tolererande flerspråkighetsideologi. Här rådde förhållandet att kyrkan bar upp, legitimerade och försvarade en flerspråkighetsideologi, så småningom mycket på grund av lutherdomens föreställningar om modersmålets vikt för religiös förkunnelse och individens kommunikation med herren.

Mot denna fond karaktäriserades 1870-talet av brytningar med den dittills dominanta tonvikten på religiöst riksenande. Denna avlöstes av, eller omkonfigurerades till, en nationalstatsideologi med normativt fokus på språklig likriktning. Framryckningen av den norska och finska nationalismen – där språkfrågan var central i båda – bidrog sannolikt till att också svensk nationalism fick en mer uttalad språklig dimension. Svensk språkpolitik knöt an till devisen en nation–ett folk–ett språk, som blivit allmänt tongivande i Europa. För svensk del tog den sig uttryck i en accelererande assimilatorisk språkpolitik i de finsktalande områdena. Denna politik blev särskilt intensiv kring sekelskiftet. Perioden som här efter följde, fram till 1950-talet, präglades följaktligen av kulturell intolerans och otålighet mot olika former av skillnad, däribland språklig skillnad. Denna språkpolitik realiserades initialt inom svensk skolpolitik, kopplat till utbyggnaden och reformeringen av folkskolan. I den mån utbildning inte räckte till utövades språkpolitiken parallellt inom ramen för andra politikområden.

Från språkideologisk synvinkel är tiden för genomförandet av den språkliga försvenskningen tämligen kort: det rör sig om fyrtio år, 1880–1920, av infrastrukturell uppbyggnad följt av fyrtio år av storskaligt förverkligande av försvenskningens projektet. Med stöd i litteraturen pekar vår analys på att tillskapade institutioner inom utbildningssystemet var det enskilt viktigaste redskapet för att assimilera människor språkligt. Det gällde helsvenska folkskolor, särskilt i kombination med arbetsstugor, där barnen inte fick lov att

använda sitt finska modersmål, samt successivt ett helt svenskspråkigt småskollärarseminarium i Haparanda och svenskspråkig folkhögskola i Matarengi/Övertorneå. Likaså skulle biblioteken enbart erbjuda svenskspråkig litteratur. När detta inte var tillräckligt, erbjöd statsmakernas verktygslåda för detta ändamål också andra tekniker som järnvägar och försvarsanordningar. Den infrastruktur för försvenskning som under denna period sålunda etablerades i området bidrog med full styrka till språkbytet, främst för de unga generationerna. Svenskan blev successivt starkare när individerna blivit alltmer tvåspråkiga, samtidigt som finskan efter hand blev svagare för många individer, för att med tiden helt försvinna för många av dem.

Tillskapandet av en infrastruktur för försvenskning under uppbyggnadsfasen var helt avhängig ett antal samhälleliga maktcentra, kungahuset, riksdagen, kyrkan och dessas regionala instanser, särskilt länsstyrelsen i Norrbotten och domkapiteln, först i Härnösand och därefter, från dess etablering 1904, det i Luleå. Dessa företrädde i sin tur av mäktiga, ideologiskt övertygade befattningshavare. En lång rad personer, som i den tornedalska allmogens ögon alla representerade överheten – en överhet som förblev oemotsagd, det överheten bestämde fick man rätta sig efter – lade ner oändlig kraft och energi på försvenskingsprojektet: Luleå stifts förste biskop, Olof Bergqvist, häradshövding Georg Kronlund, förste rektorn för Tornedalens folkhögskola Ludvig De Vylder, filantropen och initiativtagaren till arbetsstugor i Tornedalen, Carl Svedelius som tillsammans med makan Julia Svedelius ägnade ett livslångt engagemang åt arbetsstugorna är bara några av de namn som passerar revy.

Efter den intensiva perioden av språklig försvenskning förlorade det statsunderstödda enspråkiga idealet i viss utsträckning sin legitimitet. Detta hängde samman dels med att motstånd mot den ensidiga försvenskningsspolitiken hade börjat sippra fram i offentligheten, inte minst exemplifierat av Walde Lorens Wanhainens reservation mot skrivningar i betänkandet från Finnbygdsutredningen 1921. Wanhainen, som själv var tornedaling, vände sig särskilt mot historierevisionistiska skrivningar om Tornedalen som ett ursprungligen svensktalande område, men även mot argumentet att barnen i Tornedalen inte behövde undervisning i finska eftersom de redan kunde detta språk från hemmet. Dock försvarade sig svenska företrädare mot kritik från finsk sida om förtryck av den finsktalande befolkningen i Tornedalen genom att betona att man ingalunda var motståndare mot finskan och att man hade tvåspråkighet som mål.

Denna försiktigare hållning gentemot finskan betyder ingalunda att statsmakerna anammade en positiv syn på minoriteter; Statens institut för rasbiologi, med sin

statsunderstödda rasistiska kunskapsproduktion om just minoriteter, var exempelvis operativt 1922–1958. Underliggande föreställningar om majoritetens överlägsenhet tog sig snarare nya uttryck, vars språkideologiska koppling till tidigare faser fordrar mer forskning. Vi hävdar dock att det alltmer utbredda rasbiologiska tänkandet inte kan inlemmas i den pågående assimilationsideologin som försvenskingssträvandena byggde på. Ur ideologisk synvinkel är det rasbiologiska projektet snarare förenligt med exkludering, särskiljande och segregation. Hela idén med att kategorisera människotyper med mätningar och, som det kom att hanteras, med fantasifullda, generaliserande karakteristiker, var att identifiera folkgrupper som inte skulle få blanda sig med och förstöra den svenska folkstammen. Långt ifrån att assimileras bland svenskarna skulle de således segregeras från dessa. Vi har också framhållit att det faktum att samma personer, som t.ex. biskop Olof Bergqvist, var anhängare såväl av den assimilationsbaserade tanken om försvenskning som av rasbiologins segregering tankegods måste förstås på ett mer övergripande ideologiskt plan av majoritetsbefolkningens överhöghet och maktmonopol i förhållande till minoriteten.

Under 1900-talets senare hälft skedde emellertid ett slags språkpolitiskt uppvaknande med mobilisering på olika skalor. Mobiliseringsfasen från 1960-talet till 1990-talet började med enskilda aktörer, särskilt personer ur den egna gruppen, anmälde avvikande uppfattning, med Wanhainens reservation 1921 som en tidig föregångare. En kritik mot statens dittills implementerade språkpolitik fick successivt fotfäste, inte minst därför att den delades av aktörer på överstatlig nivå (NF och sedermera FN och Unesco). Den meänkielitalande gruppen fick efter hand fram flera egna högt utbildade representanter, som upptog positioner i samhällets toppskikt – Snell, Lassinantti, Tenerz med flera – som i egenskap av ledare kunde föra gruppens talan. Genom att nyttja inte minst vetenskapens auktoritet vann denna kritik mark under 50-, 60- och 70-talen.

Nils-Erik Hansegårds föredrag och publikationer om tvåspråkighet och hans lansering av begreppet halvspråkighet spelade en betydande roll i den inledande mobiliseringsfasen. I språkideologiskt perspektiv blev hans ståndpunkter starkt laddade på ett komplext sätt. Det fanns både positiva och negativa återverkningar på den meänkielitalande befolkningens språkbevarande. Denna komplexitet är anledningen till vår relativt utförliga hantering av Hansegårds teoretiska och sociala position och halvspråkighetsbegreppets uppkomst och cirkulation.

På den positiva sidan kan framhållas det framsynta målet med Hansegårds ”vetenskapliga aktivism”. Utifrån sin mångåriga verksamhet som lärare i Kiruna och sin kunskap om assimilationsperiodens ogynnsamma skol- och språkpolicy för minoritetsspråkliga elever,

ville han åstadkomma en reformering av skolans undervisning för tvåspråkiga barn. Helt konkret koncentrerade han sig på att kritisera skolsystemets misstag att undervisa barn med finska som modersmål på svenska, alltså *som om* svenska vore deras modersmål. Hans ståndpunkt var helt i linje med Unescos rekommendationer 1953, och i enlighet med längre fram etablerade pedagogiska axiom att anpassa skolans undervisning till varje elevs tidigare erfarenhet och kunskap. Han ville framställa den språkideologi som uppbar statens språkpolitik som förkastlig och förespråkade en återgång till den modersmålsbaserade flerspråkighetsideologi som hade dominerat fram till 1870-talet. Hansegård fann här ett sätt att argumentera som passade väl in i den idémässiga konjunkturen. I stället för att, som på 1800-talet, åberopa religionens auktoritet som stöd för flerspråkighet, åberopade Hansegård staten – det moderna, det rättsliga, det moraliska, det vetenskapliga – som delar av en rationell argumentation. Genom att denna argumentation vann gehör i media och bland politiker fick både modersmåls- och flerspråkighetsideologi ny kraft. Idén om *en nation–ett folk–ett språk* framstod som ohållbar när staten framställdes som ett hem för flera modersmål, och där psykologiska skador sades vänta den som bortser från detta. Hansegård hävdade i dessa avseenden idéer som skulle bli allmänt omfattade av såväl flerspråkighetsforskningen som av utbildningsteoretiker fram till nuvarande tid.

Men Hansegård nöjde sig inte med att påtala skolans och utbildningssystemets missgrepp; han teoretiserade också omkring vad detta fick för negativa effekter för individen, språkliga, intellektuella och emotionella. Halvspråkighet blev en allomfattande etikett på dessa effekter, och det är här som begreppet kom att bli ett verktyg för att ytterligare fördjupa en redan existerande nedvärderande attityd och befästa den stigmatisering som minoritetsskapet och minoritetsspråket var behäftade med. Genom en omfattande teoretisering av hypoteser som baserades på de iakttagelser omkring de meänkielitalandes (och samernas) språkbeteende, lade Hansegård grunden för att det han resonerade om uppfattades som en verklighet av både forskare, den svenska allmänheten och minoriteterna själva.

Även bortom Hansegårds förehavanden präglades tidevarvet av återinförseln av en modersmålsideologi som inte var religiöst betingad utan motiverad i ljuset av utbildningspolitiska, människorättsliga och psykologiska hänsyn. Här omprövades den andra fasens nyckelföreställning om att ett land måste hållas samman av *ett* modersmål. Hela detta resonemang blev en brygga in i perioden efter 1970-talets mitt, då Sverige fick en pluralistisk invandrarpolitik. I pluralismens tidevarv vann detta slags förståelse med tiden gehör. I dess kölvatten kom minoritetsspråkskonventionerna på 1980- och 1990-talen. Här var det de överstatliga organisationernas tyngd som tvingade fram erkännandet av minoriteterna och

deras språk, om än på en annan skala än svenska, enligt språklagen 2009 Sveriges huvudspråk. Det är i denna tappning som den första fasens flerspråkighetsideologi återuppstod, om än i rekonfigurerad tappning.

Den sista och ännu pågående fasen – konsolidering – är den som Elenius (2006) kallar den postnationella, och som inbegriper det som hänt sedan millennieskiftet i termer av lagstiftning och revitaliseringsmöjligheter. Det är i kraft av språkideologierna som präglade denna fas som meänkieli fått status som nationellt minoritetsspråk med den synlighet, infrastruktursuppbbyggnad och resurstilldelning som detta inneburit. Vår analys ger emellertid vid handen att förutsättningarna för meänkieli även under dessa mycket mer gynnsamma villkor än vad tidigare skeden kunnat erbjuda är mindre positiva än vad statens uttalade vilja och målsättning såsom det formuleras i lagar och bestämmelser ger vid handen. Detta, hävdar vi, har att göra med den bromsande effekt som en underström av fortsatt assimulatoriskt och nationalistiskt tänkande har på det praktiska genomförandet av politiken. Dessa bromsande krafter kan urskiljas på alla nivåer i samhället, såväl i centrala och lokala myndigheter, enskilda skolinstitutioner som hos individuella befattningshavare. Det ska understrykas att även de svenska regeringar och riksdagssammansättningar som avlöst varandra sedan 2000 ingår i de motverkande krafter som styr praktiken på området. Mycket tyder alltså på att assimilationstanken legat latent i Sverige i relation till språkliga minoriteter fram till våra dagar så som det tar sig uttryck i aktuell samhällsdebatt och (parti)politiskt agerande.

När fokus riktas mot gruppnivån framträder förhållanden med betydelse för språkbytet till svenska och bevarandet av meänkieli i några olika dimensioner. I en dimension är uppkomna förhållanden inom minoriteten direkt beroende av samhällets övergripande hantering av minoritetens språk, kultur och levnadssätt. En annan dimension har att göra med den allmänna samhällsutvecklingen, den strukturomvandling som samhällets modernisering innebar. En tredje dimension gäller förhållanden som har att göra med minoritetens interna kultur.

De demografiska omvälvningarna under stora delar av 1900-talet innebar utflyttning från det meänkielitalande området främst av individer i barnafödande ålder, och av fler kvinnor än män med en obalanserad ålders- och könsfördelning som resultat. Dessa demografiska förändringar har skapat luckor i de sociala relationerna och nätverken och på så sätt tunnat ut möjligheterna för interaktion på och inlärning av meänkieli hos nya generationer. I stor utsträckning har de varit negativa för bevarandet av meänkieli, bortsett från den del av demografiska förändringar som åstadkommit genom inflyttade finsktalande, främst kvinnor, från Finland, men så småningom också av finsktalande, ofta äldre personer, från andra delar av Sverige. De huvudsakligen negativa effekter på bevarandet av meänkieli som de

demografiska förändringarna haft måste hänföras till dimensionen samhällets strukturomvandling. Det fanns både pådrivande och attraherande faktorer (push- and pull-faktorer) som motverkade bevarandet av meänkieli. Nedläggningen av småjordbruken som varit den dominerande näringen innebar att allt färre kunde få sin utkomst i området, samtidigt som anställningsmöjligheterna utanför området ökade, särskilt yrken inom industri, sjukvård, utbildning och service.

I dimensionen försvenskningsspolitiken kan man peka på ett antal konsekvenser för den meänkielitalande gruppens språkanvändning. Hela den infrastruktur som byggdes upp under försvenskningsspolitikens uppbyggnadsfas, och som under fasen därefter fortsatte vara ett effektivt instrument för språkbytet, innebar att användning av meänkieli i stor utsträckning osynliggjordes i det offentliga rummet och begränsades till hemmiljön. Det var både frågan om att språket uttryckligen förbjöds, som i skolan och arbetsstugorna, och att det så småningom självundertrycktes av ren skam som skapats av samhällets sociokulturella normer, vilka ledde till stigmatisering av minoritetens språk och kulturytringar.

Meänkieli var sålunda i stort hänvisat till familj och närmiljö under hundra år, tills minoriteten organiserade sig på etnisk grund under den nya språkideologiska era som tog fart på 1960- och 1970-talen med uppvärdering av språklig mångfald som huvudkomponent. Etablerandet av STR-T 1981 innebar en tydlig agenda för att betrakta meänkieli som eget språk. Standardiserings- och moderniseringsarbete påbörjades och språket erkändes genom ett riksdagsbeslut 1999 som ett av Sveriges fem nationella minoritetsspråk. Detta positiva utfall möjliggjordes genom samverkan av skilda förhållanden: minoritetens agerande genom sin organisation, internationella konventioner, i detta fall främst Europarådets stadga för minoritetsspråk och regionala språk, samt svenska statens beslut att ansluta sig till stadgan.

I dimensionen försvenskningsspolitik måste vidare framhållas vilka konsekvenser språkpolitiken – särskilt med den helsvenska skolundervisningen och arbetsstugorna – haft för befolkningens tvåspråkighet och behärskning av meänkieli och svenska – och vilka konsekvenser detta i sin tur fick för människornas kunskapsinhämtande och vilka möjligheter de hade som förmedlare av erfarenheter och kunskap, förhållanden som vi diskuterat utifrån begreppet epistemisk orättvisa.

Rapporten har återgett information om hur den meänkielitalande befolkningen från att under mitten och slutet av 1800-talet varit enspråkigt finsktalande¹² successivt lade till kunskaper i svenska och därmed blev tvåspråkiga i allt större utsträckning under hela 1900-talet. Denna utveckling har nu nått till ett stadium då den ursprungligen meänkielitalande befolkningen antingen är tvåspråkig eller enspråkig i svenska.

Detaljerade undersökningar saknas om i vilken utsträckning de enskilda har behärskat sina respektive språk under den egentliga försvenskingsperioden. Ett antal sådana studier kom att genomföras från 1960-talet och framåt, d.v.s. i ett tämligen sent skede av försvenskingsprocessen. Studierna rapporterade i en del fall endast grova mått på språkkunskaper, t.ex. medels tvåspråkiga individers självskattningar av vilket språk man behärskade bäst och i vilka situationer man kände sig mest hemma med respektive språk. I början av 1970-talet publicerades omfattande empiriska studier av insamlat talspråkmateriel på finska och svenska från vuxna och skolelever i Tornedalen, vilka jämfördes med motsvarande talspråksdata från enspråkigt svensktalande i andra delar av Sverige och enspråkigt finsktalande i Finland och där man kontrollerade för deltagarnas socioekonomiska bakgrund. Undersökningar syftade bland annat till att kritiskt granska den s.k. halvspråkighetshypotesen. Intressant nog fann man inga belägg för att personerna från Tornedalen skilde sig signifikant från enspråkigt svensk- eller finsktalande i sina språk och menade att halvspråkighetshypotesen inte fick något stöd i undersökningarna.

Utifrån teoretiska överväganden är det rimligt att anta att kunskaperna i svenska och meänkieli har varierat mycket under den långa period som språkbytet har pågått. I fråga om svenskan måste man sluta sig till att kunskaperna hos majoriteten av individerna under de tidiga faserna varit begränsade, medan finskan varit ett fullt utvecklat talat språk. Så småningom har allt fler individer kommit att bemästra svenskan allt bättre. Samtidigt har användningsmöjligheterna för finska blivit alltmer begränsade för många enskilda, och behärskningsgraden har blivit lägre. Mot bakgrund av en sådan utvecklingslinje under den pågående försvenskingsperioden kan man uppfatta resultaten i de empiriska undersökningarna på 1970-talet som helt förväntade. Många av de undersökta kan så långt fram i språkbytesprocessen tänkas ha haft en balanserad talspråksbehärskning av sina två språk.

¹² Detta är inte hela sanningen. Som vi nämnt tidigare (avsnitt 4) har interagerande talare av tre språk, finska, samiska och svenska, under hela perioden funnits i området.

I rapporten antas att den meänkielitalande befolkningen varit utsatt för epistemisk orättvisa. Saken är inte empiriskt utforskad. Begreppet hänvisar dels till hur elever i skolan genom att undervisas på ett språk som de inte (fullt ut) förstår hindras från att ta till sig de kunskaper som förmedlas genom detta språk, dels hänvisar begreppet till den orättvisa det innebär att ens egna livserfarenheter och kunskaper negligeras, betraktas som ointressanta eller ovederhäftiga, görs osynliga. Vi menar att erfarenheten som berörda personer har av att inte ha kunnat följa med i skolan, helt enkelt av att man suttit i klassrummet år efter år utan att riktigt förstå, har haft effekter på deras kunskapsutveckling och därmed på deras livschanser. Här ska tilläggas att det är helt klart att epistemiska hinder har förelegat, men det betyder inte att alla individer som utsatts för dessa hinder förblivit tillbakahållna. Verkligheten visar att många tagit sig förbi hindren och fått lysande yrkeskarriärer och framgångsrika liv i övrigt. Men ingen kan veta vad utbytet av utbildningen kunde ha varit om den hade organiserats på ett mera gynnsamt sätt ur språklig synvinkel.

Frågan om vad förbudet att tala meänkieli innebar för barnens vidare utveckling av sitt finska modersmål är outredd i forskningssammanhang, men det framhålls i rapporten med stöd av gällande forskningsbaserad kunskap om hur barn lär sig sitt/sina modersmål att barnen hindrades i sin förstaspråkutveckling genom den brutna exponeringen för meänkieli. Särskilt arbetsstugebarnen, som förbjöds att tala sitt modersmål inom ramen för en totalinstitution, men också många av de barn som avskärmades från modersmålexponering genom att de gick i den helsvenska skolan kan sägas ha utsatts för ett språkbegränsande övergrepp.

Den epistemiska orättvisans andra sida, att den finskspråkiga kulturen och individernas erfarenheter i stor utsträckning osynliggjorts eller rent av öppet nedvärderats i området, illustreras bland annat med införandet av svenska ortnamn, bytet av familjenamn och bruket av svenska förnamn. Många andra yttringar av osynliggörande förekommer, t.ex. att man inte talar om tornedalsk kultur eller tornedalska livserfarenheter i klassrummets undervisning; sådant är i skolans värld förvisat till raster och korridorer.

I vilken mån det egna språket, meänkieli, är ett kärnvärde i den tornedalska identiteten och vilken syn man under olika tidsperioder haft på det egna språket har betydelse för bevarandet av språket. Synen på meänkieli har som en effekt av assimileringpolitiken och nedvärderingen under en lång period varit skamfylld. Man har anpassat sig till den samhälleliga normen att det talas svenska i offentliga miljöer, och kommit att skämmas för att använda meänkieli när utomstående hör det. För närvarande tid kan ändå sägas att denna skambeläggning av språket i stor utsträckning upphört. Den yngre generationen har i många fall mycket positiva attityder till språket och avhåller sig inte från att använda meänkieli i den

utsträckning de behärskar det. Språket tycks dock inte utgöra något klart kärnvärde för den tornedalska identiteten; man kan mycket väl känna sig som tillhörig minoriteten även om man inte behärskar meänkieli, men uppfattningarna tycks skilja sig åt.

Språkets starkare position och de mer positiva attityderna till det som manifesteras idag hänger klart samman med språkets förhöjda status som följd av dess officiella roll som nationellt minoritetsspråk. Dess allt större synlighet i kultur (litteratur, musik, teater), utbildning och media spelar stor roll för denna utveckling. Här kan man peka på en möjlig positiv spiral som blir ett underlag för ett återtagande av språket och revitalisering av meänkieli (t.ex. Kolu 2023).

8.2 Språkbytet, bevarandets och revitaliseringens faktorer

I detta avsnitt vill vi kort peka på vilka förhållanden och faktorer som enligt vår analys haft störst inverkan på minoritetens språkliga försvenskning, på minoritetens bevarande av meänkieli samt på dess återtagande av meänkieli.

8.2.1 Språkbytet huvudfaktorer

När det gäller befolkningens språkbyte till svenska är bilden i stort mycket tydlig. Här är det en lång rad av samverkande faktorer som haft en stark inverkan. Vi vill främst lyfta fram följande fem förhållanden:

1. Statens nationalistiska-assimilatoriska (språk)ideologi
2. Statens ”regelverk” för genomförande av försvenskningen
3. Den beslutsamma och effektiva implementeringen av försvenskningen genom en kraftig och konkret uppbyggnad av en infrastruktur för ändamålet, särskilt
 - a. Svenskspråkig utbildning (skola, folkhögskola och lärarutbildning)
 - b. Arbetsstugor där i varierande utsträckning finska var förbjuden
 - c. Bibliotek som endast tillhandahöll svenskspråkiga böcker
 - d. Järnvägsdragning för att öppna upp kommunikationerna för och till det svenskspråkiga samhället
 - e. Försvarsarrangemang till skydd mot Ryssland/finskan
4. Språksyn, stigmatisering och osynliggörande
5. Ekonomiska faktorer styrda av det omgivande samhällets industrialisering, urbanisering och modernisering, samhällets strukturuomvandling

Till punkt 1: En rimlig tolkning av den litteratur som denna rapport bygger på är att det var den övergripande nationalistiska-assimilatoriska ideologin med sitt genomslag i Sverige på slutet av 1800-talet som blev den avgörande idéramen för statens agerande gentemot den meänkielitalande minoriteten. Efter hand som dess språkideologi, språklig likriktning, genomsyrade det svenska samhället på både strukturell nivå (centrala, regionala och lokala myndigheter genom befattningsinnehavare hos dessa) och på individuell nivå, såväl inom majoriteten som inom minoriteten, blev pressen i riktning mot försvenskning allt starkare. Vi måste här påminna om att vi i rapporten rör oss med ett brett perspektiv på staten, som inte begränsar sig till riksdag, regering och den byråkratiska statsapparaten ämbetspersoner, utan som också innefattar andra befattningshavare som utför statens funktioner, som rektorer, biskopar, präster, lärare m.fl. kategorier.

Till punkt 2: Synnerligen viktigt för försvenskningen har också varit de "beslut" som staten sett som rimliga inom ramen för den övergripande ideologin. Här framstår beslut inom utbildningsområdet som de vassaste verktygen för försvenskningen, t.ex. beslutet om statlig finansiering av folkskolor 1888 i utbyte mot att undervisningen skedde helt på svenska, eller beslut om att förbjuda barnen i arbetsstugorna att använda finska. Vad vi vill framhålla här med ordet beslut inom citattecken är åter att samhällets beslut inte behöver gå tillbaka på lagar eller inom myndigheter eller samhälleliga institutioner formellt fattade beslut; det som spelade roll för de berörda människorna var om det fanns förbud eller ej, inte vem inom "överheten" som formulerat förbuden mot att tala finska.

Till punkt 3: Vår analys understryker hur effektivt samhällets beslut implementerades genom det system av åtgärder i form av en infrastruktur som skapades under uppbyggnadsfasen av försvenskningen. Här är det intressant att observera hur mycket av såväl besluten om försvenskning åtgärder som dessas konkreta genomförande, åtminstone som det framstår i den vetenskapliga litteratur vi bygger på, bars upp av enskilda personers entusiasm för projektet, för att inte säga vissa personers fanatism. Vi har i texten uppmärksammat flera sådana "maktpersoners" handlande. Här vill vi påminna om att skälen till deras olika individuella ageranden och avsikter inte går att fastställa, även om jämlikhetssträvanden, filantropi eller önskan att skapa "bålverk mot öst" är några som framhållits. Deras agerande måste främst förstås inom ramen för rådande ideologi och rådande kunskapsläge.

Till punkt 4: Vad gäller språksyn och stigmatisering, är dessa förhållanden nära knutna till assimilationstänkandet i samhället med nedvärdering av andra språk än majoritetens huvudspråk, en nedvärdering som också anammades inom minoriteten och som ledde till stigmatisering: känslor av skam för det egna språket, för kulturen och för hela det

meänkielitalande samhället. Nära kopplat till dessa aspekter är osynliggörandet av minoritetens historiska avtryck i det geografiska området. Detta innefattar språkliga och kulturella uttrycksformer, själva språket meänkieli inklusive finskspråkiga ortnamn och även familjenamn och personnamn, men även visor, musik och berättelser.

Till punkt 5: Samhällets strukturomvandling eller modernisering var i sig en viktig faktor i försvenskningen. Anställningar i de nyetablerade industrierna krävde ökade kunskaper i svenska. Den ekonomiska dragkraften ledde arbetstagare till utflyttning från det meänkielitalande området särskilt av yngre, de delar av befolkningen som med andra förutsättningar hade kunnat stå för reproduktion och förmedling av meänkieli till kommande generationer. Utflyttningen skedde särskilt till urbana områden både i det geografiska grannskapet i Norrbotten och i övriga Sverige, där anställningar inom industri och även inom samhällsservice som sjukvård fanns tillgängliga. Samtidigt innebar strukturomvandlingen en etablering av svenskspråkiga verksamheter inom det traditionellt finsktalande området. För denna omvandling spelade förbättrade kommunikationsmöjligheter med järnväg och vägbyten trafik en betydande roll.

8.2.2 Språkbevarandets huvudfaktorer

När det gäller bevarandet av finskan/meänkieli finns det tre förhållanden som haft ett starkt inflytande:

1. Den egna näringen, småjordbruket
2. Det så kallade tvärgiftet med inflyttade makor/mödrar från Finland
3. Religionen/kyrkan i form av laestadianismen

Till punkt 1: Så länge majoriteten av den meänkielitalande befolkningen var knuten till småjordbruket, var de lokala språkliga förhållandena tämligen stabila. Den huvudsakliga kommunikationen skedde på finska, både i hushållen och i arbetslivet på gårdarna, där förutom husbondfolket även drängar och pigor ingick. Språklig interaktion med grannar och annan lokalbefolkning, får man förutsätta, skedde också mest på finska. Detsamma gällde samverkan i samfälligheter och liknande som utvecklades efter laga skiftet. Näringsfaktorn var alltså starkt språkbevarande långt fram på 1900-talet.

Till punkt 2: När delar av befolkningen så småningom i samband med industrialisering och samhällets allmänna strukturomvandling sökte sig bort från området till närliggande och övriga delar av landet, och genom att denna migrationsström var starkare bland kvinnor än män,

uppstod en könsobalans bland de kvarvarande. Överskottet på kvarvarande män, balanserades av invandring av kvinnor från Finland, som ingick äktenskap med tornedalska män. Ett särskilt begrepp för detta uppkom: tvärgifte. Att mödrarna i många familjer var finsktalande innebar att det naturliga språket för uppfostran i dessa fall var finska/meänkieli. Detta förhållande har i flera sammanhang pekats ut som en av de viktigaste bakgrunderna till att meänkieli kunnat bevaras i den utsträckning som blev fallet. Frågan om vilka effekter den på detta sätt kontinuerligt inlemmade finska finskan haft på bevarandet av meänkieli är outhärdad.

Till punkt 3: Genom laestadianismens utbredning inom den meänkielitalande befolkningen kan man anta att den delvis kom att upplevas som ett slags ”egen” kyrka, vilken på det sättet kunde bidra till sammanhållningen inom den finsktalande minoriteten. Att finskan kom att användas och omhuldas som förkunnelsens språk inom laestadianismen, t.o.m. som ett *lingua sancta*, hade ett starkt symbolvärde. Finskan blev outhärdad i det religiösa livet, vilket var en starkt integrerad del av de troendes hela livssituation. På samma sätt som tvärgiftet, har laestadianismen framhållits som en av de viktigaste stödjande faktorerna i bevarandet av meänkieli. Dock kan man peka på att alla förhållanden som på ett eller annat sätt splittrar en språklig minoritet tvärtom kan ha negativa följder för bevarandet av minoritetsspråket. Vilka sociala och socialpsykologiska konsekvenser det religiösa och sociala avståndet mellan laestadianismen och statskyrkan – snarare än formella konsekvenser; laestadianerna gick inte ur kyrkan – skulle behöva analyseras vidare, liksom splittringarna i olika riktningar inom laestadianismen.

Låt oss tillägga att vi inte betraktar den begränsade finskundervisning som efter hand infördes i fortsättningsskolan från 1935 och i gymnasiet från 1940-talet som viktiga för bevarandet av meänkieli. Vi uppfattar dessa förändringar som effektlösa och snarare symboliskt betingade som eftergift åt kritiken mot försvenskningsspolitiken.

8.2.3 Revitaliseringens huvudfaktorer

Om vi slutligen riktar blicken mot vilka faktorer som i den mer närliggande tiden starkast har påverkat revitaliseringen och moderniseringen av meänkieli, framträder fyra förhållanden som de tydligaste ingredienserna:

1. Lagstiftning om meänkieli som officiellt nationellt minoritetsspråk i Sverige
2. Intern organisation på etnisk och språklig bas
3. Standardisering av meänkieli samt bruk av språket i det offentliga rummet
4. Utveckling av medier och kulturyttringar på meänkieli

Till punkt 1: Erkännandet av meänkieli som ett av Sveriges nationella minoritetsspråk genom riksdagsbeslut 1999 och den därpå följande lagstiftningen är ett avgörande steg för möjligheterna att revitalisera språket och utveckla dess användning inte bara för kommunikation mellan enskilda individer, utan också, och särskilt, för användning i det offentliga rummet. Språkets officiella status tillgängliggör ett batteri av resurser, för utbildning i meänkieli, läromedelsutveckling, språkvård, användning av språket i kontakter med myndigheter, synliggörandet av språket i landskapet genom tvåspråkiga ortnamnsskyltar och mycket annat. Utveckling sker på många olika fronter, där Språkcentrum för meänkieli i Kiruna och Övertorneå är ett aktuellt betydelsefullt exempel. Även om en hel del kritik framförts mot statens implementering av minoritetsspråkspolitiken, är det viktigt att framhålla att lagstiftningen bidragit till att skapa en plattform för språkets fortsatta bevarande. I anslutning till detta måste dock påpekas att ett språk inte kan bevaras endast genom samhällets agerande. Framtiden beror av de enskilda individernas val att använda språket i kommunikation och vidarebefordra det till nästa generation, alltså använda meänkieli i uppfostran av barnen. Individernas val är, som vi framhållit, beroende av hur de upplever värdet och vikten av sitt språk, vilket i sin tur i stor utsträckning är beroende av den språkideologi som är tongivande i samhället.

Till punkt 2 och 3: Den situation som gäller för språket idag hade sannolikt inte varit möjlig utan minoritetens etniska organisation genom STR-T och de dokumentations-, beskrivnings-, standardiserings- och moderniseringsåtgärder av meänkieli som genomfördes på organisationens initiativ, särskilt genom Meän Akateemi Academia Tornedaliensis. De undantag från vissa restriktioner i modersmålsundervisning som tornedalska elever tillsammans med samiska, romska och internationellt adopterade kom att åtnjuta redan från 1985 är också ett resultat av dialog mellan företrädare för minoriteten och statens skolmyndighet.

Till punkt 4: Slutligen kan pekas på betydelsen av hur meänkieli blivit synligt i medier och kulturytringar. Precis som försvenskingsprojektet fordrade en infrastruktur för genomförandet fordrade återtagandet av meänkieli en motsvarande infrastruktur – den var inte minst kulturell och inbegrep skapandet av arenor där Tornedalsteatern framstår som särskilt viktig (se Winsa 2000). Detta är ett sätt att normalisera språkets offentliga roll, samtidigt som det är identitetsstärkande och skapar samhörighet inom minoriteten. Här har minoriteten själv spelat en avgörande roll.

Sammantaget är det majoritetssamhällets aktiva agerande under en mycket lång tidsperiod av åtminstone 80 år som ledde till den språkliga försvenskningen av det meänkielitalande

området. Detta innebär inte att minoriteten själv var passiv i processen. Deras aktiva medverkan var givetvis nödvändig, och självklart uppfattade de nödvändigheten av att tillägna sig majoritetsspråket svenska, givet att de bebodde ett område som genom överstatliga politiska gränsvägar skilt dem från finskspråkiga i Finland. Bortsett från den retoriskt betingade överdriften i det under försvenskningstiden ofta upprepade påståendet att det var befolkningens egen önskan att få undervisningsstöd i sin inläring av svenska genom en svenskspråkig skola, så uppfattade man det förstås i allmänhet både som nödvändigt och önskvärt att bli svensktalande. Att detta genom språkideologiska strömningar och infrastrukturens uppbyggnad skedde på finskans bekostnad fanns det förmodligen en begränsad medvetenhet om. Talet om att målet var tvåspråkighet motsvarades inte på något sätt av konkreta åtgärder för att personerna skulle kunna behålla språk och kultur samtidigt som de också lärde sig svenska och integrerades i det svenska samhället. En sådan utveckling mot ett tvåspråkigt och flerkulturellt samhälle motverkades i stället.

Såväl bevarandet av meänkieli under åren fram till 1970 och återtagandet och revitaliseringen som skett sedan 1980-talet har på ett betydande sätt skett utifrån gruppens eget agerande inom ramen för de samhällsstrukturer som rådde vid de olika tidpunkterna. Minoritetens egen näringsstruktur, förändringar i denna med demografiska följder samt religiositeten gav utrymme för fortsatt bruk av meänkieli under försvenskningens tid. Inom ramen för etnisk mobilisering tog minoriteten initiativet till ett aktivt språkbevarande och aktiv utveckling av språkets användningsmöjligheter i det offentliga rummet. Här spelade interaktionen mellan minoriteten och statliga och överstatliga nivåer en avgörande roll.

8.3 Ansvarsfrågan

Att värdera statens språkpolitik och dess effekter är analytiskt krävande.

Försvenskningsspolitiken i det meänkielitalande området utgör inget undantag. Hur har relationerna sett ut mellan tvång och frivillighet, avsiktlighet och oavsiktlighet, praktisk politik och politisk retorik? Allt detta hänger samman med hur ansvarsfrågan ska betraktas.

Som vi ser på saken gör människor förvisso val, men de väljer inte villkoren under vilka valen görs (Bourdieu 2000: 149). I det aktuella fallet har staten haft ett avgörande inflytande på de villkor som omgärdat språkpolitiken i området. I grunden betraktar vi nämligen den språkliga försvenskningssprocessen som en statligt sanktionerad aktion mot att tvinga fram ett språkbyte, genom att omöjliggöra bruket av finska i institutionella sammanhang. Vad som blottläggs av analysen av hela perioden från det att försvenskningen tar sin början är framväxten och tillbakagången av en språklig assimileringsspolitik med syfte att göra

människor språkligt lika. Här framgår också att och hur en sådan politik kan realiserats med olika medel och med olika grader av tvång: från förbud mot att använda ett givet språk till att skapa villkor som gör att talarna till synes självmant övergår till det dominerande språket och överger sina andra språk. Det senare åstadkoms ofta genom att inom ramen för skolans försorg inte stötta bruket och vidareutvecklingen av icke-statsbärande modersmål. Det skapar ett stigma kring språket, som gör att dess talare till synes självmant distanserar sig från det.

Just det faktum att språkpolitik ofta internaliseras av dem den riktas mot är dock en sammansatt företeelse som behöver kommenteras. Förvisso är det just på grund av detta fenomen som språkpolitiken kan rulla på av sig själv långt efter att formella föreskrifter tagits bort – styrning behövs inte då människor styr sig själva. Samtidigt finns risker med ett sådant tolkningsraster. Människor som genomlever och i viss mån anpassar sig till en språkpolitik kan lätt ses som passiva offer styrda av ett falskt medvetande och därmed utan egen handlingsförmåga. Så är det enligt vårt synsätt absolut inte. Människor är tvärt om kapabla att agera på sätt som de finner lämpliga utan att vara språkideologiskt styrda att agera mot sin egentliga vilja. Däremot finns det fog för att hävda att människor införlivar en känsla för värdet av de resurser som de har, och agerar därefter. Det leder till variation i beteenden. Somliga kan ge upp modersmålet utan att lida av det. För somliga utvecklas en skamidentitet kring modersmålet, som man ogärna för vidare till sina barn. Och somliga accepterar de av myndigheterna påbjudna reglerna om i vilka sammanhang modersmålet inte bör begagnas, men fortsätter ändå använda det exempelvis inom familjen. Faktum är att bevarandet av meänkieli, det vill säga att talarna fortsatt att använda språket fram till våra dagar, särskilt i icke-officiella sammanhang, kan ses som en aktiv motståndshandling från minoritetens sida. Sett från en sådan synvinkel har statens försvenskingssträvanden inte krönts med fullständig framgång: meänkieli finns kvar och har fortsatt viktiga funktioner i många tornedalingsars språkrepertoarer. Dessa funktioner har under de senaste årtiondena, i samverkan mellan minoritetens agerande och statens stöd, utökats in i den offentliga sfären.

Vad vi vill ha sagt med detta är att det går att göra olika bedömningar och följaktligen landa i olika slutsatser vid analyser av statens språkpolitik. Mycket av utfallet kommer an på de distinktioner och teoretiska förståelser som analytikern anammat, medvetet eller inte. Ytterst har den syn som anläggs på staten direkt inverkan på hur vi värderar statens ansvar, exempelvis vad gäller relationen mellan lokala förbud och statligt sanktionerade förbud. Vidare ankommer det på analytikern att skilja mellan hur språkideologiska projekt benämns och vad som varit dessa projekts egentliga mål och mening – och främst vad följderna blivit av deras implementering. Relationen mellan majoritet och minoritet är därtill sammansatt.

Den utgör sällan en binär motsättning, och varians finns typiskt såväl inom som mellan minoritetsgrupper. Även om den hållning som dominerar är repressiv kan det inom majoriteten mycket väl finnas avvikande, mer liberala eller tolererande åsikter. Den hållning som torförs som den officiella kan också ge sken av tolerans som ett sätt att maskera primära avsikter eller för att passa in i det rådande politiska klimatet. Här kan det vara svårt att skilja mellan vad som är genuina avsikter och vad som är retorik i syfte att legitimera en språkpolitik – moraliskt, politiskt, eller vetenskapligt.

I det föreliggande fallet kan man fråga sig om en försvenskningsspolitik iscensatts med målet att motverka tvåspråkighet eller att tillgodose att alla människor i Sverige lär sig svenska, modernitetens språk. Ett problem för kritisk historieskrivning av detta slag är tendensen att tillämpa vår tids kunskap och moraliska scheman på historiska förhållanden. Det skapar lätt en bild av dåtidens makthavare som illasinnade, att analyser av det slag vi företagit mynnar ut i en berättelse om skurkar och hjältar – de som stod på rätt och fel sida av historien så som vi kan uppfatta den nu. Detta vore givetvis en förenkling. Det kan mycket väl ha funnits de som genuint trodde att försvenskningen var ett sätt att göra befolkningen tvåspråkig, och därmed bereda den väg till de möjligheter som det moderna svenska språksamhället tillhandahöll. Och många torde ha gynnats av detta. Samtidigt torde många ha lidit, såväl emotionellt som funktionellt, av att berövas rätten till sitt språk och förvägras möjligheten att använda det för kunskapsinhämtning. Klart är att aktörerna för hundra år sedan inte förstod det vi förstår nu. Man sökte kanske till exempel undvika en segregering politik, och handlade därför på ett sätt man trodde var det moraliskt riktiga. Man kan exempelvis ha föreställt sig hemmiljön som förmögen att i tillräcklig grad tillgodose användningen och utvecklingen av förstaspråket, och att skolans roll – i likvärdighetens namn – därmed borde vara att fokusera på andraspråket, svenska. Att detta är ogynnsamt för kunskapsinhämtande hör till tvåspråkighetsforskningens sentida empiriska kunskapsbidrag, även om det framhölls redan på 1950-talet.

Trots detta är vår ståndpunkt att staten har ett ansvar för det som görs i dess namn. Statens symboliska dominans, som vi har framhållit, utövas av aktörer bortom dess institutionaliserade ledning. En fråga är vilka aktörer som rättmätigt kan sägas ha agerat mot bättre vetande, en annan i vilken utsträckning agerandet, oavsett vad man visste, ska klassas som klandervärt. Inom försvenskningssprojektet tjänade tvåspråkighet enligt vår bedömning snarast som retorik. Man pratade om att syftet var tvåspråkighet, men i själva verket var allt fokus på att befolkningen skulle bli svenskspråkig – i enlighet med den nedvärderande synen på andra språk och andra kulturella uttryck. Den finska komponenten i tvåspråkigheten snarare motarbetades – medvetet eller omedvetet – än gavs något stöd. För staten och de som

implementerade dess vilja fanns inget resonemang om att det skulle vara någon förlust om finskt språk eller kultur försvann från Sverige.

Vår tonvikt vid system blir här ett måhända enkelt sätt att kringgå enskilt ansvarsutkrävande. Icke desto mindre vidhåller vi att det är just på den systematiska nivån som den statligt sanktionerade språkpolitiken mot det meänkielitalande området måste förstås och kritiskt skärskådas. Det är följaktligen det utzoomade perspektivet som möjliggörs av begreppet språkideologi som kulturellt system av föreställningar om sociala och språkliga förhållanden (Irvine 1989). Beträktat genom denna optik är det som Elenius (2014) benämnt ett metasystem för utbildning och fostran en del av något större: ett samverkande system på en än högre skala, som griper in i politikområden som skenbart inte alls handlar om språk. Försvarspolitiken, järnvägspolitiken, skolpolitiken, fostrans- och upplysningspolitiken och möjligen politiken kring naturresurser – alla nyttjades de parallellt eller seriellt i den språkpolitiska förändringen. De förenades av att den bakomliggande språkideologin verkade i riktning mot språkbyte och den språkliga försvenskningen av det meänkielitalande området. Dock, som titeln på föreliggande rapport signalerar, måste statens språkpolitiska projekt i området betraktas som ofullbordat, vilket förekomsten av meänkieli i området allttjämt vittnar om.

Referenser

- Abrahamsson, N. 2009. *Andraspråksinläring*. Lund: Studentlitteratur.
- Aili, H. 2015. *Meänkieli. Från "mossigt" till "coolt". En antropologisk studie om identitet och kulturarv i Tornedalen*. Kandidatuppsats i socialantropologi. Göteborgs universitet.
- Alalehto, T. 2017. Den tornedalska identiteten i Sverige – finns den? I: Barsk, H., Salo, T. & Satokangas, K. (red.), *Tornionlaakson vuosikirja 2015–2017. Tornedalens årsbok 2015–2017*, 12–45. Haparanda: Tornionlaakson neuvosto.
- Alalehto, T. 2019a. När kom kapitalismen till Tornedalen? *ARKIV Tidskrift för samhällsanalys* 10: 87–111.
- Alalehto, T. 2019b. Dålig självkänsla är största motståndaren. *Norrländska Socialdemokraten* 2019-08-29.
- Alalehto, T. 2020. Språkfrågan är inte det centrala. *Haparandabladet* (HBwebben) 2020-05-26.
- Alalehto, T. (2022). *Försvenskningen av Tornedalen – dess socioekonomiska och kulturella konsekvenser*. Luleå: Tornedalica.

- Allardt, E. 1979. *Implications of the Ethnic Revival in Modern, Industrialized Society: A Comparative Study of the Linguistic Minorities in Western Europe*. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.
- Ambjörnsson, R. & Sörlin, S. (red.) 1995a. *Obemärkta. Det dagliga livets idéer*. Stockholm: Carlssons.
- Ambjörnsson, R. & Sörlin, S. 1995b. Inledning. I: Ambjörnsson, R. & Sörlin, S. (red.) *Obemärkta. Det dagliga livets idéer*, 7–12. Stockholm: Carlssons.
- Anderson, B. 1983. *Imagined Communities*. London: Verso.
- Andersson, B. 2012. Tyska. I: Andersson, B. & Raag, R. (red.) 2012. *Från Nyens skans till Nya Sverige. Språken i det Svenska Riket under 1600-talet*, 137–162. Stockholm: Kungl. Vitenhetskademien.
- Andersson, B. & Raag, R. (red.) 2012. *Från Nyens skans till Nya Sverige. Språken i det Svenska Riket under 1600-talet*. Stockholm: Kungl. Vitenhetskademien.
- Anzaldúa, G. 1987. *Borderlands. La Frontera*. San Francisco: Aunt Lute Books.
- Arnholtz Hansen, J. & Hammerslev, O. 2010. Bourdieu og staten. *Praktiske Grunde* 1/2: 11–31.
- Axelsson, M. & Magnusson, U. 2012. Forskning om flerspråkighet och kunskapsutveckling under skolåren. I: Hyltenstam, K., Axelsson, M. & Lindberg, I. (red.) *Flerspråkighet – en forskningsöversikt. Vetenskapsrådets rapportserie 5:2012*, 247–367. Stockholm: Vetenskapsrådet.
- Barth, F. 1969. Introduction. I: Barth, F. (red.) *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*, 9–38. Bergen: Universitetsforlaget.
- Battail, J.-F. 2010. Språklig mångfald och enhetssträvan — om svensk språkpolitik i tidsperspektiv. *Sens Public. International Webjournal*.
<https://www.erudit.org/en/journals/sp/2010-sp04852/1064035ar.pdf>
- Bauman, Z. 1990. Modernity and ambivalence. *Theory, Culture & Society* 7: 143–169.
- Bauman, R. & Briggs, C. 2000. Language philosophy as language ideology: John Locke and Johann Gottfried Herder. I: Kroskrity, P. (red.) *Regimes of Language. Ideologies, Politics, and Identities*, 139–204. Santa Fe: School of American Research Press.
- Berggren, S. & Ek, S. 2009. *Minoritetsspråk och identitet – en sociologisk studie om relationen mellan språk och identitet bland judar och tornedalingar*. Kandidatuppsats i IMER, Södertörns högskola.
- Bergqvist, O. 1939. *Bland svenskar, finnar och lappar*. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag.

- Bijvoet, E. 2020. *Attityder till spår av andra språk i svenskan. En forskningsöversikt. Rapporter från Språkrådet*, 15. Stockholm: Språkrådet, Institutet för språk och folkminnen.
- Bijvoet, E. & Fraurud, K. 2008. *Det romska språket och romsk språkvård i Sverige 2007*. Stockholm: Institutet för språk och folkminnen/Språkrådet.
- Bjar, L. & Liberg, C. 2010. (red.) *Barn utvecklar sitt språk*. 2:a uppl. Lund: Studentlitteratur.
- Blomqvist, H. 2001. *Socialdemokrat och antisemit? Den dolda historien om Arthur Engberg*. Stockholm: Carlsson.
- Blomqvist, H. 2006. *Nation, ras och civilisation i svensk arbetarrörelse före nazismen*. Stockholm: Carlsson.
- Bourdieu, P. 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. 1991. *Kultur och kritik*. Göteborg: Daidalos.
- Bourdieu, P. 1994. Rethinking the State: Genesis and Structure of the Bureaucratic Field. *Sociological Theory* 12 (1): 1–18.
- Bourdieu, P. 2000. *Pascalian Meditations*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. 2014. *On the State. Lectures at the Collège de France 1989–1992*. Cambridge: Polity.
- Bourdieu, P. & Passeron, J.C. 1977. *Reproduction in Education, Society and Culture*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Bratt Paulston, C. 1975. Ethnic relations and bilingual education: Accounting for contradictory data. *Working Papers on Bilingualism* 6, Ontario Institute for Studies in Education, Toronto.
- Bratt Paulston, C. 1983. Forskning och debatt om tvåspråkighet. Stockholm: Skolöverstyrelsen.
- Brenzinger, M., Dwyer, A. M., de Graaf, T. Grinevald, C., Krauss, M., Miyaoka, O., Ostler, N., Sakiyama, O., Villalón, M. E., Yamamoto, A.Y. & Zepeda, O. 2003. *Language Vitality and Endangerment*. Paris: UNESCO Expert Meeting on Safeguarding Endangered Languages.
- Bring, O. 1998. Om Westfaliska fredens folkrättsliga betydelse: Några anteckningar vid ett 350-årsjubileum. *Svensk juristtidning* 1998, häfte 9: 721–742.
- Broberg, G. 1995. *Statlig rasforskning: en historik över Rasbiologiska institutet*. (Ugglan; Vol. 4). Lunds universitet. Avdelningen för idé- och lärdomshistoria.
- Broberg, G. & Tydén, M. 2005. *Oönskade i folkhemmet: rashygien och sterilisering i Sverige*. Stockholm: Dialogos.

- Broberg, R. 1954. Den nuvarande språksituationen i Värmlands finnbygder. *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 76/77: 78–91.
- Brubaker, R. 2001. The return of assimilation? Changing perspectives on immigration and its sequels in France, Germany, and the United States. *Ethnic and Racial Studies* 24: 531–548.
- Busch, B. 2021. The body image: taking an evaluative stance towards semiotic resources. *International Journal of Multilingualism* 18(2): 190–205.
- Bylund, E., Abrahamsson, N. & Hyltenstam, K. 2012. Does first language maintenance hamper nativelikeness in a second language? *Studies in Second Language Acquisition* 34(2): 215–241.
- Cameron, D. 2007. Language endangerment and verbal hygiene: History, morality and politics. I: Duchêne, A. & Heller, M. (red.) *Discourses of Endangerment: Ideology and Interest in the Defence of Languages*, 268–285. London: Continuum.
- Clæsson, U. Denna volym. *Att genom Svenska kyrkan återerövr Sverige inom sina gränser – en studie av en svensk nationalism och dess kyrkliga härförare i Luleå stift*. Rapport för Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset.
- Codó, E. 2018. Language policy and planning, institutions, and neoliberalisation. I: Tollefson, J. & Pérez-Milans, M. (red.) *The Oxford Handbook of Language Policy and Planning*, 467–484. Oxford: Oxford University Press.
- Collier, V. P. 1987. Age and rate of acquisition of second language for academic purposes. *TESOL Quarterly*, 21(4). 617 – 641.
- Collier, V. P. & Thomas, W. P. 2017. Validating the power of bilingual schooling: Thirty-two years of large-scale, longitudinal research. *Annual Review of Applied Linguistics*, 37. 203–217.
- Council of Europe 2020. *The seventh evaluation report on Sweden. Committee of Experts of the Regional Charter for Minority or Regional Languages*.
- Cullblom, E. 1994. *Värdera eller värderas: empirisk studie i självuppfattning bland tornedalingar*. Umeå: Pedagogiska institutionen, Umeå univ
- Cummins, J. 2017. *Flerspråkiga elever. Effektiv undervisning i en utmanande tid*. Stockholm: Natur & kultur.
- Cummins, J. 2021. *Rethinking the Education of Multilingual Learners*. Bristol: Multilingual Matters.
- De Vylder, L. 1902. *Tornedalen. Dess land och dess folk*. Stockholm: Norstedt.
- Degerkvist, J. 2016. Teatern som gav meänkieli status. *Teateridningen* 4: 32–35.

- DO 2008. *Diskriminering av nationella minoriteter inom utbildningsväsendet*. DO:s rapportserie 2008:2. Stockholm: Diskrimineringsombudsmannen.
- DO 2012. *Statistikens roll i arbetet mot diskriminering – en fråga om strategi och trovärdighet*. R5 2012. Stockholm: Diskrimineringsombudsmannen.
- Dorian, N. 1981. *Language Death, The Life Cycle of a Scottish Gaelic Dialect*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Drugge, U. 2009. Kulturell hegemoni, etnicitet och underordning. Om arbetsstugor i Norrbottens län i början av 1900-talet. *RIG Kulturhistorisk tidskrift* 92(3): 129–144.
- Durkheim, E. 1956. *Education and Sociology*. New York: Free Press.
- EduAnalytics 2019. *Sweden. Learning Poverty Brief*.
<https://thedocs.worldbank.org/en/doc/324411571223462035-090022019/original/ECANOCMUSWELPBRIEF.pdf> (nedladdad 2022-03-18)
- Edwards, J. 1985. *Language, Society and Identity*. New York: Basil Blackwell.
- Edwards, J. 1992. Sociopolitical aspects of language maintenance and loss. Towards a typology of minority language situations. I: Fase, W., Jaspaert, K. & Kroon, S. (red.) *Maintenance and Loss of Minority Languages*, 37–54. Amsterdam: Benjamins.
- Ehn, B., Frykman, J. & Löfgren, O. 1993. *Försvenskningen av Sverige. Det nationellas förvandlingar*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Elenius, L. 2001. *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*. Umeå: Umeå universitet.
- Elenius, L. 2005. Ett uthålligt språk – genomförande av lagarna om användning av minoritetsspråk i förvaltningsområdena i Norrbottens län åren 2000–2004. I: KU (2005). *Nationella minoriteter och minoritetsspråk*. Rapporter från riksdagen 2004/05:RFR3. Stockholm: Riksdagstrycket. 75–196.
- Elenius, L. 2006. *Nationalstat och minoritetspolitik. Samer och finskspråkiga minoriteter i ett jämförande nordiskt perspektiv*. Lund: Studentlitteratur.
- Elenius, L. 2014. Ett nationellt metasystem för utbildning och fostran i Tornedalen. *Nordic Journal of Educational History* 1(2): 63–85.
- Elenius, L. Denna volym a. *Statlig minoritetspolitik för språklig assimilering. Forskning om skol- och språkpolitik i Tornedalen*. Rapport för Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset.
- Elenius, L. Denna volym b. *Skolbarn i Tornedalen mellan två språk Tornedalingars förhållningssätt till svenska statens språkpolitik i två skolor i Tornedalen*. Rapport för Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset.

- Erdocia, I. & Soler, J. 2022. Sociolinguists and their publics: Epistemological tension and disciplinary contestation over language in Catalonia. *Journal of Sociolinguistics* 26(1): 45–64.
- Eriksson, M. 2015. *Exkludering, assimilering eller utrotning? "Tattarfrågan" i svensk politik 1880–1955*. Historiska institutionen, Lunds Universitet.
- Erkheikki, M. 2017. *"Man lär sig inte språket i skolan, man måste lära det överallt"* Några meänkielilärares tankar om meänkieli och dess framtid. Examensarbete med språkdidaktisk inriktning för lärarexamen. Umeå universitet.
- Finnbygdsutredningen (1921). *Betänkande och förslag rörande folkskoleväsendet i de finsktalande delarna av Norrbottens län*. Stockholm: Kungl. Ecklesiastikdepartementet.
- Fishman, J. 1991. *Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Foucault, M. 2008. *Diskursernas kamp*. Stockholm: Symposium.
- Fricker, M. 2007. *Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing*. Oxford: Oxford University Press.
- Frändén, M. 2010. *"Att blotta vem jag är". Släktnamnsskick och släktnamnsbyten hos samer i Sverige 1920–2009*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Gal, S. 2006. Language, its stakes, and its effects. I: Goodin, R.E. & Tilly, C. (red.) *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, 376–391. Oxford: Oxford University Press.
- Ganuza, N. & Hyltenstam, K. 2020. Modersmålsundervisningens framväxt och utveckling. I: Straszer, B. & Wedin, Å. (red.), *Modersmål, minoriteter och mångfald – i förskola och skola*, 37–77. Lund: Studentlitteratur.
- Gellner, E. 1983. *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell.
- Gint, D. 2022. "En enda lång kulturrevolution för tornedalingarna". I: Brinch, R., Gindt, D. & Rosenberg, T. (red.) *Berätta, överleva, inte drunkna: Antirasism, dekolonisering och migration i svensk teater*, 84–94. Stockholm: Atlas.
- Goffman, E. 1968. *Asylums*. Harmondsworth: Penguin.
- Gramsci, A. 1971. *Selections from the Prison Notebooks*. Translated and edited by Quintin Hoare and Geoffrey Nowell Smith. New York: International Publishers.
- Groth, Ö. 1984. *Norrbotten 1. Ur Norrbottens historia*. Luleå: Norrbottens bildningsförbund.
- Hagerman, M. 2015. *Käraste Herman: rasbiologen Herman Lundborgs gåta*. Stockholm: Norstedt.

- Hansegård, N.E. 1961. *Reseberättelse. Studieresa till Österrike och Schweiz hösten 1961*.
Opublicerad rapport.
- Hansegård, N.E. 1962. Tornedalen – en svensk bygd utan språk. *Samtid och Framtid* 4: 215–219.
- Hansegård, N.E. 1966. Finskt i Tornedalen, en glömd minoritet. I: Schwartz, D. (red.)
Svenska minoriteter, 162–182. Stockholm: Aldus.
- Hansegård, N.E. 1968. *Tvåspråkighet eller halvspråkighet?* Stockholm: Aldus.
- Hansegård, N.E. 1975. Tvåspråkighet eller halvspråkighet? *Nordisk minoritetsforskning* 2(3):
7–13.
- Hansegård, N.E. 1977. Loman och tvåspråkigheten. *Invandrare och minoriteter* 4(2): 36–51.
- Hansegård, N.E. 1990. *Den norrbottenfinska språkfrågan. En återblick på
halvspråkighetsdebatten*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Hansegård, N.E. 2000. *Dialekt eller språk? Om de västsamiska och norrbottenfinska
skriftspråken*. URSUS 7. Uppsala: Finsk-ugriska institutionen, Uppsala universitet.
- Haugen, E. 1953. *The Norwegian Language in America*. Bloomington: Indiana University
Press.
- Heller, M. 1995. Language choice, social institutions, and symbolic domination. *Language in
Society* 24: 373–405.
- Heller, M. 2011. *Paths to Post-Nationalism. A Critical Ethnography of Language and
Identity*. Oxford: Oxford Univ. Press.
- Heller, M. & Martin-Jones, M. (red.) 2001. *Voices of Authority. Education and Linguistic
Difference*. London: Ablex.
- Hellström, S. 2008. *Att vänja sig till det svenska språket. Studier av en
individuellskriftspråklig förändring utifrån Olof Bertilssons kyrkobok 1636 – 1668*. Umeå:
Umeå universitet.
- Henrysson, S. 1993. Darwin, ras och nomadskola. Motiv till kätaskolreformen 1993. *Scriptum*
37:1–20. Forskningsarkivet, Umeå universitet.
- Hettne, B., Sörlin, S. & Østergård, U. 1998. *Den globala nationalismen. Nationalstatens
historia och framtid*. Stockholm: SNS.
- Heugh, K. 2003. A re-take on bilingual education in and for South Africa. I: Fraurud, K. &
Hytenstam, K. (red.) *Multilingualism in Global and Local Perspectives. Selected Papers
from the 8th Nordic Conference on Bilingualism, November 1-3, 2001*, 47–62. Stockholm-
Rinkeby. Stockholm: Centre for Research on Bilingualism and Rinkeby Institute of
Multilingual Research.

- Hobsbawn, E. 1990. *Nations and nationalism since 1760*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Huss, L. 1999. *Reversing Language Shift in the Far North. Linguistic Revitalization in Northern Scandinavia and Finland. Studia Uralica Upsaliensia, 31. Acta Universitatis Upsaliensis*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Huss, L. Denna volym. *Språkförlustens konsekvenser. Om språk, kultur och välbefinnande*. Rapport för Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalauset.
- Huss, L. & Gröndahl, S. (2012). *Kunskapsöversikt om nationella minoriteter*. Rapport från Hyltenstam, K. Stroud, C. 1993. riksdagen 2011/12:RFR11. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Hutton, C. H. 1999. *Linguistics and the Third Reich. Mother-tongue fascism, race and the science of language*. New York: Routledge.
- Hyltenstam, K. 1986. Politik, forskning och praktik. *Vad säger forskarna? Aktuell debatt om invandrarnas tvåspråkighet, Källa*, 25. 6–16. Forskningsrådsnämnden.
- Hyltenstam, K. 1997. Diskussion av begreppen språk och dialekt – med resonemang om meänkielis status som eget språk. I: *SOU 1997:192. Steg mot en minoritetspolitik. Europarådets konvention om historiska minoritetsspråk*. 351–388.
- Hyltenstam, K. (red.) 1999a. *Sveriges sju inhemska språk. Ett minoritetsspråksperspektiv*. Lund: Studentlitteratur.
- Hyltenstam, K. 1999b. Begreppen språk och dialekt - om meänkielis utveckling till eget språk. I: Hyltenstam, K. (red.) *Sveriges sju inhemska språk - ett minoritetsspråksperspektiv*, 98–137. Lund: Studentlitteratur.
- Hyltenstam, K. 1999c. Inledning: Ideologi, politik och minoritetsspråk. I: Hyltenstam, K. (red.) *Sveriges sju inhemska språk. Ett minoritetsspråksperspektiv*, 11–40. Lund: Studentlitteratur.
- Hyltenstam, K. 2003. Modersmålsbaserade utbildningssystem, kunskapskapital och ekonomisk tillväxt. I: Horst, C. (red.) *Interkulturell pedagogik. Flere sprog – problem eller ressource?*, 35–52. København: Kroghs forlag.
- Hyltenstam, K. 2007. Modersmål och svenska som andraspråk. I: *Att läsa och skriva – forskning och beprövad erfarenhet*, 45–71. Stockholm: Myndigheten för skolutveckling.
- Hyltenstam, K. 2022. Kartläggningens roll i arbetet med att stärka små språk. I: *Framgång för små språk En översikt om varför små språk i Norden behöver stärkas och vad som bidrar till ett lyckat språkstärkande arbete*. Uppsala: Institutet för språk och folkminnen. 40–51.

- Hyltenstam, K. 2023. Tankar om minoritetsspråken – ett språkideologiskt perspektiv. I: Milani, T. M. & Salö, L. (red.) *Sveriges nationella minoritetsspråk – nya språkpolitiska perspektiv*, 279–317. Lund: Studentlitteratur.
- Hyltenstam, K. & Milani, T. M. 2005. *Nationella minoriteter och minoritetsspråk. Uppföljning av Sveriges efterlevnad av Europarådets konventioner på nationell nivå: ett minoritetsspråkperspektiv*. I: KU (2005). *Nationella minoriteter och minoritetsspråk. Rapporter från riksdagen 2004/05:RFR3*. Stockholm: Riksdagstrycket. 23–74.
- Hyltenstam, K. & Stroud, C. 1982. Halvspråkighet - ett förbrukat slagord. *Invandrare och minoriteter* 3: 10–13.
- Hyltenstam, K. & Stroud, C. 1990. *Språkbyte och språkbevarande i ett internationellt perspektiv med särskilt beaktande av situationen för samiskan i Sverige*. Underlagsrapport utgiven av Samerättsutredningen. SOU 1990:84. Stockholm: Allmänna förlaget.
- Hyltenstam, K. & Stroud, C. 1991. *Språkbyte och språkbevarande. Om samiskan och andra minoritetsspråk*. Lund: Studentlitteratur.
- Hyltenstam, K. & Stroud, C. 1993. Final report and recommendations from the Evaluation of teaching materials for lower primary education in Mozambique. II. Language issues. *Research Report Series*, 3. National Institute for Education Development (INDE), Mozambique.
- Hyltenstam, K., Stroud, C. & Svonni, M. 1999. Språkbyte, språkbevarande, revitalisering. Samiskans ställning i svenska Sápmi. I: Hyltenstam, K. (red.) *Sveriges sju inhemska språk – ett minoritetsspråkperspektiv*, 41–97. Lund: Studentlitteratur.
- Hyltenstam, K. & Tuomela, V. 1996. Hemspråksundervisningen. I: Hyltenstam, K. (red.) *Tvåspråkighet med förhinder? Invandrar- och minoritetsundervisning i Sverige*, 9–109. Lund: Studentlitteratur.
- Irvine, J.T. 1989. When talk isn't cheap: Language and political economy. *American Ethnologist* 16(2): 248–267.
- Isof 2020. *Handlingsprogram för bevarande av de nationella minoritetsspråken finska, jiddisch, meänkieli och romska*. Uppsala: Institutet för språk och folkminnen.
- Jaakkola, M. 1973. *Språkgränsen. En studie i tvåspråkighetens sociologi*. Stockholm: Aldus.
- Jaakkola, M. 1974. Den språkliga variationen i svenska Tornedalen. I: Loman, B. (red) *Språk och samhälle* 2, 15–42. Lund: Gleerups.
- Jaffe, A. 2007. Minority language movements. I: Heller, M., red. *Bilingualism: a social approach*, 50–70. New York: Palgrave.
- Johansson, H. 1985. Elevernas eller skolans kultur och samhälle. Umeå: Umeå universitet.

- Johansson, H. 2017. *Bildandet av Meän Akateemi Academia Tornedaliensis*. https://www.str-t.com/kylla_se_kannattee/bildandet-av-mean-akateemi-academia-tornedaliensis/
- Josephson, O. 2018. *Språkpolitik*. Stockholm: Morfem.
- Karlander, D. 2018. State categories, state vision and vernacular woes in Sweden's language politics. *Language Policy* 17: 343–363.
- Karlander, D. & Salö, L. 2023. The origins of semilingualism: Nils-Erik Hansegård and the cult of the mother tongue. *Journal of Sociolinguistics*.
- Karlsson, I. (red.) 1997. *Territoriets gränser*. Stockholm: SNS Förlag
- Kenttä, M. & Weinz, E. 1968. *Lärarytbildningen och den finsktalande befolkningen i Norrbotten*. Luleå: Skolöverstyrelsen.
- Kerfoot, C. & Bello-Nonjengele, B. 2022. Towards epistemic justice: Transforming relations of knowing in multilingual classrooms. *Working Papers in Urban Language & Literacies*, Paper 294.
- Kerfoot, C. & Hyltenstam, K. 2017. Introduction. Entanglement and orders of visibility. I: Kerfoot, C. & Hyltenstam, K. (red.) *Entangled Discourses. South-North Orders of Visibility*, 1–15. New York: Routledge.
- Kidd, I. J., Medina, J. & Pohlhaus, Jr, G. (red.) 2017. *The Routledge Handbook of Epistemic Injustice*. London: Routledge.
- Kolu, J. 2023. "Det ska få höras och synas" – meänkieli i uppsving i två unga tornedalings lingvistiska autobiografier I: Milani, T.M. & Salö, L. (red.) *Sveriges nationella minoritetsspråk – nya språkpolitiska perspektiv*, 125–155. Lund: Studentlitteratur.
- Kroskrity, P. (red.) 2000. *Regimes of language. Ideologies, politics, and identities*. Santa Fe: SAR.
- Kroskrity, P. V. 2018. Language ideologies and language attitudes. *Oxford Bibliographies Online*. [Linguistics - Oxford Bibliographies](https://www.oxfordbibliographies.com/linguistics).
- KU 2005. *Nationella minoriteter och minoritetsspråk*. Rapporter från riksdagen 2004/05:RFR3. Stockholm: Riksdagstrycket.
- Lainio, J. 1999. Språk, genetik och geografi – om kontinuitetsproblematiken och debatten om finska som minoritetsspråk. I: Hyltenstam, K. (red.) *Sveriges sju inhemska språk – ett minoritetsspråkperspektiv*, 138–204. Lund: Studentlitteratur.
- Lainio, J. 2008. Ett segt begrepp i svensk tvåspråkighetsdebatt. I: Börestam, U., Gröndahl, S. & Straszer, B. (red.) *Revitalisera mera! En artikelsamling om den språkliga mångfalden i Norden tillägnad Leena Huss*, 87–195. Uppsala: Uppsala universitet.

- Lainio, J. 2018. The five national minorities of Sweden and their languages – the state of the art and ongoing trends. I: Forsgård, N. E. & Markelin, L. (red.) *Perspectives on Minorities in the Baltic Sea Area*, 45–76. Helsinki: Think tank Magma.
- Lainio, J. 2021. Vågor av migration och byar av flyttare – finskan i Sverige genom tid och rum. I: Lindberg, B. (red.) *Vårt gemensamma innanhav. Finskt och svenskt kring Östersjön*, 31–55. Göteborg och Helsingfors: Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället, Finska Vetenskaps-Societeten.
- Lainio, J. & Pesonen, S. 2020. De nationella minoritetsspråken i modersmålsundervisningen. I: Straszer, B. & Wedin, Å. (red.) *Modersmål, minoriteter och mångfald – i förskola och skola*, 79–108. Lund: Studentlitteratur.
- Lainio, J. & Wandé, E. 2015. Meänkieli today – to be or not to be standardised. *Sociolinguistica* 29(1): 121–140.
- Lambert, W.E. 1981. Bilingualism and language acquisition. *Annals of the New York Academy of Sciences* 379(1): 9–22.
- Landquist, J. 1965. *Pedagogikens historia*. Åttonde genomsedda upplagan. Lund: Gleerups.
- Langseth, A. 2022. Nu avslöjas sanningen om statens övergrepp mot tornedalarna. *Syre*, 2022-05-21. <https://tidningensyre.se/2022/21-maj-2022>
- Lewis, M. P. & Simons, G. F. 2010. Assessing endangerment: Expanding Fishman's GIDS. *Revue roumaine de linguistique* 55(2): 103–120.
- Liimatainen, T. & Carlsson, N. 2023. Våga finska! Sverigefinsk språkaktivism på sociala medier. I: Milani, T.M. & Salö, L. (red.) *Sveriges nationella minoritetsspråk – nya språkpolitiska perspektiv*, 67–96. Lund: Studentlitteratur.
- Lindskog, G. H. 2010. "Snölandets fattiga ungdom till hjälp". *Om kvinnor och män kring Norrbottens arbetsstugor för barn 1903–1933*. Umeå: Bokförlaget h:ström – Text och Kultur.
- Llengua i República. 2016. *Per un veritable procés de normalització lingüística* [For a real process of linguistic normalization]. Nerladdad från <https://llenguairepublica.cat/manifest/> 2022-04-13.
- Loman, B. 1972. Om talspråkets varianter. I Loman, B. (utg.) *Språk och samhälle*. 45–74. Lund: Gleerups.
- Loman, B. 1974a. *Språk och samhälle 2*. Lund: Gleerups.
- Loman, B. 1974b. Inledning. I: Loman, B. (utg.) *Språk och samhälle 2*. 5–14. Lund: Gleerups.

- Loman, B. 1975. Halvspråkighet eller papegojvenska? *Nordisk minoritetsforskning* 2(4): 27–28.
- Louden, M. L. 2016. *Pennsylvania Dutch: The story of an American language*. Baltimore: Johns Hopkins.
- Lundborg, H. 1922. *Rasbiologi och rashygien. Nutida kultur- och rasfrågor i etisk belysning*. P.A. Norstedt & Söners Förlag.
- Lundén, T. 2011. The creation of a dying language. *Folia Scandinavica* 12: 143–153.
- MacSwan, J. 2000. The threshold hypothesis, semilingualism, and other contributions to a deficit view of linguistic minorities. *Hispanic Journal of Behavioral Sciences* 22(1): 3–45.
- Malmberg, B. 1964. *Språket och människan*. Stockholm: Aldus.
- Martin-Jones, M. & Romaine, S. 1986. Semilingualism: A half-baked theory of communicative competence. *Applied Linguistics* 7(1): 26–38.
- Matti, B. & Mattsson Barsk, M. (red.) 2005. *Ragnar Lassinantti i tal och skrift: ett urval*. Luleå: Tornedalica.
- Mattsson Barsk, M. Denna volym. *Tornedalens bibliotek och dess roll i försvenskingsarbetet*. Rapport för Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset.
- Maxwell, A. 2018. When Theory is a joke: The Weinreich witticism in linguistics. *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft* 28 (2): 263–292.
- Milani, T. M. & Salö, L. (red.) 2023. *Sveriges nationella minoritetsspråk – nya språkpolitiska perspektiv*. Lund: Studentlitteratur.
- Muelmann, S. & Duchêne, A. 2007. Beyond the nation-state: International agencies as new sites of discourses on bilingualism. I: Heller, M., (red.) *Bilingualism: A Social Approach*, 96–110. New York: Palgrave.
- Mustakallio, M. Denna volym. *Tornedalens folkhögskola. Folkhögskoleideologi och assimilering*. Rapport för Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset.
- Mühlhäusler, O. 1987. The politics of small languages in Australia and the Pacific. *Language and Communication* 7. 1–24.
- Mörner, M. 2008. Etnicitet och social rörlighet i historiskt perspektiv. *Skandia* 54(1): 55–70.
- NF 1920. *Sveriges överenskommelse med främmande makter. Noter angående Sveriges anslutning till akten om nationernas förbund, undertecknad i Versailles den 28 juni 1919*. London den 9 mars 1920.
- NF 1929. *Protection of linguistic, racial or religious minorities by the League of Nations*.

- Nilsson-Ranta, D. 2008. *Nödhyll på villovägar. Implementering av en filantropisk välfärdsidé. Norrbottens arbetsstugor 1903–1954*. Umeå: Umeå universitet.
- Nilsson-Ranta, D. Denna volym. *Vård, bildning fostran – en kunskapsöversikt kring forskningen om de norrbottenska arbetsstugorna*. Rapport för Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset.
- Nordin, K. 1974. Meningsbyggnaden hos åttondeklassister i Övertorneå. I: Loman, B. (red.) *Språk och samhälle 2*, 140–168. Lund: Gleerups.
- Nylund Torstensson, E. 1989. Tornedalsfinska – språkvård och språkmedvetenhet. I: *Symposium Lingua – Cultura*. Luleå: Länsstyrelsen i Norrbottens län, Utbildningsenheten, Juni 1989. 81–88.
- Ojala, C.-G. 2022. Sammanfattning av rapport om insamling av mänskliga kvarlevor. I: *Då människovärdet mättes – exkludering och assimilering av tornedalingar, kväner och lantalaiset. Delbetänkande av Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset*, 111–153. SOU 2022:32.
- Oscarsson, E.-O. 2016. Rastänkande och särskiljande av samer. I: Lindmark, D. & Sundström, O. (red.) *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: en vetenskaplig antologi*, 943–960. Skellefteå: Artos & Norma bokförlag.
- Parkvall, M. 2016. *Sveriges språk i siffror: vilka språk talas och av hur många?* Stockholm: Morfem förlag.
- Pekkari, K. 1997. Meänkieli som hemspråk i skolan genom åren. I: Westergren, E. & Åhl, H. (red.) *Mer än ett språk. En antologi om två- och trespråkigheten i norra Sverige*. Stockholm: Norstedts.
- Pekkari, K. (red.) 1999. *Tradition och förnyelse. Tornedalens Folkhögskola 100 år*. Luleå.
- Persson, C. 2018. "Då var jag som en fånge". *Statens övergrepp på tornedalingar och meänkielitalande under 1800- och 1900-talet*. Pajala: Svenska tornedalingarnas riksförbund.
- Persson, C. 2022. Sammanfattning av rapport om rasbiologiska undersökningar. I: *Då människovärdet mättes – exkludering och assimilering av tornedalingar, kväner och lantalaiset. Delbetänkande av Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset*, 61–109. SOU 2022:32.
- Pierce, L., Genesee, F. & Klein, D. 2016. Language loss or retention in internationally-adopted children. Neurocognitive implications for second language learning. I: Genesee, F. & Dalcenserie, A. (red.) *Starting Over - The Language Development in Internationally-Adopted Children*, 179–201. Amsterdam. John Benjamins.

- Phillipson, R. 1992. *Linguistic Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Pikkarainen, H. & Brodin, B. (2008). *Diskriminering av nationella minoriteter inom utbildningsväsendet*. DO:s rapportserie 2008:2. Stockholm: DO.
- Pinomaa, M. 1974a. Finsk interferens i tornedalssvenskan. I: Loman, B. (red) *Språk och samhälle 2*, 80–108. Lund: Gleerups.
- Pinomaa, M. 1974b. Meningsbyggnaden hos tvåspråkiga tornedalingar. I: Loman, B. (red.) *Språk och samhälle 2*, 122–139. Lund: Gleerups.
- Pohjanen, B. 2020. Lite historik. *Kieliviesti 1*. URL: <https://www.isof.se/download/18.6da07211795682de2777c66/1622836425893/Kieliviesti%201%202020%20Pohjanen%20Svenska.pdf>
- Poromaa Isling, P. 2020a. Young Tornedalians in education: the challenges of being national minority pupils in the Swedish school system. *Education in the North 27*(1): 92–109.
- Poromaa Isling, P. 2020b. Tornedalian Teachers' and Principals' Experiences in the Swedish Education System: Exploring Decolonial Pockets in the Aftermaths of 'Swedification' *Nordic Journal of Comparative and International Education 4*(1): 84–101.
- Poromaa Isling, P. & Keisu, B.-I. 2021. Tornedalingar om minoritetsskap. Ras och platsens betydelse för dekoloniala motståndspraktiker i majoritetssamhället. *Tidskrift för genusvetenskap 42*(4): 53–73.
- Proposition 1897:46. Kongl. Maj:ts nådiga proposition till Riksdagen, angående jernvägsanläggningar för statens räkning; gifven Stockholms slott den 26 februari 1897. Stockholm.
- Proposition 1998/99: 143. *Nationella minoriteter i Sverige*.
- Pujolar, J. 2007. Bilingualism and the nation-state in the post-national era. I: Heller, M. (red.) *Bilingualism: A Social Approach*, 71–95. New York: Palgrave.
- Pujolar, J., Branchadell, A., Codó, E., Corona, V., Fabà, A., González, I., Martínez, R., Moyer, M., Pradilla, M.À., Puigdevall Serralvo, M., Riera, E., Romero Rivera, E., Solé Camardons, J., Solé, M., Vila i Moreno, F. X. 2016. *Precisions al manifest del Grup Koiné*. Nerladdad 2022-04-13 från https://www.ara.cat/opinio/precisions-manifest-del-grup-koine_129_1680980.html
- Regeringskansliet 2022. *Handlingsprogram för bevarande och främjande av de nationella minoritetsspråken*. Stockholm: Kulturdepartementet.
- Runblom, H. 1995. *Majoritet och minoritet i Östersjöområdet. Ett historiskt perspektiv*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Ruong, I. 1969. *Samerna*. Stockholm: Aldus.

- Rönmark, W. & Wikström, J. 1980. *Tvåspråkighet i Tornedalen*. Umeå: Pedagogiska institutionen. Umeå universitet.
- Salih, K. 2000. *Kurdfrågan. En bakgrund. MENA-projektet*. Delstudie 15. Stockholm: Regeringskansliet, UD.
- Salö, L. 2015. The linguistic sense of placement: Habitus and the entextualization of translingual practices in Swedish academia. *Journal of Sociolinguistics* 19(4): 511–534.
- Salö, L. 2021. De nyvunna synsättens inympning: Modersmålsundervisningens tillblivelse i Invandrarutredningen 1968–1974. I: Salö, L. (red.) *Humanvetenskapernas verkningar: Kunskap, samverkan, genomslag*, 145–172. Stockholm: Dialogos.
- Salö, L., Ganuza, N., Hedman, C & Karrebæk, M. 2018. Mother tongue instruction in Sweden and Denmark. Language policy, cross-field effects, and linguistic exchange rates. *Language Policy* 17(4): 591–610.
- Salö, L. & Karlander, D. 2022. The travels of semilingualism: Itineraries of ire, impact, and infamy. In Williams, Q., Deumert, A. & Milani, T. (red.) *Struggles for Multilingualism and Linguistic Citizenship*, 121–139. Clevedon: Multilingual Matters.
- Sametinget 2020. *Förslag till handlingsprogram för bevarande av de samiska språken*. Kiruna: Sametinget.
- Sandström, R. 1991. Om försvenskningen av efternamnen i Pajalatrakten på 1900-talet och dess orsaker. I: *Fenno-ugrica Suecana. Tidskrift för finsk-ugrisk forskning i Sverige* 10: 107–156.
- Schieffelin, B. B., Woolard, K. A. & Kroskrity, P. V. (red.) 1998. *Language Ideologies. Practice and Theory*. New York: Oxford University Press.
- Schmidt, A. 1985. *Young People's Dyrbal. An Example of Language Death from Australia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schwartz, D. (red.) 1966. *Svenska minoriteter*. Stockholm: Aldus.
- SFS. 1842:19. *Kongl. Maj:ts nådiga stadga angående folkundervisningen i riket: gifwen Stockholms slott den 18 juni 1842*.
- SFS 1998:204. *Personuppgiftslag (PUL)*.
- SFS 1999:1176. *Lag om rätt att använda finska och meänkieli hos förvaltningsmyndigheter och domstolar*.
- SFS 2009:724. *Lag om nationella minoriteter och minoritetsspråk*.
- SFS 2019:938. *Lag om ändring i lagen (2009:724) om nationella minoriteter och minoritetsspråk*.

- SFS 2022:68. *Lag om ändring i lagen (2009:724) om nationella minoriteter och minoritetsspråk.*
- Silverstein, M. 1996. Monoglot 'standard' in America: Standardization and metaphors of linguistic hegemony. I: Brenneis, D. & Macaulay, R.K.S. (red.) *The Matrix of Language. Contemporary Linguistic Anthropology*, 284–306. Boulder: Westview.
- Silverstein, M. 2003. Indexical order and the dialectics of sociolinguistic life. *Language & Communication* 23: 193–229.
- Skolverket 1997. *Barn mellan arv och framtid. Konfessionella, etniska och språkligt inriktade skolor i ett segregationsperspektiv.* Stockholm: Skolverket.
- Skolverket 2010. *Undervisning på engelska. Utvärdering av en försöksverksamhet i grundskolan.* Rapport 351. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket 2018 *Engelskspråkig undervisning. En kartläggning och utvärdering av engelskspråkig undervisning i svensk gymnasieskola.* Rapport 405. Stockholm: Skolverket.
- Skutnabb-Kangas, T. 1975. Vad är halvspråkighet? *Nordisk minoritetsforskning* 2(1): 12–14.
- Skutnabb-Kangas, T. 1981. *Tvåspråkighet.* Lund: Liber.
- Skutnabb-Kangas, T. & Toukoma, P. 1976. *Teaching Migrant Children's Mother-Tongue and Learning the Language of the Host Country in the Context of the Socio-Cultural Situation of the Migrant Family.* Geneva: UNESCO.
- Slunga, N. 1965. *Staten och den finskspråkiga befolkningen i Norrbotten.* Luleå: Tornedalica.
- Slunga, N. 1984. *Finska i Norrbottens skolor. Historisk bakgrund och uppföljning av undervisningen i finska 1970–1983.* Luleå: Länskolnämnden i Norrbottens län.
- Slunga, N. 2000a. *Arbetsstugorna i Norra Sverige. Ett filantropiskt företag i skolans tjänst.* Uppsala: Föreningen för svensk undervisningshistoria.
- Slunga, N. 2000b. Tradition och förnyelse. Tornedalens Folkhögskola 100 år. I: Johansson, S.-Å. & Nordström, S.G. (red.) *Utbildningshistoria 2000*, 222–228. Uppsala: Föreningen för svensk undervisningshistoria.
- Smolicz, J. J. 1981. Language as a core value. *RELC Journal*, 11(1): 1–13.
- Snellman, G. Denna volym. *Laestadianerna, språket och överheten i svenska Tornedalen fram till 1970.* Rapport för Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset.
- SOU 1958:22. *Tornedalsutredningen, Första delen.*
- SOU 1990:91. *Samerätt och samiskt språk. Slutbetänkande av samerättsutredningen.*
- SOU 1997:192. *Steg mot en minoritetspolitik - Europarådets konvention om historiska minoritetsspråk.*

- SOU 2005:40: *Rätten till mitt språk - förstärkt minoritetsskydd. Delbetänkande av Utredningen om finska och sydsamiska språken.*
- Stenudd, H. 2018. Finnmix firade 30 år. Minoritet.se, URL: <https://www.minoritet.se/5080>. Kiruna: Sametinget.
- Steup, M.& Ram, N. 2020. Epistemology. I: Zalta, E. N. (red.) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2020 Ed.).URL <https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/epistemology/>
- Stolt, B. 1975. Halvspråkighet och känslor. *Nordisk minoritetsforskning* 2(1): 24–26.
- Stroud, C. 1978. The concept of semilingualism. *Working Papers*, 16. Department of General Linguistics, Lund University. 153–172.
- Stroud, C. 1999. Portuguese as ideology and politics in Mozambique: Semiotic (re)constructions of a postcolony. I: Blommaert, J. (red.) *Language Ideological Debates*, 343–380. Berlin: De Gruyter Mouton.
- Svanberg, F. 2015. *Människosamlarna*. Stockholm: Historiska museet.
- Sörlin, S. 1988. Järnvägen som kulturbärare. I: Lundholm, K. (red.) *Malmbanan 100 år 1888–1998*, 11–92. Luleå: I- Tryck AB.
- T:son Höjer, Torvald. 1944. *Sveriges anslutning till Nationernas Förbund. Ett aktualiserat 25-årsminne*. Uppsala.
- Tenerz, H. 1925. *Statens småskoleseminarium i Haparanda 1875–1925. Kort historik*. Haparanda.
- Tenerz, H. 1960. *Folkupplysningsarbetet i Norrbottens finnbygd från äldsta tid till sekelskiftet 1900*. Stockholm: Föreningen för svensk undervisningshistoria.
- Tenerz, H. 1962. *Ur Norrbottens finnbygds historia*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Tenerz, H. 1963. *Folkupplysningsarbetet i Norrbottens finnbygd under förra hälften av 1900-talet jämte språkdebatten*. Stockholm: AB Seelig & c:o.
- Tenerz, H. 1966. *Språkundervisningsproblemen i de finsktalande delarna av Norrbottens län*. Lund: Gleerup.
- Tenerz, H. 1968. Språkfrågan i de finsktalande delarna av Norrbottens län. Svenska statens skolpolitik i finnbygden I. *Pedagogisk tidskrift* 5: 104–113.
- Tollefson, J. & Pérez-Milans, M. (red.) 2018. *The Oxford Handbook of Language Policy and Planning*. Oxford: Oxford University Press.
- Torp, E. Denna volym. *Ströängar*. En kunskapsöversikt för Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset.

- Toukoma, P. 1975. Om finska invandrarelevens språkutveckling och skolframgång i den svenska grundskolan. *Nordisk minoritetsforskning* 2(2): 4–6.
- Trudgill, P. 1974. *Språk och social miljö. En introduktion till sociolingvistik*. Stockholm: Pan/Norstedts.
- Tydén, M. & Svanberg, I. (1994). I nationalismens bakvatten. Hur svensken blev svensk och invandraren främling. I: Broberg, G. Wikander, U. & Åmark, K. (red.) *Bryta, bygga, bo. Svensk historia underifrån*, 221–249. Stockholm: Ordfront.
- Unesco 1953. *The Use of Vernacular Languages in Education*. Paris: Unesco.
- Unesco 2022. Languages in education, <https://en.unesco.org/themes/gced/languages>. Nedladdad 2022-03-16.
- Wacquant, L.J.D. 1989. Towards a reflexive sociology: A workshop with Pierre Bourdieu. *Sociological Theory* 7(1): 26–63.
- Wande, E. 1977. Hansegård är ensidig. *Invandrare och minoriteter* 3/4, 44–51.
- Wande, E. 1984. Two Finnish minorities in Sweden. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 5(3–4): 225–241.
- Wande, E. 1992. Förord. I: *Meän kielen sanakirja. Tornedalsfinsk ordbok*. Luleå: Kaamos.
- Wande, E. 1994. Något om finskans historia i Sverige. I: Utbildningsdepartementet (utg.) *Finska i Sverige – ett inhemskt språk. Rapport från Arbetsgruppen för stärkande av det finska språkets ställning*, 8–31. Stockholm: Utbildningsdepartementet.
- Wande, E. 1996. Tvåspråkighet eller halvspråkighet – det var frågan. I: Raag, R. & Larsson, L-G., (red.) *Finsk-ugriska institutionen i Uppsala 1894–1994*, 209–238. Uppsala: Uppsala universitet.
- Wande, E. 1999. Finska och tornedalsfinska ortnamn i Sverige: I: Blanck, D. & Jegebäck, P. (red.) *Migration och mångfald: essäer om kulturkontakt och minoritetsfrågor tillägnade Harald Runblom*, 346–367. Uppsala: Centrum för multietnisk forskning.
- Wande, E. 2021. Från tornedalsfinska till meänkieli. Om den språkliga emancipationen i Tornedalen. I: Darvishpour, M. & Westin, C. (red.) *Migration och etnicitet: perspektiv på mångfald i Sverige*, 163–178. Lund: Studentlitteratur.
- Wande, E. & Winsa, B. 1995. Attitudes and bilingual behaviour in the Torne Valley. I: Fase, W. Jaspaert, K. & Kroon, S. J. (red.) *The State of Minority Languages. International Perspectives on Survival and Decline*, 267–292. Lisse, Nederländerna: Swets & Zeitlinger.
- Weber, E. 1976. *Peasants to Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870 – 1914*. Stanford, CA: Stanford University Press.

- Weber, M. 1968/1922. *Economy and Society* (Översatt och redigerad av G. Roth & C. Wittich). New York: Bedminster.
- Westergren, E. & Åhl, H. (red.) 2007. *Mer än ett språk. En antologi om flerspråkigheten i norra Sverige*. Stockholm: Norstedts Akademiska Förlag.
- Wickström, M. 2015. Making the case for the mother-tongue. I: Saarinen, T., Ihalainen, P. and Halonen, M. (red.) *Language Policies in Finland and Sweden*, 171–195. Bristol: Widgren, J. 1982. *Svensk invandrarpolitik*. Stockholm: Liber.
- Wingstedt, M. 1998. *Language Ideologies and Minority Language Policies in Sweden. Historical and Contemporary Perspectives*. Stockholms universitet: Centrum för tvåspråkighetsforskning.
- Winsa, B. 1995. Från ett vi till ett dem – Torne älv som kulturgräns. I: Korhonen, O. & Winsa, B. (red.) *Kulturens frontlinjer. Språkliga och kulturella gränser i Nordskandinavien. Två uppsatser*. Skrifter från forskningsprogrammet Kulturgäns norr, 7.
- Winsa, B. 1996. Från Tornedalens finska till meän kieli. I: Horn, F. (red.) *Svenska språkets ställning i Finland och finska språkets ställning i Sverige*, 138–158. Lapplands universitet. Rovaniemi.
- Winsa, B. 1998. *Language Attitudes and Social Identity. Oppresion and Revival of a Minority Language in Sweden*. Applied Linguistics Association of Australia, Occasional Paper, 17.
- Winsa, B. 2000. Språkkulturell infrastruktur i Tornedalen. Boyd, S. Dorriots, B., Haglund-Dragic, M. & Källström, R. (red.) *Språkpolitik. Rapport från ASLA:s höstsymposium Göteborg, 9-10 november 2000, 255–271*. ASLA, Svenska föreningen för tillämpad språkvetenskap.
- Winsa, B. 2003. Språkplanering utvecklar det kulturella kapitalet i svenska Tornedalen - Meänkieli, finska, svenska och samiska i social kontext. *Arina* 1: 27–40.
- Winter, E. 2020. On Max Weber and ethnicity in times of intellectual decolonization. *Cambio*, 9(20). 41–52.
- World Bank 2019. Learning Poverty.
<https://www.worldbank.org/en/topic/education/brief/learning-poverty>
(nedladdad 2022-03-18).
- World bank 2021. Loud and Clear: Effective Language of Instruction Policies for Learning.
- Wrede, G. 1974. Skolspråket i Tornedalen – några synpunkter baserade på en undersökning av färdigheten i svenska. I: Loman, B. (red.) *Språk och samhälle 2*, 169–188. Lund: Gleerups.

Åhl, H. 2007. Levnadsskiss av en meikäläinen. I: Westergren, E. & Åhl, H. (red.) *Mer än ett språk. En antologi om flerspråkigheten i norra Sverige* 11–16. Stockholm: Norstedts Akademiska Förlag.

Året i Focus 1972. *Årsbok för 1971–72 i text och bild*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Öhman, S. 1981. Halvspråkighet som kastmärke. I: Öberg, K. (red.) *Att leva med mångfalden*, 216–227. Stockholm: Liber.

Språkförlustens konsekvenser

Om språk, kultur och välbefinnande

Leena Huss
Professor emerita
Uppsala universitet

Kontakt: leena.huss@gmail.com

Innehåll

Uppdraget

1 Inledning

2 När man förlorar ett språk

- 2.1 Hotet mot språken
- 2.2 Stigmatisering av språket
- 2.3 "För barnens bästa"
- 2.4 Var valet fritt?
- 2.5 Tystnaden
- 2.6 Traumat som gick i arv

3 Språklig revitalisering

- 3.1 Vad är revitalisering?
- 3.2 Den statliga minoritetspolitikens roll
 - 3.2.1 Skolans roll
 - 3.2.2 Hur långt räcker det statliga stödet
 - 3.2.3 Vikten av attityder
- 3.3 Lokalt förankrad revitalisering
 - 3.3.1 Ideologiskt klagörande
 - 3.3.2 Domedagsprofetior
 - 3.3.3 Språkspärr
 - 3.3.4 Tid för reflektion
- 3.4 De "nya talarnas" situation
 - 3.4.1 Vem "äger" språket?

4 Språkförlust, revitalisering och genus

- 4.1 Assimilationens tid
- 4.2 Revitaliseringens tid

5 Sambandet mellan språk och hälsa / välbefinnande

6 När lyckas revitaliseringen?

Uppdraget

Föreliggande forskningsöversikt redovisar ett uppdrag åt Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset.

Forskningsöversikten ska ge en överblick över forskning och beprövad erfarenhet kring flerspråkighet, språkförlust och språklig revitalisering. I översikten ska ingå ny forskning om relationen mellan språkförlust, revitalisering samt socio-emotionell- och kognitiv utveckling och hälsa. Översikten presenterar både nationella och internationella utgångspunkter och redogör för stigmatiseringsproblematiken i relation till språk och identitet, det ärvda stigmat och genusaspekten samt sätter processerna i perspektiv av ökat intresse bland nutidens unga för språket man aldrig fick lära sig. I den ska språkspärrar och andra psykologiska fenomen i språkinläring även diskuteras.

1 Inledning

”Det finns ett Sverige här uppe som är mångkulturellt och alltid varit det. Med många folk som bor nära inpå varandra och som hjälper varandra. [...] Jag tror det puttrar en större och större stolthet över att man har rötter här uppe. Att det finns något som är värt att bevara i språket och kulturen.”

Hanna Aili intervjuad den 1 juli 2021 i podden Proud to be Ummikko.¹

Syftet med denna text är att beskriva vad förlusten av ett eget ursprungsspråk kan betyda för en människa som lever i en språklig och kulturell minoritetssituation. Orsaken till en sådan förlust grundar sig vanligtvis i en ojämn maktsituation där människor inte fritt kan välja utan mer eller mindre tvingas att gå över till majoritetsspråket. Senare uppstår ofta hos deras efterkommande en önskan om att återta det språkliga arvet som gått förlorat. Den växande, världsomfattande revitaliseringsrörelsen är ett tecken på detta. Hur revitaliseringen kan påbörjas, vad den kan ha för målsättningar, vilka möjligheter den har att fortgå och stärkas och varför den är viktig för individerna och samhället i stort diskuteras också i denna text.

Innehållet i texten bygger i mångt och mycket på min egen forskning om språklig revitalisering bland talare av Nordkalottens finsk-ugriska minoritetsspråk: kvänska, meänkieli och samiska. Under den senaste tiden har samiskan varit i fokus, vilket återspeglas i exemplen hämtade från den samiska världen. De är intressanta inte minst därför att samernas eget etnopolitiska arbete påbörjats tidigare och hunnit längre än de båda övriga gruppernas. De svårigheter som språkbevarande och språklig revitalisering möter är dock på många sätt snarlika bland de tre grupperna. Detta gäller också den övriga kontexten, de nordiska länderna är så pass likartade att forskningsresultat och erfarenheter från grannländerna och från dessa språkliga minoriteter mycket väl torde komma till gagn för alla parter. Samtidigt är språklig revitalisering en global rörelse och därför har jag också tagit med exempel från andra håll i världen. Språkförlustens konsekvenser liksom det uppfattade värdet av lokala revitaliseringsrörelser ter sig förvånansvärt lika oberoende av väderstreck och världsdelar.

¹ <https://www.ummikko.se/avsnitt/avsnitt-3-hanna-aili>

2 När man förlorar ett språk

Våren 2000 anordnades ett öppet seminarium vid Uppsala universitet där språkvetare diskuterade innebörden i den nya nationella minoritetspolitiken som just trätt i kraft. Ett av fokuset för diskussionen var meänkieli som efter att tidigare ha betraktats som en dialekt av finskan nu hade fått språkstatus. Nu skulle man gottgöra det språkförtryck och språkförlust som tornedalingar och andra nationella minoriteter tidigare fått uppleva. Då begärde en deltagande professor ordet och kommenterade att det faktiskt bara var den första och kanske andra generationen som drabbades. Efteråt skulle problemet inte existera längre, ansåg han.

Den korta minnesbilden ovan ger ett exempel på hur svårt det kan vara för utomstående att förstå vad det kan betyda för en språklig minoritet att tvingas byta språk. Detta är ett stort problem som försvårar utvecklingen mot en större språklig jämlikhet i samhället och en försoning mellan majoritets- och minoritetsbefolkningarna. Den berömda sociolingvisten Joshua Fishman har lyft fram vikten av att skilja mellan utomstående och dem som själva berörs när det gäller åsikter om språkbevarande. I sin bok *In praise of the beloved language* (1997, 158-159) citerar han Anthony Birch och skriver:

Birch ser inget klart värde i ett försvar av hotade kulturer på grundval av etnicitet. "Vem kan säga", frågar han retoriskt, "om England har det bättre eller sämre på grund av utrotningen av det korniska språket [och kulturen]?" [...] men glömmer då att fråga sig om kornisktalande själva kan ha något relevant att säga i detta sammanhang och om att förbise dem i sig inte är ett exempel på just den etnocentrism som han påstår sig avsky så mycket.²

För att förstå situationen för ett hotat språk är det alltså viktigt att lyssna på dess talare och potentiella talare. Det är de som kan beskriva sina egna erfarenheter och tankar och det är också deras strävanden som måste utgöra grunden för revitaliseringsarbetet. Sedan är det naturligtvis viktigt att majoritetssamhället respekterar minoriteternas språkliga rättigheter genom lagar och bestämmelser, men också genom att ställa resurser till förfogande för språkarbetet. Utan majoritetssamhällets aktiva insats uppnås inte bestående resultat och inte heller en försoning mellan parterna.³

2.1 Hotet mot språken

På 1990-talet och början av 2000-talet publicerades en mängd artiklar och böcker om hotade språk, språkförlust och språkdöd (se exempelvis Robins och Uhlenbeck 1991; Dixon 1997; Dorian 1998; Grenoble och Whaley 1998; Matsumura 1998; Crawford 2000; Crystal 2000; Nettle och Romaine 2000; Skutnabb-Kangas 2000). Enligt Michael Krauss uppmärksammade

² Direkta citat från engelsk- och norskspråkig litteratur samt korta citat på finska och meänkieli som förekommer i denna rapport har översatts till svenska av författaren.

³ Se en längre diskussion om detta i avsnittet *Den statliga minoritetspolitikens roll*.

konferensföredrag 1991 och hans artikel i tidskriften *Language* (1992) är cirka 90 procent av världens språk allvarligt hotade till sin existens om ingenting görs för att bryta trenden. I artikeln tog han också upp frågan om hur det var möjligt att många lingvister inte gjort mer än att passivt iaktta hur största delen av deras forskningsobjekt var på väg att försvinna. Sedan dess har mycket skrivits om forskarnas ansvar när det gäller hotade språk och språksamhällen och såväl lingvister som andra forskare har aktivt börjat arbeta för att stödja de hotade språken (Huss och Csató 2010).

Typiska argument som tagits upp när det gäller behovet av att motarbeta språkförlust och språkdöd har exempelvis varit att språken är bärare av sina talares kulturer och att varje språk är en unik och värdefull del av det gemensamma mänskliga kulturarvet. Dixon (2000) skriver:

Varje språk uttrycker sina talares världsbild – hur de tänker, vad de värdesätter, vad de tror på, hur de kategoriserar världen omkring dem, hur de ordnar sina liv. När ett språk dör ut går en del av den mänskliga kulturen förlorad – för alltid (Dixon 1997, 144)

Det finns också argument som betonar behovet av språklig diversitet som en lika viktig faktor för mänskligheten som all annan diversitet (Crystal 2000; Maffi 2001). Crystal kommenterar det så här:

Om mångfald är en förutsättning för en hållbar mänsklighet, så är bevarandet av språklig mångfald grundläggande, eftersom språket ligger i hjärtat av vad det innebär att vara människa. (Crystal 2000, 33–34)

Ett viktigt argument är även att det är en mänsklig rättighet att få behålla och använda sitt eget språk, och att många konventioner, lagar och förordningar som olika länder förbundit sig att följa ska skydda talarnas rättigheter (Skutnabb-Kangas och Phillipson 2017, 2022).⁴ På senare tid har det alltmer börjat betonas hur talare och före detta talare själva upplever förlusten av sitt ursprungsspråk och tanken på att ens eget språk verkar vara på väg att försvinna. I det följande är det framför allt denna sida av frågan som tas upp och diskuteras.

2.2 Stigmatisering av språket

Språkförlust är en universell erfarenhet och otaliga exempel på hur det kan gå till och hur individer och grupper uppfattar det återfinns i forskningslitteraturen. Många minoriteter och urfolk som upplevt förtryck och öppen assimilationspolitik har så småningom bytt språk från ursprungsspråket till samhällets dominerande språk vilket för många har framstått som det enda rimliga alternativet. En orsak har varit den tidigare stigmatiseringen av språk och identitet som lämnat djupa känslomässiga sår hos många människor.

⁴ Några exempel på sådana som är särskilt viktiga i Sverige är Språklag (2009:600), [Lag om nationella minoriteter och minoritetsspråk \(SFS 2009:724\)](#), [Lag \(2018:1197\) om Förenta nationernas konvention om barnets rättigheter](#), [Europarådets ramkonvention om skydd av nationella minoriteter](#) och [Europarådets stadga om landsdelsspråk eller minoritetsspråk](#).

I Norge och Sverige bidrog den rasbiologiska forskningen runt sekelskiftet 1800/1900 starkt till att språkliga och kulturella minoriteter fick en negativ stämpel (se utförligare om rasbiologin i Curt Perssons rapport denna volym). Andra grupper än de skandinaviska bedömdes vara lägrestående raser och deras språk som främmande element som inte hörde till nationen. Hagerman (2015) som tecknat den svenska rasbiologen Herman Lundborgs liv, beskriver de svenska rasbiologernas tankar om språk på följande sätt:

Sverige är alltså världens rasrenaste germanska land samtidigt som det alltid – just här – har funnits folk som rasforskarna menar inte ens går att räkna som européer, eftersom deras språk inte liknar de andra i Europa. De talar finska och samiska, som inte är indoeuropeiska språk utan hör till den finskugriska språkstammen, vilket får forskarna att anta att de snarare är besläktade med mongolerna. (Hagerman 2015, 23)

Mæhlum (2019) beskriver rasbiologins inflytande i Norge och den stigmatisering av det samiska folket som den resulterade i. Även här betonas språkets betydelse i sammanhanget:

Denna utdragna och systematiska stigmatisering av det samiska folket och dess kultur bidrog starkt till att forma de attityder och stereotyper som utvecklades i det norska samhället generellt. Dessa stereotyper tecknade samerna som gammaldags och reaktionära, tiggaraktiga och på gränsen till kulturellt efterblivna. Samiska språket kom att ses som ett av de främsta symboliska uttrycken för vad man ansåg utgöra en underlägsen och anakronistisk kultur. (Mæhlum 2019, 22)

Rasbiologiska tankegångar förekom i svenska skolböcker som exempelvis tornedalska barn i de så kallade arbetsstugorna (se vidare Nilsson Rantas rapport denna volym) fick läsa. Persson (2018) nämner att man i folkskolans läroböcker kunde läsa

om hotet mot den svenska nationen, i form av rasens degenerering. I samma läroböcker kunde barnen i arbetsstugan stava sig fram och läsa om att man tillhörde en lägre stående ras, allt verifierat med bilder (Persson 2018, 49)

Trots att rasbiologin så småningom förlorade sin ställning bland forskarna levde de gamla uppfattningarna kring språk som samiska och finska kvar länge. Språken sågs som något främmande och problematiskt, inte minst i skolsammanhang. Ännu i början av 1960-talet kunde man i en artikel om Tornedalen i tidningen *Röster i Radio* (1961) läsa följande: "Här uppe är radion av särskilt stor betydelse i undervisningen i engelska – och svenska! Barnen kan nämligen inte tala sitt modersmål när de börjar skolan, de talar finska."

I Tornedalen drabbades många också av en dubbel skam – att ens finska avvek från standardfinskan som den jämfördes med, och att den lokala varieteten av svenska uppfattades som annorlunda och avvikande från andra svenska varieteter. På 1960- och 1970-talen försvårades tornedalingarnas språksituation av den så kallade halvspråkighetsdebatten och begreppet halvspråkighet (se utförligare om begreppet halvspråkighet i Hyltenstam och Salö 2022) som enligt Wande (2021, 170)

[...] i mångt och mycket kom att tolkas som en språklig och psykologisk karaktäristik av tornedalningen. För många blev det ett stigma som man ville frigöra sig ifrån genom ett fortsatt förnekande eller förringande av finskans betydelse. (Wande 2021, 170)

En liknande språklig situation har beskrivits gällande samer och kväner i Norge (Bull 1994; Johansen 2010; Lane 2010). Lane som studerat språksituationen bland kväner i Bugøynes, Nordnorge, skriver:

Äldre människor i Bugøynes sa till mig att det var skamligt att prata kvänska i skolan, så de försökte prata norska så gott de kunde, men deras norska var inte "riktig" norska. På så vis hamnade de i en position av dubbel skam: deras modersmål var värdelöst, och de kunde bara försöka ersätta det med ett främmande språk som de inte behärskade [...]
(Lane 2010, 70)

När synen på minoritetsspråken så småningom förbättrades och det blev möjligt för barnen i Tornedalen att få hemspråksundervisning⁵ började man undervisa i finska vilket medförde en ny problematik.

I skolan fick man läsa hemspråk, vilket var finska och inte meänkieli, som de flesta hade hemma och det innebar att när man kom hem och försökte prata "finska" med släkten så skrattade (sic) för man hade ju så mycket "konstiga" ord och det lät ju kul för dem att man talade "råfinska"! För mig innebar det att jag blev tyst för det var ju inge kul att folk skrattade åt en (Ackermann-Boström 2021, 43)

Numera erbjuder skolan modersmålsundervisning i meänkieli och det är mycket som tyder på att attityderna har förbättrats med åren. Då och då kan man dock fortfarande stöta på åsikter som påminner om gamla tider. I ett nyhetsinslag hösten 2020 berättade en meänkielitalande pappa i SVT Uutiset om något som hans son hade fått uppleva i skolan i Kalix, en kommun som ingår i förvaltningsområdet för meänkieli.

Daniel Särkijärvi trodde inte sina öron, när hans barn berättade om vad som hänt i skolan en dag i juni: läraren hade inför klassen sagt att barnets modersmål meänkieli låter likt ett djurläte, en råmande ko. – Mitt barn brukar inte berätta så mycket om vad som sker i skolan. Men nu berättade han allt detta, och direkt, vilket tyder på att det som hände var viktigt för honom, en negativ erfarenhet och en hemsk situation, berättar Särkijärvi. Särkijärvi är känd som en språkaktivist, med målet att revitalisera meänkieli, vilket läraren enligt barnet hade kommenterat i sammanhanget: – "Jag håller inte med din pappa" hade läraren sagt, återger Särkijärvi barnets erfarenhet.⁶

⁵ Termen hemspråk ersattes 1997 officiellt av termen modersmål.

⁶ https://www.svt.se/nyheter/utiset/svenska/elev-berattar-lararen-beskriv-meankieli-som-ett-djurlate?fbclid=IwAR2N5_w5otEzu5CPaTDZRV7zdhKv2iT6LqBOMJFvF3_vjB5tiEXKuk2_gEY

2.3 För barnens bästa

Stigmatiseringen av språket och de gamla uppfattningarna om tvåspråkighet som skadligt för inlärnigen av majoritetsspråket levde kvar långt in på 1950- och 1960-talen och påverkade föräldrarnas vilja att använda minoritetsspråken hemma med sina barn. Många fick veta att det var för deras barns bästa att hela familjen övergick till att tala majoritetsspråket. Föräldrar som själva bar på negativa erfarenheter från sin egen skolgång med minnen om bestraffningar och nedvärdering på grund av språket, ville inte utsätta sina egna barn för liknande upplevelser (Lane 2010; Johansen 2019). Johansen beskriver hur samiskan i de speciella internatskolorna för samiska barn i Norge var ett förbjudet språk och att barnen kunde bestraffas om de talade samiska vilket fick föräldrarna som själva upplevt detta att välja bort samiskan i sina egna hem:

Vi ville inte att våra barn skulle uppleva det vi hade upplevt! Vi ville att de skulle ha en bättre framtid och framtiden bars fram av norskan. Vi trodde att det här var det bästa för dem, att inte vara samer. (Johansen 2019, 36)

Förutom skolundervisning fanns det också andra sätt att öka barns kunskaper i majoritetsspråket. Författaren Kerstin Tuomas Larsson, som skrivit boken *Hjärtvättarresan / Aivonpesoreisu*, berättar i en intervju om den tornedalska traditionen att varje sommar skicka busslaster av barn söderut för att de skulle lära sig svenska – något som kunde innebära smärtsamma upplevelser och en stark känsla av att vara mindre värd. Hon säger:

Vi tornedalingar är de minst kända av Sveriges minoriteter. Med denna bok vill jag lyfta fram en del av vår historia som de flesta svenskar inte känner till. Jag har intervjuat några kvinnor som i sin barndom skickades söderöver för att lära sig riktig svenska, deras berättelser och upplevelser. [...] – Allt var inte bara guld och gröna skogar. Jag vill lyfta upp de här bitarna ur vår historia och säga sanningen. Med åren när jag börjat bottna i mig själv har jag börjat våga säga sanningar. Till och med Jesus säger att; "Sanningen skola göra eder fria", säger Kerstin Tuomas Larsson, som genom skrivandet börjat hitta de bottna i sitt eget djup som gett vid handen att de mörka stråken i dag ter sig något ljusare.⁷

Före detta arbetsstugebarnen i Perssons (2018) studie vittnar också om vilka konsekvenser det tvära och fullständiga språkbytet till svenska, "ett massivt språkbad där varje vaken stund innebar att tvingas kommunicera på ett helt främmande språk" (s. 47) kunde ha på elevernas skolgång och deras egen självkänsla.

Nå, man lärde sig ju ingenting, efter första klass kunde man ingenting och fick därför gå en klass till. Man räknades som dum när man ingenting lärde sig. Men hur ska man lära sig när man inte kan språket som talas? [...] Jag flyttades också till hjälpklass i Tårendö, det fanns ju inte i hembyn. Man var så dum att man inte lärde sig, så det blev hjälpklass. (Persson 2018, 43)

⁷ <https://www.minoritet.se/4902>

2.4 Var valet fritt?

Det fanns många som ansåg att föräldrar som bytte till majoritetsspråket gjorde det av egen fri vilja eftersom majoritetsspråket erbjöd både barn och vuxna en bättre framtid i majoritetssamhället. Man betraktade det som ett nödvändigt val i en situation som krävde det. Mufwene (2002) har redogjort för hur språkbytet i en afrikansk kontext inte betyder att talarna medvetet ger upp sina språk. De känner till de samhälleliga fördelarna som majoritetsspråken innebär, och de egna språken försvinner så småningom, nästan omärkligt, på grund av att talarna anpassar sig och sina språkval till den rådande situationen (Mufwene 2002, 190-191). På andra sidan jordklotet, i en studie baserad på språkliga biografier, beskriver en tornedalsk morfar bosatt i Stockholm ett liknande händelseförlopp. Han har själv aktivt försvarat meänkieli och säger sig ofta ha funderat på varför han aldrig lärde sina döttrar sitt eget språk:

Det är det jag har tänkt många gånger alltså hur det kom sig alltså att jag inte hade den här ambitionen alltså att de skulle [tala meänkieli] [...] så att hon tycker att det hade varit roligt alltså att kunna det här språket och [ha] kontakt med sina kusiner och så vidare. (Pietikäinen et al 2011, 82)

I Johansens (2013) intervjustudie hos kustersamer i Manndalen, Norge, beskriver hennes informant på ett liknande sätt att det var ett nästan omedvetet beslut som ingen reflekterade över:

Hanna beskriver språkskiftet som resultatet av ett nästan omedvetet, kollektivt språkval: 'det var bara så det var, ingen gav det en tanke'. Att tala norska hemma var "så naturligt", medan samiska var språket "som förstörde allt" i skolan. (Johansen 2013, 69)

Dorian (1993) diskuterar sådana språkval och beskriver dem som val som en person gör i förhoppning om att man genom att byta ut sitt lågstatusmodersmål ska uppnå en bättre samhällelig position eller ska kunna ge sina barn bättre framtidsutsikter. Hon menar att sådana val egentligen aldrig är riktigt "fria" eftersom de starkt påverkas av ojämlika maktrelationer mellan språk och språkgrupper. Språkbyttarnas barn lär sig en del av det gamla språket men framför allt majoritetsspråket. Deras barn är i sin tur den generation som nått en trygg samhällelig position men som ofta börjar sakna sitt förlorade språk – ett språk som i det skedet vanligtvis har förlorat sin negativa stämpel. Dorian konstaterar att detta "tredje generationsfenomen" är vanligt i hela världen. (Dorian 1993, 576-577)

Det är också viktigt att komma ihåg att majoritetsspråket var det enda skolspråket för de flesta minoritetsbefolkningarna och att föräldrarna därför saknade alternativ att välja mellan. Tanken om att låta sina barn lära sig båda språken fanns inte på kartan. Skolans roll var mycket viktig i assimileringpolitiken, och lärarna var auktoriteter som föräldrarna lyssnade till. Flerspråkigheten betraktades som skadligt dels eftersom minoritetsspråken inte ansågs besitta något värde och dels för att de ansågs försvåra inläringen av majoritetsspråket. Lindgren (1984), som forskat i kväniska i Nordnorge, har beskrivit sådana tankegångar på följande sätt:

En av utgångspunkterna för assimileringen i Nordreisa var att "finskan förstör norskan". Tvåspråkighet sågs som en omöjlighet eftersom varje finskt ord betraktades som ett hinder för att lära sig norska. Bland barn blev det därför tabubelagt att tala finska. (Lindgren 1984, 297)

Att minoritetsspråken försvann från många familjer och släkter var mot den här bakgrunden lätt att förstå. Det finns också många berättelser om hur det kändes när den yngsta och den äldsta generationen inte längre kunde kommunicera med varandra. Författaren Katarina Kieri beskriver i en intervju⁸ vad detta kom att betyda för hennes relation med sin mormor:

Det är sorgligt att jag aldrig kunde prata med henne för hon kunde bara finska. Jag blev blyg inför henne. Jag tyckte att det var jobbigt att bli lämnad ensam med henne. Jag blev generad när hon sade saker jag inte riktigt förstod. Ibland låtsades jag förstå. Ibland trodde jag att jag hade förstått och svarade men svarade kanske fel och då kanske någon skrattade åt en. Det var komplicerat!

Hanna Aili, tidigare ordförande i ungdomsorganisationen Met Nuoret, berättar i en poddintervju⁹ om hur avsaknaden av meänkieli är vanlig bland hennes jämnåriga och att det också påverkar relationen till äldre generationer, såsom hennes far och farmor. "Meänkieli är ju känslspråket. När man är arg eller glad. Det känns ju alltid lite som att man missar den delen av pappa också. Där han känner sig som mest hemma i det språket."¹⁰

Ida Karkiainen berättar i en intervju i samma podd¹¹ hur man utan språket också förlorar en del av sin egen historia:

Framför allt sorgen över att inte förstå allting som sägs. Det är så mycket av ens historia, så mycket av ens kultur som sitter i språket. Som sitter i uttrycken, som sitter i att beskriva dom gamla fiskeredskapen eller dom gamla platserna, eller sånger, sagor, vaggvisor. Allt det blir så svårt att översätta till något annat språk. Det måste man kunna för att på något sätt bottna i det och förstå betydelsen och innebörden i dom uttrycken. Och det har jag känt en sorg över att jag inte har kunnat.

Även Katarina Kieri tar upp den personliga historielösheten. Hon berättar i en radiointervju¹² hur hon följde med till sina föräldrars hembyar och lyssnade när de vuxna satt och pratade om allt som hänt, hur det hade varit och hur det var nu och annat som hon tyckte också var hennes egen historia. Men eftersom det skedde på ett språk som hon inte förstod känner hon att hon saknar en del av sin egen historia. Samtidigt blev det något som hon kunde använda sig av i sitt författarskap:

Eftersom jag inte förstod vad som sades, studerade jag min släkt och andra väldigt noga, och läste kroppsspråk in i minsta detalj. Det använder jag mig av väldigt mycket i mitt skrivande. Jag har också fått en förståelse för hur det kan vara när olika erfarenheter gör

⁸ <https://sverigesradio.se/artikel/6010407>

⁹ <https://www.ummikko.se/>, "En podd om att inte tala sitt eget språk"

¹⁰ <https://www.ummikko.se/avsnitt/avsnitt-3-hanna-aili>

¹¹ <https://www.ummikko.se/avsnitt/avsnitt-6-ida-karkiainen>

¹² <https://sverigesradio.se/artikel/6010407>

att man har svårt att förstå varandra. Jag tänker att allt det här utgör grund för mitt skrivande!

Hanna Aili berättar om hur meänkieli trots allt känns nära och att avsaknaden av det faktiskt kan skapa en gemenskap yngre icke-talare emellan.

När man inte kan språket, som jag, då blir meänkieli någon form av signal om att nu har jag kommit upp till Tornedalen, nu har jag kommit hem. Samtidigt kan jag känna att det finns viss sorg över att inte kunna prata meänkieli, att man har förlorat någonting. [...] Samtidigt skapar upplevelsen att ha blivit försvenskad en speciell samhörighet bland den yngre generationens tornedalingar, kväner och lantalaiset. Känslan av att inte "tillhöra fullt ut" skapar en gemenskap.¹³

2.5 Tystnad

Många efterkommande vittnar om den tystnad som rådde kring språket som inte längre användes tillsammans med barnen. Det kunde ibland bli till en familjehemlighet som måste bevaras och som man inte skulle prata om. I sin beskrivning av de äldres gemensamma, tysta beslut att sluta överföra samiskan till barnen kallar Johansen (2013) de äldres generation för en "tystad" grupp som inte är van vid att förklara eller diskutera hur norskan på så kort tid kunde bli majoritetsspråket i lokalsamhället. De äldre i Johansens undersökning började själva sällan eller aldrig prata om sin egen språkliga eller kulturella bakgrund, eller sina erfarenheter från tiden för förnorskningspolitiken. Även bland utomstående har man ibland karakteriserat minoriteter som "tysta" grupper, någonting som nämns i Lanes artikel om kväner i Norge (2010)

I nyare tidningsartiklar i Norge har kväner ofta beskrivits som den tysta minoritetsgruppen, och 2004 släpptes en dokumentär med den talande titeln *Det stumma folkets stilla död / Det tause folkets stille død* av Siivet-Grenseløse Bilder. (Lane 2010, 74)

Ett drygt decennium senare, den 17 september 2022, hade Kvääniteatteri, den nya kvänteatern, sin upremiär med pjäsen *Näkymätön kansa – Det usynlige folket. En scenisk samtale om nordlig identitet*.¹⁴ För regissören och teaterchefen Frank Jørstad var valet av pjästiteln självklart. I en intervju för SR Meänraatio berättar han att han ville lyfta fram det kvänska folket, ett folk som norrmännen inte vet något om, och även lyfta fram det kvänska språket och dess värde. I pjäsen talades norska men också en del kvänska.

En allmän osynlighet och även tystnad kring språk och identitet har ofta dröjt kvar länge och den har även kunnat sprida sig till grupper som flyttat in från en helt annan kontext. Beskrivningar av finnar som tillhörande en annan ras förekom fortfarande i skolböckerna under 1960-talet (Spjut 2018, 133) när arbetskraftsinvandringen från Finland till Sverige började ta fart, och från den öppna assimilationens tid och även långt därefter föreligger anekdotisk evidens om att många finnar bytte både språk och namn för att smälta in i den

¹³ <https://www.ummikko.se/avsnitt/avsnitt-3-hanna-aili>

¹⁴ <https://sverigesradio.se/artikel/nakymaton-kansa-kvaaniteaterin-premiaari>

svenska omgivningen. Även här gick många föräldrar över till att tala svenska i familjen för att skydda sina barn mot omgivningens negativa attityder. Finnarna i Sverige blev således en tyst, nästan osynlig minoritet, så till den grad att man år 1994 anordnade en konferens på temat "Vart tog du vägen, Pekka?" för att diskutera frågan om vad som hänt med den stora gruppen finnar som blivit osynliga i det svenska samhället (Huss 2021). I en artikel med rubriken *Finnarnas tysta närvaro* kommenterades fenomenet i *Aftonbladet* av Ammar Makbul (2009), som bland annat skrev så här:

Det är svårt att förstå att det i dag lever en halv miljon sverigefinnar här. Det är ännu obegripligare att det finska språket talats 800 år i Sverige. Den finska prägeln på Sverige är nästintill omärkbar. Varför denna tystnad? Varför finns det så få sverigefinnar i offentligheten?¹⁵

När minoriteterna slutade att överföra sitt eget språk till sina barn gick barnen också miste om en del av sitt kulturella arv och sin samhörighet med gruppen. Några upplevde starkt den påtagliga tystnaden i hemmet och blev senare medvetna om den skam och stigmatisering som föräldrarna fått lida av. Josefina Skerk, samisk politiker från Sverige, berättar om minnen från sin egen släkt:

Den där skammen och sorgen som skapades har ärvts. I vår familj bidrog den säkerligen till den större tystnaden som bredde ut sig. Mormor hörde bara samiska under sin uppväxt när de vuxna grälade. När de inte kunde hejda sig sipprade det smutsiga språket fram. Det var först när hennes pappa blev gammal som kärleken till språket och slöjden blev något som han tillät sig att visa öppet. (Skerk 2017)

I utredningen *Att återta sitt språk* (SOU 2006:19) beskriver en intervjuad person vikten av det samiska språket trots att det bara "burits med passivt". Personen i fråga beskriver det som en "smärtsam brist" och fortsätter:

Effektivt gjorde man språket och det samiska så fult och så bespottat att ingen ville eller orkade stå upp för det. Har endast hört samtalen i sammanhang när ingen trott att man hört på. Så djup var skammen. Det är detta som jag och många med mig i senare generationer nu försöker återta och återerövra. (...) Ty av allt som tagits ifrån det samiska, icke renskötande folket så är språket nästan det enda vi själva kan göra något åt. Det handlar alltså inte bara om ett språk utan om en hel identitet." (SOU 2006:19, 80)

Nu talar man om historiska trauman som gick i arv, även om trauma knappast var ett ord som de drabbade själva använde. Oftast var det en allmän känsla av att inte må så bra, att inte vara helt nöjd med sitt liv. Grenoble (2020), som forskat i nordamerikanska och arktiska folk, beskriver det på följande sätt:

Forskning har visat att många människor i Nordamerika inte känner igen termen "historiskt trauma" i sig, utan talar om fenomenet i andra ordalag, exempelvis som "oroliga tider" eller "händelserna som förfäderna gick igenom". De talar också om trauma

¹⁵ <https://www.aftonbladet.se/kultur/a/P3va3e/sverigefinnarnas-tysta-narvaro>

med specifik hänvisning till språket ('Jag förstår inte mitt tal, mitt språk') och pratar om sorg och själens ensamhet. (Grenoble 2020, 14–15)

Ofta ses den språkliga revitaliseringen som det enda sättet att resa sig och motverka den stigmatisering av etnicitet och identitet som fortfarande plågar många minoriteter och urfolk. Så här skriver Darrell Kipp om vikten av att revitalisera Blackfoot-stammens språk i Nordamerika:

I vår stam var de negativa associationerna så starkt förankrade att ett tabu mot att tala vårt språk förblev färskt i minnet även hos andra och tredje generationens icke-talare av Blackfoot-språket. En viktig aspekt av språkrevitalisering är att avprogrammera denna invanda negativa inställning till vår identitet för att eliminera ännu en anledning till att hata oss själva för att vi är indianer. (Kipp 2009, 6)

2.6 Traumat som gick i arv

Sorgen och tystnaden kring språket gick i många fall vidare till barnen och barnbarnen. I vissa fall förstod barnen först i vuxen ålder att de gått miste om förfädernas språk och kultur. En stor sorg för många var också att det orsakade kommunikationssvårigheter mellan generationerna, inte enbart på grund av det förlorade språket, utan också på grund av annat. Johansen (2013) beskriver behovet av att överbygga den stora klyftan mellan de äldre som lärt sig att förtränga sin samiska bakgrund och historia, och de yngre som vill återta dem. Detta till trots finns det exempel som tyder på att många i de yngre generationerna förstår varför de äldre inte kunnat eller velat överföra språket (Johansen 2009; Lane (2010). Johansen skriver att det bland hennes yngre informanter i Mandalen är vanligt att inte förebrå sina föräldrar för språkförlusten. Johansen citerar en person som säger:

Jag känner ingen bitterhet eftersom jag förstår dem så väl. Jag respekterar helt och hållet vad de har gjort och att de verkligen har gjort sitt bästa [...] de har gjort allt de kunnat för att lära oss hur man lever i en norsk värld och hur man klarar sig i en norsk värld, i en norsk skola, ja, på grund av deras erfarenheter av den norska världen där de hade problem, eller hur? anpassa sig till skolan, till alla officiella institutioner och allt, eller hur? men jag klarar mig.

Liknande tankar om att de äldre generationerna inte kunde förebrås uttrycks även av andra. Författaren Katarina Kieri påpekar detta i en intervju:¹⁶

Jag kan fortfarande känna mig jävligt förbannad, men den ilskan är inte alls riktad mot mina föräldrar. De tillhör ju den generation som blev förbjuden att tala finska i skolan och till och med bestraffad om de gjorde det. Deras känsla för sitt modersmål blev solkad. Jag känner en stor ilska gentemot vad de fick utstå. De blev ju kränkta som barn!

¹⁶ <https://sverigesradio.se/artikel/6010407>

En yngre tornedaling berättar i en poddintervju¹⁷ hur historien även enligt hans mening har varit anledningen till att äldre släktingar inte velat föra meänkieli vidare till barnen.

Jag tror att det ligger väldigt starkt i en skam. Det är klart att vi är påverkade av att man var upp och mätte skallar på Tornedalingar. Det är klart att vi är påverkade av att man inte fick döpa sina barn till namn som inte lät svenska. Det är klart att vi är påverkade av att man inte fick tala språket, att man fick smäll på fingrarna i skolan om man talade finska med sina kompisar. Även om man bara kunde finska. Jag tror det sitter i. Jag tror det påverkar en person för resten av livet. Man måste kämpa med att bygga upp en stolthet igen. Det faller sig inte naturligt att föra det vidare till nästa generation om man som barn har fått veta att det är fel och dåligt och dumt.

Den yngre generationen bär inte på en lika tung ryggpåse av negativa erfarenheter som den äldre generationen. Däremot kunde de känna att de hade gått miste om något och att de inte tillhörde någon grupp. Denna "varken eller"-identitet beskriver Johansen (125-127) på följande sätt:

De äldre i språkgemenskapen var tvungna att hantera en stigmatiserad etnisk identitet, men hade trots allt den kulturella kompetensen som behövdes för att klara av pendelrörelsen mellan en norsk och en samisk sfär [...]. I den privata sfären kunde de fortfarande uttrycka sin samiska identitet. Barnen rörde sig också mellan de två sfärerna, men utan att kunna uttrycka en samisk identitet. De tvingades alltså att göra sina erfarenheter av en samisk stigmatiserad tillhörighet utan att kunna artikulera den. (126)

Att stigmat i många fall levde kvar i efterkommande generationer gjorde att reaktionerna kunde bli mycket olika när minoritetsspråken och -kulturerna så småningom började få statligt stöd och det uppstod revitaliseringsrörelser bland befolkningen. Åsikterna kunde gå vitt isär i en och samma familj när till exempel några av barnen i en ursprungligen samisk familj ville återta sin samiskhet medan de andra inte ville höra talas om det. I den norska dokumentärserien *Den stille kampen* porträtteras exempelvis en familj där barnen reagerat helt olika, några mot och några för kampen för samiskan och den samiska kulturen.¹⁸

Det kvardröjande stigmat kunde också visa sig i andra sammanhang och försvara språkatertagande och revitalisering. I Huss och Stångbergs studie av sydsamer i Dearnna/Tärnaby uttryckte en samisk pappa hur svårt det kändes att tala samiska med sina barn när hans egen far, som endast talat svenska med honom, var närvarande. Den språkliga kedjan mellan generationerna hade brutits för länge sedan och att tala samiska i den situationen kändes "obekvämt" och "konstlat." (Huss & Stångberg 2018, 138).

Anna Kuru berättar i en poddintervju¹⁹ om liknande erfarenheter när hon har försökt tala meänkieli med sin pappa:

Det är ju den här rädslan att prata språket också. Jag vet inte hur man kommer över det. Jag försöker ibland när jag ringer till min pappa att säga någon öppningsfras på meänkieli.

¹⁷ https://www.ummikko.se/avsnitt/avsnitt-5-mattias-timander_ingar_i_projektet_Proud_to_be_Ummikko.

¹⁸ <https://tv.nrk.no/serie/den-stille-kampen>, Del 1: Skam og stolthet.

¹⁹ Anna Kuru <https://www.ummikko.se/avsnitt/avsnitt-11-anna-kuru>

Och ibland säger han: "Va?!" Och så byter jag till svenska. Eller så svarar han ibland på meänkieli, men då kan ju inte jag fortsätta en dialog. Det är ju där det brister liksom.

3 Språklig revitalisering

Bland språkbytgenerationens barn och barnbarn finns det många som saknar det förlorade arvet och vill göra något för att återta och revitalisera det. Ett stort uppsving för exempelvis samiska, kvänska och meänkieli bland ungdomar och unga vuxna speglas inte minst i sociala och andra medier. Det har också blivit lättare att arbeta för minoritetsspråken eftersom det officiella förhållningssättet gentemot minoriteter och urfolk har blivit positivare i Norden men även på andra håll. Bland annat har många länder ratificerat Europarådets minoritetskonventioner²⁰ där språkliga rättigheter betonas, och minoriteterna har blivit synligare i samhället.

3.1 Vad är revitalisering?

Vad är då språklig revitalisering och hur går det till att revitalisera ett språk? Ordagrant betyder revitalisering att "ge nytt liv", i detta fall att stärka språk som har försvagats och som riskerar att försvinna i samhället. Ofta likställs revitalisering med en ökning av antalet talare och att språket får tillgång till nya användningsområden, så som i följande definitioner:

Språkreitalisering behöver inte nödvändigtvis förstås som ett försök att återta tidigare mönster av språkanvändning i familjen, utan kan snarare handla om att skapa nya talare och användningsområden för språket. (K. King 2001).

[...] strävanden att odla nya talare när överföringen mellan generationerna har upphört och när barn inte längre tillägnat sig sina förfäders språk som första språk (Hinton 2011)

I praktiken innebär revitalisering alltså ett medvetet stärkande av ett hotat språk. Enligt en ofta använd definition är ett språk hotat när det kontinuerligt förlorar användningsdomäner och framför allt när föräldrar inte längre överför språket till sina barn. Fishmans klassiska studie *Reversing Language Shift* (1991; uppdaterad 2001) presenterar en typologi över olika tillstånd som minoritetsspråk kan befinna sig i avseende graden av hot mot dessa språk. Här görs en skillnad mellan två typer av nivåer: dels de som befrämjar ett överförande av minoritetsspråken från generation till generation och en återetablering av diglossi²¹, dels de nivåer som dessutom leder fram till ett mer jämlikt förhållande mellan minoritets- och

²⁰ Europarådet stadga för landsdels- eller minoritetsspråk, <https://www.coe.int/en/web/european-charter-regional-or-minority-languages/about-the-charter> och den europeiska ramkonventionen om skydd för nationella minoriteter, se <https://www.coe.int/en/web/minorities/at-a-glance>

²¹ Begreppet diglossi används om en befolkning i ett område som använder två olika språk eller språkliga varieteter men alltid i olika situationer. Det kan exempelvis handla om ett majoritetsspråk som används officiellt i utbildning, administration, medier med mera, och ett minoritetsspråk som används i hemmen och andra mer privata sammanhang.

majoritetsspråk i ett samhälle. Fishmans (1991) begrepp *language shift reversal* innebär att man medvetet vidtar åtgärder för att vända ett språkbyte som pågår i riktning från enspråkighet i ett minoritetsspråk till enspråkighet i ett majoritetsspråk. Oftast är målsättningen att uppnå en situation där båda språken kan leva kvar sida vid sida och inte att man ska uppnå enspråkighet i minoritetsspråket.

Under de senaste decennierna har otaliga projekt och metoder för språkrevitalisering utvecklats och tillämpats på olika håll i världen (se exempelvis Hinton et al. 2018 för en bred presentation av sådana) och det finns särskilda handböcker i praktisk revitalisering (Hinton och Hale 2001; Grenoble och Whaley 2006; Olko och Sallabank 2021). Situationerna för de hotade och försvagade språken varierar från fall till fall, likaså sätten att tackla språkförlust, och det är uppenbart att olika situationer kräver olika lösningar. Några exempel på metoder som trots kontextuella olikheter tillämpats med stor framgång är olika typer av mentorprogram (Hinton et al. 2018), språkboversamhet (language nest) för barn under skolåldern (J. King 2001) och språkbadsundervisning (Cummins 1998). Särskilt bland ungdomar och unga vuxna har de möjligheter som modern informationsteknologi erbjuder för revitalisering varit mycket populära (jfr exempelvis Ackermann-Boström 2022).

3.2 Den statliga minoritetspolitikens roll

En statlig politik som erkänner minoriteternas rättigheter ger speciella möjligheter till språkbevarande och revitalisering. Språklagar, skyltar, kulturarrangemang med mera som en officiell, främjande minoritetspolitik vanligtvis leder till kan även ge språkets talare och potentiella talare en känsla av att det är mer legitimt än tidigare att använda språket i samhället och att arbeta med språklig och kulturell revitalisering (jfr Fjellgren och Huss 2019). Arbetet blir också betydligt lättare när det finns mer resurser att tillgå. Även arbetsmarknaden för flerspråkiga personer påverkas av en positiv statlig minoritetspolitik. När språken ska främjas officiellt behövs fler språkkunniga lärare, tjänstemän, vård- och omsorgspersonal, tolkar, översättare med flera, vilket betyder att kunskaper i minoritetsspråk börjar efterfrågas och tillmäts ett större samhällsekonomiskt värde. Språkens status höjs när de kommer in på nya, prestigefulla användningsdomäner och kan användas i officiella kontakter med myndigheter. Minoriteter får en bättre grund att stå på i förhandlingar med myndigheter, vilket i sin tur kan leda till fler institutioner, medier, utbildningar och andra aktörer som stärker minoritetsspråken.

Den kanske allra största förändringen som direkt kan kopplas till ratificeringen av Europarådets konventioner och etablerandet av en nationell minoritetspolitik i Sverige och Norge var att två språkvarieteter som tidigare betraktats som dialekter av finska uppgraderades till minoritetsspråk: meänkieli respektive kväniska (se exempelvis Hyltenstam 1999; Lane 2011; Wande 2021). Den revitalisering som vi kan skönja idag hade inte varit möjlig utan språkstatusen.

Ett exempel på en institution tillkommen 2010 som resultat av den nationella minoritetspolitiken är Samiskt språkcentrum.²² Redan under sina sex första år hade centret

²² Se <https://www.sametinget.se/sprakcentrum>

åstadkommit förvånansvärt mycket när det gäller att gynna de samiska språkens revitalisering (Huss 2017). Syftet med språkcentret var framför allt utvecklingen och tillämpningen av metoder för att stärka enskilda människors förutsättningar att använda och återta det samiska språket. Sedan dess har ett antal av centrets revitaliseringsprojekt och -aktiviteter lett till goda resultat vilka uppmärksammats också utanför Sverige. Utan statlig finansiering hade Samiskt språkcentrum inte kunnat etableras och den samiska revitaliseringen på svenska sidan skulle sakna en viktig motor. På grund av att det befintliga språkcentrumet visat sig ha bidragit till revitaliseringen på ett effektivt sätt startades hösten 2022 nya språkcentra även för de övriga nationella minoritetsspråken, varav ett för meänkieli, placerat i Kiruna och Övertorneå, och ett för finska, placerat i Uppsala. Nationella språkcentra ”ska ge stöd och kunskap som underlättar för språkbärare i hela landet att behålla, ta tillbaka och utveckla sitt språk – så att de nationella minoritetsspråken kan leva vidare i Sverige”.²³

3.2.1 Skolans roll

I Norden är det statliga stödet avgörande när det gäller möjlighet till förskola och skola på minoritetsspråket. Medan många forskare och praktiker som deltar i lokala revitaliseringssträvanden erkänner vikten av språköverföringen i hemmet betraktar de samtidigt utbildningen som en mycket central faktor i revitaliseringen (se exempelvis Stiles 1997; McCarty 2002). Tanken är att minoritetsspråken i förskolan och skolan ska kompensera för den vanligt förekommande bristen på talare bland barn och unga i hotade språksamhällen. Faktum är att det är svårt att tänka sig att en revitalisering på lång sikt kan lyckas utan någon hjälp från utbildningsväsendet. I Sverige är det framför allt förskolan som fått ett större ansvar när det gäller de nationella minoritetsspråken. Enligt Lpfö 18 ska exempelvis

barn som tillhör de nationella minoriteterna, där urfolket samer ingår, [...] även stödjas i sin språkutveckling i sitt nationella minoritetsspråk och främjas i sin utveckling av en kulturell identitet. Förskolan ska därigenom bidra till att skydda och främja de nationella minoriteternas språk och kulturer. (s. 9)

Inom de speciella språkliga förvaltningsområdena för finska, meänkieli respektive samiska ska förskolan erbjuda verksamhet helt eller till väsentlig del på dessa språk.²⁴ I grundskolan har man sänkt kraven när det gäller modersmålsundervisning i nationella minoritetsspråk.²⁵

Det finns dock studier från olika delar av världen som påvisat att språkrevitalisering genom skolan inte är helt okomplicerat. Även när allmänhetens attityder gentemot det hotade språket är alltmer positiva och skolorna förväntas bidra till språklig och kulturell revitalisering, kan resultaten ändå vara blygsamma (K. King 2001; Huss et al. 2003; Hirvonen 2008; Hornberger 2008; Huss 2008b). Ofta är mängden eller kvalitén på undervisning bristfällig eller så är undervisningen inte kulturellt anpassad till särskilda minoritets- eller

²³ <https://www.isof.se/vart-uppdrag/isofs-regeringsuppdrag/sprakcentrum-for-nationella-minoritetssprak/om-uppdraget>

²⁴ Skollag (2010:800), 8 kap. 12 b §

²⁵ Skolförordning (2011:185), 10-11 §

urfolkskontexter. Många skolor med undervisning på minoritetsspråket kan lyckas med att producera elever med andraspråkskompetens i det hotade språket, men frågan är hur man ska gå vidare och utöka antalet elever med tillräcklig språklig kompetens för att kunna behålla språket på sikt och i bästa fall också överföra det till sina barn.

3.2.2 Hur långt räcker det statliga stödet?

Även om den officiella politiken gentemot minoriteterna har förbättrats med tiden exempelvis genom att nya institutioner har kommit till och att det har blivit lättare att förhandla med myndigheterna är det samtidigt svårt att bedöma hur mycket en positiv statlig minoritetspolitik i längden kan påverka ett språks överlevnad.

I Norge, Sverige och Finland har det visat sig att exempelvis lagar som ger talare rätt att använda sina språk i olika officiella sammanhang inte har åstadkommit en sådan ökning av språkanvändningen som man förväntade sig (Elenius och Ekenberg 2002; Elenius 2005; Pietikäinen et al. 2010). Det kan naturligtvis bero på många olika faktorer, till exempel tjänstemäns eller talares bristande språkkunskaper och en ingrodd vana hos minoriteterna att använda majoritetsspråket i kontakt med myndigheter. Förmodligen förbättras situationen på sikt allteftersom användningen av språken blir vanligare i offentliga sammanhang. En annat problem är okunskapen om minoriteterna. När informationen når fram saknas ofta förståelse: ”Varför ska egentligen sådana små språk hållas levande?” (Huss 2005, 5). En stor brist i den statliga minoritetspolitiken, inte minst i Sverige, har varit att den inte har kunnat åstadkomma en bättre situation i skolundervisningen i och på minoritetsspråken. Europarådets expertkommittéer har under många år kritiserat Sverige för det alldeles för svaga stödet som minoritetsspråken har inom utbildningsområdet. I den senaste rapporten (Min-Lang 2020 4, 34) handlar fyra av expertkommitténs sex starka rekommendationer om skol- och undervisningsfrågor, det vill säga rekommendationerna att stärka undervisningen i eller på alla minoritetsspråk i enlighet med talarnas behov och språkens situation, att öka mängden av modersmålsundervisningen så att den ger ett adekvat stöd för eleverna och skapar höggradig läs- och skrivkunighet i minoritetsspråken, att öka mängden av tvåspråkig utbildning och att utveckla ett system för lärarutbildning enligt minoriteternas behov och de enskilda minoritetsspråkens situation.

3.2.3 Vikten av attityder

Arbetet för att förbättra attityderna till språken genom exempelvis ett större kulturutbud ses ofta som en viktig del av en officiell minoritetspolitik. Fishman (1991) betonar dock vikten av språköverföringen i hemmet och varnar för att fästa alltför mycket uppmärksamhet vid attitydarbetet. ”The road to societal language death is paved with the good intentions called ‘positive attitudes’”, skriver han (1991, 91) och menar att vi kan få en felaktig bild av att språket lever och stärks när det synliga, kulturella utbudet ökar. Risken finns, enligt honom, att språket i själva verket håller på att tyna bort på grund av ett sjunkande antal föräldrar som använder språket med sina barn. Man kan dock hävda att det faktum att språket får nya användningsdomäner inom kultur, utbildning och förvaltning med mera, och att det börjar betraktas som merit på arbetsmarknaden kan påverka föräldrarnas språkliga beslut i

hemmet, vid val av förskola och skola / skolspråk (där flera språkval finns), samt föräldrarnas vilja att stödja barnens minoritetsspråksutveckling eller två/flerspråkighet med andra medel (Huss och Gröndahl, manuskript).

I linje med Fishman påpekar Romaine (2002) att det trots en minoritetsfrämjande statlig politik är svårt att påverka språkanvändningen i hemmen och hos enskilda individer. I slutändan bestäms språkets framtid av de språkval som enskilda individer och familjer gör. Samtidigt är sådana val inte alltid fria (jfr avsnitt Var valet fritt?). Man kan förledas att tro att viljan att tala språket inte finns när det egentligen handlar om något annat. I ett stort europeiskt projekt²⁶ kom man fram till att de flesta meänkielitalarna tror att de yngre generationerna inte har en vilja att använda språket. Forskarna kunde dock konstatera att de yngre inte hade haft möjlighet att lära sig eller att använda språket. Därför var det enligt dem inte rättvist att tala om en bristande vilja. Under hela sin livstid har de yngre haft bättre möjligheter att använda meänkieli i samhället än vad de äldre någonsin haft men eftersom de inte har kunnat tillägna sig tillräckliga språkkunskaper kan det knappast leda till att de använder meänkieli (Arola et al. 2013).

Historien har visat att öppen assimilationspolitik inte alltid har kunnat utplåna minoritetsspråken lika lite som att främjande politik alltid kunnat garantera språkbevarande och revitalisering. Talarnas agens och deras personliga språkideologier kan visa sig vara viktigare än den språkpolitiska kontexten (jfr. Granadillo och Orcutt-Gachiri 2011, 10–11). Också Romaine konstaterar att gräsrotsinitiativ ofta är mer effektiva än toppstyrda direktiv. Även om lagstiftning i sig inte kan garantera språkets överlevnad kan lagstödet ändå ge talarna mer offentligt utrymme för sitt språk och sin kultur (Romaine 2002, 208–210). När ett tidigare icke-stöttat minoritetsspråk får en starkare status i samhället kan det dock också leda till en motreaktion från talarna av majoritetsspråket. Dessa kan nämligen känna en oro för att kunskaper i minoritetsspråket ska börja betraktas som en merit i arbetslivet vilket kan missgynna dem själva (se exempelvis Romaine 2002, 197). Dessutom finns också en risk att den officiella politiken med tiden kan förändras och försvagas om det politiska klimatet skiftar (Huss och Lindgren 2022).

3.3 Lokalt förankrad revitalisering

I en revitaliseringskontext är begreppen *language as a core value* (Smolicz 1992), *associated language* (Eastman et al 1981) och *etnolekt* (Sollid 2013; Johansen 2019) användbara. Här handlar det om huruvida språket eller varieteten som sådant och den språkliga kompetensen i det utgör en central del (core value) av identiteten, eller om språket snarare har ett symboliskt värde: att man förknippar språket med sin identitet oberoende av vilken kompetens – om någon – man har i språket (associated language), eller att man använder en speciell varietet av majoritetsspråket som uttryck för sin etniska identitet (etnolekt). I samiska sammanhang har språket ofta lyfts fram som en omistlig del av den samiska identiteten. Vigdis Stordahl (1997) skriver i sin avhandling *Samene i den moderne verden* om den samiska rörelsen som tidigt hade som en av sina målsättningar att förvandla samiskan från ett "hotat språk" till ett "modersmål" (Stordahl 1996, 146). Bland sydsamerna, som

²⁶ European Language Diversity for All (ELDIA), se <https://cordis.europa.eu/project/id/244335/reporting>.

drabbats hårt av assimilationspolitiken, har användningen av enstaka kulturellt viktiga ord eller en svensk eller norsk etnolekt varit ett sätt att signalera samiskhet trots avsaknaden av samiska språkkunskaper (Johansen 2019). Johansen beskriver den vanliga osäkerheten som många känner när det gäller att använda samiska och kampen mot psykologiska hinder²⁷ som grundar sig på en rädsla att bli avslöjad när man gör ett språkfel:

Det känns helt annorlunda att tala fel på sydsamiska än på andra språk, till exempel engelska. Det är som ... som att huden rivs av – som att någon faktiskt flår dig! (Johansen 2019, 38)

Enligt Johansen kan det då kännas betydligt tryggare att använda ett tredje alternativ, det vill säga att tala en etnolekt som består av den lokala varieteteten av norska eller svenska med vissa kulturellt viktiga samiska ord inbäddade i språket.

3.3.1 Ideologiskt klargörande

Fishmans (1991) begrepp *ideological clarification* (ideologiskt klargörande) är av centralt intresse i all revitalisering. Fishman anser att en framgångsrik revitalisering förutsätter ett sådant klargörande som exempelvis innefattar en diskussion inom gruppen om hur man ser på sitt språk, varför språket är hotat, om språket är viktigt för den egna identiteten, vad som kan göras för att rädda det och vad talarna själva är beredda att göra för att åstadkomma det. En medvetenhet om de tidigare historiska skeendena och den rådande situationen kombinerad med en beredskap att handla kan alltså ses som grunden för en framgångsrik revitalisering.

Vikten av ett ideologiskt klargörande har tagits upp av flera forskare, så som exempelvis Dauenhauer och Dauenhauer (1998) and Paul Kroskrity (2009). Dauenhauer och Dauenhauer påpekar att man ofta har skylt en misslyckad revitalisering på brister i läromedel, hos lärare och liknande med mera fast den viktigaste orsaken egentligen har varit oviljan bland befolkningen att själva delta i revitaliseringsprocessen. Sådana språkideologiska ställningstaganden – som i Dauenhauer och Dauenhauers exempel utgörs av positiva attityder till språkbevarande men en förväntan att andra, det vill säga skolan, ska sköta själva arbetet – spelar stor roll i revitaliseringen.

Enligt Kroskrity (2004, 498) kan språkideologier förstås som “beliefs, or feelings, about languages as used in their social world.” Att talarnas och de potentiella talarnas tankar och känslor kring språken är mycket viktiga faktorer att beakta i revitaliseringssammanhang, kommer tydligt fram även i denna skrift. Kroskrity (2009) menar att ett ideologiskt klargörande kan innebära att man identifierar språkideologiska tvistefrågor inom det lokala språksamhället både när det gäller övertygelser och känslor som är rotade i det lokala sammanhanget och sådana som har förmedlats av utomstående aktörer (Kroskrity 2009, 73). Att identifiera sådana frågor och skapa medvetenhet kring dem kan enligt honom i bästa fall leda till samtal mellan de två parterna så att man kan komma fram till en “tolerabel nivå av oenighet” som inte behöver hämma språkutvecklingsarbetet (2009, 73). Eftersom konflikter av olika slag (exempelvis frågor om vad som är “korrekt” eller “autentiskt” språk, vem som

²⁷ Jfr begreppet *språkspärr* som behandlas senare i detta kapitel.

får lära sig och använda språket, och så vidare) är så gott som ofrånkomliga i ett revitaliseringssammanhang, är det viktigt att se till att man kan uppnå en sådan enighet att tvistefrågorna inte bromsar processen alltför mycket.

I likhet med Fishman och Dauenhauer och Dauenhauer (ovan) tar även François Grin (2003) upp den egna viljan och benägenheten att agera som en viktig faktor. Han har studerat implementeringen av Europarådets minoritetsspråksstadga i samhället och identifierat tre grundförutsättningar för ett lyckat resultat när det gäller bibehållande av flerspråkighet: capacity (förmåga), opportunity (möjlighet) och desire (vilja). Det ska finnas en möjlighet att lära sig språken och utveckla dem så att de blir användbara i praktiken. Det hjälper dock föga om det inte finns några tillfällen eller domäner där språken faktiskt är gångbara. Men det som ofta är avgörande är att det finns en vilja att lära sig och en vilja att använda språken. Utan en sådan vilja kan revitaliseringen enligt Grin inte fortskrida.

När den minoritetspolitiska situationen blir sådan att ett stärkande av språket påbörjas både hos ansvariga myndigheter och hos minoriteterna själva, är det lätt att glömma bort att språkatertagande och stärkande inte enbart handlar om själva språket, utan att det är något mycket större. Det handlar om talares och de potentiella talarnas egenmakt, ett stärkande av de lokala språksamhällena och läkning av historiska trauman.²⁸ Många betonar att det är talarna och de potentiella talarna som ska stå i revitaliseringens centrum, så som exempelvis i Baldwins (2003) och Leonards (2012) beskrivningar:²⁹

Språkatertagande handlar om att bygga en samhällsgemenskap och läkandet av sår
skapade i det förflutna (Baldwin 2003, 16)

[Språkatertagande är] en samhällsgrupps strävan att hävda sin rätt att tala ett språk och
att sätta relevanta mål som svar på det egna samhällets behov och perspektiv (Leonard
2012, 359)

Även Dorian (1998) konstaterar att medan stöd från utomstående behövs är det talarna själva som ska styra revitaliseringsarbetet för att det ska vara framgångsrikt på lång sikt:³⁰

Moraliskt stöd och teknisk expertis, inklusive språklig expertis, kan och skall erbjudas,
men det måste vara de enskilda samhällenas sak att ta emot eller avvisa det.
Även när stödet accepteras kan effektivt ledarskap bara komma inifrån samhället (Dorian
1998, 21)

I sin bok *At war with diversity* betonar Michael Crawford (2000) att vårt val av språk speglar våra sociala och kulturella värderingar. Ett språkskifte speglar därför en förändring i sådana värderingar vilket leder till att vändningen av språkskiftet – det vill säga återtagande av ursprungsspråket – också måste göra det. För att våra strävanden ska vara framgångsrika

²⁸ Mer om detta i avsnittet Språk och hälsa.

²⁹ I denna text har jag valt att använda begreppet språklig revitalisering (language revitalization) även om situationer där ingen eller nästan ingen längre talar språket. På engelska används då ofta termen språkatertagande (language reclamation) som i citaten ovan.

³⁰ Whaley (2011, 339-340) påpekar dock att det inte alltid är lätt att veta vilka som ska räknas som "community," eller de individer eller grupper som ska ha den ledande positionen i rörelsen. I sin artikel med det talande namnet "Some ways to endanger an endangered language project" tar hon också upp andra svårigheter och fallgropar i arbetet med hotade språk.

krävs det också att vi ska förstå i vilket skede vi befinner oss i just nu och att vi ska komma till insikt om hur vi kan ta oss vidare.

Men att åstadkomma en förändring i människors värderingar – till exempel en omvärdering av tidigare stigmatiserade språk och identiteter – är inte alltid så lätt. Wande (2021) beskriver hur en omprövning av gamla attityder och halvspråkighetsstämpeln hos tornedalinger kunde se ut. Många som hade fått frågan "Är du finsk eller svensk?"

började nu uppfatta den som fel ställd. Svaret på den blev allt oftare: "Varken eller. Jag är tornedaling. Och vi har *meän kieli* 'vårt språk'." Den speciella tornedalska identiteten kunde också formuleras från den motsatta utgångspunkten, som ett "både – och" och ses som en för tornedalingen unik kombination av svenska och finska – och eventuellt även andra – identitetsfaktorer. (Wande 2021, 170)

Personliga och kollektiva ideologier, tankar och känslor spelar in på många olika sätt. De konsekvenser som språkförlusten haft och fortfarande har måste bemötas vilket innebär en ibland smärtsam omvärdering av saker och ting. Man kan uppfatta det som en ännu värre process än assimilationen som man hunnit förlika sig med, att det känns som att på nytt riva upp gamla sår. Andra frågar sig om man måste älta det gamla, om man inte kan låta det bero (Minde 2005, 30; Huss och Stångberg 2018). Några kan ha blandade känslor: man kanske vill främja ursprungsspråket men tvivlar samtidigt på det förnuftiga i att satsa på ett litet, försvagat språk, eller så undrar man om det över huvud taget är möjligt, om det inte redan är för sent.³¹

3.3.2 Domedagsprofetior

Under de senaste decennierna har man ofta kunnat läsa och höra i medier om det accelererande hotet mot världens språkliga mångfald och svårigheterna att stävja den negativa utvecklingen.³² Ibland kan artiklar och nyhetsinslag om hotet mot språken vara viktiga för att man både inom den egna gruppen och i samhället i stort ska få upp ögonen för det som håller på att hända och i bästa fall göra någonting åt det. Sådana varningar förekommer också i Europarådets granskningsrapporter, här exemplifierad av en text om sydsamiska:

Sydsamiskan är i en mycket prekär situation och behöver resolut stöd och innovativa lösningar (---) om den ska överleva som ett levande språk i Sverige. (MIN-LANG 2006, 58)

Europarådet påpekar att staten som ratificerat minoritetsspråkskonventionen måste göra något för att förbättra situationen och se till att språken får reella möjligheter att överleva.

Men uppgifter om språkdöd som uttrycks som ett oundvikligt faktum kan verka nedslående och ge en bild av att ingenting kan göras för att rädda språket. Ett sådant exempel återfinns i

³¹ En mer ingående diskussion om dessa och andra svårigheter ges av Hinton et al. (2018, 496-498) i avsnittet *Some Negatives to Watch Out for*.

³² Se exempelvis "Experter: hälften av världens språk riskerar försvinna", Svt Nyheter 15-02-10 (<https://www.svt.se/kultur/manga-sma-sprak-pa-fallrepet>)

ett allmänt uppslagsverk, *Nationalencyclopedin*, där det under rubriken *Språkbyte och språkdöd*, ges följande beskrivning:

(---) För närvarande förlorar ett stort antal minoritetsspråk talare i snabb takt. Många språk har försvunnit eller kommer mycket snart att försvinna genom att alla talare gör språkbyten. I Sverige tycks detta hända just nu med lulesamiskan. (Nationalencyclopedin 17:159)

Om revitaliseringen ska lyckas, måste man trotsa liknande prognoser och ingjuta nytt hopp i talare och potentiella talare. När det i början av 1990-talet blev lättare att grunda fristående skolor grundades i den lilla byn Kangos i Tornedalen *Kangos kultur- och ekologiskola* i syfte att lyfta fram det lokala språket finska och den lokala kulturen. Detta betonades i det tvåspråkiga talet som rektorn Lisbeth Mörtlund höll på invigningsdagen. I början talade hon svenska men när hon kom fram till vikten av det egna språket gick hon över till att tala meänkieli:

Vi har blivit bestulna på vårt språk. Vi måste ta det tillbaka. Ingen kommer att ge oss språket gratis. Våra barn behöver inte fråga oss varför vi inte lärde dem finska. Vi har i alla fall försökt. I våra huvuden ryms också det finska språket. Vi behöver inte alls skämmas för det. Tvåspråkiga är smartare. De kan fundera över saker och ting på olika sätt.³³

En frustration över negativa attityder och prognoser uttrycks i ett öppet brev som äldre sydsamiska mentorer riktar till det samiska samhället samtidigt som de uppmuntrar alla att tala samiska i form av en engagerad appell. De skriver:

(...) Tack vare minoritetslagen och förvaltningskommunerna har det samiska språket fått en ny chans att överleva i framtiden och till kommande generationer. Genom lagens stöd får vi förståelse att det vi drömt om kan bli verklighet. Men ingen annan än vi själva kan rädda vårt språk. Det är vi samer som själva måste tala vårt språk. Negativa tankar skapas om man hela tiden hör domedagsprofetior som säger att sydsamiskan kommer att dö ut men ungdomen har visat oss äldre att de har en stark vilja att lära sig språket och att även vi behövs. Vi antar utmaningen. Vi är beredda att göra det som krävs för att sydsamiskan ska bli ett levande språk, även bland barn och unga igen. (...) ³⁴

3.3.3 Språkspärr

Om barn har tillgång till förskola och skola på minoritetsspråket finns goda chanser till att stärka språket via de nya generationerna. När det gäller ungdomar och vuxna som inte har fått lära sig sitt minoritetsspråk vare sig i hemmet, förskolan eller i skolan kan situationen vara svårare. Bristen på ytterligare möjligheter att lära sig språket kan vara ett hinder, likaså bristen på andra personer att använda sitt språk med. Och även om dessa möjligheter finns, är det inte alltid så lätt, speciellt i ett traditionellt språkundervisningssammanhang (jfr. King och Hermes 2014).

³³ Lisbeth Mörtlund den 23 augusti 1993 i Kangos.

³⁴ De äldres upprop "Vi tar vårt ansvar för sydsamiskan" 12-06-14 (<https://www.sametinget.se/44509>)

Därför är det viktigt att ta de potentiella talarnas tankar och känslor kring språket på allvar för att bättre förstå svårigheterna med språkinlärande. En speciell typ av svårighet är den så kallade språkspärren. Termen myntades av Jane Juuso (2009) som har tillämpat kognitiv beteendeterapi och skapat en metod för att komma över språkspärren. Enligt henne har samernas negativa språkrelaterade erfarenheter skapat en emotionell spärr som hindrar dem från att avancera i sina studier trots att de gärna ville återta sitt språk. Hon hade tidigare observerat hur många icke-samer som deltog i kurser i samiska fort lärde sig språkets grunder och började använda språket i praktiken medan samerna verkade ha stora svårigheter att lära sig och att använda samiska trots att de hade hört och ibland även talat språket tidigare i livet.

Fenomenet språkspärr har observerats på flera håll och i olika sammanhang. Tanja Lorentzons pjäs *Min mormors svarta ögon* skildrar hennes egen språkförlust och pjäsen blev en oväntad succé på Dramaten i Stockholm. I en bloggtext på Dramatens webbsida tackar hon personer som, med hennes egna ord, ”gett mig namn på min språkliga förlamning”. Hon skriver:

Min språkspärr för finskan ligger på max. Däremot när jag ska ta mig fram på min knaggliga engelska så finns det ingen spärr, även franskan som är mycket sämre kan jag försöka hanka mig fram på. Jag har även provfilmatiserat på en totalt obefintlig danska. Det var bara lustfyllt att bräka fram mitt Kalle Anka språk. Men finskan är inte lustfylld, bara stängd, stängd, stängd. Jag har åtminstone börjat säga att jag ska börja försöka, jag ska verkligen försöka riva ned små bitar i min språkspärr.³⁵

Den tonedalska författaren Katarina Kieri berättar i en intervju på SR Finska om liknande negativa känslor och spärrar när hon försökt ta tillbaka finskan:

Jag har gått väldigt många studiecirkel i finska och försökt, men det går tyvärr inte så bra. Den där genansen, den där blygheten som fanns där när jag var barn, som jag kände när alla pratade finska och jag inte förstod, sitter kvar i mig och gör det komplicerat.³⁶

3.3.4 Tid för reflektion

När det gäller Juusos kognitiva terapimetod, mentorprogram (Fjellgren och Huss 2019) och andra revitaliseringsprojekt för vuxna är det viktigt att det finns tid för reflektion och diskussion kring tidigare upplevelser och identitetsfrågor som inte har tagits upp tidigare. För en medarbetare vid Samiskt språkcentrum³⁷ erbjöd centret en viktig arena för sådana reflektioner. Så här beskriver hon centrets betydelse:

Det första som kommer upp i mitt sinne är att bara etableringen av Samiskt språkcentrum har gjort att det skapats en domän att samlas kring vad språk är, vad språkförlust är och det gör att människor känner sig mindre ensamma. För det är ett av problemen med den språksituation som vi har haft att människor ensamma har burit på sin sorg och

³⁵ Tanja Lorentzon 2011-10-18, bloggtext på Dramatens webbsida.

³⁶ <https://sverigesradio.se/artikel/6010407>

³⁷ Se <https://www.sametinget.se/sprakcentrum>

språkförlust. Det är något som man absolut inte har talat om. Där tror jag språkcentrum har varit ett ovärderligt nav och en mötesplats med status och makt. (Huss 2017, 372)

Även här betonas behovet av att fundera kring vad som har hänt och varför den språkliga situationen är som den är just nu. På så sätt blir man medveten om orsakerna till varför man själv inte behärskar släktens språk eller varför man inte förde över minoritetsspråket till sina barn – att det inte nödvändigtvis berodde på något fel hos en själv eller att man inte brydde sig om sitt språk och sin kultur (Fjellgren och Huss 2022). Nu kunde man i stället, som Lorentzon i sin bloggtext, förklara det med fenomenet språkspärr.

3.4 De ”nya talarnas” situation

Typiskt för försvagade och hotade språk är att det är fler äldre än medelålders och unga som talar språken. För att revitaliseringen ska fungera är det därför viktigt att så många av de yngre som möjligt får chansen att både lära sig och att använda språken. I revitaliseringsforskningen har man börjat tala om de så kallade ”nya talarna”, personer som har lärt sig sitt ursprungsspråk utanför hemmet, på kurser eller i andra liknande sammanhang (se exempelvis O’Rourke et al. 2015).

För många av de nya talarna öppnar kunskaper i språket en helt ny ingång till den lokala språkgemenskapen och gruppen i stort. En deltagare i ett samiskt mentorprogram berättar:

Plötsligt befinner man sig i en större kontext tillsammans med andra som talar lulesamiska, och det sprider sig som ringar på vattnet att jag är en av dem som håller på att lära sig lulesamiska. Det betyder att alla vill hjälpa till, även de utanför mentorprogrammet. De förstår att jag är en nybörjare. Jag har en kontext. (Fjellgren och Huss 2022)

Ett sådant positivt välkomnande stärker och uppmuntrar den nya talaren att gå vidare, lära sig mer och använda sitt språk i allt fler sammanhang. Gemenskap och relationer är viktiga i revitaliseringen, inte minst när det är fråga om de riktigt små och hotade språken. I ett nyhetsinslag i Svt Västerbotten intervjuas 17-åriga Anton Westergren från Lycksele som får distansundervisning i umesamiska. Han är ensam i sin klass men elever från flera kommuner blandas i samma digitala klassrum. Intervjuaren frågar vad det bästa är med att läsa umesamiska och Anton svarar:

Man är som en gemenskap, vi är på språkbud men det är inget skolan anordnar, men då är det andra som läser umesamiska och då får man utvecklas tillsammans och bilda relationer.³⁸

Det är dock inte alltid som nya talare får samma upplevelse av att bli uppskattade och få nya relationer genom sitt språkåtertagande. Ibland kan man bli ifrågasatt, inte enbart ute i samhället utan också bland sina egna, som inte ser något värde i att ta tillbaka det förlorade ursprungsspråket (exempelvis Rasmussen & Nolan 2011).

³⁸ <https://www.svt.se/nyheter/lokalt/vasterbotten/eleven-att-lasa-samiska-ar-att-ta-del-av-mitt-arv?fbclid=IwAR36Hd6FDpDF-mEGFCZBruvFGHwQGf000HuxDj43Ex4kpDEi0660a20sPdQ>

Typiskt för en som håller på att lära sig språket är att språket är bristfälligt, både i ens egna och i andras ögon. Många nya talare är osäkra på sitt språk och känner sig hämmade av negativa attityder som de uppfattar att modersmålstalare har vis-à-vis deras icke-felfria språk. Oberoende av om dessa uppfattade attityder är verkliga eller inte kan de påverka de nya talarnas benägenhet att använda språket, som i följande exempel från en intervju med en sydsamisk förälder (Huss & Stångberg 2018)

Vet inte vad det är, men det är nån slags spärr man har, och det är ju kottigt, det borde vara tvärtom istället [...] Det kan ju kanske vara det att [...] den inställningen som jag uppfattat att [han] till exempel har, ja, kan man inte prata samiska då ska man inte prata, kanske är det sånt som ligger i. (Huss & Stångberg 2018, 138)

Ibland kan man som inlärare behöva hjälp men det kan också kännas svårt om man blir tillrättavisad så fort man prövar sina nya kunskaper. För att uppmuntra den nya talaren att använda sitt språk är det därför viktigt att gå varsamt fram. Det kan finnas goda skäl att erbjuda det rätta ordet eller det korrekta idiomet och hjälpa talaren att utveckla sitt språk, men det är viktigt att uppmärksamma de nya talarnas sårbarhet och skapa en så pass trygg och tillåtande atmosfär att de vågar fortsätta att använda sitt språk och utveckla en allt bättre kompetens (Fjellgren och Huss, 17-18). Behovet av en sådan atmosfär uttrycks också av en ung tornedaling i Ackermann-Bodströms (2021) artikel om unga meänkielbrukares samtal i sociala medier:

Jag har vuxit upp med språket i min närhet men inte talat det själv. Jag upplever precis samma rädsla som du och jag vet att det bla beror på att jag blivit för petnoga "rättad" när jag försökt prata. Det är så himla viktigt för de som redan kan, att korrigering och rättning sker på ett pedagogiskt sätt. (Ackermann-Bodström 2021, 42-43)

Det kan även vara svårt för inläraren eller den nya talaren att bli accepterad inom sin egen grupp på grund av andra slags puristiska attityder (Dorian 1994; Whaley 2011, 342; O'Rourke 2018, 267) Äldre modersmålstalare kan reagera negativt mot det språk som lärs ut i böcker eller på språkkurser eftersom det inte liknar den lokala talade varieteten som de äldre själva talar (Whaley 2011, 342). Det kan också handla om att språket inte upplevs som autentiskt utan som något konstgjort och icke-önskvärt. Om kraven på "rent" och autentiskt språk blir för höga kan de allvarligt skada revitaliseringssträvandena.

Det finns många unga vuxna som tagit upp och utmanat modersmålstalarnas puristiska språkattityder som de ser som farliga för minoritetsspråkens överlevnad. Ett exempel är Sverigefinska ungdomsförbundets ordförande Emma Isoherranen³⁹ som höll ett föredrag på finska under den svenska titeln "Att våga prata ett språk du inte kan perfekt". Hon började med orden "Puhkaa, kertokaa ja sanokaa väärin (Tala, berätta och säg fel)!" och fortsatte:

(---) När jag planerade vad jag ville säga här var min första tanke att be om ursäkt för att jag inte talar "tillräckligt bra" finska. Vad är "tillräckligt bra"? Är det det språk som

³⁹ Föreläsning inspelad den 31 maj 2022 på Finlands ambassad i Stockholm, se <https://urplay.se/program/229079-ur-samtiden-finskan-i-svenska-medier-att-vaga-prata-ett-sprak-du-inte-kan-perfekt?autostart=true>

människor som är födda och uppvuxna i Finland talar? Eller är det det språk som den äldre generationen talar? Eller är det något helt annat?”

Hennes budskap var att man borde

uppmuntra ungdomar att tala sitt eget språk med kompisar, äldre och andra. Att visa att det är okej att tala det här blandspråket. För om vi vill bevara det finska språket i Sverige måste vi förstå hur det går till. Sverigefinskan är en bra sak och jag är stolt över att få kalla mig för talare av sverigefinska. Det är ”tillräckligt bra” finska.

Nya talare som hämmas av en dålig språklig självkänsla kan ibland också upptäcka att de kan mer än de har trott om de blir uppmuntrade att tala språket, som exempelvis i följande medieinslag.⁴⁰

David, 30, har [...] inte varit tvåspråkig sedan barnsben. Men han har hört meänkieli så länge han kan minnas, i hemmet mellan föräldrarna och de äldre generationerna och på byn. Han var 16 år när han tog ”bladet ur munnen”. – Det var i Finland. Jag behövde kommunicera med en person och frågade ”Puhuks ruottia?” (Talar du svenska?). ”En. Mutta siehän puhut suomea”, sa han (Nej. Men du talar ju finska). Och då var det bara att prata på, säger David.

I flera intervjuer bland yngre icke-talare av meänkieli återspeglas ett klart ideologiskt klagörande (jfr avsnittet Lokalt förankrad revitalisering) och en uttalad vilja att göra något åt språksituationen. Ida Karkiainen kallar avsaknaden av meänkieli en social funktionsnedsättning i Tornedalen men anser att dagens unga är stolta över sitt arv och att många har börjar återta sitt förlorade språk. Hon anser att den unga generationen har ett stort ansvar och en vilja att ta det.

Det är vi och vårt ansvar att levandegöra och hålla kulturen levande och hålla språket levande. Det är ingen annan som kommer göra det åt oss utan det är vårt ansvar och vi behöver göra vad vi kan för att bidra till det.⁴¹

Även Jonas Pietikäinen i samma intervjuserie tror på meänkielis framtid.

Jag tror att det finns en ljus framtid. Men det är väl det där med språket. Vi får försöka kämpa på och lära oss språket, alla vi som är i våran generation. Så att vi kan föra det vidare till fler. Det krävs att vi tar tag i det själv, ingen annan kan ju göra det åt oss.⁴²

3.4.1 Vem ”äger” språket?

Olika språkgrupper har olika sätt att förhålla sig till att utomstående lär sig språket eftersom det ibland bara anses tillhöra den egna gruppen. Frågan om vem som ”äger” språket kan därför leda till konflikter inom grupperna (jfr Weinberg och De Korne 2015, 9). Samtidigt kan

⁴⁰ <https://www.minoritet.se/3611>

⁴¹ <https://www.ummikko.se/avsnitt/avsnitt-6-ida-karkiainen>

⁴² <https://www.ummikko.se/avsnitt/avsnitt-4-jonas-pietikainen>

det ses som en ödesfråga att intresset sprids även utanför gruppen när det gäller mycket små och hotade språk. Annika Pasanen (2018) som skriver om revitaliseringen av det enaresamiska språket betonar vikten av att det utöver enaresamerna själva fanns tillräckligt många utomstående som valde att lära sig enaresamiska för att sedan kunna använda det som arbetsspråk. På det sättet kunde språkanvändningen breddas och normaliseras i samhället, vilket också höjde språkets status och lockade andra till att använda sig av sina språkkunskaper. Pasanen anser att denna "etniska neutralitet" bland enaresamerna var en viktig förutsättning för lyckad revitalisering, det vill säga att man inte fäste så mycket uppmärksamhet vid talarnas etnicitet; tvärtom var alla talare och inlärare välkomna. I praktiken betydde det att barn med olika etniciteter togs emot i de enaresamiska språkböna och att även ett stort antal icke-samer fick delta i språkkurser och andra revitaliseringsarrangemang (Pasanen 2018, 370).

4 Språkförlust, språkrevitalisering och genus

I sin artikel om genus har Piller och Pavlenko (2002, 3) tagit upp genusblindheten i studier om två- och flerspråkighet. Bull et al. (2021) som redovisar forskning om flerspråkighet på Nordkalotten, konstaterar att det idag, två decennier senare, fortfarande finns relativt litet skrivet om relationen mellan genus och flerspråkighet, eller genus och språkförlust respektive revitalisering. Dessutom påpekar författarna att den forskning som de själva redovisar huvudsakligen inte fokuserar på genus:

Det bör påpekas att inget av de forskningsprojekt som ingick i denna studie initialt hade ett särskilt genusperspektiv. I den meningen är genusaspekten som vi fokuserar på här en biprodukt av andra intressen, i vårt fall ett allmänt fokus på de sociolingvistiska relationerna mellan majoritets- och minoritetsbefolkningar och ett särskilt intresse av att bevara urfolks- och minoritetsspråk. (Bull et al. 2021, 1)

Författarna diskuterar även det faktum att de enbart har hittat forskning och iakttagelser som berör kategorierna kvinnor respektive män. I de aktuella historiska källorna och de stora, kvantitativa undersökningarna förekommer genus endast som en binär kategori, medan det i samtida revitaliseringsforskning vore relevant med nyare och mer dynamiska genusbegrepp.

4.1 Assimilationens tid

Flera studier pekar på att kvinnor under den öppna assimilationens tid, åtminstone i nordiska sammanhang, har varit mer benägna att byta till majoritetsspråket än män. I sin kvantitativa undersökning från Tornedalen kunde exempelvis Jaakkola (1969, 47-53) visa att särskilt yngre kvinnor föredrog majoritetsspråket mer än män. Bull et al. (2021) citerar en rubrik från *Dagens Nyheter* den 20 augusti 1968 som Jaakkola nämner och som lyder "Stora

pojkar pratar finska, fina flickor talar svenska.” Jaakkola nämner också att flickorna ofta talade svenska och pojkarna finska på skolgården.

Även Erling Wande nämner att pojkarna i Tornedalen tenderade att tala mer finska på skolgården och på fritiden än flickorna (Wande 1984, 167). Bull et al. (2021) citerar Wande som växte upp i Tornedalen under 1950- och 1960-talen och talade meänkieli som sitt modersmål. Han berättar att pojkarna i hans egen skola brukade tala finska eller meänkieli trots att det var förbjudet på skolgården. Det betraktades som ”manligt” eller ”coolt”. Flickorna tenderade att tala svenska, vilket pojkarna tolkade som ett försök att framstå som ”finare”. Elenius (2003, 11) nämner i sin studie av språkstrategier hos män och kvinnor i Tornedalen att pojkarna skämdes och var rädda för att betraktas som snobbar om de talade svenska. I en studie av språkbiografiskt material berättar en äldre tornedaling om liknande attityder bland skolpojkar:

och tidigare då alltså i realskolan till exempel så var det så att var man fjantig som kille så var man fjantig om man pratade svenska men sedan fanns det ju då lärarbarn som inte kunde [finska] och då respekterade vi det så att vi pratade svenska med dem (Pietikäinen et al 2011, 77)

Birger Winsa (1993) förklarar pojkarnas och männens benägenhet att hålla fast vid finskan med det som han kallar för språkets dolda prestige bland män. I Tornedalen har minoritetsspråken finska och meänkieli traditionellt varit förknippade med det som ansetts vara manliga sysslor – jakt, fiske, fotboll med mera – medan de inte verkar ha varit lika viktiga i sådana sysslor som flickorna ägnat sig åt. Winsa återger lokala berättelser om hur pojkar uppvaktat flickor på svenska men gått över till finska när de väl gift sig (1993, 9-10).

Enligt de studier som Bull et al. (2021) redovisar verkar samma mönster ha funnits bland kväner i Norge. Unga kvinnor lärde sig gärna norska vilket tolkades som en önskan att framstå som ”finare” medan unga män ofta började arbeta med fiske och tjärbränning där språket var finska. I hemmen började mammorna ofta tala norska med barnen. I intervjuerna berättade både män och kvinnor att lärarna i skolan krävde att kvinnorna skulle tala norska med barnen och att kvinnorna var ansvariga för språkbytet därför att det var de som tog hand om barnen i hemmet.

Marjut Aikios (1988, 1992) longitudinella forskning om språkbytet från samiska till finska i Finland, liksom i Bulls (1994, 2009) och Johansens (2009) studier av språkbytet från samiska till norska i Norge visar samma mönster när det gäller språkvalet. Bull et al. (2021) konstaterar att de samiska kvinnorna, på samma sätt som kvinnorna i tornedalska och kvänska samhällen, ledde övergången till majoritetsspråket i hemmen. Vuxna, gifta kvinnor främjade språkbytet i synnerhet när deras barn nådde skolåldern.

Språkbytet kunde ske på lite olika sätt på olika platser. Många barn som bodde i avlägsna trakter var tvungna att vistas långa perioder på skolinternat där majoritetsspråket brukades och där minoritetsspråken var förbjudna. När barnen återvände hem, tenderade många av dem att tala majoritetsspråket (Bull et al. 2021).

4.2 Revitaliseringens tid

När den öppna assimilationspolitikens tid tog slut och språkrevitaliseringen så småningom började vinna terräng, kunde man se att mäns och kvinnors roller i den nya situationen på många håll hade blivit de motsatta: nu visade kvinnorna en större vilja att ta tillbaka och stärka minoritetsspråken medan männen i stället verkade vara mindre intresserade av det.

Trots att både kvinnor och män i vissa skeden hade deltagit i etnisk aktivism kommer Bull et al. (2021) med hänvisning till Aikio (1994, 14-15), Rasmussen (2005) och Johansen (2009) fram till att kvinnorna hittills spelat en klart mer aktiv roll i språkrevitaliseringen.

Cullboms (1994) studie från Tornedalens i mitten av 1980-talet visar att det var fler flickor än pojkar som använde finska och att deras attityder till finska var mer positiva än pojkarnas (Cullblom 1994: 55, 76-77). Flickornas förändrade attityder kunde enligt Cullbom bero på deras större medvetenhet om aktuella trender. Wande (2021, 172) skriver om samma förändring som även han iakttagit och konstaterar att man numera slagit fast att det finns ett större intresse för språkfåtertagande bland yngre kvinnor trots att försvenskningen tidigare hade gått fortare bland yngre kvinnor än män. Lärarkåren har i de nordiska länderna på många håll dominerats av kvinnor, vilket innebär att de som i skolorna arbetat för revitalisering (på samma sätt som tidigare för assimilering) oftast varit kvinnor. Därför är genusaspekten här än mer relevant i jämförelse med andra samhällsområden (Gröndahl et al. 2010, 20)

När det gäller revitaliseringen av sydsamiskan i Sverige fann Huss och Gröndahl (manuskript) i en studie med föräldrar, lärare och kulturarbetare att det fanns ett samband mellan kön och ålder gällande intresset att delta i revitaliseringen: de yngre var mer intresserade än de äldre och kvinnor mer intresserade än män. Ett ofta förekommande diskussionsämne bland de intervjuade i studien var hur man skulle kunna locka fler män att delta i språkrevitaliseringen.

Anna-Riitta Lindgren (2000, 179-182) beskriver liknande mönster i samiska familjer bosatta i Helsingfors: fler kvinnor än män använde samiska och fler kvinnor än män hade revitaliserat sitt eget samiska språk genom att skaffa sig skriftlig kompetens i språket, utöver muntliga kunskaper.

I en utvärdering av Samiskt Språkcentrums revitaliseringsverksamhet 2010-2016 (Huss 2017) var det från allra första början uppenbart att proportionerna mellan kvinnor och män som deltog i aktiviteterna var mycket ojämna. Redan i den första årsrapporten (2010)⁴³ påpekas att de flesta som aktivt deltog i revitaliseringsverksamheten var kvinnor, och att revitaliseringen därför riskerade att uppfattas som en "kvinnofråga". I en intervju nästan tio år senare bekräftades det att det fortfarande fanns en klar dominans av kvinnor i språkarbetet och på kurser, seminarier och liknande samt att man från centrrets håll medvetet strävade efter att nå män genom aktiviteter som var särskilt utformade för dem (Ingegerd Vannar citerad i Bull et al. 2021). I sin artikel om ett revitaliseringsprojekt i Enare, Finland, tar Pasanen (2019) upp en liknande iakttagelse: kvinnorna dominerar stort på

⁴³ <https://sametinget.se/30175>, se s. 9, fotnot 7.

områdena lärande, revitalisering och språkplanering. Orsakerna till detta förklarar hon på följande vis:

Många samiska män arbetar heltid som renskötare, och andra till exempel som byggnadsarbetare som pendlar mellan Finland och Norge. Renskötare kan inte ta ledigt ett år för språkstudier. Kvinnor tillbringar ofta mer tid hemma, eller arbetar till exempel inom offentlig sektor, vilket gör det mycket lättare för dem att gå en språkkurs.

Det finns också andra orsaker menar Pasanen och hänvisar till Marjut Aikio som tidigt tog upp samma sak:

Aikio påpekade redan 1988 att det förhållandevis ofta är mamman i familjen som studerar ett samiskt språk, även när mamman är finsk och pappan same. Enligt Aikio verkar det vara mycket lättare för en person som ursprungligen kommer utifrån att studera och använda språket, till följd av avsaknaden av "en medfödd belastning i form av ett tabu som förbjuder det samiska språket" (Aikio, 1988: 312).⁴⁴

I en intervjuundersökning bland talare av syd-, lule- och umesamiska fann Fjellgren och Huss (2019) att andelen män som deltog i olika slags revitaliseringsprojekt var få, och en klar majoritet av dem som deltog eller höll i projekten eller fungerade som lärare i samiska var kvinnor. Författarna tar också upp den vanliga iakttagelsen att männen i allmänhet har större svårigheter med att tala om känslor, och diskuterar huruvida detta delvis kan förklara varför det är så få män som engagerar sig i revitaliseringsprojekt där bearbetning av känslor och gamla trauman ofta ingår som en del i arbetet och till och med som en förutsättning för framgångsrik revitalisering. Litteraturforskaren Satu Gröndahl (2022) konstaterar i linje med detta att det framför allt är unga kvinnliga författare i Sverige som behandlar frågor om modern samisk identitet från unga samers perspektiv. Författarna konstruerar samisk kvinnohistoria över flera generationer och historien är ofta präglad av smärtsamma minnen och tidigare stigmatisering.

I rapporten *Kunskap för egenmakt* återger Gröndahl et al. (2010) delar av en intervju med Jane Juuso där Juuso ger uttryck för det stora intresset hos framför allt unga kvinnor att delta i hennes kurser i kognitiv beteendeterapi för att komma över språkspärren (se avsnitt Språkspärr). Juuso nämner att vissa män inte vill delta vilket hon tror kan bero på arbetsformen. Kursdiskussionerna kretsar ofta kring djupt personliga frågor vilket kan upplevas som slitsamt av deltagarna, och kan av männen uppfattas som alltför privata och personliga. (Gröndahl et al 2010, 26)

När det gäller könsroller i den samiska världen i allmänhet hävdar Fjellgren och Huss (2019) att läget håller på att förändras. Under senare tid har fler män blivit aktiva i språkarbetet och det finns många exempel på yngre män som valt att föra över samiskan till sina barn. Unga män använder samiska i sociala medier och skriver om vikten av att stärka språket. Författarna diskuterar om detta är ett resultat av att det samiska språket i Sverige numera alltmer ses som något värdefullt, något som innebär status. De tar också upp tecken på att de traditionella könsrollerna håller på att luckras upp när samiska män syr traditionella samiska kläder eller när sydsamiska kvinnor aktivt deltar i renskötelse på samma nivå som

⁴⁴ Om Aikios iakttagelse gällande den medfödda känslan av språket som tabu för samer, se avsnitt Språkspärr.

männen. De svårigheter som Leonard (2012) behandlar när det gäller de traditionella könsrollernas negativa inverkan känns inte igen i studierna från Norden. Leonard skriver om revitaliseringen av miamispråket i Kalifornien och om vissa könsroller inom revitaliseringsrörelsen som bryter mot författarens egna tankar om jämställdhet mellan könen (Leonard 2012, 341). Enligt Leonard kan essentialiserande kulturella drag och könsroller som framkallas av revitaliseringsrörelsen göra att deltagarna känner sig pressade att agera på ett "traditionellt" könskodat sätt, till exempel att kvinnliga deltagare tvingas anpassa sig efter en mer traditionell kvinnoroll än vad de är vana vid. Det kan leda till olika slags identitetskonflikter eftersom deltagarna har socialiserats i ett samhälle med helt annorlunda normer (Leonard 2012, 339).

Bulls et al. (2021) slutsatser från Nordkalotten, baserade på empiriska studier och annan data, är att kvinnorna under assimilationstiden aktivt främjade användningen av majoritetsspråken i hemmen och i lokalsamhällena, medan de i senare tider i stället tagit ledningen när det gäller att återintroducera och stärka minoritetsspråken i samhället. Mer forskning behövs för att undersöka om samma mönster återfinns på andra håll. Författarna avslutar sin artikel med en fundering om kvinnors tidigare avståndstagande från det egna språket:

[...] de språkval kvinnorna gjort under assimilationsperioden såväl som under revitaliseringen har motiverats av ett medvetet ansvar för barnens välmående. Även om deras roll som assimilationsagenter har kritiserats av senare generationer är en sådan kritik i de flesta fall orättvis. I den situation som kvinnorna befann sig i gjorde de vad de ansåg var rätt, även om det innebar mycket hårt arbete. Att byta språk är hårt arbete! Övertygelsen om att de hade ett ansvar att tala majoritetsspråket med sina barn måste ha varit tung och påfrestande att bära. De övergav sitt eget modersmål som de flesta av dem behärskade mycket bättre än sitt andraspråk eftersom majoritetsspråket bara var ett skolspråk för dem. Som vuxna tog de med sig majoritetsspråket till sina hem och trodde att detta skifte skulle hjälpa deras barn till ett bättre liv än vad de själva hade haft. (Bull et al., 2021)

5 Sambandet mellan språk och hälsa/välbefinnande

I sin bok *Language Attitudes and Social Identity* (1998) förknippade Birger Winsa minoritetspositionen med sämre hälsa. Han beskrev svag ekonomi, höga sociala kostnader och hög arbetslöshet som utmärkande för Tornedalen och särskilt den finsktalande befolkningen (Winsa 1998, 27-30). Enligt hans källor återfanns tre av de fem finsktalande kommunerna – Gällivare, Övertorneå och Haparanda – bland de nio kommuner i Sverige där den förväntade livslängden var allra lägst vilket enligt honom korrelerade med de höga ohälsotalen bland den finsktalande befolkningen. De högsta sjukdomstalen nationellt fanns i Haparanda kommun, men även Pajala, Gällivare och Övertorneå var bland de tio kommuner med de högsta sjukdomstalen i landet. Winsa nämner dock att situationen så småningom har kommit att förbättras något. När det exempelvis gäller den traditionellt höga arbetslösheten i Tornedalen verkar den etniska renässansen med början på 1980-talet ha

bidragit till en ökande tvåspråkighet i befolkningen vilket i sin tur korrelerar med en något sjunkande arbetslöshet (Winsa 1998, 30), någonting som i sin tur sänker ohälsotalen.

Som Winsa visar finns det alltså fog för antagandet att exempelvis tornedalingarnas minoritetsposition på olika sätt påverkat deras hälsa och välbefinnande. Hans påpekande om att den påbörjade revitaliseringsrörelsen eventuellt kan ha förbättrat situationen är i linje med erfarenheter från annat håll. Det har sedan länge funnits observationer och anekdotisk evidens om sambandet mellan språk- och kulturbevarande och välbefinnande. I många lokalsamhällen har man förknippat språkförlust med sorg, saknad och sociala problem av olika slag, medan exempelvis lokalt förankrade revitaliseringsprojekt har uppfattats som läkande. Många vittnar om att öppen assimilationspolitik och annat förtryck har lämnat försvagade och splittrade lokalsamhällen, låg självkänsla och hopplöshet efter sig. Vad innebär detta för hälsan?

I Norge sammankopplade distriktsläkaren Per Fugelli redan tidigt den allmänt dåliga självkänslan och ohälsan hos kväner och samer med förtrycket av dem och nedvärderingen av deras kulturer. Han gjorde en av de första hälsoundersökningarna bland samer i Norge och kom till slutsatsen att det norska samhället hade förorsakat stora delar av den samiska befolkningen svåra hälsoskador. I en norsk dokumentärserie om samernas situation på Nordkalotten från 2013 säger han:

Förutsättningen för god hälsa är att du är någorlunda trygg i dig själv, och att du är på det stora hela nöjd med dig själv som den du är, dina rötter, dina tankar, dina känslor, ditt språk, dina sånger och berättelser. Och så kommer majoritetssamhället Norge och säger till samerna: Ni är ingenting värda som samer. För att bli ordentliga människor måste ni bli som oss. Och vi försökte inpränta detta i dem från skolan.

År 2017 kommenterade Fugelli det norska vägverkets planer att sätta upp fler samiska skyltar. Under rubriken "Samiske skilt er en god investering for folkehelsen" konstaterade han, då professor i socialmedicin, att skyltar på samiska helt klart bidrog till folkhälsan:

Det kommer förmodligen att kosta hundratusentals eller miljontals kronor, men om man tänker på folkhälsan, samernas historia, att satsa på en trygg samisk identitet och framtid, så är det här en bra investering. [...] Det har aldrig varit slöseri med pengar att ge människor värdighet, trygghet och en god känsla av att här hör jag hemma.⁴⁵

Här handlade det om enstaka ord och ortnamn på skyltar men ändå var det symboliskt viktigt att lyfta fram dem för att signalera för alla att såväl språket som delas talare hörde till och hade sin plats på orten.

Trots att det inte alltid är helt enkelt att sätta upp skyltar på minoritetsspråk så är det ändå betydligt mer krävande att aktivt stärka och främja ett språk som talas av allt färre människor. Dorian (1987) som forskat om gaeliskan i East Sutherland och dess tillbakagång, betonar svårigheterna med språkbevarande och främjande av minoritetsspråk i en situation där såväl talarna själva som deras omgivning uppfattar företaget som meningslöst. Hon diskuterar värdet av sådana strävanden och kommer fram till att det ändå finns starka skäl

⁴⁵ https://www.nrk.no/sapmi/_samiske-skilt-er-en-god-investering-for-folkehelsen-1.13431872

att fortsätta med dem. Enligt henne är en av de vanligaste orsakerna till misslyckanden de negativa attityder som talarna eller de potentiella talarna själva anammat. Typiskt i ett sådant sammanhang är att det hotade språksamhället också har frångått sitt kulturella arv, det vill säga att talarna ofta är förvånansvärt ovetande om var deras förfäder kom ifrån, hur de försörjde sig själva, hur deras kulturella institutioner fungerade och hur den traditionella kulturen som inbegriper sånger, berättelser, ordspråk, humor, konst, slöjd med mera såg ut. Att återerövra sådan kunskap har ett värde i sig och bidrar till en positivare självuppfattning och större självförtroende, menar Dorian (1987).

Tanken om att medvetenhet och kunskap om den egna historien och kulturen är viktigt för minoriteter och urfolk förekommer i flera studier. Daryl Baldwin, som deltagit i miamispråkets återtagande i Kalifornien, skriver att arbetet med språket har fungerat läkande av det skälet att man börjat fundera på det som hänt och stärkt länkarna till sin egen grupp. Hon skriver:

Vårt språktätagande har tvingat oss att se på oss själva och få en bättre förståelse för vår historia och hur vi kom till denna punkt. Många, om inte de flesta, av våra utmaningar skapas inifrån. För att vi ska kunna övervinna dem måste vi utveckla en god förståelse för oss själva. Språktätagande handlar om att bygga en samhällsgemenskap och läkandet av sår skapade i det förflutna (Baldwin 2003, 15-16)

Det finns fortfarande ganska lite regelrätt forskning kring sambandet mellan språk och hälsa eller välbefinnande, men mängden studier ökar hela tiden. Det föreligger exempelvis studier som påvisar att suicidförekomsten bland ungdomar sjönk till noll bland urfolksgrupper där minst hälften av medlemmarna besatt tillräckliga språkkunskaper för att kunna "konversera" på sitt ursprungsspråk (Chandler och Lalonde 2008). I annan forskning observerades ett positivt samband mellan hållbarheten av land, kultur, språk och urfolkets emotionella välbefinnande (Biddle and Swee 2012).

Det finns också studier som menar att språkbevarande och revitalisering förväntas bidra till en lägre förekomst av speciella sjukdomar som exempelvis diabetes (Grier et al. 2014) I NITV News, Australien, den 21 februari 2017 beskrivs ett försök att genom språkrevitalisering bota just diabetes. Professor Zuckerman från University of Adelaide säger: " I aboriginsamhällen mår man bättre när man har ett språk, när man utför saker [seder, ritualer] för att återfå kontakt med sina gammelmor- och farföräldrar, man känner sig friskare i sinne och kropp." Han fortsätter:

Språkmord eller språkdöd leder till en förlust av kulturell autonomi. Det resulterar i en förlust av intellektuell suveränitet. Det ger upphov till en förlust av andlighet, en förlust av själ bildligt talat... Detta leder till depression, övervikt, diabetes...

Walsh (2018) ger fler exempel från Australien men tillägger att det finns ett stort behov av större longitudinella, kvantitativa studier. I många uttalanden och i mindre, kvalitativa studier som finns att tillgå idag kan man hitta samband och korrelationer mellan språk och hälsa men det innebär inte nödvändigtvis att det skulle råda kausalitet dem emellan. Ämnet har dock börjat intressera allt fler forskare och praktiker, och i flera nya

forskningspublikationer diskuterar man sambandet mellan revitalisering, hälsa och välbefinnande (Walsh 2018; McCarty et al. 2019; Grenoble 2021).

Stångberg et al. (2022) som studerat situationen för sydsamerna i Dearn/Tärnaby i Sverige, beskriver enskilda människors tankar kring vad som påverkat den upplevda känslan av ohälsa i den lokala sydsamiska gemenskapen. Utöver en lång historia av olika slags statliga övergrepp beskriver man den långt gångna språk- och kulturförlusten som orsaken till ett generationsövergripande trauma i behov av läkning. Författarna konstaterar att ohälsan bland urfolk har sina rötter i kolonialismen i alla dess former: tvångsförflyttningar, miljöförstöring, språklig och kulturell assimilation med mera och betonar vikten av mer självbestämmande för att förbättra situationen. De citerar ett antal forskare som menar att fysisk och psykisk ohälsa återfinns där urfolk saknar självbestämmande och rättigheter stipulerade i konventioner och deklarationer. Språkets vitalitet och talarnas välbefinnande och möjligheter till självbestämmande hör ihop. Exempelvis Grenoble (2011, citerad av Stångberg et al. 2022) skriver om arktiska urfolkspråk på följande vis:

I Arktis, liksom på andra håll, är språkitalitet kopplad till talarnas allmänna vitalitet, deras fysiska, mentala och sociala välbefinnande och deras förmåga att bestämma över sin egen livsstil, sina försörjningsmöjligheter och sitt språk. (Grenoble 2011, 14)

Även Kirmayer et al. (2011, 89), som hänvisar till observationer bland urfolksgrupper i Kanada, ser revitaliseringen av språket, kulturen och spiritualiteten som grunden för individuell och kollektiv uthållighet. De skriver:

Att lära sig om sitt språk, sin kultur och sina traditioner stärker identitetskänslan och motverkar därigenom direkt den kulturella diskontinuitet och fördrivning som följde av kolonialismen och dess efterdyningar. (Kirmayer et al. 2011, 89).

Det finns också tecken på att majoritetsbefolkningar börjar bli medvetna om kulturens viktiga roll för hälsan. I en stor världskongress för folkhälsa som ägde rum i Australien 2017 tog man allmänt ställning för sådana teser och kritiserade de gängse metoderna för att råda bot på ohälsan bland urfolken. I tidningen *Guardian* 2017-04-05,⁴⁶ citerades detta under rubriken *Stronger Indigenous culture would cut suicide rates, health congress told*. I artikeln stod bland annat följande att läsa:

Lösningen till att minska de skyhöga självmordstalen hos urfolk världen över ligger i att stärka kulturen snarare än att bara fokusera på frågor som drog- och alkoholmissbruk, påpekade experter vid en global konferens. Självmord återfinns bland de vanligaste dödsorsakerna bland urfolksungdomar över hela världen, trots ansträngningar som gjorts för att lösa problemet med hjälp av metoder som utvecklats i andra samhällen.

I sin artikel *Toward a new conceptualisation of language revitalization* skriver Grenoble och Whaley (2020) att det är dags att tänka på revitaliseringen på ett nytt sätt: som ett medel för att främja välbefinnandet och egenmakten hos talare och potentiella talare. De utgår ifrån den vanliga observationen att språkbytet ofta upplevs som att man förlorat en bit av sig själv

⁴⁶<https://www.theguardian.com/world/2017/apr/05/stronger-indigenous-culture-would-cut-suicide-rates-health-congress-told>

eller som en utarmning av det egna samhället, och att revitalisering därför kan fungera som ett sätt att förbättra välbefinnandet i gruppen. Men språket ska enligt dem inte längre ses som ett självständigt objekt utan snarare som ett utmärkande drag i ett sammanhängande kluster av olika sociala aktiviteter som bidrar till en viss grupps välbefinnande. De skriver:

Därför är språkrevitalisering inte bara, eller ens i första hand, en fråga om att lära ut kompetens i en språklig kod, utan en fråga om att introducera (eller förstärka) språkanvändning, förbättra språkattityder och stärka självförtroendet, något som redan erkänts i en mängd studier om språkrevitalisering. (Grenoble och Whaley 2020, 12)

Enligt Grenoble och Whaley (2020, 13) påverkar revitaliseringen inte hälsan och välbefinnandet direkt utan indirekt. Välbefinnandet måste enligt dem uppfattas som ett vidare begrepp än fysisk och mental hälsa, även om de tillägger att sådana fördelar naturligtvis också är mycket viktiga i sammanhanget. Mer generellt ser de välbefinnande som en väsentlig del av starka samhällen, en del som också omfattar en fungerande resiliens i tider av sociala förändringar, inklusive en större grad av självbestämmande, synlighet och respekt. Att revitaliseringen kan vara en del av utvecklingen mot starkare individer och samhällen kan vi därför se som ett mycket övertygande argument för fortsatta revitaliseringssträvanden på olika håll i världen.

6 När lyckas revitaliseringen?

En speciell svårighet när det gäller forskningen om språkrevitalisering är att definiera när den har lyckats respektive misslyckats. Det finns berömda framgångshistorier, exempelvis revitaliseringen av maorispråket, hawaiiskan och walesiskan. I alla dessa fall har språken fått en stark samhällselig status och utbildningen från förskola till skola har varit de viktigaste revitaliseringsarenorna. Detta till trots är många oroade över hur framtiden kommer att se ut för dessa språk. Kan man tro på att språken nu är tryggade?

De officiella målen för revitalisering kan variera från situation till situation och från fall till fall. Det handlar inte alltid om att stärka språken så att de återförs till alla livssfärer från hemmen till nationell administration, medier mm. När det gäller extremt hotade eller till och med döende språk kan det ibland anses vara tillräckligt att främja dokumentation och förmågan att samtala på språket, medan man i andra fall kan eftersträva att främja litteracitet på språket genom skolutbildning. Man kan också utgå ifrån behovshierarkier, det vill säga att man först gör en bedömning av vilka steg som är de mest grundläggande att börja med för att i en senare fas stärka språken även i andra kontexter (Huss 2008a). I varje given situation finns det åtgärder som passar bättre än andra, behov som är viktigare än andra. Resurserna är oftast knappa och tiden kan också vara en bristvara. Har föräldrarna slutat att föra över sitt språk till sina barn torde exempelvis myndighetsservice eller en dagstidning på det egna språket vara mindre viktiga för språkbevarande eller revitalisering än språkbon och språkbadsskolor där barn får nya möjligheter att tillägna sig språket. (Huss 2008a, 52)

Svårigheterna att bedöma läget gäller alla fall av språklig revitalisering. Vilka slags kriterier borde man använda när man vill utvärdera resultatet av lokala revitaliseringsinsatser, och vem ska ges rätten att fastställa dessa kriterier? Vi vet att olika revitaliseringsrörelser kan ha mycket olika målsättningar och även olika sätt att definiera sin egen framgång eller sitt eget misslyckande. Det som några uppfattar som en lyckad revitalisering kan för andra framstå som ett nederlag.

Åsikterna kan också variera mellan individer inom en och samma rörelse, eller hos en och samma individ vid olika tidpunkter. Fishman skriver om svårigheten att bedöma ett misslyckande: " [...] it not only depends on the eyes of the beholder, but the same beholder may evaluate it differently on two different occasions separated by little if any elapsed time" (Fishman and García 2011, 5).

En ytterligare fråga är om vi faktiskt kan utvärdera resultatet som det förefaller vara vid en viss tidpunkt utan att veta vad som kommer att hända i framtiden. Det finns många faktorer involverade, och samma politik kan ibland leda till olika resultat. Revitalisering är knappast någonsin en enkelriktad process utan assimilation och revitalisering pågår oftast sida vid sida (Lindgren 2000). Därför är det också omöjligt att svara på frågor som "Har vi gjort tillräckligt?", "Är språket tryggt?" eller "Är det för sent att göra något"? Det finns exempel på språk som länge talats av riktigt stora populationer, för att sedan, på en förhållandevis kort tid, bli akut hotat när det av någon anledning inte längre överförs till nästa generation. Det finns också fall där det under lång tid har funnits en jämn, nedåtgående trend som pekat mot språkdöd när en ny, motsatt tendens plötsligt uppenbarar sig. Det finns även exempel på språk som inte har talats av någon under flera decennier men som återupplivats och tagits i bruk i olika användningsdomäner (se exempelvis Amery 2000; Baldwin 2003). I litteraturen kallas sådana språk ibland som "slumrande" eller "sovande" som här i en australiensisk kontext:

Vissa människor har beskrivit Kurna-språket som ett "dött" språk. Men Kurna-folket tror inte på det. Vi tror att vårt språk är ett levande språk och att det bara har sovit och att det är dags att väcka det nu och det är vad vi gör. (Amery 2000, 1)

Orden i citatet ovan leder tankarna till det som redan tagits upp i kapitlet om språk och hälsa: att arbetet för språkrevitalisering också är så mycket mer, att det erbjuder något att kämpa för, att tro på och vara stolt över. Grenoble (2021) 15 skriver under rubriken *Why revitalize?*

Människor påbörjar ofta revitaliseringen med målet att lära sig tala sina förfäders språk, men finner sedan att fördelarna sträcker sig långt bortom språklig kompetens. Ofta för själva revitaliseringsarbetet samman människor och stärker lokalsamhällena [...] (Grenoble 2021, 15).

Revitaliseringens större uppgift, dess läkande kraft och dess möjligheter att ge talarna och de potentiella talarna egenmakt och möjlighet att påverka sina egna öden beskriver Grenoble (2021) så här.

Läkning genom revitalisering omfattar mer än språkspecifika trauman; den är ett viktigt medel för att kunna bygga motståndskraft. Att använda ett språk kan vara ett sätt att återta kontrollen över ens eget öde; det kan vara politisk motståndshandling, ett motstånd mot språklig och kulturell assimilering, mot själva koloniseringen. (Grenoble (2021, 15)

Om minoriteter och urfolk upplever att de genom revitaliseringsrörelsen fått känslan av att själva kunna motverka den språkliga och kulturella assimilationen och att kunna kontrollera sin framtid, har rörelsen lyckats med en mycket viktig bedrift.

Referenser

Ackermann-Boström, Constanze (2022). "Språket fick jag inte med mig som liten." Unga meänkielbrukares samtal om språkbevarande i sociala medier. *Tidskrift för genusvetenskap* 42 (4), 33-50.

Aikio, Marjut (1988). *Saamelaiset kielenvaihdon kierteessä. Kielisosiologinen tutkimus viiden saamelaiskylän kielenvaihdosta 1910–1980*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Aikio, Marjut (1992). Are women innovators in the shift to a second language? A case study of Reindeer Sámi women and men. Bull, Tove & Swan, Toril (red.) *Language, Sex, and Society* [Special issue]. *International Journal of the Sociology of Language* 94, 43–61.

Amery, Rob (2016). *Warraparna Kurna! Reclaiming an Australian language*. Adelaide: University of Adelaide Press.

Arola, Laura, Kangas, Elina, Pelkonen, Minna & Winsa, Birger (2013). *Meänkieli Ruottissa. Raportin yhteenvedo ELDIA-projektissa*. Johannes Gutenberg-Universität Mainz: Studies in European Language Diversity for All (ELDIA).

Baldwin, Daryl (2003). Miami Language Reclamation: From Ground Zero. A lecture presented by the Center for Writing and the Interdisciplinary Minor in Literacy and Rhetorical Studies Speaker Series No. 24. Kirsten Jamsen, Series Editor, Elizabeth Oliver, Editor.

Biddle, N., & Swee, H. (2012). The Relationship between Wellbeing and Indigenous Land, Language and Culture in Australia. *Australian Geographer* 43(3): 215-232.

Bull, Tove (1994). Språkskifte og språkbevaring blant norske kystsamar. Kotsinas, Ulla-Britt & Helgander, John (red.) *Dialektkontakt, språkkontakt och språkförändring i Norden*. Föredrag från ett forskarsymposium. MINS 40, 129-139. Stockholm: Stockholms universitet.

Bull, Tove (2009). Det kvinnelege paradoks. Språkendring og kjønn. Niemi, Einar & Smith-Simonsen, Christine (red.) *Det hjemlige og det globale. Festskrift til Randi Rønning Balsvik*, 260–273. Oslo: Akademisk publisering.

Bull, Tove, Huss, Leena & Lindgren, Anna-Riitta (2021). Language shift and language (re)vitalisation. The roles played by women and men in northern Fenno-Scandia (The North Calotte). <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/multi-2021-0111/html>

Chandler, Michael J. & Lalonde, Christopher (2008). Cultural Continuity as a Protective Factor against Suicide in First Nations Youth. *Horizons – A Special Issue on Aboriginal Youth, Hope or Heartbreak: Aboriginal Youth and Canada's Future*. 10(1), 68-72

Crawford, Michael (2000). *At war with diversity: Language policy in an age of anxiety*. Multilingual Matters Ltd., Clevedon, Avon.

Crystal, David (2000). *Language death*. Cambridge University Press, Cambridge.

Cummins, Jim (1998). Immersion education for the millennium: What have we learned from 30 years of research on second language immersion? M. R. Childs & R. M. Bostwick (red.) *Learning through two languages: Research and practice*. Second Katoh Gakuen International Symposium on Immersion and Bilingual Education, 34-47. Katoh Gakuen, Japan.

Dixon, Robert M.W. (1997). *The rise and fall of languages*. Cambridge University Press, Cambridge.

Dauenhauer, Nora Marks & Dauenhauer, Richard (1998). Technical, emotional, and ideological issues in reversing language shift: examples from Southeast Alaska. Grenoble, Lenore & Whaley, Lindsay (red.) *Endangered languages. Language loss and community response*, 57 – 98. Cambridge: Cambridge University Press.

Dorian, Nancy (1987). The Value of Language-Maintenance Efforts which are Unlikely to Succeed. *International Journal of the Sociology of Language*, 68, 57-67.

Dorian, Nancy (1993). Discussion Note. A response to Ladefoged's other view of endangered languages, *Language*, 69(3), 575–79.

Dorian, Nancy (1994). Purism vs. compromise in language revitalization and language revival. *Language in Society*, Vol. 23.

Dorian, Nancy (1998). Western language ideologies and small-language prospects. Grenoble, Lenore A. & Whaley, Lindsay J. (red.) *Endangered Languages. Language loss and community response*, 3-21. Cambridge University Press, Cambridge.

Eastman, Carol M. & Reese, Thomas C. (1981). Associated language. How Language and ethnic identity are related. *General Linguistics*, Vol. 21, No. 21.

Elenius, Lars & Ekenberg, Stefan (2002). *Minoritetsspråk och myndighetskontakt – flerspråkighet bland användare av samiska, meänkieli och finska i Norrbottens län efter minoritetsspråkslagarnas tillkomst 2000*. Luleå: Luleå tekniska universitet.

Elenius, Lars (2003). Språkstrategier bland tornedalingar och samer i norra Sverige under 1900-talet. *Kvinnoforskningsnytt* nr 2-3. Luleå: Luleå tekniska universitet.

Elenius, Lars (2005). Ett uthålligt språk – genomförande av lagarna om användning av minoritetsspråk i förvaltningsområdena i Norrbottens län åren 2000–2004. Hyltenstam, Kenneth & Milani, Tommaso (red.) *Nationella minoriteter och minoritetsspråk (2004/05:RFR3)*. Stockholm: Konstitutionsutskottet.

Fishman, Joshua A. (1991). *Reversing language shift: theoretical and empirical foundations of assistance to threatened languages*. Clevedon: Multilingual Matters.

Fishman, Joshua A. (1997). *In praise of the beloved language. A comparative view of positive ethnolinguistic consciousness*. Berlin; New York: Mouton de Gruyter.

Fishman, Joshua (red.) (2001). *Can Threatened Languages Be Saved? Reversing language shift, revisited - A 21st century perspective*. Clevedon: Multilingual Matters.

Fishman, Joshua & García, Ofelia (red.) (2011). *Handbook of Language and Ethnic Identity, Volume 2. The Success-Failure Continuum in Language and Ethnic Identity Efforts*. New York, N.Y.: Oxford University Press.

Fjellgren, Patricia & Huss, Leena (2019). Overcoming Silence and Sorrow: Sami Language Revitalization in Sweden. *International Journal of Human Rights Education*, 3(1).
<https://repository.usfca.edu/ijhre/vol3/iss1/4>

Fjellgren, Patricia & Huss, Leena (2022). Språk är relationer. Erfarenheter från ett samiskt mentorprogram på svenska sidan av Saepmie. Kvarfordt Niia, Karin (red.) *Framgång för små språk. En översikt om varför små språk i Norden behöver stärkas och vad som bidrar till ett lyckat språkstärkande arbete*. Uppsala: Institutet för språk och folkminnen.

Granadillo, Tania & Orcutt-Gachiri, Heidi (2011). Introduction. Granadillo, Tania & Orcutt-Gachiri, Heidi (red.) *Ethnographic contributions to the study of endangered languages*, 1–12. Arizona: University of Arizona Press.

Grenoble, Lenore A. & Whaley, Lindsay J. (red.) (1998). *Endangered languages. Language loss and community response*. Cambridge University Press, Cambridge.

Grenoble, Lenore A. & Whaley, Lindsay J. (2006). *Saving languages: an introduction to language revitalization*. Cambridge: Cambridge University Press

Grenoble, Lenore A. & Whaley Lindsay J. (2020). Toward a new conceptualisation of language revitalization. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*. DOI: 10.1080/01434632.2020.1827645

Grenoble, Lenore (2021). Why revitalize? Olko, Justyna & Sallabank, Julia (red.) *Revitalizing endangered languages. A practical guide*, 9-23. Cambridge: Cambridge University Press.

Grier, Angela, Oster, Richard T., Lightning, Rick, Mayan, Maria & Toth, Ellen (2014). Cultural continuity, traditional Indigenous language, and diabetes in Alberta First Nations: a mixed methods study. *International Journal for Equity in Health* 13(1):92

Grin, François (2003). *Language Policy Evaluation and the European Charter for Regional or Minority Languages*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Gröndahl, Satu, Huss, Leena, Jegeback, Per, Kvist Geverts, Karin & Nielsen, Mika (2010). *Kunskap för egenmakt: minoritetskvinnor och folkbildningen*. Uppsala universitet: Forum för nationella minoriteter i Sverige – Hugo Valentin-centrum.

Gröndahl, Satu (2022). Creating new Sámi identity in contemporary literature. Hiroshi Maruyama et al. (red.) *Decolonizing Futures: Collaborations for New Indigenous Horizons*. Hiroshi Maruyama et al. (red.) Uppsala Multiethnic Papers 57, 447-460. Uppsala universitet: Hugo Valentin-centrum.

Hagerman, Maja (2015). *Käraste Herman! Rasbiologen Herman Lundborgs gåta*. Stockholm: Norstedt.

Hinton, Leanne & Hale, Kenneth (red.) (2001). *The Green book of language revitalization in practice*. San Diego: Academic Press.

Hinton, Leanne (2011). Revitalization of Endangered Languages. Austin, Peter & Sallabank, Julia (red.) *The Cambridge handbook of endangered languages*, 291-311. Cambridge: Cambridge University Press.

Hinton, Leanne, Florey, Margaret, Gessner, Suzanne & Manatowa-Bailey, Jacob (2018). The Master-Apprentice Language Learning Program. Hinton, Leanne, Huss, Leena & Roche, Gerald (red.) *The Routledge Handbook of Language Revitalization*, 127-136. New York & Oxon: Routledge.

Hinton, Leanne, Huss, Leena & Roche, Gerald (2018). What Works in Language Revitalization. Hinton, Leanne, Huss, Leena & Roche, Gerald (red.) *The Routledge Handbook of Language Revitalization*, 496-498. New York & Oxon: Routledge.

Hirvonen, Vuokko (2008). "Out on the fells, I feel like a Sámi": Is there linguistic and cultural equity in the Sámi school? Hornberger, Nancy (red) *Can Schools Save Indigenous Languages? Policy and Practice on Four Continents*, 15-41. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Hornberger, Nancy (red.) (2008). *Can Schools Save Indigenous Languages? Policy and Practice on Four Continents*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Huss, Leena (2003). Revitalization in education: An introduction. Huss, Leena, Camilleri, Antoinette & King, Kendall (red.) *Transcending Monolingualism. Linguistic revitalization in education*, 1-16. Lisse: Swetz & Zeitlinger.

Huss, Leena (2005). Språklig revitalisering: en chans till nytänkande. Berntsen, Knut (red.) Om styrking av samisk språk og identitet med vekt på Helgeland og Västerbotten. Rapport om seminar i Hattfjellidal 27. og 28. Januar 2005 7-13. *Fredrikke* nr. 3/2005. Høgskolen i Nesna.

Huss, Leena (2008a). Hur ska den samiska revitaliseringen gå vidare i Sverige? Larsson, Lars-Gunnar & Söder, Torbjörn (red.) *Váimmus čiegan sániid – I hjärtat gömmer jag orden*:

samiskt symposium till minne av Annika Jansson den 4-5 februari 2005, 49-57. Uppsala: Institutionen för moderna språk, Uppsala universitet

Huss, Leena (2008b). Revitalization through Indigenous Education: A Forlorn Hope? Hornberger, Nancy (red.) *Can Schools Save Indigenous Languages? Policy and Practice on Four Continents*, 125-135. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Huss, Leena & Csató, Éva (2010). Hotade språk och forskarens ansvar. Bockgård, Gustav & Håkan Tunón (red.) *Gäller vanligt folkvett också för akademiker? Rapport från ett seminarium om makt och etik*. Uppsala: Centrum för biologisk mångfald.

Huss, Leena (2017). Utvärdering av Samiskt språkcentrum i ett revitaliseringsperspektiv. *Nästa steg? Förslag för en stärkt minoritetspolitik. Delbetänkande av Utredningen om en stärkt minoritetspolitik*, Bilaga 2. SOU 2017:60. Stockholm: Kulturdepartementet, 319-382.

Huss, Leena & Stångberg, Sigrid (2018). The Yoke and the Candy Bowl: Beliefs and Emotions in South Sami Revitalisation. Roche, Gerald, Maruyama, Hiroshi & Virdi Kroik, Åsa (red.) *Indigenous Efflorescence: Beyond Revitalisation in Sapmi and Ainu Mosir*, 129-150. Canberra, Australia: Australian National University.

Huss, Leena (2021). Sverigefinnarna och finska språket. Darvishpour, Mehrdad & Westin, Charles (red.) *Migration och etnicitet: perspektiv på mångfald i Sverige*, 181-199. Tredje upplagan. Lund: Studentlitteratur.

Huss, Leena & Lindgren, Anna-Riitta (2022). The futures of Sámi languages. Valkonen, Sanna, Aikio, Áile, Alakorva, Saara & Magga, Sigga-Marja (red.) *The Sámi World*, 217-231. Routledge.

Hyltenstam, Kenneth (1999). Begreppen språk och dialekt - om meänkielis utveckling till eget språk. Hyltenstam, Kenneth (red.) *Sveriges sju inhemska språk - ett minoritetsspråksperspektiv*, 98-137. Lund: Studentlitteratur.

Hyltenstam, Kenneth & Salö, Linus. Denna volym. Språkideologi och det ofullbordade språkbytet. Den språkliga försvenskningen av det meänkielitalande området. Rapport för Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset.

Jaakkola, Magdalena (1969). Kielten erikoistuminen ja sen seuraukset Ruotsin Tornionlaaksossa. Helsinki: University of Helsinki, MA thesis.

Johansen, Inger (2019). 'But They Call Us the Language Police!' Speaker and Ethnic Identifying Profiles in the Process of Revitalizing the South Saami Language, Culture and Ethnic Identity. Hermanstrand, Håkon, Sem, Leiv, Nilssen, Trond Risto & Kolberg, Asbjørn (red.) *The Indigenous identity of the South Saami: historical and political perspectives on a minority within a minority*, 29-46. Cham: Springer.

Johansen, Åse Mette (2009). "Velkommen te' våres Norge": en kvalitativ studie av språkbytte og språkbevaring i Manddalen i Gáivuotna/Kåfjord. Oslo: Novus.

- Johansen, Åse Mette (2013). Overcoming silence: language emancipation in a coastal Sámi-Norwegian community. Huss, Leena & Lindgren, Anna-Riitta (red.) *Different worlds – same issues? Cases of language emancipation in Norway and France. Special Issue, SOLS Vol 7, No 1-2 (13)*
- Juuso, Jane (2009). *Válddán giellan ruovttoluotta = Tar språket mitt tilbake*. Nordsamisk/norsk version. [Vuonnabahta]: Isak Saba guovddáš.
- Juuso, Jane (2013). *Jag tar tillbaka mitt språk = Mov gielem bäästede vaaltam*. Svensk/sydsamisk version. Kiruna: Sametinget.
- King, Jeanette (2001). Te Kohanga Reo: Maori Language Revitalization. Hinton, Leanne & Hale, Kenneth L. (red.) *The Green book of language revitalization in practice*, 3 upplaga, 119-128. Leiden: Brill.
- King, Kendall A. (2001). *Language revitalization processes and prospects: Quichua in the Ecuadorian Andes*. Clevedon: Multilingual Matters.
- King, Kendall A. & Hermes, Mary (2014). Why Is This So Hard? Ideologies of Endangerment, Passive Language Learning Approaches, and Ojibwe in the United States. *Journal of Language, Identity and Education* Vol. 13, Issue 4, 268-282.
- Kipp, Darrell (2009). 21 Years in the Trenches of Indigenous Language Revitalization. Reyhner, Jon & Lockard, Louise (red.) *Indigenous Language Revitalization Encouragement, Guidance & Lessons Learned*. Flagstaff, Arizona: Northern Arizona University.
- Kirmayer, Laurence J, Dandeneau, Stephane, Marchall, Elizabeth, Phillips, Morgan Kahenttonni & Jessen Williamson, Karla (2011). Rethinking Resilience from Indigenous Perspectives. *The Canadian Journal of Psychiatry* 56, no. 2: 84-91.
- Krauss, Michael (1992). The World's Languages in Crisis. *Language*, Volume 68, Number 1, 4-10.
- Kroskrity, Paul V. (2004). Language Ideologies. Duranti, Alessandro (red.) *A Companion to Linguistic Anthropology*, 496-517. Malden, MA: Blackwell Pub.
- Kroskrity, Paul V. (2009). Language renewal as sites of language ideological struggle. The need for "ideological clarification". Reyhner, Jon & Lockard, Louise (red.) *Indigenous Language Revitalization: Encouragement, Guidance & Lessons Learned*, 71-83. Flagstaff AZ: Northern Arizona University.
- Lane, Pia (2010). 'We did what we thought was best for our children': a nexus analysis of language shift in a Kven community. *International Journal of the Sociology of Language* 202: 63-78.
- Lane, Pia (2011). The birth of the Kven language in Norway: Emancipation through state recognition. *International Journal of the Sociology of Language* 209: 57-74.

Leonard, Wesley Y. (2012). Framing language reclamation programmes for everybody's empowerment. *Gender & Language*, 339–367. Vol 6.2.

Lindgren, Anna-Riitta (1984). What Can We Do When a Language is Dying? Molde, Bertil & Sharp, Derrick (red.) Second International Conference on Minority Languages, June 1983, Turku/Åbo, Finland. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* Vol. 5, Nos 3-4, 293-300. Clevedon: Multilingual Matters.

Lindgren, Anna-Riitta (2000). *Helsingin saamelaiset ja oma kieli*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Maffi, Luisa (red.) (2001). *On biocultural diversity. Linking language, knowledge, and the environment*. Washington, DC.: Smithsonian Institution Press.

Maruyama, Hiroshi (huvudred.) (2022). *Decolonizing Futures: Collaborations for New Indigenous Horizons*. Uppsala Multiethnic Papers 57. Uppsala: Hugo Valentin-centrum.

Matsumura, Kazuto (red.) (1998). *Studies in endangered languages*. Tokyo: Hituzi Syobo.

McCarty, Teresa L. (2002). *A Place To Be Navajo—Rough Rock and the Struggle for Self-Determination in Indigenous Schooling*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

McCarty, Teresa L., Nicholas, Sheilah E. & Wigglesworth, Gillian (2019). Introduction: A World of Indigenous Languages – Resurgence, Reclamation, Revitalization and Resilience. McCarty, Teresa L., Nicholas, Sheilah E. & Wigglesworth, Gillian (red.) *A world of indigenous languages: policies, pedagogies and prospects for language reclamation*, 1-26. Bristol: Multilingual Matters.

MIN-LANG (2006). 4. Committee of Experts of the European Charter for Regional or Minority Languages 2nd evaluation report adopted on 23 March 2006. <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806dbada>

MIN-LANG (2020). 4. Committee of Experts of the European Charter for Regional or Minority Languages 7th evaluation report adopted on 2 July 2020. <https://rm.coe.int/swedenecrml7-en3c-pdf/16809fbaab>

Minde, Henry (2005). Assimilation of the Sami – Implementation and Consequences. *Gáldu čála – Journal of Indigenous Peoples Rights* No. 3/2005.

Mufwene, Salikoko (2002). Colonisation, Globalisation, and the Future of Languages in the Twenty-first Century. *International Journal on Multicultural Societies (IJMS)*, Vol. 4, No. 2, 162 – 193. UNESCO.

Mæhlum, Brit (2019). Southern Saami Language and Culture – Between Stigma and Pride, Tradition and Modernity. Hermanstrand, Håkon, Sem, Leiv, Nilssen, Trond Risto & Kolberg,

Asbjørn (red.). *The Indigenous identity of the South Saami: historical and political perspectives on a minority within a minority*, 17-28. Cham: Springer.

Nationalencyclopedia 17:159 (1995). Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker Ab.

Nettle, Daniel & Romaine, Suzanne (2000). *Vanishing voices. The extinction of the world's languages*. Oxford: Oxford University Press.

Nilsson Ranta, Daniel (2022). En forskningsöversikt och en studie om arbetsstugorna i meänkieliområdet. Rapport beställd av Sanningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset.

Olko, Justyna & Sallabank, Julia (2021). *Revitalizing Endangered Languages: A Practical Guide*. Cambridge: Cambridge University Press.

O'Rourke, Bernadette, Pujolar, Joan & Ramallo, Fernando (2015). New speakers of minority languages: the challenging opportunity – Foreword. *International Journal of the Sociology of Language*, vol. 2015, no. 231, 1-20.

O'Rourke, Bernadette (2018). New Speakers of Minority Languages. Hinton, Leanne, Huss, Leena & Roche, Gerald (red.) *The Routledge Handbook of Language Revitalization*, 265-273. New York & Oxon: Routledge.

Pasanen, Annika (2018). "This Work is Nort for Pessimists". Revitalization of Inari Sámi Language. Hinton, Leanne, Huss, Leena & Roche, Gerald (red.) *The Routledge Handbook of Language Revitalization*, 364-372. New York & Oxon: Routledge.

Pasanen, Annika (2019). Becoming a New Speaker of Saami Language Through Intensive Adult Education. Sherris, Ari & Penfield, Susan D. (red.) *Rejecting the Marginalized Status of Minority Languages: Educational Projects Pushing Back Against Language Endangerment*, 49-69. Clevedon, Avon: Multilingual Matters.

Persson, Curt (2018). *Då var jag som en fånge: Statens övergrepp på tornedalingar och meänkielitalande under 1800- och 1900-talet*. Luleå: Luleå tekniska universitet.

Persson, Curt. Denna volym. Forskningsstudie angående rasbiologiska undersökningar av tornedalingar, kväner och lantalaiset i Sverige. Rapport för Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset.

Pietikäinen, Sari, Huss, Leena, Laihiala-Kankainen, Sirkka, Aikio-Puoskari, Ulla & Lane, Pia (2010). Regulating Multilingualism in the North Calotte: The Case of Kven, Meänkieli and Sámi Languages. *Acta Borealia*, 27:1, 1 – 23.

Pietikäinen, Sari, Laihiala-Kankainen, Sirkka, Huss, Leena & Salo, Hanni (2011). Kieli ja kokemus. Vähemmistökieli kolmen perhesukupolven kielielämäkerroissa. *Puhe ja kieli*, 31:2, 67-88.

Piller, Ingrid & Pavlenko, Aneta (2001). Multilingualism, second language learning and gender. Pavlenko, Aneta, Blackledge, Adrian, Piller, Ingrid & Teutsch-Dwyer, Marya (red.) *Multilingualism, Second Language Learning and Gender*, 1-15. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.

Rasmussen, Torkel (2005). *Jávohuvva ja ealáska. Dávvisame gielagiid demografiija ja buolvvaidgaskaš sirdáseapmi Norggas ja Suomas*. Tromsø: University of Tromsø MA thesis.

Rasmussen, Torkel & Nolan, John Shaun (2011). Reclaiming Sámi languages: Indigenous language emancipation from East to West. *International Journal of the Sociology of Language* 209: 35-55, vol. 2011, no. 209.

Robins, Robert H. & Uhlenbeck, Eugenius M. (red.) (1991). *Endangered languages*. Berg Oxford.

Romaine, Suzanne (2002). The Impact of Language Policy on Endangered Languages. *International Journal on Multicultural Societies*, vol. 4, no.2, 194-212. UNESCO.

Skerk, Josefina (2017). Jag måste tvinga mig att se det jag inte vill. *ETC*, Umeå 2017-08-22.

Skutnabb-Kangas, Tove (2000). *Linguistic genocide in education – or worldwide diversity and human rights?* Mahwah, N.J.: Lawrence Erlbaum Associates.

Skutnabb-Kangas, Tove & Phillipson, Robert (2017). Linguistic human rights, past and present. Skutnabb-Kangas, Tove & Phillipson, Robert (red.) *Language rights: critical concepts in language studies. Vol. 1, Language rights : principles, enactment, application*, 28-67. Abingdon, Oxon: Routledge.

Skutnabb-Kangas, Tove & Phillipson, Robert (red.) (2022). *Handbook of Linguistic Human Rights*. Oxford: Wiley-Blackwell.

Smolicz, Jerzy J. (1992). Minority Languages as Core Values of Ethnic Cultures: A Study of Maintenance and Erosion of Polish, Welsh, and Chinese Languages in Australia. Fase, Willem, Jaspaert, Koen & Kroon, Sjaak (red.) *Maintenance and Loss of Minority Languages. Studies in Bilingualism* 1, 277-305. Amsterdam & Philadelphia.

Sollid, Hilde (2013). Ethnolects in Northern Norway. From national negligence to local linguistic pride. Siemund, Peter, Gogolin, Ingrid, Schulz, Monika E. & Davydova, Julia (red.) *Multilingualism and language diversity in urban areas: acquisition, identities, space, education*, 63-94. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.

Spjut, Lina (2018). *Att (ut)bilda ett folk. Nationell och etnisk gemenskap i Sveriges och Finlands svenskspråkiga läroböcker för folk- och grundskola åren 1866–2016*. Doktorsavhandling. Örebro: Örebro Studies in Education, Örebro universitet.

Stiles, Dawn B. (1997). Four successful indigenous language programs. Reyhner, Jon (red.) *Teaching Indigenous Languages*, 148–262. Flagstaff, AZ: Northern Arizona University.

Stordahl, Vigdis (1996). *Same i den moderne verden: endring og kontinuitet i et samisk lokalsamfunn*. Karasjok: Davvi Girji.

Stångberg, Sagka, Persson Njajta, Marie, Huss, Leena and Maruyama, Hiroshi (2022). "Our Voices Are Never Heard": Towards the Realization of Indigenous Rights and a Healthy Life for the South Sámi in Dearna. Maruyama, Hiroshi (huvudred.) *Decolonizing Futures: Collaborations for New Indigenous Horizons*. Uppsala Multiethnic Papers 57. Uppsala universitet: Hugo Valentin-centrum.

Walsh, Michael (2018). "Language is Like Food..." Links Between Language Revitalization and Health and Well-being. Hinton, Leanne, Huss, Leena & Roche, Gerald (red.) *The Routledge Handbook of Language Revitalization*, 5-12. New York & Oxon: Routledge.

Wande, Erling (1984). Finskkunnigheten och valet av frivillig finska bland gymnasister vid läroverket i Haparanda enligt skolkatalogerna 1938-1984. *Fenno-Ugrica Suecana* 7. In *Honorem Siiri Sahlman-Karlsson 5 december 1984*, 165-203. Uppsala: Uppsala University.

Wande, Erling (2021). Från tornedalsfinska till meänkieli. Om den språkliga emancipationen i Tornedalen. Darvishpour, Mehrdad & Westin, Charles (red.) *Migration och etnicitet: perspektiv på mångfald i Sverige*, 163-178. Tredje upplagan. Lund: Studentlitteratur.

Weinberg, Miranda & De Korne, Haley (2016). Who can speak Lenape in Pennsylvania? Authentication and language learning in an endangered language community of practice. *Language & Communication* 47. <http://Dx.Doi.Org/10.1016/J.Langcom.2015.04.003>

Whaley, Lindsay J. (2011). Some ways to endanger an endangered language project. *Language and Education*, 25: 4, 339-348.

Winsa, Birger (1993). Meän kieli ja torniolaisitten kaksikielisyyt. Täälä plandataan sprookit. *Virittäjä* 1, 3-33. Helsinki.

Winsa, Birger (1998). *Language attitudes and social identity: the oppression and revival of a minority language in Sweden*. Canberra: Applied Linguistics Association of Australia.

Statlig minoritetspolitik för språklig assimilering

**Historisk bakgrund till skol- och språkpolitik i Tornedalen samt
genomgång av tidigare gjord forskning (a)**

Lars Elenius

Professor emeritus i historia med utbildningsvetenskaplig inriktning

Institutionen för ekonomi, teknik, konst och samhälle,
Luleå tekniska universitet.

Kontakt: *lars.elenius@associate.ltu.se*

Innehåll

1. Inledning.....	4
2. Bakgrund till assimileringpolitiken	4
2.1 Samverkande hotbilder.....	4
2.2 Utbildningssystem på svenska	10
3. Tidigare forskning.....	24
3.1 Staten och minoritetspolitiken.....	25
3.2 Språkpolitiken i skolan.....	28
3.3 Sociolingvistiska aspekter	33
3.4 Etnopolitisk mobilisering och identitetsförändring.....	37
4. Avslutande kommentar	45
5. Referenser.....	48

1. Inledning

Nedanstående forskningsöversikt har gjorts på uppdrag av ordförande Elisabet Fura i Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset 2020-12-07 (Diariernr. 00369/Ku2020:01-88). Forskningsöversikten ska enligt uppdraget behandla skol- och språkpolitiken i Tornedalen, redogöra för forskningens frontlinjer och forskningsresultat samt beskriva frågeställningar som förekommit bland forskare och minoriteten. Översikten ska även sätta assimileringsspolitiken i ett nationellt och internationellt perspektiv. I direktivet för Sannings- och försoningskommissionen kopplas assimileringsspolitiken i Tornedalen under 1800- och 1900-talet samman med tre etniska grupper; *tornedalingar*, *kväner* och *lantalaiset*. Syftet är att utreda svenska statens assimileringsspolitik och vilka konsekvenser den haft för minoriteten, grupper inom minoriteten och för enskilda.

En komplikation med etnonymerna *kväner* och *lantalaiset* är att de inte förekommer i det skriftliga källmaterialet som berör skol- och språkpolitiken i Tornedalen från 1800-talet till sent 1900-tal. Det gäller för såväl urkunder i arkiven, publicerad forskning som i statliga utredningar. Det finsktalande området i Norrbotten kallades under tidsperiod för ”Finnbygden”, ”Finnmarken”, ”den finsktalande bygden” eller ”Tornedalen” och den finsktalande befolkningen kallades ”finnar”, ”Norrbottensfinnar” eller ”tornedalingar”. I nedanstående forskningsöversikt används därför *Tornedalen* om det meänkielitalande området i Norrbotten och *tornedalingar* om människorna som bor där. Det nuvarande minoritetsspråket *meänkieli* kallades fram till 1980-talet officiellt för *finska* eller *tornedalsfinska*. Här används alla tre beteckningar utifrån skilda kontexter. Begreppet ”meänkielispråkig kultur” har använts för att skilja den meänkielitalade kulturen i svenska Tornedalen från den i Finland och finska Tornedalen. För dialekten i finska Tornedalen har begreppet *finska* använts. I avsnittet om etnopolitisk mobilisering och identitetsförändring används *kvener* om personer med kvenskspråkig bakgrund i Nordnorge, som kallar sig kvener. På motsvarande sätt används *kväner* om personer i Norrbotten med meänkielispråkig bakgrund som kallar sig kväner.

2. Bakgrund till assimileringsspolitiken

Skolväsendet i Tornedalen kom att utformas utifrån en sammansatt östlig hotbild. I den ingick en militär rädsla för Ryssland, rasbiologiska idéer som nedvärderade den meänkielispråkiga kulturen, en nationalistisk språkstrid med Finland kopplad till språkdarwinistiska idéer samt svenska kyrkans osäkerhet inför den laestadianska väckelserörelsen.

2.1 Samverkande hotbilder

Det finns en säkerhetspolitisk aspekt av utbildningspolitiken i Tornedalen som går som en röd tråd fram till sent 1990-talet. När Sverige år 1809 förlorade Finland till Ryssland drogs den nya

nationsgränsen rakt genom Tornedalen där den östra sidan hamnade i det ryska imperiet och den västra sidan i Sverige. Ryska kosacker patrullerade nu som gränsvakter i Torneå. Från att tidigare ha betraktats som en ordinär älvdal i det svenska riket förvandlades Tornedalen efter 1809 till en svensk gränsbygd mot det ryska storfurstendömet Finland.

Kulturell polarisering mellan öst och väst

Under främre delen av 1800-talet skedde en kulturell polarisering mellan skandinavisk och finsk-ugrisk kultur i de nordiska länderna. I Sverige, Danmark och Norge yttrade det sig i en ideologisk och politisk samling runt vikingatida kultur som definierades som ”skandinavisk”. Det var en typisk nationalromantisk rörelse som längtade tillbaka till det som uppfattades som de tre nationernas guldåldrar. Under senare delen av 1800-talet utvecklades den skandinaviska rörelsen till ett politiskt program, som blev relativt kortvarig.

Motsvarande radikaliserings kring den finsk-ugriska kulturen skedde i Finland vid samma tid. De intellektuella sökte en ny nationell identitet med annat etniskt innehåll än under den svenska tiden. Mot skandinavismens idéer om ett enat Norden, grundat på de skandinaviska ländernas dominans, ställde de så kallade fennomanerna idéer om ett storfinskt valde med finska som det dominerande kulturspråket. Även fennomanin hämtade sin inspiration från romantiken, som riktade uppmärksamheten på de värden som fanns i den egna folkkulturen. På så vis var den mycket likartad skandinavismen.

Det specifika med den finländska språkpolitiken var att den sammanvävdes med ansträngningen att utveckla landet till en självständig nationalstat. Därför kopplades språkpolitiken till striden mellan den underordnade finskspråkiga majoriteten och den dominerande svenskspråkiga minoriteten. Efter avskiljandet från Sverige var 85 procent av befolkningen i Finland finsktalande. De kunde lägga tyngd bakom sina krav. I språkreskriptet från 1863 bestämdes att det finska språket i Finland inom tjugo år skulle vara införd i all förvaltning och ha likvärdig status som svenskan. Den kritik som fennomanerna riktade mot de svenskspråkigas privilegier i Finland riktades också mot det man uppfattade som svenska statens förtryckande språkpolitik i Tornedalen. Man anklagade särskilt domkapitlet i Luleå, som vid den tiden var ansvarig för skolpolitiken, för att tvinga tornedalingarna att lära sig svenska.¹

Det upplevda hotet från laestadianerna

Tornedalen ingick i Härnösands stift och biskop Lars Landberg var en av de drivande personerna bakom inriktningen att införa svenskt språk och svensk kultur i området. För honom var de inkom kyrkliga motsättningarna mellan den självrådiga laestadianska väckelserörelsen i Tornedalen och Svenska kyrkan av stor vikt. Han ville med hjälp av folkskolan ”civilisera” laestadianerna. Till saken hör att den laestadianska väckelsen var samernas, de svenska

¹ Tenertz 1963; Slunga 1965; Elenius 2001.

tornedalingarnas, de norska kvänernas och finnarnas särskilda väckelserörelse i nordligaste delen av Sverige, Finland och Norge. Den spreds därför från 1840-talet i snabb takt över nationsgränserna. Därigenom kopplades religionsfrågan ihop med säkerhetspolitiska aspekter.

När laestadianismen spreds till Finland så upplevdes det av de styrande i Sverige som att en inomkyrklig väckelse på gräsrotsnivå allierades sig med invånare i det ryska imperiet. Det sågs som en subversiv och svårbedömbart allians som kunde undergräva de svenska tornedalingarnas lojalitet med den egna nationen. Att tornedalingarna och samerna hade från svenskarna avvikande språk och kultur förstärkte en kulturell hotbild som kopplades samman med laestadianerna. De sågs som främmande element i en föreställd homogen nationalstat.

Rädslan för rasblandning

Till den kulturella och religiösa hotbilden ska fogas en rasmässig dimension. Den grundades på den irrationella rädslan att det svenska folket i norra Sverige hotades att degenereras genom genetiskt inflytande från finsk-ugriska grupper som tornedalingar, finnar och samer. Ett statligt rasbiologiskt institut inrättades 1922 i Uppsala med syfte att bedriva forskning om hur yttre mänskliga former, som kraniets storlek och utformning, svarade mot inre egenskaper. Idéerna var oförblommerat rasistiska.

I Norrbotten deltog präster och lärare i arbetet att vetenskapligt bevisa att tornedalingar och samer rasmässigt och egenskapsmässigt skilde sig från skandinaverna.² Det kopplades samman med språkdarwinistiska idéer. Yngre språk ansågs vara vitalare än äldre språk och utifrån den tankegången ansågs finskan vinna mark på svenskans bekostnad. Från myndighetshåll oroade man sig därför över att det finska språket ansågs sprida sig i Norrbotten och att tornedalingarna därigenom kunde sprida ”finskheten” in i svensktalande områden. Språkfrågan blev en rasfråga. Det präglade 1921 års Finnbygdsutredning om ”skolväsendet i de finsktalande delarna av Norrbottens län”. Den inleddes med en beskrivning av den finskspråkiga befolkningens utbredning och ”karaktärdrag”. Först därefter kom den in på själva skolväsendet. Stor omsorg lades också ner på att beskriva hur antalet finsk- och svenskspråkiga förändrats i de olika församlingarna. En av slutsatserna var: ”Det finska språkets framträngande mot söder inom Lappland har sålunda blivit hejdat...”.³ Frågetecknen kring det finska språkets utbredning i Finnbygdsutredningen ledde fram till en särskild språk- och härkomstutredning för tornedalingarna och samerna i Norrbottens län i 1930-års folkräkning.

Det fanns ett befintligt material att bygga på. Med början 1855 hade ”lappar” registrerats vart tionde år i folkräkningarna med hjälp av prästernas folkbokföring. Fem år senare började även ”finnar” att räknas och ytterligare tjugo år senare ”zigenare”. Med finnar menade man tornedalingarna i Norrbotten. Judarna räknades separat på grund av sin avvikande religion.

² Persson 2022, 61–109.

³ Elenius 2001.

Kategorierna ”lapp” och ”finne” bestämdes utifrån en blandning av härkomst, levnadssätt och språk, vilket hade orsakat problem vid analyserna.

Till grund för språk- och härkomstutredningen 1930 låg en promemoria som professorn i finsk-ugriska språk vid Uppsala universitet, K.B. Wiklund, utarbetat år 1924. Wiklund fick 1909 den första professuren i fisk-ugriska språk. Han blev den av myndigheterna alltid anlitade experten i frågor som rörde finska och samiska i allt från språk och ortnamn till rasfrågor och skolväsende. I PM:et föreslog han att en statistisk-geografisk undersökning av språkförhållandena inom de finsktalande delarna av Norrbottens län skulle göras. Som motiv angavs lingvistiska och historiska skäl, men de kopplades också ihop med språkdarwinistiska idéer. En viktig målsättning ansågs vara att klargöra hur språkgränsen mellan svenska och finska hade förändrats över tiden för att klargöra "... svenskans eller finskans eventuella fram- eller tillbakaryckande". Undersökningens resultat kunde sedan utgöra grund för språkpolitiska bedömningar inom skolväsendet i Tornedalen och angränsande trakter. Den planerades och genomfördes av Statistiska centralbyrån (SCB) i samarbete med bland annat K.B. Wiklund och Herman Lundborg som var chef för Rasbiologiska institutet i Uppsala.

I utredningen valde man ett etnografiskt stambegrepp för samerna medan det för tornedalingarnas del rekommenderades ett rent språkbegrepp. För att ändå kunna kategorisera tornedalingarna som ”stam” ansåg man att det trots allt behövdes en härkomstutredning, som i princip utformades som en släktutredning för varje familj. När resultatet fanns på plats råkade statistikerna vid SCB i bryderi hur man egentligen skulle tolka de lingvistiska och etniska kategorierna. Den kritik som riktades mot kategoriseringen gjorde att frågorna på familjenivå helt fick utgå. De inkomna svaren ansågs vara allt för ofullständigt besvarade, men kärnfrågan var hur man med hjälp av släktutredningar skulle kunna bestämma om en person var ”finne” eller ”svensk”. Slutresultatet ansågs så pass osäkert och tveksamt att man tvekade om det kunde publiceras. Folkräkningen år 1930 blev också sista gången i svensk folkbokföring som ”finnar” räknades som en separat etnisk grupp.⁴

Järnvägen skärper den militära hotbilden

Under Krimkriget på 1850-talet återkom den militära hotbilden i Tornedalen eftersom gränsen till det ryska imperiet fortfarande gick längs den svensk-finska gränsen. Det viktigaste resultatet av kriget var emellertid det internationella avtalet om Ålands avmilitarisering. Sverige var vid den här tiden i union med Norge och under de närmaste decennierna uppstod konflikter vid norsk-finska gränsen om de norska samernas rätt att utnyttja finskt territorium i renskötelsen. Enligt gränsuppgörelsen mellan Sverige och Norge år 1751 hade svenska och norska samer rätt

⁴ Tenerz1966; Elenius, 2002, 285–302.

att fritt röra sig över nationsgränsen, men efter 1809 gällde inte gränsuppgörelsen för den nya norska gränsen mot Finland.

Konflikter uppstod om samernas och finnarnas rätt att passera gränsen och 1852 stängdes den av Ryssland. De samiska renskötarna från Norge kunde inte längre passera gränsen med sina renar. En motsvarande stängning gjordes 1889 av gränsen mellan Sverige och Finland för de svenska samerna. Allt detta bidrog till att förstärka den militära hotbild som förknippades med gränsen mot Finland. Sverige och Norge var då i union. I första hand handlade det om befarade rysk-finska anfallsplaner mot Nordnorge, men även tornedalsgränsen fanns med i beräkningen. År 1888 gjorde exempelvis Sverige en genomgång och upprustning av gränsmarkeringarna mot Finland.

Den militära hotbilden ökade under 1890-talet då Ryssland intensifierade en assimilerande förryskningspolitik i Finland. Det upplevdes i Sverige som ytterligare ett växande hot mot de nordliga delarna av landet. Hotbilden förstärktes av järnvägsnätets utbyggnad på den svenska och finska sidan. Stambanan nådde Luleå 1888. År 1902 blev järnvägen mellan Luleå, Gällivare, Kiruna och Narvik klar. Ett år senare invigdes den ryska järnvägens utbyggnad till Torneå på andra sidan riksgränsen i Finland. Järnvägsnätet ökade mångfald möjligheten till en tänkbar snabb militär mobilisering i händelse av krig. Det öppnade också ögonen för de enorma råvaruresurser som fanns i norra Sverige i form av järnmalmgruvorna i Malmfälten, potentialen i en utbyggd vattenkraft samt i de omfattande skogstillgångarna.

Vid sekelskiftet 1900 byggdes Bodens fästning som ett gigantiskt försvarssystem för att skydda järnvägsnätet och förstärka försvaret av det allt mera ekonomiskt strategiska norra Sverige. I statsledningens ögon hade Tornedalen förvandlats från en tidigare ofarlig älvdal i det svenska riket, där Finland då ingick, till en utrikespolitiskt farlig gränsbygd i nationalstaten Sverige.

Frågan om tornedalingarnas nationella lojalitet

Den ryska revolutionen 1917 startade en kedjereaktion eftersom den utlöste det finska inbördeskriget mellan vita och röda. När Finland samma år utropade sig som en självständig stat uppstod direkt en tvist mellan Sverige och Finland om Ålands statstillhörighet. Efter en regional folkomröstning bland ålänningarna om att få tillhöra Sverige, vände sig den så kallade Ålandsrörelsen till regeringen i Sverige om stöd. Frågan hamnade i det nybildade Nationernas förbund där Sverige hävdade sin historiska rätt till Åland och hänvisade till ålänningarnas vilja att tillhöra Sverige.

Den nationella minoriteten i Tornedalen blev nu en bricka i spelet eftersom finländska nationalister, på motsvarande sätt som svenskarna i Ålandsfrågan, gjorde anspråk på svenska Tornedalen. År 1919 bildades i Torneå en förening som kallades Västerbottenskommittén. Namnet kom sig av att finska Tornedalen fortfarande kallades Västerbotten efter att tidigare ha ingått i det svenska länet med samma namn. Till kommittén anslöt sig Nordfinska

hembygdsföreningen, Ungdomsföreningarnas förbund, lärarföreningarna och Torneå nykterhetsdistrikts representanter. Målsättningen var att locka de finskspråkiga i svenska Tornedalen att ansluta till den finska kulturen i Finland. Bland en del av medlemmarna fanns även den politiska målsättningen att revidera gränsen från 1809 och införliva svenska Tornedalen i Finland.

Den amerikanske presidenten Woodrow Wilson hade året innan tagit initiativ till att bilda Nationernas förbund (NF) som en slags global garant för fredsavtalen i Europa efter första världskriget. Syftet var att på så vis skapa fredsavtal som skyddade de nationella minoriteterna i respektive land. En annan princip som lanserades var att folkomröstningar kunde hållas i minoritetsområden i händelse av tvist mellan två stater om territoriet. Därigenom seglade en ny sorts hotbild upp i Sverige, kopplat till tvisten om Åland och Tornedalen. Hur skulle de finskspråkiga tornedalingarna förhålla sig om en sådan folkomröstning skulle hållas i svenska Tornedalen? I detta utrikespolitiskt känsliga läge tillsattes år 1919 två separata undersökningar om tornedalingarnas nationella lojalitet. Den ena var en snabbutredning som regeringen beställde, att genomföras av stiftsnotarien Albert Carlgren vid domkapitlet i Luleå. Syftet var att undersöka tornedalingarnas inställning till statens förda språkpolitik och myndigheternas försvenskningssåtgärder i övrigt. Den andra utredningen tillsattes av landshövding Gösta Malm och genomfördes av tornedalingen W.L. Wanhainen. Syftet med den var att ge en allsidig bild av tornedalingarnas syn på språkpolitiken och sin roll i Sverige. Båda utredningarna konstaterade med bestämdhet att tornedalingarna ville tillhöra Sverige. En juristkommission i Genève tilldömde slutligen Åland till Finland.

Det rent militära hotet vid tornedalsgränsen minskade när Finland blivit en självständig stat. I stället skärptes under 1930-talet de internationella spänningarna med framväxten av det kommunistiska Sovjetunionen, det fascistiska Italien och det nazistiska Tyskland. Det skulle så småningom leda till oanade förvecklingar vid tornedalsgränsen. Under den svenske utrikesministern Richard Sandler skedde ett försvarspolitiskt närmande mellan Sverige och Finland. Ett av de återstående irritationsmomenten mellan länderna var försvenskningsspolitiken i Tornedalen. Debatten om det finska språkets berättigande i undervisningen hade gått hård i svenska tidningar, särskilt i lokaltidningarna i Norrbotten. För att begrava stridsyxan genomförde den svenska och finska regeringen år 1937 en extraordinär åtgärd. Utrikesministrarna och utbildningsministrarna i de två länderna gjorde då en gemensam resa till svenska Tornedalen, vidare till finska Tornedalen och ner till Helsingfors.

Världskriget förstärker hotbilden i Tornedalen

Ministerresan göt olja på vågorna i de nationalkonservativa lägren i respektive land, men kunde inte hindra det världskrig som var under uppsegling. Två år efter resan anfördes Finland oprovocerat av de kommunistiska Sovjetunionen och det Finska vinterkriget var ett faktum.

Knappt ett halvår senare anfölls och ockuperades Norge och Danmark av det nazistiska Tyskland. Ett drygt år senare allierade sig Finland med Tyskland mot Sovjet. När krigslyckan vände fick Finland kapitulera för Sovjet. Finnarna tvingades nu att vända vapnen mot tyskarna. Hösten 1944 och vintern 1945 drevs tyskarna norrut av finländska trupper. Under sin reträtt brände tyskarna ner hela finska Tornedalen. På den svenska sidan kunde tornedalingarna följa det dramatiska krigsslutet, förutom att de tog emot flyktingar med boskap och ägodelar från det brinnande Finland. Upplevelsen av andra världskriget var i Sverige en chock av liknande slag som 1809. Återigen kopplades det till riksgränsen i Tornedalen.

När ryssarna angrep Finland 1939 fanns ingen militär styrka och inte en enda fast befästning i Tornedalen. Arbetet med att rusta området väster om Torne älv startade direkt. Vid jultid 1939 hade 100 000 man i den 2. armékåren blivit stationerade i Östra Norrbotten. De inhystes i skolor och privata hem och hästar och annan materiel i privata stall och förråd. Vid krigsslutet 1945 hade baracker för nästan 16 000 man upprättats i 13 barackläger i östra Norrbotten. Det var bara början till den upprustning som skedde efter kriget. Tornedalen förvandlades då till en militär buffertzona. Den byggdes upp mellan Torne och Kalix älv och kallades Kalixlinjen. Inom den militära skyddszonen var det förbjudet för utlänningar att vistas.

Militären gömde olika former av artilleri i maskerade uthus. Man hyrde förrådsutrymmen i källare, uthus eller andra byggnader. Man byggde skyddsrum i storlekar från tremans till förtiättamans skyddsrum. De var utspridda i hela området mellan Torne och Kalix äldalar. Totalt fanns inom Kalixlinjen plats för cirka 18 000 man i skyddsrum mot grov artillerield. Särskilda försvarsområdesmagasin byggdes för att tillgodose livsmedelsbehoven för förbanden i området. Kronan hyrde mark av privatpersoner för att bygga befästningar, värn och pansarhinder. Kontrakten löpte i regel på femtio år. Kalixlinjen byggdes ut till att bli ett gigantiskt militärt försvarssystem mellan finska gränsen och Kalix älv. Upprustningen av systemet fortsatte in på 1990-talet när försvarsområdet avvecklades.⁵

2.2 Utbildningssystem på svenska

Det glesbefolkade Tornedalen hade från mitten av 1800-talet samma problem som övriga landet med utbyggnaden av folkskolan. Befolkningen var spridd på många enskilda byar och gårdar som i många fall saknade vägförbindelse. Socknarna var fattiga och hade svårt att uppfylla kravet på att bygga skolor och anställa lärare. De nya gränsförhållandena påverkade till att börja med inte språkpolitiken i skolan. När de första folkskolorna etablerades i svenska Tornedalen 1854 var de inriktade på att lära ut grundläggande läs- och skrivkunigheter i en kyrklig kontext. Undervisningsspråket var därför finska och i undervisningen användes en finskspråkig ABC-

⁵ Ekman 2013.

bok och efterhand en historiebok med parallelltext på finska och svenska. En modersmålslinje användes i skolundervisningen.

På många sätt sökte ecklesiastikdepartementet att möta de språkliga svårigheterna i folkskolan på likartat sätt för tornedalingar och samer. Det gällde exempelvis problemet med lärarekryteringen till skolväsendet. Ett småskoleseminarium grundades för tornedalingar i Haparanda 1874 och för samer i Mattisudden 1875 med målsättningen att utbilda lärare som var kunniga i finska respektive samiska. Dessutom infördes särskilda stipendier både för att locka lärare till Tornedalen och till det samiska området. Lärarkandidaterna fick ett stipendium under utbildningstiden mot att de förband de sig att under tre år arbeta som lärare i respektive minoritetsområde.⁶ Ett stipendium för de som gick på folkhögskola delades också ut. Det delades ut för sista gången 1967 då det särskilda stödet till Tornedalens skolväsende, det så kallade Finnbygdsanslaget, avvecklades.

Statliga skolor med svenska som undervisningsspråk

De olika hotbilder som förknippades med Tornedalen bidrog till att skolformerna från 1880-talet ändrades i en mer nationalistisk riktning. Försvenskningen inleddes på allvar med grundandet av fyra statligt finansierade skolor år 1888 där villkoret för statligt stöd var att undervisningsspråket skulle vara enbart svenska. Fram till 1919 ökade andelen statligt finansierade folkskolor i Tornedalen till nästan 40 procent.⁷ Användningen av svenska som enda undervisningsspråk utsträcktes efterhand också till de kommunala skolorna.⁸ Metoden blev därefter under flera decennier den pedagogiska praxis som gällde. I praktiken gick man i många skolor ännu längre och förbjöd meänkieli också på rasterna. De barn som pratade meänkieli under skoltid kunde bli bestraffade med kvarsittning eller aga.

Man kan slås av hur själva skolmatriklarna över skoleleverna i domkapitlets arkiv återspeglar statusskillnaden mellan statsskolorna och kommunens egna skolor. Statsskolornas matriklar är gjorda med hårda pärmar i djupröd färg och med texten ”Statsskola” i guldfärg. Kommunens egna matriklar är gjorda med triviala grönspräckliga eller svarta pärmar. Matriklarna utstrålar i arkiven en bildlik ståndsskillnad mellan den välbärgade staten och den fattiga tornedalskommunen. De särskilda statsskolorna avvecklades till sist 1940.⁹

En ibland bortglömd konsekvens av de statligt byggda skolorna är att kommunerna förlorade styrningen över dem. I de statliga skolorna överfördes ledningen till domkapitlet, som före 1904 låg i Härnösand och därefter i Luleå. Det var biskopen som tillsatte skolråd och anställde lärare, inte sockenstämman eller den senare kommunalstämman. Kommunerna tappade därigenom

⁶ Finnbygdsutredningen 1921, 54 ff.; Elenius 2001.

⁷ Slunga 1965; Fjellström 1993; Elenius 2001.

⁸ Finnbygdsutredningen 1921.

⁹ Tenerz 1963, 355.

möjligheten att hävda den meänkielispråkiga kulturens och meänkielis värde och berättigande i skolan. I domkapitlet var biskop Olof Bergqvist och stiftsnotarie Albert Carlgren ledargestalter för den värdekonserverativa och nationalistiska minoritetspolitik som kyrkan förde under 1920- och 1930-talet. Bergqvist blev det förste biskopen i det nybildade Luleå stift. Han var också ledamot i första kammaren för högerpartiet mellan 1912 och 1928. Under sexton år var han ordförande för det mäktiga statsutskottet i riksdagen och kunde genom sina kontakter i riksdagen påverka skolpolitiken i Tornedalen.¹⁰

Statlig utredning om Tornedalens skola 1921

Skolväsendet i Tornedalen med sina speciella språkliga behov hade fram till första världskriget aldrig utretts som ett specialområde inom svenskt skolväsende. Till 1917 års riksdag lades emellertid en liberal motion om att utreda skolförhållandena i Tornedalen och en utredning tillsattes. Det är tidstypiskt för den svenska känsligheten för kritik från finländsk sida, att ett tilläggsdirektiv angav att allt som kunde innebära eller ge sken av förtryck i utredningen skulle undvikas. Som utredningens ordförande satt biskop Olof Bergqvist. Den kom att kallas för Finnbygdsutredningen och presenterade sitt betänkande 1921.

Just vid den här tiden pågick som bäst tvisten mellan Sverige och Finland om Åland. Eftersom finländska nationalister hävdade att svenska Tornedalen lika väl borde tillhöra Finland, ifall Åland skulle tillfå Sverige, så blev Finnbygdsutredningen inte bara en utredning om skolväsendets förbättring. Den blev också en nationalistisk inlaga för Sveriges rätt till Tornedalen. Under utredningens gång hade innehållet svällt ut till att inte bara förslå åtgärder för att avhjälpa bristerna i skolväsendet. I ett historiserande avsnitt i utredningen hävdades med olika argument att Tornedalen från början varit bebott av svenskspråkiga, men att området under århundraden blivit förfinskat.

Den tornedalske agronomen W.L. Wanhainen, som var en av ledamöterna i utredningen, reserverade sig mot historieskrivningen om att Tornedalen från början varit bebott av svenskar. På ett övertygande sätt visade han att utredningsmajoritetens beslut byggde på helt felaktiga premisser. Senare har förre rektorn vid seminariet i Haparanda, Hugo Tenerz, ännu mer detaljerat visat att utredningsmajoriteten ägnade sig åt historieförfalskning.¹¹ Inte desto mindre hävdade majoriteten i Finnbygdsutredningen att namnet på det särskilda anslaget till Tornedalen måste ändras eftersom en stor del av befolkningen ansågs ”vara av svensk härkomst”. Anslaget kallades 1873 för ”Försvarsanslaget till befrämjande av folkundervisningen bland de i rikets nordligaste trakter boende finnar”.

Utifrån påståendet i Finnbygdsutredningen att ett betydande antal personer i Tornedalen var ”av rent svensk härkomst” som blivit förfinskat, gick domkapitlet i Luleå 1919 in med ett förslag

¹⁰ Elenius 2001.

¹¹ Finnbygdsutredningen 1921, 15–27; Tenerz 1962.

till Kungl. Maj:t om att ändra förslagsanslagets titel till "försvarsanslaget angående folkundervisningens befrämjande i rikets nordligaste gränsorter". I 1924 års proposition om skolväsendet i Tornedalen genomfördes namnförändringen.¹² Det underförstådda hotet kopplat till gränsen mot Finland förstärktes med skrivningen om "rikets nordligaste gränsorter" medan tornedalingarnas etnicitet som "finnar" togs bort. På så vis skrevs historierevisionen från Finnbygdsutredningen in i själva anslagets titel. Titeln behölls sedan fram till 1965 då Skolöverstyrelsen föreslog att den skulle ändras till "Särskilt stöd åt undervisningen i rikets nordligaste gränsorter".¹³ Det innebar en neutralisering av innehållet till att handla om undervisningsbehov i de nordligaste gränsorterna, inte om "folkundervisningens befrämjande" som associerade till tornedalingarna som en särskild folkgrupp. De två följande åren omfördelades anslaget till andra bidragsområden och trappades ned. Anslaget var 1968 helt avslutat.¹⁴

Den helsvenska metoden för att lära svenska

Med statsskolorna ändrades pedagogiken för inläring av svenska. Den tvåspråkiga metod som traditionellt använts i folkskolan i Tornedalen kallades *översättningsmetoden* och byggde på att modersmålet användes vid inläringen av det främmande språket. Som hjälpmedel användes läroböcker med svensk och finsk parallelltext som gavs ut i mitten på 1870-talet.

I samtliga statsskolor som byggdes i Tornedalen efter 1888 användes endast svenska som undervisningsspråk. Metoden kallades i Tornedalen ofta för *den helsvenska metoden* eftersom de finskspråkiga barnen enbart skulle få använda svenska i skolan från första dag. På nationell nivå kallades den *direktmetoden* eller *åskådningsmetoden* i pedagogiska diskussioner om inläring av främmande språk. Den kallades också för *den berlitzska metoden* eftersom den utarbetats på ett språkinstitut i New York på 1870-talet av grundaren N.D. Berlitz. Där hade den skapats som en snabbmetod för språkinläring för vuxna personer, ofta handelsresande eller andra, som snabbt behövde lära sig ett främmande språk. Den gick ut på att de som skulle lära sig det främmande språket tvingades att enbart använda det nya språket i lärosituationen. Metoden som tagits fram för extremt motiverade affärsmän i USA överfördes till gymnasienivå i Europa och slutligen till de sjuåringar i Tornedalen som skulle lära sig svenska i folkskolan.¹⁵

När den helsvenska metoden de facto infördes i de fyra första statsskolorna var den överhuvudtaget inte diskuterad för användning på lågstadiet och ännu mindre prövad i klassrummet. När den introducerades i europeiska länder i början av 1900-talet blev den kritiserad av många pedagoger. Bland annat ansågs den vara passande för de högsta årskurserna i gymnasiet men inte för lägre stadier. Den diskuterades inte heller i lärtidskrifterna Svensk

¹² Finnbygdsutredningen 1921, 348–349; Riksdagens proposition nr 170 år 1924.

¹³ Riksdagens proposition, Ecklesiastikdepartementet, Bil. 10, D 18 1965, s 231–232.

¹⁴ Riksdagens proposition, Ecklesiastikdepartementet, Bil. 10, D 18 1966, s 228–230

¹⁵ Young 1889; Kärre 1954; Thorén 1964; Tenerz 1966, 28, 33 ff.; Elenius 2001, 271–283.

läkartidning eller Folkskolans vän i samband med att den genomfördes. Endast i Pedagogisk tidskrift fördes en diskussion och då om lämpligheten att använda den i språkundervisningen på gymnasienivå.¹⁶ Barnen i Tornedalen blev alltså ett slags försökskaniner för någonting helt nytt och oprövat.

En av de viktiga introduktörerna av den helsvenska metoden i Sverige var K.B. Wiklund. Han blev även engagerad av Luleå domkapitel år 1907 för att utarbeta en ABC-bok som kunde användas i folkskolan i Tornedalen med den nya metoden. Den kallades där för åskådningsmetod. Under arbetet med ABC-boken anordnade Wiklund ett experiment i två skolor där översättnings- och den helsvenska metoden användes. Efter några månaders undervisning jämfördes resultatet och ansågs vara likvärdigt för de två metoderna. Experimentet har i efterhand kritiserats av förre seminarieriktorn Hugo Tenez som ansåg att för få elever var involverade och under allt för kort tid för att rättvisande resultat skulle kunna tas fram. Wiklund skrev även en lärarhandledning till ABC-boken och vid samma tid beställde styrelsen för arbetsstugorna i Norrbottens län läseboken *I våra bygder* med Julia Svedelius som författare. Den gavs ut 1917. Fem år tidigare hade domkapitlet tagit bort det finska språket från schemat på seminariet i Haparanda.¹⁷

Den organisatoriska sammanflätningen av seminariet, folkskolan och arbetsstugorna, med domkapitlet som styrande instans, är typisk för myndigheternas sätt vid den tiden att betrakta Tornedalen som ett enhetligt område för nationalistisk utbildning och fostran. Det informella systemet av olika utbildningar kan beskrivas som ett metasystem av samverkande nationalistiska utbildningar. Skolorna, arbetsstugorna, folkhögskolorna och den militära utbildningen var fristående från varandra, men de bands samman av ett nätverk av lärare, politiker, tjänstemän, journalister och andra. En gemensam målsättning i respektive utbildning var att införa svenskt språk och kultur i Tornedalen. Domkapitlet och länsstyrelsen var pådrivande och koordinerande myndigheter på regional nivå.¹⁸

I takt med att de statliga skolorna byggdes ut och investeringarna i svenskspråkiga läromedel gjordes, så blev den helsvenska metoden den officiellt sanktionerade metoden i Tornedalen. Det fanns inga skriftliga anvisningar för hur den helsvenska metoden skulle användas i praktiken, utan det var egentligen upp till varje lärare att bestämma vilken språkpedagogik man ville använda. I Finnbygdsutredningen 1921 försvarades den pedagogiska metoden att enbart använda svenskt språk i undervisningen i folkskolan från första klass. Önskemålen om att få använda finska som hjälpspråk i undervisningen avvisades. Wanhainen hävdade i sin reservation till Finnbygdsutredningen att även finska borde få användas i undervisningen.

¹⁶ Elenius 2001, 271 ff.

¹⁷ Tenez 1966; Elenius 2001.

¹⁸ Elenius 2014a, 65-86; Elenius 2014b, 63-85; Elenius 2014c, 151-172.

Folkskolläraren E.U. Eriksson, även han ledamot och tornedalning, menade i den andra reservationen att en viss undervisning i finska borde behållas vid Haparanda seminarium. Han hävdade även att finska av pedagogiska skäl måste kunna användas i svenskundervisningen i folkskolan.

I ett särskilt avsnitt hade lärarna genom en enkät fått besvara om de använde även finska i undervisningen och om hur de såg på användningen av svenska och finska i språkundervisningen och i andra ämnen. Totalt 134 lärare på skolor i Nedertorneå, Haparanda, Karl Gustav, Övertorneå, Korpilombolo, Pajala och Jukkasjärvi skoldistrikt besvarade enkäten. Det visade sig att 46 procent av dem använde finska som hjälpspråk i undervisningen, åtminstone i de lägre klasserna, och övriga enbart svenska. Båda sidorna använde huvudsakligen pedagogiska eller funktionella argument för val av metod. När i enstaka fall nationalistiska argument användes så handlade det ofta om fennomanerna i Finland, som ansågs göra anspråk på svenska Tornedalen.¹⁹ Finnbygdsutredningens majoritet beslutade, trots lärarenkätens resultat och de två reservationerna att enbart tillåta svenska i undervisningen i folkskolan i Tornedalen.

Den höga andel av lärarna som 1921 använde finska som hjälpspråk måste snabbt ha minskat i antal. Intervjuer med tidigare elever som började i första klass i början av 1930-talet visar att enbart svenska användes för dem i undervisningen. Intervjuer med barn som började skolan på 1940- och 1950-talet visar lika entydigt att det var enbart svenska som gällde. Därefter fortsatte enbart svenska att användas under 1940-talet och framåt.²⁰

Den äldre översättningsmetoden krävde finskspråkiga lärare. Med den snabba utbyggnaden av skolväsendet i Tornedalen från slutet av 1800-talet blev bristen på finskspråkiga lärare stor. Därför anställdes många nya lärare som enbart behärskade svenska. Man försökte exempelvis locka nyutexaminerade lärare från seminarierna med särskilda finnbygdsstipendier. De svenskspråkiga lärarna kunde inte hålla lektionerna på finska, så det blev billigare för staten med enbart svenskspråkig undervisning än att utveckla en lärarutbildning där finska språket behölls som undervisningsspråk. I början av 1940-talet beräknades omkring hälften av lärarna i Tornedalen ha varit enbart svenskspråkiga.²¹

I Sverige beskrevs språkpolitiken i officiella ordalag som en tvåspråkighetspolitik. Argumentet användes lika mycket för att stilla kritiken från de finländska fennomanerna som för att möta eventuellt motstånd från tornedalningarna. I praktiken var det ändå en assimileringspolitik som inleddes på 1870-talet. Eftersom tornedalningarnas modersmål inte fick något stöd att utvecklas, så innebar det i praktiken en avveckling av meänkieli. Den lyftes gradvis bort som

¹⁹ Elenius 2016a, 13–47; Elenius denna volym a.

²⁰ Elenius denna volym a; Tenerz 1966.

²¹ Tenerz 1942, 65.

undervisningsspråk i skolorna. Den assimileringsspolitik som etablerats av domkapitlet på 1880-talet fullföljdes alltså av skolöverstyrelsen när skolväsendet skilts från kyrkan. Den svenskspråkiga undervisningen cementerades i skolan för decennier framåt.

Andra åtgärder för nationell fostran

Som ett komplement till folkskolorna inrättades från 1903 särskilda arbetsstugor för barn i vissa kyrkbyar. De tillkom i samarbete mellan kyrkan, länsstyrelsen och arbetsstugurörelsen i Stockholm samt ideellt engagerade personer. Det primära syftet var från början ett sätt att mildra nöden som uppstått efter missväxt i norra Sverige. Samtidigt fungerade de som skolinternat för barn som kom från fattiga förhållanden eller bodde så långt från skolan att de inte kunde ta sig dit. De fick nu gå i skola i kyrkbyn och bodde i arbetsstugan där de fick kost och logi.

Arbetsstugorna hade också ett socialt fostrande mål. Barnen skulle där lära sig hantverksarbeten och fostras till god hygien. Utbyggnaden av arbetsstugorna koncentrerades efterhand allt mera till Tornedalen med det utökade nationalistiska syftet att fostra barnen i svenskt språk och svensk kultur. De finskspråkiga arbetsstugebarnen förbjöds att prata sitt modersmål under den tid de vistades på arbetsstugan, oftast en termin åt gången. Under den tiden fick de flesta inte träffa sina föräldrar. Eftersom det var förbjudet att använda finska både i skolan och i arbetsstugan, så var arbetsstugubarnen formellt avskurna från sitt modersmål. De fick använda sitt det i smyg när läraren eller arbetsstuguföreståndaren inte hörde.

Från början var det länsstyrelsen som administrerade verksamheten men ansvaret överfördes snart till domkapitlet och organiserades i Norrbotten och Västerbotten som stiftelser. De finansierades först med insamlingar, kollekt i kyrkorna och donationer, men efterhand fick de statligt stöd som del av det ordinarie skolväsendet. Ännu i början av 1950-talet insamlades rikskollekt till arbetsstugorna i Norrbotten och Västerbotten.²²

Länsstyrelsen engagerade sig också på annat sätt i försvenskningen av Tornedalen. Man finansierade exempelvis i början av 1900-talet ambulerande bygdekurser med föredrag på svenska för att de barn som gått ut folkskolan skulle träna sig i svenska. Från hösten 1922 tog Tornedalens folkhögskola över bygdekursverksamheten. Den fortsatte sedan i något ändrade former fram till 1976 då statsbidragen drogs in.²³

Ett annat sätt att stimulera till språkövningar var att dela ut gratis svenskspråkiga tidskrifter i Tornedalen. Ytterligare en metod var att skicka skolbarn till de svenskspråkiga bygderna över sommarloven. Åren 1914–1927 fick 713 tornedalska barn vistas i svenskspråkig bygd ett antal månader varje år. De vistades huvudsakligen på bondgårdar där de fick hjälpa till i arbetet.

²² Elenius 2016a, 13–47; Landsarkivet i Härnösand, Domkapitlets i Luleå arkiv, Kungliga brev 1951–1953.

²³ Matti 1999, 127–157.

Jämfört med bygdekurserna ansågs ferieresorna allmänt vara betydligt bättre använda pengar i försvenskingsarbetet.

Även den statliga Järnvägsstyrelsen blev engagerad i försvenskningen. Järnväg hade dragits till Tornedalen, men av militära skäl hade den en inlandsdragning till Karungi och därifrån ner till Haparanda. Norrut utsträcktes den till Övertorneå. Järnvägsstyrelsen lät göra en undersökning där K.B Wiklund blev anlitad som expert. Han föreslog tre finska och tre svenska namn, men länsstyrelsen valde att enbart föreslå svenska namn. Det uppstod en livlig regional debatt om namnfrågan i tidningarna som visade att det inte fanns någon enhetlig assimileringlinje. Länsstyrelsen, ledd av landshövding Oscar von Sydow, gick på en assimilerande linje medan centrala myndigheter som Järnvägsstyrelsen hade en mer kulturhistorisk linje, vilket även Kungl. Maj:t till viss del hade. I slutändan beslutade Kungl. Maj:t att behålla fler av de finskspråkiga namnen. När en busslinje mellan Övertorneå och Pajala senare skulle dras fick samtliga orter behålla sina meänkielispråkiga namn.

De olika åtgärderna för att medvetet försvenska vardagslivet och kulturarvet i Tornedalen ska ses som en del av det informella metasystemet inom skolväsendet. Barnen fick inom olika områden i samhället och på olika nivåer inom utbildningen lära sig att den finskspråkiga tornedalska kulturen inte dög. På så vis fanns en samverkade assimilerande kraft i metasystemet som förstärkte den försvenskning som pågick i respektive utbildning.

Folkhögskolorna i försvenskningens tjänst

Domkapitlets påverkan på skolpolitiken utsträcktes också till folkhögskolorna. Dessa erbjöd en fortsättningsutbildning för dem som ville läsa vidare efter folkskolan och lanserades i Sverige i slutet av 1800-talet. Folkhögskolorna var folkrörelseanknutna och fick därför olika ideologiskt innehåll. De hörde samman med den pågående industrialiseringen, reformeringen av det politiska systemet och den allmänna moderniseringen av samhället. De placerades ofta medvetet på landsbygden för att bidra till utvecklingen där. I Norrbotten hade de två första folkhögskolorna också direkt anknytning till säkerhetspolitiska bedömningar och försvenskningsspolitiken i Tornedalen.

Den ryska politiken i Finland under 1880- och 1890-talet syftade till en förryskning av olika sektorer i samhället med målet att tydligare markera Finland som en rysk provins. Den svenska omorienteringen till ett gränsförsvär, i kombination med övre Norrlands ökade ekonomiska betydelse och förryskningspolitiken i Finland, gjorde att Tornedalens försvarspolitiska betydelse ökade.²⁴ Den meänkielispråkiga kulturen i området medförde samtidigt att tornedalningarnas nationella lojalitet kom att ifrågasättas, inte minst mot bakgrund av den allt mera intensifierade fennomanska kritiken av den svenska minoritetspolitiken i Tornedalen.

Från svensk sida såg man alltså ett parallellt hot både från Ryssland och från finländska nationalisterna.

Det nationalistiska behovet av att utveckla svenskt språk och svensk kultur i Tornedalen ingick i motiven bakom de två första folkhögskolorna i Norrbotten. Bodens folkhögskola grundades 1896 av den unge kaptenen Emil Melander som fått tjänst i Boden. Han hade blivit tilldelad befälet över Torneå kompani och upptäckt att de tornedalska rekryterna hade svårigheter att kommunicera på svenska. I den nybildade folkhögskolan skulle de finskspråkiga eleverna lära sig svenska och medborgerliga kunskaper kombinerat med nationell patriotism och gudfruktighet. Det var naturligt att folkhögskolan hamnade i Boden eftersom Torneå kompani var förlagt dit, men det fanns också en pedagogisk tanke med placeringen i svensk bygd. Genom att blanda svensk- och finskspråkiga elever skulle de finskspråkiga integreras i den svenska kulturen.

Grundandet av Tornedalens folkhögskola i Övertorneå 1899 var ännu tydligare relaterat till Tornedalens ställning som gränsregion till Finland. Vid bildandet hade Svenska Tornedalens folkhögskoleförening sitt säte i Stockholm, men 1913 övertog Stiftelsen Tornedalens folkhögskola huvudmannskapet med säte i Luleå, senare i Övertorneå. Betoningen på "Svenska Tornedalens" i det första föreningsnamnet illustrerar de nationalistiska anspråken med bildandet.

Det var den unge häradshövdingen i Haparanda, Georg Kronlund, som tog initiativet till folkhögskolan. Som många andra upplevde han den fennomanska kritiken av försvenskningsspolitiken i Tornedalen som ett politiskt hot. Det förstärktes av förryskningspolitiken i Finland. Folkhögskolan skulle därför verka som ett fäste för svensk odling och kultur vid gränsen till Finland, men samtidigt fostra tornedalingarna till svenska medborgare. Kronlund upplevde det som politiskt instabilt att ha en enbart finsktalande befolkning vid finska gränsen, men var inte motståndare till den meänkielispråkiga kulturen som sådan. Han ville också motverka den stagnation som han upplevde i Tornedalen på grund av områdets isolering från övriga Sverige.

Det blev folkhögskollärarna Ludvig och Elisabeth de Vylder som startade skolan och utvecklade det medborgerliga och nationalistiska innehållet. Efterhand tillkom statsstöd till Tornedalens folkhögskola. I styrelsen fanns starka förbindelser mellan domkapitlet, länsstyrelsen, Norrbottens arbetsstugor och norrbottniskt näringsliv. Länsstyrelsens betydelse demonstreras av att landshövdingen var ordförande i stiftelsen från 1913 till 1978. Folkhögskolan var en del i det informella nationalistiska system för utbildning i Tornedalen som ovan beskrivits som ett metasystem för utbildning.

Meänkieli blir fortsatt förbjudet som undervisningsspråk i skolan

En tydlig maktkamp pågick i början av 1900-talet mellan Skolöverstyrelsen och Svenska kyrkan om vem som skulle ha beslutanderätt i folkskolan. Folkskollärarna förde en framgångsrik facklig kamp för att reducera kyrkans inflytande inom utbildningen. Chefen för Skolöverstyrelsens folkskoleavdelning, Nils Olof Bruce, hade suttit i styrelsen för Sveriges allmänna folkskolläraförning (SAF) och varit riksdagsledamot för liberala samlingspartiet. Han tillhörde dem som hårt drivit kravet på att kyrkans inflytande över skolväsendet skulle upphöra, vilket skedde 1914. Han stod därför i motsättning till Olof Bergqvist och domkapitlet i Luleå, som ville behålla kyrkans inflytande över skolan.

Bruce blev på 1920-talet engagerad i Skolöverstyrelsens arbete med en ny undervisningsplan för Tornedalens folkskolor. Därför deltog han sommaren 1927 i en hembygdskurs vid Tornedalens folkhögskola. Han uppmanade då de deltagande lärarna att skriftligen framföra sina tankar till Skolöverstyrelsen om utbildningens förbättring i Tornedalen. Uppmaningen resulterade i att åtta tornedalska lärare 1928 skickade in en petition till Skolöverstyrelsen om införande av undervisning i finska i folkskolan. Till de åtta hörde bland andra W.L. Wanhainen och William Snell, som båda förespråkade att det finska språket skulle vårdas i offentligheten och tillåtas att användas i skolan. I petitionen begärdes finskspråkig undervisning i kristendomskunskap under de två första åren, finskans användning som hjälpspråk under hela skoltiden samt undervisning i finska språkets skrivning och läsning i klasserna fem och sex under en timme per vecka. I den hårda debatt som följde anklagades petitionärerna av de mest radikala motståndarna för att vara landsförrädare som gick de finländska fennomanerna till mötes. En viktig skiljelinje gick mellan den konservativa pressen på regional nivå och övrig press. Både den regionala vänsterpressen liksom flertalet rikstidningar stödde införandet av finska i undervisningen.

Petitionen från de tornedalska lärarna ledde till att den liberala regeringen lade fram en proposition till 1932 års riksdag om att tillåta finska i fortsättningsskolan. Där föll den, men när Socialdemokraterna därefter fick regeringsmakten, så lade de fram en proposition med samma innehåll till 1935 års riksdag. Där godkändes till sist förslaget.²⁵ Vi ser hur en mer tillåtande liberal och socialdemokratisk linje i språkpolitiken efterträdde en restriktiv högerlinje. Det innebar inte att finska återinsattes som undervisningsspråk i folkskolan. Riksdagsbeslutet handlade bara om fortsättningsskolan och där blev valet av finska frivilligt, vilket i praktiken innebar att väldigt få valde det alternativet. Samma år omvandlades läroverket i Haparanda till gymnasium med möjlighet att i språk välja finska som tillval.

Vid den här tiden hade det politiska säkerhetsläget i Europa försämrats radikalt och Sverige sökte ett politiskt samarbete med Finland. Då blev språkpolitiken i Tornedalen återigen en

²⁵ Snell 1976, 87–96; Tenerz 1963.

symboliskt viktig fråga. Länsstyrelsen i Norrbotten begärde 1937 en snabbutredning av Björn Collinder, professor i finsk-ugriska språk vid Uppsala universitet, för att utröna det finska språkets ställning bland allmänheten. Efter en rundresa i Tornedalen riktade han kritik mot domkapitlets förda språkpolitik i skolorna. Samma år arrangerade den socialdemokratiska regeringen, som beskrivits, en massmedialt spektakulär resa i Tornedalen där Sveriges och Finlands utrikes- och utbildningsministrar deltog. Det utrikespolitiska närmandet mellan Sverige och Finland ändrade däremot inte i den pedagogiska metoden i språkundervisningen. Efter andra världskriget var det fortfarande enbart svenska som gällde som undervisningsspråk. Att prata finska i skolan var förbjudet och överträdelse räknades som att ha brutit mot ordningsreglerna, vilket kunde leda till bestraffningar.

Inom FN bildades 1946 ett organ för internationellt samarbete inom utbildning, vetenskap, kultur och kommunikation, förkortat Unesco. Organisationen förde 1953 fram rekommendationen att alla världens barn borde få sin första skolgång på sitt eget modersmål. Rekommendationen utgick från att kunskap inte kan förvärfvas på ett språk som eleven inte förstår. Den byggde på pedagogiska rön som säger att all undervisning bör utgå från det som eleven är bekant med och därifrån röra sig mot det som är nytt, likaså att inläringen måste ta sin utgångspunkt i den sociolingvistiska miljö som individen befinner sig i.²⁶

Trots den formella liberaliseringen i synen på det finska språket så fortsatte under 1950-talet en i grunden assimilerande språkpolitik i Tornedalen. Posten som ecklesiastikminister hölls av högerpartiet under krigsåren på 1940-talet, men därefter var det idel socialdemokrater på posten med Tage Erlander som den förste år 1945. Partibyten inom ecklesiastikdepartementet ledde emellertid inte till någon skillnad i språkpolitiken. Försvarsanslaget till ”folkundervisningens befrämjande i rikets nordligaste gränssorter” betalades ut år efter år till olika behov hos folkskolorna, arbetsstugorna (sedermera skolhemmen) och till Tornedalens folkhögskola. Det var fortfarande svenska som var enda undervisningsspråk i folkskolan och det var förbjudet för de tornedalska barnen att prata meänkieli i skolan. Det gick tvärt emot Unescos rekommendationer. En liknande utveckling kan man se i Norge i förnorskningsspolitiken mot samer och kvener efter andra världskriget. I ljuset av nazisternas folkmord på etniska minoriteter blev de rasbiologiska idéerna helt ställda åt sidan. Men precis som i Sverige bidrog den socialdemokratiska välfärdspolitiken efter kriget till att förnorskningen av samer och kvener fortsatte.²⁷

Skolöverstyrelsen började 1948 ge ut informationsskriften *Aktuellt från skolöverstyrelsen* som informerade om regeringsbeslut som tagits inom utbildningsområdet. Exempelvis informerades

²⁶ Unesco 1953; Hyltenstam & Tuomela 2001.

²⁷ Björklund 1985; Bråstad Jensen 1991.

1950 om att formen för finnbygdsstipendierna ändrats för att bättre motsvara sitt syfte.²⁸ Bland publicerades mindre artiklar som framhävde områden som Skolöverstyrelsen ville lyfta fram. Det gällde exempelvis artiklar om det nybildade Förenta nationerna och om mänskliga rättigheter eller om Unesco, men i de utskick som gjordes mellan 1948 och 1962 kommenterades aldrig Unescos språkrekommendation från 1953.²⁹

Man kan betrakta 1950-talet som en ”etniskt neutral period” i den bemärkelsen att den nationalistiska språkdebatten om det finska språkets berättigande i skolan lyste med sin frånvaro. Perioden kännetecknades av en stabil efterkrigstida högkonjunktur med en tillväxt på i genomsnitt 3,5 procent per år under 1950-talet och 5 procent under de första åren på 1960-talet. Socialdemokraterna fick förmånen att administrera en snabbt ökande levnadsstandard.³⁰ Motsvarande kompromiss, som Socialdemokraterna gjorde gentemot kapitalägarna inom industrin, gjorde tornedalingarna vad gäller meänkieli som modersmål. Det var en självklarhet att man inte talade finska i skolan.

Initiativet till en förändring mot språkförbudet i Tornedalens folkskolor kom från den socialdemokratiska riksdagsmannen Ragnar Lassinantti. Han var född i Pello och hade själv gått i skola med förbud att tala finska både i klassrummet och på rasterna. Som invald i den socialdemokratiska partistyrelsen ställde han 1957 en interpellation angående finska språkets ställning i Sverige. Han menade att det var rimligt att lärare och finskspråkiga elever i Tornedalen skulle kunna tala till varandra utan tolk. Därför borde lärare i småskolan behärska finska och han begärde en utökad tvåspråkig lärarutbildning för småskollärarna i Tornedalen. Det innebar också att förbudet mot att tala finska i skolan skulle upphöra.³¹ Även tvåspråkighetsforskaren Nils-Erik Hansegård påpekade till SÖ att ett förbud existerade och att det borde upphöra.³² Samma år upphävdes förbuden för barnen att använda finska under skoltid, bestraffningarna av barnen samt de lokala förbuden att köpa in finskspråkig litteratur till skolbiblioteken

Av en riksdagsdebatt mellan Lassinantti och centerpartisten Harald Larsson från Hedenäset år 1959 framgår hur Lassinantti arbetade för att ändra inställningen till Finland och det finska språket i Tornedalen. Han hade i januari 1958 anordnat kulturkonferensen ”Att bo vid en gräns”, som hölls på Tornedalens folkhögskola i Övertorneå. Konferensen bevistades av den socialdemokratiska ecklesiastikministern Ragnar Edenman och andra inbjudna gäster från Sverige och Finland. Året efter hade ecklesiastikministern lagt ett förslag om att frivillig

²⁸ Aktuellt från Skolöverstyrelsen 1950, nr 26, sid 42–43.

²⁹ Aktuellt från Skolöverstyrelsen 1948–1962.

³⁰ Möller 2015, 141–171.

³¹ Riksdagens protokoll 1957, Andra kammaren nr 4, s 50, Interpellation av Ragnar Lassinantti angående undervisning i småskola av barn, som enbart talar finska; Riksdagens protokoll 1957, Andra kammaren nr 9, Svar på interpellation av Ragnar Lassinantti.

³² Lainio & Wande 1996, 323–324.

undervisning i finska språket skulle få ges i årskurs 8 och 9 i Tornedalen, som nu debatterades i riksdagens andra kammare.

Ingen i riksdagen hade gått emot, men centerpartisten Larsson hade reserverat sig mot att pengarna skulle tas ur Finnbygdsanslaget och menade att det borde tas ur ordinarie skolbudgeten. Lassinanti passade på att använda sin talartid till att argumentera för betydelsen för tornedalingarna att få utnyttja sitt modersmål, särskilt inom det nordiska samarbete som var under utveckling: ”De infödda tornedalingarna skall på allt sätt understödjas att förkovra sig i svenska språket, då kunskaper i detta språk är ett livsvillkor för dem, men man bör samtidigt låta deras kunskaper i finska språket komma dem själva, samhället och det nordiska samarbetet till godo.”³³ Att på det här sättet framhålla den positiva betydelsen av kunskaper i finska var någonting helt nytt i riksdagsdebatten.

Nu märktes en förändring också i Skolöverstyrelsens officiella inställning till språkfrågan i Tornedalen. I ett cirkulär år 1958 publicerades för första gången ett principiellt dokument i språkfrågan. Det var riktat till länskolnämnd, skolstyrelser, skolchefer och folkbildningsorganisationer. Där slog man fast att språkfrågan i Tornedalen handlade om kulturella och praktiska aspekter. Det var inte en nationalitetsfråga eller en stridsfråga mellan svenskt och finskt. På så vis var budskapet likadant som i 1921 års Finnbygdsutredning. Man vände sig till Finland för att bedyra att språkpolitiken på svenska inte var uttryck för missaktning av finskt språk eller kultur.

Det nya i cirkuläret var nästa passus. Efter att ha betonat nödvändigheten av att barnen i Tornedalen fick samma utbildning och kunskaper som elever i övriga Sverige, skrev man att man också måste beakta: ”...att i en gränsbygd med i stor utsträckning tvåspråkig befolkning såväl kulturella som pedagogiska och praktiska skäl talar för att ej blott det ena språket vårdas inom skolans ram.”³⁴ Samma år ändrades undervisningsplanen för rikets folkskolor så att ”i bygder med finsktalande befolkning” (Tornedalen) några enkla stycken på finska fick läsas vid studiet av Finlands geografi. Det hade under många år varit tillåtet för norska och danska under geografifektionerna, men nu blev till sist även finska tillåtet att användas i undervisningen.³⁵ Unescos ställningstagande för modersmålets betydelse i undervisningen påverkade den ändrade pedagogiska inställningen. Men det behövdes uppenbarligen också att en karismatisk tornedaling som Lassinanti hamnade i riksdagen innan en förändring i inställningen till meänkieli, eller finska som det kallades, kunde ske inom skolans område. Innan dess hade ett antal tornedalingar som Walde Lorents Wanhainen, William Snell, Edvin Mäkitalo, Hugo Tenertz och andra hade genom det svenska språket erövrat positioner i samhället där de kunde

³³ Riksdagens protokoll 1959. Första kammaren, Andra bandet nr 14–22, sid 56–63; Riksdagens protokoll 1959. Andra kammaren, Tredje bandet nr 17–22, s. 77–81.

³⁴ Aktuellt från Skolöverstyrelsen 1958, nr 186, sid 621–624.

³⁵ Aktuellt från Skolöverstyrelsen 1958, nr 104, sid 312.

argumentera för värdet av den meänkielispråkiga kulturen. De bildade en kulturellt medveten medelklass som kunde ställa politiska krav för tornedalingarnas räkning. Det nationalistiska metasystemet inom utbildningen hade spelat ut sin roll i en kontext av ökat nordiskt och internationellt samarbete.

Det rörde på sig också inom kyrkan. Till Svenska kyrkomötet 1953 hade lämnats två motioner om att undersöka hur samiska och finska användes i kyrkliga sammanhang i de områden i Norrland där de två språken användes. Det statliga uppdraget gick till biskop Bengt Jonzon i Luleå stift som också var en av motionärerna. Samtliga präster i Tornedalen visade på behovet av finskspråkiga präster i församlingarna, vilket motiverades med inflyttningen av kvinnor från Finland, att finska var de medelålders och äldres språk, att vårdbesök krävde detta samt att det i expeditonsarbetet fanns ett dagligt behov av att använda finska.

I slutbetänkandet, som publicerades 1958, hävdade Jonzon att både samer och tornedalingar skulle få sin kyrkliga verksamhet på sitt modersmål eftersom svenskan var ett främmande språk för dem och att religionsutövningen borde ske på modersmålet. Andra argument var att det var viktigt att höja den kulturella nivån i tornedalsfinskan, att klyftan mellan äldre och yngre tornedalingar annars skulle öka, att även klyftan mellan de yngre och de äldre inom den laestadianska väckelsen riskerade att öka och att många unga finska kvinnor flyttat till den svenska sidan av Tornedalen. Dessutom framhölls för finskans del betydelsen av att skolan vårdade barnens finska modersmål.³⁶ Det sistnämnda var en kraftfull markering mot de föregående biskoparnas assimilerande språkpolitik. Trots att kyrkan inte längre var ansvarig för skolan så betonades språkfrågan i skolan i betänkandet.

Språkpolitiken aktualiserades återigen 1963 efter att en ny UNESCO-rapport kommit om vikten av modersmål i undervisningen. Samma år visade ett standardprov att skolresultaten i Tornedalen var sämre än i övriga landet. En utredning tillsattes av SÖ för att undersöka vilka förändringar som kunde göras vid lärarutbildningen för att tillgodose behoven för den finsktalande befolkningen i Sverige. Utredarna vid länskolnämnden i Norrbotten gjorde omfattande undersökningar om metoden i skolorna samt hur utbredd finsk- och svenskspråkigheten var bland barnen i Tornedalen. De konstaterade i sitt utlåtande 1968 att lärarutbildningen i Luleå borde förändras för att bättre möta de särskilda behov som fanns, men några egentliga förändringar gjordes inte. De förordade av praktiska skäl att den helsvenska metoden fortfarande skulle användas med visst stöd av finska i undervisningen.³⁷

³⁶ Kommittébetänkanden 1638, Riksarkivet, Stockholm. Remissvar i *Utredning rörande den kyrkliga verksamheten bland den lapsk- och finsktalande befolkningen*, Sakkunniga rörande kyrkliga verksamheten bland den lapsk- och finsktalande befolkningen.

³⁷ Kenttä & Weinz 1968.

Olika språkliga reformer på nationell nivå ledde så småningom till bestämmelserna om hemspråksundervisning i skolan, som genomfördes 1977.³⁸ Hemspråksreformen betonade på ett helt annat sätt än tidigare modersmålets status och betydelse för individens utveckling. Från och med 1977 fram till 1985 inkluderades de elever i hemspråksundervisning för vilka hemspråket utgjorde ”ett levande inslag i hemmet”. Länsskolnämnden i Norrbotten tolkade skrivningen som att den skulle gälla i Haparanda, Övertorneå, Pajala, Kiruna och Gällivare där tornedalingarnas modersmål, *meänkieli*, bedömdes vara ett levande inslag.³⁹

Efter 1985 blev avgränsningen snävare. Nu skulle rätten till hemspråk bara gälla den elev vars ena eller båda vårdnadshavare hade ett annat språk än svenska som förstaspråk, och som använde det språket som *dagligt umgängesspråk* med eleven. Ett undantag från den nya bestämmelsen gjordes för samiska, tornedalsfinska och romska elever samt utländska adoptivbarn. Särättigheten för de tre minoriteterna blev 1988 inskriven grundskoleförordningen. År 1999 erkändes tornedalingarna i Sverige som nationell minoritet och *meänkieli* som ett av landets fem nationella minoritetsspråk.

3. Tidigare forskning

Forskning som berör språk- och skolpolitiken i Tornedalen har genomförts inom ämnen som historia, idéhistoria, språkvetenskap, kulturgeografi, etnologi, statsvetenskap och sociologi. Här ligger fokus framför allt på de historiska disciplinerna. Eftersom direktivet till SFK handlar om att undersöka både genomförandet av statens assimileringsspolitik och konsekvenserna av denna, så har forskningen om språk- och skolpolitiken fått en vidare definition än att bara handla om skolan. Språkpolitiken i skolan var inte fristående från assimileringsspolitiken utan var en central del av denna.

En viktig del av SFK:s granskning är att undersöka hur de tornedalska barnen påverkades av sin skolgång och vilka konsekvenser det fick för dem. För att svara mot direktivet har forskningen därför delats in i tre delar, beroende på om det är den genomförda politiken eller konsekvenserna av denna som behandlas. Den första delen handlar om minoritetsforskning om minoriteter i de nordiska länderna och teorier som berör förhållandet mellan stater och dess minoriteter. Där sätts minoritetspolitiken i Tornedalen in i en internationell kontext. Den andra delen handlar specifikt om forskning som berör skol- och språkpolitiken i Tornedalen. Den tredje delen handlar om konsekvenserna för tornedalingarna av den förda skol- och språkpolitiken. Här behandlas frågan om språkbyte, etnopolitisk mobilisering och identitetsförändring.

³⁸ Hyltenstam & Tuomela 2001.

³⁹ Pekkari 1997, 153–177.

3.1 Staten och minoritetspolitiken

Kriteriet för en minoritet är att de tillhör en stat. Det är statens överhöghet och våldsmonopol inom ett territorium som gör att man kan säga att minoriteternas historia hör samman med staternas uppkomst. Tornedalingarnas historia visar hur maktförhållandena mellan minoriteter och majoriteter ständigt har förändrats. De är inte naturgivna grupper utan konstruerade enheter utifrån särskilda historiska processer. Etnicitet har från mitten av 1900-talet utvecklats som ett begrepp för att undersöka relationen mellan grupper som genom gränsdragning mot varandra markerar sina kulturella skillnader.⁴⁰

Etniska gruppers plats och roll i nationalstaterna har granskats historiskt, men oftast ur ett begränsat nationalstatligt perspektiv.⁴¹ Under de senaste decennierna har forskningen uppmärksammat de nya nationalstater och ”nationer utan stater” som skapades efter Sovjetunionens och det kalla krigets upplösning. Det gäller även tvevidigheten i definitionen av etniska grupper i den senmoderna världsordningen, liksom teorier som berör nation, nationalism och nationalstat.⁴² Likaså finns i de nordiska länderna exempel på hur transnationella och internationella företeelser som berör minoritetsfrågor i norra Europa behandlats i antologiform eller i form av övergripande synteser. Det har inte minst präglats av finskspråkiga minoriteterna i Sverige och Norge. Minoriteternas historia i de nordiska länderna har getts ökad uppmärksamhet under de senaste decennierna.⁴³ En viktig del i stärkandet av minoriteters samhälleliga positioner är forskning om minoritetsrättigheter.⁴⁴ I det här sammanhanget redovisas inte den omfattande forskning som bedrivits kring urfolksfrågor utan enbart kring nationella minoriteter.

Det är inte ovanligt att krig har förändrat staternas gränser så att etniska grupper hamnat på varsin sida av den nya gränsen, som i Tornedalens fall. Peter Sahlins undersökte på 1980-talet en gränsregion i Pyrenéerna mellan Spanien och Frankrike. Han visade att befolkningen där utvecklade komplementära identiteter som fick olika innehåll i olika kontexter. Den lokala, regionala och nationella identiteten kunde se olika ut.⁴⁵ En klassisk studie av assimileringspolitik inom en stat är Eugene Webers undersökning av hur franska bönder, som pratade många olika språk och dialekter, assimilerades till att bli franska medborgare med en

⁴⁰ För en orientering i ämnet, se Barth 1969; Barth 1996; Giles 1977.

⁴¹ Hall 1998; Fewster 2006; Anttonen 2005. Se också det stora norska forskningsprojektet ”Utviklingen av en norsk nasjonal identitet på 1800-tallet” med över hundra publikationer 1994–2001.

⁴² Brubaker 2004; Böss 2011; Dieckhoff & Jaffrelot (red.) 2005; Chernilo 2007; Vertovec London 2009.

⁴³ För minoritetshistorien i de nordiska länderna och norra Europa se exempelvis Svanberg & Thyden 1992; Kjeldstadli m.fl. (red.) 2003; Elenius (red.) 2009a; Cederberg 2010; Pulma (red.) 2015; Elenius 2015; Wickström & Wolff (red.) 2016; Kortekangas 2017; Kortekangas 2019.

⁴⁴ Minoritetsrättigheter har många gånger utvecklats i en feministisk kontext, exempelvis i Young 1990. En global ansats i frågan om minoritetsspråkens rättigheter har utvecklades av Laponce 1960, samt Laponce 1987. För en genomgång av globala minoritetsrättigheter, se särskilt Preece 2005 och Kymlicka 1998.

⁴⁵ Sahlins 1989.

enhetlig nationell kultur. De metoder som användes är generella för assimileringspolitik i andra delar av världen.⁴⁶

Forskning om minoriteternas förändrade position i förhållande till staten har genomförts i olika kontexter. I praktiken har en grups kombinerade storlek och makt i förhållande till andra etniska grupper inom staten kommit att vägleda definitionerna. Hur sådana maktkonstellationer påverkat både den statliga minoritetspolitiken och etniska gruppers politik har påvisats i Kanada. Det gäller både den fransktalande minoriteten som urfolk och minoriteter av annat slag. Sociologen Leo Driedger utarbetade på 1990-talet en modell där två samverkande faktorer antogs kunde stödja en föränderlig såväl om en stabil etnicitet på olika aggregeringsnivåer i samhället. Den ena sidan är vilka grader av socioekonomiska strukturer i samhället som gynnar eller missgynnar etniska grupper. Den andra sidan är graden av frivillighet och tvång i den officiella politiken. Det betyder att även den etniska gruppens egna förhållningssätt till assimilering präglas av frivillighet eller motstånd.⁴⁷ I det sammanhanget är Albert Hirschmans teori om etniska gruppers val mellan *loyalty*, *voice* eller *exit* relevant som förhållningssätt till den statliga minoritetspolitiken.⁴⁸ Minoriteters ställning i europeiska länder har också behandlats i termer av *intern kolonialism* eller *inre kolonialism*. Teorin har använts för att förklara den etniska revitaliseringen i bland annat de keltiska områdena och då beskrivits som en slags ”etnisk klassmotsättning”. Skillnaden i yrkesstruktur mellan olika etniska grupper har beskrivits som en kulturell arbetsfördelning mer än grundad på klasskillnader. Teorin har använts för att förklara etnisk mobilisering och revitaliseringen men har i det sammanhanget också mött kritik.⁴⁹

Nils Slunga tog sig an minoritetspolitiken i Tornedalen i sin licentiatavhandling *Staten och den finskspråkiga befolkningen i Norrbotten* (1965) där han analyserade den statliga politiken mot den finskspråkiga befolkningen i Tornedalen. Slungas analys har stora förtjänster genom den koncentrerade och skarpa analys den ger av de olika makttekniker staten använde i sin försvarskningspolitik och får betraktas som en klassisk studie av assimileringspolitik i Tornedalen. Den statliga politiken analyserades huvudsakligen inom skolväsendet men också inom områden som järnvägspolitiken och försvarsdebatten.

Slunga visade i sin forskning hur den statliga politiken i Tornedalen präglades av målsättningen att till varje pris införa svenskt språk och kultur i området. Han betonade att tornedalingarnas inställning till språkfrågan var dikterad av praktiska hänsyn och menade, att eftersom de lokala myndigheterna accepterade de statliga villkoren så kan man inte betrakta skolpolitiken som

⁴⁶ Weber1977.

⁴⁷ Driedger 1996.

⁴⁸ Hirschman 1995, 12 ff.

⁴⁹ Hechter1975; Smith, 1981, 32 ff; Tägil (red.), 1992, 27.

statligt auktoritär.⁵⁰ Tenerz menade i stället att de beslut som togs av skolråd och kyrkostämmor om införande av svenska som undervisningsspråk dikterades av den språkliga och klassmässiga sammansättningen i skolråden och kyrkostämmorna. Allmogen var enbart intresserade av den ekonomiska sidan av saken, inte av språkfrågan.⁵¹ Försvenskningsspolitiken var enligt honom en medveten assimileringsspolitik dikterad av rädsla för Ryssland och de finska nationalisterna.

De storfinska ambitionerna i Finland och konflikten mellan svenska och finska nationalister om Tornedalen påverkade på ett påtagligt sätt den svenska språkpolitiken i skolorna. Ämnet har tagits upp av några forskare. Valde Näsi gav 1928 ut *Länsipohjan kysymys* (1928), som behandlade de finska nationalisternas syn på Svenska Tornedalen, eller *Västerbotten* som man från finländsk sida benämnde området. En grundlig genomgång av de storfinska drömmarna och aktiviteterna under mellankrigstiden gjordes av Toivio Nygård i avhandlingen *Suur-Suomi vai lähiheimolaisten auttaminen* (1978). Svenska Tornedalen behandlades mer specifikt av samme författare i *Suur-Suomen koulu ja Länsipohjan suomalaiset* (1974). Från svensk sida har forskning om de finländska nationalisterna och Tornedalen gjorts av Karl-Erik Nyström i "Svenska Tornedalen - konfliktområde under mellankrigstiden?" (1990).

En både detaljerad och bred beskrivning av de finskspråkigas historia i Sverige har gjorts av Kari Tarkiainen i *Finnarnas historia i Sverige del 2* (1993). Hans forskning om de finländska nationalisternas intresse för Svenska Tornedalen kastar ljus över nationalstatskonkurrensen och den betydelse som språkfrågan hade i det finländska nationalstatsprojektet. I avhandlingen *Både finsk och svensk: Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939* (2001) undersökte Lars Elenius motiven bakom den statliga minoritetspolitiken i Tornedalen, samt hur moderniseringen och den statliga skolpolitiken påverkade tornedalingarnas språkstrategier. Undersökningen av minoritetspolitiken i Tornedalen visade hur industrialiseringen, nationalstatskonkurrensen mellan Sverige och Finland och demokratiseringen framstår som de stora drivkrafterna bakom försvenskningsspolitiken i Tornedalen. Motivet var till en början att neutralisera det laestadianska hotet, men fick allt eftersom en mer och mer rasbiologisk och nationalistisk slagsida. Elenius har också beskrivit den övergripande statliga minoritetspolitiken i Sverige i en nordisk och europeisk kontext. I vitboken om Svenska kyrkan och samerna har han till viss del beskrivit tornedalingarnas minoritetspolitiska relation till de kyrkliga stiftet i Övre Norrland.⁵² En granskning av assimileringsspolitiken mot kvänerna, den finskspråkiga minoriteten i norra Norge, har gjorts av Kurt Einar Eriksen och Einar Niemi i standardverket *Den finske fare* (1981). Där sker också en komparation med assimileringsspolitiken i Tornedalen. Einar Niemi har senare jämfört minoritetspolitiken mot de finskspråkiga minoriteterna i Skandinavien (1995) och skrivit en

⁵⁰ Slunga 1965, 62, 66 och 173 ff.

⁵¹ Tenerz 1960, 336 ff.

⁵² Elenius 2006; Elenius 2009b, 242–258; Elenius 2015; Elenius 2016c, 469–515.

syntes om minoritetspolitiken i Norge (2006). Teemu Ryymins *”Bein av vårt bein, kjøtt av vårt kjøtt”- Finske nasjonalisters og norske myndigheters kvenpolitikk i mellomkristiden* (1998) och avhandling *”De nordligste finner”: fremstillingen av kvenene i den finske litterære offentligheten 1800–1939* (2004) behandlar de storfinska organisationernas intresse för de finskspråkiga i norra Norge samt pressdebatten under mellankrigstiden. Som ett standardverk om samspelet mellan kväner och samer i Norge, samt assimileringspolitikerna mot dem kan också nämnas Ivar Bjørklunds *Fjordfolket i Kvænangen* (1985).

3.2 Språkpolitiken i skolan

Det tog lång tid innan någon form av forskning riktades mot utbildningspolitiken i Tornedalen. En jubileumsskrift om skolväsendets utveckling i Torne- och Kalix äldvdalar utgavs till hundraårsfirandet av folkskolan i Sverige 1942. Den initierades och gavs ut av folkskoleinspektören William Snell och överlärarna inom Tornedalens inspektionsområde, som då även innefattade Överkalix och Nederkalix kommun. Med hjälp av arkivmaterial och personliga hågkomster beskrev rektorer och lärare i Torne- och Kalix äldvdalar skolväsendets utveckling i respektive skoldistrikt, som i princip följde den äldre sockenindelningen. Fyra år före bokens utgivning hade Snell av ecklesiastikminister Arthur Engberg blivit utnämnd till folkskolinspektör i Tornedalens inspektionsområde, detta i strid med Domkapitlets och Skolöverstyrelsens önskan. De ansåg inte att han var lämpad på grund av sitt engagemang för det finska språkets berättigande i undervisningen i folkskolan. Att det finska språket därigenom fått ett erkännande på högsta politiska nivå var en prestigevinna för Snell, vilket man kan spåra i innehållet.

Det visar sig exempelvis i att Snell på slutet publicerade ett kapitel på meänkieli om undervisning hemma och i skolan förr i tiden. Det var gjort i intervjuform med två äldre personer från hans hemby. Ett sådant kapitel om folkundervisningens historia med inslag av meänkieli hade varit otänkbart ett decennium tidigare. Men det som framför allt stack ut i minnesboken var artikeln ”Läroutbildningen för Finnbygdens skolor”. Den var författad av Hugo Tenerz som varit utbildad folkskollärare och vid den tiden rektor för seminariet i Haparanda. Han riktade i artikeln hård kritik mot myndigheternas omläggning till enbart svenska i folkskolan utan att i motsvarande grad skjuta till resurser till läroutbildningen.⁵³ I den senare utkomna *Språkundervisningsproblem i de finsktalande delarna av Norrbottens län* (1966) gjorde han en fördjupad analys av den pedagogiska sidan av språkpolitiken i Tornedalen. Fokus var den helsvenska metoden som förbjöd all användning av finska i skolan. Han hade

⁵³ Finnbygdsutredningen 1921; Snell 1942.

själv utsatts för den och kallade den för ”papegojmetoden”. Den kom att verka stigmatiserande för barnen i Tornedalen som inte fick använda sitt modersmål i undervisningen.⁵⁴

Det var också Hugo Tenerz som senare gjorde den första systematiska granskningen av utbildnings- och språkpolitiken i Tornedalen, som också var en vidräkning med den historieförfälskning som han ansåg att Finnbygdsutredningen ägnat sig åt vad gäller Tornedalens bosättnings- och migrationshistoria. I den första volymen *Folkupplysningsarbetet i Norrbottens finnbygd från äldsta tid till sekelskiftet 1900* (1960) beskrev han det första folkbildningsarbetet bland tornedalingar och samer, samt svenskspråkiga familjers assimilering i den finskspråkiga kulturen på 1600-talet. Det var en perspektivrik och empiriskt väl underbyggd forskning om folkkulturen samt folkbildningens och folkskolans utveckling i Tornedalen. Inledningsvis gjorde han en beskrivning av den s.k. Finnbygden i Norrbotten där han källkritiskt vederlade påståendena i Finnbygdsutredningen att Tornedalen i huvudsak bebotts av svenskspråkiga, som sedan blivit assimilerade i en finskspråkig befolkning. I den följande genomgången av folkupplysningsarbetet jämförde han utvecklingen av samernas och tornedalingarnas utbildning. Hans konklusioner om befolkningens inställning till statsskolorna, med endast svenska som undervisningsspråk, är att den finskspråkiga allmogen gick med på dem av ekonomiska skäl.

Den följdes upp av *Ur Norrbottens finnbygds historia samt Den svenska infiltrationen i övre finnbygden under 1600- och 1700-talet* (1962). I de omfattande och detaljerade beskrivningarna av Tornedalens bosättningshistoria förde han en polemik mot Finnbygdsutredningens historieskrivning och även mot språk- och härkomstutredningens resultat i 1930 års folkräkning. Måltavlan var den ovetenskaplighet som kännetecknade de två arbetena. Boken är framför allt en tidig vetenskapligt belagd migrationshistoria över Tornedalen och Torne lappmark. Den handlade inte om skolfrågor, men anknöt kritiskt till de rasbiologiska resonemang som kännetecknat tidigare utredningar om skolväsendet.

I den tredje volymen *Folkupplysningsarbetet i Norrbottens finnbygd under förra hälften av 1900-talet jämte språkdebatten* (1963) sattes folkskolans utveckling in i den språkpolitiska debatten från främre delen av 1900-talet till 1950-talet. Tenerz beskrev här hur Tornedalens skolväsende och den samiska nomadskolan utformades i en nationalistisk diskurs som präglades av rasbiologiska och säkerhetspolitiska bedömningar. Som tidigare var han mycket kritisk mot statsskolornas språkliga assimileringspolitik, Finnbygdsutredningens slutsatser och det faktum att det finska språket undertrycktes i skolan och i civilsamhället. Ingen har som Hugo Tenerz utifrån vetenskaplig metod beskrivit folkkulturens sammankoppling med skol- och språkpolitiken i Tornedalen. Det är ett portalverk till ämnesområdet.

⁵⁴ Tenerz 1966; Elenius 2001; Wande 2002.

Olof Hederyd var redaktör för antologin *Haparanda efter 1809 – kommunhistoria utgiven med anledning av Haparandas 150-årsjubileum* (Tornedalens historia III) (1992), som bygger på forskning om Haparanda stads framväxt. Han polemiserade i boken mot att försvarspolitikerna var en tvångskampanj för att utbreda storsvenskheten på en isolerad finskspråkig folkspillras bekostnad. Han menade att själva tvånget i språkinläringen upplevdes på olika sätt av olika elever, beroende på lärarens personlighet. Det verkliga kultur- och språkförtrycket var enligt honom det som utövades mot tornedalingarna innan de fick lära sig svenska, under de hundratals år då förvaltningsspråket var svenska men befolkningen endast talade finska.⁵⁵

I *Både finsk och svensk* (2001), som nämnts ovan, undersökte Lars Elenius hur moderniseringen och den statliga skolpolitiken påverkade tornedalingarnas språkstrategier. Med de ungdomsgrupper som gick ut folkskolan i mitten av 1880-talet inleddes en process av språkbyte från finska till tvåspråkighet. Till skillnad från Tenerz ser Elenius en genuin vilja hos den finskspråkiga befolkningen att bli tvåspråkiga. De statliga myndigheterna försökte på olika sätt att assimilera och integrera de finskspråkiga i den svenska nationalstaten, men tornedalingarna kände också själva behov av att bryta sin kulturella, politiska och ekonomiska isolering från det övriga Sverige.

I den andra delen av avhandlingen undersöktes vilka språkstrategier man kan urskilja på lokal nivå med Övertorneå kommun som undersökningsområde. Genom att spåra skolelever från 1890 års folkräkning till 1930 års folkräkning kunde yrkesstrukturer och förändrade språkstrukturer undersökas. Bland de äldre elevgrupperna som återfanns i primärmaterialet 1930 var männen i högre grad tvåspråkiga än kvinnorna. Det förklaras av att de i betydligt högre andel arbetade inom industri- och hantverk och även i något högre andel inom offentlig tjänst. Bland de yngre elevgrupperna var språkmönstret likartat mellan män och kvinnor. Det förklaras med svenskundervisningens utbredning i all undervisning, den offentliga sektorns och det civila samhällets utbyggnad samt den svenska språkkulturens utbredning. Den allmänna moderniseringen i samhället påverkade kvinnorna till en ökad tvåspråkighet. Kvinnornas väg ut mot samhället gick i hög grad över yrken som krävde uttrycklig förmåga att behärska svenska, exempelvis yrken inom hotell/restaurang, offentlig tjänst och i viss mån privat tjänst. Småskolläraryrket var ett typiskt sådant yrke. Därför fanns starka incitament för kvinnorna att lära sig svenska.

I *Finnarnas historia i Sverige del 3* (1996) har Erling Wande och Jarmo Lainio bidragit med en genomlysning och syntes av språkfrågans behandling inom skolväsendet i Tornedalen och för sverigefinnarna i Sverige under 1900-talet. Bland annan forskning om språkfrågan och assimileringen i Tornedalen kan nämnas Maria Wingstedts avhandling *Language Ideologies*

⁵⁵ Hederyd 1992, s. 221 ff.

and Minority Language Policies in Sweden (1998), som studerar språk- och assimilationspolitiken mot tornedalingar och samer i ett jämförande perspektiv från mitten av 1800-talet fram till nutiden. Även Ingegerd Larsson-Municio har i artikeln *The Return of the Repressed Others - Linguistic Minorities and the Swedish Nation-state, from the 1840s to the 1990s* (1997) behandlat förbindelsen mellan språk och assimileringspolitik i Tornedalen utifrån en demokratisk och nationalistisk diskurs. Precis som Wingstedt grundar hon sig på tidigare gjord historisk forskning och gör utifrån den en komparativ analys av assimileringspolitik mot samer och tornedalingar. I *Nationalstat och minoritetspolitik. Samer och finskspråkiga minoriteter i ett jämförande nordiskt perspektiv* (2006) jämförde Elenius minoritetspolitiken mot samer, tornedalingar och sverigefinnar fram till nutid. Det innefattade även en jämförelse med minoritetspolitiken i Nordnorge. I boken undersöks skol- och språkpolitiken utifrån de etniska gruppernas tidiga ställning i den svenska nationalstaten, som följdes från den tid då Finland var en del av Sverige. Några olika faser i minoritetspolitiken urskiljs. Det börjar med en värdekonserverativ fas och går över en folkhemfas till den mångkulturella fasen då tornedalingarna definieras som en nationell minoritet. Liberaliseringen av språkpolitiken skedde i internationella kontexter som FN, EU och den nordiska gemenskapen. Konklusionen är att förändringen efter andra världskriget från en nationalstatlig till en europeisk och global kontext motsvaras av en förskjutning från en monokulturell till en multikulturell minoritetspolitik.

Julia Nordblad har i en pedagogisk kontext problematiserat begreppet ”inre kolonialism” i avhandlingen *Jämlikhetens villkor: Demos, imperium och pedagogik i Bretagne, Tunisien, Tornedalen och Lappland, 1880–1925* (2013). Hon undersöker där hur den helsvenska metoden för språkinläring applicerades på språkundervisningen för samer, tornedalingar, bretagnare och infödda tunisier. Avhandlingen pekar på hur pedagogiken blev en arena för förhandlingar om demokratiskt inflytande och makt. Hon visar hur receptionen av den helsvenska metoden inte är diametralt motsatt mellan de etniska gruppernas områden inom eller mellan länderna, utan snarare kan beskrivas som en sammanflätad historisk process. Hon visar också på svårigheten att använda begreppet ”intern kolonialism” genom begreppets analytiska mångtydighet.⁵⁶

Inom utbildningsvetenskap har David Sjögren tagit sin utgångspunkt i teorier om intern kolonialism i undersökningen av utbildningen för samer och romer, men med en viss kritisk distans till användningen av begreppet inom utbildning. Hans huvudsakliga tankefigur är att den socialpolitiska reformismen i Västeuropa inom utbildning sökte skydda medborgarsamhället genom att definiera och upprätta olika former av undervisning mot de minoriteter som betraktades som avvikande från normen. Han kallade de social- och

⁵⁶ Nordblad 2013.

utbildningspolitiska tankemönster som legitimerade en särundervisning för minoriteter för ”den säkra zonen”.⁵⁷ I det sammanhanget har Otso Kortekangas gjort jämförande studier av utbildningspolitiken riktad mot den samiska minoriteten i Finland, Sverige och Norge. Han har ifrågasätta om urfolksstatus ska var utgångspunkt för forskning om samerna, om det inte är fruktbarare att jämföra också med minoriteter som inte är kategoriserade som urfolk.⁵⁸

Det informella samverkande utbildningssystemet för Tornedalen har av Lars Elenius beskrivits som ett ”metasystem”, som ett sätt att förklara vad som band samman systemet av enskilda utbildningsformer för tornedalingarna. De olika utbildningarna var organiserade var för sig, men det ideologiska innehållet sammanförde dem till ett samverkande nätverk inom utbildningsområdet. Målsättningen var att integrera tornedalingarna i den svenska nationalstaten, att fostra dem socialt och att assimilera dem in i svenskt språk och kultur.⁵⁹ Det finns en teoretisk likhet mellan ”metasystemet” och Sjögrens ”den säkra zonen” i det gemensamma tankemönster förband aktörer inom olika utbildningsrelaterade verksamheter för minoriteter. ”Metasystemet” relaterar emellertid teoretiskt till den integrativa fasen i svensk nationalism medan ”den säkra zonen” tar sin utgångspunkt i idéer om intern kolonialism inom utbildning riktad mot urfolk och minoriteter.

I *På disponentens tid: Hjalmar Lundbohms syn på samer och tornedalingar* (2011) har Curt Persson beskrivit hur rasbiologiska värderingar styrde hur disponenten vid LKAB behandlade tornedalingar och samer. Det har bäring på Lundbohms engagemang i utbildningsfrågor i Kiruna. I *”Då var jag som en fånge.”: statens övergrepp på tornedalingar och meänkielitalande under 1800- och 1900-talet* (2018) har intervjuer med tornedalingar använts för att visa hur rasbiologiska värderingar påverkade de intervjuades tid i arbetsstugor och skolor. Tage Alalehto har i *Tärendö: historien om en svensk tornedalsby* (2001) gjort en bred sociologisk studie av byn Tärendö. I kapitlet om skolan beskrivs hur en folkskola så småningom etablerades i Tärendö efter decennier av förhållningar. De hårda bestraffningarna i skolan och arbetsstugan relateras inte explicit till förbudet att tala finska, utan till tidens hårdföra bestraffningar som många gånger var ren misshandel från läraren eller arbetsstuguföreståndarens sida. Även språkfrågan behandlas i ett kapitel. Där beskrivs hur den svenska språkassimileringen genomfördes i skolan, men också att det fanns olika åsikter i lärarkollegiet om behovet av finska i undervisningen. Konklusionen är att i samband med andra världskriget, när Finland var i krig, så började språkstriden allt mera att tappa mark. Solidariteten med det finska folket var stark och bidrog till att staten blev mer välvilligt ställd till finsk kultur.

⁵⁷ Sjögren, 2010, 13 ff., 16–21, 212 ff.

⁵⁸ Kortekangas 2017; Kortekangas 2019.

⁵⁹ Elenius, 2014a; Elenius 2014b, Elenius 2014c.

Arbetsstugorna i Tornedalen var skolinternat för barn som bodde för långt från skolan för att kunna ta sig dit över dagen, samt för barn från fattiga hem som var i behov av mat och kläder. De blev snabbt helt integrerade i skolväsendet. Den första genomgripande studien av arbetsstugorna i Norrbotten och Tornedalen är Erik Lundemarks *Arbetsstugorna* (1980) som beskriver bakgrunden till deras uppkomst, hur de fungerade och i vilken takt de byggdes. Nils Slunga tog sig an ämnet drygt tio år senare med *"Skola för glesbygd"*. *Arbetsstugor i norra Sverige* (1993). Det var en beskrivning av arbetsstugornas framväxt som också kom ut i en engelskspråkig version två år senare. Med *Arbetsstugorna i norra Sverige. Ett filantropiskt företag i skolans tjänst* (2000) skedde en ytterligare breddning av ämnet. I boken tecknades linjen från medeltidens fattigvårdsinrättningar fram till arbetsstugan som institution. Likaså gjordes en jämförelse mellan filantropins och arbetsstugerörelsens ideologi och pedagogiska idéer.

Med Daniel Nilsson Rantas avhandling *Nödhelp på villovägar: implementering av en filantropisk välfärdsidé, Norrbottens arbetsstugor 1903–1954* (2008) fick arbetsstugorna en mer allsidig sociologisk belysning. Bakgrunden till arbetsstugornas tillkomst beskrevs liksom de människor som engagerade sig i verksamheten. Han beskrev den som ett disciplinerande nationalistiskt fältexperiment mot fattigdomen. Gerda Helena Lindskog bidrog med *"Snölandets fattiga ungdom till hjälp"*. *Om kvinnor och män kring Norrbottens arbetsstugor för barn 1903–1933* (2010) till att synliggöra det nationella nätverk av altruister, lärare, präster och pedagoger som organiserade och drev arbetsstugorna. Det var en djupgående studie av maktstrukturer och pedagogiska idéer bakom arbetsstugornas tillkomst. En brygga slogs mellan etniska, sociala och genusrelaterade perspektiv. Systematiskt blottade hon de nationella maktstrukturer och personliga nätverk som arbetsstugorna var del av.

Den specifika skol- och språkpolitiken mot de etniska minoriteterna har också behandlats av en del norska forskare. Här kan nämnas Eivind Bråstad Jensens *Fra fornorskningsspolitikk mot kulturel mangfold* (1991) och Bente Merete Hansen, *Solhov folkehøgskole-fornorskningssbastion i grenseland* (Hovedfagsoppgave i kunsthistorie) (1998). Den sistnämnda behandlar assimileringsspolitiken i ett mer konsthistoriskt och etnosymboliskt perspektiv.

3.3 Sociolingvistiska aspekter

1960-talet blev något av ett genombrott för forskning om konsekvenserna av språkpolitiken i Tornedalen. Unesco publicerade 1963 en ny rapport om undervisningsspråket i undervisningen. Som tidigare stödde man rätten för minoriteter att få undervisning på sitt modersmål, men öppnade även för att barn kan börja lära sig ett andra språk så fort de börjar skolan. Samma år publicerades en rapport vid lärarhögskolan i Stockholm som genom standardprov visade att skolresultaten i Tornedalen var sämre än i övriga landet.⁶⁰ Mot bakgrund av sina erfarenheter

⁶⁰ Kenttä & Weinz 1968, s 31.

som lärare i Tornedalen engagerade sig nu språkforskaren Nils-Eric Hansegård, Uppsala universitet, i frågan genom artiklar i de regionala dagstidningarna och på andra sätt. Han var gift med en kvinna med tornedalsk bakgrund och hade undervisat tornedalska och samiska elever i Kiruna kommun under många år. Därigenom hade han ett delvis inifrånperspektiv på frågan. Han hävdade att tornedalingarna genom den förda språkpolitiken i skolan inte kunde uttrycka sig fullt ut på vare sig finska eller svenska och myntade begreppet ”halvspråkiga” för deras situation.⁶¹ Till bilden hör att Hugo Tenerz 1966 publicerade sin kritiska granskning av språkundervisningens problem i Tornedalen.⁶²

Det är mot ovanstående bakgrund som Skolöverstyrelsen 1967 tillsatte en utredning för att undersöka vilka förändringar som kunde göras vid lärarutbildningen för att möta behoven hos den finsktalande befolkningen i Sverige. Utredningen genomfördes av länskolnämnden i Norrbotten och avgränsades där till befolkningen i Tornedalen. Detta var den första statliga utredningen om skol- och språkpolitiken i Tornedalen sedan Finnbygdsutredningen 1921. De två utredarna Matti Kenttä och Erik Weinz kontaktade under arbetet Hansegård och bad honom att i ett kort PM redogöra för sin uppfattning i frågan. Helt klart är att det tvåhundra sidiga manuskriptet de fick var innehållit till den bok Hansegård publicerade året efter.⁶³ Då kom *Tvåspråkighet eller halvspråkighet?* (1968) där han kritiskt granskade den förda språkpolitiken i Tornedalen. Boken var polemisk till sin karaktär och behandlade det språkliga förtrycket inom skolväsendet i Tornedalen ur ett psykosocialt perspektiv.

Hansegård hävdade att många tornedalingar på grund av förbudet att prata tornedalsfinska i skolan blev stigmatiserade och längre fram i livet blev handikappade i både det finska och svenska språket, att de blev ”halvspråkiga”. Som en uppföljning skrev han *Den norrbottensfinska språkfrågan: en återblick på halvspråkighetsdebatten* (1990). Hansegårds tes om halvspråkigheten mötte under 1980- och 90-talet kritik från andra forskare.⁶⁴ I arbetet med länskolnämndens utredning råkade Kenttä och Weinz i konfrontation med Hansegård. De ansåg att hans förslag om finska som undervisningsspråk de första skolåren var orealistiskt att genomföra. De ansåg att det i så fall skulle behöva utvecklas parallella skolssystem i Tornedalen, ett på finska och ett på svenska. Ett annat problem var hur utbildningen av finskspråkiga lärare skulle ske. Man hänvisade också till den enkät de gjort med 732 föräldrar och 472 lärare i Tornedalen där 94 procent av föräldrarna och lika hög andel av lärarna ansåg det ”bra” eller ”ganska bra” att barnen först och främst skulle arbeta med svenska språket i skolan. Hos de 994 intervjuade eleverna var andelen med samma åsikt 82 procent. Kenttä och Weinz föreslog att

⁶¹ Hansegård 1968.

⁶² Tenerz 1966.

⁶³ Kenttä & Weinz 1968, 42 ff.

⁶⁴ För en diskussion om halvspråkighetsteorin se Hansegård 1990; Tandefelt 1988; Martin-Jones, Marilyn & Romaine, Suzanne, 1984.

det nuvarande gemensamma skolsystemet för finsk- och svenskspråkiga elever i Tornedalen skulle bevaras och att den helsvenska metoden med finska som hjälpspråk skulle behållas.

De föreslog också att lärarutbildningen i Luleå borde förändras för att bättre möta de särskilda behov som fanns i Tornedalen. De lärarstuderande borde därför få en ämnesfördjupning i det finska språket liksom en fördjupning i tvåspråkighetens psykologi. Dessutom skulle finska göras möjligt som eget ämnestillval för lärarkandidaterna och antalet platser för dem som ville läsa finska utökas.⁶⁵ Hansegård hann ta del av utredningens resultat innan publiceringen av sin bok. I boken gick han därför till hård kritik mot utredningen. Han menade att länskolnämndens utredare inte förstod det finska språkets värde för tornedalingarna som individer och värdet för kulturlivet i Sverige. Vidare menade han att de missuppfattat den internationella sakkunskapen och framför allt betonade han de emotionella störningar som undertryckande av modersmålet och språkbytet till svenska hade inneburit, och i framtiden skulle innebära, för tornedalingarna.⁶⁶

På 1960-talet hade tiden också blivit mogen för studier över nationsgränsen i Tornedalen. Till detta bidrog inte minst det ökade nordiska samarbetet. Ett tvärvetenskapligt projekt med folklivsforskare, kulturgeografer, språkforskare och sociologer vid Helsingfors universitet inledde 1966 undersökningar av det språkliga beteendet, religiösa mönster, familjens inre arbetsfördelning samt den sociala interaktionen över gränsen. Ledare för projektet var professorerna Asko Vilkuna och Elina Haavio-Mannila. För svenska Tornedalen blev det något av en konsekvensundersökning av vad avskiljandet från Finland och den svenska assimileringsoch språkpolitiken inneburit för människorna. Magdalena Jaakola publicerade i det sammanhanget den språksociologiska attitydundersökningen *Språkgränsen. En studie i tvåspråkighetens sociologi* (1971), som genomfördes på båda sidor om riksgränsen. Den berörde den svenska kommunen Övertorneå och den finländska kommunen Ylitornio på motstående sida av älven. Undersökningens målsättning var att utreda riksgränsens inverkan på befolkningen i svenska och finska Tornedalen. Jaakola konstaterade bland annat att de unga finskspråkiga med mer än genomsnittlig utbildning var allra mest negativa till undervisning i finska i skolan. Mer negativa till finskan var även inlandsbyarna Rantajärvi och Aapua jämfört med byarna vid riksgränsen och i närhet till kommuncentrat Matarengi (Övertorneå). Hon betraktade förslagen i undersökningen av Kenttä & Weinz som en ”assimilationistisk” metod eftersom förslagen att använda finska som hjälpspråk i de lägre stadierna hade som slutmål att helt övergå till svenska i undervisningen.⁶⁷

⁶⁵ Kenttä & Weinz 1968, 24 ff., 37 ff.

⁶⁶ Hansegård 1968, 114 ff.

⁶⁷ Haavio-Mannila & Suolinna (red.) 1971.; Jaakola 1972; Jaakola 1973. För en uppföljande kommentar se: Jaakola, 1984.

Henning Johansson och Joel Wikström använde sig av Jaokolos undersökningsmall när de i början av 1970-talet gjorde en intervjuundersökning av språkförhållandena i Karesuandos närområde, ett område där både samiska, meänkieli och svenska talas. Även här rör det sig om en synkron undersökning i nutid och ett underlag på 120 personer. Bara en del av materialet berör meänkieli. De hävdade, som Hederyd och Slunga tidigare, att tornedalingarnas ställningstagande för svenska språket var ett pragmatiskt val. Tornedalingarna såg svenska språket som en nödvändig resurs för att nå större inflytande i samhället. Det överensstämmer med de slutsatser som Kenttä & Weinz kom fram till i sin undersökning.⁶⁸ Henning Johansson har senare i många sammanhang arbetat för en mångkulturell pedagogik i utbildningssammanhang, som tar sin utgångspunkt i minoritetsspråken som pedagogisk resurs.⁶⁹

En av de synligaste konsekvenserna av språkpolitiken i skolorna är att fler och fler människor i Tornedalen gått från en finskspråkig bakgrund till att huvudsakligen använda svenska som vardagsspråk. Tidigare forskning om språkbyte och språkbevarande visar att det finns en mängd språkbytesfaktorer som kan leda till ett språkbyte eller ett bevarande av ett språk, men att det är svårt att hitta generella mönster som förklarar processen.⁷⁰ Det betyder att tidigare forskningsresultat inte så lätt kan överföras från en miljö till en annan. Faktorer som ansetts ha stort förklaringsvärde för språkbytesprocessen är äktenskapsmönster och kvinnornas strategiska roll i familjen. Andra förklaringsfaktorer är den funktionella språkdelen mellan minoritetsspråk och majoritetsspråk samt det praktiska värde de olika språken har i olika sociala kontexter för de som använder språket/språken, men också minoritetens relativa maktposition och bedömningen av minoritetsspråkets status.⁷¹ Inom det nordiska området har flera undersökningar om flerspråkighet och språkbyte gjorts på 1980-talet.⁷²

År 1990 inledde Birger Winsa arbetet med en sociolingvistisk undersökning i Tornedalen. Resultaten har presenterats i boken *Attityder formar kollektiv identitet: konsekvenserna av förd språkpolitik och språklig verksamhet i svenska Tornedalen* (1996) samt i boken *Language Attitudes and Social Identity. Opression and Revival of a Minority Language in Sweden* (1998). I undersökningen använde han sig delvis av den tidigare finländska undersökningen från 1960-talet som leddes av Vilks och Haavio-Mannila. Syftet var att undersöka språkförändringen i

⁶⁸ Johansson & Wikström 1970.

⁶⁹ Johansson 1996; Jernström & Johansson 1997; Johansson 2007.

⁷⁰ Tandefelt 1988, s 21 ff.

⁷¹ Boyd 1985; Aikio 1988; Boyd 1991, 221 ff; Gal 1979.

⁷² Helander 1982; Helander 1984 samt bl.a. Sally Boyd, Marika Tandefelt och Marjut Aikio. Särskilt Tandefelts och Aikios undersökningar har ett historiskt perspektiv genom att de följer språkbytet inom avgränsade familjer över tiden. Se även Muncio 1997; Wingstedt 1998; Huss 1999.

Tornedalen mellan 1960-talet och 1990-talet, samt undersöka hur språkanvändningen och de språkliga attityderna framträdde under perioden.⁷³

En konsekvens av språkpolitiken är att många tidigare skolbarn inte aktivt lärde sina barn att prata meänkieli när de själva blev föräldrar. Därför har meänkieli blivit allt mindre använt bland unga människor. Som en motreaktion har en omfattande revitalisering skett inom den tornedalska kulturen i Sverige och den kvenska kulturen i Norge i dag. Birger Winsa hade ett revitaliseringsperspektiv när han åren 1998–1999 jämförde det kulturella kapitalet i enspråkiga och tvåspråkiga områden i norra Sverige och norra Finland. I *Socialt kapital i en- och flerspråkiga regioner* (2005) jämfördes de finskspråkiga kommunerna i Tornedalen med några svenskspråkiga kommuner i Norrbotten och Västerbotten samt med kommunerna i finska Tornedalen. I studien lyftes bland annat fram att det kulturella kapitalet, i form av aktiva konstnärer och kulturella arrangemang, var bäst utvecklade i de tornedalskommuner där man främjade meänkieli och/eller samiska.⁷⁴

Användningen av modersmålet bland samer, sverigefinnar och tornedalingar i kontakt med myndigheter i Norrbotten har även undersökts av Lars Elenius och Stefan Ekenberg i rapporten *Minoritetsspråk och myndighetskontakt. Flerspråkighet bland användare av samiska, meänkieli och finska i Norrbottens län efter minoritets-språklagarnas tillkomst 2000* (2002) för länsstyrelsen i Norrbotten, samt i kapitlet ”Ett uthålligt språk”, i *Nationella minoriteter och minoritetsspråk* (2005) för konstitutionsutskottet. Syftet med båda undersökningarna var att undersöka hur minoritetsspråkslagstiftningen påverkat användningen av minoritetsspråken i offentliga sammanhang efter att de tre minoriteterna blivit erkända som nationella minoriteter år 2000. Den svenska språkpolitiken i Tornedalen har också behandlats ur ett diskrimineringsperspektiv av bland annat Tove Skutnabb-Kangas och av Birger Winsa i *Diskrimineringen av finsktalande i Sverige* (2020).⁷⁵ De sociolingvistiska undersökningarna har sammantaget behandlat såväl kulturella, religiösa, politiska, psykologiska och pedagogiska aspekter av statens språkpolitik i svenska Tornedalen. Även den sociala interaktionen över riksgränsen mellan Sverige och Finland har undersökts.

3.4 Etnopolitisk mobilisering och identitetsförändring

Den egna politiska organiseringen har i motsvarande grad som den statliga assimileringpolitiken påverkat tornedalningarnas identitet. För att förstå varför kväner och lantalaiset finns med som minoriteter i Sannings- och försoningskommissionens granskning av den statliga assimileringpolitiken måste minoritetsfrågan sättas in i ett etnopolitiskt perspektiv.

⁷³ Winsa 1996; Winsa 1998.

⁷⁴ Winsa 2005, 104 ff.

⁷⁵ Skutnabb-Kangas 1981; Skutnabb-Kangas 1990; Winsa 2020.

Från 1990-talet och framåt har skapandet av transnationella identiteter bland finskspråkiga minoriteter i Sverige och Norge utvecklat minoritetsfrågan på Nordkalotten i en ny riktning.

Svenska Tornedalingars Riksförbund–Tornionlaaksolaiset (STR-T) bildades 1981 och termen *meänkieli* började vid den tiden att användas av tornedalingar om den finska varietet som talas i svenska Tornedalen. Det var också en del i arbetet att definiera tornedalingarnas modersmål i hemspråksundervisningen. I Norge bildades Norske Kveners Forbund – Ruijan Kveeniliitto 1987 som en motsvarighet till STR-T i Sverige.⁷⁶ Etnonymen *kven* är den norska och isländska beteckningen på den finskspråkiga minoriteten i Nordnorge som flyttade dit från de nordliga finskspråkiga områdena i Sverige och Finland. Det skedde huvudsakligen under 1700- och 1800-talet även om den tidigaste inflyttningen i exempelvis Vadsø har konstaterats i slutet av 1500-talet.⁷⁷ I Sverige används beteckningen *kvän* om de norska kvenerna men också som en ny övergripande beteckning på hela den finskspråkiga befolkningen på Nordkalotten.

De svenska tornedalingarnas och norska kvenernas kulturella och politiska omorientering under 1990-talet hör tydligt samman med samernas ändrade politiska färdriktning. Under 1990-talet stärktes samiska minoritetsrättigheter kraftfullt i en global kontext. FN presenterade år 1989 ILO:s konvention nr 169 om ursprungsfolk och stamfolk i självstyrande länder. Enligt konventionen ska särskilda åtgärder vidtas för att skydda ursprungsfolkens institutioner, egendom, arbete, kultur och miljö. Likaså ska äganderätt och besittningsrätt till den mark som de traditionellt bebod erkännas. Åtgärder skall vidtas för att skydda deras rätt att nyttja mark som inte uteslutande bebos av dem. Naturtillgångar som hör till deras mark ska särskilt skyddas och de ska ha rätt att delta i användningen, förvaltningen och bevarandet av naturtillgångarna.⁷⁸ Norge ratificerade konventionen 1990, men den har inte ratificerats av Sverige och Finland. Ytterligare ett steg i samernas politiska mobilisering var när Sameting inrättades i Norge 1989, i Sverige 1993 och i Finland 1996. I Norge bildades 2005 den s.k. Finnmarksfastigheten i Finnmarks fylke. Staten har där överlåtit ägandet och förvaltningen av statens mark till en delad förvaltning mellan Sametinget och länet. Det ska skapa en grund för samisk kultur och renkötsel, men också för annat utmarksnyttjande, närings- och samhällsliv.

Samernas stärkta urfolksrättigheter ledde till att motsättningarna i lokalsamhället ökade i de områden där samerna är bosatta och verksamma med renkötsel. Det gäller områden där kvener i Norge, tornedalingar i Sverige men också den finskspråkiga majoritetsbefolkningen i nordligaste Finland är bosatt. De politiska motsättningarna handlade i grunden om den historiska rätten att använda naturen och naturresurserna till olika ändamål för de bofasta etniska grupperna. Eftersom samernas rättigheter definierades utifrån en historieskrivning som

⁷⁶ Winsa 1998, 138–146; Elenius 2016a, 13–47; Elenius 2016b, 83–100.

⁷⁷ Niemi 1977; Niemi 1983, 103; Hansen and Evjen 2008, 29–47.

⁷⁸ Sveriges riksdag, kommittédirektiv 1997:103.

definierade dem som ett urfolk som funnits i området innan staten etablerade sig där, så blev det av betydelse också för kvenerna och tornedalingarna att visa att de hade ett lika långt historiskt förflutet i området som samerna.

Man kan därför också beskriva konkurrensen om urfolksrättigheter som en strid om historieskrivning. I det sammanhanget kan man urskilja en *identitetsdiskurs* och en *rättighetsdiskurs* som etnopolitiskt organiserade samer, kväner, tornedalingar och nordfinnar fört fram. Där har historieskrivningen om kvenerna/kvänerna haft en argumenterande och polemisk karaktär. Mot detta ska ställas en vetenskaplig *källkritisk diskurs* där historieskrivningen har utförts och granskats av akademiskt utbildade arkeologer, etnologer och historiker. När de har granskat användningen av argument för att hävda urfolksrättigheter för kvänerna, så har det också handlat om teori-, metod- och källkritiska frågor.

Henning Johansson, professor i pedagogik vid Luleå tekniska universitet, skrev 1994 en artikel i tidskriften *Kritisk utbildningstidskrift (KRUT)* med rubriken ”Från Cwenas till meikäläiset. Om de nordliga folkens historia.” Där hävdade han att tornedalingarna motsvarar de kväner som vikingahövdingen Ottar nämner i slutet på 800-talet. Argumentationen var polemisk, riktad mot storsamhällets minoritetspolitik. Historien om kvänerna berättades som en sammanhängande anekdotisk historia från 800-talet till nutid utan referenser till befintlig historieforskning. Inga källkritiska resonemang fördes om varför en kontinuitet skulle finnas mellan de nämnda kvänerna på 800-talet och tornedalingarna på 1990-talet. Berättelsen är typisk för en politiserad lekmanhållning till historieskrivningen, särskilt hållningen till långa tidsperspektiv från forntiden till nutid. Anspråken på att representera en historisk sanning är stor, argumentationen har en etnopolitisk agenda med tydliga mål inskrivna, trovärdigheten i påståendena stöds inte av några källkritiska överväganden.

Johanssons väsentliga inlägg i en historisk identitetsdiskurs var att kvänerna fram till 1300-talet var ett självständigt jakt- och fångsbaserat folk, som samerna. Därefter hade de tvingats bli jordbrukare. Han hävdade att beteckningen *tornedaling* är ett begrepp som svenskarna satt på de finskspråkiga och menade att de finskspråkiga på Nordkalotten borde kalla sig *meikäläiset* (Sv. sådana som vi). Artikelns konklusion anknöt till rättsdiskursen när han argumenterade för att det är hög tid att Sverige ratificerar ILO-konventionen om urfolks rättigheter och att samerna och meikäläiset är Sveriges två urfolk. Han krävde även att samiska och meänkieli ska få lagstadgat skydd i Sverige.⁷⁹ Tornedalingen Östen Groth, som var bildningskonsulent i Norrbotten och engagerad i Föreningen Norden bidrog också till att lyfta fram kvänerna och Kvänland i boken *Nordkalotten: En gränslös utmaning* (1982). Det gjordes i form av en kort anekdotisk berättelse bland andra berättelser om Nordkalotten. När den andra utgåvan gavs ut

⁷⁹ Johansson 1994, 51–56. Artikeln skrevs innan samiska och meänkieli erkänts som nationella minoritetsspråk 1999. Henning Johansson spelade i minoritetsspråkskommittén en viktig roll för att meänkieli blev erkänt.

ändrades boktiteln till *Nordkalotten: Konung Faravids land*.⁸⁰ Innehållet var likadant som i den första upplagan men rubriken var nu historiskt mytologiserande med hänvisning till det forntida Kvämland som underförstått ansågs omfatta hela Nordkalotten.

Parallellt med den ändrade historieskrivningen skedde en politisk omorientering hos de finskspråkiga minoriteterna i Sverige och Norge och hos den finska lokalbefolkningen i Nordfinland. År 1999 skedde en utbrytning ur Norska kveners förbund då Kvenlandsförbundet bildades som en transnationell organisation för de finskspråkiga minoriteterna i Norge och Sverige. Medlemmarna i det nya förbundet menade att kvänerna borde erkännas som urfolk eftersom kvänerna var nämnda av den norske vikingahövdingen Ottar på 800-talet och senare i Egilssagan från 1200-talet och i andra källor.

År 2000 bildades i Karesuando föreningen *Suonttavaara lappby*, som har sin finska systerförening i *Suonttavaara lapinkylä*. Föreningens medlemmar hävdar att de härstammar från Suonttavaara lappby och att de blivit fråntagna sina historiska rättigheter till rensköttsel, jakt och fiske av staten. Föreningen är en svensk motsvarighet till Kvenlandsförbundet eftersom de menar att de har en lika lång historisk koppling till territoriet som samerna, och att de därför ville bli erkända som ett urfolk. Det svenska Kvämlandsförbundet har en tydlig organisatorisk koppling till Suonttavaara lappby genom personkopplingar, sitt organisatoriska säte i Karesuando och gemensam hemsida. Föreningen Suonttavaara lappby bygger sina krav på att det fram till 1500-talet fanns ett lappskatteland som hette Suonttavaara lappby, som var geografiskt placerat på båda sidor om den nuvarande riksgränsen i Karesuandoområdet mellan Sverige och Finland.⁸¹ Därför ser de sina släkter som "lappar" från den tiden och längre tillbaka i tiden. De hävdar att "samerna" är invandrade norska samer från senare tid.

Även i STR-T:s medlemstidning *MET avisi* skedde en tydlig förändring i innehållet från 1980-talet till 1990-talet. Under 1980-talet handlade artiklarna mycket om språkfrågan, assimileringpolitiken, skamkänslorna för den egna kulturen och stoltheten över att man nu ställde krav på stöd från regeringen till det egna språket och den egna kulturen. Under senare delen av 1990-talet arbetade STR-T hårt för att bli erkänd som nationell minoritet och att meänkieli skulle bli erkänt som nationellt minoritetsspråk, vilket inte var en självklarhet. Efter att Kvämlandsförbundet bildats på ett möte i Övertorneå 1999 ändade innehållet i MET karaktär. Artiklar om ILO 169 och samernas rätt till rensköttsel ställdes mot tornedalingarnas rätt att bedriva koncessionsrensköttsel. I det sammanhanget användes historien om kvänerna och Kvämland som argument för att tornedalingarna är ett urfolk med lika lång eller längre historia

⁸⁰ Groth & Lassinantti 1982; Groth 1995. Faravid beskrivs i den isländska Egilssagan från 1200-talet som kväners kung i Kvämland. Sagaberättelsen anses syfta på det historiska skeendet på 900-talet, vilket är omdiskuterat.

⁸¹ Wallerström 2006, 17–31; Elenius 2018a, 408–509.

på Nordkalotten än samerna.⁸² I de beskrivna texterna ställdes den officiella statliga skrivningen om samernas historia mot en opponerande tornedalsk och kvänsk historieskrivning i en identitets- och rättighetsdiskurs.

Utifrån den *källkritiska diskursen* har finska forskare i avhandlingsprojekt undersökt de norska kvenernas etnicitet, historia och kultur.⁸³ Etnologen Marjut Anttonen analyserade den norska kvenrörelsens strävan efter att föra fram beteckningen *kven* som en gemensam etnonym i förhållande till andra etniska grupper i Nordnorge. Hon undersökte också varför det varit nödvändigt med nya historiska tolkningar av historiska källor som refererar till ett gemensamt ursprung. Genom att politisera etnicitet, historia och kulturell identitet argumenterade kvenrörelsen för olika politiska krav i förhållande till orättvisor som majoritetssamhället påfört minoriteten. Kvenrörelsen har skrivit om kväernas historia från en tidigare invandrarhistoria till en historia om ett ursprungsfolk. Anttonen konstaterar att folks eller nationers ursprungsmyter rör sig från ”riktig” tid till ”mytisk” tid. Den reviderade historieskrivningen har hela tiden jämförts med historieskrivningen om samerna som ett urfolk med referenser till ILO 169 och nutida rättigheter för olika etniska grupper.⁸⁴

I en etnopolitisk kontext studerade den norske historikern Teemu Ryymin hur kvenaktivister i Norge definierade centrala element av det som skiljer kväner från andra etniska grupper. Dit räknade han ett gemensamt namn på gruppen samt språk och historia. De politiska kraven handlade om att erkännas som nationell minoritet, inte enbart som en invandrargrupp, och att i ett senare skede erkännas som urfolk, på samma sätt som samerna.

Ryymin konstaterade att frågan om ursprunglighet under efterkrigstiden knutits till urbefolkningars krav på territoriella och kulturella rättigheter. I den statliga utredningen om samernas rättsställning (NOU 1984:18, 404) har Ottars berättelse använts som ett avgörande bevis på att ”samerna har lika gamal heimstadsrett i Noregs rike som ander norske borgarar.” Frågan om kontinuitet spelar en central roll också i de kvänska forntidsföreställningarna. Ryymin menar att dessa först och främst måste betecknas som historiska myter i identitetskonstruktionen. Han diskvalificerar för den skull inte kvenernas möjlighet att berättat historier om sig själv som urfolk och kräva rättigheter på grundval av detta, som samerna gör. Svårigheten för kvenrörelsen är att visa att de norska kvenerna har en kontinuitet som etnisk grupp från 800-talet till i dag. Ryymin konstaterade att det är den norska användningen av beteckningen ”kven” om de finsktalande vid Bottenviken, som skapat en illusion av etnisk kontinuitet från 800-talet för de norska kvenerna.⁸⁵ En motsvarande ståndpunkt har förts fram

⁸² En genomgång har skett av kvänsfrågans utveckling i MET avisii från 1985 till och med 2008.

⁸³ Saressalo 1996; Anttonen 1999.

⁸⁴ Anttonen 1998, 43–58.

⁸⁵ Ryymin 2001, 51–68; Ryymin 2004b, 133–151.

av historikern Einar Niemi, som menar att beteckningen ”kven” haft mer eller mindre kontinuitet till i dag, men inte kvenerna som folkgrupp.⁸⁶

I det sammanhanget har historikern Lars Elenius påvisat att förekomsten av etnonymen *kvener* kontinuerligt har återkommit som muntlig minnesträdning för ett folk vid Bottenviken. De har därefter återgetts skriftligt i av varandra tidsmässigt oberoende västskandinaviska källor från 800-talet till 1700-talet. Den norske gränskommissarien Peter Schnitler beskrev utifrån intervjuer med norska kvener i mitten av 1700-talet att Kvänland motsvarade nuvarande svenska och finska Tornedalen. Utifrån en anteckning av riksantikvarie Johannes Bureus år 1600 talade hela befolkningen där finska. När de svenskspråkiga införlivade området i det svenska riket i början av 1300-talet kallades befolkningen för *finnar*.

Elenius hävdade därför att de finskspråkiga vid Bottenviken, som av normmän och islänningar betecknades som *kvener* från slutet av 800-talet till 1200-talet, måste vara samma folk som av svenskarna från 1300-talet kallades *finnar* och från 1800-talet *tornedalingar*. Konklusionen var att den finskspråkiga befolkningen vid Bottenviken bör ha en kontinuitet som folkgrupp från 800-talet till nutid, på samma sätt som svenskar, samer eller normmän anses ha en lång kontinuitet som folk fastän deras kulturer förändrats i takt med historiens ändrade förutsättningar. Däremot har den norska etnonymen *kven* inte haft kontinuitet i Bottenviken under den långa tidsperioden. Den avlöstes på 1300-talet av den svenska beteckningen *finne*.⁸⁷

Den svenska kvänrörelsens användning av historia för politiska syften undersöktes på ett systematiskt sätt av arkeologen Thomas Wallerström i *Vilka var först? En nordskandinavisk konflikt som historisk-arkeologiskt dilemma* (2006). Han konstaterade, utifrån analyser av hemsidan för Suonttavaara lappby, att föreningen använde arkeologiska fynd och historiska utsagor på ett eklektiskt och ofta godtyckligt sätt för att bevisa den finskspråkiga gruppens existens på Nordkalotten innan statsmakten etablerade sig. Han konstaterade att spåren från avlägsna tider politiserats och polariserats på samma gång som de nationaliserats och etnifierats. Han undrade kritiskt om det finns någon gräns mellan det som kan kallas extrem kunskapsteoretisk relativism och rent tyckande.⁸⁸ I det sammanhanget har Lars Elenius publicerat artiklar som belyser hur tornedalingarna och kvänerna använt historia i en etnopolitisk kontext. Etnicitet har mer och mer kommit att användas för att föra fram politiska krav i en etnisk form. Internationella och globala avtal för minoriteter påverkar därför både den statliga minoritetspolitiken och minoriteternas egna politiska agendor. Det nutida etnopolitiska

⁸⁶ Niemi 2010, 33–52.

⁸⁷ Elenius 2018b, 143–175; Elenius 2019, 117–148; Elenius 2021, 84–109.

⁸⁸ Wallerström 2006.

skapandet av nya identiteter och nationer över statsgränserna skiljer sig därför från 1800-talets nationsbyggande.⁸⁹

Arkeologen Sara Hagström Yamamotos undersökte i avhandlingen *I gränlandet mellan svenskt och samiskt. Identitetsdiskurser och förhistorien i Norrland från 1870-talet till 2000-talet* (2010) kvänfrågan som ett exempel på en diskursiv identitetsförändring hos en perifer minoritet. Den okritiska och godtyckliga användningen av arkeologiska och historiska källor beskrevs som en form av historiebruk, men insatt i en kontext av svenska statens dominans över de etniska relationerna i norra Sverige. Hon konkluderade att all form av essentialism i nutid och historieskrivning är problematisk och bör undvikas, som i fallet med den kvänska historieskrivningen. Samtidigt konstaterade hon att det sätt som urfolk är definierade, exempelvis i skrivningen för ILO 169, gör det svårt för andra marginaliserade grupper än samerna att undvika essentialism när de strävar efter upprättelse och en jämbördig ställning i samhället. Det är de finskspråkigas marginalisering under nationaliseringsfasen i norra Sverige, i kombination med urfolks- och markrättsfrågor, som gör att områdets förhistoria fått en sådan sprängkraft.⁹⁰ På så vis bidrog Hagström Yamamoto till att beskriva konsekvenserna av den svenska assimileringpolitiken i Tornedalen.

Som ett led i Svenska kyrkans försöningsarbete med tornedalingarna har Stefan Aro skrivit boken *Ette tohtia olla oma itte: samtalsbok om språk, tro och identitet i Tornedalen* (2018). Den historiska delen är en syntes, byggd på tidigare gjord forskning, om kyrkans roll i försvenskningens arbetet. Till detta har fogats intervjuer gjorda av Roland Asplund, vilket ger en individuellt mänsklig dimension av konsekvenserna för de meänkielitalande av assimileringpolitiken. Boken har en särskild kyrklig form med reflektioner utifrån ett kristet perspektiv.⁹¹ En syntetisk analys av den nutida tornedalska identiteten gjordes av Tage Alalehto i *Tornedalsk identitet* (2021). Med hjälp av fyra olika intervjumaterial, som tidsmässigt spänner från Kiruna i början av 1900-talet till fem kommuner i Tornedalen under 1990-talet, analyserade Alalehto den tornedalska identitetens förändring under 1900-talet. Utifrån en teoretisk uppdelning av etnisk identitet i en samhällelig (civic), rättslig (legal) och komplementär (hybrid) varietet kom han fram till två grundläggande drag i den tornedalska mentaliteten. Det första var den ödesmättade inställningen att det inte lönar sig att protestera mot samhällsförändringar, som på meänkieli uttrycks med ”ei se kannatte” (det lönar sig inte). Det andra var den institutionaliserade uppdelningen i manliga och kvinnliga sysslor. Alalehto menade att båda dessa drag i den tornedalska identiteten var oförenliga med nutida svenskhet. Han hävdade vidare att meänkieli starkt kopplades till ”den lagiska laestadianismen” som

⁸⁹ Elenius, 2007, 285–302; Elenius 2010, 294–305; Elenius 2016b, 83–100; Elenius 2018a, 480–509; Elenius 2021, 84–109.

⁹⁰ Hagström Yamamoto 2010.

⁹¹ Aro 2018.

predikade underdånighet. På så vis menade han att vägen bereddes för försvenskningsspolitiken och övergången till svenska.⁹²

Alalehto har senare i *Försvenskningen av Tornedalen* (2022) ytterligare fördjupat sin analys om konsekvenserna av försvenskningen av Tornedalen utifrån ett omfattande intervjumaterial på 342 bandade intervjuer vid Norrbottens kultur- och forskningscentrum i Övertorneå. Intervjuerna är gjorda av olika forskare perioden 1965–1992 och de flesta intervjuade är födda under decennierna mellan 1880 och 1910. Slutsatsen är att försvenskningssprocessen kunde drivas så effektivt genom att tornedalingarna, kvänerna och lantalaiset hade ett socioekonomiskt och kulturellt underskott i förhållande till majoritetsbefolkningen och myndigheterna. Detta tillsammans med den laestadianska väckelsens betoning av underkastelse inför överheten utvecklade hos tornedalingarna en defaitistisk hållning till försvenskningen. Den godtogs hos gemene man utan protester.⁹³

Under 2000-talet skedde ett närmade mellan STR-T:s och Kvänerförbundets ståndpunkt om de finskspråkiga minoriteternas ställning som urfolk i Sverige och Norge. Samarbetet mellan de två organisationerna har stärkts och man har enats om den 15 juli som gemensam flaggdag, men de två organisationerna har separata flaggor. När en sanningskommission 2015 fördes på tal för samerna i Sverige så begärde STR-T att en liknande kommission skulle inrättas för tornedalingarna i Norrbotten. Medel söktes till en förundersökning om statens övergrepp på tornedalingar och meänkielitalande under 1800- och 1900-talet, som publicerade i april 2018.⁹⁴ Kulturdepartementet beviljade medel till STR-T för fortsatta insamlingar av material och information om resultatet av förundersökningen till tornedalingarna. I mars begärde förbundet hos kulturministern att regeringen skulle tillsätta en sannings- och försoningskommission för tornedalingarna. Den var nu preciserad till att även gälla kväner och lantalaiset med motiveringen att den nationella minoriteten tornedalingar inte är homogen.⁹⁵

Det ledde fram till att en Sannings- och försoningskommission för tornedalingar, kväner och lantalaiset inrättades av regeringen 2020. Etnonymen *kvän* etablerades därigenom officiellt som ny beteckningen på en meänkielitalande grupp i Norrbotten. Detsamma gäller etnonymen *lantalainen* som beteckning på meänkielitalande ovanför lappmarksgränsen. Historikern Curt Persson har beskrivit användningen av de nya etnymerna som ett självidentifikationsarbete inom den nationella minoriteten tornedalingar och att det bejakas av STR-T.⁹⁶ De tre etnymerna har använts av Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner

⁹² Alalehto 2021.

⁹³ Alalehto 2022.

⁹⁴ Persson 2018.

⁹⁵ Regeringskansliet, Kulturdepartementet, STR-T:s utkast till kommittédirektiv för sannings- och försoningskommission, odaterad 2019.

⁹⁶ Persson 2018, 17–19.

och lantalaiset i det avgivna delbetänkandet 2022 som beteckning på den erkända nationella minoriteten i Tornedalen.⁹⁷

Beskrivningarna av den etnopolitiska mobiliseringen och identitetsförändringen visar att identiteter ska ses som dynamiska processer i ständig förändring. De sker alltid inom ramen för befintliga stater, men med utvecklingen av mänskliga rättigheter och minoritetsrättigheter efter andra världskriget har de allt mera påverkats i en både internationell och transnationell kontext.

4. Avslutande kommentar

Utbildningspolitiken i Tornedalen påverkades från 1800-talets mitt till 1990-talet av olika hotbilder som kopplades till befolkningens finsk-ugriska bakgrund och till bosättningen vid gränsen till Finland. Det faktum att så stor del av skol- och språkpolitiken påverkats av kontinuerliga politiska och kulturella hotbilder gör att Tornedalen skiljer sig från andra områden i Sverige. I Tornedalen sammansmälte utrikespolitiska och militära överväganden med det kulturella undertryckandet av den meänkielitalade kulturen och med en pedagogik som förbjöd användningen av barnens modersmål i skolan. Skolpolitiken blev en del av försvarsåtgärderna vid gränsen till Finland. Det ansågs som livsviktigt att införa svenskt språk och kultur i Tornedalen för att stärka områdets tillhörighet till Sverige.

Det ska inte förnekas att det även fanns en målsättning med minoritetspolitiken i Tornedalen att modernisera området och integrera tornedalingarna i den svenska nationalstaten. För att kunna ta del av medborgerliga rättigheter, ta del av de svenskspråkiga massmedierna och den svenskspråkiga kulturen och för att kunna hävda sig politiskt krävdes att tornedalingarna lärde sig svenska. Det är heller ingen tvekan om att föräldrarna ville att deras barn skulle lära sig behärska svenska på ett bättre sätt än vad de själva gjort. Men det innebär inte att de samtidigt var beredda att förneka meänkieli som modersmål och och sitt finsk-ugriska kulturarv. Den assimileringpolitiken som bedrevs inom olika utbildningar uppmuntrade inte på något sätt tornedalingarnas meänkielispråkiga bakgrund.

Olika hotbilder legitimerade språkpolitiken i skolan. Från början fanns en rädsla för rysk militär expansion, men det var den nationalistiska kritiken från Finland mot försvenskningpolitiken som upplevdes som det mest akuta hotet mot den svenska nationella identiteten. Det handlade också periodvis om kyrkans osäkerhet inför den självständiga laestadianska väckelserörelsen som rekryterade sina medlemmar huvudsakligen bland samer och tornedalingar. Den spred sig också över nationsgränserna till Norge och Finland och gick då delvis in i en militär och utrikespolitisk hotbild. Till detta fogades rasbiologiska idéer som nedvärderade människor av finsk-ugriskt ursprung samt deras kultur.

⁹⁷ SOU 2022:32, 27–31.

Staten och svenska kyrkan har ett särskilt ansvar för den förda skol- och språkpolitiken. När de första statsskolorna byggdes i Tornedalen 1888 togs initiativet av statskyrkan, som då var ansvarig för folkskolan. Villkoret för att församlingarna skulle få statliga skolor med statligt bekostade lärarlöner var emellertid att undervisningsspråket var enbart svenska. Därigenom tvingade man fram en ändring av undervisningsspråket till majoritetsspråket som villkor för de nya ekonomiska insatserna till skolväsendet i Tornedalen. Det var extraordinära åtgärder som inte gjordes på andra håll i landet vid den tiden. Det befrämjade en förtryckande och assimilerande språkpolitik i statsskolorna, en praxis som snabbt fick genomslag också i de kommunalt ägda skolorna.

Barnen i Tornedalen fick inte prata sitt meänkielispråkiga modersmål i skolan. De kunde bli bestraffade om de pratade meänkieli i skolan. Detsamma gällde för de barn som bodde i arbetsstuga under skolgången. De fick inte öppet använda sitt modersmål varken i skolan eller under den fria tiden i arbetsstugan. Att prata fritt ur hjärtat kunde de bara göra i smyg. Om de blev påkomna med att prata meänkieli blev de bestraffade på olika sätt. Domkapitlet och länsstyrelsen var två ledande centrala statliga myndigheter, som ingick i ett informellt system av utbildningar med den viktiga gemensamma målsättningen att fostra tornedalingarna till lojala svenskar. De olika assimilerande skolförnerna i Tornedalen formade ett informellt metasystem av utbildningar, som hade det gemensamma målet att fostra tornedalingarna till lojala svenska medborgare. En gemensam nämnare var de mycket starka nationalistiska värderingarna utifrån svenskt språk och svensk kultur. Den andra sidan av saken var att den meänkielitalade tornedalska kulturen blev undertryckt och motarbetad. Den assimilerande språkpolitiken skapade hos skolbarnen i Tornedalen skamkänslor och mindervärdighetskänslor för meänkieli som modersmål och för den meänkielispråkiga kulturen.

När utbildningsväsendet i början av 1900-talet gradvis skildes från kyrkan så tog skolöverstyrelsen över den assimilatoriska språk- och kulturpolitiken. Tiden från andra världskriget till slutet av 1950-talet kan beskrivas som en värderingsmässigt ”etniskt neutral” period i Sverige. De konflikter som pågått mellan Sverige och Finland om språkpolitiken var avslutade. Det nordiska samarbetet var på väg att utvecklas. Den stora arbetskraftsinvandringen från andra länder hade ännu inte tagit fart. Ingenting av detta förändrade emellertid språkpolitiken i skolan i Tornedalen. Den assimilerande språkpolitiken ansågs som så självklar att den bara rullade på år efter år, oavsett vilket parti som ledde ecklesiastikdepartementet. Barnen fick inte använda meänkieli som modersmål i skolan. Staten har ett stort ansvar för den stigmatisering det orsakade barnen. De lärde sig att förneka den meänkielispråkiga delen av sin tornedalska identitet. När de blev föräldrar överförde de samma stigma till sina barn.

Forskning om skol- och språkpolitiken i Tornedalen har berört områden som minoritetens förhållande till staten i ett nationellt och internationellt perspektiv, språkpolitiken i skolan och

sociolingvistiska aspekter av tvåspråkighetsfrågan. Med början på 1960-talet har forskning även bedrivits om konsekvenser av assimileringpolitiken i skolan och i Tornedalen som helhet. En viktig konsekvens av assimileringpolitiken är den identitetspolitiska rörelse som skapades på 1980-talet som en proteströrelse mot den nationalistiska skol- och språkpolitiken i Tornedalen, som så många tornedalingar upplevt. Från 1990-talet har en del tornedalingar ställt krav på att bli behandlade som ett urfolk, vilket också behandlats av olika forskare.

5. Referenser

- Aikio, Marjut (1988). *Saamelaiset kielenvaihdon kierteessä. Kielisosiologinen tutkimus viiden saamelaiskylän kielenvaihdosta 1910-1980*. Helsinki.
- Aktuellt från Skolöverstyrelsen 1948–1962. Riksarkivet. Alalehto, Tage (2001). *Tärendö: historien om en svensk tornedalsby*. Kågeröd: Barr.
- Alalehto, Tage (2021). *Tornedalsk identitet*. Luleå: Tornedalica.
- Alalehto, Tage (2022). *Försvenskningen av Tornedalen – dess socioekonomiska och kulturella konsekvenser*. Luleå: Tornedalica.
- Anttonen, Marjut (1998). ”The dilemma of some present-day Norwegians with Finnish-speaking ancestry”, i *Acta Boeralia*, nr 1 1998, 43–58.
- Anttonen, Marjut (1999). *Etnopolitiikkaa Ruijassa: suomalaislähtöisen väestön identiteettien politisoituminen 1990-luvulla*. Diss. Turku: Yliopisto. Aro, Stefan (2018). *Ette tohtia olla oma itte: samtalsbok om språk, tro och identitet i Tornedalen*. Uppsala: Svenska kyrkan.
- Bjørklund, Ivar (1985). *Fjordfolket i Kvæningen*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Barth, Fredrik (1969). ”Introduction”, i Fredrik Barth (ed.), *Ethnic Groups and Boundaries: the social organisation of culture difference*. Oslo.
- Barth, Fredrik (1996). ”Enduring and emerging issues in the analysis of ethnicity”, i Hans Vermeulen & Cora Covers (ed.), *The Anthropology of Ethnicity. Beyond ‘Ethnic Groups and Boundaries’*. Amsterdam.
- Boyd, Sally (1985). *Language Survival*. Göteborg.
- Boyd, Sally (1991). ”Between Two Languages”, i *Fenno-ugrica suecana* (Tidskrift för finsk-ugrisk forskning i Sverige nr 10). Stockholm, 221 ff.
- Gal, Susan (1979). *Language Shift. Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. New York-San Francisco-London.
- Brubaker, Rogers (2004). *Ethnicity without groups*. Cambridge.
- Bråstad Jensen, Eivind (1991). *Fra fornorskningsspolitikk mot kulturelt mangfold*. Nordkalott-Forlaget: Bodø.
- Böss, Michael (2011). *Narrating Peoplehood amidst Diversity*. Aarhus.
- Cederberg, Irka (2010). *Född fördömd: romerna - ett europeiskt dilemma*. Stockholm.

- Chernilo, Daniel (2007). *A social theory of the nation-state: The political forms of modernity be- yond methodological nationalism*. London.
- Dieckhoff, Alain & Jaffrelot, Christophe (red.) (2005). *Revisiting Nationalism: Theories and Processes*. London.
- Driedger, Leo (1996). *Multi-ethnic Canada: identities and inequalities*. Toronto: Oxford University Press.
- Ekman, Sten (2013). *Kalixlinjen. Kalla krigets lås i norr*. Svenskt Militärhistoriskt förlag: Stockholm.
- Elenius, Lars (2001). *Både finsk och svensk: Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*. Umeå: Umeå universitet.
- Elenius, Lars & Ekenberg, Stefan (2002). *Minoritetsspråk och myndighetskontakt. Flerspråkighet bland användare av samiska, meänkieli och finska i Norrbottens län efter minoritetsspråklagarnas tillkomst 2000*. Luleå: CUFS, Luleå tekniska universitet.
- Elenius, Lars (2002). ”Statistiken i nationalstatens tjänst”, i Heidi Hansson m.fl. (red.), *När språk och kulturer möts*. Umeå: Umeå universitet, 285–302.
- Elenius, Lars (2005). ”Ett uthålligt språk”, i *Nationella minoriteter och minoritetsspråk* [Konstitutionsutskottet. Rapport från riksdagen 2004/05:RFR3]. Stockholm: Sveriges riksdag.
- Elenius, Lars (2006). *Nationalstat och minoritetspolitik. Samer och finskspråkiga minoriteter i ett jämförande nordiskt perspektiv*. Lund: Studentlitteratur.
- Elenius, Lars (2007). ”Kvåner – en föränderlig identitet på Nordkalotten”, i Inga Lundström (red.), *Historisk rätt och historiens sprängkraft*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 285–302.
- Elenius, Lars (red.) (2009a). *Är vi inte alla minoriter i världen?*. Stockholm.
- Elenius, Lars (2009b). ”Norden som minoritetspolitiskt experiment”, i Lars Elenius & Leif Ericsson (red.), *Är vi inte alla minoriteter i världen? Rättigheter för urfolk, nationella minoriteter och invandrare*. Stockholm: Ordfront.
- Elenius, Lars (2010). “Memory Politics and the Use of History: Ethnopolitical Creation of Identity Among Finnish-speaking Minorities at the North Calotte 1960-2000”, i Małgorzata Pakier & Bo Stråth (ed.), *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*. New York: Berghahn, 294–307.

- Elenius, Lars (2014a). "Cultural Consequences of the Conscript Army for the National Minority in the Torne Valley.", i *Militärhistorisk tidskrift 2013*. Stockholm: Militärhistoriska avdelningen, Försvarshögskolan, 65-86.
- Elenius, Lars (2014b). "Ett nationellt metasystem för utbildning och fostran i Tornedalen.", i *Nordic Journal of Educational History 2/1* (2014): 63-85.
- Elenius, Lars (2014c). "Ett metasystem för utbildning i Tornedalen: Tvåspråkighet för emancipation eller förtyck?", i Johannes Westberg & David Sjögren (red.), *Norrlandsfrågan: Erfarenheter av utbildning, bildning och fostran i nationalstatens periferi*. Stockholm, 151-172.
- Elenius, Lars m.fl. (ed.) (2015). *The History of the Barents Region*. Oslo.
- Elenius, Lars (2016a). "Minoritetsspråken i nationalistisk växelverkan: Samiska och finska som kyrkospråk och medborgarspråk", i Daniel Lindmark (red.), *Gränsöverskridande kyrkohistoria. De språkliga minoriteterna på Nordkalotten*. Umeå: Umeå universitet, 2016, s. 13-47.
- Elenius, Lars (2016b). "Ethnopolitical mobilisation in the North Calotte area", i Kari Alenius & Matti Enbuske (red.), *The Barents and the Baltic Sea region: Contacts, influences and social change*. Rovaniemi: Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys, 83-100.
- Elenius, Lars (2016c). "Stiftsledningen och minoritetspolitiken", i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: en vetenskaplig antologi. Bd 1*. Skellefteå: Artos & Norma, 469-515.
- Elenius, Lars (2018a). "Nationella minoriteters symboliska nationsbyggande. Föreställningen om Kväland och Sápmi som nya former av etnopolitik bland finskspråkiga och samiskspråkiga minoriteter", i *Historisk tidskrift* Nr 3, (2018). Stockholm, 480-509.
- Elenius, Lars (2018b). "Were the "Kainulaiset" in the Kalix River valley Finns or Swedes? A reinterpretation of ethnonyms in Finland and the Gulf of Bothnia area from the Viking Age and onwards", i *Acta Borealia* No 2, 143-175.
- Elenius, Lars (2019). "The dissolution of ancient Kvenland and the transformation of the Kvens as an ethnic group of people. On changing ethnic categorizations in communicative and collective memories", i *Acta Borealia* No 2, (2019), 117-148.
- Elenius, Lars (2021). "Kvänerna i myt och verklighet", i *Norrbottnen: årsbok 2020-2021*. Luleå: Norrbottens museum, 84-109.

- Elenius, Lars. Denna volym a. "Statlig minoritetspolitik för språklig assimilering. Forskning om skol- och språkpolitik i Tornedalen". Rapport för Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset 2023.
- Elenius, Lars. Denna volym b. "Skolbarn i Tornedalen mellan två språk. Tornedalingars förhållningssätt till svenska statens språkpolitik i två skolor i Tornedalen". Rapport för Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset 2023.
- Eriksen, Knut Einar & Niemi Einar (1981). *Den finske fare: Sikkerhetsproblemer og minoritetspolitikk i nord 1860–1940*. Oslo: Univ.-forl.
- Fewster, Derek (2006). *Visions of past glory: Nationalism and the construction of early Finnish history*. Helsinki.
- Fjellström, Per (1993). *Läroanstalt för barnsliga vildar*. Stockholm: Författares bokmaskin. Finnbygdsutredningen (1921). *Betänkande och förslag rörande folkskolväsendet i de finsktalande delarna av Norrbottens län*. Stockholm: Nordiska bokh.
- Giles, Howard (ed.) (1977). *Language, Ethnicity and Intergroup Relations*. London-New York-San Francisco.
- Groth, Östen & Lassinantti, Gunnar (1982). *Nordkalotten: En gränslös utmaning*. Luleå: Skrivarförlaget, Norrbottens bildningsförbund.
- Groth, Östen (1995). *Nordkalotten: Konung Faravids land*. Stockholm: Tiden.
- Hagström Yamamoto, Sara (2010). *I gränslandet mellan svenskt och samiskt. Identitetsdiskurser och förhistorien i Norrland från 1870-talet till 2000-talet*. PhD Diss. Uppsala: Uppsala universitet.
- Hall, Patrik (1998). *The social construction of nationalism: Sweden as an example*. Lund.
- Hansen, Bente Merete (1998). *Solhov folkehøgskole- fornorskingsbastion i grenseland* (Hovedfagsoppgave i kunsthistorie). Bergen.
- Hansen, Lars-Ivar & Evjen, Bjørg (2008). "Innledning Kapitel I. Kjært barn – mange navn.", i Bjørg Evjen, and Lars-Ivar Hansen (red.), *Nordlandens kulturelle mangfold. Etniske relasjoner i et historisk perspektiv*. Oslo: Pax forlag.
- Hansegård, Nils Erik (1968). *Tvåspråkighet eller halvspråkighet?*. Stockholm: Aldus/Bonnier.
- Hansegård, Nils Erik (1990). *Den norrbottensfinska språkfrågan: en återblick på halvspråkighetsdebatten* (Uppsala multiethnic papers 19). Uppsala.

- Haavio-Mannila, Elina & Suolinna, Kirsti (red.) (1971). *Studier kring gränsen i Tornedalen*. Stockholm.
- Hechter, Michael (1975). *Internal colonialism: the Celtic fringe in British national development, 1536-1966*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Hederyd, Olof (1992). *Haparanda efter 1809 kommunhistoria utgiven med anledning av Haparandas 150-årsjubileum* (Tornedalens historia III). Haparanda.
- Helander, Elina (1984). *Om trespråkighet: en undersökning av språkvalet hos samerna i Övre Soppero*. Umeå.
- Helander, Elina (1982). "Det finska språkets ställning i Övre Soppero i dag", i Karl-Hampus Dahlstedt & Trygve Sköld (red.), *Språkhistoria och språkkontakt i Finland och Nord-Scandinavien*. Umeå: Umeå universitet.
- Hirschman, Albert O. (1995). *A Propensity to Self-Subversion*, Cambridge-Massachusetts-London, 12 ff.
- Hechter, Michael (1975). *Internal colonialism: the Celtic fringe in British national development, 1536-1966*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Huss, Leena (1999), *Reversing Language Shift in the Far North. Linguistic Revitalization in Northern Scandinavia and Finland*. Uppsala.
- Hyltenstam, Kenneth & Tuomela, Veli (2001 [1996]). "Hemspråksundervisning", i (Kenneth Hyltenstam red.), *Tvåspråkighet med förhinder? Invandrar- och minoritetsundervisning i Sverige*. Stockholm: Studentlitteratur.
- Jaakola, Magdalena (1972). *Om tvåspråkighetens sociologi: med speciell hänsyn till språkförhållandena i svenska Tornedalen*, Helsinki.
- Jaakola, Magdalena (1973). *Språkgränsen. En studie i tvåspråkighetens sociologi*. Stockholm: Aldus.
- Jaakola, Magdalena (1984). "Den språkliga variationen i svenska Tornedalen", i *Språk och samhälle 2*.
- Jernström, Elisabet & Johansson, Henning (1997). *Kulturen som språngbräda: lärande i ett flerkulturellt samhälle*. Lund: Studentlitteratur.
- Johansson, Henning & Wikström, Joel (1970). *Flerspråkigheten i norra Tornedalen: en förberedande sociologisk studie*, Umeå.
- Johansson, Henning (1994). "Från Cwenas till meikäläiset. Om de nordliga folkens historia", i *Kristisk utbildningstidskrift (KRUT) nr 72*, 51-56.

- Johansson, Henning (red.) (1996). *Pedagogisk utvecklingsverksamhet för finskspråkiga elever*. Stockholm: Skolverket.
- Johansson, Henning (2007). Forskning inom skol- och utbildningsområdet. *Lära till lärare i norr: lärarutbildningen i Luleå 100 år*, 55–93.
- Kenttä, Matti & Weinz, Erik (1968). *Lärarutbildningen och den finsktalande befolkningen i Norrbotten: utredning verkställd på uppdrag av Skolöverstyrelsen*. Stockholm: Skolöverstyrelsen.
- Kjeldstadli, Knut m.fl. (red.) (2003). *Norsk invandringshistorie Bd 1-3*. Oslo.
- Kommittébetänkanden 1638, Riksarkivet, Stockholm. Remissvar i *Utredning rörande den kyrkliga verksamheten bland den lapsk- och finsktalande befolkningen*, Sakkunniga rörande kyrkliga verksamheten bland den lapsk-och finsktalande befolkningen.
- Kortekangas, Otso (2017). *Tools of teaching and means of managing: educational and sociopolitical functions of languages of instruction in elementary schools with Sámi pupils in Sweden, Finland and Norway 1900–1940 in a cross-national perspective*. Diss. Stockholm: Stockholms universitet
- Kortekangas, Otso (2019). *Sámi Educational History in a Comparative International Perspective [Elektronisk resurs]*. Springer International Publishing.
- Kymlicka, Will (1998). *Mångkulturellt medborgarskap*. Nora.
- Kärre, Karl (1954). ”Ett par randanmärkingar till de språkmetodiska frågorna”, i *Aktuellt från Skolöverstyrelsen*, årg. 7, 1954, s 172.
- Lainio, Jarmo & Wande, Erling (1996). ”Finskan i utbildningsväsendet och sverigefinnarnas utbildning i Sverige”, i Jarmo Lainio (red.), *Finnarnas historia i Sverige* 3. Helsingfors: SHS/NM, 323–324.
- Landsarkivet i Härnösand, Domkapitlets i Luleå arkiv, Kungliga brev 1951–1953. Laponce, Jean Antoine (1960). *The protection of minorities*. Berkeley and Los Angeles.
- Laponce, Jean Antoine (1987). *Languages and their territories*. Toronto.
- Lindskog, Gerda Helena (2010). *”Snölandets fattiga ungdom till hjälp”: om kvinnor och män kring Norrbottens arbetsstugor för barn 1903-1933*. Umeå: h:ström - Text & kultur, 100 ff.
- Lundemark, Erik (1980). *Arbetsstugorna*. Luleå: Tornedalica.

- Martin-Jones, Marilyn & Romaine, Suzanne (1984). "Semilingualism: A Half-Baked Theory of Communicative Competence", i (red. Erling Wande m.fl.) *Aspects of Multilingualism. Proceedings from the Fourth Nordic Symposium on Bilingualism*. Uppsala.
- Matti, Bengt (1999). "Bygdekurserna - en flyttande folkhögskola", i Karl Pekkari (red.), *Tradition och förnyelse. Studier i Tornedalens skol-, språk- och kulturhistoria* (Tornedalica nr 53). Övertorneå: Tornedalens folkhögskola, 127–157.
- Municio, Ingegerd (1997). *The Return of the Repressed Others - Linguistic Minorities and the Swedish Nation-state, from the 1840s to the 1990s*. Stockholm: Department of political science.
- Möller, Tommy (2015). *Svensk politisk historia. Strid och samverkan under tvåhundra år*. Studentlitteratur: Lund, 141–171.
- Niemi, Einar (1977). *Oppbrudd og tilpassing. Den finske flyttingen til Vadsø 1845–1885*. Vadsø: Vadsø kommune.
- Niemi, Einar (1983). *Vadsøs historie. Bd 1, Fra øyvær til kjøpstad (intill 1833)*. Vadsø: Vadsø kommune.
- Niemi, Einar (1995). "The Finns in Northern Scandinavia and Minority Policy", i Sven Tägil (red.), *Ethnicity and Nation Building in the Nordic World*. London: Hurst & Company.
- Niemi, Einar (2006). "National Minorities and Minority Policy in Norway", i Athanasia Spiliopoulou Åkermark (red.), *International obligations and national debates: minorities around the Baltic Sea*. Mariehamn: Åland Islands Peace Institute.
- Niemi, Einar (2010). "Kvenene-Nord-Norges finner: En historisk oversikt", i A.C.B. Lund & B.B. Moen (red.), *Nasjonale minoriteter i det flerkulturelle Norge*. Trondheim, 33–52.
- Nilsson Ranta, Daniel (2008). *Nödhjälp på villovägar: implementering av en filantropisk välfärdsidé, Norrbottens arbetsstugor 1903-1954*. Diss. Umeå : Umeå universitet, 2008.
- Nordblad, Julia (2013). *Jämlikhetens villkor: Demos, imperium och pedagogik i Bretagne, Tunisien, Tornedalen och Lappmarken, 1880–1925*. Diss. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Nygård, Toivo (1974). *Suur-Suomen koulu ja Länsipohjan suomalaiset*. (Historiallinen Aikakauskirja 3. Forssa.
- Nygård, Toivo (1978). *Suur-Suomi vai lähiheimolaisten auttaminen*. Helsinki.
- Nyström, Karl-Erik (1990). "Svenska Tornedalen - konfliktområde under mellankrigstiden?", i *Österbotten 1989–1990*. Vasa.

Aktuellt från Skolöverstyrelsen 1948–1962. Riksarkivet.

Näsi, Valde (1928). *Länsipohjan kysymys* (Suomalainen Suomi 11). Helsinki.

Pekkari, Karl (1997). ”Meänkieli som hemspråk i skolan genom åren”, i Eva Westergren & Hans Åhl (red.), *Mer än ett språk. En antologi om två- och trespråkigheten i norra Sverige*. Stockholm: Norstedts, 153–177.

Persson, Curt (2011). *På disponentens tid: Hjalmar Lundbohms syn på samer och tornedalingar*. Luleå: Tornedalica.

Persson, Curt (2018). *”Då var jag som en fånge.”: statens övergrepp på tornedalingar och meänkielitalande under 1800- och 1900-talet*. Övertorneå: Svenska tornedalingars riksförbund - Tornionlaaksoalaiset: Met Nuoret.

Persson, Curt (2022). ”Sammanfattning av rapport om rasbiologiska undersökningar”, i *Då människovärdet mättes. Exkludering och assimilering av tornedalingar, kväner och lantalaiset* (SOU 2022:32), 61–109.

Preece, Jennifer Jackson (2005). *Minority rights: between diversity and community*, Cambridge.

Pulma, Panu (red.) (2015). *De finska romernas historia från svenska tiden till 2000-talet*, Helsingfors.

Riksdagens proposition nr 170 år 1924.

Riksdagens proposition nr 1 år 1967, Bil. 10, Ecklesiastikdepartementet, 127–128.

Riksdagens protokoll 1957, Andra kammaren nr 4, s 50, Interpellation av Ragnar Lassinantti angående undervisning i småskola av barn, som enbart talar finska.

Riksdagens protokoll 1957, Andra kammaren nr 9, Svar på interpellation av Ragnar Lassinantti.

Riksdagens protokoll 1959. Första kammaren, Andra bandet nr 14–22, sid 56–63.

Riksdagens protokoll 1959. Andra kammaren, Tredje bandet nr 17–22, s. 77–81.

Ryymin, Teemy (1998). *”Bein av vårt bein, kjøtt av vårt kjøtt”- Finske nasjonalisters og norske myndigheters kvenpolitikk i mellomkristiden*. Tromø: Universitetet i Tromsø.

Ryymin, Teemy (2001). ”Creating Kvenness: identity building among the Arctic Finns in northern Norway”, i *Acta Borealia nr 1 2001*, 51–68.

- Ryymin, Teemu (2004a). *"De nordligste finner": fremstillingen av kvenene i den finske litterære offentligheten 1800-1939*. Diss. Tromsø: Institutt for historie, Universitetet i Tromsø
- Ryymin, Teemu (2004b). "Histori, fortidsforestilling og kvensk identitetsbygging", i Bård A. Berg & Einar Niemi (red.), *Fortidsforestillinger: Bruk og misbruk an nordnorsk historie*. Tromsø: Universitetet i Tromsø, 133–151.
- Sahlins, Peter (1989). *Boundaries. The Making of France and Spain in the Pyrenees*. Berkley-Los Angeles-Oxford.
- Saressalo, Lassi (1996). *Kveenit: tutkimus erään pohjoisnorjalaisen vähemmistön identiteetistä*. Diss. Turku: Turun yliopisto.
- Sjögren, David (2010). *Den säkra zonen: motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913-1962*. Diss. Umeå: Umeå universitet.
- Skutnabb-Kangas, Tove (1981). *Bilingualism or not: the education of minorities*, (Multilingual matters 7), Clevedon.
- Skutnabb-Kangas, Tove (1990). *Language, Literacy and Minorities. A Minority Rights Group Report*.
- Slunga, Nils (2000). *Arbetsstugorna i norra Sverige. Ett filantropiskt företag i skolans tjänst* (Årsböcker i svensk undervisningshistoria 192). Uppsala.
- Slunga Nils (1993). "Skola för glesbygd". *Arbetsstugor i norra Sverige*. Luleå.
- Slunga, Nils (1965). *Staten och den finskspråkiga befolkningen i Norrbotten* (Tornedalica nr 3). Luleå.
- Smith, Anthony D. (1981). *The Ethnic Revival*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Snell, William (red.) (1942). *Ur folkundervisningens historia i Torne och Kalix älvdalar 1842-1942: minnesskrift utg. på föranstaltande av arbetsutskottet för firandet av folkskolans 100-årsjubileum inom Tornedalens inspektionsområde*. [Haparanda]: [Emil Sandström].
- Snell, William (1976). *Återblick* (Tornedalica nr. 22). Luleå.
- SOU 2022:32. Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset. *Då människovärdet mätes: exkludering och assimilering av tornedalingar, kväner och lantalaiset*. Stockholm: Regeringskansliet, 27–31.

- Svanberg, Ingvar & Thydén, Mattias (1992). *Tusen år av invandring*. Stockholm.
- Sveriges riksdag, kommittédirektiv 1997:103.
- Tandefelt, Marika (1988). *Mellan två språk: en fallstudie om språkbevarande och språkbyte i Finland*. Diss. Uppsala: Univ.
- Tarkiainen, Kari (1993). *Finnarnas historia i Sverige 2*. Helsinki: SHS/NM.
- Tenerz, Hugo (1942). Lärarutbildningen för finnbygdens folkskola, i (red. William Snell), *Ur folkundervisningens historia i Torne och Kalix älvdalar*. Uppsala.
- Tenerz, Hugo (1960). *Folkupplysningsarbetet i Norrbottens finnbygd från äldsta tid till sekelskiftet 1900* (Årsböcker i svensk undervisningshistoria 102). Stockholm.
- Tenerz, Hugo (1962). *Ur Norrbottens finnbygds historia samt Den svenska infiltrationen i övre finnbygden under 1600- och 1700-talet*. Stockholm-Göteborg-Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Tenerz, Hugo (1963). *Folkupplysningsarbetet i Norrbottens finnbygd under förra hälften av 1900-talet jämte språkdebatten*. Strängnäs.
- Tenerz, Hugo (1966). *Språkundervisningsproblemen i de finsktalande delarna av Norrbottens län*. Lund: Gleerup.
- Thorén, Birger (1964). "Hundra års undervisning i moderna språk", i *Pedagogisk tidskrift. Minnesskrift 1865–1964*. Lund, 341 ff.
- Tägil, Sven (red.) (1992). *Europa –historiens återkomst*. Hedemora: Gidlunds.
- Unesco 1953: *The Use of Vernacular Languages in Education*. Paris: Unesco, 1953.
[Unesco:s utredning fanns med som bilaga i 1957 års nomadskolutredning.]
- Vertovec, Steven (2009). *Transnationalism*. London.
- Wallerström, Thomas (2006). *Vilka var först? En nordskandinavisk konflikt som historisk- arkeologiskt dilemma*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Weber, Eugene (1977). *Peasants into Frenchmen: the modernisation of rural France, 1870-1914*. London.
- Wickström, Mats & Wolff, Charlotta (red.) (2016). *Mångkulturalitet, migrationer och minoriteter i Finland under tre sekel*. Helsingfors.
- Wingstedt, Maria (1998). *Language Ideologies and Minority Language Policies in Sweden*, Stockholm.

- Winsa, Birger (1996). *Attityder formar kollektiv identitet: konsekvenserna av förd språkpolitik och språklig verksamhet i svenska Tornedalen*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Winsa, Birger (1998). *Language Attitudes and Social Identity: The Oppression and Revival of a Minority Language in Sweden*. Canberra: Applied Linguistics Association of Australia.
- Winsa, Birger (2005). *Socialt kapital i en- och flerspråkiga regioner: Svenska Tornedalen jämförd med finska Tornedalen och några nordsvenska kommuner*. Stockholm: Department of Finnish, Stockholm University.
- Winsa, Birger (2020). *Diskriminering av finsktalande i Sverige: representation av sverigefinländare och tornedalingar i fackföreningar, politiken och inom olika yrken*. Skogås: Meänkielen förlaaki.
- Young, Iris Marion (1990). *Justice and the politics of difference*. Princeton.
- Young, J. (1889). "Reformsträvanden med afseende på undervisningen i främmande språk", i *Pedagogisk tidskrift 1889*, 97 ff.

Skolbarn i Tornedalen mellan två språk

**Tornedalingars förhållningssätt till svenska statens språkpolitik
i två skolor i Tornedalen (b)**

Lars Elenius

Professor emeritus i historia med utbildningsvetenskaplig inriktning

Institutionen för ekonomi, teknik, konst och samhälle,
Luleå tekniska universitet.

Kontakt: *lars.elenius@associate.ltu.se*

Innehåll

1 Inledning.....	5
1.1 Undersökningens syfte	6
2. Bakgrund.....	8
2.1 Tornedalsgränsen som hotbild	9
2.2 Ett metasytem för nationalistisk utbildning	12
3. Undersökningens uppläggning.....	31
3.1 Intervjumetod för de två skolorna	32
4. Familjens sociala situation	33
4.1 Påverkan av massmedia i hemmet	34
4.2 Skolbarnens sociala bakgrund	36
4.3 Hemmets språk i en övergångstid	38
4.4 Förväntningarna inför skolstarten	42
5. Barnens upplevelser av skolan.....	44
5.1 Skolans yttre miljö	45
5.2 Situationen under kriget	46
5.3 Lärarnas status i byn.....	47
5.4 Lärarnas sociala engagemang.....	48
5.5 Sociala skillnader i klassrummet.....	49
5.6 Arbetsstugornas barn.....	53
6. Metoderna för att lära svenska	55
6.1 Lärarnas attityder till språkförbudet.....	56
6.2 Småskollärarna och finskan	61
6.3 Barnens reaktioner på direktmetoden.....	63
6.4 Finska i fortsättningsskolan.....	66
7. Olika typer av bestraffningar	67
7.1 Disciplinering och lydnad	68
7.2 Fysiska bestraffningar	69
7.3 Förbud att använda finska i klassrummet.....	72
7.4 Övervakningen på rasterna.....	75

8. Förhållningsätt till assimileringpolitiken i skolan	78
8.1 Flickorna lärde sig snabbare svenska	78
8.2 Pojkarnas protestkultur och flickornas lydnadskultur	81
8.3 Föräldrarnas inställning till assimileringpolitiken	83
8.4 Nationen och hembygden	86
9. Livet efter skolan	91
9.1 Migrationsmönster efter skolan	92
9.2 Mot en föränderlig framtid	94
9.3 Stigmatisering och skam	96
9.4 Språkanvändning senare i livet	100
9.5 Byte av efternamn som vuxen	105
9.6 Den dubbla identiteten	106
10. Den officiella idealbilden av Tornedalen	116
11. Avslutning: skolbarnen i den nationalistiska folkskolan	118
12. Referenser	133

Tabeller och figurer

Figur 1. Metasystemet av samverkande institutioner och aktörer inom olika typer av utbildning i Tornedalen under främre delen av 1900-talet	19
Tabell 1. Massmedieanvändning i hemmen bland intervjuade skolbarn i Tornedalen	35
Tabell 2. Språkanvändning bland de intervjuade skolbarnen i Tornedalen	39
Tabell 3. Språkanvändningen i klassrummet och på rasterna hos de intervjuade skolbarnen i Tornedalen	56
Tabell 4. Lärares argument för användning av undervisningsspråk i småskolor, mindre folkskolor och folkskolan i Tornedalen 1921	58
Tabell 5. Bostadsort för Inlandsskolan i förhållande till samtliga år 1990	93
Tabell 6. Bostadsort för Gränsälvs skolan i förhållande till samtliga år 1990	93

1 Inledning

Nedanstående forskningsstudie har gjorts på uppdrag av sekretariatet till Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset. Studien bygger på det tidigare forskningsprojektet ”Språk och identitet i Tornedalen under det minoritetspolitiska paradigmskiftet efter 1935” (Dnr 721-2010-5490), beviljat av Vetenskapsrådet 2010. Syftet med projektet var att undersöka dåtidens attityder och förhållningssätt bland elever, lärare och föräldrar till språkpolitiken i skolan. Det genomfördes 2011–2015 och slutredovisades till Vetenskapsrådet 2016-03-31.

I projektet spårades elever som gick i skola under 1930-, 40-, 50- och 60-talet i två byskolor i Tornedalen.¹ Den ena skolan låg vid gränsen till Finland, vid Torne älv, och kallades i projektet för Gränsälvsskolan. Den andra låg i inlandet och kallades Inlandsskolan. Utifrån skolmatriklarna i de två skolorna spårades 32 tidigare elever. De kontaktades och de som tackade ja blev intervjuade med bandspelare av mig hösten 2015.

Intervjuerna blev på nytt aktuella som källmaterial när Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset tillsattes 2020. Eftersom intervjuerna var gjorda som breda livsvärldsintervjuer som innefattade familjeförhållanden, skoltid, livet utanför skolan och erfarenheter som vuxen efter skoltiden, så fungerade de ypperligt som källmaterial till en studie för sanningskommissionen. En central målsättning för kommissionen har varit att undersöka hur den assimilerande skol- och språkpolitiken i Tornedalen påverkade skolbarnen. Det var en central målsättning också i det tidigare forskningsprojektet för Vetenskapsrådet, exempelvis att utreda på vilket sätt kränkningar och övergrepp skedde mot de meänkielitalande barnen i skolan. Där fanns också en uttalad målsättning att undersöka på vilket sätt moderniseringen av samhället påverkade individernas förhållningssätt till sitt meänkielitalade modersmål och till svenska, samt hur det påverkade deras identitet i bred bemärkelse. Likaså undersöktes konsekvenserna av assimileringpolitiken för de enskilda individerna.

I Sannings- och försoningskommissionen har en ny etisk dimension tillförts i och med målsättningen att ge minoriteten en kollektiv upprättelse, främja försoning och motverka att något liknande händer i framtiden. Det gör att intervjuerna tolkats på nytt och satts in i den bredare kontexten. Den utökade målsättningen för Sanningskommissionens uppdrag jämfört med forskningsprojektet för Vetenskapsrådet gör att studien kan beskrivas som ett nytt forskningsprojekt. De intervjuade har använt både termen ”finska” och ”meänkieli” om sitt tornedalsfinska modersmål som barn. Båda termerna används därför i nedanstående undersökning beroende på kontext. Begreppet ”tornedalsfinska” används här ibland för att

¹ I studien används begreppet *Tornedalen* för att beteckna det meänkielitalande området i Norrbotten. Det inbegriper bosättningsområdet för de grupper som kallar sig tornedalingar, kväner eller lantalaiset. På motsvarande sätt används den övergripande beteckningen *tornedaling* för de som vuxit upp i eller varit bosatta i Tornedalen.

skilja den finska varieteten av språket i svenska Tornedalen från det i Finland och finska Tornedalen. På motsvarande sätt används ibland ”tornedalsfinsk kultur” för att skilja den meänkielitalade kulturen från den svensktalande kulturen i svenska Tornedalen, men också från den nationella finska kulturen i Finland. Termen ”finskspråkig” avser en person som talar finska. Termen ”meänkielispråkig” eller ”meänkielitalande” avser en som talar meänkieli. När begreppet ”tvåspråkig” används så avser det en person som talar både svenska och finska eller meänkieli.

Förutom intervjuerna med de tidigare eleverna så har i studien även en migrationsundersökning gjorts på grundval av drygt 550 elever vid de två skolorna. Deras bostadsorter under skoltiden vid Inlandsskolan och Gränsälvs skolan har jämförts med bostadsorten år 1990 utifrån uppgifter i det årets folkräkning. På så vis har ett migrationsmönster kartlagts. Det har kopplats samman med hur arbetsmarknaden i Tornedalen såg ut efter att de slutat skolan och har tolkats ur ett genusperspektiv. I det sammanhanget har även en tentativ undersökning av namnbyten gjorts för att se i vilken mån de har gjorts som ett resultat av assimileringspolitik.

Eftersom de lärare som undervisade eleverna i Inlandsskolan och Gränsälvs skolan inte levde vid intervjutillfället 2015 så har i stället två enkäter med tidigare lärare i Tornedalen använts. Genom dem har lärarnas värderingar om skol- och språkpolitiken undersökts. Den ena enkäten gjordes i den statliga Finnbygdsutredningen om Tornedalens skolväsende som publicerades 1921. Den andra gjordes av länsskolnämnden i Norrbotten på uppdrag av Skolöverstyrelsen och publicerades 1968.

En analys har även gjorts av innehållet i läroboken *I våra bygder* som skrevs av Julia Svedelius särskilt för Tornedalens skolor. Syftet har varit att undersöka hur den svenska nationalistiska synen på Tornedalen förändrades från när den första upplagan trycktes 1917 tills när den sista upplagan trycktes 1940.

Arbetet med forskningsstudien för Sannings- och försoningskommissionen inleddes hösten 2021 och har slutförts hösten 2022.

1.1 Undersökningens syfte

På liknande sätt som Norrlandsfrågan kom att bli en komplex politisk fråga i svensk politik i början av 1900-talet, så skulle man inom utbildningen kunna tala om Tornedalsfrågan som en specifik utbildningspolitisk fråga under den långa perioden från 1860-talet fram till nutiden. Skol- och språkpolitiken har av olika forskare undersökts med fokus på skolutbyggnad, läroplaner, assimileringspolitik, lärarnas syn på undervisning i svenska och finska, pedagogiska spörsmål och liknande frågor. Den har beskrivits som både ett maktförhållande mellan minoritet

och majoritet, och som ett imperiellt förhållande i ett postkolonialt perspektiv.² Generellt har forskning om assimileringpolitiken mot skolbarnen haft ett uppifrånperspektiv. Denna studie tar därför sin utgångspunkt i hur skolbarn i Tornedalen själva upplevde skol- och språkpolitiken.

Jag har gjort intervjuer i tidigare forskningsprojekt 2002 och 2005 med medelålders tornedalingar och samer som gick i skola på 1940- och 50-talet. De intervjuerna har visat att de upplevt graden av språktvång i skolan på mycket olika sätt. I andra intervjuer har en del uppgett att de inte upplevde ett sådant tvång. Användningen av finska eller svenska som hemspråk i familjerna varierade, liksom att föräldrarna kunde använda finska i samtal med de äldre barnen men svenska i samtal med de yngre. Det kunde innebära att de yngre barnen i vissa fall inte lärde sig meänkieli.³ Intervjuer med tornedalingar i förstudien för Sannings- och försoningskommissionen har visat att många upplevde det som ett tvång att tala enbart svenska i skolan.⁴ Tidigare gjorda intervjuer, liksom personliga informella samtal med ett antal tornedalingar, har visat att upplevelserna av språkpolitiken i skolan var olika. Barnen i Tornedalen blev efterhand tvåspråkiga, men det är inte klarlagt hur de använde finska och svenska hemma, i skolan och i byn utanför hemmet under sin uppväxt. En relevant frågeställning är hur språkpolitiken i skolan påverkade tornedalningarnas syn på finsk och svensk kultur när de var barn och senare som vuxna, hur den påverkade deras identitet.

Barnens inställning till att börja skolan hörde samman med många olika påverkande faktorer. Det gällde exempelvis föräldrarnas och syskonens inställning till skolan, familjens sociala situation, om de var tvungna att bo på arbetsstuga eller fick bo hemma, förståelsen av det svenska språket och annat. Lärarnas förhållningssätt till den tornedalska kulturen och det finska språket påverkade också barnens trivsel i skolan och deras förmåga till inlärnin i olika ämnen. De viktigaste frågeställningarna i nedanstående undersökning är:

- Hur påverkades skolbarnen av den svenska nationalismens föreställningar om språk, etnicitet och nationell identitet under skolgången?
- På vilket sätt påverkade hemförhållandena synen på användning av svenska och finska i skolan?
- Hur såg den sociala och etniska relationen mellan finsk- och svenskspråkiga i lokalsamhället ut?

² Muncio 1997a; Muncio 1997b; Winsa 1998; Wingstedt 1998; Elenius 2001; Nordblad 2013. En bredare översikt av forskning om skol- och språkpolitik i Tornedalen görs på annat håll i betänkandet. Den redovisas därför inte här.

³ Elenius & Ekenberg 2002; Elenius 2005;

⁴ Persson 2018;

- Hur såg lärarna på finskans och svenskans betydelse för elevernas utveckling som människor och för deras roll i samhällsutvecklingen, och hur påverkade detta deras syn på undervisningsspråket i skolan?
- Straffades barnen om de pratade finska i skolan och på vilket sätt i så fall?
- Förändrades lärarnas pedagogiska syn på minoritetsspråksinläringen över tid?
- Kan man se en skillnad i kvinnors och mäns attityder till språkanvändningen i skolan?
- Vilken inställning hade skolbarnen till Finland och den finska kulturen i svenska och finska Tornedalen?
- Hur påverkade skolgången och uppväxten mellan två språk deras självbild?

En särskild fokus läggs på de intervjuades sociala förhållanden, yrkesval, migrationer och genus. I det sammanhanget undersöks också konsekvenserna av den statliga politiken för de intervjuades förhållningssätt till sin kulturella bakgrund, språkanvändning och identitet som vuxna jämfört med under skoltiden.

2. Bakgrund

Tornedalingarna blev kvar som en finskspråkig minoritet på den svenska sidan av Tome, Muonio och Känkämä älvar när Sverige förlorade kriget mot Ryssland 1808–1809. Gränsen till Ryssland drogs då rakt igenom Tornedalen. Finland blev samtidigt ett ryskt storfurstendöme. En nationalistisk språkpolitik mot tornedalingarna inom utbildningen inleddes med kyrkans och statens införande av svenska som enda undervisningsspråk i folkskolan på 1880-talet. När Bodens folkhögskola och Tornedalens folkhögskola grundades i slutet av 1890-talet var svenska det självklara språket och undervisning på finska togs bort från småskoleseminariet i Haparanda vid samma tid. När arbetsstugorna inrättades som skolinternat 1902 blev barnen förbjudna att använda sitt finska modersmål även där.

Det särskilda statliga stödet till utbildningsväsendet i Tornedalen upprätthölls i nästan hundra år. När det första gången inrättades 1873 beskrevs det som ett stöd för folkbildningen bland ”de i rikets nordligaste trakter boende finnar”. Det fortsatte att beviljas fram till 1968, men efter 1924 kallades det ”försvarsanslaget angående folkundervisningens befrämjande i rikets nordligaste gränssorter”. Namnförändringen berodde på att en majoritet i Finnbygdsutredningen 1921 hävdade att befolkningen i Tornedalen till stor del varit svenskar, som blivit förfinska, ett påstående som inte stämde med verkligheten. Det var en del i försvenskningsspolitiken att hävda att Tornedalen inte hade någon genuin finsk kultur. Det var domkapitlet i Luleå som föreslog att anslaget titel skulle ändras.

2.1 Tornedalsgränsen som hotbild

Genom förlusten av Finland kopplades från första början en utrikespolitisk och militär hotbild samman med tornedalingarna. Det var den största territoriella förlust som Sverige upplevt i ett krig någon gång tidigare. I fokus låg rädslan för ytterligare rysk expansion, men från mitten av 1800-talet utökades den territoriella hotbilden med en finländsk hotbild. Vid den tiden vände sig den finskspråkiga majoriteten i Finland mot den svenskspråkiga minoritetens dominans inom ekonomi, politik och kultur i Finland. Finska nationalister riktade samtidigt stark kritik mot Sveriges språkpolitik i Tornedalen, en kritik som särskilt drabbade domkapitlets styrning av skolväsendet. I Finland kallades de finsksinnade nationalisterna för fennomaner därför att de strävade efter att lyfta det finska språkets och den finska kulturens status i Finland. De hävdade att de svenska tornedalingarna förvägrades att använda sitt finska modersmål. Under senare delen av 1800-talet och tidigt 1900-tal kritiserade de särskilt domkapitlet i Luleå för att bedriva en försvenskningsspolitik i Tornedalen.

Bland svenska myndigheter och den svenskspråkiga allmänheten fanns också en hotbild grundad på rasistiskt tänkande. Det finns en paradox i att den utvecklingsoptimism och den tro på vetenskap som präglade synen på Norrland som ett framtidsland i början av 1900-talet, kombinerades med befängda idéer om att skullens utformning bestämde vilka egenskaper människor hade. Det var vid den tiden en allmänt spridd uppfattning att människan bestod av raser som hade särskilda egenskaper. När ett statligt rasbiologiskt institut bildades 1922 i Uppsala stod därför samtliga riksdagspartier bakom. Det rasbiologiska tänkandet och indelningen av befolkningen i folktyper blev på så vis en tydlig del av den svenska nationalismen fram till mitten av 1930-talet.

I Norrbotten utvecklades också en språkdarwinistisk hotbild utifrån föreställningen att det finska språket spridit sig i Norrbotten och tagit över på det svenska språkets bekostnad. Yngre språk ansågs vara vitalare än äldre språk och utifrån den tankegången ansågs finskan vinna mark på svenskans bekostnad. Från myndighetshåll oroade man sig därför över att det finska språket ansågs sprida sig i Norrbotten och att tornedalingarna därigenom kunde sprida ”finskheten” in i svensktalande områden.⁵ Som ett sätt att försvenska Tornedalen byggdes år 1888 fyra helt statligt finansierade skolor. Villkoret för finansieringen var att enbart svenska användes som undervisningsspråk. Två av statsskolorna placerades som ett slags språkvakter i byar som låg på språkgränsen mellan finska och svenska. Det var ett sätt för staten att möta finskans utbredning. Så sent som 1930 gjordes en särskild språk- och härkomstutredning för att se var gränsen mellan finska och samiska i förhållande till svenska gick i Norrbotten. En grundläggande rädsla i den språkdarwinistiska hotbilden var att genetiskt inflytande från

⁵ Elenius 2001, 108–110.

tornedalningar och samer skulle degenerera den svenska rasen.⁶ De rasbiologiska idéerna behöver vägas in när man bedömer utformningen av det tornedalska skolväsendet från 1800-talet fram till andra världskriget. Det var inte alltid så att de explicit användes i argumenteringen för olika åtgärder, men de var djupt inbäddade i den värdekonserverativa nationalism som ställde tornedalningar och andra minoriteter utanför den svenska nationen.

Till detta ska läggas en religiös och kulturell hotbild. Det upplevda religiösa hotet kom från den laestadianska väckelsen, som uppstått i Tornedalen på 1840-talet. Den blev samernas och de finskspråkigas särskilda religion i norra Skandinavien och Finland. De laestadianska ledarna var egensinniga och självrådiga och hade ett starkt inflytande på lokalbefolkningen. Svenska kyrkan var rädd att det skulle splittra kyrkan i norr. Genom att laestadianismen spred sig till Norge och Finland kopplades den också samman med den nationalistiska och utrikespolitiska hotbilden vid de nordliga riksgränserna mellan Sverige, Norge och Finland.

Det utvecklades även inom den svenska medelklassen och överklassen en föreställning om Tornedalen som ett fattigt område i behov av nationellt stöd. Tidigare forskning har visat att det meänkielispråkiga området i Norrbotten verkligen hade sämre ekonomi än den svenskspråkiga delen. Perioderna av missväxt på 1800-talet slog hårt i Tornedalen. Socknarna hade också svårare än i det svenskspråkiga området att bekosta folkskolor. Där fanns också fler backstugusittare.⁷ Men bilden av det fattiga Tornedalen överdrevs av domkapitlet i Luleå för att mobilisera nationellt stöd till försvenskingsarbetet. Det gällde särskilt vid utbyggnaden av de s.k. arbetsstugorna.

När svår missväxt drabbade norra Sverige 1902 riktades akuta hjälpåtgärder mot Tornedalen. Inrättandet av arbetsstugor blev ett sätt att lindra nöden för de mest utsatta. De byggdes som skolinternat för barn från särskilt fattiga hem eller för barn som inte kunde ha heltidsläsning därför att de hade för lång väg till skolan. Idén till arbetsstugorna kom från Stockholm där de inrättats som ett slags sociala korrektionsanstalter för vinddrivna gatubarn. I arbetsstugan fick barnen mat och husrum. De fick också lära sig olika hantverk för att kunna söka sig ett jobb senare, därav namnet ”arbetsstuga”. Gatubarnen i Stockholm och de fattiga barnen i Tornedalen representerade ett underförstått socialt hot från de egendomslösa i städerna och på landsbygden. Genom vistelsen i arbetsstugorna skulle de få en social uppfostran så att de rättade in sig i samhället som framtida lojala svenska medborgare.

När idén överfördes till Tornedalen fick den också en nationalistisk dimension. Genom att enbart tillåta barnen i Tornedalen att tala svenska i arbetsstugan skulle de fostras in i svenskt språk och svensk kultur. Det var ett sätt för de statliga myndigheterna och svenska kyrkan att

⁶ För en utförligare beskrivning av rasbiologins implementering i Tornedalen, se Nilsson Ranta 2008 och Persson denna volym.

⁷ Elenius 2001; Elenius 2007b, 166–184.

möta det upplevda hotet från finska nationalisterna.⁸ Arbetsstugorna hjälpte till att lindra nöden i Tornedalen men i praktiken fungerade de också som sociala och nationalistiska korrektionsanstalter för en önskad kultur hos en minoritet i den svenska nationalstaten. När järnvägarna byggdes ut på båda sidor om Bottenviken förstärktes den militära hotbilden vid riksgränsen ytterligare. Därefter följde två förödande världskrig, som båda tangerade gränsen i Tornedalen. Särskilt det andra världskriget skapade en ny och akut militär hotbild. Sovjetunionens anfall på Finland 1939 gjorde att ett krig plötsligt pågick på andra sidan älven. Läget blev ännu mer prekärt i slutfasen av andra världskriget när det nazistiska Tyskland, som då var allierat med Finland, tvingades retirera norrut från Nordfinland. Under reträtten brände tyska trupper ner hela finska Tornedalen. Mängder av flyktingar strömmade över gränsen till Sverige.

Som ett resultat av andra världskriget upprättades i Sverige ett militärt försvarsområde mellan Kalix och Torne äldalar, som förvandlade Tornedalen till en militär buffertzona vid den finska gränsen. Den kallades för Kalixlinjen och det var förbjudet för utlänningar att vistas i området.⁹ Det direkta resultatet av andra världskriget var alltså att den militära hotbilden ökade vid tornedalsgränsen. Kriget hade visat hur utsatt Finland var i förhållande till det totalitära Sovjetunionen och det hade i Sverige visat på betydelsen av ett starkt militärt försvar vid gränsen till Finland.

Misslyckandet att skapa ett skandinaviskt försvarsförbund och Norges och Danmarks medlemskap i Nato 1948 förändrade de tidigare försvarspolitiska konstellationerna. Sverige fortsatte att föra en neutralitetslinje. Finland tvingades in i en bistånds- och vänskapspakt med Sovjetunionen och fick under decennier genomföra en politisk balansakt för att blidka sin autokratiska granne. Som ett sätt att motverka tidigare nationalistiska motsättningar mellan Sverige, Finland, Norge och Danmark utvecklades det nordiska samarbetet som ett internordiskt välfärdsprojekt. Det var också ett sätt att genom internationellt samarbete stärka Finlands kontakter med Västeuropa i förhållande till Sovjetunionen. Allt detta bidrog starkt till att de tidigare motsättningarna mellan Sverige och Finland om språkpolitiken i Tornedalen tonades ner.¹⁰

Efter Koreakriget 1953 och den sovjetiska invasionen i Ungern 1956 etablerades det kalla kriget på en global nivå. Men det innebar inte att den militära hotbilden vid tornedalsgränsen upphörde. Den fick bara ett nytt globalt paraply genom kalla krigets terrorbalans mellan USA och Sovjetunionen. Den militära hotbilden vid tornedalsgränsen bestod under hela 1950-talet och in på 1960-talet och det militära skyddsområdet mellan Torne och Kalix älvar avvecklades

⁸ Lundemark 1980; Nilsson Ranta 2008; Slunga 2000; Lindskog 2010, 100 ff.

⁹ Ekman 2013.

¹⁰ Nationalencyklopedin 1994 Band 14, 225; Tägil 1995; Sundelius & Wiklund 2000, 25 f., 325 f; Elenius 2009a; Elenius 2009b.

inte förrän 1990-talet.¹¹ De ovan beskrivna militära, religiösa och kulturella hotbilderna var olika starka vid olika tidpunkter och de samverkade också på olika sätt över tid. De påverkade på olika sätt språkpolitiken inom utbildningarna i Tornedalen.

2.2 Ett metasystem för nationalistisk utbildning

Under 1800- och början av 1900-talet inrättades nya former av utbildningar i Tornedalen samtidigt som äldre system omvandlades. Det gällde institutioner som folkskolan, arbetsstugorna, folkhögskolorna och militära utbildningar samt bildningsprojekt av olika slag. I de olika utbildningarna internaliserades hotbilderna som förknippades med Tornedalen, vilket sammantaget skapade ett assimilerande system av utbildningar.

Forskning om organisatoriska system har påvisat hur olika typer av system kan utveckla nya uppsättningar av subsystem under den ursprungliga nivån. Därigenom uppstår ett metasystem med nya kontrollformer på de nya nivåerna.¹² Systemteorin har här tillämpats på olika typer av utbildningar i Tornedalen, som ses som ett informellt sammanhängande system, ett *metasystem* för utbildning. Gemensamt för utbildningarna var den nationalistiska målsättningen. När metasystemet nämns i detta sammanhang handlar det om tiden från 1880-talet till slutet av 1960-talet då en medvetet assimilerande språkpolitik bedrevs inom olika utbildningar i Tornedalen. Utgångspunkten är att systemet av olika utbildningar utövade ett samverkande assimilerande tryck på den enskilde individen. Eleverna fick från skolans sida veta att deras egen och familjens meänkielitalade kultur inte var värd att bevara. Skolväsendet i Tornedalen var på många sätt en ideologisk skapelse i en nationalistisk diskurs. Målsättningen var att fostra tornedalingarna till lojala svenska medborgare som talade svenska och bejakade svensk kultur. De skulle integreras i det nationella moderniseringsprojektet.

I föreställningen om modernisering har idén om en linjär utveckling med en ständig kapitalistisk tillväxt varit central i västvärlden. Synen på uppkomsten av den moderna nationen och nationalismen har i det sammanhanget förknippats med uppkomsten av allmän läs- och skrivkunighet, folkskolans utbyggnad, boktryckarkapitalismens framväxt, utvecklandet av ett standardiserat skriftspråk och uppkomsten av en bok- och tidningsmarknad som ökar informationshastigheten inom standardspråkets spridningsområde.¹³ Till detta ska tillfogas professionaliseringen av byråkratin, demokratiseringen och framväxten av ett civilsamhälle. De olika elementen i moderniseringen var nödvändiga för att frammana den sublimes känslan att politiskt och kulturellt tillhöra samma nation.¹⁴

¹¹ Ekman 2013.

¹² Se Elenius 2014b; Elenius 2014a; Elenius 2014c.

¹³ Hobsbawm 1992; Anderson 1993; Gellner 1997.

¹⁴ Gellner 1983; Bauman 1989; Bauman 2000; Therborn 2006, 187 ff.

I nationalstaterna som växte fram på 1800-talet växte övertygelsen bland de ledande skikten att alla medborgarna skulle övergå till majoritetens språk och kultur. Minoritetskulturerna skulle assimileras in i respektive majoritetskulturer. Den framväxande nationalismen i respektive land kom att utgöra den ideologiska modellen för moderniseringen i respektive land. Därför spelar den så stor roll också inom utbildningen.

Begreppet *metasystem* används här för att förstå hur nationalistiska ideologier och värderingar samverkade inom olika utbildningar i Tornedalen och på så vis påverkade tornedalingarnas identitet och självkänsla från olika håll. Kunskap om den svenska nationalismens uttryck och förändring är därför viktig också när det gäller frågan om när och varför metasystemet upphörde att existera. Viktigt att notera är att *metasystem* är ett nutida analytiskt begrepp och aldrig har använts som begrepp inom utbildningsväsendet. Det ska inte betraktas som ett ovanifrån uttänkt system för försvenskning, utan snarare hur en uppsättning nationalistiska föreställningar inom olika utbildningar formade ett sinsemellan förbundet informellt system. Därigenom skapades ett nätverk av separata utbildningar, som var och en starkt genomsyrades av nationalistiska ideologier och praktiker som gick utöver den enskilda utbildningens ämnesrelaterade mål.

Metasystemet ska inte heller ses som ett renodlat hierarkiskt statligt system även om riksdag och regering i slutändan hade ett helt dominerande inflytande över de olika utbildningarnas innehåll och utformning. Det fanns även privat initierade utbildningar med ett fostrande och nationalistiskt innehåll riktat mot tornedalingarna. Både folkhögskolan i Övertorneå och arbetsstugorna tillkom från början genom privata initiativ och nationella insamlingar i stor skala, men blev senare inkorporerade genom bidrag i det statliga utbildningssystemet. Det är den nationalistiska värdegemenskapen mellan olika utbildningsaktörer som förenar de olika utbildningarna.

Nationalismens roll

Den svenska nationalismens ideologiska karaktär från slutet av 1800-talet till 1960-talet har definierats på olika sätt av svenska historiker och statsvetare. En gemensam nämnare är att decennierna runt sekelskiftet präglas av en politiskt konservativ nationalism, som efterträds av en liberal och socialdemokratisk nationalism med modernistiska förtecken under 1930-talet. Alf W Johansson menar att den tidigare nationella självbilden av svenskarna som kungliga undersåtar i en förfluten krigarstat förändrades gradvis under 1900-talet, och särskilt efter andra världskriget, till självbilden av jämställda medborgare i en mänsklig, modern, industrialiserad stat.¹⁵ Statsvetaren Patrik Hall betonar i stället statens roll i stärkandet av den nationella identiteten. Nationalismen kring sekelskiftet 1900 beskrivs som kollektivt-individualistisk där de konservativa aktörerna betraktar nationen som en organisk kulturell enhet. Samtidigt framhävs statens roll i genomförandet av den nationella integrationen vilket gör att han också

¹⁵ Johansson 1993, 10–31; Johansson 2001, 7–17.

beskriver perioden som integrativ nationalism. Det betyder att individen underordnas och smälter in i staten, som är den centrala aktören för att förverkliga nationen. Nationen uppfattas i sammanhanget som ett organiskt, levande väsen. Där finns även en aristokratisk exkluderande syn på demokratisk representation. Det är de välbeställda männen i samhället som genom en ekonomiskt graderad rösträtt ska ha makten över staten. Men nationalismen är inte förbehållen politiska högerströmningar. När idén om det socialdemokratiska folkhemmet utvecklas på 1930-talet förenas den integrativa nationalismen med industriell modernisering och demokratiskt medborgarskap. Den viktiga gemensamma nämnaren är fortsatt statens aktiva roll, men i en ny demokratisk form. Under efterkrigstiden utvecklas det socialdemokratiska konceptet. Då blir moderniteten, demokratin och jämställdheten nära förbunden med den nationella identiteten.¹⁶

Historikern Christer Strahl betonar att Socialdemokraterna, trots sin uttalade internationalism, redan under 1880-talet lanserade en alternativ antimilitär nationalism med betoning på rösträttsfrågan och sociala reformers genomförande. Den konservativa nationalismen var extern till sin natur och betonade maktförhållandena till andra nationer. Den socialdemokratiska nationalismen hade en intern inriktning med fokus mot klasser och grupper som ansågs splittra nationen. För de konservativa var det folket som kring sekelskiftet 1900 konstituerade nationen medan det för Socialdemokraterna var arbetarklassen som utgjorde en slags enande nationell klass som upprätthöll den nationella kulturen.¹⁷ I återopandet av ett kulturförsvar mot andra nationer, i stället för ett militärt försvar, ser man ett vaktslående av den svenska kulturen som längre fram skulle definiera vad som menades med *folk* i folkhemmet. I det sammanhanget betonar historikerna Henrik Berggren och Lars Trägårdh kontinuiteten från den konservativa och organiska nationalismen till folkhemsnationalismen. Socialdemokraterna införlivade folket och nationen i en ny slags organisk syn på staten, en stat fylld av sociala reformer. De utgick från svenska folket som en överindividuell gemenskap.¹⁸ Också hos vänstern fanns synen på nationen som ett organiskt, levande väsen, men nu med underklassen integrerad i den nationella gemenskapen.

Idéhistorikern Sverker Sörlin instämmer i denna beskrivning av förflyttningen från ett konservativt och individualistiskt folkbegrepp på 1800-talet till ett radikaliserat och kollektivt folkbegrepp. På så vis utvecklas den svenska nationalismen på 1930-talet till en folkligt demokratisk nationalism med starka korporativa inslag. Den blir en ”överideologi” till det svenska välfärdssamhället fram till 1980-talet.¹⁹ I Håkan Blomqvists beskrivning av arbetarrörelsens ideologiska utveckling från ”likhetsnationalism” till ”särartsnationalism”

¹⁶ Hall 2000, 7–11, 197–277.

¹⁷ Strahl 1983.

¹⁸ Berggren & Trägårdh 2006, 168–251.

¹⁹ Sörlin 2006, 38–52.

urskiljer han det han kallar den ”socialistiska vithetens idéhistoria”. Han visar hur Socialdemokraterna använde socialistiska och marxistiska idéer för att från borgerligheten införliva rasvetenskap, nationella värden och eurocentrerade värden i den faktiska politiken. Han menar att det däremot är ytterst svårt att hitta beslut eller organiserade kampanjer kring den socialistiska vitheten hos Socialdemokraterna. Vitheten låg så att säga inbäddad på andra nivåer, men han nämner förhållandet till samebefolkningen som ett av få undantag.²⁰ Det är symptomatiskt för svensk forskning att samepolitiken nämns som exempel på hur vitheten uttrycktes, men inte politiken mot tornedalingarna. Det var ju en likadan assimilerande språkpolitik som fördes mot båda minoriteterna, men tornedalingarnas utsatthet ignoreras.

Just den assimilerande språkpolitiken från slutet av 1800-talet fram till 1960-talet i Tornedalen kan ses som ett typiskt uttryck för det som Blomqvist kallar socialistisk vithet. Uppseendeväckande är den långa kontinuiteten. I det sammanhanget finns en utrikespolitisk påverkan som är särskilt viktig att beakta. Tornedalen var 1809–1917 en gränsbygd till Finland som ryskt storfurstendöme. Gränsen mot Ryssland hade flyttats från Karelen till Tornedalen. Den finskspråkiga befolkningen i Tornedalen påminde den svenskspråkiga eliten i regering, riksdag och myndigheter om känslan av nationell förlust. I det sammanhanget spelade säkerhetspolitiska och militära bedömningar en mycket viktig roll för den politiska målsättningen med utbildningspolitiken.²¹ I takt med att de finskspråkiga i Finland efter 1809 stärkte sina medborgerliga rättigheter i förhållande till den svenskspråkiga samhällseliten i Finland, så anklagade de finska fennomanerna Sverige för att språkligt assimilera de svenska tornedalingarna. För fennomanerna representerade de svenska tornedalingarna ett broderfolk som levde kvar under samma slags förtryck av svenskarna som de själva var på väg att befria sig ifrån. Motsättningarna mellan Sverige och Finland om språkfrågan och minoritetspolitiken i Tornedalen var en spegelbild av den pågående striden i Finland mellan svensk- och finskspråkiga.²²

Här kolliderade också två former av nationalism. Den har beskrivits som skillnaden mellan medborgerligt baserad västlig nationalism i Sverige och folkligt baserad östlig nationalism i Finland.²³ Samtidigt fanns element kvar i Finland från tiden före 1809 då Sverige och Finland var ett enhetligt kungarike. Befolkningen hade då en gemensam representationsform och riksdag, men även om de finskspråkiga i Finland hade rätt till representation i riksdagen så var statsformen utarbetad av svenskar och det administrativa språket var svenska. Nationen var i grunden definierad som svensk.²⁴

²⁰ Blomqvist 2006, 372–384.

²¹ Slunga 1965, 30–53; Elenius 2001, 68–240.

²² Näsi 1928; Nygård 1974; Nygård 1978; Elenius 2001.

²³ Kohn 1944, 329–576; Smith 2000, 6–10.

²⁴ Nordin 2000; Eng 2001.

Den finska nationalism som växte fram under 1800-talet bröt med den svenska imperiala hegemonin. Kulturella och politiska rörelser lyfte den finska kulturen som det viktigaste elementet i det nationsmedvetande man sökte skapa. I den föreställda nationella gemenskapen inkluderades vad man med tidens språkbruk kallade finsk-ugriska "stamfolk" utanför det statliga territoriet. Det gällde inte minst de svenska tornedalingarna.²⁵ De finskspråkiga var i stor majoritet i Finland. År 1890 utgjorde de 85 procent av befolkningen till skillnad från Sverige där de finskspråkiga bara utgjorde 4 procent av befolkningen. Av dem utgjorde de finskspråkiga tornedalingarna i Norrbotten 90 procent.²⁶ De finskspråkiga i Finland fick en självmedveten ställning inom staten som skilde sig helt från tornedalingarnas situation i norra Sverige.

Fennomanernas angrepp på svenska myndigheter skedde oftast i form av tidningsartiklar och det nationalistiska tonläget var högt. Från svensk sida besvarades attackerna med motsvarande tidningsartiklar i svensk press. De uttryckte inte så sällan i en arrogans mot fennomanerna och den svenska aggressionen riktades i motsvarande grad internt mot de tornedalingar i Sverige som försvarade det finska språkets värde som modersmål för tornedalingarna.²⁷ När Finland 1917 blev en självständig stat med ny nationalistisk agenda blev den utrikespolitiska konflikten om Tornedalen ytterligare förstärkt. Det gällde särskilt i samband med tvisten mellan Sverige och Finland om Ålands statstillhörighet 1917–1921. Den så kallade Ålandsrörelsen vände sig 1918 till regeringen i Sverige med begäran om återförening med Sverige. Den svenska regeringen var inte sen att försöka få igenom kravet genom att söka internationellt stöd i frågan. Man åberopade principen inom det nybildade Nationernas förbund att den åländska minoriteten själv skulle få avgöra vilken stat de ville tillhöra. Samma år bildades i finska Torneå en förening med namnet Västerbottenskommittén. Kommittén hävdade att ifall Åland överfördes till Sverige borde svenska Tornedalen överföras till Finland.

Från svensk sida betraktades de svenska tornedalingarna i det spända läget som uppstått med stor misstänksamhet. Fennomanernas aggressiva hållning mot Sverige gjorde att det fanns en osäkerhet om de svenska tornedalingarnas nationella lojalitet. Inom det nybildade Nationernas förbund fanns också idén att minoriteter skulle få rösta om vilken stat de ville tillhöra ifall olösliga konflikter uppstod. Stiftsnotarie Albert Carlgren vid domkapitlet i Luleå fick därför i uppdrag av regeringen att i all hast göra en säkerhetspolitisk analys av tornedalingarnas nationella lojalitet. Här ser vi hur den nationella frågan engagerade domkapitlet som

²⁵ Smith 1986, 129–152; Smith 2000, 62–77; Smith 1991, 126–131, 160–165.

²⁶ Suomen tilastollinen vuosikirja 1889–1890; Statistiska centralbyrån, Del 1. Befolkningen 172–1967 Sverige; Slunga 1965, 19–20.

²⁷ Tenerz 1963, 281, 294–300, 330–332, 342–354; Slunga 1965, 167–180; Elenius 2001, 248–256.

skolmyndighet i en fråga som låg helt utanför skolans område. När frågan hamnade i Nationernas förbund tilldömdes Åland till sist att tillhöra Finland.²⁸

Före andra världskriget påverkades den svenska nationalismen gentemot finnarna starkt av rasbiologiska värderingar, som betraktade finnar och samer som lägre stående raser eller stammar i förhållande till svenskarna.²⁹ Svenskarnas överlägsenhet som kulturfolk och statsbyggare jämfört med finnarna kunde på motsvarande sätt uttryckas av den svenskspråkiga minoriteten i Finland.³⁰ Rasbiologiska föreställningar om tornedalingarnas underordning ingick i de nationalistiska värderingarna inom skolväsendet fram till mitten av 1930-talet, men började då tappa sin legitimitet. Efter andra världskrigets slut avlöstes de i stället av centrala värderingar om demokratiska och mänskliga rättigheter i en metafor om folkhemmet som den centrala beståndsdel i den svenska nationen.

Det finns därför anledning att i granskningen av metasytemet för utbildning i Tornedalen skilja mellan den *rasbiologiska nationalism* som utvecklades fram till mitten av 1930-talet och den *folkhemsnationalism* som utvecklas därefter. Vad gäller minoritetspolitiken mot tornedalingarna var båda formerna integrativa i den mening att målsättningen var att integrera minoriteten i den svenska staten. Båda formerna hade också en kulturellt assimilerande målsättning. Det som skilde var framför allt den rasbiologiskt exkluderande synen på minoriteter, som utmärkte den rasbiologiska nationalismen, men också den mer medborgerliga inriktningen på folkhemsnationalismen. Skillnaden mellan de två formerna utvecklas i det avslutande kapitlet.

Nätverket av aktörer

Metasytemet kan också beskrivas som ett nätverk av kontakter mellan präster, lärare, rektorer, föreståndarinnor på arbetsstugorna, militärer, biskopar, landshövdingar och andra som strävade efter att införa svenskt språk och svensk kultur i det finskspråkiga Tornedalen. I början av 1900-talet bildades på nationell nivå sociala nätverk mellan privata aktörer i olika sociala frågor, exempelvis inom fattigvårdsfrågan som är nära relaterad till arbetsstugornas verksamhetsområde. Sådana verksamheter blev sedan integrerade i den statliga organisationen. Det privata och det statliga smälte samman.³¹ Inom utbildningarna i Tornedalen var de ledande aktörerna oftast personer från södra Sverige, men de samarbetade med tornedalingar på det regionala och lokala planet. På så vis bildades ett informellt nationellt nätverk av aktörer i en växelverkan mellan majoritet och minoritet och mellan centrum och periferi.

²⁸ Slunga 1965, 38–40; Elenius 2001, 248–262.

²⁹ Elenius 2002, 285–302; Persson denna volym; Ojala denna volym.

³⁰ Elmgren 2008.

³¹ Lundquist 1997; Hall 2000, 210–213; Nilsson Ranta 2008, 80–116; Lindskog 2010.

Inom metasytemet fanns från början ett socialt mål att utifrån altruistiska och pedagogiska idéer fostra och hjälpa det fattiga Tornedalen. Där fanns även ett politiskt mål att bryta tornedalingarnas språkliga isolering i förhållande till övriga landet samt att fostra dem till lojala nationella medborgare. Slutligen fanns ett ideologiskt mål att tornedalingarna skulle internalisera svenskt språk och kultur, vilket i praktiken innebar att assimilera den tornedalska kulturen och språket in i en svensk normgivande kultur. De olika utbildningarna och utbildningsinsatserna var organiserade var för sig, men de altruistiska, pedagogiska, politiska och ideologiska målen band samman de olika utbildningarna i ett informellt metasytem för utbildning och fostran i Tornedalen. Det går inte att hitta någon skiljelinje i målsättningen hos myndigheterna att införa svenskt språk och svensk kultur i Tornedalen. På så vis kan man beskriva metasytemet som ett korporativt system av nationalistisk samsyn mellan olika utbildningsanordnare.

Kopplat till det sociala målet finns en maktdimension i förståelsen av ett metasytem för utbildning i Tornedalen. Ett metasytem av institutioner inom ett specifikt verksamhetsområde kan beskrivas som ett sammanbindande av olika typer av maktutövning i förhållande till en gemensam diskurs, eller som den organisatoriska aspekten av den gemensamma diskursen. Den franske samhällsvetaren Michel Foucault har beskrivit hur disciplineringen inom skolväsendet fick en metafunktion genom att olika nivåer av övervakning utvecklades. Övervakarna hade egna övervakare inom ett allomfattande disciplinärt system.³² På liknande sätt byggdes en övervakande funktion in i metasytemet för utbildning i Tornedalen med olika nivåer av kontroller.

Regelstyrningen för arbetsstugorna i Tornedalen utarbetades exempelvis på central nivå i Stockholm för att kopplas samman med den regionala nivån och därefter med den lokala arbetsstugan. Reglerna utvecklades där till självkontrollerande normer hos föreståndarinnorna. Självkontrollen överfördes till arbetsstugubarnen. På motsvarande sätt fostrades skolbarnen i en disciplinerande självkontroll som hindrade dem från att tala finska i skolan. Essensen i Foucaults analyser av maktutövning har beskrivits som bestående av *styrning*, *kontroll* och *sanktioner* av individers handlande.³³ Erving Goffman beskriver på ett likartat sätt maktutövningen inom mentalsjukhus, fängelser och andra ”totala institutioner” som ett sätt att *förvara*, *övervaka* och *korrigera* besvärliga människor. Han beskriver också hur sådana totala institutioner har uppstått ur nätverk med liknande institutioner.³⁴ Det kan jämföras med det nätverk av utbildningar i Tornedalen som här kallas *metasytem*.

I Figur 1 har tre olika färgskalor använts för att visuellt förtydliga skillnaden mellan olika typer av utbildningar. Riksdag, regering och olika myndigheter har vit färg. Till vänster i lila och grå

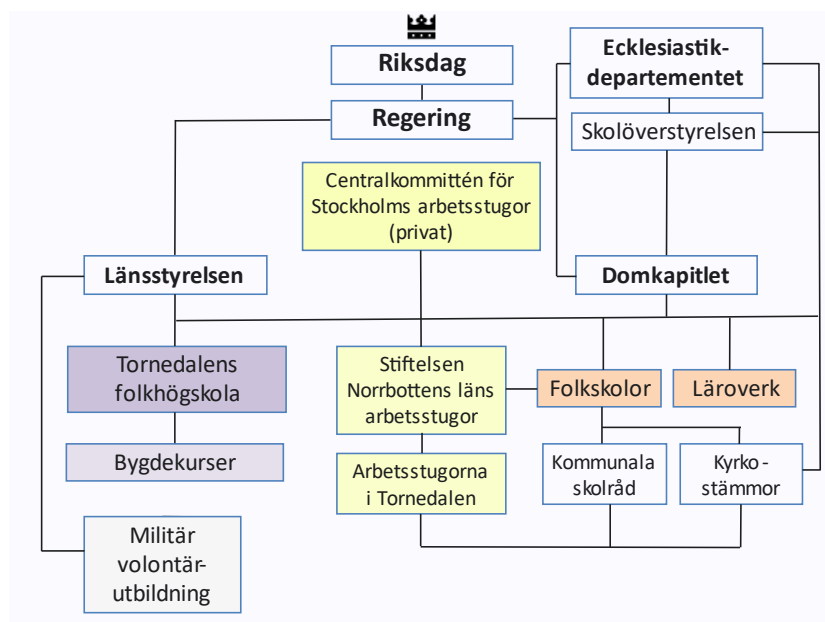
³² Foucault 1987 [1975], 205 ff.

³³ Foucault 1987 [1975], 205 ff.

³⁴ Goffman 1983 [1973]; Bakshi 1996.

färgton finns Tornedalens folkhögskola, bygdekurserna och den militära utbildningen som alla till sin verksamhet och historia var starkt influerade av kopplingen till länsstyrelsen. I mitten i gul färg är den nationella organiseringen av arbetsstugorna placerad. Arbetsstugorna organiserades, precis som Tornedalens folkhögskola, från 1913 som stiftelse men hade både landshövdingen och biskopen i sin styrelse. Till höger i brun färg finns det ordinarie skolväsendet, men den nära samverkan mellan folkskolor, arbetsstugor, kommuner och kyrkliga församlingar är markerad. Domkapitlets ledande roll är markerad, en roll som senare togs över av Skolöverstyrelsen.

Figur 1. Metasystemet av samverkande institutioner och aktörer inom olika typer av utbildningar i Tornedalen under främre delen av 1900-talet

De viktigaste myndighetsaktörerna på regional nivå var domkapitlet i Härnösands och senare Luleå stift samt länsstyrelsen i Norrbotten.³⁵ Deras roller tangerade ofta varandra inom utbildningsområdet. Många gånger var båda myndigheterna remissinstanser i samma skolärenden. Länsstyrelsen hade ett övergripande kontrollerande ansvar för den statliga

³⁵ Det var Härnösands stift som från början ansvarade för Tornedalen, men när Luleå stift bröts ut som ett eget stift år 1904 så hamnade Tornedalen under det nya stiftet.

politiken på regional nivå och hade länge en viss ekonomisk kontrollfunktion i utbildningsfrågor.

Domkapitlet ansvarade särskilt för utbildningen inom det ordinarie skolväsendet. Där hade man ett grundläggande ansvar för innehållet i undervisningen men också ett administrativt ansvar och ett tillsynsansvar. Det var domkapitlet som var den drivande myndigheten när folkskoleväsendet utvecklades under 1800-talet, men man kunde också bli engagerad i utrikespolitiska säkerhetsfrågor, som när stiftsnotarie Carlgren 1919 blev anlitad att undersöka tornedalingsnationella lojalitet, som beskrivits ovan. Lärarna kom in som en ny statusfylld yrkesgrupp tillsammans med andra tjänstemanna- och serviceyrken när folkskolan byggdes ut, det gällde i Tornedalen inte minst svenskspråkiga lärare. Under 1900-talet ökade andelen enbart svenskspråkiga lärare i Tornedalen så att de vid ingången till 1940-talet utgjorde hälften av lärarkåren i Tornedalen.³⁶ Det bidrog förstås också till att endast svenska användes i undervisningen.

Både länsstyrelsen och domkapitlet var mycket engagerade när arbetsstugor för barn inrättades 1902. Syftet var att lindra nöden i samband med omfattande missväxt det året. Till en början var arbetsstugorna i Norrbotten underställda Arbetsstugukommittén i Stockholm, men omvandlades 1904 till Stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor. I arbetsstugorna pågick alltså ingen utbildning även om arbetsstugubarnen till en början fick lära sig hantverk av olika slag efter ordinarie skoltid. Ganska snart tog domkapitlet över ledningen från länsstyrelsen, men samverkan mellan de två myndigheterna fortsatte. I Stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor var landshövdingen stående ordförande och biskopen vice ordförande fram till att arbetsstugorna kommunaliserades 1954. Arbetet leddes från 1906 i mer än tre decennier av domkapitlets stiftsnotarie Albert Carlgren. I arbetsstugornas lokalstyrelse på respektive ort satt oftast komministern eller kyrkoherden i kyrkbyn som ordförande.

Daniel Nilsson Ranta och Gerda Helena Lindskog har på ett övertygande sätt analyserat det nationella nätverket för arbetsstugorna ur ett maktperspektiv. De beskriver hur biskop Olof Bergqvist och särskilt Carlgren styrde verksamheten på regional nivå. Längst ner i hierarkin fanns de kvinnliga föreståndarinnorna och överst i hierarkin fanns de socialt och klassmässigt överlägsna Anna Hierta-Retzius och Julia Svedelius, född von Heine, som båda bodde i Stockholm. Hierta-Retzius hade en avgörande makt genom sina ekonomiska bidrag, sin politiska ställning i sociala frågor och genom sitt nätverk till de många privata donatorerna. På så vis sammanflätades arbetsstugornas verksamhet till ett nationellt nätverk. Det var genomsyrat av konservativa värderingar.³⁷ På motsvarande sätt har Urban Claesson visat hur Ludvig de Vylder, som initiativtagare till och rektor för Tornedalens folkhögskola, förenades

³⁶ Tenerz 1942.

³⁷ Nilsson Ranta 2008, 80–151, 258–283; Lindskog 2010, 349–351, 361–264.

ideologiskt med de nationalistiska värderingarna inom den s.k. unghögern. Biskop Olof Bergqvist, stiftsnotarie Albert Carlgren och de Vylder bidrog alla med artiklar till unghögerns tidskrift *Det Nya Sverige* där de uttryckte en typiskt konservativ organisk syn på nationen.

I de Vylders artikel om Tornedalens folkhögskola år 1912 framgick i hur hög grad han såg folkhögskolan som del i ett nationellt försvarsarbete på gränsen till Finland. Han anslöt till den historierevisionistiska föreställningen att Tornedalen tidigare haft ett stort inslag av svenskar som blivit förfinskade, en åsikt som i Finnbygdsutredningen mötte hårt motstånd från agronomen och tornedalningen L.W. Wanhainen, som menade att det var en felaktig historieskrivning. de Vylder gick också emot de som pläderade för att bejaka den finska kulturen och talade för ett fortsatt försvenskingsarbete i Tornedalen, om än utan att hindra de finskspråkiga att använda sitt språk.³⁸ Exempelen ovan visar hur det nationalistiska metasystemet flätades samman genom otaliga förbindelser mellan utbildningsaktörerna.

Nils Slunga har påvisat att Stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor var fristående från stat, landsting och kommun, men hur folkskoleinspektörerna från 1908 fick i uppdrag att utöva tillsyn över arbetsstugorna. Därigenom uppkom ytterligare en förbindelse mellan arbetsstugorna och folkskolorna. Även kommunerna var väl representerade i arbetsstugornas lokalstyrelser.³⁹ Den korporativa sammanflätningen av myndigheter i organisationen för Stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor är ett tydligt exempel på hur metasystemet tog sig uttryck i praktiken.

Den första folkhögskolan i Norrbotten startades av kapten Emil Melander i Boden. Han hade intresserat sig för tornedalingarna i Torneå kompani, som han blivit befäl över. I den militära volontärutbildningen ansträngde han sig för att ordna finskspråkiga gudstjänster, men också för att ordna utbildning i svenska för tornedalingarna. Han tog initiativ till att bilda Bodens folkhögskola. Målsättningarna var bland annat att med ”väckande undervisning och svensk kultur” nå den finsktalande befolkningen. Den militära utbildningen och den civila utbildningen i folkhögskolan gick här hand i hand. Två av lärarna, Ludvig och Elisabet de Vylder, lämnade folkhögskolan efter några år för att 1899 starta Tornedalens folkhögskola. Målsättningen var att integrera tornedalingarna i den svenska nationalstaten, att göra dem tvåspråkiga och att sprida svensk kultur i Tornedalen.

En av initiativtagarna var häradshövding Georg Kronlund i Haparanda, som hade ett omfattande nationellt kontaktnät. Precis som för arbetsstugorna finansierades folkhögskolan genom landsomfattande frivilliga insamlingar med en tydlig nationalistisk retorik. Tornedalen utpekades som en nationellt osäker finskspråkig gränsprovins. Ofta betonades behovet av en

³⁸ Claesson denna volym. För en genomgång av förhållandet mellan idén om en folkkyrka och en statskyrka i det sammanhanget, se Claesson 2004.

³⁹ Slunga 2000, 146.

svensk folkhögskola vid den finska gränsen. De finska fennomanernas angrepp på svenska myndigheter för assimileringpolitiken i Tornedalen påtalades ofta och lyftes fram som ett hot mot den svenska kulturen.⁴⁰

Även organisatoriskt påminde folkhögskolan om arbetsstugorna. Liksom arbetsstugorna hade folkhögskolan många mäktiga ekonomiska bidragsgivare i södra Sverige. Det var förmodligen på grund av det nationella nätverket som styrelsen för Tornedalens folkhögskoleförening åren 1899–1913 hade sitt säte i Stockholm. Åren 1913–1952 omorganiserades verksamheten till en centralstyrelse för Stiftelsen Tornedalens Folkhögskola med säte i Luleå. Efter 1952 har styrelsen haft sitt säte i Övertorneå. Verksamheten var genom åren organiserad i tre grenar; folkhögskolan, lantmannaskolan och lanthushållsskolan.⁴¹ Precis som i styrelsen för Norrbottens läns arbetsstugor var landshövdingen stående ordförande i folkhögskolans styrelse. Även här fanns ett nära samröre med kyrkan. Biskopen var ofta gäst på den Svenska festen vid folkhögskolan, som var ett arrangemang för att fira den svenska nationen. Firande pågick i en hel vecka.

Kopplingen mellan länsstyrelsens försvenskingsarbete och Tornedalens folkhögskola syns också tydligt i folkbildningsarbetet. Vid tiden för första världskriget initierade länsstyrelsen ambulerande bildningskurser i svenskt språk och svensk kultur i Tornedalen. Syftet var att bidra till att stimulera svenskt språk hos dem som gått ut folkskolan, men också till att sprida svensk kultur i Tornedalen. Från 1922 togs bildningskurserna över av Tornedalens folkhögskola, som genomförde dem fram till 1976 då verksamheten lades ner.⁴² Folkhögskolan blev ytterligare delaktig i assimileringpolitiken när Tornedalens bibliotek skapades 1928. Syftet med biblioteket var att sprida svenskspråkig litteratur och utveckla svensk kultur i hela Tornedalen. Därför förbjöds inköp av finskspråkig litteratur. Biblioteket finansierades genom det särskilda statliga Finnbyggsanslaget. Tornedalens bibliotek fungerade också som kommunbibliotek i Övertorneå kommun, men till skillnad från andra kommunbibliotek var biblioteket statligt styrt av Skolöverstyrelsen. Landshövdingen var ordförande i styrelsen för Tornedalens bibliotek, precis som i styrelsen för folkhögskolan och arbetsstugorna.⁴³ Det här visar hur folkhögskolan, vid sidan av sin allmänbildande funktion, hade en tydlig roll i metasystemet för utbildning i Tornedalen.

Det fanns ett nationalistiskt innehåll i utbildningarna som vävdes samman i det nätverk som utbildningsinstitutionerna formade. Budskapet till eleverna var att den finskspråkiga kulturen och meänkieli som modersmål tillhörde en svunnen tid. Nu var det svensk kultur som skulle gälla. Det budskapet fick eleverna höra från lärare och rektorer i folkskolan och folkhögskolan,

⁴⁰ Elenius 2001, 205–215; Pekkari 1999, 56–63.

⁴¹ Pekkari 1999, 267–270.

⁴² Matti 1999, 127–157; Elenius 2001, 224–230.

⁴³ Mattson Barsk denna volym.

föreståndare på arbetsstugorna, kaptener i den militära utbildningen, biskopar, kyrkoherdar och komministrar, föreläsare i bildningskurser, bibliotekarier, landshövdingar och från andra håll i samhället genom inflytelserika personer och massmedier. Länsstyrelsen och domkapitlet förmedlade på så sätt nationalistiska värderingar som undergrävde tornedalingarnas tilltro till, och stolthet för, den meänkielispråkiga kulturen. Attityderna fanns också i statliga företag som LKAB.⁴⁴ I en större nationell kontext förenades politiker, lärare, forskare, museitjänstemän, tjänstemän, företagare, journalister och andra offentliga aktörer i det nationella moderniseringsprojektet.

Förändring och avveckling

Helt avgörande för hur det nationalistiska innehållet i de tornedalska utbildningarna förändrades är vilka politiska grupperingar som hade makten över utbildningen. De första statliga skolorna med svenska som enda undervisningsspråk byggdes 1888. De följdes av Bodens folkhögskola som bildades 1896 och Övertorneå folkhögskola 1899. Vid den här tiden var partipolitiken i Sverige i sin linda. Konservativa individer och grupperingar dominerade i riksdagen och Socialdemokratiska arbetarepartiet bildades exempelvis inte förrän 1889. Domkapitlet med starka kyrkliga och politiskt konservativa ideal styrde fortfarande över folkskolan. Samtidigt förekom en nära dialog och ett nära samarbete mellan domkapitlet och länsstyrelsen om minoritetspolitiken.

Det kan nämnas att när biskop Lars Landgren under 1880-talet arbetade för att etablera statliga skolor med enbart svenska som undervisningsspråk, så strävade landshövding Adolf Widmark efter att flytta småskollärarseminariet från Haparanda till svenskspråkig bygd i Kalix. Biskop och landshövding strävade båda efter att försvenska Tornedalen och hyste en djup misstro mot de finska fennomanernas agitationer till stöd för den finskspråkiga befolkningen i svenska Tornedalen. Den laestadianska ledaren, kyrkoherde P.O. Grape, vände sig emot flytten av seminariet, men skrev samtidigt i samverkan med Landgren en ansökan om att starta de fyra första statskolorna med svenska som undervisningsspråk. I brev uppmanade Landgren att Grape, närmast av taktiska skäl, i ansökan skulle dämpa kritiken mot fennomanerna och fruktan för Rysslands onda avsikter. Den insikten fanns i övermått hos regeringen ändå, menade Landgren. Landgren, Widmark och Grape hade också i olika sammanhang nära kontakter med kungafamiljen som ytterligare band dem samman i rojalistiska och värdekonserverativa värderingar. Både biskopen och landshövdingen var påverkade av språkdarwinistiska idéer om det finska språkets expansion i Norrbotten, men de hyste samtidigt en respekt för den finska kulturen.

Så var det inte med landshövding Lars Berg som tillträdde 1885. Han var mycket konservativ och anslöt i riksdagen till den yttersta högern, inte minst i försvarsfrågan och var den förste

⁴⁴ Persson 2011.

ordföranden i Föreningen för Norrlands fasta försvar. Med Berg som landshövding försköts språkfrågan i Tornedalen från att ha handlat om att sprida svenskt språk och kultur i en gränsprovins till att bli en försvarsfråga med rasistiskt innehåll. Berg hävdade att ”den finska folkstammen” var en ”främmande nationalitet” inom det egna landet. Det var därför ett nationellt skyddsåtgärd för staten att skydda svenskt språk inom de egna gränserna. Som ett led i försvenskningen av Tornedalen gjorde Berg ett nytt försök att flytta småskoleseminariet från Haparanda till Kalix eller Luleå. Den här gången möttes förslaget av ett samlat motstånd från förre landshövdingen Widmark, biskop Landgren, seminarieföreståndaren Oscar Liljebäck och inte minst laestadianledare P.O. Grape.

Lars Berg hade en tydlig rasbiologisk nedvärderande syn på tornedalingarna och den finskspråkiga kulturen. Han stod för en exkluderande nationalism med den svenska kulturen som allenarådande norm. Berg kan betraktas som extrem, men även efterföljande landshövdingar under 1890-talet fram till 1937 var över lag orienterade åt höger i partipolitiken. Karl Husberg, Oscar von Sydow, Walter Murray och Gösta Malm deltog periodvis i regeringar med tydlig högerprofil. Med liberalen David Hanséns tillträde som landshövding 1937 skedde en förskjutning mot vänster. Efterträdaren Oscar Lövgren var socialdemokrat.⁴⁵ De två sistnämnda hade en enkel social bakgrund jämfört med den tidigare skaran av välutbildade ämbetsmän eller ingenjörer och var båda födda och bosatta i Norrbotten.

Även bland de två biskopar som följde efter Lars Landgren fanns en entydig ambition att försvenska Tornedalen. Under biskop Martin Johanssons tid skedde en kraftig utbyggnad av de statliga skolorna i Tornedalen, särskilt 1893 då anslaget höjdes från 25 000 till 45 000 kronor. På så vis etablerades 23 nya folkskolor. Domkapitlet hade begärt en utredning från landshövding Lars Berg om behovet av statliga skolor i Finnbygden. Berg betonade att den finska språkutbredningen borde stoppas vid gränsen till svenskspråkig bosättning. Argumenten var tydligt språkdarwinistiskt och militärt influerade. Landshövdingen ansåg att störst framgång att återvinna finskspråkiga områden var längs järnvägen till Gällivare, Kiruna och Narvik.⁴⁶ Martin Johansson strävade efter att dela det stora Härnösands stift i två delar. Ett av argumenten var att det materiella och andliga gränsförsvaret mot Ryssland inte skulle bli så effektivt om inte stiftet delades.

Från 1904 blev Olof Bergqvist biskop i det nybildade Luleå stift. Han arbetade som konservativ riksdagsman i flera decennier. Mellan 1912 och 1928 satt han som ledamot i första kammaren för högerpartiet, varav sexton år som ordförande för statsutskottet. Under hela denna period var den likaledes konservativa stiftsnotarien Albert Carlgren centralfigur i utvecklandet av

⁴⁵ Elenius 2001, 144–163; Se Svenskt biografiskt lexikon: Adolf Widmark, Lars Berg, Karl Husberg, Karl Johan Bergström, Oscar von Sydow, Walter Murray, Gösta Malm, Nils Gustaf Ringstrand, August Beskow, Bernhard Gärde, David Hansén, Oscar Lövgren.

⁴⁶ Riksdagens protokoll 1893, Kungl. Maj:ts proposition nr 1, 8:e huvudtiteln, punkt 12, s. 26–33.

arbetsstugorna i Tornedalen. Under flera decennier dominerade Bergqvist och Carlgren utformningen av språkpolitiken och det nationalistiska innehållet i skolan och arbetsstugorna. Vi har sett hur Bergqvist, Carlgren och grundaren av Tornedalens folkhögskola, Ludvig de Vylder, hade gemensamma ideologiska intressen inom den s.k. unghögern. Där utvecklades en rojalistisk och värdekonservativ nationalism som satte sin prägel på den språkliga assimileringpolitiken i Tornedalen fram till början av 1930-talet.

Man kan säga att metasystemet för utbildning i Tornedalen nådde sin nationalistiska kulmen vid ingången till 1930-talet. Då genomsyrades utbildningarna av en starkt assimilerande nationalistisk ideologi som olika myndigheter förde fram. Inom folkskolan utgjordes den grundläggande strukturen av de statliga skolorna, som kraftigt byggts ut från 1890-talet och in på 1920-talet. Kravet på svenska som undervisningsspråk var i de statligt finansierade skolorna en tvingande pedagogisk norm, som senare anammades också i de kommunalt ägda skolorna.

Under Hjalmar Brantings första regering 1920 skedde ett första steg mot en ändrad minoritetspolitik när Sverige 1920 gick med i Nationernas förbund. I ett tal 1925 betecknade den dåvarande socialdemokratiska utrikesministern Östen Undén att detta var en nyorientering i utrikespolitiken och att det bröt en hundraårig internationell isolering. Han betonade att minoritetsskyddet krävde internationellt samarbete.⁴⁷ En annan förändring var omorienteringen i förhållande till Finland. Ett bilateralt samarbete inleddes vid samma tid och resulterade 1925 i ett inofficiellt militärt samarbete som med 1930 års försvarskommission formaliserades mellan Sverige och Finlands generalstab. När Richard Sandler blev utrikesminister 1932 fördjupades samarbetet ytterligare.⁴⁸ Synen på Tornedalens plats i den svenska nationen förändrades nu drastiskt. De var viktigt att undanröja motsättningarna om språkpolitiken mellan de två länderna, som varit förhärskande i så många år.

Skolöverstyrelsen hade 1924 fått i uppdrag att utarbeta en undervisningsplan för Tornedalen. Vid ett möte med lärare i Tornedalen uppmanade utbildningsrådet N.O. Bruce lärarna att komma in med förslag till undervisningsplanen. Bruce tillhörde en liberal riktning på ecklesiastikdepartementet och hade som gammal folkskollärare varit medlem i Sveriges Allmänna Folkskollärförening. Föreningen motarbetade kyrkans fortsatta inflytande inom utbildningsväsendet. Efter uppmantran från Bruce skrev åtta tornedalslärare en petition till Skolöverstyrelsen där de bland annat ställde krav på finskspråkig undervisning i kristendomskunskap och att finska skulle användas som hjälpspråk under hela skoltiden. Förslaget utlöste en våldsam debatt i lokaltidningarna och i svenska och finska rikstidningar. Petitionärerna anklagades för att vara fennomaner och fosterlandsförrädare.

⁴⁷ Undén 1925.

⁴⁸ Agrell 2000, 33 ff.

Ett förslag lades till sist fram av Skolöverstyrelsen att tillåta frivillig finska i fortsättningskolan. Förslaget lades fram som proposition till 1932 års riksdag av den dåvarande liberala regeringen, men röstades ner av riksdagen. När Socialdemokraterna kom i regeringsställning lade ecklesiastikminister Arthur Engberg 1935 fram samma förslag som proposition och nu gick den igenom. Här samverkade den minoritetspolitiska förändringen i samhället med det militärpolitiska samarbetet mellan Sverige och Finland. Som en manifestation av att svensk och finsk kultur var jämbördiga i den svenska nationalstaten anordnades 1937 en gemensam resa till Tornedalen med utrikes- och utbildningsministrarna i de två länderna. Klassrum besöktes med journalister och fotografer som viktiga följeslagare och resan avslutades till sist i Helsingfors.⁴⁹

Det nationalistiska innehållet i den socialdemokratiska minoritetspolitiken var av annat slag än den konservativa och organiska nationalism som präglade decennierna kring sekelskiftet 1900. Grundtanken var fortfarande att staten skulle integrera olika grupper i nationen, men nu handlade det om att förena de privilegierade med de socialt underordnade, att förena kapitalet med arbetarklassen i det gemensamma folkhemmet. Med en klassutjämning politik skulle även minoriteterna gynnas, men en sådan politik krävde att nationen förenades kring ett gemensamt språk och en gemensam kultur. Socialdemokraterna gick här en balansgång. I teorin anslöt man till att minoriteternas modersmål skulle värnas i skolan, men i praktiken upprätthölls förbudet mot att tala finska i skolan i Tornedalen. Arthur Engberg inkamerade den socialdemokratiska kluvenheten. Under 1920-talet var han en uttalad antisemit i många offentliga artiklar som han skrev, men under 1930-talet ändrade han åsikt. Han blev nu en lika uttalad antinazist till försvar för judarna.⁵⁰ Engberg uttryckte aldrig några rasistiska åsikter om tornedalingarna även om han gärna under sin tidiga karriär höll fram den svenska rasens goda egenskaper.

Andra världskriget blev en vattendelare vad gäller det rasbiologiska tänkandet. Kriget hade fått katastrofala följder för minoriteter i Europa genom Tysklands folkmordspolitik mot judar, romer och andra grupper. I Sovjetunionen ledde den kommunistiska nationalitetspolitiken till liknande systematiska folkmord av etniska och politiska minoriteter. Medvetenheten om minoriteters utsatta läge och vetenskapens förkastande av rasbiologin gjorde att de rasmässiga värderingarna till stor del tappade sin legitimitet efter kriget.

Under 1950-talet förändrades nationalismen i Sverige under påverkan av ett utökat globalt samarbete inom FN, stärkandet av mänskliga rättigheter och en ändrad syn på minoriteters rätt till sitt modersmål som undervisningsspråk. Samtidigt inleddes ett nytt och intensifierat nordiskt samarbete. Nordiska rådet bildades 1952 som ett startskott för minoritetspolitiska

⁴⁹ Slunga 1965, 52–53; Elenius 2001, 286–300.

⁵⁰ Blomqvist 2001.

förändringar i de nordiska länderna över nationsgränserna. Två år efter bildandet blev det fritt att göra passfria resor mellan de nordiska länderna. Det öppnade för en större rörlighet över statsgränserna för den romska minoriteten och innebar att den romska minoritetspolitiken mer än tidigare blev en gemensam nordiska fråga. Ytterligare två år senare bildades Nordiska samerådet vars syfte var att påverka de nordiska staterna att föra en mer enhetlig politik mot samerna. I nordligaste Sverige utvecklades under senare delen av 1950-talet även Nordkalottsamarbetet som ett nordiskt samarbetsprojekt. I det samarbetet blev den samiska frågan och tornedalsgränsen symboler för gränsöverskridande nordiskt samarbete. Flera nordiska kommittéer utredde under efterkrigstiden nyttjandet av Torne älv för jordbruk på gränsholmarna, timmerflottning och fiske liksom förutsättningarna för vattenkraftens utnyttjande. En rad bilaterala institutioner skapades mellan svenska och finska Tornedalen.⁵¹

Den särskilda finansieringen av de statliga skolorna i Tornedalen avskaffades 1940 som ett resultat av det ökade statliga ansvaret för hela skolväsendet.⁵² På global nivå engagerade sig efter kriget det nybildade Förenta nationerna (FN) i utbildningsfrågor genom Unesco, som var ett av flera fackorgan som bildades inom FN 1945. Unescos målsättning var att stärka utbildningsväsendet i olika länder för att på så vis befrämja FN:s stadga om internationellt samarbete och stöd för de mänskliga rättigheterna.⁵³ År 1953 utfärdade Unesco en rekommendation att alla världens barn borde få sin första skolgång på sitt eget modersmål. Rekommendationen utgick från att kunskap inte kan förvärfvas på ett språk som eleven inte förstår. Den byggde på pedagogiska rön som säger att all undervisning bör utgå från det som eleven är bekant med och därifrån röra sig mot det som är nytt.⁵⁴ I den kontexten tappade metasytemet sin legitimitet som uttryck för en värdekonserverativ, rojalistisk nationalism i skarp konkurrens med Finland.

Den gemensamma nämnaren i metasytemet hade utgjorts av assimilerande nationalistiska värderingar inom skolväsendet. När dessa började framstå som främmande i en kontext av ett utökad globalt och nordiskt samarbete, stärkandet av mänskliga rättigheter och den ändrade synen på minoriteters rätt till sitt modersmål som undervisningsspråk, så tappade de allt mera sin legitimitet. Metasytemet i Tornedalen började därför att under 1950-talet anta en ny form. Den rasbiologiskt influerade och för minoriteter assimilerande nationalism, som påverkat den statliga politiken mot tornedalingarna, efterträddes av en folkhemsbaserad nationalism i socialdemokratisk skepnad.

⁵¹ Elenius 2008; Elenius 2009a; Elenius 2009b; Elenius 2022.

⁵² Tenerz 1963, 355; Elenius 2017.

⁵³ UNESCO står för *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*.

⁵⁴ *The Use of Vernacular Languages in Education*. Paris: Unesco, 1953. [Unesco:s utredning fanns med som bilaga i 1957 års nomadskoleutredning.]

Med den ändrade nationalistiska självbilden ändrades också värderingarna i metasystemet, men i grunden byggde de fortfarande på åsikten att svenskt språk och svensk kultur skulle vara helt normerande i skolan. Till detta bidrog att tornedalingarna allt mera blivit tvåspråkiga och en del barn enbart svenskspråkiga. De olika utbildningarna sågs nu som helt integrerade i den svenska kulturen. Direktmetoden betraktades som en självklar undervisningsmetod i folkskolan. Det var den språkinlärningsmetod som i Tornedalen också kallades "den helsvenska metoden". Det ansågs som självklart att skolbarnen inte skulle använda modersmålet meänkieli i undervisningen.

Det fanns också en eftersläpande hotbild kvar från andra världskriget som påverkade språkpolitiken. De dramatiska krigshändelserna i Finland, inte minst tyskarnas nedbränning av finska Tornedalen, levde kvar i minnet. Dessutom förvandlades Tornedalen efter kriget till en militär buffertzon. Så även om varken rasbiologiska föreställningar om samer och finnar som underordnade raser eller det tidigare upplevda hotet från finska nationalister längre hade någon politisk bärkraft, så fanns en militär hotbild kvar som nu kopplades samman med det kalla kriget mellan USA och Sovjetunionen.

När den kulturella assimileringpolitiken nått sitt mål om försvenskning blev assimilering betraktad som något självklart i det folkhemsbygge som tog fart på 1950-talet. Tornedalingar och andra minoriteter betraktades nu allt mera som etniskt neutrala medborgare, som skulle integreras i det demokratiska Sverige. Myndigheterna ansträngde sig att betrakta Tornedalen som vilken del av Sverige som helst. Det visade sig exempelvis i det sätt som skoldistriktet organiserades. Fram till 1914 var folkskolorna i Tornedalen organiserade i ett gemensamt huvudsakligen tornedalsfinskt inspektionsområde, förutom Gällivare, Jukkasjärvi och Karesuando pastorat som blivit utbrutna. Från 1914 slogs de tornedalska skoldistriktet i stället ihop med de svenskspråkiga distriktet Överkalix, Nederkalix, Råneå och Töre skoldistrikt. Fram till 1942 hörde fortfarande Överkalix och Nederkalix ihop med de tornedalsfinska distriktet.⁵⁵ Den officiella inställningen var att det inte längre existerade något språkproblem i Tornedalen. Inom lärarutbildningen visade det sig i att inga som helst försök gjordes för att anpassa undervisningen i skolorna till de finsktalande skolbarnen.⁵⁶

Ett annat exempel på den etniska neutraliseringen av Tornedalen är Tornedalsutredningen, som tillsattes av regeringen 1954. Bakgrunden till utredningen var den höga arbetslösheten i östra Norrbotten. Därför fick länsstyrelsen i Norrbotten i uppdrag att undersöka ekonomi, arbetsmarknad och företagande i Tornedalen och den svenskspråkiga Överkalixbygden.⁵⁷ Utredningen är ett typexempel på social ingenjörskonst där arbetsmarknadsproblematiken sågs som ett politiskt problem i en etniskt neutral del av Sverige. Tornedalens avvikande språk och

⁵⁵ Snell 1942, 44–45; Tenerz 1963, 355 ff.

⁵⁶ Tenerz 1942, 46–70; Tenerz 1963.

⁵⁷ Tornedalsutredningen D.1 (1958) och Tornedalsutredningen D. 2 (1960).

kultur vägdes aldrig in i bedömningarna. Arbetsmarknads- och försörjningsproblemen i Östra Norrbotten sågs som en glesbygdsproblematik som drabbade svensk- och meänkielispråkiga på ett likartat sätt. Det skulle lösas med hjälp av regionalpolitiska medel.

Inom folkskolan hade Skolöverstyrelsen redan vid tiden för första världskriget tagit över domkapitlets ledande roll inom folkskolan. Myndigheten blev efter andra världskriget den dominerande pedagogiska rösten inom skolans område. Med början 1948 började man ge ut ett tryckt cirkulär som hette *Aktuellt från Skolöverstyrelsen*. Där beskrevs i kortfattad notisform beslut som tagits och åtgärder som gjorts inom skolväsendet under det gångna året. Ibland publicerades en fördjupande artikel som beskrev en sakfråga inom utbildningsväsendet. Publikationsserien ger en god bild av beslut som tagits, men också av Skolöverstyrelsens hållning i pedagogiska frågor. Som exempel kan nämnas att man 1948 gick ut till de högsta beslutsfattarna inom folkskolan angående behandlingen av vänsterhänta i skolan. Lärarna skulle nu ta hänsyn till om barnen själva visade ”mer än tillfällig olust” för att tränas till att bli högerhänta.⁵⁸

Typiskt för den svenska hållningen i minoritetsfrågor under 1950-talet var att man, trots stödet till FN-stadgan och deklarationen om mänskliga rättigheter, officiellt inte uttalade sig om Unescos deklaration från 1953. Åren 1951–1962 publicerades metodiska anvisningar för undervisning i ämnen som modersmålet (dvs. svenska), engelska, tyska, franska, spanska, latin och grekiska i högre kommunala skolor och i läroverk, men också artiklar om samspelet mellan modersmålet och historieundervisningen.⁵⁹ Under samma period publicerades en rad notiser och separata artiklar om FN, mänskliga rättigheter och om Unesco. Men inte någonstans behandlades Unescos språkrekommendation från 1953 eller att den på något sätt borde få konsekvenser för språkpolitiken mot tornedalingarna eller mot samerna.

Däremot uttalade man sig i angränsande språkpedagogiska frågor. År 1954 publicerades en artikel av undervisningsrådet Karl Kärre om ”den modifierade direktmetoden” i jämförelse med den grammatiska metoden och med den förmedlande metoden i språkundervisningen i främmande språk i realskolan och på gymnasiet. Slutsatsen var att läraren borde kunna använda modersmålet vid svårare förklaringar och utredningar kring det främmande språket.⁶⁰ En uppföljande replik med mer undervisningsnära kommentarer gjordes några nummer senare av läroverksadjunkten i moderna språk, Anders Slettengren. Han konstaterade att någon uttömmande handledning inte fanns för undervisning med direktmetoden eller i kombination med andra metoder.⁶¹ Problematiken för skolbarnen i Tornedalen att från första klass lära sig svenska som främmande språk med direktmetoden berördes över huvud taget inte i *Aktuellt*

⁵⁸ *Aktuellt från Skolöverstyrelsen* 1948, nr 5.

⁵⁹ *Aktuellt från Skolöverstyrelsen* 1951–1958.

⁶⁰ Kärre 1954, 408–410.

⁶¹ Slettengren 1954, 448–450.

från Skolöverstyrelsen åren 1948–1962.⁶² Det var som att man inte ville inse att de flesta barn hade meänkieli som modersmål när de började i första klass. Inga som helst pedagogiska resonemang fördes om detta, däremot om problematiken för gymnasieelever att lära sig främmande språk som engelska och franska.

Under de sista åren av 1950-talet och i början av 1960-talet hördes för första gången en oppositionell röst i riksdagen mot den oreflekterat förda språkpolitiken i Tornedalen. Det var den nyblivne socialdemokratiska riksdagsmannen Ragnar Lassinantti som i 1957 års riksdag ställde en interpellation om behovet av finskspråkig undervisning i småskolan i Tornedalen. Därför ville han stimulera utbildningen av tvåspråkiga småskollärare. Det innebar att det informella förbudet mot att använda finska i skolan i Tornedalen måste upphöra.⁶³ Lassinantti var själv tornedaling och hade upplevt den assimilerande pedagogiken i folkskolan. Hans mamma kom från Finland och han har berättat hur han fick åka skidor över älven vid Pello för att på den finska sidan låna finskspråkiga böcker till sin mamma. Till saken hör att finskspråkiga böcker var förbjudna i skolbiblioteket i hembyn. Interpellationen var lika mycket riktad mot det egna partiets förda politik som mot andra partier. I riksdagen uppstod ingen debatt och han fick gehör för frågan från ecklesiastikminister Ivar Persson, bondeförbundet.⁶⁴

Inte förrän nu märks en förändring i Skolöverstyrelsens inställning till språkfrågan i Tornedalen. I *Aktuellt från Skolöverstyrelsen* som publicerades 1958 fanns för första gången ett principiellt dokument i den tornedalska språkfrågan. Det var riktat till länskolnämnd, skolstyrelser, skolchefer och folkbildningsorganisationer. Skolöverstyrelsen slog här fast att språkfrågan i Tornedalen inte var en nationalitetsfråga eller en stridsfråga mellan svenskt och finskt. Den handlade om kulturella och praktiska aspekter av vardagslivet. Och man tillfogade att det måste beaktas: "...att i en gränsbygd med i stor utsträckning tvåspråkig befolkning såväl kulturella som pedagogiska och praktiska skäl talar för att ej blott det ena språket vårdas inom skolans ram."⁶⁵ Samma år tilläts lärarna i Tornedalen att läsa enkla stycken på finska vid studiet av Finlands geografi. Det hade under många år varit tillåtet att använda norska och danska under geografifektionerna, men nu blev det till sist även tillåtet att använda finska i undervisningen.⁶⁶

Även tvåspråkighetsforskaren Nils-Erik Hansegård hade 1957 påpekat till Skolöverstyrelsen att ett förbud mot att tala finska fanns i skolorna i Tornedalen och att det borde upphävas. Myndigheten gjorde 1965 ett förnyat påpekande till rektorerna om att det finska språkförbudet skulle upphävas. Det talar för att en del lärare fortsatt att förbjuda meänkieli i skolan in på 1960-

⁶² *Aktuellt från Skolöverstyrelsen 1948–1962*; Snell 1976, 87–96.

⁶³ Riksdagens protokoll 1957, Andra kammaren nr 4, 50–51, Interpellation av Ragnar Lassinantti angående undervisning i småskola av barn, som enbart tala finska.

⁶⁴ Riksdagens protokoll 1957, Andra kammaren nr 9, 14–17, Svar på interpellation angående undervisning i småskola av barn, som enbart tala finska.

⁶⁵ *Aktuellt från Skolöverstyrelsen 1958*, nr 186, 621–624.

⁶⁶ *Aktuellt från Skolöverstyrelsen 1958*, nr 104, 312.

talet.⁶⁷ Hansegård hävdade 1968 att många tornedalingar på grund av förbudet att prata finska i skolan blivit stigmatiserade och att de längre fram i livet blivit språkligt handikappade. De kunde inte uttrycka sig bra vare sig på finska eller svenska.⁶⁸ Halvspråksteorin kritiserades senare av språkforskare som menade att det inte existerar halvspråkighet, utan enbart språk vars innehåll och uttrycksförmåga påverkas av en rad sociala, etniska, ekonomiska och andra variabler.⁶⁹ Annan forskning har visat att de särskilda svårigheter som tornedalingarna hade med det svenska språket i skolan har hämmat kontakten med svenska myndigheter. Det har också undergrävt den meänkielitalade kulturen.⁷⁰ Att det krävdes så stora ansträngningar för att avskaffa språkförbudet för meänkieli visar hur extremt nationalistisk undervisningen varit.

3. Undersökningens uppläggning

Utifrån den förda minoritetspolitiken före och efter andra världskriget kan man fråga sig hur skolbarnen i Tornedalen upplevde sin tid i skolan och hur den påverkade dem som vuxna. I nedanstående undersökning har ett antal tidigare tornedalska skolbarn intervjuats om hur de upplevde den assimilationspolitik som fördes i skolan under deras skoltid. De 32 intervjuade har slumpmässigt valts ut ur skolmatriklarna från slutet av 1930-talet till början av 1950-talet i två separata skolor i Tornedalen. Den ena skolan, som låg vid Torne älv och gränsen till Finland, kallas Gränsälvs skolan. Den andra låg i den inre delen av Tornedalen och kallas Inlandsskolan. De två skolorna har valts för att kunna jämföra om det går att upptäcka några skillnader mellan skol- och språkpolitiken i det tornedalska kärnområdet, vid gränsen till Finland, jämfört med en skola i en mer utpräglad skogsbygd med större närhet till industrierna i Malmfälten. Skolbarnen i de två skolorna hade också olika kommuncentra med olikartad näringsstruktur att förhålla sig till. För att få ett större urval av elever, och för att bättre kunna anonymisera de intervjuade, valdes två relativt stora skolor. Valet av de konkreta skolorna kan utifrån ovanstående kriterier beskrivas som intuitivt.

För att få ett stort urval av elever att intervjuas har ett stort spann av skolklasser valts ut. De är jämnt fördelade mellan skolorna och vad gäller kön. Från Inlandsskolan ingår 9 kvinnor och 8 män. Från Gränsälvs skolan ingår 7 kvinnor och 9 män. Intervjuerna med skolbarnen omspannar en skoltid på över trettio år. Den äldste av de intervjuade började i första klass 1931 och den yngsta började 1959, så den samlade skoltiden omspannar 1930-, 40-, 50- och 60-talet. De intervjuade gick i skola under den period då den svenska ”välfärdsnationalismen” utvecklades. Samtidigt är andra världskriget en viktig politisk och moralisk vattendelare. De har alltså sina erfarenheter från olika perioder av utbildningspolitik.

⁶⁷ Lainio & Wande 1996, 323–324.

⁶⁸ Hansegård 1968; Hansegård 1990; Elenius 2009c; Hyltenstam & Salö denna volym.

⁶⁹ Martin-Jones & Romaine 1984; Romaine 2000.

⁷⁰ Winsa 1996; Winsa 1998; Elenius & Ekenberg 2002; Winsa 2005; Elenius 2005.

Med tanke på hur minoritetspolitiken och de allmänna värderingarna förändrades efter andra världskriget är fördelningen av när de intervjuade gick i skola av intresse. Medianvärde för årtalet när de intervjuade började skolan är 1943, alltså mitt under det pågående världskriget. Av samtliga intervjuade gick 23 av barnen i skola något av krigsåren 1939–1945. Det var bara 9 barn som började i skola efter andra världskrigets slut. Av dem gick den yngsta ut skolan 1967. Merparten var alltså påverkade av krigsåren under någon del av sin skolgång.

De tidigare eleverna har spårats genom folkräkningen 1990, vilket varit möjligt genom att fullständigt namn och födelsedatum från skolmatriklarna har kunnat användas i sökningen. Eftersom fullständigt personnummer saknats så har elevernas nuvarande adresser slutligen tagits fram genom digitala sökningar på internetsidor för adressökning som Eniro och Hitta.se.

3.1 Intervjumetod för de två skolorna

I undersökningen speglas skolbarnens, föräldrarnas och lärarnas syn på skola och samhälle genom de intervjuades minnen av skoltiden och av uppväxten till vuxen ålder. Frågeställningarna i intervjuerna har fokuserat på relationen mellan hem, skola och samhälle för att undersöka på vilket sätt de tre världarna samspelade eller inte samspelade med varandra.

Föräldrars sätt att förhålla sig till finska och svenska som vardagsspråk påverkade barnens tillvaro hemma liksom deras skolgång. Det kan beskrivas som föräldrarnas språkstrategier. En del föräldrar valde att prata modersmålet finska med barnen, andra valde att prata svenska, som många själva hade svårigheter med. På liknande sätt kan man säga att barnen själva, genom lärarnas inställning till deras kultur och modersmål, utformade strategier för hur och när de senare i livet använde finska och svenska.⁷¹ Användningen av ett språk, men också användningen av två eller flera språk, skiftar mellan olika språkdomäner. Det kan gälla skilda användningssätt i hemmet, i affären, på arbetet, i kontakt med myndigheter etcetera.

Intervjuerna har gjorts som breda livsvärldsintervjuer med särskild fokus på skolförhållandena när de var barn. Med utgångspunkt i skoltiden har de intervjuades sociala förhållanden, yrkesval, geografiska bosättning som vuxna samt genusaspekter av skolpolitiken också undersökts. Det handlar om elevernas syn på hur språkpolitiken tog sig uttryck i skolan, men också på svenskans och finskans roll i och utanför skolan när de växte upp.

Intervjuerna gjordes 2015 och genomfördes i samtliga fall i de intervjuades hem. Nästan samtliga var pensionärer när intervjuerna gjordes. Därför är beskrivningarna av upplevelserna både tillbakablickande och självreflexiva i nutiden. De intervjuade försöker återge sina intryck som barn i hemmet, skolan och övriga samhället. Mot bakgrund av minnena gör de reflexioner av hur de som vuxna har påverkats av den inställning till finsk och svensk kultur som mötte

⁷¹ För användningen av begreppet *språkstrategier*, se Elenius 2001, 41–49.

dem i skolan. Som vid alla intervjuer blir de känslomässigt påverkade av sina egna återgivning av händelser i barndomen.

Ibland kan de skratta till för att markera en distans till vad de berättat, men det är inte alltid som skrattet är positivt. Det kan också uttrycka ett sätt att hantera osäkerhet eller smärtsamma upplevelser. För den äldste intervjuade hade det gått mer än nittio år sedan skolstarten, för den yngsta omkring sjuttio år. Det betyder att vissa minnesbilder är starkare och andra mindre starka. Trots detta tenderar starkt känslomässiga minnesbilder att ha en hög konkretion med många detaljer. Det gör dem trovärdiga som minnesbilder av vad som en gång hände, framför allt hur händelserna kändes.

Det finns även berättelser som de intervjuade hört om andra barn som blivit misshandlade av en lärare eller någon annan överhetsperson. Sådana berättelser är del i ett kollektivt minne hos vissa familjer eller bland byborna som helhet. Oavsett hur sådana minnen har återberättats och fått en särskild form så är de starkt känslomässigt engagerande för de intervjuade. De uttrycker en kollektiv smärta av att ha varit utsatt för ett förtryck, ett övergrepp eller en orättvisa. Det finns inga skriftliga källor som bekräftar sådana vittnesmål. Intervjuerna bör framför allt värderas som livsprocesser där barndomsminnen undersöks av dem själva med den vuxnes mognad och distans. På så vis ger de också en bild av konsekvenserna i vuxen ålder av språkpolitiken i skolan.

En av de intervjuade är äkta make till den slumpvis utvalda kvinnan från Inlandsbyn och är född i samma by och har gått i samma skola. Han har därför fått ingå i intervjuunderlaget. Förutom de 32 så är ytterligare en äkta make intervjuad i samband med att en av kvinnorna från Gränsälvsbyn intervjuades. Han är född i en annan del av Tornedalen och har därför gått i en annan skola än de som analyseras i undersökningen. Därför har enbart hans allmänna synpunkter på språkpolitiken och moderniseringen i Tornedalen använts i analysen, inte på språkpolitiken i den egna skolan eller kulturförhållandena i hembyn.

Här nedan görs en genomgång av hur de intervjuade upplevde sin skolgång som barn i Inlandsskolan och Gränsälvsskolan. Vid tiden för deras skolstart fanns ingen allmän förskola i Sverige. Skolan och skolgården var därför den plats där barnen tog sina första steg för att socialiseras in i den näraliggande hembygden och i den svenska staten.

4. Familjens sociala situation

Industrialiseringen av samhället bröt upp det gamla bondesamhället. Det fanns inte längre samma förutsättningar att söka en framtid i närmiljön som tidigare. Skogsbruket rationaliserades och jordbruksfastigheterna räckte inte till för den ökande befolkningen. Genom stora barnfamiljer och den ökade levnadsstandarden var befolkningen i byarna som störst vid ingången till 1950-talet.

I Tornedalen var över 50 procent av befolkningen sysselsatta inom jordbruksnäringen år 1950. Motsvarande tal för riket som helhet var 23 procent. De flesta var småjordbrukare och måste kompensera med kompletterande arbeten i skogsbruk, flottning och liknande. Det blev svårare att få jobb i skogsbruket när allt fler bolag gick över till helårsanställningar. Kvinnorna bedömdes ha mycket små möjligheter att få jobb på hemorten men goda möjligheter på annan ort. Arbetslöshetsstatistiken återspeglade näringsstrukturen. Tornedalen hade 38 arbetslösa per tusen invånare år 1955 mot 16 i Norrbottens län som helhet och två i hela riket. Av de arbetslösa i Norrbotten bodde 40 procent i Tornedalen.⁷² Så såg arbetsmarknaden och framtidsutsikterna ut för föräldrarna när de intervjuade växte upp. Under främre delen av 1900-talet ökade även användningen av massmedia dramatiskt. De gällde framför allt tidningar men vid tiden för andra världskriget även radio. Därför beskrivs här även hur massmedia påverkade språkanvändningen i hemmen under barndomen.

4.1 Påverkan av massmedia i hemmet

Enligt socialantropologen och nationalismforskaren Benedict Anderson bidrog den nationella spridningen av dagstidningar och radioutsändningar till att skapa nationen som en föreställd politisk gemenskap.⁷³ På liknande sätt skapades i början av 1900-talet en föreställning om Norrbotten som en både uråldrig kulturell region och ett industriellt framtidsland. Som en specifik del av den svenska nationen lyftes Tornedalen fram som ett område med finsk tradition men numera med svensk kultur.⁷⁴ Genom sin geografiska spridning bidrog massmedierna till att skapa nya slags identiteter.

Ett exempel på hur viktigt massmedia ansågs vara i försvenskingsarbetet, är att landshövding Oscar von Sydow, efter förslag från professorn i finsk-ugriska språk K.B. Wiklund, mellan 1913 och 1919 såg till att gratis tidskrifter på svenska delades ut i Tornedalen. De skulle vara illustrerade, lättlästa och opolitiska. Exempel på tidningar som delades ut är *Sveriges ungdom*, *Norrlands lantmannatidning*, *Vecko-Journalen* och *Hemtrevnad*. Tidskriftsprojektet illustrerar tydligt hur metasystemet för utbildning i Tornedalen fungerade. I ett gemensamt brev, undertecknat av landshövdingen och biskopen, beskrevs att folkskoleinspektörerna skulle utse tre familjer som delade på en tidskrift. Tidskriften skulle cirkulera mellan de tre familjerna. Lärarna och prästerna skulle engageras i utdelningen på lokal nivå.⁷⁵ Massmedia spelade också en viktig roll som ett sätt att träna svenska utanför skoltiden. På 1940- och 1950-talet ökade antal prenumerationer på länsstidningar och särskilt under kriget blev radion viktig för att hålla sig underrättad om dagshändelserna. Radion hade en direkthet som ytterligare förstärkte den nationella identiteten.

⁷² Tornedalsutredningen D. 1 (1958), 189 ff.

⁷³ Anderson 1993.

⁷⁴ Sörlin 1988.

⁷⁵ Elenius 2011, 230–233.

Massmedia påverkade även de intervjuade i Inlandsbyn och Gränsälvsbyn. I Tabell 1 visas vilken typ av dagstidning, och i enstaka fall periodisk tidskrift, som familjerna prenumererade på. Där syns också om de hade radio eller inte. Man ser av tabellen att familjerna i Inlandsbyn i betydligt högre utsträckning hade en svenskspråkig tidning. Eftersom den socialdemokratiska *Norrländska Socialdemokraten* (NSD) är den enda tidning som nämns som svenskspråkig tidning, så kan man dra slutsatsen att befolkningen där var mer uttalat socialistisk till sin politiska läggning. Endast i två hem fanns det tvåspråkiga *Haparandabladet*, som hade en moderat politisk profil. I Gränsälvsbyn dominerade i stället *Haparandabladet*, tätt följd av NSD.

Tabell 1. Massmedieanvändning i hemmen bland intervjuade skolbarn i Tornedalen.

Massmedia i familjen	Inlandsskolan				Gränsälvsskolan			
	sven-ska	finska	tvåspr	ej uppg	sven-ska	finska	tvåspr	ej uppg
Tidning hemma	7		2	8	5	2	7	1
Radio hemma	8	1		8	9	2		4

Antal intervjuade för ovanstående uppgifter är 17 i Inlandsskolan och 15 i Gränsälvsskolan.

Det var bara två hem som hade en helt finskspråkig tidning. Båda fanns i Gränsälvsbyn. En man från Gränsälvsskolan, född 1937, berättar: ”Min mor hade en mycket trist tidning... det var någon laestadiansk tidning från Finland, grå och tråkig...och den läste man inte.” De hade annars NSD hemma och en veckotidning med serien ”August och Lotta”. Han berättar att hans mamma översatte serierna i NSD, och en svensk veckotidning som de också hade, från svenska till finska innan han själv lärt sig att läsa på svenska. Efterhand tillkom också radio. På 1930-talet var det ännu ovanligt med radio i hemmen.

En man från Gränsälvsskolan, född 1935, berättar att föräldrarna tidigt skaffade sig radio. Han kommer ihåg hur folk kom till dem för att lyssna på radio ungefär som det var i televisionens barndom när folk vallfärdade till de som skaffat TV. Det är tydligt att radion betydde mycket för att kunskapen i svenska språket stärktes. Det var ett fåtal i de två byarna som prioriterade finska utsändningar från Finland.

En man från Inlandsskolan, född 1946, berättar att de hade både svenskspråkiga NSD och tvåspråkiga *Haparandabladet* hemma. Han läste själv NSD när han hade lärt sig svenska. De lyssnade mycket på radio i hemmet vilket bidrog till att stärka de svenska språkkunskaperna. ”Ja, det var ju mycket sådant där nyheter och sport, skidtävlingar, men det var efter det att man började skolan. Då hängde man med mycket bättre när man lyssnade på radio.”

En man från Inlandsskolan, född 1950: ”Jag (minns) att det är femtionio (1959) när Ingemar vart världsmästare, så stack jag med farsan mitt på natten, soligt...över med färja till ett

färjställe på andra sidan och där var det fyra, fem gubbar vad jag kommer ihåg, och så var det en radio. Ja, det är minnet, och det var så fint soligt.”

Vissa föräldrar köpte medvetet in radio för att barnen skulle få träna sig i svenska. En kvinna från Gränsälvskolan, född 1925, berättar att de hade *Haparandabladet* hemma. Barnen läste den svenska delen men pappan läste den finska delen. Och så hade de radio, men det ansågs som syndigt av en del som var religiösa. Hennes föräldrar var positiva till radion. ”Ja absolut, och mina föräldrar tyckte att de ville ha den där radioapparaten för då lär sig barnen svenska. Det sa dom också till folk som undrade, som kanske tyckte att det inte var lämpligt.” Föräldrarna pratade annars enbart finska hemma. Hon lånade också böcker på biblioteket och gillade att läsa.

En man från Gränsälvskolan, född 1924, berättar att de hade *Haparandabladet* och radio hemma. ”Ja, farsan han var ju sådan där, han skulle ha radio...nyheter... han var lite eljest än alla andra gamlingar. Han var mycket för att lyssna på radion. Det var mycket där man fick lära sig lite svenska.”

I vissa fall skaffade föräldrarna radio därför att de var samhällsintresserade. Så var det med en kvinna vars pappa var rullstolsbunden. Han var samhällsintresserad och skaffade en radio. Den stod ofta på och det svenska språket strömmade ut i köket.

4.2 Skolbarnens sociala bakgrund

Föräldrarna till de intervjuade barnen var födda i slutet av 1800-talet eller början av 1900-talet. Genomgående hade de mellan fem och tretton barn. En del av dem var laestadianer och hade som kristen ideologi att inte använda preventivmedel och att därför föröka sig i enlighet med Guds plan för världen. I många fall angav de intervjuade att föräldrarna inte var laestadianer, men att däremot mor- eller farföräldrarna var det. Föräldrarna levde i en kristen kontext även om de inte gick i kyrkan regelbundet. Ett typiskt exempel är en kvinna född 1938 som berättade att föräldrarna inte var speciellt laestadianska, men när de hade gjort klart i ladugården på söndag så ville de höra på gudstjänsten i TV. Hon hade fem syskon. Även om inte föräldrarna var laestadianer så låg det i det traditionella kulturella konceptet för jordbrukssamhället i Tornedalen i främre delen av 1900-talet att man skulle skaffa många barn.

Som kontrast till de konservativa laestadianska värderingarna ställdes i början av 1900-talet arbetarrörelsens radikala socialistiska idéer, som utmanade det bestående samhället. Den typen av politiska sympatier kommer inte fram i intervjuerna, men å andra sidan har inte heller frågor ställts om föräldrarnas politiska sympatier. Föräldrarna hade oftast sin hemvist i samma by och ibland i närliggande byar. Oftast var det kvinnan som flyttat till mannens hemby när de gifte sig. Hos kvinnorna fanns en beredskap att förändras i en ny kulturell kontext när de blivit vuxna. När de gifte sig bytte de ut sitt efternamn till mannens efternamn. I enstaka fall flyttade den blivande hustrun från en by som låg mer än två mil bort men det var ovanligt. I några fall kom

kvinnorna från Finland. Syskonen till de intervjuade var ofta hel- eller halvsyskon, men i ett fall adopterades ett finskt krigsbarn under andra världskriget och blev ett av totalt fyra syskon. I några av familjerna dog mamman när barnen var små. Pappan fick då ta över ansvaret för barnen, ibland med hjälp av sin äldrade mamma som bodde hemma och den äldsta system i syskonskaran. I ett fall dog pappan i en olyckshändelse när den intervjuade var vuxen och redan utflyttad. Till övervägande del var de intervjuades föräldrar kroppsarbetare. En vanlig näringskombination var att familjen hade ett litet jordbruk och att mannen kompletterade med skogsarbete, flottnings- eller vägarbete. Kvinnan skötte ladugården och hemmet. De flesta hade inte fler än några få kor medan andra kunde ha 12–15 kor och en del hade också häst som användes i timmerkörningar. I många fall hade pappan i familjen tagit över en bondgård efter sina föräldrar, men det finns också exempel på föräldrar som var nytänkande och utvecklade företag. Ett exempel är investeringar i hästar för att köra timmer.

Andra utvecklade moderna åkerier med lastbilar och traktorer. En av de intervjuade männen hade en pappa som utvecklade ett åkeri med lastbilar under kriget, men efter kriget gick han tillbaka till häst igen eftersom det var svårt att få tag i däck och reservdelar direkt efter kriget. En annan av de intervjuade männen hade en farfar som utvecklade ett åkeri i Malmberget under 1920-talet, men som köpte skog i Inlandsbyn och slog sig ner där med familjen. En av de intervjuade männen i Inlandsbyn, född 1939, berättar att hans pappa kom som tillfällig skogsarbetare till byn. Pappan bodde tillsammans med andra skogsarbetare väldigt primitivt i skogskojor utan möjlighet att tvätta sig själv eller sina kläder. Där arbetade de hela vintern och den som anlitat dem körde ut mat till dem ibland. Efter skogsarbetet började pappan arbeta som snickare åt en person i byn där han gifte sig med en av döttrarna i huset. Han provade även på att jobba med gruvarbete, skogsarbete och under senare år vägarbete.

Omkring en femtedel av föräldrarna till de intervjuade, både bland männen och kvinnorna, hade tjänstemanna- eller serviceyrken av något slag, ibland som tillägg till det egna jordbruket. Det handlade om att bedriva lanthandel, arbeta i matbespisning eller annan servering, som hemsamarit, inom sjukvården, läraryrket eller som tullare. Arbetsmoralen i hemmet var av nödvändighet sträng. Papporna hade kunnat få börja arbeta i skogen när de var tretton eller fjorton år gamla. Barnen fick tidigt lära sig att hjälpa till i ladugårdsarbetet, att hämta vatten och ved, städa och liknande. En av de intervjuade männen, född 1933, berättar att hans pappa använde en ren i skogsarbetet i avsikt att avsaknad av häst. Det var inte ovanligt att tornedalingar före andra världskriget hade sådana så kallade skötesrenar. Att ha skötesrenar innebar att en fastighetsägare fick äga ett begränsat antal renar, men enligt lagstiftningen måste det vara en same som skötte renarna. Den formen av rennäring kallas i dag koncessionsrenskötsel.

Tornedalingarna har en lång historisk tradition av att kombinera jordbruk med renskötsel, men i den första renbeteslagen 1886 definierades renskötseln som en uteslutande samisk rättighet. Det innebar att tornedalingarnas historiska rätt att vara renägare och att idka renskötsel

ifrågasattes. I 1898 års renbeteslag skärptes skrivningen ytterligare så att rätten att ha skötesrenar avskaffades för bönder i Västerbotten och Jämtland. I Norrbotten behölls systemet ändå, men med vissa begränsningar och undantag. Undantaget för att äga skötesrenar handlade till stor del om Tornedalen. I 1928 års renbeteslag bestämdes till sist att tornedalingarna fick behålla sin koncessionsrenskötsel, bland annat med motiveringen att renen användes så allmänt i jordbruket och skogsbruket i Tornedalen. De fattiga jordbrukarna hade inte råd att hålla sig med häst och var därför beroende av renar.⁷⁶ En konsekvens av de två lagarna var att staten genom länsstyrelserna stärkte sin bestämmanderätt över renskötselns organisation och utformning, men också att tornedalingarna uteslöts från möjligheten att bedriva renskötsel. Renbeteslagstiftningen från 1800-talet och den från 1928 var dubbelt diskriminerande. Den gjorde det svårare för renskötande samer att kombinera renskötsel med jordbruk. Rasbiologiska idéer om att samerna enbart skulle syssla med renskötsel låg bakom lagstiftningen. Det var ett sätt att hålla fjällsamerna utanför moderna näringar, men det var också ett sätt att skydda rennäringen, som var hårt trängd på sina håll, och att överföra den administrativa makten över renskötseln till länsstyrelsen.⁷⁷ För tornedalingar blev det svårare att kombinera jordbruk med renskötsel eftersom de blev förbjudna att själva sköta sina renar. Det är en diskriminerande lagstiftning eftersom tornedalingarna blev negativt särbehandlade.

4.3 Hemmets språk i en övergångstid

De familjer som bodde i Inlandsbyn och Gränsälvsbyn under decennierna runt andra världskriget levde i en föränderlig språklig värld. Framför allt kan man notera hur den differentierade arbetsmarknaden påverkade föräldrarnas språkanvändning. Övergången från självhushållning till mer utpräglad marknadsekonomi stimulerade utvecklingen av tvåspråkighet. I Tabell 2 visas språkanvändning i hemmet och i samhället hos de 32 intervjuade skolbarnen. De intervjuade har tillfrågats om vilket språk de talade när de började skolan eller vilket eller vilka språk de använde i hemmet som barn. Den visar att finska dominerade helt i hemmet. Det var barnens modersmål. I Inlandsskolan använde 71 procent av de intervjuade finska som samtalsspråk i hemmet. I Gränsälvsskolan var motsvarande andel 87 procent. Samtidigt hade svenskan börjat göra insteg i hemmen. 24 procent av de intervjuade från Inlandsskolan minns att även svenska användes hemma. I Gränsälvsskolan är motsvarande andel 7 procent.

⁷⁶ Widén 1927 (SOU: 1927:25); *Lag om de svenska lapparnas rätt till renbete i Sverige, samt Lag om renmärken* (SFS 1928:309).

⁷⁷ Mörkenstam 1999; Lantto 2000.

Tabell 2. Språkanvändning bland de intervjuade skolbarnen i Tornedalen (antal).

Språkdomäner	Inlandsskolan			Gränsälvsskolan		
	svenska	finska	tvåspråkighet	svenska	finska	tvåspråkighet
Samtalsspråk hemma	1	12	4		13	2
Språk i samhället	1	9	7		12	3

Antal intervjuade för ovanstående uppgifter är 17 i Inlandsskolan och 15 i Gränsälvsskolan.

När det gäller språkanvändningen i samhället utanför hemmet skiljer sig Inlandsskolan ännu mer från Gränsälvsskolan. I Inlandsskolan beskrev 41 procent av de intervjuade att de använde både finska och svenska i samhället. Det visar att en försvenskning påbörjats i samhället. I hemmet användes meänkieli mer än i samhället. I Gränsälvsskolan är skillnaden obefintlig mellan språkanvändningen i samhället och hemma. Man får intrycket att närheten till Finland gjorde att den tornedalsfinska kulturen bibehölls i högre grad där än i inlandet. Det kan också bero på hur nitiskt språkpolitiken bedrevs i de två skolorna.

Med tanke på det låga antalet intervjuade så är procenttalen mera indikationer på hur det såg ut än att vara representativa för hur det såg ut bland samtliga skolbarn i Tornedalen. Vid en jämförelse med uppgifterna i Kenttäs och Weinz's utredning från 1968 får man en mer representativ bild för hela Tornedalen. Där anges att 72 procent av folkskolans nybörjare år 1945 var enbart finsktalande, 20 procent tvåspråkiga och 8 procent enbart svenskspråkiga.⁷⁸ Det motsvarar ganska väl den minnesbild som de intervjuade har av språkanvändningen i hemmet vid skolstarten.

Av intervjuaren framgår en förändring av språkanvändningen över tid, som inte redovisas i tabellen. När språkanvändningen hos de intervjuade sorterats efter kön och skolstart blir två tydliga mönster synliga. Det första är att användningen av meänkieli är oförändrat dominerande i hemmet från den man som började första klass 1931 till den kvinna som började första klass 1959. De talade båda nästan uteslutande meänkieli i hemmet. Det gjorde ytterligare 14 av de intervjuade männen och 8 av de intervjuade kvinnorna och användningen var ganska jämnt fördelad över de nästan tre decennierna. Meänkieli var fortfarande i slutet av 1950-talet ett dominerande språk i hemmen bland båda könen. För männen var det också det dominerande språket ute på byn.

Den andra observationen är att tvåspråkigheten i hemmet och ute på byn förändrades under andra världskriget. Av de intervjuade eleverna gick 72 procent i skolan under något av krigsåren 1939–1945 medan 28 procent började skolan efter 1945. Merparten gick alltså i skola under senare delen av 1930-talet och under andra världskriget. En viktig brytpunkt syns med de som

⁷⁸ Kenttä & Weinz 1968, 12.

började skolan 1942. Innan dess är det ingen av de intervjuade som angett att de använt både finska och svenska regelbundet i hemmet och bara en kvinna att hon använt båda språken ute på byn. Bland de som började skolan 1942 och senare är det 5 kvinnor och 1 man som anger att de använde båda språken i hemmet. Likaså är det 7 kvinnor och 2 män som anger att de använder båda språken ute på byn.

Krigsåren verkar ha varit avgörande för att de intervjuade började använda svenska parallellt med meänkieli både i hemmen och ute på byn. En viktig förklaring till krigsårens betydelse för den ökade tvåspråkigheten är att Tornedalen då fylldes av tusentals svenskspråkiga militärer som blev inkvarterade i skolor och privata hem. Ett annat exempel på språklig påverkan är biografier med svenska filmer. Det är också omvittnat hur tornedalingarna fick inkomster från militären genom att öppna caféer eller sälja vantar, sockor och liknande till rekryterna. En del tornedalingar var direkt involverade i den militära uppbyggnaden genom att hyra ut mark, bostäder eller förråd till militären. Även den ökade militära hotbilden vid gränsen ökade incitamentet att lära sig svenska.⁷⁹ Det var kvinnorna som först började använda båda språken mer regelbundet.

Industriorternas påverkan på språkanvändningen

En av förklaringarna till Inlandsskolans högre andel tvåspråkiga kan vara att Inlandsbyn låg närmare gruvindustrin i Malmfälten. De som flyttade till Svappavaara eller Kiruna började där använda svenska i samhället. Om de sedan flyttade tillbaka till byn så följde det nya språkmönstret med. En av kvinnorna i Inlandsbyn, född 1948, berättar att hennes mamma kom från en gruvort där man pratade mest svenska. Därför pratade mamman svenska med sin förstfödda flicka. Dessutom tvingade hon sin man att också tala svenska. Kvinnan berättar om sina föräldrar: ”Varför de började, mina föräldrar, med svenska, var för att pappa pratade ju så dålig svenska. Mamma tyckte att samtidigt som jag lärde mig prata så kunde pappa också lära sig svenska.”

Föräldrarnas tvåspråkighet påverkade

De intervjuade beskriver nästan undantagslöst att man enbart hade meänkieli som umgängesspråk i hemmet, men samtidigt inflikar de ibland att föräldrarna kunde lite svenska.

En av de intervjuade kvinnorna, född 1942, hade en mamma som var mycket duktig i svenska. Hon hade gått sex år i folkskolan. ”Hon var mycket duktig och läste alltid mycket, och alla tidningar...hon läste dagstidningen för min pappa (skratt) för han var inte alls intresserad av, och (hon) berättade allt som har hänt och sådana där, ja eller olyckor och sådana saker.” Hon pratade också aktivt svenska med barnen. ”Jo men hon tyckte att det var bra att uttrycka sig ibland när vi frågade, eller ibland frågade jag henne på svenska, då svarade hon på svenska.”

⁷⁹ Ekman 2013.

Ibland testade hon sin mammas språkkunskaper genom att fråga henne saker på svenska. ”Jag tyckte att det var som så lämpligt ibland att göra det (skratt) och testa henne om hon kunde så där...man reta ju henne lite grann.” Familjen hade ett litet jordbruk som många andra, men två av mammans systrar var utbildade småskollärare på seminariet i Haparanda.

Två av de intervjuade kvinnorna är systrar, födda 1937 och 1938 och gick i Inlandsskolan. De berättade att även om det pratades mycket finska hemma så kunde både mamman och pappan bra svenska. Mamman hade gått på folkhögskola i Övertorneå.

En av männen i Gränsälvsskolan, född 1937, hade en pappa som arbetade med telegrafledning. Pappan pratade alltid finska hemma med barnen och med grannar som kom på besök. Men det fanns ett tillfälle då han pratade svenska. ”Det var endast när min pappa fick avlämna rapporter till Luleå genom sitt jobb, och då pratade han svenska naturligtvis. Det var enda gången som man till vardags använde det språket. Jag tyckte att han pratade så bra svenska. Och speciellt när han ringde till Luleå så gjorde han väl till sig lite grann, och jag var riktigt stolt när mina kompisar hörde. Det måste ha varit ett tecken att jag på något vis värderade det svenska språket...och jag förstod att jag skulle få lära mig det. (skratt)”

Föräldrarna tränade svenska med barnen

I flera fall försökte föräldrarna att prata lite svenska med barnen innan de började skolan, så att de skulle få träna på det nya språket. En av kvinnorna, född 1946, berättar att hennes föräldrar prövat att prata svenska med barnen hemma ibland för att de skulle träna sig i språket. ”Det kändes konstigt (skratt) för jag var ju van vid finska. När jag kom hem från skolan så var det finska hela dagen, och kompisarna var finsktalande.” En av kvinnorna i Gränsälvsbyn, född 1937, berättar att hennes mamma fått rådet när hon jobbade som hembiträde i en tjänstemannafamilj, att hon enbart skulle prata svenska med sina barn så länge de var så små att de enbart var inomhus. Det gjorde mamman, så den intervjuade kvinnan lärde sig svenska mycket snabbt, men inte finska förrän hon började leka med grannbarnen. När hon väl börjat prata finska så användes finska som vardagsspråk i hemmet.

Språken blandades när man talade

En av kvinnorna från Inlandsskolan, född 1942, berättar att de ofta blandade båda språken. ”Vi blandade ihop svenska och finska som man gör nu ofta när vi får främmande också här, det blir blandning av båda språken.” Samtidigt var det självklart att använda meänkieli som vardagsspråk, särskilt efter skoltid. ”Jo, det är ju självklart när man visste att i skolan får vi inte prata så mycket, utan då när vi slutar skolan, då var det fritt fram att prata meänkieli.” En annan kvinna från Inlandsbyn, född 1946, kommer också ihåg att det fanns en familj som kom från svenskspråkiga trakter. De hade en pojke som bara kunde svenska, med honom pratade en del av lekkamraterna svenska fastän meänkieli var modersmålet och hemspråket. När hon blev

äldre och kom med i föreningslivet kommer hon ihåg att diskussionerna fördes på meänkieli men protokollen skrevs på svenska.

En av kvinnorna, född 1946: ”Jag tror vi tränade för att vi var vana från skolan att vi skulle prata svenska. När jag var tillsammans med en grannflicka, då pratade vi bara finska.”

Det är bara en av de intervjuade som pratade svenska hemma som barn. Föräldrarna var lärare. Mamman hade svenska som modersmål men lärde sig finska. Under sommarloven lärde sig den intervjuade kvinnan finska när hon umgicks med sina farföräldrar.

I ett fall kunde mamman i familjen sämre svenska än pappan. Det berodde enligt den intervjuade på att mamman hade gått i skola i början av 1900-talet i en by där endast finska användes i undervisningen. Kvinnan berättar: ”Mamma hade syskon i Amerika och de brevväxlade på finska.”

Det bestående intrycket är att skolbarnen i Inlandsskolan och Gränsälvsskolan nästan aldrig hörde svenska innan de började skolan. Det var meänkieli som gällde, eller finska som många av de intervjuade valt att kalla sitt modersmål. Att så många använde meänkieli i hemmet berodde också på att det ofta fanns äldre personer i familjens närhet som enbart pratade finska. Så gott som alla föräldrar kunde lite svenska. I några fall pratade mammorna enbart svenska med barnen i pedagogiskt syfte. Det svenska språket kom också in i familjerna när släktingar gifte sig med svensktalande, men också genom skolan och att barnen började prata mer svenska bland kompisarna på byn.

4.4 Förväntningarna inför skolstarten

För barnen i Tornedalen fanns en extra spänning inbyggd i det första mötet med skolan eftersom de visste att i skolan måste de prata ett annat språk än modersmålet finska.

En kvinna från Inlandsskolan, född 1952 berättar om skolstarten: ”Jo, det tror jag att jag kunde något enstaka ord (svenska), jo. Jag tror nog att det var...hos min mormor och morfar bodde ju då en fasters flicka och hon kunde svenska...och det var hon som lärde mig att läsa.”

En man från Inlandsskolan, född 1931: ”Då var det en lärarinna, ja, som skulle vara min lärarinna...hon tyckte det var roligt då när jag började skolan och kan svenska redan. Men då flyttade vi till farmor och farfar... och de hade stugan där som vi flyttade till. Och då var det ju kört för de pratar ju bara finska. Då blev det finska...jag kommer inte ihåg om jag kunde någon svenska alls när jag började skolan.”

Någon särskild rädsla för språkbytet i skolan kommer inte fram i intervjuerna, förutom den allmänna osäkerheten och nervositeten över att träffa läraren för första gången och de nya klasskamraterna. Tvärtom framkommer ofta en glädje och förväntan inför att få börja skolan.

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1929, gick sju år i skola. Hon har mycket positiva minnen från skolan. ”Första dagen. O, ja, jag kommer ihåg! (skratt) Mor hade stoppat en näsduk i min ficka, och sen när jag kom från skolan så sa mor att, nå hur var det i skolan? Oj, det var så roligt. Jag glömde att snyta mig! (skratt).” Hon minns särskilt timmarna när de började läsa och fick lära sig bokstäver. ”Jag trivdes i skolan faktiskt, så det gick jättebra i skolan hela tiden.”

En annan kvinna från Gränsälvsskolan, född 1937, berättar om skolstarten. ”Jag minns inte mycket av det. Jag minns när jag mötte min bästis, det var dagarna innan uppropet. Jag var på väg till affären i byn. Vi möttes där utanför affären och tydligen började vi prata...och så visade det sig att vi skulle börja skolan samtidigt och i samma klass. Och sen dess så var vi bästisar.”

En kvinna från Inlandsskolan, född 1942, berättar hur intresserad hon var av att börja skolan. ”Jag minns att det var spännande. Jag tyckte mycket om skolan, så det var en rolig tid.” En man från Gränsälvsskolan, född 1937, beskriver första dagen i skolan som en högtidsdag. ”Hemma fick man lära sig att det blir uppprop, och när de ropar ditt namn, då ska du säga JA högt. Och det var ju samling. Det var nog kanske hela skolan. Ja i alla fall blev man upppropad och så småningom anvisad till sin sal och det var väldigt spännande. Det var nyfärgsatt och rent och fint i skolan, och så fick man en egen bänk.”

En man från Gränsälvsskolan, född 1935, beskriver skolgången som helt normal. ”Ja vad jag kan se nu så det var ju och det är en helt normal skolgång, och jag tror att lärarna också sporrade mig sen för att de var bekanta med mina föräldrar. Jag ser då ingenting negativt i alla fall på skolgången inte, utan jag tycker att det var helt okej. Jag såg ju alltid till att jag kunde läxorna...för då fick man ju läsa, om inte annat psalmverser...skulle man kunna utantill.”

Men det fanns också de som kände sig obekväma i skolan. En man från Inlandsskolan, född 1950, berättar: ”Jag var inte alls intresserad, det var ju gymnastiktimmarna, men jag gjorde väl vad som behövdes, för jag vart ju aldrig kvarsittad.” En man från Gränsälvsskolan, född 1930, minns att han första skoldagen hade en lapp med sig där de skrivit hans namn. Den första läraren var snäll, men han trivdes inte i skolan. ”Jag var mycket med farsan, och farsan svor så in i helvete så jag fick ärva det där. Jag svor också mycket där (i skolan). Jag gillade jobbet bättre än skolan.” En man från Inlandsskolan, född 1939, berättar hur han skämdes när han efter en tid i skolan blev förflyttad till hjälpklass. Skolavslutningen hade en militärisk prägel som var skrämmande för honom. I en del fall verkar äldre syskon ha hjälpt de yngre med språket innan skolstart. En man från Gränsälvsskolan, född 1924, berättar att hans två år äldre syster enbart pratade svenska hemma ett tag för att syskonen skulle lära sig språket fortare.

Tidpunkten för skolstart var inte alltid strikt reglerad utan kunde styras av slump och tillfälligheter. En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1925, berättar att hennes mamma var släkt med läraren. Hemma pratade de ganska mycket svenska eftersom hennes mamma arbetat som hembiträde i Boden. Då frågade mamman om hennes flicka inte fick börja ett år tidigare

eftersom hon inte hade någon att leka med. ”Och så fick jag fara till skolan när jag var sex år. Jag trivdes så bra...då följde jag med mina bröder. Och jag fick penna och papper utav lärarinnan och lyssnade på när det var genomgång...och jag tyckte det var så jätteroligt så jag följde...jag vet inte hur länge jag gick där, men sen började jag ju i skolan och samma fröken till ettan hade jag.”

En liknande tidig skolstart som var ännu mer slumpartad skedde för en kvinna från Inlandsskolan, född 1948. Hon beskriver hur distriktssköterskan i byn kom förbi med sin dotter, som var ett år äldre och skulle börja skolan. ”Hon slängde mig på pakethållaren och sa, att ni leker bara tillsammans, det är lika bra att du också börjar skolan samtidigt. Då började jag ett år före, men det var ju bara fem dagar in på nästa år. Så länge jag gick skola så var jag därför alltid yngst.” Bara några år senare startade en helt ny pedagogisk verksamhet i Inlandsbyn. Det var en lekskola som inrättades som en nystartad försöksverksamhet i början av 1950-talet. En kvinna, född 1946, berättar att hon fick gå två veckor i lekskola innan skolstart. Det speciella var också att där talades enbart finska. Det är ett av få exempel bland de intervjuade där skolstarten anpassats efter att finska var modersmål hos en avgörande majoritet av barnen.

För de som bodde utanför huvudbyn där skolan låg kunde skolvägen vara lång. Det gällde särskilt före andra världskriget då vägar saknades på vissa håll och inga skolskjutsar ännu ordnats. En kvinna från Gränsälvs skolan, född 1925, berättar att hon åkte på hemgjorda skidor till skolan med sina bröder. En annan kvinna från Gränsälvs skolan, född 1931, berättar: ”Jag var liten till växten. Första dagen i skolan...det var inte som nuförtiden att föräldrarna följer. Vi måste fara själva och jag hade väl ungefär en kilometer till skolan. Och sen mötte jag en farbror uppe på vägen och han var med en häst...han frågade vart jag skulle när jag var på vägen, men jag sa jag ska till skola. Men är du så stor? Du är så liten än (skratt!)” Själva skolgången upplevde hon inte som så intressant. ”Det var nog lite trögt men man måste ju gå dit ändå. Jag var inte så hemskt intresserad inte.” En annan kvinna från Inlandsbyn, född 1946, hade också lång väg att gå till skolan. Hon bodde en bit utanför byn och de var kanske tio barn som promenerade tillsammans till och från skolan i alla slags väder. ”Jag trivdes i skolan. Jag hade inga busfasoner för mig och skötte skolan bra. Det var som en andra hem om man säger.”

På 1950-talet fick barnen börja åka skolskjuts. En kvinna från Inlandsskolan, född 1952, berättar hur de var ett gäng som bodde i en angränsande by och att de först fick gå eller åka skidor tre eller fyra kilometer till landsvägen. Där lämnade de skidorna och fick åka skolbuss till skolan. Sedan tog de skidorna efter skolans slut och åkte hem på dem.

5. Barnens upplevelser av skolan

Sverige var fortfarande i början av 1900-talet ett utpräglat jordbrukssamhälle. Det gällde i ännu högre grad för Tornedalen. Där fanns en tydlig hierarki med prästen, länsman, tullaren och andra tjänstemän, kanske också en handlare, som ”herrar” på toppen av den sociala pyramiden.

Där under fanns självägande hemmansägare som hade hög status och så en differentiering i hantverkare, torpare, backstugusittare och fattighjonen lägst ner. Tornedalen hade traditionellt en betydligt högre andel backstugusittare än Norrbotten som helhet.⁸⁰ Det nya klassamhälle som växte fram under mellankrigstiden avspeglade sig också i skolans värld. När folkskolor började byggas på landsbygden kom lärarna in som en ny statusfylld yrkesgrupp tillsammans med andra tjänstemanna- och serviceyrken.

5.1 Skolans yttre miljö

Det kan vara svårt att föreställa sig hur den yttre skolmiljön var. Därför görs här en kort beskrivning av de två skolorna och skolgången i dem, så som de intervjuade själva kommer ihåg. Tidsperiod i skolan sammanfaller för många av de intervjuade med krigsåren, vilket i Tornedalen fick särskilda konsekvenser för skolgången.

Skolhusen blev tidigt en markant del av byns offentliga miljö. Genom de skolor som staten finansierade blev också skolorna symboler för nationalstaten Sverige. Deras närvaro förstärkte Tornedalens närvaro i det pågående nationsbygget. För skolbarnen representerade de snarare den utifrån kommande påverkan från svenskarna i ”södra Sverige”. För många barn stod skolbyggnaden också som symbol för bygdens klassamhälle, en byggnad där överheten styrde. Det blev också den byggnad där de under sju år av sin barndom fostrades i sin position som språklig och kulturell minoritet. Skolbyggnaden med sitt kunskapsförmedlande och fostrande innehåll placerade skolbarnen, byn och Tornedalen i relation till övriga Sverige.

Skolverksamheten gav också ett positivt ekonomiskt tillskott till befolkningen i byarna eftersom det gav nya arbetstillfällen. Det gällde exempelvis uppförandet av nya byggnader, lärar- och vaktmästartjänster, underhåll, snöröjning, uthyrning av rum till undervisning och lagning av skolmat. Det gav ett tillskott till familjens försörjning. En av de intervjuade i Gränsälvsskolan minns att i tredje klass byggdes en barnbispisning vid skolan där hans mamma fick jobb och där en faster skötte matlagningen. Andra hade föräldrar eller släktingar som arbetade som lärare.

Utformningen av skolmiljön är samtidigt en mätare på hur välfärdssamhället utvecklades. Med ökande levnadsstandard ökade också antalet skolbarn i byarna. Det medförde att skolsalarna inte alltid räckte till. En del av skolundervisningen bedrevs därför periodvis i privata hem för att få plats med det ökade antalet skolbarn. För att få en känsla av hur skolbyggnaderna bidrog till skapandet av skolmiljön, men också hur skolorna bidrog till att utforma byns sociala miljö, beskrivs här de två skolorna och övriga offentliga byggnader i de två byarna med hjälp av de intervjuades minnesbilder.

⁸⁰ Elenius2007, 166–184.

Inlandsskolan beskrivs som en stor byggnad i två våningar med centralvärme och barnbespisning. I källaren fanns en bastu där de fick bada någon gång då och då. Skolhuset blev också en social samlingsplats för ungdomarna. En av de intervjuade kvinnorna minns särskilt biblioteket som låg i en separat byggnad och var öppet på lördagarna. ”Ja på lördag gick vi alla som ett gäng till biblioteket och lånade böcker. Sen träffades vi på söndag kanske och lekte med varandra.” I byn fanns även ett Folkets hus och en biograf. Filmerna som visades var alltid på svenska, inte på finska. Därutöver fanns byggnader för religiösa sammankomster, affärer, post och liknande. Skolhuset var en tydlig del av byns offentliga miljö.

Gränsälvsskolan fanns från början i en relativt liten byggnad och de som började skolan i början av 1930-talet hade mycket enklare skolförhållanden än de som började på 1950-talet. Toaletten var ett utedass. Det fanns en vedkamin i varje klassrum. Det eldades också med en kakelugn inne i skolan. Därför gick det åt mycket ved. Pojkarna brukade hjälpa vaktmästaren att dra upp ved på kälken. Vid andra världskrigets början stod den nya stora tvåvåningsbyggnaden klar. Där fanns också en gympasal och en slöjdsal. Även i Gränsälvsskolan fanns religiösa byggnader, affärer och post. Skolområdet var en viktig del av byns offentliga miljö.

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1925, beskriver hur hon tillhörde den årskull som fick börja skolan i en nybyggd skolbyggnad, men att de däremot inte hade någon skolmatsal utan fick ta med sig en smörgås och en flaska med fil eller mjölk hemifrån, som de åt i korridoren. En man från samma skola, född 1924, minns också att de fick ha med sig maten själva till skolan. ”Jo nog kommer jag ihåg att vi fick ju ha med oss en liten väska, och då hade man mjölk och en macka.” En man från Gränsälvsskolan, född 1938, berättar att en del elever fick lektioner i privata hem som hyrdes ut till skolan eftersom alla elever inte rymdes i skolhuset.

5.2 Situationen under kriget

Skolgången och skolmiljön påverkades påtagligt när andra världskriget bröt ut. Genom att Finland angreps av Sovjetunionen 1939 så pågick kriget från första början på andra sidan Torne älv. När Finland allierade sig med Tyskland 1941 mot Sovjetunionen blev landet ännu mer påtagligt involverat i det storpolitiska världskriget. Kriget kröp in på bara skinnet på de svenska tornedalingarna när de tyska trupperna retirerade norrut hösten 1944 och vintern 1945. Tyskarna brände då ned bebyggelsen i finska Tornedalen. Finska flyktingar med tillhörigheter och husdjur flydde brådstörtat över gränsen till Sverige. Första anhalten var svenska Tornedalen.

Undervisningen i Inlandsskolan blev särskilt påverkad av krigsåren. Där inkvarterades finska flyktingar så att barnen blev lediga från skolan. En kvinna från Inlandsskolan, född 1935, berättar om krigsåren. ”Sen kom de där flyktingarna från Finland. Vi fick inte gå i skolan på ett år. Vi var hemma helt och hållet. Fick jobba.” Uppgiften om att undervisningen var nedlagd ett

helt år är inte verifierad, men upplevelsen av total nedläggning vittnar om den omvälvande påverkan som kriget hade på skolgången.

Även Gränsälvs skolan blev påverkad eftersom den låg precis vid finska gränsen. En kvinna, född 1931, berättar hur de fick ha skola på flera ställen i byn när den svenska militären tog över skolan. ”Jo, jag tror jag gick femman och sexan i skolbyggnaden men då hade vi två klasser tillsammans. Men sen var det ju den där mörkläggningen under (finska) Vinterkriget, oj, vad jag var så rädd när jag kom hem. Det var så lång väg och du vet när det var mörkläggning, det var mörkt överallt.” En annan kvinna från Gränsälvs skolan, född 1929, bekräftar detta. ”O ja, det kommer jag ihåg, det kom ju mycket soldater till byn och de invaderade ju skolan så skolan fick hyras ut på byn. Jag vet att vi hade hemma en klass, jag tror att det var fyran, och trean tror jag gick hos en... bonde som hyrde ut ett rum åt skolan då, så jag gick hos dem.”

En man från Gränsälvs skolan, född 1933, bekräftar hur han fick gå i skola på fyra eller fem olika ställen i byn. Han fick aldrig undervisning i själva skolbyggnaden, som militären tagit över. Skolmaten fick de ta med sig hemifrån. En man från Gränsälvs skolan, född 1938, berättar att det sista krigsåret, då han började i första klass, fick de ta med mat själv, men under andra läsåret hyrde skolan in sig i en bondgård där man lagade lunch till skolbarnen.

När de finska flyktningbarnen fick undervisning i svenska Tornedalen uppstod den märkliga situationen att skolbarnen i svenska Tornedalen enbart fick prata svenska i skolan medan barnen från finska Tornedalen fick extra hjälp på finska. En man från Gränsälvs skolan, född 1938, började i första klass 1945 och kommer ihåg de finska skolbarnen: ”De hade ju flytt till Sverige – tornedalingarna från finska sidan. De var ju i byarna i Tornedalen och med oss i skolan hösten 1945. Då hade de hjälp utav en som lärde dem på finska, men de här lärarna som vi hade – det var på svenska.” Han minns att de finska eleverna gick i skola ett år i byn. Deras lärare var från Finland och undervisningsspråket var finska. De bodde inackorderade hos familjer i byn.

5.3 Lärarnas status i byn

I båda byarna hade lärarna en mycket hög status. En man från Inlandsskolan, född 1946, beskriver hur hans familj levde i en helt annan social värld än lärarna. ”Jo det var helt annat. Inte kunde man vara hem till en lärare, det gick ju inte. Inte under den tiden.”

En kvinna från Gränsälvs skolan, född 1929, upplevde att det fanns en social skillnad mellan de barn som hade lärare eller präster som föräldrar. De som hade studerat ansåg sig vara lite finare än de andra. ”Och det var ju då också lika...men ändå så tyckte de att de var lite, lite bättre... när de hade läst.” Också om man var släkt med läraren så upplevdes den sociala skillnaden. En kvinna från Gränsälvs skolan, född 1931, var släkt med en av lärarna men de bodde på olika sidor av byn så de umgicks inte med varandra. ”Nej, man var nog inte så mycket intresserad av dem, och man var ju rädd för dem egentligen. Herregud, de var ju bättre folk!”

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1932, beskriver hur det fanns en tydlig social klasskillnad i byn. ”Ja, det var ju lite bättre folk, lärarna, det var stor skillnad på den tiden. Ja, fast man träffade dem efter skolan så fick man niga på långt håll (skratt). Jag vet inte om det var lärarna själva som sagt att man ska hälsa. Det blev som automatiskt. Den tiden var det stor skillnad på lärarna och vanligt folk.” Som skolelev hälsade hon aldrig på liknande sätt på annat folk.

En man från Gränsälvsskolan, född 1937: ”Jag kommer ihåg...lärarna hade ju en hög status, och jag tyckte inte alls att det var fel. Jag tyckte att de skulle ha det, för de kunde så mycket. Man blev uppmanad hemma att om du möter någon lärare, eller andra (från det övre skiktet) så ska du hälsa på dem. Jag tyckte det var väldigt fint om någon lärare kom och besökte, men det var inte så många som kom.”

En man från Gränsälvsskolan, född 1935, berättar om sitt allmänna intryck av lärarna. ”Jag måste säga att vi hade fina lärare, det kommer jag ihåg. Det var inga våldsamheter. Jag har ju hört andra som berättat hur lärarna har varit men det var väldigt fina människor. Jag tror att det bidrog till det här, att båda var från bygden och byarna...lärarinnorna, de förstod ju oss. Den känslan har jag kvar att det var bybor.”

Vid tiden för andra världskrigets slut hade flera generationer av utbildade lärare examinerats sedan seminariet i Haparanda öppnades 1875. Läraryrket var vid krigets slut ett etablerat yrke.⁸¹ En man från Gränsälvsskolan, född 1938, beskriver lärarnas sociala bakgrund. ”Ja, en del kom ju från bondefamiljer. Men sen var det ju, om man säger, tjänstemän, tullare och sådana som hade barn, och de utbildade sig till lärare.” En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1937, minns att det var flera tullardöttrar som blev lärare. ”De hade väl tidning hemma och de kanske också lärde sig svenska.”

5.4 Lärarnas sociala engagemang

Lärarnas inflytande och status låg inte bara i att de var utbildade och styrde med hjälp av ett övergripande statligt regelverk. De påverkade också barnen genom att de engagerade sig i byns aktiviteter på fritiden.

En av de manliga lärarna i Inlandsbyn, som var enbart svensktalande och kom söderifrån, var mycket aktiv i föreningslivet i byn. Han satte exempelvis upp nyårsrevyer och var initiativtagare till idrottsrörelsen i byn och andra folkrörelser. Det sågs inte med goda ögon från alla håll. En kvinna, född 1938, berättar att det fanns laestadianska lärare som tyckte fruktansvärt illa om det han höll på med: ”Men det brydde han sig inte om.” Samma lärare beskrivs av andra som tolerant mot det finska språket.

⁸¹ Tenerz 1942.

En annan kvinna, född 1946, berättar: "Hörrudu, han tyckte om finskan...han var en sådan där skojsfrisk lärare så han skrattade när barnen pratade finska. Han tyckte inte det var något problem, så jag tror att de som gick i hans klass hade mycket lättare än vad vi hade." Den laestadianska läraren, som var kritisk till honom, råkade ut för en del elever som satte häftstift på hans stol. Den svenskspråkige läraren beskrivs också som rättvis, exempelvis av en man, född 1935: "Han gav betyg efter dina kunskaper. Så var det inte med alla. Böndernas ungar, som var lite mer än andra, fick bättre betyg. På den tiden...föräldrarna bar ju kött åt dem och potatis och allt möjligt...ja, mina barn får bra betyg. Man skulle se upp till dem (storbönderna). Det var ett tydligt klassamhälle."

Exemplet med den manliga läraren i Inlandsbyn beskriver också komplexiteten i det språkbyte som skedde under 1940- och 1950-talet. I skolan var det ett tvång att inte få prata sitt finska modersmål, men den svenska kulturen förde också med sig någonting nytt som attraherade de unga. Och den svenska kulturen efter andra världskriget blev i sin tur starkt påverkad av den amerikanska kulturen. Det bröt den inåtvändhet som präglade Tornedalen. Det kan förklara varför ungdomarna allt mera började prata svenska och att så få av de vuxna öppet protesterade mot försvenskningen.

Även i Gränsälvs skolan blev en del lärare mycket engagerade i byns föreningsliv. En man från Gränsälvs skolan, född 1937, beskriver hur barnen såg upp till en del av lärarna. "Det fanns en Jordbrukare-Ungdomens Förbund, jordbrukarnas ungdomsförbund, och där tror jag att någon av lärarna hade startat...och sen idrott." Lärarnas engagemang innebar även att omvärldsperspektivet vidgades. En kvinna från Inlandsskolan, född 1948, kommer särskilt ihåg en yngre lärare som hjälpte dem att samla pengar till en skolresa. De tillverkade saker och sålde. Pengarna räckte till en resa till södra delen av Sverige och ändå fick de över pengar som fördelades mellan eleverna. En man från Inlandsskolan, född 1946, minns cykelutflykter som de fick göra på hösten som någonting som bröt av vardagen. Skolan gav ett nytt innehåll till det dagliga livet. Det var gymnastik en gång i veckan. Han minns att de fick de plocka lingon till barnbespisningen i skolan och lära sig engelska.

5.5 Sociala skillnader i klassrummet

De sociala skillnader som barnen upplevde i byn tog sig andra former i klassrummet än ute i samhället. Efter skoltiden var föräldrarna ansvariga för sina barn, men så var det inte i skolan. Där var det lärarna som hade det ställföreträdande ansvaret och de hade makten att tillrättavisa. I den socialt utökade familj som skolklassen utgjorde kunde det bli både pinsamt och smärtsamt för den enskilde eleven.

Social förödmjukelse inför klassen

En kvinna från Inlandsskolan, född 1935, växte upp i en hantverkarfamilj där pappan hade ett yrke som inte hade så hög status. Det utnyttjades av den lärare som hennes bror hade för att

sätta honom på plats. När brodern gick i skolan fick han gå fram till tavlan och skriva pappans yrke på tavlan. Den intervjuade fick reda på det i vuxen ålder eftersom hennes bror blev så arg när han såg sin gamla lärare på byn. Hon undrade varför han blev så arg och då berättade han om händelsen för henne. ”Och jag sa att, men gjorde du det? Nå, men vad kunde jag göra? Jag var ju tvungen att skriva det.” Den intervjuade beskriver hur hela klassen hade skrattat och haft roligt åt brodern. Pappans yrke användes som ett nedsättande skällsord. Hon upplevde det som en orättvis bestraffning grundad på sociala skillnader. Att läraren kunde göra så tycker hon än i dag är obegripligt.

Det var de fattigaste som blev slagna

En man från Inlandsskolan, född 1935, blev agad med ris inför hela klassen därför att han pratat finska på rasten. Han hade låg social status eftersom föräldrarna hade ett mindre jordbruk i en perifer ”ödemarksby” och att han därför bodde i arbetsstugan. Han konstaterar att den sociala statusen bestämde vilka som fick äga i skolan. ”Jag tror att på den tiden var det lite skillnad på vem man kunde slå...för att om det till exempel var ett lärarbarn, då fick man inte slå i en sådan där (skratt).”

Lärarna behandlade barnen olika

En man från Inlandsskolan, född 1938, gillade aldrig att gå i skolan för han upplevde att det var skillnad på hur rika och fattiga behandlades. ”Nej, jag gillade inte det där av sådana orsaker som jag nämnde...och sen var det ju...lärarna var ju så på den tiden, att om man kom från en fattig familj så var man inte någon god elev helt enkelt. De som gav ost och kött och mjölk och sådant där, de eleverna tilltalades på ett helt annat sätt. Det märkte jag och det var många med mig.” Han trivdes aldrig i skolan och upplevde sig som en hackkyckling. Det handlade inte bara om språket utan att det fanns klasskillnader som bestämde hur barnen behandlades. ”Den känslan har jag haft hela tiden.” Han tror att han hade trivts bättre om han blivit behandlad som en jämbördig elev, men så var det inte. En kvinna från Inlandsskolan, född 1938, upplevde däremot inte att skolbarnen behandlades olika utifrån om de hade det bättre eller sämre ställt. Den intervjuade mannen och kvinnan är lika gamla och gick förmodligen i samma klass. Det visar hur olika man kan uppleva samma situation. Kvinnan upplevde att det var värre en generation tidigare. ”Då var det värre när vår pappa gick skola. Pappa kom från ett fattigt förhållande och läraren frågade och frågade de andra barnen, men pappa blev aldrig frågad, men det var en gång som han råkade fråga honom, och pappa kunde allt som ett rinnande vatten. Alltså de såg ned på arbetarungar.”

Det övre skiktet var ett slags adel

En man från Inlandsskolan, född 1939, beskriver hur en lärare frågade honom i vuxen ålder varför han blev satt i hjälpklass. Han svarade att det var för att hans far inte hade råd att ge kostekar till rektorn. Den intervjuade visar ännu i vuxen ålder ett ursinne mot dem som han uppfattade som dominerande personer i byn och kommunen, som han menar var nazistiskt

influerade. ”Det som var det hemska, det var rektorns roll hemma i byn. Jag retade mig på att en av storbönderna gick dit med kobogar på hösten. För att barnen skulle få bättre betyg. När min far hade skjutit älg så kom han dit och ville ha stekar från älgen, som han inte har besvärats något över.” Han beskriver det övre skiktet i lokalsamhället som storbönderna men också de som hade hand om posten och telefonen, polisen i kommuncentrat och andra. De var enligt honom en slags adel. De sociala skillnaderna i samhället återspeglades i hur barnen behandlades i skolan.

Språket som en klassfråga

I båda skolorna var småskollärarna ofta från byarna runt omkring. De var tvåspråkiga och kunde prata finska med barnen och med befolkningen. Folkskollärarna var mycket oftare inflyttade söderifrån och enbart svensktalande. Det var också bland dem som de mer hårdföra lärarna fanns, som var nitiska i sin bestraffning. De svensktalande lärarna umgicks med andra som kunde svenska. En av de intervjuade männen från en utanförbyggande by till Inlandsskolan, född 1939, berättar att han upplever att språket var en klassfråga. ”De finare familjerna talade ju svenska. Annars var det bara kringresande gårdfarihandlare och liknande personer som inte kunde finska.” Bland skolbarnen var det ofta de som kom från utkantsbyarna, som enbart pratade finska när de kom till skolan. En kvinna från Inlandsskolan, född 1941, tillhörde själv ett tjänstemannaskikt i byn. Hon tyckte sig se en viss social skillnad i hur familjerna umgicks med varandra, men tänkte aldrig under skoltiden på att det fanns någon skillnad på hur lärarna behandlade eleverna.

Föräldrarnas behov av hjälp påverkade skolgången

Det kunde också vara föräldrarnas behov av hjälp hemma som påverkade skolgången. En kvinna från Inlandsskolan, född 1938, berättar hur hon och hennes syster turades om att vara hemma varannan dag eftersom mamman hade en allvarlig sjukdom. ”Mamma hade älskat historia och alla dessa krig och årtal, så mamma stod och diskade och hon hade ingen bok framför sig, och hon diskade och förhörde oss på alla årtal. Mamma var väldigt begåvad och hon hade ett bra minne också, herregud ändå dikter och allting. Svenska dikter. När jag gick ut sjuan så kom min lärare hem till oss och sa, jag tycker det är fruktansvärt att flickan inte får fortsätta, för då skulle man ha börjat på realskolan, att hon om någon borde få fortsätta. Men man hade inte råd, inte hade man råd att fara till realskolan.”

Att bli satt i hjälpklass

En man från Inlandsskolan, född 1939, beskriver sin första kvinnliga lärare som väldigt fin. ”Hon kanske inte ville ställa för stora krav på oss. Vad gjorde man, man försökte räkna och man försökte ju...men egentligen, slutresultatet blev ju ingenting.” En annan lärare försökte få honom att gå in för skolan. ”Han sa åt mig att om du läser läxorna lika bra fortsättningsvis som du har gjort igår, för du har svarat på alla frågorna rätt, då behöver inte du gå till hjälpklassen. Jag gick ju inte dit, jag blev buren till hjälpklassen (skratt).” Humorn och skrattet är ett sätt att

bära med sig minnena från barndomen. Många av de intervjuade tillfogar ett litet skratt när de berättar om saker de varit med om som berör dem. Men det är ingen tvekan om att starka känslor ligger under ytan.

En man från Inlandsskolan, född 1950, minns att en del blev kvarsittare och fick gå om ett år. ”Vi hade ju två killar som vart kvarsittad i min klass. Och jag har inget minne, var de alltså, var de så dåliga eller? Jaja, och jag var ju busig som fan, jag borde ju ha fått (skratt). Men jag tror alltså, jag tror inte jag hade så bra svenska när jag började i skolan, för att det var så mycket finska i vår (släkt)... så det är säkert i skolan som man har fått börja lära sig.”

Att överträda klassgränsen i byn

Det kunde också bli problematiskt att överträda klassgränsen. En kvinna från Inlandsskolan, född 1948, kom från ett hem där de inte hade så mycket pengar och absolut inte så många inventarier i hemmet. Föräldrarna umgicks aldrig med lärarna. ”Nej, de var väl...de var ju som högre stående väsen. Inte skulle de väl komma (hem till oss).” När hon blev kompis med en av de svenskspråkiga klasskompisarna trädde hon in i en ny värld. De var svenskar, hade hög social status och umgicks med lärarna. ”Och då kom ju några av lärarna när de hade någon...julfester eller något sådant och jag fick vara med. Så att man träffade ju dem där, typ privat. Men man pratade ju aldrig med dem.” Hon upplevde det som att slitas mellan två olika världar. Hemma var det enkelt och spartanskt. ”Och så kom jag in till en familj där mamman spelar piano...man sitter och lyssnar...och fina tavlor på väggarna...och en mamma som pratar och berättar om blommor och blommor och blad och hur du ska laga maten...så det fick jag lära där i dessa fina...och de hade ryamattor som var tjocka som...”. Hemma hade hon bara hört finska låtar på 78-varvsskivor, men kompiserna hade en bror som var äldre. Där hörde hon för första gången jazzpianisten Jan Johansson. Hon hade aldrig hört någonting sådant förut. Det gjorde ett djupt intryck på henne.

Vaktmästaren en ventil i språkförbudet

Under skoltid var det förbjudet att tala finska, men det fanns också ventiler i språkförbudet. En sådan var vaktmästaren i Gränsälvs skolan. Av de intervjuade har både männen och kvinnorna berättat om honom. En kvinna från Gränsälvs skolan, född 1934, berättar: ”Han eldade hela skolan med ved. Och det fanns inga vattentoaletter utan utedass, så nog fick han jobba, stackaren. Han var en så snäll och fin man. Han pratade finska (med oss), men nog tror jag han kunde lite svenska för han pratade med lärarna svenska.” En annan kvinna, född 1925, beskriver hur de hade en så pass vänskaplig relation med honom, att de till och med kunde reta honom. ”Vi brukade alltid passa på när vaktmästaren höll på och eldade, då brukade vi skoja med honom för han hade ju fullt med ved. Han bar ju på ved, han kunde ju inte rå på oss, så vi var och nöp honom. Så sen när han slängde ned vedtråden så satte han ju i väg efter oss.” Pojkarna och flickorna hade olika slags relationer till vaktmästaren. Flickorna hjälpte aldrig till med veden, men det gjorde pojkarna frivilligt ibland. De kunde hjälpa honom att bära in vatten eller dra

kälken med ved. Förhållandet till vaktmästaren verkar ha varit informellt och kamratligt, och på finska. Han fungerade som en länk till det finska språket under skoldagen. Han talade barnens modersmål, det som var helt dominerande i byn och i hemmen.

5.6 Arbetsstugornas barn

Tidigare har beskrivits hur arbetsstugor inrättades i vissa av kyrkbyarna där större skolor fanns. Syftet var att fattiga barn och de som bodde långt från skolan skulle kunna bo i internat i arbetsstugorna och gå i skola i kyrkbyn. Eftersom barnen i arbetsstugorna hade en stämpel på sig att vara fattiga så fick de med automatik lägre status i byn. Det fanns arbetsstuga i en av de två undersökta byarna. De nedanstående intervjuade som beskriver eller kommenterar arbetsstugorna, gick i skola mellan 1932 och 1960.

En hård miljö

Bara tre av de intervjuade gick själva i arbetsstugan. En av dem, en man, beskriver hur arbetsstugubarnen gick i byskolan på dagen och att den slutade vid två-tre-tiden: ”Sen när skolan var slut hade man några timmar kul men man var tvungen att vara inne klockan sex. I smyg pratade man finska. Man fick sin grötportion på kvällen och sen var man tvungen att tvätta sig och...sen var det ju läggdags igen. Det är klart, jag var kanske inte enda livliga pojkene. Där fanns flera stycken som var lite livliga av sig (skratt).”

Han beskriver tiden på arbetsstugan som en svår tid. ”Det hade ju kanske sina för- och nackdelar, för jag hade nog blivit döpt som ADHD-barn. Man var ju på arbetsstugan för att man var tvungen. Man fick fan inte prata finska...du fick ett straff. Den miljön kanske inte var anpassad för de som var lite svagare, så det var en egentligen väldigt hård miljö. De som var chefer där hade ju inte minsta tillstymmelse av aning hur barn fungerar, för de har inga egna barn. Ja det var egentligen...i lumpen kallade man det för pennialism eller sadism.”

Övervakade dygnet runt

En viktig del av arbetsstugans altruistiska idé var att barnen skulle få mat och rena kläder. Arbetsstugorna inrättades som nämnts 1902 på grund av en omfattande hungersnöd i norra Sverige. En annan målsättning var att de skulle lära sig en god hygien, att utföra arbeten i stugan och lära sig praktiska hantverksgöromål. Slutligen fanns målsättningen att barnen skulle övergå från att prata finska till att prata svenska. Eftersom de inte bodde hemma utan på arbetsstugan var de i princip förbjudna att prata sitt modersmål dygnet runt, varken i klassrummet i skolan, på skolgården under rasterna eller i arbetsstugan efter skolan. Den sociala fostran gick hand i hand med den nationella fostran och skapade för arbetsstugubarnen en total institution som övervakade deras inre dygnet runt.⁸² Var de än var under dygnets timmar kunde de uppleva att de var övervakade av antingen läraren eller arbetsstuguföreståndaren. Majoritetssamhällets

⁸² Goffman 1983.

representanter blev för dem väktare av den svenska kulturen, som förbjöd dem att uttrycka sig på sitt modersmål.

En av männen berättar: ”I arbetsstugan var det straffat om man pratade finska.” Ändå överträdde de förbudet och pratade finska när de gick ut. Det var så mycket lättare att prata finska när de var i sjuårsåldern. Han upplevde att flickorna pratade mer svenska än pojkar. ”När man var i arbetsstugan och var ute och höll på med någonting, då var det finska grabbarna emellan, men flickorna ville prata svenska.” Trots förbudet så ser han också fördelar med arbetsstugan. ”Vi led ingen nöd och vi hade kläder och sådant. Jag vet inte varifrån de fick de där kläderna. Jobba fick man också göra, bära in ved och sådant där. En kväll i veckan så kom en skomakare och lärde oss laga skor.” En annan man bodde de två första åren på arbetsstugan därför att familjen bodde en bit utanför byn. Därefter började kommunen med skolskjuts i mitten av 1950-talet. Han har inte så många kommentarer kring vistelsen där. ”Ja, det gick väl det också.” Mer än så säger han inte, men den lakoniska kommentaren innehåller inte heller någon glädje.

Andras berättelser om arbetsstugan

De flesta av de intervjuade bodde aldrig själva i en arbetsstuga, men det de fick höra från arbetsstugorna blev ändå en del av deras minnen av livet som barn i byn, precis som andra händelser i byn införlivades i deras barndom. Det som hände på arbetsstugorna skedde alldeles i deras närhet. Som barn kunde de också lätt sätta sig in i situationen för arbetsstugubarnen.

Det kunde också vara någon av föräldrarna som gått på arbetsstuga, som en kvinna från Inlandsskolan, född 1935. Hon sa att hon särskilt tänkte på barnen i arbetsstugan som aldrig fick prata sitt modersmål finska. ”Som mamma...var från Finland...och inte kunde ett ord svenska.”

Bybarnens syn på arbetsstugan

En av de intervjuade kvinnorna, som bodde på hemgården i byn, minns att de inte fick vara i arbetsstugan där barnen från de utanförliggande byarna bodde. ”Det var en föreståndare där som var en hemsk människa. Hon skrek som en galning: Ut ungar härifrån! Ni har inte här någonting att göra!”. Arbetsstugubarnen fick inte heller springa hur som helst på byn efter skolan. De fick enbart hålla sig inom arbetsstugans område. Därför möttes bybarnen och arbetsstugubarnen endast i skolan.

Det var allmänt känt att det var hårt att gå på arbetsstugan. En av de intervjuade männen som bodde hemma berättar: ”De pratade om att det var inte så roligt alla gånger, att det var strängt. Det skulle vara precis efter vissa normer alltid. Föreståndaren var inte snäll av sig, av vad jag hörde av dem som var där.” En kvinna i Inlandsbyn berättar: ”De fick jobba hårt i arbetsstugan. Det var ju nästan självhushåll. Och barnen kunde nästan ingen svenska. Och sen när de hade en

gammnucka från södra Sverige som var föreståndarinna. De tog dem hemifrån för att barnen skulle lära sig svenska. Det var säkert många som var ledsna.”

En annan kvinna, bosatt i Inlandsbyn, berättar att hon tvärtom var lite avundsjuk på arbetsstugubarnen. Det var i samband med att hon en gång under skoltiden fick besöka en arbetsstuga på en julfest. ”Jag tyckte att de hade så fint, att de hade en säng och egen stol bredvid. Och där hade de vikta kläder där vid stolen. Jag, tyckte det var fantastiskt fint. Vi var ju två i varje säng hemma.”

Beskrivningarna ger lite perspektiv på de sociala förhållandena i Tornedalen och på den övriga landsbygden i Sverige vid den tiden. Fattigsverige kastade sin skugga över samhället ännu under 1930- och 1940-talet.

6. Metoderna för att lära svenska

Den överväldigande majoriteten av barnen hade finska som modersmål, men enligt den tidigare beskrivna direktmetoden skulle enbart svenska användas av lärarna och barnen i klassrumsundervisningen. Det var naturligtvis en svår pedagogisk situation eftersom även lärarens förklaringar gavs på det främmande språket.

Som tidigare beskrivits gavs ingen pedagogisk vägledning från Skolöverstyrelsen. I *Aktuellt från Skolöverstyrelsen* diskuterades i olika artiklar fördelar och nackdelar med att använda direktmetoden i inläring av främmande språk i högre utbildningar. När samma metod under namnet ”den helsvenska metoden” användes för de som gick i första klass i Tornedalen mellan 1948 och 1962 fanns ingen som helst pedagogisk diskussion i frågan.⁸³ Svenska uppfattades inte av Skolöverstyrelsen som ett främmande språk för skolbarnen i Tornedalen. Direktmetoden fortsatte att användas som språkinlärningsmetod i Tornedalen under hela 1950-talet och in på 1960-talet.

I Tabell 3 ser man hur användningen av finska och svenska såg ut i klassrummet och på rasterna bland de 32 intervjuade i Inlandsskolan och Gränsälvsskolan. Språkanvändningen är sammansatt utifrån de intervjuades egna utsagor om språkanvändningen.

⁸³ *Aktuellt från Skolöverstyrelsen* 1948–1962.

Tabell 3. Språkanvändningen i klassrummet och på rasterna hos de intervjuade skolbarnen i Tornedalen.

Språkdomäner	Inlandsskolan			Gränsälvsskolan		
	svenska	finska	tvåspråkighet	svenska	finska	tvåspråkighet
Språk i klassrummet	15		2	14		1
Språk på rasten	2	11	4	1	13	1

Antal intervjuade för ovanstående uppgifter är 17 i Inlandsskolan och 15 i Gränsälvsskolan.

Av intervjuerna framgår att det även fanns ett informellt förbud på båda skolorna mot att använda finska på rasterna, men de flesta av barnen överträdde förbudet och talade finska när de lekte med varandra. Det intryck man får när man jämför Tabell 2 och Tabell 3 är att från mitten av 1930-talet till slutet av 1950-talet var finska det helt dominerande språket i hemmet medan svenska var det helt dominerande språket i klassrummet. Det stämmer bra med de undersökningar som Kenttä och Weinz gjorde 1967 och som Jaakola gjorde 1969.⁸⁴ Skolan var som en svensk ö i ett hav av finska.

6.1 Lärarnas attityder till språkförbudet

Frågan om undervisningsspråk i skolorna i Tornedalen var uppe för diskussion bland lärarna redan i början av 1900-talet och ett försök gjordes 1914 att jämföra översättnings- och direktmetoden i klassrumsmiljö. Två geografiskt näraliggande skolor valdes ut, en i Kuoksu och en Vittangi. Där fick läraren i en av skolorna använda översättningsmetoden, alltså att använda finska som undervisningsspråk. Den andra läraren använde enbart svenska. Det pedagogiska resultatet ansågs vara likvärdigt för de två metoderna, alltså att barnen lärde sig svenska lika bra med de två metoderna. Vid en granskning av försöket femtio år senare kritiserades slutsatserna av Hugo Tenerz, den förre rektorn vid småskoleseminariet i Haparanda. Han menade att mätmetoderna varit allt för bristfälliga och att försöket pågått under alldeles för kort tid för att några relevanta slutsatser skulle kunna dras.⁸⁵

De lärare som beskrivs i intervjuerna i Inlandsskolan och Gränsälvsskolan var aktiva från 1930-talet fram till 1960-talet. Det har inte gått att intervjua dem eftersom de inte längre levde år 2015 då intervjuerna med de tidigare eleverna gjordes. Därför har två lärarenkäter använts som gjordes i anslutning till två utredningar om skolväsendet i Tornedalen. Den första enkäten publicerades i Finnbygdsutredningen, den statliga utredning om Tornedalens skolväsende som publicerades 1921. Den andra publicerades i en undersökning gjord av länskolnämnden i Norrbotten, som beställts av Skolöverstyrelsen och publicerades 1968.

⁸⁴ Kenttä & Weinz 1968; Jaakola 1971.

⁸⁵ Tenerz 1966; Elenius 2001.

Den ena enkäten gjordes alltså tidigare, och den andra senare, än på 1940- och 1950-talet då de flesta av de intervjuade tidigare eleverna gick i skola. I den första enkäten får man en mer konkret förståelse av hur tornedalska lärare såg på frågan om undervisningsspråk eftersom lärarna där fick ge beskrivande svar. I den senare enkäten får vi veta vad lärare och elever i slutet av 1960-talet ansåg om undervisningsspråket i skolan, men utan konkret motivering varför de tyckte så. Genom de två enkäterna går det ändå att följa en eventuell kontinuitet i attityden till undervisningsspråket.

När de statliga skolorna infördes med svenska som enda undervisningsspråk blev lärarna i Tornedalen utlämnade till en undervisningssituation där de inte hade något pedagogiskt stöd för att hantera språkfrågan. Både finansieringen och undervisningsmetoden på enbart svenska var helt ny. En intressant fråga är om de tvåspråkiga lärarna ändå fortsatte att använda sitt finska modersmål i undervisningen vid behov och om de ansåg att finska skulle användas i undervisningen i skolan.

Lärarenkäten från 1921

I enkäten från 1921 ställdes frågor om vilka undervisningsspråk som lärarna använde i undervisningen och hur de motiverade sin språkanvändning i skolan. Till de konkreta frågorna begärdes också lärarnas personliga åsikter om vad de ansåg. Totalt 134 lärare i Nedertorneå, Haparanda, Karl Gustav, Övertorneå, Korpilombolo, Pajala och Jukkasjärvi skoldistrikt besvarade enkäten. Av dem använde 46 procent finska som hjälpspråk i undervisningen och övriga enbart svenska.⁸⁶ De 134 lärarna representerar både låg- och mellanstadiet men intervjuer med elever som gick i skola på 1930-talet och framåt visar att finska huvudsakligen användes som hjälpspråk i lågstadiet. Om procenten lärare som använde finska enbart räknades bland lågstadielärarna så skulle andelen som använde hjälpspråk på lågstadiet därför vara betydligt högre än 46 procent. Enkätsvaren visar att det i början av 1920-talet fanns en viss pragmatisk hållning till undervisningsspråket. I Tabell 4 visas hur lärarnas användning av svenska och finska såg ut i skolan 1921 utifrån primärmaterialet till Finnbygdsutredningen. Ur de svar som lärarna angett som argument för användning av finska och svenska har jag kategoriserat dem i fyra kategorier: (1) pedagogiska, (2) funktionella, (3) kulturella och (4) nationalistiska.

Som framgår av tabellen övervägde pedagogiska argument bland de som använde finska som hjälpspråk. Det gäller särskilt de som ansåg att finska borde användas som hjälpspråk även i fortsättningen. Det fanns också några lärare som inte använde finska som hjälpspråk, men som ändå ansåg att man borde göra det av olika skäl.

⁸⁶ Elenius 2016, 13–47.

Tabell 4. Lärares argument för användning av undervisningsspråk i småskolor, mindre folkskolor och folkskolan i Tornedalen 1921 (n= 134)

Åsikt om undervisningsspråk	Argument	Använder finska som hjälpspråk	Använder ej finska som hjälpspråk	Sum
	Pedagogiska	22	5	30
	Funktionella		2	
	Kulturella		1	
	Nationalistiska			
	Ingen uppgift			
	Pedagogiska	19	24	104
	Funktionella	15	15	
	Kulturella			
	Nationalistiska	1	3	
	Ingen uppgift	5	22	
Summa		62	72	

Källa: Primärmaterialet till Finnbygdsutredningen 1921, Riksarkivet, YK107 (320), Sakkunniga angående folkskoleväsendet i de finsktalande delarna av Norrbottens län 1919.

Av de 62 lärare som använde finska som hjälpspråk ansåg 40 att de borde övergå till att enbart använda svenska. Det fanns alltså trots allt en tydlig opinion som pekade mot avskaffande av finska som hjälpspråk. Av samtliga 134 tillfrågade ansåg 104 lärare att enbart svenska borde användas medan 30 ansåg att finska fortsatt skulle användas som hjälpspråk. Det betyder att 78 procent ansåg att endast svenska skulle användas i undervisningen.

Utifrån samtliga svar var mer än hälften pedagogiskt relaterade. Ett typiskt pedagogiskt argument för att enbart använda svenska var att det inte var bra för nybörjare att blanda båda språken (kvinnlig lärare i småskola i Korpilombolo). Till stöd för undervisning på finska uttrycktes åsikten att det kunde var befogat med finsk undervisning för äldre barn som inflyttat från Finland, men att det inte lät sig göras av praktiska skäl (manlig lärare i folkskola i Nedertorneå), eller att bättre begåvade klarade sig bra med enbart svenska i skolan, men att de sämre begåvade inte klarade sig alls (kvinnlig lärare i småskola i Korpilombolo). Till de funktionella argumenten för att använda finska kan nämnas åsikten att den finsktalande befolkningen på svenska sidan av Torne älv hade släktingar på den finska sidan och behövde behärska finska för att kunna tala med dem, eller att ungdomar som flyttat hemifrån borde kunna brevväxla med sina föräldrar på finska (manlig lärare i folkskola i Nedertorneå).

Fokuseringen på pedagogiska och funktionella argument visar på en pragmatisk hållning hos lärarna, men det fanns också exempel på nationalistiska argument för att finskan helt skulle

uteslutas ur skolan, även om de var få. De anspelade tydligt på hotet från finska nationalister eller uttryckte att försvenskningen av Tornedalen var en nationalistisk mission. Ett typiskt sådant argument var att en återgång till finsk undervisning i skolorna skulle ge ”god näring åt den vid östra gränsen rådande tanken att genom finska språket verka för en återförening av våra trakter med gränslandet” (manlig lärare i Jukkasjärvi) eller att föräldrarna ”upprepede gånger uttalat förtrytelse över den fennomanska agitationen” (kvinnlig lärare i småskola i Karl Gustav).

Ett annat typiskt argument som anspelade på den förda språkpolitiken är att ”skulle finska språket införas i skolorna, vore ju vårt arbete på finnbygdens försvenskning, som hittills varit vår viktigaste uppgift, lönlöst” (kvinnlig lärare i folkskola i Nedertorneå).⁸⁷ I bedömning av lärarenkäten från 1921 måste man betänka att den gjordes i en tid då det utrikespolitiska klimatet mellan Sverige och Finland var mycket infekterat. Från svensk sida krävde man då att Finland skulle avträda Åland till Sverige. Finska nationalister kontrade då med att Tornedalen i så fall borde tillföras Finland. Det är därför förvånande att de tydligt nationalistiska argumenten trots allt var så få.

Att det fanns starka nationalistiska strömningar i lärarkåren är helt klart. När åtta lärare år 1928 skickade in en petition till Skolöverstyrelsen om införande av finska i folkskolan uppstod en häftig debatt i tidningarna där allmänhet och lärare engagerade sig. Den regionala vänsterpressen och rikspressen stödde införande av finska i undervisningen medan den konservativa pressen på regional nivå var emot. Utan tvekan var många lärare provocerade av den finska nationalismens aggressiva hållning mot Sverige vid den tiden, men av tidningsdebatten kring petitionen 1928 och av lärarenkäten från 1921 framgår att lärarkåren var delad i frågan precis som den allmänna opinionen.⁸⁸ Ett beslut togs i riksdagen 1936 om införande av frivillig finska i fortsättningsskolan. Enligt folkskolinspektören William Snell motarbetades genomförandet av beslutet av många lärare.⁸⁹ Trots att övervägande pedagogiska eller funktionella argumenten angavs i lärarenkäten 1921 för att enbart använda svenska som undervisningsspråk, så bör en klar nationalistisk inställning ha funnits bland de 104 lärare (78 procent) som ansåg att enbart svenska borde användas i undervisningen. Eller också var det så att det var de som var för svenska som hördes mest i tidningsdebatten.

Lärarenkäten från 1968

Bakgrunden till lärarenkäten 1968 är att både språkforskaren Nils-Erik Hansegård och den tidigare seminariektorn och utbildningshistorikern Hugo Tenerz publicerat kritiska granskningar av språkundervisningen i Tornedalen. Unesco hade 1963 publicerat en ny rapport som argumenterade för att barn kunde börja lära sig ett andra språk så fort de börjat i skolan.

⁸⁷ *Betänkande och förslag*, Riksarkivet, YK107, primärmaterialet till Finnbygdsutredningen; Elenius 2016, 13–47.

⁸⁸ Elenius 2001, 286–290.

⁸⁹ Snell 1976.

Det gick emot föreställningen att barn bara kunde lära ett språk i taget, vilket använts som argument för att enbart använda svenska som undervisningsspråk. Samma år publicerades vid lärarhögskolan i Stockholm en rapport som genom standardprov visade att skolresultaten i Tornedalen var sämre än i övriga landet.⁹⁰ Skolöverstyrelsen tillsatte därför 1967 en utredning för att undersöka vilka förändringar som kunde göras vid lärarutbildningen för att möta behoven hos den finsktalande befolkningen i Sverige. Utredningen genomfördes av länskolnämnden i Norrbotten och avgränsades till befolkningen i Tornedalen. Detta var den första statliga utredningen om skol- och språkpolitiken i Tornedalen sedan Finnbygdsutredningen 1921.

Utredarna vid länskolnämnden gjorde bland annat en enkät med 732 föräldrar, 472 lärare och 994 elever i Tornedalen om vad de ansåg om användning av svenska och finska i undervisningen. När man i enkäten 1968 slår samman kategorierna ”bra” eller ”ganska bra” visar det sig att 91 procent av lärarna och 82 procent av eleverna i Tornedalens skolor ville att svenska skulle vara undervisningsspråk med finska som hjälpspråk. Det ska noteras att alternativet att skolan bör fungera som hittills, men att de elever som önskar bör få undervisning i finska i alla stadier av grundskolan, fick stöd från 50 procent av lärarna och 65 procent av eleverna. Alla övriga alternativ där finska föreslogs bli obligatorisk i någon form fick relativt svagt stöd. Förslaget om undervisning enbart på finska de två första åren fick exempelvis stöd av 8 procent av föräldrarna, 6 procent av lärarna och 13 procent av eleverna.⁹¹

De två enkäterna från 1921 och 1968 visar på ett kontinuerligt mönster. När de första statskolorna etablerades 1888 var villkoret att svenska skulle användas i undervisningen. Språkpolicyen utvidgades sedan till samtliga skolor och endast svenska skulle användas som undervisningsspråk. Det blev en etablerad pedagogisk metod i undervisningen. Vi ser en åttio år lång kontinuitet för direktmetoden från 1888 till 1968. Det var inte så att stödet för att använda svenska i skolan avtog. Tvärtom verkar det ha ökat, med den skillnaden att på 1960-talet uttalades också ett tydligt stöd för att även använda finska eller meänkieli i undervisningen.

Vad gäller undervisning på modersmålet i skolan gjorde staten i början på 1960-talet skillnad mellan samerna och tornedalingarna. Utifrån Nomadskolutredningen 1960 fick de samiska föräldrarna själva välja om de ville placera sina barn i nomadskolan med även samiska som undervisningsspråk, eller i en helt svensk skola. En samiskspråkig skola byggdes ut parallellt med den ordinarie svenskspråkiga.⁹² Med tanke på att tornedalingarna befolkningsmässigt var betydligt fler än samerna, särskilt i Norrbotten, så måste det statliga förhållningssättet till tornedalingarna ses som diskriminerande. Båda minoriteterna talade finsk-ugriska språk och hade varit utsatta för en hård assimileringspolitik, men tornedalingarna fick ingen särskild skola

⁹⁰ Kenttä & Weinz 1968, 31.

⁹¹ Kenttä & Weinz 1968, 27 ff.

⁹² Henrysson & Flodin 1992.

med meänkieli på schemat. Staten var inte beredd att i deras fall lägga de resurser som krävdes för att i Tornedalen göra två parallella skolsystem, ett på finska och ett på svenska.

I Tornedalen fortsatte lärarna att bestraffa de elever som talade meänkieli i skolan. De särskilda statsägda skolorna i Tornedalen upphörde att existera 1940.⁹³ Därför kan man inte påstå att lärarna därefter var styrda av villkoren för statsskolorna från 1888 om att enbart svenska skulle användas som undervisningsspråk. Ändå fortsatte lärarna att använda den helsvenska metoden. Som nämnts fick de också stöd från föräldrar och elever. Man skulle kunna påstå att två självdisciplinerade system kommit att integrera med varandra; den laestadianska väckelsen som predikade en fatalistisk undergivenhet för överheten, och det nationalistiska metasystemet för utbildning som såg assimileringen av den finska kulturen in i den svenska kulturen som sitt slutmål. Till saken hör att laestadianismen var en del av Svenska kyrkan, den myndighet som vid sidan av länsstyrelsen var mest drivande bakom assimileringspolitik.

6.2 Småskollärarna och finskan

Från början var utbildningen till småskollärare vid seminariet i Haparanda meänkielispråkig och riktades explicit mot de meänkielitalande i Tornedalen. Men gradvis skedde en förändring. Från början av 1880-talet började krav ställas på förkunskaper i svenska för att bli antagen till seminariet. Efter ansökan från seminariets föreståndare förlängdes utbildningen från och med höstterminen 1884 med ett tredje år. Samtidigt förordades att undervisningen i årskurs tre skulle hållas enbart på svenska medan den i årskurs ett och två fortfarande skulle hållas på finska. Från 1891 ändrades undervisningsspråket till enbart svenska samtidigt som vissa förkunskaper i svenska krävdes av eleverna för att bli antagna till seminariet. Nästa steg var att man på seminariet gick över till att använda direktmetoden i undervisningen. År 1912 togs finska bort helt och hållet från läsoordningen.⁹⁴ Från att ha varit ett seminarium för meänkielitalande lärare hade det nu förvandlats till en svenskspråkig läroanstalt.

Under de många decennier som direktmetoden använts verkar det ha funnits sprickor i muren av språkförbud. En del av de tvåspråkiga småskollärarna från bygden använde ibland finska som hjälpspråk i de första klasserna även om huvudregeln var att enbart svenska skulle användas. Ett gemensamt mönster för Inlandsskolan och Gränsälvs skolan är att de två skolorna hade kvinnliga småskollärare under de två till tre första skolåren. Dessa hade själva finska som modersmål och kom antingen från byn eller från näraliggande byar och var alltså tvåspråkiga. Lärarna på mellanstadiet var i högre grad män. De kom också i högre grad från svensktalande bygder och talade enbart svenska.

Ett av problemen var att lärarna själva hade svårt att använda svenska. En man från Gränsälvs skolan, född 1924, berättar att hans första lärare var tvåspråkig. ”Hon pratade, hon

⁹³ Tenerz 1963, 355.

⁹⁴ Tenerz 1925; Pekkari 1983, 184; Elenius 2007a.

försökte prata svenska i alla fall, fast hon var ju lika lite duktig på svenska som vi, vet du (skratt). Det var inte något fel i det, men det var väl bara i nödfall (som hon använde finska). De fick ju inte använda. Det var ju meningen att vi skulle lära oss svenska. Så vi fick inte prata finska i skolan.” Han upplevde inte språkförbudet som något stort problem. ”Det gick ju ganska fort att lära sig de där två orden när man (skratt) fick hjälp utav (läraren).”

Flera av de intervjuade har diffusa minnen av hur de lärde sig svenska i småskolan. En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1925, berättar att lärarinnan var tvåspråkig, men hon har inget minne av om lärarinnan också använde finska i klassrummet. ”Vi fick inte använda finska. Det var liksom ett sätt att lära sig det där, att man skulle inte (prata finska).”

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1931, minns att hennes första lärarinna var tvåspråkig. Hon tror att lärarinnan förmodligen pratade finska med dem i början. ”Jo det måste hon ha gjort...annars skulle vi inte förstått.”

En man från Gränsälvsskolan, född 1933, minns inte riktigt metoden i skolan. ”Det kommer jag inte ihåg hur man började, men det var ju att man fick börja skriva och så där...när hon pratade så försökte man hänga med, men det var svårt. Man fick säga efter henne men då ville man ju bara säga på finska...på meänkieli. Det kan hända att om hon blev lite stött på oss och när vi inte kunde det där, så kunde hon säga på finska det där sedan.”

En man från Gränsälvsskolan, född 1938, minns att de skulle prata svenska i skolan, men att de flesta barnen kunde väldigt lite svenska när de började skolan. Någon översättning från finska till svenska förekom inte.

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1934: ”Vi fick inte prata finska, nej, utan alla måste ju försöka prata svenska. Och det kommer jag ju ihåg att det gick ganska fort det där...att det blir som vanligt.”

En man från Inlandsskolan, född 1946, berättar: ”Hon insåg väl själv att de...om man inte liksom fattar...då vänder man över till meänkieli.” En annan man, född 1935, säger: ”De måste blanda in finska också ibland så att vi förstod någonting av det där. Det tror jag att de måste ha gjort (använt finska), det har jag aldrig tänkt på det där...men de kunde ju finska.”

En kvinna från Inlandsskolan, född 1941: ”Det var svenska som gällde men de flesta kunde inte svenska. Så att vi hade en bra fröken som var väldigt pedagogisk och hon sa på finska och svenska och blandade (båda språken). Men det var det att man skulle prata svenska så de barnen (som hade finska som modersmål) blev väl ganska stumma, kanske, innan de började kunna...ha ett ordförråd.” De fick lära sig genom att läsa högt i läseboken. ”Och då var det ju ett dragglände, som jag tänker, i ettan och alla ska lyssna på varandra.”

En man från Gränsälvsskolan, född 1937, beskriver metoden för att lära sig svenska. ”Om vi börjar med småskolan, ettan och tvåan, det var ju den här läseboken. Hon gjorde det förmodligen på ett skickligt sätt. Jag kommer ihåg att ibland när man inte riktigt kunde förstå så visade hon bildligt. Man fick till exempel ställa sig på en stol och hoppa ned. Det var ganska mycket praktiskt och jag har för mig att de hade ganska mycket sådana här hårda planscher. Det var om en lantgård och det kanske var om trädgård med olika produkter, morötter. Man fick lära sig de där planscherna. Jag har inte tänkt på det men jag tror att de var bra. Det fanns ju ingen TV eller något sådant, utan det var mycket genom bilder.”

En man från Gränsälvsskolan, född 1937, berättar att alla hans lärare, utom en, var tvåspråkiga. De använde finska ibland som hjälpmedel vid inläringen. ”Jo när det behövdes, och jag, det har pratats så mycket om... om vi inte riktigt förstod så förklarade de, så sade de ett ord (på finska) och så sade de att så här heter det på svenska. De kunde säga en mening också, så att... på finska, jo”.

En kvinna från Inlandsskolan, född 1946, berättar att på mellanstadiet blev det en hårdare regim. Den första lärarinnan i lågstadiet var tvåspråkig och mycket snäll. ”På hennes tid fick man prata finska på rasterna, och om man intet kunde (förstå) förklarar på svenska då fick man förklarar på finska. Så fick jag en ny lärare och han var från Luleå och han var hårdare. Vi fick inte säga något finskt ord.”

En man från Gränsälvsskolan, född 1938, tror att lärarna värdesatte svenska och finska lika mycket även om svenska användes i undervisningen. ”Jag vet inte. Men nog måste dom värdesätta bägge två språken där. I och med att dom kanske yngsta var födda där. Dom har också lärt i skolan.”

Lärarna har ibland beskyllts som kollektiv för att vara enbart repressiva mot eleverna. Av intervjuerna framgår att en del var mycket duktiga pedagoger i den svåra situation som de hamnat. Den svåra situationen gällde särskilt de lärare som hade meänkieli som modersmål. De tvingades att lära skolbarnen ett helt främmande språk från första klass utan att få använda barnens modersmål. Med en annan inställning från statens sida hade de kunnat uppmuntras att använda sitt modersmål i undervisningen med barnen. Det framstår som helt klart att det fanns en informell policy att enbart använda svenska i skolsalen, men lika klart är att från 1920-talet och framåt fortsatte en del tvåspråkiga lärarna på lågstadiet att använda finska som hjälpspråk ibland.

6.3 Barnens reaktioner på direktmetoden

Lärarkårens sammansättning och kulturella bakgrund skapade på respektive skola en specifik pedagogisk inställning i kollegiet till hur barnen skulle behandlas i skolan. Det avgjorde också hur tolerant lärarkollegiet var mot den tornedalsfinska kulturen. Barnen reagerade olika på

språkförbudet. När de intervjuade i dag ser tillbaka på tiden i skolan har de ett mångkulturellt perspektiv på möjligheten att få ha hemspråk i skolan. Det hade de inte på den tiden.

Hälften av lärarna var svensktalande

En man från Inlandsskolan, född 1947, minns att hans lärare använde enbart svenska. Bland lärarna var det många som inte kunde finska. ”Ja det var mest, hälften var nog svensktalande lärare där och andra hälften var, kunde finska. Jag hade bara svensktalande, jo.”

En man från Gränsälvsskolan, född 1938: ”Det fanns de som kanske aldrig hört ett svenskt ord eller aldrig förstått ett svenskt ord, och så fick de en bok i handen. Undra på att... speciellt två pojkar, den ena pojken kan jag förstå, han var enda sonen i huset och pappa var målare, så från det han föddes så visste han att han skulle bli målare (skratt) och det blev han. Men han hade jobbigt i skolan medan hans systrar de läste. Det är ganska typiskt Tornedalen ska du veta.” Flickorna var ambitiösare i skolan. Samtidigt fanns en värdering att flickor inte behövde utbilda sig. ”Det hette i familjerna att det är ingen mening att satsa på flickorna, de ska ändå gifta sig. Där var pappa stenhård: flickorna ska ha utbildning!”

En man från Inlandsskolan, född 1939: ”Det är klart det var jobbigt då i skolan. Man kom och ska börja första klass, men kan fan inte språket man ska utbilda sig på. Och det är klart, läromässigt så förlorar man säkert väldigt mycket på det genom att man inte fattar alls vad fan de höll på att snacka om. Jag fick ju sitta första året jag, fick kvarsittning, sen satte man andra året mig då i hjälpklass. Den kallades för hjälpklass...om man hade kommit från ett svensktalande hem då har man med all säkerhet haft mycket lättare, för mina yngre syskon de fick ju mycket lättare än vad jag hade.”

Flickorna började prata svenska

En kvinna från Inlandsskolan, född 1948, minns att alla flickor började prata svenska i skolan. ”Finskan kom inte in, jag förstod ju allt och kunde svara...fast än de frågade mig på finska så svarade jag på svenska. Jag tror man hade blivit väl matad med det (av lärarna). Killarna hade väl lite besvärligare, men det är ingenting jag minns att de rya åt oss eller någonting att vi måste prata svenska, utan jag tror vi var väl invanda med att det skulle vara så.” Hon tror att pojkarna säkert använde finska någon gång i klassrummet, men minns inte att de fick några bannor för det.

Direktmetoden gjorde att man blev blyg och nervös

En kvinna från Inlandsskolan, född 1952, beskriver hur lärarinnan använde svenska i undervisningen. ”Man var lite, eller inte nervös, ja lite oroad att man skulle säga fel eller att man kände sig otrygg och att man skulle säga fel. På senare år har de väl fått lära då, ja, finska, de som har gått nu, ja, om de har sina rötter i ja Finland. Vi hade inte den möjligheten.” Metoden att använda enbart svenska ändrades inte under hennes skoltid och inte heller för hennes yngre syskon.

En kvinna från Inlandsskolan, född 1935: "Jag tyckte att det var jobbigt att man inte kunde... och skulle lära, ja, läsa och allting...det var ju svenska ord och ja, helt främmande ja helt ja. Det var ju...vi var nog ganska blyga och tysta de flesta tror jag. Nej, det måste ha varit en tyst skolgård (skratt)."

Det hade varit bättre att börja på finska

En man från Inlandsskolan, född 1938, tror att det varit lättare om de fått börja lära sig på modersmålet finska. "Egentligen var det ju första språket man hade, så hade man mycket väl kunnat lära sig den, för att då har man inga översättningsproblem. För att det är ju ändå finska språket vi har i botten fast den är lite försvenskad." Från finskan skulle man sedan ha lärt sig svenska som nytt språk menar han.

En kvinna från Inlandsskolan, född 1946, saknar även hon en pedagogik där det finska språket hade fått användas. "Vi hade ju svenska i skolan så vi fick lära olika, vilken grupp alla hörde, subjektiv och premie, vad de nu hette. Man lärde sig lite granna, men att man fick aldrig riktigt den där svenska grunden, det var därför det blev så snett allting." Hon tror att det hade varit bättre om de hade fått börja med finska som hemspråk i skolan. Med enbart svenska som undervisningsspråk lärde sig de svaga eleverna ingenting. "De hängde aldrig med. De gick skoltiden och det var ju ingen sådan här hjälp."

En kvinna från Inlandsskolan, född 1946, kommer ihåg att undervisningsspråket var enbart svenska. "Bara på svenska...och ibland kände jag att det blev som lite fel också, men man lärde sig lite granna, det man lärde. Det var jättesvårt, men man fick inte grunden."

Inget tvång men tråkigt

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1931, minns inte att hon upplevde det som ett tvång att lära sig svenska i skolan. "Nej jag kommer inte ihåg, utan det kom självmant det där språket. När man läst så kom det ju självmant." Egentligen var hon inte intresserad av att lära sig svenska och inte intresserad av skolan heller. Hon genomförde skolgången för att hon var tvungen. "Men jag tänkte flera gånger att det är många som är dåligare än jag. Jag behöver inte sitta kvar i alla fall (skratt)."

De svaga och tysta barnen drabbades

En man från Gränsälvsskolan, född 1935, minns särskilt en grannpojke som aldrig pratade svenska. Då var han i stället helt tyst. "Jag skojade med honom, att om du får tag på en riktig tjej så kan jag vara tolk hela tiden (skratt). Han var...jag vet inte vad varför han läste sig så. Finska pratade han utan problem. Men jag vet att senare har han naturligtvis klarat sig i arbetslivet och han har ju kunnat prata svenska...men det var just den här kontakten kanske."

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1934, bekräftar svårigheterna för barn med särskilda inlärningssvårigheter att hänga med. "Läraren skrev ju före förstås och vi fick skriva efter, tror

jag att det varit, men jag kan inte komma ihåg precis. Och en del hade mycket lättare och andra hade det svårare. Och de som hade svårare halkade som lite efter.”

Kvinnornas tankar om hur de svaga eleverna drabbades av språkpedagogiken på 1950-talet är helt i linje med den kritik som tornedalningen W.L. Wanhainen förde fram i sin reservation i Finnbygdsutredningen 1921. Inläringen på enbart svenska skapade en osäkerhet hos barnen och en känsla av att de gjorde någonting fel hela tiden.

Att lära sig Guds ord utantill

Ett ämne som många av de intervjuade minns med avsky är kristendomsundervisningen. Där kombinerades språkräningen med utantillläxor av psalmer. Ännu på 1960-talet var det kristna innehållet påtagligt i skolorna. Man läste regelmässigt morgonbön och bordsbön och sjöng psalmer.

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1931, beskriver hur de fick öva på psalmverser. ”Man måste kunna en psalmvers utantill när man kom nästa dag, men jag tror att det var bra egentligen... i språket det där också. Mycket psalmer vi skulle kunna utantill, och det kan man sjunga ännu.”

En kvinna från Inlandsskolan, född 1935, kommer ihåg draggandet i skolan. ”Om man gjorde ett fel så fick man bock och så skulle du skriva flera gånger det där att det skulle bli rätt. Och sen fick man också till läxa...det var tio verser från psalmboken. Åh herregud, du vet när man kom hem och man var trött från skolan, man ville vara ute och så där...då var det de där verserna som man måste kunna till i morgon.” Samtidigt var läraren inte så noga med att förhöra psalmerna.

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1934, berättar att svårigheterna att uttrycka sig på svenska berodde lite på vad man pratade om. I det sammanhanget beskriver hon med ett skratt hur hon avskydde kristendomsundervisningen. ”Jag kan säga dig att den var så jäkla viktig så jag har sagt många gånger, nu när jag har blivit äldre och är gammal, så har jag sagt att tänk om lärarna hade unnat de timmarna till att lära engelska i stället för den där kristendomen. Man måste kunna utantill alla psalmverser och det var ju helt onödigt när det finns böcker, psalmböcker för det. Som till ingen nytta får man säga...men det var så på den tiden.”

6.4 Finska i fortsättningsskolan

Tidigare har beskrivits hur finska tilläts som undervisningsämne i fortsättningsskolan i Tornedalen efter ett riksdagsbeslut 1935. Det var ett steg i att ändra inställningen till det finska språket i Tornedalen, men också för att förbättra de politiska relationerna mellan Finland och Sverige. Ändå förefaller det som att få föräldrar begagnade sig av möjligheten för barnen att

läsa finska i fortsättningsskolan.⁹⁵ Att döma av lärarnas strävan i Gränsälvsskolan och Inlandsskolan att enbart tala svenska i skolan så har förmodligen inte eleverna uppmuntrats att förkovra sig i finska.

Av samtliga intervjuade elever i de två skolorna är det bara en person som kände till att det fanns en möjlighet att läsa finska. Det var en kvinna från Gränsälvsskolan. Hon gick ut folkskolan 1939 och valde därefter att gå fortsättningsskolan med en medborgerlig inriktning som hon minns det. Hon kände till att man kunde läsa finska i fortsättningsskolan. ”Men det valde jag aldrig. Man tyckte att det var inte så nödvändigt med finska...för samhällsutvecklingen, allting, var svenskt. Det var viktigt att lära svenska.” Det är bara en av samtliga intervjuade i de två skolorna som kommer ihåg att en av lärarna uppmuntrade skolbarnen att uttrycka sig på sitt finska modersmål. Den intervjuade började i första klass 1957.

Försöket med finska i fortsättningsskolan under senare delen av 1930-talet medförde att fem lärare utbildades i finska och att hundratalet elever i Pajala och Tarendö kommuner fick undervisning i finsk läsning och skrivning.⁹⁶ Okunskapen bland skolbarnen om möjligheten att läsa finska visar hur lågt det finska språket måste ha varit prioriterat bland lärarna. Möjligheten presenterades inte ens för skolbarnen eller deras föräldrar, i alla fall så som de intervjuade kommer ihåg det på äldre dagar.

7. Olika typer av bestraffningar

Skolan genomtycktes av ett system av regler och bestraffningar. Reglerna kunde innebära att man inte fick gå utanför ett visst område i skolan eller att man inte fick svära eller säga emot läraren. Det kunde också handla om att man inte fick använda vänster hand när man skrev eller räknade. Till reglerna hörde också att barnen inte fick prata finska i skolan. För vissa elever utvecklades det till en maktkamp om lydnad och olydnad i förhållande till lärarna. Det kan beskrivas som en protestkultur mot läraren som auktoritet. För andra resulterade reglerna i att en lydnadskultur utvecklades för att undvika bestraffningar. Reglerna blev internaliserade i barnen och kunde leda till att de började övervaka varandra, exempelvis om någon pratade finska på rasten när det var förbjudet av läraren.

Om barnen blev bestraffade hade de inte så mycket stöd att vänta sig från föräldrarna. Det ansågs allmänt att bestraffningar inte skadade om barn varit olydiga, vare sig det handlade om tillsägelser, kvarsittning eller aga. Det gjorde att barnen på många sätt var utlämnade till lärarnas godtycke. Barnaga i hemmet förbjöds 1957 och skolaga i alla former förbjöds 1958. Under större delen av den tid som de intervjuade gick i skola var det alltså tillåtet enligt lag att fysiskt bestraffa skolbarnen.

⁹⁵ Snell 1976, 69–79; Tenerz 1963; Elenius 2001; Kenttä & Weinz 1968, 6.

⁹⁶ Elenius 2006.

7.1 Disciplinering och lydnad

När man bedömer den disciplinära ordning som gällde i skolan, så måste man ta i beaktande att föräldrarna också var disciplinerade på samma sätt. Den disciplinära praxisen skilde sig mellan olika skolor. Dessutom skilde den sig mellan olika lärare.

Föräldrarna krävde lydnad

En man från Inlandsskolan, född 1935, berättar att föräldrarna inte hade någonting emot att de lärde sig svenska i skolan. ”För det första så var de laestadianer, både pappa och mamma, så att de ville väl inte vara ovänner med kommunen... och sen tyckte de att det var bra att vi lärde oss svenska. Men det där med att förbjuda finskan...tänk att jag kommer inte ihåg...att de pratade om det. De hade väl antagligen accepterat det så att de var väl inte emot, eller så vågade de inte vara emot det där...” Föräldrarna reagerade inte heller på att barnen blev bestraffade för att de pratade finska. ”Jag fick ju dra ned byxorna och fick ris när jag pratade finska och som jag kommer ihåg har jag säkert berättat det där åt pappa och mamma men, nej, utan de hade det där att vi ska vara lydiga och du får inte sätta emot och sådant där. De ville väl att vi ska vara... jag vet inte om det var för att de bodde så här i ödemarken, så att säga, att man måste vara...det ska väl bli folk av oss också (skratt). Jag tror att det var någonting sådant där de tänkte på.” Han kommer inte ihåg att han eller syskonen fått stryk hemma någon gång, bara tillsägelser.

En man från Inlandsskolan, född 1939, berättar att han aldrig vågat säga till sina föräldrar när han blev bestraffad i skolan. ”Hördu man vågade nog fan inte säga det åt far. För då hade han nog straffat en annan ännu mer. Jo, sagt att du ska fan i mig lyda för han var hård på det sättet.”

Två kvinnliga lärare med olika inställning

En kvinna från Inlandsskolan, född 1935, berättar att lärarna var mycket olika. Hon hade en kvinnlig lärarinna som var väldigt snäll, men hennes bröder hade en lärarinna på lågstadiet som var mycket sträng och drog en i örat. ”Min bror sa senare att jag skulle vilja ge stryk åt henne (skratt).” Båda lärarna var meänkielitalande, en från byn och den andra från en näralliggande by, så det var inte i den tornedalsfinska bakgrunden som skillnaden låg. De hade olika syn på disciplin och bestraffningar i klassrummet.

Den stränga läraren var moster till en annan av de intervjuade kvinnorna, född 1942: ”Jag hade henne i ettan och tvåan och det var, det var ju mycket roligt, men hon var inte sådan att hon liksom, ja, gullade med mig hela tiden, inte alls! (skratt). Utan hon var en bestämd människa oj oj! Det skulle vara tyst i klassen, annars så slog hon pekpinnen i bordet och sa nu får det vara tyst, och så satt vi som tända ljus (skratt). Men hon fick mycket beröm av alla föräldrarna för när hon hade skola med barnen så lärde de någonting, men om det var någon annan så blev det si och så. Hon gick ju hos oss alltid och hälsa på, och hon var ensam, hon hade inte man eller barn eller någonting.”

De hotades med att få gå i hjälpklass

Språkfrågan var inte alltid det största hotet. En kvinna från Inlandsskolan, född 1946, berättar hur en del lärare skrämde skolbarnen med att de skulle få gå i hjälpklass som de inte skötte skolan. ”Man var ju livrädd för den där hjälpklassen (skratt) du vet när man skulle ha betyg, då var det först när man rev upp och tittade på betygen, för att de hade som varnat, skrämt oss med hjälpklass. Jo, att sköter ni inte och betygen bara går ned och ned då, hamnar ni i hjälpklass. Det var litet hot, jo. Jag tror att många var livrädda för den där hjälpklassen för det var skämmigt att gå där.”

Hjälpklassbarnen mobbades

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1942, beskriver hur det bland skolbarnen fanns en hackordning som blev ett slags internt straffsystem. Hon minns särskilt de som gick i hjälpklass som blev utsatta för mobbing. ”Helst var det den där pojken, han var lite annars också efterbliven så där. Och stackarn, han stod som där mot väggen och var alldeles...och de sparkade på han och, oj, vad hemskt. Det var mobbing och alla de andra också som gick, det var väl ett tiotal från andra klasser (som fick gå i hjälpklass), och det där var inte nå bra. Och det var bara pojkar...jag tycker att flickorna var inte...det var pojkarna som fick gå där.”

Olika regler att följa

Det fanns också andra regler som skulle följas. En kvinna från Inlandsskolan, född 1938: ”Man skulle gå in i led i klassrummet och så stod man vid sina bänkrader, så här, och så när läraren kom in så, jaha välkommen, sitt ned. Eller godmorgon, sitt ned. Morgonbön. Bordsbön.”

En kvinna från Inlandsskolan, född 1952, tillhörde själv de som opponerade sig och blev bestraffad av en manlig svenskspråkig lärare. Men hon upplevde det som att han gav upp till sist. I efterhand tycker hon att det var bra med den uppfostran hon fick i skolan. ”I mångt och mycket var det ju bra att det var disciplin, att man lärde sig att i skolan ska man vara med.”

En man från Inlandsskolan, född 1938, beskriver det som att man kunde få stryk också om man var rolig inför klassen. Finska fick inte förekomma och det gällde även på rasterna. Själv fick han aldrig stryk för att ha pratat finska, men däremot kvarsittning efter skolan. Men han vet sådana som råkade ut för fysiskt våld. ”De fick stryk...fick hämta ett ris och sedan drog man ned byxorna inför hela klassen. Man skulle verkligen känna att man har gjort något fel.”

7.2 Fysiska bestraffningar

Under den tid de intervjuade gick i skola var det fortfarande tillåtet med fysisk bestraffning i skolan. Det hörde till vardagsrutinen i skolan.

Fysisk bestraffning en del av pedagogiken

En man från Gränsälvsskolan, född 1938, minns att fysiska bestraffningar var en del av den allmänna pedagogiken. ”Ja det var väl, det var ju om man säger, det man inte förstod så fick

man en käpp i huvudet. De hade ju en käpp i handen. Jo det knackades i huvudet när det skulle fastna.”

Fick slag på fingrarna för att han var vänsterhänt

En man från Gränsälvs skolan, född 1938, blev oftast bestraffad för att han var för livlig i skolan. Han brukade få ett slag med käppen i huvudet och det hände nästan varje dag. ”Jag kunde inte sitta still hur länge som helst, höll på med annat. Då kom ju den här läraren med käppen och smacka i huvudet för att väcka mig.” Han blev också nästan dagligen bestraffad för att han var vänsterhänt. ”Vissa skolor hade kanske att man inte fick prata på rasterna heller men vi hade inget sådant. Jag fick varenda dag ris på fingrarna för att jag hade pennan i vänster hand. Den skulle vara i höger hand. De var ju hemska. Och stilen är därefter också, för nu gör jag allting... skriver med höger, men det blir ju kråkor det blir inte bokstäver. För i huvudet är jag ju vänster.”

Han kunde klippa till en

Till ordningsreglerna hörde att man skulle stå upp vid bänken och säga god morgon när läraren kom in. Svordomar var förbjudna. En man från Inlandsskolan, född 1946, beskriver en av de manliga lärarna som mycket sträng. ”Ja, han kunde klippa till en om man var... (inte) skötte sig. Och det var det där att dra i håret.” En man från Inlandsskolan, född 1935, ger ett exempel på hur den aggressiva läraren kunde bestraffa olydnad. ”Han tände lyset och jag släckte lite, och då kom han och jag hann inte undan. Jag fick en jävla hurvel utav honom så att nästan huvudet ramlade av.”

Hon blev obstinat i tonåren

En kvinna från Inlandsskolan, född 1952, berättar att det var i senare årskurser som hon blev bestraffad när hon börjat bli mer obstinat och protesterade mot lärarna. ”Om man inte var lydig, ja då var det ju äga. Man skulle sätta händerna så här och fick lite smäll. Men jag var ju ganska stark ändå. Jag drog bort händerna. Men i skamvrån fick man ju sitta.” Hon minns att hon blev bestraffad för att hon svor snarare än för att hon pratade finska. Hon reagerade på att den manlige läraren var orättvis. ”Det är klart, jag kom väl i tonåren och kanske vart lite... började visa att man inte ska behandlas hursomhelst. Jo, jag kände så, att det inte var rätt... det måste ha varit att han var lite orättvis... kanske mot en del som var lite bråkiga, som jag kanske var.”

Fick slag på fingrarna för svårigheten att lära sig svenska

Om man inte klarade av olika ämnen i skolan blev man bestraffad. Det drabbade sådana som hade svårt att hänga med på grund av språksvårigheterna. En kvinna från Inlandsskolan, född 1946, minns den manlige läraren som var hård för och bestraffade eleverna fysiskt om de inte klarade olika ämnen. ”Han var så hård. Han gick ju med den här pekpinne och slog i bänkarna.” Hon minns en pojke som ofta blev bestraffad med slag av pekpinne över fingrarna. Han hade svårt att lära sig svenska vilket bidrog till att han hade svårt med alla ämnen i skolan.

”Jag vet inte om han läste något eller om han inte gjorde. För vi andra läste ju i skolan läxan som man ska göra. Han fick gå kvar. Jag träffade han i sommar också...han brukar visa, ser du fingrarna. Jag vet inte hur mycket slag han fick, men han fick slag. För han kom ihåg, han sa: 'Kommer du ihåg hur hård skola vi hade'.”

Fysiskt bestraffad många gånger

En man från Inlandsskolan, född 1939, blev fysiskt bestraffad många gånger. Han minns särskilt en smäll han fick på vänstra örat av en manlig lärare som var känd som hårdför. Den har han känt av senare i livet. Så berättar han om den kvinnliga läraren som också använde fysiska bestraffningar. Den intervjuade hade gjort någonting som han inte fick göra, men kommer inte ihåg vad. ”Hon hade en pekpinne. Så kommer hon fram till mig och säger att sätt fingrarna dit. Ett barn lyder vad man säger, så jag satte fingrarna på bänken. Hon tar pekpinnen och smällde till, men jag drog bort fingrarna, vet du, innan. Pekpinnen gick i tre bitar (skratt). Hon blev bara desto argare. Hon var enormt sträng.” En annan gång hade de en slöjdvikarie. När vikarien lämnade slöjdsalen för att vara ihop med de kvinnliga lärarna ett tag följde några av skolpojken efter och spionerade. ”Och han råkar se mig först...nå, han var ju borta en period. Sen när han kom tillbaka jag sa att, kolla jag har gjort färdigt brädan. Då tar han den här brädan och smäller i skallen på mig. Jag stöper på golvet. Då det är klart, jag svimmade ju.”

Bestraffad för matvägran

En kvinna från Inlandsskolan, född 1938, minns att man kunde bli bestraffad om man inte åt upp maten. Hon berättar om en pojke som tyckte att fläsk var äckligt. Därför ville han inte äta när de hade fläksås till en maträtt. Då kom rektorn dit och tvångsmatade honom. ”Alltså i dagens samhälle hade han blivit straffad för det här. Han tog och sa att du äter. Och pojken kom hem och hade gaffelmärken här. Han tvingade i honom och han spydde ut men han bara tvingade i honom.”

Han var som en bödel

Två av de intervjuade från Inlandsskolan berättar om fall av grov misshandel som de upplevt genom ett syskon och genom en bekant som bodde på arbetsstugan. Det var särskilt en av de manliga lärarna som var fruktad för att han var så rå. Den intervjuade mannen, född 1935, berättar: ”Om någon hade (gjort någonting) och skulle bli straffad, då ringde de honom att han kom dit och spöa. Han var som bödel.” Den intervjuades bror blev svårt misshandlad av läraren. En lastbilschaufför hade ringt till skolan och sagt att någon lagt krossat glas på vägen. Då skvallrade en elev om att det var den intervjuades bror som var den skyldige. ”Då fick han världens stryk, han hoppade ut leden här någonstans. Sedan kom en person från byn hem och frågade mamman efter pojken. Ja, nå han ligger, han är sjuk han ligger där. Inte visste morsan något, pojken berättade ingenting, men när hon gick och lyfte täcket...blåslagen hela kroppen. De skickade honom till en moster i centralorten som skulle ta honom till läkare och få ett intyg för att kunna anmäla händelsen. ”Men vet du...på den tiden...då ringde lärarna till läkaren...att

de ska inte ge något intyg...sådant var det, sådant var det. Och brorsan haltade till dödens dagar. Han fick men för livet.”

Den intervjuade mannen tar ett annat exempel. I vuxen ålder hade de besök av en man från en angränsande by, som sov över en natt. Han bodde som barn på arbetsstugan. Där hade han gjort någon förseelse och mindes ännu trädet där han hämtade en kvist som han skulle bli piskad med. Den intervjuade mannen återger vad besökaren från grannbyn berättade: ”Och så kom han in med det där och läraren skulle spöa han, men det var för liten kvist och då blev det ännu mer stryk. Han kom till skolan, han var blåslagen i ansiktet och så titta man. Ja, kan du förstå att det har hänt sådant där. Han var i arbetsstugan. Och vi gick ned dit. Jo, det där träet är kvar ännu, sa han. Han var en grym jävel den där (läraren). Det kan man aldrig glömma.” Den intervjuade mannens hustru bekräftar de två fallen av misshandel som ägt rum.

Ingen idé att klaga hos föräldrarna

På Inlandsskolan fanns två manliga lärare, båda söderifrån, med enbart svenska språkkunskaper. De var kända för att vara särskilt hårda i språkfrågan men också på andra sätt. En kvinna, född 1948, berättar om en av dem att han var bra på att lära ut men att han inte var snäll. ”Han slog ju barnen inför oss, valde ut någon unge och gav stryk framtill. Och skrottade som bara den åt någon, till exempel mig. Jag var ju inte så fin på foto...gapskrattade åt den bilden när de hade klassfoto. Det var den tidens syn...så att jag tror alla barn...ja, de accepterade...för fick man stryk i skolan och gick hem och klagade fick man ännu mer stryk, sa dom ju. Så ungarna sa ingenting till slut någonstans. Det var ingen idé.”

Kommentaren om föräldrarna pekar på ett förhållande som är viktigt i sammanhanget. Synen på barnuppfostran var likartad i hemmet och i skolan. Barnen skulle lyda de vuxna. Om de fått stryk i skolan så ansåg många föräldrar att de antagligen förtjänat det. Barnen var utlämnade till de vuxnas dåtida syn på disciplinering och aga, som innefattade rätten att slå barnen om ansågs ha brutit mot satta regler. Till överträdelserna räknades att ha pratat modersmålet finska i skolan eller att på grund av språksvårigheterna, eller av andra skäl, ha svårt för sig i olika ämnen.

7.3 Förbud att använda finska i klassrummet

Till ordningsreglerna i skolan hörde att man inte fick prata finska. Även om det inte var vanligt med fysiskt våld så var det vanligt med tillsägelser från lärarna om att de inte skulle prata finska. Vissa lärare var mycket nitiska med att kontrollera språkanvändningen, andra var mer avspända. Det fanns också de som blev agade för att ha pratat finska.

Agad för att de pratade finska

En man från Inlandsskolan, född 1935: ”Jag kommer ihåg en gång då jag var i andra klassen. Alla elever kunde finska på den tiden, men vi fick inte prata finska sinsemellan. Det var i skolan, och det var hela klassen som såg det där. Och då var det den där rasten. Jag kommer ihåg att

jag pratade finska med en kille. Det var inte många ord, men jag tror att den där lärarinnan tjuvlyssnade på det där. När vi kom in från rasten så sa hon åt mig att jag ska gå och hämta ett björkris. Och inte visste jag att det var åt mig själv (skratt)...jag hämtade det där. Och sen när jag kom med den där, då sa hon att jag, framför klassen, skulle jag dra ned byxorna, och jag fick ris. Bara för att jag sa några ord finska. Men när man kom ifrån det där så fortsatte man och prata finska grabbarna emellan. På den tiden var det ju lovligt att slå barn alltså, men numera får man inte det.”

En man från Gränsälvsskolan, född 1946, berättar också hur han blev bestraffad ibland för att han pratat finska. ”Han som var manlig lärare från trean, han var ju en sådan där riktig sträng. Han tog tag i örat, den där, och så rätt upp. Ja, en sådan där gammeldags lärare. Han hade väl varit yrkesofficer innan han började som lärare och då var han lite underlig.”

Fick sitta kvar för några ord på finska

En kvinna från Inlandsskolan, född 1942, berättar att en vanlig bestraffning när man talat finska var att man fick sitta kvar efter skolan. ”Nog var det ibland, att om ni pratar finska så då får ni sitta över en halvtimme och en timme efter skolan. Ja, nog var det pojkarna som fick göra det många gånger. Vi försökte... men hon kanske inte brydde sig så mycket (skratt).” Den intervjuade kvinnan fick aldrig kvarsittning men då var lärarinnan i första klass också hennes moster.

En kvinna från Inlandsskolan, född 1946, hade en manlig lärare som hon beskriver som ”en hårding”. Han var från kusten och pratade bara svenska. Hon fick sitta kvar för att hon sagt någonting på finska till en klasskompis. ”Vi var två som blev kvar i skolan. Ena stod i skamvrån men jag tror att jag satt i bänken, men en fick för hon hade varit mer busigare. Men det var inte lång tid vi satt, men vi satt en stund där. Och jag for ju hem och grinade och var så arg att jag hade fått stå för ett så löjligt ord, jag vet inte vad jag hade sagt. Men mamma brydde sig inte om. Det var som att, hon vågade inte säga någonting. Utan vi gick nästa dag till skolan och så var det bortglömt det där.”

Lärarna vaktade så de pratade svenska

En man från Gränsälvsskolan, född 1924, berättar att lärarna hade till uppgift att kontrollera om barnen pratade svenska eller finska. ”De liksom höll på med det där att man skulle, medan man var i skolan, man ska (prata svenska) och likadant på rasterna, men då blev det nog mycket finska (skratt). Ja, för det var ju enklare för det var ju det som var, huvudspråket.” Några bestraffningar kommer han inte ihåg, mer att det var en vedertagen norm att svenska skulle talas i skolan. ”Men det är klart att hörde de så sa de till naturligtvis. Vi ska prata svenska.”

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1925, menar att det var skillnad på hur olika lärare bevakade språkanvändningen. Hon hade en kvinnlig lärarinna som var tvåspråkig som inte bestraffade någon om de talade finska, men för den manlige läraren som bara talade svenska

hade de respekt. ”Jo, sen när vi kom upp i femman och sexan då hade vi en svensktalande lärare. Han var från Mellansverige... och så fort han var inom hörhåll då vart vi tysta som muren. Men var han inte inom hörhåll då snackades det finska för fullt. Han hade kanske den där respekten med sig antagligen. Inte upplevde jag honom som så hård.”

En man från Inlandsskolan, född 1939, minns att det var strängt förbjudet att prata finska, men det gjorde de så fort de fick tillfälle. De var särskilt rädda för en lärare som var hård av sig med bestraffningar. ”Man var ju rädd för den där björnen...det fanns ju inget armod där.”

En man från Inlandsskolan, född 1946, berättar att han kunde några enstaka svenska ord innan skolan men fick träna på uttalet. Det var förbud mot att tala finska. ”Ja det var mycket det där, om det var någon lärare som hörde men annars om man var lite vid sidan om kunde man...nej, vi var, det var ju ingen som jaga oss ute på rasten.” De två första lärarna kunde finska, men den tredje kunde bara svenska.

En man från Gränsälvsskolan, född 1938, minns att det var förbjudet att prata finska, men själv blev han aldrig bestraffad för det. ”Jo, en del var riktigt, en del lärare blev riktigt arga när dom (skolbarnen) pratade finska. Och straff fanns också. Dom lämna kvar, att dom skulle sitta kvar en extra timme. Nog var det ett straff i skolan när man var dum.”

En man från Inlandsskolan, född 1947, upplevde det som att lärarna vaktade dem så att de inte skulle prata finska. Då kunde man få en örfil, men han var själv snäll. ”Nej inte vet jag om jag fick så ofta örfilar. Det var väl tillsägelser om man pratade mycket finska.”

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1932, kommer ihåg att lärarna var mycket noga med att de skulle lära sig att prata svenska. Minnet av bestraffningar är vagare. ”Ja, man kanske fick en klapp.” Hon själv fick aldrig någon sådan klapp. ”Nej, jag har aldrig fått stryk i skolan.”

Vissa lärare var mer förstående till att barnen pratade meänkieli

En del av de intervjuade har inget minne av att de blev bestraffade för att ha pratat finska. En kvinna från Inlandsskolan, född 1942, berättar om förhållningssättet till finska hos en av sina lärare. Han var enbart svenskspråkig. ”Han var lite annorlunda... när vi hade gymnastik, med han... då vi pratade, ju, mycket meänkieli och han sa aldrig någonting. Han var inte sån.”

En man från Gränsälvsskolan, född 1938, berättar att den första lärarinna han hade kunde finska. Hon använde finska i undervisningen med de som inte alls kunde svenska vid skolstarten. ”Hon kunde ju prata med dem finska och översätta till svenska, så det tog inte så jädrans länge innan dem kunde den där svenskan. Förklara på finska.” Han har inget minne av bestraffningar om man pratade finska, inte heller att lärarna sa till att man skulle prata svenska. ”Nej det var inte, så var det inte...vissa skolor hade kanske att man inte fick prata på rasterna heller, men vi hade inget sådant i vår by.”

En man från Gränsälvsskolan, född 1930: ”Man var tvungen att prata svenska på rasterna men nog pratade vi finska”. Något straff kommer han inte ihåg. Läraren var snäll och brydde sig inte om de pratade finska.

En man från Gränsälvsskolan, född 1938, har mycket goda erfarenheter av sina lärare. ”Jag har hört att det har funnits skolor där dem inte fick använda finska överhuvudtaget, men det kan jag inte förstå hur de då kunde lära sig. Man kommer inte ihåg allt i detalj, men jag tror att vi hade bra pedagoger och att de var födda och uppväxta i den där miljön och förstod själva hur de kanske hade haft det. Jag har bara goda saker om vår skola, och om det här med språket, ja verkligen. Och därför blir jag lite förvånad när jag har hört så mycket om bestraffningar och hur att det var så förbjudet och jag känner inte igen det.” Däremot minns han att de skulle prata svenska på lektionerna. ”Man blev tillsagd att nu pratar vi svenska, alltså på ett hyggligt sätt. Vi skulle ju prata svenska sinsemellan under lektionerna men jag kommer inte ihåg att det var något förbud på rasterna, jag tror inte det. Vi använde nog vår finska på rasterna, det var enklast så. Ja, det skulle väl kännas lite tillgjort att prata svenska på rasten.”

I både Inlandsskolan och Gränsälvsskolan fanns helt klart en informell regel att svenska skulle talas i klassrummet, men de intervjuade i de två skolorna har olika upplevelser av hur noga regeln följdes av eleverna och hur nitiska lärarna var i sin bevakning. Flera av de intervjuade i Inlandsskolan ger exempel på hur de blev bestraffade för att ha talat finska, men bara en av de intervjuade i Gränsälvsskolan. Det är enbart i Gränsälvsskolan som intervjuade säger att de aldrig blivit bestraffade för att ha pratat finska, medan de intervjuade i båda skolorna vittnar om att de var övervakade av lärarna så att de inte skulle prata finska. Många beskriver det som att de pratade finska i smyg när de trodde sig vara utan lärare på skolgården. Det fanns fler hårdföra lärare i Inlandsskolan, som påverkade stämningen i skolan, men det finns även exempel från Gränsälvsskolan på bestraffande lärare.

Det informella förbudet mot att prata finska i skolan upphörde inte förrän efter 1957 då den tornedalske riksdagsmannen Ragnar Lassinantti ställde en interpellation i riksdagen om att det skulle upphöra. Beslutet berörde bara ett fåtal av de intervjuade eftersom de gick i skola före 1957.

7.4 Övervakningen på rasterna

I skolan handlade det inte bara om vilket eller vilka språk barnen skulle tillåtas att tala i klassrummet. Direktmetoden utvidgades också till att gälla barnens samtalsspråk under rasterna. Det innebar att barnen förväntades leka på ett språk som de till en början inte kunde och även senare hade svårt att uttrycka sig på. Som framgått av Tabell 3 trotsade barnen konsekvent förbudet att tala finska på rasterna så fort läraren inte var i närheten.

Förbjudet att prata finska på rasterna

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1929, berättar att de bara fick tala svenska i skolan och det fanns ett informellt förbud att prata finska på rasten. ”Det blev förbjudet...men vi gjorde det, vi pratade ju finska på rasterna sinsemellan. Jo, lärarna kunde komma och hörde att någon pratade finska, då gick de fram och sa stopp. Du ska prata på svenska. Vi skulle ju lära svenska (skratt).”

En man från Inlandsskolan, född 1938: ”Man blev ju som tvingad att lära sig svenskan och sen var det förbjudet att prata finska på rasterna i skolan, det kunde man få sitta kvar.” Själv har han inget minne av att han fick sitta kvar men hotet låg över dem. Det hände att de pratade finska på rasten, men mest svenska. ”Man pratade ju, var ju tvungen att göra det, för att slippa eländet. Men jag måste säga att när jag slutade skolan så var jag väldigt svag i svenska.”

En man från Inlandsskolan, född 1950, minns att de inte fick prata finska i klassrummet och att de skulle prata svenska också på rasterna. ”Egentligen så...säkert pratade vi pojkar emellan finska, men det var många gånger från lärarrummet någon skrek...hålla sig till svenska...när en lärare kom då sa de nu återgår ni, ja till svenska.” En del av lärarna var mer nitiska med att hålla efter språket.

En man från Inlandsskolan, född 1935, kommer ihåg att de inte fick prata finska i klassrummet. ”Ja och inte ute heller. Nej inte fan, det var förbjudet. Ja, man fick väl lite repressalier, jag vet inte vad det var för något...nej man brydde sig inte så mycket om det. När man kom hem så fick man prata vanlig finska.”

När ingen vaktade använde de finska

En kvinna från Inlandsskolan, född 1942, minns att de inte heller på rasterna fick prata finska. ”Nej, det var också förbjudet, men vem var det som lyssnade när ingen var där. Så nog pratade vi finska.”

En kvinna från Inlandsskolan, född 1948, minns att finska kunde användas även på rasterna ibland, men det berodde på att lärarna var på långt avstånd från barnen. ”Nej, jag tror att det var ganska fritt på rasterna, för lärarna höll ju till i sitt lärarrum högt upp (skratt) de hörde ju ingenting. Det var ju andra våningen där borta.”

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1932, berättar att hennes första lärarinna var tvåspråkig, men de fick inte använda finska utan enbart svenska. ”Vi var ju tvungna, fick inte prata någon finska fast vi inte kunde något annat...inte ens ute på rasten fick man prata finska.” Det var svårt att umgås på ett helt främmande språk, men hon minns att de lärde sig fort. ”Nå det kändes inte alls roligt, utan det var ju finska som var lätt att...det man var född med.” Hon berättar att de därför använde finska ibland. ”I smyg gjorde man ju det så man kunde förstå (skratt) varandra.”

Läraren pratade finska vid besök hemma men svenska i skolan

En man från Gränsälvs skolan, född 1935, berättar att föräldrarna kände läraren, som kom på besök i hemmet ibland. I skolan pratade hon bara svenska med skolbarnen men under besöken i hemmet pratade hon meänkieli.

Ingen jagade oss på rasterna

En man från Gränsälvs skolan, född 1924, berättar att det var meningen att de skulle prata svenska på rasterna, men som han minns det blev det finska för det mesta.

En kvinna från Gränsälvs skolan, född 1937, säger om förbudet att prata finska utanför skolan: "När jag gick i skolan så var det absolut ingen som jagade oss på rasterna. Vi pratade finska (skratt). Så fort vi klev ur salen så var det finska."

En man från Gränsälvs skolan, född 1938: "Det var först i skolan man har börjat och prata mer svenska. Under lektionstimmarna fick man sinsemellan inte prata finska. Det var då i smyg. Jo, det var ju så i vissa klasser...var de stränga uti det där, vet du. Rasterna då lekte du, men...dom kom inte ut...man fick prata i alla fall."

En kvinna från Gränsälvs skolan, född 1934, minns att på rasterna och efter skolan pratade de finska.

En man från Gränsälvs skolan, född 1933, är lite frågande till uppgifter han hört att det var förbjudet att prata finska på rasterna. "Det där med att de har pratat ibland om, att det var förbud att prata svenska och så där på raster. Det har jag liksom inget minne av alls." Däremot minns han att lärarna ville att de skulle prata svenska också på rasterna. "Ja, det ville de men det var aldrig så att det var något...många jag har hört prata som att det var förbud att prata finska. Men sen är det, då när vi växte upp och gick upp i högre klasser, då var det mycket svenska på rasterna."

En kvinna från Gränsälvs skolan, född 1925, tror att de på rasterna pratade både finska och svenska. "Om jag säger (något) så ljuger jag, för jag kommer inte ihåg, men det kanske var båda." Hon har ingen upplevelse av att de inte fick prata finska på rasterna.

En kvinna från Gränsälvs skolan, född 1931, säger om språket på rasterna: "Finska förstås." Men det var meningen att de skulle prata svenska. Hon minns att den tvåspråkiga skolinspektören William Snell var ute och pratade med dem på rasten, men minns inte om han använde finska eller svenska.

En man från Gränsälvs skolan, född 1935, minns att de skulle tala svenska men inte att man blev bestraffad om man pratade finska. "Naturligtvis var det väl svenska men vi pratade ju finska, meänkieli, helt naturligt. Inte var det någon som åkte på stryk för det inte."

En man från Gränsälvs skolan, född 1938, säger att det var förbjudet att tala finska inne i skolan, men inte på rasterna. ”På rasterna fick vi prata finska om vi ville. Där var det inte stopp.”

En man från Inlandsskolan, född 1931, kommer ihåg att de pratade finska på rasterna. ”Men nej, jag vet inte om det var någon som sa till att vi inte fick prata finska...men det var, jag kommer ihåg en... han gick inte i samma klass och första dagarna, han tog inte av sig mössan. Och då sa läraren till att man skulle ta av mössan, nej, då sa han att jag har hört att de har sagt att huvudet är mössans spik (skratt) men han var tvungen att ta av sig den.” De var tillsagda att använda svenska i klassrummet. ”Och det var ju på sätt och vis...det var ju roligt att prata svenska.”

Solidaritet: den svenskspråkiga sade att hon pratat finska

En kvinna från Inlandsskolan, född 1948, beskriver hur hennes svensktalande kompis tog ställning för de finsktalande barnen fastän hon inte kunde prata finska. ”Hon sa att hon förstod en del, men inte så mycket i och med att hennes föräldrar var svenskar. De pratade bara svenska med barnen. Så sa hon att det hade hänt något i skolan... det var någon lärarinna eller lärare som läxade upp några flickor för att dem hade pratat finska. Och då hon kommit och sagt ’jag med’, för läraren hade frågat vilka är det som har pratat finska. Och så sa hon ’och jag med’ för hon ville också vara med. Hon ville inte känna sig utanför gruppen.” I det här fallet var den en svenskspråkig flicka som utgav sig för att ha pratat finska fastän hon inte kunde språket. Det var ett uttryck för solidaritet med de meänkielitalande klasskompisarna.

8. Förhållningssätt till assimileringpolitiken i skolan

Det finns ett tydligt genusmönster i flickors och pojkars förhållande till försvenskningen i skolan. Det gäller exempelvis hur man förhöll sig till att tala svenska eller meänkieli i skolan och i samhället. Pojkar och flickor hade också olika attityd till lärarna som auktoriteter och den språkpolitik de förde i skolan. Hos pojkarna formades en protestkultur medan flickorna i högre grad hade en lydnadskultur.

8.1 Flickorna lärde sig snabbare svenska

Fasthållandet vid modersmålet för pojkar i Tornedalen är ett mönster som kan följas från de som gick i skola i slutet av 1960-talet. Många pojkar kände en social skam om de talade svenska, men de upplevde också finskan som mer maskulin och kopplad till de vuxna männens traditionella fysiska arbete.⁹⁷ Bondgårdarna gick i arv till männen. De var kopplade till åkrarna, skogen, jakten och historien. Det fanns ett incitament för pojkarna att hålla fast vid modersmålet. Möjligheterna till arbete på hemorten var större för männen.

Från tiden kring första världskriget finns en rapport från en ledare för de bygdekurser som då hölls i byarna i Tornedalen i försvenskningssyfte. Han beskriver att det då fanns en åsikt bland

⁹⁷ Elenius & Ekenberg 2002, 76–78.

tornedalingar att det var högfärdigt att använda svenska om man var meänkielitalande.⁹⁸ Samma åsikt framförs av en av de intervjuade männen nedan.

Kvinnorna har historiskt alltid varit mer benägna till förändring vad gäller språk och identitet. När de gifte sig bytte de bort sitt flicknamn mot mannens efternamn. De visste att de i högre grad än männen skulle vara tvungna att flytta från hemorten. Därför var det viktigt för dem att lära sig svenska. De hade en annan motivation än pojkarna till språklig förändring.

Pojkar och flickor levde i olika världar

En man från Gränsälvsskolan, född 1935: "Flickorna var nog mer för att prata svenska. Jag upplevde det så, men då var ju inte kontakten mellan pojkar och flickor så mycket som det är nu inte." Han beskriver det som att de levde lite i olika världar på den tiden jämfört med i dag. Det nedsättande finska begreppet "knapsu" för feminina pojkar fanns redan på den tiden.

En man från Inlandsskolan, född 1938, menar att flickorna hade ett annat sätt att tänka än pojkarna och var oftast duktiga. "Det fanns ju duktiga killar också, och det var ju just från de här välbärgade familjerna som hade, ja, skogsfastigheter och de fick ju bra betyg. Många av dem är ju högt studerande."

Pojkarna pratade finska och var tuffare

En av männen från Inlandsskolan, född 1946, bodde lite utanför själva kyrkbyn. Han berättar att de pratade meänkieli hemma men också när de åkte till kyrkbyn. Det fanns en skillnad mellan flickor och pojkar i kyrkbyn. Där fanns en flicka som bara kunde svenska. Därför pratade flickorna svenska med henne och med varandra. Så var det inte för pojkarna. "Började man prata svenska i byn då tyckte de att det var... det var något fel på en. Nu har det sparat ur!" En annan man från Inlandsskolan bekräftar att flickorna tyckte bättre om när de lärt sig svenska och då ville de också prata svenska.

En man från Inlandsskolan, född 1931: "Pojkarna pratar nog mer finska."

En kvinna från Inlandsskolan, född 1938: "Jag tror vi flickor pratade mer svenska. Pojkarna skulle ju vara tuffa...så fick man ju svära också fast man inte fick svära så föräldrarna hörde...när de skulle vara riktigt tuffa så svor de på finska."

En kvinna från Inlandsskolan, född 1941, tror inte att det alltid var en protest att pojkarna pratade finska. "De var inte vana och pojkar är inte så läraktiga som flickor (skratt)." En del hade problem med att lära sig svenska i skolan. "Det tror jag att det var när man pratade finska enbart hemma."

⁹⁸ Elenius 2001, 229.

De använde finska och svenska lika mycket

En man från Gränsälvsskolan, född 1938, menar att flickor och pojkar använde finska och svenska ungefär lika mycket.

En man från Inlandsskolan, född 1947, tror inte att det var någon generell skillnad mellan pojkar och flickor i inläringen av svenska. ”Jag tror att det var likadant, en del lärde väl snabbare och en del tog det längre tid.” Det var individuellt bestämt.

En kvinna från Inlandsskolan, född 1952, tycker att pojkar och flickor pratade ungefär lika mycket finska och svenska. ”Pojkarna kanske, ja, de var väl...svor kanske mycket och använde fula ord på finska...eller de vart som hårda.”

Flickorna pratade oftare svenska och lärde sig snabbare

En man från Inlandsskolan, född 1935, upplevde att flickorna pratade mer svenska än pojkarna. ”När man till exempel var i arbetsstugan och var ute och höll på med någonting, då var det finska grabbarna emellan, men flickorna ville prata svenska.”

En man från Gränsälvsskolan, född 1938: ”Flickorna använde ju svenska språket mer än pojkarna. Vi pratade finska sinsemellan, pojkarna, när vi spelade fotboll och höll på att springa och jaga och greja. Men flickorna pratade oftast svenska sinsemellan. Och med dockorna pratade de svenska.”

En man från Gränsälvsskolan, född 1937: ”Jag tror att flickorna var lite mer ambitiösa. Och jag måste erkänna att vad gäller ambitionen så var jag som flickorna, tror jag. Det var nog fler pojkar än jag också som var påfallande mer intresserad av det där.” Han menar att flickorna byggde upp en tidig tvåspråkighet. ”När det var raster så var det ganska jämställt med språket. Det var bara det att de var lite ambitiösare under timmarna, och det var väl jag också, under språkbyggnadsövningarna som läraren hade med oss. Men flickorna var lika finstalande på rasterna som vi pojkar.”

En man från Gränsälvsskolan, född 1930, tycker att flickorna alltid var lite före med att lära sig svenska. Ändå pratade de inte svenska i hemmet utan finska. Han jämför med sina egna barn. ”Äldsta grabben och flickan pratar svenska sinsemellan, men yngsta grabben aldrig. Han pratar bara finska.” Han tror att flickornas snabbare inläring av svenska kanske berodde på att de sinsemellan pratade mer svenska än vad pojkarna gjorde. ”Det var väl också att de läste kanske de här veckotidningarna och sådant där.”

En kvinna från Inlandsskolan, född 1935: ”Ja jag tror att flickorna hade lättare...jag tänker på mina bröder. Böcker var viktigt, att man läste.”

8.2 Pojkarnas protestkultur och flickornas lydnadskultur

Hos pojkarna fanns en tydlig protestkultur som var kopplad till språket och den tornedalsfinska identiteten. Det gäller tydligare för Inlandsskolan där de sociala skillnaderna framstår som tydligare än i Gränsälvsskolan. Eleverna som gick i Inlandsskolan vittnar om att de flesta pojkar trotsade förbudet att enbart tala svenska även på rasterna, men att de också blev slagna av vissa lärare om de blev ertappade. Men det fanns även flickor som protesterade mot en del lärares auktoritära stil.

Flickorna hade en högre grad av lydnadskultur i skolan, men både flickor och pojkar verkar konsekvent ha överträtt förbudet att tala finska på rasten så fort läraren var utom hörhåll. Förbudet mot att prata finska i klassrummet och på rasterna ledde till en övervakning så att regeln efterlevdes. Övervakningen gjordes ibland av lärarna men många gånger av skolbarnen själva. Barnen kunde skvallra på någon som pratat finska så den personen blev bestraffad. På så vis internaliserades övervakningen. Barnen vaktade på sig själva och övervakade andra så att ingen skulle prata finska.

Flickorna gjorde som fröken sade

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1932, berättar att pojkarna var busigare och gjorde mer rackartyg. Flickorna var lydigare. ”Flickorna...vi tordes ju inte heller göra. Jodå visst, det har alltid varit så (skratt). Det är pojkarna som var modigare. Vi gjorde precis som fröken sa. Utanför skolan var det ingen skillnad utan vi pratade både flickor och pojkar finska.”

Pojkarna bröt mot reglerna oftare

En man från Inlandsskolan, född 1950, minns att pojkarna blev bestraffade mycket oftare än flickorna för att de utmanade läraren genom att bryta mot reglerna. ”Det var inte för att vi snackade finska...det var ju oftast sådana här pojkstreck som man gjorde. På engelska vart jag mycket ofta utkörd och då var man livrädd i korridoren att rektorn skulle komma. För då var det inte roligt.”

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1932, minns att det oftast var pojkarna som blev bestraffade för att de varit olydiga. ”Pojkarna som gjorde rackartyg, nog fick de stryk. Och man fick inte svära.”

En kvinna från Inlandsskolan, född 1946, menar att det var pojkarna som blev bestraffade i skolan, aldrig flickorna. ”De satt ofta med mössorna på och skulle vara roliga och hämma läraren och (skratt)... det var två-tre som hämmade och gick efter och visade hur han gick och...flickorna pratade också mer svenska.”

Provokationer på finska mot läraren

En man från Inlandsskolan, född 1950, beskriver hur pojkarna provocerade den svenskspråkiga läraren efter skolans slut. De sa till varandra när läraren kom, att nu snackar vi finska. ”Det var

sådana där pojkstreck...läraren hade händerna i byxfickorna... det var på fritiden...i skolan fick man ju aldrig... vi var ju klass fem, han hade oss väl i fyran och femman och sexan, det blev på kvällarna så att när han kom så då drog vi finska riktigt där då. Det var ju på fritiden. Jag tror att det var det att vi inte ville...för på språket...det var nog sådana där pojkstreck, att man skulle tuffa till sig. Nu pratar vi, nu kommer den där läraren och, jävlar, nu snackar vi bara finska!” Med en del av pojkarna pratade han svenska, men oftast meänkieli. Han minns att flickorna började prata mer svenska i sexan eller sjuan. ”Jag tror de skämdes med finskan, alltså de började snacka mer svenska. ”Men att de (skolan) förbjöd finskan helt, det var ju helt sjukt...”

Rädsla för att någon skulle tjalla

En kvinna från Inlandsskolan, född 1938: ”Man fick ju inte prata finska i skolan. Fruktansvärt! Ja, alltså och sen andra elever som skvallrade, han har pratat finska, hon har pratat finska... gick till läraren. Det kanske slank ut finska också (på rasten) (skratt), men man vågade inte för andra kompisar om det var någon som kanske gick och tjallade. Men det räknades aldrig som mobbing eller...man var liksom inte arg på den där att han har gått och sagt, nej.” Det var mera som ett regelsystem som skulle följas.

Flickorna skvallrade mer än pojkarna

En man från Inlandsskolan, född 1938, minns att flickorna pratade mer svenska och lärde sig mer. ”Och sen kunde de skvallra på oss att vi hade pratat finska. Jo, det fanns ju riktiga skvallermajor.” Han tyckte inte att så många pojkar skvallrade, men att det kunde finnas några som gjorde det. ”Det var väl för att tjäna poäng hos lärarna.”

En kvinna från Inlandsskolan, född 1941: ”Det var ju annars förbjudet att tala finska sades det i skolan, så vi skvallrade ju på varandra alltså om de pratade finska, men inte tog hon det något hårt. Alla pojkarna pratade finska på rasterna som kunde, ja vi hade bara någon (skratt) säkert lärarungar, också, som inte kunde. Vi flickor pratade alltid svenska med varandra.”

Fick sitta kvar när någon skvallrat

En kvinna från Inlandsskolan, född 1946, blev bestraffad för att hon sagt någonting på finska till en klasskompis på rasten. Det var en annan elev som skvallrade om att hon hade pratat finska på rasten. Som straff fick hon sitta kvar efter skolan.

Skammen att bli ertappad med att prata finska var stor

Det var inte alltid som överträdelsen av språkförbudet resulterade i ett direkt straff, men det tänkbara straffet låg där och tyngde barnen. Rädslan och skammen för att ha blivit ertappad med att prata finska var mycket stor hos en del. En kvinna från Inlandsskolan, född 1935, beskriver sin ångest när hon pratat finska. ”Jag råkade prata och då var det en som skulle skvallra. Ja, det här var på rasten och jag vågar inte gå in, så när alla hade gått in så sprang jag hem. Mamma undrade varför jag kom hem. Jag sa jag har så ont i huvudet. Mamma blev orolig.

Jag låg hela dagen, jag vågade inte gå ut för jag tänkte (skratt) om de skvallrar de som ser. Och jag tänkte hur ska jag våga gå till skolan nästa dag. Men läraren sa bara, att om ni säger några ord så gör det ingenting, att nej. Men det var en skräck det där.” Hon blev aldrig besträffad men rädslan för bestraffningen fanns där hela tiden i skolan.

8.3 Föräldrarnas inställning till assimileringpolitiken

I slutet av 1960-talet fanns ett relativt starkt stöd från föräldrarna för att meänkieli skulle respekteras som modersmål i skolan, men samtidigt ett nästan enhälligt stöd för att prioritera att eleverna lär sig svenska så bra som möjligt. Som Kenttä och Wienz's utredning från 1968 visat så ansåg 94 procent av föräldrarna och lika hög andel av lärarna vid den tiden att det var ”bra” eller ”ganska bra” att barnen först och främst skulle arbeta med svenska språket i skolan. I enkäten ansåg 64 procent av föräldrarna emellertid att skolan alltid måste ta hänsyn till barnets hemspråk d.v.s. till de meänkielitalande barnens modersmål. Vidare ansåg 86 procent av föräldrarna det som ”bra” eller ”ganska bra” att finska skulle fungera som hjälpspråk i undervisningen och 54 procent att det var ”bra” eller ”ganska bra” att de elever som önskade skulle få undervisning i finska på alla stadier i grundskolan.⁹⁹

Ur ett underifrånperspektiv verkar tornedalingarna ha varit kluvna till språkpolitiken i skolan. Enkäten från 1968 visar att en kompakt majoritet av föräldrarna prioriterade inläringen av svenska språket, som för dem var nyckeln till en framtida bättre levnadsstandard. Harmoniseringen av arbetarklassens och kapitalägarnas särintressen i ett expansivt industrisamhälle skapade efter andra världskriget en exceptionell ökning av levnadsstandarden i breda folklager.¹⁰⁰ Man skulle kunna beskriva det som ett tyst medgivande från tornedalingarna till assimilering, som en eftergift för att levnadsstandarden ökade så påtagligt. Det var också ett bejakande av att de tillhörde den svenska nationalstaten.

Å andra sidan finns en tydlig protest mot assimileringpolitiken formulerad i det faktum att 86 procent av föräldrarna ville ha finska som hjälpspråk i undervisningen. De formulerade sig utifrån egna erfarenheter av språkpolitiken i skolan. De försvarade rätten till sin meänkielispråkiga kultur. Mer än hälften av föräldrarna ansåg att det var ”bra” eller ”ganska bra” att de elever som önskade fick undervisning i finska på alla stadier i grundskolan.

Sociologen Tage Alalehto har gett en kompletterande religiös förklaring till att assimileringpolitiken fortsatte år efter år utan särskilt omfattande protester från tornedalingarna. Han menar att den laestadianska väckelsen med sitt budskap om underkastelse inför överheten hade fostrat tornedalingarna till en defaitistisk inställning. Det yttrade sig under 1900-talet i det finska uttrycket ”ei se kannatte” (”det lönar sig inte”). Enligt Alatalo hade lekmanpredikanterna fostrat församlingsmedlemmarna till en utbredd social kontroll och

⁹⁹ Kenttä & Wienz 1968, 24 ff., 37 ff.

¹⁰⁰ Möller 2015, 141–171.

självdisciplinering. Samtidigt ökade levnadsstandarden som aldrig tidigare. Han konkluderar: ”Assimileringen har så att säga fortgått vid sidan av sysselsättningsfrågor, frågor om näringsbidrag, arbetsmarknadsåtgärder och statliga reformer.”¹⁰¹

I det sistnämnda yttrandet kan jag hålla med Alalehto. Från centralt politiskt håll fanns verkligen under 1940- och 1950-talet en brist på engagemang i assimileringsspörsmålet. Den officiella politiska hållningen har jag på annat håll kallat det ”etniskt neutrala 1950-talet” vilket betydde att det officiellt inte ansågs finnas något språkproblem i Tornedalen. Alalehto menar i ett senare arbete att försvenskningssprocessen kunde drivas så effektivt genom att tornedalingarna, kväverna och lantalaiset hade ett socioekonomiskt och kulturellt underskott i förhållande till majoritetsbefolkningen och myndigheterna. Den godtogs av allmänheten utan protester.¹⁰² Föräldrarna hade över lag inget emot att barnen gick i skola. De insåg att det var bra för dem med en viss form av utbildning i det moderna samhälle som växte fram, men de hade olika åsikter om betydelsen av att barnen skulle läsa vidare.

Det är emellertid ytterst tveksamt om uttrycket ”ei se kannatte” kan hänföras till den laestadianska väckelsen. I den laestadianska moralen ingick att arbeta hårt och sköta sig. Det fanns inget underförstått budskap om att man skulle ge upp. En annan sak var att man predikade lydnad för överheten vilket ledde till en auktoritetstro. Begreppet ”ei se kannatte” kan snarare hänföras till den allmänna känslan i Tornedalen av hopplöshet över att jordbruket inte längre lönade sig, att arbetsmarknaden var så dålig, att så många var tvungna att flytta. Som tidigare beskrivits var arbetslösheten på 1950-talet skyhögt högre i Tornedalen än i Norrbotten och riket som helhet.

Frågan om språket i skolan

Bland de intervjuade framgår att föräldrarnas intresse för språkinläringen i skolan varierade. En man från Gränsälvs skolan, född 1930, berättade att föräldrarna inte intresserade sig för om barnen lärde sig svenska i skolan. ”Vi pratade aldrig hemma sådant där, så jag var aldrig... hemma har vi aldrig pratat politik eller sådant där. Det var mest att prata om jobb och sådant.”

En kvinna från Gränsälvs skolan, född 1931, växte upp i en stor syskonskara efter att mamman dött. Pappan hade inte tid att engagera sig i skolfrågorna. Han kunde lite svenska men hade bara gått fyra år i folkskola.

En man från Inlandsskolan, född 1947, var tolv år när båda föräldrarna gick bort. Han tror inte att de hade tid att engagera sig i skolfrågorna vad gäller finska eller svenska i skolan.

En kvinna från Gränsälvs skolan, född 1925, berättar att hon tror att föräldrarna tyckte att det var viktigt att de lärde sig svenska i skolan. Det var ett språk för framtiden.

¹⁰¹ Alalehto 2021, 95 ff.

¹⁰² Alalehto 2022.

De hade inte råd

Det var inte helt ovanligt att familjerna inte hade råd att bekosta vidare utbildning för sina barn. En man från Gränsälvsskolan, född 1924, berättar att föräldrarna ville att de skulle försöka lära sig lite i skolan, men få hade råd att läsa vidare. I hans klass var det bara två som fick gå på gymnasiet i Haparanda.

En kvinna från Inlandsskolan, född 1935, berättar att hennes föräldrar inte hade pengar att bekosta vidare utbildning för barnen.

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1934, berättar att de var många i syskonskaran och att mamman dog när hon ännu var ett litet barn. Pappan blev ensamstående med många barn och läraren kom förbi ibland och pratade om skolan. ”Hon sa att det är synd att inte jag kommer, jag kan börja, och pappa skulle ha gjort så, att försöka hjälpa till att jag får börja. Men han var också i den situationen att någon måste vara hemma och hjälpa honom.” Den intervjuade kvinnan gick i alla fall sina sju år i folkskolan.

Föräldrarna uppmuntrade till utbildning

Det fanns också familjer där en eller båda föräldrarna uppmuntrade barnen att läsa vidare. Det var oftast mammor som pushade sina barn. En man från Gränsälvsskolan, född 1937, berättar att föräldrarna var positiva till skola och utbildning. ”De förstod nog vikten av utbildning och just det här med svenska...mamma var noga med att, ’lär dig svenska för ni ska börja jobba i Luleå’. Hon tyckte och trodde att om ni inte kan bra svenska så får ni inga bra jobb. Och det är inget roligt.” Hans mamma och andra mammor kom till skolavslutningarna och det kunde ordnas fester när mammorna var inbjudna. Hon var också med i en syförening och gick på bönemöten.

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1937, berättar att hennes mamma hade ambitionen att alla de över tio barnen skulle läsa vidare och att alla på ett eller annat sätt försökte.

En kvinna från Inlandsskolan, född 1952, minns att föräldrarna inte hade någon uppfattning om hon skulle läsa vidare eller inte efter skolan. Det fick hon välja själv. Efter att tidigt ha fått barn vidareutbildade hon sig också senare.

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1925, tror att föräldrarna tyckte om skolan. ”Vi hade ju examen och det var kabbelekor man plockade och satte det till fröken på bänken, och man sjöng. Och så fick man en klänning som var som ny och fin till examensdagen, och nya gympaskor fick man, det var blåa och vita.”

En man från Gränsälvsskolan, född 1935, berättar att det var vanligt på den tiden att man efter sjätte klassen sökte till realskolan. Föräldrarna försökte övertala honom att läsa vidare. ”Nästan att jag åkte på stryk för att jag inte fortsatte på realskolan. Men då var det trevligare att vara

hemma och jobba efter skolan.” Han jobbade åt olika bönder och tjänade pengar. Det blev ingenting av med vidareutbildningen.

8.4 Nationen och hembygden

Det nationalistiska innehållet i undervisningen i skolan är inte särskilt tydligt i minnesbilderna hos de intervjuade. Mycket tydligare framstår kristendomsundervisningens betydelse i klassrummet och den hårda disciplinen. Den märkliga situationen uppstod att skolbarnen skulle lära sig om sin hembygd Tornedalen, men att den meänkielispråkiga kulturen inte ingick. Man kan jämföra med lappkåtorna på Skansen där samernas byggnader och kläder lyftes fram men inte språket.

Det fanns en flaggstång i byn

En kvinna från Inlandsskolan, född 1935, berättar hur hon som barn kände en samhörighet med Sverige, inte minst för att hon fyllde år på Svenska flaggans dag. Det fanns en välbärgad familj i byn som hade flaggstång. ”När jag var liten så trodde jag att det var för mig de flaggade (skratt). Men de hissade flaggan när det var svenska flaggans dag.” Hon har för sig att de firade på något sätt i skolan också.

Skolavslutning i kyrkan

En man från Inlandsskolan, född 1947, säger att den enda högtid han kommer ihåg från skolan är skolavslutning när de marscherade till kyrkan. Han minns inte något annat tillfälle när svenska flaggan eller någon annan svensk nationssymbol användes.

Minns inga nationella manifestationer

En man från Gränsälvsskolan, född 1924, säger att han som barn inte märkte någonting av nationalistiska motsättningar i språkfrågan mellan Sverige och Finland.

En man från Gränsälvsskolan, född 1938, kommer inte heller ihåg att det hemma pratades om några motsättningar mellan Sverige och Finland.

Svenska flaggans dag på sjukhuset

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1932, minns att den enda gången hon kommer ihåg att de firade Svenska flaggans dag var när hon var sjuk och låg på lasarett i närmaste större centralort. Då åkte flera klasser till sjukhuset på Svenska flaggans dag och hälsade på. De stod utanför på gården. ”De sjöng och vi hade sådana här mindre flaggor i handen. Min klass kom upp och fyllde hela salen. Jag blev förstas glad.”

Geografilektioner där Tornedalen sätts in i bilden av nationen

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1925, minns mycket från geografilektionerna. ”Jo, vi fick rita landskap och sådant där och pricka dit städer och sjöar och älvar. Mest Sverige. Tyskland eller så där. Skåne hade Malmö, Eslöv, Hälsborg, Ängelholmland (skratt). I Jämtland finns ju

bara Östersund. Jodå, Tornedalen fick vi lära oss om...olika byar, älvar och lite sådant. Kiruna och Abisko och ja, vad heter det, Riksgränsen. Och så fick vi rita nationsflaggor.”

Den tydliga svenska identiteten

En man från Gränsälvsskolan, född 1937, berättar att han aldrig känt sig kliven i sin nationella identitet. ”Speciellt när det var frågan om idrott och i radion, skidtävlingen, oj vad vi var svenska! Jag tror inte att någon överhuvudtaget tänkte...det var självklart att vi var svenskar. Men jag har alltid värderat (den finska) kulturen.” Några nationalistiska motsättningar mellan svenskar och finnar kopplat till språkfrågan märkte han aldrig av. ”Det var som så självklart att vi hade vårt språk finska och...vi är egentligen svenskar och det är viktigt att vi lär oss den här svenskan, och det fick vi ju. Det var inte mer än så.” Han har heller inget minne av att eleverna protesterade mot att svenska användes i skolan.

Finland och finskan hörde aldrig till hembygden i skolan

En man från Inlandsskolan, född 1935, berättar att han inte gillar att de kallar tornedalsfinska för meänkieli utan att de kunde kalla språket för finska. Den tornedalsfinska kulturen uppmuntrades inte alls under skoltiden. Han hörde aldrig ordet kultur under skoltiden. De hade hembygdskunskap. ”Jo, men dit hörde inte finska (skratt). Absolut inte. Hembygden var...jag tänker att det där är ju det som var bestämt... det var ju inte lärarna som bestämde sådant där utan det kom från skolöverstyrelsen...från Luleå och där.”

En kvinna från Inlandsskolan, född 1935, berättar att den meänkielispråkiga bakgrunden hos barnen aldrig lyftes fram i skolan. ”Så det är därför man hör nu... det här att de ska börja med meänkieli. Men man har blivit som lite hatisk mot det där när inte vi fick prata finska...och det har blivit automatiskt att man inte pratar med sina barn heller någon gång finska. Ja, inte har det blivit att vi pratar finska.”

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1932, har kontakt med hembygden genom att hon har sommarstuga i en närliggande by till hembyn. Hon kommer dit före midsommar och åker i september. I skolan förekom aldrig något om Tornedalens kulturella bakgrund eller att någon av lärarna läste någonting på finska. ”Nej det fick man inte, det var förbjudet (skratt). Jag förstår inte varför. Nuförtiden det är ju bra bara man kan fler språk.” Minnesbilden att de inte fick lära sig någonting om Tornedalen eller hembygden i skolan delas av flera av de intervjuade från Gränsälvsskolan som var födda i slutet av 1920-talet eller början av 1930-talet.

En man från Gränsälvsskolan, född 1935, berättar att när han flyttade från Tornedalen fick han lite perspektiv på den egna kulturen. Han gick en preparandkurs. Där skrev han om minnesstenen efter bondeskalden Kexi som aldrig nämndes i något sammanhang, inte i kommunen eller kommunbroschyrer, ingenstans. Han reagerade på okunskapen. De besökte minnesstenen en gång tillsammans med författaren Bengt Pohjanen. En bekant var med och han hade aldrig hört talas om stenen. ”Så då förstår du hur det behandlades. Då började jag tänka

på sådana här saker.” I skolan förtegs den tornedalsfinska delen av kulturarvet men även i samhället som helhet. Hans mamma var mycket engagerad i Jordbrukare-Ungdomens Förbund och introducerade färska grönsaker som en nymodighet.

En man från Gränsälvsskolan, född 1937, berättar att de aldrig fick någon känsla av att Finland varit en del av Sverige. ”Nog visste vi...kanske inte så...jag tror inte i folkskolan, ja, möjligen då i sexan, att man fick veta om det där när dem blev självständiga och så där. Men inte påfallande mycket. Vi fick lära oss mer om Skåne. Det var viktigt med alla de där små älvarna där nere.” I vuxen ålder har han engagerat sig i den tornedalska meänkielispråkiga kulturhistorien och samarbetat med media om det. Men i skolan behandlades hembygden enbart på svenska. De fick lära sig mycket om svensk geografi och lag och rätt, men ingenting om den näraliggande kulturen, exempelvis älvens betydelse och flottningen som de upplevde framför ögonen som barn. ”Jag har alltid varit svensk och det är inte fel i det. Men jag har en stor känsla för språket och nationen Finland, och har många vänner i Finland. Jag är väldigt fäst vid vår kultur och seder och bruk och talesätt och allt det där.”

Förhållningssätt till finska och meänkieli

En man från Inlandsskolan, född 1950, är den ende av samtliga intervjuade som kommer ihåg att en av lärarna intresserade barnen för det finska språket. Den intervjuade gick i skola i slutet av 1950- och början av 1960-talet. Han hade en manlig lärare som kom från en grannby och som pratade meänkieli. Läraren läste för klassen ur böcker på finska. ”Jag vet att när jag slutade skolan då fick jag en...jag vet inte varför jag fick en finsk bok...jag kommer inte ihåg vad den heter...som present av honom. Jag läste nog aldrig boken för det var ju på riksfinska. Så det var ju långt ifrån den finska som vi pratade.” De svenskspråkiga lärarna tog aldrig upp finska språket på lektionerna, men kunde prata om Finlands roll i andra världskriget. Genom finskspråkiga skogsarbetare kom byborna i kontakt med finnar från Finland och den finska som de pratade.

En kvinna från Inlandsskolan, född 1941, minns att de hade en tidskrift om hembygden som barnen själva producerade. Den hette *Bygdespegeln* och utgick från den egna tornedalska erfarenheten. ”Man märkte ju de som var riktiga svenskar, de hade ju en annan dialekt än vår (skratt). De var lite främmande (skratt).” I kyrkan kunde körerna sjunga sånger på både finska och svenska.

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1925, märkte skillnaden mellan meänkieli och finska när hon gick på seminariet. ”Vi fick väl läsa högt, har jag för mig. Vi hade någon lärobok och jag begrep inte ett dugg utav det jag läste. Det var finsk text som jag skulle läsa. Men sen tog jag och förberedde hemma så att jag gick igenom, och då gick det ju hur bra som helst.” Hon läste finska några år när hon utbildade sig. ”Jag hade ju inte gått någon realskola så jag hade ju aldrig

läst engelska, så jag valde bort engelska och tog finska i stället. Bara för att det inte var så jobbigt.”

En man från Gränsälvsskolan, född 1933, beskriver hur han är allmänt negativ till meänkieli som språk och föredrar det han kallar ”riktig finska”, men han har aldrig haft behov av att lära sig bättre finska. ”Jag kommer ihåg att i Pajala där de började lära sig meänkieli obligatoriskt...och jag tänkte, men hur i hela kan man...men det gick inte heller. Jag har aldrig gillat meänkieli.” Han menar att det inte har någon betydelse att det är hans modersmål. Det är riksfinska han gillar.

En man från Inlandsskolan, född 1939, har inte mycket till övers för meänkieli som han tycker getts en överdriven plats. Det är giftermålen över gränsen som bevarat meänkieli, menar han.

Hembygdens organisationer

En kvinna från Inlandsskolan, född 1946, minns att när hon var barn fanns ingen hembygdsförening i byn utan det var kyrkliga syföreningar och liknande. De fick åka till en närliggande by som hade hembygdsgård. ”Vi lyssnade när de berättade, det var på finska.” Efterhand har fler föreningar med kulturell inriktning startat och den finska kulturen har värdesatts mer, men hennes eget intresse för den finska bakgrunden har inte ökat med åren.

En man från Gränsälvsskolan, född 1938, berättar att under hans barndom fanns ingen hembygdsförening i byn eller liknande. Det kom senare och framför allt var idrottsrörelsen den stora föreningen som engagerade många.

Föreningen Jordbrukare-Ungdomens Förbund engagerade de som organiserade sig på svenska för Tornedalens modernisering. I ledningen fanns William Snell, Edvin Mäkitalo och andra som också arbetade för att stärka det finska språkets ställning. Rörelsen engagerade även en del av de intervjuade.

En kvinna från Inlandsskolan, född 1941, minns hur föräldrarna var engagerade i ungdomsrörelsen Jordbrukare-Ungdomens Förbund där man också fick lära sig möteskunskap och spela teater. Själv var hon med i efterföljaren 4H. Hon hade ett trädgårdsland och skrev mycket om odlingarna eftersom hon kom på att man då hade lättare att få priser.

En man från Gränsälvsskolan, född 1924, hade syskon som var med i Jordbrukare-Ungdomens Förbund men var inte själv engagerad. Det är det enda han kommer ihåg som var en hembygdsrörelse. Den finska kulturen lyste med sin frånvaro. Ingen av lärarna berättade någonsin något på finska för skolbarnen. ”Det var först när vi började i första klass, vill säga, då var det väl lite hjälp med finska så att vi förstod vad det var frågan om (skratt).”

Den svenska militärens närvaro synliggjorde Tornedalens kultur

En man från Gränsälvsskolan, född 1935, minns hur de svenskspråkiga militärerna kom in i byns liv under andra världskriget och att de påverkade kulturen. ”Ja, lite kulturellt kanske...och det tror jag säkert att de vuxna då kunde dra fördelar av. Och de kunde lära sig om...de trodde väl tidigare allihop...jag kommer ihåg hur de brukade berätta om hur sörlänningarna hade tänkt att här var det bara lappar. Men många som fick sina vänner här uppe har...jag har hört att de har till och med brevväxlat med sådana som oss...så det kommer ju vykort och lite grejor efteråt. De fick se att det är i Sverige...att det också är ett land.”

De läste om Sverige men aldrig om Tornedalen

En man från Inlandsskolan, född 1947, minns inte att de i skolan någon gång pratade om den meänkielispråkiga kulturen eller om Finland. ”Utan det var väl matte och läsa och skriva och geografi och engelska lite...” I geografin läste de om Sverige men aldrig om Tornedalen.

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1937, beskriver hur främmande mycket i geografiundervisningen var under skoltiden. ”Jag minns att det var ett väldigt stort ämne, Sverige...geografi...och att det var väldigt jobbigt. Vi som aldrig hade varit någonstans, vi tyckte att allting var ju söderut. Du förstår att första gången jag var i Kalix var jag ju tjugofem år tror jag. Jag visste inte var det låg.” De flesta hade inte egna bilar på den tiden. Man fick åka buss och tåg för att ta sig utanför byn. I skolans historieämne läste de om kungar och eventuella krig. De hann aldrig till år 1809 när Finland avskildes från Sverige och Tornedalen delades mellan två stater. ”Nej, så långt hann vi då aldrig. För det skulle jag ha reagerat på för det hade jag ju hört talas om eftersom både mormors och morfars släkter hade anknytning till det, men svensk geografi det pluggade man till vansinne. Och mycket skulle ju läras utantill.”

En man från Inlandsskolan, född 1946, kommer ihåg från hembygdskunskapen i skolan att de fick lära sig om hembygden i södra Sverige. Men vissa lärare som kom från bygden tog upp den egna kulturen mer. ”Om läraren kom här uppifrån då var det väl mycket sådant där att det var hembygden, mycket mer.”

Olika sätt att bejaka tornedalskulturen

En kvinna från Inlandsskolan, född 1952, minns inte att de fick höra om hembygden eller finsk kultur i skolan. ”Nej, det kan jag inte påminna mig om att vi fick, nej, inte mycket...det var ju bara mest om det här vinter...eller finska kriget, andra världskriget.” Föräldrarna berättade mycket om hur det var när tyskarna brände finska Tornedalen och om Hitler. I skolan lärde de sig om svensk historia. ”Det var säkert hur det samhället var uppbyggt och lite politik... ja, och så var det väl lite om utlandet och om hur Sverige såg ut för länge sedan då, Gustav Vasa.” Kvinnan berättar hur hennes farmor brukade sjunga på finska. ”Min farmor bodde ju med oss då, så att hon berättade...hon sjöng på finska men man förstod inte riktigt vad hon sjöng

om...men många sa att hon sjöng, vad heter det nu, lite kampsånger. För sitt land eller... det var för Tornedalen antar jag.”

En kvinna från Gränsälvs skolan, född 1925, minns att de fick lära sig om hembygden i skolan på ett mycket konkret sätt. ”Jag kommer inte ihåg vilken klass...vi var hemma på min gård och skulle se olika jordbruksredskap.” Däremot minns hon ingenting om att de läste om Tornedalen eller finsk kultur i skolan.

En kvinna från Inlandsskolan, född 1938, berättar att hennes mamma gick på folkhögskola och vävde där en tornedalsdräkt. Hon själv och en annan syster har också gått folkhögskola. Hon tycker att tornedalskulturen lyftes fram där.

Som vuxen upptäckte han Tornedalens historia

En man från Gränsälvs skolan, född 1935, har själv aldrig försökt dölja att han är tornedaling. ”Jag har alltid liksom försökt att...för det första har jag alltid sagt att jag är tornedaling från födseln och jag har inte gjort något åt mitt (uttal). Jag bryter på (finska) och det hörs och jag vill att det ska vara kvar där. Jag ska inte ändra mitt språk på något sätt, för det finns sådana som har gjort det och det låter ingenting...försöker vara stockholmare... det går inte.” Han tycker att det är roligt att ungdomarna börjar intressera sig för att lära sig meänkieli i dag. ”Så det är ju, det visar att det finns intresse för meänkieli, och Bengt Pohjanen är ju helt suverän i det fallet. Vi håller fast vid vårt språk och vårt Tornedalen. Jag hoppas att de yngre nu också fortsätter med det.”

9. Livet efter skolan

Intervjuerna har visat hur komplex upplevelsen i klassrummet och skolan har varit för dem som gick i skola under den period då finskt språk och kultur till varje pris skulle assimileras. Upplevelserna skiljer sig åt från individ till individ, men det är ändå möjligt att se vissa mönster i den språkpolitik som fördes. Den har djupgående påverkat tornedalingarnas självsyn och identitet. Som tidigare beskrivits förändrades den svenska nationalismen från en värdekonserverad och rasbiologiskt influerad nationalism från decennierna runt sekelskiftet 1900 till en integrativ folkhemsnationalism från 1930-talet och framåt. I psalmerna och morgonböjerna hyllades den svenska nationen, under historie- och geografielektionerna formades en hjältebetonad berättelse om Sverige och svenskarna, i samhällskunskap lärde sig barnen om den svenska demokratin som en nationell dygd.¹⁰³

Det var inte bara undervisningen i skolan som påverkade tornedalingarnas svenska identitet. Den underförstådda nationalismen i skolsystemet samverkade med nationella uttryck i

¹⁰³ Johansson 1993.

samhället utanför skolan. Där tog sig den svenska kulturen inte bara språkliga former, utan också materiell form. En alldaglig nationalism påverkade dagligdags människorna.¹⁰⁴ När Volvobilar började rulla på vägarna så var det *svenska* Volvobilar. När trekantiga mjölkförpackningar dök upp i affärerna så var det *svenska* Tetrapackförpackningar. Även massmedia fick under 1900-talet allt större inflytande över människors värderingar.

Många av de som växte upp på landsbygden i Tornedalen på 1950-talet visste redan i skolan att de måste lämna byn för utbildning eller jobb på annan ort. Det gällde både för pojkar och flickorna.¹⁰⁵ Jord- och skogsbruk dominerade som grundläggande försörjning på landsbygden medan en mer differentierad arbetsmarknad utvecklades i tätorterna och städerna. Skolan och sjukvården samt andra serviceyrken gav nya arbetstillfällen framför allt till kvinnorna. Industrier och en växande tjänstesektor erbjöd arbete för männen, men de som gick ut folkskolan måste flytta till tätorterna, ofta i kombination med utbildning på annat håll.¹⁰⁶

Eftersom arbetslösheten var stor i Norrbotten som helhet var det dessutom nödvändigt för en del att flytta till de södra delarna av landet för att få en försörjning. Nedan beskrivs först hur samtliga elever från de två skolorna flyttade efter skolan. Därefter exemplifieras de statistiska uppgifterna med de 32 intervjuades uppgifter om vilka jobb de sökte och fick, hur de utbildade sig och flyttade efter skoltiden, också vilka konsekvenser språkpolitiken i skolan fick för dem offentligt och i privatlivet.

9.1 Migrationsmönster efter skolan

För att se hur flyttningsmönstret såg ut i Inlandsskolan och Gränsälvsskolan som helhet har samtliga upptecknade elever i de två skolornas skolmatriklar spårats till år 1990. Det har gjorts genom att använda fullständigt namn och födelsedatum i matriklarna och spåra dem digitalt i 1990 års folkräkning. Då har deras bostadsort kunnat anges 30–40 år efter att de gick ut skolan. I Tabell 5 och 6 är bostadsorterna 1990 kategoriserade efter om de tidigare eleverna bodde kvar i hembyn, om de bodde på annan ort i Tornedalen, i övriga Norrbotten eller utanför länet. På så vis får man fram ett flyttningsmönster efter att de gått ut folkskolan. Av tabellerna framgår inte vilka sysselsättningar de hade. Valda yrken och utbildningar exemplifieras i stället genom uppgifter som de 32 intervjuade från de två skolorna angett längre ner.

I Inlandsskolan har migrationsmönstret för 372 elever spårats. Av dem har uppgifter gått att få fram för 313 personer och inga uppgifter från 59 personer. Barnen började i första klass mellan åren 1938 och 1959. Med åttaårig skolgång gick den sista årskullen ut skolan 1967.

¹⁰⁴ Billig 1995.

¹⁰⁵ Elenius 1995.

¹⁰⁶ Tornedalsutredningen D. 1

Tabell 5. Bostadsort för Inlandsskolan i förhållande till samtliga år 1990 (n= 313)

	Utanför Norrb.	Övriga Norrb.	Övriga Torned.	Hembyn Torned.	Summa %
Kvinnor	19	6	19	8	52
Män	10	6	19	13	48

Källa: Elevmatriklar för Inlandsskolan samt 1990 års folkräkning.

I Tabell 5 framgår att 8 procent av kvinnorna och 13 procent av männen var kvar i hembyn år 1990. Andelen som flyttat till en ort i övriga Tornedalen eller till en kommun i Norrbotten utanför Tornedalen var lika för båda könen. När man sammanför de som bodde kvar i Tornedalen som helhet (Hembyn och Övriga Tornedalen) så ser man att 27 procent av kvinnorna och 32 procent av männen blev kvar i Tornedalen. Det är ungefär en tredjedel av befolkningen. Den stora skillnaden mellan kvinnorna och männen finns i vilka som flyttade utanför Norrbotten. Där var kvinnorna i princip dubbelt så många som männen. Lika hög andel (19 %) av kvinnorna flyttade utanför Norrbotten som till övriga Tornedalen.

I Tabell 6 har migrationsmönstret för 320 elever spårats i Gränsälvsskolan. Av dem har uppgifter gått att få fram för 231 personer och inga uppgifter från 89 personer. Barnen började i första klass mellan åren 1936 och 1959. Med åttaårig skolgång gick den sista årskullen ut skolan 1967.

Tabell 6. Bostadsort för Gränsälvsskolan i förhållande till samtliga år 1990 (n= 231)

	Utanför Norrb.	Övriga Norrb.	Övriga Torned.	Hembyn Torned.	Summa %
Kvinnor	13	16	20	6	55
Män	8	9	14	14	45

Källa: Elevmatriklar för Gränsälvsskolan samt 1990 års folkräkning.

Andelen män och kvinnor som blev kvar i hembyn är ganska likartad i Gränsälvsskolan jämfört med Inlandsskolan, likaså andelen kvinnor som blev kvar i Tornedalen. Däremot var det en lägre andel män som blev kvar i Tornedalen och en betydligt högre andel kvinnor som flyttade till Övriga Norrbotten, 16 procent för Gränsälvsskolan jämfört med 6 procent för Inlandsskolan. I stället var det en lägre andel som flyttade söder om Norrbotten.

När man slår ihop andelen män och kvinnor som blev kvar i Tornedalen jämfört med de som flyttade till svenskspråkiga områden ser man att 41 procent i Inlandsskolan och 46 procent i Gränsälvsskolan flyttade till områden där kunskaper i svenska var viktigt. I Inlandsskolan stannade 59 procent kvar i Tornedalen och i Gränsälvsskolan 54 procent.

De 32 intervjuade utgör ett för litet underlag för att vara representativa för hela Tornedalen, men de ger anvisningar om hur olika framtidsstrategier formade livet efter skolan. Rent allmänt verkar tätorterna ha fungerat hämmande för att använda meänkieli i vardagslag medan man ute hembyarna gärna använde det i olika sammanhang. I Inlandsbyn var det många som sökte jobb i Malmfälten. På motsvarande sätt var Övertorneå eller Haparanda attraktiva orter för dem i Gränsälvs skolan. I Inlandsskolan fanns en större beredskap för att lämna Norrbotten helt och hållet. En högre andel både kvinnor och män gjorde det jämfört att flytta till den svenskspråkiga delen av Norrbotten. Så många som en femtedel av kvinnorna i Inlandsskolan flyttade utanför Norrbotten.

9.2 Mot en föränderlig framtid

När de intervjuade lämnade Inlandsskolan och Gränsälvs skolan var de i tonåren och måste bestämma sig för någon form av inriktning som gav en framtida försörjning. Drömmarna om framtiden kunde se väldigt olika ut. Av de intervjuade i de två skolorna var den vanligaste anledningen till att männen stannade kvar i byn att de kunde börja arbeta i familjens jordbruk eller som dräng i någon annans jordbruk eller i skogen. Ofta var de ändå tvungna att flytta efter något år. Bland kvinnorna var den vanligaste orsaken till att de blev kvar i byn att de tog hand om föräldrarna eller blev hemma med egna barn. En del kunde hjälpa föräldrarna inom servicenäringar.

De flesta började först med kroppsarbete ett kort tag och utbildade sig sedan till ett specifikt yrke. Sju av de intervjuade kvinnorna från de två skolorna utbildade sig till vårdrken, tre till affärs- eller kontorsyrken och två till lärare. Bland männen i Inlandsskolan var det vanligt att de arbetade i gruvan i Svappavaara eller i Kiruna i något skede, en del för resten av livet. Bland samtliga 32 intervjuade gäller att de i hög grad utbildade sig på något sätt efter folkskolan. Det var oftast kortare yrkesutbildningar men några gick även högre utbildningar.

Ville få det bättre än föräldrarna

En kvinna från Inlandsskolan, född 1935: ”Ja, klart man tänkte att man ska ha ett jobb och ja, gifta sig (skratt). Ja, få det lite bättre än föräldrarna (skratt). Det var ju att plugga då. Det var väl det enda som...jo, så tänkte jag faktiskt när jag åkte...jag ska ha ett yrke (skratt). Jag såg ju att de hade bättre de som hade det.” Hon menar att hennes familj hade en annan familj som förebild. Föräldrarna hade jobbat hos dem. De var släkt med dem och i den familjen fanns yrken som lärare, sjuksköterska, tjänsteman. ”Och det såg man upp till...man tänkte, men Gud vad de...de var först med att ha spoltoalett, alltså vattentoalett (skratt).”

Drömmen som inte blev av

En kvinna från Inlandsskolan, född 1941: ”Jag blev ju så lycklig med att få rita och skriva...och jag ville fortsätta, men det rann bara ut i sanden.”

Utstakad framtid

En man från Inlandsskolan, född 1947: "Min framtid var ju utstakad, jag skulle börja i snickeriet hemma och börja snickra. Det var väl ingen som sa någonting, men det var ju att man var ju tvungen att jobba i snickeriet direkt efter skolan nästan och hjälpa till och bära bräder, eller hålla bräder."

Läraryrket blev ett näraliggande val

En kvinna från Gränsälvs skolan, född 1925, hade ingen tanke på vad hon skulle bli när hon blev stor, men valde läraryrket. "Det var liksom närmast genom att Haparanda hade seminarium...och jag hade släkt i Haparanda och kunde bo hos dem." En annan orsak var att det fanns jobb där.

En man från Gränsälvs skolan, född 1937: "Jag hade nog gärna velat bli lärare till exempel men det blev inte så. Och sen tyckte jag att det såg så väldigt fint ut när man var i Övertorneå på kommunalkontoret. De som satt där såg så viktiga ut och hade stämplor...man kunde ju jobba på ett kontor kanske."

De fattiga hade inte råd att utbilda sig

En kvinna från Gränsälvs skolan, född 1929: "Vi var ju fattiga faktiskt... så man hade inte råd." Det fanns därför inga möjligheter till utbildning. "Så det var bara att börja jobba sen (skratt)."

En man från Gränsälvs skolan, född 1938: "Ja, kanske att man hade gått...vilja gå nån yrkes- och utvecklingslinje. I alla fall, att utbilda mig mer. Det andra det är...att man började så här...jobba."

Började jobba hellre än att plugga

En man från Gränsälvs skolan, född 1933, trivdes inte i skolan och hade inga planer på att läsa vidare. "Nej, men man tyckte man klarar inte i alla fall det där, så det är ingen idé. Det är bättre att börja jobba." Han längtade efter att skolan skulle ta slut och började jobba direkt efter skolan.

En man från Gränsälvs skolan, född 1938, hade inga medvetna planer att fortsätta och studera. "Nej, det var den här yrkesskolan."

Självklart att vi skulle läsa

En kvinna från Gränsälvs skolan, född 1937, fick sköta sommarladugården med korna på söndagarna när bröderna höll på med idrott. "Ensam i skogen traskade man och under den...gud vad jag fantiserade om när jag hade åkt härifrån (skratt). Hur jag skulle utbilda mig. Jag hade ingenting mot att hämta korna, men mamma hade ju tutat i oss att vi skulle läsa, och det visste jag att jag skulle...och att vi inte kunde stanna i byn, det var ju självklart. Vi hade ett litet jordbruk, fanns inte en chans att leva på."

9.3 Stigmatisering och skam

Känslan av mindervärdighet och skam har följt många tornedalningar från skoltiden. Flera av de intervjuade upplevde att deras finska modersmål ansågs fult och inte var värt att använda i offentliga sammanhang. En del skämdes också för sina finskklingande efternamn som svenskarna hade svårt att uttala.

Att skämmas för sitt efternamn

En kvinna från Inlandsskolan, född 1946, har upplevt sin tornedalska bakgrund som ett handikapp. ”Och jag tror att mina syskon har känt också likadant. Min syster åkte till Stockholm...vi hade ju ett finskt efternamn. Det var jättejobbigt i början där, då sa hon aldrig sitt finska efternamn. Hon sa ett annat, Pettersson, att hon hette som en svensk (skratt). Hon tyckte det var så vackert (skratt). Klingar så fint, Pettersson. Och så när hon en gång hade bokat tid hos en salong, att klippa sig, och hon hade inte kommit ihåg vad hon hade sagt, så hon sa ett annat namn, Larsson (skratt). Då hade de sagt att, nej men det finns ingen som har bokat här, och när hon går ut ur salongen så (kom hon på), men jag hette ju Pettersson. Hon använde det hela tiden. Hon var den äldsta av oss syskon. Hon tyckte det var hemskt, hon sa att hon inte kunde säga sitt finska efternamn. Hon skämdes hemskt. Men sen när hon var några år, då gick det bättre... med utbildning och så gifte hon sig där. Hon fick ett annat namn ja, ett svenskt namn (skratt).” För bröderna som flyttade söderut var det inte lika svårt. ”En av dem sa att han bryr sig inte, han pratar som han pratar. De var mer tuffa av sig.”

Upplevde att finskan var fult

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1932, upplevde förbudet i skolan mot att prata meänkieli som att det var någonting fult, att det var något fel på det. ”Det var i skolan. Det var ju de som förbjöd. Det är klart att då måste ju vi lära oss svenska...det förstår man ju...för vi är ju svenskar.”

Arbetskompisarna i Stockholm mobbade mer än lärarna i skolan

En kvinna från Inlandsskolan, född 1935, beskriver hur skammen för det egna modersmålet kom från skoltiden, men hon tycker att mobbingen från arbetskamrater i vuxen ålder var värre än från lärarna under skoltiden. När hon började arbeta på sjukhus i Stockholm träffade hon många från Finland, men hon kände sig begränsad i sitt finska språk hemifrån. ”De pratade en helt annan...ja, det var liksom inte vår finska, vårt språk.” Samtidigt upplevde hon att svenskarna inte tyckte om när de pratade finska. ”De tyckte inte om när man pratade (meänkieli). Det var liksom förbjudet. Ja, det var vissa avdelningar som tyckte att det blev för mycket...för det var ju norrlänningar, och de från Finland och Småland, som jobbade på sjukhus. Man hade väl också från skolan det där, när vi skulle prata svenska...att jag tror att det gjorde att vi tyckte det var liksom finare att prata svenska. Och sen att det var en lite nedlåtande

attityd mot finnar och det finska...ja, nog fick man höra ibland...jag tyckte att det var lite, ja, mobbning.”

Finska kulturen inte värd någonting

En av de intervjuade upplevde under sin barndom att det fanns seriösa diskussioner bland styrande att finskan skulle förbjudas helt i svenska Tornedalen. Han tolkade det som barn som att finska var ett sämre språk än svenska. En man från Inlandsskolan, född 1935: ”Ja, man fick den uppfattningen i alla fall när man var i skolan, att det där var ju förbjudet...och måste vara något... inte i samma klass som svenskan.” Hans sambo från Finland sitter med vid intervjun. Hon minns att han många gånger berättat för henne, att på den tiden var de meänkielispråkiga inte värda någonting.

Det dåliga självförtroendet att prata offentligt

En man från Inlandsskolan, född 1947, anser att språkpolitiken satt sina spår i honom. ”Självförtroendet och... kunna prata när det är större folksamlingarna när man...när det gäller svenskan och det här med brytningen.” Det är inte att finskan inte skulle vara tillräckligt fin. ”Nej, det är väl självförtroendet det hänger på. Det har varit ett stort handikapp. Jag kan inte peka direkt på vad det är men att det hämmar i alla fall. Därför lär vi aldrig flickorna heller finska och det kanske är en nackdel. Och nu är de så arg på mig nu efteråt. Så är det...gjorde man lite fel. Men det är på grund av min... vad jag har känt när jag var yngre. Jag ville att de skulle få bättre förutsättningar med svenskan. Sen jobbade jag ju i Umeå som fritidsledare. Då hade man ju möten där på skol- eller vårdhemmet, och som fritidsledare då måste du ju upp på scen och prata. Förstår du vad hemskt. Men det var en bra skola dem där två år på det sättet.” Han känner en viss aversion mot meänkieli som språk. Han hade hellre sett att de fått lära sig riksfinska när han gick i skolan. ”Den här tornedalsfinskan vet jag inte om det var någon vits att lära sig för jag tycker det bara är ett läte. Jag tycker det är skamligt när dem håller på och ska bevara den.” Ändå talar han meänkieli hemma och med syskonen och den äldre generationen. Men när han kommer till hembyn så är det annars svenska som gäller numera.

Självhatet

En man från Gränsälvsskolan, född 1933, kände sig tidigt hindrad av meänkieli som modersmål för att det gjorde det svårt för honom att umgås med svenskspråkiga. ”Jag har alltid sagt, det säger min bror också när han gjorde rekryten i Umeå, den där meänkieli det var hemskt. Man stod där liksom utanför, och det är inte så lätt att. Det tog en viss tid innan man kom liksom kom in i gänget. Och det blev ju då att man, nej jag är ingen vän av meänkieli. Komma till Umeå och inte kunna. Jag vet, man hade finska som modersmål, så blev man med automatiskt lite... ja det var jobbigt. Det är svårt att beskriva. Jag tror att... många gånger så tyckte de från södra Sverige synd också när man stod där kanske liksom utanför...hade inte samma kontakt. Det hände ju att de kom och pratade med mig och... då blev man ju lite kluven. Samtidigt tyckte många att det var intressant också att vi hade Finland så nära och pratade finska.” Han kände

sig aldrig stolt över sin meänkielispråkiga bakgrund i Tornedalen. ”Nej, det har varit så jobbigt med den där finskan i hela livet. Hans bror tog över föräldragården och gifte sig sedan med en finska. De hade många diskussioner om meänkieli och finska. Han berättade varje gång för henne att han hatade meänkieli, att det inte var ett riktigt språk. ”Men det är ju ett språk, menade hon. Hon tyckte att det var konstigt att jag inte ville prata meänkieli.” Han pratade meänkieli med henne medan hon pratade svenska. ”Det hon inte gillade var att jag sa att jag hatade meänkieli.”

Svenskspråkig svåger som tillrättavisade

En kvinna från Inlandsskolan, född 1935, menar att inställningen till meänkieli i skolan gjorde att många försökte hålla sig tysta. ”Och kanske blev fel om man började kanske. Drog sig för att prata svenska.” Hon hade en svenskspråkig svåger som brukade tillrättavisa dem ibland när de sa fel. ”Ibland vart man så arg när man...ska aldrig prata med honom något mer när han alltid tillrättavisar, det var inte roligt. Och sen om man var i Kiruna eller Piteå kunde de härma vår finska och låtsades...ja, om man pratade kanske inte så tydlig svenska så pekade de.”

I realskolan gick allting fel

En man från Gränsälvsskolan, född 1933, beskriver hur pappan blev ensamförsörjare efter att mamman dött. Han hade mycket jobb att bestyra med, så han lade sig inte i skolan över huvud taget. Den intervjuade minns att han tyckte att svenska var hur enkelt som helst. Andra ämnen tyckte han inte stack ut särskilt. ”Ja det var som vanligt, historia tyckte jag redan då var lite meningslöst. Jag vet inte, jag ville se framåt.” Senare började han läsa i realskolan. Då gick allting fel för honom. ”Jag skändes. Jag kunde ingenting. Helt borta. Det var någonting...jag kunde inte koncentrera mig.” Därefter påbörjade han aldrig mer någon utbildning. Han började jobba hemma på gården. Det är naturligtvis svårt att bedöma orsakerna till misslyckandet i realskolan eftersom så många faktorer kan ligga bakom, men den upplevda skammen att inte rätta till i skolan, som han beskriver, delar han med många andra tornedalingar.

Klasshatet i efterskott

En man från Inlandsskolan, född 1939, minns hur han kom till föräldrahemmet en gång i vuxen ålder. Då satt den före detta lärarens fru i köket, frun till den lärare som varit mest obarmhärtig i att bestraffa barnen. Mannen frågade sin mamma var pappan var. Hon förklarade att han var ute med läraren. ”Sen ser jag far komma bärande med stora jävla knölar, väger fan en fyrtio, femtio kilo styck. Och serva åt den här mannen till bilen. Så kommer han in och han hälsar på mig. Han hade krympt lite. Han var stor och stark som en björn, stora händer som en spade...så jag var ungefär lika lång som han. Så jag ställde en fråga åt läraren, att hörruud varför var du så jävla benägen att slå oss barn när vi var små? Ja, då kom han med en bra ursäkt, att min pappa var präst och hade jag gjort något bus så var jag tvungen att hämta riset från busken och ta ner byxorna, och pappa slog mig på rumpan. Men jag sa, att det var din pappa, du är inte min pappa. Och då blev hans fru helt hysterisk. Jag blev så fruktansvärt arg så jag tänkte klappa till

karljäveln... så jag sa att...alltså gamla minnen...skulle jag klappa till dig nu så skulle skallen åka ut genom fönstret, och kroppen bli kvar här.” Kärringen hoppade upp: ”Han har blivit tokig”, sa hon, ”kom vi går.”

Utbildningen som vuxen trots skolgången

En man från Inlandsskolan, född 1938, berättar att han alltid intresserat sig för språk fastän han i folkskolan, som social protest, blev helt ointresserad av att lära sig svenska. ”Jag är intresserad av språk...jag vill direkt jag kommer till ett annat land, så börjar jag inhämta (skratt) kunskaper.” För honom existerar finskan och svenskan parallellt. ”Vi kan ju slå om från svenska till finska mitt i en mening utan att tänka på det. Det är många som tycker det är fantastiskt, att hur kan man liksom, ja, hur kan det fungera så där att man kan ha två språk och slå över.” Ändå är det svenskan och den svenska kulturen som ligger framför den finska numera. Som vuxen började han på vuxenutbildning, Komvux. Där stod att man skulle glömma sina gamla skolor. Och han trivdes. ”Där kunde jag...jag läste ju...jag var ju så pass livserfaren att jag kunde till och med föra en dialog där eller till och med diskutera med läraren.”

Upplevelsen att andra skämts för den finska bakgrunden

En man från Inlandsskolan, född 1950, berättar att han aldrig skämts för att prata meänkieli. Han berättar om en situation i Stockholm där han träffade en gammal klasskompis från yrkesskolan i Kiruna som då jobbade på ett bygge som byggnadsingenjör. Han själv jobbade med att frakta byggcontainrar och behövde en underskrift för leveransen. ”Så gick jag och knackade på där arbetsledaren satt, och då satt den här klasskompisen längst bort och så var det stockholmare, säkert tre-fyra arbetsledare. Och så går jag direkt på finska, ’åh hej, sa jag på finska...ja, men kommer inte du ihåg?’ Och du vet han mätte dåligt, och alla tittade på honom. ’Men du kan ju finska’...Och du vet, då gick han ut därifrån, så kan han skriva på. Så när han kommer ut så sa han ’men vafan drar du den där finskan?’. Jag tänkte men vafan skäms du för det? Vafan det är ju...vi kan ju två språk. Så sa jag ’skriv på där då så kan jag åka i väg’. Jo, han skämdes och så träffade jag han några år efteråt i hembyn. Då sa han åt mig: ”Det var som du sa. Nu har jag börjat växa ur detta...att kan man prata. Vi snackar ju finska också.”

Det dumma att de inte lärde barnen finska

En kvinna från Inlandsskolan, född 1948: ”Men sen det värsta är ju att inte jag har...att mina barn inte har fått lära sig finska. Och det fattar man inte förrän de är vuxna och tiden har gått...dumt, mycket dumt. Ja, de är lite...ni kunde gott ha lärt oss finska. Pappan kunde gott ha pratat finska med dem, jag kunde ha hållit mig till svenska.” Hon har också sett en viss revitalisering av språket. ”Och det är så roligt att höra idag när en liten kille, hur gammal är han, fyra-fem år kommer till dagis. Fröken börjar prata finska för lillkillen pratar finska och svarar. Men pappan fattar inte vad fröken säger. Han kan inte, men lillkillen har lärt sig av sin morfar som bara pratar finska med de här barnbarnen när de är där.”

Ångrar att hon inte lärde sonen finska

En kvinna från Gränsälvs skolan, född 1937, ångrar i efterhand att de inte lärde sonen prata meänkieli, att det var dumt gjort. ”Men han är född här i den svenskspråkiga delen av Norrbotten och det fanns liksom ingen anledning. För åtminstone min man tyckte att det var jobbigt det där...genom att han bröt så pass mycket på finska så blev han ofta härmad och han tog väldigt illa vid sig. Jag vet en bilhandlare som vi handlade hos, han härmade honom. Åh, vad han tog illa vid sig. Han ville därför att barnen skulle lära sig svenska ordentligt.”

9.4 Språkanvändning senare i livet

Det är mycket tydligt hur språkanvändningen har förändrats för de generationer som gick i de två skolorna under 1940-, 1950- och 1960-talet. De hade nästan uteslutande meänkieli som språk i hemmet när de var barn, men i många fall kan inte deras egna barn längre prata meänkieli eller ens förstå språket. Vilket språk de själva pratar beror på i vilket sammanhang de befinner sig.

Svenska med barn och barnbarn

En av kvinnorna, född 1946, berättar hur hennes föräldrar började prata svenska med barnen på äldre dagar eftersom barnbarnen inte förstod eller kunde prata meänkieli. Hon och hennes man hade enbart pratat svenska med sina barn för att träna dem i svenska.

En annan kvinna från Inlandsskolan, född 1952, beskriver hur språkanvändningen förändrats i hennes familj. Familjen levde på jordbruk och andra typer av kompletterande jobb. Morföräldrarna som bodde alldeles intill pratade enbart meänkieli. Med föräldrarna pratade hon i hemmet enbart meänkieli men de kunde lite svenska. När hon flyttade utanför Tornedalen pratade hon och sambon enbart svenska med sina egna barn.

En kvinna från Inlandsskolan, född 1942, säger att de medvetet pratade svenska med sina barn i hemmet. De ville hjälpa sina barn med språket innan de började skolan. ”Nej, men det tyckte vi inte var fel av oss att göra. Ja, jag tyckte att det var bra...de kunde ha den där när de börjar skolan...då förstod de...och inte vara efter de andra, för det skulle man kunna bli.”

En kvinna från Inlandsskolan, född 1952, berättar att hennes barn inte pratar meänkieli även om äldsta sonen kan lite grann. Själv har hon förstått att meänkieli kan räknas som en kulturell rikedom. ”Många säger på jobbet också, Gud ändå, du har ju flera språk, jo, svenska och finska.”

En kvinna från Inlandsskolan, född 1935: ”Man hade litet ordförråd på svenska egentligen efter folkskolan när man började jobba. Det var svårt att prata svenska...man tänkte finska (skratt) och det var lite, ja jobbigt, och då sa man ingenting. Nej då var man lite tystlåten om man satt i en grupp. Ja men sen ja, det är klart när man började plugga och man läste, och det blev att man

bara pratade.” Hennes man var från Ångermanland och kunde inte finska. Därför pratade de bara svenska i hemmet. Barnen har inte heller lärt sig finska.

De pratar meänkieli

En kvinna från Gränsälvs skolan, född 1932, säger att hon började använda svenska mer när hon blev vuxen. ”Då man började läsa, man läste mycket. Jo, lånade böcker och så, ja.” Barnen pratar finska, även flickan som flyttade till Stockholm i början av 1980-talet. Mamman kunde inte svenska så när hon kom så pratade min dotter med mormor finska. Barnbarnen kan däremot inte finska. ”Nej, nej inte han ens fast han bor här (skratt). Nej det kan han inte, det är ju synd nästan.” Med mannen har hon alltid pratat finska, men när barnen kommer så blir det svenska. I byn pratar hon oftast finska. ”Jo, med alla som bara kan så blir det meänkieli, då börjar vi prata finska (skratt). De som är från Tornedalen.”

En man från Gränsälvs skolan, född 1938, säger att han pratar meänkieli som sitt modersmål, men skriver på svenska.

Flyttade och blev tvungen att prata svenska

En kvinna från Inlandsskolan, född 1935, jobbade som vuxen i köket på Framnäs folkhögskola. Därefter flyttade hon ner till Ludvika. ”Där var du tvungen att prata svenska.”

En man från Inlandsskolan, född 1938, berättar hur han efter skolan började träna upp sitt ordförråd i svenska. ”Det var när jag började jobba i gruvan, jag var ungefär nitton år när jag började där, 1956. Det är då först jag har förkovrat mig. När jag gick ut skolan så kunde jag knappt svenska. Jag kunde ju så pass att jag klarade mig men inte tillräckligt. Så när jag hamnade i Kiruna och skulle börja jobba där var jag ju tvungen att använda svenska, så då satte jag i gång och läste böcker. En bok varje kväll (skratt). Ja, jag började köpa böcker, sådana där Bill och Ben (vilda västern-pocket) och sådant där. Jag har flera lådor utav de där böckerna i förrådet (skratt). Det är ju enkelspråkigt, men när man håller på och nöter in så hamnade det ju här i ryggraden.” Han hade egentligen ambitionen att läsa språk. ”Egentligen tänkte jag ju börja läsa, engelska var det jag tänkte på, men då sa min far att, nej, vi har inte tid med sådant. Det finns jobb här hemma. Du behöver inte gå någon skola.” Efterhand har han ändå läst mer och mer språk vid sidan av det ordinarie arbetet. ”Jag lärt mig en hel del finlandsfinska, alltså riktigt finska, och studerat två år finska. Engelska läste jag där någon gång tidigare.”

Bristande kompetens på finska

En man från Inlandsskolan, född 1939, berättar att svenska är huvudspråk. ”Det är klart idag är det ju svenskan, va, men jag pratar ju lika gärna finska också. Men det är klart allting som jag skriver och räknar och allt det där, så det är ju på svenska. Finska kan man ju inte skriva även fast man pratar det.”

En man från Inlandsskolan, född 1935: ”Meänkieli, det kan man ju inte skriva än idag. Nej, jag hade inget problem, jag kunde svenska så pass bra.”

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1925, minns att när hon växte upp hade familjen *Haparandabladet* och hon läser den fortfarande eftersom en granne har den, men hon läser den svenska delen. ”Ja, svenska, jag kan ingen finska.” Däremot talar hon meänkieli som var familjens modersmål. Ibland träffar hon systemn som bor i södra Sverige. ”Då brukar vi prata lite finska så att inte hon glömmet.”

En man från Gränsälvsskolan, född 1930, har mest pratat meänkieli i sitt liv. Samtidigt pratar han bra svenska. ”Nå, det är bara genom att man lärde... jag har läst, jag läser mycket. En jul och nyår läste jag åtta böcker.” Det är i vuxen ålder han börjat läsa mycket. Som barn läste han inga svenska böcker. Han tyckte sig inte ha tid eftersom det var mycket jobb som skulle utföras. Han konstaterar att det är svårt att förstå finnar från Finland. Fortfarande pratar de äldre i byn mest meänkieli. ”Man tycker här...om någon pratar svenska...man tror man är högfärdig (skratt).”

Aldrig känt behov av att läsa finska

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1934: ”Jag pratar svenska och både och...men där det behövs. Det är ju så många finnar just i Övertorneå, så här måste man kunna finska.” Hon har inte känt något behov av att lära sig att läsa på finska. ”Nej, varför skulle jag, vi hade ju tillräckligt med finskan när vi pratade hemma finska, det räckte. Engelskan hade jag, den hade jag velat.” Hon pratar meänkieli med sin dotter när hon kommer på besök. ”...den här vanliga finska.”

Barnen förstår meänkieli men pratar inte

En man från Inlandsskolan, född 1946, berättar att huvudspråket är meänkieli med jämnåriga i byn. ”Däremot när man träffar de här yngre man ser att dem är en tjugo år yngre än mig, då måste man prata svenska. Det är många som inte förstår fast dem är födda här i byarna. Och det är nog föräldrarna som har gjort det där.” Deras egna barn förstår meänkieli men pratar inte. ”Nej, för vi har ju två barn i fyrtioårsåldern, och de förstår men de pratar inte. Kanske det hade blivit mer utav det om man hade bott här med dem än om man bodde i Kiruna.”

En man från Gränsälvsskolan, född 1933, berättar att hemma i byn pratade de bara meänkieli. ”Det blev lite senare, att man tyckte att de är högfärdiga när de pratar svenska.” Han och frun fortsatte att använda meänkieli hemma och i Övertorneå när de bosatte sig där. ”Nog blev det mycket meänkieli här också hemma också har det blivit det men att det var...det är ibland måste man prata lite svenska, pojarna vill prata svenska bara.” Barnen är bosatta i svenskspråkiga områden och pratar enbart svenska.

En man från Gränsälvs skolan, född 1935, säger att deras barn kan något så när meänkieli. ”De kan yttra sig och...och har varit på resa i Finland och...de klarar sig...man kommer långt med meänkieli i Finland. Men jag vet ju familjer som bannlyste tornedalsfinskan också. Menar att det är inget språk och barnen fick inte lära sig någonting. Så våra söner har en fördel av att dem kan klara sig i alla fall.” Under vistelsen i byn pratade de meänkieli hemma och i samhället.

En man från Gränsälvs skolan, född 1938, konstaterar att i familjen pratar de enbart svenska numera. ”Barnen kan ingen finska, och de tycker att det var dumt att de inte läste finska.”

Skämdes för finskan – vågade inte yttra sig

En kvinna från Inlandsskolan, född 1946, skämdes länge för sitt tornedalsfinska modersmål. ”När jag flyttade ifrån byn vågade jag aldrig som öppna munnen, utan jag var mer tyst för att jag var så rädd att säga fel och fel ordföljd. Och samma var det när jag gick utbildningen i Pajala. Jag gick aldrig fram och berättade öppet när det var läxor, utan jag satt i bänken och var tyst för jag var mest rädd att göra bort mig.” Den tidigare skolgången bidrog till svårigheterna eftersom de inte fick använda sitt modersmål och hon kom att skämmas för att prata finska. ”Jag kände att man inte fick lära ordentligt svenska från grunden...ja, både finska och svenska det blev som en blandning. Jag kan berätta att när vi jobbade i Sunderbyn vi var många finsktalande där och vi pratade finska tillsammans, och när vi skulle berätta någonting och då blev det finska ord mellan. Och så när man skulle ha sådana här redovisningar i skolan, alltså jag hatade det för att jag visste inte hur det, om jag klarar av. Jag var nervös, ja sov nästan ingenting på nätterna (skratt). Jag gick och fundera hur man ska berätta och tränade för fullt.” En vändpunkt kom när hon flyttade till Luleå och började engagera sig fackligt. ”Jag var tvungen att berätta för arbetskamraterna vad de sa på mötena och ibland kanske jag var lite tystare men jag försökte kämpa. För att jag tänkte på finska och så berättade jag på svenska och så det blev lite tokigt.” Efterhand började hon tänka på svenska i stället för på finska. ”Det började när jag flyttade dit, så kände jag att, men nu är jag tuff, nu kan jag berätta...jag vet att jag sa till min kompis också att men Gud vad jag har blivit svensk (skratt).”

Började prata finska på Marabou i Stockholm

En kvinna från Inlandsskolan, född 1948, berättar att hon växte upp i en meänkielitalande familj där även svenska användes. Själv pratade hon enbart svenska som barn, även när folk tilltalade henne på meänkieli. ”Det blev ju att man inte skulle prata finska. Finskan kom inte in. Jag förstod ju allt och kunde svara, men fast de frågade mig på finska så svarade jag på svenska. Finska började jag inte prata förrän jag kom till Marabou i Stockholm.” På fabriken i Marabou i Stockholm fanns många kvinnor från Finland. Av dem lärde hon sig ett större ordförråd på finska. Samtidigt upplevde hon en tydligt diskriminerande behandling från de svenskspråkiga på arbetsplatsen. ”Man blev ju behandlad som vit neger. Man får inte säga så, men i alla fall, utav andra svenskorna. För att vi var ju bara med finskorna och jag var en finne i svenskarnas ögon. Det var lite sämre. Men jag trivdes med de här finska tjejerna, absolut, och det fanns ju

kvinnor som jobbade i laget som var helsvenska och de var helt okej. Det var hur roligt som helst.” Hon upptäckte att hon hade det finska språket i sig fast hon inte förstått det. ”Jag blir än idag... kan jag bli förvånad när jag pratar... jag träffar ju så mycket finstalande äldre människor på boenden i och med att jag är fotvärdare... hur mycket finska det finns i alla fall där. För när man börjar prata, och man blir själv förvånad, att tänk att jag kan de orden och kommer ihåg vad det hette.”

I centralorten blev det att prata svenska

En man från Gränsälvsskolan, född 1934, flyttade till Kiruna i artonårsåldern. Då började han använda mer svenska, men det blev ändå blandat. ”Jo, du vet att, inte kunde man ju hålla på att prata svenska med en som man kan finska med. Då är man högmodig, det går inte.” Han har gått över från att tänka på finska till att tänka på svenska. ”Ja, hörredu när vi pratar svenska så är det absolut bara svenska jag tänker på (skratt).” Han fru inflikar att den enda han pratar finska med är brodern. De inflyttade från Finland pratar helst finska. Med tornedalingarna är det annorlunda. ”Det är lite olika vars de kommer ifrån. En del ställen pratar de mycket svenska i och en del mycket finska.”

En man från Gränsälvsskolan, född 1937, vill minnas att i realskolan i huvudorten pratade de svenska på rasterna till skillnad från i byskolan där de bara pratade finska på rasterna. ”Men det var nog bara för att det var i centralorten... det hörde som till att där pratar man svenska (skratt).”

En man från Inlandsskolan, född 1950, minns att när han började läsa i centralorten i fjorton-femtonårsåldern märkte han direkt att det var svenska som gällde där. ”Det kan ju hända att de var inflyttade från andra håll. I Kiruna blev det ännu mer svenska även bland de som kom från hembyn.”

En man från Gränsälvsskolan, född 1933, säger att i byn användes huvudsakligen finska och svenska i skolan. I övre folkskolan i Övertorneå blev det mycket svenska även på rasterna. Men det var när han började på jägarskolan i Kiruna som den stora vändningen kom. ”Där blev det ju en helomvändning, det var ju bara svenska. Det märkliga var att det var ju folk från hela Sverige, från Stockholm, Skåne.” Han pratade svenska där men när han senare arbetade i gruvan var det en hel del som pratade finska. Han har själv fortsatt att använda meänkieli i sådana sammanhang. ”Ja, det... man kan ju inte... man måste ju acceptera det fast jag är ingen vän av meänkieli.”

Lättare med svenska numera

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1929, berättar att hon och hennes man pratar finska sinsemellan. På äldre dagar har de även lärt sig att läsa lite finska, men på byn pratar de numera mest svenska. ”Nej, nu blir det mera svenska. Det är faktiskt lättare.”

Yngre syskonen pratar bara svenska

En kvinna från Gränsälvs skolan, född 1931, beskriver hur hon flyttade tillbaka till byn i början av 1970-talet och har arbetat en del som hemsamarit. Hennes flicka kan prata meänkieli men kunde svenska innan hon började skolan. Hon pratade svenska med dottern hemma men huvudspråket var meänkieli eftersom hennes pappa bodde hemma. Hon tror att dottern lärde sig svenska av syskonen och kusinerna som bodde nära. ”Och sen brorsans barn, en del utav dem kunde bara finska när de började skolan...den yngsta, vet jag, det var så stor skillnad, så han kunde inte mycket finska.” Den yngsta var född 1969. De äldre syskonen pratar fortfarande meänkieli men den yngre brodern bor i Skåne och pratar bara svenska. Hon tror att inflyttningar till byn gjorde att folk gick över till svenska. ”Det kom väl nytt folk som bara pratade svenska, jag tror att det var det också, men nog kunde vi alla svenska.”

Konflikt under värnplikten om finska och svenska

En man från Gränsälvs skolan, född 1935, berättar hur han i samband med lumpen kom i kontakt med svenska dialekter. ”När vi gjorde rekryten då var det ju som två läger... det var folk från byarna i Glommersträsk där och de sa åt oss att vi ska, börja prata svenska, inte finska.” Tornedalingarna protesterade och menade att det inte gick att förstå deras dialekt. ”Ja, när ni pratar svenska då ska vi också prata svenska...för de hade sitt språk...det var ingen som förstod det. Så att vi kom bra överens då. Det var inga problem inte, vi pratade svenska. Men det gick inte, man kunde inte komma ifrån att när vi var två tornedalingar så pratade vi finska.”

Svenskan som främmande språk

En man från Gränsälvs skolan, född 1937, betraktar svenskan som ett främmande språk som tornedalingarna haft olika förhållningssätt till. ”Jag har ju senare märkt att vi har olika, vad ska man säga, kvalitet på svenskan när man pratar, det har jag förstätt. Det beror på hur mycket man har använt, hur mycket man har läst och vad man har jobbat med. Det är ju som med alla andra främmande språk, ju mer man använder så desto säkrare blir man.”

9.5 Byte av efternamn som vuxen

En del tornedalingar bytte under assimileringperioden sina tornedalsfinska namn till svenska namn. De flesta av de namnbyten som är registrerade på Riksarkivet gäller människor som bytte från Andersson, Larsson, Johansson och liknande. I det fallet kan man tala om en klassaspekt av namnbytet. Människor bytte namn för att utplåna sin allmogebakgrund och skaffa sig ett individualiserat mer intresseväckande efternamn. Bland de undersökta skolbarnen i Tornedalen är det kombinationen av klass, etnicitet och genus som är framträdande.

Bland de intervjuade i Inlandsbyn var det sju av de nio kvinnorna som bytte till svenska namn i samband med giftermål. I ett av fallen hade mannen bytt från finskt till svenskt namn, så där kan man tala om ett medvetet byte till svenskt namn. I ett annat fall bytte en kvinna från svenskt till finskt namn. Av de åtta männen hade fem samma namn som vuxna, som de hade som barn.

Två hade bytt från finska till svenska namn. För en av männen hade familjen bytt från svenskt till annat svenskt namn och för en annan hade familjen i ett tidigare släktled bytt från finskt till svenskt namn.

I Gränsälvsbyn var det tre av sju kvinnor som bytte till svenska namn i samband med giftermål. Tre av kvinnorna bytte från finskt till annat finskt namn vid giftermålet och en från svenskt till annat svenskt namn. Av de nio männen hade åtta samma namn som vuxna som i barndomen, sju av dem finska namn. För en av männen är det okänt om namnet var likadant som barn.

Trenden är mycket tydlig. Det var kvinnorna som huvudsakligen bytte från meänkielispråkiga till svenskspråkiga namn när de gifte sig, men där går det inte att tolka in att de skämdes för sitt meänkielispråkiga efternamn. Det var på den tiden kutym att kvinnorna tog männens efternamn när de gifte sig. För en av de två männen som bytte till meänkielispråkiga namn hade bytet skett redan i generationen innan. Paradoxalt nog är det en av dem som visade minst skamkänslor för sitt meänkielispråkiga efternamn. Den andra mannen bytte på eget initiativ från meänkielispråkigt till svenskspråkigt namn. I intervjuerna har inga frågor ställts om namnbyten. För slutsatser om omfattningen och betydelsen av namnbyten i Tornedalen krävs ett större material.

9.6 Den dubbla identiteten

Den nationella identiteten hos de intervjuade präglas av motsägelsefyllda känslor. Det är i inställningen till Finland och finnar som nationalismen kanske blir mest synlig. Många av de intervjuade har vittnat om sin egen släkts bakgrund i Finland, andra berättar om finska kvinnor som gift sig med tornedalska män. Ändå framträder tydligt att Finland och det finska för många varit en känslig fråga. Förhållningsättet till de finska och svenska elementen i den tornedalska identiteten går som en röd tråd genom intervjuerna. Hos en del märks en kluven identitet, hos andra en dubbel identitet.

Upplevd rädsla att finska skulle förbjudas

I de debatter som fördes på 1930-talet, och fortfarande under andra världskriget, fanns en tydligt formulerad hotbild från en del om att det finska språket skulle försvinna från svenska Tornedalen. En man från Inlandsskolan, född 1935, kopplar ihop det han hörde som barn med språkförbudet. ”De (lärarna) sa att ni får inte prata finska, sa de (skratt)...det var...(förbudet).” Han kommer ihåg att det vid den tiden diskuterades bland folk att finskan kommer att förbjudas helt på den svenska sidan av gränsen. ”De trodde fullt på det där att vi kommer att ta alla, alla här i byarna, de ska inte få prata finska. Man läste senare också om att finskan på svenska sidan den kommer att förbjudas helt, att den kommer inte att finnas...de som pratar finska här, men det vart inte så. Jag tycker att det är bra att den inte försvann helt och hållet.”

Det finska språket bejakades aldrig

Genomgående hos de intervjuade är att det finska språket aldrig omtalades i positiva ordalag som någonting värdefullt. En kvinna från Gränsälvs skolan, född 1925, berättar att hon aldrig i folkskolan fick någon uppmuntran att förkovra sig i finska. Det var svenska som var idealet fastän en del lärare kom från byn och själva pratade finska. Den intervjuades familj hade ingen större kontakt med Finland förutom att de hade pigor från finska sidan som var släktingar till dem, men de hälsade sällan på släkten på den finska sidan. "Man tänkte ju inte så mycket på det. Det var mycket sällan man var där man, men det var ju ja vissa saker som kanske kunde vara lite billigare att köpa där...men det var mycket lite kontakt, inte heller med ungdomar på finska sidan. Verksamheten inom Jordbrukare-Ungdomens Förbund var också på svenska."

En man från Gränsälvs skolan, född 1938, minns inte att de någon gång i skolan fick lära sig om kultur och historia som berörde Finland eller Tornedalen. "Läroböckerna var ju skrivna i södra Sverige så att det var det man läste." Finskt språk eller finsk kultur bejakades aldrig på något särskilt sätt. "Nej, det minns jag inte att någon i skolan, att man pratade i klassen... det var bara så för givet så man behövde inte ta ut det i skolan (skratt)". Under danserna på svenska sidan kom många pojkar och flickor från Finland. "Pappa hade ju mycket bekanta i Finland så de var ju och hälsade på hos oss, och vi hos dem. Det man alltså kände mest, det var ju att de hade ju betydligt fattigare än svenska sidan, i alla hem kan man säga. Det märkte man ju."

En man från Inlandsskolan, född 1935, upplevde aldrig att det finska språket hölls fram som något positivt. "De kunde väl sina saker, lärarna på den tiden...så att man fick inte någonting som var fördel med finskan inte. De hade sina paragrafer att följa de också." Han upplevde inte någon direkt nedsättande attityd från lärarna. "Det var väl de som kunde vår finska, de sa nog aldrig 'finnjävel' inte, utan det var kanske de som inte kunde finska." Finnarna från Finland var annars lätta att förstå. "Ja, jag har jobbat mycket i skogsarbete och mycket finska pojkar som jobbade här tillsammans. Och vi hade inga problem med att komma överens och prata."

En kvinna från Inlandsskolan, född 1935, kommer inte ihåg att Finland eller finsk kultur har lyfts fram i skolan. "Det var liksom vi och dom. Ja, jag vet inte, det var liksom att man inte ville ha att göra med de från Finland." När hon själv flyttade till Stockholm frågade folk om hon kom från Finland. "Det tyckte man inte om. Om de frågade sa jag att jag var från Pajala för namnet på min hemby låter så...(skratt)."

En kvinna från Inlandsskolan, född 1946, upplevde att lärarna inte värdesatte finsk kultur och det finska språket. "För det var mycket svensktalande lärare. De kom ju från Övik, från Luleå och Harads och de pratade alla svenska. Jag tror inte de tyckte om finska."

En man från Inlandsskolan, född 1939, berättar att i skolan fick de inte lära någonting om Finland. "Utan geografimässigt så då for man ju direkt till Afrika och de där länderna. Ja

herregud, nog visste man vad Kongo var, och man visste faktiskt mycket mer om Afrika än om Finland.”

Minnen från kriget i Finland

Många av de intervjuade har starka minnen från krigsåren då dramatiska händelser utspelade sig i finska Tornedalen. Genom flödet av finska flyktingar till den svenska sidan i slutet av kriget kom de också i kontakt med finnarna.

En man från Inlandsskolan, född 1938, säger att det enda han kommer ihåg från skoltiden om Finland var att tyskarna brände ner finska Tornedalen 1944. ”Då var jag inte så gammal och då hade vi den här höga skolbyggnaden. Den var ju tre våningar hög och de som vågade klättrade upp på taket. Man såg ju hela östra himlavalvet var rött. Och sen satt jag ju vid vägen därborta för att det kom långa kolonner med finska flyktingar. Och de hamnade här i byn.” Under gymnasietiden gjorde han ett specialarbete om Finland och det finska språket. Han har också lärt sig mycket riksfinska när han arbetat med finländare i vuxen ålder.

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1931, berättar att hennes familj inte hade någon släkt på finska sidan, men det hade däremot grannen. Grannens släktingar hade kor med sig som hennes familj tog hand om. Hon minns tyskarnas bränning av finska sidan som en dramatisk händelse. En del av de finska flyktingbarnen som skulle fortsätta i högre skola i Finland sen fick provsitta i svenska klasser för att lära sig svenska. Ibland var de över till Finland och handlade och de träffade senare finska ungdomar på danser.

En man från Gränsälvsskolan, född 1935, beskriver hur familjen var engagerad i en del smuggling. De hade släktingar i Finland och ganska mycket utbyte. Bland annat flyttade hans mormor tillbaka till Finland efter kriget. Han har många minnen av hur nedbränt och förstört allting var i Finland efter kriget, bland annat från en resa till Rovaniemi som de då börjat bygga upp. ”Och då hade ju folk flyttat tillbaka i byarna där och det första man gjorde det var att man byggde bastu och jag såg hur de bakade och gräddade bröd i skorstensruinerna som stod kvar där.” Han upplevde att finska var mer lika i svenska och finska Tornedalen när han var barn. ”Men nu är det helt borta den här. Så fort man kommer över på finska sidan, så då är det den här förfinade finskan.”

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1937, minns hur hon från kallvinden i mormors hus såg hur tyskarna brände ner den finska sidan. Hon ser annars ingen skillnad i kulturen på finska och svenska sidan. ”Nej, inte som jag uppfattade det då, utan det nej, det var ju, det var ju flera flickor ifrån byn som var gifta på andra sidan och tvärtom. Det var nog först den där finska tangon...(skratt)... det var ju helt annan musik och det var helt andra danser. Och jag gillade verkligen den där finska långsamma...så att det var liksom... vi var så imponerad av finska killars dans. Och de var flitiga på att dansa...de hade då ingen skillnad på svenska tjejer.” I skolan lärde de sig däremot inte mycket om Finland. ”Jag vet inte hur mycket Finland man lärde

sig... och historia, exempelvis, att vi har varit ett (gemensamt) land det tror jag aldrig vi har lärt oss i skolan.”

En man från Gränsälvsskolan, född 1938, besökte släktingar ibland i Finland. Han minns också hur kriget kom nära genom Finlands inblandning. ”Bland annat en bro som dom sprängde. Det var en jädra smäll. Jag kommer ihåg klockan hoppa utför väggen. Det var ju inte roligt inte. För då kom ju finnarna med kor och hästar över älven.”

En man från Gränsälvsskolan, född 1938, berättar hur det under kriget kom finska flyktingar över älven. Han minns hur myndigheterna gick runt och bestämde i vilka hus de skulle bo. ”De kom ju med båtarna. De kom med kor och allting över älven. Då byggde man på till och med båtar som man kunde få med sig djuren, får och hästar och sådant. Ja, det var ju som så spännande, att se tyskarna på andra sidan älven. Jag och brorsan, vi smet en natt, mitt i natten, då var potatisen ju upptagen, och vi låg där bland potatisblasten och gömde oss i högar bakom, och tittade på tyskarna när de brände byn. Ja, pappa kom och hämtade oss (skratt)...så att det har fastnat.”

En kvinna från Inlandsskolan, född 1938, kommer ihåg hur finska kvinnor kom och bodde hos dem när de blivit evakuerade. ”Tanterna som var evakuerade stod på balkonger och grät när de såg lågorna från Finland. Sådant där har satt sig. Sen blev ju en del barn kvar som adopterades.” Hon visste inte att Finland tillhört Sverige förrän i vuxen ålder. Det hon minns från hembygdskunskapen i skolan var att de sjöng *Var hälsad sköna Tornedal*.”

En man från Inlandsskolan, född 1931, berättar att det inte var förrän efter kriget som det började komma finländare som bosatte sig i byn. Så kom det också krigsbarn till byn. ”Det var en farbror till mig, de hade en flicka från Finland.”

En man från Gränsälvsskolan, född 1937, har många minnen från krigstiden. Det kom många finska barn som flyktingar under kriget. Skolbarnen från byn fick använda skolsalen på förmiddagen och de finska barnen på eftermiddagen. Skolbarnen fick också dela med sig av sitt material till de finska barnen. ”Vi hade sådana här blå skrivböcker och räkneböcker med linjeringsrad och allt möjligt, och då sa fröken att de där kan vi ge de här finska vännerna och så hämtade hon makulaturpapper från någon affär och vi fick sy själva och linjera. Vi kan använda de här så länge det går...och så delar vi radergummit i två delar och så satte vi den på den där finska vännens skola. Vi fick vara försiktigare med blyertspennorna för att när man hade tappat eller gjort, skrivit, fått slut på en penna så markerade fröken på tavlan hur många man hade tagit. Och antagligen var det någon slags ransonering. Så att vi fick ge en penna och halva suddgummit och linjalen fick vi ha tillsammans. Men skrivböckerna fick de också. Sen hade de en egen lärare och någon egen...de hade väl inte så många böcker, men någon läsebok förmodligen.”

En kvinna från Inlandsskolan, född 1937: ”Jag har ett vagt minne, innan jag börjat skolan ännu, hur det var att de bombade i Finland. Och att det blev evakuering.”

En man från Gränsälvsskolan, född 1933, minns hur svårt de hade det i Finland efter kriget när allt var sönderbränt. ”Pappa skickade mig över när jag kom från skolan...på vintern åkte jag skidor över älven...pappa skickade en ryggsäck full med kaffe och socker tror jag det var. Åkte ensam i mörkret över älven, över holmen, vi hade en holme mitt emot till Finland. Och där bodde några släktingar till pappas brors familj.” Han fick åka över med skidor och varor många gånger den vintern. Hans pappa hade många kontakter i Finland och de åkte många gånger och hälsade på. Familjen sysslade också med smuggling av kött och kaffe och annat. ”Jag kommer alltid ihåg att...det sitter kvar fortfarande faktiskt det där med att de hade det svårt och att allting brändes. Det har suttit kvar länge.”

En kvinna från Inlandsskolan, född 1941, säger att Finland fick de inte lära sig något om i skolan. De fick exempelvis inte lära sig att Sverige och Finland tillhört samma stat en gång. ”Men vi hade ju så...släktskap...alltså man kände ju det för det var ju många som kom från Finland. Och sedan så visste man vilka som var krigsbarn.”

Kontakter med finska arbetare

En man från Inlandsskolan, född 1946, upplevde ingen stor skillnad i språkanvändning när han flyttade till Kiruna. Han pratade svenska när det behövdes och därutöver meänkieli som han också fick prata med finländska arbetare. ”Ja, det var ju många finnar...och så fick man ju vara tolk åt dem när de kom, för finnarna som kom till Kiruna lärde sig aldrig svenska.”

En man från Inlandsskolan, född 1939, kommer ihåg hur de hittade finska skogsarbetare i ladån hemma en morgon. De var på väg till skogsarbete och övernattade i ladån. Modern bjöd på mjölk, kaffe och vetebröd. De fick också torka kläderna. Senare blev de tagna av polisen. ”När polisen kommer sen och frågar, jaha, ni har haft folk här över natten...och om en polis gör...så måste du anmält det till polisen, men det fanns ju fan inga telefoner i byn.” De kände medlidande med finnarna som försökte skaffa levebröd till familjen hemma i Finland. Han har arbetat mycket med finnar från tonåren och framåt. Det har aldrig varit några problem, tycker han.

Kontakter med släktingar i Finland

En man från Gränsälvsskolan, född 1937: ”Det var dåligt med förbindelser. Det var ju motorbåt som det kostade 25 öre att åka med, som for i skytteltrafik, men det var ju mest när man skulle dit och handla och så där, och det var ju oftast så att finländarna kom över till oss. Men jag tror att det var få familjer som umgicks med någon över gränsen, inte som jag vet.”

En man från Gränsälvsskolan, född 1924, hade två mostrar som var gifta i Finland men det var mera sällsynt. Därför hälsade de på släktingarna på finska sidan ibland. Riksgränsen tänkte han

inte alls på. ”Nej, jag vet inte, vi var egentligen som hemma på bägge sidorna vet du genom att man hade släkten där också. Jo, vi var många kusiner som... man tyckte det (att man hörde ihop)...du vet att den där gränsen reagerar man inte för utan man tyckte att det smälte ihop.”

En kvinna från Gränsälvs skolan, född 1929, umgicks mycket med sina kusiner på finska sidan under skoltiden och tyckte inte att språket var något problem. ”Nej, jag tyckte att man var så hemma där också (skratt)...de pratade precis som vi.”

En kvinna från Gränsälvs skolan, född 1925, kände sig alltid som svensk eftersom hon bodde i Sverige och gick i svensk skola, men de kände många på finska sidan. När hon blev äldre åkte de båt eller skidor på vintern på dans i Finland. ”Och de hade en sådan där gasol som den pumpade så man började se vad folk det var på den där... och så var det en som spelade dragspel som kunde ja, ja tio minuter en och samma, nästan (skratt). Så hade man pjäxor och yllestrumpor.”

En ingift man, född 1929 (i en annan del av Tornedalen), berättar att hans farmor bodde kvar på finska sidan så de hälsade på dagligen. ”Vi åkte skidor över och tog båt och rodde till finska sidan och hälsade på farmor.” De hade mycket nära kontakt.

En man från Gränsälvs skolan, född 1930, minns att de alltid hade mycket utbyte med Finland. ”Vi hade här på lördag, och på söndagskväll var det på finska sidan. Jo, och sen var det slagsmål alltid under dansen. Det är många som inte kan, hantera spriten.” Han har alltid tyckt att det varit samma slags folk på båda sidor om gränsen. ”Samma jo. Men nu är det mindre sammanhållning än vi hade förr. Mindre man far och hälsar på nuförtiden än vad förr.”

En kvinna från Gränsälvs skolan, född 1932, berättar att de ofta var över och handlade i Finland och hon upplevde aldrig något problem med språket. ”Nej visst inte, det var samma språk. Jag tyckte de var som vi. Vi gjorde ingen skillnad på dem. Sen när vi började gå på dans, då kom de hit på våra danser och vi for dit när de hade.” Känslan var ändå att det var två olika nationer. ”Vi tyckte att de var nog fattigare än vi fast vi var väl inget rikt folk. Vi tog det för givet att vi är svenskar, och de var finnar.”

En man från Gränsälvs skolan, född 1933, beskriver hur de hade kontakt med släkten i Finland under hans uppväxt. Oftast kom de från finska sidan och hälsade på. Som ung var han på dans i Finland ibland.

En man från Gränsälvs skolan, född 1937, berättar att de inte umgicks med de finska barnen, förutom med en pojke som han lärde känna. Finland kändes gammalmodigt när de gjorde besök där. ”Som barn tänkte...dom är då så fattiga, de har konstiga kläder, och så där primitivt tänkte jag... uppriktigt man tänkte så, att de såg lite annorlunda ut, och man visste ju att det var för att det var krig. Jag tror inte att man ville tänka negativt, men man såg lite granna att de var lite annorlunda. Vi hade det bättre.”

Dålig samhörighet med Finland

En kvinna från Inlandsskolan, född 1942, berättar att de få gånger hon var på dans så drog hon sig för att dansa med en finsk kille. ”Nej, men jag vet inte...jag har aldrig varit och dansa ens...ibland så vart det sådan där i Finland att man kan gå och dansa. Och man såg där på dansen om det var en finsk kille där, nej, det var inte lika bra som en svensk, det var det inte (skratt). Det var sådan skillnad, det är sant.” Hennes man invänder att han som spelar dragspel själv alltid har gillat finsk musik. ”Jo, han gillar men jag gillar inte alls. Och det låter så grovt vissa låtar som jag inte riktigt gillar. Det är lite annorlunda folk ändå, fast visst är vi samma även om du kommer från Finland...men numera är det borta det där, men tidigare så var det mycket sådant.” Hon förknippar också Finland med kriget och att de gått igenom många svårigheter jämfört med Sverige. Hon minns också hur de hjälpte finnarna på olika sätt under andra världskriget.

En kvinna från Inlandsskolan, född 1942, säger att hon aldrig känt någon särskild samhörighet med Finland. Det är svenska Tornedalen som varit hennes hembygd. Hon minns att det kom många finska kvinnor till byn efter kriget och de gifte sig med svenskarna. ”Man nedvärderade finnar lite grann...då sa man det är ju bara finnar. Man liksom tyckte att de var sämre än vi svenskar.”

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1934, berättar att hon inte är så glad över att så många finnar flyttat in i grannskapet. Hon har ingen kontakt med dem.

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1934, tyckte inte att det var någon idé att läsa om Finland eller om finska språket i skolan. ”Vi hade ju tillräckligt med finska när alla pratade finska, varför skulle vi börja läsa det?” Hon kommer inte ihåg om de fick läsa någonting om Tornedalen eller Finland i skolan.

En kvinna från Inlandsskolan, född 1946, kommer ihåg att det efter kriget fanns en viss föreställning om att finnar kunde vara farliga. Läraren och hennes egna föräldrar kunde varna henne för det. ”Man tyckte att finnar var speciellt folk. Man hade hört att de var hemska och att man skulle vara rädd för dem och att karlarna hade stora knivar. Men det var då när det var krig. Men när jag gick i Övertorneå på utbildning så kände jag att man hör ju hemma med dem. Jag vet inte om det var finskan som gjorde det också. Då kunde man prata och de hade ju en annan finska än vad vi, men vi förstod varandra.” Så har hon också känt senare när hon i arbetet kommit i kontakt med finnar från Finland.

Kluven mellan det finska och det svenska

En kvinna från Inlandsskolan, född 1935, beskriver hur hon har stått mellan den svenska och tornedalsfinska identiteten. På ett sätt var hon svensk. ”Jag vet inte hur man ska förklara det men... sen kanske man kände sig både... ja, inte finsk men tornedaling. Pajala. Norrland.” Hon ville inte säga namnet på hembyn för det namnet var så finskklingande. ”När de (i

Stockholm) frågade, varifrån kommer du, kommer du ifrån Finland? Nej jag kommer från Pajala (skratt).” Hon känner sig samtidigt inte som stockholmare. ”Jag känner mig som...ingenting...(skratt). Nej för när man är utomlands också och de frågar varifrån kommer ni, då säger jag att vi bor i Stockholm, brukar jag säga. Ja, det är klart inte något mer i hembyn. Ja, det kanske är här hemmet. Just det att jag kommer från Norrland, och Norrland är stort brukar jag då säga. Ja men det är norra Norrland. Numera kanske jag säger Tornedalen, men förut när de inte visste riktigt då blev det ju Norrland.”

En kvinna från Inlandsskolan, född 1946, beskriver hur hon alltid vandrat mellan det finska och svenska i sin identitet. ”Ibland har jag känt som att jag har klarat det, men nu känner jag mig inte så. Det var där i början...jag visste inte om jag var finsktalande eller om jag var svensktalande.” Hon har många gånger känt sig frustrerad för att språket ställt till hinder för henne. ”Jag tror att det har varit mest...jag har varit förbannad ibland när man inte har kunnat riktigt språket ordentligt, för jag tror finskan också har varit...inte har det varit riktig finska. Nej, och svenska kunde man nästan ingenting. Så det har jag känt ibland, att fasiken att man inte var född i Uppsala eller Boden eller någonstans så att man, ja...(lärt sig) ett språk och lärt det ordentligt.” En kusin i en näraliggande by sa att hon ibland var så förbannad på sina föräldrar för att de blev kvar i det meänkielispråkiga området hela livet. ”Ja, då tänkte jag att, men Gud så där har jag känt också ibland.”

En kvinna från Inlandsskolan, född 1948, märker fortfarande att hon ser skillnaden på en svensk och en tornedaling, exempelvis när hon är på affären. ”När man ser folk (så kan man säga) var det en svensk. Det är lite så där tudelat, att det var ingen utav oss utan det måste vara en svensk som var där.” Kulturellt känner hon sig som en blandning av någonting obestämt men nationellt känner hon sig som en svensk. Hon tror att den blandningen kanske försvinner i nästa generation, för hennes barn kan inte finska. Hon vet att det görs ansträngningar för att behålla språket genom hemspråksundervisning och att det nu är tillåtet, men hon är pessimistisk om språkets framtid. ”En del kommer att kunna, och gilla, språket och kanske har det med Finland mer att göra, genom jobbet eller någonting. Men annars tror jag inte...för i och med de äldre så försvinner finskan mer och mer.”

En man från Gränsälvs skolan, född 1938, berättar hur han alltid känt sig helsvensk. ”Det var ju för givet att jag var svensk, det var inget att tänka på. Man gick ju i svensk skola och gjorde svensk militärtjänstgöring och allt det där, så det var ju liksom inte en fråga...om man nu bodde i Luleå eller i Tornedalen har ingen betydelse.”

En man från Inlandsskolan, född 1931, berättar att när han får välja mellan om han känt sig mest som tornedaling, malmfältsbo eller svensk så väljer han tornedaling.

En kvinna från Inlandsskolan, född 1952, beskriver hur hon alltid känt sig som en meänkielitalande tornedaling. ”Fast jag känner lite för Finland också i och för sig, ja, att jag hör som hemma uppe i Tornedalen. Det finns en närhet där. Absolut.”

Mer hemma med finnar än smålänningar

En kvinna från Inlandsskolan, född 1938, säger att hon känner sig mer hemma med de som kommer från finska Tornedalen jämfört med exempelvis från Småland. ”Ändå har vi mer...för den här älven, den gränsen som vi har...det finns ju nästan ingen gräns ändå. Så nog tror jag att ändå Finland kommer närmare.”

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1929, kände ingen kulturell skillnad när hon som barn var över till den finska sidan av älven. ”Nej, jag tyckte det inte var någon skillnad faktiskt. De var ju så nära släkt så det var kanske därför (skratt).” Samtidigt är det ingen tvekan om att hon alltid känt sig som svensk.

En man från Gränsälvsskolan, född 1930, berättar att han aldrig sett någon skillnad på finska och svenska Tornedalen. De har alltid pratat finska med varandra. ”Ja, fast det är det också, jag har ju släkt där. Och sen när man gick dit då, man kände direkt att man är gäst. Det är jävla trevligt mottagen alltid. Jo, och så när man röjer skogen, nå, det var mest finnar som högg. En vinter också jag var enda svensken i laget.” Han har alltid känt att de tillhör ett och samma folk.

En man från Gränsälvsskolan, född 1938, säger att hans mamma kommer från Finland och att han därför har ett särskilt förhållande till Finland jämfört med andra nordiska länder. ”Det var närmare. Jo, vi har varit mycket, vi har dansat mycket i Finland. Vi kände ju finska pojkar också, att...dom hade, Finland hade ju danser på helger, alltså söndag där borta. Eller så hade de röda dagar.” Inombords känner han sig numera mer som svensk än finsk, men nationellt har han alltid känt sig som svensk. Han har alltid använt svenska som skriftspråk. I skolan fanns ingen som värnade det finska språket. ”Nä, det vete sjutton. Som det här landet är...jag tror mer att dom ville lära oss svenska. I och med att vi hade vuxit upp med finska nästan allihop.”

Skillnaden mellan finnar och svenskar på dansen

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1925, vet att de hade släkt i Finland på hennes fars sida, men hon kommer mest ihåg att de träffade finska ungdomar på danserna. Det hon kommer ihåg är att de hade stövlar medan de svenska tornedalingarna hade pjäxor.

En kvinna från Gränsälvsskolan, född 1937, har inte alls känt sig finsk inombords, utan svensk, även om meänkieli var vardagsspråket. ”Det var så man umgicks med folk. Man pratar finska, och så just det där att mormor och morfar kunde bara finska, men det hade man då en förklaring...de hade någon gång i tiden kommit från Finland. Det visste vi. Det var därför de inte kunde svenska. Jo, vet du vad, fortfarande försöker jag lyssna på den här mixen på lördag

som är på finska och svenska. Och jag kan ju få tårar i ögonen och gråta innerligt när de har sådan här svepande finsk tango när de sjunger, oj vad det rör mig...skulle inte falla mig in att gråta om någon sjöng det på svenska. Det var en helt annan stil på de där finska pojkarna. De dansade ju verkligen och höll riktigt som man ska hålla i (skratt)...det var liksom inget prat och trams utan man dansade. Och förmodligen är det som gör mig så tårögd när jag hör en riktig finsk tango.”

Började prata finska först som vuxen

En kvinna från Inlandsskolan, född 1941, berättar hur hennes föräldrar pratade svenska med henne när hon var barn, men värdesatte ändå att finskan var ett gratis språk, att det var viktigt att man har det språket. Men det var inte förrän när hon som vuxen flyttade tillbaka till byn som hon började prata finska. ”Det har väl blivit, min mamma och jag, vi började när jag har varit ensam med henne...så då har vi pratat ganska, så där, skoja på finska. Och sedan träffade ju jag ofta, mamma hade ju sina föreningar och de hade sina...och sen så blev jag god vän med hennes väninnor och de pratar väl mest finska. Och så märkte man ju att man kom närmare varandra. Så det var viktigt. Var det några ord som jag inte visste så sa jag på svenska, för de visste ju vad det var.”

Aldrig känt sig nära Finland

En kvinna från Inlandsskolan, född 1942: ”Jag har aldrig känt mig så med Finland någonting, nej. Det är svenska som gäller. Jo, vet du att vi har så nära till Finland att vi skulle kunna vara där och handla närsomhelst, det är många som gör det, men inte vi. Jag vet inte det har aldrig blivit så (skratt). Hellre far jag till Luleå och till min dotter och handlar där.” Hon känner sig definitivt som en svensk. ”Svensk (skratt) såklart. Jag är hela mitt hjärta...det är svenskt. Ja det är ingen finsk.”

En kvinna från Gränsälvs skolan, född 1934, menar att hon är noga på att skilja på det svenska och finska och vill inte bli identifierad som finne. ”Vi var ju svenskar, man får inte blanda ihop det där. Vi är svenskar vi är inte finnar. Jag blir nästan arg på en gång när man nämner om det...jag vill inte vara en finne (skratt). Vi är svenskar.” Hon retar sig på att sörlänningar tror att de kommer från Finland. Hon har heller ingen särskild känsla för finska Tornedalen. ”Vi har inte så mycket att göra med finska Tornedalen. Man har åkt över och handlat någonting men det är ju allt...där stannar det.” Språket är meänkieli på båda sidor, men de talar finsk meänkieli och hon själv svensk meänkieli.

Ingen skillnad mellan det finska och det svenska

En kvinna från Gränsälvs skolan, född 1937, kommer ihåg att finskan var dominerande i byn när hon växte upp. Det var ingen som mobbades för att de pratade finska, snarare om man vågade prata svenska. ”Men du vet att när jag var ung då hade man föräldrar och farföräldrar...flera generationer bakåt så var det bara finska. Så man hade aldrig mött en

gamling som pratar svenska. Och du vet att man respekterade ju gamlingar på ett helt annat sätt, så det hade aldrig fallit mig in att prata svenska med dem...men sinsemellan också, nej, nog var finska vardagsspråket.” Hon har influenser från svensk kultur på sin pappas sida och från finsk kultur på sin mammas sida. Hon beskriver sin svenskspråkiga farmor som mycket intelligent, men det var mormor som uppmuntrade barnbarnen att läsa vidare. ”Hon var bestämd på att vi inte skulle bli pigor och drängar.” Hon har aldrig sett någon stor kulturell skillnad mellan det finska och det svenska.

10. Den officiella idealbilden av Tornedalen

Ett sätt att undersöka hur den officiella idealbilden av Tornedalen förändrades under främre delen av 1900-talet är att följa hur innehåll och form i läseboken *I våra bygder* förändrades. Det var professorn i finsk-ugriska språk vid Uppsala universitet, K.B. Wiklund, som tog initiativ till en särskild läsebok för Tornedalens skolbarn. Dessförinnan hade han utarbetat en ABC-bok för de finstalande barnen i första klass. Genom att Julia Svedelius engagerades för uppdraget att skriva boken fick den också en tydlig koppling till arbetsstugorna. Boken gavs ut första gången 1917 och kom ut i sin tredje och sista upplaga 1948. Här har den första upplagan 1917 jämförts med den starkt omarbetade upplagan 1940.

Synen på Tornedalen, som Julia Svedelius förmedlar, reflekterar den konservativa rasbiologiska nationalismens utveckling under 1920- och 30-talet till den medborgerliga folkhemsnationalismen vid ingången av 1940-talet. Eftersom hon under hela perioden var så intimt engagerad i Stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor, så kan man betrakta innehållet som den idealbild av Tornedalen och arbetsstugorna som myndigheterna ville förmedla till skolbarnen. Hon gifte sig 1905 med rektor Carl Svedelius, då bosatt i Luleå och en av initiativtagarna till arbetsstugorna i Norrbotten, som huvudsakligen förlades i Tornedalen. Som tidigare nämnts var landshövdingen stående ordförande och biskopen vice ordförande i Stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor. Arbetet leddes från 1906 av domkapitlets stiftsnotarie Albert Carlgren och han samarbetade nära med Julia Svedelius.

I den första upplagan av *I våra bygder* märks att författarinnan och det nätverk av aktörer som påverkat bokens innehåll kommer från den södra delen av Sverige. Julia var född von Heijne på fideikommisset Edeby i Sörmland. När hon som 35-åring gifte sig med Carl Svedelius tyckte hon sig ha fått sin livsuppgift i det nordliga Ultima Thule. Det var ett begrepp inom romersk och grekisk mytologi som betydde ”yttersta Thule”, det område om tänktes ligga längst i norr.¹⁰⁷ I den tredje omarbetade upplagan från 1940 har undertiteln ändrats från *En bok om Tornedalen till Läsebok för barnen i det nordligaste Sverige*. Omredigeringen av läseboken berodde enligt

¹⁰⁷ Lindskog 2010, 100 ff.

förordet på att boken, genom den stora omvandlingen på alla områden i Norrbotten, börjat förlora sitt berättigande.

I förordet anges även att författarinnan fått veta att boken också skulle fylla ett behov i nomadskolan och därför borde skrivas även med tanke på samernas barn. I redaktionskommittén ingick folkskoleinspektörerna Bertil Karnell och William Snell samt nomadskolinspektören Axel Callenberg. William Snell var en av de sex petitionärer som 1927 hos Skolöverstyrelsen begärt att det finska språket skulle tillåtas att användas i folkskolans undervisning. På så vis var han en politiskt kontroversiell person i sammanhanget. Han var också en av grundarna till Jordbrukare-Ungdomens Förbund. Därför är det inte förvånande att en del av materialet till den nya upplagan nu tagits från tidskriften *Tornedalen* som gav ut av Jordbrukare-Ungdomens Förbund.

Omslagsbilden i den första versionen från 1917 visade ett mörkt fjäll med ett gudomligt sprakande norrsknen mot en likaledes mörk himmel. I 1940 års version ersattes den polarliknande naturbilden av en relativt modern bondgård med liggande panel och vita knutar i bakgrunden och en med en äldre knuttimring i förgrunden. I mitten av bilden en man som hissat den svenska flaggan i topp, omgiven av några barn. Det gör att man också kan tolka byggnaden på bilden som en arbetsstuga. I bakgrunden flyter en älv som med sin koppling till den hissade svenska flaggan förmodligen anspelar på Torne älv med Finland på den andra sidan. Innehållsligt har Tornedalen i omslagsbilden ändrats från en romantisk bild av Ultima Thule 1917 till en nationellt integrerad gränsbygd där befolkningen definitivt är svensk.

Anslaget är lika i de två upplagorna; inledningsdikten ”Norrbotten” av biskop Olof Bergqvist. I den utmålas hur ärkeängeln Gabriel på skapelsens sjunde dag står med Gud och försynt undrar över den ödsliga, grå och karga trakt som han ser längst i norr. Skulle det vara ett land för människor att bo på? Och den Högste svarar med emfas genom att räkna upp alla naturresurser som vilar i detta rika och slumrande framtidsland, men klädd i sin karga dräkt. Man förstår av en av verserna att ”folket i nordanland” ännu inte riktigt tillhör nationen: ”Med hembygdskärlekens starka band /skall det knytas vid fosterjord, /och sol skall lysa och flammors brand /försköna mitt land i nord.” Att det är tornedalingarna och samerna som avses med ”folket i nordanland” är det ingen tvekan om. Föreställningen om de från svenskarna avvikande grupperna i norr är oförändrad från 1917 till 1940. Målet för både den rasbiologiska nationalismen och folkhemsnationalismen var att överföra svenskt språk och svensk kultur till Tornedalen. Båda formerna av nationalism stod för en assimilerande kulturpolitik riktad mot tornedalingarna.

I båda upplagorna beskrivs tacksamheten hos stiftelsens styrande över alla nationella och lokala bidrag till arbetsstugorna, men också arbetsstugebarnens vardagliga flit och gudfruktighet. I den senare upplagan har tidsperspektivet ändrats en aning. Det är nu en mor som berättar för

sina barn hur tacksam hon är för att hon fick vara på arbetsstugan. Ett slags idealiserade sagolika vardagliga iakttagelser av livet i arbetsstugorna är också fler än i den första upplagan. En röd tråd genom båda upplagorna är den kristna framgångsberättelsen. Samerna överger sina hedniska riter och kristnas, gruvorna och vattenkraften tämjts, skogarna avverkas och genom kyrkoherdarnas anekdoter införlivas allt detta till en kristendomens seger över vidskepelse och en karg natur. Tornedalingarna och samerna införlivas i den svenska nationen genom mytologiska sagor och beskrivningar av hur välfärden breder ut sig i bygderna.

Avslutningen skiljer sig mellan de två upplagorna. I det näst sista kapitlet i 1917 års upplaga beskrivs hur farmor har dött och transporteras i sin kista till julottan. Till kyrkoklockornas klang går barnen hand i hand in i kyrkan. Därefter följer sista kapitlet som är "Julottans psalm". I 1940 års upplaga kommer Norge och Finland in på ett sätt som helt saknas i den första upplagan. I det näst sista kapitlet "Goda grannar" skriver nomadskolinpektören Bertil Karnell om de nordiska grannländerna i norr och om Tornedalen som historisk gränsbygd till finska Lappland. Sista kapitlet utgörs av William Snells egenhändigt skrivna "Tornedalssång" där han beskriver, på liknande sätt som Olof Bergqvist i inledningsdikten, hur naturens resurser med Guds hjälp skapar välfärd i Tornedalen. Här beskrivs också Tornedalens balansgång mellan det finska och svenska kulturarvet: "Räckande fram en vänfast hand /åt näralliggande broderland, /ägande tvenne modersmål, /kärnfulla släkters tungomål, känna vi *svenskt* både stora och små /och älska vår flagga, gul och blå." Mer koncentrerat än så kan knappast den integrativa nationalismens påverkan på Tornedalen beskrivas.

Den släktskap som både Karnell och Snell beskriver med Norge och Finland ska ses mot bakgrund av det andra världskriget som då pågick. I mars 1940 hade Finland efter tre månaders motstånd mot Sovjetunionen tvingats gå med på fred med stora landavträdelser. I april invaderades Norge av Tyskland. På hösten samma år trycktes den nya upplagan av *I våra bygder*.¹⁰⁸ Efter andra världskriget tog det nordiska samarbetet fart på allvar. Nationalismen i de nordiska länderna fick en ny skepnad. Ändå fortsatte assimileringspolitikerna i skolan i Tornedalen som om ingenting hade hänt.

11. Avslutning: skolbarnen i den nationalistiska folkskolan

I undersökningen har kontinuiteten i skol- och språkpolitiken mot tornedalingarna från slutet av 1800-tal till början av 1960-tal undersökts med fokus på decennierna före och efter andra världskriget. Fokus ligger på den assimilerande delen av minoritetspolitiken. Det ska poängteras att det parallellt fanns en integrerande politik riktad mot tornedalingarna och Tornedalen. Målsättning i den politiken var att modernisera området och att integrera tornedalingarna i den svenska nationalstaten. För att tornedalingarna skulle kunna ta del av medborgerliga rättigheter, de svenskspråkiga massmedierna och den svenskspråkiga kulturen

¹⁰⁸ Svedelius 1917; Svedelius 1940.

och för att kunna hävda sig politiskt krävdes att de lärde sig svenska. Den integrativa målsättningen var en viktig del av den statliga minoritetspolitiken i området.

Det är ingen tvekan om att föräldrarna ville att deras barn skulle lära sig behärska svenska på ett bättre sätt än vad de själva gjort. Men det innebär inte att de samtidigt var beredda att förneka meänkieli som modersmål och sitt finsk-ugriska kulturarv. I regeringsdirektivet för Sannings- och försoningskommissionen är det assimileringpolitiken som är i fokus. Det var en politik som präglades av hotbilder som var kopplade till Tornedalen. Det handlade om militära, utrikespolitiska, rasbiologiska, sociala, religiösa och kulturella hotbilder som myndigheter, organisationer och enskilda individer upplevde och förmedlade offentligt

De intervjuade gick i skola då nationalistiska idéer genomsyrade olika utbildningar i Tornedalen. Idéerna påverkade både barn och vuxna och fick djupgående konsekvenser för deras meänkielispråkiga modersmål och kultur samt för den egna identiteten. Här ges en sammanfattande analys av hur språkpolitiken påverkade språkanvändning, självkänsla och identitet hos de intervjuade i de två skolorna och befolkningen som helhet i Tornedalen. Eftersom de intervjuade var vuxna vid intervjutillfället, de flesta pensionärer, så dras även konklusioner som berör den nutida situationen hos dem. Assimileringspolitiken påverkade inte bara utbildningsområdet utan också andra delar av samhället.

Nationalismens assimileringande roll

De samverkande institutionerna för utbildning i Tornedalen har här kallats för ett nationalistiskt metasystem för utbildning eftersom de olika typerna av utbildningar ses som ett informellt sammanhängande utbildningssystem. Gemensamt för de olika utbildningarna var det socialt fostrande och nationalistiska innehållet. Från slutet av 1800-talet till slutet av 1900-talet var den rådande normen att tornedalingar skulle tala svenska i skolan och att de skulle bejaka svensk kultur. De förbjöds att använda sitt finska modersmål i klassrummet och på rasterna. Under den perioden utvecklades nationalismen i Sverige från en *rasbiologisk nationalism* till en *folkhemsnationalism*. De skilde sig från varandra genom att den rasbiologiska nationalismen var mer exkluderande mot minoriteterna i nationalstaten. Under den perioden fanns i samhället tankeströmningar som hävdade att tornedalingar var rasmässigt men också socialt underlägsna de etniska svenskarna. Inom Svenska kyrkan och länsstyrelsen uttryckte ledande företrädare att det fanns ett behov att socialt fostra de finskspråkiga i Tornedalen och att kulturellt assimilera dem in i den svenskspråkiga kulturen. Folkhemsnationalismen förknippas med övergången till ett genomfört demokratiskt folkstyre och en inkluderande hållning till olika sociala grupper i Sverige. Tornedalingarna erkändes som fullvärdiga medborgare i nationalstaten, men synen på svenska folket som en ”föreställd politisk gemenskap” utgick från att folket var svenskt med svenskspråkig kultur.

Under båda perioderna av nationalism genomfördes samma slags assimilerande språkpolitik i skolan i Tornedalen. Eleverna fick lära sig att den svenska kulturen var överlägsen den finska. De fick i respektive utbildning veta att deras egen meänkielitalade kultur inte var värd att bevara. Det skapade också en mentalitet i samhället som utmärktes av en nedlåtande syn på Finland och det finska språket. Systemet av nationalistiska utbildningar i Tornedalen skapade därför ett assimilerande tryck på eleverna.

För att förstå hur metasystemet påverkade barnen så måste man väga in att de nationalistiska värderingarna skapade en mentalitet i samhället som helhet, inte bara i skolan. Det tog sig uttryck i en vardaglig nationalism som undermedvetet påverkade den meänkielitalade och finskspråkiga kulturen på ett negativt sätt och ständigt uppmuntrade den svenska kulturen. Under 1900-talet växte exempelvis utbudet av varor som tornedalingarna kunde tänkas köpa. De användes i de meänkielitalade hemmen, men annonserna i tidningarna var skrivna på svenska. Varorna var oftast tillverkade i svenska fabriker. Myndigheter bytte namn på en del av byarna från finska till svenska namn. De intervjuade beskriver hur de växlade till att prata svenska när de åkte in till större samhällen. De nationalistiska värderingarna i skolan kunde luta sig mot ett växande välfärdssamhälle där svenskan dominerade och var norm.

Man måste också se på systemets utveckling över tid. Barnens föräldrar hade också blivit utsatta för den nationalistiska press som sattes på den tornedalsfinska kulturen. De hade precis som sina barn gått i en skola med förbud att tala finska. Föräldrarna överförde därför sina internaliserade värderingar till sina barn att skolan stod för det svenska samhället, att den svenska kulturen var överlägsen den meänkielitalade. De hade många gånger haft stora svårigheter i kontakt med det svenskspråkiga samhället. De insåg att det var bra för barnen med utbildning i det moderna samhälle som växte fram och hade över lag inget emot att barnen gick i skola.

Tidigare har beskrivits den utrikespolitiska och militära hotbild som regering, riksdag och myndigheter kopplade samman med Tornedalen. Det gäller inte minst de finska fennomanernas angrepp på svenska myndigheter för att bedriva en assimileringspolitik mot tornedalingarna i Sverige. Motsättningarna mellan svenska och finska nationalisterna drev fram en aggressiv och polariserad retorik i tidningarna, vilket påverkade politiker, tjänstemän och lärare till att ytterligare slå vakt om den svenskspråkiga kulturen och exkludera den finskspråkiga kulturen. De flesta av de intervjuade gick i skola när motsättningen till fennomanerna i Finland tonats ner från mitten av 1930-talet. Många uttrycker i stället känslan av att meänkieli på något obestämt sätt var fult och icke-önskvärd i Sverige. Detsamma gäller de tidigare beskrivna officiellt upplevda hotbilder som förknippats med Tornedalen. Den tydligaste hotbild som skolbarnen själva upplevde var den militära hotbilden under andra världskriget. Då pågick kriget i Finland på andra sidan älven.

Sociala familjeförhållanden

Intervjuerna visar att den laestadianska väckelsens värderingar var självklara för barnen även om långt ifrån alla var laestadianer själva. Väckelsen predikade en undergivenhet inför överheten, som kan ha bidragit till att föräldrarna lättare accepterade försvenskningsspolitiken i skolan. Laestadianismen var också del av Svenska kyrkan, som var drivande bakom assimileringsspolitiken. Å andra sidan fanns många föräldrar som hade socialdemokratiska eller kommunistiska sympatier. Bland dem fanns en ideologisk grund för att protestera mot överheten. Som framgått hade de flesta av de intervjuade i Inlandsskolan den socialdemokratiska tidningen *Norrländska Socialdemokraten* i hemmet. När man ser till tidningsprenumerationerna verkar därför föräldrarna där ha haft mera socialistiska sympatier. Av intervjuerna framgår att en del av dem arbetat i gruvor i Malmfälten. Där var socialistiska värderingar en del av vardagslivet. Det var en stor kontrast till laestadianernas konservativa och antimoderna livssyn.

Föräldrarna till de intervjuade var oftast kroppsarbetare. En del var födda i byn men andra kom dit som tillfälliga arbetare. Om man utgår från familjefäderna var 47 procent anställda utanför hemmet medan 28 procent drev eget jordbruk till övervägande del och 25 procent drev eget företag av något slag. Många kombinerade jordbruket med skogsarbete, flottnings- och vägarbete. I andra fall kunde pappan utveckla olika slags byggprojekt vid sidan av jordbruket och skogsarbetet. I ett fall kombinerades jordbruk och skogsarbete med rörmokeri. I en annan familj fanns generationer av byggnadssnickare. En av familjerna utvecklade ett familjeföretag med serviceverksamhet av olika slag kombinerat med ett hantverksyrke.

När de intervjuade beskriver hur föräldrarna hade yrken som lärare, sjuksköterska, barnbespisningsanställd, telefonväxelbetare eller caféidkare ser man hur en mer differentierad arbetsmarknad växte fram under 1940- och 1950-talet. Det gällde inte minst för kvinnorna som oftast varit hänvisade till arbete i jordbruket eller i hemmet. Bland de intervjuade finns flera exempel på att mammorna började arbeta utanför hemmet när barnen blivit äldre eller var vuxna. Den mer differentierade arbetsmarknaden syns också genom de föräldrar som var företagare och drev näringar som pensionat, åkeri, bensinmack eller byggföretag. Bilden av tornedalningen som oföretagsam och oförmögen att ändra sin sociala situation stämmer inte. Bland de intervjuade var en fjärdedel av papporna egenföretagare. Det visar att tornedalningarna inte var passiva i förhållande till moderniseringen i samhället. De sökte nya möjligheter för att skapa en försörjning till familjen när samhället förändrades.

I intervjuerna framkommer att det var självklart att barnen skulle hjälpa till med familjens försörjning. Det gällde inom jordbruket och skogsbruket men också inom familjeföretagen. Här finns en social aspekt som inte ska glömmas bort. Arbetet i hemmet kunde vara omfattande och med tunga arbetsuppgifter som gick ut över skolarbetet, som en del av de intervjuade har

berättat om. I det fallet samverkade barnens sociala ställning med lärarnas ignorans för den meänkielispråkiga kulturen. De blev undertryckta både som social klass och som etnisk grupp.

Exemplet med den intervjuade som berättar att hans pappa använde en ren i skogsarbetet visar på en lång historisk tradition av rensköttsel bland tornedalingarna, men också den ekonomiska utsattheten hos en del av tornedalingarna. I 1928 års rennäringslag konstaterades att tornedalingarna av ekonomiska skäl hade behov av tämjda renar i jord- och skogsbruket. Det är en av anledningarna till att de fick rätt att fortsatt äga renar trots att rennäringen 1886 definierats som en exklusiv samisk rättighet. Det var en diskriminerande lagstiftning som drabbade ett historiskt tornedalskt kulturarv. Tornedalingarna fick nu äga ett begränsat antal renar, men de fick inte sköta dem själva. De måste anlita en person med samiskt påbrå för detta och det var länsstyrelsen som beviljade tillstånd till den same som fick rätt att bedriva koncessionsrensköttsel för en begränsad tid. Motiveringen bakom renskötselagstiftningen byggde på rasbiologiska idéer om samerna och exkluderade av samma skäl tornedalingarna som renskötare till de renar som de ägde.

Det närings- och kulturdiskriminerande förhållningssättet till tornedalingarna återkom när renmarkskommittén tillsattes 2021 för att lämna förslag om en ny renskötselag och analysera det samiska folkets rätt till jakt och fiske. Tornedalingarnas koncessionsrensköttsel och tänkbara rätt till jakt och fiske nämndes inte i direktivet. Ingen inbjudan gick till Svenska tornedalingars riksförbund (STR-T) om att ingå i kommittén. Enligt ett senare tilläggsdirektiv angavs att kommittén ska ta hänsyn till lokalbefolkningens samt tornedalingarnas motsvarande behov av jakt och fiske samt behov hos övrig näringsverksamhet.¹⁰⁹ Inte heller i tilläggsdirektivet angavs att tornedalingarnas särskilda koncessionsrensköttsel skulle ingå i utredningen av den nya renskötselagstiftningen. Den exkluderande hållningen till tornedalingarnas territoriella rättigheter i samband med renskötselsen går hand i hand med den förda assimileringspolitikerna i skolan och på andra håll i samhället. Denna gick ut på att osynliggöra den meänkielispråkiga kulturen och att inte ta hänsyn till särigheterna i den tornedalska kulturen.

Den nationalistiska pedagogiken

Lärarnas pedagogik i skolan styrdes av ett socialt fostrande och nationalistiskt mål som påverkade undervisningen i skolan. Inom metasystemet var den meänkielispråkiga kulturen värderingsmässigt underordnad den svenskspråkiga kulturen. Språkpolitiken inom de olika utbildningarna i Tornedalen underkände på ett samverkande sätt finskt språk och finsk kultur hos tornedalingarna. På motsvarande sätt tvingades eller påverkades eleverna i de olika utbildningarna att enbart prata svenska.

¹⁰⁹ <https://sou.gov.se/n-202102-renmarkskommitten/>

Lärarkyrket sipprade in i vardagslivet som en ny social kategori när ett antal tornedalingar tog steget från arbetare till medelklass. Skolan var alltså från första början en del av det framväxande klassamhället, som i Tornedalen också hade en nationalistisk dimension. Generellt var det sociala avståndet långt mellan eleverna och lärarna. Många av de intervjuade beskriver lärarna som ett slags högre stånd, personer som man bockade eller neg för när man träffade dem på byvägen. Så gjorde man inte med andra människor. En del beskriver att de var rädda för lärare, som var sedda som finare än folk i allmänhet. En av de intervjuade reflekterar över lärarnas sociala bakgrund och konstaterar att de ofta hade föräldrar som var tjänstemän eller tullare, men ibland från bondefamiljer. Samtidigt blev lärarna förebilder för många elever. Det fanns bland de intervjuade flera som uttryckte att skolan för dem var en positiv tid.

De nationalistiska värderingarna i samhället påverkade kraftfullt den pedagogiska kultur som lärarkollegiet på respektive skola verkade inom. Det tog sig i klassrummet uttryck i att all användning av finska var förbjuden och att överträdelse av förbudet ofta bestraffades av läraren. I jämförelsen mellan två lärarenkäter gjorda 1921 och 1968 ses en tydlig kontinuitet i språkpolitiken. Samtliga lärare i Tornedalen blev tillfrågade. Det förstnämnda året ansåg 78 procent av lärarna att enbart svenska borde användas i undervisningen. År 1968 ansåg 91 procent att svenska skulle vara undervisningsspråk, men att finska skulle användas som hjälpspråk. Det fanns en kontinuerlig stark drivkraft bland föräldrarna att barnen skulle lära sig svenska.

Det kategoriska förbudet mot att använda elevernas modersmål *meänkieli* i undervisningen pekar på den nationalistiska sidan av pedagogiken. Tornedalingarnas finskspråkiga kultur betraktades från sent 1800-tal och fram till mitten av 1930-talet som ett kulturellt hot mot den svenska nationen. Vid övergången till folkhemsnationalismen på 1930-talet förändrades Sverige till ett demokratiskt styrt land med rösträtt för både män och kvinnor som inte var graderad efter inkomst. Samtidigt levde den nationalistiska föreställningen kvar att det svenska folkhemmet till sin kärna bestod av svenskt språk och svensk kultur. Den synen fortsatte att verka som ideal i skolan. Bland rektorer och lärare i Tornedalen upprätthölls föreställningen att den finska kulturen var underlägsen den svenska. Här förenades språkpedagogiska idéer, att språkinläring bara kunde ske på ett språk i taget, med idéer om att den svenska kulturen måste försvaras mot finskt inflytande.

Från att de första statsskolorna inrättades 1888 till 1968 års grundskola behölls metoden att enbart använda svenska i undervisningen. Med tanke på att den samiska minoriteten från början av 1960-talet tilläts ha en samiskspråkig skola parallellt med den ordinarie svenskspråkiga skolan, så var skolpolitiken mot tornedalingarna diskriminerande. De två minoriteterna talade liknande finsk-ugriska språk och hade varit utsatta för en hård assimileringspolitik, men tornedalingarna fick ingen särskild skola med *meänkieli* på schemat.

Tvärtom fortsatte den assimilerande språkpolitiken som tidigare. Likaså bestraffningarna om man talade meänkieli i skolan. Det fanns en komplex nationalistisk hotbild som förknippades med tonedalingarna, vilket fick genomslag i utbildningspolitiken.

Enkäten med lärare från 1921, liksom intervjuerna med de som gick i skola från 1930-talet till 1960-talet, visar att de meänkielitalande småskollärarna ofta var pragmatiska och använde meänkieli vid behov i undervisningen. Men efter lågstadiet finns inga exempel i de intervjuades berättelser på att lärarna använde meänkieli. Lärarna på mellanstadiet kom också i högre grad från svenskspråkiga områden i Sverige och kunde inte meänkieli. Det fanns heller ingen förståelse hos Skolöverstyrelsen för de särskilda pedagogiska problem som fanns i folkskolan i Tornedalen. Det handlade inte bara om förbudet mot att använda modersmålet i skolan utan också om en ignorans mot Finland och den finska kulturen i allmänhet. Under större delen av 1950-talet var det förbjudet för lärarna i Tornedalen att köpa finskspråkig litteratur till skolbiblioteken. Resultatet blev att allt som förknippades med finskt språk och finsk kultur nedvärderades i skolan men också i samhället som helhet. Det tonedalsfinska kulturarvet förmekades av staten.

Enkäten med lärare, föräldrar och elever från 1968 visar att en tydlig majoritet då fortfarande ville att svenska skulle vara undervisningsspråk i skolan, men till skillnad från i lärarenkäten 1921 ville en majoritet nu att finska skulle vara hjälpspråk i skolan. Man kan tolka svaren som att det fanns en stark prioritering att barnen skulle fokusera på att lära sig svenska i skolan, men inte med en straffande pedagogik som förbjöd användningen av meänkieli. Det märks också bland de som intervjuats i den här rapporten, att förbudet mot att använda meänkieli hämmade kunskapsinhämtningen. Många exempel ges på hur svårt det var för en del barn att tillgodogöra sig undervisningen i skolan eftersom de hade så svårt att lära sig svenska. De som hade svårt för att lära sig svenska fick också stora svårigheter med att ta till sig övriga ämnen i skolan. En del kompenserade detta i vuxen ålder. Andra fick kunskapsluckor eller avskräcktes från att läsa vidare. Det innebar inte att det var så för alla. Det finns också exempel på de som hade lätt för sig och snabbt lärde sig svenska och även de som läste vidare till högre utbildningar och fick framgångsrika karriärer som tjänstemän eller politiker.

Flera av de intervjuade anser i vuxen ålder att det hade varit bäst om de fått börja med att lära sig de olika ämnena i skolan på finska. Genomgående beskrivs hur de svaga och tysta barnen drabbades hämmande av förbudet att använda sitt modersmål i undervisningen. En av de intervjuade sattes i hjälpklass fastän det förmodligen var språktvånget som hämmade hans kunskapsinhämtning. Andra beskriver hur osäkra och blyga de kände sig eller hur rädda de var att hamna i hjälpklass eftersom de hade så svårt med svenskan i skolan. Men det fanns även de som inte kände sig besvärade av att enbart använda svenska och som såg det som något självklart som tillhörde skolans värld.

Eftersom många av de intervjuade gick i skola under andra världskriget har de minnen av hur krigstiden påverkade undervisningen. Elever i Gränsälvsskolan berättar att militären lade beslag på skolbyggnaden. De fick ha sin undervisning i olika privata hem. En kvinna i Inlandsskolan berättar att de fick lämna skolan när finska flyktingar anlände. En motsägelsefylld pedagogisk situation uppstod. De finska flyktingbarnen i Gränsälvsskolan fick undervisning på finska av finskspråkiga lärare från Finland medan de meänkielitalande barnen i svenska Tornedalen fick undervisning på svenska.

En av de intervjuade männen beskriver hur man i hans nära omgivning trodde att statens målsättning var att helt ta bort det finska språket från svenska Tornedalen. Han kände som barn rädsla för att det kanske skulle bli så. Hans känslor visar hur starkt det nationalistiska hotet mot finskt språk och kultur upplevdes i samhället. Skolsystemet var en del av den mentaliteten. Det finns bland de intervjuade endast en person som minns att meänkieli framhölls på ett positivt pedagogiskt sätt under skoltiden. Det var en man som började första klass i Inlandsskolan 1957. Det var samma år som riksdagsmannen Ragnar Lassinantti drev frågan om att förbudet mot finska i folkskolan skulle tas bort. Det stämmer i tiden med att Skolöverstyrelsen gick ut med propåer om att användning av finska i skolan inte skulle vara förbjudet längre. Den intervjuade kommer ihåg att läraren i de högre klasserna på 1960-talet läste ur böcker på finska, något som dittills hade varit förbjudet.

Även på Tornedalens folkhögskola talades svenska men där handlade det om vuxna elever som frivilligt sökt till folkhögskolan. Det fanns inget formellt förbud mot att tala finska, men andemeningen med folkhögskolans tillkomst var enligt stadgarna att sprida ”svenskt språk och svensk odling” i ”Norrbottnens läns finskspråkiga bygder”. Det fanns i folkhögskolan även en målsättning att modernisera Tornedalens jordbruk, men att den anslöt till nätverket av nationalistiska utbildningar i Tornedalen framgår av många olika faktorer. Redan motiven bakom de ideella nationella insamlingarna vid starten talar sitt tydliga språk. Det framgår även av att landshövdingen var ständigt ordförande i styrelsen, att folkhögskolan tog över länsstyrelsens bildningskurser för att sprida svensk kultur i Tornedalen och att Tornedalens bibliotek, med förbud att inköpa finskspråkig litteratur, knöts till folkhögskolan.

Språkförbud och bestraffningar

Lärarna använde enbart svenska i undervisningen från första klass trots att de flesta av barnen var nästan enbart meänkielitalande. Eleverna blev regelbundet bestraffade om de använde sitt modersmål i skolan eller i arbetsstugan. Av vittnesmålen framgår att den vanligaste bestraffningen om man talat meänkieli i skolan var kvarsittning, men det fanns också en ångest förknippad med bestraffningen som i sig själv var en bestraffning. Rädslan för att någon skulle skvallra gjorde att det blev ångestfyllt att prata meänkieli i skolan. En av de intervjuade kvinnorna från Inlandsskolan berättar hur hon sprungit hem och låtsas vara sjuk inför hotet från en klasskompis om att skvallra för läraren att hon talat meänkieli på rasten.

Att använda modersmålet var ett brott mot ordningsreglerna på samma sätt som att använda vänster hand i stället för höger hand när man skrev. Flera berättar om elever som regelmässigt bestraffades för att de inte kunnat läxa eller på andra sätt haft svårt för sig i skolan. Som framgått berodde svårigheterna ofta på att de hade svårt att lära sig svenska när de inte fick använda sitt modersmål. De bestraffades ofta med slag med pekpinnen på fingrarna eller blev luggade eller dragna i örat. Det gällde även för de vänsterhänta.

Eftersom förbudet att använda meänkieli tillhörde ordningsreglerna berodde graden av bestraffningar på vilken lärare man hade. Spännvidden var stor i en tid då skolaga fortfarande var tillåten. En av de manliga lärarna beskrivs som en förnedrande tyrann som barnen var rädda för. Den fysiska bestraffning han utsatte vissa barn för kan beskrivas som ren misshandel och hade med dagens regelverk i skolan säkert inneburit att han förlorat sin tjänst. Vissa av de intervjuade beskriver hur de känner personer som fått fysiska men av aga som de utsatts för. De fanns andra lärare som av de intervjuade beskrivits som snälla och förstående.

De flesta av de intervjuade berättar att det var förbjudet att tala meänkieli även på rasterna. Flera i de två skolorna berättar om förbudet, men inställningen är olika. En del kände en rädsla för att bli ertappad med att tala meänkieli. Andra tog mera lätt på förbudet. Det finns även intervjuade som inte kommer ihåg att det var förbjudet att tala meänkieli på rasten, men de allra flesta talar om ett förbud. Bara en av samtliga intervjuade från de två skolorna berättade att han fått offentlig aga inför klassen för att han pratat finska på rasten, ett minne som han upplevde som mycket förnedrande och kränkande. Han gick i Inlandsskolan.

Av intervjuerna framgår också att barnen bestraffades mer regelmässigt och hårdare på Inlandsskolan om de talade finska i skolan. Flera av de intervjuade berättade att de fått sitta kvar efter skolan för att de pratat meänkieli. I Gränsälvs skolan är det bara en av de intervjuade som berättar om bestraffning för att ha pratat meänkieli. Det vittnar om att lärarkulturen och den disciplinära praxisen skiljde sig mellan de två skolorna. Även föräldrarnas inställning varierade. Det vanligaste förhållningssättet i förhållande till lärarna verkar ha varit försiktighet. Man hade stor respekt för dem, men det fanns även föräldrar som inte accepterade att lärarna slog barnen och som protesterade.

Av intervjuerna framgår också att det fanns sociala klasskillnader mellan eleverna. Det gäller inte minst de som gick i arbetsstuga. De hade låg status i byn och kunde få epitet som ”grötbarn” eller andra nedsättande beteckningar. De fick inte heller lämna arbetsstugans område, vilket bidrog till den sociala segregeringen. Arbetsstugubarnen fick inte heller använda sitt modersmål efter skoltid när de bodde i arbetsstugan. All sin vakna tid var de tvingade att prata svenska om de inte talade meänkieli i smyg. Även barn som kom från arbetarhem eller hem där fadern var hantverkare upplevde att de behandlades orättvist och ibland förödmjukande av läraren. Den meänkielispråkiga och sociala bakgrunden samvarierade. Att tala meänkieli och komma från

fattiga förhållanden ökade risken för fysisk bestraffning i skolan. Mannen som blev offentligt agad inför klassen beskriver det som att det var skillnad på vem läraren kunde slå.

Fler av de lärare som beskrivits som hårda i sin inställning till meänkieli i skolan var män och kom från svenskspråkiga bygder och talade enbart svenska. Men det fanns också meänkielitalande kvinnor som var hårda och bestraffade eleverna fysiskt. Det var inte heller alla svenskspråkiga lärare som betraktades som enbart negativa av de intervjuade. En del av dem som fått mest positiva omdömen var en svenskspråkig manlig lärare som kom från södra delen av Sverige. Han beskrevs som drivande i föreningslivet i byn och var liberalt inställd till att använda meänkieli i skolan och rättvis mot eleverna. I både Inlandsskolan och Gränsälvs skolan berättas om hur lärarna samlade pengar och arrangerade skolresor, en del långt ner till den södra delen av landet. Det upplevdes som positivt av skolbarnen. Lärarna gav så vis ett nytt innehåll till det dagliga livet och förde med sig en fläkt av det moderna till byarna.

Det fanns även genusskillnader. En generell hållning bland samtliga eleverna i båda skolorna verkar ha varit att de pratade finska så fort de trodde att ingen lärare fanns inom synhåll, men man kan iaktta skillnader mellan pojkars och flickors attityd till språkpolitiken i skolan. Flickorna lärde sig svenska mycket snabbare och använde även svenska mycket mer i sitt umgänge med varandra. Många av de intervjuade beskriver att flickorna var ambitiösare i skolan och hade lättare för att lära. I Gränsälvs skolan beskriver en av de intervjuade att flickorna byggde upp en tidig tvåspråkighet, men att de pratade lika mycket finska på rasterna som pojkarna. I Inlandsskolan var det mer regel att flickorna föredrog att prata svenska när de lärt sig språket. Det ansluter till skillnaden i bestraffningskultur mellan de två skolorna. Det faktum att risken för bestraffning var större i Inlandsskolan om man pratade finska kan ha bidragit till en snabbare försvenskning.

De intervjuade från båda skolorna vittnar om att pojkarna var busigare och bestraffades oftare än flickorna för olika förseelser. En av de manliga intervjuade från Inlandsskolan berättar att pojkarna kunde provocera lärare efter skolans slut genom att medvetet prata finska med varandra när läraren kom. Pojkarna utvecklade i högre grad en protestkultur mot ordningsregler och mot läraren som auktoritet. Flickorna utvecklade i högre grad en lydnadskultur. Den av lärarna styrda övervakningen av språkanvändningen överfördes till ett angiverisystem bland skolbarnen. Den yttrade sig i att barnen skvallrade om någon hade pratat finska i skolan eller på rasten. Oftast var det flickorna som gjorde det. På så vis internaliserades lärarnas övervakning av språkanvändningen i skolbarnen. De gick från att vakta sig själva till att också övervaka så att ingen annan pratade meänkieli. Men det fanns även bland de intervjuade exempel på flickor som protesterade mot auktoritära regler. Hur mycket det handlade om protester mot språkförbudet framgår inte.

Den assimilerande språkpolitiken i Tornedalen förändrades inte efter andra världskriget. Det visar intervjuerna med de tidigare eleverna i Inlandsskolan och Gränsälvsskolan. De vittnar om att det fortfarande var förbjudet för skolbarnen att prata finska i skolan. Inom skolväsendet behölls även efter andra världskriget premissen att svenskt språk och svensk kultur skulle fortsätta att definiera tornedalingarnas identitet.

Språkförändringen hos skolbarnen

Nästan alla de intervjuade använde meänkieli i sina familjer innan de började skolan. Det var föräldrarnas språk och av intervjuerna framgår att många av dem talade en bristfällig svenska. Bland de barn som lärde sig svenska använde man ändå meänkieli i hemmet eftersom det fanns äldre släktingar hemma som inte alls talade svenska. Modersmålet meänkieli användes av hänsyn till dem.

Komplexiteten i det språkbyte som skedde efter andra världskriget illustreras av attityden till svenska och meänkieli bland de unga. Där fanns ett förbud att tala meänkieli i skolan som förminskade den meänkielitalade kulturen. Samtidigt förde den svenska kulturen med sig någonting nytt som attraherade de unga. Den var i sin tur starkt påverkad av den amerikanska kulturen efter andra världskriget. De utifrån kommande influenserna bröt den inåtvändhet som präglade Tornedalen. Det kan förklara varför ungdomarna allt mera började prata svenska och att så få av de vuxna öppet protesterade mot försvenskningen.

Föräldrarna hade olika sätt att förhålla sig till användningen av meänkieli och svenska i samtal med barnen. Ett tydligt mönster är att mammorna kunde prata bättre svenska än papporna. I några fall ansträngde sig mammorna att prata enbart svenska med barnen för att de skulle träna sig. De som bott i gruvorter som Svappavaara eller Kiruna hade börjat använda svenska där. När de sedan flyttade till byn, eller gifte in sig i en familj i byn, fortsatte de att använda svenska. Närheten till de stora industriorterna i Malmfälten, och dominansen av svenska där, kan vara en förklaring till den högre andelen tvåspråkiga i Inlandsskolan jämfört med Gränsälvsskolan.

I Inlandsskolan kan man också se en hårdare attityd mot användningen av finska i skolan. Bestraffningarna var hårdare. Det kan vara ytterligare en anledning till att tvåspråkighet användes i högre omfattning som samtalspråk utanför hemmet i Inlandsskolan än i Gränsälvsskolan, som framgått av Tabell 2. Det förekom bestraffningar för att man pratade finska även i Gränsälvsskolan, men det verkar ha varit en mjukare hållning där. Där finns elever som beskriver att lärarna var mycket fina och inte alls våldsamma, som de hört berättas om från andra håll i Tornedalen.

Även militariseringen av Tornedalen under andra världskriget påverkade språkförändringen. Dels ökade det militära och utrikespolitiska hotet vid gränsen mot Finland mycket starkt med krigsutvecklingen. Det underbyggde känslan av att svensk tillhörighet var viktig att hålla fast vid för tornedalingarna. En annan faktor för övergången till tvåspråkighet under kriget var att

Tornedalen fylldes av svenskspråkig militär. Militariseringen av Tornedalen inleddes direkt vid krigsutbrottet 1939 och fortsatte efter kriget. Då omvandlades gränsområdet mellan Kalix och Torne älvar till en militär skyddszon som kallades Kalixlinjen. Där var det förbjudet för utlänningar att vistas. Förrådsutrymmen hyrdes av privatpersoner till militära lager, skyddsrum byggdes och artilleripjäser gömdes i maskerade uthus. Den beskrivna akuta militära hotbilden vid riksgränsen invercade på motiveringen till att vilja använda svenska i högre grad. Tornedalingarna hade militärer inhysta i sina hem, en del öppnade caféer eller sålde bröd och andra livsmedel till de inkallade. Det fanns starka incitament för att bättra på svenskan.

En brytpunkt för språkanvändningen kan skönjas under krigsåren. Bland de som började första klass före 1942 är det ingen av de intervjuade som angett att de använt både svenska och meänkieli regelbundet i hemmet. Bara en har använt båda språken regelbundet i samhället utanför hemmet. Bland de som började skolan 1942 eller senare är det sex personer som börjat använda svenska i hemmen och nio personer som börjat använda båda språken i byn. Även om den militära hotbilden inte var påtaglig i klassrummet så påverkades både lärare och skolbarn av krigets efterverkningar. Tornedalen förvandlades till en påtaglig militär buffertzon mot öster. Hotbilderna fanns underförstått kvar i klassrummen. Meänkieli var fortsatt förbjudet att användas i klassrummet efter kriget.

Konsekvenserna för tornedalingarna

I samtalen med de intervjuade i vuxen ålder har barndom i skolan rekonstruerats genom deras minnesbilder från skoltiden. Samtidigt har de som vuxna reflekterat över hur skolgången påverkat deras vuxna liv. I den reflektionen har de införlivat debatter som förts om tornedalsk identitet, språkkompetens och meänkieli som minoritetsspråk. En sådan var den debatt som Nils-Erik Hansegård initierade på 1960-talet om tornedalingarna som halvspråkiga. En annan massmedial debatt är den som handlade om ifall meänkieli var att betrakta som ett språk eller en dialekt. Allt detta har i vuxen ålder påverkat de intervjuades självsyn liksom det faktum att tornedalingarna 1999 av Sveriges riksdag definierades som en nationell minoritet och meänkieli som ett nationellt minoritetsspråk.

Redan när de gick i skolan visste många att de som vuxna måste lämna byn och kanske också Tornedalen. Det gällde särskilt för flickorna eftersom jord- och skogsbruk fortfarande dominerade som sysselsättning under 1940- och 1950-talet. Där fanns inte många arbetstillfällen för kvinnor. Undersökningen av migrationsmönster i vuxen ålder hos 544 tidigare elever från de två skolorna visar att omkring en tredjedel av kvinnorna och männen fanns kvar i Tornedalen 30–40 år efter att de gått ut skolan. Resten hade flyttat till den svenskspråkiga delen av landet. I Inlandskolan var det 19 procent av kvinnorna och 10 procent av männen, och i Gränsälvsskolan 13 procent av kvinnorna och 8 procent av männen, som då bodde utanför Norrbotten. Migrationsmönstren har framgått av Tabell 5 och 6 tidigare. De

illustrerar nödvändigheten av att lära sig svenska och visar också varför flickorna så tidigt började använda svenska i vardagslivet.

Samtidigt beskriver många av de som flyttade att de var stigmatiserade av den statliga språkpolitiken i skolan. De beskriver sin känsla av mindervärdighet och skam inför sin tornedalsfinska kultur och meänkieli som sitt modersmål. Andra berättar om skammen för sitt finskklingande namn och hur de försökt dölja sin tornedalska bakgrund när de flyttade söderut till Stockholm eller andra städer. En del beskriver hur svårt de haft att tala svenska i offentliga sammanhang därför att den svenskspråkiga pedagogiken gjorde att de inte lärde sig grunderna i svenska. En exkluderande nationalism blockerade användningen av tornedalingarnas modersmål i undervisningen. De som hade lätt för sig i skolan, eller de som hade en förståelse av svenska i familjen, lärde sig snabbt och klarade sig språkligt bra efter skolan i svenskspråkiga sammanhang. Andra gick tysta genom hela skoltiden.

Intervjuerna har visat att det sätt på vilket staten ignorerade de särskilda svårigheter som barnen i Tornedalen hade att lära sig svenska gjorde att de blev sämre rustade att tala, läsa och skriva på svenska. Det är många av de intervjuade som uttryckt svårigheten att ta till sig de allmänna ämnen i skolan när de måste göra det på ett språk som de inte behärskade. De har också under sitt vuxna liv burit på ett språkligt och psykologiskt handikapp i svenskspråkiga miljöer. Det finns även de som har positiva minnen av sin skoltid och som inte upplevde någon påtaglig assimileringspolitik i skolan. Att tala svenska och inte meänkieli upplevdes av dem som en självklar norm.

Genom intervjuerna går också en känsla av förlust. Tvånget att prata svenska i skolan skapade ett socialt avstånd mellan den meänkielispråkiga och svenskspråkiga kulturen. Den sistnämnda tillhörde det sociala finrummet. Den meänkielispråkiga kulturen tillhörde lågstatusområdet. Som beskrivits avskaffades de särskilda statliga skolorna i Tornedalen 1940, men som intervjuerna visat förbjöds skolbarnen även under 1950-talet att använda meänkieli i skolan. Trots att den socialdemokratiska ecklesiastikministern Arthur Engberg 1936 drev igenom att finska skulle få användas frivilligt i fortsättningsskolan, så var det ytterst få elever i Tornedalen som tog chansen att läsa finska där. I realiteten fortsatte assimileringspolitikerna i skolan under hela 1950-talet. Språkpolitiken har även fått konsekvenser för senare generationer. Flera av de intervjuade beskriver hur de av skamkänslor eller för att hjälpa sina barn inte har lärt dem meänkieli. Barnen och senare barnbarnen har stått främmande och utanför den meänkielitalade kulturen i Tornedalen.

Den personligt upplevda nationella och kulturella identiteten har präglats av motsägelsefyllda känslor. De som flyttade söderut förnekade i vissa fall att de kom från Tornedalen. De skämdes för meänkieli som språk, för Tornedalens association till Finland, för sina finskklingande

efternamn eller namnen på hembyarna som svenskarna inte kunde uttala. Samtidigt kände de sig som svenskar och ville bli betraktade som svenskar. De hade en slags dubbla identiteter.

Slutord

Myndigheternas samfällida assimilerande politik skapade ett socialt tryck på tornedalingarna som berörde deras innersta identitet. I offentligheten förnekades tornedalingarna att bejaka sin tornedalsfinska kultur genom modersmålet meänkieli. Det användes i privata sammanhang eller som informellt samtalspråk parallellt med svenska. En del av de som gick i skolan upplevde inte tvånget att enbart tala svenska i skolan som betungande. De finns många tornedalingar som upplevt skoltiden som en ljus tid, men de flesta fick i skolan en känsla av mindervärdighet i förhållande till den svenskspråkiga kulturen.

Skolan bidrog till att integrera tornedalingarna i det svenska samhället, men skapade också djupa sår hos de barn som blev bestraffade i skolan för sitt språk och sin kultur. Det har fått konsekvenser i efterkommande generationer för de barn och barnbarn som i dag inte kan förstå eller tala meänkieli. Många föräldrar valde att inte förmedla meänkieli som modersmål till barnen i hopp om att de skulle få bättre förutsättningar än de själva haft i det svenska samhället. Det medförde att barnen blev avskurna från föräldrarnas modersmål och den meänkielispråkiga dimensionen av Tornedalens kultur. Språkpolitiken har också hämmat kontakterna med släktingar i Finland och olika former av samarbete över riksgränsen. Flera av de intervjuade har beskrivit ett främlingskap för Finland och den finska kulturen. Andra har uttryckt känslan att det är samma folk, men i två skilda stater.

Staten har också diskriminerat tornedalingarna i jämförelse med samerna. Med renskötsellagarna 1886, 1898 och 1928 definierades renskötelsen som en exklusiv samisk rättighet. Tornedalingarnas historiska tradition att kombinera jordbruk med renskötelse ifrågasattes. Den tilläts slutligen i 1928 års lagstiftning, men med förbehållet att tornedalingarna inte själva fick sköta sina renar. Det måste vara en same, som efter koncession från länsstyrelsen, gjorde detta. Precis som i språkpolitiken kan man här se en lång kontinuitet i statens förhållningssätt till tornedalingarna. Som tidigare nämnts tillsattes Renmarkskommittén 2021 för att utarbeta ett nytt förslag till renskötsellag. Inga ledamöter utsågs för att representera koncessionsrenskötelsen i Tornedalen, något som Tornedalingarnas riksförbund (STR-T) protesterat mot.

En likartad diskriminering som inom renskötelsen skedde när en särskild nomadskola inrättades 1962. De samiska föräldrarna fick då välja om de ville att deras barn skulle få undervisning på samiska eller svenska. Trots att tornedalingarna varit utsatta för en precis likadan språkassimilerande politik i skolan erbjöds de inte någon liknande skolform på meänkieli.

Svenska staten har med sin politik utsatt söndring mellan samer och tornedalingar i norra Sverige.

Den nationalistiska pedagogiken inom utbildningen i Tornedalen förbjöd den meänkielispråkiga kulturen att ta plats i offentligheten. Det hämmade möjligheten att utveckla ett politiskt deltagande i samhället på modersmålet. Förbuden att använda meänkieli i olika former av utbildningar samverkade med rasbiologiska föreställningar i samhället om tornedalingarnas lägre mänskliga värde. Tornedalingarna kopplades också samman med kulturella, politiska och militära hotbilder som ifrågasatte deras nationella lojalitet. På så vis bildade de olika utbildningarna och utbildningsinsatserna ett övergripande nationalistiskt system med det gemensamma syftet att försvenska tornedalingarna. Detta informella metasystem var sanktionerat av svenska staten som också var drivande bakom assimileringens politikens genomförande. Den politik som gick ut på att förbjuda meänkieli och finska i tal och skrift inom olika utbildningar har förorsakat stor kulturell skada för tornedalingarna.

12. Referenser

- Agrell, Wilhelm (2000). *Fred och fruktan: Sveriges säkerhetspolitiska historia 1918-2000*. Lund: Historiska media.
- Aktuellt från Skolöverstyrelsen 1948–1968.
- Alalehto, Tage (2021). *Tornedalsk identitet*. Luleå: Tornedalica.
- Alalehto, Tage (2022). *Försvenskningen av Tornedalen – dess socioekonomiska och kulturella konsekvenser*. Luleå: Tornedalica.
- Anderson, Benedict (1993). *Den föreställda gemenskapen: reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning*. Göteborg: Daidalos.
- Bakshi, Ann-Sofie (1996). ”Det åtskilda: En jämförande studie mellan Foucaults och Goffmans uppfattningar om institutioner och interaktion,” i Mohamed Chaib (red.), *Begriplighet och förståelse: Texter om det kommunikativa samspelet*. Lund: Studentlitteratur.
- Bauman, Zygmunt (1989). *Modernity and the Holocaust*. Blackwell: Polity Press.
- Bauman, Zygmunt (2000). *På spaning efter politiken*. Göteborg.
- Billig, Michael (1995). *Banal nationalism*. London: Sage.
- Betänkande och förslag*, Riksarkivet, YK107, primärmaterialet till Finnbygdsutredningen.
- Blomqvist, Håkan (2001). *Socialdemokrat och antisemit?: den dolda historien om Arthur Engberg*. Stockholm: Carlsson.
- Blomqvist, Håkan (2006). *Nation, ras och civilisation i svensk arbetarrörelse före nazismen*. Diss. Stockholm : Stockholms universitet.
- Claesson, Urban (2004). *Folkhemmets kyrka: Harald Hallén och folkkyrkans genombrott : en studie av socialdemokrati, kyrka och nationsbygge med särskild hänsyn till perioden 1905-1933*. Diss. Uppsala: Uppsala universitet.
- Claesson, Urban. Denna volym. *Att genom Svenska kyrkan återerövra Sverige inom sina gränser – en studie av en svensk nationalism och dess kyrkliga härförare i Luleå stift*. Rapport för Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalauset.
- Ekman, Sten (2013). *Kalixlinjen. Kalla krigets lås i norr*. Svenskt Militärhistoriskt förlag: Stockholm.
- Elenius, Lars & Alm, Anders (1995). *Den barnlösa byn: bland ungarlar, änkor och annat folk i Vettasjärvi*. Östersund: Glesbygdsverket.

- Elenius, Lars (2001). *Både finsk och svensk: Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*. diss. Umeå: Umeå universitet.
- Elenius, Lars (2001). ”Statistiken i nationalstatens tjänst”, i Heidi Hansson med flera (red.), *När språk och kulturer möts*. Umeå: Umeå universitet, 285–302.
- Elenius, Lars & Ekenberg, Stefan (2002). *Minoritetsspråk och myndighetskontakt. Flerspråkighet bland användare av samiska, meänkieli och finska i Norrbottens län efter minoritets-språklagarnas tillkomst 2000*. Luleå: CUFSS, Luleå tekniska universitet.
- Elenius, Lars (2005). ”Ett uthålligt språk”, i *Nationella minoriteter och minoritetsspråk* [Konstitutionsutskottet. Rapport från riksdagen 2004/05:RFR3]. Stockholm: Sveriges riksdag.
- Elenius, Lars (2006). *Nationalstat och minoritetspolitik. Samer och finskspråkiga minoriteter i ett jämförande nordiskt perspektiv*. Lund: Studentlitteratur.
- Elenius, Lars (2007a). ”Läroutbildning för en mångkulturell landsdel”, i Inger Karlefors (red.), *Lära till lärare i norr. Läroutbildningen i Luleå 100 år*. Luleå: Luleå tekniska universitet.
- Elenius, Lars (2007b). ”Tornedalen och Bottenviken som nordliga ekonomiska periferier”, i Lars Elenius & Kristina Söderholm (red.), *Samhällsförändrarna. Livsmönster, idéer och teknisk förändring*. Luleå: Luleå tekniska universitet, 166–184.
- Elenius, Lars (2008). *Transnational history and language barriers. A baseline study of socio-economic effects of Northland Resources ore establishment in northern Sweden and Finland*. Luleå: Luleå tekniska universitet.
- Elenius, Lars (2009a). ”Kategoriernas makt på Nordkalotten”, i Lars Elenius & Leif Ericsson (red.), *Är vi inte alla minoriteter i världen? Rättigheter för urfolk, nationella minoriteter och invandrare*. Stockholm: Ordfront.
- Elenius, Lars (2009b). ”Norden som minoritetspolitiskt experiment”, i Lars Elenius & Leif Ericsson (red.), *Är vi inte alla minoriteter i världen? Rättigheter för urfolk, nationella minoriteter och invandrare*. Stockholm: Ordfront.
- Elenius, Lars (2009c). ”Identiteter i Tornedalen”, i Henri Nordberg & Titta Kallio-Seppä (red.), *Tornionlaakson vuosikirja-Tornedalens årsbok: Raja 200 vuotta - Gränsen 200 år*. Torneå: Tornedalsrådet-Tornionlaakson maakuntamuseo.
- Elenius, Lars (2014a). ”Cultural Consequences of the Conscript Army for the National Minority in the Torne Valley.”, i *Militärhistorisk tidskrift 2013*. Stockholm: Militärhistoriska avdelningen, Försvarshögskolan.

- Elenius, Lars (2014b). "Ett nationellt metasystem för utbildning och fostran i Tornedalen.", i *Nordic Journal of Educational History* 2/1 (2014): 63–85.
- Elenius, Lars (2014c). "Ett metasystem för utbildning i Tornedalen: Tvåspråkighet för emancipation eller förtryck?", i Johannes Westberg och David Sjögren (red.), *Norrlandsfrågan: Erfarenheter av utbildning, bildning och fostran i nationalstatens periferi*. Stockholm.
- Elenius, Lars (2016). "Minoritetsspråken i nationalistisk växelverkan: Samiska och finska som kyrkospråk och medborgarspråk", i Daniel Lindmark (red.), *Gränsöverskridande kyrkohistoria. De språkliga minoriteterna på Nordkalotten*. Umeå: Umeå universitet, 13–47.
- Elenius, Lars (2017). "Tornedalens skola i den etniskt neutrala nationalstaten", i *Vägval i skolans historia nr 3/16* (2017).
- Elenius, Lars (2022). *Nationalstaten och de nationella minoriteterna*. Stockholm: Forum för levande historia. Digital publicering:
https://www.levandehistoria.se/sites/default/files/nationalstaten_och_de_nationella_minoriteterna.pdf
- Elmgren, Ainur (2008). *Den allrakäraste fienden: svenska stereotyper i finländsk press 1918-1939*. Diss. Lund: Lunds universitet.
- Eng, Torbjörn (2001). *Det svenska väldet: ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte = Swedish forms of dominion : a conglomerate of expressions and concepts from Vasa to Bernadotte*. Diss. Uppsala: Univ.
- Foucault, Michel (1987 [1975]). *Övervakning och straff: Fängelsets födelse*. Lund: Arkiv.
- Gellner, Ernest (1983). *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell.
- Gellner, Ernest (1997). *Stat, nation, nationalism*. Nora: Nya Doxa.
- Goffman, Erving Goffman (1983 [1973]). *Totala institutioner: Fyra essäer om anstaltslivets sociala villkor*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Hall, Patrik (2000). *Den svenskaste historien: Nationalism i Sverige under sex sekler*. Stockholm: Carlsson bokförlag.
- Hansegård, Nils Erik (1968). *Tvåspråkighet eller halvåspråkighet?*. Stockholm: Aldus/Bonnier.
- Hansegård, Nils Erik (1990). *Den norrbottensfinska språkfrågan: en återblick på halvåspråkighetsdebatten*. Uppsala.

- Helander, Elina (1982). "Det finska språkets ställning i Övre Soppero i dag", i Karl-Hampus Dahlstedt, & Tryggve Sköld (red.) *Språkhistoria och språkkontakt i Finland och Nord-Scandinavien*. Umeå.
- Henrysson, Sten & Flodin, Johnny (1992). *Samernas skolgång: 1957 års nomadskoleutredning*. Umeå: Forskningsarkivet, Umeå universitet. Tillgänglig på Internet: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-38508>.
- Hobsbawm, Eric & Ranger, Terence (red.) (1992 [1983]). *The invention of tradition*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Huss, Lena. Denna volym. *Språkförlustens konsekvenser. Om språk, kultur och välbefinnande*. Rapport för Sannings- och försöningskommissionen för tornedalningar, kväner och lantalaïset.
- Hyltenstam, Kenneth & Salö, Linus. Denna volym. *Språkideologi och det ofullbordade språkbytet. Den språkliga försvenskningen av det meänkielitalande området*. Rapport för Sannings- och försöningskommissionen för tornedalningar, kväner och lantalaïset.
- Jaakola, Magdalena (1972). *Om tvåspråkighetens sociologi: med speciell hänsyn till språkförhållandena i svenska Tornedalen*, Helsinki: Univ.
- Johansson, Alf W. (1993). "Nationalism", i Leif Jonsson (red.), *Flaggor: från fältttåg till folkfest*. Lidköping: Läckö Institutet, 19–31.
- Johansson, Alf W. (2001). "Inledning. Svensk nationalism och identitet efter andra världskriget", i Alf W. Johansson (red.), *Vad är Sverige?—röster om svensk nationell identitet*. Stockholm: Prisma.
- Kenttä, Matti & Weinz, Erik (1968). *Läroarutbildningen och den finsktalande befolkningen i Norrbotten: utredning verkställd på uppdrag av Skolöverstyrelsen*. Stockholm: Skolöverstyrelsen.
- Kärre, Karl (1954). "Ett par randanmärkingar till de språkmetodiska frågorna", i *Aktuellt från Skolöverstyrelsen nr 30*, 408–410.
- Lag om de svenska lapparnas rätt till renbete i Sverige, samt Lag om renmärken: 18 juli 1928* (SFS 1928:309) (1933). Uppsala. Lantto, Patrik (2000). *Tiden börjar på nytt: en analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900-1950*. Diss. Umeå: Univ.
- Lainio, Jarmo & Wande, Erling (1996). "Finskan i utbildningsväsendet och sverigefinnarnas utbildning i Sverige", i Jarmo Lainio (red.), *Finnarnas historia i Sverige 3*. Helsingfors: SHS/NM, 323–324.
- Lindskog, Gerda Helena (2010). *"Snölandets fattiga ungdom till hjälp": om kvinnor och män kring Norrbottens arbetsstugor för barn 1903-1933*. Umeå: h:ström-Text & kultur.
- Lundemark, Erik (1980). *Arbetsstugorna*. Luleå: Tornedalica.

- Lundquist, Lennart (1997). *Fattigvårdsfolket: ett nätverk i den sociala frågan 1900-1920*. Lund: Lund Univ. Press.
- Martin-Jones, Marilyn och Romaine, Suzanne (1984). "Semilingualism: A Half-Baked Theory of Communicative Competence", i Erling Wande med flera (red.), *Aspects of Multilingualism. Proceedings from the Fourth Nordic Symposium on Bilingualism*. Uppsala.
- Matti, Bengt (1999). "Bygdekurserna – den flyttande folkhögskolan", i Karl Pekkari (red.), *Tradition och förnyelse: studie i Tornedalens skol-, språk- och kulturhistoria: Tornedalens folkhögskola "Mataringin opisto" 100 år*. Övertorneå: Tornedalens folkhögskola, 127–157.
- Mattson Barsk, Marita. Denna volym. *Tornedalens bibliotek och dess roll i försvenskingsarbetet*. Rapport för Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset.
- Municio Larsson, Ingegerd (1997a). "Multilingualism in a Minority/Majority Perspective, with special Regard to the Question of Rights of Language Minorities", i Unn Röyneland (red.), *Language Contact and Language Conflict*. Volda.
- Municio, Ingegerd (1997b). *The Return of the Repressed Others - Linguistic Minorities and the Swedish Nation-state, from the 1840s to the 1990s*. Stockholm: Department of political science.
- Möller, Tommy (2015). *Svensk politisk historia. Strid och samverkan under tvåhundra år*. Studentlitteratur: Lund.
- Mörkenstam, Ulf (1999). *Om "Lapparnes privilegier": föreställningar om samiskhet i svensk samepolitik 1883-1997*. Diss. Stockholm: Univ.
- Nationalencyklopedin, Band 14* (1994). Höganäs: Bra Böcker.
- Nilsson Ranta, Daniel (2008). *Nödhjälp på villovägar: implementering av en filantropisk välfärdsidé, Norrbottens arbetsstugor 1903-1954*. Diss. Umeå: Umeå universitet, 2008.
- Nordblad, Julia (2013). *Jämlikhetens villkor: Demos, imperium och pedagogik i Bretagne, Tunisien, Tornedalen och Lappmarken, 1880–1925*. Diss. (Göteborg: Göteborgs universitet, 2013), 6–14.
- Nordin, Jonas (2000). *Ett fattigt men fritt folk: nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden*. Diss. Stockholm: Univ.
- Nygård, Toivo (1974). *Suur-Suomen koulu ja Länsipohjan suomalaiset*. Forssa.
- Nygård, Toivo (1978). *Suur-Suomi vai lähiheimolaisten auttaminen*. Helsinki.

- Näsi, Valde (1928). *Länsipohjan kysymys*. Helsinki.
- Ojala, Carl-Gösta. Denna volym. *Insamling av mänskliga kvarlevor i Tornedalen under 1800-tal och tidigt 1900-tal*. Rapport för Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset.
- Pekkari, Karl (red.) (1983). *Tornedalens skola 150 år* (Tornedalica 40). Luleå.
- Pekkari, Karl (red.) (1999), *Tradition och förnyelse: studie i Tornedalens skol-, språk- och kulturhistoria: Tornedalens folkhögskola "Mataringin opisto" 100 år*. Övertorneå: Tornedalens folkhögskola.
- Pekkari, Karl (1999). "Folkhögskoleplaner förverkligas – motstånd och tvekan övervinns", i Karl Pekkari (red.), *Tradition och förnyelse: studie i Tornedalens skol-, språk- och kulturhistoria: Tornedalens folkhögskola "Mataringin opisto" 100 år*. Övertorneå: Tornedalens folkhögskola, 127–157.
- Persson, Curt (2011). *På disponentens tid: Hjalmar Lundbohms syn på samer och tornedalingar*. Luleå: Tornedalica.
- Persson, Curt (2015). *Hjalmar Lundbohm: en studie om ledarskap inom LKAB 1898–1921*. Diss. Luleå: Luleå tekniska universitet.
- Persson, Curt (2018). "*Då var jag som en fånge*": statens övergrepp på tornedalingar och meänkielitalande under 1800- och 1900-talet. Övertorneå: Svenska tornedalings riksförbund - Tornionlaaksolaiset: Met Nuoret.
- Persson, Curt. Denna volym. *Forskningsstudie angående rasbiologiska undersökningar av tornedalingar, kväner och lantalaiset i Sverige*. Rapport för Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset.
- Romaine, Suzanne (2000). *Language in society: an introduction to sociolinguistics*. 2. ed. Oxford: Oxford University Press.
- SFS: 1928:309. *Lag om de svenska lapparnas rätt till renbete i Sverige*. Stockholm.
- Slettengren, Anders (1954). "Direkt inövningsmetod", i *Aktuellt från Skolöverstyrelsen nr 34*, 448–450.
- Slunga, Nils (2000). *Arbetsstugorna i norra Sverige. Ett filantropiskt företag i skolans tjänst*. Uppsala.
- Slunga, Nils (1965). *Staten och den finskspråkiga befolkningen i Norrbotten*. Luleå.
- Smith, Anthony D. (1986). *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Smith, Anthony D. (1991). *National identity*. London: Penguin.

- Smith, Anthony D. (2000). *The Nation in History. Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*. Hanover: University Press of New England. Snell, William (red.) (1942). *Ur folkundervisningens historia i Torne och Kalix älvdalar 1842-1942: minnesskrift utg. på föranstaltande av arbetsutskottet för firandet av folkskolans 100-årsjubileum inom Tornedalens inspektionsområde*. [Haparanda]: [Emil Sandström].
- Snell, William (1976). *Återblick*. Luleå.
- Strahl, Christer (1983). *Nationalism & socialism*. Diss. Lund: Univ.
- Sundelius, Bengt & Wiklund, Claes (red.) (2000). *Norden i sicksack. Tre spårbyten inom nordiskt samarbete*. Stockholm: Santérus förlag.
- Svedelius, Julia (1917). *I våra bygder: läsebok för barnen i Tornedalens skolor*. Stockholm.
- Svedelius, Julia (1940). *I våra bygder: läsebok för barnen i det nordligaste Sverige*. 3., fullständigt omarb. uppl. Uppsala: Lindblad.
- Sörlin, Sverker (1988). *Framtidslandet. Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*. Stockholm: Carlsson.
- Sörlin, Sverker (2006). *Nationalism*. 1. uppl. Stockholm: SNS förlag
- Tenerz, Hugo (1925). *Statens småskoleseminarium i Haparanda 1875- 1925. Kort historik över dess verksamhet*. Haparanda.
- Tenerz, Hugo (1942). "Lärarytelse för finnbygdens folkskola", i William Snell (red.), *Ur folkundervisningens historia i Torne och Kalix älvdalar*. Uppsala.
- Tenerz, Hugo (1963). *Folkupplysningsarbetet i Norrbottens finnbygd under förra hälften av 1900-talet jämte språkdebatten*. Strängnäs.
- Tenerz, Hugo (1966). *Språkundervisningsproblemen i de finsktalande delarna av Norrbottens län*. Lund: Gleerup.
- The Use of Vernacular Languages in Education*. Paris: Unesco, 1953. [Unesco:s utredning fanns med som bilaga i 1957 års nomadskoleutredning.]
- Tornedalsutredningen D. 1. Grundläggande undersökningar*. (1958). Stockholm: Socialdep.
- Tornedalsutredningen D. 2. Förslag till åtgärder för näringslivets utveckling: betänkande*. (1960). Stockholm: Socialdepartementet.
- Tägil, Sven (ed.) (1995). *Ethnicity and Nation Building in the Nordic World*. London: Hurst & Company.

- Undén, Östen (1925). *Nationernas förbund såsom idé och verklighet: utrikesminister Undéns tal i Göteborg den 18 okt. 1925*. Stockholm: Tiden.
- Widén, Johan (1927). *Förslag angående de svenska lapparnas rätt till renbete i Sverige m. m*. Stockholm. (SOU: 1927:25) Tillgänglig på Internet:
<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:kb:sou-1207802>
- Wingstedt, Maria (1998). *Language Ideologies and Minority Language Policies in Sweden*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Winsa, Birger (1996). *Attityder formar kollektiv identitet: konsekvenserna av förd språkpolitik och språklig verksamhet i svenska Tornedalen*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Winsa, Birger (1998). *Language Attitudes and Social Identity: The Oppression and Revival of a Minority Language in Sweden*. Canberra: Applied Linguistics Association of Australia.
- Winsa, Birger (2005). *Socialt kapital i en- och flerspråkiga regioner: Svenska Tornedalen jämförd med finska Tornedalen och några nordsvenska kommuner*. Stockholm: Department of Finnish, Stockholm University.
- Winsa, Birger (2020). *Diskriminering av finsktalande i Sverige: representation av sverigefinländare och tornedalingar i fackföreningar, politiken och inom olika yrken*. Skogås: Meänkielen förlaaki.
- 1928 års renbeteslag (1963).

Assimilering, bildning, fostran – en kunskapsöversikt rörande forskningen om
arbetsstugornas verksamhet i Tornedalen

Daniel Nilsson Ranta

2023-05-22

På besök i det kära 'barndomsheppet'.

Hjärtligt Tack

Svansteins besöksliggare, 7 oktober 1952¹

...med en mattpiska slog hon mig blodig.

Minnesbild från Karungi arbetsstuga, 1943-1950²

Citaten är hämtade från två personers personliga erfarenheter av att ha vistats på en arbetsstuga i Tornedalen under 1940-talet. Det första, återfunnet i en besöksliggare daterad 1952 vid arbetsstugan i Svanstein, är författat av en person som synbarligen uppskattade barndomens vistelse på en arbetsstuga. Det andra citatet härrör från ett samtal hållet vid ett symposium 2021, där det uttalades av en person som under sin vistelsetid på arbetsstuga uppfattade sig som personalens hackkyckling. Två öden, två platser. Det skiljer åtta mil mellan Svanstein och Karungi, men en oändlighet mellan dessa två erfarenheter.

Arbetsstugorna i Tornedalen tillkom under år 1903, och anledningen var att risken för fattigdom och nöd var stor efter att skördarna slagit fel. Stugorna var tänkta att hysa särskilt utsatta barn på så vis, genom att förflyttas från sina hem till en arbetsstuga i en kyrkby, kunde de få näringsriktig kost samt adekvat skolgång. Åtminstone två företeelser med denna verksamhet är anmärkningsvärda: å ena sidan pågick verksamheten i över femtio år, under en kontinuerlig förespegling om hur eländiga levnadsförhållandena var i Tornedalen; å andra sidan, och från att ursprungligen ha varit avsedd att omhänderta barn, skiftar organisationens primära mål till att handla om skapandet av goda *svenska* undersåtar, det vill säga dess program kom relativt snabbt att präglas av en försvenskingssträvan av Tornedalens befolkning, som huvudsakligen talade meänkieli. Verksamheten är en av flera barnaräddande institutioner som växte fram under det tidiga 1900-talet med de sammanhängande och klart uttalade målsättningarna att både 'skydda' och bilda barnet, samt att därjämte underlätta hushållets försörjning.

Redan under 1800-talet hade såväl nationellt som internationellt idéer börjat växa fram som handlade om att barn som på olika vis kunde betraktas som utsatta skulle kunna räddas från faror genom att placeras på institution, där möjligheten kunde ges dem att förändras till det bättre genom uppfostran i kombination med utbildning. En utredning från 1894 visade att omkring 40 000 barn vid tiden ifråga fanns placerade på fosterhem, barnhem eller i så kallade fattiggårdar. Detta betydde vart fjortonde barn i Sverige.³ Industrialiseringen och urbaniseringen under 1800-talets senare del bidrog till en ökande samhälllig oro för barnens situation. Av dessa anledningar tillsattes 1896 en statlig utredning, Tvångsuppfostringskommittén. Dess arbete, i sin tur, ledde fram till de första barnavårdslagarna år 1902.⁴ För arbetsstugornas verksamhet kom framförallt lagen om uppfostran av

¹ NLA Svansteins besöksliggare 7/10-52.

² Karungi arbetsstuga 1943-1950, <https://www.minoritet.se/7239>.

³ Söderlind 1999:11.

⁴ Ahlgren 2009.

vanartade och i sedligt avseende försummade barn att bli av betydelse. Lagen omfattade barn under 15 år och samhällsskyddsaspekten var i fokus. Lagen hade ett förebyggande syfte att ingripa mot vanart och barn som var sedligt försummade. En åtskillnad gjordes mellan "vanartade" barn respektive "vanvårdade barn". De förstnämnda ansågs framförallt behöva uppfostran (uppfostringsanstalt), medan de senare snarare var i behov av skydd (barnhem eller fosterhem).

Efter sekelskiftet 1900 började så föreställningar om det 'problematiske barnet' att växa fram. En förklaring till detta är att en ny och snabbt framväxande expertis hade börjat konkurrera om att få definiera barnet i termer av 'normalt' kontra 'onormalt', liksom 'idealt'.⁵ Flera organisationer kämpade om att få ge den 'rätta' skolningen (fackföreningar, kyrka, etc.). Även denna tankemylla kom att utgöra grogrund för arbetsstugorna. Vad det handlade om var att hitta och formulera det avvikande. I den norrbottniska kontexten kom, utöver frågorna om fattigdom och de stora geografiska avstånden, därtill de olika minoritetsspråken att konstituera 'avvikelser' som måste hanteras. Sammantaget gjorde detta att det tidiga 1900-talet kunde liknas vid ett slagfält mellan olika intresseorganisationer som alla ville definiera eller muta in ett område när det gällde barnens fostran. De allra yngsta barnen tog man i denna anda hand om i så kallade småbarnsskolor, liksom i barnkrubbor och barnträdgårdar, medan de äldre barnen erbjöds socialistiska söndagsskolor,⁶ kolonivistelser under skolloven, arbetsstugor samt idrotts- och ungdomsföreningar. Vissa arrangemang bedrevs i religiös regi, andra av politiska organisationer, och ytterligare andra filantropiska sällskap. Därtill kom barnavårdsnämndernas framväxt, vilka även de gjorde anspråk på rätten att definiera barnens rätta behov.⁷ Anstaltsvården växte och kom att bli som störst under 1930- och 1940-talen.⁸ Under 1900-talets första årtionden fanns det med andra ord en institutionsoptimism. Denna utveckling tolkas som ett sätt för samhället att tydliggöra föräldrans ansvar och familjeliv.⁹ De norrbottniska arbetsstugornas verksamhet måste som sådan ses som experimentell; liknande inrättningar hade förvisso funnits tidigare, dock ej varit riktade mot vad man ansåg vara en etniskt och generationsmässigt specifik grupp. Hur var det då möjligt att under en period av drygt femtio år, under vad som kan betraktas som onyanserade och bitvis falska förespeglningar om det eftersatta Tornedalen, bedriva denna verksamhet som innefattade att barn mellan sju och fjorton år under långa tider levde separerade från sina föräldrar? I linje med det av regeringen utfärdade kommittédirektiv avseende "*Uppgörelse med historiska kränkningar och övergrepp mot tornedalingar, kväner och lantalaiset*" är det angeläget att belysa de norrbottniska arbetsstugornas roll i den tornedalska bildningserfarenheten. Detta då stugorna kan ses som ett viktigt assimileringsslagverktyg för statsmakten, men även som en företeelse som kunde ge traumatiska erfarenheter för den enskilda individen i form av exempelvis kränkningar,

⁵ Börjesson och Palmblad 2003.

⁶ Dessa typer av söndagsskolor var näraliggande eller anslutna till SAP eller SKP och riktade sig till barn till arbetare och de senares anslutning till och organisering i olika politiska verksamheter. Se: <https://www.arbark.se/sv/2010/11/sagostundsrorelsen/>

⁷ Se t ex: Göran Sidebäck, *Kampen om barnets själ: barn och ungdomsorganisationer för fostran och normbildning 1850-1980* (Stockholm 1992). Se även t ex. Kerstin Holmlund, *Låt barnen komma till oss. Förskollärarna och kampen om småbarnsinstitutionerna 1854-1968* (Umeå 1996); Johannes Westberg, *Förskolepedagogikens framväxt. Pedagogisk förändring och dess förutsättningar, ca 1835-1945* (Uppsala 2008); Lotta Berndtson, "Jag älskar söndagsskolan och villigt skyndar dit": de kristna och socialistiska barnverksamheterna och om ideologiernas och kursernas betydelse för verksamheterna åren 1890-1920 (Örebro 2002); Gena Weiner, *De räddade barnen. Om fattiga barn, mödrar och fäder och deras möte med filantropin i Hagalund 1900-1940* (Uppsala 1995); Ann-Charlotte Mürger, *Stadens barn på landet. Stockholms sommarlovskolonier och den moderna välfärden* (Linköping 2000).

⁸ Sallnäs 2000:121f.

⁹ Ohrlander 1992.

övergrepp och/eller stigmatisering. Av dessa orsaker är det därför viktigt att klargöra vad, samt vem eller vilka som möjliggjorde arbetsstugornas etablering, deras fortsatta utveckling och vidmakthållande under deras mer än femtio år långa verksamhet, vilken kom att omfatta totalt sett omkring 5 500 barn.

Studiens syfte

Följande text utgör en kunskapsöversikt rörande arbetsstugorna i Tornedalen, författad på uppdrag av *Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset inom ramen för Ku 2020:01*. Uppdraget syftar till att tydliggöra centrala aktörer för verksamhetens tillkomst och bevarande, för att i förlängningen kunna utröna i vilken utsträckning barnen som vistades på arbetsstugorna i Tornedalen behandlades annorlunda än barn på andra jämförbara institutioner/verksamheter i andra delar av landet. De särskilda punkter som kommissionen önskar få utredda är följande:

1. Hur var verksamheten utformad, organiserad och finansierad över tid, samt på vilket eller vilka sätt berördes minoriteten?
2. Vilka aktörer deltog i eller möjliggjorde agerandet? Agerade dessa samordnat, eller i enlighet med gemensamma eller likartade direktiv eller ställningstaganden?
3. Vad hände? Vilka uttryck tog sig agerandet?
4. Vilka var motiven bakom agerandet?
5. Avvek agerandet från övriga skeenden i samhället i övrigt eller i förhållande till andra grupper eller kategorier i samhället?
6. Hur uppfattades agerandet och vilka konsekvenser fick det för minoriteten eller för individer som tillhörde minoriteten kortsiktigt liksom på lång sikt?
7. Vilka konsekvenser fick agerandet?

I syfte att försöka besvara dessa frågor har tonvikt i görligaste mån lagts på de arbetsstugor som befinner sig inom meänkieliområdet. Detta har gjort att arbetet i viss utsträckning främst har fokuserat på arbetsstugorna tillhörande orterna Vojakkala, Tärendö, Korpilombolo samt Svanstein, vars geografiska placering framgår i nedanstående figur (figur 1). Ytterst har dock källäget fått avgöra vad som presenteras. Därtill har jämförelser företagits med likvärdiga verksamheter och arrangemang. Studien har vidare kommit att beakta de förändringar över tid som arbetsstugeverksamheten genomgick. På basis av dessa förändringar har tre tidsperioder kunnat identifieras. Den första benämns *initieringsfasen* och omfattar tidigt 1900-tal; nästföljande period benämns *expansionsfasen* och omfattar 1920- och 1930-talen; samt en tredje och sista period benämns som *avvecklingsfasen* och omfattar tiden från 1945 och fram till verksamhetens upphörande 1954. Dessa tidsfönster är viktiga då de ger en möjlighet att inte bara fånga in tendenser utan även förändringar av verksamheten.

Figur 1. Kartsnitt över arbetsstugornas placering i Norrbotten (från Slunga 2000).

Disposition

Nedanstående text är disponerad enligt följande: efter ett inledande metodavsnitt där bland annat urval och texttyper diskuteras, följer en redogörelse över verksamhetens utformning, dess etablering och olika tillskyndare. Detta följs av ett avsnitt som jag valt att rubricera *Kärnfrågor*, och i vilket sådant som verksamhetens relation till språkfrågan, vård- och omsorgsaspekterna, samt den avsedda 'nyttan' med verksamheten, liksom några faktiska effekter, presenteras och diskuteras. I avsnittet *Kommuner, föräldrar, lokala krafter – de understuderade aktörerna* lyfts teman och studieområden fram som antingen saknas helt eller är understuderade avseende arbetsstugorna. Arbetets sista del, *Avlutande ord*, diskuterar arbetsstugefrågan och dess samhällsrelevans idag.

Metodologiska spörsmål

Studien baserar sig på en traditionell forskningsöversiktöversikt, vilket i korta ordalag betyder en strävan efter en bred förståelse och beskrivning av ett forskningsfält. Det innebär även att sökningen har varit sonderande till sin karaktär med ett brett fokus. Det slutgiltiga urvalet och kvalitetsutvärderingen baseras på mina egna bedömningar snarare än på förhand definierade inklusions- och exklusionskriterier.¹⁰

I ett första steg har studier som mer specifikt rör de norrbottniska arbetsstugorna valts ut, i ett andra texter som behandlar arbetsstugeverksamheten generellt i både Norr- och Västerbotten. Verksamheten i Västerbotten var nämligen likartad till sin karaktär, även om den inte var riktad till någon särskild minoritetsgrupp. Källorna har i sin tur representerat olika typer av arbeten. Här finns för det första vetenskapliga studier, det vill säga texter som granskats i enlighet med vetenskaplig

¹⁰ Sökningen av texter har skett via LIBRIS och Uppsala universitetsbibliotek. De sökord som använts är: arbetsstuga (33 träffar i LIBRIS, varav flertalet rör arbetsstugor i staden); arbetsstugan (17 träffar); arbetsstugans (2 träffar); arbetsstugor (127 träffar, däribland några studentuppsatser som inte gått att hitta); samt arbetsstugorna (12 träffar). Samma sökord användes för Uppsala universitetsbiblioteks databas och gav fler träffar (122, 26, 26, 159, 116). Skillnaden bestod i huvudsak i att den senare även inkluderar bildmaterial föreställande arbetsstugemiljöer i städer.

praxis. Dessa har kompletterats med biografier, texter som författats av individer med personliga erfarenheter av arbetsstugevistelser. Som ytterligare inslag har texter av historiedokumenterande karaktär, vilka är baserade på intervjuer eller äldre skriftliga källor, använts, liksom texter benämnda som partsinlagor, till exempel de årsrapporter stiftelsen *Norrbottnens läns arbetsstugor* gav ut under verksamhetstiden. Dessa typer av texter kan i sin tur delas i arbeten som berör Norrbottens arbetsstugor specifikt, respektive texter som rör liknande barnavårdande verksamheter. Därtill har relevant jämförelsematerial använts i och för studien. Urvalskriterierna har här varit verksamheter i en svensk kontext, vilka kan uppvisa likheter med de norrbottniska arbetsstugornas organisering och är någorlunda samtida med dessa stugor. Närmare bestämt har det handlat om verksamheter i vilka man tog hand om barn på heltid, och vilka hade som uttalat syfte att fostra barn genom en kombination av både yrkeskunskap och undervisning i goda vanor och moral. Däremot har arbeten som rör arbetsstugeverksamhet i stadsmiljö lämnats därhän då dessa inrättningar snarare var att likna vid daghem, om än med liknande daglig verksamhet som i de norrbottniska arbetsstugorna i den meningen att arbete utfördes i utbyte mot ett mål mat.

Därtill har kompletterande texter med internationella exempel använts för att på så sätt kontextualisera arbetsstugorna ur ett ytterligare vidgat perspektiv. För en översikt över källorna och källtyperna har en tabell sammanställts (se bilaga 1) (observera dock att några av de nedan angivna författarna har publicerat mer än en text om arbetsstugorna i Norrbotten vilket inte framgår i tabellen [se källförteckning]).

De valda texterna

Vad gäller arbeten som rör Norrbottens arbetsstugor finns ett flertal texter. I dessa liknas arbetsstugorna vid och diskuteras som internat där barn separerats från sina föräldrar under en längre tid. Tage Alalehto har skrivit flera texter (2001; 2021) vilka på olika sätt involverar arbetsstugans verksamhet, däribland avseende frågan om språket liksom frågan om försvenskning men han har också närmast sig verksamheten utifrån spörsmål gällande religionens roll. Christian Andersson (2007) har å sin sida studerat i vilken utsträckning vistelse vid arbetsstugor kunde ge bättre studieresultat medan Ulf Drugge (2009) har tittat närmare på föreståndarinnornas roll i relation till organisationens företrädare. Lars Elenius har skrivit omfattande om Tornedalen och därvidlag berört arbetsstugorna i flera av sina arbeten (2001; 2006; 2014). Han pekar bland annat på vikten av att sätta in arbetsstugornas verksamhet i en större kontext där flera verksamheter varit med och påverkat både språkfrågan och försvenskingsarbetet i regionen. Arbetsstugornas historia utgör ämnet för Armi Mattinens (1999) studie. Daniel Nilsson Ranta (2007; 2015) har skrivit ett flertal texter om arbetsstugorna ur ett organisationsperspektiv. Curt Persson (2018) har berört arbetsstugeverksamheten i samband med frågor om rasbiologers verksamheter med fokus på tornedalningar medan Hugo Tenerz (1963) har berört denna i sitt arbete om utbildningens historia i norra Sverige.

Därtill finns även återgivningningar av självbiografisk karaktär att tillgå. Dessa texter utgör så kallade naturalistiska livsberättelser, vilket avser skildringar som bygger på individers egna minnesbilder av olika upplevelser.¹¹ Problemet med denna typ av material är att minnesluckor och förvrängningar kan uppstå när en lång tid har förflutit mellan erfarenheten och nedtecknandet av den, varvid risk föreligger att personens ihågkomster påverkas. Icke desto mindre kan denna typ av källor ge värdefull information från grupper i samhället som sällan tillåts göra sin röst hörd, och de kan

¹¹ Plummer 2001.

exemplifiera och levandegöra subjektiva, individuella erfarenheter på ett sätt som vetenskapliga texter inte alltid förmår. De texter som har varit aktuella för denna studie har varit författade av Gustaf Andersson (1993), Barbro Bäcklund (2008), Laila Freij (2014), Arne Isaksson (1988), Gunnar Kieri (1987), Arne Ringlöf (1987) samt Karl Westerlund (2012). Själva arbetsstugeerfarenheten upptar olika stor plats i dessa skildringar. I vissa förekommer endast brottstycken eller anekdotiska exempel medan andra är mer ingående och omfattande i sina redogörelser.

Ett antal författare har vid skilda epoker gett sin bild av verksamhetens bakgrund och syften. De är historiedokumenterade i sin utformning. En av de tidigaste är Elisabeth Curtelius (1920), som kan beskrivas som en arbetsstugevän som dock med tiden hamnade i onåd. Hennes redogörelse får anses som i högsta grad färgad av detta, men kan ändå ge vissa insiktsfulla inblickar i hur organisationen hanterade avvikande åsikter. Erik Lundemark (1980) har skrivit om de norrbottenska arbetsstugornas verksamhet ur ett historiskt perspektiv. Lundemark var under en tid folkskoleinspektör (med uppgift att i statens regi granska skolväsendet) och som sådan kunde han skaffa sig en tämligen god överblick av arbetsstugornas verksamhet. Nils Slunga har skrivit flera texter som rör arbetsstugorna (1963; 1993; 2000). Teman som exempelvis berör barnens situation, verksamhetens grundare samt rörelsens ekonomi avhandlas i kortform. Han var under en tid styrelsemedlem i stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor. Gerda Helena Lindskog (2010; 2014) har i sin tur skrivit flera texter av historiedokumenterande karaktär, och då framför allt med fokus på föreståndarinnornas situation och roll i verksamheten. Även numera vuxna före detta arbetsstugebarn har intervjuats. Fördelen med dessa texter är att de ger en tämligen god insyn i verksamheten utifrån olika betraktelsepunkter.

Verksamhetens utformning och dess tillskyndare

I samband med gruv- och skogsindustrins expansion i slutet av 1800- och början av 1900-talet, järnvägens tillkomst, samt därmed sammanhängande, relativt stora grupper av nyinflyttade, kom plötsligt Tornedalen att på många sätt hamna i nationens blickpunkt. Denna tid ansågs Norrbotten allmänt bebos av tre folkgrupper: svenskar, "lappar" och "finnar". Med den sistnämnda gruppen avsågs tornedalingar, den finsktalande befolkningen som levde i Tornedalen. Skol- och bildningsverksamheter växte nu fram i en större omfattning än tidigare och i filantropisk regi etablerades arbetsstugor inte olik ett pärlband utmed i huvudsak gränsen till Finland.¹² Detta då målgruppen var just tornedalningarnas barn, vilka för övrigt, av en journalist på Svenska Dagbladet, beskrevs som 'halvbarbarer'.¹³ Liknande beskrivningar återfanns även i stiftelsens årsrapporter. Sammantaget gav beskrivningar som dessa argument till verksamhetens fortsatta nödvändighet.

Förebilden till arbetsstugeverksamheten fanns i södra Sveriges städer där arbetsstugor hade inrättats sedan sent 1800-tal. Det var ett arrangemang som till innehåll och funktion liknade våra dagars förskola eller fritidshem. Initiativtagare var Anna Hierta Retzius som i sin gärning drevs av tanken om att barnens rätta plats var i hemmet.¹⁴ Till dessa stugor kom barnen efter skolans slut, för att utföra enklare hantverk i utbyte mot ett mål mat. Efter utförd värv skickades barnen hem.

¹² Prop. Prop/1930:117 där det står: "... den kedja av svenska kulturanstalter, som stiftelsen fått till stånd längs gränsen..".

¹³ Svenska Dagbladet (SvD) 14/1-1904.

¹⁴ Anna Hierta Retzius var gift med professor Gustaf Retzius, även kallad 'skallmätaren' då han använde ett så kallat 'skallindex' för att klassificera människor. Han kom att stå rasbiologin nära. Även om delar av den tornedalska befolkningen kom att utsättas för rasbiologers granskande öga finns det inget som tyder på att Anna skulle ha varit engagerad i detta. Hennes intresse för arbetsstugorna såväl i städerna som i Tornedalen tycks utslutande ha baserats på ett socialt engagemang (för mer om detta, se Uddenberg 2019:412).

Arrangemanget var en del i en strävan i att hålla barnen borta från sysslolöshet, en företeelse som riskerade att störa den sociala ordningen. Stadens arbetsstugor fostrade barnen i plikt- och arbetskänsla¹⁵, en strävan som även skulle bli tongivande i de norrbottniska arbetsstugorna. De kan därmed liknas vid vad som brukar kallas för en människoförbättrande institution.¹⁶ Det var risken för nödår som gjorde att arbetsstugorna som idé väcktes och även materialiserades. Därtill såg man möjligheten att erbjuda bättre skolning för barnen som kom att bo på arbetsstuga. Etableringen av arbetsstugor i Norrbotten i allmänhet och i Tornedalen i synnerhet hade dock inte enbart nödår och bildningsambitioner som drivkrafter. I Finland fanns en framväxande fennomani som man från svenskt håll oroade sig för skulle 'spilla över' på den tornedalska befolkningen och därmed få dem att börja tvivla på sin nationella tillhörighet. Därtill fanns en rädsla för att den ryska expansionismen skulle påverka Finland, och givet Tornedalens och Norrbottens alltmer ökade ekonomiska betydelse fanns det hos svenska politiker en oro att denna expansionism skulle kunna påverka regionen negativt.¹⁷

Etablering och expansion

Vid tillkomsten av de första arbetsstugorna år 1903 var som tidigare nämnts ett hotande nödår i annalkande. Anna Hierta Retzius finansierade därför i december 1902 en resa för att bringa klarhet i den akuta nödens omfattning. Carl Svedelius, lektor och stadsfullmäktiges ordförande i Luleå, var den som åtog sig uppdraget och kom att färdas genom de nordligaste länen för att utreda hur det var ställt bland lokalbefolkningen.¹⁸ Stugorna etablerades på platser där kommuner tillfrågats om ett sådant behov fanns, och där de senare hade tillstått att så var fallet och gett sitt bifall till idén. Andra kommuner valde dock att avstå.¹⁹ Dock framkom med tiden att nödåret ändå inte blev så allvarligt som det först befarades. Trots detta kom det att etableras sammanlagt åtta arbetsstugor fördelade på olika kyrkbyar, nämligen Arvidsjaur, Arjeplog, Gällivare, Jokkmokk, Korpilombolo, Pajala, Pello samt Tärändö. Av dessa kom några att så småningom förflyttas, till exempel arbetsstugan i Gällivare som stängdes och senare flyttades till Nattavaara.

Centralstyrelsen för *Stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor* bildades 1903 med säte i Luleå. Detta var motiverat då Luleå stifts biskop samt länets landshövding satt med i styrelsen liksom Carl Svedelius. Den senares maka, Julia Svedelius, var under lång tid ett av de främsta språkrörerna för verksamheten och hade till uppgift att värva intressenter och donatorer i framförallt södra Sverige. Driften av arbetsstugorna var även beroende av kommunernas goda vilja. Dessa förväntades tillhandahålla lokaler och viss personal. Låga kostnader var ett ledord, vilket framgick i de första direktiven som skickades till kommunerna. I dessa föreslog man att det till föreståndarinnans hjälp skulle antas flickor från fattiga hem, som under en föreståndarinnas ledning kunde sköta "husliga sysslor" och varmed man på så sätt kunde förena två goda ting: skolning till arbete samt låga kostnader.²⁰ En slags praktik eller auskultation för tonårsflickor, med andra ord. På varje ort där en arbetsstuga etablerades bildades även en lokalkommitté med ansvar att välja ut lämpliga barn samt utöva viss översyn av verksamheten på orten. Varje arbetsstuga hade därtill en föreståndarinna som

¹⁵ Se t ex: Malin Rohlin, Att styra i namn av barns fritid. En nutidshistoria om konstruktionen av dagens fritidshem i samordning med skolan (Stockholm 2001); Jan-Erik Johansson, Från arbetsstuga till fritidshem. Ett bidrag till fritidshemmets historia, kompletterande material till det pedagogiska programmet för fritidshem (Stockholm 1986).

¹⁶ Hasenfeld 2003.

¹⁷ Tenerz 1963; Elenius 2001.

¹⁸ Svensk Läraretidning nr 53 (1902) s. 1029.

¹⁹ Nilsson Ranta 2008; Lindskog 2010:202.

²⁰ Nilsson Ranta 2015.

ansvarade för den dagliga verksamheten. De ekonomiska resurser som *Stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor* förfogade över vilade initialt på donationer, kollektor och diverse insamlingar. Dock blev verksamheten tidigt beroende av statliga medel (statsbidrag för samisktalande respektive finsktalande barn), samtidigt som också kommunens ekonomiska engagemang fick allt större betydelse (i form av medfinansiering men även tillhandahållande av sådant som tomtmark, skolbyggnader, material och ved).

Från 1920-talets andra hälft och en bit in på 1930-talet skedde så en expansion av verksamheten med byggandet av sex nya arbetsstugor som följd. En starkt bidragande orsak härtill var en kapitalstark donator. Flera stugor placeras i finsktalande områden: Hietaniemi, Karungi, Muodoslompolo, Svanstein, Ullatti och Vojakkala. Arbetsstugeorganisationen förändrade fortlöpande sina direktiv till kommunerna. I de direktiv som presenterades 1923 hade till exempel tillfogats att kommunerna hade rätt att anpassa verksamheten efter "ortens behov". Det öppnade i sin tur för långt mer generösa tolkningar av verksamhetens utformning.

Från 1930 och framåt kom arbetsstugorna att lyda under en kommunal barnavårdsnämnd (tidigare Folkskoledirektion). Nämnderna tillkom i samband med 1924 års barnavårdsdag. Därmed kan noteras hur verksamheten, från att initialt ha arbetat med en social problematik (med utgångspunkt i ovan nämnda nöddår), till att därefter skifta över till en tonvikt på en utbildningsproblematik (gällande själva skolgången), nu åter kom att fokusera på en social problematik, i och med att arbetsstugorna låg under barnavårdsnämnderna. Vid denna tid fick även arbetsstugornas lokalkommittéer ett större ansvar och också större inflytande gällande exempelvis övervakning av den lokala arbetsstugans verksamhet liksom urval av barn. Från att till en början ha varit filantropisk till sin karaktär övergick verksamheten till ett allt större beroende av statligt stöd, och därmed ett än mer tydligt närmande till majoritetssamhällets skolväsende.²¹

Verksamhetens syften

En verksamhet som denna verkar under en relativt lång tid, samtidigt som den är beroende av aktörer på skilda nivåer, med inbördes olika målsättningar. Nedanstående tabell (tabell 1) visar översiktligt denna mångfald av perspektiv och målbestämningar som gjorde sig gällande för arbetsstugeverksamhetens del, som därtill kom att skifta och förändras över tid, och som därför är av vikt att ha i åtanke då den ska analyseras och förstås. Tabellen visar följaktligen, i tur och ordning, organisationens identifierade problembilder och dess respektive lösningar över den drygt femtio år långa verksamhetstiden; hur man på kommunal nivå formulerade problemen som behövde åtgärdas; samt, till sist, hur den dagliga verksamheten faktiskt bedrevs, en nivå som här har benämnts 'föreståndarinnans perspektiv'. Vad gäller tidsmässiga förändringar, betydde detta för organisationens del att det att verksamheten kontinuerligt måste justeras och anpassas till nya lagar, riktlinjer, normer och samhällsvärderingar. För kommunernas del kom problematiken snarare att alltmer handla om ekonomi, och då framförallt med tonvikt på att försöka minska utgifterna. Så kom till exempel det ursprungliga kosthållningsproblemet att omdefinierats till en kommunal resursfråga där man såg en möjlighet att lägga ner skolor i småbyar. Genom att istället flytta barnen till arbetsstugan, det vill säga kyrkbyn, kunde man minska avsevärt på utgifterna. Frågan om barnens utsatthet, deras behov eller familjernas eventuella önskemål var parametrar som inte beaktades. Vad gäller den dagliga verksamheten däremot tycks denna i de fall som här granskats inte ha skiftat nämnvärt över tid.

²¹ Elenius 2001:215f.

Tabell 1. Tabellen visar hur problemdefinition och lämpliga åtgärder ändras över tid och avseende vilken nivå man studerar. Bilden är en justerad version från Nilsson Ranta 2008:187.

	År Problem att åtgärda	Lämpliga åtgärder
Organisationens perspektiv	År 1903 - Nöd och oföretagsamhet År 1910 - 'Bristande svenskhet'	Bespisning och fostran Nationalism
Kommunens perspektiv	År 1903 - Nöd År 1920 - Skolgång och kommunens dåliga ekonomi	Bespisning Skolnedläggning
Föreståndarinnans perspektiv	Åren 1903-1954 - Hunger / brist på bildning / brist på moral	Bespisning Fostran i god ordning och god hygien

Å andra sidan riskerade preciseringar att kunna bli en hämsko snarare än ett stöd för arbetsstugorna. En viss vaghet i formuleringarna bidrog sannolikt till att organisationen kunde tillskansas sig ett större område. Verksamheten, måste man betänka, växte fram under förhandlingsprocesser med skilda aktörer, vilket betydde ett spektrum av viljor och behov. Organisationen var tvungen att lotsa mellan dessa, och då kunde vaghet och flertydighet vara av gagn. I detta sammanhang kan man göra en åtskillnad mellan officiella och operationella mål. Officiella mål var de som framställdes i till exempel årsrapporter och styrdokument, eller i uttalanden och insändare som olika aktörer frambringade. Operationella mål var de som verksamheten i praktiken arbetade mot. De officiella målen användes främst för att skapa stöd och legitimitet i befolkningen. Verksamheten måste kunna rättfärdigas och framstå som rationell. I sådana sammanhang var mångtydiga målformuleringar av godo, då detta gav organisationen ett visst spelutrymme att till exempel hantera kritik. De officiella målen fungerade därmed som en buffert mellan organisationen och dess omvärld. Samma vaghet bidrog till att fler intressenter kunde sluta upp bakom verksamhetens ideal, medan en alltför snäv måldefinition hade riskerat få en exkluderande effekt.²²

Antagning och urval av barn

Även anvisningarna och kriterierna för antagningen och urval av barn visar på en del variationer och förändringar samt därtill ett visst tolkningsutrymme mellan de olika instanserna. De norrbottniska arbetsstugorna förutsatte att barnen förflyttades från sina hem för att bo på själva stugan. Barnen antogs tidigast vid sju års ålder och upp till fjorton års ålder. Många barn kom på så sätt att tillbringa flera år i verksamhetens regi. Arbetsstugorna avsåg att ta hand om "de fattigaste barnen", det vill säga de mest utsatta, enligt de årsrapporter som stiftelsen gav ut. Med 1902 års lag om uppfostran av vanartade och i sedligt avseende försummade barn som grund ansågs hemmiljön tidigt som en viktig

²² Nilsson Ranta 2008.

bedömningsgrund.²³ I de första årsrapporterna lät man läsaren förstå att de antagna barnens hemsituationer "lämpa sig ej för offentliggörande".²⁴ Som kontrast till barnens hem skulle arbetsstugan bibringa ett visst mått av kultivering och förfining. Utöver barnens hemsituation var dock även kön och ålder viktiga parametrar i bedömningen och urvalet av barn. I offentliga källor, såsom årsrapporter och dagstidningar, beskrevs barnen som vildar, men vid en närmare granskning av antagningsmatriklar och skriftlig kommunikation framkommer att pojkarnas laster inte tycks ha sträckt sig mycket längre än till snustuggning och tobaksrökning, medan flickornas laster utgjordes av bristande kunskaper i sådant som kvinnlig slöjd och matlagning. Kort efter att de första åtta arbetsstugorna öppnats våren 1903 erhöll de respektive kommunerna ett styrdokument författat av organisationens företrädare, där prioriteringar, antagningsgrunder samt verksamhetens mål framgick. Bland annat angavs att arbetsstugorna skulle anta "socknens fattigaste och mest vanvårdade samt i moraliskt afseende mest försummade barn". I vilken mån denna princip egentligen fick råda är dock oklart. I flera av de kommuner där stugor etablerades kom frågan om graden av försummelse i praktiken aldrig att diskuteras. Kanske ansåg man inte att där fanns några försummade barn, eller så bortsåg kommunerna från detta. Skolrådsprotokollen gapade i alla fall tomma och inga särskilda ärenden rörande fattiga eller försummade barn ha nedtecknats i dessa fall. I skolrådsprotokollet för Arvidsjaur var till exempel formuläret över 'vanartiga' barn helt oanvänt, och inga andra anteckningar kring antagningsförfarandet har återfunnits. I Tärendö var oenigheten stor kring arbetsstugans etablering och syfte. Kanske bidrog detta till att antagningskriterierna överhuvudtaget aldrig togs med. I Korpilombolo däremot diskuterades urvalsprocessen. Här sades det uttryckligen att det i första hand var barn "som af kommunen erhålla full fattigförsörjning" som skulle antas.²⁵

Under den efterföljande expansionsfasen tillkom fler antagningskriterier, vilka även framstod som mer precisa än under föregående tidsperiod. Bland variabler viktiga att ta hänsyn till ingick nu längden på barnets skolväg, graden av fattigdom och vanvård i hemmet samt eventuellt andra orsaker till försummad skolgång. Med det sistnämnda avsågs risken för kroppslig och andlig försummelse i hemmet. Barn med "sedliga oarter" skulle dock, å andra sidan, omedelbart avisas om inga tecken på förbättring kunde noteras. Barn som på olika sätt återkommande utmanade verksamheten var överlag inte välkomna. Få, om några, av barnen på arbetsstugorna har gått att identifiera som 'problembarn'.²⁶ Barnens placering presenterades som ett erbjudande. I realiteten kunde föräldrarna dock inte ordna skolgången på egen hand, varför erbjudandet ändå kunde uppfattas som ett tvång. Dock tycks inte föräldrarna mer än undantagsvis verkligen ha motsatt sig att låta sina barn skickas till arbetsstuga. emellertid är det just separationen från föräldrarna som återkommer som en smärtsam erfarenhet, både vid barnets första resa till arbetsstugan och vid återkomsten efter exempelvis sommarlov.²⁷

Nästa stora lagförändring avseende barnavården kom i 1924 års barnavårdslag. I denna klargjordes att barnavården skulle samlas under en kommunal barnavårdsnämnd. Härigenom förtydligades kommunens ansvar. Dessutom stärktes barnskyddet. Nu hade man inte bara rätt att ingripa, utan även en skyldighet att göra det. 1934 utökades lagen till att även omfatta individer i åldrarna 18-21 år och år 1942 utökades den ytterligare genom att ge samhället större möjligheter till omhändertaganden. Med tiden kom dock även nya ideal att styra, vilka alltmer började kritisera

²³ Svensk författningssamling (SFS) 1902:67.

²⁴ Norrbottens arbetsstugor (NLA Årsrapport) (1903-04), s. 6.

²⁵ Nilsson Ranta 2008.

²⁶ Se Nilsson Ranta 2008.

²⁷ Detta framkommer i biografier, brevväxling och årsrapporter. Se biografier i källförteckningen samt Nilsson Ranta 2008.

anstaltliknande förhållanden. Vården skulle professionaliseras och planeras, samtidigt som krav på förfinade differentieringsverktyg fördes fram. Det är under denna period som arbetsstugorna i allt högre grad hade börjat spela ut sin roll. Dess organisering, som ju i mycket kunde liknas vid en anstalt, började bli passé.

Föreståndarinnan och den dagliga verksamheten

Som nämnts ovan framträder olikheter i verksamhetens syftesbeskrivningar beroende på vilken tidsperiod och vilken organisationsnivå man väljer att titta på. Även om kraven på föreståndarinnorna med tiden, åtminstone officiellt, kom att förändras är detta dock inget som tydligt framträder i de konkreta dagliga görandena så som de har framställts i källorna. Under arbetsstugornas första verksamhetsår var rekryteringen tämligen informell till sin karaktär. Önskemålet var att de sökande skulle vara förskolelärarinnor, men då det var ont om sådana gjordes avkall på detta krav. Det ansågs dock viktigt att föreståndarinnan måste besitta 'rätt lynne' för att kunna arbeta i avsedda trakter. Till detta lades egenskaper som att ha god hand med barn. Enligt det första direktivet som stiftelsens centralstyrelse upprättade förväntades föreståndarinnan kort och gott utföra "de uppgifter som stå i naturligt samband med det till henne gifna uppdraget". Några ytterligare preciseringar angavs ej. Med tiden kom dock allt högre krav på formell utbildning tillsammans med mer detaljerade arbetsbeskrivningar. På 1920-talet bestod arbetsbeskrivningen av inte mindre än ett trettioalvion punkter. Vid denna tid tilläts även föreståndarinnan att delta i lokalkommitténs möten, vilket innebar en klar förbättring av hennes sociala och yrkesmässiga status. En PM från 1935 visar i sin tur att föreståndarinnor nu förväntas ha realskolexamen och småskolläraryrkeexamen (eller motsvarande teoretiska kunskaper) samt genomgångna kurser (eller på annat sätt förvärvat erfarenheter) i praktiska göromål såsom "sömnad, stickning, bakning, tvättning, matlagning, hushållsekonomi, vävnad, sjukvård, gymnastik och lekar, barnuppfostran, barnpsykologi, sångpedagogik etc.". Instruktionerna och kvalifikationerna hade med andra ord blivit alltmer utmejslade och precisa.²⁸ Det är tydligt att rekryteringen nu var tvungen att anpassas till de professionaliseringstendenser som överlag hade börjat få genomslag inom barnavårdande verksamheter under mitten av 1930-talet.²⁹ Därigenom blev föreståndarinnerollen även allt tydligare kopplad till den framväxande folkhemsidéologin, i vilken hemarbetets och husmoderns roll och status skulle stärkas genom just professionalisering och krav på utbildning.³⁰

På varje arbetsstuga fanns en föreståndarinna som inhytte och ansvarade för mellan trettio till fyrtio barn, ungefär hälften pojkar och hälften flickor. För att kunna genomföra sin uppgift var de noggrant utformade dagsrutinerna av stor vikt. Barnen steg upp klockan halv sju, för att efter ett glas mjölk och en brödbit, påbörja sina dagsverken. Pojkar hade att hämta ved och vatten, flickor att städa och bädda. Halv nio serverades frukost, varefter det bar av till byskolan som i sin tur pågick mellan klockan tio och tolv.³¹ Efter återkomsten till arbetsstugan väntade middag klockan ett och därefter borstbindning för pojkar och "kvinnlig slöjd" för flickor fram till klockan fyra. Därefter följde en halvtimmes rast, innan skomakeri och matlagning tog vid. Från klockan halv sju fanns det utrymme för en halvtimmes lek innan kvällsmålet serverades klockan sju. Sedan följde läxläsning fram till sänggåendet klockan nio. Söndagen var en mer festlig dag med bättre mat och mer fritid. Därtill bjöds

²⁸ Nilsson Ranta 2008:162; 171; 179; Lindskog 2010:158f.

²⁹ Nilsson Ranta 2008:177.

³⁰ Se t ex Hirdman 2010.

³¹ Noteras kan att den tid som avsattes som 'skoltid' successivt ökade under den studerade tidsperioden, från att under de första åren inte ha varit mer än två till tre timmar per dag.

det emellanåt på fest, eller så kunde arbetsstugan motta besök. Ibland kunde något barn ges tillfälle att besöka sina föräldrar, familj eller släktingar, förutsatt att detta var görbart under en dag.³² Även om arbetsstugorna kan liknas vid vad som brukar benämnas som en total institution³³ i och med att barnen kontrollerades under flertalet av dygnets alla timmar, liksom att de dagliga görandena var nogsamt planerade samt att kontakten med det omgivande samhället i stora delar begränsades, var det som synes inte en helt sluten miljö. Graden av slutenhet varierade mellan arbetsstugorna och berodde i hög grad på hur föreståndarinnan och ortens lokalkommitté såg på frågan. Om föreståndarinnan mot förmodan inte skötte sitt uppdrag föll det på lokalstyrelsens ordförande att agera. Det hände även att lokalstyrelsens övriga medlemmar emellanåt besökte stugan för att se att allt stod rätt till.

I några av de ovan nämnda biografierna framkommer att förbudet att tala finska i arbetsstugan var någonting jobbigt, andra kommer inte ens ihåg att det fanns ett förbud mot finskan. Disciplinen var hårdare på vissa arbetsstugor än på andra. Vissa fick röra sig relativt fritt och umgås med barn i byn där arbetsstugan var lokaliserad. Andra blev desto hårdare hållna och var tvungna att hålla sig inom arbetsstugans område. Någon berättar att det inte fanns någon fritidssysselsättning alls på arbetsstugan, en annan menar att de visst fick göra en hel del, till exempel sätta upp teaterskådespel som folk på orten fick se. En stor del av erfarenheterna de skilda författarna gör relaterar ofta till föreståndarinnans egenskaper, samt i vissa fall även till andra delar av personalen. Man kan med detta se att både de negativa och de roliga erfarenheterna som skribenterna lyfter fram, till stor del är avhängiga styrningen vid varje enskild stuga.³⁴ Kort sagt: biografierna drar åt olika håll. Vad som gemensamt framkommer är att det var inrutade dagar.

Hur bedömdes verksamheten?

Vid 1900-talets början fanns ett antal bedömningsgrunder som var mer centrala än andra när statens folkskoleinspektion skulle avgöra vad barn skulle lära sig och följaktligen vad som skulle bedömas vid barnens utskrivning. Dessa bedömningsgrunder omfattade både skola och arbetsstuga. Grovt sett bestod skolningen vid denna tid av sex punkter, vilka gällde boklig skolning, moralisk skolning, träning till att älska arbete, lydighet, snygghet och svenskhet. Den bokliga skolningen ansågs vara en "värdefull tillgång i livet" men skulle samtidigt begränsas då den även kunde riskera att "fjärma barnet från kroppsarbete".³⁵ 'Lydighet' innebar kort och gott barnens förmåga att kunna göra som de blev tillsagda. 'Snygghet' avsåg kroppslig hygien och rena kläder. Klädsel, hållning och välvårdad frisyr var i detta sammanhang viktiga måttstockar på hur väl verksamheten fungerade. 'Svenskhet', slutligen, kan beskrivas som en sammanfattande term som inrymde de övriga punkterna. En 'svensk' arbetade hårt och utan knöt, var ren och välklädd, behärskade det svenska språket samt firade svenska högtidsdagar.³⁶

Inom organisationen gjordes en rad försök att finna ut sätt att mäta effekterna av sina strävanden. Problemen visade sig dock vara alltför många för att ett sådant tillförlitligt mätinstrument skulle se dagens ljus. Föreståndarinnorna skulle, enligt lag, föra en matrikel över de antagna barnen

³² Möjligheten att för en dag kunna lämna arbetsstugan tycks till stor del ha varit avhängig tidsperiod, föreståndarinnans hållning samt det geografiska avståndet till hemmet. Rut Engelmarmark, personlig kommunikation, 13 december 2022.

³³ Goffman 2004.

³⁴ Se källor i bilaga 1 under Biografier.

³⁵ Stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor (Stiftelsen NLA), 1018/1 Ala1, daterat 15/9-26.

³⁶ Nilsson Ranta 2008.

med omfattande information rörande antagningsorsaker, hälsoläge vid ankomst och utskrivning, samt behandlingsframgång, tillsammans med mer långsiktiga erfarenheter. Informationen skulle även innehålla uppgifter om barnens hemvist och ålder, datum för när de började och när de slutade på arbetsstugan, fortlöpande omnämningen rörande sådant som kroppsutveckling, flit, uppförande och arbetsduglighet. Matrikeln skulle i sin tur granskas av folkskoleinspektören. Som mest efterfrågades sjuttio två variabler vilka kan delas in i sju grupper av frågor. Dessa rörde (1) antagningsorsak, (2) barnets status vid ankomst, (3) behandlingsframgång, (4) avvikelser, (5) prediktion, (6) behandlingens långsiktiga effekter samt (7) medicinska variabler. Idén stupade på att inte alla föreståndarinnor fyllde i all information. Några tog fasta på barnens medicinska hälsa, andra på barnens sociala uppförande, medan ännu några noterade familjernas moraliska status. Matriklarna visade sig därmed nära nog oanvändbara som instrument för att utvärdera verksamheten i stor skala. Föreståndarinnorna valde att anteckna information efter eget godtycke. Därmed är det bara i några enstaka variabler man kan finna en hög ifyllnadsgrad. Det gjorde att matriklarna ej kunde användas för att bedöma arbetsstugornas eventuella behandlingsframgång.

De bedömningar som gjordes av statens folkskoleinspektörer vid deras kontinuerliga inspektioner av arbetsstugorna kunde ofta konkludera, föga förvånande måhända, att barnen hade mer "hyfs" än vanliga skolbarn i Tornedalen. Med tiden ansågs de även mer kunniga i det svenska språket, både i tal och i skrift. På samma gång noterade folkskoleinspektörerna vid denna tid en "rotlöshet" bland barnen generellt, avseende att barnen på olika vis kunde ge uttryck för att varken känna sig 'som finsk' eller 'som svensk'. Trots indikationer som dessa om att många barn kanske inte fann sig väl tillrätta lämnades dessa iakttagelser därhän, utan kommentar eller förslag på förändringar. Vad man istället ofta finner noteringar om är att barnen vid arbetsstugorna var snälla.³⁷

Kännetecknande för arbetsstugornas organisation under expansionsfasen, det vill säga 1920- och 1930-talen, var också deras nära förhållande till statens kontrollanter, folkskoleinspektörerna. Detta kom tydligt till uttryck vid inrättandet av arbetsstugan i Svanstein, då organisationens verkställande ledamot, Albert Carlgren, bad folkskoleinspektörerna att ta organisationens parti istället för kommunens gällande den schism som fanns här angående stugans placering.³⁸

Organisationens egna företrädare företog även de inspektioner där de granskade förhållandena på respektive arbetsstuga. Härvidlag kommenterades exempelvis stugans skick, renlighet bland barnen, matens kvalitet med mera. Överlag är också dessa besök svåra att omsätta till tecken på verksamhetens nytta. Carlgren menar till exempel vid ett sådant inspektionstillfälle att verksamheten måste vara bra då det enbart är två till tre barn per år som rymmer från arbetsstugorna för att återvända hem.³⁹

Avveckling

Under det sena 1940-talet började så sakteliga frågan om stugornas framtid att aktualiseras. Kunskapen om barns behov hade hunnit förändrats, synen på institutionsvård likaså. Det blev till exempel allt svårare att driva verksamheter som vilade på donationer. Därtill började byggnaderna bli slitna och kostsamma, samtidigt som man från samhällets håll började ställa allt striktare krav på hur verksamheter av detta slag skulle bedrivas. De ekonomiska kostnaderna ökade, bland annat till följd av nya statliga direktiv för hur barnomsorg skulle bedrivas. De fördyrande kraven innefattade krav på standardhöjning av lokalerna och hårdare hygienkrav vid mathantering. Parallellt pågick en process av

³⁷ Nilsson Ranta 2013.

³⁸ Nilsson Ranta 2008.

³⁹ NLA årsrapport 1928-29:52.

professionalisering av föreståndarinnerollen, vilken kom att utmana det tidigare idealet om föreståndarinneryrket som 'ett kall' eller en 'mission'. Sådana tillskrivningar hade tidigare kunnat rättfärdiga en låg lön och allmänt sämre arbetsvillkor, då ju dessa kvinnor primärt arbetat för 'den goda sakens skull' och ej enbart för inkomsten. Därtill hade personalstaben utökats och de formella utbildningskraven stärkts. Kommunerna hade nu också i allt högre grad möjlighet att själva ordna med både skolor och skolskjuts, en förändring som kan knytas till förändrade ekonomiska förhållanden. Med starkt ekonomi tappade kommunerna sitt tidigare visade intresse för 'nöd hjälpsarbetet' vilket i förlängningen ledde till att verksamheten förlorade sin legitimitet på lokal nivå. Lägg där till att synen på barnavård förändrades och att föräldrar nu hade börjat få ökade möjligheter att själva påverka sina barns skolgång vilket också bidrog till avvecklingen av verksamheten. Det fanns helt enkelt inga reella behov längre, varken ekonomiska eller sociala, eller för den delen nationella, att hålla den fortsatt i gång. Under denna drygt femtioåriga period hade organisationens verksamhetsområden handlat om allt från att bemöta svält och mota bort lathet, hantera sysselsättningsproblemen och moralfrågor liksom uppfostran, frågor om etnicitet och nationell säkerhetspolitik. Under verksamhetens första decennier ökade den nationalistiska hållningen och den "tillhandahöll mönster för hur verksamheter skulle bedrivas inom exempelvis skolans, vårdens och omsorgens områden. Därmed angavs vad som borde eftersträvas för att företräda den "rätta" mentala inställningen."⁴⁰

Kärnfrågor

Vid en genomgång av studier, biografier och skilda historiska återgivningar (och för den delen även medial rapportering) låter sig tre genomgående aspekter identifieras vilka, om än klädda i olika ord, tillsammans bildar något av en röd tråd för arbetsstugornas tornedalska historia. Dessa aspekter rör a) frågan om språket, alltså rätten/förbudet att tala meänkieli; b) vården och omsorgen om barnen, sagt med andra ord, de erfarenheter de tornedalska barnen fick av att vistas på arbetsstuga; samt c) verksamhetens effekter, med frågeställningen i vilken mån arbetsstugornas existens fick bestående betydelse för den enskilda individen, liksom för lokalsamhället samt för samhället i stort. Om vi vill få ett bättre grepp om denna historia och dess effekter, är det essentiellt att särskilt belysa och diskutera dessa.

Språkfrågan

Språkfrågan är naturligtvis central i de norrbottniska arbetsstugornas verksamhet och då i synnerhet de som var placerade i Tornedalen. Det är under 1920-talet som denna fråga blir som mest aktuell. Svenskan skulle vara det enda tillåtna språket på arbetsstugorna,⁴¹ så som fallet var även i folkskolan. Elenius pekar därutöver på att det, utöver folkskolan, fanns en rad andra verksamheter som också strävade efter försvenskning. Han nämner aftonskolor på svenska, vandringsbibliotek och gratis utdelning av svenska tidskrifter. Därutöver bildades på en del håll svenska läseklubbar som, utöver att man läste böcker på svenska, även hade lekar och sång på schemat. Därtill förekom att barn skickades till svenskspråkig bygd, åtminstone fram till år 1927. Det var frivilligt för föräldrarna att skicka barnen till sådana bygder och det går tydligt att se att vissa församlingar var mer angelägna att skicka iväg sina barn. Parallellt pågick även en försvenskning av ortnamnen.⁴² Elenius talar i sammanhanget om skapandet av vad han kallar ett "metasystem för utbildning i Tornedalen".⁴³ På basis av denna modell

⁴⁰ Drugge 2009:130.

⁴¹ Lundemark 1980.

⁴² Elenius 2001:197ff.

⁴³ Elenius 2015:155.

går det enligt honom tydligt att se hur olika organisationer sammantaget bildar ett nätverk av aktörer vilka, från olika håll och på olika nivåer, strävade efter, samt bidrog till, en successiv försvenskning. Är då denna av staten sanktionerade språkförvägran en unik tornedalsk erfarenhet? Och hur omfattande var arbetsstugornas bidrag till denna process?

Den första problembilden kan lämpligen belysas med en jämförelse med andra områden där staten sökt utradera språklig variation bland befolkningen. Den komplexitet den andra frågan ställer oss inför åskådliggörs här med ett illustrativt räkneexempel i vilket andelen barn som faktiskt vistades på två av Tornedalens arbetsstugor i relation till hur många barn som totalt sett fanns på orterna ifråga. Det är som bekant, inte endast det finska språket, eller meänkieli, som historiskt sett ansetts som språkligt problematiskt i vårt land. I flera fall har även det vi benämner som dialekter varit oönskade och på olika sätt motarbetats. Som exempel från tidigare århundraden kan nämnas de strävanden efter försvenskning som förekom i de landskap som i samband med krigsslut och fredsförhandlingar under årens lopp kom att tillfalla Sverige, som exempelvis Jämtland, Härjedalen, Halland och Skåne.⁴⁴ Jämförelsen kan i det förstaste tyckas halta då det rör sig om det vi idag betraktar som dialekter. *Institutet för språk och folkminnen* menar å sin sida att skillnaden mellan det vi benämner som språk respektive dialekt avgörs av "historiska och politiska förhållanden snarare än språkliga". Ett språk kan därmed sägas vara "en dialekt som har en armé och en flotta."⁴⁵ Påståendet är naturligtvis tillspetsat., men poängen som är av relevans i detta sammanhang är att majoritetssamhället i olika tider och på olika sätt eftersträvat en språklig homogenitet. En jämförelse av detta slag, i belysande syfte, borde därmed knappast vara orimlig. Här väljer jag att enbart exemplifiera med Jämtland och den försvenskingsprocess som tog vid efter att Danmark-Norge fått avträda landskapet till Sverige i samband med freden i Brömsebro 1645.

Jämtland kom under den senare delen av 1600-talet samt även under 1700-talet språkligt försvenskats med kungens goda minne. Detta kom att ske genom att poster som officerare, präster och civila ämbetsmän tilldelades den svenska överklassen vid tiden ifråga.⁴⁶ Därigenom bildades ett intrikat system inom vilket svenskan framstod som norm, dels via att det administrativa språket kräver kunskaper i svenska, dels att svenska skolor byggs som ett motvärn till det norska inflytandet. Dessa tankegångar påminner på många sätt om det metasystem Elenius talar om. Denna modell har i sin tur mycket gemensamt med det begrepp som i nordamerikansk forskning går under namnet "a settler colonial mesh".⁴⁷ Woolfords begrepp belyser hur olika former av verksamheter på olika nivåer, såsom exempelvis policyskapande på makronivå, olika typer av institutioner på mesonivå, samt lokala interaktioner på mikronivå, bildar ett slags nät som i praktiken 'binder' ursprungsbefolkningen. Denna modell kan dock sägas vara porösare än den Elenius talar om, då dessa nät, som Woolford betonar, inte bara kan stramas åt utan de kan också bli lösare till sin karaktär vilket i sin tur ger möjlighet till motstånd från ursprungsbefolkningens sida.⁴⁸ Ett tydligt exempel på en sådan typ av motstånd, om vi återgår till de tornedalska arbetsstugorna, är de fall då barnen fortsatte prata finska så fort tillfälle gavs.

Vad gäller dialekter generellt menar Dahlstedt, som för övrigt ger en rad exempel på dialektstudier från olika delar av landet, att dessa oftast fått ge vika för det han benämner som ett

⁴⁴ Så har också strävats efter i tidigare svenska områden i Tyskland och Finland, dock med begränsad framgång.

⁴⁵ <https://www.isof.se/lar-dig-mer/kunskapsbanker/lar-dig-mer-om-svenska-dialekter/om-dialekter> .

⁴⁶ Jacobsson 1992. Se även Hasselberg 1935; Bylund 1977:290.

⁴⁷ Woolford 2015. Begreppet förekommer i en studie som undersökt i vilken mån assimilerande verksamheter riktade mot ursprungsbefolkningar kan benämnas som 'kulturell utrotning' (cultural genocide).

⁴⁸ Woolford 2015.

”enhetligt högspråk”,⁴⁹ detta då skolpolitiken styrts av såväl nationalism som konformism. Det var först under 1970-talet som läroplaner skulle komma att få en mer respektfull hållning till dialekternas betydelse. Fram till dess går det tydligt att utläsa att man önskade se dem uttraderade. Ett exempel från Skolverket i ”Metodiska anvisningar till undervisningsplanen för rikets allmänna läroverk”, publicerad år 1939, lyder som följer:

*”Särskild uppmärksamhet kräver behandlingen av störande dialektala inslag och andra egenheter i uttalet. Egendomligheter, som avvika från uttalet hos de bildade på respektive orter, böra redan på lågstadiet bortarbetas. Allt efter dialektinflytandets olika styrka på olika orter kräver detta kursmoment ett större eller mindre arbete av lärare och lärjungar.”*⁵⁰

Ja, sannolikt har det funnits en rad lärare som i linje med detta försökt anpassa undervisningen till barnets eller barnens dialektala särdrag. Exempel på detta går att hitta även hos enskilda arbetsstuguföreständarinnor (Nilsson Ranta 2008; se även Lindskog 2010). Samhällets strävan efter språklig uniformitet kan med andra ord konstateras ha varit vägledande under flera hundra år, och är i sig inte unik för Tornedalen och Tornedalens språk. Med detta sagt är upplevelsen av språkförlust ej att förringa, oavsett om vi talar om språk eller dialekt.⁵¹ Bland annat har studier pekat på hur känslor av skam, mindervärde och stigma kan uppstå då man upplever sig att inte kunna tala på en jämbördig nivå.⁵² Andra studier har framhållit hur personen ’tystnar’, det vill säga avstår från att delta i samtal om den egna språkförmågan upplevs som alltför bristfällig.⁵³ Vad gäller ovan nämnda exempel får man naturligtvis inte heller glömma att det i fallet med de jämtländska barnen inte var fråga om arrangemang av arbetsstugeslag där de hade kunnat placeras i syfte att för att försvenskas. Etableringen av arbetsstugor måste på så vis ses som ett nytt grepp.

I vilken omfattning bidrog då arbetsstugorna specifikt till försvenskningen av, och i, Tornedalen? Barnen skulle ju där tala svenska och lära sig svenska seder och bruk. Men hur många barn vistades på arbetsstuga i relation till barngruppen som helhet? Frågan är intressant med tanke på stugornas symboliska betydelse, nu som då. Den är emellertid också både omfattande och komplex. Inom nordamerikansk forskning förs det resonemang om huruvida assimilerande verksamheter riktade mot ursprungsbefolkningar skall benämnas som ’kulturell utrotning’ (cultural genocide).⁵⁴ Med begreppet avses en uttradering av såväl språket liksom de kulturella uttryck en minoritetsgrupp kan bära med sig. Woolford argumenterar för att så har skett i Nordamerika. Kritiker av begreppet menar att användningen är felaktig av flera skäl, till exempel i relation till språkfrågan. Dels var det i det kanadensiska exemplet endast (!) 1/3 av ursprungsbefolkningens barn som kom att gå i dessa skolor. Dels kom många av barnen ändå att fortsätta tala sitt språk när tillfälle gavs. Därigenom menar kritiker att det inte kan ses som en strävan att kulturellt utrota gruppen i och med att endast en begränsad del av gruppen kom att gå i skolorna.⁵⁵

Går det att på liknande sätt titta på andelen barn i Tornedalen som vistades i arbetsstuga? Hur omfattande var arbetsstugornas verksamhet avseende just barnantalet? Inga uträkningar av detta slag har företagits tidigare varför jag för denna studie har gjort en mindre sådan i illustrerande syfte där jag

⁴⁹ Dahlstedt 1980:39f.

⁵⁰ Metodiska anvisningar till undervisningsplanen för rikets allmänna läroverk 1939:52. Med detta sagt har det ändå alltid funnits en viss acceptans för olika talade språkstandarder med dess regionala och lokala egenheter, medan strävan efter en mer enhetlig skriftlig språkstandard varit mer uttalad.

⁵¹ Huss denna volym.

⁵² Wande 2021.

⁵³ Lane 2010.

⁵⁴ Woolford 2015.

⁵⁵ Miller 2018:257.

endast tittar på två av de aktuella arbetsstugorna, nämligen i Korpilombolo och Täreändö och på basis av två tidsmässiga nedslag, 1930 respektive 1950.⁵⁶ För det första nedslaget visar sig den relativa andelen barn som vistats på arbetsstuga, jämfört med det totala antalet barn i motsvarande åldersspann som fanns på respektive ort vara lika, cirka 2,5%. För år 1950 hade denna andel för Täreändös del ökat till omkring 7%, medan Korpilombolo låg på 3,3%. Således kan vi se att det åtminstone vad gällde dessa båda arbetsstugor och tidpunkter var en relativt liten andel barn som verkligen omfattades av verksamheten. Vad gäller uträkningen finns förvisso några felkällor att beakta (se bilaga 2), och den utgör naturligtvis endast, som nämndes, ett illustrativt exempel. Icke desto mindre kan exemplet tjäna som betydelsefull fingervisning, inte bara vad gäller omfattningen av arbetsstugornas verksamhet i Tornedalen sett i ett kvantitativt perspektiv, utan även i termer av vikten att beakta faktorer som dessa för att överhuvudtaget kunna besvara frågor om arbetsstugornas bidrag och inflytande vad gällde just försvenskingssträvandena.

Verksamhetens betydelse och effekter

Hur kan då *nyttan med* eller *konsekvenserna* av arbetsstugorna tolkas? Frågan måste naturligtvis begrundas på basis av vems eller vilkas perspektiv man har i åtanke, om man avser intentionell nytta eller faktiska konsekvenser, och så vidare. Det självbiografiska materialet, först och främst, säger förstås en hel del om enskilda personers upplevelser. Samtidigt varierar beskrivningarna av dessa hågkomster mellan de olika författarna. Det bör betonas att de inte har varit på samma stuga, ej heller stammar deras erfarenheter från samma tidpunkt. Alla har inte heller varit på någon av de tornedalska eller norrbottniska arbetsstugorna. Några beskriver verksamheten/vistelsen negativt och liknar den vid ett koncentrationsläger.⁵⁷ Övergrep från auktoritetspersoner återges. Andra författare har en mer positiv inställning. En författare skriver exempelvis i sina avslutande ord: "Från tiden på Arbetsstugan har jag lärt mig att bli en god och nyttig samhällsmedborgare, och i fortsättningen ska jag lära mig att leva".⁵⁸ Andra ger uttryck för att de fått se 'en annan värld', olik den de annars växte upp i.⁵⁹ Detta kan åter kontrasteras mot en synnerligen mörk skildring av arbetsstugeerfarenheten i vilken författaren exempelvis skriver att trygghet är något "som det inte funnits en gnutta av under alla sju åren på arbetsstugan"; där väntade bara "hopplöshetens uppgivenhet".⁶⁰ I boken *Den barnlösa byn*, å andra sidan, kommer en kvinna till tals som tillbringade några år vid Pållems arbetsstuga innan denna så småningom övergick till att vara ett skolhem. Erfarenheterna, enligt henne, var "mest positiva".⁶¹ Vidare finns exempel på barn som i vuxen ålder bedyrar sin tacksamhet över att ha fått tillbringa en tid på arbetsstugan. Sådana gå till exempel att finna i besöksloggarna för respektive stugor. I en av dessa har sålunda en kvinna skrivit: "På besök i det kära 'barndomshemmet'. Hjärtligt Tack". Därutöver går det att hitta fall där barn på egen hand sökt upp lokalkommittéer och uttryckligen bett om att få bli antagna.⁶² Denna genomgång visar att det inte är möjligt att dra några långtgående slutsatser på basis av dessa subjektiva skildringar.

Inom forskningen har man studerat frågan på en mer strukturell nivå. Där har man pekat på att försvenskningen å ena sidan bidrog till tvåspråkighet vilket i förlängningen ledde till att

⁵⁶ För närmare upplysning om hur uträkningen genomförts hänvisas till bilaga 2. Tidpunkterna representerar expansionsfasen samt avvecklingsfasen.

⁵⁷ Se t ex Isaksson.

⁵⁸ Bäcklund 2008:249.

⁵⁹ Ringlöf 1987.

⁶⁰ Kieri 1987:88.

⁶¹ Elenius & Alm 1995:92f.

⁶² Nilsson Ranta 2008:216.

tornedalingar kunde engagera sig politiskt och delta i olika språkforum. Då meänkieli samtidigt har haft en lägre språklig status än svenskan har denna tvåspråkighet å andra sidan inte alltid, eller enbart, uppfattats som en tillgång. Tvärtom har medvetandegörandet av meänkielis sämre status kunnat bli en börda för den tvåspråkige, och på så sätt bidragit till utvecklingen av ett kulturellt och språkligt stigma.⁶³

Vidare har man från forskarhåll tittat på i vilken utsträckning vistelsen ledde till förbättrade skolresultat, med utgångspunkt i tanken att barn på arbetsstuga bör ha kunnat få mer läxhjälp än barn som inte vistades på stuga. Studien visade att barn som hade vistats längre tid på arbetsstuga också fick bättre betyg.⁶⁴ Alalehto medger att staten, genom skola och statskyrka, bedrev en försvenskingsprocess, men vill också betona laestadianismens betydelse för genomförandet av detta. Predikanternas ofta snäva tolkningar av bibeln och deras fördömanden av mänskligt beteende bidrog, enligt Alalehto, till att tornedalingarna tenderade att odla ett pessimistiskt och defaitistiskt karaktärsdrag som i sin tur gjorde människor inbundna, undergivna och passiva. Tornedalingarna "drevs in i en negativ självbild vilket kom att gynna försvenskingsprocessens aktörer".⁶⁵ Utifrån detta perspektiv menar Alalehto att assimileringen av tornedalingarna måhända ändå, trots allt, var till gagn för gruppen som helhet, på så vis att den bidrog till att minska laestadianismens inflytande och istället gav människor möjlighet att bli mer optimistiska i sin läggning med en stärkt framtidstro. Till detta måste man foga att barnen fick möjlighet till en mer likvärdig och förhoppningsvis bättre skolgång än vad de annars skulle ha fått.

Internationell forskning indikerar å sin sida överlag att barn till minoriteter och eller ursprungsbefolkningar som vistats på internatskolor generellt tenderar ha en sämre hälsa och ett sämre välmående, samt är i större behov av samhällets stöd, än jämförbara grupper inom majoritetsgruppen.⁶⁶ Detta bekräftas till exempel i en norsk studie där man tittat på numera vuxna individer av samisk och kvänsk härkomst som under barndomen vistats på internatskolor liknande de norrbottniska arbetsstugorna. Man undersökte variabler såsom hälsotillstånd, välmående samt frekvensen av sjukpension i vuxen ålder bland dessa personer och jämförde resultaten med motsvarande undersökningsresultat från den norska majoritetsbefolkningen. Man fann endast mindre skillnader mellan grupperna. Däremot rapporterade individerna med erfarenheter av internatskola en genomgående högre grad av fall av diskriminering och olika typer av våld, samt därtill en lägre utbildning och lägre inkomst jämfört med de som inte hade vistats på internatskola.⁶⁷

Vården och omsorgen om barnen

Hur var då skötseln av barnen på arbetsstugorna? Ett av rapportens inledande citat pekar på att omsorgen om barnen tycks ha varit rent ut sagt fruktansvärd. Men, som framgått ovan, visar de genomgångna texterna att det inte går att ge något entydigt svar. Det går att finna exempel på vanskötsel och misshandel men det går inte att slå fast att detta var unikt för arbetsstugorna. Det går ej heller att bedöma omfattningen på eventuell vanvård då det endast är extrema fall som sannolikt har dokumenterats. Mycket kom att bero på hur föreståndarinnan förstod och utförde sitt uppdrag.

⁶³ Elenius 2015. Elenius har i detta sammanhang inte studerat nyttan med arbetsstugorna som sådana, snarare deras roll i ett nationalistiskt utbildningssystem.

⁶⁴ Andersson 2007.

⁶⁵ Alalehto 2022:108.

⁶⁶ Minton 2020.

⁶⁷ Friberg och Oddgeir 2020:870. Nämnda studie hade dock tjänat på att ha ytterligare en jämförelsegrupp i form av personer av samisk och kvänsk härkomst som *inte* hade vistats på internat som barn.

Vissa var milda i sitt sätt, andra mer stränga. Som vissa biografier pekat på var den hårda regimen inte unik för arbetsstugorna utan kunde också förekomma i skolan och hemmet.⁶⁸

I sammanhanget kan Gerda Helena Lindskog arbete (2014) nämnas, i vilket intervjuer företagits med personer vilka som barn vid skilda tider och platser vistades på arbetsstugor i Tornedalen. Återgivningarna spänner i tid mellan åren 1930 och 1956,⁶⁹ alltså även några år efter stugornas avvecklande, då de i vissa fall hade ombildats till kommunala skolhem. Återgivningarna är mångfacetterade. Här återfinns å ena sidan negativa erfarenheter, såsom rädslan över att behöva separeras från sina föräldrar, orättvis behandling, förbud mot att tala finska, samt ett fall av misshandel. Å andra sidan förekommer också väldigt positiva erfarenheter där arbetsstugan beskrivs som 'ett slott', en plats där man trivdes, där det fanns mat och kläder, där tillvaron var välordnad, där finska fick pratas (!), där man kunde få åka hem på lördagar, där man fick umgås med byabarnen på söndagar. Som synes framträder återigen komplex bild av verksamheten. Skillnaderna tycks ännu en gång vara beroende av föreståndarinnans tolkning av sitt uppdrag, men även vara avhängiga lokalstyrelsens olika sätt att granska och tolka föreståndarinnans förehavanden.⁷⁰

Folkskoleinspektörerna var statens kontrollanter som genom personliga besök till arbetsstugorna undersökte hur verksamheten genomfördes. Dessa besök var nödvändiga för att organisationen skulle erhålla statsbidrag för antagna barn. Bidraget var samtidigt ett statligt styrmedel, vilket hade till uppgift att premiera spridningen av "svensk kultur och svenskt språk" i de finsktalande områdena.⁷¹ Ett upphävande av dessa statsbidrag skulle inte endast ha riskerat ekonomin utan därtill även trovärdigheten i hela arbetsstugeprojektet. Inspektörerna skulle granska både folkskolor och småskolor, fortsättningskolor och högre folkskolor, samt enskilda skolor liksom uppfostringsanstalter för vanartade och sedligt försummade barn. Arbetsstugorna stod år 1914 fortfarande under den sistnämnda gruppen, alltså uppfostringsanstalter för vanartade och sedligt försummade barn. Under den senare delen av 1920-talet, alltså under verksamhetens expansionsfas förändrades detta. Arbetsstugorna upphörde då att styras av så kallade vanartslagar och kom istället att lyda under stadgan för "statsunderstödda skolhem inom Jämtlands, Västerbottens och Norrbottens län". Dessa skolhem skulle lyda under skolöverstyrelsen; i 1924 års lag om samhällets barnavård framgår dock att barn som omhändertogs på grund av risk för vanvård, utsatthet eller "vanart" snarare skulle övervakas av inspektören för barnavård. Folkskoleinspektörernas återgivning av dessa obligatoriska besök på arbetsstugorna är på det hela taget märkbart fåordiga. Det som bedömdes rörde i huvudsak sådant som barnens sätt att hälsa och uppföra sig, liksom deras sångförmåga. Vid ett besök ansågs barnen 'rotlösa', vid ett annat tillfälle bedömdes de däremot som intelligenta. En inspektör noterade att barnen vid arbetsstugan tycktes ha bättre hälsa än barn som inte bodde på arbetsstuga.

I samband med 1924 års barnavårdslag sades att: "Barnavårdsnämnden skall noggrant tillse att fosterbarn komma i åtnjutande av tillfredsställande vård och fostran...". Detta preciserades dock inte närmare, vilket gav barnavårdsnämnden stora möjligheter att avgöra vad som egentligen avsågs med "tillfredsställande vård". När det gällde fosterhems- och barnhemsvården rekommenderades inspektören att gärna försöka tala med barnet på tu man hand.⁷² Spår eller tecken på sådana enskilda

⁶⁸ Se t ex Freij 2014; Nilsson Ranta 2013.

⁶⁹ Som nämnts tidigare, avslutade stiftelsen sin arbetsstugerverksamhet 1954. Några av stugorna hamnade därefter i kommunal regi och ombildades till så kallade skolhem. Även om huvudmannskapet ändrades tycks verksamhetsinnehållet tycktes ha bestått, i alla fall under de första åren efter ombildandet.

⁷⁰ Lindskog 2014.

⁷¹ Slunga 1993:34.

⁷² SOU 2009:99:278.

samtal har emellertid inte gått att finna vad gäller inspektörernas egna berättelser och i vilka de återger sina besök på arbetsstugorna. Däremot finns i *Reglementen för skolor i Neder Torneå skoldistrikt* från 1923 instruktioner som rör frågan om disciplinära åtgärder. Under rubriken "Undervisning, ordning och tukt" sägs att man ska ta hänsyn till barnets sinnesart, ålder och kön. "Oöverlagd bestraffning eller skymfande behandling må icke förekomma." Läraren ska därför "noga överväga" innan åga tillgrips och först se om bättring inte kan nås på andra vägar. Om väl åga tillämpas ska denna inte tillfoga skador på barnet.⁷³

Den tråkiga sanningen är emellertid att det i alla former av institutionsvård går att hitta exempel där den skyddsbehövande på olika vis far illa. I den så kallade Vanvårdsutredningen intervjuades vuxna vilka som barn hade vistats i fosterhem, på institution eller i andra, däribland privata former av vård (här inkluderades dock inte arbetsstugorna). I dessa skildringar och vittnesmål framkom en rad exempel på olika former av övergrepp.⁷⁴ Liknande erfarenheter har också framkommit i Finland i samband med att man där genomförde en liknande utredning.⁷⁵ Sammantaget är det av dessa anledningar svårt att på ett generellt plan uttala sig om huruvida vården och omsorgen var bra eller dålig på basis av de källor som här undersökts.

Tornedalens arbetsstugor i en nationell kontext

Under hela sin verksamhetsperiod orienterar sig arbetsstugorna mot områdena utbildning, vård av barn, fostran samt den sociala frågan, något som framgår tydligt i de årsrapporter stiftelsen ger ut under åren 1903-1954. Detta gör att verksamheten ifråga måste kontextualiseras i relation till liknande verksamhetsområden under samma tid för att bättre kunna förstås. Som utbildningsinstitution ligger den i linje med en redan vid tiden befintlig och väl etablerad tanketradition som förespråkar ett särskiljande av vissa elevgrupper för att ge dem särskilda undervisningsformer. Som sådan kan verksamheten ses som en konstruktion skapad ur en socialpolitisk reformism, vilken i sin tur kan beskrivas som sprungen ur tankar om hot, räddning och förändring.⁷⁶ Geografiskt var samerna närliggande men som skall visas var lösningarna helt olika avseende hur man skulle lösa (ut-)bildningsfrågan för de tornedalska respektive samiska barnen. För samernas barn hade en rad skolorformer inrättats redan vid sekelskiftet 1900, vilket kunde inkludera allt ifrån vanliga folkskolor, 'lappfolkskolor', kateketskolor eller missionsskolor. Dessa var dock överlag bristfälliga till sin karaktär och de samiska barnen deltog i flera fall endast sporadiskt eller inte alls. Detta gällde särskilt barnen till de renskötande nomadiserande samerna. För att råda bot på detta initierades år 1908 en utredning, ledd av biskop Olof Bergqvist som för övrigt även satt som ordförande i den norrbottniska arbetsstugestiftelsen. Utredningen ledde till att de samiska barnen delades upp i två kategorier med varsin skolform. Barn till bofasta samer fick sålunda gå i den vanliga allmänna folkskolan. För barn till nomadiserande renskötande samer hade man däremot en annan lösning. Under årskurserna ett till tre skulle barnen undervisas i 28 veckor under sommarperioden i så kallade vandrande nomadskolor, vilka bestod av flyttbara tältkåtor. Dessa var placerade nära familjerna och följde med då renhjordarna flyttades. Årskurserna fyra till sex pågick under tre till fyra månader under vinterhalvåret i fasta

⁷³ Reglementen för skolor i Neder Torneå skoldistrikt 1923. Lagtexten från SFS 1918:422 säger under §69 att enbart pojkar upp till femton års ålder och flickor upp till 12 års ålder får agas.

⁷⁴ Vanvård i social barnavård – slutrapport SOU 2011:61. Liknande resultat återfinns i en liknande studie från Finland, se Malinen et al 2020.

⁷⁵ Hytönen, Kirsi-Maria; Malinen, Antti; Salenius, Paula; Haikari, Janne; Markkola, Pirjo; Kuronen, Marjo; Koivisto, Johanna 2016.

⁷⁶ Sjögren 2009.

nomadskolor, vilka var förlagda i byar där samerna vistades vintertid med sina renar. Tanken var att barnen parallellt med skolgången skulle ha en bra och nära kontakt med sina föräldrar och det nomadiserande livet.⁷⁷ Det var en lösning som rimmade väl med den så kallade 'lapp-skall-vara-lapp' politiken. Barn till renskötande samer skulle skolas måttligt, emedan de inte ansågs kapabla att leva i ett modernt samhälle. Tornedalningarna däremot omfattades inte av denna människosyn. De ansågs bildningsbara och därav kunde utbildningssituationen lösas på ett annat sätt och med en mer omfattande assimileringsträvan i form av arbetsstugor.

Vid en genomgång av ett antal verksamheter som kan sägas likna de norrbottniska arbetsstugornas verksamhet i termer av dess dagliga sysslor och upplägg, dess organisering, finansiering och huvudmannaskap, går det de facto, att se många likheter. Arbetsstugorna har sina rötter i samma slags jordmån som andra barnaräddande verksamheter vid tiden ifråga. Under det tidiga 1900-talet bedrivs en rad olika verksamheter i filantropisk regi, men med stöd från staten. Med tiden kommer flera av dessa verksamheter att i allt högre grad vara beroende av statliga och/eller kommunala medel. De kontrolleras av statens inspektörer, samtidigt som även kommunerna får ett större inflytande i samband med barnvårdsnämndernas bildande under 1930-talet. Vissa verksamheter har inslag av tvångsintagning. Detta gällde dock inte de norrbottniska arbetsstugorna, vilka istället presenterades och beskrevs som ett erbjudande. Här måste man emellertid ställa sig frågan om föräldrarna ifråga verkligen hade något reellt val. De torde knappast ha haft möjligheten att lösa skolobligatoriet själva.

Sett i detta ljus framstår arbetsstugorna inte enbart som en del av en försvenskningssprocess, eller en särart i norra Sveriges utmarker, utan i lika hög grad som en integrerad del av den tidstypiska socialpolitiska reformiver som accelererar under 1900-talets första hälft. Arbetsstugorna är ett av resultaten av den industri kring sociala problem som tar fart under senare delen av 1800-talet, och i vilken institutioner och räddningsinstitut är en typ av åtgärd.⁷⁸ Framgången mättes härvidlag snarare i etablerandet än i verksamhetens utfall. Institutionerna, däribland arbetsstugorna, skulle ge barnen en kunskapsmässig och språklig grund att stå på, vilken samtidigt moraliskt var i enlighet med svenska statens normer - en slags hjälp till självhjälp, skulle man kunna säga med våra dagars terminologi. Arbetsstugorna i Norrbotten kan mot bakgrund av detta ses som en av de framträdande (ut-)bildningsaktörerna i Tornedalen under 1900-talet men den dagliga verksamheten handlade i hög grad även om fostran. Å andra sidan har den officiella retoriken rörande denna verksamhet en terminologi som även för tankarna till en form av vårdinrättning i syfte att rädda barnen såväl andligt som fysiskt.

Så några ord om arbetsstugorna i en internationell kontext. Verksamheter liknande de norrbottniska arbetsstugorna har använts i flera delar av världen i syfte att assimilera. De benämns 'boarding schools' eller 'residential schools' och avser verksamheter där barn bor utom hemmet. Den dagliga organiseringen liknar i mångt och mycket varandra. Statens intentioner beskrivs dock i vissa fall som mer radikala än de som lyfts fram i den svenska forskningen om arbetsstugor. Exempel på detta kan vara graden av tvångsmedel som används. De norrbottniska familjerna får ett erbjudande om att barnet kan antas till arbetsstuga medan exempelvis de nordamerikanska antagningsprocesserna har högre grad av tvång.⁷⁹

Kommuner, föräldrar, lokala krafter – de understuderade aktörerna

⁷⁷ Henrysson 1993:8ff.

⁷⁸ Se t ex Sköld 2006.

⁷⁹ Minton 2020.

Som denna rapport försökt åskådliggöra är det tydligt att det funnits olika förhållningssätt till arbetsstugorna och deras verksamheter. Viktigt att ha i åtanke är också att det har funnits kommuner som ansökt om arbetsstuga, men också kommuner som avböjt arbetsstuga. Inom den hittillsvarande forskningen kring denna verksamhet kan en generell ensidighet i så måtto att den gärna velat antingen förklara eller belysa dessa frågor ur ett ekonomiskt perspektiv (med tonvikt på fattiga kommuner) eller via ett fokus på enskilda starka företrädare lokalt som i många fall drevs av ideologiska skäl.⁸⁰ Hur stod det exempelvis till med försvenskingsuppdraget för kommunernas del, beaktades detta i deras ansökningar? Det går inte att hitta exempel på sådana tankegångar⁸¹, och de tycks generellt mer drivna av ekonomiska skäl än av några strävanden efter försvenkning. Givet att verksamheten kunde pågå så länge måste inblandade parter ändå ha haft en åsikt i frågan, bortom de rent ekonomiska drivkrafterna. De som ansökte om arbetsstuga kan knappast ha varit ovetande om stugornas verksamhet, ja, vi kan sannolikt anta att de inte bara känt till, utan även torde ha varit positivt inställda till dessa. Mer eller mindre subtila uttryck för kommunernas engagemang går i vissa fall att utläsa i material såsom stiftelsens årsrapporter. Vid invigningen av arbetsstugan i Vojakkala riktades ett tack inte bara till Vojakkala byamän som hade skänkt en stor summa, samt till tre hemmansägare och till prästen som hade skänkt tomtmarken, utan även till Nedertorneå kommun som också hade skänkt en ansevärd summa. Detta jämförs med etableringen av arbetsstugan i Ullatti där dylika engagemang från kommunens sida inte går att spåra. Lika relevant är frågan på vilka grunder vissa kommuner valde att avböja ett erbjudande om en arbetsstuga. Vad var skälen? Här vill jag mena att det vore mer fruktbart att studera frågan om kommunernas engagemang, avsaknad av engagemang, eller aktiva avböjande ur ett avsevärt bredare perspektiv, inte minst för att betona och belysa kommunernas roll som medaktörer i arbetsstugans etablering och fortlevnad i Tornedalen.

Vidare har det varit få studier som behandlat frågan om arbetsstugorna ur föräldrarnas synvinkel. Det fanns till exempel föräldrar som både motsatte sig att skicka sina barn till arbetsstugan, och föräldrar som lika aktivt bejakade denna verksamhet. När det gällde kritiken från föräldrarna tycks denna dock oftast inte ha handlat om själva språkfrågan eller försvenkningen. Snarare rörde motargumenten frågan om barnets förflyttning från hemmet, nedläggningen av den lokala skolan, eller risken för att barnet kunde fara illa.⁸²

Ytterligare en essentiell, men alltför ofta bortglömd aspekt, vilken knyter an till de två ovannämnda, rör lokalsamhällets engagemang i arbetsstugan. Vanligtvis läggs inom forskningen stort fokus på de stora aktörerna, såsom organisationsföreträdare och donatorer. Desto mindre uppmärksamhet har ägnats åt det lokala engagemanget och dess bidragande roll i, och för, verksamheten. Som just anfördes, går det att i stiftelsens årsrapporter se vad som skänkts till respektive arbetsstuga från olika lokalt anknutna personer. Här framgår också signifikanta lokala skillnader rörande detta; i vissa områden tycks lokalbefolkningen ha varit mer angelägna jämfört med på andra håll. Nedanstående tabell (tabell 2) exemplifierar detta på basis av fyra orter med arbetsstugor, i Tornedalen (Teurajärvi och Korpilombolo), och två från andra norrbottniska bygder (Nattavaara och Pålkem) under ett par år i samband med expansionsfasen respektive början av avvecklingsfasen.⁸³ Här framgår, exempelvis, att det lokala engagemanget, att döma av antal givare, synes ha varit relativt stort i Teurajärvi i jämförelse med i Korpilombolo, men även om vi jämför med de två orterna utanför Tornedalen. Även Korpilombolo visar på ett högre antal givare än de sistnämnda

⁸⁰ Se t ex Lindskog 2010; Elenius 2001; Nilsson Ranta 2008; Tenerz 1963.

⁸¹ Slunga 2000:142.

⁸² Nilsson Ranta 2008.

⁸³ Informationen är hämtad från årsrapporterna för nämnda år.

orterna. Åren som inleder avvecklingsfasen visar å sin sida på en markant minskning av givare från närområdet för samtliga orter, möjligen med visst undantag för Nattavaara.

Tabell 2. Denna tabell illustrerar lokala skillnader i form av antal givare mellan olika arbetsstugeorter vid två olika tidpunkter.

År Arbetsstuga	Antal givare Från närområdet/utanför närområdet	Typ av gåva	Typ av givare
1930-31		Mest in natura	
Teurajärvi (T-dalen)	69/33		Medel- överklass
Korpilombolo (T-dalen)	35/56		Föreningar, direktörer, fruar
Nattavaara	31/24		Föreningar, direktörer, fruar
Pålkem	20/44		Föreningar, fruar
1945-46		Kontanta medel	
Teurajärvi (T-dalen)	8/2		Lärare, skola
Korpilombolo (T-dalen)	6/18		Föreningar, skola
Nattavaara	20/24		Fruar, föreningar
Pålkem	4/7		Direktör

Hur skall detta förstås? Här måste understrykas att precis som för kommunernas del, torde även stora delar av lokalbefolkningen ha varit insatta i arbetsstugans verksamhet och målsättningar. Hur uppfattades då dessa? Bör vi betrakta gåvorna som ett erkännande från deras håll på vad de upplevde som verksamhetens nytta, en gest av samtycke och bifall för verksamheten som sådan? Hur omfattande var i så fall detta stöd på de skilda orterna, och hur såg motiven ut i mer konkreta ordalag?

Då de här anförda grupperna av aktörer – kommunerna, föräldrarna, de lokala krafterna – förblivit i hög grad understuderade, har även en rad aspekter förblivit obesvarade, vilka skulle ha varit av essentiell betydelse för ett fylligare förankrande av arbetsstugan i sin lokala kontext och därmed även för möjligheten till en mer komplex förståelse av densamma.

Avslutande ord

Det har snart gått sjuttio år sedan *Stiftelsen Norrbottens arbetsstugor* avslutade sin arbetsstugeverksamhet. Sedan dess har man med jämna mellanrum, och framförallt i lokalpressen, kunnat ta del av enskildas skiftande erfarenheter som varande före detta arbetsstugebarn. Ofta har återgivningarna till innehållet liknat de i inledningen nämnda, inbördes olika citaten. I samband med sanningskommissionens pågående arbete har ytterligare ett antal röster med liknande erfarenheter fått komma till tals. Trots att de norrbottniska arbetsstugorna i praktiken, och för Tornedalens del, endast kom att beröra ett mindre antal barn, relativt sett, har verksamheten här i efterhand kommit att få en stor symbolisk betydelse, inte minst i sin roll av försvarsvärktyg. Som denna studie försökt redogöra för bör emellertid ett visst mått av försiktighet brukas vid tolkningen och bedömningen av arbetsstugornas verksamhet. Som visats ovan är, först och främst, erfarenheterna från arbetsstugorna både komplexa och mångskiftande. De rymmer både sorg och glädje, både ilska och tacksamhet, samtidigt som en rad olika anledningar till upplevelsorna ifråga anføres.

Vidare fanns det, som framgått, en rad olika aktörer som verkade för arbetsstugans sak, några öppet, andra aningen i det dolda. Icke desto mindre kunde dessa aktörer ha skilda mål med sitt engagemang och stöd. Den tidigare nämnde Woolfords modell "settler colonial mesh" blir här användbar då det tydliggör hur dessa aktörer i viss mån binder minoriteten till verksamheten. Här finns med andra ord likheter med de satsningar som skett mot minoriteter och urfolk i andra delar av världen. Även om arbetsstugorna i Norrbotten och Tornedalen kan sägas ingå i ett system av försvenskningssagenter ger, å andra sidan, verksamhetens organisering i sig minoritetsbefolkningen både möjligheter till motstånd och inflytande, av flera skäl. Kommunerna kunde som aktör exempelvis avböja eller stänga en arbetsstuga. Ortens lokalkommitté kunde därtill påverka hur den dagliga verksamheten sköttes. Föräldrar kunde, å sin sida, vägra skicka sina barn. I de texter som här studerats finns en avsaknad av ett sådant här lokalt perspektiv, det vill säga: vilket stöd hade verksamheten på orten?

Det måste anses rimligt att anta att det fanns ett visst stöd på de olika orterna som gav legitimitet åt verksamheten, något jag försökt åskådliggöra i exempelvis tabell 2 ovan, vilken visar på lokalbefolkningens givande av gåvor till en viss arbetsstuga. I denna jämförelse syns även en förändring och minskning av givare när gåvorna får kontant karaktär istället för att vara *in natura*. De lokala företrädare som ansökte om att få starta en arbetsstuga var, som påtalats, inte ovetande om dess verksamhetsinriktning och, får man förmoda, dess ideologiska grund. Arbetsstugorna verkade i drygt femtio års tid. Endast en av dem stängdes ned till följd av oegentligheter, vilket tyder på att man från kommunalt/lokalt håll ändå ansåg dem som värdefulla. Var det enbart ekonomiska skäl som motiverade verksamheten? Eller ansågs de vara av gagn av andra anledningar? Fanns det till exempel även bland lokalpolitiker sympati för verksamhetens försvenskningssarbete? Av årsrapporterna framgår att även lokalbefolkningen gav stöd till verksamheten, såsom i form av gåvor. De evenemang som anordnades på arbetsstugorna tycks vidare ha lockat en hel del folk på orten i fråga. Aspekter som dessa talar för att det bland tornedalingar ändå fanns ett visst stöd för verksamheten. Som försvenskningssagent synes de norrbottniska arbetsstugorna med andra ord i realiteten inte ha varit de mest effektiva, för att använda de officiella företrädarnas språk – eller, tydligare uttryckt och med ett mer agentbetonat fokus, som rätt porösa till sin form och karaktär.

Källförteckning*Otryckta källor*

Folkrörelsernas arkiv, Norrbottens minne: Norrbottens läns arbetsstugor (NLA). Arkiv 1018, volymerna 83 (Tärendö arbetsstuga), 85 (Korpilombolo arbetsstuga), 109 (Korpilombolo arbetsstuga) och 115 (Tärendö arbetsstuga).

Tryckta

Ahlgren, Thorbjörn (2014). *Institutionalisering på hemmaplan: en idés resa i den sociala barnvården*. Diss. Växjö : Linnéuniversitetet, 2014 Tillgänglig på Internet:

<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:inu:diva-36715>

Alalehto, Tage (2021). *Tornedalsk identitet*. [Luleå]: Tornedalica

Alalehto, Tage (2001). *Tärendö: historien om en svensk tornedalsby*. Kågeröd: Barr

Alfredsson, Rolf (1977). *Västerbottens läns arbetsstugor 1909-1954: 2-betygsuppsats* Umeå

Alm, Anita & Henrysson, Sten (1991). *Gällivare lappskola 1756-1850: en elevmatrikel jämte analys*. Umeå: Forskningsarkivet, Umeå universitet

Andersson, Christian (2007). *Teachers and student outcomes: evidence using Swedish data*. Diss. Uppsala: Uppsala universitet, 2007

Andersson, Gustaf (1993). *En oäkting och hans vandring från lappmark till en arbetsstuga och dess liv*. [Tavelsjö]: [G. Andersson]

Andersson Vogel, Maria (2020). *Disciplinering, femininitet och tvångsvård: tjejjers vardag vid särskilda ungdomshem*. Upplaga 1 Lund: Studentlitteratur

Bommenel, Elin (2006). *Sockerförsöket: kariesexperimenten 1943-1960 på Vipeholms sjukhus för sinnesslöa*. Diss. Linköping: Linköpings universitet, 2006

Bylund, Thord Skolan som verktyg vid Jämtlands försvenskande, I: Jørgensen, Harald, Ilsøe, Grethe & Linde, Helle (red.) (1977). *Nordiske arkivstudier: tilegnet landsarkivar dr. phil. Harald Jørgensen den 3. januar 1977*. København: [Helle Linde]

Bäcklund, Barbro (2008). *Pintorparhäxans elev*. Skellefteå: Ord & visor

Börjesson, Mats & Palmblad, Eva (red.) (2003). *Problembarnets århundrade: normalitet, expertis och visionen om framsteg*. Lund: Studentlitteratur

Curtelius, Elisabeth (1920). *Vårsådd i ödemarken: Norrbottens arbetsstugor 1903-1920 : förra delen*. Stockholm: EFS

Drugge, Ulf (2009). *Kulturell hegemoni, etnicitet och underordning: om arbetsstugor i Norrbottens län i början av 1900-talet*. Rig. 2009:3, s. [129]-144

Durbach (2020). *Many Mouths: The Politics of Food in Britain from the Workhouse to the Welfare State* [Elektronisk resurs]. Cambridge University Press

Elenius, Lars (2001). *Både finsk och svensk: modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850-1939*. Diss. Umeå : Univ., 2001

- Elenius, Lars (2006). Nationalstat och minoritetspolitik: same och finskspråkiga minoriteter i ett jämförande nordiskt perspektiv. Lund: Studentlitteratur
- Elenius, Lars (2014). Ett nationellt metasystem för utbildning och fostran i Tornedalen [Elektronisk resurs]. *Nordic Journal of Educational History*. 1:2, 63-85 Tillgänglig på Internet: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-97314>
- Étkind, Aleksandr Markovič (2011). *Internal colonization: Russia's imperial experience*. Cambridge: Polity
- Dahlstedt, Karl-Hampus, Dialekten i skolan, I: Molde, Bertil (red.) (1979). *Språkform och språknorm: en bok till Bertil Molde på 60-årsdagen den 16 september 1979*. Stockholm: Esselte studium
- Fredäng, Päivi (2012) i går dövstum skomakare, i dag teckenspråkig webdesigner I: Engwall, Kristina & Larsson, Stig (red.) (2012). *Utanförskapets historia: om funktionsnedsättning och funktionshinder*. 1. uppl. Lund: Studentlitteratur
- Freij, Laila (2014). *Arbetsstugubarn: [att vara skolbarn i Norrbotten]*. Stockholm: Vulkan
- Friberg, Oddgeir ; Sørli, Tore ; Schei, Berit ; Javo, Cecilie ; Sørbye, Øystein ; Hansen, Ketil Lenert, Do Childhood Boarding School Experiences Predict Health, Well-Being and Disability Pension in Adults? A SAMINOR Study, *Journal of cross-cultural psychology*, 2020, Vol.51 (10), p.848-875
- Fried, Ingegärd (1992). Mellansjö skolhem: sammanställning av Alice Hellströms arkivmaterial: en longitudinell prospektiv uppföljning av de elever som skrevs in på skolhemmet 1928-1940. Lic.-avh. Stockholm: Karol. inst.
- Fritz, Martin & Nyberg, Gudrun (2014). *Willinska stiftelsen: från fattigfriskola till stipendiestiftelse*. Göteborg: Tre böcker
- Forsström, Gösta & Strand, Bo (red.) (1977). *Gällivare kommun: skrifter*. D. 2 Gällivare tätort och landsbygd. Luleå: Norrbottens museum
- Goffman, Erving (2004) *Totala institutioner*, Lund: Studentlitteratur
- Hasenfeld, Yeheskel (2003) *Mennsket som råstoff*, Aarhus: Forlaget Klim
- Hasselberg, Gudmar (1935). *Frösö trivialskola: ett kapitel ur Norrlands kulturhistoria: till invigningen av läroverksbyggnaden i Östersund den 14 december 1935*. Lund: Gleerup
- Henrysson, Sten (1993). *Darwin, ras och nomadskola: motiv till kätaskolreformen 1913*. Umeå: Forskningsarkivet, Umeå universitet Tillgänglig på Internet: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-33683>
- Hirdman, Yvonne (2010). *Att lägga livet tillrätta: studier i svensk folkhemspolitik*. [4., rev. utg.] Stockholm: Carlsson
- Hytönen, Kirsi-Maria; Malinen, Antti; Salenius, Paula; Haikari, Janne; Markkola, Pirjo; Kuronen, Marjo; Koivisto, Johanna (2016). *Missförhållanden och vanvård av barn inom barnskyddets vård utom hemmet 1937–1983: Social- och hälsovårdsministeriets rapporter och promemorior 2016:55*. Helsingfors.
- Isaksson, Arne (1988). *I hatkärlekens gränsland eller ur marginalmänniskors rike*. [Bollstabruk]: [A. Isaksson]

- Jacobsson, Hans (1991). Jämtlands försvenskning: de härskande samhällsgrupperna (den svenska överklassen) i Jämtland under svensktidens första hundra år : en socialhistorisk studie. Östersund: Landsarkivet
- Johansson, Jan-Erik (1986). Från arbetsstuga till fritidshem: ett bidrag till fritidshemmets historia : [kompletterande material till det pedagogiska programmet för fritidshem]. 1. uppl. Stockholm: Liber/Allmänna förl.
- Jordansson, Birgitta (1998). Den goda människan från Göteborg: genus och fattigvårdspolitik i det borgerliga samhällets framväxt. Diss. Göteborg : Univ.
- Jordansson, Birgitta (1999). Från arbetsinrättning till pedagogisk institution: en översikt kring skolbarnsomsorg från 1880-tal till 1940-tal. Den privat-offentliga gränsen / projektledare: Tinne Vammen ; redaktör: Monika Janfelt. S. 47-77
- Kieri, Gunnar (1987). Var som folk!. Stockholm: Arbetarkultur
- Lane, Pia (2010). 'We did what we thought was best for our children': a nexus analysis of language shift in a Kven community. *International Journal of the Sociology of Language* 202: 63–78.
- Levin, Claes (2017). Det sociala ansvarets organisering: social barnavård mellan byråkrati och solidaritet. första upplagan Lund: Studentlitteratur
- Lindskog, Gerda Helena (2010). "Snölandets fattiga ungdom till hjälp": om kvinnor och män kring Norrbottens arbetsstugor för barn 1903-1933. Umeå: H:ström - Text & kultur
- Lindskog, Gerda Helena (2014). "Först och främst misshagade namnet": arbetsstugor för barn i Tornedalen och Lappland 1930-1954 : tjugosex intervjuer. Umeå: H:ström - Text & kultur
- Lundemark, Erik (1980). Arbetsstugorna. Luleå: Tornedalica
- Antti Malinen, Pirjo Markkola & Kirsi-Maria Hytönen (2020) CONDUCTING COMMISSIONED RESEARCH, *Scandinavian Journal of History*, 45:2, 202-220, DOI:10.1080/03468755.2019.1577294
- Mattinen, Armi (red.) (1984). Norrbottens läns arbetsstugor 1903-1954: hur var det? : vad gjorde man? : varför arbetsstugor? : en kort skildring av hela arbetsstugeepoken. [S.l.]: Nordströms tr.
- Miller, J.R. (2017) *Residential schools and reconciliation*. Toronto. University of Toronto Press.
- Minton, Stephen James (red.) (2020). *Residential schools and indigenous peoples: from genocide via education to the possibilities for processes of truth, restitution, reconciliation, and reclamation*. Abingdon, Oxon: Routledge
- Nilsson Ranta, Daniel (2008). Nödhjälp på villovägar: implementering av en filantropisk välfärdside, Norrbottens arbetsstugor 1903-1954. Diss. Umeå: Umeå universitet, 2008
- Nilsson Ranta, Daniel (2013). Den alltför bildade: om en tornedalsflicka på arbetsstuga. Usla, elända och arma: samhällets utsatta under 700 år. S. 274-292
- Nilsson Ranta, Daniel (2015) Norrbottens arbetsstugor – Om barnavård och dess aktörers behov I: Sjögren, David & Westberg, Johannes (red.) (2015). *Norrlandsfrågan: erfarenheter av utbildning, bildning och fostran i nationalstatens periferi*. S. 63-79. Umeå: Kungl. Skytteanska samfundet
- Nordenson, Clare (1974). Från arbetsstugor till fritidshem. Stockholm: Centralkommittén för Stockholms eftermiddagshem med barnträdgårdar

Norrbottnens läns arbetsstugor, Årsrapporter 1903-1951

Ohrlander, Kajsa (red.) (1991). Barnhus: om räddningsanstalter, barnhem, idiotanstalter, uppfostringsanstalter i Norden från 1700-talet till våra dagar. Stockholm: Allmänna barnhuset

Olsson, Ole (1999). Från arbete till hobby: en studie av pedagogisk filantropi i de svenska arbetsstugorna. Diss. Linköping : Univ.

Pedersen, Susan & Elkins, Caroline (2005). *Settler Colonialism in the Twentieth Century: Projects, Practices, Legacies* [Elektronisk resurs]. Routledge

Persson, Curt (2018). "Då var jag som en fånge.": statens övergrepp på tornedalningar och meänkielitalande under 1800- och 1900-talet. Övertorneå: Svenska tornedalningars riksförbund - Tornionlaaksolaist : Met Nuoret

Plummer, K. (2001) the call of life stories in ethnographic research. I: Atkinson, P. & Coffey, A. (2001) *Handbook of ethnography*. London: Sage.

Ringlöf, Arne (1987). Dikanäs arbetsstuga 1928-1954: skolminnen och arbetsstugelivet. Dikanäs: [A. Ringlöf]

Rohlin, Malin (2001). Att styra i namn av barns fritid: en nutidshistoria om konstruktionen av dagens fritidshem i samordning med skolan. Diss. Stockholm : Univ., 2001

Sallnäs, Marie (2000). Barnvårdens institutioner: framväxt, ideologi och struktur. Diss. Stockholm : Univ. Tillgänglig på Internet: <http://urn.kb.se/resolve?urn=nbn:se:su:diva-1029>

Sidebäck, Göran (1992). Kampen om barnets själ: barn- och ungdomsorganisationer för fostran och normbildning 1850-1980. Diss. Stockholm: Univ.

Sjögren, David & Westberg, Johannes (red.) (2015). *Norrlandsfrågan: erfarenheter av utbildning, bildning och fostran i nationalstatens periferi*. Umeå: Kungl. Skytteanska samfundet

Sköld, Johanna (2006). *Fosterbarnsindustri eller människokärlek: barn, familjer och utackorderingsbyrå i Stockholm 1890-1925*. Diss. Stockholm : Stockholms universitet, 2006

Slunga, Nils (1965). Staten och den finskspråkiga befolkningen i Norrbotten. Luleå: Tornedalica

Slunga, Nils (1993). "Skola för glesbygd": arbetsstugor i norra Sverige. Luleå: Stift. Norrbottens läns arbetsstugor

Slunga, Nils (2000). Arbetsstugorna i norra Sverige: ett filantropiskt företag i skolans tjänst. Uppsala: Fören. för svensk undervisningshistoria

Sundberg, Emil (red.) (1903). *Lagstiftningen om barnavård: de nya lagarna om vården af fosterbarn, uppfostran åt vanartade och i sedligt afseende försummade barn samt behandlingen af minderåriga förbrytare : med förklarande anmärkningar*. Stockholm:

Sundkvist, Maria (1994). De vanartade barnen: mötet mellan barn, föräldrar och Norrköpings barnvårdsnämnd 1903-1925. Diss. Linköping : Univ.

Svensk Författningssamling (SFS) 1902: Lag angående uppfostran åt vanartade och i sedligt afseende försummade barn, 67.

Sverige. Utredningen om vanvård i den sociala barnvården (2009). *Vanvård i social barnavård under 1900-talet: delbetänkande*. Stockholm: Fritzes

Söderlind, Ingrid (1999). Barnhem för flickor: barn, familj och institutionsliv i Stockholm 1870-1920. Diss. Linköping : Univ.

Söderlind, Ingrid (2001). Att fostra dugliga tjänarinnor: flickbarnhem i Stockholm 1870-1920. Socialvetenskaplig tidskrift. 8(2001):1/2, s. 77-95

Tenerz, Hugo (1963). Folkupplysningsarbetet i Norrbottens finnbygd under förra hälften av 1900-talet jämte språkdebatten. Stockholm: Seelig

Uddenberg, Nils (2019). Skallmätaren: Gustaf Retzius - hyllad och hatad. [Lidingö]: Fri tanke

Utredningen om vanvård i den sociala barnvården (2012). Vanvård i social barnvård slutrapport : slutbetänkande. Johanneshov: TPB

Wande, Erling (2021). Från tornedalsfinska till meänkieli. Om den språkliga emancipationen i Tornedalen. Darvishpour, Mehrdad & Westin, Charles (red.) (2021). Migration och etnicitet: perspektiv på mångfald i Sverige, 163-178. Tredje upplagan Lund: Studentlitteratur.

Westerlund, Karl-Gunnar (2012). De sju långa åren på arbetsstugan i Arjeplog: [en självbiografi]. [Arjeplog]: [Karl-Gunnar Westerlund]

Woolford, Andrew John (2015). This benevolent experiment: indigenous boarding schools, genocide, and redress in Canada and the United States. Lincoln: University of Nebraska Press

Västerbottens läns arbetsstugor. (1911-1936). Umeå:

Åman, Anders (1976). Om den offentliga vården: byggnader och verksamheter vid svenska vårdinstitutioner under 1800- och 1900-talen : en arkitekturhistorisk undersökning. Stockholm: Sveriges arkitekturmuseum

Ödman, Per-Johan & Hayen, Mats (2004). Främlingar i vardagen: liv och pedagogik vid Stora barnhuset i Stockholm på 1700-talet. Stockholm: Stockholmia

Österberg, Eva (2016). De små då: perspektiv på barn i historien. Stockholm: Natur & kultur

Internetlänkar

Institutet för språk och folkminnen <https://www.isof.se/lar-dig-mer/kunskapsbanker/lar-dig-mer-om-svenska-dialekter/om-dialekter>

Bilaga 1

Tabellen visar de källor som ligger till grund för studien, uppdelade enligt typ av text samt huvudsakligt typ av innehåll. Den vänstra kolumnen avser texter som rör Norrbottens arbetsstugor och den andra kolumnen anger dessa texters fokus. Den tredje kolumnen redovisar texter som rör barn-/människovårdande verksamheter. De senares respektive fokus presenteras i den fjärde och sista kolumnen.

Norrbottens arbetsstugor	Textens fokus	Barnvårdande verksamheter	Textens fokus
Alalehto, Tage Andersson, Christian Drugge, Ulf Elenius, Lars Mattinen, Armi Nilsson Ranta, Daniel Nilsson Ranta, Daniel Persson, Curt Tenerz, Hugo	Enskild by, mentaliteter Skolresultat efter vistelse på arbetsstuga Föreståndarinnornas roll Metasystem Historia Organisering av verksamheten olika delar Organisationsperspektiv Statens göranden med tornedalningar Bildningshistoria	Bommenel, Elin Fredäng, Päivi Fried, Ingegärd Jordansson, Birgitta Nordenson, Clare Olsson, Ole Sundqvist, Maria Sidebäck, Göran Sköld, Johanna Söderlind, Ingrid Weiner, Gena Ödman, Per-Johan & Hayen, Mats	Sockerförsöket Dövstumhet och språk Skolhem psykiatri Filantropi, Skolbarnomsorg Arbetsstugor och fritidshem Pedagogik Kamp om barnets bildning Vanartade barn Barnhem för flickor Fosterbarn Fattiga barn Stora barnhuset i Stockholm
Bäcklund, Barbro Freij, Laila Isaksson, Arne Kieri, Gunnar Westerlund, Karl	Livsberättelse Livsberättelser Livsberättelse Livsberättelse Livsberättelse	Andersson, Gustaf Ringlöf, Arne	Livsberättelse Livsberättelse
Curtelius, Elisabeth Lindskog, Gerda H Lindskog, Gerda H Lundemark, Erik Slunga, Nils	Arbetsstuguvän Arbetsstugornas föreståndarinnor Arbetsstuguerfarenheter Arbetsstugans historia Arbetsstugans historia	Fritz & Nyberg	
Årsberättelser från stiftelsen Norrbottens Läns arbetsstugor		Årsberättelser från stiftelsen Västerbottens Läns arbetsstugor	

Bilaga 2

Verksamhetens omfattning avseende antalet barn för arbetsstugorna i Korpilombolo och Täreändö för åren 1930 och 1950

Arbetsstugornas verksamhet försiggick under åren 1903-1954 och kom att totalt sett omfatta omkring 5 500 barn, däribland även barn från Tornedalen.

Siffror för den relativa andelen barn på respektive arbetsstuga i Korpilombolo och Täreändö för nämnda år har fått fram på följande sätt:

Åldersspannet på de barn som vistades på arbetsstuga var 7-14 år. Siffror för det totala antalet barn i någorlunda motsvarande åldersspann som fanns på dessa orter, Korpilombolo och Täreändö, har fått fram på basis av de befolkningsräkningar som genomfördes 1930 respektive 1950.

Vad gäller förstnämnda befolkningsräkning är siffrorna för Korpilombolo och Täreändö gemensamma, då man vid denna tid för folkräkningen slagit samman dessa orter till en enhet (Täreändö räknades under Pajala vid folkräkningen ifråga). Vid denna folkräkning hade man vidare slagit samman åldersgruppen 0-15 till en gemensam kategori, vilket naturligtvis skapar problem om man vill få fram antalet barn i åldrarna 7-14 specifikt. Ett sätt att komma tillrätta med detta som tillämpats här är att ta hjälp av 1950 års folkräkning, i vilken man särskilde ålderskategorierna 0-5, 5-10, respektive 10-15. Från siffran för det totala antalet barn kunde således antalet 0-5-åringar dras ifrån. Denna andel motsvarade 36% för Korpilombolo och 37% för Täreändö. Utgående från antagandet att andelen barn i åldersspannet 0-5 år bör ha varit någorlunda detsamma i samband med folkräkningen 1930 har jag här sålunda dragit ifrån 37% av det totala antalet barn som angivits för Korpilombolos-Täreändös del. Kvar blir totalt sett 2 859 barn i detta område, vilka följaktligen kan bedömas ha befunnit sig inom åldersspannet 6-15. Denna siffra kan ställas mot det antal barn som sammantaget fanns vid de båda arbetsstugorna i Korpilombolo respektive Täreändö, vilket vid denna tidpunkt omfattade 64 barn. I relativa tal omfattar antalet barn på arbetsstuga således 2,5% av det totala antalet barn inom det aktuella åldersspannet för år 1930.

Samma tillvägagångssätt har använts för att få fram andelen barn på arbetsstuga för år 1950. Vid det här laget har de båda orterna Korpilombolo och Täreändö särskiljts och fått separata siffror. Resultaten visar, för Täreändös del, att det nu är omkring 7% av barnen som vistas på arbetsstuga, medan samma siffra för Korpilombolo är 3,3%.

Uträkningar som dessa kan sålunda ge en bidragande uppfattning om arbetsstugornas verksamhet i Tornedalen i relation till befolkningens storlek, även om de samtidigt måste poängteras som ungefärliga, inte minst med tanke på de grova ålderskategorierna som täcker in fler individer än de som var aktuella för arbetsstugan. Det var till exempel mycket sällsynt att 15-åringar vistades på arbetsstugorna. Det talar för att procentsiffran bör vara något högre. Därtill är själva folkräkningen för 1950 osäker då ålderskategorierna överlappar varandra, samtidigt som 1930 års folkräkning inte tillåter oss att få fram några exakta siffror.

Marja Mustakallio

TORNEDALENS FOLKHÖGSKOLA

Folkhögskoleideologi och assimilering

I INLEDNING

Uppgiftsbeskrivning

Den forskningsuppgift som Sannings- och försoningskommissionen tilldelat mig gäller den folkhögskola som grundades i Matarengi 1899, vars officiella namn var *Tornedals lantmanna- och folkhögskola*. Uppgiftsbeskrivningen är tudelad. Kunskapsöversikten ska presentera historiska och ideologiska perspektiv på skolans uppförande. Studien ska granska folkhögskolans roll i assimileringsspolitiken, särskilt i relation till kvinnors emancipation i Tornedalen. Studien tar sin utgångspunkt i den övergripande frågan, i vilken utsträckning och på vilket sätt folkhögskolan som förmedlare av svenskt språk och svenska kulturella ideal kom att påverka kvinnor, som varit elever vid skolan mellan 1899–1958, vad gäller yrkesval, vidareutbildning och karriärväg samt utflyttning.¹

Jag sammanfattar min uppgift med två frågor: varför kom folkhögskolan just till Matarengi, och vad hände med kvinnorna som varit elever i skolan efter året vid folkhögskolan? Med assimilering tänker jag mig framför allt språkbyte och tillägnande av kulturell praxis. Emancipationen kommer exempelvis till uttryck i självständiga val i fråga om utbildning, yrke, bostadsort och make. Assimilering och emancipation står hela tiden i ett spänt förhållande till varandra.

I denna utredning använder jag konsekvent benämningen finska och finska språket; denna term används i mitt material. Det framgår tydligt av några brev på finska från före detta elever att finskspråkiga talade den finska som talas i Tornedalen och som numera kallas meänkieli. Några av de ståndspersoner som studerat finska hade säkert haft att göra med det dåtida finska skriftspråket.

När jag granskar etableringen av folkhögskolan och det assimileringssarbete som ägt rum under dess beskydd, försöker jag gestalta vem som gjorde vad i förhållande till folkhögskolan: när var aktören en företrädare för staten på regerings- eller länsnivå, när företrädde aktören kyrkan eller kommunen. Å andra sidan vill jag också lyfta fram vilka åtgärder som vidtagits av enskilda personer. Jag försöker belysa vad som fick enskilda människor att agera, vad deras motiv och drivande kraft var.

¹”Kunskapsöversikten ska presentera historiska och ideologiska perspektiv på skolans uppförande. Studien ska granska folkhögskolans roll i assimileringsspolitiken, särskilt i relation till kvinnors emancipation i Tornedalen. Studien tar sin utgångspunkt i den övergripande frågan, i vilken utsträckning och på vilket sätt folkhögskolan som förmedlare av svenskt språk och svenska kulturella ideal kom att påverka kvinnor, som varit elever vid skolan mellan 1899–1958, vad gäller yrkesval, vidareutbildning och karriärväg samt utflyttning.”

När folkhögskolan öppnades på hösten 1899, var dess svenskspråkiga namn *Tornedalens lantmanna- och folkhögskola*. På finska omtalades skolan som *Matarengin opisto*². Detta namn användes till exempel i *Haparandabladet*. Jag använder också namnen folkhögskola och skola. För själva folkhögskolekursen använder jag benämningen vinterkurs eller folkhögskolekurs.

Till en början var även lantmannaskolan en del av hela folkhögskolekursen. Under det andra verksamhetsåret blev lantmannaskolan sin egen linje och flyttades slutligen 1952 till en helt annan plats, Vojakkala, cirka 60 kilometer söderut längs Torne älvdal. Lanthushållsskolan³ började som en sommarkurs på folkhögskolan 1913, samma år som de övriga lanthushållsskolorna i Sverige inledde sin verksamhet. Under de första 18 åren varade kursen i 12 veckor, 1931 fastställdes längden till 22 veckor. Med andra ord var lanthushållsskolan verksam under den tiden av året, då utrymna var lediga från vinterkursen. Lanthushållsskolan flyttades samtidigt med lantmannaskolan till Vojakkala.

Mellan 1911 och 1914 fanns även en andra årskurs vid folkhögskolan. Efter flera års uppehåll blev den en stadigvarande del av undervisningen 1943. Den första årskursen fördelades från och med läsåret 1949–1950 till en praktisk och en teoretisk linje. Under läsåren 1951–1952 och 1952–1953 erbjöd skolan även en tredje årskurs, dvs. en fortsättningskurs.

I slutet av 1950-talet fördes en livlig diskussion om det finska språkets status vid och runt folkhögskolan, och folkhögskolan började inrikta sig på Nordkalott-samarbete. På den tiden behärskade de flesta som sökte till folkhögskolan svenska, även om det inte var förrän 1965 som man kunde läsa i elevförbundets tidning *Gränsen* att alla nya elever nu kunde svenska. Jag anser att folkhögskolans försvenskningståtgärder hade slutförts fram till början av 1960-talet och därför granskar jag inte närmare den efterföljande tidsperioden.

Ingen egentlig kritisk historia har skrivits om Tornedalens folkhögskola. De tre jubileumsböckerna från 1924, 1949 och 1999 är skolans egna publikationer. Hannu Mustakallio (1994) och Lars Elenius (2001) diskuterar Tornedalens folkhögskola i sin forskning. Marianne Marcusdotter och Göran Sallnäs (2006) diskuterar också flyktigt Tornedalens folkhögskola i sin biografi om Elisabeth och Ludvig de Vylder⁴. Tornedalens folkhögskola diskuteras också i två avhandlingar. Peter Wiss (1995) reflekterar över motiven bakom etableringen av folkhögskolan. Hanna Henriksson (2000) bedömer å sin sida de åtgärder som vidtagits vid två norrbottniska folkhögskolor för att främja svenskheten, med betoning på folkhögskolan i Boden.

Forskning om kvinnor

Den faktiska forskningen om assimilering är begränsad till kvinnor som har gått på folkhögskolan. Kommissionens ämnesval påverkas förmodligen av den "allmänna uppfattningen" som man ofta stöter på i Tornedalen om att kvinnorna flyttar "söderut" från området till den svenskspråkiga

² I folkhögskolans 100-årsjubileumsbok är namnet *Tornedalens Folkhögskola. 'Matarengin opisto'*. Pekkari (red.) 1999.

³ Jag har valt *kotitalouskoulu* som den finska termen, vilket var namnet på en motsvarande kurs på Peräpohjolan opisto i Alatornio.

⁴ Jag skriver de Vylders namn med liten d-bokstav. Om stavningspraxis för namnet, se Marcusdotter & Sallnäs 2006, s. 99.

världen. Även det faktum att meänkieli verkar ha bevarats allra bäst i männens ordförråd verkar bekräfta detta.

I mitt arbete som kantor i Övertorneå församling har jag träffat flera människor i pensionsåldern vars mödrar kommer från Finland. Ester Cullblom (1999), elev vid Tornedalens folkhögskola läsåret 1952–1953, betonar också att svenska kvinnor flyttade bort från Tornedalen. Detta "kvinnliga vakuum" fylldes i synnerhet av pigor som flyttat från Finland till svenska Tornedalen efter andra världskriget. Cullblom citerar statistik från Statistiska centralbyrån (SCB), som visar att kvinnor äldre än 18 år som fötts i Finland utgjorde 19 % av alla kvinnor i Pajala, 34 % i Övertorneå och 52 % i Haparanda så sent som 1999.

Någonstans har dessa tornedalska kvinnor som fötts i Sverige försvunnit. Det är omöjligt att ta reda på hur många av kvinnorna som flyttat från kommunen som gått på Tornedalens folkhögskola, men av min utredning är det möjligt att åtminstone få någon slags uppfattning om var folkhögskolans kvinnor senare hamnade. Jag försöker också belysa hur den medvetna – och ibland även fördolda – assimileringspolitiken påverkade kvinnornas öde. Trots att jag presenterar siffror i denna utredning, är de av flera orsaker inte statistiskt tillförlitliga, endast riktgivande.

I utredningen granskar jag folkhögskolan och dess kvinnliga elever under 1899–1958. Eleverna i lanthushållsskolan är medräknade så länge som skolan låg i Matarengi, dvs. fram till 1952. Det sista året i granskningen fastställdes som 1958, eftersom man i elevförbundets tidning därefter inte längre publicerade nyheter om tidigare elever. I praktiken ingår eleverna under läsåret 1958–1959, som påbörjade sina studier hösten 1958, fortfarande i granskningen. Avgränsningen är lämplig även på grund av att ett av de praktiska genomförandena av försvenskningen, Svenska festen, ordnades för sista gången våren 1958.

Jag har hittat sammanlagt 2 366 kvinnor som varit elever på Tornedalens folkhögskola i skolans årsberättelser och i elevförbundets tidningar. Den första lilla tidskriften utkom i form av en årsberättelse 1902 (med föreståndare de Vylder som redaktör), de följande tidskrifterna utkom under namnet *Matarengi* 1916–1921 (chefredaktörer Einar Bohlin och Erik Eriksson). Efter en paus utkom tidskriften igen från och med 1937, nu med namnet *Medlemsblad Tornedalens elevförbund*. År 1959 gavs elevförbundets tidskrift namnet *Gränsen*. Chefredaktören har alltid varit en av lärarna på folkhögskolan.

Redan forskningsaspekten gör utredningen emancipatorisk och lyfter upp kvinnorna från marginalen till centrum. Med den här studien synliggör jag kvinnor. Då och då, när jag "umgåtts" med kvinnor från folkhögskolan, har jag stött på människor som har haft svårt att förstå varför undersökningen begränsas till kvinnor. "Oj, det är ju männen som borde lyftas fram, de har det svårt, kvinnorna har alltid klarat sig här, de har bara behövt kunna klara av saker!" Men jag har hållit mig till kvinnorna. Kvinnorna har nu huvudrollen. Jag lyssnar på dem och försöker förstå.

Påverkan från mina egna utgångspunkter

Relationen mellan forskaren och forskningsämnet är komplex. De har en ständig ömsesidig inverkan på varandra. Som forskare kan jag inte vara helt objektiv, oavsett hur noga jag än följer

de vetenskapliga reglerna. Människans erfarenheter påverkar alltid vad hon forskar om och med vilka metoder.

Jag bekantade mig med Tornedalens folkhögskola sommaren 2000 när jag hade flyttat till min tidigare hemkommun, finska Ylitornio, mitt emot Övertorneå och behövde en mikrofilmsläsare för att läsa Fanny Hensel Mendelssohns (1805–1847) brev för min avhandling i musikkvetenskap. På den tiden fanns Nordkalottbiblioteket i folkhögskolerektorns tidigare hem och på dess övervakning en mikrofilmsläsare. Jag blev än mer bekant med folkhögskolan när jag själv flyttade till Övertorneå och började forska i Tornedalens musikliv på 1800-talet.

På den finska sidan fanns en folkhögskola som var bekant för mig. På Ylitornion kristillinen kansanopisto hade jag som ung åkt skidor under sportlovsläger och lite senare suttit vid matsalsbordet och funderat över vad det innebär att kombinera strid och bönetystnad. Under gymnasietiden hämtade jag regelbundet slaskhinkar med matrester från folkhögskolans kök till vår ladugård för att mata prästgårdens får.

Mitt eget vuxenblivande tog sin början på en folkhögskolas vinterkurs, på Viittakivi internationella folkhögskola i Hauho, Södra Tavastland. Jag var ung och mottaglig; det året kom att visa riktningen för hela mitt liv. Jag har återvänt till mina egna upplevelser på folkhögskolan när jag granskat Tornedalens folkhögskola och dess kvinnor, flickor. Det har varit lätt att leva in sig i det.

Jag bor geografiskt sett i mitten av det granskade området. Jag känner till byarna i närområdet. Jag vet att människor med vissa namn bor i vissa byar. Nära Matarengi har jag rört mig i skogarna med cykel, på längre avstånd har jag kört omkring och försökt förstå denna äldval. Men jag kommer inte härifrån, och jag vet inte vem som är släkt med vem. Redan byarna i Pajala och gamla Nedertorneå är främmande för mig. För att inte tala om de svenskspråkiga byarna i Kalix äldval – eller Gällivare och Kiruna. När jag alltså förde statistik över flickor som kom från olika byar, märkte jag att jag var mer inexakt med byarna ju längre bort jag kom geografiskt från mitt eget område. Söder om Kalix placerade jag ofta byarna under samma ort. Jag bedömde dock att detta inte hade någon betydelse för slutresultatet.

Jag är själv finskspråkig. Jag förstår, talar och skriver svenska, men inte på samma sätt som en person med svenska som modersmål eller som en person som är född och har gått i skola i Sverige. När materialet började innehålla många svenskspråkiga efternamn och byar, placerade jag dem instinktivt längre bort och ansåg dem vara främmande. Jag kände mig nervös när vissa svenskspråkiga efternamn förekom på många sidor eller om efternamnen var helt främmande för mitt finskspråkiga sinne. Hur är det med de ”finska” ortnamnen på den svenska sidan? Först trodde jag att icke finskkunnig personal på folkhögskolan hade stavat något namn fel. Det hände visserligen också, och alltför ofta. Men mitt finska språköra korrigerade omedelbart exempelvis Nuoksujärvi till Nuuksujärvi. Lyckligtvis kunde jag med hjälp av Google-sökningar enkelt verifiera att en by med detta namn faktiskt finns. Samtidigt såg jag var den låg. Min egen bild av finnbygdens geografi blev bredare och mer detaljerad.

II FOLKHÖGSKOLERÖRELSEN

Folkhögskolornas historia

På 1840-talet började folkhögskolor först grundas i Danmark, varifrån folkhögskoleidén och folkhögskolerörelsen härstammar. Rörelsen spred sig till andra nordiska länder. De första folkhögskolorna grundades i Sverige 1868, Norge 1864 och Finland 1889 samt i norra Tyskland i början av 1900-talet. Danmarks första folkhögskola låg först på gränsen mellan Danmark och Tyskland, i Rödninge i Slesvig. När området avträdde till Tyskland flyttade folkhögskolan till Askov. De första svenska folkhögskolorna Önnestad och Hvilan låg i Skåne, medan Lunnevads folkhögskola låg i Östergötland.

Till norra Sverige kom folkhögskolerörelsen 1896, då en folkhögskola grundades i Boden. Tre år senare grundades Tornedalens folkhögskola. I Finland grundades Peräpohjolan kansanopisto i Alatornio 1901 och Ylitornion kristillinen kansanopisto 1923, bara en mil från Matarengi. Bland de första folkhögskolorna i landet etablerades folkhögskolorna i Limingo och Haapavesi i Norra Finland 1892 respektive 1896.⁵

Folkhögskolor kallas ofta grundtvigianska skolor. Utöver inriktningen på folkhögskolor som Nikolai Fredrik Severin Grundtvig (1783–1872) inspirerat började också olika folkrörelser och politiska inriktningar driva sina egna folkhögskolor. Särskilt i Finland uppstod en tydlig uppdelning mellan ”grundtvigianska” och kristliga folkhögskolor. Folkhögskolan i Alatornio ingick i den första, folkhögskolan i Ylitornio i den andra. Bakgrunden till folkhögskolan i Ylitornio var gammallaestadiansk, men den var inte underordnad centralstyrelsen utan upprätthölls av en egen stödförening.

Folkhögskolan var en ungdomsskola. För de flesta eleverna var det den enda studieplatsen efter folkskolan. Särskilt under de första årtiondena var folkhögskolornas elever ungdomar med jordbrukarbakgrund. Man kan säga att folkhögskolorna var jordbruksbefolkningens väg till politik och kultur⁶. I och med demokratiseringen av samhället blev jordbruksbefolkningen en del av förvaltningen och makten. I folkhögskolorna lärde man sig nödvändiga medborgerliga färdigheter för dessa uppgifter. I Sverige fick kvinnor inte rösträtt förrän 1921, vilket också påverkade deras ställning i folkhögskolorna.

Nationalromantiken var en betydelsefull ideologi bakom folkhögskolorna. Det betydde bland annat fosterlandskärleken hade en central roll i folkhögskolearbetet; folkhögskolorna skulle fördjupa ungdomarnas förhållande till hemmet, hembygden och fosterlandet. Man skulle känna till landets historia, seder, bedrifter och förstås också dess språk. Den nationella uppgiften innebar också folklighet. Den gjorde det möjligt att nå så många medborgare som möjligt. I viss mån började hembygden bli ännu viktigare än fosterlandet.⁷

Folkhögskolans definition och uppgift

Grundtvig betonade att folkhögskolans uppdrag var att inspirera ungdomar och få eleverna att tänka och känna själva. Ungdomar skulle helt enkelt bli människor. Skolan måste vara förankrad i

⁵ Hannu Mustakallio 1994, 9.

⁶ Hannu Mustakallio 1994, 9.

⁷ Degerman 1968, 215.

nutiden, undervisa i medborgerliga färdigheter, öka bildningen och kombinera teori och praktik. "Skolans uppgift är väckelse, att väcka förståelse för att människan är en andlig varelse och tillhör ett folk, att ställa henne ansikte mot ansikte med verkligheten – icke mera."⁸ På folkhögskolorna gavs inga vitsord. De var elevcentererade läroanstalter som skulle aktivera elevernas eget förstånd.

Svenska folkhögskolor har ansetts vara mer praktiska än danska folkhögskolor. Vid folkhögskolans riksmöte 1906 formulerade ecklesiastikminister Hugo Hammarskjöld målet på följande sätt: " [...] folkhögskolornas uppgift är att väcka nationen till liv, att lära ungdomen att se med egna ögon, att tänka självständigt, att bli personligheter."⁹ Vid samma möte uppnåddes följande enhälliga definition av folkhögskolan:

"Folkhögskolan är en sådan läroanstalt, som avser att åt vuxna unga män och kvinnor meddela en allmänt medborgerlig bildning, varvid en väsentlig vikt skall läggas vid en väckande, till personligt tankeliv samt sedlig kraft och styrka fostrande undervisning i humanistiska och naturvetenskapliga ämnen, med särskild hänsyn till att lärjungarna lära känna sitt eget land, dess historiska utveckling och nuvarande samhällsförhållanden, dess andliga och materiella hjälpkällor, samt att dem i övrigt bibringas de kunskaper, som kunna förhjälpa dem till ett kraftigt arbete på de uppgifter, som vänta dem i livet."¹⁰

Folkskolemötena som hölls varje sommar var viktiga forum där man övervägde folkhögskolans ideologi. De bestod av representanter från alla de nordiska länderna. Även lärarna från folkhögskolan i Matarengi tog del av diskussionen. Vid sidan om föreståndare de Vylder (Matarengi 1899–1911) var åtminstone lärarna Josef Thorsson (1900–1905), David Jakobsson (1905–1909), Nils Palm (1910–1911) och Fredrik Borelius (1915–1938) aktiva deltagare.¹¹

I Sveriges folkhögskolas årsbok 1909 publicerades de Vyliders skrivelse *Det andliga försvarsarbetet i översta Norrland*. Två år senare var hans tema *Ungdomsskolans mål och uppgift*. I den erkände de Vylder uttryckligen att han bar på Grundtvigs arv: folkhögskolans viktigaste uppgift var att ge eleverna möjlighet att växa till människor. Han förnekade inte vikten av att lära sig allt nyttigt, men betonade att den som vuxit till människa nog hittar sin plats och uppgift i livet¹². Den unga måste först längta efter något. Å andra sidan var ungdomen också tvungen att lära sig om den tid, i vilken man levde, annars var det onödigt att drömma om att bygga sig en framtid. Dessutom måste den unga människan lära sig att ta ansvar. Men den unge valde själv sin egen världsåskådning och åsikt. Skolan kunde till exempel inte ge eleven politiska eller religiösa åsikter. Samhälleliga skiljelinjer och konflikter fick inte vara det viktigaste, utan man skulle sträva efter att förena folket i en känsla av samhörighet och en gemensam anda. De Vylder efterlyste en allmänbildning som förenar folket och skulle vara gemensam för de olika skolformerna.

De Vylder ansåg att om man ville ge uttryck för elevernas personligheter, skulle även läraren vara trovärdig och arbeta med respektfull värme. Lärarna skulle alltid hålla sig till sanningen. Lärarna skulle inte engagera sig i partier. Lärarna var också tvungna att avstå från kommunal politik eller

⁸ Så sammanfattar Hal Koch, som studerat Grundtvig. Degerman 1968, 47.

⁹ Degerman 1968, 173.

¹⁰ Degerman 1968, 174.

¹¹ Degerman 1968.

¹² " [...] tänk först på, att du blir en riktig människa, så finner du nog ditt arbete i samhället." de Vylder 1911, 79.

rikspolitik. Denna önskan gick inte i uppfyllelse, åtminstone inte för Tornedalens folkhögskolas del. Agronomen C. Fr. Carlström, som var folkhögskolans rektor i nästan trettio år, tjänstgjorde i många kommunala förtroendeuppdrag och som representant i landstinget¹³.

År 1911 konstaterade de Vylder att folkhögskolan i huvudsak var en skola för bondpojkar och - flickor. Han betonade att bönderna hade rätt till allmänbildning som skulle hjälpa dem att inse sitt eget människovärde. Syftet med skolan var till exempel inte att avvänja dem från kroppsligt arbete, utan att visa dem att man även i landsbygdens enkla och hälsosamma förhållanden kan leva ett rikt och autentiskt människoliv och samtidigt få ta del av civilisationens skatter. Folkhögskolan ville inte få ungdomarna från landsbygden att sluta sina ögon för nya idéer, men ville lära dem att skilja på och välja mellan gott och ont. Man ville inte undanröja böndernas livsstil.

Folkhögskolorna var själva en del av 1800-talets folkrörelser, men de spred också olika slags föreningsverksamheter. Bland annat tog nykterhetsrörelsen, den frivilliga försvarsrörelsen (skytteföreningar) och hembygdsföreningar ofta sin början i folkhögskolorna, och folkhögskolorna uppmanade sina elever att delta i föreningsverksamhet och att bilda föreningar i sina byar. På folkhögskolorna ordnades också allmännyttiga föreläsningar, dit man bjöd in lokalbefolkningen.

III VARFÖR GRUNDADES FOLKHÖGSKOLAN I MATARENGI?

Från folkhögskolan i Boden till Tornedalen – en del av utbildningens metasystem

Norrbottnens första folkhögskola grundades 1896 i Boden, där en järnväg hade färdigställts två år tidigare. År 1900 fattades beslutet att bygga en garnison i samma stad. Norrbotten ansågs då vara ett landskap med framtiden för sig. Etableringen av malmfält för gruvsdrift skapade arbetsplatser, resulterade i ett uppsving för industrialiseringen och skapade en befolkningsökning i norr.

Bakom etableringen av både garnisonen och folkhögskolan stod bröderna Melander från Karlskrona: kapten Emil och agronom Yngve Melander. Yngve Melander var föreståndare för folkhögskolan, och det förlovade paret Elisabeth Lundberg och Ludvig de Vylder arbetade som lärare. Både Elisabeth och Ludvig brann för folkhögskolearbete, som de båda hade bekantat sig med i södra Sverige.¹⁴

På folkhögskolan i Boden studerade också några elever från Tornedalen vars modersmål var finska. Nu gick det upp för de unga lärarna söderifrån att det fanns ett hörn av Sverige som de inte visste mycket om och vars invånare talade ett språk som var helt främmande för dem. Ludvig de Vylder, som drömt om att arbeta som missionär i Afrika, insåg snart att missionsfältet kunde finnas inom det egna landets gränser.

¹³ Svenskt land 1932, 601.

¹⁴ Relationen mellan Ludvig de Vylder och Yngve Melander var kylig. Om relationen med Melander i Ludvig de Vylders brev till Maria de Vylder-Ribbing 17.9.1898. LTUB. Jag är frestad att spekulera i vilken utsträckning planerna på att grunda den nya folkhögskolan skulle ha varit en följd av att de Vylders och Melanders inte "passade" för att arbeta tillsammans på folkhögskolan i Boden. Detta skulle dock kräva mer detaljerad forskning och rymms inte in i denna studie.

Sommaren 1897 gjorde Ludvig de Vylder med hjälp av statsbidrag en studieresa från Haparanda till Gällivare. I Haparanda bekantade han sig genast med Georg Kronlund, häradshövding i Torneå domsaga, en tjänsteman från söder med samma idéer om att civilisera den finskspråkiga befolkningen i Tornedalen. Mötet mellan Kronlund och de Vylder gav upphov till idén att etablera en folkhögskola i Matarengi. Kronlund skapade en ekonomisk grund för folkhögskolan, i huvudsak med hjälp av privata sponsorer, och det nygifta paret de Vylder skötte de praktiska uppgifterna i anslutning till folkhögskolearbetet.

De första eleverna anlände till Matarengi hösten 1899. De var 33 elever, varav tio var frielever. De privata sponsorerna var generösa och inflytelserika. Bland dem fanns bland annat kung Oscar II, bankdirektör Knut Wallenberg, AB Gällivare Malmfälts direktör, konsul G. Emil Broms och flera andra direktörer, grevar, konsuler, ministrar, riksdagsledamöter, generaler och professorer. Stora bidragsgivare var grossisterna August Röhss och Moritz Fränckel från Göteborg.¹⁵

Folkhögskoleföreningens första styrelse bestod av representanter från kommunen, landstinget, länet och kyrkan. Efter att administrationen blev stiftelsebaserad 1913 var landshövdingen representant för staten samt biskopen och en riksdagsledamot representanter för landstinget i styrelsen. Dessutom var Norrbottens Hushållningssällskap representerat där.

I Svenska Tornedalens Folkhögskoleförenings regler offentliggjordes läroanstaltens syfte enligt följande: "Föreningen har till ändamål, att genom inrättande av en lantmanna- och folkhögskola i våra finskspråkiga bygder, sprida svenskt språk och svensk odling i dessa bygder samt i övrigt verka för höjandet av den materiella och andliga kulturen därstädes."¹⁶ Föreståndare Ludvig de Vylder sade i 25-årsjubileumsboken för samma skola: "Avsikten var och är blott att helt vinna gränsbygden för fosterlandet genom att göra den delaktig av den svenska kulturens förmåner."¹⁷

Kort sagt var folkhögskolans uppgift tudelad, som skolans namn antyder: att modernisera jordbruket och att utbreda kunskapen i svenska språket och om svensk kultur.

Matarengi låg precis vid riksgränsen mellan Sverige och Finland. Samtidigt var det ett finskspråkigt område. Av dessa skäl ansågs utvecklingen av folkhögskolan i Boden inte vara tillräcklig för de finskspråkiga tornedalingarnas behov. I det huvudsakligen finskspråkiga området var Tornedalens folkhögskola också en länk mellan den svenskspråkiga och finskspråkiga befolkningen. Vänskapsband som knutits i tonåren skulle koppla den fattiga gränsregionen till resten av riket.

Lars Elenius (2005, 2017) har utvecklat en teori om utbildningens metasystem i Tornedalen. Vid sekelskiftet mellan 1800- och 1900-talet och i början av 1900-talet kan man se ett slags samarbetsnätverk bakom oberoende aktörer inom utbildningsområdet. Delvis samma personer verkade inom olika institutioner.

Elenius anser att nätverket hade två utgångspunkter och mål. Den första var social: utifrån osjälviska och pedagogiska tankar ville man utveckla och utbilda det fattiga Tornedalen, dvs. integrera Tornedalen i ett nationellt moderniseringsprojekt och assimilera det mångkulturella

¹⁵ de Vylder 1911.

¹⁶ Wiss 1995, 19.

¹⁷ Minnesskrift 1924, 28.

Norrbottnen i enlighet med den monokulturella svenska normen. En annan utgångspunkt var ideologisk, eller kanske snarare politisk – man kunde rentav tala om ett försvarspolitiskt mål. Tornedalens folkhögskola skulle vara ett bålverk mot öst, dvs. mot Ryssland. Även folkhögskolan skulle bidra till att minska rörligheten på gränsen mellan länderna. Med andra ord höll man på att bygga upp en mur mellan två riket inom samma språkområde medan man bröt ner muren mellan det svenskspråkiga och det finskspråkiga Sverige.

Etableringen och driften av Tornedalens folkhögskola passar alldeles utmärkt ihop med denna vision. Folkhögskolans läge och dess stadgeenliga ändamål gjorde Tornedalens folkhögskola nationellt betydelsefull. Folkhögskolan var inte vilken folkhögskola som helst i Sverige, utan med dess hjälp tillvaratog man den svenska statens intressen.

Moder Sveas styvbarn

Sydsvenskarnas ögon öppnade sig alltså för att det fanns ett område i riket där människor levde isolerade från övriga Sverige. Den språkliga isoleringen medförde bristande delaktighet i landets utveckling, både i materiellt och andligt avseende. Dåliga trafikförbindelser bidrog till denna marginalisering.¹⁸ Närmaste järnvägsstation fanns i Morjärv på nästan 90 kilometers avstånd. Ur "svenskt" perspektiv låg kyrkbyn Matarengi i periferin. Det finskspråkiga området och hela "det Höga Nord" representerade ett okänt annat i förhållande till invånarna i söder ("vi sörlänningar"). Det svenskspråkiga Sverige var normen och det finskspråkiga området inom Svea rike var en avvikelse från normen. Tornedalens folkhögskola skulle för sin del bidra till att området skulle börja motsvara normen.

I skolans 25-årsjubileumsbok hyllades häradshövding G. Kronlund för att rentav ha upptäckt Tornedalens¹⁹, på samma sätt som västlänerna upptäckte kolonier. Han var också nervös för att man kunde röra sig inom Sveriges gränser i flera veckor utan att höra något annat än utländska tungomål²⁰.

Domare Kronlund skrev själv följande om de tidiga åren:

"Tornedalen var obruten mark, där varje litet svagt försök att plöja upp en fåra, att öppna ett litet fönster mot västern, att skaka på muren, som skiljde denna bygd från det övriga Sverige, hade sin betydelse, vägar behövde brytas, järnvägar byggas, försumpade marker torrläggas, banden stärkas emellan Tornedalens befolkning och övriga svenskar."²¹

Efteråt har man på Tornedalens folkhögskola sagt att den skänktes av fosterlandskärleken i södra Sverige²². Talesättet hänvisar till de patriotiska människor som inspirerats av nationalismen och som med sina materiella gåvor bidrog till etableringen och driften av folkhögskolan. Utöver levnadsförhållanden och lärare tog man emot svenskspråkiga böcker och tidskrifter,

¹⁸ de Vylder 1904, 70.

¹⁹ "Det är han, som s.a.s. upptäckt Tornedalens." Minnesskrift 1924, 6.

²⁰ "Och det främmande språket sedan, huru egendomligt det föreföll en, att kunna veckotalas färdas inom Sveriges gränser utan att höra annat än ett utländskt tungomål." Minnesskrift 1924, 7.

²¹ Minnesskrift 1924, s. 14.

²² "Det var fosterlandskärleken i södra Sverige, som skänkte övre Norrland denna skolan". Redogörelse för verksamheten vid Tornedalens Lantmanna- och Folkhögskola 1911–1914, 4. Idén framträdde också i nyhetsrapporteringen om folkhögskolans grundande, se t. ex. Svensk läraretidning 1899 (18): 42, 690.

hushållsartiklar, jordbruksredskap, separator, hästar och kor, en piporgel, diaprojektorer (skioptikon), gardiner, handdukar, lakan, fosterländska gäster o.d. söderifrån under de första åren. Under den första hösten kom också de snickare som tillverkat sängarna söderifrån, liksom alla livsmedel.

Människorna som levde isolerade på grund av sitt språk var fattiga och levde under primitiva förhållanden. En del av Sverige levde utom räckhåll för civilisationen och moderniseringen samtidigt som industrialiseringen var i full gång i resten av Sverige. Enligt folkhögskolans grundare var Tornedalen på 1890-talet "efterblivet, isolerat och försummat, men ett präktigt land med en utmärkt människostam"²³. Dessa människor som bodde "däruppe" var svenskarnas landsmän. Enligt Ludvig de Vylder kunde sydsvenskarna också lära sig något genom att lära känna "en sådan ursprunglig och oförfalskad norrländsk bondekultur, där allt präglas av bondens egen uppfattning om vad som är ändamålsenligt och vackert".²⁴ Syftet med folkhögskolan var alltså att visa att Sverige också var tornedalingarnas fosterland.²⁵

Ludvig de Vylder publicerade 1922 en omfattande artikel i *Läsning för svenska folket* om Tornedalens land och befolkning. I den beskrev han regionens avlägsna läge; Torne älv strömmade längst bort i den nordligaste och östligaste delen av Sverige. På grund av den språkliga isoleringen var även jordbruket mer primitivt än på annat håll innan Tornedalens folkhögskola grundades. Förändringen skedde gradvis, både tack vare folkhögskolans och länets hushållningssällskaps jordbruks- och mejerikonstners arbete.²⁶ Vid Tornedalens folkhögskola användes moderna metoder för rationellt och vinstbringande jordbruk, nya sorters arbetsverktyg anskaffades och man förädlade sydsvenska raser där, i stället för lokala häst- och koraser.²⁷

Folkhögskolans grundare hade en hjälpsam men samtidigt nedvärderande syn: "Vi fattade kärlek till dessa våra bortglömda, försummade landsmän och min man beslöt att starta en egen folkhögskola för dem"²⁸, erinrade sig Elisabeth de Vylder om folkhögskolans tidiga år i tidskriften *Vi flickor* 1943.

Som en filantropisk gärning i Tornedalen kan man också betrakta införandet av en religiös åskådning som avvek från laestadianismen vid folkhögskolan. Lokalbefolkningens egen troslära betraktade många saker som syndiga, exempelvis sagor och lekar där man rörde på sig. Andaktsövningen bestod av laestadianska bönenämöten. Man höll ingen husandakt i hemmen och sjöng endast psalmer från den gamla finska psalmboken [från 1701]. I början kallade vissa predikanter folkhögskollärarna med sina nya idéer för baalsprofeter²⁹. Den glada "grundtvigianska" tron introducerades via folkhögskolan på orten och i synnerhet i elevernas värld, nästan som på köpet.

Ett bålverk mot öster

²³ de Vylder 1918, 201.

²⁴ de Vylder 1918, 201.

²⁵ Folkhögskolans historik av Ludvig de Vylder, Minnesskrift 1924, 28.

²⁶ de Vylder 1922.

²⁷ Folkskolans vän 1906, förstasidan. Thorson skrev också om det primitiva jordbruket 1905.

²⁸ *Vi flickor* nr 10/1943.

²⁹ Thorson 1905, 229.

Ett annat motiv för att utföra försvenskingsarbetet i Tornedalen via Tornedalens folkhögskola var i grunden försvarspolitiskt. Man ansåg att det var politiskt riskabelt att man inom det svenska riket, intill ett land (Storfurstendömet Finland) som behärskades av Ryssland, i huvudsak talade samma språk. Man tänkte att Ryssland enkelt kunde utvidgas västerut till det finskspråkiga området. Biskop Olof Bergqvist yttrade sig om saken 1907: "Det ligger en fara uti att i gränstrakterna ha en befolkning, som är fullkomligt främmande för svenskt språk och svensk kultur. För den skull har det blifvit en riksangelägenhet att sätta denna befolkning i tillfälle att vinna förtrogenhet med det svenska språket."³⁰

I Sverige tilltog rädslan för Ryssland, det vill säga russofobin, i styrka när Ryssland på 1890-talet vidtog en serie repressiva åtgärder i Finland. Den rörliga finska arbetskraften – bland annat skogsarbetare – misstänktes också verka som ryska spioner i Sverige.

Ett betydande orsmoment var de förbättrade finska förbindelserna i riktning mot den svenska gränsen. I Finland hade man färdigställt en järnväg ända till Uleåborg 1886, och diskussionen om att förlänga banan till Torneå var livlig i slutet av århundradet. Järnvägsnätet nådde så småningom Torneå 1903. Det är anmärkningsvärt att spårvidden i Finland var densamma som i Ryssland, men annorlunda än i Sverige.

Man var alltså tvungen att bygga en mur mellan ett område med gemensamt språk och släktskap. Fram till första världskriget sålde till exempel bönderna i Tornedalen sitt smör till Finland, men mejeriverksamheten på folkhögskolan gjorde det möjligt för andelsmejerierna att bedriva handel inom sitt eget land.³¹ Byggandet av ett järnvägsnät på den svenska sidan i riktning mot Torneå älv hade samma effekt; det blev lättare för den svenskspråkiga befolkningen att ta sig till det finsktalande området. Med järnvägen försvenskades namnbeståndet, och 1914 färdigställdes en järnvägsstation nära Tornedalens folkhögskola som etablerade Övertorneå som byns nya namn. Att järnvägen nådde Matarengi förklarar också till viss del det enorma antalet gäster som besökte folkhögskolan under de första årtiondena.

I Sverige kände man också rädsla för att det finska språket skulle spridas allt längre västerut. Därför undvek man till exempel att anställa finskspråkiga arbetstagare i gruvorna i Gällivare utom i de allra tyngsta och farligaste arbetena.³² På den tiden fanns det farhågor om att det finska språket också skulle sprida sig mot Jokkmokk. Ludvig de Vylder lovordade byggandet av järnvägen från Luleå till Gällivare, vilket bidrog till att bryta den oroväckande utvecklingen.³³ De Vylder hävdade också att det svenska språket i Norrbotten alltid hade gett vika för finskan, och att svenskspråkiga som flyttat till området hade förfinskats snabbt.³⁴

Forskaren och seminarierector Hugo Tenerz (1889–1968) förhöll sig kritiskt till arbetet på Tornedalens folkhögskola. När Kronlund till exempel hade angett som en orsak till att etableringen

³⁰ Bergqvist 1907.

³¹ Henriksson 2000.

³² Viitanen 1917, 42.

³³ "Finskan har även visat tendens att utbreda sig in åt Jockmocks socken men Luleå – Gällivare-banan med sina svenska stationssamhällen har liksom avklippt denna oroande utveckling, i synnerhet efter de stora svenska gruvsamhällenas uppkomst i Lappland." de Vylder 1909, 13.

³⁴ de Vylder 1909, 15.

av folkhögskolan att det finska fennomanska partiet skulle ha inlett en stark propaganda bland den finskspråkiga befolkningen, var denna propaganda helt okänd för Tenerz³⁵.

Riksgränsen i Torneälven ansågs innebära ett politiskt och militärt hot från Rysslands sida gentemot Sverige samt ett kulturellt hot från fennomanernas sida. Ett ämne som orsakade spänningar var den så kallade Ålandsfrågan. Vid tiden för den ryska revolutionen och Finlands självständighet uppstod på Åland en idé om att återförenas med Sverige. Detta krav besvarades i Finland med tanken att Finland i utbyte mot Åland skulle få Tornedalen, som tillhörde Sverige.³⁶ Det skulle ha varit perfekt för äktfinnarna som drömde om ett Storfinland. Ännu under andra världskriget lärde det i Finland verksamma Akademiska Karelen-Sällskapet (AKS) att finskättade folk breder ut sig ”från Volga och Ob till andra sidan av Torneälven”³⁷.

I januari 1919 grundades Västerbottenskommittén i Torneå för att stödja de finsktalande i Sverige. En av initiativtagarna var föreståndaren för Peräpohjolan kansanopisto i Alatornio, direktör J.E. Tuompo. På Peräpohjolan kansanopisto hade man också annars aktivt motsatt sig ryska åtgärder. Läraren Antti Tattari hade en kväll vägrat sluta sjunga *Vårt land*, varför han kallades till poliskammaren för att ställas till svars för sin olydnad.³⁸

Frielever i väst och öst

Etableringen av folkhögskolan för laestadianer i Ylitornio 1923 kan ses som en del av Finlands svar på försvenskningen av Tornedalen i Sverige. Försvenskningen innebar framför allt ytterligare en satsning på utbildning. Ledaren i den Uleåborgsbaserade *Kaleva*-tidningen utstrålade en ung oberoende stats vilja att förstärka sin västra gräns: ”Tornedalen måste få en ställning som vårt lands västra bålverk på ett sätt som gör det möjligt för den att konkurrera med bebyggelsen i det svenska riket på andra sidan gränsen, både i fråga om andliga, ekonomiska och samhällliga förhållanden.”³⁹

Förhoppningen var att den kristliga folkhögskolan i Ylitornio skulle få bistånd av laestadianerna i Sverige, men detta lyckades inte. Under etableringsfasen inbillade man sig att det skulle vara enkelt att få elever till folkhögskolan även från de finskspråkiga områdena i Sverige. Detta var dock inte fallet. Med all sannolikhet var det nationalistiska tänkandet avgörande för att man i huvudsak var lojal mot läroanstalterna i det egna landet. Ylitornion kristillinen kansanopisto fick under sina första år ett större statsbidrag än andra finska folkhögskolor som ett ”gränsregionstillägg”⁴⁰, och således var också dess ställning nationellt betydelsefull. Det fanns en ständig konkurrens vid gränsen, som syftade till att det andra landet inte skulle kännas mer attraktivt.

Västerbottenskommittén var också initiativtagare när svenska ungdomar erbjöds frielevplatser i finska folkhögskolor. Elva svenska frielever kom till Ylitornion kristillinen kansanopisto 1925–

³⁵ Tenerz 1963, 35.

³⁶ Elenius 2001, 248-249; Hannu Mustakallio 2016, 57–58.

³⁷ AKS undervisningsmaterial citeras av Marja Mustakallio 2016, 145.

³⁸ Marja Mustakallio 2009, 194.

³⁹ Kaleva 46/26.2.1922; Hannu Mustakallio 1994, 27.

⁴⁰ Hannu Mustakallio 1994, 45.

1937⁴¹. På motsvarande sätt antog Peräpohjolan kansanopisto sammanlagt 13 svenska frielever mellan 1925 och 1934.⁴² Finländarnas agerande passerade inte obemärkt förbi i Sverige. Därför ansökte ledningen vid Tornedalens folkhögskola om mer pengar från staten för att erbjuda platser åt frielever. Staten beviljade 1 500 kronor extra i stöd för användning under läsåret 1928–1929 för att ge specialstöd till minst 15 elever.⁴³

En av mottagarna av en frieleverplats i Peräpohjolan kansanopisto var pajalabon Arne Ylipääs maka Helena (f. 1911). Under läsåret 1930–1931 började den unga kvinnan från Ruokojärvi känna sig "utomlands" i Alatornio – vilket hon förstas var. Folkhögskolans anda och undervisning genomsyrades av nationalism och storfinskhet. När det var dags att återvända hem fick Helena för sig att hon i utbyte mot gratis undervisning var tvungen att arbeta "för vår gemensamma sak", dvs. för att upprätthålla finskheten i Tornedalen.⁴⁴

I Övertorneå värvades frielever av föreståndaren för postkontoret, Hannes Hetta. Han motiverade sina handlingar med bland annat Snellmans och Grundtvigs åsikter om modersmålets betydelse i undervisningen; utan modersmålet var det svårt att väcka folkets önskan att utvecklas⁴⁵.

IV FÖRVERKLIGANDE AV MÅLEN

En svenskspråkig bubbla – tvåspråkighet?

I samband med 25-årsjubileet vid Tornedalens folkhögskola skrev föreståndare Ludvig de Vylder en översikt över skolarbetet i *Haparandabladet*. I artikeln, liksom i den historik som presenterades på festen, presenterades en sammanfattning av skolans ändamål och dessas karaktär.

"Det mål, folkhögskolan i Matarengi, liksom Tornedalens folkskolor, strävat mot, kan anges så, att skolan genom kulturmeddelelsens, folkuppfostrans förmåner sökt knyta fast gränsbygden vid riket samt väcka och stärka fosterlandskänslan. Skolans syfte är positivt: att meddela svenska språket, ej negativt genom att undertrycka finskan; att leda in den svenska kulturens befruktande ström över Tornedalens i både egentlig och figurlig mening så fruktbara nejder; ej att undertrycka något av det för bygden karaktäristiska, såvida det är gott och livsdugligt."⁴⁶

Var folkhögskolan svenskspråkig, eller var det tillåtet att använda finska och ville man vara tvåspråkig? Svenska var undervisnings- och samtalsspråket⁴⁷, men åtminstone Ludvig de Vylder betonade vikten av tvåspråkighet i flera sammanhang. Han motsade också argumentet att eleverna inte skulle få prata finska med varandra i skolan⁴⁸. I början användes finska också i

⁴¹ Elevernas hemorter var: Hietaniemi (2), Övertorneå (1), Korpilombola (2), Seskarö (1), Muonionalusta (2), Soppero (1), Karesuando (1) och Koskullskulle (1). Det är anmärkningsvärt att nio kvinnor från den nyligen erövrade regionen Östra Karelen studerade i Ylitornio mellan 1942 och 1944. Karjalainen 1973.

⁴² Hannu Mustakallio 1994, 67.

⁴³ Folkskolans vän 1929, 170–171; Folkskollärarnas tidning 1929, 302.

⁴⁴ Ylipää 1980, 94–97.

⁴⁵ Elenius 2001, 254.

⁴⁶ Haparandabladet 29.11.1924.

⁴⁷ Till exempel skrev läraren Josef Thorsson: "Då undervisningen vid folkhögskolan bedrivs enbart på svenska [...]". Thorsson 1905, 226.

⁴⁸ "[...] en dum osanning är det påståendet, att eleverna skulle hindras att tala finska med varandra." Årsskrift 1902, 4. 13

meddelanden, och under de första åren publicerades till exempel årsberättelsen på parallella spalter på finska och svenska. Praxisen var delvis likadan även i *Haparandabladet*, då samma tidning utkom på två språk. I båda fallen trycktes den finska texten med frakturstil, den svenska med antikva. Den finskspråkiga allmogen kunde sannolikt lättare läsa fraktur, eftersom Bibeln och den gamla psalmboken från 1701, som användes i församlingen, var tryckt med frakturstil. Å andra sidan fanns det också stadgar för nykterhetsföreningen, som initierats av Ludvig de Vylder 1900, i angränsande kolumner på två språk, men uppspaltade med samma stil⁴⁹.

Några av eleverna som kom till folkhögskolan hade gått i svenskspråkig folkskola och var delvis tvåspråkiga, medan andra saknade kunskaper i svenska. Före själva vinterkursen ordnades en månadslång språkkurs för dessa elever. Meningen var att man efter den skulle kunna delta i undervisningen. Även under terminen fick de extra undervisning i svenska. Läraren Josef Thorson försäkrade i en nationell publikation att eleverna efter en kort språkkurs kunde delta i den svenskspråkiga undervisningen, och i slutet av folkhögskolekursen läste och talade de bästa eleverna nästan flytande svenska⁵⁰. En liknande snabb inlärnin g av svenska rapporterades på *Svensk Lärartidnings* förstasida redan sommaren 1900, då 60 riksdagsledamöter var på besök i Norrbotten, det ”framtida Sverige”, och även besökte Tornedalens folkhögskola: “[...] att nästan alla lärde sig fullt förstå svenska och hjälpligt – somliga fullständigt – tala och skriva svenska”.⁵¹

Men när skolan började hösten 1899 behövdes det tolkningshjälp. Aurora Hellberg⁵², de Vyliders tidigare elev från folkhögskolan i Boden, som anställdes som hushållslärare, arbetade som tolk under det första studieåret. Man anlätade också tolk för att översätta föreläsningarna och diskussionen på jordbruksdagen under den första *Nordiska festen*. Då kom lokala bönder till folkhögskolan. Deras tolk var en tidigare elev från folkhögskolan i Boden, den blivande agronomen och jordbrukskonsulenten W. L. Wanhainen. Wanhainen tolkade troligen från svenska till finska. Han hade själv ännu mycket att lära sig om språket. Ludvig de Vylder beskrev Wanhainens språkkunskaper i ett brev till sin faster Maria de Vylder-Ribbing våren 1901: ”Han [Wanhainen] brukade yttra sig mycket bra på diskussionerna. Men han måste ha det skrivet, annars skulle nervositeten göra, att hans svenska blefve obegriplig.”⁵³

Hugo Tenerz anser det ha varit självklart att man på folkhögskolan skulle undvika användning av finska. Han kritiserade också bristen på kommunikation mellan folkhögskolans personal och lokalbefolkningen. Tenerz betraktade folkhögskolan som en svensk koloni, där man huvudsakligen umgicks med varandra. Enligt honom var endast sex av de 72 lärarna under de första 50 åren kunniga i finska.⁵⁴

⁴⁹ Öfver-Torneå Nykterhetsförbunds Stadgar – Yli-Tornion Raittiusseuran Säännöt. NKFC.

⁵⁰ ”Resultatet af detta extra arbete för lärare och elever visar sig snart däri, att äfven sådana, som vid ankomsten till skolan ej kunde ett svenskt ord, rätt bra kunna följa undervisningen och att de elever, som ligga i riktigt energiskt, vid kursens slut ganska obehindradt ej blott läsa utan äfven tala svenska”. Thorson 1905, 227.

⁵¹ “[...] att nästan alla lärde sig fullt förstå svenska och hjälpligt – somliga fullständigt – tala och skriva svenska.” Svensk Lärartidning 18.7.1900.

⁵² Hellberg gifte sig senare med sin lärarkollega Josef Thorson.

⁵³ Ludvig de Vylder till Maria Vylder-Ribbing 3.3.1901. LTUB.

⁵⁴ Tenerz 1963, 42–44.

Ludvig de Vylder betonade att tvåspråkighet var den enda möjligheten i gränsregioner där stater inte skildes åt av till exempel ett svårframkomligt bergsområde. Enligt honom var Tornedalen en region av olika raser. Därför skulle man där ”sträva efter: f ö r b r ö d r i n g – liksom hittills, men hädanafter ej på svenskans bekostnad – och t v å s p r å k i g h e t”⁵⁵.

Personalen på Tornedalens folkhögskola betonade att föräldrarna uttryckligen ville skicka sina ungdomar till folkhögskolan för att de skulle lära sig svenska. Lokalbefolkningen ville alltså lära sig svenska och bli en del av den kulturella och materiella gemenskapen med Sverige. Det är klart att föräldrarna skickade sina ungdomar till folkhögskolan frivilligt. När allt kommer omkring var de för det mesta tvungna att betala för mat och bostad.

Ludvig de Vylders texter visar också hur han blev förolämpad när fennomanerna anklagade folkhögskolan för försvenskning. Dessa betraktade inte folkhögskolearbetet som folkbildning eller folkupplysning, utan enbart som försvenskning. Enligt de Vylder var försvenskning lika omoraliskt som russifiering eller förtyskning. I stället anklagade de Vylder folkskoleinspektören, kyrkoherde P.O. Grape, för fel sorts försvenskingsarbete och menade att Grape insisterade på att undervisa kristendomen endast på svenska.⁵⁶

Efter att de Vylders flyttade från Övertorneå 1911 upphörde tvåspråkighetsdebatten för en lång tid framöver, tills den återupptogs i slutet av 1950-talet. Vid folkhögskolans 60-årsjubileum 1959 betonades hur strävan efter nationell enighet som präglade hela Europa under etableringsperioden⁵⁷ nu var borta och att en ny tidsålder hade börjat. Läraren Malte Wiss konstaterade att ”naturligtvis behöver vi lära oss svenska, men vi bör också se nyttan med tvåspråkighet”.⁵⁸

I sin sista årsberättelse före flytten från Matarengi uppskattade Ludvig de Vylder hur folkhögskolans mål hade uppnåtts under hans tid. Han konstaterade att många lärt sig svenska på skolan. Kontakter med övriga Sverige hade också knutits och en mur hade rivits mellan Tornedalen och resten av riket. Dessutom hade den svenska patriotismen spridit sig i äldvalen: “[...] men vi veta dock, att sedan vi hissade svenska flaggan här, har många, många fler flaggor blivit hissade, och vi tro, att åsynen av den svenska flaggan nu kommer unga hjärtan att klappa varmare än förut.”⁵⁹

Gunnar Bosson, som var föreståndare och rektor mellan 1911 och 1915, deltog inte längre i språkdebatten. Folkhögskolans uttalade försvenskingsuppdrag som han fastställt hade försvunnit från folkhögskolan. Kanske var det svenska språket och den svenska kulturen redan en så naturlig, oskiljaktig del av Tornedalens folkhögskola att de inte behövde ett särskilt omnämnande. Enligt Bosson behövdes något i Matarengi ”för den vuxna ungdomen – något uppfostrande och väckande, som kunde rycka ur gamla hjulspår och leda de unga fram på nya vägar, tills de kunde

⁵⁵ de Vylder 1904, 37.

⁵⁶ ”Det är förresten Grape, som vi ha att tacka för fennomanernas anfall på vårt folkbildningsarbete här i finnbygden, ty just genom nämnda åtgärd [nattvardsläsningsundervisningens bedrivande på svenska] har arbetet här fått en alldeles felaktig etikett. Det betraktas inte ur synpunkten folkbildning och folkupplysning utan som försvenskning. Men försvenskningen är lika omoralisk som russifiering och förtyskning.” Ludvig de Vylder till Maria de Vylder-Ribbing 3.3.1901. LTUB.

⁵⁷ ”Det nationalistiska enhetssträvandet i Europa”, Gränsen 1959.

⁵⁸ Gränsen 1959.

⁵⁹ de Vylder 1911, 67–68.

gå på egen hand. Att på detta sätt under en längre tid ta hand om de mera bildbara befolkningselementen just vid den tidpunkt, då tankar och känslor börjar vakna, det var Matarengiskolans särskilda uppgift.”⁶⁰ Ungdomarnas fördomar gentemot allt nytt måste skingras under skoltiden så att de blev ljusbärare i sina avlägsna byar.⁶¹ Om det finska språkets ställning på folkhögskolan skrev Gunnar Bosson i december 1911 till Ludvig de Vylder: ”Här på skolan är ju det språket [finskan] förbjudet”⁶².

Relationer med lokalbefolkningen

Ludvig de Vylder hade redan studerat finska under sin tid i Boden. Han prästvigdes i december 1906. Med andra ord kunde han predika och ta hand om kyrkliga förrättningar i byarna i Tornedalen också på finska.⁶³ Ett av motiven för att ta prästexamen var att ge folkhögskolan större auktoritet bland den lokala befolkningen. För det andra var syftet att öka antalet svenskspråkiga gudstjänster som hölls i Övertorneå.⁶⁴ Trots att kyrkan skulle vara värd för en svenskspråkig gudstjänst en gång i månaden hölls gudstjänsterna i praktiken endast 8–9 gånger om året. Enligt Elisabeth de Vylder måste denna situation förändras.⁶⁵

Biskop O. Bergqvist från Luleå stift var tätt involverad i folkhögskolans verksamhet. Han satt även i styrelsen för stiftelsen för Tornedalens folkhögskola 1913–1940. Han har allmänt betraktats som en av de viktigaste aktivisterna i försvenskingsarbetet. I samband med folkhögskolans vårfest hölls Tornedalens lärarförenings möte i Matarengi. Biskop Bergqvist höll en presentation på svenska under mötet våren 1906, men under söndagsmässan predikade han på finska. Likaså predikade biskop Bergqvist på våren 1908 ”på god finska” i kyrkan på söndagens gudstjänst.⁶⁶ Inom den svenska kolonin fanns det ett klart behov av att komma den finskspråkiga allmogen närmare – eller kanske var det snarare fråga om tvingande omständigheter. I samband med biskopsvisitationen 1919 gladdes sig biskop Bergqvist nämligen över att kunna säga att det var första gången som man inte längre behövde använda det finska språket.⁶⁷

Även om laestadianerna till en början var misstänksamma mot folkhögskolan skickade de ändå sina ungdomar till skolan⁶⁸. Det måste ha varit fråga om ett stort förtroende, när den uppskattade laestadianen från Kuivakangas, lekmannapredikanten Joh. Huhtasaari bjöd in Ludvig de Vylder och hela folkhögskolan till sitt hem i januari 1909 för att hålla bön⁶⁹. Inbjudan hade möjligtvis ett

⁶⁰ Redogörelse 1911–1914.

⁶¹ ”Deras oförståelse och misstänksamhet inför allt nytt skulle också i hög grad skingras och de sedan i sin ordning bli ljusspridare, var och en i sin avlägsna hemby, och påverka befolkningen i trakten däromkring.” Redogörelse 1911–1914, 7.

⁶² ”Här på skolan är ju det språket [finskan] förbjudet.” Gunnar Bosson till Ludvig de Vylder 27.12.1911. NKFC.

⁶³ Marcusdotter & Sallnäs 2006, 57; Ludvig de Vylder till Maria de Vylder-Ribbing 15.12.1906. LTUB.

⁶⁴ Ludvig de Vylder till Maria de Vylder-Ribbing 24.9.1902. LTUB.

⁶⁵ ”Men nu låg ju folkhögskolan blott en minuts väg från kyrkan, och dess lärare och elever var ej nöjda med det som var”. Elisabeth de Vylder 1957, 96.

⁶⁶ Sveriges väl 1906, 125; Svensk Läraretidning 15.4.1908.

⁶⁷ Hannu Mustakallio 2018, 248.

⁶⁸ ”Vi hafva ju rätt många laestadianer här på skolan, men ingen har uteblifvit vare sig från sång eller lek (den senare tages med stor urskiljning).” Elisabeth de Vylder till Maria de Vylder Ribbing 29.1.1900. LTUB.

⁶⁹ ”Det uppmuntrade i dag var en inbjudan från ”biskopen” i övre Kuivakangas Joh. Huhtasaari, en from och rätt bornerad men hederlig lekmannapredikant, att komma dit och hålla bön.” Ludvig de Vylder till Maria de Vylder Ribbing 11.1.1909. LTUB.

samband med att Huhtasaaris dotter Jenny Sofia hade varit elev vid folkhögskolan under läsåret 1907–1908.⁷⁰

Folkhögskolans jordbruk blev en förebild för jordbruket i allmänhet. Det var inte ovanligt att besöka ladugården och stallet, ängarna och åkrarna för att se hur folkhögskolan skötte jordbruket och boskapsuppfödningen.⁷¹

Folkhögskolan var också centrum för olika folkrörelser. På skolan höll man sammankomster för lärare från Tornedalen. Deltagarna kunde ansöka om bidrag för det från landstinget. På initiativ av Ludvig de Vylder bildades en tvåspråkig⁷² nykterhetsförening som höll söndagsföreläsningar på folkhögskolan och som genom eleverna försöka sprida nykterhetsidealet till byarna i äldvalen. På samma sätt gjordes försök att inrätta hushållningssällskapsavdelningar. På sommaren firades midsommar både i Aavasaksa och i Luppio, och elevförbundets första möten hölls också på midsommaren. En lokal skytteförening grundades också på folkhögskolan. Likaså lär Övertorneå föreläsningförening⁷³ ha grundats vid folkhögskolan. Folkhögskolan var med andra ord en utbildningsplats för ungdomar, men också en mötesplats för vuxna, särskilt på sommaren och våren i samband med Nordiska festen⁷⁴.

Vintern 1902–1903 fanns ett centralt kontor för nödhjälp vid folkhögskolan. I början av seklet förmedlade Elisabeth de Vylder lokalt kvinnohantverk för att säljas vid Stockholms Damkommittés basar.

Sommaren 1904 och 1907 hölls sommarkurser på folkhögskolan som finansierades av Uppsala och Lunds universitets föreläsningbyrå⁷⁵ samt länets landsting. De dryga tvåhundra deltagarna bestod i huvudsak av norrbottniska lärare som kunde ansöka om statsbidrag för deltagarkostnaderna.

År 1917 gav staten ett särskilt bidrag för att finansiera de finskspråkiga ungdomarnas särskilda utbildningsbehov⁷⁶. I december 1918 fick rektor Carlström och agronomen Eriksson fotfäste i tolv byar i Tornedalen och Kalix äldval. På evenemangen pratade man om skolans etablering, syfte och kostnader och visade bilder som projicerades på väggen⁷⁷. På så vis marknadsfördes folkhögskolans verksamhet.⁷⁸

⁷⁰ Övertorneå församlingsböcker 1902–1919. A IIa:2.

⁷¹ Folkskolans vän 1906, förstasidan.

⁷² Stadgarna var skrivna på svenska och finska.

⁷³ "Övertorneå Föreläsningföreningen" (ÖF). Föreläsningarna för läsåret 1919–1921 uppges ha hållits i samarbete med ÖF. Redogörelse 1919–1921. Fram till 1950-talet ordnades några av de föreläsningar och konserter som ordnades på folkhögskolan av ÖF.

⁷⁴ Festen hette ursprungligen Nordiska festen. Efter att unionen med Norge upplöstes ändrades namnet efter 1906 till Svenska festen. Skandinavism blev således svensk nationalism: "Men någon Nordisk fest göra vi inte mera, alla spår till skandinavistiskt känslorus skall bort. [...] Vi stå ensamma och det är nog alldeles nödvändigt för att inte den svenska nationalkaraktern skulle alldeles utsläta sig själf af pur artighet mot alla andra." Ludvig de Vylder till Maria de Vylder Ribbing 25.4.1906. LTUB.

⁷⁵ Hälsning från Höga Norden.

⁷⁶ Folkskolans vän 1917, 175.

⁷⁷ De här diapositiven föregick diabilterna, de var s.k. skioptikonbilder. Under det första verksamhetsåret hade skolan en enhet och bilder att visa med den.

⁷⁸ Redogörelse 1917–1918.

År 1922 överfördes bygdekurserna, som tidigare organiserades av länsstyrelsen, till Tornedalens folkhögskola med finansiering. Finansieringen av kurserna kom alltså helt och hållet från staten. Ett av syftena med de regionala kurserna var att ungdomarna som gått på folkhögskolan skulle delta i dem och upprätthålla sin svenska. Största delen av kursen användes för att studera svenska.⁷⁹ Kurserna hade också föreläsningar som var öppna för alla. Till exempel samlade bygdekursen i Juoksengi under läsåret 1923–1924 cirka hundra bybor bland åhörarna⁸⁰. Även äldre personer som inte kunde svenska ville komma och lyssna.

Bygdekurserna bekräftar utbildningens metasystem. Kurserna hölls på kvällarna i byskolorna. Lärarna på kurserna kunde övernatta på arbetsstugorna. I årsberättelsen prisades arbetsstugorna i vissa byar, till exempel Junosuando, för ungdomarnas goda kunskaper i svenska. På Tornedalens folkhögskola skapades också den praxis som arbetsstugorna lärde ut till skolbarnen. Det som arbetsstugorna för sin del skulle ordna fanns redan vid Tornedalens folkhögskola, där det förverkligades av makan till den första föreståndaren. Elisabeth de Vylder berättar: "Till en julfest för ett hundratal barn i denna då så undagömda trakt vid polcirkeln och för vilka aldrig skapats barnajul eller fest (det var före arbetsstugornas tid) översatte vi till finskan "Bä, bä, vita lamm" och sjöngo första gången en hel rad av A. T:s visor. De spreds hastigt, dessa strålande glada barnasånger från Skåneland till Tornebygd!"⁸¹

Folkhögskolan kom också till byarna i form av ett lånebibliotek. Tornedalens folkhögskola blev ett centralt bibliotek med sex sidobibliotek och 20 verksamhetsställen i olika byar, där man regelbundet bytte ut innehållet i boklådan. Alla böcker var naturligtvis på svenska.

Folkhögskolan stod också som arrangör när nybörjarkurser i svenska med statlig finansiering anordnades i byarna efter andra världskriget för kvinnor från Finland som inte kunde språket. Flickor som kom till Sverige från Finland arbetade oftast först som pigor, som sedan gifte sig och fortsatte att arbeta på gården. En del av de före detta pigorna som intervjuades av Ester Cullblom talade om sina mäns och svärmödrars negativa inställning till att gå kursen. Enligt en av de intervjuade kvinnorna fruktade männen sina fruars överdrivna självständighet och att de skulle vara bättre på att tala svenska efter kursen än sina män.⁸²

Föreståndare Ludvig de Vylder skrev mycket om Tornedalens folkhögskola till den svenska allmänheten, men han skrev också om området och dess människor. Han såg det som sin "mission" att berätta om detta finska folk i Sverige. I tre olika Pihtijärviböcker beskrev han folklivet i en fiktiv by i Tornedalen. En av böckerna hade formen av en roman.⁸³

Praktiskt folkhögskolearbete

Under folkhögskolans första år omfattade kursen även jordbruksutbildning innan den egentliga lantmannaskolan inledde sin verksamhet hösten 1900. Lanthushållsskolan för kvinnor inledde sin

⁷⁹ Bergman 1952, 73.

⁸⁰ Detta omnämnande är från årsberättelsen 1925–1926 och gällde läraren Ossian Svenssons föreläsningar om Jesu liv och Luther.

⁸¹ Elisabeth de Vylder i nekrologen om Alice Tegner, Svenska Dagbladet, 28.5.1943.

⁸² Cullblom 1999, 54–56.

⁸³ de Vylder 1923, 1926 ja 1937. Sjön Pihtijärvi ligger i Övertorneå i Sverige.

verksamhet – precis som i övriga Sverige – 1913. En språkkurs för finsktalande hölls innan folkhögskolans början, under jullovet men också under hantverkslektioner och annan fritid.⁸⁴

I den praktiska undervisningen kombinerades teori och praktik. År 1904 berättade föreståndare de Vylder om schemat under de första åren. Undervisningen började för alla klockan sju på morgonen, varvid man i allmänhet studerade historia, geografi eller naturvetenskap. Klockan nio fortsatte flickorna med gymnastik medan pojkarna undervisades i medborgarfärdigheter⁸⁵. På eftermiddagen fortsatte den teoretiska undervisningen med räkning och svenska. Mellan läsåmnena arbetade man i köket och i vävnings- och slöjdsalarna.⁸⁶ Vid handarbetet tillverkades nyttiga produkter, och tillverkning av lyxartiklar skulle undvikas⁸⁷. Även efter flera årtionden förblev läsåmnena desamma; år 1937 sammanfattade elevkårens tidskrift folkhögskolans huvudämnen i fyra: svenska språket, räkning, historia och geografi.⁸⁸

Förutom handarbete var andliga färdigheter viktiga.⁸⁹ Man högläste litteratur och övade in pjäser. Sång hade en synnerligen viktig roll. Dagen började och slutade med sång, ofta kunde lektioner också börja med en sång. Sångens värde låg i allsång (*unison sång*), det var ”limmet” som sammanfogade flera folkrörelser på den tiden. Förespråkarna för enstämig sång gjorde sitt jobb i demokratins anda: alla skulle få en viss sorts utbildning och vissa värderingar genom sång.⁹⁰ Föreståndaren för Tornedalens folkhögskola skrev en omfattande artikel om enstämig sång i *Haparandabladet* genast efter att verksamheten inleddes. På folkhögskolan var det viktigt att sången både var personlig och samtidigt gemensam, att sången kunde användas för att erfara individuella och kollektiva känslor och upplevelser. Man sjöng under vardagsarbete och under festligheter.⁹¹

På folkhögskolan övade man på att diskutera och lyssnade på allmänbildande föreläsningar. Diskussionsämnena var aktuella händelser. Under läsåret 1915–1916 diskuterades till exempel kvinnornas roll i samhället, försköning av bondehem, folkhögskolans uppgift, orsakerna till avfolkningen på landsbygden och dess motåtgärder, kriterierna för valet av en framtida make, emigration samt missbruk av kaffe och tobak.⁹²

På skolan hade eleverna också tillgång till ett bibliotek. I undervisningen användes åskådningmaterial, inklusive uppstoppade djur och skioptikonbilder. Undervisningsmetoderna var ibland mycket radikala. Under Gunnar Bossons tid som föreståndare och rektor 1911–1915 fick man till exempel inte planera lektionerna, utan man började strukturera ämnet efter situationen. ”När klockan ringde till lektion skulle förutom eleverna ämneslärarna samlas. Efter avsjungande av en sång bestämdes vad resp. lärare skulle ha under timmen.”⁹³ För lärarna blev denna form av

⁸⁴ Bland annat Redogörelse 1911–1914.

⁸⁵ Kvinnor fick inte rösträtt i Sverige förrän 1921, så det ansågs inte nödvändigt att undervisa flickor i medborgarfärdigheter.

⁸⁶ de Vylder 1904, 74–78.

⁸⁷ ”Som huvudprincip vid all slöjdundervisning gäller att lyxslöjd skall undvikas.” Thorson 1905, 227.

⁸⁸ Medlemsblad 1937, 5.

⁸⁹ ”På vårt skolschema ville vi ge plats för både andens och handens arbete.” de Vylder 1950, 114.

⁹⁰ Jonsson 1990, 349.

⁹¹ Marja Mustakallio 2009, 251–253.

⁹² Redogörelse 1915–1916.

⁹³ ”När klockan ringde till lektion skulle förutom eleverna ämneslärarna samlas. Efter avsjungande av en sång bestämdes vad resp. lärare skulle ha under timmen.” Nekrolog om Gunnar Bosson, Medlemsblad 1948, 8.

pedagogik mödosam, och de kontaktade skolstyrelsen. Resultatet blev att Bosson tog tjänstledigt året därpå för att ta hand om sin hälsa.

Olika festligheter spelade en stor roll på folkhögskolan. I november firades Gustav Adolfsdagen och ibland även Karl XII:s dag, före jullovet hölls en julfest och under vissa år firade man Gustav Vasas dag i januari. Den viktigaste festen var svenska festen som ordnades på våren kring Marie bebådelsedag. Under de första åren varade festveckan i fem dagar. En av dagarna var jordbrukets dag, två var ägnade åt evenemang för Tornedalens lärarförening, en, dvs. svenska festen, åt minnet av fäderna och en dag åt elevförbundets årsmöte.⁹⁴ På folkhögskolan firades också Norrland, Topelius, fettisdagen och skottdagen. Från och med 1930-talet tittade man på filmer, lekte ringlekar, dansade folkdanser. I mitten av 1940-talet började man på folkhögskolan också fira Luciadagen. Det var viktigt att ha underhållning och glädje.

Festerna förmedlade patriotism exempelvis genom fosterländska sånger och tal. Julfirandet förde med sig gran som bars in och kläddes samt ljus, glada julsånger och -lekar. Elisabeth de Vylder erinrade sig senare att eleverna aldrig förr hade upplevt något så roligt.⁹⁵

Det förekom alltid sång och musik mellan talen på festen. Eleverna sjöng och det egna musikkunniga herrskapet på orten⁹⁶ uppträdde. Många gånger kunde lärarkåren också spela och sjunga och uppträda på fester. På folkhögskolan ordnades också socknens första offentliga konsert. Konserter hölls årligen på folkhögskolan. Allsångerna bestod av psalmer, folksånger och patriotiska sånger såsom *Du gamla du fria*, *Kungasången*, *Viken tidens flyktiga minnen*, *Vårt land*. Folkhögskolans sångbok var den så kallade Eggelings sångbok, som senare fick namnet *Den svenska sången*.⁹⁷

Skolans program omfattade även utflykter till närområdet; de gjordes till naturen i Luppjo, Isovaara, Aavasaksa och Hanhivittikko fåbod. Efter andra världskriget besökte man på finska sidan Ylitornion kristillinen kansanopisto på fettisdagen. Man beundrade de finska elevernas körsång: ”De finska flickorna sjöng sig in i våra hjärtan. De sjöng unisont och i kör. Och hur de sjöng! Våra försök att svara dem med sång måste ha låtit ganska ynkliga, och ändå låter vår flickkör i år bättre än på länge.”⁹⁸

Undervisningen i lantmannaskolan och lanthushållsskolan var naturligtvis inriktad på jordbruk och för kvinnorna även på mjölkförädling (mejeri) och trädgårdsarbete. Besök gjordes från skolan till välskötta länsgårdar och ofta också till södra Sverige. Med andra ord var den ideala modellen någon annanstans och hade ett annat språk än den egna gården. Senare öppnades dörrarna även till andra nordiska länder, i slutet av 1940-talet gjorde eleverna en lång utflykt till Finlands jordbruksläroanstalter och besökte även den riksomfattande jordbruksutställningen i Ylitornio.⁹⁹

⁹⁴ Se till exempel läraren David Jakobssons skrivelse: Sveriges väl 1908.

⁹⁵ ”Något så roligt hade de aldrig upplevt förr!” De Vylder 1943, 49.

⁹⁶ Bland dessa fanns bland annat Stormberg, en tultjänsteman som spelade fiol och piano, och pianisten Cecilia Mörtberg, hustru till agronomen Frans Hugo Mörtberg. Marja Mustakallio 2009.

⁹⁷ Marja Mustakallio 2009, 272.

⁹⁸ Medlemsblad 1947, 4.

⁹⁹ Medlemsblad 1949, 7–10.

Skolan lockade ofta besökare från det egna landskapet och södra Sverige. Till exempel innehöll folkhögskolans Gästbok 1918 över 30 namn. Några var framstående personer i landskapet, en del från södra Sverige; bland dem fanns bl.a. arbetsstugornas ”moder”, Julia Svedelius, och den isländska jordbruksteknikern Valtys Stefansson. Folkhögskolan besöktes 1921 av kung Gustav V och 27 riksdagsledamöter. Bland gästerna 1923 fanns bl.a. arbetsstugans ”fader”, Albert Carlgren, och rasbiologen professor Herman Lundborg från Uppsala.¹⁰⁰

Som alla folkhögskolor var Tornedalens folkhögskola en internatskola. Både elever, lärare och lärarnas familjer bodde på skolan och deltog i gemensamma evenemang. Man kan tänka sig att folkhögskolan för ungdomarna som för första gången lämnade sina hem var en slags skyddad hamn innan de gick ut i ”den stora världen”. Folkhögskolan var ett samhälle i miniatyr, ett laboratorium för det framtida livet. Livet i gemenskapen producerade och spred idéer om en folkhögskolefamilj. Före detta elever kunde i princip besöka folkhögskolan när de ville. Elevförbund bildades på folkhögskolan och förvaltades av folkhögskolans personal och som genom sina publikationer och årsmöten fortsatte att upprätthålla kontakten med folkhögskolefamiljen.

Internatskolelivet på Tornedalens folkhögskola hade ett speciellt mål: svensk- och finskspråkiga elever var tvungna att leva tillsammans och förstå varandra – inte bara språkligt, men också kulturellt. Under de första åren kunde ungefär en tredjedel av eleverna inte svenska när de började skolan.¹⁰¹ I elevhemmets rumsfördelning var det viktigt att svenskspråkiga och finskspråkiga placerades för att bo i samma rum.¹⁰²

Det fanns massor att göra från morgon till kväll. Mellan 1911 och 1914 slutade till exempel varje kväll med allsång. På lördagskvällarna ordnades kvällsprogram¹⁰³, då man sjöng och lekte tillsammans. På söndagar gick man i kyrkan och på eftermiddagen lyssnade man på föreläsningar av allmänt intresse. Även om skolan försökte fylla dygnet med en massa program, kunde eleverna också rymma ut på byn efter kvällstystnaden.¹⁰⁴

Folkhögskolans ursprungliga uppgift var att förmedla allmänbildning och folkbildning. Av praktiska skäl började man lösgöra sig från denna uppgift. Antagning till många läroanstalter förutsatte kunskaper och färdigheter från realskolan, dvs. två år i folkhögskolan. För att hindra elever från att lämna orten, började man från och med 1943 att erbjuda undervisning i en andra årskurs. Man gav alltså efter för tanken att i stället för att erbjuda bildning även erbjuda utbildning. Elever som hade en tydlig vision för sin vidareutbildning sökte sig också till folkhögskolans andra årskurs. Däremot var det inte klart för flera förstaårselever vad de siktade på i livet. Många av dem blev kvar på sina hemorter. Det var för dessa som folkhögskolan måste erbjuda nya perspektiv på saker och ting i ett föränderligt samhälle. Rektor Tidström sade följande i elevförbundets tidning 1944: ”Hembygden behöver alltför väl få behålla sina bästa och duktigaste barn i denna tid, då flykten från landsbygden är ett svårt socialt problem.”¹⁰⁵

¹⁰⁰ Redogörelser 1917–1918, 1920–1921 och 1921–1922.

¹⁰¹ Om detta till exempel de Vylder 1904, 74.

¹⁰² Redogörelse 1911–1914, 87–88.

¹⁰³ ”Samkväm”.

¹⁰⁴ Fanny Aaro skrev om en sådan episod för sin familj i juli 1928. Författaren har en kopia av brevet i sin besittning.

¹⁰⁵ Medlemsblad 1944, 7–8.

Förändringen i folkhögskolans anda hade dock redan skett mycket tidigare. Idén om en folkhögskola som ett gemensamt "folkhögskolehem" förändrades troligen efter att de Vylders flyttade till Katrinebergs folkhögskola 1911. Hilja Jatko (senare Krekula), som varit elev under vinterkursen 1901–1902 skrev till de Vylders från Tärendö i december 1924: "[...] men det viktigaste, karaktärsdanning och förädling av ungdomens själsliga liv är icke detsamma som förut. Folkhögskolan är intet mer, som ett kärt hem för f. d. elever, ingen har sedermera någon dragning alls att besöka skolan, sedan de slutat sin kurs där och går någon dit någon gång känner de sig främmande där."¹⁰⁶

Elever

Folkhögskolans elever var unga, en del av dem var bara 15 år gamla. Under läsåret 1921–1922 var till exempel flickornas medelålder 17,5 år och pojkarnas 19,1 år. Samma år fanns det 11 manliga och 23 kvinnliga elever på folkhögskolan, samtliga frielever. Alla hade sin hemvist i Norrbotten. Följande socknar fanns representerade: Övertorneå (15), Hietaniemi (2), Nedertorneå (1), Korpilombolo (1), Pajala (5), Muonionalusta (1), Överkalix (1), Nederkalix (4), Töre (1), Råneå (2) och Jokkmokk (1). Enligt föreståndare Ossian Svensson kom 25 elever från finskspråkiga bygder och nio från svenskspråkiga bygder. Innan folkhögskolan började hade sex elever arbetat på jordbruk, två inom industrin, 20 av flickorna arbetade som hjälpredor hemma, det fanns tre pigor och tre arbetade någon annanstans. Under ovannämnda läsår hade 20 elever fäder som var bönder, tre lantarbetare, en sågverksarbetare, fem gränsvakter, en kronojägare, en bagare och en elektriker.¹⁰⁷

Under de första 25 åren kom 68 % av eleverna vid alla linjer från finskspråkiga bygder. Antalet elever per socken var som störst från Övertorneå (23,3 %), Pajala (10,1 %), Nedertorneå (7,4 %) och Karl-Gustav (6,5 %). Det största antalet elever från de svenskspråkiga trakterna kom från Kalix äldal: Nederkalix (Kalix) (9,2 %) och Överkalix (8,6 %). Samtidigt varierade andelen elever från finskspråkiga bygder mellan 56 och 79 % under fem år, antalet elever från den svenskspråkiga trakten varierade på motsvarande sätt mellan 21 och 44 %. Om man delar upp eleverna enligt kön framkommer att nästan 60 % av alla elever var kvinnor under hela 25-årsperioden. De första 15 åren var relativt jämna när det gäller kön, dock var kvinnorna något fler. Mellan 1914 och 1919 skedde en stor ökning, då andelen kvinnor klättrade till 67,2 %.¹⁰⁸

År 1926 skickade läraren Fredrik Borelius in två elevers skoluppsatser till Folkhögskolornas årsbok. I dessa upprepades lärandet av skolans mål och betonades anammandet av den interna bildningen. Man hade lärt sig att förstå att alla hade sina egna åsikter om olika frågor och att de alltid måste ses från många håll. På så vis fick man en bred livssyn och en stark självkänsla.¹⁰⁹

Årsredovisningen för läsåret 1929–1930 betonade hur populär undervisningen i svenska var bland eleverna. Man noterade nöjt att språket hade vunnit och fortsatte att vinna allt större fotfäste

¹⁰⁶ Hilja Jatko till de Vylder 9.12.1924. NKFC.

¹⁰⁷ Redogörelse 1921–1922.

¹⁰⁸ Minnesskrift 1924, 126–127.

¹⁰⁹ Borelius 1926.

bland ungdomarna i Tornedalen.¹¹⁰ Antalet elever från svenskspråkiga trakter minskade med åren. Under läsåret 1947–1948 kom till exempel endast fyra av de 74 eleverna från svenskspråkig bygd¹¹¹. Så sent som i slutet av 1950-talet kom 75 % av eleverna fortfarande från finskspråkiga hem.¹¹² År 1965 kunde man dock konstatera att alla som sökte till skolan kunde svenska.¹¹³

Så sent som i mitten av 1950-talet uppgavs i elevförbundets tidning att språket som användes för att samtala under raster och fritid var finska, åtminstone bland pojkarna¹¹⁴. Dessutom gjordes detaljerade observationer om eleverna: man rökte i skolan, gick på bio, pojkarna och flickorna på den praktiska linjen läste inte skönlitteratur, hälften av pojkarna och 90 % av flickorna var nyktra och eleverna var goda norrbottningar som inte drömde om att flytta söderut¹¹⁵. I föregående års tidning rapporterades om en undersökning om elevernas framtidsplaner. Då önskade endast två av de 30 eleverna i andra årskursen att de kunde flytta söderut för att arbeta. De andra ville om möjligt stanna i Norrbotten. Av dessa ville dock bara fyra stanna och arbeta i Tornedalen. Enligt artikelns författare hade ingen förtroende för Tornedalens ekonomiska utveckling.¹¹⁶

Även om Tornedalen präglades av laestadianismen skickades ungdomar även från laestadianska familjer till Tornedalens folkhögskola i stället för till Ylitornion kristillinen kansanopisto.¹¹⁷ Under de första åren förde föreståndare de Vylder en dialog med laestadianerna och försökte vinna den lokala väckelserörelsens förtroende. Vips fanns det i den allra första årskursen en flicka vars far var en av de mest kända och framstående laestadianska bönderna i äldalen.¹¹⁸

Som ett exempel på en elev som kom till folkhögskolan från ett finskspråkigt hem och på folkhögskolans inflytande på henne citerar jag här Maria Lundholms brev (5 juni 1904) till skolans föreståndare och lärare. Lundholm var född i Liviöjärvi och gick en vinterkurs på folkhögskolan 1901–1902. Efter två år fanns det inte mycket kvar av svenskkunskaperna, men det hade funnits en önskan om att studera mer. Originaltexten finns i fotnoten 119.

Till lärarna i mitt minne!

Jag framför mitt varma tack för de brev jag fick, som jag var glad att få, då det alltid är väldigt roligt att läsa nya berättelser och meddelanden om förhållandena i skolorna.

¹¹⁰ "Av egentliga läroämnen är utan tveivel svenska språket det mest omtyckta. Svenskt språk har också vunnit och vinner allt fort mer och mer terräng bland ungdomen i Tornedalen".

¹¹¹ Redogörelse 1947–1948.

¹¹² Gränsen 1960.

¹¹³ Gränsen 1965.

¹¹⁴ "Samtalsspråket under raster och fritid är, åtminstone bland pojkar, finska." Medlemsblad 1954.

¹¹⁵ "Eleverna är goda norrbottningar som inte går omkring och drömmer om förflyttning söderut." Medlemsblad 1956.

¹¹⁶ "Det kanske inte råder någon övertygelse om Tornedalens möjligheter till ekonomisk förkovran." Medlemsblad 1955.

¹¹⁷ Det är svårt att säga vad som var anledningen till att den svenska sidans laestadianer inte skickade sina ungdomar till Ylitornio. Det religiösa kravet på att vara trogen auktoriteten, i det här fallet Sverige, var säkert en orsak. Kanske kan det också ha spelat någon roll att rörelsen redan på 1920-talet hade börjat skingras, och majoriteten av de östra laestadianerna på den svenska sidan identifierade sig senare med den riktning som på finska kallas "rauhansanalaisuus", på svenska heter lokalföreningar "fridsföreningar". Bakgrunden till folkhögskolan i Ylitornio fanns däremot i gammallaestadianismen och dess SRK-inriktning (Suomen Rauhanyhdistysten Keskusyhdistys).

¹¹⁸ "[...] hennes far var en af de mest framstående och kände lästadianska bönderna i ädalen." Ludvig de Vylder till Maria de Vylder-Ribbing 21.12.1899. LTUB.

Jag har haft en mycket stor önskan att komma till skolan, men det är inte lätt att komma dit när man är så långt bort. Ofta påminns jag om skolan och önskar att jag kunde gå där en vinter till då jag önskar lära mig ännu mera svenska och alla andra kunskaper som blev så på hälft efter en vinter.

Hantverken har jag behållit som minne som de vävar jag lärde mig göra i skolan och jag har bett om att få lära andra det som jag själv lärt mig och upprätthålla skolans värde då det är en nyttig skola i vårt land och förståelsen av detta borde spridas bland vårt folk.

Jag skulle be Frun om att vara så god och sända mig ett vävningsmönster, jag har en väv i mitten och hittar inte något mönster någonstans och jag hann inte rita av det före min skyndsamma avfärd.

Jag har lämnat nykterhetsrörelsen då det inte finns någon nykterhetsrörelse här och det är svårt att stanna i den ensam då här inte finns några nöjen alls eller någon som vill leda den. Vi skulle grunda en i Pajala men där vill ingen gå med i någon nykterhetsrörelse. Adjö Adjö jag har skriva inte mera.

Käraste hälsningar från en elev till Föreståndaren och de andra lärarna.

Maria Lundholm Pajala¹¹⁹

Ännu i boken *Norrbottnen I* som gavs ut 1928 gavs en idealiserad bild av Tornedalens folkhögskola och dess mål. Den upprepade principerna bakom grundandet av skolan. Texten var skriven av Ludvig de Vylder.

”Det var ju allt från första början vårt hopp, att svensk- och finsktalande ungdom här skulle mötas och under vinterns gemensamma skolliv lära känna varandra. Ungdomsvänskapen skulle bidra att knyta de band, varmed vi ville fastare förena den fagra gränsbygden med det övriga landet. Meningen har ju aldrig – det förstår ni väl – varit att på något sätt undertrycka det finska språket eller i övrigt beröva denna bygd dess säregna karaktär. Uppgiften var och är blott den att bereda Tornedalens finsktalande allmoges del i den svenska kulturen. Vi vill öppna dem vägen till ett fritt

¹¹⁹ ”Muistossa olevat opettajat! / Sytämen rakkak kiitokset lausun kirjeiten edestä, jotka sain ilola vastaan ottaa, joka on oikein hauska lukea aina uusia kirjoja ja sanomia kouluin oloista. / Mulla on ollu oikein halu käyvä koulula, mutta ei sinne ole hyvä päästä näin kaukaa kuin on niin huono päässä. Kyllä usein muistuu koulu mieleen ja halukki tuntuvat että lähteä vielä yheksi talveksi kouluun minun haluni olis vielä lissää oppia ruottin kielen ja kaikki muut opit jotka jäävät niin keskiin yheltä talvelta. / Käsiyöt mie olen pytäny muistossa pittä väävin kutomiset mie olen vääviä kutonu niitä joita koulu opetti ja pyytäny muilekki ohjata sen kuin mie olen itteki oppinu ja pytäny koulun arvoa yllä pittä sillä se on hyötyllinen koulu maasame kuin sen ymmärys tulis levitetyksi kansassamme. / Mie pytän että jos Frouva olis niin hyvä ja lähättäs mulle gudin myöstärin [kudinmalli] mulla on semmonen väävi päälä enkä saa mistään myöstäriä jos sopis kuin en mie joutanu riittamaan kuin tuli niin hopulinen lähtö. / Raittiusseurasta mie olen luopunu poijes sillä ei täälä ole yhtään raittius seura liikettä ja yksin on paha pysyä sinä sisälä kuin ei ole minkään laisia huvia eikä jotka johattaisit. Pajalaan ollan hommaamassa mutta ei siiheen taho kukkan mennä sisäle raittiuteen – raittiusseuraan. Adjö Adjö jag har skriva intte mera. / Hyvästi olkaa tervehtetty yheltä oppilaalta Föreständari ja muut opettajat. / Maria Lundholm Pajala.” Maria Lundholm till de Vylder den 5 juni 1904. NKFC.

umgänge med det övriga landet, vilket ju även av ekonomiska skäl är så nödvändigt för dem, och så låta dem känna, att Sverige verkligen är deras liksom allas vårt fosterland.”¹²⁰

V FOLKHÖGSKOLAN OCH KVINNORNA

Kvinnans plats på folkhögskolan

Kajsa Ohrlander (2005) diskuterar i sin artikel de kvinnor som studerade hantverk vid folkhögskolan och hur kvinnornas studier vid folkhögskolan positionerades i förhållande till sin tids aktuella ämne, kvinnofrågan, kvinnorörelsen och feminismen¹²¹. Hon frågar sig om den vävning och andra hantverk som kvinnor producerade omkring sekelskiftet kan ses som en del av kvinnornas frigörelse och väg mot att bli hela människor. Slutsatsen av hantverksstudien är att hantverk stärkte kvinnors självkänsla och förmågor. Med hjälp av hantverk tog de också upp utrymmen som var prestigefyllda i allmänhetens ögon, och de fick också inkomster från sålda arbeten.¹²² Under missväxtåren vintern 1902–1903 tjänade även elever vid Tornedalens folkhögskola och andra lokala kvinnor pengar på hantverk, som Elisabeth de Vylder förmedlade vidare för att säljas i Stockholm.¹²³

Ohrlander menar att kvinnornas folkhögskola var en del av kvinnorörelsens krav på utbildning av flickor och ett steg mot att verka i offentligheten. En förutsättning för feminism är att kvinnor börjar uppleva sig som ett ”vi”. I början av seklet var dock den viktigare identitetsskapande faktorn den sociala klassen; arbetarrörelsen och den borgerliga kvinnorörelsen hade sina egna organisationer. Det fanns ingen egen rörelse för bondkvinnor. Särskilt på den borgerliga sidan motiverade Fredrika Bremer-förbundet kravet på jämställdhet, inte med rätten till något, utan med det goda och speciella som kvinnor redan besatt tack vare moderskapet. Kvinnan skulle alltså med sina egna dygder bevisa att hon var medborgare. Enligt Ohrlander är detta det arbete som utfördes av kvinnornas folkhögskola.¹²⁴

I Sverige i slutet av 1800-talet började kvinnor ta plats i det offentliga livet. Redan 1880 var majoriteten av lärarna i små- och folkskolor kvinnor, från 1870 till 1880 fördubblades antalet kvinnliga sjuksköterskor och inom detaljhandeln tredubblades antalet kvinnor. Kvinnor arbetade också i telefonväxlar, i postens tjänst och som egenföretagare.¹²⁵ Också vid Tornedalens folkhögskola ställdes man inför en föränderlig värld där en kvinnas status och plats omvärderades.

Folkhögskolan var som utgångspunkt emanciperande; där fanns det en framträdande plats för kvinnor. När de Vyliders inledde sin verksamhet på Tornedalens folkhögskola var de där som ett par. När man läser samtida texter och historieskrivningar verkar det till och med som om Elisabeth

¹²⁰ Bergfors & Neander 1928, 139–140.

¹²¹ Redan 1899 nämnde Ludvig de Vylder ordet feminism när han berättade om sin föreläsning om kvinnors historia. Enligt hans världsåskådning var feminismen ett av den moderna tidens kulturella fenomen. “[...] hör förresten till min världsåskådning att se feminism i en hel del modärna kulturföreteelser.” Ludvig de Vylder till Maria de Vylder-Ribbing 4.4.1899.

¹²² Ohrlander 2005, 8–9.

¹²³ Marcusdotter & Sallnäs 2006, 30.

¹²⁴ Ohrlander 2005, 12–13, 19.

¹²⁵ Gunhild Kyles (1972) verk *Svensk flickskola under 1800-talet* citerar Ohrlander 2005, 16.

de Vylder hade en synligare roll i folkhögskolegemenskapen än sin man. Men i folkhögskolans 25-årsjubileumstal som publicerades i folkhögskolornas nationella tidskrift nämnde landshövding Malm häradslandshövding G. Kronlund, skolans första direktör Ludv. de Vylder samt dennes hustru som initiativtagarna och de bärande krafterna bakom verksamheten¹²⁶. I den nationella svenska offentligheten var alltså Elisabeth de Vylder inte känd, hon nämndes inte vid sitt namn!

Vid Ylitornios folkhögskolas konstituerande möte, nästan ett kvarts sekel efter grundandet av Tornedalens folkhögskola, var 20 personer närvarande, varav 13 var kvinnor. Nästan två tredjedelar av förstaårseleverna i Ylitornio var kvinnor.¹²⁷

Vid Tornedalens folkhögskola sågs kvinnan inledningsvis som en varelse som uppfyllde sin kvinnlighet i enlighet med den borgerliga kvinnorörelsens perspektiv. Kvinnans plats var i hemmet, antingen som familjemoder eller som "samhällsmoder". I årsboken från 1902 skrev Elisabeth de Vylder under rubriken "*Ur frågelådan*" om unga flickor och deras uppgift i livet. Flickornas allmänna önskan, sade hon, var att göra något bra i denna värld. Om du ville eftersträva något särskilt stort kunde du utbilda dig till lärare, missionär, sjuksköterska eller något liknande, men kvinnans viktigaste uppgift var att bygga och vårda den mest älskade platsen i världen, dvs. hemmet, oavsett om arbetet där skedde i egenskap av mor, husfru, dotter eller tjänstefolk. Enligt Elisabeth de Vylder för arbetet mannen bort från hemmet. Kvinnans arbete förde henne däremot inåt, in i hemmet.¹²⁸

Hushållsarbetet var kvinnornas värld. Samma repetitiva arbete, för vilket man fick lite tack och som var osynligt, kunde kännas tröttsamt. Elisabeth de Vylder uppmanade till att inte vara bitter, utan att låta ett gott humör och glädje vara med i vardagliga syslor för att så frön till framtida lyckliga hem för lyckliga människor. Att bygga ett gott hem var att också bygga ett fosterland – det gemensamma stora hemmet. På så vis kunde också en kvinna sist och slutligen arbeta utåt, för fosterlandets – nationens – bästa.

På folkhögskolans 25-årsjubileum berömde landshövding Malm folkhögskolans förmåga att fördjupa elevernas känsla för hem och fosterland. Enligt honom var kvinnor till sin natur ägnade för hemmets värld, även om moderniteten tillät dem att verka också utanför denna. "Den unga kvinnan [på folkhögskolan] får även hon sin förberedelse för att ta sitt numera ofrånkomliga ansvar i fråga om det allmänna livets krav, hon får lära sig att inom det husliga livet tillvarata alla möjligheter, och hon får, ska vi hoppas, lära sig att skapa ett verkligt hem samt att vara den hemmets värmande och livgivande ande, vartill hon av naturen är ägnad."¹²⁹

Läroämnen och förebilder för kvinnor

Kvinnor undervisades delvis i samma allmänbildande ämnen som män. Dock var till exempel samhällskunskapskursen kortare eftersom det ansågs att kvinnor inte behövde ta ansvar i samhällsrelaterade frågor på samma sätt som män. I stället fick kvinnor lära sig hälsokunskap som ett

¹²⁶ Talet publicerades av Tidskrift för svensk folkhögskola 1925: 2; en något annorlunda version av samma tal Minnesskrift 1924.

¹²⁷ Hannu Mustakallio 1994, 47, 51.

¹²⁸ "Mannens arbete är *utåt* – kvinnans *inåt*." Tornedalens elevförbunds årsskrift 1902.

¹²⁹ Minnesskrift 1924, s. 4.

särskilt ämne. I början fanns det många sjuka elever i alla kurser vid Tornedalens folkhögskola. Under en viss vinterkurs var det endast en femtedel av eleverna som inte haft tuberkulos.¹³⁰

Att skolan var modern framgår även av att kvinnorna studerade anatomi, fysiologi, "kvinnohygien", sexualhygien, sjukvård samt barnomsorg och barnuppfostran.¹³¹ Elisabeth de Vylder erinrade själv om att dessa ämnen ännu inte hade anammats som skolämnen någonstans¹³². Undervisningen vid Tornedalens folkhögskola var mycket modern. Hösten 1905 hade till exempel föreståndare Ludvig de Vylder varit i Haparanda för ett lärarmöte för att prata om lärarnas skyldighet att tillhandahålla sexualrådgivning¹³³.

Kvinnor och män var uppdelade också under gymnastiken. Kvinnorna arbetade i skiftgrupper i skolköket, där mat tillreddes för hela skolan. På samma sätt lärdes ladugårds- och mejeriarbete ut genom att göra.¹³⁴

Sång var ett ämne som verkar ha varit av särskilt stor betydelse för de kvinnliga eleverna. Elisabeth de Vylder fick något av den tidigaste återkopplingen om sin undervisning av Inga Pettersson, som i augusti 1902 skrev: "Många kära hälsningar till lärare och alla flickor som är vid skolan och sjunger sina glada sånger"¹³⁵. Förutom fosterländska sånger lärde Elisabeth de Vylder bland annat ut Tegnérns barnsånger och sånger kopplade till årstiderna, i synnerhet till våren. Tecken på vårens ankomst fick en annan folkskoleflicka att minnas sin tid i skolan: "Ja, det syns om sommaren vore snart här med alla sina kransar, det minns jag så ofta när vi sjöng där på stranden, vad det var roligt! Ofta sjunger jag dessa sånger när jag sitter i ensamhet och tänker på förra vintern, hur det var roligt då man fick lära vackra sånger, som jag aldrig glömmer under hela min livstid, vore det äfven lång. Nu då jag tänker, att nya elever får lära sig nya sånger, då ville jag och vara med att lära ännu mera sånger"¹³⁶.

Kvinnorna var uppenbarligen villiga att också lära sig frågor av allmänt intresse och sökte ofta till den andra årskursen. Vintern åren 1913–1914 bestod den andra årskursen endast av sex kvinnliga elever.

När lanthushållsskolans verksamhet inleddes 1913 definierades skolans roll på följande sätt: "Lanthushållsskolans uppgift är att väcka och stärka intresset för de sysslor, som är möjliga att utföra på en bondgård. Framför allt bör man lägga vikt vid att eleverna få en inblick i hur ett lanthushåll bör ordnas för att på bästa sätt kunna tillgodogöra sig de produkter en bondgård lämnar." Dessutom var ett mål att väcka intresset för trädgårdsarbete bland Tornedalens blivande hemmafruar.¹³⁷

Undervisningen, som varade mindre än sex månader, började i maj efter att folkhögskolekursen avslutats och fortsatte på hösten tills den nya folkhögskolekursen kom till folkhögskolan.

¹³⁰ de Vylder 1957.

¹³¹ Marcusdotter 2006, 36.

¹³² de Vylder 1950.

¹³³ Ludvig de Vylder till Maria de Vylder-Ribbing 25.11.1905.

¹³⁴ Marcusdotter & Sallnäs 2006.

¹³⁵ Inga Pettersson till Elisabeth de Vylder 2.8.1902. NKFC.

¹³⁶ Amanda La[a]kso till Elisabeth de Vylder 23.4.1904. NKFC.

¹³⁷ Redogörelse 1911–1914.

Undervisning gavs ”i alla i ett hem förekommande sysslor, såsom matlagning, bakning, tillvaratagande av slakt, husdjurs- och trädgårdsskötsel, konservering, sömnad och vävnad, hälso- och sjukvårdslära samt barnavård, räkning och bokföring”¹³⁸. Utöver räkning tillhandahöll Tornedalens lanthushållsskola också undervisning i ett annat ämne som inte var obligatoriskt i landets andra lanthushållsskolor. Ämnet var svenska. ”För Matarengiskolan har det dock varit nödvändigt att bereda undervisningen även i dessa ämnen, därför att eleverna, som oftast komma från den s. k. ’finnbygden’, däri ha mycket bristfälliga kunskaper”, konstaterade föreståndarinnan Anny Carlström i 25-årsjubileumsboken.¹³⁹

Utöver studier i skolämnen och praktiskt arbete ordnades det i lanthushållsskolan också sångstunder, samkväm, lekvällar, utflykter och föreläsningar. I slutet av den sex månader långa kursen hoppades man att unga kvinnor fulla av arbetsglädje och hopp skulle återvända till sina hemtrakter och arbeta för ett lyckligt och gott hem. Kvinnornas viktigaste uppgift var att ta hand om och uppfostra framtida generationer till duktiga, goda och ansvarsfulla människor, nyttiga medborgare i det svenska samhället.¹⁴⁰

Förebilderna för de unga kvinnor som gick på folkhögskolan var också hela tiden andra kvinnor. Föreståndarna för folkhögskolekursen var dock män, liksom huvudsakligen lärarna i allmänbildande ämnen. De biträdande lärarna kunde dock vara kvinnor med akademisk utbildning. Föreståndarinnor för lanthushållsskolan var kvinnor. Även hushållslärare och lärarna i kvinnligt hantverk var kvinnor. En del av kvinnorna var ogifta, några gifte sig med manliga lärare.

Under de första tolv åren var Elisabeth de Vylder modergestalt för hela Tornedalens folkhögskola. Hon var ett exempel på en effektiv kvinna med många specialiteter som kombinerade karriär och familjeliv. Hon sjöng, spelade och ackompanjerade under alla gemensamma sångstunder, hon undervisade i hantverk, hälsokunskap, gymnastik, hon arbetade som sin makes sekreterare, hon organiserade försäljningen av elevarbeten i Stockholm – och födde fem barn under sin tid vid Tornedalens folkhögskola.

VI KVINNOR PÅ TORNEDALENS FOLKHÖGSKOLA 1899–1958

Undersökningens skede och kvinnornas bakgrund

Vid min undersökning av vad som hände med kvinnor på och efter folkhögskolan började jag med att göra en förteckning över kvinnor i alla årskurser. För att göra det lättare att inkludera information om deras liv efter folkhögskolan och analysera den gjorde jag sedan en alfabetisk förteckning över kvinnorna. Den tredje statistiska indelningen gjorde jag per by, men räknade bara hur många kvinnor som kom från vilken by.

Mellan 1899 och 1958 gick sammanlagt 2 366 flickor i folkhögskolan. De flesta av dem var lite under eller lite över 20 år när de gick i skolan. Det förekom även äldre elever, några var till och med över 30. 683, dvs. 28,9 %, av flickorna gick endast en sommarkurs. 51,9 % gick endast en

¹³⁸ Medlemsblad 1937, 12.

¹³⁹ Minnesskrift 1924, 87–88.

¹⁴⁰ Minnesskrift 1924, 88.

vinterkurs. En vinterkurs och lanthushållsskolan före eller efter den gick 4,7 % på. En av tio gick två vinterkurser. Endast 14 flickor deltog i två vinterkurser och en lanthushållsskola, eller 0,6 % av samplet. Tre vinterkurser genomfördes av 0,8 % av eleverna. En flicka kom till den första vinterkursen i början av 1950-talet i 16–17 års ålder. Hon gick totalt fem vinterkurser och hamnade på Östersunds sjuksköterskeskola. En annan kom till lanthushållsskolan våren 1947 och gick sedan på folkhögskolan i fyra vintrar och hamnade på en sjuksköterskeskola i Gävle.

Läsåret 1919–1920 gick två flickor från Kuivakangas också i lantmannaskolan som huvudsakligen riktade sig till män. På samma sätt gick två flickor från Överkalix i lantmannaskolan vintern 1947.

Information om de unga kvinnornas liv efter folkhögskolan (yrkesval, utbildning, arbetsliv, bostadsort) har jag i huvudsakligen fått från elevförbundets tidning från åren 1902, 1916–1919 och 1937–1958. Hösten 2021 frågade jag dessutom om kvinnornas öden i cirka tjugo Facebookgrupper som nådde tornedalingar. Min Facebook-förfrågan var på svenska och meänkieli.¹⁴¹ Flera personer kontaktade mig för att berätta att deras mamma gått på folkhögskolan, men efter att ha ställt flera uppföljande frågor fick jag inte längre någon kontakt med personen i fråga. Med hjälp av en webbenkät kunde jag dock bekräfta tanken att ”till folkhögskolan kom man från en viss sorts familj”. Å andra sidan kunde människor som jag fick kontakt med via Facebook erbjuda ”kött på benen” när de berättade om sina släktingar som gått på folkhögskolan.

Information har också hittats med hjälp av andra privatpersoner. De har vänligen gått igenom elevförteckningen och lagt till information om olika livsöden bland kvinnor de känt. I någon mån hittades också information i annan litteratur, i folkhögskolans jubileumspublikationer och i breven från tidigare elever till rektorsparet de Vylder. De som rapporterade om kvinnornas öden hösten 2021 var oftast barn till kvinnor som gått i folkhögskolan, eller så hade kvinnorna varit deras mor- eller farmödrar. Jag frågade dem också om vilket språk som kvinnan som gått på folkhögskolan använt. Alla svarade att mamman som lärt sig svenska redan i folkskolan och sedan gått folkhögskolan pratade finska med sin make men alltid svenska med barnen. En man som tog kontakt var uppenbarligen rädd för att informationen skulle bli offentlig och berättade inte något annat om sin mamma än att hon hade gått på folkhögskolan.

Flera kvinnor som gick på folkhögskolan mellan 1899 och 1958 lever fortfarande. Jag gjorde dock inget för att hitta och intervju dem i någon större utsträckning, dels för att endast en kort tid hade avsatts för att genomföra undersökningen, men också för att kvinnorna redan uppnått en hög ålder.

¹⁴¹ Vet du någon kvinna som gått Tornedalens folkhögskola mellan åren 1899–1958, **vad har hänt med henne efter skolan?** Jag håller på att skriva en utredning till Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset om bl a dessa kvinnor. Svara inte här utan skriv pm eller helst ta kontakt via min e-post: förnamn.efternamn@telia.com. All information används bara i forskningssyfte. Tiäks kethän vaimoa joka olis käyny Mataringin opiston vuositten 1899–1958 aikana? Tiäks mitä sille kävi koulun jälkin? Kirjota mulle mieluumsti e-postia: etunimi.sukunimi@telia.com. Mie tehen ja tutkin noita vaimoja Tottuus- ja sovintokomisuiin laskhuun. Kaikki tieto tullee vain tutkimuksen käyttöön. Dela gärna! Levitä mielehään!

Om mer än hälften, dvs. 1 465 kvinnor, fanns det ingen information. En delförklaring är att elevförbundets tidskrift inte publicerades under 27 år, från 1903 till 1915 och från 1922 till 1937. Å andra sidan kan det faktum att en kvinna inte rapporterade något till elevförbundets tidning avslöja mycket. Identifieringen med folkhögskolegemenskapen kanske inte var särskilt stark, eller så kanske det "inte fanns något att berätta". Till den gemensamma folkhögskoletidningen skickade man kanske information om att man på något vis gjort framsteg i livet på den väg som folkhögskolan stakat ut. För dem som det fanns information om gällde anteckningarna äktenskap eller förlovning, studieplats, arbetsplats och bostadsort. Baserat på var maken bodde antog jag att även kvinnan flyttade till samma ort. Det rörde sig främst om byar i Tornedalen.

Namn

Jag hämtade mina uppgifter från folkhögskolans egna arkiv, främst från årsberättelserna. Elevförteckningar publicerades också i elevförbundets medlemstidning. Informationen hade tydligt registrerats av svensktalande personal. Detta påverkade namnen på eleverna och på de byar som de kom ifrån. Stavningen av finska namn och orter var skakig, ofta skrevs namnet på grundval av svenskt uttal. Till exempel blev Laakso till Lakso, Yrjö till Urje, Lantto till Lantho, Lind till Lindh, Lomakka till Lomacka, Kaarle till Karle, Helli till Helly, Anni till Annie, Törmä till Törme. Troligtvis följde det felstavade namnet flickan i någon utsträckning genom hela livet.

Namnlistan berättar även vilka de mest populära namnen var under olika tider och om viljan att ge flickor svenska namn. Det var lättare att välja ett svenskt förnamn än att också byta efternamn. Flickornas andra eller tredje namn var ofta svenskklingande. Det överlägset vanligaste mellannamnet under perioden i fråga var Ingeborg. Andra motsvarande var Ingegerd, Frideborg, Gunborg, Valborg, Anneborg, Torborg, Angelika, Sigrid, Ragnhild, Signhild, Magnhild. Största delen av de som bar dessa namn kom från finska byar och deras efternamn var finska. Ester Cullblom lyfter fram en viktig försvenskningssaspekt vad gäller namn. De finska kvinnor hon studerat, som ursprungligen hade kommit för att bli pigor, gifte sig med svenska män och gav sina barn svenska förnamn. Barnen skulle alltså i första hand växa upp till att bli svenskar. De skulle etniskt sett bli en del av sin fars grupp. Samma trend kan observeras bland kvinnor som gick på folkhögskolan; namnet signalerade att man tillhörde den svenska nationen.

Folkhögskolans elever bytte efter sin skoltid i viss mån efternamn. Under den tid som studerades försvenskade sex av kvinnorna sina namn. Av dessa var två elever i den första folkhögskolekursen, en från 1940 till 1941 och tre från slutet av 1940-talet. Att ändra efternamnet var ett kraftfullt val och beseglade assimileringen. I materialet gällde ändringarna följande namn: Rovapää blev till Rudbäck, Lehtipalo till Lövmärk, Juntti till Jengvall, Frankkila till Fardelius, Lantto till Lundhamn, Kyrö till Kastrén och Alapää till Widehall.

För att ange elevernas hemtrakter användes den svenska och den finska formen om vartannat, som till exempel Vitsaniemi och Risudden. Jarhois stod alltid i sin svenska form och inte i den finska formen Jarhoinen, liksom Kardis, inte Kaartinen.

Bygder och byar

Tornedalens folkhögskola var alltså tänkt att nå ungdomar i Norrbottens finska befolkning – och att försvenska dem. När man tittar på kvinnornas bostadsorter kan man se att folkhögskolan

nådde nästan alla byar i Torne och Kalix älvdalar, det vill säga byar i både finsk- och svenskspråkiga trakter. Det fanns elever från nästan 350 byar. Dessutom fanns det också enskilda elever som kom utifrån länet från olika delar av Sverige. Från Finland kom fyra flickor till folkhögskolan från Alkkula, på andra sidan gränsälven.

Flest elever kom från Övertorneå kommun. Matarengi, Kuivakangas, Juoksengi, Tärendö, Haapakylä och Kukkola var de byar som klart flest elever kom ifrån. Mer än 20 elever kom också från Erkkeikki, Haparanda, Koivukylä, Jarhois, Junosuando, Jänkisjärvi, (Neder)kalix, Kiruna, Korpikå, Korpilombolo, Kukkola, Luppjo, Nikkala, Pajala, Pello, Sattajärvi, Seskarön, Soukolojärvi och Vitsaniemi. Antalen är inte helt jämförbara, eftersom det som elevernas hemorter under vissa år endast angavs församlingar, dock vanligtvis både församlingen och byn.

Eleverna från svenskspråkiga samhällen kom till största delen från staden Haparanda (33 kvinnor) och gruvsamhällena Gällivare kyrkby (10), Malmberget (12), Koskullskulle (15) och Kiruna (32). Också eleverna från Kalix älvdal och från områden söder om Kalix hade svenska som modersmål. Varje år kom ett betydande antal kvinnliga elever från Överkalix byar.

Språk

För jubileumspublikationen 1924 sammanställdes statistik över eleverna baserat på om de kom från en finsk- eller svenskspråkig bygd. Mitt antagande är att en person från en finskspråkig bygd också var finskspråkig. Statistiken presenterades också per femårsperiod, uppdelad efter kön. Under femårsperioden 1899–1904 utgjorde kvinnor från finskspråkig bygd nästan 90 % av alla kvinnor. Under de kommande fem åren stod finskspråkiga kvinnor för 68 % av alla kvinnor, under följande femårsperioder 61 % och 74 %. Under den senaste perioden 1919–1924 var 83 % av alla kvinnor finskspråkiga.¹⁴²

En stor del av kvinnorna kom alltså från finskspråkiga hem och använde finska hemma och i sin hemby. De flesta av dem hade dock gått i en svenskspråkig folkskola. Varje kurs hade alltid ett visst antal personer som enbart talade svenska. Antalet enspråkigt svenska minskade dock efter andra världskriget. Det verkar som att ju fler av flickorna som kom till skolan och redan kunde svenska, desto färre elever behövdes från svenskspråkig bygd. De kunde också söka sig till andra folkhögskolor i Norrbotten, då en folkhögskola hade grundats i Kalix 1939 och i Malmberget hösten 1954.

Hur vågade man?

Att inleda studier vid Tornedalens folkhögskola var förmodligen inte något man skulle kunna kalla för en barnlek. Man kunde börja på skolan vid 16 års ålder. En flicka i den åldern var redan ganska nödvändig som arbetskraft på bondgårdarna. Ett år vid folkhögskolan krävde ett visst välstånd, men också en slags folkhögskolemedvetenhet. Flickorna som gått på folkhögskolan och sedan kom tillbaka till byn kunde också orsaka förvåning med sina nya vanor.

I Kerstin Tuomas Larssons bok *Hjärntvättarresan* drömmer huvudpersonen Elvi om att komma in på folkhögskolan. Johanna, en bybo i Elvis mors ålder, har gått på folkhögskolan och lärt sig mycket där som andra i byn inte kan. Johanna säger rakt ut om vad hon tycker om saker, hon är

¹⁴² Minnesskrift 1924, 126–127.

självsäker, lång, slank och har vackert kortklippt hår. Elvi undrar varför Johanna bara har några få barn jämfört med Elvis mamma, och ser ut som att graviditeterna inte har lämnat några spår alls på kroppen. Johanna besöker inte bönemöten. Det skvallras om att hon försöker framstå som bättre än alla andra bara för att hon gått på folkhögskolan. För Elvi är Johanna en förebild från samma by, och därför vill hon också gå på folkhögskolan.¹⁴³

Tuomas Larsson framhöll det som börjar framgå också i denna studie. Även om man kom till Tornedalens folkhögskola från många stora och små byar, nära och långt bort från folkhögskolan, behövdes det ofta en förebild eller en vän eller släkting för att resan till folkhögskolan skulle ta sin början. Två flickor i ungefär samma ålder som kom från samma by för att börja i samma årskurs visar att man for till skolan tillsammans. Av sin vän fick man stöd och styrka i den nya livsfasen. Sådana här kompispar fanns i så gott som varje årskurs. Senare, på 1940- och 1950-talet, när flickor åkte till exempelvis Stockholm för att bli sjukvårdsbiträde, åkte de också ut i ”stora världen” tillsammans med en vän. Man kunde också söka sig till vidareutbildning tillsammans med en kompis.

En alfabetisk lista över eleverna avslöjar – och Facebook-enkäten bekräftar – att det förekom ett slags folkhögskolefamiljer eller -släkter. När ens mamma, moster eller faster, kusiner eller syskon gått på folkhögskolan var det enkelt och en självklarhet att själv göra det. ”Folkhögskolefamiljer” med två systrar fanns i nästan varje by. Större ”folkhögskolesläkter” kunde jag rekonstruera i flera byar, bland annat i Risudden, Vuomajärvi, Kuivakangas, Tärendö, Erkheikki, Kurkkio, Lovikka, Nikkala och Sattajärvi.

Exempelfamilj¹⁴⁴

Exempelvis i familjen Aaro med sex barn i byn Erkheikki, var det den äldsta sonen Frans som var den första att gå på folkhögskolan. Han var 11 år äldre än nästa barn, Fanny. Han blev familjens förmyndare när fadern dog då Frans var 30 år gammal. Modern hade dött redan nio år tidigare.¹⁴⁵ Dottern Fanny gick i lanthushållsskolan sommaren 1928 och 1930, Edla sommaren 1934, Maria (Maja) sommaren 1935 och Elsa sommaren 1938.

Maja gifte sig med en bonde från en grannby och tog hand om hemmet och korna tills man satte bort dem 1967. Fanny gifte sig i Kuivakangas efter sin utbildning i lanthushållsskolan och fick nio barn. Hon dog efter att ha fött sitt sista barn. Elsa arbetade efter skolan ett år i Malmberget och flyttade sedan till Danderyd och Solna nära Stockholm i oktober 1941. Hon arbetade troligtvis som sjukvårdsbiträde. Hon var ogift och hade inga barn. Edla arbetade inledningsvis i Malmberget och Gällivare ett tag, tills också hon flyttade till Stockholmsregionen för att arbeta vid ett sjukhus som vårdbiträde. Där var hon gift i 20 år, men hade inga barn. Fotoalbumen som Edla och Elsa lämnat efter sig innehåller många arbetsrelaterade fotografier tagna på sjukhuset. Syskonen tillbringade mycket tid tillsammans, de reste i hemlandet och i Europa. De hade en mer elegant klädstil än de syskon som stannade i norr. Fotoalbumen innehåller också många bilder från olika fester.

¹⁴³ Tuomas Larsson 2017.

¹⁴⁴ Informationen och tillstånd att publicera har jag fått från Fanny Norbergs barnbarn Mikaela Omarm. E-postmeddelanden i författarens ägo.

¹⁴⁵ Det fanns egentligen nio barn, men tre hade dött som små.

I Aaros familjehem i Auma-aho förvarades Erkheikkis JUF-avdelnings¹⁴⁶ bibliotek. Frans läste mycket och tog hand om biblioteket. Böckerna i biblioteket var huvudsakligen på svenska. I hemmet talade föräldrarna finska med sina barn. Pappan Oskar behövde sin son, som studerade på folkhögskolan, för att arbeta på hemgården över sommaren och skrev en ”arbetslovsbegäran” på finska. Brevet hade också översatts till svenska¹⁴⁷ för att man på folkhögskolan skulle förstå vad begäran handlade om. Barnen gick folkskolan på svenska. Studierna vid folkhögskolan stärkte bara det svenska språket. Fannys brev som hon skickade hem 1928 och 1930 var skrivna på svenska. Fannys och hennes make Unos modersmål i Kuivakangas var dock finska, och finska var även deras barns modersmål. Fanny kunde inte skriva finska, eftersom hon i skolan lärt sig skriva på svenska, vilket syskonen blev ganska skickliga på.

Det framgår tydligt av Fannys brev hem under den första folkhögskolesommaren 1928 att hon kommit att notera närheten till riksgränsen, där bland annat järnvägen var central. Hon hade redan gripits av en smula patriotisk stolthet: ”vad det är vacker utsik [utsikt] från mitt fönster först är det järnvägen sen älv och holmen sen Finland med sina höga berg även där ser jag järnvägen [...]. Så konstigt att tänka att när man går på andra sidan älven så är man i Finland. Hörs ända till rummet när den pipar från andra sidan älven. Men o så ståtlig Sveriges tåg går, mycke ståtligare än Finlands.”¹⁴⁸ Fanny berättade också för hemmet att hon gjort nyponkräm till efterrätt, tagit hand om kycklingar, sytt en skjorta och börjat väva på vävstol. Man hade besökt biografen för att lyssna på en föreläsning om kvinnlig rösträtt. Fanny nämnde att föreläsaren var en politiskt högerinriktad kvinna¹⁴⁹. Senare samma sommar hade hon också deltagit i ett av Frälsningsarméns möten som även det hölls på biografen. Efter mötet hade det hållits dans i samma utrymme¹⁵⁰, men Fanny hade inte deltagit.¹⁵¹

Förutom de syskon som nämns ovan fanns det en något yngre kvinna som heter Aaro på listan över kvinnliga elever. Det är mycket sannolikt att hon hörde till samma släkt.

Vad hände efter tiden i folkhögskolan?

Redan vid omnämmandet av syskonen Aaro hänvisade jag till deras livsöden efter folkhögskoletiden. En viktig fråga i förhållande till assimileringen var huruvida kvinnorna stannade på sina hemorter eller om de flyttade vidare söderut, ”till Sverige”. Jag minns själv mycket väl hur jag som finländare bosatt i Matarengi flyttade till Mellansel för att studera till kontor. När jag klev på bussen till Kalix betalade jag för min resa och pratade med chauffören på finska, men efter bussbytet i Kalix började språket förändras och på Luleå station befann jag mig redan i en annan språkmiljö. Jag hade åkt till ”Sverige” igen, där mina finska språkkunskaper inte hade något värde.

Jag gick igenom de kvinnliga eleverna från åren 1899–1958 och bedömde baserat på informationen jag fått om dem vem som åkte till ”Sverige”. De som flyttade till Luleå-

¹⁴⁶ Jordbrukare Ungdomens Förbund.

¹⁴⁷ Av den flytande handstilen att döma kunde brevet ha översatts av en lärare på Erkheikki skola.

¹⁴⁸ Fanny Aaros brev hem den 11 juni 1928. En kopia finns i författarens ägo.

¹⁴⁹ ”En högerkvinna”.

¹⁵⁰ ”Bal”.

¹⁵¹ Fanny Aaros brev hem i juli 1928. En kopia finns i författarens ägo.

Bodenregionen och längre söderut stod för cirka 22 % av alla kvinnor för vilka det fanns någon information.

Många elever på folkhögskolan hittade en make på skolan. Om makens hem låg i en finsk by bosatte sig familjen sannolikt på hemgården. Som jag konstaterade i början av denna rapport är det omöjligt att fastställa exakt hur många som stannade kvar och hur många som for i väg. Som i exemplet med familjen Aaro blev en del av de som gått folkhögskola kvar och en del flyttade. I det exemplet blev de som stannade kvar i området tvåspråkiga, och ingenting kan sägas säkert om huruvida modersmålet upprätthölls hos dem som flyttade. I Stockholm var man dock tvungen att klara sig på svenska.

Enligt skolans mål var det inte meningen att flickorna i lanthushållsskolan skulle flytta, utan att de utrustade med moderna kunskaper och färdigheter skulle återvända till sin hemgård eller på annat sätt till sin hemregion. Ungefär en tredjedel av flickorna som gick på folkhögskolan uppmanades i alla fall inte att flytta från området. Dock utgick man från att de kunde tala, skriva och läsa på svenska.

Flickorna som gått flera årskurser visste vilken yrkeskarriär de ville ha. I sådana fall gav folkhögskolan dem förkunskaper för att exempelvis söka sig till en sjuksköterskeutbildning. Innan en andra årskurs etablerades vid Tornedalens folkhögskola sökte sig flickorna till Sunderbys [tidigare Boden] folkhögskola. Det tredje året kunde också genomföras vid Kalix folkhögskola.

Nedan har jag delat upp uppgifter efter yrkessektor om kvinnornas roll i arbetslivet efter skolan.

Emigranter

Migration till framför allt Amerika var aktuellt i början av seklet. Ämnet diskuterades också på folkhögskolans föreläsningar. Bland migranterna fanns före detta folkhögskoleelever, och även kvinnor migrerade. Materialet omfattar 21 kvinnor som lämnade landet för att bli emigranter, en via England till Bahamas och resten till USA. Av de 18 kvinnorna i folkhögskolans första årskurs åkte så många som fem till Amerika. Det finns ingen information om hur långa vistelserna var. Från följande årskurs åkte tre kvinnliga elever till Amerika. Ytterligare sju kvinnor emigrerade från samma årtiondes kurser. Två av eleverna från läsåret 1913–1914 emigrerade. Ytterligare två kvinnor lämnade kurserna i mitten av 30-talet för att emigrera. För de flesta finns det ingen information om vad de gjorde i Amerika. En var hemhjälp i en engelsk familj i Chicago, en i Hollywood som kammarjungfru till skådespelaren William Powells fru, en var bland annat direktör Axel Wenner-Grens privata sekreterare.

Två kvinnor gifte sig med finländare och flyttade till Finland, en flyttade till Norge.

Arbetsstugor och internat

Tornedalens folkhögskola och Norrbottens arbetsstugor ingick i metasystemet bakom utbildningen. Barnen som bodde i arbetsstugorna under terminerna kom från mer avlägsna byar och fattiga familjer. De gick i skolan från arbetsstugorna. Förutom läxor utfördes olika sysslor på arbetsstugorna. Arbetsstugornas språk var svenska.

Den grupp kvinnor som har gått på Tornedalens folkhögskola visar hur nära kopplingen mellan folkhögskolan och arbetsstugorna var. Samtidigt vittnar det också om styrkan i folkhögskolans försvenskingsarbete. På arbetsstugorna måste man kunna tala, läsa och skriva svenska, och där skulle man anordna svenska fester eller åtminstone fira jul på det svenska sättet. Minst 28 kvinnor som gått på folkhögskolan var i arbetsstugornas tjänst under olika lång tid.¹⁵²

Som arbetsstugornas föreståndarinnor eller biträdande föreståndarinnor verkade sjutton kvinnor: Anna Ahl och Svea Nilsson från Överkalix vid Teurajärvi respektive Pålkems arbetsstuga, Anna Alatalo från Saivomuotka vid Teurajärvi arbetsstuga, Tora Zakarisson från Övre Soppero i Pajala, Anna Alexandersson från Koivukylä vid Karungi, Hietaniemi och Pello arbetsstugor, syskonen Alida Antti och Laila Antti från Matarengi vid Muodoslompolo och Svansteins respektive Nattavaara, Muodoslombolo och Arjeplogs arbetsstugor, Ebba Petäjävaara från Soukuloavaara vid Junosuando arbetsstuga liksom även Frida Björnfot från Svanstein. Maj Rönnqvist från Muckajärvi arbetade vid Karesuandos arbetsstuga, Hulda Hemphälä från Karl Gustav vid Teurajärvi, Linnéa Kerttu från Kukkola vid Karesuando, Pålkems, Karungi, Arjeplogs och Pello arbetsstugor, Hilda Greta Iivari från Torakankorva vid Nattavaara, Karesuando, Muodoslombolo och Svansteins arbetsstugor, Göta Johansson från Korpikylä vid Svansteins och Pello arbetsstugor, Signe Larsson från Korpilombolo vid Junosuando arbetsstuga, Maria (Majken) Mörtberg från Vitsaniemi vid Jokkmokks, Hietaniemi och Pello arbetsstugor samt Linnéa Seittu från Karungi vid Ullatti, Tärendö och Hietaniemi arbetsstugor.

Tre av föreståndarinnorna och de biträdande föreståndarinnorna hade gått i lanthushållsskola, tretton hade gått en ettårig folkhögskolekurs, en hade gått ett år i folkhögskola och lanthushållsskola och en hade gått två år i folkhögskola. Några av de kvinnor som var biträdande föreståndarinnor började i arbetsstugornas tjänst så snart de gått folkhögskolan.

Dessutom hade Vanja Ågren från Karungi planerat en karriär vid arbetsstugorna, men hon drunknade i Torneälven i juli 1914 tillsammans med sin klasskamrat och lärare. Ågren hade redan gått två vintrar vid folkhögskolan och studerade på lanthushållsskola när olyckan inträffade. I årsberättelsen beskrivs Vanja Ågrens framtidsplaner och förmågor på följande sätt: "Arbetsstuguverksamheten i Norrbotten, åt vilken hon tänkt ägna sig och för vilken hon, tack vare fru statsrådinnan von Sydows förmedling vid stipendieutdelning, redan börjat förbereda sig, hade säkerligen i henne fått en sällsynt dugande kraft"¹⁵³.

Dessutom arbetade Vanja Huhtasaari (Karungi), Rosa Johansson (Junosuando), Sigrid Jokiahö (Hietaniemi), Emmy Pekkari (Tärendö), Fanny Wilén (Skaulo), Greta Olsson (Merasjärvi), Alma Erkki (Hietaniemi) med olika uppgifter i arbetsstugorna. Om Tekla Nilsson berättades att hon "sydde på arbetsstugan" (Aareavaara).¹⁵⁴ Alma Erkki var folkskollärare och hade gått i folkhögskola i ett år, medan de andra flickorna hade gått i lanthushållsskolan i Matarengi.

Utöver arbetsstugverksamheten arbetade kvinnorna som gått på folkhögskolan i skolbarnens skolhem. Nora Arvidsson, från Äijävaara i Gällivare, var först hembiträde i rektor Carlströms familj

¹⁵² Norrbottens läns arbetsstugor. Årsredogörelser 1909–1953. Kompletterande information om placering av kvinnor som gått på folkhögskolan vid arbetsstugor har jag fått från Lindskogs (2010 och 2014) förteckningar.

¹⁵³ Redogörelse 1911–1914.

¹⁵⁴ Arbetsstugans ort inom parentes.

efter lanthushållsskolan 1937 och arbetade sedan i Morjärvs skolhem. Gunhild Jakobsson arbetade som biträde i Överkalix skolhem, Gerda Lehto som biträdande direktör för Övertorneå skolhem, Eva Niska som biträde på samma ställe. Ebba och Elmi Petäjävaara verkade som föreståndarinnor för det tillfälliga skolhemmet i Soukolojärvi. Småskollärare Helvi Kerstu arbetade i ett skolhem i Jämtland. Som ett slags skolhemsarbete kan också betraktas Elsa Björkéns (från Koivukylä) arbete i den finska barnkolonin i Grängesberg, Dalarna, från 1941 till 1942. Där hade man säkert nytta av att Björkén sannolikt var tvåspråkig.

Hjördis Kieri och Sally Mäki, som gick samma lanthushållsskolekurs 1945, arbetade tillsammans på en av Sveriges tidigaste friskolor, Viggbyholm internatskola, där nya experimentella undervisningsmetoder användes. Inga Niemi och Nanna Nybom hade börjat en kurs i att bli föreståndarinnor i internatskolor.

Vårdsektorn

Mia Carlsson¹⁵⁵, elev vid folkhögskolan under läsåret 1901–1902, bodde i Kiruna 1925, varifrån hon under sin semester höll sjukvårdskurser för Röda korset i Kalix älvdal. Hon var en av många tidigare elever vid Tornedalens folkhögskola som utbildade sig till sjuksköterskor. Mia Carlsson skrev till de Vylder om hur hon tyckte om sitt arbete och hur mycket folkhögskolan hade betytt för henne när hon sökte sig till branschen. ”Detta år har jag haft särskilt mycket att göra men jag är ändå glad och nöjd över det kall som blivit mig anförtrott och skulle inte på något sätt önska mig något annat. Detta har jag folkhögskolan och mina gamla lärare att tacka för, som väckte hos mig den tanken under mina bästa år.¹⁵⁶”

Sjuksköterskestudier var ett vanligt val bland kvinnorna i materialet. Man gick flera år i folkhögskola för att förbereda sig för sjuksköterskeskolan, eftersom intagning förutsatte studier som motsvarade realskola. Jag antar att de som inledde en sjuksköterskeutbildning tog examen och arbetade inom detta yrke. En fortsatte sina studier så att hon blev lärare på en sjuksköterskeskola. 79 kvinnor arbetade i sjuksköterskeyrket eller sjuksköterskeskolan. De flesta flyttade till Umeå, Sundsvall, Boden och Östersund för att studera. Dessutom söktes utbildning i följande kommuner: Gävle, Uppsala, Stockholm, Piteå, Örebro, Vänersborg, Västerås och Karlstad. Barnmorskor utbildades i Göteborg och diakoner i Vårsta, Härnösand. Tidsmässigt hade största delen av de som sökte sig till sjuksköterskeutbildning gått folkhögskolan under perioden mellan 1940-talets slut och mitten av 1950-talet. Ett betydande antal sökte sig även till sjuksköterskestudier under seklets första årtionde. Nästan undantagslöst stannade sjuksköterskorna på den ort där de hade fått sin utbildning. Valet att stanna främjades av att en make hade hittats på orten.

Kvinnor som flyttat från finskspråkiga trakter kunde i vårdsektorn dra nytta av sin tvåspråkighet och fungera som tolkar för finskspråkiga patienter.¹⁵⁷

Andra vårdyrken som flickorna från folkhögskolan sökte sig till inbegrep sjukvårdsbiträde, undersköterska, hemsyster, hemvårdare och barnflicka. Utbildningen ägde i allmänhet rum i

¹⁵⁵ I brevet stavar hon sitt efternamn Carlsson. Mia Carlsson från Kiruna den 5 augusti 1925 till de Vylder. NKFC.

¹⁵⁶ Mia Carlsson den 5 augusti 1925 till de Vylder. NKFC.

¹⁵⁷ Bl.a. Eila Orres e-post av den 22 oktober 2021.

av lärande på arbetsplatsen, som elev på ett sjukhus. Som nya yrken dök tandtekniker och tandsköterska upp, en flicka utbildade sig vid ett medicinpedagogiskt institut. För utbildning i tandvård sökte man sig till Stockholm.

Vårdsektorn som helhet var den överlägset största yrkessektorn som kvinnorna valde. Ungefär 16 % av alla kvinnor vars tid efter skolan är känd valde vårdsektorn.

Utbildningssektorn

Ett annat yrke som kvinnorna som gått på folkhögskolan riktade in sig på var utbildning. Haparandas småskoleseminarium hade grundats 1875, då seminariet utbildade lärare för finskspråkiga skolor. I takt med att undervisningsspråket i skolorna ändrades till svenska ägde undervisningen vid Haparandaseminariet från och med 1891 endast rum på svenska. De allra flesta som sökte till utbildningsområdet gick på just Haparandaseminariet. Ofta föregicks seminariet av en förberedande kurs¹⁵⁸. Enstaka kvinnor gick på folkskolläraryseminarium också i Sundsvall, Luleå, Murjek och Härnösand. En specialiserade sig till förskollärare vid Fröbelinstitutet i Örebro, medan en genomgick en ungdomsledarutbildning i Sigtuna. En kvinna blev vävningsslärare, en trädgårds- och hantverkslärare, och hon undervisade senare också vid Tornedalens folkhögskola. Man kunde gå seminariet på grundval av en vinterkurs, men särskilt i slutet av 1940- och 1950-talet hade de kvinnor som kom in på seminariet två års folkhögskola bakom sig.

Hembiträden

Folkhögskolan själv anställde föregående årskurs elever i till exempel skolhemmen¹⁵⁹. Det arbetade också flickor i folkhögskolans lärares och i synnerhet rektor Carlströms familjer som hembiträden. Några var hembiträden på platser som var del av metasytemet: prästgården i Tärenödö, i Boden i kyrkoherde von Ahns¹⁶⁰ familj, i lärarfamiljerna i Haapakylä, Boden, Övertorneå och i landshövdingens familj i Luleå. Många åkte till Luleå, Boden och Stockholm för att arbeta som hembiträden. Det fanns också platser för hembiträden i Uppsala, Umeå, Kiruna, Gävle och Huskvarna. När arbetet som hembiträde var beläget i hembyarna arbetade kvinnorna förmodligen i sina föräldrahem.

Kökssektorn

Vid folkhögskolan och i synnerhet lantushållsskolan förberedde man flickor för yrkena piga, kokerska, kock, kallskänka, servitör och husmor. 26 kvinnor i materialet arbetade inom denna bransch. Några flyttade till Stockholm och arbetade i kök på sjukhus och på officersmässa, men de flesta stannade i Norrbotten. Matställena och restaurangerna och sjukhusen i Luleå-trakten erbjuder arbetsplatser. Kockar och husmödrar fick också jobb på andra folkhögskolor och i skolornas skolhem. En kvinna arbetade inom skogsbruket som kocka vid en avverkningsplats. En kvinna som

¹⁵⁸ "Preparandkurs".

¹⁵⁹ "Elevhushåll".

¹⁶⁰ Pastor Johannes von Ahn var en vän av folkhögskolan och besökte Tornedalens folkhögskolas Nordiska festen redan våren 1906 i egenskap av biträde till kyrkoherden i Övertorneå församling. Ludvig de Vylder till Maria de Vylder Ribbing 22.1.1906. LTUB; Marja Mustakallio 2009, 266.

gått två år på folkhögskolan och lanthushållskolan arbetade som husa hos landshövdingen i Luleå. En kvinna var kock hos Båtskärsnäs sågverksdirektör och en var kökselev på Trollenäs slott i Skåne.

Handelssektorn och kontorsarbete

Butiksbiträde, expedit och butiksansvarig var de vanligaste yrkena inom handel. Kvantitativt sett arbetade fler kvinnor inom handelssektorn än inom utbildning. De flesta kvinnorna arbetade i butiker i sin hemtrakt, några enskilda som expedit i Stockholm. Några befordrades från butiksbiträde till butiksansvarig, en tog över en lanthandel efter sin mans död.

Även kontorsarbetare arbetade främst i sin hemtrakt. Tre kvinnor arbetade för länsstyrelsen i Luleå. De flesta av telefonisterna arbetade i Stockholm, en tog hand om den egna byns telefonväxel och en annan om Sandträsk sanatoriums telefonväxel. Dessutom skötte några kvinnor om postkontoren i byarna och några var anställda av Postbanken i Stockholm.

Andra sektorer

Det är svårt att baserat på materialet säga något bestämt om kvinnorna som arbetade inom jordbruket. Ingen som skickade information om sig själva till elevförbundets tidning uppgav att de arbetade på hemgården. Majoriteten av dem som arbetade inom jordbruket förblev alltså osynliga. Endast nio kvinnor fortsatte antingen sina jordbruksstudier eller arbetade inom jordbrukssektorn någon annanstans än hemma.

Baserat på detta material hamnade eller arbetade endast ett fåtal personer i faktiska arbetaryrken ett tag: i fabriksarbete, som städare och i tvätterier.

Det fanns bara ett fåtal hantverkare: en skräddare, en studerade "fjäderskötsel", sex arbetade som sömmerskor, en av dem hade sin egen syateljé. En av dem startade en blomsteraffär. Sex kvinnor blev frisörer.

En liten grupp före detta folkhögskoleelever arbetade inom det kreativa området. Efter att ha studerat fotografi blev en författare, en blev universitetslärare och forskare, en studerade musik och verkade som vikarie för kantorn.

För många flickor anges för livet efter folkskolan "död" och "ligger på Sandträsk sanatorium".

VII SLUTÖVERSIKT

Tornedalens folkhögskola grundades i nationalismens anda. Folkhögskolan var en del av ett nätverk som verkade i Sveriges finskspråkiga region, i bakgrunden fanns det en önskan att hjälpa missgynnade människor i regionen och ett politiskt behov av att bygga en skyddsmur mot Ryssland. Folkhögskolan hade kontakter med staten, länet, domkapitlet, arbetsstugorna, folkskolorna, Haparandaseminariet, folkskoleinspektörerna, kyrkoherdarna, länens hushållningssällskap, Centrala Nödhjälpskommittén, Stockholms Damkommitté och Uppsala rasbiologiska institut.

Källmaterialet bakom min rapport innehåller många skrifter av personalen vid folkhögskolan, som har publicerats i svenska publikationer. Lärarna var aktiva på den nationella arenan; det var viktigt

att berättat för "Sverige" vad som hände på folkhögskolan i gränsregionen, huruvida man uppnådde målen som fastställdes i söder.

Folkhögskolan lärde sina elever svenska. Det råder det ingen tvekan om. Men huruvida folkhögskolan bidrog till att det egna språket gick förlorat eller undervärderades kan jag inte säga på grundval av denna rapport. Det finns starka indikationer på att kvinnorna som gick på folkhögskolan bytte språk. Svenskan blev språket som användes i både studier, arbete och i familjen.

Folkhögskolan lärde eleverna svenska seder och traditioner som dessa ungdomar upprätthöll i sina egna liv. Det är helt klart. Till exempel skrev Anna Alatalo, elev i skolan 1937–1938 från Saivomuotka i Karesuando, i elevförbundets tidning att hon dagen före julafton bakade en prinsessbulle och en julbulle och att hon lärt sig detta i skolan.¹⁶¹ Firandet av fosterländska högtider och svenska dagen band eleverna till den svenska nationens historia och geografi.

Viktor Wikström, elev under det första läsåret, minde Elisabeth de Vylder i sin 70-årsdagsskrivelse i *Haparandabladet*: "Hennes sång- och musiklektioner samt musikstunderna i rektorsbostaden kommo våra unga hjärtan att ana en ny, för oss då okänd värld av skönhet och bärande kraft i livet."¹⁶²

Föreståndare de Vylder, påminde 1902 om att ungdomar på folkhögskolan skulle "lära känna vårt jordbruk, vår slöjd, vår sång, med ett ord: lära känna och förstå hela det andliga och materiella odlingsarbetet som föres i vårt land".¹⁶³ Men innebar kunskap om svensk kultur också att man internaliserade den och förlorade sin egen kultur? Det kan jag inte svara på. Kanske är det möjligt att folkhögskolans finskspråkiga elever inte bara blev tvåspråkiga utan också tvåkulturella.

Folkhögskolan förberedde kvinnor för att ta plats på den offentliga arenan. Kvinnorna som gått folkhögskolan återvände inte bara till hemmet för att stanna innanför dess väggar, utan deltog i föreningsaktiviteter, vidareutbildade sig efter folkhögskolan och tog plats inom olika yrkesområden. Yrkena för många av de som gått folkhögskolan hittades inom vårdsektorn eller som lärare, inom ramen för ett slags utvidgat, socialt moderskap. En egen karriär förde även med sig ekonomiskt oberoende.

Från folkhögskolan gav man sig även modigt ut för att pröva på diverse moderna fenomen. Fröbelinstitutet eller Viggbyholmska internatskolan skilde sig från den konventionella pedagogiken. Att ansöka till ett gymnastikinstitut var inte heller ett ordinärt val av studieområde. Det kollektiva Y. K.-huset (*Yrkeskvinnornas klubb*) i Stockholm som byggdes på 1930-talet representerade ett modernt arkitektoniskt och familjepolitiskt tänkande. Yrkeskvinnor erbjöds bostäder där tvätt- och matsalstjänster i samma hus tillhandahölls kvinnor som kom hem från jobbet. En av eleverna från Tornedalens folkhögskola sökte arbete här.

Efter allt detta kan jag säga att kvinnorna som gått i Tornedalens folkhögskola inte var räddhågsna av sig. De vågade fara i väg och stanna kvar. Jag har inte stött på en enda kvinna som kritiserat

¹⁶¹ Medlemsblad 1938, 6.

¹⁶² Haparandabladet 10.11.1945.

¹⁶³ Tornedalens elevförbunds Årsskrift 1902.

folkhögskolan negativt. Tvärtom kan man om många läsa att folkhögskolan var den bästa tiden i deras liv. Det är förstas vad ungdomen i bästa fall är. De som gått på folkhögskolan hade en medvetenhet om en mångsidig och flerspråkig värld. Fast visst blev det vid Tornedalens folkhögskola en självklarhet att det var på svenska man kom i kapp den moderna världen.

Folkhögskolan innebar för kvinnornas del – efter att de hade lärt sig språket – en stärkt självkänsla och mod att verka i det svenskspråkiga samhället. De områden inom utbildning och yrken som kvinnor valde krävde tvåspråkighet eller svenskspråkighet. Enligt Lars Elenius, som undersökte flyttrörelser från Övertorneå kommun mellan 1895 och 1930, var motivationen att lära sig svenska enorm eftersom man med hjälp av svenskan kunde ta del av det moderna samhället¹⁶⁴. En klar majoritet av dem som flyttade bort var kvinnor. Även kvinnor som stannade kvar i kommunen insåg att det var nödvändigt att lära sig svenska om man ville åka någon annanstans.¹⁶⁵ De kvinnor som stannade kvar i trakten upprätthöll sannolikt sina svenska språkkunskaper, eftersom dessa skulle öppna dörren om även de någon gång for ”söderut”.

Eila Orre (f. 1939), som hade gått på folkhögskolan i två år, skrev till mig från Sundsvall i oktober 2021: ”Idén att söka till folkhögskola kändes självklart. Det var enda möjligheten att få läsa vidare för oss som inte fick gå vidare från folkskola till realskola. Min största dröm var att få ta studenten, men kära far ansåg att det inte var någon mening att flickor utbildade sig, det skulle ju ändå gifta sig o få barn. Jag var yngst i familjen och skulle då självklart stanna hemma och hjälpa till i jordbruket. Att söka in på folkhögskolan var den enda chansen att göra något annat av sitt liv. [...] Att komma till Folkhögskolan var helt underbart. De flesta av oss var tvåspråkiga, hade ungefär samma uppväxt och där kände man sig likvärdig som människa. Och, vi hade fantastiskt fina lärare.”¹⁶⁶

På folkhögskolan fick Eila Orre också bekräftelse av sitt eget finska språk. Bland de andra finskspråkiga eleverna kändes deras modersmål verkligen som ett modersmål och språket kunde blomstra. I bakgrunden till denna erfarenhet fanns att man i den egna byn, i folkskolan och skolhemmet upplevt skam över språket, och därmed över hela sin existens. I stället kunde några få svenskspråkiga känna sig utelämnade på folkhögskolan, minns Eila.¹⁶⁷

Jag tror att det hos de kvinnor som for till ”Sverige” för att arbeta fanns ett slags hoppfullt perspektiv i bakgrunden till deras avresa: det språk du klarar dig med, kan bilda familj på och klara dig ekonomiskt med i framtiden – detta språk var svenska. Å andra sidan kan detta också ses som en framgångsrik assimileringspolitik.

Under hela sin verksamhet – och i synnerhet från och med 1910-talet – var Tornedalens folkhögskola beroende av det stöd som tillhandahölls av statens centralförvaltning och de regionala myndigheterna. Dessa parter, också Luleå stift, ledde folkhögskolan i den – åtminstone i början nationalistiska – riktning de önskade. När eleverna lämnade området över gränsfloden österut lockades de tillbaka med pengar. Den vanliga verksamheten vid folkhögskolan ingöt bland annat genom fosterländska fester en svensk nationalanda, som grundade sig på tanken ”ett folk,

¹⁶⁴ ”Vilken drivkraft att lära sig svenska”. Elenius 2001, 363.

¹⁶⁵ Elenius 2001, 346–347.

¹⁶⁶ Eila Orres e-post 22.10.2021. Eila har gett sitt samtycke att vara här med sitt namn.

¹⁶⁷ Eila Orres e-post den 22 oktober 2021.

ett språk, ett land”. Utöver folkhögskolans normala pedagogiska innehåll undervisades mer omfattande i svenska än på någon annan svensk folkhögskola. Svenska var normen i skolgemenskapen och blev normen även i kvinnornas liv.

Försvenskningsarbetet var bara en del av folkhögskolan. Folkhögskolerörelsens själva grundidé om att väcka ungdomar – i den här rapporten unga kvinnor – till eget tänkande och handlande måste ses som en viktig linjedragning. Men för kvinnor som gått i skolan var eget tänkande och handlande vid tidpunkten för granskningen inte detsamma som att identifiera sig med det egna språket och sedvänjorna i barndomens samhälle och att aktivt verka för dessa frågor.

Kanske man också kan tänka på kvinnor som gått på folkhögskolan och flyttat till andra delar av Sverige ur ett perspektiv av majoritet – minoritet? I boken *Kielimuurin varjosta* spekulerar författarna i att personer som ingår i majoriteten undviker att anamma en minoritetsidentitet. När de som emigrerade från Finland till Sverige hade utbildat sig i Sverige var det bästa sättet att komma vidare i karriären att dölja sin identitet och sina finska språkkunskaper.¹⁶⁸ På samma sätt ville kvinnor som talade finska i svenska Tornedalen utbilda sig i yrken och arbeta på andra håll i Sverige. Då var den bästa chansen att nå sina mål att försvenskas, att bli en del av majoriteten. I Tornedalen hade den finsktalande personen varit en del av majoriteten. Därför måste man när man for ut i världen utplåna språket och identiteten så att man kunde fortsätta att höra till majoriteten. Å andra sidan bör det noteras att en kvinna med finska som modersmål som flyttade från svenska Tornedalen hade ett språkkapital i det svenska samhället tack vare sitt modersmål, vilket hon hade nytta av. Hon behövdes som tolk för dem som hade emigrerat från Finland.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Arkivkällor

Tornedalens folkhögskolas arkiv

Redogörelse för folkhögskolekursen 1901–1902

Redogörelse för svenska Tornedalens Folkhögskoleförenings och Stiftelsen Tornedalens Folkhögskolas med tillhörande verksamhet under tiden 1 juli 1911–13 augusti 1914. Lund 1916

Redogörelser för Stiftelsen Tornedalens Folkhögskolas verksamhet 1915–1959

Nordkalottens Kultur- och forskningscentrum (NKFC)

Tornedalens Lantman- och Folkhögskola. Årsredogörelser för manliga och kvinnliga Folkhögskolekurserna samt Lantmannakurserna, 1901–1902, 1902–1903

Tornedalens elevförbundets årsskrift 1902 utgifven av Ludv. de Vylder

¹⁶⁸ Heed et al. 2020, 26.

Hälsning från Höga Norden. Skolliv i Matarengi. Redogörelse för verksamheten vid Tornedalens Lantmänna- och Folkhögskola. Avgiven på uppdrag av skolans styrelse genom Ludv. de Vylder, skolans föreståndare. = de Vylder Ludvig 1911

Brev till Ludvig och Elisabet de Vylder från skolans tidigare elever, lärare och andra. Norrbottens läns arbetsstugor. Årsredogörelser 1909–1953

Luleå tekniska universitetsbibliotek (LTUB)

Brev från Ludvig de Vylder till sin faster Maria de Vylder-Ribbing i Lund. Åren 1898–1909, kopior

Brev från Elisabeth de Vylder till Maria de Vylder-Ribbing i Lund. Åren 1897–1905, 1908. Kopior renskrivna av Klas de Vylder

Övertorneå kyrkoarkiv

Övertorneå församlingsböcker 1902–1919. A II a: 2

Andra

Elenius, Lars 2017. *Identitetsförändring som resultat av modernisering och skolpolitik i Tornedalen*. Sammanfattande syntes av föredrag hållna av Lars Elenius för STR-T Uppsala 2017. I författarens ägo

Mustakallio, Hannu 2018. *Finska språkets ställning i norra Sverige och de finsk-svenska kyrkliga relationerna från 1890-talet till andra världskriget*. Presentation på Övertorneå församlingshem den 26 oktober 2018 "Då språk och identitet skulle hitta varandra. En fördjupande dag om språk, tro och identitet". I författarens ägo

E-postkorrespondens med Mikaela Omark i september–oktober 2021. I författarens ägo

E-postkorrespondens med Eila Orre i oktober 2021. I författarens ägo

Tidningar och tidskrifter

Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1907

Folkskolans vän 1906, 1917, 1922, 1925, 1929

Folkskollärarnas Tidning 1929

Gränsen [Tornedalens elevförbunds medlemsblad] 1959–1968

Haparandabladet 1924, 1945

Idun 1943

Kyrka och skola: svensk ecklesiastik-tidning 1899

Matarengi. Tidskrift för Tornedalens folkhögskolas elevförbund 1916–1919

Social tidskrift: organ för studenter och arbetare 1905

Svenska Dagbladet 1943

Svensk läraretidning: illustrerat veckoblad för folkundervisningen 1899, 1900, 1908

Svenskt land 1932

Sveriges väl: veckoblad för nationella sträfvanden 1906, 1908

Tidskrift för svenska folkhögskolan 1909, 1911, 1925, 1926, 1952

Tornedalens elevförbunds (TEF) medlemsblad 1937–1958

Tornedalens elevförbunds Årsskrift 1902

Vi flickor 1943

Tryckta källor och litteratur

Bergfors Georg & Albin Neander 1928. Ett besök på Sveriges Nordligaste folkhögskola. *Norrboten I*, 137–142.

Bergman, Melvin 1952. Flyttande folkhögskola fyller 40 år. *Tidskrift för svenska folkhögskolan* 1953. Årgång 33 – Häfte 2.

Bergqvist, O. 1907. Folkundervisningen i Sveriges Finnbygd. *Det nya Sverige* 1907.

Borelius, Fredrik 1926. Ett par elevuppsatser. *Tidskrift för svenska folkhögskolan* 1926, 178–182.

Carlström, C. Fr. (red.) *Tornedalens lantmanna- och folkhögskola 1899–1924. Minnesskrift*. Luleå 1925.

Cullblom, Ester 1999. *Vi pigade i Tornedalen. Finska kvinnors erfarenheter av att arbeta som pigor i 50-talets Tornedalen*. Länsstyrelsen i Luleå.

Degerman, Allan 1968. *Svensk folkhögskola 100 år. Folkhögskolans idéhistoria*. Uddevalla: Bokförlaget Liber.

Elenius, Lars 2001. *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*. Umeå.

Elenius, Lars 2015. Ett metasytem för utbildning i Tornedalen. Tvåspråkighet för emancipation eller förtryck? *Norrlandsfrågan. Erfarenheter av utbildning, bildning och fostran i nationalstatens periferi*. Red. av David Sjögren och Johannes Westerberg. Umeå: Kungl. Skytteanska Samfundet.

Heed Merja et al. 2020. *Kielimuurin varjosta. Ruotsinsuomalaisuudesta ja vähemmistötietoudesta*. Recito Förlag, Borås.

Henriksson, Hanna 2000. *Folkhögskolan och försvenskning av Tornedalen. En studie av Bodens och Tornedalens folkhögskolor* [C uppsats LTU Historia C]

Jonsson, Leif 1990. *Ljusets riddarvakt. 1800-talets studentsång övad som offentlig samhällskonst*. Acta Universitatis Uppsaliensis. Nova series 11.

Karjalainen, Martta 1973. *Ylitornion kristillinen kansanopisto 1923–1973*. Tornio.

Lindskog, Gerda Helena 2010. *”Snölandets fattiga ungdom till hjälp”. Om kvinnor och män kring Norrbottens arbetsstugor för barn 1903-1933*. Bokförlaget h:ström – Text & Kultur.

Lindskog, Gerda Helena 2014. *”Först och främst misshagade namnet”. Arbetsstugor för barn i Tornedalen och Lappland 1930-1954. Tjugosex intervjuer*. Bokförlaget h:ström – Text & Kultur.

Marcusdotter, Marianne 2005. *”Med vackra inslag prydd din lefnads väf!”*. Den kvinnliga textila slöjden på folkhögskolorna 1873-1920. Linköping: Linköpings universitet. Skapande Vetande 42.

Marcusdotter, Marianne & Göran Sallnäs 2006. *Elisabeth & Ludvig De Vylder – två folkhögskolepionjärer*. Stockholm.

Mustakallio, Hannu 1994. *Herätysliikkeen, maakunnan ja rajaseudun opisto. Ylitornion kristillisen kansanopiston perustaminen ja alkuvaiheet 1920-luvun lopulle saakka*. Ylitornion kristillinen kansanopisto.

Mustakallio, Hannu 2016. Laestadianismen, den finskspråkiga minoriteten i norra Sverige och de finsk-svenska kyrkliga relationerna från 1890-talet till år 1923. *Gränsöverskridande kyrkohistoria. De språkliga minoriteterna på Nordkalotten*. Studies on the religious history of the north. Umeå, 48–65.

Mustakallio, Hannu 2019a. Laestadianismen, den finskspråkiga minoriteten i norra Sverige och de kyrkliga relationerna från 1890-talet till år 1923. Hannu Mustakallio, *Kaikki me olemme jostain kotoisin. Puheita ja artikkeleita professori Hannu Mustakallion Joensuun-kaudelta 2003–2019*. Karjalan teologinen seuras publikationer 3. Joensuu: Karjalan teologinen seura, 244–255.

Mustakallio Hannu 2019b. Valtakunnankieli vai uskon äidinkieli? Länsipohjan kysymys ja suomalais-ruotsalaiset kirkolliset suhteet vuodesta 1923 toiseen maailmansotaan. Hannu Mustakallio, *Kaikki me olemme jostain kotoisin. Puheita ja artikkeleita professori Hannu Mustakallion Joensuun-kaudelta 2003 –2019*. Karjalan teologisen seuran julkaisuja 3. Joensuu: Karjalan teologinen seura.

Mustakallio, Marja 2009. *Sata vuotta tornionlaaksolaista musiikkielämää*. Övertorneå: Arktinen Ajatus.

Mustakallio, Marja 2012. *Musik på gränsen. Hundra år av tornedalskt musikliv*. Övertorneå: Arktinen Ajatus.

Mustakallio, Marja 2016. *Körttisuvun hihhulilammas*. Övertorneå: Arktinen Ajatus.

Ohrlander, Kajsa 2005. En systerlig gest mot det förflutna. Den kvinnliga folkhögskolan ges en plats i historien och kvinnorörelsen. *”Med vackra inslag prydd din lefnads väf!” Den kvinnliga textila*

- slöjden på folkhögskolorna 1873–1920* av Marianne Marcusdotter. SkapandeVetande 42. Lindköpings universitet, 7–23.
- Pekkari, Karl (red.) 1999. *Tradition och Förnyelse. Tornedalens folkhögskola 'Mataringin Opisto' 100 år*. Jubileumsskrift 1999.
- Tenerz, Hugo 1963. *Folkupplysningsarbetet i Norrbottens finnbygd under förra hälften av 1900-talet jämte språkdebatten*. Strängnäs.
- Thorson, Josef 1905. Tornedalens Landtmanna- och Folkhögskola. *Social tidskrift: organ för studenter och arbetare*. Stockholm: Centralförbundet för socialt arbete.
- Tidström Karl-Ragnar & Hannu, Uno (red.). *Tornedalens Lantmanna- och Folkhögskola 1899–1949*. Haparanda 1950.
- Tuomas Larsson Kerstin 2017. *Hjärtvättarresan. Aivonpesureisu*. Lumio förlag.
- Viitanen, F. O. 1917. *Pohjois-Ruotsin suomalaiset*.
- de Vylder, Elisabet 1943. Skolliv i högan nord. Minnen från sekelskiftet. *Vi flickor* nr 10/1943.
- de Vylder, Elisabet 1950. När vi började – kulturbild från Tornedalen [föredrag i radio]. Särtryck ur *Tidskrift för svenska folkhögskolan*.
- de Vylder, Elisabet 1957. *Så minns jag det*. LTs förlag.
- de Vylder, Ludvig 1904. *Tornedalen. Dess land och folk*. Stockholm: Norstedt.
- de Vylder, Ludvig 1909. Det andliga försvarsarbetet i översta Norrland. *Svenska folkhögskolans årsbok* 1909.
- de Vylder, Ludvig 1911. *Hälsning från Höga Nord. Skolliv i Matarengi*. Redogörelse för verksamheten vid Tornedalens Lantmanna- och Folkhögskola. Luleå: Norrbottens-Kuriren.
- de Vylder, Ludvig 1918. Bondekultur i höga Norden. *Svenska jordbrukets årsbok* 1918.
- de Vylder, Ludvig 1922. Land och folk i svenska Tornedalen. *Läsning för svenska folket*. Stockholm: Sällskapet för nyttiga kunskapers sprida.
- de Vylder, Ludvig 1923. *Pihtijärvi: folklivsskildring från övre Norrland*. Stockholm: Birkagården.
- de Vylder, Ludvig 1926. *Vildmarkens skördar: skildringar från Pihtijärvi*. Uppsala: J. A. Lindblad.
- de Vylder, Ludvig 1937. *Gryende dag: en roman från Pihtijärvi*. Lund: Gleerup.
- Wiss, Peter 1995. *Tornedalens Folkhögskola. Tankar om motiven till dess grundande*. Institutionen för Pedagogik och Ämnestudier Högskolan i Luleå. Historia-B.
- Ylipää, Arne 1980. *De mörka åren*. Pajala.

Tornedalens bibliotek och dess roll i försvenskningens arbetet

Marita Mattsson Barsk

Förord

"Allt sedan Tornedalens bibliotek startade 1928 har Övertorneå kommun haft förmånen att ha ett jämförelsevis stort bibliotek inom sina gränser. Ingen annan landsortskommun i Sverige har ett bibliotek av motsvarande storleksordning med en så förhållandevis ringa kommunal insats." (Karin Främling, bibliotekarie, ur skrivelse till Kommunfullmäktige i Övertorneå 1962.)

Mitt uppdrag har varit att ge en kunskapsredovisning över verksamheten vid Tornedalens bibliotek i Övertorneå, Norrbotten, och dess inriktning i en tid då en nationalistisk ideologi om ett folk, en kultur och ett språk var rådande. Tornedalen, med sin finsktalande befolkning, sågs som ett problemområde i Sverige. Biblioteket som grundades på statligt initiativ hade till uppgift att ge befolkningen god litteratur på svenska språket.

Rapporten gör inte anspråk på att vara en fullskalig studie utan en redovisning av arkivmaterial, litteratur, artiklar och skrivelser om biblioteksverksamheten, dess inriktning samt om initiativtagare, finansörer och möjliggörare. Studien baseras således primärt på arkivforskning och syftar till att göra en sammanställning av arkivmaterial och innehåll som kan användas för utredning och vidare forskning. Jag har i mitt arbete avsett redovisa hur biblioteksverksamheten organiserades, vad drivkrafterna var och vilka som var drivande i arbetet och hur man lyckades få finansiering ända fram till 1960-talet. Jag har tittat på inköpsförfaranden och urval samt följt debatten om den befarade spridningen av finsk litteratur vid gränsen, vilket sågs som ett hot mot både svenska rikets säkerhet och svensk kultur.

Beställare av rapporten är Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset (KU2020:01).

Min relation till arbetet

Jag är född i Saittarova i Pajala kommun med meänkieli, tidigare benämnd tornedalsfinska, som modersmål. Svenska lärde jag mig i skolan i slutet av 50-talet och början av 60-talet. Efter studier i Umeå och Lund kom jag in på bibliotekshögskolan i Borås och strax efter utbildningen fick jag ett vikariat som finsk bibliotekskonsulent i Norrbottens län med placering vid Tornedalens bibliotek. Jag blev kvar på Tornedalens bibliotek i många år i olika positioner och var dess chef fram till 2009 varefter jag tillträdde som chef vid Stadsbiblioteket i Haparanda.

Minoritetsfrågor har intresserat mig i alla år och det har gett mig många intressanta uppdrag. Under 70- och 80-talet samarbetade biblioteket med andra minoriteter på Nordkalotten, dvs. Nordnorge, norra Finland och Murmanskregionen i Ryssland i olika projekt finansierade med statliga projektmedel. 1981 var jag med vid bildandet av Svenska Tornedalings Riksförbund, STR-T som ägde rum på Tornedalens folkhögskola. Folkhögskolan grundades 1899 med syftet att sprida svensk kultur och odling i finsktalande Tornedalen och att vara en utpost för svenskhetens bevarande i Sveriges yttersta gränsbygd mot öster. 1981 var förhållandena de motsatta, vi påbörjade arbetet med att återerövra vårt språk, meänkieli.

Jag har medverkat i olika seminarier, dels som föredragshållare eller moderator, dels som sakkunnig i olika paneler. Jag har ofta fått berätta om tornedalska författare, om minoritetslitteratur och om att verka i gränsbygd. Jag har skrivit ett stort antal artiklar och även fått två pjäser antagna, den ena sattes upp av länsregissören i Norrbottens län och den andra av Tornedalsteatern. Jag har även publicerat en skrift med historik över Tornedalskommunernas förbunds verksamhet och en barnbok på meänkieli. Under flera år var jag med i styrelsen för bokförlaget Tornedalica och jag har suttit med i Statens kulturråds referensgrupp när det gäller minoritetsfrågor. Mitt intresse för litteratur, bibliotek och minoriteter ledde mig också till USA där jag med medel från svensk biblioteksforening kunde göra en rundresa bland indianreservaten för att studera deras biblioteksverksamhet. En hel del påminde om Tornedalen, så som bristen på böcker på deras modersmål och deras ansträngningar för att bevara sina språk.

Källmaterial

I mitt arbete har jag gått igenom Medlemsblad för Tornedalens folkhögskola, Övertorneå kommuns arkiv, Tornedalens folkhögskolas arkiv, Nordkalottbibliotekets handlingar, styrelseprotokoll för Tornedalens bibliotek, redogörelser för Tornedalens folkhögskola, redogörelser för biblioteksverksamheten i Övertorneå samt skrivelser och tidningsartiklar som berör biblioteket i Övertorneå. Det material som finns lokalt är till stor del osorterat i pärmar och mappar. Det har tagit mycket tid att reda ut händelseförloppen. För vissa år finns skrivelser och protokollutdrag i ordning vilket varit till god hjälp. Jag har även tillbringat tid i Övertorneå kommunarkiv men då Tornedalens bibliotek administrativt inte legat under kommunen finns där endast handlingar av senare datum. På grund av dess statliga uppdrag från 1928 har inte Tornedalens bibliotek i Övertorneå, till skillnad från andra bibliotek i Sverige, varit kommunalt. Trots det fungerade Tornedalens bibliotek som ett kommunbibliotek. Bibliotekets uppdrag var att sprida god svensk litteratur i de finsktalande delarna av Norrbotten och fungera som ett led i försvenskingsarbetet.

Förr var prästen Guds och statsmaktens lokale representant. Hans uppgift var bland annat att förmedla bildning till församlingsmedlemmarna. När det gäller domkapitlets arkiv som numera finns i Härnösand har jag inte tagit del av det utan lämnar det arbetet till andra för vidare forskning. Materialet som berör Tornedalen på landsarkivet är inte digitaliserat utan kräver närvaro i läsesal alternativt betalning för forskning, därför har det ej tagits i beaktning i denna studie. De många skrivelserna och dokumenten från domkapitlet och Kungl. Skolöverstyrelsen som finns bevarat lokalt utgör underlag i mitt arbete. Jag har även använt mig av källor på internet, så som rapporter och uppsatser i ämnet bibliotekshistoria.

Det finns en hel del skrivet om försvenskningen av Tornedalen under 1900-talets första hälft, men lite finns skrivet om Tornedalens bibliotek, dess framväxt och dess roll i försvenskingsarbetet. Biblioteket nämns i ett flertal arbeten och då med hänvisning till stadgeändringen 1957 då ordet "svensk" ströks ur stadgarna och biblioteket kunde börja köpa in litteratur på finska vid sidan av andra språk som engelska, danska och tyska, böcker som redan fanns i beståndet. I jubileumsskriften över Tornedalens folkhögskola 1999, "Tradition och förnyelse", finns en artikel om Tornedalens bibliotek skriven av mig.

Tornedalen

Tornedalen ingår i ett flerkulturellt område på Nordkalotten där tre nationer, trots sina olikheter och ett flertal språk, haft ett gemensamt förflutet. Kulturen på Nordkalotten har inte varit avhängig riksgrensar, utan det utmärkande för regionen har varit mötena över gränserna. Efter gränsdragningen mellan Sverige och Finland 1809 hamnade en finsktalande befolkning

på svensk sida. Befolkningen bevarade den gamla finskan muntligt och utvecklade den i en ny riktning. Till vardags har inte befolkningen märkt av riksgränsen särskilt mycket förrän kring sekelskiftet 1900. Här bodde vanliga människor med vanliga liv, precis som i övrig landsbygd i Sverige. Skillnaden mot övrig landsbygd var att befolkningen talade tornedalsfinska och inte svenska. Östra Norrbotten längs finska gränsen kallades för finnbygden. De flesta där kunde varken skriva eller läsa svenska, och många kunde inte heller läsa finska eftersom de statsunderstödda skolornas undervisning från och med 1888 skulle ske helt på svenska.

Vid sekelskiftet var Norrbotten en expanderande region. Man hade upptäckt naturresurserna i norr och med den nya tekniken som kommit kunde naturrikedomarna tastillvara.. Gruvorna i Malmfälten och vattenkraften skulle byggas ut. Vid järnvägsbygget mellan Gällivare och Ofotenbanan 1898 arbetade 6000 man. Norrbotten var i blickfånget. Det var en expanderande region med stort riksintresse. Det ryska storfurstendömet där Finland ingick som en autonom del låg alldeles intill den svenska gränsen och upplevdes som ett hot. Vid den tiden fanns från svensk sida farhågor om den finstalande befolkningen inom Sveriges gränser och dess lojalitet till fosterlandet vid händelse av konflikt. Det var i den här tidsandan, närmare bestämt 1927, som Tornedalens bibliotek grundades och fick en enorm betydelse i spridande av svensk litteratur i Tornedalen. En storskalig satsning för att nå ut med svensk kultur och bildning till finnbygden tog vid.

Boksamlingar var början

Det fanns ett stort intresse för biblioteksfrågor vid sekelskiftet 1900. Vid den här tiden fanns olika typer av boksamlingar och bibliotek, allt från sockenbibliotek som ofta var knutna till kyrkan, nykterhetsbibliotek, arbetarbibliotek, studiecirkelbibliotek och läsestugor, dvs. olika stora boksamlingar kopplade till intresseorganisationer. Den stora frågan var hur läsning för folket skulle organiseras. En tidig profil i frågan var Georg Kronlund som kom att få stor betydelse för biblioteksfrågan i Tornedalen. Han var riksdagsman och häradsförordning i Torneå domsaga fram till 1908. Kronlund lämnade in en motion redan 1899 i andra kammaren om statsbidrag till sockenbibliotek eftersom han ansåg att staten på ett bättre sätt skulle kunna ta hand om bibliotekens ordnande och skötsel. Motionen avslogs. Den återkommande frågan i debatten var bibliotekens roll för samhällsutvecklingen och man efterlyste en offentlig finansierad verksamhet till gagn för riket. 1905 kom beslut om att inrätta statsbidrag till kommuner med bibliotek men det skulle dröja innan det fick genomslag.

Den kanske mest betydelsefulla förgrundsfiguren i biblioteksfrågan vid seklets början var Valfrid Palmgren. 1905 blev hon den första kvinnan att anställas vid Kungliga biblioteket och fem år senare valdes hon in i Stockholms stadsfullmäktige. Palmgren gjorde en studieresa till USA där hon under tre månader studerade folkbibliotek. Där möttes hon av ljusa, luftiga bibliotek med ett stort urval av litteratur på många språk och med utbildad personal. Böckerna var dessutom uppställda i öppna hyllor så besökarna kunde på egen hand titta i dem. Hon noterade att biblioteken var mötesplatser och öppna för alla oavsett bakgrund. Palmgren fick i uppdrag att utreda biblioteksfrågan och uppdraget utmynnade i en rapport om hur biblioteksverksamheten i Sverige skulle kunna organiseras. I den framgår att tillgång till gratis böcker är en förutsättning för ett fungerande samhälle och en lösning på sociala problem. Samma år som Tornedalens bibliotek grundades 1928 öppnades Stockholms stadsbibliotek. En annan person som brann för folkbildning var Ossian Svensson, föreståndare på Tornedalens folkhögskola, som var ansvarig för tillblivelsen av Tornedalens bibliotek.

Den som i sin tur initierade tillblivelsen av Tornedalens folkhögskola var ovan nämnda Georg Kronlund. Han kom från Skövde och var riksdagsledamot i andra kammaren till 1914 samt

ledamot i Norrlandskommittén. Han var starkt engagerad i Norrlandsfrågan och även en flitig motionär.

”Det talades, det skrevs, det agiterades och motionerades av norrlandsriksdagsmännen, man lyssnade i början lite förstrött men blev snart intresserad, efter hand beviljades det ena stora anslaget efter det andra...” (Tradition och förnyelse, 1999)

Boksamlingar i Tornedalen

Bokens betydelse i bildningsarbetet var viktig och bristen på svensk litteratur i de finsktalande områdena i Norrbotten upplevdes som ett stort hinder i arbetet med att nå ut till befolkningen. Kungliga Patriotiska Sällskapet i Stockholm var ett sällskap som bildades 1766 för att verka för medborgarnas gemensamma upplysning och i fäderneslandet gagna och nytta arbetet för allmänhetens bästa. I folkbildningssyfte var sällskapet med och inrättade en stor mängd sockenbibliotek i Sverige under 1800-talet. Kungliga Patriotiska Sällskapet var ute så tidigt som år 1900 med fyra vandringsbibliotek som cirkulerade i Tornedalen och sällskapet beviljade medel till Tornedalens bibliotek under flera år i olika omgångar, bl.a. med bidrag till utbildade bibliotekarier.

Det fanns tidigt små boksamlingar för utlån på sina håll i Tornedalen bl.a. vid en del folkskolor. Haparanda lånebibliotek startade så tidigt som 1875. Haparanda var en liten nybliven stad där hantverk och handel dominerade. Läseintresset var stort bland lärlingar och gesäller berättar Gustav Svanberg i sin historik över biblioteket. Medlemskap i biblioteket kostade 10 kronor. Haparanda lånebibliotek erhöll kommunalt anslag så tidigt som år 1900. Ickemedlem fick låna mot en avgift på 1,50 per bok. Haparanda lånebibliotek kom inte att ingå i det verksamhetsområde som senare ingick i Tornedalens bibliotek då gränsen gick vid Karungi två mil norr om Haparanda. I grannkommunen Hietaniemi, idag Hedenäset, fanns ett skolbibliotek som inrättats på enskilt initiativ.

I finska Kukkola fanns en ungdomsförening som spred sig till den svenska sidan och 1900 grundades svenska Kukkolan Nuorisoseura / Kukkola ungdomsförening, en tvåspråkig förening efter finsk förebild. De unga umgicks över gränsen, ordnade med danser och lekar och läste böcker. Ungdomarna samlade ihop pengar till ett bibliotek och tio år senare hade de fått ihop till ett lånebibliotek med cirka 300 band innehållande mest skönlitteratur på finska och svenska. Syftet med biblioteket var

”att bland Sveriges finsktalande befolkning och i synnerhet bland ungdomen väcka och underhålla intresset för fosterlandskärleken, för upplysning och för skapandet av goda seder. Noggrant iakttagande av vårt lands lagar försöker föreningen nå sitt mål genom studier av litteratur...” (Tenerz, 1963).

Beståndet finns dokumenterat i en bokkatalog på bägge språken. Biblioteket innehöll, då katalogen kom ut 1903, 112 titlar på finska och 265 på svenska. Under den hetsiga språkstriden på 1920- och 30-talet fick ungdomsföreningen utstå mycket kritik för att de i sin verksamhet använde finska, samtidigt som de också mötte mycket kritik från det laestadianska hållet för sina danser och lekar.

De första arbetsstugorna inrättades i Norr- och Västerbotten under nödåret vintern 1903. De var avsedda för fattiga barn med lång väg till skolan. Barnen fick mat och uppehälle under sin vistelse på arbetsstugan, efter skolan fick de ställa upp som arbetskraft med städning, köksarbete, vedhämtning och andra praktiska göromål. Verksamheten finansierades med insamlade medel. Totalt fanns 27 arbetsstugor i norr och så många som 7000 barn vistades i dessa från starten fram till år 1954 då den sista avvecklades. På arbetsstugorna fanns större och mindre boksamlingar eller bibliotek tack vare gåvor av olika slag. Efter att Tornedalens

bibliotek bildats fick arbetsstugorna i Tornedalen ta del av dess vandringsbibliotek. I sitt arbete ”Snölandets fattiga till hjälp” skriver Gerda Helena Lindskog att böcker på finska var bannlysta på de bibliotek som höll på att växa fram i arbetsstugorna. Jag tror själv att det fanns en del böcker på finska i boksamlingarna i de olika arbetsstugorna då beståndet till stor del var gåvor.

Tornedalens bibliotek tog över cirkulationen av böcker 1928, då med uppdraget att förmedla svensk litteratur. Föreståndarinorna i arbetsstugorna skulle, bland många andra uppgifter, sköta om arbetsstugans bibliotek. Arbetet kunde delegeras. I instruktionen för föreståndarinorna vid Norrbottens arbetsstugor står

”att bland barnen utvälja lämplig gosse eller flicka att handhava den närmaste vårdn av arbetsstugans bibliotek samt förmedla utlåning av böcker till barnen, varöver nödiga anteckningar skola göras i katalog eller låneliggare”. (Slunga, 2000).

Jordbrukare-ungdomens Förbund (J.U.F) hade 1919 ett eget bibliotek. Till sina studiecirkel skaffade de både svensk och finsk litteratur, målet för dem var verklig tvåspråkighet. Syftet med förbundet, som bildades av unga år 1918, var att utveckla ungdomsaktiviteter kring jordbruk men också att stimulera en allmän kulturell verksamhet. Här fanns ingen medverkan av lärare eller präster. För sina studiecirkel skaffade J.U.F böcker på både svenska och finska. J.U.F var en rörelse lik Kukkolas ungdomsförening, den var startad av gräsrotter med båda språken som grund. Rörelsen fick stor spridning.

”Hösten 1919 fick vår studieverksamhet sin start, och grunden lades till ett JUF-avdelningens eget bibliotek. I fortsättningen samlades medlemmarna vintertid i regel en kväll i veckan till cirkelstudier kring olika ämnen, till sång- och teaterövningar, till samkväm och läsafärdar.” (Tenerz, 1963).

”Man värnade om Tornedalen genom kultur och finska språket. Initiativet kom från människor som växt upp i Tornedalen. De var inte motståndare till svenskundervisning, de ville ha tvåspråkighet och utveckling på egna villkor.” (Lindskog, 2010).

Biblioteket vid Tornedalens folkhögskola

Tornedalens folkhögskola i Matarengi, nuvarande Övertorneå, grundades 1899 med ändamålet att genom inrättande av en folkhögskola i de finskspråkiga bygder sprida svenskt språk och svensk odling och att i övrigt verka för höjandet av den materiella och andliga kulturen. Folkhögskolan skulle vara svenskhetens hemvist i Sveriges yttersta gränsbygd mot öster. Vid Tornedalens folkhögskola inrättades det första skolbiblioteket i liten skala i en av skolsalarna. Boksamlingen innehöll till största delen gåvor från olika håll. Till en början förvarades böckerna i skåp. Biblioteket var öppet för elever vid skolan såväl som för allmänheten.

Under 20-talet var biblioteksverksamheten i Sverige ännu relativt oorganiserad och ännu mer så i Tornedalen där man på försökt ordna bibliotek på olika håll av de böcker som staten sände ut gratis till skolorna. Det saknades dock organisation och resultatet var inte tillfredsställande. När Folkbildnings sakkunnigas betänkande 1926 föreslog att ett centralbibliotek borde inrättas i varje län väcktes tankar på ett bibliotek för finnbygden. I Östergötland hade ett sådant tillkommit med det omorganiserade Linköpings stifts- och landsbibliotek. Tanken på ett regionbibliotek för Tornedalen började ta form.

Gösta Malm, som var landshövding i Norrbotten mellan åren 1917 och 1928, konstaterade i ett brev till Ossian Svensson, föreståndare på Tornedalens folkhögskola, daterat den 14 mars

1927, att han efter en nyss avslutad resa i Tornedalen såg behov av att organisera biblioteksverksamhet i Tornedalen såsom motvikt till sådan på finska sidan. Vid den här tiden pågick en hetsig debatt i media om fennomaner som spred finsk propaganda bland befolkningen i Tornedalen och det fanns en oro att tillgången till finskspråkig litteratur skulle vinna terräng på bekostnad av den svenska litteraturen. Malm begärde att Ossian Svensson skulle utarbeta en plan för hur bokförsörjning i Tornedalen skulle kunna realiseras. Ossian Svensson, som anställdes 1918 som föreståndare till Tornedalens folkhögskola, ansvarade för skolbiblioteket. Hans stora intresse var böcker och folkbildning. Man kan anta att Svensson var väl förtrogen med diskussionerna kring bibliotekens roll i folkbildningsfrågor. På Tornedalens folkhögskola fanns redan 1914 ett relativt stort bibliotek med 1000 band och en betydande mängd tidningar och tidskrifter tack vare fria exemplar och gratis prenumerationer. Det var ett rikt bestånd innehållande bl.a. Stockholms dagblad, Stockholmstidningen, Aftonbladet, Göteborgs handels- och sjöfartstidning, Göteborg Morgonpost, Göteborgs Aftonblad, Norrbottenskuriren, Norrskensflamman, Haparandabladet, Svenskt skytte, Jorden och folket och Rösträtt för kvinnor. Det fanns stora möjligheter att hålla sig uppdaterad.

Biblioteksplan

Redan i januari 1928 var planen färdig, utarbetad av Svensson efter råd och anvisningar av förste biblioteks konsulenten i Kungliga Skolöverstyrelsen, fil. dr. Knut Tynell. Förslaget innebar i korthet att biblioteksverksamheten skulle knytas till Tornedalens Folkhögskola i Matarengi, (ursprungliga namnet på centralorten i Övertorneå. När järnvägen 1914 drogs till Övertorneå fick orterna där det fanns stationer längs linjen mot Haparanda byta det finska ortsnamnet till ett svenskt). Biblioteket skulle omfatta samtliga finskspråkiga församlingar med undantag för Jukkasjärvi, Vittangi och Gällivare socknar där biblioteksverksamheten var bättre ordnad på grund av bättre kommunikationer till folkbiblioteket i Luleå. Ett förslag på gren- och vandringbibliotek i detta enorma område framlades i planen. Verksamheten skulle skötas från Tornedalens folkhögskola med motiveringen att då den svenska folkhögskolan såväl till sitt ursprung som hela sin karaktär stått folkbildningen nära torde det vara lämpligt. Målet var att böckerna rationellt skulle nå ut till bildningssökande i Tornedalen. Svensson skriver i planen att det är ett viktigt led för svensk kultur i våra finskspråkiga bygder att det finns tillgång till svensk litteratur. *”Tornedalen har i detta avseende hittills varit efterblivet och befolkningen har varit mycket lite bekant med den svenska litteraturen”*. (ur Plan för biblioteksverksamhet inom Tornedalen.)

Remissvar på biblioteksplanen

Det utarbetade förslaget på en plan för biblioteksverksamhet för Tornedalen gick ut på remiss till Kungl. Skolöverstyrelsen och domkapitlet. Domkapitlet framförde i sitt yttrande till Länsstyrelsen att man delar landshövding Malms uppfattning om den stora betydelse denna fråga har såsom ett led i de allmänna strävandena att göra finnbygdens befolkningen delaktig av svensk kultur. Man ansåg att mycket redan åstadkommit för ungdomens uppfostran via skolor, arbetsstugor och bygdekurser, men att man också ska ha en planmässigt ordnad verksamhet för att kunna tillfredsställa en förefintlig håg för läsning av böcker och ett mera gediget studium av svensk litteratur. Det har hittills inte funnits, menade man. Domkapitlet påpekade att även om det strömmat in finsk litteratur över den svenska sidan av Torne älv vill man inte fälla något förhastat omdöme om det så länge det inte handlar om finsk nationalistisk propaganda. Domkapitlet var medveten om att de äldre vanligen bara kunde läsa finska, men menade att de yngre som ännu inte nått 40 års ålder fritt skulle ha möjlighet att kunna välja mellan finsk och svensk läsning. Domkapitlet förordade planen.

”Bibliotekens utomordentliga betydelse för befolkningen i fråga varande gränstrakter, vilken av naturliga skäl har blott obetydliga bildningsmöjligheter, kan knappast tillräckligt kraftigt betonas.” *”Antalet bibliotek är ringa. Statsunderstödda bibliotek finns*

bara i Haparanda, Tärendö och Karl-Gustaf, ett bibliotek tillhörande ABF och i Hietaniemi två studiecirkelbibliotek tillhörande Godtemplarorden samt J.U.F.s bibliotek i Junosuando och Pajala. Det är otillfredställande att det inte finns andra lättillgängliga bibliotek än de på andra sidan gränsen i Finland”.

För att realisera planen förordades statsbidrag eftersom man förutsatte att anslag var svåra att få i dessa fattiga och glest befolkade områden. Luleå folkbibliotek var länets största folkbibliotek och hade viss vandringsbiblioteksverksamhet, men Skolöverstyrelsen ansåg i sin skrivelse att Luleå inte skulle klara av hela länet inklusive Tornedalen. Kungl.

Skolöverstyrelsen tillstyrkte Svenssons förslag att centralbiblioteket skulle förläggas till folkhögskolan i Matarengi som det naturliga kulturcentrum den var. I ett av remissvaren framkom kritik från domkapitlet att Svensson förbisett erbjudandet från folkbiblioteket i Luleå att ställa till förfogande vandringsbibliotek i Tornedalen. Svensson svarade att urvalet är för dåligt, att böckerna inte är lämpade för befolkningen här uppe och troligen inte skulle väcka någon läslust. Han skrev att han inte vill ha ett intimare samarbete med Luleå än vid förmedling av enstaka beställningar biblioteken emellan. Vidare var han kritisk mot Luleå och deras okunskap om östra Norrbotten. Svensson ansåg att Tornedalens bokförsörjning inte kunde lösas via Luleå.

”Kunde det med fog göras gällande att Luleå folkbibliotek i stor utsträckning kan tillgodose behovet av böcker här i Tornedalen vore det onödigt att sätta igång med något nytt företag. Detta har dock inte hittills visats i praktiken, och jag för min del är av motsatt åsikt.”

Tornedalens bibliotek tar form

Beslut om inrättande av Tornedalens bibliotek kom som ett nådigt brev med posten daterat den 28 september 1928.

”För anordnande av Biblioteksverksamhet i Tornedalen ställde Kungl. Maj:t enl. nådigt brev av den 28 sept. 1928 till Skolöverstyrelsens förfogande från förslagsanslaget till folkundervisningens befrämjande i rikets nordligaste gränstrakter dels högst tiotusen kronor såsom engångsanslag för verksamhetens organiserande, dels och högst tvåtusenfemhundra kronor för verksamhetens bedrivande under första halvåret 1929.”
(Redogörelse över Stiftelsen Tornedalens folkhögskola).

Ur Bestämmelser utfärdade av Kungl. Skolöverstyrelsen

§ 1. Tornedalens bibliotek har till uppgift att bereda befolkningen i Tornedalen (kommunerna Nedertorneå, Karl-Gustav, Hietaniemi, Övertorneå, Korpilombolo, Tärendö, Pajala, Junosuando och Karesuando) tillgång till god svensk litteratur. Biblioteksverksamheten omfattar dels ett huvudbibliotek i Matarengi, dels fasta bokbestånd på vissa därför lämpade platser (grenbibliotek), dels från huvudbiblioteket utsända vandringsbibliotek. All bokutlåning är kostnadsfri med det undantag som nedan i §4 säges. I Tornedalsbiblioteket ingår även biblioteket vid Tornedalens folkhögskola i Matarengi. Dess böcker stämplas med särskild stämpel, och dess räkenskaper föras särskilt, så att folkhögskolans bokbestånd vid en eventuell uppdelning kan fränskiljas.

§ 2. Det närmaste överinseendet över bibliotekets verksamhet handhaves av en styrelse, vilket består av landshövdingen i Norrbottens län som ordförande, föreståndaren för Tornedalens folkhögskola i Matarengi och folkskoleinspektören i Tornedalens inspektionsområde samt två personer vilka för en tid av fyra år utses, en av Skolöverstyrelsen och en av föreståndarna för de till verksamheten anslutna grenbiblioteken. Länsstyrelsen i Norrbottens län, Styrelsen för Tornedalens folkhögskola, Skolöverstyrelsen och föreståndarna för grenbiblioteken äga rätt

att, om de så önska, utse personlig suppleant för respektive styrelsemedlemmar.

.....
Sedan följer formalia i ytterligare paragrafer.

Föreståndaren Ossian Svensson var medveten om att bokbeståndet var föråldrat till innehållet, mindre väl valt och mindre välvårdat.

”Det är givet att det måste högst betydligt utökas och kompletteras med nyare litteratur innan det kan fylla sin uppgift som huvudbibliotek”.

Men skolbiblioteket fick bli grunden till det nya biblioteket och böckerna ställdes upp i nya lokaler. Vid styrelsens första sammanträde i januari 1929 utsågs läraren Fredrik Borelius vid sidan av sitt lärarjobb till bibliotekarie, efter studieresa till Danmark och en genomgången bibliotekskurs i Luleå. Arbetet med inköp, katalogisering och inbindning tog vid. Till sin hjälp hade Borelius bibliotekarie H. Wieslander från Stockholms stadsbibliotek. Under två månader var Wieslander ansvarig för upplägg av verksamheten samt inköp och han påbörjade arbetet med kortkatalog. Borelius hade bett Olga Bardh från Luleå stadsbibliotek om namnförslag och hennes förslag, Tornedalens bibliotek, antogs av styrelsen med tanke på verksamhetsfältet.

Huvudbiblioteket ansvarade för inköpen i samråd med bibliotekskonsulenterna på Skolöverstyrelsen och med hjälp av grundkataloger för urval av böcker till statsunderstödda bibliotek. Behovet av en bibliotekarie som på heltid kunde ägna sig åt biblioteket var stort. Bokbeståndet växte snabbt och arbetet med biblioteket krävde mycket tid. Ossian Svensson ansökte om medel från Kungliga Patriotiska sällskapet för att anställa en bibliotekarie på heltid. Det gick inte att sköta biblioteket som en bisyssla till lärarjobbet längre. Lånen växte varje år. I ansökan åberopar Svensson vikten av att kunna erbjuda befolkningen läsning på svenska.

”Biblioteksverksamheten i Tornedalen måste anses ha en verkligt nationell betydelse och den bör med alla till buds stående medel upprätthållas, särskilt med hänsyn därtill att Tornedalens befolkning beredes tillgång till svensk litteratur och icke blir hänvisad till att uteslutande anlita de finska bibliotek, varmed man står till tjänst från riksfinskt håll. Sådana bibliotek ha anlagts på flera håll i Tornedalen, och senast i mitten av mars månad innevarande år har överförts 11 kollin finsk litteratur med finska vetenskapsakademins i Helsingfors som avsändare att stationeras i Täreändö”. (Arkivet, Nordkalottbiblioteket)

Fredrik Borelius, lärare vid skolan år 1915–1938 skriver så här om biblioteket som stod uppställt vid skolans eget bibliotek.

”Det var troligtvis då det största landsbygdsbiblioteket i landet med mer än tretton tusen band och en lånesiffra som rörde sig omkring trettio tusen per år. I en trakt där de äldre ofta hindrades från läsning av språksvårigheter och en ibland forntidspräglad inställning till profana böckers bruk var det inte dåligt. Lånen gick ut över hela det finskspråkiga området. Till att börja med sköttes biblioteket av en av skolans lärare, men det dröjde inte länge förrän arbetet växte ut över bisysslornas stadium” (Borelius, 2008).

En av de tidiga bibliotekarierna var Sven-Ola Hellmér, anställd mellan åren 1932–1935. Han verkade senare som stadsbibliotekarie i Umeå 1936–1945 och länsbibliotekarie i Västerbottens län 1946–1973 men han började sin bana vid Tornedalens bibliotek 1932 med lön från Patriotiska Sällskapet. Han berättar i en intervju gjord av elever vid Bibliotekshögskolan i Borås 1975 att lönen var så låg att det var svårt att klara sig. Han hade en månadslön på 333,33 kr och jobb för sex till sju månader per år från Patriotiska Sällskapet.

Men Tornedalens bibliotek var modernt, säger han i intervjun, det var ett av de första biblioteken i Sverige med filialer som annars bara fanns på vissa regionbibliotek.

Tornedalens bibliotek kom att innefatta, förutom huvudbiblioteket, skolbiblioteket och grenbibliotek placerade i kyrkbyarna inom området Karungi, Hedenäset, Korpilombolo, Tarendö, Pajala, Junosuando och Karesuando. Dessa fanns på folkskolorna och hade öppet två timmar i veckan för allmänheten. Vandringsbiblioteken skickades ut efter ett schema som cirkulerade var tredje månad med olika färdmedel som fanns till buds, det kunde vara med tåg, buss och olika turbilar. I redogörelser kan man läsa att ”Som väl är existerar en vitt utgrenad samtrafik mellan de olika kommunikationslederna.” Orterna som fick böcker tillsända var Nikkala, Vojakkala, Kukkola, Korpikylä, Vitsaniemi, Rantajärvi, Aapua, Pello, Jarhois, Teurajärvi, Narken, Sattajärvi, Erkheikki, Kaunisvaara, Saittajärvi, Kangos, Muodoslompolo, Kuttainen och Soppero. Från Luppio t.ex skriver man att det fungerar väl med mjölkbilen, dock med ett par dagars försening men med tanke på priset, en krona per låda, är det billigt. Från Kompelusvaara finns ett brev bland handlingarna skrivet av Edvin Israelsson.

” Härmed åter ett bibliotek och ett hjärtligt tack för lånet. Biblioteket som varit försvunnet i vintras hittade jag på vårsidan i en snödriva i Tarendö. Själva lådan var en del genomblöt och sönderfrusen men böckerna hade ej tagit nämnvärd skada. Om det ej blev besvärligt, torde kanske bibliotek andra gånger sändas över Gällivare.”

Sedan mitten av 30-talet har det funnits utbildade bibliotekarier med vissa perioder av vakanser. Olga Bardh från Regionbiblioteket i Luleå satt med i biblioteksstyrelsen under lång tid. Mellan åren 1937 och 1945 tjänstgjorde John Widén som bibliotekarie. Han undervisade i katalogkunskap för elever, berättade om nyutkommen litteratur och höll i olika kurser för biblioteksombud och ansvariga bibliotekarier i Norrbotten tillsammans med Bardh. Han underhöll ofta vid elevfester med bland annat trolleri.

I verksamhetsberättelsen kan man läsa att lånen minskade under åren 1939–40 på grund av försvarsberedskapens onormala förhållanden. Inkvartering av militärerna var stor. Året efter syns en ökning på 25%. Gränsen i Tornedalen bevakades av inkallade soldater från hela landet under beredskapstiden. Soldaterna var flitiga låntagare. Förutom lån till militärer skickades boksändningar till skogsarbetare. Medan Widén var inkallad till militärtjänstgöring tjänstgjorde en vikarie från Helsingborgs bibliotek i Övertorneå. John Widén efterträddes av Sonja Wiebe 1945–1952 och därefter tillträdde Karin Främpling bibliotekarietjänsten.

Biblioteket med landets största område att betjäna

Folkbildningsutredningen 1944 anförde i sitt betänkande att anskaffande av bokbilar var ett viktigt medel för att nå befolkningen på landsbygden. Centralbiblioteken fick ökade anslag och Norrbotten med sina speciella förhållanden var särskilt lämpat för det. 1950 anskaffades en bokbuss för gemensamt bruk av Centralbiblioteket i Luleå och Tornedalens bibliotek. Beslutet blev att Tornedalskommunerna skulle betjäna via Tornedalens bibliotek vid besöken i östra Norrbotten med böcker och personal. Med bokbussen nådde man lättare till de små biblioteken, studiecirkelbiblioteken och boklådorna i byar. Karin Främpling arbetade som bibliotekarie vid tiden då man i Norrbotten startade bokbussverksamheten. Begreppet Tornedalen betyder ett område av 400 km från norr till söder, en ofantlig sträcka efter sydsvenska förhållanden, skrev hon i ansökan om medel, och vidare att det är långt mellan låntagarna i Tornedalen. Bokbussen som gick två gånger om året till 90 byar förkortade avstånden och förmedlade lån praktiskt taget överallt. Utlåningen skedde till 50 % i hemkommunen, den andra hälften fördelades på sex filialbibliotek och bokbusslånen.

”Biblioteket är det enda bibliotek i landet som sorterar direkt under Kungl. Skolöverstyrelsen. Anslagen kommer från reservationsanslaget för bl.a Folkundervisningens främjande i rikets nordligaste gränssorter, sorterade under åttonde Huvudtiteln.” ”I bokbeståndet ingår numera åtskilliga hundra band finsk litteratur, vilka livligt utlånas. Före 1958 fick någon form av tryckalster på finska inte anskaffas. Denna bestämmelse är lyckligtvis ändrad till stor glädje för våra många, oftast enbart finsktalande läntagare”. ”Det senaste årets ökade utlåningssiffror tyder på att tornedalingen är tydligt bokmedveten och fjärran från någon kulturskyddning - ett glädjande faktum för Tornedalens bibliotek”. (Nordkalottbiblioteket, arkiv)

Åtgärder för att främja läsning på svenska språket

Under 1910- och 1920-talet gjordes ett flertal åtgärder från statens sida för att avhjälpa bristen på svenska böcker eftersom återkommande signaler kom från olika håll om avsaknaden av bibliotek och möjligheter till läsning. En storskalig satsning på litteratur till finnbygden drogs igång med hjälp av boksändningar, gratis tidningar, tidskrifter och generösa statsbidrag samt gåvor dels från välbeställda men också från olika bokförlag. Processen med att driva fram medel till verksamheten vid Tornedalens bibliotek fanns inom alla nivåer. På riksplaneln var det riksdagsledamöter, på länsnivå domkapitlet och kyrkan, landshövdingen i Norrbottens län och folkskoleinspektörer. De som bäst kände till de lokala nätverken var präster, lärare och rektorer vid folkhögskolan. De utförde arbetet med att distribuera lämplig litteratur på svenska till allmänheten. Det handlade alltså om inflytelserika personer på flera plan. Att locka barn och unga att läsa svenska böcker var en utmaning då det talade språket hemma och bland vänner var finska.

Professor K.B Wiklund, Uppsala universitet, fäste uppmärksamheten vid att strävandena att få ungdomen att läsa svenska skulle få mer effekt om man sökte upp dem i den litteraturgren som de verkligen läste, dvs. tidningar. Han skriver hur Haparandabladet, ortens tidning var spridd i nästan förvånande omfattning. Den var begärlig överallt. De vanliga tidningarna lockade inte alls, dessutom hade de politisk färg och var inte lämpade att spridas på statens bekostnad. Tidningar av enklare slag, menade han, kan väcka läslust. Med anledning av det, hemställde länsstyrelsen hos Kungl. Maj:t att av förslagsanslaget till Folkundervisningens främjande bland de i rikets nordligaste trakter bosatta finnar måtte till länsstyrelsens och domkapitlets förfogande ställas ett belopp av tusen kronor för att på försök under 1913 sprida svenska opolitiska tidningar eller tidskrifter i finnbygden. Målgruppen var privata familjer. Prästen i församlingen valde ut vilka som var mest behövande av ett gratisexemplar. Länsstyrelsen och domkapitlet ombesörjde verksamheten från start. Verksamheten med gratis tidningar och tidskrifter fortsatte in på 1960-talet i olika former.

Ett särskilt anslag inrättades för spridning av ungdomslitteratur. 1911 beviljades insatsen med två tusen kronor efter en framställan av domkapitlet i Luleå. Anslaget höjdes under årens lopp. Även här var domkapitlet med hjälp av folkskolor och präster behjälpliga i början.

”Bibliotek fanns i Tornedalen vid en del skolor. Patriotiska Sällskapet hade anskaffat ett vandringsbibliotek, som cirkulerade i distrikten. Men de påstods ej lämna sig för barnen.” (Tenez 1963).

I en framställan den 6 juni 1912 rörande vissa förhållanden inom finnbygden framhöll Länsstyrelsen i Luleå att en verksam åtgärd för att hos ungdomen efter avslutad skolgång vidmakthålla intresset för svenskt språk och svensk litteratur vore att inrätta vandringsbibliotek eller grenbibliotek i finnbygden. Huvudändamålet skulle vara att stärka kunskapen i svenska och sporra läslusten. *”Böckerna bör vara lockande och då kan folkbildningssyftet träda i andra rum”*, står det. Verksamheten skulle skötas av Luleå

folkbibliotek och finansieras med statsunderstöd mot ett litet arvode inklusive fraktkostnader. Efter att Tornedalens bibliotek började sin verksamhet 1928 skedde arbetet från Övertorneå.

Finsk litteratur - en fara under 20- och 30-talet

Nyvaknad nationalism i Finland kom att påverka språkdebatten stort. Det finska uppfattades som en fara och att det började förekomma bibliotek och boksamlingar hos privata och bland folkrörelser där befolkningen kunde låna böcker på finska uppfattades som ett hot mot svenskheten. Ett exempel är Isak Krekulas boksamling i Tärenö. Krekula hade varit i USA och efter hemkomsten började han köpa böcker till ett eget hembibliotek på finska, från vilket även intresserade grannar fick låna hem. Det här skapade stora rubriker, först i lokalpressen, sedan i riksmidia. Biblioteket sades innehålla 600–700 volymer av hätsk fennomansk litteratur. Dagens Nyheter gjorde en studieresa i norra Finland och Tärenö efter en artikel i finska Veckojournalen 1929 om Krekulas bibliotek för att på plats undersöka boksamlingen. På första sidan av Dagens Nyheter den 3 juli 1929 kan man läsa ”Åktfinnarnas agent utlovat gratisresa men får blankt nej. Tärenöborna vägrar följa”. Nyheten illustreras med ett klipp från Veckojournalen där man påstår att Krekula är åktfinnarnas ombud och att i Tärenö finns hans bokcentral. I urklippet finns ett foto på Isak Krekula och hans hus. DN skrev följande om Krekulas bibliotek.

”Så imponerande såg boksamlingen inte ut. Här stod en enda hylla med 250 böcker ordnade i skönlitteratur, barnlitteratur, reseskildringar, jordbrukslitteratur och populära läroböcker. Någon propaganda syntes inte till” (DN, 1929-07-03).

Det visade sig alltså vara en helt vanlig samling av intressanta romaner och facklitteratur av olika slag. I artikeln framkommer också att journalisten gått igenom förteckningar av bokförsändelser vid tullen, som granskade försändelser och där framkom inget som kunde tolkas som agitation.

Det gick att låna litteratur på finska sidan av gränsen, vilket Ragnar Lassinantti, sedermera riksdagsman och landshövding i Norrbottens län har berättat om.

”Vi hade ett bibliotek i Tornedalen som bekostades av statsmedel, men före 1957 fick biblioteket inte förmedla finskspråkig litteratur fastän en del av befolkningen var finskspråkig och många tvåspråkiga. Då min mor var endast finskspråkig fick jag som liten parvel åka skidor en mil till bibliotekslådan i finska Pello för att låna henne böcker. Detta gjorde jag självfallet ytterst motvilligt men det gav mig tidigt, förutom förmågan att läsa finska, också den uppfattningen att alla språk måste betraktas som lika vackra och värdefulla som umgängesmedel mellan människorna”. (Ragnar Lassinantti i tal och skrift, 2005)

Dagens Nyheters insamling av böcker till bokstugor i landet

På 30-talet uppmärksammade riksmidia behovet av svensk litteratur till Tornedalen som motvikt till finsk litteratur. Dagens Nyheter gjorde 1934 insamlingar av lästa böcker för att dela ut till bokstugor i ensliga bygder. Den 26 februari skriver tidningen att ännu fler gränsbyar hoppas på bokstugor. Betydelsen av svensk litteratur för ungdomen, särskilt i finsktalande bygder, understryks kraftigt i en framställning från Pello, nära finska gränsen.

Det är Yngve Haapaniemi som anhöller om böcker.

”En bokstuga i Pello by skulle säkerligen komma att fylla ett verkligt behov. Allra största delen av barnen komma till skolan utan att kunna ett enda svenskt ord”.

”Befolkningen existerar under små förhållanden, men är nöjd med sin lott. En bokstuga skulle vara mycket välkommen”, skriver lärarinnan Ebba Ahlberg från Nikkala.

(DN 1934-02-24)

Redaktionen ringde till rektor Carlström på folkhögskolan och intervjuade om läget, han ställde sig positiv till att tidningen skulle vara behjälplig med spridande av svensk litteratur.

Dagen efter står det att läsa att rektor Carlström vid Tornedalens folkhögskola anser att de finska sändningarna i Tornedalen fordra motvikt, ”en bok är raritet i Tornedalen”. Uttalandet från skolans rektor gör Ossian Svensson upprörd. Han är ansvarig för Tornedalens bibliotek och försvarar sin verksamhet. Jag uppfattar det som att han vill visa finansierarna att verksamheten vid biblioteket verkligen når ut till folket med tanke på bidragen. Tornedalsfrågorna återkommer ofta i riksmidia vid den här tiden vilket tyder på stort nyhetsintresse för gränsbygden. I biblioteksconsulenten, Tynell instämmer i Carlströms uttalande om det stora behovet av litteratur för Tornedalen.

”Det behövs mera böcker, ur en synpunkt vore det särskilt lämpligt om fler bokstugor kunde komma till stånd. Från finskt håll har nämligen på senaste år ordnats med en del boksändningar just till dessa trakter”.

I en skrivelse daterad 1 mars 1934, som inte blir publicerad men som finns i arkivet på folkhögskolan, svarar Ossian Svensson till redaktionen,

”Den 27 februari förekom en telefonintervju om i biblioteksförhållandena i Tornedalen. Denna hade av någon anledning blivit något missvisande, varför undertecknad anhåller om att få anföra följande, som torde ställa förhållandena i ett något annan dager. Hade denna intervju stått att läsa för ungefär 5 år sedan, hade den i allt överensstäm med de verkliga förhållandena. Sedan dess har en livlig biblioteksverksamhet satts igång. Denna utgår från framför allt från det på hösten 1928 startade Tornedalens bibliotek. Detta drives nästan uteslutande med statsmedel och står under ledning av en styrelse med landshövding A.B. Gärde som ordförande”.

”Biblioteket äger för nuvarande över 1000 band, fortsätter han, och därtill nästan enbart moderna arbeten. Bibliotekets utlån har kraftigt stigit. Innevarande budgetår tycks även ge en högst betydlig ökning, då de kontrollerbara siffrorna redan nu nå upp till föregående års slutsiffror. Hittills har bibliotekarie anställts med hjälp av enskilda medel framför allt av Patriotisk sällskapet. Vid innevarande års riksdag föreslår emellertid Kungl. Majt. i proposition en sådan ökning av anslaget till biblioteket att en bibliotekarie därför ska kunna anställas. Det är att hoppas, att detta förslag vinner riksdagens gillande, då ju lätt de privata bidragen kunna upphöra till stort men för den lyckligt påbörjade verksamheten”.

Sedan redogör han för allt vad biblioteket gör för att sprida litteratur i finsktalande bygder med 3000 låntagare.

”Ett par av de byar, som ansökt om bokstuga, stå i daglig förbindelse med Övertorneå. De kunna alltså erhålla önskade böcker senast en dag efter rekvisitionens avsändande, naturligtvis under förutsättning att boken ej förut är utlånad. Av det nu sagda framgår att förhållandena ingalunda äro så bedrövliga, som nog intervjun fick många att tro. Istället torde det med fog kunna sägas, att det är på få ställen i vårt land, som man på rena landsbygden har så goda möjligheter till boklån som i Tornedalen”.

(Arkivet Nordkalottbiblioteket)

Förmedling av gratis tidningar, tidskrifter och böcker

Efter att Tornedalens bibliotek bildats fick Biblioteksstyrelsen vid Tornedalens bibliotek genom bibliotekarierna yttra sig om förslagen till urval när det gäller spridningen av god svensk litteratur. Oftast tackade man värdsamt för gåvorna och ibland föreslog man annat. Olika förlag sände provexemplar till Tornedalens bibliotek som fick behålla provexemplaren efter genomgång, vilket gav ett bra tillskott till mediebeståndet vid huvudbiblioteket. Bibliotekarien gick igenom förslagen och oftast ansåg man det vara bra. 1945 reagerade styrelsen på innehållet från Nordiska kompaniets förslag på inköp av litteratur som de

betecknade som tämligen likgiltiga och skrev att det vore önskvärt om det i fortsättningen skulle vara möjligt att ärendet bereddades av bibliotekarien vid Tornedalens bibliotek eller vid förhinder centralbibliotekarien i Norrbottens län eller annan biblioteksutbildad person. Med åren började man ta tydligare ställning till föreslagna urval. I ett tackbrev från 1957 i folkhögskolans arkiv till Domkapitlet skriver vik. bibliotekarie Kerstin Petersson

”Förslaget är relativt gott. För Blyton, Hemliga sjuan och mysteriet Max, samt Ott Amik som inte hör till författarens bästa sätter jag frågetecken”.

Det var stora upplagor som delades ut i byarna. Urvalet var till en början religiöst präglat men blev med tiden mer allmänt. För att ge ett exempel på innehåll - 1931 delades det ut 330 ex av Luleå stifts julbok, 400 ex av Barnbiblioteket Sagas olika nummer, 300 ex av Jultomten, 300 ex av Stjärna från Betlehem, 100 ex av Svenska kyrkans missionstidning, 200 ex av Julklockan m.fl titlar, totalt 19 660 ex. det året. Styrelsen för biblioteket skriver till Domkapitlet att urvalet är bra då det upptar lättläst och för ungdomen lämpad litteratur.

”Ett undantag synes dock böra göras för Julhelg, utgiven av Svenska kyrkans diakonistyrelsens förlag, vilket nog kan anses vara något tung för ungdomen här, varför det är fara att det ej blir läst”. (Folkhögskolans arkiv).

Femton år senare är bilden annan, bredden på urvalet är större. Då har det tillkommit tidskrifter som Foto, Hemslöjden, Husmodern, Jordan Runt, Röster i Radio, Svensk jakt m.m. Biblioteksstyrelsen yrkade på att utbudet skulle ökas med Det bästa, Husmodern och Idun men det blev avslag.

Under 1940-talet gick en uppmaning från Domkapitlet till skolstyrelserna i Luleå stifts finska församlingar,

”På förekommen anledning får domkapitlet härigenom erinra därom, att den sålunda översända litteraturen är avsedd att utdelas bland skoldistriktets ungdom till främjande av svensk språkkunskap, således icke till äldre personer i bygden. Domkapitlet anhåller att meddelande härom lämnas till var och en, som får sig anförtrodd fördelning av i fråga kommande litteratur”.

Fortfarande 1951 skickar Luleå domkapitel ett urval av svenska böcker och tidskrifter som de fått från Nordiska kompaniets bokavdelning att spridas i finnbygden. Projektet med spridande av opolitiska tidningar och tidskrifter fortsatte ända fram till 1964 i olika former. Även länsstyrelsen i Norrbottens län hade nytta av sändningarna. Länsstyrelsen prenumererade på Norrland i ord och bild, Luleå stifts julbok, Blå bandet samt Norrbottens läns hembygdsförening till sin expedition.

Litteraturförmedling

Grenbiblioteken skickade in önskemål på litteratur som låntagarna efterfrågade. Här följer några axplock från 50-talets början. Från Aareavaara kom önskemål om böcker av Salje, Moberg, Nordh. Hemingway och så ett par böcker med speciellt kvinnligt intresse. Koutojärvi skriver

”15-16 års pojkar vill helst ha äventyrs och deckare, de är nästan de enda som läser utom några äldre damer. Böckerna kan lämnas i Kalixbussen som kör förbi Koutojärvi”.

Från byn Anttis kom önskemål om 30 böcker till klasserna 3–7 och läraren själv ville ha Moberg och Stina Aronsson. Stina Aronsson är det fler som önskar, Saivomuotka högst uppe i norr önskar förutom Stina Aronsson böcker om ”finnbygden här oppe”. I Lautakoski är det tio till tolv ungdomar i åldern fjorton till sjutton som läser och sju stycken tio till tolv år. Önskemålen kunde vara från vilket bibliotek som helst i Sverige under den här tiden.

Inköp av finsk litteratur

Efterfrågan på litteratur på finska var stor. Det cirkulerade en del finska böcker i systemet men utan att vara registrerade i katalogen vid Tornedalens bibliotek av hänsyn till stadgarna. 1931 tycks man haft en liten samling av finskspråkiga böcker, troligtvis donationer med religiöst innehåll. Dessa titlar finns inte med i den tryckta bokkatalogen som kom ut 1936 innehållande bokbeståndet vid Tornedalens bibliotek och skolans skolbibliotek. Katalogen är på 172 sidor, ett stort arbete med andra ord. Ur katalogen kunde låntagare beställa lån.

År 1937 kom önskemål om litteratur på finska och frågan hade sänts till länsstyrelsen. Landshövding Gärde skriver till biblioteksstyrelsen:

”Då jag för min del icke kan finna annat än att så lämpligen kunna ske, vill jag hemställa att denna fråga tas upp i biblioteksstyrelsen vid nästa inköp”.

Det finns inga protokollförda inköpsmöten bland handlingarna och jag har inte hittat något beslut i frågan. Skolinspektör Snell tar upp frågan 1943 och styrelsen lovar ta upp frågan om eventuell ändring i bibliotekets föreskrifter. Nästa gång frågan kommer upp i handlingar är 1947 när Sonja Wiebe köpt in litteratur på finska utan styrelsens beslut. Frågan tas upp i styrelsen, ”då utlåning av finsk litteratur ej ingick i den ursprungliga planen för verksamheten ställde sig styrelsen i viss mån tveksam, men beslöt att medge inköp i mindre omfattning av högklassig litteratur på finska”. Det här var elva år innan stadgarna ändrades 1957 och ordet svensk ströks ur stadgarna. Grannkommunen Hietaniemi bildade ett eget bibliotek 1947 med egna stadgar och med kommunalt anslag. Här köpte man in litteratur på finska från Torneå bokhandel i Finland från mitten av 1940-talet.

”Med anledning av att det i Hietaniemi finns en del från Finland inflyttade personer, som icke behärskar svenska språket, beslöt styrelsen på förslag av herr Hellman, att anskaffa några skönlitterära böcker på finska språket”.

kan man läsa i biblioteksstyrelsens protokoll från Hietaniemi. Biblioteket hade också vandringsbibliotek i 6 byar i Hietaniemi kommun där beståndet från folkbiblioteket i Hietaniemi cirkulerade.

Jag har inte hittat några tydliga förbud i protokollen mot att ha finsk litteratur på biblioteken. Styrelsen utgick troligtvis från stadgarna med tanke på statsbidragen. Att biblioteksfrågor hade tyngd påvisas av att landshövdingen i Norrbottens län fortfarande 1965 var ordförande i styrelsen för Tornedalens bibliotek.

Efter att språkdebatten ebbat ut på 50-talet började styrelsen ansöka om medel för att köpa in litteratur på finska. Då var också tiden mogen för kommunen att finansiera folkbiblioteket. I Kungl. Skolöverstyrelsens cirkulär den 30.10 1958 framhålls bl.a. följande

”Överstyrelsen vill erinra om att nya bestämmelser i december 1957 fastställts för Tornedalens bibliotek. Den inskränkande föreskriften, att anskaffningen av böcker skulle avse endast svenskspråkig litteratur, har härigenom borttagits. Då i överstyrelsens petita för budgetåret 1959/60 medel begärts för anskaffning av utländsk litteratur till här berörda bibliotek, avses i första hand en engångsanskaffning av litteratur på finska språket”.

Tornedalens bibliotek har genom åren utmärkts av hög kvalitet. Bibliotekets anseende bland befolkningen har varit högt. Genom åren har biblioteket visat på höga utlåningssiffror, ofta högst i Norrbotten och ett år till och med högst i riket. Det har funnits utbildade bibliotekarier sedan 1935 som arbetat enligt då gällande direktiv och stadgar. Före 1958 var det för spridande av svensk kultur och efter stadgeändringen då ordet svensk ströks från stadgarna

kunde man erbjuda också finsk litteratur till de låntagare som så önskade. 1958 inkom ett cirkulär från folkskoleinspektör William Snell, Skolöverstyrelsen, med information om att man nu kunde få statsbidrag för inköp av finsk litteratur. Efter att bestämmelserna ändrats beslöt man vid styrelsemötet i mars 1959 att centralbibliotekarie Olga Bardh, Luleå, i samråd med folkskoleinspektör Snell skulle köpa in finska böcker för 10-15 % av det totala anslaget.

Om Ossian Svensson

1918 anställdes Ossian Svensson som föreståndare. Han ansvarade också för skolans bibliotek. Svensson verkade vid folkhögskolan under 28 år, först som föreståndare och sista åren som rektor då dåvarande rektorn Carlström kom in i riksdagen. Svensson var omtyckt av befolkningen kan man läsa i lokaltidningarna. Hans stora intresse var böcker och folkbildning. Han var född i Blekinge men verkade sin mesta tid i Övertorneå. Han värnade om folkhögskolan som skolform och intresset för folkbildning ledde honom vidare till hembygdsforskning och samlande av litteratur som beskrev bygderna han verkade i. Han var systematisk i allt han företog sig. Han kritiserade ofta hur man hanterade vandringsbiblioteken från Luleås centralbibliotek. Litteraturlistorna saknade exempelvis årtal, vilket gjorde det svårt för biblioteken att veta hur aktuella böckerna var. Hans betydelse för Tornedalens bibliotek har varit helt avgörande. Stor del av hans yrkesverksamma tid gick till utvecklande av biblioteksverksamheten. Han dog i sin stuga i Puostijärvi 1946 och efterlämnade en privat samling innehållande närmare 1000 band av värdefull litteratur som blev grunden till det nuvarande Nordkalottbiblioteket. Utan Ossian Svensson hade vi inte haft det vi har idag. Samlingen är en unik litterär skatt om Nordkalotten innehållande litteratur på latin, engelska, tyska, franska, italienska, finska inköpta från olika antikvariat i Europa. Bibliotekarie Karin Främpling sammanställde en katalog över den Svenssonska samlingen.

Inflytelserika röster

Det fanns ett stort intresse från olika håll för Tornedalen och folkhögskolans arbete med att förmedla svensk kultur till finnbygden, speciellt under den infekterade språkdebatten under 1920- och 30-talen. Tornedalens folkhögskola besöktes av olika delegationer. I verksamhetsberättelserna kan man följa vilka som besökte skolan. Det var viktigt att visa upp sin verksamhet för politiker och myndigheter med inflytande. Det framgår i verksamhetsberättelsen att Gustav V hedrade Sveriges nordligaste folkhögskola år 1921.

”Skolans syfte är att sprida svensk språk och kultur och därmed mera ljus i dessa avlägsna och vidsträckt bygder, men på samma gång vara en barriär mot främmande inflytande från österled” (Redogörelse för Tornedalens folkhögskola.)

Eftersom länets landshövding satt i styrelsen för folkhögskolan och efter 1928 i styrelsen för Tornedalens bibliotek insåg man vikten av inflytelserika röster när det gällde statlig finansiering. När landshövding Malm talade vid skolans 25-årsjubileum 1924 nämnde han just detta.

Så hände sig att 1920-21 års regering kommo att sitta tre män som vid vitt skilda tider varit landshövdingar i Norrbottens län, nämligen von Sydow, Murray och Malm.”
(Redogörelse för Tornedalens folkhögskola)

Slutord

”Det betraktades nästan som ett handikapp att kunna tala och läsa finska. En person som var helt okunnig i finska, ummikko, ansågs rentav mera bildad än en tvåspråkig”.
Ragnar Lassinantti (Starbäck, 1982)

Jag har med mitt arbete gett en överblick över biblioteksväsendet i Tornedalen med fokus på Tornedalens bibliotek under tidsperioden 1900–1960. Den dåtida nationalistiska ideologin om

ett folk, en kultur och ett språk gjorde att Tornedalen sågs som ett problemområde i Sverige. Bildandet av Tornedalens bibliotek 1928 var ett sätt att komma åt problemet. Bibliotekets uppdrag blev att sprida god svensk litteratur i de finsktalande delarna av Norrbotten och därmed fungera som ett led i försvenskingsarbetet. Trots att det ända fram till 1957 stod i bibliotekets stadgar att just svensk litteratur skulle tillhandahållas fanns det en liten del finskspråkig litteratur i omlopp som man fått genom gåvor eller via depositioner från Luleå bibliotek. Den blev dock inte införlivad i beståndskatalogen, kanske som ett sätt att kringgå stadgarna. Frågan om inköp av finsk litteratur togs även upp vid styrelsemöten eftersom efterfrågan var stor men med hänsyn till stadgarna avstod man från inköp. Efter att språkdebatten ebbat ut på 50-talet började styrelsen ansöka om medel för att köpa in litteratur på finska.

Det skrivna ordet och litteraturen var ett verkningsfullt medel för att förmedla fosterländsk anda. För beslutsfattarna var det en utmaning att delar av den svenska befolkningen inte kunde svenska. Skolväsendets framväxt medförde stora förändringar i lokalsamhällena i hela landet och i synnerhet i Tornedalen med dess finsktalande befolkning. Många lärare kände sig frustrerade i sin lärargärning av att aldrig ens nå till en nivå då barnen kunde ge sig i kast med att skriva en uppsats. En storskalig satsning på läsning för folket i finnbygden drogs igång med hjälp av boksändningar på svenska språket, gratis tidningar, tidskrifter och generösa statsbidrag samt gåvor dels från välbeställda men också från olika bokförlag.

Grundandet av Tornedalens bibliotek 1928 är således unikt i Sverige och verksamhetens omfång imponerar. Biblioteket fick uppdraget att fungera som ett centralbibliotek för de finskspråkiga delarna av Tornedalen. Staten finansierade projektet och till sin hjälp att sprida svenskspråkig litteratur hade den institutioner och inflytelserika personer i regionen, inom kyrkan och på lokalplanet. De som bäst kände till de lokala nätverken var lokala präster, lärare och rektorerna vid Tornedalens folkhögskola.

Ytterligare vetenskaplig forskning i ämnet behöver göras. Domkapitlets arkiv i Härnösand innehåller många svar när det gäller kyrkans roll i försvenskingsarbetet. Luleå kommuns arkiv innehåller troligtvis lånejournaler, protokoll och handlingar som berör Tornedalens bibliotek från 1930-talet och framåt.

På ett effektivt sätt framtogs människorna i Tornedalen möjligheten att läsa litteratur på sitt modersmål. Man framtogs sitt skriftspråk och senare generationer kom att varken kunna läsa eller skriva det talade modersmålet. Idag är det vanligt att man har bibliotekskort på bägge sidor om gränsen.

Källor, litteratur

- Bergenudd, Linnea, (2020) Luleå folkbiblioteksutveckling ur ett genusperspektiv - med fokus på centralbibliotekarien Olga Bardh
Betänkande och förslag rörande folkskolväsendet i de finsktalande delarna av Norrbottens län, (1921)
Borelius, Fredrik, (2008) Gångstigsbygden
Elenius, Lars, (2021) Både finsk och svensk : modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850-1939
Främpling, Karin (1962) Katalog över Svenssonska samlingen
Hansson, Joacim, (2012) Folkets bibliotek

Katalog över Kukkola ungdomsförenings lånebibliotek=Luettelo Kukkolan nuorisoseuran lainakirjasto ((1903)
Katalog över Tornedalens bibliotek (1936)
Lassinantti, Ragnar, (1965) Synpunkter och skildringar
Lindskog, Gerda Helena, (2010) Snölandets fattiga till hjälp : kvinnor och män kring Met Tornedalen nr. 3-4 (1988)
Norrbottens arbetsstugor för barn 1903-1933
Lysebäck, Anna, Norrström, Lise-Lotte, (2000) Bokbussen - från dåtid till nutid
Necander, Maria, (2021) Folkbibliotekens utveckling: En kvalitativ innehållsanalys av politiska dokument 1899-1912
Ragnar Lassinantti i tal och skrift : ett urval, (2005) / redaktörer: Bengt Matti, Marita Mattsson Barsk
Redogörelse över Stiftelsen Tornedalens folkhögskola, 1899-1952
Slunga, Nils, (2000) Arbetsstugorna i norra Sverige
Slunga, Nils, (1965) Staten och den finskspråkiga befolkningen i Norrbotten
Snell, William, (1976) Återblick
Starbäck, Carl Georg, (1982) Ur svenska historien : Ruotsin historiaa
Svanberg, Gustav, (1975) Haparanda lånebibliotek 1875-1975
Tenertz, Hugo,(1942) Folkundervisningens historia i Torne och Kalix älvdalar
Teners, Hugo, (1963) Folkupplysningsarbetet i Norrbottens finnbygd
Tornedalens Lantmanna- och Folkhögskola 1899-1949, 1950
Tradition och förnyelse, (1999) redaktör Karl Pekkari

Dagens Nyheters arkiv

Diverse protokoll och handlingar vid Tornedalens bibliotek, Tornedalens folkhögskola,

Övertorneå kommuns arkiv och Nordkalottbiblioteket

Intervju med Sven-Ola Hellmér, pensionerad länsbibliotekarie, 1975

<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:hb:diva-9692>

<https://sverigesradio.se/avsnitt/1670746> Bibliotekens svenska superhjälte – Valfrid Palmgren

2021

STRÖÄNGAR
TORP, EIVIND

Innehåll

Uppdraget	2
Olika typer av ströängar	4
Bakgrund.....	5
Lag (1921:378) om ströängars indragande till kronan.....	7
1957 års utredning om ströängar	10
Olika riksdagsinitiativ i frågan om ströängar.....	12
Ds 1997:37 Ströängar	17
Riksrevisorernas rapport	20
Ytterligare initiativ från riksdagen	22
Frågan om jakträtt	24
Förskjutning i perspektivet beträffande behovet av översyn	25
Sammanfattning	27
Källor	29

Uppdraget

Under tiden för kommissionens arbete har det inkommit synpunkter dels om behovet av utredning om avvitrningen rent allmänt, dels om behovet av att utreda frågan om hur vissa regler beträffande ströängar tillämpades. Enskilda personer har även överlämnat skriftliga handlingar till kommissionen som dels gäller uppgifter om oklarheter kring rättigheter knutna till specifika fastigheter, dels protokollshandlingar som härrör från indragning av ströängar enligt 1921 års lag om ströängars indragande till kronan. Av den sistnämnda typen av handlingar framgår att vissa avsteg gjordes från det regelverk som gällde för förfarandet vid ströängars indragande.

Mot bakgrund av de synpunkter och handlingar som inkommit till kommissionen har det ansetts nödvändigt att utreda statens hantering av vissa frågor kring ströängar. Det rör sig alltså inte om en utredning om ströängar rent allmänt utan dess fokus är hur staten har hanterat de krav om granskning av ströängsproblematiken som vid olika tillfällen har ställts.

Sammanställningen ska särskilt beakta aspekter som kan vara av betydelse med hänsyn till kommissionens utredningsuppdrag. I direktiven sammanfattats utredningsuppdraget i följande överordnade mål:

- kartlägga och granska assimileringsspolitiken och dess konsekvenser för minoriteten, grupper inom minoriteten och enskilda,
- sprida information för att öka kunskapen om minoriteten och dess historiska erfarenheter, och
- lämna förslag till fortsatta insatser för att bidra till upprättelse och främja försoning.

Kommissions uppdrag specificeras i fem punkter som i huvudsak är koncentrerade till den assimileringsspolitik som bedrevs mot tornedalningar, kväner och lantalaiset på nationell, regional och lokal nivå under 1800- och 1900-talen. Därutöver ska kommissionen analysera och redovisa andra historiska aspekter och förhållanden som kan bedömas ha påverkat situationen för tornedalningar, kväner och lantalaiset.

Huruvida statens hantering av ströängar kan ses som en del i en assimileringsspolitik riktad mot tornedalningar, kväner och lantalaiset kan diskuteras. Det är emellertid ingen tvekan om att de åtgärder som staten verkställde, i första omgången för att öka inflyttningen till Norrlands inland och i efterhand för att reglera villkoren för de människor som var bosatta i denna delen av landet, berörde en befolkning som var utan möjligheten att påverka de beslut som de omfattades av. Problematiken kring ströängar och de oklarheter som fortfarande finns vad gäller oreglerade ströängar är

något som många kväner och lantalaiset påverkas av även om fenomenet är aktuellt också för personer med annat ursprung. Statens hantering av ströängar är således en sakfråga som berör många tornedalingar, kväner och lantalaiset och som är relevant i förhållande till den ovan citerade formuleringen; "historiska aspekter som har kommit att påverka situationen för tornedalingar, kväner och lantalaiset".

Fenomenet ströängar uppstod som en följd av statens intresse av att kolonisera Norrlands inland och anknyter till avvittringen och de olika regler som har utfärdats för avvittringens genomförande. Problematiken kring ströängar har således funnits under en lång tidsperiod. De oklarheter som har funnits – och som fortfarande finns – både vad gäller ströängarnas gränser och vilka rättigheter som anknyter till ströängar, kan därför ha sin bakgrund i lagstiftning eller administrativt förfarande från mycket olika tidsperioder. En utredning om avvittring och dess följer för människor bosatta i Norrland innebär ett mycket omfattande arbete som överstiger såväl tidsramen som ramen för de resurser som sannings- och försoningskommissionen förfogar över. Däremot har det ansetts lämpligt frambringa kunskap om statens inställning i frågan om vad som bör ske vad gäller det som kallas oreglerade ströängar

Avsikten med den nu aktuella rapporten är inte att belysa alla aspekter som kan ha gett upphov till olika oklarheter kring ströängar. Rapporten har sitt fokus på de krav som under senaste decennierna har riktats mot staten om att utreda de problem som anses föreligga i förhållande till ströängar.

Olika typer av ströängar

I tidiga historiska dokument kallas det som idag benämns ströängar ofta för *utängar*. Det vill säga ängsmark belägen utanför själva gården eller gårdsbildningen. Efterhand har *ströängar* etablerats som begrepp för att benämna de markområden utanför gården som innehavaren hade vissa rättigheter till. Efter genomförande av 1921 års lag om indragning av ströängar till staten används ofta följande kategorier av ströängar:

Oreglerade ströängar utgörs av de ströängar som inte omfattats av tilläggsavvittringen eller av 1921 års lag. De oreglerade ströängarna är, med undantag för några hektar i Västerbottens län, belägna i Norrbottens län. Den totala arealen oreglerade ströängar uppgår till cirka 19 800 hektar. I huvudsak är det ströängar belägna ovanför odlingsgränsen samt ströängar som vid tilläggsavvittringarna var belägna inom enskilda fastigheter eller allmänningsskogar som fortfarande är oreglerade. I den mån ströängar borde ha omfattats av reglerna om tilläggsavvittring eller ströängsindragning, men likväl av något skäl inte blivit föremål för någon prövning, innefattas även de i kategorin oreglerade ströängar.

Reglerade ströängar, som även kallas bibehållna ströängar, är sådana ströängar som efter tilläggsavvittring eller efter prövning enligt 1921 års lag fått behållas av innehavaren av fastigheten. Den totala arealen reglerade ströängar uppgår till cirka 19 300 hektar.

Indragna ströängar utgörs av sådana ströängar för vilka staten vid tilläggsavvittring eller enligt 1921 års lag utnyttjat sin återlösningsrätt. År 1985 beräknades cirka 6 000 hektar av dessa vara belägna inom annan ägares marker.¹

¹ Ds 1997:37 s. 15.

Bakgrund

Den som ville bosätta sig i Lappland och "där upptaga ett nybruk" var beroende av att kunna skörda hö från ängsmark utanför den mark man avsåg bryta för odling. Att ha tillgång till sådana utängar var således en förutsättning för en tillvaro inriktad mot jordbruk i Norrlands inland från 1700-talet och framåt. Detta sakförhållandet gjorde att staten i sin önskan om att kolonisera Norrlands inland reglerade rätten till utängar för den som etablerade "ett nybruk" i Västerbottens och Norrbottens läns lappmarker. Rätten att få tillgång till och nyttja utängar reglerades i lappmarksreglementet från 1749. Enligt reglementet hade nybyggarna rätt att bärga hö och foder till sina husdjur från utspridda utängar på kronans mark.

Gränserna mellan enskild mark och kronans mark kom slutligen att bestämmas genom avvitrningen som för Lappland genomfördes under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet enligt 1873 års stadga om avvitrning i Västerbotten och Norrbottens läns lappmarker.

Innan avvitrningen var genomförd var nybyggarnas rätt till marken inte ordentligt fastställd. Genom avvitrningarna och efterföljande skiftesförrättningar gavs nybyggarna rätt till särskilda skiften med de rättigheter som enligt lag hörde till en självständig fastighet. I samband med avvitrningen företogs även en slutlig skattläggning.

Vid avvitrningarna kunde en utäng som inte var odlad och som inte behövdes för nybyggets bestånd fråntas rättighetsinnehavaren utan ersättning. Vid avvitrningsförrättningarna konstaterades att flertalet utängar bestod av icke uppodlad mark. Sådana utängar skulle i princip fråntas innehavarna. Det konstateras dock att utängarna i stor utsträckning fortfarande behövdes för innehavarnas försörjning eftersom uppodlingen av inägomark till hemmanen gått långsamt. Nybyggena kom därför enligt särskilda av Kungl. Maj:t utfärdade förklaringar att få behålla utängar såväl inom kronans marker som inom avsatta allmänningar. Dessa utängar redovisades särskilt för varje fastighet i avvitrningshandlingarna och kom då att benämnas ströängar.

Frågan om en avveckling av ströängarna aktualiserades åter på 1910-talet. Ströängsbruket betraktades inte längre som rationellt och ansågs utgöra ett hinder för skogsproduktionen på kronans marker och för renskötseln. Av 1916 års kungörelse om tilläggsavvitrning följde att de ströängar ovanför odlingsgränsen i Västerbottens län som inte uppodlats till åkermark mot ersättning skulle dras in till kronan när en avvitrningsnämnd så bestämde. Genom 1921 års lag om indragande av ströängar till kronan kom även övriga delar av Västerbottens lappmark,

Norrbottnens lappmark nedanför odlingsgränsen samt Jukkasjärvi socken ovanför odlingsgränsen att omfattas av ströängsindragningen. Ströängar belägna inom allmänningsskogar och enskilda fastigheter var dock generellt undantagna från indragningsförfarandet. I Västerbotten omfattades alla ströängar av tilläggsavvittringen och indragningsprövningen, utom tre hektar belägna på enskild mark. I Norrbotten kom dock betydande arealer att inte omfattas. Tilläggsavvittringen kom igång först år 1922 och avslutades år 1932. De sista förrätningarna enligt 1921 års lag avslutades år 1933. Av de ströängar som omfattades av något av dessa förfaranden återtogs 87 756 hektar av kronan medan 19 264 hektar fick behållas av ströängsinnehavarna.

Ströängsinnehavaren fick vid indragning ekonomisk ersättning som skulle svara mot kostnaden för att odla upp ny mark i en omfattning som skulle ge motsvarande avkastning av hö som den indragna ströängen. Större delen av ersättningen betalades ut först när nyodlingen var slutförd. Fastställda men ej utbetalda ersättningsbelopp saknar preskriptionstid så länge nyodlingsarbetet ej har slutförts. Fortfarande inestår odlingsersättning som kan betalas ut till respektive fordringsägare när villkoren för detta är uppfyllda.

Ströängar som fenomen har alltså omfattats av en rad regleringar från lagstiftarens sida. Statsmakternas inställning till vad som bör ske med kvarvarande ströängar har emellertid varierat över tid vilket förmodligen har lett till ökad osäkerhet bland innehavarna av oreglerade ströängar. Under andra halvan av 1900-talet har förslag kring en slutlig lösning av ströängsfrågan lämnats, dels genom utredningen *Ströängar* (SOU 1957:30), dels genom departementspromemorian *Ströängar* (Ds 1997:37). Ingen av de förslag som presenterades vid dessa tillfällen blev framlagd för riksdagen. En följd av detta är att det alltjämt råder oklarhet kring statens inställning beträffande ströängar.

Lag (1921:378) om ströängars indragande till kronan

Frågan om avveckling av ströängar aktualiserade under 1910-talet. Bruket av ströängar hade under en längre tid ansetts vara mindre rationellt samtidigt som ströängarna ansågs vara ett ökande hinder för skogsbruket. En första reglering skedde genom 1916 års kungörelse om tilläggsavvittring av vilken det framgick att ströängar ovanför odlingsgränsen i Västerbottens län som inte var uppodlade till åkermark mot ersättning skulle dras in till staten i fall avvittringsnämnden beslöt det.² Kungörelsen följdes senare upp genom 1921 års lag om indragning av ströängar till kronan. 1921 års lag tillkom i syftet att återföra ströängar till statens disposition och förvaltning. Bakgrunden för lagen var framför allt att staten önskade att utlägga ytterliga "kolonisationsområden" i de aktuella länen.³ Lagens huvudsakliga syfte var således att tjäna statens intresse av att öka bosättningen i Norrlands inland och att skapa förutsättning för ett mer rationellt jordbruk. En annan indirekt orsak till 1921 års lag var att 1873 års avvittringsstadga om ägobyte inte hade tillämpats så konsekvent som lagstiftaren hade förutsatt eftersom en strikt tillämpning av stadgan antogs leda till negativa följder för den jordbrukande befolkningen. En följd av detta var att antalet utängar förblev större än vad staten hade avsett.⁴ Vid 1921 års lags tillkomst ansåg man emellertid att tiden var mogen för att verkställa det återförandet till staten som från första början hade förutsatts. Den samlade arealen för ströängar omfattade då 135 000 hektar. Det rättsliga stödet för lagen blev i liten grad diskuterad. Lagrådet framförde dock följande synpunkt beträffande den rättsliga grunden för lagen:

"Den rätt med vilken de s.k. ströängarna innehafts, har, såsom av den förebragta utredningen framgår, från början varit synnerligen svag. Sedermera har emellertid genom medgivande från kronans sida denna rätt i viss mån vuxit sig starkare. Man synes nu få betrakta den såsom en äganderätt, inskränkt i så måtto att kronan är, där så anses lämpligt, berättigad att återtaga ströängarna mot vederlag i annan mark. Ifrågavarande lagstiftning avser att giva kronan rätt att mot huvudsakligen annat vederlag än mark återbekomma ströängarna; den är således av en karaktär i viss mån analog med expropriationslagens. Med hänsyn till den stora vikt ströängarnas återbördande till kronan av allt att döma har för de ifrågavarande landsdelarnas utveckling kan någon betänklighet mot denna lagstiftning icke anses föreligga, för så vitt den ekvivalent, som erbjudes ströängsinnehavarna, verkligen motsvarar vad de få avstå."⁵

Dåtidens bedömning var alltså att "landsdelarnas utveckling" fick vägas som en avgörande faktor i bedömningen av lagstiftningens rättsliga grund.

² Ds 1997:37 s. 13.

³ Prop. 1921:199 s. 39.

⁴ Rodhe, A. E, Lagstiftningen om ströängar inom lappmarken, *Svensk JuristTidning* 1921.

⁵ Prop. 1921:199 s. 92 – 93.

Lagen skulle i stora drag tillämpas på fastigheter nedom odlingsgränsen i Västerbottens och Norrbottens läns lappmarker samt hela Jukkasjärvi socken.⁶ Som skäl för att Jukkasjärvi socken skulle omfattas av lagen anfördes att man i socknen hade goda avsättningsmöjligheter för jordbruksprodukter på grund av gruvfälten i området.⁷ Det förhållande att lagen var tillämplig för vissa ströängar men inte för andra var omtvistad. Bland annat anförde Lantmäteristyrelsen att detta för ortsbefolkningen måste "te sig såsom ledande till orättvisa."⁸ Vederlag för ströängarna utgick på så sätt att staten bekostade uppodling av ett område i närheten av gården som beräknades ge lika stor höskörd som de indragna ängarna.⁹

Lagen har inalles 63 paragrafer varav ett relativt stort antal bestämmelser rör det praktiska förfarandet för hur indragningsprocessen skulle genomföras. A. E. Rodhe, som ingick i 1919 kolonisationskommitté som hade utarbetat förslaget om 1921 års lag, skrev i samband med en presentation av lagens syfte och inriktning bland annat följande:

"Onekligen kommer lagen ingripa i lappmarksbefolkningens inrotade vanor och tänkesätt, och det torde därför vara av vikt att ej gå alltför brådstörtat tillväga."¹⁰

Rodhe går inte närmare in på vad han åsytar i sammanhanget men uppenbarligen fanns en viss oro för följderna av lagen och dess tillämpning för den enskilda ströängsinnehavaren.

Indragning av ströängar enligt 1921 års lag pågick fram till 1933, och resultatet av lagen var att ströängar motsvarande en areal om 87 756 hektar indrogs till staten medan ströängar motsvarande 19 264 hektar behölls av tidigare innehavare.¹¹ Utfallet av 1921 års lag redovisas bland annat i 1957 års utredning om ströängar. Av utredningen framgår att resultatet av ströängsindragning ansågs vara synnerligen lyckad. Graden av nyodling hade ökat i båda länen och indragningen av ströängar ansågs ha lett till ett mer rationellt jordbruk. Men det var inte endast ur ett nationellt perspektiv som ströängsindragningen ansågs lyckad. Det ansågs också vara "den jordbrukande befolkningens egen uppfattning".¹² Om det senare anfördes följande:

⁶ Jfr 3 §.

⁷ Prop. 1921:199 s. 45.

⁸ Prop. 1921:199 s. 44.

⁹ Jfr 7 §.

¹⁰ Rodhe, A. E., Lagstiftningen om ströängar inom lappmarken, *Svensk JuristTidning* 1921.

¹¹ SOU 1957:30 s. 144.

¹² Uppgifterna hänför sig till protokollen för de möten som utredningen höll på orter som berördes av indragningsförfarandet samt till yttranden från kommunalnämnderna, SOU 1957:30 s. 41 – 42.

”Det allmänna omdömet är att åtgärderna varit till stor nytta för jordbruket. Från så gott som alla socknar förekomma uttalanden såsom följande. Befolkningen var synnerligen belåten. Indragningen medförde en kraftig uppryckning och rationalisering av jordbruket. Även om jordägarna till en början voro tveksamma, så voro nu alla nöjda med vad som skett.”¹³

Av utredningsbetänkandet framgår dock att ”anmärkningar och anmälningar av missnöje” hade förekommit. Dessa hade, enligt vad som anförs i betänkandet, framförallt gällt att ”förrättningsmännen voro alltför medgörliga, då det gällde att pröva frågan om vilka ängar som skulle få behållas”.¹⁴ Det framgår dock inte vem som var av denna uppfattningen. Därutöver görs det gällande att flera innehavare av ströängar som hade fått sin önskan om att få behålla vissa ängar tillgodosedd, i efterhand hade ånkrat sig.¹⁵ Anmärkningar hade även inkommit på att nya odlingsområden ofta blev utlagd för långt från gårdarna samt på mark som inte var odlingsbar. En del nyodlingar hade därför blivit avvecklade. Slutligen hade anmärkningar inkommit mot att rätten att ta hässjevirke i ströängsskog hade gått förlorat utan kompensation.¹⁶

Vid nutida läsning är det svårt att befria sig från uppfattningen att utredningsbetänkandet i dessa delar har statens intressen för ögonen i bedömningen av följderna av 1921 års lag. Den oro som Rodhe (innan lagens verkställande) hade antytt vad gäller lagens följder för den jordbrukande befolkningen, berörs inte i betänkandet till 1957 års utredning.¹⁷

Det finns flera moment kring 1921 års lag som kan ha lett till en känsla av orättvisa bland dem som lagen skulle tillämpas mot. Det gäller för det första att lagen endast skulle tillämpas i vissa områden vilket också diskuterades av lagstiftaren innan lagen fastställdes. Orättvisan ansågs den gången drabba innehavare av ströängar som *inte* omfattades av lagen.¹⁸ För det andra var vissa ströängar inom lagens geografiska tillämpningsområde möjlig att undanta från indragning.¹⁹ Detta, som inte diskuteras i förarbetena, kan ha gett upphov till uppfattningar om att lagen innebar orimliga skillnader mellan olika ströängsinnehavare. Därnäst innebar lagen att de så kallade ströängsnämndera vid tillämpningen av olika bestämmelser skulle

¹³ SOU 1957:30 s. 42 – 43. På annat håll framgår dock att ”många jordägare ännu icke voro beredda att övergiva ströängsbruket”. SOU 1957:30 s. 44.

¹⁴ SOU 1957:30 s. 43.

¹⁵ SOU 1957:30 s. 43.

¹⁶ SOU 1957:30 s. 43.

¹⁷ Jfr lagrådets yttrande beträffande förutsättningarna för statens rätt att genomföra indragningen.

¹⁸ SOU 1957:30 s. 46.

¹⁹ Jfr 4 och 5 §§.

behöva göra ett antal skönsmässiga bedömningar.²⁰ De bedömningar som nämnderna hade att göra – eller som lagrådet uttryckte det ”verkställa uppskattning och värdering” – kan antas i många fall ha skilt sig från ströängsinnehavarnas bedömningar. Det var följaktligen angeläget för lagstiftaren att ströängsnämnderna inte skulle uppfattas att endast representera statens intressen.²¹

Utöver vad som redan har nämnts kan det också ha skett avsteg från vissa av de förfaranderegler som lagen fastställer för indragningsförrättningarna. Som tidigare har nämnts har exempel på detta överlämnats till kommissionen. Det saknas emellertid dokumentation för att kunna dra några säkra slutsatser kring detta. Sammantaget finns det flera moment kring 1921 års lag – både vad gäller lagens bestämmelser och hur dessa har tillämpats – som kan ha gett upphov till missuppfattningar, missnöje och i vissa fall upplevelse av rättsosäkerhet.

Slutligen bör det noteras att *lag (1921:378) om ströängars indragande till kronan* fortfarande är gällande.

1957 års utredning om ströängar

Efter 1933 har avvecklingen av ströängar varit obetydlig såväl på statlig mark som på annan mark. I vissa fall har det tidigare Domänverket sålt enklaver av ströängar som varit belägna inom annan mark.²² Därutöver har vissa ströängar återgått till staten på annat sätt än genom indragningsåtgärder. Exempelvis har ströängar som har utelämnats vid laga skiften ansetts ha återgått till staten och därmed sammanförts med övrig statlig mark. Staten har dessutom genom köp återförvärvat vissa ströängar som på grund av avsöndring eller avstyckning hade skilts från vederbörande hemman och därigenom blivit särskilda fastigheter.²³

En ökande oro vad gäller skogsbrukets utveckling gjorde frågan om ströängarna aktuell under början av 1950-talet. I utredningar om skogsbruket i Norrland hade under 1930- och 40-talen påpekats att ströängar utgjorde en avsevärd olägenhet för allmänningskogarna och att ströängar därför borde avvecklas.²⁴ Bland annat diskuterades möjligheten för att ströängar skulle inlösas av allmänningsdelägarna

²⁰ Se exempelvis lagrådets kommentar till paragraferna 17, 21 och 56 i lagförslaget, prop. 1921:199 s. 93 och 97.

²¹ Prop. 1921:199 s. 50.

²² Ds 1997:37 s. 14.

²³ SOU 1957:30 s. 45.

²⁴ Se exempelvis SOU 1937:29.

”för ett billigt pris”.²⁵ Regeringen hade redan under början av 1930 talet gett i uppdrag åt länsstyrelsen i Västerbotten att utreda möjligheten av indragning av ströängar till allmänningsskogarna.²⁶ Skogsbrukets förutsättningar och framtida utveckling utgjorde således en viktig bakgrund till 1957 års utredning om ströängar. En mera udda bakgrund var en uppmaning från byamännen i Randijaur och fem andra byar i Jokkmokks socken om ”att åtgärder måste vidtagas för indragning av ströängar inom kronomark även ovan odlingsgränsen”.²⁷

1957 års utredning lämnade förslag om införande av en ny lag om ströängar som skulle ersätta 1921 års lag. Den nya lagen skulle innebära ett allmänt indragande av ströängar till staten. Av 3 § i lagförslaget framgår att ”ströäng, som icke tidigare skilts från fastighet till vilken ängen hörde och återgått till kronan, skall efter vad i denna lag stadgas indragas till kronan”.²⁸ Vissa möjligheter till undantag fanns i förslaget men de var begränsade.²⁹ Indragningsförrättningen skulle genomföras av lantmätare och två goda män.³⁰ Utfallet av förrättningen skulle vara möjligt att överklaga till ågodelningsrätten, men rättens beslut i ersättningsfrågan skulle inte vara möjligt att överklaga.³¹ I förhållande till 1921 års lag är det av visst intresse att notera att det av 15 § av lagförslaget framgår att det ej skulle utgöra hinder för genomförande av en indragningsförrättning om fastighetsägaren uteblev, ifall förrättningen var lagligen kungjord.³²

Lagförslaget motiverades med hänvisning till de resultat som hade följt av den tidigare genomförda indragningen av ströängar till staten.³³ Det vill framförallt säga den utveckling som ströängsindragningen ansågs ha lett till för jordbruket. Som slutomdöme anförde utredningen att ströängsindragningarna ”varit till erkänd nytta för både jordbruk, skogsvård och renskötsel samt att statsmakernas syfte blivit i görligaste mån uppfyllt.”³⁴

Utredningens förslag fick emellertid inte stöd av det ansvarige statsrådet. Skälet var främst att förslagen skulle innebära stora kostnader för staten och att rationaliseringar inom jordbruket i stor utsträckning kunde uppnås genom andra

²⁵ SOU 1937:29 s. 227.

²⁶ SOU 1957:30 s. 6. Se även Riksdagens berättelse 1958 s. 26.

²⁷ SOU 1957:30 s. 6.

²⁸ SOU 1957:30 s. 9.

²⁹ Jfr 5 § lagförslaget, SOU 1957:30 s. 10.

³⁰ Jfr 11 § lagförslaget, SOU 1957:30 s. 11.

³¹ Jfr 23 och 24 §§ lagförslaget, SOU 1957:30 s. 14.

³² SOU 1957:30 s. 12.

³³ SOU 1957:30 s. 35 – 45.

³⁴ SOU 1957: 37 s. 44.

åtgärder.³⁵ Inställningen i övrigt var att ströängarna var en kvarleva från äldre tiders jordbruk och att de successivt borde avvecklas helt.³⁶

Olika riksdagsinitiativ i frågan om ströängar

Efter att utredningens förslag hade avvisats av regeringen följer en lång period om flera decennier där regeringen inte tar några aktiva initiativ i frågan om ströängar. I stället är det främst genom olika riksdagsinitiativ som ströängsfrågan aktualiseras. Detta skedde första gången under början av 1980-talet.

I samband med riksdagens behandling av regeringens proposition med anledning av ändringar i *lag (1970:995) om införande av nya jordabalken* uppmärksammades den särskilda situation som innehavare av ströängar befann sig i av vissa riksdagsledamöter.³⁷ Mot den bakgrund lämnade man in en motion i syfte att säkerställa att innehavarnas rätt till ströängar skulle kvarstå oförändrat trots de föreslagna ändringarna i jordabalken. I motionen föreslogs att ströängsinnehavares nyttjanderätt till ströäng borde kvarstå "i enlighet med hävd och tidigare rättsfall".³⁸

Motionen behandlades i anslutning till lagutskottets behandling av propositionen. Beträffande frågan om ströängar inhämtade utskottet ett yttrande från Kammarkollegiet. Av Kammarkollegiets yttrande framgick att ströängsrättigheternas anknytning till fastigheterna var av sådan karaktär att den då föreslagna lagändringen inte kunde påverka ströängsrättens innehåll eller bestånd. Utskottet delade Kammarkollegiets uppfattning och ansåg genom sitt ställningstagande att motionärernas förslag var tillgodosedd.³⁹ Riksdagens slutliga beslut i frågan var ett godkännande av vad utskottet hade anfört med anledning av motion 1982/83:136. Huruvida riksdagen genom sitt beslut kan anses ha anslutit sig till formuleringen "i enlighet med hävd och tidigare rättsfall" har i efterhand inte närmare diskuterats. Riksdagens behandling av motionen och ställningstagande med anledning av den, kan dock knappast vara utan betydelse i fråga om hävdens betydelse vad gäller oreglerade ströängars rättsliga ställning.

Under mitten av 1980-talet utredde Lantbruksstyrelsen frågan om ströängar. Myndigheten överlämnade under slutet av 1985 förslag till riktlinjer för det fortsatta

³⁵ Prop. 1960:62 s. 46 – 47.

³⁶ Prop. 1960:62 s. 45.

³⁷ Se prop. 1982/83:54.

³⁸ Riksdagsmotion 1982/83:136.

³⁹ Lagutskottets betänkande 1982/83:30.

arbetet för en avveckling av ströängarna till regeringen.⁴⁰ Utredningen ledde emellertid inte till någon åtgärd från regeringens sida.

Under slutet av 1980-talet lämnades två motionsyrkanden till riksdagen beträffande avvitrningen och dess följer. Motionerna kom att få stor betydelse i fråga om utredning av ströängsfrågan. De kommer därför att redovisas mera ingående.

I 1988/89:Bo408 (m, fp, c) yrkades att riksdagen hos regeringen skulle begära en översyn av avvitrningens slutförande inom Västerbottens och Norrbottens läns lappmarker. I 1988/89:Bo514 (vpk) yrkades att riksdagen som sin mening skulle tillkännage till regeringen vad som i motionen anfördes om behovet av en översyn av avvitrningens slutförande inom Västerbottens och Norrbottens lappmarker.⁴¹ I flerpartimotionen anfördes bland annat följande:

”Av berörda sakägare inom dessa län har ofta ifrågasatts nuvarande områdesgränserns riktighet och dess överensstämmelse med de lagar och förordningar enligt vilka avvitrningen genomfördes. Till saken hör, att grundläggande handlingar enligt ifrågasatt uppgift saknas hos berörda myndigheter. Detta har medfört att sakägare icke fått acceptabla svar på sina frågeställningar hos berörda myndigheter. Tvister om jakträtt och markanvändning är vanliga och en allmän känsla av rättsosäkerhet råder.”

I motionen från vpk anfördes följande:

”Privata markägare från dessa områden har ofta ifrågasatt nuvarande områdesgränserns riktighet. Det har också uttryckts tvivel på att alla beslut och åtgärder man vidtog stod i överensstämmelse med lagens anda och innehåll. Med tanke på omfattningen av den process som avvitrningen utgjorde är det rimligt med en översyn av avvitrningens slutförande inom ovannämnda lappmark.”

Mot bakgrund av vad som gjordes gällande i motionerna beslöt riksdagens bostadsutskott att utreda frågan om avvitrningen i lappmarkerna för de aktuella länen. Bostadsutskottet inhämtade yttrande över motionerna från justitiekanslern (JK), hovrätten för Övre Norrland, lantbruksstyrelsen, skogsstyrelsen, domänverket, kammarkollegiet, länsstyrelsen i Västerbottens län, länsstyrelsen i Norrbottens län, statens lantmäteriverk och statens vattenfallsverk. Därutöver bereddes ytterligare ett antal instanser möjlighet att yttra sig.

Av bostadsutskottets betänkande (Bo1989/90:BoU12) framgår att de flesta remissinstanser ansåg att en översyn av avvitrningsförfarandet inte var nödvändigt.

⁴⁰ Bostadsutskottets betänkande 1989/90:BoU12 s. 8.

⁴¹ Motionerna hade lämnats in under januari 1989 men hänskjutits till riksmötet 1989/90 med stöd av Bostadsutskottets betänkande 1988/89:BoU13.

Enligt JK hade inget framkommit som visade att områdesgränser skulle ha utsatts felaktigt eller att gränsdragningar skulle vara ifrågasatta.⁴² Hovrätten för Övre Norrland uppgav att det vid processer som hade förts under senaste decennierna inte hade framkommit något som skulle kunna ifrågasätta avvittringens giltighet eller som tydde på bristfällig redovisning hos länsstyrelserna.⁴³ Därutöver hade lantbruksstyrelsen inte någon erfarenhet av att gränserna för privata fastigheter skulle vara så oklara eller felaktiga att generella åtgärder skulle behöva vidtas.

Mot bakgrund av inkomna remissvar – där svaren från rättsvårdande myndigheter tycks ha vägt tyngst – samt bostadsutskottets egen beredning ansåg utskottet att det inte fanns belägg för att avvittringsförrättningarna inte skulle ha verkställts i enlighet med de bestämmelser som gällde. Inte heller fann man stöd för uppfattningen att avvittringshandlingar saknades utom i något enstaka fall. Utskottet ansåg vidare att rättssäkerheten verkade ha varit väl tillgodosedd med de möjligheter som fanns för den enskilde att bevaka sin rätt och att få en överprövning till stånd av fastställda utslag och slutlig utstakning av gränser. I det sammanhanget konstaterade utskottet att stort sett samtliga avvittringsutslag ovan odlingsgränsen hade varit föremål för sådana överprövningar. Bostadsutskottets slutsats blev således att det saknades skäl för att genomföra en översyn av avvittringen samtidigt som man pekade på att en översyn i sig inte kunde ha någon rättsverkan.

Remissvaren ger intrycket av att remissinstanserna i sin granskning framför allt har riktat sin uppmärksamhet kring *det rättsliga förfarandet* för genomförande av avvittringen utifrån vad som föreskrivs i olika lagar och förordningar. Flera instanser påpekade exempelvis att berörda bosättare enligt fastställda regler var säkerställd rätt att överklaga de beslut som fattades vid olika förrättningar och att rättssäkerheten, åtminstone i det avseendet, var säkrad. Kunskap om hur olika bestämmelser har tillämpats *i fält* kan antas ha varit begränsad hos de flesta remissinstanserna. Hovrätten för Övre Norrland är förmodligen den myndighet som i störst utsträckning har granskat olika handlingar från avvittringen. Hovrättens sammanfattar sin bedömning med att det inte finns anledning att ifrågasätta avvittringarnas giltighet eftersom ”de har skett i enlighet med lagar och förordningar och de har handlagts på ett fullt tillfredsställande sätt.”⁴⁴

Det är endast länsstyrelsen i Norrbotten som i sitt remissvar i viss mån berör sociala aspekter kring avvittringen i samband med myndighetens förklaring av varför

⁴² Bostadsutskottets betänkande 1989/90:BoU12 s. 10.

⁴³ Bostadsutskottets betänkande 1989/90:BoU12 s. 11 – 12.

⁴⁴ Bostadsutskottets betänkande 1989/90:BoU12 s. 12.

länsstyrelsens fastställelseutslag i avvitringsärenden i samtliga socknar (bortsett från Arvidsjaur socken) har varit föremål för Kungl. Maj:ts prövning:

”Detta var naturligt då de frågor som avgjordes var både kontroversiella och ingripande. Det är naturligt att det missnöje som rådde vid tiden för avvitrningen lever kvar ännu i dag. Vår bedömning är dock entydig att avvitrningarna genomfördes enligt gällande lag och att detta därtill prövades noga redan vid tiden för avvitrningen av såväl länsstyrelsen som Kungl. Maj:t.”⁴⁵

Flera remissinstanser hade framhållit att frågor kring avvitrningen var väsentliga för berörda fastighetsägare och att möjligheterna till missförstånd vad gäller avvitrningens komplicerade förfarande var många. Mot den bakgrunden ansåg flera remissinstanser att det förelåg ett behov av riktade informationsinsatser beträffande avvitrningens resultat och rättsverkan. Bostadsutskottet anslöt sig till vad som hade framkommit om behovet av en särskild informationsinsats kring detta.

Därutöver hade flera remissinstanser i sina svar berört frågan om avvecklingen av ströängarna utan att frågan omfattades av remissen. Lantbruksstyrelsen anförde bland annat att man hade erfart missnöje bland privata markägare som styrelsen antog ha samband med missförstånd om den rättsliga innebörden av avvitrningen samt oklarhet om ströängarnas gränser och vilka rättigheter som tillkommer innehavare av olika slags ströängar.⁴⁶ Domänverket anförde att det fanns fog för uppfattningen att rättsläget delvis var oklart.⁴⁷ Länsstyrelsen i Västerbotten påpekade att det fanns stor osäkerhet kring de så kallade oreglerade ströängarnas rättsliga ställning.⁴⁸ Länsstyrelsen i Norrbotten anförde att det finns många tvister beträffande jakträtt på ströängar vilket länsstyrelsen ansåg var förstäeligt ”med hänsyn till att ströängarnas avgränsning är mycket oklar.”⁴⁹

Bostadsutskottet konstaterade att frågan om ströängarnas avveckling hade varit föremål för flera utredningar och att frågan senast hade utretts av Lantbruksstyrelsen. Utskottet konstaterade vidare att frågan hade behandlats i riksdagen 1988 efter en interpellation till jordbruksministern och att ministern i sitt svar hade klargjort att frågan var juridiskt och administrativt komplicerad och rymde ”olägenheter för såväl enskilda som det allmänna”⁵⁰ och att en översyn av ströängsfrågan borde göras med syftet att bland annat se över de juridiska

⁴⁵ Bostadsutskottets betänkande 1989/90:BoU12 s. 18.

⁴⁶ Bostadsutskottets betänkande 1989/90:BoU12 s. 12.

⁴⁷ Bostadsutskottets betänkande 1989/90:BoU12 s. 15.

⁴⁸ Bostadsutskottets betänkande 1989/90:BoU12 s. 17.

⁴⁹ Bostadsutskottets betänkande 1989/90:BoU12 s. 19.

⁵⁰ Bostadsutskottets betänkande 1989/90:BoU12 s. 8.

försättningarna och hur en avveckling av ströängarna lämpligast borde ske. Bostadsutskottet ansåg mot denna bakgrunden att ströängsproblematiken borde lösas och lyfte fram tre särskilda skäl till varför det var angeläget:

- Det fanns oklarheter om ströängarnas läge och avgränsning.
- Det måste skapas klarhet om rättigheter för de boende i området.
- Det var angeläget att frågan blev löst i förhållande till rennäringens och skogsbrukets intressen.

Med anledning av tidigare nämnda riksdagsmotioner och vad som utretts mot bakgrund av dessa, hemställde bostadsutskottet att riksdagen som sin mening gav regeringen till känna vad utskottet hade anfört om:

1. Information om avvittringen.
2. Översyn av ströängarna.

Riksdagen biföll utskottets hemställan i beslut 1990-04-25.⁵¹

Drygt två år senare framgår av regeringens redogörelse över behandlingen av riksdagens skrivelser till regeringen, att frågan om information om avvittringen har hanterats på så sätt att en informationsbroschyr har getts ut hösten 1991. Vad gäller frågan om översyn av ströängarna framgår det att en departementspromemoria med förslag om hur ströängsproblemet ska lösas planeras från regeringens sida.⁵²

Vid nästkommande riksmöte 1993/94 begärde konstitutionsutskottet en redogörelse från bostadsutskottet med anledning av att riksdagsskrivelsen från 1990 ännu inte hade slutbehandlats vad gäller frågan om översyn av ströängar. Bostadsutskottet hänvisar i sitt svar till att en departementspromemoria fortfarande planeras.⁵³

Under slutet av 1990-talet tas ytterligare initiativ i riksdagen till utredning beträffande följderna av avvittringen. Också vid detta tillfälle är utgångspunkten oklarhet om vilka rättigheter som finns efter avvittringen, men vid detta tillfälle är uppmärksamheten riktad mot jakt- och fiskefrågor. I motionen lämnas förslag om att regeringen ska ta initiativ till att reda ut hur frågan om nybyggarnas rättigheter har hanterats.⁵⁴ Motionen avstyrktes av bostadsutskottet med hänvisning till tidigare beslut av bostadsutskottet om att rättsliga förhållanden endast kan lösas genom

⁵¹ Riksdagens skrivelse 1989/90 nr 209 p. 1.

⁵² Regeringens skrivelse 1992/93:15 s. 111.

⁵³ Bostadsutskottets yttrande 1993/94:BoU4y s. 1.

⁵⁴ Riksdagsmotion 1997/98:Bo404. Motionen lämnades av Maggi Mikaelsson (v) som också hade lämnat motionen 1988/89:Bo514.

domstolsprövning.⁵⁵ Avslutningsvis påminde utskottet om att regeringen inom kort skulle komma att presentera förslag om hur den avvittringsrelaterade frågan om äganderätten till ströängar skulle hanteras som riksdagen tidigare hade begärt.⁵⁶ I det följande ska regeringens förslag till lösning av ströängsfrågan presenteras närmare.

Ds 1997:37 Ströängar

Som regeringen tidigare hade framfört till riksdagen hade justitiedepartementet getts i uppdrag att utreda och lämna förslag till lösning av ströängsfrågan. 1997 lämnade departementet slutligen en promemoria med förslag till en slutgiltig lösning av ströängsfrågan. Förslaget innebar att ströängar helt och hållet skulle avvecklas. Avvecklingen föreslogs ske genom fastighetsreglering. För att möjliggöra detta lämnades förslag om en ny lag genom vilken staten skulle avstå från återlösningsrätten till de oreglerade ströängarna, samt förslag om att viss lagstiftning som förhindrade att avveckling skulle kunna genomföras skulle upphöra att gälla. Vidare föreslogs att kravet om nyodling för tidigare indragna ströängar skulle slopas och att den återstående delen av ersättningar skulle utbetalas till berörda fastighetsägare. Den typ av avveckling av ströängarna som föreslogs var alltså att kvarvarande oreglerade ströängar övergick till nyttjanderättshavaren med full äganderätt.

I promemorian konstateras att ströängarna i flera hänseenden har avsevärt mindre betydelse än vad de hade haft i tidigare tider. Den tekniska, ekonomiska och sociala utvecklingen hade enligt promemorian medfört att ströängarna inte längre kunde antas vara av någon större ekonomisk betydelse för jordbruket. Därutöver utgjorde ströängarna endast ett mindre problem i förhållande till andra näringar. För rennäringen ansågs ströängar inte vara något problem och för skogsbruket endast ett begränsat problem. De problem som ansågs föreligga i förhållande till ströängarna var främst de oklarheter som i vissa fall rädde om ströängarnas exakta läge och gränser. Därutöver pekar promemorian på vissa sociala problem kring ströängarna:

”Ett särskilt och i praktiken större problem är det förhållandet, att ett flertal fastighetsägare inte accepterar de rättsliga följderna av de avvittringar, tilläggsavvittringar och indragningar enligt 1921 års lag som har genomförts. Tidigare innehavare av sedan länge indragna ströängar anser sig i en del fall fortfarande ha kvar vissa rättigheter förknippade med den ströängen, t.ex.

⁵⁵ Se Bostadsutskottets betänkanden 1992/93:BoU12 s. 8f och BoU 1994/95:BoU1 s. 5f.

⁵⁶ Bostadsutskottets betänkande 1997/98:BoU8 s. 8.

jakträtt. Det förekommer att såväl riktigheten som äktheten av de kartor som upprättats vid avvittringar och tilläggsavvittringar ifrågasätts.⁵⁷

I promemorian behandlas inte ovannämnda aspekter närmare. Däremot redogörs kortfattat för den rättsliga ställningen för olika typer av ströängar. Vad först gäller *indragna ströängar* konstateras att dessa tillhör staten med full äganderätt och utan någon särskild fastighetsrättslig ställning. Vad därefter gäller *reglerade ströängar* klargörs med stöd av uttalanden från Högsta domstolen dels att en ströäng som har fått behållas av innehavaren vid tilläggsavvittring tillhör innehavaren med full äganderätt,⁵⁸ dels att ströäng som innehavaren har fått behålla enligt 1921 års lag om indragning av ströängar har rätt till angränsande vatten.⁵⁹ Någon skillnad mellan ströängar som innehavare fick behålla vid tilläggsavvittring, respektive ströängar som fick behållas med stöd av 1921 års lag torde således inte föreligga. Vad slutligen gäller *oreglerade ströängar* ansågs deras rättsliga ställning vara mer osäker. Vissa rättsfrågor har visserligen avgjorts i domstol. Exempelvis har Högsta domstolen i ett mål avkunnat dom om att innehavaren har rätt att uppföra en mindre stuga och liknande byggnader på oreglerad ströäng oavsett för vilket ändamål det sker. I sammanhanget uttalade Högsta domstolen att den rätt som tillkommer innehavaren av oreglerad ströäng är en "närmast med äganderätt jämförlig rätt". Uppfattningen har stöd av tidigare yttrande från lagrådet,⁶⁰ men en annan dom från Högsta domstolen har av vissa myndigheter (Kammarkollegiet och före detta Domänstyrelsen) uppfattats ge uttryck för oklarhet kring innehavarens rättigheter.⁶¹ Även frågan om vem som har rätt att påkalla fastighetsreglering har prövats i Högsta domstolen.⁶²

Motivet för förslaget om ströängarnas avveckling var att en avveckling var önskvärd på lång sikt. Promemorian anger inte närmare varför en avveckling ansågs önskvärd. Däremot hänvisas till tidigare utredningsförslag om avveckling av ströängar. Det bör i sammanhanget uppmärksammas att tidigare förslag om avveckling – bland annat utredningsbetänkandet från 1957 – avsåg avveckling genom att oreglerade ströängar skulle *indras till kronan* medan det i 1997 års promemoria föreslogs att avvecklingen av ströängarna skulle ske genom överföring av ströängar *till innehavaren av nyttjanderätten*. Effekten av de olika förslagen om avveckling av ströängar är alltså helt olika.

⁵⁷ Ds 1997:37 s. 20.

⁵⁸ NJA 1944 s. 133.

⁵⁹ NJA 1964 s. 336.

⁶⁰ Prop. 1921:199 s. 92.

⁶¹ NJA 1986 s. 165 på sidan 184 med referens till NJA 1964 s. 346.

⁶² NJA 1990 s. 814.

I promemorian anfördes att en möjlighet att avveckla oreglerade ströängar vore att staten utnyttjade sin rätt att genom indragning lösa in ängarna. En sådan lösning skulle dock kräva att ett nytt indragningsförfarande skapades och därutöver ett system för värdering av ströängarna. Kostnaderna för administrationen för sådana förfaranden antogs bli betydande och kostnaderna för värdering och besiktning av en ströäng antogs i många fall överstiga ängens värde. Ett indragningsförfarande kunde enligt promemorian också antas medföra ökade kostnader för rättsväsendet eftersom beslut om indragning måste kunna överklagas. Enligt promemorian ansågs det inte finnas något verkligt intresse för staten att bli ägare av de oreglerade ströängarna. Ett förfarande med indragning av ströängar till staten antogs dessutom kunna uppfattas som ett stort och omotiverat ingrepp i innehavarnas rätt. Framför allt bland de som utnyttjade rätten till jakt. Nackdelarna med ett indragningsförfarande – med kostnader som beräknades överstiga värdet av ströängarna samt risk för omfattande belastning av rättssystemet – ansågs vara betydande. Mot den bakgrunden föreslogs en avveckling av ströängarna till förmån för innehavarna. Ströängarnas avveckling var tänkt ske genom fastighetsreglering på frivillig väg vilket förväntas pågå över relativt lång tid. Därutöver föreslogs att fastställda men ej utbetalade ersättningar för ströängar som hade dragits in under perioden 1921 – 1934 skulle utbetalas utan krav om att föreskriven nyodling hade skett.

Förslaget innebar att en särskild lag skulle införas genom vilken staten avstod från sin rätt att i framtiden inlösa ströängarna genom indragningsförfarande. En följd av förslaget i fall det genomfördes skulle vara att *lag (1921:378) om ströängars indragande till kronan*, samt bestämmelsen i 10 § i *lag (1970:989) om införande av fastighetsbildningslagen* beträffande ströängar skulle upphöra att gälla.

Förslagen antogs inte leda till några kostnader för staten eftersom kostnader för lantmåteriförrättningar vid en framtida avveckling av ströängarna skulle bäras av berörda fastighetsägare.

Förslagen i promemorian remissbehandlades och en övervägande majoritet av de myndigheter som lämnade synpunkter instämde i den bedömning som hade kommit till uttryck i promemorian och med de förslag som hade lämnats. Två myndigheter avstyrkte dock promemorians förslag, dels Hovrätten för Övre Norrland, dels Sametinget.

Hovrätten för övre Norrland påpekade flera problem med förslaget. Hovrätten ansåg att promemorian hade uttryckt för stora förhoppningar om att oklarheter i gränsdragningar skulle kunna lösas med hjälp av fastighetsregleringsinstitutet och att sådana problem snarare skulle riskera att permanentas. Därefter befarade Hovrätten att staten skulle få dras med ett betydande informationsproblem vad

gällde att motivera att staten skulle avstå oreglerade ströängar samtidigt som man vid tidigare tillfällen hade indragit andra ströängar.⁶³

Sametinget pekade i sitt remissvar på behovet av en allmän och helhetlig utredning av fastighetsrättsliga förhållanden inom det man benämnde som "sameområden" vilket får förstås som områden där samisk renskötsel bedrivs. Mot den bakgrunden ansåg Sametinget att utredningens förslag inte kunde betraktas isolerad från den mera allmänna frågan om samiska rättigheter och att ett eventuellt genomförande av promemorians förslag skulle försämra samernas rättssituation. Därutöver påpekade Sametinget att promemorian inte svarade upp mot det tillkännagivande som riksdagen hade överlämnat till regeringen vad gäller vad som behövde utredas eftersom frågor kring centrala rättsförhållanden inte behandlades.⁶⁴

När regeringen några år senare behandlade promemorian var det framför allt två förhållanden som regeringen tog fasta på. För det första konstaterade regeringen att det av promemorian framgick att ströängar i praktiken endast medförde begränsade problem. Regeringen ansåg mot den bakgrunden att det inte förelåg något omedelbart behov av åtgärder. Därefter konstaterade regeringen att flertalet remissinstanser instämde i de förslag som hade lagts fram, men att Hovrätten för Övre Norrland och Sametinget inte hade tillstyrkt förslagen. Av remissinstansernas synpunkter är det endast Sametingets synpunkter som återges i samband med regeringens behandling av frågan. Regeringen valde att avvakta med något beslut i ärendet. Regeringen redovisade följande motivering för sitt ställningstagande:

*"Mot bakgrund av det arbete som i andra sammanhang för närvarande bedrivs angående samernas rätt till mark anser regeringen att promemorians förslag för närvarande inte bör genomföras."*⁶⁵

Regeringen anförde inget närmare om på vilket sätt, eller i vilket sammanhang, frågan om ströängar skulle behandlas. Det framgår heller inte om frågan skulle anstå till frågorna om samernas rätt till vissa markområden var slutligen löst.

Riksrevisorernas rapport

Under åren 1999 och 2000 genomförde riksrevisorerna en granskning av avvitringsens hantering och konsekvenser. Granskningen verkställdes genom informationsbesök hos en rad myndigheter och organisationer. I sin rapport

⁶³ Hovrätten för Övre Norrland, yttrande 1997-06-30, dnr 70/97, Jordbruksdepartementet, Jo97/1275.

⁶⁴ Sametinget, yttrande 1997-06-18, dnr 165/97, Jordbruksdepartementet Jo97/1275.

⁶⁵ Prop. 1999/2000:1 Utgiftsområde 23, s. 47.

konstaterar riksdagens revisorer att de frågor som behandlas i deras rapport kännetecknas av starka konflikter mellan skilda befolkningsgrupper i främst Norr- och Västerbotten, samt mellan dessa befolkningsgrupper och staten. Därutöver konstaterar man att konflikterna främst rör följande frågor:

- hur gällande fastighetsindelning har tillkommit,
- vilka rättigheter som kan knytas till fastigheterna,
- hur länsstyrelserna tillämpar jakt- och rennäringslagen.

Riksrevisorerna anser bland annat att det allmänna stämningssläget kring frågor om avvitrings konsekvenser har försämrats under senare år. Vidare anförts att missämjan mellan olika grupper och mellan olika grupper och myndigheterna, anses vara så pass utbredd och djup att många befarar att konflikterna kommer att eskalera ytterligare.⁶⁶

Som utgångspunkt för sina överväganden tar riksrevisorerna fasta på vad som har skett som en följd av riksdagens beslut om 1) informationsinsats om avvitringen och 2) översyn av ströängar. Vad gäller informationsinsatsen om avvitringen konstaterar riksdagsrevisorerna att den inte uppnådde sitt syfte. Följande förklaring anförts:

”Huvudskälet till att informationsinsatsen misslyckades förefaller ha varit att det främst var de centrala och regionala myndigheternas perspektiv som redovisades. Då detta perspektiv i mångt och mycket utgör grunden för konflikterna kring avvitringen kan det knappast anses särskilt förvånande att meningsskiljaktigheterna kvarstår.”⁶⁷

Vad därefter gäller översyn av ströängar gör riksrevisorerna följande bedömning:

”Riksdagens beslut från 1989/90 om ströängarnas slutgiltiga reglering har under närmare ett decennium övervägts i Regeringskansliet utan att några förslag har presenterats för riksdagen. Detta finner Riksdagens revisorer anmärkningsvärt. Det ställningstagande som nyligen har presenterats i budgetpropositionen för år 2000 innebär att regeringen inte ämnar vidta några vidare åtgärder utan väljer att avvakta det arbete som i andra sammanhang för närvarande bedrivs angående samernas markrättigheter.”

⁶⁶ Riksrevisorernas informationsrapport 1999/2000:2 s. 10 – 11.

⁶⁷ Riksrevisorernas informationsrapport 1999/2000:2 s 13. (Justitiedepartementet var ansvarig utgivare av rapporten.)

Ytterligare initiativ från riksdagen

Vid riksmötet 2001/02 lämnades det in en motion som bland annat tog upp frågan om ströängar.⁶⁸ Enligt motionen borde problematiken med ströängar och tillhörande rättigheter lösas i samma takt som den så kallade gränsdragningskommissionen arbetade med frågan om geografisk avgränsning av renbetesområdet.⁶⁹ I motionen görs gällande att ströängar är en källa till irritation och konflikt i de områden där de finns och att det därför finns anledning att frågan underkastas rättslig prövning.

Motionen avlogs av bostadsutskottet med hänvisning till att regeringen under föregående år hade tagit ställning om att något omedelbart behov av åtgärder inte förelåg. Utskottet citerar i sammanhanget från regeringens budgetproposition för 2000 där det framgår att skälet för regeringens ställningstagande är det arbetet som i andra sammanhang då pågick angående samernas rätt till mark.⁷⁰

Vid riksmötet 2002/03 lämnades återigen in en motion som lyfte upp frågan om ströängar.⁷¹ Texten i motionen var, i den del som handlar om ströängar, identisk med innehållet i den motion som hade lämnats in vid riksmötet 2001/02. Även förslaget till riksdagsbeslut var identiskt.

Även denna motionen avlogs av bostadsutskottet. Av utskottets behandling av motionen framgår det att utskottet ansåg att det av 1997 års promemoria framgick att betydelsens av ströängar främst gällde skogens ekonomiska värde samt rätten till jakt. Utskottets avslag av motionen motiverades med att regeringen tidigare hade tagit ställning om att förslagen som hade lämnats i departementspromemorian (Ds 1997:37) inte borde genomföras och att utskottet inte hade någon annan uppfattning.⁷²

Nämnda motioner hade möjligen ordnade förhållanden vid jaktutövning i Norrland som överordnade målsättningar, men det var i övrigt närliggande att motionera i frågan med tanke på att regeringen motiverade sitt beslut om att inte följa förslagen i departementspromemorian med att ströängsfrågan skulle ses i sammanhang med frågor om samernas rätt till mark.⁷³ Ströängar och de fastighetsrättsliga utmaningar som anknyter till dem, nämns emellertid inte i direktiven för den så kallade gränsdragningskommissionen.⁷⁴ I gränsdragningskommissionens betänkande

⁶⁸ Riksdagsmotion 2001/02: MJ525.

⁶⁹ Se SOU 2006:14.

⁷⁰ Bostadsutskottets betänkande 2001/02: BoU10.

⁷¹ Riksdagsmotion 2002/03: MJ427.

⁷² Bostadsutskottets betänkande 2002/03: BoU8.

⁷³ Prop. 1999/2000:1 Utgiftsområde 23 s. 47.

⁷⁴ Dir. 2002:7.

omnämns visserligen ströängar både som fenomen⁷⁵ och som fastighetsrättsligt problem,⁷⁶ men endast i förbigående och utan någon närmare förklaring. Ströängar och tillhörande problemen ingick heller inte i utredningsuppdraget för den så kallade rennäringspolitiska kommittéen som var verksam under tiden då regeringen lämnade sitt beslut.⁷⁷ Frågan om ströängarna, eller andra frågor om följder av avvitrningen, nämns heller inte i kommittédirektiven till utredningen om en ny renskötslagstiftning.⁷⁸

Utöver dessa motioner lämnades det vid riksmötet 2001/02 dessutom in en motion som bland annat påpekade behovet utredning av följderna av avvitrningen och äganderättsfrågorna i renbetesområdet.⁷⁹ Också denna motion avstyrktes av bostadsutskottet med hänvisning till att utskottet ansåg att ett ställningstagande av riksdagen i frågan borde avvakta till de överväganden som riksdagens revisorers rapport eventuellt kunde leda till från justitiedepartementets sida förelåg.⁸⁰

Frågan om översyn av ströängar återfinns – i vad som förefaller vara sista gången i riksdags- eller regeringssammanhang – i ett dokument från konstitutionsutskottets redogörelse för behandlingen av riksdagens skrivelser till regeringen. I betänkandet redovisar konstitutionsutskottet att riksdagens tillkännagivande till regeringen om ströängar behandlades först tio år efter att riksdagen hade fattat sitt beslut.⁸¹ Därefter anför konstitutionsutskottet följande:

”Beträffande ett tillkännagivande om översyn av de s.k. ströängarna i Västerbottens och Norrbottens län (rskr. 1989/90:209, bet. 1989/90:BoU12 mom. 2) syntes ännu inte några åtgärder ha vidtagits. Det skulle enligt utskottet vara värdefullt om skrivelsen innehöll en närmare redovisning av vidtagna och planerade åtgärder.”⁸²

Efter maj 2006 förefaller det som att frågan om ströängar i princip har utmönstrat ur offentliga dokument från regering och riksdag.

⁷⁵ SOU 2006:14 s. 103.

⁷⁶ SOU 2006:14 s. 141 och 241.

⁷⁷ Dir. 1997:102.

⁷⁸ Dir. 2021:35.

⁷⁹ Riksdagsmotion 2001/02: MJ424.

⁸⁰ Bostadsutskottets betänkande 2001/02:BoU10 s. 13.

⁸¹ Konstitutionsutskottets betänkande 2005/06:Ku34 s. 101.

⁸² Konstitutionsutskottets betänkande 2005/06:Ku34 s. 101.

Frågan om jakträtt

De oklarheter som till olika tider har påpekats kring ströängar har i ett överordnat perspektiv dels gällt gränsdragningar, dels gällt förfarandet vid avvittringen samt efterföljande regleringar av ströängar. Som det har påpekats vid olika tillfällen har detta lett till oklarheter kring vilka rättigheter som föreligger för innehavare av ströäng och – som följd av gränsdragningsproblem – inom vilka områden olika rättigheter för utövas. Sådana oklarheter har i ett längre tidsperspektiv gällt en rad rättigheter på det civilrättsliga området men har, efterhand som ströängars betydelse för jordbruksproduktionen minskat, allt mer kommit att handla om oklarheter kring jakt och i viss mån fiske.⁸³

Av 1997 års promemoria framgår exempelvis att ströängarna främst är av betydelse i förhållande till skogsvärdet och jakträtten.⁸⁴ Av promemorian framgår vidare att oreglerade ströängar innebär problem vad gäller jakträtten och att en del tidigare innehavare av indragna ströängar anser sig ha kvar jakträtten på det området som tidigare utgjorde en ströäng. Även i riksrevisorernas informationsrapport utgör frågor om jakt- och fiskerätt centrala frågor. Beträffande oreglerade ströängar anför riksrevisorerna att innehavarens begränsade rättigheter leder till att det lätt uppkommer tvister om hur jakt ska bedrivas och samordnas med omgivande fastigheter.⁸⁵ Oklarheter kring olika jaktfrågor är dessutom temat för de riksdagsmotioner som lämnades in under början av 00-talet i vilka behovet av utredning av ströängarnas ställning efterfrågades.⁸⁶ Mot bakgrund av de oklarheter som fortfarande finns kring jakträttigheter och att jakträtt numera omtalas som en alltmer betydelsefull aspekt av ströängar är det av intresse och klagöra huruvida jakträtt på ströängar har uppmärksamats i de utredningar som under senare år har verkställts inom sakområdena jakt och fiske.

Det kan då konstateras att problematiken beträffande jakträttigheter inte nämns i utredningsdirektiven vare sig för 1994 års utredning om vissa jaktfrågor,⁸⁷ eller för 2003 års jakt- och fiskeutredningen som hade uppdraget att utreda sameby medlemmars och markägares jakt- och fiskerätt i lappmarkerna och på

⁸³ Redan under början av 1980-talet gjordes bedömningen att ströängar hade sin största betydelse som jaktområden, se riksdagsmotion 1982/83:136.

⁸⁴ Ds 1997:37 s. 19. Se även yttrande från Jordbruksverket 1997-06-26 dnr 14 4219/97, Jordbruksdepartementet Jo87/1275. Samma uppfattning återges även i Bostadsutskottets betänkanden 2001/02:BoU10 och 2002/03:BoU8.

⁸⁵ Riksrevisorernas informationsrapport 1999/2000:2 Avvittringens genomförande och konsekvenser, s. 7.

⁸⁶ Se Riksdagsmotionerna 2001/02:MJ525 och 2002/03:MJ427. Se även JO, beslut 2009-03-27, dnr 4716-2008.

⁸⁷ Dir. 1994:127.

renbetesfjällen.⁸⁸ De problem som anknyter till jakt- och fiskerätt på ströängar behandlas följaktligen heller inte i något betänkande från respektive utredning.⁸⁹ Ströäng nämns dock som fenomen i ett av Jakt- och fiskerättsutredningens delbetänkanden, men då helt i förbigående.⁹⁰ Den problematik kring jakträttigheter som har påpekats i sammanhang där ströängar har behandlats under de senaste decennierna, återspeglas alltså inte i de utredningar som rör jaktliga frågor under samma period.

Förskjutning i perspektivet beträffande behovet av översyn

Utgångspunkten för promemorian från 1997 var riksdagens beslut med anledning av de motioner som under slutet av 1980-talet hade behandlats i riksdagen beträffande ströängar. Motivet för riksdagsledamöternas initiativ i sammanhanget får anses vara allmänt i den bemärkelse att syftet var att fånga in *samtliga* problem kring ströängar. Det vill säga de problem som ansågs föreligga dels kring gränsdragningar, dels i förhållande till vissa näringars intressen (skogsbruk och renskötsel), men inte minst de oklarheter och problem som boende upplevde beträffande sina rättigheter. I departementspromemorian återkommer man vid flera tillfällen till ett konstaterande om att ströängarna i praktiken orsakar begränsade problem.⁹¹ Det dominerande perspektivet i promemorian är vad som anses viktigt ur en samhällsekonomisk synvinkel. Det innebär att fokus är riktad mot vilka problem och utmaningar som ströängar utgjorde för olika näringar som jordbruk, skogsbruk och renskötsel. I förhållande till vad som var fallet i motionerna – där upplevda problem på "ort och ställe" var framträdande – var fokus i promemorian mer riktad mot samhällsbehoven.⁹²

Genom regeringens beslut med anledning av promemorians förslag, blev frågan om ströängar sammanbundet med sakfrågan om samiska markrättigheter. Stödet för regeringens inställning fanns i ett av de inkomna remissvaren över promemorians förslag.⁹³ Från rennäringens sida hade klagomål kring ströängar visserligen tidigare uttryckts, men att utredning av ströängsproblematiken skulle invänta lösningen av samiska markrättigheter var något helt nytt. Det bör i sammanhanget noteras att

⁸⁸ Se dir. 2003:45.

⁸⁹ Se SOU 1997:91 respektive SOU 2005:79 och SOU 2005:116.

⁹⁰ Se SOU 2005:17 s. 49.

⁹¹ Ds 1997:37 s. 19, 20, och 23.

⁹² Promemorian nämner visserligen att oklarheter kring ströängarnas läge är ett problem men relaterar detta främst till de problem det orsakar för skogsbruket. Jfr Ds 1997:37 s. 19.

⁹³ Sametinget, yttrande 1997-06-18, dnr 165/97, Jordbruksdepartementet Jo97/1275.

promemorian gav uttryck för en annan uppfattning om förhållandet mellan ströängsfrågan och rennäringsen. Där framfördes följande:

”Rennäringsens behov av tillgång till marker tillgodoses genom särskild lagstiftning. Ströängarna intar vid tillämpningen av denna lagstiftning inte någon särställning och bör följaktligen inte heller utgöra några problem ur rennäringsens synvinkel.”⁹⁴

De riksdagsmotioner som lämnades under början av 00-talet och som innebar förslag om att frågan skulle utredas inom ramen för den så kallade gränsdragningskommissionen var en direkt följd av regeringens beslut. Som det framgår av det material som har presenterats är det uppenbart att regeringen inte hade tänkt sig att ströängsfrågan skulle utredas inom ramen av utredningar med uppdrag att utreda samiska rättigheter.⁹⁵

Under ärendets gång har det således skett en ändring i motiveringen av behovet för en översyn av ströängarna. Från riksdagens beslut om ett tillkännagivande till regeringens om behovet av utredning av ströängsfrågan utifrån tre olika sakområden: a) individuella rättigheter, b) oklarheter beträffande gränsdragningar och c) eventuella problem för näringsutövning vid renskötsel och skogsbruk. Till regeringens ställningstagande om att ströängar endast innebär begränsade problem och att förslag om åtgärder under alla omständigheter ska avvakta lösning av frågan om samernas rätt till mark.

Förutom att det har skett en förskjutning i perspektivet i *sakfrågan* bör det även uppmärksammas att regeringens beslut kan uppfattas på olika sätt. Regeringens beslut med anledning av 1997 års promemoria hade följande utformning:

”Mot bakgrund av det arbete som i andra sammanhang för närvarande bedrivs angående samernas rätt till mark anser regeringen att promemorians förslag för närvarande inte bör genomföras.”⁹⁶

En närliggande tolkning av regeringens motivering är att förslagen inte skulle genomföras vid beslutstillfället utan ärendet behövde invänta resultaten av de utredningsåtgärder som då pågick beträffande samernas rätt till mark innan det

⁹⁴ Ds 1997:37 s. 19f.

⁹⁵ Bostadsutskottets betänkanden 2001/02:BoU10 och 2002/03:BoU8. Se även skriftligt svar från jordbruksministern efter särskilt interpellation i ämnet: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svar-pa-skriftlig-fraga/gransdragningskommissionen_GO1258.

⁹⁶ Prop. 1999/2000:1 Utgiftsområde 23 s. 47.

behandlades. Alltså ett temporärt uppskjutande av ett slutligt beslut till ett mera fullständigt beslutsunderlag förelåg. Den utredningen som man får förmoda att regeringen syftade på var den så kallade rennäringspolitiska kommitteen, verksam från 1997 till 2001.⁹⁷ Som regeringens motivering är utformad är det mindre närliggande att uppfatta att regeringen motsätter sig förslagen i promemorian. Detta intrycket förstärks av att regeringen inte för någon diskussion kring förslagen i samband med sitt beslut. I sammanhanget bör det noteras av även riksdagens revisorer uppfattar regeringens beslut på detta sättet då man anför att regeringen "väljer att avvakta det arbete som i andra sammanhang för närvarande bedrivs".⁹⁸

I samband med att riksdagens bostadsutskott behandlade de två tidigare refererade riksdagsmotionerna (2001/02: MJ525 och 2002/03: MJ427) där frågan om ströängar förslogs integreras i den så kallade gränsdragningskommissionens uppdrag, hänvisade utskottet till regeringens ställningstagande. Regeringens ställningstagande refererades då på följande sätt:

"Såsom återgivits har regeringen inte ansett att promemoriaförslaget om ströängarna bör genomföras. Utskottet har inte någon annan uppfattning och avstyrker därför motionsförslaget."⁹⁹

Utifrån hur utskottet har återgett regeringens ställningstagande är det närliggande att uppfatta situationen dithän att regeringen har tagit ställning mot promemorians förslag. När utskottet i nästa mening ansluter sig till uppfattningen "att promemoriaförslaget inte bör genomföras" framstår det som om regeringen och riksdagsutskottet är eniga om att förslagen inte ska verkställas. Detta ställningstagande fastställdes alltså vid två tillfällen av bostadsutskottet.¹⁰⁰ Vad regeringens ställningstagande i utgångspunkten innebar kan möjligen uppfattas som oklart. Följden av regeringens ställningstagande utgör dock grunden för bostadsutskottets avslag av motioner om utredning av ströängsfrågan.

Sammanfattning

Sammanfattningsvis kan det konstateras att den översyn av ströängsfrågan som riksdagen har tillkännagivit för regeringen vad gäller a) oklarheter kring ströängars läge och avgränsning, b) oklarheter kring rättigheter för boende i området och c)

⁹⁷ Se SOU 2001:101.

⁹⁸ Riksrevisorernas informationsrapport 1999/2000:2 s. 13.

⁹⁹ 2002/03:BoU8 s. 11 och 2001/02:BoU10 s. 13.

¹⁰⁰ 2001/02:BoU10 och 2002/03:BoU8.

lösningar kring rennäringens och skogsbrukets intressen, inte kan anses ha blivit genomförd av regeringen.

Källor

Bostadsutskottets betänkande 1988/89:BoU13 *Uppskov med behandling av vissa ärenden.*

Bostadsutskottets betänkande 1992/93:Bu12. (Utan rubrik)

Bostadsutskottets betänkande 1994/95:BoU1. *Vissa fastighetsrättsliga frågor.*

Bostadsutskottets betänkande 1997/98:BoU8. (Utan rubrik)

Bostadsutskottets betänkande 2001/02:BoU10 *Vissa fastighetsrättsliga frågor.*

Bostadsutskottets betänkande 2002/03:BoU8 *Fastighetsrättsliga frågor.*

Bostadsutskottets yttrande 1993/94:BoU4y *Regeringens skrivelse 1993/94:15 m.m.*

Dir. 2003:45.

Dir. 1994:127.

Dir. 2021:35.

Dir. 1997:102.

Dir. 2002:7.

Ds 1997:37 *Ströängar*, departementspromemoria regeringskansliet.

Hovrätten för Övre Norrland, yttrande 1997-06-30, dnr 70/97,
Jordbruksdepartementet, Jo97/1275.

Jordbruksverket, yttrande 1997-06-26 dnr 14 4219/97, Jordbruksdepartementet
Jo97/1275.

Justitieombudsmannen JO, beslut 2009-03-27, dnr 4716-2008.

Konstitutionsutskottets betänkande 2005/06:Ku34.

Lagutskottets betänkande 1982/83:30.

Prop. 1921:199 *Med förslag om ströängars indragande till konan m.m.*

Prop. 1960:62 *Ströängsförhållandena i vissa delar av lappmarken.*

- Prop. 1999/2000:1 Utgiftsområde 23, *Budgetproposition*.
- Prop. 1982/83:54 *Om undantag från lagfartskravet beträffande vissa äldre förväro*.
- Regeringens skrivelse 1992/93:15 *Redogörelse för behandlingen av riksdagens skrivelser till regeringen, m.m.*
- Riksdagens berättelse om vad i rikets styrelse sig tilldragit 1958.
- Riksdagens skrivelse 1989/90 nr 209.
- Riksdagsmotion 1982/83:136.
- Riksdagsmotion 1997/98:Bo404.
- Riksdagsmotion 2001/02:MJ424.
- Riksdagsmotion 2001/02:MJ525.
- Riksdagsmotion 2002/03:MJ427.
- Riksrevisorernas informationsrapport 1999/2000:2 *Avvittringens genomförande och konsekvenser*.
- Rodhe A. E, Lagstiftningen om ströängar inom lappmarken, *Svensk JuristTidning* 1921.
- Sametinget, yttrande 1997-06-18, dnr 165/97, Jordbruksdepartementet Jo97/1275.
- SOU 1937:29 *Betänkande med förslag till lag om allmänningsskogar i Norrland och Dalarna m.m.*
- SOU 1957:30 *Ströängar – betänkande med förslag*.
- SOU 1997:91 *Jaktens villkor – en utredning om vissa jaktfrågor*.
- SOU 2001:101 *En ny rennäringspolitik – öppna samebyar och samverkan med andra markanvändare*.
- SOU 2005:17 *Vem får jaga och fiske?*
- SOU 2005:79 *Vem får jaga och fiske?*
- SOU 2005:116 *Jakt och fiske i samverkan*.
- SOU 2006:14 *Samernas sedvanemarkar*.

Rättsfall

NJA 1944 s. 133.

NJA 1964 s. 336.

NJA 1964 s. 346.

NJA 1986 s. 165.

NJA 1990 s. 814.

Att genom Svenska kyrkan återerövra Sverige inom sina gränser – en studie av en svensk nationalism och dess kyrkliga härförare i Luleå stift

Urban Claesson

Uppdrag

Föreliggande text är skriven för den statliga *Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiket* inom ramen för ett avtal mellan trossamfundet Svenska kyrkan och Teologiska institutionen vid Uppsala universitet. Uppgiften är enligt detta att kyrkohistoriskt undersöka hur och förklara varför Svenska kyrkan och dess företrädare bidrog till assimileringpolitiken gentemot meänkielitalande.

I följande artikel kommer jag därför att analysera hur och varför Luleå stift medverkade i försvenskningen av en språklig minoritet. Nya fakta om stiftsledningens kontakter med företrädare för en särskild form av språknationalism kommer att läggas i dagen. Innan jag börjar den egentliga studien är det dock först viktigt att sätta den kyrkliga språknationalismen i norr i ett större kyrkohistoriskt perspektiv.

Språknationalism och evangelisk luthersk kyrkotradition – en historia om en avvikelse

Reformatorn Martin Luthers existentiella kamp hade fått sin lösning genom Romarbrevets ord om rättfärdighet genom tron, med följd att bibeln borde tillgängliggöras för alla kristna. En av Martin Luthers tidiga gärningar blev därför att översätta Nya testamentet till tyska. Predikningar på folkspråk blev viktiga, psalmer på folkspråk skrevs och framtida generationer lärde sig läsa den så kallade "gemene mans biblia" – det vill säga Luthers lilla katekes. Att tillgängliggöra tron på folkets eget språk utgjorde ett kännetecken för den framväxande reformatoriska traditionen. Det räckte nu inte längre med att vara döpt för att vara kristen. Nu måste även en viss miniminivå av kunskap om katekesen visas upp. Historikern Jürgen Beyer har intressant nog upplyst om att lutherska präster under tidigmodern tid inte bara predikade på folkspråket, utan också kunde söka predika på församlingens egen dialekt. Syftet var givetvis att i Luthers efterföljd förmedla tron på det egna språket.¹

1600-talet blev århundradet då det lutherska programmet för undervisning på ett mer genomgripande sätt kunde förverkligas i Norden. Inom den flerspråkiga svenska maktsfären blev det självklart att undervisa och predika på församlingens eget språk och att ge ut biblar, psalmböcker och katekeser på de olika folkspråken. Församlingsbornas läskunnighet höjdes under århundradet successivt genom läsning av *Luthers lilla katekes*. Följande uppgifter från biskopen Johannes Elai Terserus (1605 – 1678) katekesutveckling från 1663 ger en blixtbelysning av ett pågående och omfattande kunskapslyft i Åbo stift. Det skall i sammanhanget sägas att Åbo stift historiskt sträckte sig norrut upp mot Kaakamo älv öster om Torneå, där Uppsala stift tog vid fram till år 1647, då Härnösands stift bildades.

Johannes Elai Terserus argumenterar i sin lärobok för att allmän läskunnighet utgör ett gott redskap för att höja kunskapsnivån om katekesen. Han informerar om att läskunnigheten nu börjat slå igenom i

¹ Beyer, J., *Lay prophets in Lutheran Europe (c. 1550-1700)*. Brill 2017, s. 125–127.

norra Österbotten, i både finska och svenska församlingar, liksom på Åland och på de svenska skären. Alla som där var under 20 eller 30 år kunde nu enligt biskopen på sitt eget modersmål läsa i "Catechismum, Evangelia och Psalmboken". Terserus informerade vidare om att det i "Lexand", i vad han benämner som övre Dalarna, för 40 år sedan hölls som något av ett mirakel om ett barn råkade kunna läsa, medan det år 1663 i Leksand däremot sågs som en märklig avvikelse om något barn under 11 år *inte* kunde läsa. Terserus skrev att det i Finland fortfarande kunde betraktas som en omöjlighet att få finska bondebarn att lära sig läsa utan att gå i skolan. Biskopen menade dock att detta var en felaktig uppfattning. Redan nu fanns i några finsktalande församlingar tecken på att majoriteten av barnen inom kort skulle kunna läsa. Biskopen uppmanade till att skynda på processen i stiftet genom rekrytering av boklärd klockare, som kunde lära andra läsa, sedan kunde dessa i sin tur lära andra medlemmar i sina egna hushåll "til thes hela Församlingen är booklärd".²

Uppgifterna från Terserus avslöjar attityder gentemot det finska språket i stormaktstidens svenska kyrka. Finsktalande barn skulle lika väl som de svensktalande barnen i Leksand snart få lära sig läsa på sitt eget språk. Det hela handlade om en bildningsprocess som intensivt var på gång. Här framkommer ingen rangordning vad gäller språk. Det viktiga var som Luther hade argumenterat: att förmedla evangeliet till alla på deras eget språk, vare sig detta var finska eller svenska.

År 1907 skrev det nyinrättade Luleå stifts biskop Olof Bergqvist (1862 – 1940) följande i ett försök att uttolka den svenska opinionen om den meänkielitalande befolkningen i hans nordliga stift:

Det ligger en fara uti att gränstrakterna ha en befolkning som är fullkomligt främmande för svenskt språk och svensk kultur. Fördenskull har det blifvit en riksangelägenhet att sätta denna befolkning i tillfälle att vinna förtrogenhet med det svenska språket. Något mer verksamt medel här till än skolundervisning har ej kunnat påvisas. Kommunikationer, i synnerhet järnvägar, äro ytterst förträffliga inrättningar i sådant afseende men de kunna icke lika lätt ledas in i alla vinklar och vrår som skolan, ej håller i öfrigt ersätta denna. Man har funnit att skolan måste bli ett hufvudmedel, hvarigenom den svenska odlingen må värnas och befästas i den finska gränsbygden, att undervisningsspråket följaktligen måste vara svenska, och att skolväsendet därstädes måste få en sådan utveckling, att den svenska undervisningen kan bedrivas med verklig effekt.³

Här var det tydligt att Luleåbiskopen knutit an till en ny nationalistisk förståelse av språket som inte alls fanns hos Terserus: att det var viktigt med ett enda språk som genom skolan byggde nationen.

Det tidiga 1900-talets kyrkligt språkpolitiska implikationer för skolan i fosterlandets tjänst kan sägas utgöra en avvikelse från ett reformatoriskt grundschema. Varför blev det då så viktigt för den Svenska kyrkan i norr att så starkt arbeta för det svenska språkets dominans? - när den reformatoriska principen hade inneburit att få tillgång till evangeliet på sitt *eget* språk. För att utreda detta kommer jag i det följande att först presentera fakta om Luleå stifts uppkomst och historia för att sedan försöka förklara språknationalismens genombrott i Luleå stift på både lång och kort sikt. Därefter presenterar jag resultat som visar hur representanter för stiftet medverkade i en nationell tidskrift och hur de där formulerade perspektiv, utmaningar och lösningar på deras viktiga fråga om integration av den meänkielitalande befolkningen i nationen Sverige.

² Terserus, J.E., *Förklaring öfwer catechismum. Eller The Sex wår Christlige læras Hufvudstycken. Thet wyrdige Ministerio uthi Åboo Stifft. Til åhra och tjänst förfärdigat/ och til en lijten Nyårs gåfwo förährat aff JOHANNE ELAI TERSERO Episcopo Aboense.* Peter Hansson, Academiae Typograpus 1663, opag.

³ Bergqvist, O., *Folkundervisningen i Sveriges Finnbygd.* Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1907, s. 127.

Luleå stifts uppkomst

Under 1800-talets första hälft hade biskop Frans Michael Franzén (1772-1847) i Härnösand varit angelägen om att samer och tornedalingar borde få undervisning på sina egna modersmål när folkskolan skulle införas.

År 1874 beviljades dock ett så kallade finnbygdsanslag på 12000 kronor som syftade till försvenskning genom "befrämjande av folkundervisningen bland de i rikets nordligaste trakter bosatta finnar". I denna första beviljning innefattades även ett beslut om att inrätta ett statligt småskoleläraryseminarium i Haparanda. Lars Landgrens (1810 – 1888) tillträde som biskop i Härnösands stift 1876 innebar ett kyrkligt trendbrott gentemot den flerspråkiga skolpolitik som tidigare dominerat. Den nye Härnösandsbiskopen förespråkade nu *en* sammanhållen folkskola för svensktalande, samer och meänkielitalande där i första hand svenska skulle gälla som undervisningsspråk. År 1888 inrättades enligt denna linje statligt finansierade folkskolor med svenskspråkig undervisning som enda alternativ.⁴

Martin Bergman har levererat en detaljerad redogörelse av bakgrunden till det nya Luleå stifts inrättande år 1904. Han visar hur frågan om en uppdelning av det stora Härnösands stift i två delar drevs av biskop Martin Johansson (1837 – 1908) i Härnösand under åren före och efter sekelskiftet 1900. Biskop Johansson publicerade 1902 programmet *Hernösands stifts delning. En livsfråga för Norrland och Sverige*. Där presenterades det kyrkliga arbetet i övre Norrland. Biskop Johansson argumenterade även för nödvändigheten av att genomföra ett stort arbete med "svensk bildning" och att genom svenskundervisning binda den meänkielispråkiga befolkningen närmare till Sverige. En stiftsdelning skulle stärka "det andliga gränsförsvaret".⁵

Frågan om stiftsdelning var levande i flera år och behandlades i kyrkomöte, riksdag och regering. Riksdagens andra kammare präglades av en kritisk tradition gentemot biskopsämbetet utifrån argument som att ämbetet var fört dyrt att upprätthålla, föråldrat och inte heller i överensstämmelse med den kristna församlingen såsom en samling av jämlikar. Här fanns resonansbotten i liberalism och frikyrklighet. Andra kammaren präglades därför av ett motstånd mot inrättande av ett nytt biskopsäte. Samtidigt fanns å andra sidan starka politiska argument för inrättande av ett nytt nordligt stift. Det nya kraftiga ryska greppet över Finland under Nikolaj Bobrikoff efter 1898 (där Finlands möjlighet till självstyre inom det ryska imperiet alltmer försvagades) framstod som ett hot även mot Sverige. De rent finska förbanden hade exempelvis upplösts och en ny värnpliktslag jämställde de finska truppena med övriga förband inom det ryska imperiet.⁶ Tornedalen bildade därmed på ett nytt sätt en direkt gräns mellan Sverige och Ryssland. Martin Bergman visar på samband mellan ett nytt nordligt stift, byggandet av Bodens fästning från 1901 och inrättandet av den nya stambanan i Norrland under sent 1800-tal:

Att stiftsdelningen kom att röra Norrland var naturligt på grund av den allmänna utvecklingen. Skogsindustrin och gruvnäringen innebar en snabb expansion. Nybyggare koloniserade och bröt ny mark. Järnvägar byggdes och Norrland hade fått en helt ny, successivt ökande betydelse i Sveriges försvar. Helt följdriktigt byggdes också

⁴ Elenius, L., *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850-1939*. Kulturgräns norr 2001, s. 103 – 163, 167 – 171.

⁵ Bergman, M., *Luleå stifts inrättande och Kalmar stifts upphörande. En stiftsreglering, dess motiv och orsaker*, Kyrkohistorisk årsskrift 2001, s. 84.

⁶ Bergman, M., *Luleå stifts inrättande och Kalmar stifts upphörande. En stiftsreglering, dess motiv och orsaker*, Kyrkohistorisk årsskrift 2001, s. 70.

snart Bodens fästning. Det tidsmässiga sambandet mellan frågan om ett nytt stift med säte i Luleå och frågorna om järnvägsförbindelserna och anläggandet av Bodens fästning är frapperande.⁷

Förespråkare för stiftsdelning i riksdagens andra kammare anförde argument såsom avstånd, areal kommunikation och språk. Vad gäller det sista utvecklades föreställningar om att meänkielispråkiga socknar i Sverige medförde en fara om att de riskerade slitas loss från det svenska riket liksom Danmark hade förlorat sina tysktalande områden. Därför behövdes en bättre uppsikt över skolväsendet i gränstrakterna, alltså ett domkapitel i Luleå. I andra kammaren formulerades även argument om att ett nytt domkapitel var en stor kultursatsning för att stävja de fennomanska strävandena.⁸ Denna finska nationalism skulle med tiden utveckla tankar på att territoriellt införliva Tornedalen med ett fritt Finland.⁹

Kyrkomötet och riksdagens första kammare stödde tidigt tanken på att Härnösands stift kunde delas upp i en nordlig och en sydlig del. Andra kammaren kunde gå med på detta först genom förslaget att Kalmar och Växjö stift skulle slås samman. På detta sätt kunde de nationella intressena bevaras samtidigt som antalet biskopar inte behövde utvidgas. Det blev så att säga framförallt biskopens eforala (det vill säga undervisningsansvariga), snarare än episkopala funktion, som uppskattades som viktig. Biskop Gottfrid Billing (1841 – 1925) kämpade länge hårt för bevarandet av Kalmar stift och fick med sig Oskar II. De båda förlorade dock kampen. Luleåstiftets förste biskop blev Olof Bergqvist (1862 – 1940). Stiftet och dess domkapitel trädde i funktion efter årsskiftet 1904 med biskopsval i slutet av januari. Olof Bergqvist utnämndes 29:e februari och vigdes 10:e april 1904 till biskop i Luleå domkyrka av Martin Johansson.¹⁰

Det är viktigt att komma ihåg Svenska kyrkans allmänna ansvar för allmän folkundervisning under denna tid. Sedan 1862 års reformer, som delade in i kyrklig och borgerlig kommun, hade folkundervisningen legat på kyrkoförsamlingens bord. Under kyrkostämman fanns ett skoloråd där kyrkoherden var självskriven ordförande. Domkapitlet utgjorde å sin sida regional myndighet över både folkskola och läroverk, där särskilt kristendomskunskapen stod under stifts kyrkans övervakning. Domkapitlet i Luleå stift blev dessutom ansvarigt för de statliga folkskolorna i stiftet, som inom meänkielitalande områden ju enbart erbjöd undervisning på svenska. Stiftsstyrelsen ledde även de så kallade nomadskolor som var avsedda för den samiska befolkningen. Även i kyrkoförsamlingarnas egna folkskolor började under denna tid svenskan att dominera som undervisningsspråk.¹¹ Till stiftsstyrelsens mer officiellt formella ansvar för undervisningen, fanns även ett mer informellt ansvar för internatboende av skolbarn. Under nördåren 1902 och 1903 inrättades så kallade arbetsstugor i Norrbotten och Västerbotten. Dessa kom att fungera som boenden för barn som hade sina hem långt ifrån skolan. Genom boende på arbetsstuga fick dessa barn gå i folkskolor med svenska som undervisningsspråk. Av de åtta arbetsstugor som inrättades

⁷ Bergman, M., *Luleå stifts inrättande och Kalmar stifts upphörande. En stiftsreglering, dess motiv och orsaker*, Kyrkohistorisk årsskrift 2001, s. 92, se även s. 90.

⁸ Bergman, M., *Luleå stifts inrättande och Kalmar stifts upphörande. En stiftsreglering, dess motiv och orsaker*, Kyrkohistorisk årsskrift 2001, s. 72,75.

⁹ Elenius, L., *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850-1939*. Kulturgräns norr 2001, s. 248 – 256.

¹⁰ Bergman, M., *Luleå stifts inrättande och Kalmar stifts upphörande. En stiftsreglering, dess motiv och orsaker*, Kyrkohistorisk årsskrift 2001, s. 88 f.

¹¹ Norlin B. och Sjögren D., *Kyrkan, utbildningspolitiken och den samiska skolundervisningen vid sekelskiftet 1900. Inflytande, vägval och konsekvenser?*, I: Lindmark D. och Sundström O. (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna En vetenskaplig antologi*. Artos 2016, s. 414 f; Elenius, L., *Stiftsledningen och minoritetspolitiken*, I: Lindmark D. och Sundström O. (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna En vetenskaplig antologi*. Artos 2016, s. 487.

år 1903 låg fyra i den så kallade finnbygden och de övriga i de så kallade lappmarkerna. Förutom att undervisningen enbart skedde på svenska i folkskolorna var också svenska det enda tillåtna samtalsspråket i arbetsstugorna. Skolorna och arbetsstugorna blev de viktigaste redskapen för försvenskningen av tornedalarna, lantalaiset och kväner.¹² För arbetsstugearbetet tillsattes en centralstyrelse i länet där landshövdingen var ordförande medan biskopen blev vice ordförande. Styrelsens ansvar bestod av att skaffa fram pengar och tillsätta lokala styrelser för varje arbetsstuga. Viktigt blev att anställa en föreståndarinnan för varje arbetsstuga. Verksamheten var till en början frivilligt organiserad men erhöll från 1908 regelbundet statliga bidrag och mellan 1907 – 1944 medel via rikskollekter i Svenska kyrkan. Efter initiativtagaren Carl Svedelius (1861 – 1951) flytt till Stockholm blev det nya stiftets notarie Albert Carlgren (1870 – 1933) från 1906 verkställande ledamot i centralstyrelsen. Han skulle med energisk kraft envetet verka för den meänkielitalande bygdens försvenskning.¹³

I gudstjänstlivet levde den reformatoriska principen om förkunnelse på sitt eget modersmål vidare. Församlingarna kunde i Luleå stift själva få välja huruvida de ville ha förkunnelse på svenska eller meänkieli. Vad gäller utbildningen i folkskolan, som kyrkan ju ansvarade för, var dock alltså det svenska språket givet.¹⁴

I det följande kommer jag presentera det program för det nya stiftet som biskop Olof Bergqvist presenterade i sitt herdabrev under våren 1904.

Ett herdabrev

För biskop Olof Bergqvist var det inför präster och lärare i det nya stiftet viktigt att lyfta fram det övervägande positiva i det rådande statskyrkosystemet:

Genom sitt innerliga samband med staten är hon en verklig folkkyrka och kan bättre fylla sin uppgift som sådan, än om hon stode isolerad. ... Genom den ledande ställning, som är henne inrymd med afseende på ungdomens uppfostran, blir hon i tillfälle att nå de unga med kristligt inflytande och får därigenom tillfälle att vinna anknytningspunkter för en fortsatt mognare undervisning i Guds ord.¹⁵

Det vore enligt biskopen ödesdigert om kyrkan skildes från staten och kristendomen avlägsnades från skolorna. Konflikten om stat eller kyrka skulle vara huvudansvarig för skolan var stark i den nationella debatten under tidigt 1900-tal, vilket jag kommer återkomma till. Bergqvist menade i sitt herdabrev att statens eventuella övertagande av folkskolan från kyrkan skulle skapa så mycket problem att det skulle komma att ifrågasättas. Bergqvist lyfte i stället fram att kyrkan hade lyckats utveckla skolan med gott

¹² Slunga, N., "Skola för glesbygd". *Arbetsstugor i norra Sverige*, Stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor 1993, s. 9, 12f., 28 f., 31ff.; Elenius, L., *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850-1939*. Kulturgräns norr 2001, s. 144 – 175, 215 – 224. Slunga, N., *Arbetsstugorna i norra Sverige: ett filantropiskt företag i skolans tjänst*, Fören. för svensk undervisningshistoria 2000, s. 96.

¹³ Slunga, N., "Skola för glesbygd". *Arbetsstugor i norra Sverige*, Stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor 1993, s. 9, 12f, 28, 31ff., 50. Elenius, L., *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850-1939*. Kulturgräns norr 2001, s. 215 – 224.

¹⁴ Enligt paragraf 3 i reglementet från 1896 skulle gudstjänsten hållas på det språk i församlingen som det överenskommit om mellan präst och församling. Elenius, L., *Stiftsledningen och minoritetspolitiken*, I: Lindmark D. och Sundström O. (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna En vetenskaplig antologi*. Artos 2016, s. 494 f., 497f., 507.

¹⁵ Bergqvist, O., *Herdabref till prästerskapet och läroverkslärarna i Luleå stift*. Hallman & Helins Boktryckeri-Aktiebolag 1904, s. 6.

resultat.¹⁶ Biskop Olof Bergqvist skulle själv komma att bli riksdagsledamot i första kammaren såsom högerman 1912. Han skulle därmed räknas som en av de sista biskoparna som representerade högern inom första kammaren, där biskop Gottfrid Billing under samma tid var den mest kände. Riksdagsbiskoparna visade på det fortlevande sambandet mellan stat och kyrka.

I sitt herdabrev försvarade Bergqvist fri teologisk forskning och krav på hög akademiskt bildningsnivå hos prästerna.¹⁷ Biskopen argumenterade även för behovet av organisatoriskt kyrkliga reformer i sitt nordliga stift. Den låga befolkningsdensiteten skapade behov av aktiva upplysta lekmän som borde få träda in där präster saknades. Biskopen ville även, som han skrev, återupprätta diakonaten.¹⁸ Olof Bergqvist lyfte de sociala problem som han ansåg kapitalismen göra brännande i sin samtid:

Den moderna storindustrin har medfört en ännu ojämnare fördelning af de jordiska ägodelarna än i forna tider. Kapitalet har samlats på få händer och kampen för tillvaron i de breda lagren blifvit vanskligare än under handtverks dagar. Förhållandet mellan arbetsgifvare och arbetare har förlorat sin forna paternalistiska karaktär. Det har i själva verket uppstått en klyfta mellan kapital och arbete, som är mycket ödesdiger. De olika samhällslagren hafva aflägsnat sig från hvarandra och misstroende och klasshat mångenstädes fått insteg. Att råda bot för alla härmed sammanhängande missförhållanden och skapa ett tillstånd, hvari alla samhällsklasser må njuta den största möjliga tillfredsställelse och förnöjsamhet är det problem, som föreligger till lösning, i arbetet därpå ha äfven kyrkan och dess präster en viktig uppgift att fylla, som ej få åsidosättas.¹⁹

Biskopen uppmanade prästerna att noga bemöda sig om att ge akt på sociala förhållanden och sätta sig in i den sociala frågans innebörd. Tider kunde enligt Bergqvist komma då prästerna fick spela en aktiv roll för dessa frågars lösning.²⁰

Olof Bergqvist tittade även bakåt. Stiftet hade bildats efter det att andra kammarens krav på att slå samman Växjö och Kalmar stift hade gått igenom. Bergqvist påminde även om att föregångaren Martin Johansson i Härnösand formulerat stiftsdelningen som en livsfråga för Norrland och Sverige.²¹ Biskop Johansson berömdes för att ha delat upp stora församlingar till mindre enheter och för att ha inrättat stipendium för att få teologie studeranden att förkovra sig i finska språket och efter ordination ta tjänst i meänkielitalande församlingar. En ny kontraktsadjunksbefattning var tillkommen på Johanssons initiativ och denna var enligt herdabrevsförfattaren av stor betydelse för den kyrkliga själavården i både finnmarken och lappmarken. För framtiden var det viktigt för kyrkan att fortsätta med pastoratsdelningar och rekrytera till nya tjänster. Biskop Martin Johanssons roll för försvenskningen hade varit särskilt viktig: "För skolväsendets höjande har Johansson varit outtröttligt verksam. Hvad

¹⁶ Bergqvist, O., *Herdabref till prästerskapet och läroverkslärarne i Luleå stift*. Hallman & Helins Boktryckeri-Aktiebolag 1904, s. 6.

¹⁷ Bergqvist, O., *Herdabref till prästerskapet och läroverkslärarne i Luleå stift*. Hallman & Helins Boktryckeri-Aktiebolag 1904, s. 7, 10.

¹⁸ Bergqvist, O., *Herdabref till prästerskapet och läroverkslärarne i Luleå stift*. Hallman & Helins Boktryckeri-Aktiebolag 1904, s. 11 f.

¹⁹ Bergqvist, O., *Herdabref till prästerskapet och läroverkslärarne i Luleå stift*. Hallman & Helins Boktryckeri-Aktiebolag 1904, s. 13.

²⁰ Bergqvist, O., *Herdabref till prästerskapet och läroverkslärarne i Luleå stift*. Hallman & Helins Boktryckeri-Aktiebolag 1904, s. 13 f.

²¹ Bergqvist, O., *Herdabref till prästerskapet och läroverkslärarne i Luleå stift*. Hallman & Helins Boktryckeri-Aktiebolag 1904, s. 15f.

särskilt angår finnmarken, kan man nästan säga, att en ny epok i folkundervisningen inträdd under hans regim, ity att skolväsendet fått en sådan utveckling, att svenska språket med god framgång användas på de flesta skolor". Martin Johansson hade enligt Bergqvist odlat traditionerna från sin företrädare Lars Landgren.²²

Olof Bergqvist avslutade sitt herdabrev med att teckna en bild av rörelser och befolkning inom sitt stift. Det fanns där enligt honom säregna religiösa riktningar i stiftet som kunde göra prästens ställning vansklig. Han torde här åsyfta laestadianismen som enligt herdabrevsförfattaren borde mötas med tålmod. Folket var enligt Bergqvist också mer heterogent i Luleå stift än i andra delar av riket. Förutom de svensktalande fanns även 25 000 meänkielitalande jämte några tusen samer. Den mest maktpåliggande uppgiften var därför enligt Bergqvist att lösa den så kallade språkfrågan. Uppgiften förenklades dock enligt Bergqvist av att den meänkielitalande befolkningen själv redan var så mån om att vilja lära sig svenska. Svårigheten låg enligt författaren snarare i att bereda de meänkielitalande möjlighet till språkutbildning i svenska. Den meänkielitalande befolkningen var både fattig och geografiskt utspridd. En framtida utbildningssatsning för det svenska språket var därför dyr men ändå viktig att arbeta vidare med. Det behövdes exempelvis ett folkskolläraryseminarium i Luleå stift för att säkra tillgången på kompetenta lärare. Vad gäller de så kallade "nomadlapparna" så tjänade dessa enligt biskopen dock inte på att erbjudas någon högre civilisation. Kateketundervisning vid kåtorna borde enligt Bergqvist därför vara det fortsatt normala för de nomadiserande samerna. Biskop Bergqvist avslutade med att särskilt tilltala läroverkslärare och sade sig se fram mot rollen att bli deras eforus.²³

För att sammanfatta budskapet i Olof Bergqvist herdabrev var det tydligt att statskyrkoformen utgjorde en viktig utgångspunkt. Svenska kyrkan kunde enligt biskopen utgöra resurs både för social och språklig kulturell integrering. Genom modern vetenskaplig teologi skulle dess budskap ligga i framkant samtidigt som omorganiseringar krävdes för att göra kyrkan funktionsduglig.

Varför blev svenska språket så viktigt för Svenska kyrkan i norr?

Jag har inledningsvis lyft fram kyrkans försvar för språknationalism såsom en avvikelse från en reformatorisk tradition, och har därefter försökt ge en faktapresentation av Luleå stifts uppkomst och dess handlingsprogram såsom det kom till uttryck i ett herdabrev. I det följande övergår jag till att försöka förklara denna kyrkliga språknationalism.

Lars Elenius har i en stark analys lyft fram nationalismen och dess syn på språket som en viktig förklaringsfaktor till Luleå stifts hållning i språkfrågan. Luleå stift agerade enligt nationalismens logik. Lars Elenius skriver om en monokulturell språkpolitik i en kyrkoled skola under det tidiga 1900-talet inom vad han kallar den konformistiska nationalismens period, samtidigt som han uppmärksammar att kyrkan i de nordliga stiftet paradoxalt nog verkade för att tillgodose församlingarna med samiskt och meänkielitalande präster. Elenius skriver: "Man skulle kunna kalla det en schizofren politik där den ena

²² Bergqvist, O., *Herdabref till prästerskapet och läroverkslärarne i Luleå stift*. Hallman & Helins Boktryckeri-Aktiebolag 1904, s. 17.

²³ Bergqvist, O., *Herdabref till prästerskapet och läroverkslärarne i Luleå stift*. Hallman & Helins Boktryckeri-Aktiebolag 1904, s. 18 f.

handen medvetet gjorde tvärt emot den andra". I kyrkan uppmuntrades det egna språket, medan det motarbetades i skolan.²⁴

I det följande tar jag min utgångspunkt i Elenius centrala slutsats om det nordliga stiftets koppling till svensk nationalism och dess kamp för ett enda språk. Först kommer jag presentera ett längre kyrkohistoriskt perspektiv på relationen mellan kyrka och nationalism i Sverige, och därefter analysera vilken typ av svensk nationalism som kom att prägla stiftet. Det sista kommer ske inom ramen för ett mer avgränsat tidsperspektiv.

Kyrkans nationalism sett i längre perspektiv

Utifrån ett längre perspektiv kan vi se att Svenska kyrkan tappade sin integrativa sammanbindande roll under 1800-talet. Alltsedan reformationen hade hushåll med föräldrar och barn som grundkomponenter på olika nivåer utgjort de teologiskt legitima och givna gemenskapsformerna. Gud fader var husbonde för skapelsen där människorna utgjorde barnen. Kungen var husfader för staten med undersåtarna som barn, herden var förälder för sin församling med dess medlemmar som barn, medan husfadern och matmodern var föräldrar i sitt eget hushåll med både tjänstefolk och biologiska barn som underordnade. Hushållen innebar ömsesidiga förpliktelser av både lydnad och omhändertagande. En mänsklig förälder skulle motsvara det gudomliga föräldraskapet. I händelse av att en förälder eller härskare agerade tyranniskt, var det därför viktigt att lyda Gud mer än människor.²⁵

Denna ordning av hushåll utmanades genom stark befolkningsökning och ny kapitalistisk ekonomi, som mycket förenklat tvingade människor till lönearbete. Hushållen förmådde under 1800-talet inte längre självklart integrera, vilket samtidigt skulle bli ödesdigert för den evangeliskt-lutherska trons tidigare så självklara roll som samhällsteologi. Under 1830-talet kunde lutherska präster i Sverige gå till starkt angrepp mot det nya lönearbetet utifrån argument om att detta inte längre innebar ett omhändertagande av den enskilde i ett hushåll. Att enbart utbetala lön var inte att visa en förälders omsorg. Under 1800-talets mitt infördes dock näringsfrihet och en radikalt omstöpt ekonomi med industriella investeringar, massproduktion, folkförflyttningar och lönearbetets hegemoni. De nya lönearbetande skikten började successivt formera nya gemenskaper.²⁶ Dessa grupper erford det som 1830-talets lutherska präster hade varnat för, att bli hänvisade åt sig själva. Folkförflyttningar och nya befolkningskoncentrationer resulterade också i församlingar med så många invånare att det blev omöjligt att kyrkligt betjäna alla. Det är i detta perspektiv uppkomsten av de stora folkrörelserna kan begripas. Enkelt uttryckt kom Svenska kyrkans företrädare här att tappa sin självklara roll som garantier för samhällsintegration, för att snarare ofta uppfattas som representanter för den motsatta klassens intressen. Klassdimensionen placerade ofta kyrkan på andra sidan av lägret, vilket blev en viktig nyckel till det sena 1800-talets avkyrkligande av bredare befolkningsskikt. Folkrörelserna i form av väckelser, nykterhetsrörelser och arbetarrörelse mobiliserade sig i Sverige enkelt uttryckt såsom medborgarrörelser på distans till Svenska kyrkan. För underprivilegierade skikt blev det exempelvis ofta

²⁴ Elenius, L., *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850-1939*. Kulturgräns norr 2001; Elenius, L., *Stiftsledningen och minoritetspolitiken*, I: Lindmark D. och Sundström O. (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna En vetenskaplig antologi*. Artos 2016, s. 497 f. 507, citat från 509.

²⁵ Hassan Jansson, K. & Lindström, J. *Pigan i fadersväldet: regler, undantag och mikrohistoriska möjligheter*, Historisk tidskrift 137:3, 2017, s. 351 ff.; Hassan Jansson, K. & Lindström, J., *Haret i Hälsta. En sann historia från 1600-talet*. Natur & Kultur 2018.

²⁶ Gustafsson, B., *Svenska Kyrkan och kapitalismen under 1800-talet*. Religionssociologiska institutet 1977.

livsavgörande att kunna leva nyktert, vilket väckelser tidigt kunde inspirera till. Under 1890-talet blev det tydligt att kyrkbänkar började gapa tomma. Nya folkrörelser samlade nu svenskar i andra lokaler än i kyrkan; i bönhus, frikyrkor, nykterhetsloger och i de nya folkens hus som började byggas under samma decennium.

Det är i detta läge av marginalisering som nationalismen kunde erbjuda Svenska kyrkan en ny legitimitet. Med nationen kunde föreställningar om att Svenska kyrkan ändå befann sig mitt i centrum formuleras, att hon var en nationens egen kyrka, en folkkyrka. Nationen erbjöd kyrkan enkelt uttryckt en ny roll i en övergripande gemenskap efter en tid då kyrkans egen reformatoriska och sammanhållande "hushållssteologi" krackelerat under trycket av lönearbete, befolkningsökning och folkomflyttningar. Det var också denna insikt vi sett återklinga i biskop Olof Bergqvist herdebrev. Den paternalistiska karaktären på arbetslivet hade enligt citatet av honom ovan försvunnit och klyftan mellan kapital och arbete blivit dominerande. Detta kunde enligt biskopen dock åtgärdas genom att skapa ett tillstånd där alla samhällsklasser kände sig hemma. Den övergripande gemenskapen för förverkligande av detta tillstånd var nationen, där Bergqvist inte försummade att poängtera kyrkans nya och viktiga roll.

Kyrkans nationalism sett i mer avgränsat perspektiv

Efter denna enkla övergripande skiss av kyrka och nation blir mitt syfte nu att analysera vilken typ av nationalism som kom att präglade Luleå stifts ledning i dess försvenskingsarbete, och varför? Utgångspunkten är att det fanns flera olika "nationalismer" som konkurrerade om utrymmet i försök att definiera Sverige, och att Luleå stifts ledning anslöt till en av dessa versioner. Miroslaw Hroch har lanserat ett intressant perspektiv på nationalismens historia som kan förtydliga bilden. Även om Hrochs forskning inriktats på mindre nationsbildningar kan hans perspektiv ändå fungera i detta sammanhang. Från det att nationen kulturellt "upptäckts" under tidigt 1800-tal följer enligt Hroch ofta en andra fas där flera olika grupper konkurrerade om att representera den rätta nationen. Detta utifrån ett löfte om makt och framtid. Ett sådant öppet läge av maktkamp kan sägas ha präglat det unga 1900-talets Sverige. Historiskt brukar enligt Hroch denna pluralistiska fas dock följas av en tredje fas i form av att en nation accepteras av en befolkningsmajoritet. I denna tredje fas har den breda och mer medellösa befolkningen exempelvis kunnat få sina sociala och medborgerliga intressen tillgodosedda. Just möjligheten att segra som monolitiskt nationellt alternativ i fas tre, gör just fas två med dess öppna alternativ och konflikter mellan olika "nationalismer" så avgörande.²⁷

Samuel Edqvist har som jämförelsepunkt klaggjort en parallell nationalism inom sekelskiftets nykterhetsrörelser, där nykterheten utgjorde en nyckel till att få träda fram som en värdig medborgare i en demokratiserad nation. De nyktra utgjorde de idealiska svenskarna med rätt att äga Sverige, för att uttrycka det enkelt.²⁸ Christer Strahl har å sin sida frilagt den unga socialdemokratins nationalism.²⁹ I Ronny Ambjörnssons forskning har det tydliggjorts hur nykterhetsrörelser och arbetarrörelser ofta överlappade varandra och skapade ett svenskt medborgarideal om en skötsam arbetare.³⁰ Inom svensk frikyrklighet formulerades sannolikt också starka nationella visioner, som dock ännu väntar på att

²⁷ Hroch, M., *Social preconditions of national revival in Europe: a comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations*. Columbia Univ. Press 2000 [1985], s. 11 ff.. Faserna fungerar ramgivande i Hrochs hela studie. Se också Hobsbawm, E. J., *Nationer och nationalism*. Ordfront 1994, s. 12, 22 f.

²⁸ Edqvist, S., *Nyktra svenskar. Godtemplarrörelsen och den nationella identiteten 1879-1918*. Uppsala Universitet 2001.

²⁹ Strahl, C., *Nationalism och socialism. Fosterlandet i den politiska idédebatten i Sverige 1890 – 1914*. Lunds universitet 1983.

³⁰ Ambjörnsson, R., *Den skötsamma arbetaren. Idéer och ideal i ett norrländskt sågverksamhälle 1880-1930*. Carlsson 1988.

systematiskt undersökas.³¹ Om det på detta sätt formulerades medborgerliga versioner av en kommande nation så att säga underifrån, formulerades samtidigt i denna pluralistiska fas två nationalismen "från ovan" med ett mer uttalat syfte att bevara det bestående. Jubelfester, statyer, fackeltåg och andra nya uppfunna traditioner hörde hemma i denna kategori.³²

En nyckel för att gå vidare i analys av vilken nationalism som präglade Luleås stifts ledning finns i att titta på inom vilken publikation Olof Bergqvist fällde sitt tidigare återgivna yttrande från 1907 om att det förelåg en fara att i gränstrakterna ha en befolkning som var fullkomligt främmande för svenskt språk. Biskopens artikel var publicerad i den första årgången av den nya tidskriften *Det Nya Sverige*, med Adrian Molin (1880 – 1942) som redaktör. Att just analysera tidskrifter utgör en väg för att fånga de värderingar som en läsekrets tänktes omfatta. En tidskrift kan ses som ett uttryck för en nationell föreställning. Olika tidskrifter tecknade skilda bilder av Sverige, där det kunde finnas beröringspunkter med andra publikationer.³³ Det som var speciellt för *Det Nya Sverige* var dock dess explicit nationalistiska program. Adrian Molin hade lanserat detta program i boken *Svenska spörsmål och kraf* 1905, och skulle utveckla dessa nationella tankar i inledningen till den nya tidskriftens första nummer 1907. Huvudargumentet för Molin var att återerövra Sverige inom Sveriges gränser efter upplösningen av unionen med Norge under sommaren 1905. Som led i förverkligandet av denna nationella vision blev Molin redaktör för tidskriften nästan ända fram till att den lades ner 1928. Denna tidskrift skulle komma att ta upp sociala, politiska och religiösa frågor, redigeras i frisinad anda – och därmed försöka bilda en syntes mellan gamla och nya värden.³⁴ Genom modernisering av nationen skulle den gamla kyrkan alltså erbjudas en ny roll. Historikern Oscar Nygren lyfter i en kommande text träffande fram Adrian Molins sammansatta budskap genom att kategorisera honom som en reaktionär radikal.³⁵

Stiftsnotarien för Luleå stift, Albert Carlgren skulle komma att verka som mångårig medarbetare till Adrian Molin. Om biskop Bergqvist mycket tidigt blev inbjuden som skribent för publicering under tidskriftens första år 1907 så skulle alltså stiftskollegan Carlgren samma år ta kontakt med Molin och bli inbjuden att skriva för tidskriften.³⁶ Med tiden skulle Carlgren samverka mer systematiskt med Molin, där han utövade påtryckning både på Adrian Molin och på sitt norrländska nätverk till förmån för produktion av texter om att i norr återerövra Sverige inom Sveriges gränser. År 1910 tillfrågade Carlgren Molin om att bli *Det Nya Sveriges* redaktionella ombud i Norrland. Carlgren svarade: "Om jag nu kunde bidra till att Norrlandsfrågor i tidskriften bures fram till beaktande och dryftning i större omfattning än

³¹ Se dock Bergsten, T., *Frikyrkor i samverkan: den svenska frikyrkoekumenikens historia 1905–1993*, Libris 1995, 22 – 46, och Claesson, U., *Folkhemmets kyrka. Harald Hallén och folkkyrkans genombrott. En studie av socialdemokrati, kyrka och nationsbygge med särskild hänsyn till perioden 1905–1933*. Uppsala universitet 2004, s. 266 ff.

³² Hobsbawm, E. J. & Ranger, T. O. (red.), *The invention of tradition*, Canto ed., Cambridge University Press 1992; Björck, S., *Heidenstam och sekelskiftets Sverige. Studier i hans nationella och sociala författarskap*, Natur och kultur Stockholm, 1946, s. 10, 141ff.

³³ Anderson, B., *Den föreställda gemenskapen: reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning*. Daidalos 1993.

³⁴ Tergel, A., *Ungkyrkomännen, arbetarfrågan och nationalismen 1901-1911*, Uppsala universitet 1969, s. 96, 98; Elvander, N., *Harald Hjärne och konservatismen. Konservativ idédebatt i Sverige 1865-1922*. Uppsala universitet 1961, s. 302 – 304; Björck, S., *Heidenstam och sekelskiftets Sverige. Studier i hans nationella och sociala författarskap*, Natur och kultur, Stockholm, 1946, s. 57 – 69.

³⁵ Nygren, O., *Adrian Molin - Den reaktionära radikalen*, Omvandlingen av samhällskontraktet. Nordic Academic Press, 2023 [kommande].

³⁶ Albert Carlgren till Adrian Molin 24/11, 10/12 1907, Adrian Molins arkiv, KB, Stockholm.

hittills, skulle det ju med denna min uppfattning och med min tro på Norrlands framtid vara för mig kärt”³⁷ Korrespondens mellan Carlgren och Molin om tidskriften finns bevarad för tidsperioden 1907 – 1920, och det är från denna tidsepok jag kommer att redovisa innehållet i de artiklar som publicerades. Jag avgränsar här också till det fokus på *tornedalingar*, *kväner* och *lantalaïset* som är relevant för kommissionen.³⁸ Kopplingen mellan Carlgren och Molin är inte beaktad i tidigare forskning.

Albert Carlgren bildade alltså något av en länk mellan Adrian Molin och Norrland. I samband med att Carlgren tackade ja till att bli tidskriftens ombud presenterade han möjliga norrländska medarbetare och skribenter. Agronomen Paul Hellström (1866 – 1927) lyftes fram som en kompetent och framsynt man framförallt inom jordbrukets område. Biskop Bergqvist nämndes vara en ganska intim kännare av en del förhållanden, men var enligt Carlgren negativt nog ”föga spekulativ”. Landshövding Karl Johan Bergström (1858 – 1937) bedömdes som ”makalös på sitt sätt” men alltför självständig. Disponent Hjalmar Lundbohm (1855 – 1926) i Kiruna nämndes också, men kritiserades för att likt biskopen inte se de stora perspektiven. Ludvig de Vylder (1871 – 1944) som grundat Tornedalens Lantman- och Folkhögskola i Matarengi i Övertorneå framställdes dock som en mycket stark resurs för tidskriften. Carlgren erbjöd sig att omgående fråga De Vylder om en skildring av försvenskingsarbetet i Tornedalen. De Vylder skulle enligt Carlgren dock inte kunna skriva något om den allmänna betydelsen av den projekterade järnvägen genom finnbygden. Denna oerhört viktiga fråga skulle verkligen lämpa sig för tidskriften. Carlgren nämnde därför ingenjör och bergmästare Manne Asplund (1872 – 1943) i Kiruna, som Carlgren bedömde vara socialist, och ingenjör Sandlund vid Karlsviks järnverk, som möjliga skribenter inom fältet ekonomi, industri och teknik.³⁹ De Vylder levererade 1912 en text till *Det Nya Sverige*. Manne Asplunds socialdemokratiska partitillhörighet är intressant utifrån det faktum att Adrian Molin tidigt men utan större framgångar strävade efter att få vänstermän att publicera sig i *Det Nya Sverige*.⁴⁰

Jag kommer alltså att presentera och analysera de texter som Luleås stift producerade för publicering i *Det Nya Sverige*. Stiftledningens publiceringar jämte Carlgrens aktiva medarbetarskap för tidskriften med Adrian Molin, är alltså tidigare inte utforskat på ett systematiskt sätt. Sverker Sörlin har i sin uppmärksammande avhandling *Framtidslandet* lyft fram hur tidskriften *Det Nya Sverige* med Adrian Molin lyfte fram Norrland som viktig resurs. Luleå stiftslednings aktiva medverkan i *Det Nya Sverige* uppmärksammas dock där inte.⁴¹

Läsaren kommer notera att de texter jag kommer presentera ofta är skrivna på avstånd från människor och företeelser i norr. Perspektiven är ofta kolonialt präglade, där det främmande lyfts fram för en läsande publik av bland annat ingenjörer, akademiker och präster i landets mer sydliga delar. Det Norrland som beskrivs framställs som ett främmande land som fortfarande väntar på att integreras i det ”riktiga” Sverige.

³⁷ Albert Carlgren till Adrian Molin 5/12 1910, Adrian Molins arkiv, KB, Stockholm.

³⁸ Detta innebär att jag inte fokuserar på hur stiftsledningen i tidskriften förhåll sig till samer. För en sådan artikel, se Bergqvist, O., *Nomadlapparna och de nordiska folken*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1911.

³⁹ Albert Carlgren till Adrian Molin 5/12 1910, Adrian Molins arkiv, KB, Stockholm.

⁴⁰ Elvander, N., *Harald Hjärne och konservatismen. Konservativ idédebatt i Sverige 1865-1922*. Uppsala universitet 1961, s. 302 f.

⁴¹ Sörlin, S., *Framtidslandet. Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*, Carlsson 1988, s. 196 ff.

Innan jag presenterar artiklarna blir det dock viktigt att mer genomgående presentera Adrian Molins program och sätta detta i sitt historiska sammanhang. Inledningsvis kan sägas att programmet bestod av tre delar, varav de första två var materiella: ge arbetarklassen plats inom nationen och erövr Norrland för Sverige. Som tredje komponent i nationsbygget skulle Svenska kyrkan effektiviseras och erbjudas ny modern roll som andlig bas för detta nya Sverige. Alla tre delar har vi redan sett formulerade av biskop Bergqvist 1904. Nu skulle dessa tankar efter unionsupplösningen utvecklas och spridas i en nationellt samlande tidskrift, som skulle få avsevärt inflytande på Svenska kyrkans avantgarde. Först presenterar jag alltså härmed programmet, för att sedan sätta in det i sitt sammanhang.

Adrians Molins nya Sverige – ett nationellt program

Nationen – en ny form för Sverige efter 1905

Adrian Molins huvudtanke var att låta det svenska historiska arvet leva vidare i den moderna nationens form. Molins programskrift *Svenska spörsmål och kraf* från hösten 1905 avslutades med kommentar till unionsupplösningen under sommaren samma år. Unionen med Norge hade utgjort de sista resterna av stormaktstidens Sverige. Nu när unionen var upplöst gick det inte längre att leva på tidigare generationers prestationer. Ett nytt Sverige måste därför skapas. Tankegången illustrerades tydligt i ett kapitel med rubriken "Folket i vapen". Där hyllades den nya ordning av allmän värnplikt som införts 1901. En ny folkarmé konsoliderade sig här på resterna av den gamla yrkesarmén. Adrian Molin tecknade en bild av hur de moderna värnpliktiga bar enkla funktionella kläder till skillnad mot sina motsvarigheter i äldre tid med sina präliga och opraktiska utrustningar.⁴²

Adrian Molin levererade socialhistoriska analyser av hur Norge och Danmark till skillnad från Sverige under 1800-talet historiskt lyckades omsätta sina tidiga nationalistiska idéer till praktisk politik, medan den tidiga nationalismen efter förlusten av Finland 1809 i Sverige stannade kvar på det kulturella drömmastadiet och aldrig omsattes i verkligheten.⁴³ I Sverige blev det alltså enligt Molin inte mycket av Esaias Tegnér's ord om att inom Sveriges gränser erövra Finland åter efter krigsförlusterna mot Ryssland 1809.⁴⁴ Nu fanns det dock som nämnts enligt Molin möjlighet att inom Sveriges gränser erövra Norge åter.⁴⁵ 1905 erbjöd bättre förutsättningar till nationell succé jämfört med 1809: "Unionens upplösning

⁴² Molin, A., *Svenska spörsmål och kraf*. Hugo Gebers Förlag 1905, s. 71 ff.

⁴³ "Den moderna nationalismen, född ur romantikens jord och uppvuxen under Napoleonkrigets stormar, började med det nittonde århundradet ett segertåg över Europa. Af de nordiska länderna nådde den först Danmark... fick en afgjord konstnärlig riktning. Så ock i Sverige, där göticismen närmast representerade den unga nationalismen. I Norge åter sattes denna till lifsdugligt, praktiskt, nationellt arbete på det nya norska rikets skapande och befästande. Äfven i Danmark fick senare nationalismen stora folkliga uppgifter. Men icke så i Sverige." Molin, A., *Svenska spörsmål och kraf*. Hugo Gebers Förlag 1905, s. 182.

⁴⁴ Molin, A., *Svenska spörsmål och kraf*. Hugo Gebers Förlag 1905, s. 182.

⁴⁵ Molin, A., *Den nationella samlingen*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1907b, s. 8.

står som den närmaste impulsen till den nationella samlingsrörelsen...”⁴⁶ Genom att kombinera materiella och andliga strävanden kunde den nya nationen ges en grundval:

Och uppgifterna inåt? Att skaffa dem, som svälta och frysa i skogsbackarnas stugor, i statarkasernerna och i städernas fattigkvarter, möjligheter att leva ett människovärdigt lif. Med andra ord, att skapa de materiella förutsättningarna för det svenska folkets konsolidering till ett helt folk. Att skapa också de andliga. Att bygga på gammal luthersk grund en ny svensk kyrka, som kan rymma *hela* vårt folk och som kan bjuda åt *alla* dess barn det livets vatten, hvarefter i dessa dagar alla törsta och som ingen konst, ingen 'kultur' kan skänka. Att bygga slutligen på den botten, som trots allt en statsfientlig tidsandas undermineringsarbete ännu finnes kvar, en ny stark svensk stat, i vars skydd vårt folk kan arbeta vidare på den kultur ... och skapa en konst, som kan bli så långt som möjligt en *folkets* konst – som i hvar fall icke står som fiende till dess lifsintressen.

Eller skall försumpningen fortgå... Skall den svenska staten sjunka allt djupare i svaghet inåt och utåt, till dess ordet höres: hugg det trädet bort, låt det folket dö. Du har ingenting att kämpa för, ingenting att utträtta i världen, det har ingen rätt att leva längre. Det svenska folket, främst dess ledande klass, står i våra dagar inför afgörandet.⁴⁷

Statens materiella nationsbygge – att erövra arbetarklass och Norrland

Adrian Molin var kritisk till den svaga 1800-talsstaten och dess relation till kapitalismen. Det internationella kapitalet var nu herre över Sveriges naturresurser i Norrland och Molin förespråkade därför ett statligt ägande för att ta kontroll över resurserna och låta dem komma det svenska folket till godo. Reduktioner hade skett förr och kunde även ske nu. Molin var mycket kritisk till hur det nya kapitalet koncentrerade resurser och skapade breda skikt av underbetald och fattig arbetarklass. Han respekterade arbetarrörelsens strävanden efter värdigt mänskligt liv och ökad social jämlikhet. Härmed erkände Adrian Molin samtidigt kraven på lika och allmän rösträtt. Rösträtt var enligt Molin rimligt att införa då de nödvändiga sociala reformerna enbart kunde göras med medverkan av dem som visste var skon klämde, alltså inte enbart de maktägande klasserna. De fattiga borde härmed få ta del i det gemensamt nationella ansvaret.⁴⁸

Det var en viktig poäng för Adrian Molin att tidskriften lyfte sig till en mer generell nivå av allmän opinion som därmed kunde lägga grund för en nationell politik: "I öfverensstämmelse härmed är denna tidskrifts program gifvet. Den skall tjäna ingen viss klass, intet visst parti – endast det stora nationella intresset".⁴⁹ Det är i sammanhanget viktigt notera att Molins allmänna nationella opinion utgjordes av män. Sverige utgjorde något av en "mannens gärning".⁵⁰ Molin var starkt kritisk till kvinnoemancipation då kvinnan enligt honom var knuten till natur och hem på grund av sitt barnafödande. Kvinnor hörde hemma i den privata sfären och borde därför ej få rösträtt och kunna påverka staten och det offentliga.⁵¹

⁴⁶ Molin, A., *Den nationella samlingen*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1907b, s. 11.

⁴⁷ Molin, A., *Svenska spörsmål och kraf*. Hugo Gebers Förlag 1905, s. 110 f.

⁴⁸ Molin, A., *Den nationella samlingen*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1907b, s. 18 ff.

⁴⁹ Molin, A., *Inledning*, Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1907a, s. 2.

⁵⁰ Molin, A., *Svenska spörsmål och kraf*. Hugo Gebers Förlag 1905, s. 178.

⁵¹ Molin, A., *Svenska spörsmål och kraf*. Hugo Gebers Förlag 1905, s. 3 – 14.

Molins genusuppfattning tydliggjordes av att han ansåg att Sverige såsom en man borde ha upprätthållit samma hårda linje till Norge som gentemot en självsvaldig kvinna.⁵²

Att såsom den gamla högern försvara det bestående för att skydda sina egna klassintressen var i Adrian Molins ögon något föraktfullt. Här bejakades i stället den nya nationen av lönearbetande medborgare med rimliga levnadsvillkor, med rätt att rösta och med samtidigt plikt att försvara landet.⁵³ Genom en stark stat kunde folkets behov mötas på ett sätt som 1800-talskapitalismen aldrig hade lyckats med. Sverige kunde här med andra ord erövrats på nytt sätt socialt. Molin skrev i inledningen till sin nya tidskrift 1907 att socialpolitiken skulle bilda en central dimension för att bemöta kroppsarbetarklassens olika frågor med arbetarskydd, egna hem med mera. På motsvarande sätt fanns med en stark stat även nya möjligheter att erövra Sverige inom sina gränser geografiskt. I uppsatsen *Nationell samling* från 1906 hade Adrian Molins ideologiske frände Rudolf Kjellén (1864 – 1922) påpekat behovet av att efter unionsupplösningen med Norge inom Sveriges gränser återvinna det som utåt förlorats. Uppgiften blev alltså att "lägga stora områden i norr under bygd och kultur".⁵⁴ Jag återkommer till Kjellén men detta norrlandsperspektiv kom att bilda ett centralt motiv i tidskriften *Det Nya Sverige*. Molin kritiserade skövlingen av skogar samtidigt som han förespråkade ett brukande av Norrlands resurser för att bygga nationen. Molin skrev att följande skulle bli viktigt för tidskriften:

Kulturarbetet i Norrland och emigrationsproblemet, kvinnoörelsen, sträfvandena till reformer inom fattigvård, rättskipning och skattelagstiftning beteckna vidare enskilda mera betydande spörsmål, åt hvilka tidskriften hoppas kunna småningom ägna ingående uppmärksamhet. Detsamma gäller frågor som rör uppfostran, i vidaste omfattning: undervisningsväsen, värneplikt [sic], nykterhet och sedlighet.⁵⁵

Kulturarbetet var enligt Molin samma sak som försvenskning, vilket blev mycket tydligt i hans relation till utvecklingen i Finland. Adrian Molins nationalism innebar en organisering av ett folk i en stark stat som så att säga ägde sig självt. Detta innebar samtidigt, som vi sett antydvas hos Molin, att en nation kunde svepas undan av historien. Detta präglade Adrian Molins analys av nationalismen i Finland som ju ingick i det ryska väldet. Molin erkände inte den finska nationen som en riktig nation. All kultur i Finland kom enligt honom från de svenskspråkiga. De finsktalande hade inte mobiliserat sig i en egen stat och visade enligt Molin heller inga tecken på att kunna mobilisera sig militärt. Finland var med andra ord identiskt med Ryssland och gränsen gick mellan germanism och slavism.⁵⁶

Det 'finska folket', det är en fiktion och en af nationalismens onaturligaste bastarder. Ännu en dag, då Finland förlorades för oss, stod det till Sveriges rike i ungefär samma förhållande som nu det nordliga Norrland. Det 'finska folket', d.v.s. den egentliga finsk-ugriska stammen, betydde för det hela, för Finland, föga mer än i våra dagar Norrlands lappar för Norrland. De voro blott flere till antalet och mottagligare för en högre kultur än de nomaniserade lapparne – men om deras egen kultur torde vara bäst att tala det minsta möjliga: den är ännu idag blott en lysande konstruktion. Ty äfven om Kalevala var äkta 'nationellt finskt' – poesi skapar ingen kultur, och poesi, mer eller mindre, äga alla naturfolk.⁵⁷

⁵² Molin, A., *Svenska spörsmål och kraf*. Hugo Gebers Förlag 1905, s. 194.

⁵³ Tergel, A., *Ungkyrkomännen, arbetarfrågan och nationalismen 1901-1911*, Uppsala universitet 1969, s. 99.

⁵⁴ Ekström, R., *Gudsfolk och folkkyrka*. (2 uppl.), Gleerups förlag 1963, s. 185 f, Sörlin, S., *Framtidlandet. Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*, Carlsson 1988, s. 196 ff.

⁵⁵ Molin, A., *Inledning*, *Det Nya Sverige*. Tidskrift för nationella spörsmål 1907a, s. 5.

⁵⁶ Molin, A., *Svenska spörsmål och kraf*. Hugo Gebers Förlag 1905, s. 167ff.

⁵⁷ Molin, A., *Svenska spörsmål och kraf*. Hugo Gebers Förlag 1905, s. 167 f.

Molin kritiserade svensktalande som blivit fennomaner. Dessa betraktade han snarast som förrädare. Ryssarna själva räknade enligt Molin med rätta aldrig finnarna som en nation.⁵⁸ Hans kritik av Skandinavismen passar här att citeras: "Hvad angå oss Danmarks affärer i södra Jutland? Lika mycket som våra affärer vid Torne älf kunna intressera danskarne."⁵⁹ Genom att inte erkänna Finland som en nation stärktes bilden av Tornedalen som Sveriges gräns mot ett hotfullt Ryssland. Sammanfattningsvis kan sägas att Adrian Molin ville bygga ett starkt folk genom socialpolitik och arbetarklassens integrering, där Norrlands meänkielitalande grupper borde integreras.

Svenska kyrkans andliga nationsbygge – att koppla samman bildning med kristendom

Vid sidan av ovanstående materiella höjande både socialt och geografiskt med den starka staten som medel förespråkade Adrian Molin alltså även att den nya svenska nationen andligt borde lyftas. I första numret av *Det Nya Sverige* står följande:

Hvad vidkommer slutligen de religiösa spörsmålen är det i enlighet med tidskriftens program, att fackteologiska lämnas utanför, liksom fackligt historiska, statsvetenskapliga o.s.v. – de ha alla sina organ. De religiösa spörsmål, som falla inom tidskriftens intressesfer, bli alltså dels teoretiska af ett annat slag, de som kunna ha betydelse för lifsåskådningen, dels praktiska, som gälla kyrkans förhållande till det moderna svenska samhället med dettas sociala problem, hvartill komma häraf betingade frågor om kyrkans inre organisation och yttre rättsställning, eller med ett ord kyrkopolitik.⁶⁰

Adrian Molin var skoningslös i sin kritik av hur Svenska kyrkans ensidiga ställningstagande för kapitalet gentemot arbetet hade skapat en distans mellan kyrka och folk. När arbetarna hade börjat sträva efter värdigt liv i form av bättre materiella villkor hade dessa strävanden bemötts med kyrklig förkunnelse om att de fattiga borde nöja sig med det himmelska goda. Kyrkan kritiserades också för att ha missförstått nykterhetsrörelsen.⁶¹ Adrian Molin uppskattade de frikyrkliga och kyrkliga väckelserna som folkmobiliserande rörelser och såg väckelsernas uppkomst som ett tecken på kyrkligt misslyckande.⁶²

Den svenskkyrkliga misstänksamheten gentemot folklig mobilisering under sent 1800-tal hade under tidigt 1900-tal förbytts till sin motsats; det hade nu snarare blivit folket som trädde fram som misstänksamt gentemot vad kyrkan hade att erbjuda. Adrian Molin menade att Svenska kyrkan trots detta ändå hade potential att bli en folkkyrka för det nya folk som skulle mobilisera sig i en medborgargemenskap under en stark stat. Även om väckelserna uppskattades som aktiva mobiliseringar menade Molin att det svenska folket var värt en förkunnelse på högre kulturell nivå. Det var just här statskyrkan hade en roll:

Skall vår kyrka stelna än fastare i yttre former och förtorka, och folkets massa, som kräver frisk andlig dryck, få nöja sig med sekternas kvalmiga brygd? ...⁶³

Schartauanismen i Västsverige var enligt Molin den livskraftigaste riktningen inom samtidens Svenska kyrka. Den präglades dock enligt honom av en hårdnackad ortodoxi som visserligen fortfarande kunde

⁵⁸ Molin, A., *Svenska spörsmål och kraf*. Hugo Gebers Förlag 1905, s. 172 f.

⁵⁹ Molin, A., *Svenska spörsmål och kraf*. Hugo Gebers Förlag 1905, s. 189.

⁶⁰ Molin, A., *Inledning*, *Det Nya Sverige*. Tidskrift för nationella spörsmål 1907, s. 6.

⁶¹ Molin, A., *Svenska spörsmål och kraf*. Hugo Gebers Förlag 1905, s. 116 f.

⁶² Molin, A., *Svenska spörsmål och kraf*. Hugo Gebers Förlag 1905, s. 117f., 121.

⁶³ Molin, A., *Svenska spörsmål och kraf*. Hugo Gebers Förlag 1905, s. 110 f.

tillfredsställa folkets behov men som på sikt var dömd till undergång. ”Endast den kristendom, som i sig förmått upptaga den moderna bildningens oändligt rika innehåll, kan bli framtidens religion.”⁶⁴

Adrian Molin förespråkade en modernisering av Svenska kyrkans organisation genom att låta den inlemmas i staten. Samfundet borde ej ses som en självständig makt bredvid staten. Staten var inget annat än folkets egen organisation där de religiösa intressena intog den yppersta platsen. ”Det religiösa kulturintresset tillgodoser staten genom en statskyrka, liksom folkbildningen genom undervisningsväsendet o.s.v.”⁶⁵

Molin kritiserade möjligheten att kunna gå ur kyrkan med påföljande befrielse från kyrkoskatt. Att lämna kyrkan var detsamma som att utträda ur det svenska folket. Att inte betala skatt till kyrkan för att man inte går till regelbunden gudstjänst var lika befängt som att inte betala skatt till undervisningsväsendet på grund av att inte ha sina barn i offentlig skola. Kyrkan borde alltså göras till statsinstitution och prästerna till statens ämbetsmän, frigjorda från jordbruk för att ägna sig åt religionsförkunnelse och församlingsvård. Kyrkans nya ställning skulle erbjuda nya möjligheter att tjäna folket. ⁶⁶ Kyrkan borde erkännas som representant för ett omistligt nationellt värde och få ny organisation och nytt liv:

Vi, som känna oss stå på den svenska lutherska kyrkans grund, men med den moderna bildningens hela rikedom därefter i våra händer, vi ha rätt att kräva och ropa på det nya lifvet, kräva att det må bli högre och friare i våra tempel, högre och starkare luft, att vi också komma därin med vårt folk. ⁶⁷

För att kunna möta folkets behov krävdes inte kompromiss mellan kristendom och bildning, utan snarare en syntes dem emellan. Det behövdes därför nya former av förkunnelse. Folket ville ett andligt liv och försoning med en tillvaro som verkade kräva mer än den gav. ⁶⁸

Svenska folkets vidgade erfarenheter och kritik orsakade enligt Molin att den kristna tron i det nya Sverige inte kunde bli densamma som förfädernas. Han menade dock att samtidens människor på samma sätt som tidigare generationer kunde tro på Guds vilja med mänskligheten: på en förnuftig mening och en förnuftig vilja. Mer behövde de inte veta. Molin klagade på att Svenska kyrkan fortfarande saknade de män som kunde ge ett folkligt religiöst uttryck för denna tro: ”Som skola äga mod och kraft att flytta den nya tidens lifsvärden in i kristendomen och viga de förbrukade nådemedlen till hvila”. Svenska kyrkan hade enligt Adrian Molin en internationell roll för hela mänskligheten såsom den lutherska huvudkyrkan i världen. Denna svenska kyrka kunde enligt författaren gripa utvecklingen och fullfölja den sanna protestantismens traditioner. Inget talade dock enligt Molin för att Svenska kyrkan själv förstod vidden av denna sin stora uppgift. Den kände inte sina synder mot folket och kulturen. ⁶⁹ Molin var kritisk mot samtidens kyrka men trodde ändå att denna kyrka av framtidens män kunde skapas om till att bli ett viktigt verktyg för mobilisering av det svenska.⁷⁰

⁶⁴ Molin, A., *Svenska spörsmål och kraf*. Hugo Gebers Förlag 1905, s. 121.

⁶⁵ Molin, A., *Svenska spörsmål och kraf*. Hugo Gebers Förlag 1905, s. 122 f.

⁶⁶ Molin, A., *Svenska spörsmål och kraf*. Hugo Gebers Förlag 1905, s. 123 ff.

⁶⁷ Molin, A., *Svenska spörsmål och kraf*. Hugo Gebers Förlag 1905, s. 126.

⁶⁸ Molin, A., *Svenska spörsmål och kraf*. Hugo Gebers Förlag 1905, s. 127 ff. Materiella möjligheter skapade dock grund för andlig fördjupning, se s. 129.

⁶⁹ Molin, A., *Svenska spörsmål och kraf*. Hugo Gebers Förlag 1905, s. 130 f, citat från s 131.

⁷⁰ Molin, A., *Svenska spörsmål och kraf*. Hugo Gebers Förlag 1905, s. 175.

Innan jag avslutar presentationen av Molins program är det viktigt att uppmärksamma att hans erkännande av både unionsupplösning och demokrati var av tillfällig karaktär. Genom svensk nationell mobilisering hoppades Molin på en ny möjlig union i framtiden med Sverige som den ledande makten i Skandinavien. Han trodde också att den allmänna demokratin med tiden skulle komma att avgränsas till dem som hade kvalificerade tjänster.⁷¹

Det Nya Sverige – unghöger och unglyrklyghet

Adrian Molin hörde hemma i en bredare nationell rörelse efter 1905 års unionsupplösning. Tre aktörer blev särskilt tongivande i uttolkandet av denna nya nationalism: den ovan nämnde Rudolf Kjellén, Vitalis Norström (1856 – 1916) och den lite yngre Adrian Molin (1880 – 1942). Alla tre hade sin bakgrund vid Göteborgs högskola. Rudolf Kjellén var professor i statsvetenskap och geografi i Göteborg medan Vitalis Norström var professor i filosofi vid samma lärosäte. Adrian Molin doktorerade i Göteborg 1906. Den nya riktningen betecknades som unghöger. Det speciella med unghögern var som antytts att den representerade en ny sorts legering av social reformiver och nationell konservatism. Adrian Molin var som vi sett en stark företrädare för denna sammangjutning av gammalt och nytt, men även Rudolf Kjellén erkände exempelvis socialismen. Kjellén ville dock att denna borde bli nationell i stället för klasskaporienterad och använde därför det för framtiden så ödesmättade begreppet nationalsocialism. Under åren efter 1905 tänkte sig alltså unghögern kunna acceptera den allmänna rösträtten. Genom tillmötesgående av de fattigare skiktens sociala krav kunde den nya nationen byggas och legitimeras politiskt. Begreppet folkhem användes under denna tid av Rudolf Kjellén. Att bevara och säkra den svenska rasen bildade ett viktigt motiv till tänkta sociala reformer. Ras och nation flöt samman. Detta innebar inte nödvändigtvis att unghögern under denna epok omfattade några avancerade rasbiologiska läror. Rudolf Kjellén talade exempelvis om ras i betydelse gemensamt språk och gemensam kultur. Unghögern var ej heller uttalat antisemitisk. Det odlades dock föreställningar om att nationen och rasen var större än den generation som levde just nu. Nationen innefattade både döda, levande och ännu ej födda. Det var därför viktigt att tidsandans och nutidens krav inte fick dominera över nationen, vilket med tiden skulle komma att legitimera Rudolf Kjelléns argument för en stark ledare ur folkets djup. Denna idé skulle få inflytande i utvecklande av den så kallade Führerprincipen. Denne nya sorts folkledare skulle kunna representera nationens själ bättre än en demokrati som riskerade präglas av den kortsiktiga tidsandan.⁷²

Adrian Molin blev som redan presenterats drivande i den nya nationella samlingsrörelsens tidningsprojekt.⁷³ Just att verka för nationen bortom tidsandan var viktigt för honom. Molin erkände att det kunde låta lite överspant att kalla tidskriften för *Det Nya Sverige*, men om tidskriften "det ny Aarhundrede" sökte representera den nya tidsandan ville Molins tidskrift alltså arbeta för

⁷¹ Molin, A., *Svenska spörsmål och kraf*. Hugo Gebers Förlag 1905, s. 190 f. Jämför här med Oscar Nygrens kommande artikel.

⁷² Elvander, N., *Harald Hjärne och konservatismen. Konservativ idédebatt i Sverige 1865-1922*. Uppsala universitet 1961, s. 293 – 325; Claesson, U., *Folkhemets kyrka. Harald Hallén och folkkyrkans genombrott. En studie av socialdemokrati, kyrka och nationsbygge med särskild hänsyn till perioden 1905 – 1933*. Uppsala universitet 2004, s. 99 – 195; Sörlin, S., *Framtidslandet. Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*, Carlsson 1988, s. 196 ff.

⁷³ Tergel, A., *Ungkyrkomännen, arbetarfrågan och nationalismen 1901-1911*, Uppsala universitet 1969, s. 96, 98; Elvander, N., *Harald Hjärne och konservatismen. Konservativ idédebatt i Sverige 1865-1922*. Uppsala universitet 1961, s. 302 ff. ; Björck, S., *Heidenstam och sekelskiftets Sverige. Studier i hans nationella och sociala författarskap*, Natur och kultur, Stockholm, 1946, s. 57 ff.

nationalandan: "skapadet af betingelserna för det svenska folkets lif i den nya tiden" – vilket tidskriften skulle göra både med och mot tidsandan.⁷⁴

För den som inte var insatt i Adrian Molins sammansatta program av materiell och andlig konsolidering måste *Det Nya Sverige* ha framstått som en mycket brokig tidskrift. Här återfanns artiklar om valsystemet, Selma Lagerlöf, den svenska sjöfartens framtidsmöjligheter, emissionsbanker, järnhanterings utveckling, järnvägstariffer och arbetsrätt, sida vid artiklar om det svenska prästerskapets sociala bakgrund och undervisningsfrågor. Det hela hängde dock väl ihop utifrån Molins föreställning om ett nationsbygge på både materiell och andlig grund.⁷⁵ Den materiella dimensionen innebar som nämnts dels sociala rättigheter för arbetarklassen men innebar även utbyggd infrastruktur, moderniserad industri och tillvaratagande av naturresurser. Den sedliga dimensionen hade kyrka och skola att ansvara för. Både de materiella och andliga dimensionerna innebar starkt fokus på Norrland.

Till Molins uthålliga aktivism för unghögern hörde också hans kamp mot emigrationen och för skapande av nya egna hem. Han var med om att bilda Nationalföreningen mot emigrationen år 1907 och blev föreningens sekreterare. Han agerade statlig expert i egnahemsfrågor och bildade 1913 A.B. Svensk jordförmedling till förmån för jordstyckningar och egnahemsbyggen. Att emigrera inom Sverige till Norrland bildade för honom alternativet till att flytta till USA.⁷⁶

Adrian Molins starka inkludering av Svenska kyrkan i sin vision av ett nytt Sverige där kyrkan formulerats som en folkkyrka, fick snabbt brett gehör bland representanter för en kyrka som upplevde den kris som tidigare tecknats.⁷⁷ Den nya högern från Göteborg representerade något annat än den gamla typen av ämbetsmannakonservatism. Ungdomen representerade på bred front hopp om nationell samling under det tidiga 1900-talet. De stora ungdomsmötena på somrarna samlade ungdomar från olika folkrörelser och skapade framtidsbilden av en ung enad nation. Ur denna ungdomsrörelse och i affinitet med unghögern, skulle den så kallade unglyrklygheten formera sig.⁷⁸ Ungkyrkomannen Torsten Bohlin (1889 – 1950) utgjorde ett bra exempel på hur unghögern kunde inspirera i kyrkliga kretsar. Bohlin var uppfylld av Molins nationella reformprogram från 1905 och uppfattade det som att nationen med detta program äntligen kunde få materiella förutsättningar att konsolidera sig. Till detta gällde det nu att skapa de andliga förutsättningarna: "Att bygga på gammal luthersk grund en ny svensk kyrka, som kan rymma hela vårt folk och som kan bjuda åt alla dess barn, det livets vatten, varefter i dessa dagar alla törsta och som ingen konst, ingen kultur kan skänka".⁷⁹ Alf Tergel har pekat ut J.A. Eklund (1863 – 1945) såsom unghögerns kyrkliga representant. Eklund hade varit lektor vid högskolan i Göteborg och var personligt

⁷⁴ Molin, A., *Inledning*, *Det Nya Sverige*. Tidskrift för nationella spörsmål 1907, s. 6 f.

⁷⁵ Molin, A., *Svenska spörsmål och kraf*. Hugo Gebers Förlag 1905, s. 175.

⁷⁶ Elvander, N., *Harald Hjärne och konservatism. Konservativ idédebatt i Sverige 1865-1922*. Uppsala universitet 1961, s. 302.

⁷⁷ Ragnar Ekström har observerat att Molin inom den göteborgska trion representerade en starkare sammanhängning av det nationella och det religiösa. *Folkkyrkan utgjorde medlet för att koppla samman svenskhet och ideell protestantism*. Ekström, R., *Gudsfolk och folkkyrka*. (2 uppl.), Gleerups förlag 1963, s. 187

⁷⁸ Berggren, H. *Seklets ungdom: retorik, politik och modernitet 1900-1939*. Diss. Stockholm. Stockholm 1995; Claesson, U., *Folkhemmets kyrka. Harald Hallén och folkkyrkans genombrott. En studie av socialdemokrati, kyrka och nationsbygge med särskild hänsyn till perioden 1905 – 1933*. Uppsala universitet 2004, s. 99 – 195; Björck, S., *Heidenstam och sekelskiftets Sverige. Studier i hans nationella och sociala författarskap*, Natur och kultur, Stockholm, 1946, s. 38 – 163.

⁷⁹ Citat från Tergel, A., *Ungkyrkomannen, arbetarfrågan och nationalismen 1901-1911*, Uppsala universitet 1969, s. 97f. . Om Eklund och unionsupplösningen, se särskilt, s. 98; Ekström, R., *Gudsfolk och folkkyrka*. (2 uppl.), Gleerups förlag 1963, s 184.

bekant med Rudolf Kjellén.⁸⁰ Om Eklund var föregångare för folkkyrkotanken inom unglyrkorörelsen blev pedagogen Manfred Björkquist (1884 – 1985) dess store organisatör. (Manfred Björkquist gifte sig för övrigt med Rudolf Kjelléns dotter Ruth). Björkquist kom att mynta slagordet ”Sveriges folk ett Guds folk” som rörelsens paroll. Rörelsens tidskrift *Vår Lösen* refererade till detta motto. Under sommaren 1909 skulle unga unglyrkomän resa land och rike runt i så kallade korståg för att argumentera för kyrkan i sekulariserade arbetarmiljöer. Arbetarklassen ansågs fortfarande som möjlig att erövr för folkkyrkan, vilket det ju också hade argumenterats för i Molins program.⁸¹ J. A. Eklund blev biskop över Karlstads stift 1907 och skrev samma år i den första årgången av *Det Nya Sverige*. Adrian Molin såg dock till att moderera texten innan den publicerades. Molin gick ej med på Eklunds skarpa kritik mot Ellen Key och Oscar Levertin och strök även Eklunds antisemitiska uttalanden.⁸²

I det följande kommer jag att fokusera på Luleå stiftslednings roll i *Det Nya Sverige*. För att ge bredare bild av hur Svenska kyrkan kunde representeras i tidskriften inleder jag med lyfta fram två exempel på hur framstående kyrkliga representanter i J. A. Eklund och Nathan Söderblom (1866 – 1931) i tidskriften tidigt skrev in Svenska kyrkan i unghögerns nya nationella samlingsprojekt. Både J. A. Eklund och professor Nathan Söderblom var inflytelserika tänkare och aktörer inom Svenska kyrkan under det tidiga 1900-talet. De skulle båda bli aktuella inför kommande ärkebiskopsval. Nathan Söderblom utnämndes år 1914 av regeringen till ärkebiskop, trots att J. A. Eklund erhållit fler röster.⁸³ Det är för vårt fokus på Luleå stift viktigt att se att det fanns en bredare återklang av unghögerns tankar inom dåtidens Svenska kyrka.

J.A. Eklund: Efter år 1905

J. A. Eklund tolkade i sin artikel från 1907 unionsupplösningen 1905 som resultat av svensk velighet och bristande förmåga att välja. I jämförelse med svenskheten under 1600-talet var den moderna svenska förmågan till beslutsamhet enligt Eklund uppenbart försvagad. Han kritiserade medelklassen och överklassen för att vara materialistisk och för att ha tappat kristendomen, vilket lägre klasser sedan efterhämat. Eklund uppskattade radikalerna för att vara handlingskraftiga, till skillnad från det svenska etablissemanget. Epoken mellan 1880 och 1905 representerade för Eklund en förfallsperiod genom att Georg Brandes moderna idéer vunnit i inflytande, vilket hade kulminerat i unionsupplösningen. För Eklund gällde därför efter 1905 att samla nationen på nytt. Denna kunde mobiliseras genom en samlade tanke. Att samlas kring ekonomiskt välstånd var enligt Eklund inte det primära, särskilt som det riskerade mynna ut i lyxkonsumtion. Eklunds kritiserade överklassen samtidigt som han lyfte fram hur Svenska kyrkans prästerskap kom ur allmogens breda djup, och därmed hade god kontakt med folket. Eklund uppskattade ordet unghöger, men var samtidigt kritisk till att kyrkans män och vänner automatiskt alltid räknades till högern. Eklund uppmanade dock till allmän samling kring den kristna

⁸⁰ Tergel, A., *Unglyrkomännen, arbetarfrågan och nationalismen 1901-1911*, Uppsala universitet 1969, s. 95 - 100., Om Eklund och unionsupplösningen, se särskilt, s. 98; Ekström, R., *Gudsfolk och folkkyrka*. (2 uppl.), Gleerups förlag 1963, s 198.

⁸¹ Om unglyrkorörelsen, se Tergel, A., *Unglyrkomännen, arbetarfrågan och nationalismen 1901-1911*, Uppsala universitet 1969, s. 166 ff., 233 ff.

⁸² Tergel, A., *Unglyrkomännen, arbetarfrågan och nationalismen 1901-1911*, Uppsala universitet 1969, s. 98 ff.; Claesson, U., *Folkhemmets kyrka. Harald Hallén och folkkyrkans genombrott. En studie av socialdemokrati, kyrka och nationsbygge med särskild hänsyn till perioden 1905 – 1933*. Uppsala universitet 2004, s. 106.

⁸³ Claesson, U., *Folkhemmets kyrka. Harald Hallén och folkkyrkans genombrott. En studie av socialdemokrati, kyrka och nationsbygge med särskild hänsyn till perioden 1905 – 1933*. Uppsala universitet 2004, s. 234.

kulturen.⁸⁴ I kritik mot 1880-talets modernism skrev Eklund att det "...är ej så lätt, som man kanske tror, att på en generation flytta ett helt folk från den protestantiska världens mark in i den värld, vars idealtyp väl närmast jämte den danska brandesianismen är den franska ateistiska kulturen".⁸⁵

Det svenska folkets liv borde i stället för de nya idéerna fortsätta hålla sig på den linje vars knutpunkter representerades av Kristus, Luther och Gustaf II Adolf. Vårt program, skrev Eklund, blev efter 1905 en samling till strid för det svenska folkets kristna bildning. Eklund var noga med att poängtera att detta inte handlade om att bara försvara det bestående.⁸⁶ Bilden var i stället:

Men hela den djupgående, på alla områden oförnekliga svängningen från ämbetsmannasamfundet till det självverksamma folksamfundet måste ske även på kyrklig mark. Vårt folks kristliga kultur måste medvetet och klart bli en folkets egen sak. Människornas fostran måste hädanefter vida mer än förr bli en deras själfuppfostran i samlif.⁸⁷

Det gällde här att fostra till församlingsmedvetande och verka för nya sammanslutande former så att den evangeliska kyrkan även blev återskapad organisatoriskt. "Vi veta inte bättre sätt att bidra till vårt folks väl än genom att planmässigt arbeta för en pånyttfödelse af vår svenska folkkyrka".⁸⁸ Avslutningsvis drömde Eklund om att samla ett folk där överklasserna inte behövde vara med – eller å andra sidan behöva styras av massans numerära majoritet. "Det djupaste lif i ett folk kan mycket väl lefvas af en numerär minoritet".⁸⁹ Eklunds tro på ett framtida kyrkligt bondefolk som nationens kärna kan ge belysning åt dessa föreställningar.

Nathan Söderblom: Sveriges kyrka

Professor Nathan Söderblom inledde sin artikel med att lyfta fram religionen som intimt sammankopplad med samhället. Religionen fick aldrig bli en privatsak, vare sig detta nu enligt Söderblom hävdades från pietistiskt eller socialdemokratiskt håll. Inom det samtida socialdemokratiska partiprogrammet hävdades just religionen vara en privatsak som inte hade i det offentliga att göra. Söderblom angav i Molins anda att "Vi har börjat upptäcka samhället". Staten borde därför behålla banden till kyrkan då staten "icke kan lämna en så viktig och farlig, en så djupt och i samlifvet ingripande företeelse som religionen utanför sitt verksamhetsområde".⁹⁰

Söderblom tecknade en bild av Svenska kyrkans roll i svensk historia som med reformationen introducerat läskunnighet och kunskap, vilket skapat ett svenskt folk av gudsfruktan och gemensamt ansvar. Söderblom skrev om en tid då svenskarna var Guds utvalda folk, och nämnde att han i sina yngre år hade fått uppleva Härnösandsbiskopen Lars Landgren, vilken för Söderblom utgjorde en sentida representant för svensk stormaktstid. Både Söderblom och Landgren kom från Hälsingland. Söderblom lyfte vidare fram att den reformatoriska trons evangeliska frihetsideal innebar att helt olika personer kunde sägas representera Svenska kyrkans historia. Här nämndes Olaus Petri, Jesper Svedberg, Carl von Linné, Johan Olof Wallin, Gustaf Geijer men även Henric Schartau och "längst i norr Laestadius, prydd

⁸⁴ Eklund, J.A., *Efter 1905*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1907, s. 332 ff.

⁸⁵ Eklund, J.A., *Efter 1905*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1907, s. 338.

⁸⁶ Eklund, J.A., *Efter 1905*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1907, s. 339 f.

⁸⁷ Eklund, J.A., *Efter 1905*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1907, s. 342 f.

⁸⁸ Eklund, J.A., *Efter 1905*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1907, s. 342.

⁸⁹ Eklund, J.A., *Efter 1905*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1907, s. 344.

⁹⁰ Söderblom, N., *Sveriges kyrka*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1908 s. 33.

med franska hederslegionen på sin grå vadmalsrock för vetenskaplig förtjänst, men märkligare för att han skrämde lapparne ifrån brännvinet, i stället fyllande deras sinnen med en andlig yrsels berusning...⁹¹

Efter att ha linjerat ut kyrkans och folkets historiska band i statskyrkoformen lade Söderblom ut texten om samtid och framtid. Exempelvis borde skrivbiträden kunna införas och kyrkans boställsskogar få användas till kyrkliga ändamål.⁹² Nathan Söderblom kritiserade även prästernas ojämna fördelning över landet, och menade här att Norrland var missgynnad:

Prästernas antal är väl snarare inalles för stort. Visserligen råder kännbar brist på vissa, mycket viktiga håll, men samtidigt sitta de på andra trakter af vårt land alldeles för tätt. Skicka upp en laddning af dem som vegetera nere på de prästrika slättbygderna till biskop Bergqvist...⁹³

Professor Söderblom argumenterade vidare för att det var viktigt att prästerna hade "social nitälskan" och sympati med arbetarna. Han skrev också om bandet mellan folkskola och kyrka. Prästerna hade som självskrivna skolrådsordföranden erbjudit en utveckling åt folkskolan på ett sätt som den aldrig annars skulle ha fått. Prästerskapet borde nu inte få ännu en ny överhet i form av en statlig centralstyrelse för folkskoleväsendet. En sådan behövde inte inrättas om domkapitlet i stället utrustades för ändamålet. Söderblom skrev att en rimligare arbetsfördelning mellan kyrka och skola inte behövde betyda ett avsked dem emellan.⁹⁴

Både Eklund och Söderblom såg nya möjligheter att erbjuda nytt fäste åt kyrkan i en ny nationell mobilisering. Insikter om att denna mobilisering på olika sätt kunde vara problematisk, lyser dock med sin frånvaro.

Luleå stift för det nya Sverige

I följande analyseras för första gången på ett samlat sätt hur representanter för Luleå stifts ledning formulerade bilder av lokala förhållanden, dess befolkning, egna aktiviteter, strävanden och ambitioner i Adrian Molins nya tidskrift och i anslutning till dennes nationella program. Molins idéer om en ny statskyrka i den moderna nationens tjänst verkade enligt dessa texter inför den mer tydligt boende läsekreten på att bli konkret förverkligade inom Luleå stift.

Tillvägagångssättet i det följande innebär givetvis samtidigt att jag särskilt fokuserar på texter publicerade inom denna tidskrift. Nationella argument i andra sammanhang och uppdrag kommer endast undantagsvis med i analysen, och då för att ytterligare tydliggöra det som skrivits i *Det Nya Sverige*.

⁹¹ Söderblom, N., *Sveriges kyrka*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1908 s. 39, citat från 46.

⁹² Söderblom, N., *Sveriges kyrka*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1908 s. 47, not 1, 107.

⁹³ Söderblom, N., *Sveriges kyrka*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1908 s. 103.

⁹⁴ Söderblom, N., *Sveriges kyrka*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1908 s. 107 f., not 1. Intressant i sammanhanget är att Söderblom på s. 111 angav att manuset återgav det han anfört i Mora kyrka vid midsommarfesten 1906, som var arrangerad av den breda nationellt samlade ungdomsrörelsen.

Biskop Bergqvist presenterar 1907 folkundervisningen i Sveriges finnbygd

Olof Bergqvist inleder sin tidiga artikel om folkundervisning i *Det Nya Sverige* 1907, som det inledande citatet hämtats från, med påstående om att det fanns 25-30 000 finskspråkiga i hans stift, varav en mindre del förstod det svenska språket. Folkundervisningen för denna grupp angavs av biskopen länge ha varit försummad på grund av dåliga kommunikationer och församlingar med svag ekonomisk bärkraft.⁹⁵

Att studera inför konfirmation utgjorde enligt biskopen sedan länge den enda utbildningsinsatsen. Inte ens detta klarade dock alla, vilket orsakat att det fortfarande fanns okonfirmerade finsktalande som han kallade "hedningar". Biskop Bergqvist presenterade sedan passande nog historiken om utbildningssatsningar från statligt håll genom de bidrag till folkskolor i församlingarna som det fattats beslut om 1874. Han informerade vidare om att staten sedan 1888 inte längre enbart bidrog till folkskolor utan själv också börjat ansvara för svenskspråkiga folkskolor i egen regi.⁹⁶

Det fanns enligt Bergqvist cirka 30 sådana statliga skolor som nu låg under domkapitlets särskilda kontroll och ledning. Domkapitlet hade fått ansvar för att göra upp reglementen och tillsätta lärare i dessa statliga folkskolor. Staten hade enligt biskopen även inrättat ett småskoleseminarium i Haparanda med resultat att det varje år kom cirka 20 till 25 småskollärare därifrån. Det fattades däremot fortfarande folkskollärare. Bergqvist kunde dock informera om att domkapitlet hade framställt ett yrkande om inrättande av folkskoleseminarium i Luleå som nog skulle komma att bifallas av staten. Biskopen i Luleå kunde också informera om att undervisningen för svenskspråkighet hade brett gehör i den allmänna opinionen.⁹⁷ Skolans uppgift var enligt Bergqvist både defensiv och offensiv. Det defensiva innebar att hindra finskans hotfullt successiva framträngande söderut. Det fanns enligt Bergqvist många exempel på byar som tidigare varit svensktalande men som nu blivit finsktalande. Skolans uppgift var tydlig: "Den skall sätta en damm för finskans framträngande och återföra barnen till svenskt tungomål". Skolan skulle dessutom också vara offensiv genom att mitt inne i finnbygden odla det svenska. Här var det samtidigt för biskopen viktigt att motarbeta en bild av repression.⁹⁸

Afsikten är ju ingalunda att aldeles utrota det finska språket, så att det skulle vara befolkningen förment att fortfarande använda sig af finskan i dagligt tal, där den så kan önska. Sådant ingår icke i den svenska undervisningens program. De beskillningar, som i detta afseende från fennomansk håll uttalats, äro fullkomligt obefogade. Afsikten är endast att förhjälpa befolkningen till insikt i fäderneslandets språk, hvarigenom äfven den mångfald af olägenheter undanröjes, som denna befolkning själf har af att icke känna sitt lands språk. Dylika olägenheter har den finsktalande allmogen ofta fått erfa såväl i sin samfärdsel med den svenska allmänheten öfver huvud som ock i de många angelägenheter den naturligen haft och har att utträtta med myndigheter,

⁹⁵ Bergqvist, O., *Folkundervisningen i Sveriges Finnbygd*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1907, s.121 f.

⁹⁶ Bergqvist, O., *Folkundervisningen i Sveriges Finnbygd*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1907, s. 122 ff.

⁹⁷ "Orsaken till att ofrevilligheten varit och fortfarande är så stor från det allmännas sida för folkundervisningens befrämjande bland finnarna i rikets nordligaste trakter ligger däri, att man allt mera lärt sig inse, huru viktig och maktpåliggande denna angelägenhet är från rent fosterländsk synpunkt. Det ligger en fara uti att gränstrakterna ha en befolkning som är fullkomligt främmande för svenskt språk och svensk kultur. Fördenskull har det blifvit en riksangelägenhet att sätta denna befolkning i tillfälle att vinna förtrogenhet med det svenska språket. Något mer verksamt medel härtill än skolundervisning har ej kunnat påvisas. Kommunikationer, i synnerhet järnvägar, äro ytterst förträffliga inrättningar i sådant afseende men de kunna icke lika lätt ledas in i alla vinklar och vrår som skolan, ej håller i öfrigt ersätta denna. Man har funnit att skolan måste bli ett huvudmedel, hvarigenom den svenska odlingen må värnas och befästas i den finska gränsbygden, att undervisningsspråket följaktligen måste vara svenska, och att skolväsendet därstädes måste få en sådan utveckling, att den svenska undervisningen kan bedrivas med verklig effekt." Bergqvist, O., *Folkundervisningen i Sveriges Finnbygd*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1907, s 127.

⁹⁸ Bergqvist, O., *Folkundervisningen i Sveriges Finnbygd*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1907, s. 125 – 128.

banker och andra inrättningar. Befolkningen har därför ock från första stund ganska allmänt hälsat den svenska undervisningen med glädje och tillfredsställelse. Det har ofta varit en formlig täflan mellan de olika byarna att få de svenska skolorna förlagda hvar till sitt område... Den välvilliga stämning mot skolan som gör sig gällande från befolkningens sida har i hög grad underlättat införandet av svensk undervisning i finnbygden.⁹⁹

Biskop Bergqvist kastade en blick tillbaka på tidigare nordliga stiftschefer i Härnösand och deras förhållande till försvenskningen. Redan biskop Lars Landgren hade velat ha svenskundervisning i skolan, medan den senare Martin Johansson mer målmedvetet hade strävat för att införa sådan undervisning, understödd av såväl folkskoleinspektör och skolråd som länsstyrelsen i Norrbottens län. För de statliga skolorna föreskrevs som sagt svenskan som undervisningsspråk och enligt Bergqvist så hade även församlingarna så småningom infört detta språk i sina egna skolor. Detta gällde i de fasta skolorna men enbart delvis i de ambulerande skolorna. Olof Bergqvist, som själv hade studerat samiska och finska, fick därefter tillfälle att åskådliggöra hur småskollärarna tålmodigt ägnade sig åt språkundervisning. Biskopen upplyste om att det handlade om ett ihärdigt arbete då de små parvlarna i småskolan inte förstod ett ord svenska. Biskopen beskrev hur lärarna kunde använda sig av åskådningsplanscher, där lärarinnan gick igenom ord för ord, för att sedan bilda meningar. Den pedagogiska metoden fick vederbörande lärare själv skapa på grundval av vad som meddelats vid småskoleseminariet i Haparanda.¹⁰⁰

Småskolan var med detta sagt en viktig grund för att barnen skulle kunna lära sig något i den påföljande svenskspråkiga folkskolan. Biskopen påpekade att det fanns brister där det lokalt ännu ej inrättats någon småskola som kunde lära ut svenska innan barnen började folkskolan. Bergqvist nämner också övriga utbildningsresurser för att lära sig det svenska språket i stiftet. Vid de så kallade lappfolkskolorna i Gällivare och Jukkasjärvi studerade även många meänkielitalande barn. Denna utbildning underhölls av statsmedel från anslaget till Lapplands ecklesiastikverk. Som ytterligare utbildningsresurs nämndes missionskolan och barnhemmet i Lannavaara inom Jukkasjärvi församling som finansierades av den Lapska Missionens vänner. Biskopen kunde dock lite missnöjt konstatera att finska brukades som undervisningsspråk på missionskolans vinterkurser.¹⁰¹

Olof Bergqvist levererade även en översikt av vilka problem som återstod att lösa vad gällde den så kallade finnbygdens försvenskning. För det första var alltså de så kallade flyttande skolorna inte bra för försvenskningen, vare sig dessa var statliga eller tillhörde församlingen. Att enbart undervisas periodvis i en skola som cirkulerade runt mellan olika byar medförde att barnen glömde svenskan mellan de perioder skolan kom till byn. Utanför klassrummet hörde barnen ju enbart finska i sina hem. Biskopen formulerade därför ett bestämt önskemål om att ambulerande skolor borde ersättas med fast lokaliserade motsvarigheter. Många byar var för små för att kunna bära upp en lokal fast skola men i sådana fall måste familjer få stöd att kunna inackordera sina barn på annan ort med skola.

Biskop Bergqvist kunde i sammanhanget stolt meddela att Luleå domkapitel nyligen skickat in en framställan till regeringen om skolväsendets fullständiga ordnande inom Gällivare församling. Stiftet hade föreslagit att dra in statens flyttande skolor till förmån för minde mindre fasta folkskolor. Bergqvist

⁹⁹ Bergqvist, O., *Folkundervisningen i Sveriges Finnbygd*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1907, s. 128.

¹⁰⁰ Bergqvist, O., *Folkundervisningen i Sveriges Finnbygd*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1907, s. 129 f.

¹⁰¹ Bergqvist, O., *Folkundervisningen i Sveriges Finnbygd*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1907, s. 131 f.

konstaterade att det visserligen inte var så bra att dessa nu blev så små men att huvudsaken ändå var att de blev fast lokaliserade.¹⁰²

Bergqvist nämnde också att det vid stiftet också höll på att förberedas för en fullständig plan för helårsundervisning för alla barn. De flyttande skolorna innebar ju deltidundervisning. När utredningen var färdig skulle även här en framställan göras till regeringen. Det var ingen tvekan om att biskopen inte räknade med annat än statligt stöd även för denna utredning: "Med hänsyn till vikten och nödvändigheten af att i dessa finska gränsbygder få till stånd en god och verksam svensk undervisning, som kommer alla barn till godo, är det att hoppas att statsmakterna inte skola tveka att för ändamålet anvisa ytterligare medel, som kunna att behövas."¹⁰³

Efter genomgång av de lägre utbildningsnivåerna kom Olof Bergqvist in på önskemål om en överbyggnad av folkskolan. Det fanns nämligen risk att barnen glömde svenskan efter avslutad studiegång vid folkskolan. Han konstaterade att den låga befolkningstätheten skapade problem med att etablera en fortsättningsskola men kunde samtidigt med självförtroende informera sina läsare om att även frågan om fortsättningsskolan var under utredning.¹⁰⁴

Olof Bergqvist nämnde även andra åtgärder för att stärka svenskan utanför skolan. Läsningen av svenska texter borde exempelvis stimuleras hos dem som slutat folkskolan. Bibliotek hade inrättats för detta ändamål. Biskopen menade dock att spridande av svenskspråkiga tidningar, om dessa kunde erhållas gratis eller till reducerat pris, vore ett mycket mer effektivt sätt än bokläsning för att uppmuntra till svenskspråkighet. Med tidningsläsning skulle böckerna med tiden också bli eftertraktade.¹⁰⁵

Olof Bergqvist avrundade sin översikt genom att nämna att det i finnbygden ytterligare fanns två viktiga inrättningar för folkundervisning i svenska som borde nämnas: Tornedalens folkhögskola och arbetsstugorna.

Folkhögskolan fungerade enligt biskopen lite som en ersättning för bristen på fortsättningsskolor. Ludvig De Vylder nämndes som direktör för folkhögskolan och berömdes för att vara duglig och intresserad. En viktig poäng med folkhögskolan var att många svensktalande studerade där, och att det var fint för svenskinläringen att svensktalande och meänkielitalande där kunde blandas.¹⁰⁶

Arbetsstugorna hade enligt stiftsherden sin bakgrund i nödårvintern 1902–1903. Då hade landshövdingeparet Bergström kommit med den goda idén att göra något varaktigt. Idén hade kommit till efter samråd med de svenska arbetsstugornas grundläggare, professorskan Anna Hierta-Retzius och den Centrala nödhjälpkommittén. En styrelse med landshövdingeparet och lektor Carl Svedelius hade därefter tillsatts. Denna nya styrelse inrättade inte mindre än åtta arbetsstugor i olika socknar. Fem förlades till den meänkielitalande bygden, i Korpilombolo, Pajala, Tärendö, Pello och Gällivare. Alla arbetsstugor var med undantag för Gällivare anordnade som "verkliga hem för barnen". I varje stuga bodde 25 till 30 barn. De togs från fattiga och ensamt belägna hem ute i församlingarna och fick med detta boende på annan ort tillfälle att gå på de svenskspråkiga skolor som låg i arbetsstugornas närhet.

¹⁰² Bergqvist, O., *Folkundervisningen i Sveriges Finnbygd*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1907, s. 132 f.

¹⁰³ Bergqvist, O., *Folkundervisningen i Sveriges Finnbygd*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1907, s. 133.

¹⁰⁴ Bergqvist, O., *Folkundervisningen i Sveriges Finnbygd*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1907, s. 133.

¹⁰⁵ Bergqvist, O., *Folkundervisningen i Sveriges Finnbygd*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1907, s. 133 f.

¹⁰⁶ Bergqvist, O., *Folkundervisningen i Sveriges Finnbygd*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1907, s. 134 f.

Under kvällarna sysselsattes barnen enligt biskopen med olika handarbeten såsom träslöjd, skomakeri, sömnad, stickning, virkning, bastarbete och annat.¹⁰⁷

Carl Svedelius hade flyttat till Stockholm men stiftsnotarien Albert Carlgren utgjorde nu styrelsens sekreterare. Biskopen kunde konstatera att dessa arbetsstugor hade särskild funktion av att fostra till ett svenskt kynne: "Genom det tillfälle till skolgång för barn från fattiga och aflägsna hem, som genom arbetsstugorna beredes, äro dessa anstalter af särskild betydelse för spridande af svenskkyrnnighet i finnbygden".¹⁰⁸

Avslutningsvis skrev Olof Bergqvist att framställningen inte varit uttömmande, utan:

Jag har med densamma endast afsett att lämna en liten inblick i våra skolförhållanden vid den finska gränsen och på samma gång rikta allmänhetens uppmärksamhet på det speciellt fosterländska intresse som är knutet vid undervisningen i denna gränsbygd. Befolkningen däruppe är verkligt svensksinnad, om den än talar ett främmande språk. Det finnes ock stor anledning att hoppas, ett det uppväxande släktet och kommande generationer skola lära sig att tala med svensk tunga, så att en svensk, när han kommer till dessa trakter, ej må tro sig ha kommit till ett vildt främmande land. För detta mål tillkommer det såväl statsmakterna och ortsmyndigheterna som ock enskilda vänner och gynnare af svensk odling att sträfvä.¹⁰⁹

Biskop Bergqvists bild av en offensiv kyrka i tjänst för försvenskning var alltså något av en konkretisering av Molins vision av kyrkans roll för den nya nationen. Snart skulle stiftsnotarien fylla på med konkreta förslag om kyrklig omorganisering, också det i den Molinskt kyrkoreformatiska andan.

Albert Carlgren skissar 1908 på kyrkliga reformer – med fokus på norrländska förhållanden

Albert Carlgrens första artikel i *Det Nya Sverige* publicerades 1908 efter det att Carlgren och Molin fått kontakt sent på året 1907. Molin hade då uppmanat stiftsnotarien att skriva i tidskriften. Carlgrens text kom efter lite skrivarevånd att behandla behovet av organisatoriska reformer i Svenska kyrkan. Han inledde med att påstå att reformernas tid randades för "vår gamla statskyrka". Det handlade om kyrkans yttre organisatoriska gestaltning såsom ändrade stiftsstyrelser, församlingsindelningar och prästerskapets befordran och avlöning. Dessa yttre reformer var "viktiga nog och ägnade att öfva stort inflytande jämväl på kyrkans inre lif". Vad gällde stiftsstyrelserna informerade Carlgren om att det låg ett förslag hos regeringen: "... [om] folkskolans intressen bli i de nya stiftsstyrelserna på ett mera betryggande sätt representerade, lära anspråken på dess frigörande från kyrkligt inflytande icke på länge kunna vinna önskadt gehör." Det fanns enligt Carlgren delade meningar om kyrkans ansvar för undervisningen. Det fanns dels de som försvarade kyrkans klassiska uppgift att ansvara för folkets religionsundervisning. Samtidigt menade andra att kyrkan hade mer att vinna än förlora genom befrielse från det tidskrävande arbetet med folkskoleväsendet, för att i stället fokusera på själavården.¹¹⁰

Carlgren tillhörde den första gruppen och var för egen del mer förvånad över att det inte fanns större kritik mot de administrativa skrivarsysslor som staten pålagt prästerskapet genom folkbokföringen. Det fanns nämligen ett långt större problem att lösa: en tilltagande brist på präster, och nuvarande administrationsbörd verkade inte positivt på rekryteringen. Carlgren hoppades att prästrekryteringen skulle lösa sig på lång sikt, när kampen mellan gammalt och nytt ledde till en svensk kyrkoreformation, i

¹⁰⁷ Bergqvist, O., *Folkundervisningen i Sveriges Finnbygd*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1907, s. 135 f.

¹⁰⁸ Bergqvist, O., *Folkundervisningen i Sveriges Finnbygd*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1907, s. 136.

¹⁰⁹ Bergqvist, O., *Folkundervisningen i Sveriges Finnbygd*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1907, s. 136.

¹¹⁰ Carlgren, A., *Kyrkliga reformer. Några synpunkter*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1908, s. 198 f.

sinnena såväl som i formerna. Denna reformation borde samtidigt resultera i jämnare fördelning av det prästerliga arbetet, i bättre befodringsutsikter och mer rättvis avlöning. I anslutning till Nathan Söderblom påpekade han att det existerade en stor skillnad mellan Syd- och Nordsverige vad gäller de prästerliga tjänsterna. Söderblom hade ju tidigare samma år i tidskriften *lite slängigt* argumenterat för att flytta upp en laddning präster från syd till Bergqvist i Luleå. Bristen på präster var enligt Carlgren allvarlig i Norrland på grund av alla territoriellt utsträckta församlingar. I det befolkningstäta södra Sverige var läget alls inte lika dramatiskt. Krisen kunde där helt enkelt stanna vid att en församlingsbo fick gå en extra halv mils promenad till grannkyrkan. Stiftsnotarien kritiserade också ojämnheten i den prästerliga avlöningen och i hur arbetsbördorna var fördelade. I halva landet fanns ett kyrkligt överflöd som lockade till dådlös ro medan präster det i fattiga Norrland kunde slita ut sig utan att ändå lyckas tillgodose församlingens krav. Till detta orättvisa förhållande kunde läggas att de största årliga intäkterna till Svenska kyrkans löne regleringsfond kom från de nordligare stiftens ecklesiastika boställsskogar.¹¹¹ Carlgren ville att moderna förhållanden borde präglade prästens tjänsteförhållanden:

Men icke blott den historiska traditionen om kyrkan såsom tillika en folkkyrka utan hela innebörden af den prästerliga gärningen i sin trängsta och egentligaste mening synes förhindra prästens omgestaltning till vanlig statsfunktionär, man må än så gärna erkänna, att det är ett direkt statsändamål han fyller äfven såsom evangeliiförkunnare. I detta sammanhang vill jag därför endast påpeka möjligheten af att redan nu åstadkomma partiella reformer, såsom en rättvisare och jämnare lönefördelning ...¹¹²

Skribenten argumenterade för att prästerna i Norrland även mer allmänt borde få lönekompensation för sina tuffa förhållanden med exempelvis långa avstånd till ett normalt kulturliv.¹¹³

Albert Carlgren var starkt kritisk till att stiften var så pass fristående från varandra och att Svenska kyrkan inte var starkare nationellt organiserad. En nationell styrelse hade förutsättningar att ta ett samlat ansvar för rådande situation. Carlgren var vän av rationella storskaliga och effektivitetsinriktade lösningar och raljerade mot lokala fördomar som kunde ligga i vägen för sammanslagningar. Han exemplifierade här polemiskt med motståndet mot sammanslagningen av Kalmar och Växjö stift. Denna sammanslagning hade ju varit förutsättningen för bildandet av Luleå stift.¹¹⁴

Cargren ville sammanfattningsvis effektivisera genom kyrklig centralisering och tjänsters harmonisering med statliga tjänstevillkor. Hans kritik av stiftsbandet var stark till förmån för behov av en nationell kyrkoöverstyrelse, alternativt en egen kyrklig representant i regeringen. Skribenten kritiserade de årliga biskopsmötena bakom lyckta dörrar i Stockholm, som borde kunna bli mer effektiva och ta in lekmannainslag och även fungera samlande mellan kyrkomötena. Kyrkomötet borde enligt Carlgren också kunna demokratiseras.¹¹⁵

¹¹¹ Carlgren, A., *Kyrkliga reformer. Några synpunkter*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1908, s. 199 ff.

¹¹² Carlgren, A., *Kyrkliga reformer. Några synpunkter*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1908, s. 205.

¹¹³ Carlgren, A., *Kyrkliga reformer. Några synpunkter*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1908, s. 209 f.

¹¹⁴ Carlgren, A., *Kyrkliga reformer. Några synpunkter*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1908, s. 201 f.

¹¹⁵ Carlgren, A., *Kyrkliga reformer. Några synpunkter*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1908, s. 206 f.

Stiftsnotarie Carlgren presenterar 1910 utmaningarna för folkuppfostran i Nordsverige

I en artikel med titeln "Vår folkuppfostran. Med särskild hänsyn till Nordsverige" som publicerades i *Det Nya Sverige* år 1910 utvecklade Albert Carlgren bredare perspektiv på utbildning och försvenskning i norr. Carlgren ville här leverera en allmän kritik mot undervisningsväsendet i Sverige, vars brister enligt honom blev särskilt tydliga i Norrland.¹¹⁶ En landsända som framstod som helt annorlunda än det södra Sverige:

Här renodlas i väldiga mått bredvid hvarandra motsatserna - öfverkultur, naturens rikedom och den modernaste industrialism sida vid sida med en primitivitet, en fattigdom och en oföretagsamhet och oförmåga att tillgodogöra sig möjligheterna, hvarom man söderöfver gemenligen icke har en aning. Sådant är lärorikt i allmänhet och i all synnerhet ägnadt att rubba läget för den medelproportional, som af sydsvenska ögon plägar afvägas med blicken fäst på det företeelser, hvilka ligga dem närmast, och hitintills fått uteslutande tjäna som normerande för svensk uppfattning.¹¹⁷

Carlgren informerade om att befolkningen i Norrland ökat med hela 80% de senaste 20 åren. På den gigantiska ytan om 16660 kvadratmil fanns 58 000 skolbarn utspridda. Utifrån perspektivet på Norrland såsom avvikande skrev Carlgren att medan folkskolestadgan såg mindre folkskolor såsom undantag utgjorde dessa däremot regel i norr. Dessa mindervärdiga folkbildningsanstalter var till på köpet i stor mängd flyttande. En ambulerande skola kunde ha fyra stationer, vilket innebar att lästiden inskränktes på motsvarande tid. Carlgren skrev att i Västerbotten år 1906 gick hela 44% av barnen i sådana flyttande skolor.¹¹⁸

Stiftsnotarie Carlgren presenterade därefter sin uträkning om att 4268 norrländska barn saknade tillgång till skola på grund av avstånd och fattigdom. Albert Carlgren informerade om seminariet i Haparanda som inrättats för finnbygdens 7500 meänkielitalande barn och de femtiotal statsfinansierade folkskolor som hade svenska som undervisningsspråk. Till dessa utgick ett årligt statsanslag om 90000 kr. Detta anslag brukade dock alltid överskridas. Stiftsstyrelsen hade därför nyligen till staten ansökt om anslaget ökning om 35 000 kronor, varav 10 000 kronor särskilt begärts för inackordering av avlägset boende skolbarn. Staten hade redan sedan tidigare beviljat årligt anslag om 20000 kr för inackordering.

Trots all statlig hjälp dignade de norrländska skoldistrikten enligt Carlgren under skolbördan. Han konstaterade att det var något fel med ett system där det naturresursrika Norrland med all sin råämnesexport kunde vara så fattigt.¹¹⁹ "Norrland är rikt, men dess rikedomar tillhöra nationen och kapitalet. Själft är det fattigt, på mynt som på folk." Stöd till Norrland borde ses mer som rättvisa än som allmosa, men som man nu ser på saken "är det s.k. framtidslandets ställning förödmjukande".¹²⁰

Stiftsnotarien argumenterade för att lärarna vid mindre folkskolor borde få en lärarutbildning som motsvarade tre års utbildning, i stället för de två år som nu räckte. De kringflyttande skolorna kunde göras onödiga genom skolinackordering av barn från mindre byar. Visst kunde man enligt Carlgren

¹¹⁶ Carlgren, A., *Vår folkuppfostran. Med särskild hänsyn till Nordsverige*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1910 s. 353 f.

¹¹⁷ Carlgren, A., *Vår folkuppfostran. Med särskild hänsyn till Nordsverige*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1910 s. 354.

¹¹⁸ Carlgren, A., *Vår folkuppfostran. Med särskild hänsyn till Nordsverige*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1910 s. 354 f.

¹¹⁹ Carlgren, A., *Vår folkuppfostran. Med särskild hänsyn till Nordsverige*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1910 s. 356 ff.

¹²⁰ Carlgren, A., *Vår folkuppfostran. Med särskild hänsyn till Nordsverige*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1910 s. 360.

invända mot att detta var dyrt och betänkligt. Det fanns dock inga alternativ. Norrbottens nuvarande arbetsstugor var det bästa som gick få fram utifrån de resurser som var tillgängliga. Carlgren beklagade beteckningen arbetsstugor såsom olycklig. Han föredrog ordet skolhem framför arbetsstugor och menade att dessa skolhem förtjänade att tas under allvarlig beaktande för att spridas till hela landet som lösning för alla undervisningslösa. Här fanns alltså en modell att pröva för nationen i stort.¹²¹

Avslutningsvis beskrevs utbildningen såsom nyckeln till en ljusare framtid i Norrland:

Blott det ville jag betona, att om någon landsända är i behof av efter förhållandena anpassade skoltyper och af en praktisk folkuppfostran i allmänhet - jag säger med afsikt icke folkbildning - , är det Nordsverige, hvars ställning till frågan i dess helhet jag ansett mig kunna lägga till grund för mina reflektioner... ny folkuppfostran kommer göra det nya släktet skickat att ta itu med de uppgifter som väntar i Norrland.¹²²

Som jag tidigare påpekat lyckades Albert Carlgren få in folkhögskoleförestandaren Ludvig De Vylder som skribent i *Det Nya Sverige*. Resultatet blev en text som publicerades år 1912 om folkhögskolan och försöken att sprida svensk kultur i Tornedalen.

Folkhögskolemannen Ludvig de Vylder informerar 1912 om kulturarbetet i Tornedalen

Ludvig De Vylder påminde inledningsvis i sin artikel om att svenskarna under det sena 1800-talet hade haft stora drömmar om att skapa ett svenskt Amerika under polcirkeln. Illusionen varade till nödåret 1902. Just från detta år kom dock enligt skribenten i stället mycket konstruktivt. Det var därför rimligt att ändå tro på Norrland som ett framtidsland som skulle kunna erbjuda södra Sveriges söner tillfälle att bygga eget hem på en egen torva. Detta erbjudande var enligt De Vylder mindre pråligt än det amerikanska emigrantalternativet men nybyggarna skulle få ett liv som blev rikare. Han påpekade att framtiden inte enbart låg i industrialisering utan även i jordbrukets utveckling genom förverkligandet av egnahemsiden. De Vylder låg med dessa påståenden helt i linje med Adrian Molins drömmar om att hindra emigrationen genom bildande av nya egnahem.¹²³

En lärdom av nödåret var insikten i bristen på företagsamhet och driftighet i Norrland, vilket måste åtgärdas genom att organisera en verklig folkuppfostran. Ett framtidsland krävde enligt De Vylder ett framtidsfolk. De Vylder ville därför presentera folkbildningsarbetet i norr, och då särskilt i Tornedalen där han varit verksam med sin folkhögskola. De Vylder menade i sammanhanget att arbetet i Tornedalen utgjorde ett nationellt försvarsarbete.¹²⁴

Allt talade enligt direktören för att språkgränsen mellan svenska och finska gått genom skogslandskapet mellan Torne och Kalix älddalar. Kalix beboddes nu av svenskar "med utpräglad germansk typ" men hade antagligen tidigare bebotts av kväner, som enligt De Vylder troligtvis tillhörde den finsk-ugriska stammen utan att därför behöva vara en gren av det i Finland växande folkrådet. Det egentliga Tornedalen var däremot fortfarande meänkielitalande. Befolkningen hade dock ett mycket starkt inslag av svenskt ursprung. Under tidigare historiska epokers malmutvinning hade nämligen många svenskar flyttat dit från Mellansverige. Dessa och senare inflyttade svenskar hade dock förfinskats. Svensken hade

¹²¹ Carlgren, A., *Vår folkuppfostran. Med särskild hänsyn till Nordsverige*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1910 s. 363 f.

¹²² Carlgren, A., *Vår folkuppfostran. Med särskild hänsyn till Nordsverige*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1910 s. 365.

¹²³ De Vylder, L., *Kulturarbetet i Tornedalen*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1912 s. 42 f.

¹²⁴ De Vylder, L., *Kulturarbetet i Tornedalen*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1912 s. 43 f.

med sin sedvanliga anpassningsförmåga antagit det finska språket: "Hos mången nu finsktalande bonde med finskt släktnamn vittna ännu de regelbundna svenska anletsdragen som den svenska härstamningen. Nu lära han barn på nytt sina fäders språk i de svenska skolorna."¹²⁵

Ludvig De Vylder anade år 1912 dock något han inte kunde acceptera. Den konsekventa försvenskningsslinje som präglad de senaste 20 årens politik verkade nu hotas av en slappare "låt gå" attityd gentemot det finska. Svensken kritiserades också för att genom historien ha varit alltför ängslig och för likgiltig inför förfinskningen. De Vylder klagade på krafter som ville infoga Tornedalen i den finska kulturen, trots att Tornedalens allmoge själv aldrig krävt detta.¹²⁶

De Vylder gick sedan över till de svenskspråkiga skolornas historia med 1880-talets statliga folkskolor – där han hävdade att alla fasta skolor i församlingarna på folkets egen begäran successivt införde svenska som undervisningsspråk. I de ambulerande skolorna hade dock finskan levt vidare.¹²⁷

De Vylder var mån om att inskräpa att viljan till svenskspråkig undervisning inte handlade om att ta svenska på köpet i utbyte för att få utbildning. Laestadianismens anhängare, som här identifierades med tornedalsborna, var nämligen bildningsfientliga. Dessa ville ha kristendom, svenska språket, plus räkning som undervisning till sina barn. De Vylder hävdade vidare att det inte förelåg något tvång att undervisa på svenska i församlingsskolorna. Dessa skolor fick bidrag ändå då lagen stod över språket. De Vylder upplyste om att man från finsk sida försökte sprida missämja och få tornedalingarna förstå att de var utsatta för förtryck. De Vylder var dock tacksam att "vår redbara" Tornedalsallmoge, som förenade finsk seghet med svensk trofasthet, avvisat sådana dylika fula insinuationer.¹²⁸

Ludvig De Vylder informerade vidare om att ett par hundra lärare arbetade i Tornedalens folkskolor, småskolor och på folkhögskolan. Svenskan gjorde landvinningar i Tornedalen men inte i betydelsen av att finskan skulle försvinna.¹²⁹

Och här göres intet för att utrota finskan. Vi utrota icke finskan, men vi vilja föra in svenska, så att riksspråket skall kunna användas till allt intill Sveriges gränser. Sveriges rike skall nå ända fram till kungsådran i Torne älf och icke allenast till en språkgräns mellan Torne och Kalix älfvar. Tornedalen skall höra till Sverige, icke ligga utanför.¹³⁰

De Vylder menade att det numera gått så långt att det gick bra att ta sig fram på svenska i Tornedalen.

Folkhögskoleförestandaren upplyste vidare om att de barn som gick i svensk skola konfirmerades på svenska. Gudstjänsterna hölls i regel på meänkieli men första söndagen i månaden även på svenska. Nattvardsskola på meänkieli finns kvar för dem som behövde det. Enligt skribenten var det dock inte längre ej så populärt välja det alternativet.¹³¹

Det viktigaste steget för förbättring av Tornedalens skolväsen skulle tas under innevarande år genom att regeringen skulle komma att bifalla domkapitlets framställning om att omvandla alla skolor till fasta skolor och upprätta nya skolor i byar där sådana fortfarande saknas. Staten skulle också åt skoldistriktet

¹²⁵ De Vylder, L., *Kulturarbetet i Tornedalen*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1912 s. 45 f, citat från 46.

¹²⁶ De Vylder, L., *Kulturarbetet i Tornedalen*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1912 s. 46f.

¹²⁷ De Vylder, L., *Kulturarbetet i Tornedalen*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1912 s. 48.

¹²⁸ De Vylder, L., *Kulturarbetet i Tornedalen*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1912 s. 49f.

¹²⁹ De Vylder, L., *Kulturarbetet i Tornedalen*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1912 s. 50.

¹³⁰ De Vylder, L., *Kulturarbetet i Tornedalen*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1912 s. 51.

¹³¹ De Vylder, L., *Kulturarbetet i Tornedalen*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1912 s. 51.

leverera lämpliga belopp för inackorderande av fattiga barn från byar där invånarantalet var för lågt för att kunna upprätthålla en fast skola. Detta enligt De Vylder vidlyftiga förslag hade tillkommit på Olof Bergqvists initiativ och utarbetats av folkskoleinspektörerna J.A. Nyman och V. Karnell. Albert Carlgren borde enligt De Vylder också hedrande nämnas i sammanhanget.

De Vylder lyfte intressant nog fram att det var anmärkningsvärt det fanns så lite slitningar mellan skola och kyrka i undervisningsfrågan uppe i norr. På nationell nivå fanns nämligen starka spänningar mellan en folkskoleopinion för folkskolans sekulariserande och en annan opinion för kyrkans fortsatta ansvar för folkskolan.¹³² Däremot existerade i norr spänningar mellan föräldrar och skola. De Vylder vittnade efter alla bedyranden om samförstånd lite motsägelsefullt om att det fanns ett trotsigt lynne mot skolan där föräldrar ofta tog parti för sina barn gentemot läraren.¹³³

De Vylder levererade även en mer generell karakteristik av Tornedalingarna som folk: "Det är en intressant befolkning, ursprunglig och med stor originalitet, till begåfningen fullt jämbördig med svenskarne, mindre lifliga, i hvardagslag mera reserverade men ock mera i stånd att obehärskadat ge luft åt sina känslor." Lokalbefolkningen var även laglydig. Laestadianismen hade här lyft upp folket till stor välsignelse. Dock finns här en konservatism som borde övervinnas.¹³⁴

De Vylder avslutade med att försäkra om att försvenskningen inte handlade om något ensidigt. Det var principiellt viktigt upprätthålla svenska språket till nationsgränsen österut utan att för den skull hindra de meänkielitalande att använda sitt språk. Det centrala var att Tornedalens bönder skulle vara medvetna om att Sverige var deras fosterland.¹³⁵

I en senare artikel i *Det Nya Sverige* från 1917 sammanfattade Ludvig De Vylder folkhögskolans allmänna uppgift genom att hävda att denna egentligen hade ett enda ämne: Sverige. All undervisning handlade om den svenska naturen, landets utseende, dess geologiska historia, naturrikedomar näringsliv, svenska folkets historia och samhällets lagar, kommunal självstyrelse, svenska språket och litteraturen, svensk sång, gymnastik och svensk slöjd.¹³⁶

Albert Carlgren karakteriserar 1915 Norrlands politiska klimat

I en artikel publicerad 1915 presenterade Albert Carlgren för *Det Nya Sveriges* läsare i artikeln "Norrlandsliberalismen" en mer samlad bild av Norrlands politiska klimat, som indirekt hade bäring på hur Svenska kyrkan relaterade sig till meänkielitalande.

Frihetskänslan var enligt skribenten stark i Norrland på grund av dess avskurenhet från nationen. Landsändan var fortfarande inte inskriven in i den stora nationella berättelsen. Det var fullt att vara höger i Norrland och här fanns stark opposition mot bolagens verksamhet. Den demokratiska traditionen var stark. Här fanns också en stark äventyrlängtan med åtföljande låga trösklar till att vilja emigrera. Generellt sett präglades Norrland enligt Carlgren av låg bildningsnivå med följd att känslorna

¹³² De Vylder, L., *Kulturarbetet i Tornedalen*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1912 s. 52 f. Tegborg, L., *Folkskolans sekularisering 1895-1909. Upplösning av det administrativa sambandet mellan folkskola och kyrka i Sverige*, Uppsala universitet 1969, s. 311 – 414.

¹³³ De Vylder, L., *Kulturarbetet i Tornedalen*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1912 s. 54.

¹³⁴ De Vylder, L., *Kulturarbetet i Tornedalen*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1912 s. 194.

¹³⁵ De Vylder, L., *Kulturarbetet i Tornedalen*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1912 s. 195.

¹³⁶ De Vylder, L., *Den svenska folkhögskolan*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1917, s. 22.

blev viktiga. Norrlands bristande integration i det svenska förklarade också landsändans svaga försvarsvilja.¹³⁷

Carlrgren tecknade en process av hur den nationella integrationen av norrlänningarna in i det svenska fortskred, medan viljan att sköta sig själv fortfarande levde kvar:

Af ålder reste naturens stränghet, ensligheten, mörkret och fördomarna en mur mellan utmarken och det sydligare Sverige. Om också den muren omsider visade sig vara flyttbar och äfven flyttat norrut, så må man icke förtänka, att en landsända, som så länge och så nästan fullständigt varit afskuren från den materiella och andliga samfärdseln, först långsamt kan genomrysas av en national uppfattning och i nödig mån öfvergifva de synpunkter som sökt gifvits af dess ohindrade vana sedan urminnes: att få sköta sig själf.¹³⁸

Carlrgren avslutade med att lyfta fram att Norrland behövde än mer utvecklade kommunikationer och mer av upplysning. Det gick enligt Carlrgren inte i Norrland att såsom på andra platser i landet låta konservatism och klerikalism bygga på en okunnig befolkning.¹³⁹

I en särskild broschyr med titeln *En livsfråga för vår finnbygd* skulle Carlrgren år 1917 utveckla ovanstående perspektiv på hur Norrland borde integreras i den moderna svenska nationen. Kyrka och religion nämns inte med ett enda ord i detta program, som hade ett mycket entydigt budskap: *exploatera mera*. I Norrland fanns stora naturresurser som bara väntade på att bli utnyttjade. Det stora problemet var dock att transportnätet ännu var alltför utvecklat. Därför var det en livsfråga att utveckla detta. Nya järnvägar borde byggas för att låta dammar byggas, diken grävas, skogar avverkas och nya malmfyndigheter brytas. Carlrgren upplyste om att staten ägde det mesta och att det här fanns oerhörda vinster att inhämta. Den samiska befolkningen nämndes inte alls. Genom att integrera Norrland i det svenska transportnätverket skulle dess isolering brytas. Norrland skulle därmed också inlemmas i den svenska kulturens seder och språk. Här nämndes att det finska språket på samma sätt som de geografiska avstånden utgjorde ett hinder för integration som borde motverkas:¹⁴⁰

Av de nu anförda siffrorna förstår man gott den för en sydsvensk hart när ofattbara isolering, som nu trycker dessa svenska medborgare och ger dem en särställning i det nutida Sverige. Kommer så härtill köldens och mörkrets tryckande inflytande på människorna samt att språket – en stor del äro finsktalande – reser en mur, nästan mer oöverstiglig än avståndet. Men om avståndets mur raseras, faller även det främmande språkets. Matarenigbanan har redan hunnit visa en förunderlig förmåga härutinnan.¹⁴¹

Albert Carlrgren ger 1919 en bild av livsvillkor och folkkaraktär i den svenska "finnbygden"

I den sista artikeln som här redovisas inleder Carlrgren med att ge en geografisk presentation av den så kallade finnbygden. Denna bygd gick enligt honom 40 mil norrut från bottniska viken och var som mest 30 mil bred. Carlrgren återkom i denna artikel till sina favorittankar om att bygdens största behov fanns i kommunikations- och utbildningsfrågorna, båda ämnade att försvenska området.¹⁴²

¹³⁷ Carlrgren, A., *Norrlandsliberalismen*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1915 s. 379 ff.

¹³⁸ Carlrgren, A., *Norrlandsliberalismen*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1915 s. 383.

¹³⁹ Carlrgren, A., *Norrlandsliberalismen*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1915 s. 385.

¹⁴⁰ Carlrgren, A., *En livsfråga för vår finnbygd*. Nya Tryckeri-Aktiebolaget 1917.

¹⁴¹ Carlrgren, A., *En livsfråga för vår finnbygd*. Nya Tryckeri-Aktiebolaget 1917, s. 13.

¹⁴² Carlrgren, A., *Livsfrågor och folkkaraktär i den svenska "Finnbygden"*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1919, s. 473 ff.

Carlgrén beskrev därefter befolkningen. Som föda åt och drack denna enbart kornbröd, tätmjök, potatis och fisk. Typiskt var också att invånarna drack kaffe alla tider på dygnet. Bygdens folk var inte tränade i att tänka på ransonering. Blev det hunger var man i stället enligt Carlgrén inriktad på att halvsvälta.¹⁴³

Utifrån föreställningar om ras hävdade Carlgrén följande:

Af rasblandningen följer, att icke heller folkkaraktären företer de mera rena drag, som kunna skönjas hos det svenska och finska folket hvar för sig. Ytterligare hafva den allvarliga och stränga naturen, vintermörkret och kanske allra mest, den under seklerna och intill senaste tid nästan obrutna isoleringen präglad folksjäl med en egenart, som synes lika genomgående som fast inrotad. Låt vara med den risk, som alltid följer med en generalisering, vill nu författaren försöka sig på en karaktärisering af detta blandfolks psyke. *Svenskt* är det rent obändiga frihetsbegär, som karaktäriserar svenskfinnen och yttrar sig i godt och ondt: i själfständighet och styfsinhet lika mycket som motvilja att underkasta sig pålagor, särskildt värnplikten, samt åtlyda tull- och jaktstadgar. I förstärkt grad framträder hos svenskfinnen det norrländska lytet att icke alltid stå vid det gifna ordet, äfven detta ett utslag af oviljan att känna sig bunden längre än det passar sig. *Finska* äro dragen af seg, oätkomlig tålmodighet och resignation äfven inför de största motigheter och försakelser. *Svenska* drag äro vidare gästfriheten, sorglösheten, afundsamheten, själfgodheten, bristen på förutseende och böjelsen att lefva för dagen. *Finska* åter inbundenheten, tjurskalligheten, misstron mot allt nytt och den ej sällan framträdande misstänksamheten, listigheten och långsintheten, som hos enstaka individer kan bryta ut i obehärskad grymhet och vildhet.¹⁴⁴

För Carlgrén var det svårare att härleda varifrån befolkningens själviskhet och materialism kom. Han slöt sig slutligen till att denna nog berodde på isolering och bristande kultur. Han menade också att befolkningens anspråk på det allmänna ofta mynnade ut i ett tiggeri som samtidigt inte motsvarades av någon egen vilja att offra något för det gemensamma. Stiftsnotarien informerade vidare om att det i Tornedalen var opassande att visa känslor. Man fick enligt honom ofta höra att laestadianismen, som behärskade hela finnbygden, skapat denna glädjefientlighet, som också visat sig i förakt för trevnad i hemmen. Det enda man inte förnekar sig är mat och kaffe, som, när så tillfälle ges på laestadianska möten, förtärs i övermått. Carlgrén skrev nedlåtande: "Här tar den naturliga människan ut sin rätt. Likaså i driftlivet, som man gärna lämnar fria tyglar."¹⁴⁵

Laestadianismens grepp började dock enligt skribenten samtidigt lossna, vilket var att beklaga då laestadianismen i högsta grad höjt "svenskfinnarnas" moral och gjort dem till ett religiöst folk. Detta var tydligt i den nykterhet som var rådande i finnbygden. Carlgrén var dock trött på laestadianismens syndakatalog. Det var så mycket som var "syndigt". Här nämndes: sulade galoscher, att ha gardiner i fönstren och att rödfärga sina hus. Även ungdomslivets oskyldigaste förströelser betecknades som synd. Här erbjöd Carlgrén ett intressant exempel om att arbetsstugebarnens ringdans kring den prydda och ljusklädda granen hade ogillats av laestadianer. Föräldrarna hade kritiserat granen lika mycket som dansen. Carlgrén menade dock att förtroendet för arbetsstugorna undanröjt åtminstone den oviljan.¹⁴⁶

¹⁴³ Carlgrén, A., *Lifsvillkor och folkkaraktär i den svenska "Finnbygden"*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1919, s. 474 f.

¹⁴⁴ Carlgrén, A., *Lifsvillkor och folkkaraktär i den svenska "Finnbygden"*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1919, s. 477 f.

¹⁴⁵ Carlgrén, A., *Lifsvillkor och folkkaraktär i den svenska "Finnbygden"*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1919, s. 478.

¹⁴⁶ Carlgrén, A., *Lifsvillkor och folkkaraktär i den svenska "Finnbygden"*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1919, s. 478 f.

Carlgrén oroades av att det nu fanns en distans mellan föräldrar och ungdom. I pörtena rådde ej heller något hemliv. Inte ens måltiderna var gemensamma. Någon självkritisk tanke på att barnens långvariga boende i arbetsstugor under skoltiden kanske kunde orsaka ett sådant tillstånd återfanns dock inte hos Carlgrén.

Stiftsnotarien menade vidare att "svenskfinnen" inte led av lättja i ordets vanliga mening. Det handlade snarare om tröghet och bristande arbetsintensitet. Befolkningen var nämligen märkt långt in i själen av kolden och mörkret och hade därför lärt sig att älska pörtspisens dåsande värme.¹⁴⁷

"Svenskfinnarna" uppskattades dock för att vara ett segt släkte vad gällde att uthärda strapatser och umbäranden. De präglades som sagt av ett fattigt känsloliv och det lilla som finns koncentrerade sig helt på religiositeten. Carlgrén upplyste om att de laestadianska lekmannapredikanterna ägde ett utomordentligt starkt inflytande på sinnena. Carlgrén informerade vidare sina sydsvenska läsare om att intelligensnivån inte var lägre här än i andra delar av landet. Barnen gjorde framsteg i skolan likt på andra platser och barnens lätthet att lära sig svenskar var anmärkningsvärd. Stiftsnotarien noterade också att befolkningens gästfrihet i allmänhet var stor.¹⁴⁸

Albert Carlgrén avslutade med ett övergripande omdöme där hans huvudbudskap sedan länge återklingade:

...såsom totalomdöme kan sägas, att ett godt härdigt och intellektuellt fullt nöjaktigt folkmaterial här erbjuder sig för uppfostringsarbetet och de nutida sociala sträfvandena i allmänhet. Samma lynnesdrag – tålmodet och resignationen – som varit svensk-finnen en uppehållande makt i hårda tider, har emellertid urartat till en tröghet och oföretagsamhet, som kunna förefalla den oinvigde såsom lättja – en hindrande makt sålunda, som det nu gäller att allraförst undanröjda, när man vill förhjälpa honom till bättre lifsvillkor. Förhållandena i Norrbottens finbygd rent af ropa efter kommunikationer och en praktiskt ordnad social folkuppfostran.¹⁴⁹

Vad innehöll texterna från Luleå stift? – en sammanfattning

Som vi ovan sett deltog representanter från Luleå stifts ledning, och dess meningsfrände Ludvig de Vylder, till att skapa en bild av den Meänkielitalande befolkningen och villkoren i Tornedalen och Norrland, som legitimerade försvenskning. Detta skall jag här söka sammanfatta.

Nationen utgjorde genomgående den givna utgångspunkten. Det blev det viktigt integrera den finsktalande befolkningen i den svenska nationen både vad gäller språk och värderingar. Medlet till detta var förbättrade kommunikationer och folkundervisning på svenska.

Även om exempelvis stiftsnotarie Carlgrén var ivrig förespråkare för bättre kommunikationer var stiftets huvudroll i nationsbygget att ansvara för undervisningen. Dels på grund av att Svenska kyrkan nationellt och allmänt vid denna tid hade formellt ansvar för folkskolan och dels genom att Luleå stift hade ett särskilt ansvar för, och starkt inflytande över, de statligt finansierade folkskolorna och arbetsstugorna. Det är värt att uppmärksamma att stiftets representanter i form av biskop och notarie starkt

¹⁴⁷ Carlgrén, A., *Lifsvillkor och folkkaraktär i den svenska "Finnbygden"*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1919, s. 479.

¹⁴⁸ Carlgrén, A., *Lifsvillkor och folkkaraktär i den svenska "Finnbygden"*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1919, s. 479 f.

¹⁴⁹ Carlgrén, A., *Lifsvillkor och folkkaraktär i den svenska "Finnbygden"*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1919, s. 480 f.

argumenterade för statskyrkan som den moderna lösningen. Detta låg helt i linje med Adrian Molins vision, och vi ser i artiklarna att stiftsledningen argumenterade för att kyrkan fortsatt skulle behålla ansvaret för utbildningen trots att utvecklingen gick mot 1914 års inrättande av en Folkskoleöverstyrelse som statligt huvudansvarig. I debatten efter 1905 mellan alternativen: ”inrättande av folkskoleöverstyrelse” och en ”reformerande av domkapiteln”, stod Luleå stift för den senare linjen. Albert Carlgren blev faktiskt den som gjorde det sista seriösa försöket i svensk kyrkohistoria att presentera ett utarbetat förslag för att bevara domkapitlens befattning med folkskolan. Genom argumentet att inte vilja skilja folkkyrka från folkskola presenterade han detta förslag på kyrkomötet 1909. Förslaget föll dock.¹⁵⁰

För Molin, Bergqvist och Carlgren ingick alltså kyrkan i den moderna staten. Förutom den givna utbildningsrollen innebar denna modernisering att prästerna borde få samma villkor som övriga statsjästemän. Lönefinansieringen till präster borde reformeras och skapa förutsättningar för rättvisa löner till prästerna i norr. Kyrkomännen i Luleå stifts ledning var mycket positiva till centralisering och statliga lösningar och angav ofta att deras förslag beviljas med statliga anslag. Svenska kyrkan i sig borde också få en starkare och mer effektiv nationell ledning. I rapporterna ansas ofta en stolthet över uppnådda resultat. Stiftsledningen hade lyckats befästa ordningen med fasta skolor, till vinst för undervisning på svenska. Det finns även en stolthet över arbetsstugorna, som Carlgren till och med ville se som nationellt föredömliga för andra regioner att efterfölja. Han menar dock att de för spridning borde ha fått det lite mer attraktiva namnet skolhem.

I texterna finns flera argument för försvenskningen. Dels återkommer en hotande bild av att finskan faktiskt spred sig. Tidigare svensktalande områden ansågs numera vara finsktalande, vilket det var av yttersta vikt att stävja. Det återkom även principiella argument om att hela Sveriges territorium borde vara svenskspråkigt. I hela Sverige, ända fram till Torne älv, borde alla kunna tala och förstå svenska. Det fanns kopplat till detta också en oro för bristande lojalitet till Sverige. I samband med detta återkom dock ofta bedyranden om att ingen ville förbjuda finskan.

Jag har tidigare antytt att tidskriften inför läsekretsen utmålade bilder av den meänkielitalande befolkningen som för tankarna till koloniala beskrivningar. Tornedalningar beskrevs i sin finskhet som passiva, resignerade och med utvecklat känsloliv i stort behov av fostran till svensk driftighet. Deras känsloliv ansågs vara avgränsat till den laestadianska väckelsen. Samtidigt kunde de paradoxalt nog tecknas som känslostyrda. Till skillnad mot nomadiserande samer betraktades dock de meänkielitalande vara på samma intelligensnivå som rikssvenskarna, vilket kvalificerade dem för integration in i det svenska. Skribenterna påstod också att den meänkielitalande lokalbefolkningen var svensksinnad och ville kunna tala svenska. Exempelvis ville allmogen upprätthålla rediga kontakter med myndigheter och banker. Den bild av Tornedalen som fattigt, vilken ofta påtalas i tidigare forskning, är inte så tydligt tecknad i *Det Nya Sverige*.¹⁵¹ Möjligtvis kan detta ha att göra med att den breda manliga läsekretsen i spannet mellan ingenjörer och präster inte förväntades bidra filantropiskt, utan snarare var intresserad av den nya nationens framtidsytande lösningar. Det blev därmed snarare den meänkielitalande

¹⁵⁰ Tegborg, L., *Folkskolans sekularisering 1895-1909. Upplösning av det administrativa sambandet mellan folkskola och kyrka i Sverige*, Uppsala universitet 1969, s. 410 ff., se särskilt s. 413 f.

¹⁵¹ Se här exempelvis Nilsson Ranta, D. *Nådthjälppå villovägar: implementering av en filantropisk välfärdssidé. Norrbottens arbetsstugor 1903-1954*. Umeå universitet, 2008, och: Lindskog, G. H., ”*Snölandets fattiga ungdom till hjälp*” Om kvinnor och män kring Norrbottens arbetsstugor för barn 1903-1933. Bokförlaget h:ström 2010.

befolkningens förment bristande företagsamhet som blev viktig att åtgärda genom folkundervisning. Vi kan anta att fattigdomsmotivet var starkare i den bild av Tornedalingar som förmedlades i texter till de rikskollekter som i Svenska kyrkan samlades in till arbetsstugorna i norra Sverige under nära fyra decennier.¹⁵²

Unghögerns Sverige - en nationell vision som marginaliserades i kyrka och samhälle

Under tiden för Luleå stifts bildande och första tid existerade flera alternativa nationer i Sverige. Luleå stifts agerande i språkfrågan kan kopplas till Svenska kyrkans försök att knyta an till en viss nationell mobiliseringsväg: unghögerns. Här formulerades skarp kritik gentemot kyrkans tidigare tillkortakommanden under klassamhällets genombrott och här erbjöds kyrkan en ny central plats som folkkyrka mitt i en nationell mobilisering. Det intressanta med tidskriften *Det Nya Sverige* är att den utifrån Miroslaw Hrochs tidigare presenterade modell under en tid verkligen verkade utgöra ett löftesrikt försök att gjuta samman nationen inför en möjlig fas tre. Tidskriften ville erbjuda demokratisk representation åt de nya skaror som kämpade för medborgerlighet och argumenterade för stora socialpolitiska reformer, samtidigt som den uttryckte konservativa idéer. Både Svenska kyrkan och exploateringen av Norrland utgjorde viktiga element i tidskriftens nationalism. Kopplingen mellan tidskriften och stiftsledningen har varit viktig att belägga. Unghögern erbjöd ett program för svensk språkpolitisk motmobilisering gentemot den fennomanska språkpolitik som var så stark på den östra sidan av Torne älv att den efter Finlands självständighet skulle komma att kulminera i planer på att införliva Tornedalen territoriellt med Finland. Detta har antytts tidigare men här förelåg alltså en konkurrenssituation som inte får glömmas bort såsom förklaringsfaktor.¹⁵³

Unghögern skulle med tiden hamna i skuggan av ett annat mer lyckosamt svenskt nationellt mobiliseringsprojekt med sina rötter i arbetarrörelse och nykterhetsrörelse. Här bildade den skötsamme arbetaren ett viktigt medborgarideal. Rudolf Kjelléns folkhemstanke skulle få ny betydelse av socialdemokraternas partiledare Per Albin Hansson år 1928, samma år som tidskriften *Det Nya Sverige* gick i graven. Det blev Folkhemmet som segerrikt kom att förverkligas i fas tre, med en stark och brett förankrad nationell version av Sverige.

Albert Carlgren skulle under 1930-talet dö som motståndare till meänkielis återkomst i folkskolorna. Folkhemsnationen utgick nämligen från Nationernas förbund och en ny respekt för minoriteters rättigheter inom nationernas gränser.¹⁵⁴ Adrian Molin skulle som förlorare i den nationella kampen välja att blicka söderut mot Nazityskland som nytt framtidsland för sina gamla idéer. Han såg Adolf Hitler som en stor statsman och skulle efter det nazistiska maktövertagandet med stolthet lyfta fram idékontinuiteten mellan den tidiga unghögern och den senare nationalsocialismen.¹⁵⁵

¹⁵² Slunga, Nils, *Arbetsstugorna i norra Sverige: ett filantropiskt företag i skolans tjänst*, Fören. för svensk undervisningshistoria 2000, s. 96. Att studera dessa torde utgöra en viktig framtida forskningsuppgift.

¹⁵³ Elenius, L., *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850-1939*. Kulturgräns norr 2001, s. 248 – 256.

¹⁵⁴ Elenius, L., *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850-1939*. Kulturgräns norr 2001, s. 244 – 306, se särskilt s. 290 ff.

¹⁵⁵ Thullberg, P., *Molin, Adrian Leopold*, Svenskt biografiskt lexikon. Band 25. Malmros – Munck af Rosenschöld, Svenskt biografiskt lexikon, Stockholm, 1985-1987, s. 636.

Det så kallade Stockholmsmöte år 1925 med ärkebiskop Nathan Söderblom innebar ett genombrott för internationell ekumenik. Här blev det tydligt att Svenska kyrkan öppnade för andra framtidsvägar än nationalismens. Svenska kyrkans präster skulle framförallt under 1930-talet med den så kallade högkyrkligheten lockas av andra tongångar än den svenska kyrkonationalism som etablerats under det tidiga 1900-talet. Kyrkans katolicitet ovanför nationernas gränser framstod nu som mer relevant att knyta an till.

De som ville försvara folkkyrkan och relationen till nationen skulle också komma att tänka i nya banor. Den tidigare nationalistiskt aktivistiska unglyrkligheten anpassade sig självkritiskt till den nya demokratiska nationens spelregler och kom under 1920-talet att vilja verka för samförstånd mellan olika grupper genom olika möten på Sigtunastiftelsen på ett sätt som förebådade Saltsjöbadsandan.¹⁵⁶

Sammanfattningsvis kan hävdas att en evangelisk luthersk språklinje delvis förträngdes i Svenska kyrkans historia mellan 1870-talet och 1930-talet för ny möjlighet att bli relevant i en ny modern nation såsom folkkyrka. Denna moderna nation med kyrka i dess mitt fick särskild pregnans i unghögerns program i tidskriften *Det Nya Sverige*, där Luleå stift både medverkade och utgjorde idealbild.

Satsningen på att göra kyrkan till folkkyrka utgjorde led i en större kyrkonationell rörelse som i grunden sökte bemästra utmaningar som särskilt präglade Mälardalen med sin tidigt brutna kyrkosed. Det blev dock Tornedalen som särskilt fick känna av de långsiktiga konsekvenserna av denna nationalism, med språkpolitik, kolonialistiskt förminskande och brutna kontinuiteter till sitt eget språkligt förgångna. *Det Nya Sverige* glömdes bort och marginaliserades i Folkhemmets Sverige. För tornedalingar, lantalaiset och kväner hade dock *Det Nya Sveriges* nationella program, propagerat och effektuerat genom Luleå stifts ledning, satt djupa och långvariga spår. Här finns en problematisk sida av folkkyrkans historia.

¹⁵⁶ Sjösvärd Birger, C., "Den katoliserande riktningen i vår kyrka". *Högkyrklig rörelse och identitet i Svenska kyrkan 1909–1946*, Uppsala universitet, 2022; De Geer, H., *Arbetsfreden i Sigtuna. Bakgrund till arbetsfredskonferensen och förbud till Saltsjöbaden*. Scandia. Tidskrift för historisk forskning 1976.

Referenser

Otryckt källmaterial

STOCKHOLM
Kungliga biblioteket (KB)

Adrian Molins arkiv

KB1/L 46 Brev från Albert E. Carlgren till Adrian Molin 1907 – 1920.

Tryckt källmaterial

Bergqvist, O., *Herdabref till prästerskapet och läroverkslärarne i Luleå stift*. Hallman & Helins Boktryckeri-Aktiebolag 1904.

Bergqvist, O., *Folkundervisningen i Sveriges Finnbygd*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1907, s. 121 ff.

Bergqvist, O., *Nomadlapparna och de nordiska folken*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1911 s. 311ff.

Carlgren, A., *Kyrkliga reformer. Några synpunkter*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1908, s. 198 ff.

Carlgren, A., *Vår folkuppfostran. Med särskild hänsyn till Nordsverige*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1910 s. 353ff.

Carlgren, A., *Norrlandsliberalismen*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1915 s. 379ff.

Carlgren, A., *En lifsfråga för vår finnbygd*. Nya Tryckeri-Aktiebolaget 1917.

Carlgren, A., *Lifsvillkor och folkkaraktär i den svenska "Finnbygden"*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1919, s. 473 ff.

De Vylder, L., *Kulturarbetet i Tornedalen*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1912 s. 42ff., 186 ff.

De Vylder, L., *Den svenska folkhögskolan*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1917 s. 18 ff.

Eklund, J.A., *Efter 1905*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1907, s. 332 ff.

Molin, A., *Svenska spörsmål och kraf*. Hugo Gebers Förlag 1905.

Molin, A., *Inledning*, Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1907a, s. 1 ff.

Molin, A., *Den nationella samlingen*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1907b, s. 8 ff.

Söderblom, N., *Sveriges kyrka*. Det Nya Sverige. Tidskrift för nationella spörsmål 1908 s. 28 ff, 97ff.

Terserus, J.E., *Förklaring öfwer catechismum. Eller The Sex wår Christlige läras Hufwudstycken. Thet wyrdige Ministerio uthi Åboo Stifft. Til ähra och tjänst förfärdigat/ och til en lijten Nyårs gåfwa förährat aff JOHANNE ELAI TERSERO Episcopo Aboënsë.* Peter Hansson, Academiae Typograpus 1663.

Litteratur

Ambjörnsson, R., *Den skötsamme arbetaren. Idéer och ideal i ett norrländskt sågverksamhälle 1880-1930.* Carlsson 1988.

Anderson, B., *Den föreställda gemenskapen: reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning.* Daidalos 1993.

Berggren, H. *Seklets ungdom: retorik, politik och modernitet 1900-1939.* Diss. Stockholm : Univ.. Stockholm 1995.

Bergman, M., *Luleå stifts inrättande och Kalmar stifts upphörande. En stiftsreglering, dess motiv och orsaker.* Kyrkohistorisk årsskrift 2001, s. 67 ff.

Beyer, J., *Lay prophets in Lutheran Europe (c. 1550-1700).* Brill 2017.

Claesson, U., *Folkhemmets kyrka. Harald Hallén och folkkyrkans genombrott. En studie av socialdemokrati, kyrka och nationsbygge med särskild hänsyn till perioden 1905 – 1933.* Uppsala universitet 2004.

De Geer, H., *Arbetsfreden i Sigtuna. Bakgrund till arbetsfredskonferensen och förebud till Saltsjöbaden.* Scandia. Tidskrift för historisk forskning 1976.

Edquist, S., *Nyktra svenskar. Godtemplarrörelsen och den nationella identiteten 1879-1918.* Uppsala Universitet 2001.

Ekström, R., *Gudsfolk och folkkyrka.* (2 uppl.), Gleerups förlag 1963.

Elenius, L., *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850-1939.* Kulturgräns norr 2001.

Elenius, L., *Stiftsledningen och minoritetspolitiken, I: Lindmark D. och Sundström O. (red.), De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna En vetenskaplig antologi.* Artos 2016, s. 469 ff.

Elvander, N., *Harald Hjärne och konservatismen. Konservativ idédebatt i Sverige 1865-1922.* Uppsala universitet 1961.

Gustafsson, B., *Svenska Kyrkan och kapitalismen under 1800-talet.* Religionssociologiska institutet 1977.

Hassan Jansson, K. & Lindström, J., *Pigan i fadersväldet: regler, undantag och mikrohistoriska möjligheter.* Historisk tidskrift 137:3, 2017, s. 351 ff.

Hassan Jansson, K. & Lindström, J., *Horet i Hälsta. En sann historia från 1600-talet.* Natur & Kultur 2018.

Hobsbawm, E. J., *Nationer och nationalism.* Ordfront 1994.

Hroch, M., *Social preconditions of national revival in Europe. A comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations.* Columbia Univ. Press 2000 [1985].

Lindskog, G. H., *"Snölandets fattiga ungdom till hjälp" Om kvinnor och män kring Norrbottens arbetsstugor för barn 1903-1933*. Bokförlaget h:ström 2010.

Nilsson Ranta, D. *Nödhyll på villovägar: implementering av en filantropisk välfärsidé*. Norrbottens arbetsstugor 1903-1954. Umeå universitet, 2008.

Norlin B. och Sjögren D., *Kyrkan, utbildningspolitiken och den samiska skolundervisningen vid sekelskiftet 1900. Inflytande, vägval och konsekvenser?*, I: Lindmark D. och Sundström O. (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna En vetenskaplig antologi*. Artos 2016, s. 403 ff.

Nygren O., *Adrian Molin - Den reaktionära radikalen*, I: Bengtsson E., Jansson A. och Hägglund J. (red.), *Omvandlingen av samhällskontraktet 1890-1930*. Nordic Academic Press, 2023 [kommande].

Sjösvärd Birger, C., *"Den katoliserande riktningen i vår kyrka". Högkyrklig rörelse och identitet i Svenska kyrkan 1909-1946*, Uppsala universitet, 2022.

Slunga, N., *"Skola för glesbygd"*. *Arbetsstugor i norra Sverige*, Stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor 1993.

Slunga, N., *Arbetsstugorna i norra Sverige: ett filantropiskt företag i skolans tjänst*, Fören. för svensk undervisningshistoria 2000.

Strahl, C., *Nationalism och socialism. Fosterlandet i den politiska idédebatten i Sverige 1890-1914*. Lunds universitet 1983.

Sörlin, S., *Framtidslandet. Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*, Carlsson 1988.

Tegborg, L., *Folkskolans sekularisering 1895-1909. Upplösning av det administrativa sambandet mellan folkskola och kyrka i Sverige*, Uppsala universitet 1969.

Tergel, A., *Ungkyrkomännen, arbetarfrågan och nationalismen 1901-1911*, Uppsala universitet 1969.

Thullberg, P., *Molin, Adrian Leopold*, Svenskt biografiskt lexikon. Band 25. Malmros – Munck af Rosenschöld, Svenskt biografiskt lexikon, Stockholm, 1985-1987.

LAESTADIANERNA, SPRÅKET OCH ÖVERHETEN I SVENSKA TORNEDALEN FRAM TILL 1970

Innehåll

LAESTADIANERNA, SPRÅKET OCH ÖVERHETEN I SVENSKA TORNEDALEN FRAM TILL 1970	1
1. Inledning.....	2
<i>Forskningsuppgift</i>	3
<i>Forskningsläge och källmaterial</i>	5
<i>Metod och disposition</i>	6
2. När kristendomen skulle förmedlas på trenne språk – Laestadius tid	7
3. Laestadiansk verksamhet i en flerspråkig miljö efter Laestadius' död fram till sekelskiftet 1900	9
<i>Tolkning som lösning på språkliga utmaningar</i>	9
<i>Skolsvenskan – ett påbud från (den lutherska) överheten</i>	11
4. Språkanvändningen och skolfrågan i ett bredare samhällsperspektiv inom gammallaestadianismen 1900–1934.....	13
<i>Svenskspråkiga enklaver inom den finskspråkiga gammallaestadianismen</i>	14
<i>Svenska i skolan och finska på byaböner och möten</i>	15
<i>Kungar är våra beskyddare och drottningar våra ammor – den gammallaestadianska undersåten</i>	17
5. Rauhan Sana-riktningens språkanvändning och samhällssyn (1935–1970).....	20
<i>I Guds rike finns inga gränser</i>	20
<i>Utbildning och yrkesval</i>	23
<i>Det dubbla medborgarskapet</i>	25
6. Sammanfattande reflektioner.....	30
7. Referenser.....	32
<i>Otryckt källmaterial</i>	32
<i>Litteratur</i>	32
<i>Tidskrifter</i>	36

1. Inledning

Laestadianismen har kommit att prägla Tornedalen mer än något annat område i Sverige. Det var i Tornedalen väckelsen uppstod som ett resultat av prästen Lars Levi Laestadius' (1800–1861) verksamhet från omkring mitten av 1840-talet. Laestadianismen fick fäste i de nordliga delarna av Sverige, Norge och Finland och blev en sammanhållande länk mellan länderna – en religiös, etnisk gemenskap över de nationella gränserna.¹ Denna gemenskap präglades redan från början av flerspråkighet, vilket även kan sägas om Laestadius barndomshem. Laestadius modersmål var en varietet av svenska som kallades pitemål, men redan som barn lärde Laestadius sig en varietet av samiska som kallades lulesamiska. Finska, som sedan tidig medeltid hade varit det förhärskande språket bland allmogen i Tornedalsområdet, lärde han sig då han tillträdde som kyrkoherde i Karesuando 1826. Finskan kom även med tiden att bli väckelserörelsens huvudspråk.²

Tornedalsområdet var fram till freden efter det svensk-ryska kriget 1809 i huvudsak ett finskspråkigt kulturellt och ekonomiskt enhetligt område. Gränsdragningen mellan Sverige och det till det ryska storfurstendömet tillhörande Finland innebar att tornedalingarnas ställning inom det egna landets gränser blev diametralt motsatta. I Sverige blev de finskspråkiga tornedalingarna en del av en marginaliserad minoritetskultur, medan de i Finland utgjorde en del av den språkliga majoritetskulturen. Gränsdragningen innebar även politiska förändringar. I Finland utvecklades den språknationalistiska fennomanska rörelsen, bland annat med syftet att förstärka det finska språket och utbreda den finska kulturen i landet. På svenska sidan växte en nationalistisk språkpolitik fram, till förmån för den svenska kulturen och det svenska språket. Det finska språket började i allt högre grad betraktas som ett militärt och kulturellt hot mot det svenska riket och åtgärder för att assimilera de språkliga minoriteterna i norr började vidtas. Trots gränsdragningen 1809 och de nationalistiska strävandena på bägge sidorna av gränsen fortlevde de täta gränsöverskridande kontakterna bland befolkningen i Tornedalsområdet. Laestadianismen skulle visa sig bli det kitt som sammanfogade folket till den transnationella väckelserörelse som laestadianismen blev.³

Ett av målen för den språknationalistiska rörelsen var att höja utbildningsnivån och därigenom försvenska Tornedalen⁴. Som ett led i processen var införandet av en ny folkskolestadga, vilken stadfästes 1842. Den var ägnad att fostra medborgarna till nytta för fäderneslandet och samtidigt gynna det svenska språket. Skolan i Tornedalen förblev, trots folkskolestadgan, finskspråkig fram till mitten av 1870-talet. Den egentliga försvenskningsspolitiken i Tornedalen inleddes under senare delen av 1800-talet. Från sekelskiftet 1900 försvenskades Tornedalen allt snabbare, som följd av såväl den allmänna moderniseringsprocessen som nationalistiska tankemönster och språkpolitiken inom utbildningsväsendet. Bland invånarna

¹Elenius L., *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*, diss. Umeå universitet 2001 s. 81–85, 91. Om laestadianismens utbredning under 1800-talet, se Raittila P., *Lestadiolaisuus 1860-luvulla. Leviäminen ja yhteisönmuodostus*, diss. Helsingfors 1976; Talonen J., *Lestadiolaisuuden hajaannukset*, i: Talonen J. och Harjutsalo I. (red.), *Lestadiolaisuuden monet kasvot*, Iustitia (14) Helsingfors 2001 s. 11 ff.

²Wande E., *Anteckningar om meänkielis historia* (3 uppl.) i Westergren E och Åhl H (red.) *Mer än ett språk. En antologi om flerspråkigheten i norra Sverige*. Lund 2016 s. 134–135.

³Wande E., *Anteckningar om meänkielis historia* (3 uppl.) i Westergren E och Åhl H (red.) *Mer än ett språk. En antologi om flerspråkigheten i norra Sverige*. Lund 2016 s. 129; Elenius L., *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*, diss. Umeå universitet 2001 s. 110–115; Winsa B., *Från ett Vi till ett Dem – Torneälv som kulturgräns*, i: Korhonen O. och Winsa B. (red.), *Språkliga och kulturella gränser i Nordskandinavien*, Umeå 1997 s. 7–14.

⁴Härefter används i huvudsak enbart Tornedalen som begrepp för svenska Tornedalen. Då sammanhanget kräver skrivs dock svenska Tornedalen för att särskilja området från finska Tornedalen.

rådde allmänt en pragmatisk inställning till det svenska språket; ju bättre kunskaper i svenska barnen tillägnade sig, desto säkrare utkomstmöjligheter tänktes de få.⁵

Forskningsuppgift

Inom ramen för forskning kring minoritetspolitiken i Sverige har bland annat konstaterats att skälen till språkbevarande eller språkbyte kan vara politiska, sociala, kulturella och ekonomiska.⁶ En aspekt som inte hittills har beaktats i någon högre grad är huruvida det kan finnas religiösa skäl i processerna som leder till språkbyte eller språkbevarande. Eftersom det råder något så när samstämmighet om att den tornedalska kulturen, åtminstone historiskt sett, har präglats av laestadianismen kan det ses motiverat att granska väckelserörelsen närmare.⁷ Å ena sidan har laestadianismen med sin karaktär av konservatism och antimodernisering betraktats som en språkbevarande kraft.⁸ Å andra sidan gick språkbytesprocessen i Tornedalen ändå relativt snabbt.⁹

Föreliggande undersökning fokuserar på möjliga religiösa skäl till ageranden och ställningstaganden som blev mönsterbildande inom laestadianismen och därmed påverkade utvecklingen för språk och kulturell identitet i Tornedalen.¹⁰ Forskningsfrågan är tvådelad.

⁵ Hyltenstam och Salö denna volym; Elenius L., *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*, diss. Umeå universitet 2001 s. 68, 69, 127, 412–417; Slunga N., *Staten och den finskspråkiga befolkningen i Norrbotten*, Tornedalica (3) Luleå 1965 s. 179.

⁶ Se exempelvis Hyltenstam K., och Stroud C., *Språkbyte och språkbevarande. Om samiskan och andra minoritetsspråk*, Lund 1991.

⁷ Exempelvis valdes Lars Levi Laestadius till årtusendets norrbottning vid millennieskiftet. Alla tornedalingar bär den laestadianska väckelsen inom sig, ansåg prästen Tyra Helena Lindströms på ett seminarium för Tornedalingar i Stockholm 2012. Se Svenska Tornedalings Riksförbund <<https://tornedalingar.se/tornedalen-ljustet-kommer-fran-norr/#>> (läst 13.9.2022). Om Tornedalen som kulturell enhet, se Elenius L., *Transnational history and language barriers*, Luleå 2008 s. 20–23. Kultur kan i vid förståelse beskrivas som ett system av informationsprocesser som innehåller ”allt det som man måste veta eller tro på för att ha förmågan till att uppträda på ett acceptabelt sätt”. Se Winsa B., *Från ett Vi till ett Dem – Torneälvs som kulturgräns*, i: Korhonen O. och Winsa B. (red.), *Språkliga och kulturella gränser i Nordskandinavien*, Umeå 1997 s. 5–6, med hänvisning till Lacey 1983. Det skulle för Tornedalens del innebära att den tornedalska kulturen har präglats av det som är socialt acceptabelt enligt det laestadianska värdesystemet, eftersom laestadianismen bedöms ha påverkat mentaliteten i Tornedalen. Se Elenius L., *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*, diss. Umeå universitet 2001, 81. Hyltenstam och Stroud har använt begreppet kulturyttringar i sin undersökning om språkbytet bland samerna. De menar att kulturyttringar i snävare bemärkelse kan sägas omfatta litteratur, musik, bildkonst och hantverk. I en vidare bemärkelse kan även muntlig berättartradition, talgenrer, högtidstraditioner, marknader och folkfester infogas i kulturyttringar.

Kulturyttringarna bidrar till den kulturella särarten. Se Hyltenstam K. och Stroud C., *Språkbyte och språkbevarande. Om samiskan och andra minoritetsspråk*, Lund 1991 s. 104. Enligt den definitionen kunde laestadianska byaböner och stormöten räknas till tornedalska kulturyttringar. Tage Alalehto har ifrågasatt laestadianismens och även meänkielis betydelse för den tornedalska identiteten över tid. Se exempelvis Alalehto T., *Den tornedalska identiteten i Sverige – finns den?*, i: Barsk H., Salo T. och Satokangas K. (red.), *Tornionlaakson vuosikirja 2015–2017: Tornedalens årsbok 2015–2017*, Haparanda 2017 s. 12 ff.

⁸ Se exempelvis Elenius L., *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*, diss. Umeå universitet 2001 s. 287.

⁹ Elenius L., *Minoritetsspråken i nationalistisk växelverkan: Samiska och finska som kyrkospråk och medborgarspråk*, i: Lindmark D. (red.), *Gränsöverskridande kyrkohistoria. De språkliga minoriteterna på Nordkalotten*, Umeå 2016a s. 32–37; Winsa B., *Från ett Vi till ett Dem – Torneälvs som kulturgräns*, i: Korhonen O. och Winsa B. (red.), *Språkliga och kulturella gränser i Nordskandinavien*, Umeå 1997 s. 16; Hyltenstam och Salö denna volym.

¹⁰ Identiteten har en personlig och en kollektiv dimension. Det innebär att identitet står för något som en individ har gemensamt med någon annan samtidigt som individen har något unikt och särpräglat som skiljer henne från andra individer. Kulturell identitet kan ses som en dimension av den kollektiva identiteten. Se exempelvis Wolf-Knuts U., *Den mångboitade identiteten*, i: Krister Stålberg K. (red.), *Finlandssvensk identitet och kultur*, Åbo 1995 s. 7–8, 12–22. Inte minst språk och etnicitet uppfattas som betydelsefulla för identiteten. Winsa B., *Från ett*

För det första undersöks huruvida det i den laestadianska doktrinen uttryckligen ingick dogmer som tog ställning till själva *språkanvändningen*, antingen till förmån för finska eller svenska språket. För det andra riktas uppmärksamheten till eventuella dogmatiska, det vill säga läromässiga ställningstaganden gällande de *språkpolitiska* åtgärderna, vilka framför allt kom till synes inom utbildningssektorn, med syfte att främja svenskans utbredning på finskans bekostnad. En hypotes är att trosutövningen, som hos majoriteten av tornedalingarna skedde på finska, särskildes mer och mer från det övriga samhällslivet, som enligt överhetens bestämmelser skulle förverkligas på svenska. Ifall hypotesen är riktig kan språkanvändningen ha tjänat som gränsmarkörer mellan det kyrkliga livet och utbildningssektorn. Den andra hypotesen kan ses som en utvidgning av hypotes ett. Den ställer frågan om den lutherska tvåregementsläran roll i indelningen av de profana och de sekulära livssfärerna. Den lutherska tvåregementsläran kan i korthet beskrivas som tanken på att Gud styr världen på två sätt; De oomvända hedningarna (samhället) styrs genom svärdet (lag) – överheten, medan de troende (kyrkan) styrs av Guds Ande och Guds Ord – Bibeln (evangelium). Den senare gruppen strävar till att följa överhetens lagar och förordningar så länge de är förenliga med Bibelns lära. Luthers tvåregementslära innefattar därmed den så kallade synen på det dubbla medborgarskapet; Den troende är på samma gång samhällsmedborgare och medborgare i Guds rike på jorden.¹¹ För att verifiera eller falsifiera hypotes två riktas fokus mot förekomsten av eventuella dogmer om den troendes inställning till överheten och vidare till den troendes samhällsansvar.

Undersökningsperioden för föreliggande studie, som omfattar en del av ett geografiskt område, Tornedalen, tar sin början från Laestadius' tid och fortsätter fram till slutet av 1960-talet. Tidsspannet är förhållandevis långt och innefattar flera skeenden i den svenska språkpolitiken. Den innefattar även flera genomgripande förändringar i laestadianismens historia. Väckelserörelsen splittrades kring sekelskiftet 1900 i tre grenar, nämligen gammallaestadianismen, västlaestadianismen (de förstfödda) och nya väckelsen. Det var i huvudsak gammallaestadianismen, med undantag av trakten kring Gällivare och Jukkasjärvi, som blev den dominerande riktningen i Muonio- och Torneålvdalar.¹² I artikeln följs därmed den gammallaestadianska huvudfåran, vilken ytterligare splittrades 1934 då den så kallade Rauhan Sana-riktingen (Fridens Ord) avskildes och bildade en egen gruppering.¹³ I samband med splittringen inom gammallaestadianismen orienterade sig merparten av gammallaestadianerna i Tornedalen mot Rauhan Sana-riktingen, i folkmun vanligen kallad Tornedalsriktingen.¹⁴ Undersökningen fokuserar på finska och svenska språken. Därmed lämnas språkpåverkande faktorer i förhållande till samiskan utanför undersökningen.

Vi till ett Dem – Torneålv som kulturgräns, i: Korhonen O. och Winsa B. (red.), *Språkliga och kulturella gränser i Nordskandinavien*, Umeå 1997 s. 22–23, 37–39.

¹¹ Se exempelvis Nygren A., *Luther och staten*, i Svensk Tidskrift 1942 s. 98 ff.

¹² Raittila P., *Tikkatie väylän poikki. Tormionlaakson saarnaajista ja seuratoiminnasta ennen toista maailmansotaa*, i Tornedalens årsbok, Torneå 1982 s. 89; Havas W., *Laestadiolaisuuden historia pääpiirteissään*, Uleåborg 1927 s. 135, 159.

¹³ Talonen J., *Lestadiolaisuuden hajaannukset*, i: Talonen J. och Harjutsalo I. (red.), *Lestadiolaisuuden monet kasvot*, Iustitia (14) Helsingfors 2001 s. 11 ff. Rauhan Sana-riktingens laestadianer i Tornedalen brukar benämnas Tornedalslaestadianer eller Östlaestadianer. Pekka Raittila föreslår begreppet Tornedalsriktingen. Se Raittila P., *Tikkatie väylän poikki. Tormionlaakson saarnaajista ja seuratoiminnasta ennen toista maailmansotaa*, Torneå 1982 s. 94. För en utförligare beskrivning av Rauhan Sana-riktingen, se exempelvis Snellman G., *Sions döttrar. De laestadianska kvinnorna som traditionsförmedlare i norra svenska Österbotten 1927–2009*, diss. Åbo 2011 s. 51–52.

¹⁴ Raittila P., *Tikkatie väylän poikki. Tormionlaakson saarnaajista ja seuratoiminnasta ennen toista maailmansotaa*, Torneå 1982 s. 94.

Forskningsläge och källmaterial

Merparten av teologisk forskning om den tidiga laestadianismen belyser finländska förhållanden, något som för övrigt även gäller teologisk forskning som berör laestadianismen på 1900- och 2000-talen.¹⁵ Däremot har såväl doktorsavhandlingar som andra forskningsrapporter om Tornedalen, inom olika akademiska discipliner, i större eller mindre utsträckning tangerat laestadianismen. I själva verket kan det vara svårt att undgå laestadianismen i anslutning till forskning om Tornedalen. Bland de mest centrala undersökningarna för denna artikels vidkommande kan nämnas Lars Elenius' doktorsavhandling om språkförändringen i Tornedalen under 1800-talets senare hälft och 1900-talets första hälft.¹⁶ Kirsti Suolinna har publicerat ett flertal sociologiska studier om laestadianismen i Tornedalen.¹⁷ Jouko Talonen belyser något situationen i Tornedalen i sin doktorsavhandling om den politiskt samhälleliga profilen bland gammallaestadianerna i norra Finland 1905–1929.¹⁸ Pekka Raittilas artikel om mötesverksamheten i Tornedalen före andra världskriget är en av de få kyrkohistoriska studierna från 1900-talets första hälft.¹⁹ Därtill har jag använt mig av Birger Winsas artiklar om språkanvändningen i Tornedalen, Tage Alalehtos publikation om den tornedalska identiteten och Curt Perssons förstudie om statliga övergrepp på tornedalingar.²⁰

Det huvudsakliga källmaterialet består av skriftligt material som har producerats inom väckelserörelsen, den svenskspråkiga tidskriften *Sions Missionstidning* (SMT) och finskspråkiga *Rauhan Sana-lehti* (RSL). Tidskrifterna har utgetts i Finland, men har lästs i Tornedalen och kan sägas ha tjänat som identitetsförstärkande språkrör – det var i de hem som räknade sig tillhöra den laestadianska väckelserörelsen som tidskrifterna lästes. Tidskrifterna utgjorde en viktig informationskälla för de båda språkgrupperna inom Rauhan Sana-riktningen. Mötesannonser och mötesrapporter ingick regelbundet. Men tidskrifterna var i huvudsak uppbyggelsestidskrifter och i såväl RSL som SMT publicerades bibelcenterat material i form av betraktelser.²¹ Den teologiska linjen i tidskrifterna kan ses som en

¹⁵ Före millennieskiftet var teologiskt inriktade doktorsavhandlingar i majoritet. Efter det har laestadianismen även undersökts inom ramen för historia, religionsvetenskap, social antropologi, och samhällsvetenskap. För en översikt av doktorsavhandlingar över laestadianismen se Andreassen B-O., *Doctoral thesis on Laestadius and the Laestadian Movement 1937–2018*, *Approaching Religion* 2020 10(1) s. 94–95. <<https://doi.org/10.30664/ar.86819>>.

¹⁶ Elenius L., *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*, diss. Umeå universitet 2001.

¹⁷ Suolinna K., *Svenska Tornedalen – en geografiskt avgränsad, språklig och religiös minoritet*, i: Jungar S. (red.), *Självtstyrelseregioner och minoriteter i Europa*, Ålands högskola 1989 s. 55 ff.; *Den laestadianska väckelserörelsen i Tornedalen*, i: Haavio-Mannila E. och Suolinna K. (red.), *Studier kring gränsen i Tornedalen*, Stockholm 1971 s. 89 ff. Suolinna har dessutom tillsammans med Kaisa Sinikara publicerat *Juhonkylä. Tutkimus pohjoissuomalaisesta lestadiolaiskylästä*, Helsingfors 1986.

¹⁸ Talonen J., *Pohjois-Suomen lestadiolaisuuden poliittis-yhteiskunnallinen profiili 1905-1929*, diss. Helsingfors 1988. Se även Talonen J., *Lestadiolaisuuden poliittis-yhteiskunnallinen profiili Skandinavian maissa ja Pohjois-Amerikassa 1900–1940*, *Faravid* 15.1991 s. 291 ff.

¹⁹ Raittila P., *Tikkatie väylän poikki. Tornionlaakson saarnaajista ja seuratoiminnasta ennen toista maailmansotaa*, Torneå 1982.

²⁰ Winsa B., *Från ett Vi till ett Dem – Torneålv som kulturgräns*, i: Korhonen O. och Winsa B. (red.), *Språkliga och kulturella gränser i Nordskandinavien*, Umeå 1997; Winsa B., *Från tornedalsfinska till meänkieli* i: Horn F. (red.), *Svenska språkets ställning i Finland och finska språkets ställning i Sverige*, Rovaniemi 1996 s. 138 ff.; Alalehto T., *Tornedalsk identitet*, Luleå 2021; Alalehto T., *Den tornedalska identiteten i Sverige – finns den?*, i: Barsk H., Salo T. och Satokangas K. (red.), *Tornionlaakson vuosikirja 2015–2017: Tornedalens årsbok 2015–2017*, Haparanda 2017 s. 12 ff.; Persson C., *Då var jag som fånge – Statens övergrepp på tornedalingar och meänkielitalande under 1800- och 1900-talet*, Pajala 2018.

²¹ Snellman G., *Laestadius' synlighet inom Rauhan Sana-riktningen i norra svenska Österbotten*, i: Larsen K.E. (red.), *Historiebruk i väckelseforskningen*, Lund 2016 s. 13–15; Nevalainen K., *Vanhoillislestadiolaisuuden vuoden 1934 hajaannus Rauhan Sana -lehden tulkitsemäna 1935–1950*, Joensuu 2005 s. 16–17.

återspeglings av den orala förkunnelsen inom Rauhan Sana-riktningen vilket gör tidskrifterna ytterst lämpliga som källmaterial för denna studie. Även om ett visst mått av dogmatiskt divergerande synsätt kan iakttas, exempelvis gällande doppsyn och förhållandet mellan lag och evangelium i förkunnelsen, förekom inga egentliga debatter i tidskrifterna. Dock var turbulensen kring splittringen 1934 mera framträdande i RSL än i SMT.²²

SMT utgavs från 1914, med undantag av några år på 1920-talet, bland svenskspråkiga gammallaestadianer och överfördes till Rauhan Sana-riktningen i samband med splittringen inom gammallaestadianismen 1934. Exakta uppgifter om antalet prenumeranter i Tornedalen saknas, men 1958 fanns omkring 300 prenumeranter i Sverige. Vid den tidpunkten var den totala upplagan omkring 1000. Skribenterna kom i huvudsak från finländska Österbotten, Tornedalen och nordnorska Alta-området. Efter RSL etablering 1935 publicerades dessutom i SMT en del översatta artiklar, vilka tidigare hade publicerats i RSL.²³ RSL blev en samlande kraft och ett språkrör för den finskspråkiga grupperingen som upplevde sig oräddt utestängda från den gammallaestadianska huvudfäran. Skribenterna fanns förutom i Finland, även i Sverige, Norge och Nordamerika. 1935–1937 var det totala antalet prenumeranter uppskattningsvis 3200–3400.²⁴ Tidskrifterna reflekterar den officiella doktrinen inom Rauhan Sana-riktningen och ger en bild av vad som har lärts inom rörelsen och vilka ideal som har funnits. Däremot säger de mindre om utfallet eller hur läroteserna har mottagits och efterlevts bland anhängarna.

Metod och disposition

Föreliggande undersökning kan ses som en kvalitativ textanalys.²⁵ Artikelns (kyrko)historiska ansats präglar dispositionen. Analysen presenteras i kronologisk ordning med början från Laestadius' tid fram till splittringen vid sekelskiftet och vidare fram till slutet av 1960-talet. Som bakgrund redogörs i kapitel två och tre för de språkliga förhållandena inom väckelserörelsen från Laestadius' tid fram till slutet av 1800-talet. I kapitlet belyses även, med stöd av tidigare forskning, väckelseledarnas hållning till de språkpolitiska åtgärderna, det vill säga till folkundervisningen. Kapitel fyra belyser dels de språkliga förhållandena inom den gammallaestadianska färan fram till splittringen 1934, dels väckelseledarnas syn på utbildning. Det sistnämnda temat utvidgas i kapitlet till att omfatta synen på samhällsplikter och -förmåner som tillfaller den troende, i egenskap av landets undersåte. I kapitel fem redogörs för språkförhållandena inom Rauhan Sana-riktningen fram till slutet av 1960-talet. I kapitlet åskådliggörs därtill synen på utbildning och den troendes ansvar i samhällslivet i ett bredare perspektiv. I kapitel sex sammanfattas resultaten av studien.

²² Snellman G., *Sions döttrar. De laestadianska kvinnorna som traditionsförmedlare i norra svenska Österbotten 1927–2009*, diss. Åbo 2011 s. 57–60.

Över hälften av skribenterna i RSL 1935–1950 bestod av enskilda till Rauhan Sana-riktningen hörande personer. De övriga var förkunnare. Se Nevalainen K., *Vanhoillislestadiolaisuuden vuoden 1934 hajaannus Rauhan Sana -lehden tulkitsemana 1935–1950*, Joensuu 2005 s. 108. Enligt redaktören för RSL skulle materialet i tidskriften vara uppbyggande, baserat på Guds ord, inte på mänskliga åsikter. Se signaturen "Toimittaja" (redaktören) *Rauhan Sanan avustajille*, RSL 10.1935 s. 215.

²³ Wentin E., *Laestadianismen i svenska Österbotten*, Vasa 1986 s. 105–107. För en utförligare presentation av SMT, se exempelvis Snellman G., *Laestadius' synlighet inom Rauhan Sana-riktningen i norra svenska Österbotten* i: Larsen K.E. (red.) *Historiebruk i väckelseforskningen*, Lund 2016 s. 13–15.

²⁴ Nevalainen K., *Vanhoillislestadiolaisuuden vuoden 1934 hajaannus Rauhan Sana -lehden tulkitsemana 1935–1950*, Joensuu 2005 s. 18, 111–113, 132.

²⁵ Boréus K. och Bergström G., *Innehållsanalys i: Bergström G. och Boréus K. (red.), Textens mening och makt: Metodbok i samhällsvetenskaplig textanalys*, Lund 2013 s. 49 ff.

Jag som är artikelförfattare är kyrkohistoriker och väckelseforskare med laestadianismen som huvudintresse. Jag kan närmast beskrivas som en *insiderforskare*, det vill säga jag närmar mig den laestadianska väckelserörelsen med ett inifrån perspektiv. Samtidigt är Tornedalen som forskningsfält nytt och okänt för mig, vilket innebär ett visst utifrånperspektiv. Såväl inifrån- som utifrånperspektiv har sina egna utmaningar. Jag har upplevt det som en fördel att känna till olika dogmatiska betoningar och språkliga uttryck inom väckelserörelsen. Samtidigt har risken för hemmablindhet varit utmanande. Att ta del av annan forskning, att använda sig av olika forskningsmetoder och -teorier och inte minst samtal med forskarkollegor har varit viktiga verktyg, särskilt i analys- och skrivprocessen. Val av metod och teori är naturligtvis inte viktiga enbart för insiderforskare, utan gäller i hög grad även forskare med utifrånperspektiv. Utan att närmare gå in på den pågående diskussionen om fördelar och nackdelar med forskares utifrån- respektive inifrån perspektiv, vilket jag har gjort i en tidigare publicerad artikel, kan jag konstatera att bägge perspektiven behövs. Den förståelse som en forskare med inifrån perspektiv har kan vara olik, men lika väl grundad som den som en forskare med utifrån perspektiv har. Varje forskare, oberoende av positionering, behöver reflektera över och kritiskt granska sin relation till sitt forskningsämne för att nå så hög validitet och reliabilitet som möjligt.²⁶

2. När kristendomen skulle förmedlas på trenne språk²⁷ – Laestadius tid

Den från barndomen svenskspråkige Laestadius utförde till stor del av sin prästgöring bland såväl den finskspråkiga som den samiska befolkningen i Tornedalen. De tre språken som rubriken syftar till är således finska, samiska med flera olika varieteter och svenska. Som kyrkoherde i Karesuando och samtidigt skolvisitator var Laestadius ansvarig för barnens utbildning.²⁸ Men han var inte, åtminstone inledningsvis, särskilt ivrig att främja utvecklandet av det allmänna folkskoleväsendet, enligt den nya folkskolestadgan 1842.²⁹ Det var dock inte språkfrågan som föranledde Laestadius kritik av folkskolan, eller kronskolorna, som han kallade dem. Det var det främst undervisningsmetoderna han ogillade. Laestadius kritiserade den mekaniska kristendomsundervisningen, vilken, enligt honom, resulterade i att minnet överbelastades medan barnen förblev oförmögna att helhjärtat tillägna sig den kristna tron. I stället arbetade Laestadius för att öka folkets andliga bildning och grundade de så kallade missionsskolorna, vilka kom att fungera som ett slags parallellt skolväsende till folkskolorna i Tornedalen. Undervisningsspråket och -materialet vid de laestadianska missionsskolorna var finska.³⁰

²⁶ Snellman G., *Approaching laestadianism as an insider researcher*, *Approaching Religion* 2020, 10(1) s. 40 ff. <<https://doi.org/10.30664/ar.85998>>.

²⁷ Rubriken syftar på Sölve Anderzéns artikel om de språkliga förhållandena i de nordliga delarna av Sverige vid 1800-talets mitt. Se Anderzén S., *När kristendomen skulle förmedlas på trenne språk. En tidsbild från de norra lappmarkerna vid 1800-talets mitt*, i: Hansson H. och Kangassalo H. och Lindmark D. (red.), *När språk och kulturer möts. Festskrift till Tuuli Forsgren 2 november 2002*, Umeå 2002 s. 267 ff.

²⁸ Anderzén S., *Finska språket – Torne Lappmarks Lingua Sacra. Ordens makt, språk och undervisning vid 1800-talets mitt*, i Kangas O. och Kangasharju H. (red.), *Ordens makt och maktens ord*, Helsingfors 2007 s. 116, 123–124, 140, 142. Finskan var sedan omkring mitten av 1700-talet det kyrkliga undervisningsspråket i de nordliga delarna av Tornedalen. Laestadius anpassade den kyrkliga verksamheten till de olika språkgrupperna.

²⁹ Elenius L., *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*, diss. Umeå universitet 2001 s. 99–102; Tenerz H., *Folkupplysningsarbete i Norrbottens Finnbygd från äldsta tid till sekelskiftet 1900*, Stockholm 1960 s. 63.

³⁰ Anderzén S., *De laestadianska missionsskolorna 1848–1862* i Lindmark D. (red.), *Väckelse i gränsland*, Umeå 2012 s. 36 ff. Anderzén S., *Finska språket – Torne Lappmarks Lingua Sacra. Ordens makt, språk och undervisning vid 1800-talets mitt*, i Kangas O. och Kangasharju H. (red.), *Ordens makt och maktens ord*, Helsingfors 2007 s. 138–139, 147; Elenius L., *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*, diss. Umeå universitet 2001 s. 124.

För Laestadius var språkfrågan således aktuell. Kristendomen skulle förmedlas på finska, samiska och svenska. Som präst i statskyrkan, vilken senare skulle få beteckningen Svenska kyrkan, var han samtidigt en del av den tidens maktapparat. Även om han föredrog sitt eget undervisningssystem behövde man, enligt Laestadius, underordna sig överheten, såväl stat som kyrka.³¹ Den franska revolutionen fick ofta stå som avskräckande exempel på hur illa det kunde gå då laglösheten utbreddes i samhället.³² Intressant är att Kosti Joensuu som har granskat de antropologiska grunderna i Laestadius samhällssyn menar att det inte ur *Dårhushjonet* går att härleda någon tydlig luthersk tvåregementslära eller tanke om det dubbla medborgarskapet hos Laestadius.³³ Däremot särskilde Laestadius mellan den typ av kunskap som behövdes för att ”se var vägen till himlen går” och den kunskap som behövdes för att samhället ska fungera. De som ägde den förstnämnda typen av kunskap, de troende medborgarna, hade dock de bästa förutsättningarna att verka för ett stabilt och gott samhälle. Samhället skulle inte förändras genom politiska reformer eller revolutioner, utan genom att dess medborgare upplevde andlig väckelse.³⁴

Laestadius var kritisk till såväl den världsliga som den kyrkliga makten, och själv ofta i polemik med kyrkliga och världsliga makthavare.³⁵ Kritiken gällde framför allt de ”nya böckerna”, det vill säga Luthers lilla katekes med förklaringar 1810, kyrkohandboken 1811 och svenska psalmboken 1819. Laestadius argumenterade mot böckernas felaktiga undervisning, vilken enligt honom var en synkretism av lutherdom och rationalism. Han presenterade även förändringsförslag för kyrkohandboken. Överhuvudtaget, menade Laestadius, hade omoral och andlig ljumhet ökat bland allmogen efter att böckerna hade utkommit.³⁶ Bakom denna utveckling låg prästerna, vilkas rationalism och döda tro hade lett till att kyrkan hade försummat sin samhällseliga uppgift, såväl då det gällde medborgarnas moraliska fostran som nödvändigheten av att bevara en yttre samhällsordning.³⁷ Hans kritik gällde även konventikelplakatet, vars syfte var att hindra spridningen av misstänkt icke-renläriga kristendomsuppfattningar, exempelvis den pietistiska rörelsen. Under perioden då konventikelplakatet var i kraft (1726–1858 i Sverige) var bönemöten i andra lokaler än i

³¹ Laestadius behandlade frågor om överhet och laglydnad förhållandevis sällan. Han var först och främst väckelsepredikanten vars syfte var att omvända och frälsa åhörarna. Se Joensuu K., *Laestadiusens yhteiskunnallisen ajattelun antropologinen perusta* i Nykänen T. och Luoma-Aho M. (red.), *Poliittinen lestadiolaisuus*, Helsingfors 2013 s. 41; Vähäkangas M., *Har det andliga en samhällelig betydelse? Laestadius' tidiga predikningar i sin koloniala kontext*, Svensk Teologisk Kvartalskrift 88 2012 s. 148–149.

³² Hanska J., *Crapula Mundi poliittisena profetiana* i Nykänen T. och Luoma-Aho M. (red.), *Poliittinen lestadiolaisuus*, Helsingfors 2013 s. 71.

³³ Joensuu K., *Laestadiusens yhteiskunnallisen ajattelun antropologinen perusta* i Nykänen T. och Luoma-Aho M. (red.), *Poliittinen lestadiolaisuus*, Helsingfors 2013 s. 40.

³⁴ Joensuu K., *Laestadiusens yhteiskunnallisen ajattelun antropologinen perusta* i Nykänen T. och Luoma-Aho M. (red.), *Poliittinen lestadiolaisuus*, Helsingfors 2013 s. 44–45; Hanska J., *Crapula Mundi poliittisena profetiana* i Nykänen T. och Luoma-Aho M. (red.), *Poliittinen lestadiolaisuus*, Helsingfors 2013 s. 74–76; Vähäkangas M., *Har det andliga en samhällelig betydelse? Laestadius' tidiga predikningar i sin koloniala kontext*, Svensk Teologisk Kvartalskrift 88 2012, 152; Östtveit Elgvin L.-A., *Lars Levi Laestadius' spiritualitet*, diss. Uppsala 2010 s. 300; Elenius L., *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*, diss. Umeå universitet 2001 s. 86.

³⁵ Elenius 2001, *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*, diss. Umeå universitet s. 85.

³⁶ Laestadius L., *Ens ropandes röst i öknen. Åren 1852–54*, Stockholm 1979 s. 117–125, 249–274. Om Laestadius' kyrkokritik se exempelvis Juntunen H., *Lars Levi Laestadiusens käsitys kirkosta*, Helsingfors 1982 s. 297–310.

³⁷ Juntunen H., *Lars Levi Laestadiusens käsitys kirkosta*, Helsingfors 1982 s. 195–198.

kyrkan starkt reglerade.³⁸ Laestadius ansåg att prästerna bidrog till att upprätthålla ett inkvisitionsväsende då de ville behålla konventikelplakatet.³⁹

3. Laestadiansk verksamhet i en flerspråkig miljö efter Laestadius' död fram till sekelskiftet 1900

I detta delkapitel redogörs inledningsvis för språkanvändningen, det vill säga de åtgärder som vidtogs med tanke på väckelserörelsens utbredning efter Laestadius' död, till såväl finsk- som svenskspråkiga områden i Tornedalen. Därefter diskuteras väckelseledarnas teologiska hållning till de språkpolitiska åtgärderna som vidtogs, det vill säga reformationen av utbildningsväsendet.

Tolkning som lösning på språkliga utmaningar

Efter Laestadius död 1861 bar lekmän det huvudsakliga ansvaret för väckelserörelsens sammanhållning och utbredning. Merparten av dessa var män av folket, vilka redan under Laestadius' tid hade tilldelats förtroendet att arbeta som lärare vid missionsskolorna.⁴⁰ Exempelvis Johan Raattama (1811–1899), huvudledaren för väckelserörelsen efter Laestadius, var nybygggarsonen som vid 17 års ålder gick sin konfirmationsläsning i Karesuando och ”upptäcktes” av Laestadius. Efter ett halvt års utbildning anställdes han som nomadkateket i Karesuando socken.⁴¹ Laestadius' val av lärare till missionsskolorna baserade sig på hans bedömning av den kommande ledarens undervisningsförmåga.⁴² Förutsättningen var dock att den tilltänkta läraren omfattade den kristendomssyn som överensstämde med Laestadius' teologi. Väckelseledarna efter Laestadius' död var därmed själva en del av trosgemenskapen – det allmänna prästerskapet. Laestadius bemyndigade således vanliga människor, i princip utbildade och utan särskild samhällsposition, att verka som ledare i väckelsearbetet. Denna praxis blev normerande inom väckelserörelsen som utvecklades till en i hög grad lekmannalett väckelserörelse.⁴³

Den laestadianska verksamheten i Tornedalen – i huvudsak finskspråkig – koncentrerades kring missionsskolorna med undervisning för barnen på dagarna och bibelförklaringar för en bredare allmänhet på kvällarna. Laestadianismen spreds framför allt på byabönerna, gemensamma samlingar för hela byn, då Laestadius predikokoncept upplästes.⁴⁴

³⁸ Konventikelplakatet förbjöd gudstjänster med regelrätta bibelförklaringar utanför kyrkans gudstjänster. Traditionen att hålla byaböner i hemmen i Tornedalen var dock etablerad redan under Laestadius' tid. På byabönen kunde man kringgå konventikelplakatet genom att läsa ur en postilla eller Laestadius' predikokoncept. Däremot var det straffbart att med egna ord förklara det lästa. Konventikelplakatet kringgicks även genom verksamheten vid de laestadianska missionsskolorna. Se exempelvis Hellman E., *Byabönen i Tornedalen ur ett kyrkohistoriskt perspektiv*, Umeå 2021 s. 20–28, 48–51.

³⁹ Laestadius L.L. *Ens ropandes röst i öknen. Åren 1852–54*, Stockholm 1979 s. 272.

⁴⁰ Raittila P., *Lestadiolaisuus 1860-luvulla. Leviäminen ja yhteisönmuodostus*, diss. Helsingfors 1976 s. 234, 239–247. För en närmare presentation av missionsskolorna se exempelvis Anderzén S., *De laestadianska missionsskolorna 1848–1862* i Lindmark D. (red.), *Väckelse i gränsland*, Umeå 2012, 36 ff. Laestadianismen kunde utbredas genom de medel som hade grundlagts redan under Laestadius' tid: enskilda väcktas evangelisationsiver, byabönerna och missionsskolornas dags- och kvällsprogram. Se Brännström O., *Lestadiolaisuus seurakunnan elvyttäjänä*, RSL 9.1970 s. 146–148; 10.1970 s. 167–168; 11.1970 s. 186–187.

⁴¹ Boreman P., *Laestadianismen*, Stockholm 1954 s. 116–117.

⁴² Raittila P., *Lestadiolaisuus 1860-luvulla. Leviäminen ja yhteisönmuodostus*, diss. Helsingfors 1976 s. 234.

⁴³ Brännström O., *Den laestadianska självvårdstraditionen i Sverige under 1800-talet*, diss. Uppsala 1962 s. 181–190; Talonen J., *Lestadiolaisuuden hajaannukset*, i: Talonen J. och Harjutsalo I. (red.), *Lestadiolaisuuden monet kasvot*, *lustitia* (14) Helsingfors 2001 s. 12.

⁴⁴ Om byabönernas utveckling, se Hellman E., *Byabönen i Tornedalen ur ett kyrkohistoriskt perspektiv*, Umeå 2021. Se exempelvis även Raattama J., *Johan Raattama. Brev och skrivelser*, Haparanda 2000 s. 106–108.

Laestadianismen spreds till svenskspråkiga områden under senare hälften av 1800-talet.⁴⁵ Språkfrågan aktualiserades således för Raattama, som själv inte behärskade svenska, och Mathilda Fogman (1835–1921) engagerades som tolk. Fogman som var barnmorska fungerade som sekreterare åt Raattama och översatte bland annat Raattamas brev till svenska i den tidiga laestadianismen.⁴⁶ Raattamas brev sändes till privatpersoner, men upplästes, i likhet med brev från andra ledargestalter inom väckelserörelsen även vid offentliga samlingar.⁴⁷ Brevkorrespondensen var således, vid sidan om predikanternas resor, ett sätt att upprätthålla kontakten mellan laestadianer på olika orter. I breven, som till sin karaktär var såväl (kristendoms)undervisande som informationsförmedlande, var språkanvändningen inget framträdande diskussionsämne. Ett undantag är en kort kommentar skriven av Erkki Antti Juhonpieti (1814–1900), kateket, förkunnare och kollega till Johan Raattama, i ett brev till trosskykonen i Amerika 1882. Erkki Anttis åsikt om språkanvändningen var, överensstämmande med den lutherska principen, att barnens kristendomsundervisning behövde ske på barnens eget modersmål.⁴⁸

Det var således inte språkfrågan i sig, men däremot nog begynnande lärostrider, som av väckelseledarna uppfattades som ett hot mot gemenskapen över språkgränserna inom väckelserörelsen. Språkförbistringen var visserligen ett ofrånkomligt och störande inslag i väckelsearbetet, men inget som sysselsatte väckelseledarna särskilt mycket av bevarade brevsamlingar att döma. Det viktiga var att sprida evangeliet och man anpassade helt enkelt verksamheten efter språkförhållandena.⁴⁹ Ytterligare ett exempel på den pragmatiska hållningen i frågan om språkanvändningen är Laestadius svärdotter, Angelika Laestadius' (1839–1914) engagemang i översättningsarbetet. Angelika Laestadius såg inte bara till att Laestadius' predikokoncept trycktes utan översatte själv en stor del av dem till svenska efter svärfaderns död.⁵⁰ Även om finskan i ett tidigt skede erhöll ett högt symbolvärde som den sanna kristendomens språk – det heliga språket (*lingua sacra*)⁵¹ – var det för väckelsens

⁴⁵ Miettinen, M. E., *Lestadiolainen heräysliike I*, diss. Helsingfors 1942 s. 151. Enligt Raittila är det något oklart när laestadianismen fick fotfäste i Luleå-Kalix-trakten. I alla händelser besökte laestadianska missionskolmän Luleå redan i slutet av 1850-talet. Laestadianismen spreds även till svenskspråkiga områden kring Gällivare under senare hälften av 1800-talet. Se Raittila P., *Lestadiolaisuus 1860-luvulla. Leviäminen ja yhteisönmuodostus*, diss. Helsingfors 1976 s. 115–120. I finska Uleåborg hölls däremot separata möten för finsk- och svensktalande under 1870-talet. Se Lohi S., *Pohjolan Kristillisyyss. Lestadiolaisuuden leviäminen Suomessa 1870–1899*, diss. Uleåborg 1997 s. 222–224.

⁴⁶ Se exempelvis Palo M-L., (red.), *Mathild Fogman – andlig moder i den tidig laestadianska väckelserörelsen*, Haparanda 2007 s. 12; Kaivola E., *Mathilda Fogmans ställning och betydelse i den laestadianska väckelserörelsen*, i: Palo M-L. (red.), *Matilda Fogman – andlig moder i den tidiga laestadianismen*, Haparanda 2007 s. 29.

⁴⁷ Persson C., *Laestadianism – dess uppkomst, utveckling och riktningformationer*, i: Moritz P. (red.), *Norrbottnen 2008*, Luleå 2008 s. 148. Se även exempelvis Raattama J., *Johan Raattama. Brev och skrivelser*, Haparanda 2000 s. 43, 48, 74; Juhonpieti E. A., *Erikki Antti Juhonpieti. Brev och skrivelser*, Haparanda 2002 s. 198, 205, 220.

⁴⁸ Juhonpieti E. J., *Erikki Antti Juhonpieti. Brev och skrivelser*, Haparanda 2002 s. 86.

⁴⁹ Raittila P., *Lestadiolaisuus 1860-luvulla. Leviäminen ja yhteisönmuodostus*, diss. Helsingfors 1976 s. 119, 246–24. Johan Raattama anförde i sitt brev till Matilda Fogman 1872 sin bristfälliga kunskap i svenskan som orsak till att han inte hade besökt Överkalixområdet redan tjugo år tidigare. Att gemenskapen mellan språkgrupperna var god kan man se av Johan Raattamas och Erikki Antti Juhonpietis brevsamlingar. Raattama sände exempelvis 1880 ”kära hälsningar till alla kristna i Lappmarken, lika väl till svenskspråkiga som finskspråkiga”. Se Raattama J., *Johan Raattama. Brev och skrivelser*, Haparanda 2000 s. 202. Se även s. 103 och 140. Se ytterligare Juhonpieti E. A., *Erikki Antti Juhonpieti. Brev och skrivelser*, Haparanda 2002 s. 222.

⁵⁰ Crape M., *Några anteckningar om änkefru Angelika Laestadius' liv*, SMT 5.1914 s. 97–99.

⁵¹ Anderzén S., *Finska språket – Torne Lappmarks Lingua Sacra. Orders makt, språk och undervisning vid 1800-talets mitt*, i Kangas O. och Kangasharju H. (red.), *Ordens makt och maktens ord*, Helsingfors 2007.

ledare efter Laestadius död viktigt att andlig undervisning kunde erbjudas även på svenska.⁵² Till svenskspråkiga trakter sändes förkunnare som behärskade svenska. Och om den lösningen inte fanns att tillgå användes tolk, vilket dock betraktades som en inte helt tillfredsställande lösning.⁵³

Skolsvenskan – ett påbud från (den lutherska) överheten

Samtidigt som de laestadianska ledarna arbetade för att sprida väckelsen vidare intensifierades försvenskningen av Tornedalen från 1876, bland annat genom utbyggnad av folkskolor. Ett led i försvenskningssprocessen var även överföringen av ansvaret för folkskolan – uteslutande med svenskspråkig undervisning – från kyrkans lokalnivå, församlingar, socknar och kommuner, till staten år 1888. Övergången till statliga skolor skedde dock successivt i Sverige och skolorna i Tornedalen stod under domkapitlets uppsikt fram till 1940.⁵⁴ Motståndet mot folkskoleväsendet, vilket har konstaterats ännu i början av 1860-talet, åtminstone i Karesuando och Pajala, ser ut att ha avtagit efter Laestadius' död och intresset för att lära sig svenska bland allmogen ökade gradvis.⁵⁵ Ingenting tyder på att det fanns någon medveten opposition mot försvenskningen bland laestadianerna. Däremot kom finskan som den sanna kristendomens språk att bygga upp den kollektiva känslan av samhörighet och laestadianismen fungerade som en kulturell motkraft i försvenskningsspolitiken inom skolväsendet under de tre första decennierna efter väckelsens början.⁵⁶

Ovan nämnda Laestadius' svärdotter, Angelika Laestadius, engagerade sig tidigt i skolundervisningen. Hon fungerade som lärare vid Haparanda folkskola och sågs ha medverkat till grundandet av och undervisningen i en slöjdskola för flickor. Dessutom grundade hon söndagsskolan i Haparanda och verkade en tid som husmor och lärare vid Lannavaara barnhem. Att Angelika Laestadius axlade rollen som "församlingsmoder" bland laestadianerna och fungerade som en brobyggare mellan kyrkan och väckelserörelsen och därtill var lärarinna torde ha haft en positiv inverkan på synen på skolan bland laestadianerna.⁵⁷ En som aktivt kom att arbeta på att införa det svenska språket och svensk kultur i Tornedalen var prästen, landstingspolitikern och folkskolinspektören P.O. Grape (1844–1901). Denne var född i Tornedalen, behärskade finska och svenska och åtnjöt ett stort förtroende bland laestadianerna. Som präst och politiker, senare även skolinspektör, insåg han

⁵² Raattama bad exempelvis i ett brev 1872 tolken Fogman att resa med honom till Överkalixområdet och förklarade: "Ni som kan [svenska] språket, torde kunna plantera den levande kristendomens frön i hjärtana och leda andra får till detta färahus med den gode herdens hjälp". Se Raattama J., *Johan Raattamaa. Brev och skrivelser*, Haparanda 2000 s. 111. I ett brev till Fogman 1876 skrev Raattama: "Ni från Torneå och vi från Lappmarken kan genom tolkar och svenskspråkiga tala till de svensktalande, om nådatid finns". Raattama J., *Johan Raattamaa. Brev och skrivelser*, Haparanda 2000 s. 154.

⁵³ I sitt brev till Fogman 1873 beklagade Raattama att tolkningen hade fungerat dåligt då han hade besökt Kalixnejden. Därför bad han svenskspråkiga personer, däribland Fogman och P.O. Grape att om möjligt besöka trakten. Se Raattama *Johan Raattamaa. Brev och skrivelser*, Haparanda 2000 s. 119–122.

⁵⁴ Se Elenius denna volym b, s. 9; Elenius L., *Nationalstat och minoritetspolitik: Samer och finskspråkiga minoriteter i ett jämförande nordiskt perspektiv*, Lund 2006.

⁵⁵ Elenius L., *Ett metasystem för utbildning i Tornedalen. Tvåspråkighet för emancipation eller förtryck? i Sjögren D. och Westberg J. (red.), Norrlandsfrågan. Erfarenheter av utbildning, bildning och fostran i nationalstatens periferi*, Umeå 2015 s. 161–163; Elenius L., *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*, diss. Umeå universitet 2001 s. 124; Tenerz H., *Folkupplysningsarbete i Norrbottens Finnbygd från äldsta tid till sekelskiftet 1900*, Stockholm 1960 s. 319.

⁵⁶ Elenius L., *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*, diss. Umeå universitet 2001 s. 90–91.

⁵⁷ Boreman P., *Laestadianismen*, Stockholm 1954 s. 240; Grape M., *Några anteckningar om änkefru Angelika Laestadius' liv*, SMT 5.1914 s. 97–99.

förmodligen tidigt att kunskaper i svenska var nödvändiga för tornedalingarna.⁵⁸ Samtidigt konstaterade han att finskan uppenbarligen inte skulle försvinna, eftersom kontakten med de finskspråkiga grannarna öster om gränsen inte skulle upphöra.⁵⁹ Med hänvisning till finskans starka ställning bland laestadianerna beskriver dock Lars Elenius P.O. Grapes del i försvenskningsarbetet som något av ett mysterium.⁶⁰

Hypotesen att det profana livet, troslivet och trosutövningen, alltmer separerades från det sekulära, skolan, kan inte rakt av besvaras då det gäller P.O. Grapes agerande. Klart är att införandet av svenskan i undervisningen sammanföll med övergången från en finskspråkig kyrklig undervisning till en mera sekulariserad undervisning på svenska då naturvetenskapliga och humanistiska ämnen infördes i skolundervisningen.⁶¹ Stefan Gelfgren, som har undersökt förändringarna inom Evangeliska Fosterlandsstiftelsen från mitten av 1800-talet in på 1900-talet, har därtill noterat att samhällsförändringarna under slutet av 1800-talet ledde till att religiös utövning separerades från det övriga samhället.⁶² Huruvida P.O. Grape betraktade skolan helt och hållet som en del av det sekulära livet, det yttre samhällslivet, skulle kräva en noggrannare teologisk analys av hans predikningar. Av allt att döma närde dock P.O. Grape uppfattningen att inläringen av svenska, och i förlängningen försvenskningen av Tornedalen, var en fosterländsk plikt.⁶³ Uppenbart är även att han ville övertyga dåvarande biskop Anders Fredrik Beckman (1812–1894) i Härnösands stift, om laestadianernas lojalitet mot överheten – det var ju kyrkan som garanterade samhällsfred och ordning – då han i ett brev 1869 beskrev laestadianismen som ”strängt luthersk” i motsats till de separatistiska rörelserna runt om i Norrbotten.⁶⁴ Drygt 10 år senare medgav P.O. Grape i ett brev till prinsessan Eugénie (1830–1889) att väckelserörelsen på en del orter visserligen hade inslag av separatism, men att detta också berodde på de icke-laestadianska prästernas ovisa ageranden.⁶⁵

P.O. Grape, en av de få präster som under 1800-talets senare hälft anslöt sig till väckelserörelsen, försökte således tona ned de separatistiska dragen och i stället understryka laestadianismens lutherska hemvist. Han kan därvidlag sägas ha fungerat som en brobyggare

⁵⁸ Enligt Elenius fanns såväl religiösa som nationalistiska och medborgerliga motiv bakom P.O. Grapes försvenskningsarbete. Se Elenius L., *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*, diss. Umeå universitet 2001 s. 134–144, 188. I Tornedalen har man skämtsamt sagt att det var P.O. Grape som tillsammans med ”landsfiskal Ström och barnmorskan Fogman regerade i Övertorneå”. Se Kaivola E., *Mathilda Fogmans ställning och betydelse i den laestadianska väckelserörelsen*, i: Palo M-L. (red.), *Matilda Fogman – andlig moder i den tidiga laestadianismen*, Haparanda 2007 s. 23.

⁵⁹ Tenerz H., *Folkupplysningsarbete i Norrbottens Finnbygd från äldsta tid till sekelskiftet 1900*, Stockholm 1960 s. 321–322. Slutsatsen om P.O. Grapes inställning till språken baserar sig på hans referat av en föredragshållare på ett lärarmöte, nertecknat i Folkskolinspektörens berättelser.

⁶⁰ Elenius L., *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*, diss. Umeå universitet 2001 s. 185.

⁶¹ Elenius L., *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*, diss. Umeå universitet 2001 s. 391.

⁶² Gelfgren S., *Ett utvalt släkte Väckelse och sekularisering - Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen 1856–1910*, diss. Umeå 2003 s. 50, 193–194.

⁶³ Enligt Hugo Tenerz blev biskop Martin Johanssons (1837–1908) uttalande att ”svenska språket är modersmål i det fädernesland, vars undersåtar vi äro” en dogm som förvirrade människor i Tornedalen. Se Tenerz H., *Folkupplysningsarbete i Norrbottens Finnbygd från äldsta tid till sekelskiftet 1900*, Stockholm 1960 s. 309–310.

⁶⁴ Elenius L., *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*, diss. Umeå universitet 2001 s. 136. Om separatismen i Norrland, se exempelvis Sandewall A., *Separatismen i övre Norrland 1820–1855*, diss. Uppsala 1952.

⁶⁵ Grape K-G., *Prosten Per Olof Grape och hans brevväxling med prinsessan Eugénie*, i: *Från bygd och vildmark*, Luleå 1951 s. 55.

mellan kyrkan och den till stora delar lekmanaledda väckelserörelsen.⁶⁶ Även andra laestadianska ledare, exempelvis föreståndaren för Lannavaara-missionen, jordbrukaren, nämndemannen, tingstolken och landstingsledamoten August Lundberg (1863–1930), förklarade att laestadianerna hörde hemma i den evangelisk-lutherska kyrkans hägn.⁶⁷ P.O. Grape och August Lundberg knöt dessutom kontakter till det svenska kungahuset genom Lannavaara-missionen vilken inleddes på 1880-talet.⁶⁸ Med beaktande av att såväl P.O. Grape som Lundberg rörde sig i maktelitens korridorer är det kanske inte så överraskande att den lutherska tväregethetsläran med lydriad inför överheten betonades. Samma förhållningssätt kan ses hos Raattama, som trots att han till vissa delar motsatte sig den rådande sakramentssynen inom den evangelisk-lutherska kyrkan, uppmanade till lydriad för rådande kyrklig ordning.⁶⁹

Sammanfattningsvis kan konstateras att finskan var det huvudsakliga språket i väckelserörelsens verksamhet efter Laestadius' tid. Då väckelserörelsen utbreddes till svenskspråkiga områden använde man sig antingen av språkkunniga predikanter eller av tolkar. Kontakterna mellan språkgrupperna var goda och inga uttalanden till någotdera språks favör har iakttagits. Vidare kan konstateras att inställningen till skolan uppenbarligen blev mera positiv bland laestadianerna. Huruvida P.O. Grape hade teologiska eller enbart praktiska motiv för sitt arbete för försvenskningen av Tornedalen är oklart. Den första hypotesen, om särskiljandet av trosutövning från övrigt samhällsliv, kan således varken bekräftas eller bestridas då det gäller P.O. Grape, men äger uppenbarligen riktighet på ett allmänt plan. Hypotes två, den lutherska tväregethetslärans roll i föreskrifterna om samhällslivet, kan däremot bedömas som sann. Lydriad för överheten, i enlighet med den lutherska tväregethetslära som omfattades av den lutherska kyrkan, var ett framträdande drag hos nämnda laestadianska ledare.

4. Språkanvändningen och skolfrågan i ett bredare samhällsperspektiv inom gammallaestadianismen 1900–1934

I detta delkapitel belyses inledningsvis de språkliga förhållandena inom den gammallaestadianska färan fram till splittringen 1934. Därefter granskas väckelseledarnas syn på utbildning, det område mot vilket de språkpolitiska åtgärderna var riktade. Samtidigt breddas perspektivet till att omfatta väckelseledarnas syn på den troende som en del av det politiska samhällslivet.

⁶⁶ Brännström O., *Den laestadianska själavårdstraditionen i Sverige under 1800-talet*, diss. Uppsala 1962 s. 227–231.

⁶⁷ Anderzén S., *De laestadianska missionsskolorna 1848–1862* i Lindmark D. (red.), *Väckelse i gränsland*, Umeå 2012, 72; Brännström O., *Lannavaara-missionen och laestadianismen*, Uppsala 1999 s. 121–122.

⁶⁸ Elenius L., *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*, diss. Umeå universitet 2001 s. 141–144; Brännström O., *Lannavaara-missionen och laestadianismen*, Uppsala 1999.

⁶⁹ Se exempelvis Raattamas brev till amerikanska laestadianer 1878 i Raattama J., *Johan Raattamaa. Brev och skrivelser*, Haparanda 2000 s. 176–178. Raattama betonade vikten av att barnen döps även om han kritiserade den kyrkliga uppfattningen om att nya födelsen sker i dopet. Raattama konstaterade: ”Vi här i Europa tar emot sakramenten av ämbetspräster, såsom lagen här fördrar”. De få gånger Raattama och andra väckelseledare uttalar sig om överheten vittnar om en patriarkalisk-konservativ syn på överheten. Se Talonen J., *Pohjois-Suomen lestadiolaisuuden poliittis-yhteiskunnallinen profiili 1905-1929*, diss. Helsingfors 1988 s. 54–57. Bland de laestadianska ledarna fanns en viss diskrepans i inställningen till kyrklig praxis och teologi gällande sakramenten, se Brännström O., *Den laestadianska själavårdstraditionen i Sverige under 1800-talet*, diss. Uppsala 1962 s., 313–320, 346–350.

Svenskspråkiga enklaver inom den finskspråkiga gammallaestadianismen

Laestadianismens enhetstid bröts i och med splittringen kring sekelskiftet 1900. Kontakterna mellan finsk- och svenskspråkiga laestadianer kom därefter att i huvudsak att upprätthållas inom den egna grupperingen, vilket för Tornedalens del i huvudsak innebar gammallaestadianismen. Mötesverksamheten fortsatte med hjälp av kringresande förkunnare. Därtill var brevkorrespondens och tidskrifter viktiga informationskanaler bland väckelsefolket. Tidskriften *Siionin Lähetyslehti*, vilken började utges månatligen i januari 1912 fick 1914 en svensk systertidskrift, *Zions Missionstidning*.⁷⁰ De svenska prenumeranterna var dock för få och tidskriften drogs in 1920, för att återkomma i början av 1925. Då meddelades att prenumeranternas antal var 280, varav 40 fanns i Sverige. Prenumeranterna i Sverige väntades dock öka.⁷¹

Under de första decennierna av 1900-talet försköts gammallaestadianismens huvudcentra från Lannavaara till Uleåborg. Större samlingar, så kallade stormöten med predikningar för mötesåhörare och därtill hörande diskussions- och beslutsmöten för väckelseledarna, ordnades allt oftare runt om i Finland, i stället för i Lannavaara. De täta kontakterna mellan gammallaestadianerna i Tornedalen och den Uleåborgscenterade gammallaestadianismen i Finland avtog under första världskriget för att igen intensifieras i samband med en ny väckelseväg i Tornedalen under vintern 1920.⁷² Finska prästers och predikanter resor i svenska Tornedalen ledde till och med till en politisk kontrovers mellan länderna under 1920-talet. Från Finland betonades dock att syftet med resorna enbart var självavårdsmässiga, inte politiska.⁷³

Rimligtvis innebar centraliseringen till Uleåborg att finskan fortsatte att dominera i den gammallaestadianska verksamheten. Svenskspråkiga gammallaestadianska enklaver fanns dock utspridda, bland annat i Nederkalix- och Luleåtrakten i Tornedalen och på finska sidan i Österbotten. Uppenbarligen stördes inte gemenskapen inom väckelserörelsen av språk- eller nationsgränser.⁷⁴ Inställningen till språkfrågan var pragmatisk och talen tolkades vid behov i mötesverksamheten. Den finskspråkige lekmannaförkunnaren Pauli Rantala (1862–1936) begärde exempelvis 1912 en tolk med från Österbotten på sin planerade resa till Sverige.⁷⁵ Det mest idealiska verkar ändå ha varit, åtminstone då det handlade om att försöka utbreda

⁷⁰ Det fanns ett missnöje bland de laestadianska ledarna i Tornedalen kring den utgivningen av *Siionin Lähetyslehti*. Se Raittila P., *Tikkatie väylän poikki. Tornionlaakson saarnaajista ja seuratoiminnasta ennen toista maailmansotaa*, Torneå 1982 s. 91. Om de tidiga laestadianska tidskrifterna, se Raittila P., *Lestadiolaisuuden matrikkeli ja bibliografia*, Helsingfors 1967 s. 320–321.

⁷¹ Wentin E., *Laestadianismen i svenska Österbotten*, Vasa 1986 s. 106.

⁷² Talonen J., *Pohjois-Suomen lestadiolaisuuden poliittis-yhteiskunnallinen profiili 1905-1929*, diss. Helsingfors 1988 s. 138–139; Raittila P., *Tikkatie väylän poikki. Tornionlaakson saarnaajista ja seuratoiminnasta ennen toista maailmansotaa*, Torneå 1982 s. 91–93.

⁷³ Mustakallio H., *Laestadianismen, den finskspråkiga minoriteten i norra Sverige och de finsk-svenska kyrkliga relationerna från 1890-talet till år 1923*, i: Lindmark D. (red.), *Gränsöverskridande kyrkohistoria. De språkliga minoriteterna på Nordkalotten*, Umeå 2016 s 48 ff; Talonen J., *Pohjois-Suomen lestadiolaisuuden poliittis-yhteiskunnallinen profiili 1905-1929*, diss. Helsingfors 1988 s. 345–349.

⁷⁴ Wentin *Laestadianismen i svenska Österbotten*, Vasa 1986 s. 95, 99–100. Från stormötet i Vasa 1920 sändes exempelvis en hälsning på svenska till stormötesdeltagarna i Kalix ”till tecken på denna gemenskap”. Denna gemenskap var andlig och överbryggade världsliga riksgränser, påpekades i brevet. Biskop Koskimies bedömde 1926 att språkfrågan var en icke-fråga bland laestadianerna. Se Mustakallio H., *Herätysliikkeen, maakunnan ja rajaseudun opisto. Ylitornion kristillisen kansanopiston perustaminen ja alkuvaiheet 1920-luvun lopulle saakka*, Övertorneå 1994 s. 68.

⁷⁵ Ventin M., *Tvåspråkigheten inom laestadianismen i svenska Österbotten 1869–1968*, Åbo 1978 s. 6; Rantala P., *Reseberättelse*, SMT 1.1914 s. 19–21. I reserapporten nämns den norska tolkens namn under en resa till Norge. Vem som skötte tolkningen på återresan, vilken inkluderade besök bland svenskspråkiga trosvänner i Luleå och Nederkalix, framgår inte.

väckelserörelsen på svenskspråkiga områden, att åhörarna fick höra budskapet på det egna modersmålet. Exempelvis framgår att de svenskspråkiga laestadianerna i Nederkalix- och Luleåtrakten önskade fördjupa samarbetet med svenskspråkiga predikanter från Österbotten i syfte att sprida laestadianismen söderut i Sverige.⁷⁶

Svenska i skolan och finska på byaböner och möten

Tvåspråkigheten ökade allmänt i Tornedalen under 1900-talets första decennier. Försvenskningen av Tornedalen sammanföll med faktorer som ökad rörlighet i samhället, yrkesdifferentiering och industrialisering. Men försvenskningen av skolan var en viktig faktor i sammanhanget.⁷⁷ Inte minst folkhögskolan, som hade grundats 1899 i Matarengi (Övertorneå), kom att arbeta för att befästa det svenska språket och den svenska kulturen i Tornedalen. Målsättningen med folkhögskolan var att ge allmänbildning, förstärka fosterländskheten och, åtminstone i begynnelsekedet, främja tvåspråkighet. Det anmärkningsvärda är att de laestadianska familjerna sände sina barn till folkhögskolan i Matarengi, trots en viss skepsis inledningsvis. Några av predikanterna kallade exempelvis i början folkhögskolans lärare nedsättande för baalsprofeter. Ännu mera anmärkningsvärt är att man fortsatte sända sina barn till Matarengi folkhögskola efter att den gammallaestadianska kristliga folkhögskolan hade grundats i finska Övertorneå 1923. Den kristliga folkhögskolan bör ju rimligtvis språkligt och teologiskt ha passat de gammallaestadianska familjerna i svenska Tornedalen ypperligt, jämfört med Matarengi folkhögskolas svenskspråkiga undervisning med betoning på allmänbildning och kultur. Från kristliga folkhögskolans sida begärdes nog ekonomiskt understöd från trossyskonen i svenska Tornedalen och man önskade att föräldrarna skulle sända sina barn till skolan, utan att i någon större utsträckning lyckas.⁷⁸

Anledningarna till att folkhögskolan i Matarengi föredrogs framför kristliga folkhögskolan i finska Övertorneå var förmodligen flera. Barnens möjligheter att inte enbart lära sig svenska, utan även praktiskt arbete inom jordbruk, mjölkproduktion och trädgårdsskötsel prioriterades uppenbarligen i de laestadianska familjerna.⁷⁹ Rimligtvis innebar ändå skolan, som fostrade till samhällsduglighet och fosterländskhet, en kulturkrock för de laestadianska barnen. I skolan fick barnen verktyg för att optimera sina jordiska livsförhållanden. Bland gammallaestadianerna betraktades, i pietistisk anda, den jordiska tillvaron som temporär medan målet, himlen, var det primära.⁸⁰ I skolan var det Sverige som var fosterlandet. I den gammallaestadianska kontexten betraktades fosterlandet primärt som en andlig realitet, det himmelska hemmet och sekundärt som något jordiskt.⁸¹ Diskrepansen mellan de gammallaestadianska kulturytringarna och folkhögskolemiljön blev knappast mindre på

⁷⁶ Raittila P., *Tikkatie väylän poikki. Tornionlaakson saarnaajista ja seuratoiminnasta ennen toista maailmansotaa*, Torneå 1982 s. 91; Ventin M., *Tvåspråkigheten inom laestadianismen i svenska Österbotten 1869–1968*, Åbo 1978 s. 29.

⁷⁷ Elenius L., *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*, diss. Umeå universitet 2001 s. 412–414.

⁷⁸ Mustakallio M., *Matarengin opisto. Kansanopistoatetta ja assimilaatiota*, (under utgivning); Mustakallio H., *Herätysliikkeen, maakunnan ja rajaseudun opisto. Ylitornion kristillisen kansanopiston perustaminen ja alkuvaiheet 1920-luvun lopulle saakka*, Övertorneå 1994 s. 75–76.

⁷⁹ Mustakallio M., *Matarengin opisto. Kansanopistoatetta ja assimilaatiota*, (under utgivning).

⁸⁰ Om den tidiga pietismens syn på människan och samhället, se Carola Nordbäck *Samvetets röst. Om mötet mellan luthersk ortodoxi och konservativ pietism i 1720-talets Sverige*, diss. Umeå 2004 s. 400–402. Om laestadianismens pietistiska rötter, se exempelvis Nykänen T., *Kahden valtakunnan kansalaiset. Vanhoillislestadialaisuuden poliittinen teologia*, diss. Rovaniemi 2013 s. 63–74.

⁸¹ Havas W., *Laestadiolaisuuden historia pääpiirteissään*, Uleåborg 1927 s. 228–229.

1930-talet då barnen fick stifta bekantskap med ringdans, folkdans och filmer som en del av undervisningen.⁸²

Väckelseledarnas inställning till folkhögskolan i Matarengi vägde förmodligen in. Att exempelvis dottern till den aktade lekmannapredikanten Johannes Huhtasaari var elev på skolan under 1900-talets första decennium bör ha påverkat i en positiv riktning.⁸³ Av någon anledning understöddes inte bildandet av den kristliga folkhögskolan i finska Övertorneå av kretsen kring Lundberg i Lannavaara, vilken innefattade såväl finländska som svenska väckelseledare. Lundberg uppmanades av den kristliga folkhögskolans förespråkare att inte fördöma folkhögskolan.⁸⁴ Väckelseledarnas tveksamhet kan delvis förstås mot bakgrunden av den historiska utvecklingen inom gammallaestadianismen. Lannavaara hade förlorat sin auktoritet på bekostnad av ett nytt gammallaestadianskt centrum i Uleåborg. I Lannavaara betraktades den verksamhetsiver som bedömdes råda i den Uleåborgscentererade grupperingen med skepsis. Förmodligen uppfattades grundandet av en egen folkhögskola som en del av denna verksamhetsiver.⁸⁵ De svenska predikanterna bedömde att folkhögskolprojektet i förlängningen kunde leda till en synkretism av kristendom och filosofi och därmed göra skada bland väckelsefolket.⁸⁶ Uppenbarligen var det önskvärt att sätta en gräns mellan (sekulär) utbildning och kristendomsutövning, vilket stärker den första hypotesen.

Ytterligare en orsak till de svenska tornedalingarnas njugga inställning till den kristliga folkhögskolan i finska Övertorneå kan förmodligen sökas i den nationalism som präglade de konkurrerande folkhögskolorna. Uppenbarligen önskade befolkningen på båda sidorna av gränsen helt enkelt vara trogna sitt eget lands överhet och den därtill knutna utbildningsanstalten.⁸⁷

I allmänhet var inställningen positiv bland väckelseledarna då det gällde barnens skolgång, ett ämne som diskuterades flera gånger på gemensamma stormöten under de första decennierna av 1900-talet. Det som man opponerade sig mot var att skolan sekulariserades alltmer och att Luthers lilla katekes miste sin centrala ställning i kristendomsundervisningen i Sverige 1919. Man hyste även farhågor om följderna av att barnen undervisades av icke-troende lärare med ett ogodaktigt undervisningsmaterial. Därför var det särskilt önskvärt att barnen uppmuntrades till att utbilda sig till lärare. Även sjukvårdsutbildning betraktades som önskvärd.⁸⁸

Även om skolan i Tornedalen var helt försvenskad omkring 1920, började en viss liberalisering i språkfrågan märkas. Det skulle exempelvis snart göras möjligt att läsa finska i fortsättningskolan. I samband med den så kallade Finnbygdsutredningen 1921 höjdes röster

⁸² Mustakallio M denna volym.

⁸³ Mustakallio M denna volym.

⁸⁴ Brännström O., *Lannavaara-missionen och laestadianismen*, Uppsala 1999 s. 180–183.

⁸⁵ Talonen J., *Pohjois-Suomen lestadiolaisuuden poliittis-yhteiskunnallinen profiili 1905-1929*, diss. Helsingfors 1988 s. 138–139, 244–245.

⁸⁶ Brännström O., *Lannavaara-missionen och laestadianismen*, Uppsala 1999 s. 181.

⁸⁷ Mustakallio M denna volym; Mustakallio H., *Herätysliikkeen, maakunnan ja rajaseudun opisto. Ylitornion kristillisen kansanopiston perustaminen ja alkuvaiheet 1920-luvun lopulle saakka*, Övertorneå 1994 s. 69–70. Folkhögskolan i Matarengi fick ekonomiskt stöd från kung Oskar II med flera. Se Mustakallio M., *Matarengin opisto. Kansanopistoaatetta ja assimilaatiota*, (under utgivning). Bland dem som ekonomiskt understödde Kristliga folkhögskolan i finska Övertorneå fanns laestadianer som hade utvandrat till Amerika. Se Mustakallio H., *Herätysliikkeen, maakunnan ja rajaseudun opisto. Ylitornion kristillisen kansanopiston perustaminen ja alkuvaiheet 1920-luvun lopulle saakka*, Övertorneå 1994 s. 76.

⁸⁸ Talonen J., *Lestadiolaisuuden poliittis-yhteiskunnallinen profiili Skandinavian maissa ja Pohjois-Amerikassa 1900–1940*, Faravid 15.1991 s. 299; Palola A-P., *Kahden kuoren suojassa: Suomen Rauhanyhdistysten Keskusyhdistyksen historia I*, Uleåborg 2010 s. 104, 256–257.

till finskans försvar. Att undervisa barnen i de lägre klasserna enbart på svenska skulle medföra att barnen miste det egna språket och den egna kulturen, befarade man. Dessutom behövde barnen få sin kristendomsundervisning på det egna språket, finskan. I Finnbygdsutredningen hävdades dock att befolkningen i Tornedalen önskade enbart svenska i skolan.⁸⁹

Det blev i alla händelser populärt bland unga att tala svenska och klyftan mellan den tvåspråkiga ungdomskulturen och den äldre enspråkigt finska kulturen vidgades.⁹⁰ Men språket blev inte enbart en generationsfråga, utan mer och mer ett verktyg som särskilde två olika livssfärer. För att uttrycka det i termer valda av Lars Elenius, blev skolan en av platserna för medborgarspråket, svenskan, medan det kyrkliga språket, finskan, var trosutövningens språk. Det var fortfarande finskan som dominerade gudstjänstlivet på gammallaestadianska byaböner och möten, de svenskspråkiga enklaverna undantagna.⁹¹ Inget tyder dock på att någon medveten språkpolitik fördes inom väckelserörelsen. Huruvida de tornedalska laestadianerna var medvetna om att användandet av finskan stod i opposition mot myndigheterna, vilket var fallet bland laestadianerna i Norge, är oklart.⁹² I alla händelser kom laestadianismen att fungera som en språkbevarande kraft.⁹³

*Kungar är våra beskyddare och drottningar våra ammor*⁹⁴ – den gammallaestadianska undersåten

Bland gammallaestadianerna strävade man, efter splittringen kring sekelskiftet 1900, att hålla den egna färan samman och om möjligt utbreda den.⁹⁵ I väckelseledarnas budskap betonades främst den egna troskampen. Den laestadianska prästen Wäinö Havas (1898–1941) påpekade i sin bok om laestadianismens historia, publicerad 1927, att fokus i den laestadianska undervisningen alltid hade legat på det andliga livet.⁹⁶ Det centrala var, i enlighet med den pietistiska traditionen, den personliga erfarenheten, omvändelsen, hjärtats tro och vikten av att hålla ut i troskampen.⁹⁷ Fokuseringen på det inre andliga livet innebar inte att råd gållande det

⁸⁹ Winsa B., *Från ett Vi till ett Dem – Torneälv som kulturgräns*, i: Korhonen O. och Winsa B. (red.), *Språkliga och kulturella gränser i Nordskandinavien*, Umeå 1997 s. 16, 21; Aro S., *Ette tohtia olla oma itte*, Luleå 2018 s. 65–66; Pekkarinen K., *Meänkieli som hemspråk i skolan* i Westergren E. och Åhl H. (red.), *Mer än ett språk. En antologi om flerspråkigheten i norra Sverige*, Lund (3 upplagan) 2016 s. 154–156.

⁹⁰ Elenius L., *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*, diss. Umeå universitet 2001 s. 394.

⁹¹ Elenius L., *Minoritetsspråken i nationalistisk växelverkan: Samiska och finska som kyrkospråk och medborgarspråk*, i: Lindmark D. (red.), *Gränsöverskridande kyrkohistoria. De språkliga minoriteterna på Nordkalotten*, Umeå 2016a s. 13 ff.; Elenius L., *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*, diss. Umeå universitet 2001, 304.

⁹² Elenius L., *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*, diss. Umeå universitet 2001 s. 287; Larsen R. I., *”Presten har det i bokhylla, mens vi har det i hjertet”*: *Hjertespråket – om minoritetsspråkens position i laestadianismen: Et norsk perspektiv*, i Lindmark D. (red.), *Gränsöverskridande kyrkohistoria. De språkliga minoriteterna på Nordkalotten*, Umeå 2016 s. 81.

⁹³ Se Hyltenstam och Salö denna volym.

⁹⁴ Uttrycket heter på meänkieli ”Kuningas oon meän holhooja, trotinki meän imettäjä” och är hämtat från Jes. 49:23. Uttrycket förekommer i Pohjanen B., *Smugglarkungens son*, Stockholm 2007, 30. Se även Juntunen V. A., *Antikristuksen henkivalta*, RSL 9.1937 s. 211–214; Konttijärvi E. E., *Kristittyjen vaaroista eletävällä pahalla ajalla oikealle ja vasemmalle*, RSL 5.1939 s. 109–113.

⁹⁵ I Tauriainen J. A., *Skildringar från missionsresor*, SMT 8.1915 s. 370–372 framgår att missionsstyrelsen sände ut predikanter till olika orter. Se exempelvis Ventin M., *Tvåspråkigheten inom laestadianismen i svenska Österbotten 1869–1968*, Åbo 1978 s. 27–30. Juhani Rautio önskade för sin del, i ett brev från Lannavaara till Uleåborg 1914, att alla medarbetare skulle sträva efter att hålla väckelserörelsen samman. Se Rautio J., *Lannavaara*, SMT 4.1914 s. 77–78.

⁹⁶ Havas W., *Laestadiolaisuuden historia pääpiirteissään*, Uleåborg 1927, 230.

⁹⁷ Se exempelvis Nykänen T., *Kahden valtakunnan kansalaiset. Vanhoillislaestadiolaisuuden poliittinen teologia*, diss. Rovaniemi 2013 s. 63–74, 86–88.

yttre samhällslivet helt saknades. Ovan nämndes att en av de centrala dogmerna gällde trohet mot överheten. Det intressanta är att barnens skolgång kopplades till trohet mot överheten då lagen om läroplikt godkändes i Finland 1920. Det betraktades helt enkelt som föräldrarnas plikt att sända barnen till skolan.⁹⁸

Men det var inte enbart skolgången som hörde till de samhälleliga plikterna. I en predikan, förmodligen hållen på juldagen 1920, redogjorde August Lundberg för de troendes samhällsansvar. För det första skulle de troende på alla sätt sträva efter fred och kärlek i samhället. Deras skyldighet var att visa lydnad för lagar och förordningar, eftersom all överhet var, enligt Paulus, tillsatt av Gud. Det var de troendes plikt att be för överheten, till och med till den grad, att om överheten begick fel, så förklarade han att det berodde på de troendes bönelättja. Gud ägde dock en suverän makt över överheten och var den som sist och slutligen styrde regenternas hjärtan. Hur ogudaktigt regenten än föreföll vara, skulle Guds rike komma att gagnas.⁹⁹

För det andra, påpekade Lundberg, var vallättja en synd. Synden bestod däri att man underlät att göra det som var gott, i detta fall att rösta enligt Guds vilja, och därmed bidra till ett gott samhälle. En kristen skulle dock inte uppträda som någon politisk agitator, utan i allt verka för sanningen. Det var trots allt inte de världsliga, utan de himmelska angelägenheterna som var de primära för den troende.¹⁰⁰ Lundbergs predikan nyanserar därmed Lars Elenius beskrivning av laestadianerna som konservativa rojalister och patrioter, som inte skulle befatta sig med världslig politik.¹⁰¹ Den politiska situationen såg naturligtvis helt olika ut i Sverige och Finland men samma tanke som framträdde i Lundbergs ovan nämnda predikan, nämligen att det var viktigt inte bara att rösta, utan att rösta så att samhällsfreden skulle bevaras, kan även iaktas hos de finländska predikanterna. Den politiska utvecklingen i Finland med början från storstrejken 1905 ledde till att flera laestadianska ledare, såväl präster som lekmän kom att engagera sig politiskt. Trohet mot den ryska överheten prövades och begreppet trohet mot överheten fick med tiden en mera partipolitisk innebörd. Att rösta borgerligt var att visa trohet mot överheten eftersom man därigenom kunde motverka att den ogudaktiga socialismen blev styrande i landet.¹⁰²

För det tredje ingick skatteplikt i medborgarnas skyldigheter – att ge åt kejsaren det som tillhör kejsaren¹⁰³. Lundberg uppmanade de troende att med alla lagliga medel delta i samhällsbygget, för egen personlig och kommande generationers nytta. Det gjorde man genom att använda förstånd och kraft och verka för det som var gott, nyttigt och välbehagligt inför Gud.¹⁰⁴ Det är oklart huruvida Lundberg betraktade även rasbiologin, vilken vann inträde i Sverige under 1900-talets första decennier, som en behjärtansvärd skyldighet att driva. Påpekas bör att eugeniken ansågs höra till de vetenskapliga sanningar som inte gick att

⁹⁸ Talonen J., *Pohjois-Suomen lestadiolaisuuden poliittis-yhteiskunnallinen profiili 1905-1929*, diss. Helsingfors 1988 s. 246.

⁹⁹ RSL 12.1947 s. 207–214. A. Lundbergs predikan hölls troligen 1920 i Karesuando eller Kiruna. Skriftligt meddelande Palander T., 8.2.2022.

¹⁰⁰ RSL 12.1947 s. 207–214. A. Lundbergs predikan. I Sverige hölls riksdagsval (andrakammarval) 1920 och 1921, vilket kan ha föranlett Lundberg att dryfta valdeltagande, se *Andrakammarvalet i Sverige 1920*, <https://sv.wikipedia.org/wiki/Andrakammarvalet_i_Sverige_1920> (läst 22.4.2022).

¹⁰¹ Elenius L., *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*, diss. Umeå universitet 2001 s. 401.

¹⁰² Talonen J., *Pohjois-Suomen lestadiolaisuuden poliittis-yhteiskunnallinen profiili 1905-1929*, diss. Helsingfors 1988 s. 61–68, 117–118.

¹⁰³ Fritt citerat från Matt 22:21.

¹⁰⁴ RSL 12.1947 s. 207–214. A. Lundbergs predikan.

ifrågasättas. I alla händelser möjliggjorde Lundberg, enligt Curt Persson, i egenskap av väckelseledare, de rasbiologiska undersökningarna. Det innebar att han på ett praktiskt plan hjälpte till så att det rasbiologiska fältarbetet kunde genomföras i de laestadianska familjerna.¹⁰⁵ För att fastställa vilken typ av övertygelse och eventuella teologiska grunder som motiverade Lundberg till denna behjälplighet behövs dock ytterligare studier av Lundbergs teologi. Klart är i alla fall att kroppsmätningarna, som var en del av det rasbiologiska fältarbetet, stötte på patrull åtminstone bland samerna. Nomadskolläraren Hilja Holm (1891–1957)¹⁰⁶, som var flerspråkig och periodvis fungerade som hushållerska hos ledaren för det rasbiologiska fältarbetet, Herman Lundborg (1868–1943)¹⁰⁷, försökte påverka Lundberg att rekommendera undersökningarna, med motiveringen att skallmätningarna utfördes enligt statliga direktiv. Den som vägrade samarbeta motsatte sig därmed kungens vilja, påpekade Holm. I Holms brev till Lundberg framgår att samerna som hade protesterat mot fältundersökningarna ansåg att kungen inte var troende och att denne inte kunde befälla samerna att synda.¹⁰⁸ Lydnad för överheten upphörde således att gälla, om överhetens uppmaning stred mot det bibliska budskapet. Lundbergs respons på Holms vädjan är inte känd. Det är inte heller känt i vilken utsträckning de övriga laestadianska väckelseledarna var behjälpliga i de rasbiologiska fältundersökningarna.

Allt nog tänktes underordnandet av överheten – Guds representant i världen – i gengäld medföra att den världsliga samhällsordningen skyddade de troende. Den kyrkliga överheten betraktades tillsammans med den världsliga överheten som de två höljen som beskyddade väckelserörelsen och möjliggjorde dess verksamhet. Generellt ingick en tilltro till överheten – kungar och drottningar som väckelserörelsens beskyddare – i den laestadianska eskatologiska synen in på 1900-talets första decennium.¹⁰⁹

Sammanfattningsvis kan konstateras att språkfrågan var av pragmatisk natur bland gammallaestadianerna under de första decennierna av 1900-talet. Finskan dominerade i mötesverksamheten, trots att Tornedalen försvenskades i rask takt. Samtidigt bredde väckelserörelsen ut sig även till svenskspråkiga trakter, såväl i norra Sverige som i Österbotten i Finland. Den bästa lösningen tycks ha varit att åhörarna kunde lyssna till förkunnseln på det egna modersmålet. Om inte det var möjligt använde man sig av tolk. Att finskan bibehöll sin ställning i det laestadianska fromhetslivet – såväl privat som kollektivt – trots att det omgivande samhället försvenskades tyder på att den första hypotesen är riktig. Trosutövningen och livet ute i samhället blev två separata livssfärer med två olika språk.

¹⁰⁵ Vähäkangas M., *Har det andliga en samhällelig betydelse? Laestadius' tidiga predikningar i sin koloniala kontext*, Svensk Teologisk Kvartalskrift 88 2012 s. 153; Persson denna volym. Det är oklart under vilken period Lundberg har varit aktiv som möjliggörare i de rasbiologiska undersökningarna. I Curt Perssons förstudie (*Då var jag som fånge – Statens övergrepp på tornedalingar och meänkielitalande under 1800- och 1900-talet*, Pajala 2018 s. 100–102) antyds att flera laestadianska lekmanpredikanter skulle ha varit behjälpliga i utförandet av de rasbiologiska undersökningarna, vilket dock skarpt har ifrågasatts av nulevande laestadianer. Se Genmäle till Sannings- och försoningskommissionen i mars och maj 2021.

¹⁰⁶ Om Hilja Holm, se Persson denna volym.

¹⁰⁷ Om Herman Lundborg, se Persson denna volym.

¹⁰⁸ Se brev från Hilja Holm till August Lundberg 2.8.1914.

¹⁰⁹ Uppfattningen om att överheten var Guds representant på jorden framträdde exempelvis då August Lundberg jämförde skolinivån vid Lannavaara 1904, där prins Oskar Bernadotte höll tal, med templets invigning och kung Salomos uppträdande i gamla testamentets tid. Se Talonen J., *Pohjois-Suomen lestadiolaisuuden poliittis-yhteiskunnallinen profiili 1905-1929*, diss. Helsingfors 1988 s. 55. Predikant Kaarle Heliste myntade uttrycket att Gud hade bevarat de troende som fågelungar innanför två skal på ett möte i Torneå och Haparanda 1909. Med uttrycket avsågs det yttre beskydd samhället och kyrkan erbjöd de gammallaestadianska troende, se Talonen J., *Pohjois-Suomen lestadiolaisuuden poliittis-yhteiskunnallinen profiili 1905-1929*, diss. Helsingfors 1988 s. 135–136. Se även Havas W., *Laestadiolaisuuden historia pääpiirteissään*, Uleåborg 1927 s. 180.

Skolan blev en av mötesplatserna för de båda livssfärerna och i den mån kristendomsundervisningen skedde på finska, i den i övrigt svenskspråkiga undervisningen, gick gränsen mellan de båda livssfärerna tvärs genom skolan. Inställningen till skolan bland väckelseledarna blev generellt positiv och utbildning betraktades mer och mer som en nödvändighet för de troendes insatser i samhället. Väckelseledarnas kärnbudskap rörde i huvudsak det inre andliga livet. I den mån samhällslivet berördes uppmanades de troende att sköta sina samhälleliga plikter, vilket i gengäld innebar att man kunde räkna med överhetens beskydd. Den lutherska tvärengementsläran framträdde allt tydligare; livet i det världsliga regementet som trogen undersåte specificerades. Därmed kan hypotes två anses vara riktig.

5. Rauhan Sana-riktningens språkanvändning och samhällssyn (1935–1970)

I detta delkapitel belyses inledningsvis de språkliga förhållandena inom Rauhan Sana-riktningen efter splittringen inom gammallaestadianismen 1934. Därefter granskas synen på utbildning och samhälle, vilken, enligt framställningen ovan, redan hade genomgått en förändring.

*I Guds rike finns inga gränser*¹¹⁰

Gnisslet som föregick splittringen inom gammallaestadianismen utvecklades till en djup spricka med djupgående konsekvenser för såväl väckelseledare som gräsrötter. Då splittringen sensommaren 1934 var ett faktum bröts kontakterna mellan de båda grupperingarna, vilka tidigare hade betraktat sig som trossyskon. De flesta predikanter i Tornedalen avskildes från den gammallaestadianska Uleåborgs-riktningen (Suomen Rauhaniyhdistysten Keskusyhdistys, SRK, Finlands Fridsföreningars Centralförbund).¹¹¹ Däriigenom blev majoriteten av gammallaestadianerna i Tornedalen, i likhet med de svenskspråkiga laestadianerna i norra svenska Österbotten, en del av den principiellt tvåspråkiga laestadianska förgrening som kom att benämnas Rauhan Sana-riktningen.¹¹² Verktyg för att bevara gemenskapen fanns inbyggda i mötesinstitutionen och i utgivningen av tidskrifterna SMT och RSL. Ovan nämndes att bägge tidskrifterna lästes i Tornedalen, vilket i och för sig är intressant ur språksynvinkel. Enligt Kenneth Hyltenstam och Christopher Stroud utgör nämligen medier en bland flera språkpåverkande faktorerna på gruppnivån. Det råder i allmänhet en viss konkurrens mellan majoritetens och minoritetens medier.¹¹³ Av allt att döma rådde ingen konkurrens mellan de bägge tidskrifterna som innehållsligt i huvudsak bestod av bibelcenterade texter. Uppenbarligen var tidskrifterna uppskattade och betraktades som viktig läsning bland de troende.¹¹⁴ Jämförande siffror om vilkendera tidskriften hade flest prenumeranter i svenska Tornedalen saknas. Tidigare forskning visar att artiklar publicerade i SMT ibland var översatta från original som ingått i RSL och, dock mindre allmänt förekommande, tvärtom.

¹¹⁰ Citat från K-E Innala K-G., *I Guds rike*, SMT 2.1963 s. 270–28: "Fast vi bor så långt ifrån varandra, brodern i Finland och jag i Sverige, känner jag ändå i hjärtat att i Guds rike finns inga gränser, utan anden är densamma i alla jordiska riken där Jesus Kristus emottagits i ett troende hjärta och bekänns inför människorna".

¹¹¹ Raittila P., *Tikkatie väylän poikki. Tornionlaakson saarnaajista ja seuratoiminnasta emen toista maailmansotaa*, Torneå 1982 s. 94.

¹¹² I Rauhan Sana-riktningen ingår även Lähetysyhdistys Rauhan Sana (LYRS), LFF-Laestadianismen i Österbotten, den så kallade Alta-laestadianismen i Nordnorge och amerikanska The Apostolic Lutheran Church of America, se exempelvis Snellman G., *Sions döttrar. De laestadianska kvinnorna som traditionsförmedlare i norra svenska Österbotten 1927–2009*, diss. Åbo 2011 s. 51.

¹¹³ Hyltenstam K. och Stroud C., *Språkbyte och språkbevarande. Om samiskan och andra minoritetsspråk*, Lund 1991 s. 103–104.

¹¹⁴ Snellman G., *Sions döttrar. De laestadianska kvinnorna som traditionsförmedlare i norra svenska Österbotten 1927–2009*, diss. Åbo 2011 s. 55. Se exempelvis Larsson M., *Ruotsin Narkauksesta*, RSL 2.1968 s. 36–37; Nätsaari H., *Herrassa kuolleita*, RSL 10.1948 s. 156; Larsson T., *Uskosta*, i RSL 8.1943 s. 175–177.

Skribenterna i bägge tidskrifterna kom från såväl Finland som Sverige samt Norge och Amerika. Fram till slutet av 1950-talet ökade antalet Tornedalssvenska artiklar i SMT så att de flesta som inte var översatta från RSL kom från Sverige.¹¹⁵ Ökningen av Tornedalsskribenternas bidrag kan förstås indikera att svenskan blivit mera allmän som *lingua sacra*, men allt för långtgående slutsatser kan inte dras. Under samma period fanns samtidigt många tornedalska skribenter som publicerade bidrag skrivna på finska i RSL.¹¹⁶

Fram till slutet av 1960-talet hade tvåspråkigheten fått ett betydande fäste i svenska Tornedalen. Många hade även bytt ut sina finska efternamn till svenska. Finska som huvudspråk användes främst av medelålders och äldre i kretsen av familj och vänner, medan mindre än en femtedel av de unga talade finska som huvudspråk. I den laestadianska väckelserörelsens mötesverksamhet dominerade finskan fortfarande.¹¹⁷ Luleå stifts biskop Bengt Jonzon (1888–1967) försvarade användning av finska i kyrkliga sammanhang i en utredning 1958 bland annat med motiveringen att klyftan mellan äldre och yngre tornedalingar annars skulle vidgas och att denna risk även förelåg bland laestadianerna. Förutom att han betonade skolans roll i vårdandet av barnens finska modersmål, påpekade Jonzon, att finskspråkiga gudstjänster behövdes för de finsktalande kvinnorna.¹¹⁸ 1966 var det så kallade tvärgiftet allmänt förekommande och nästan var tredje eller var fjärde gift kvinna i svenska Tornedalen kom från Finland.¹¹⁹ Även om Tornedalen försvenskades i allt högre grad blev Rauhan Sana-riktningens verksamhetsmiljö i Tornedalen således mer ”finskvänlig”, såväl successivt i skolvärlden som i den evangelisk-lutherska kyrkans hägn.¹²⁰

Laestadianismen bedömdes mot slutet av 1960-talet ha försvagats i Tornedalen och rörelsen beskrevs närmast som en sockenreligion med ett visst symbolvärde. Det innebar bland annat att även om laestadianska värderingar och (mötes)traditioner omhulldades, var gruppen som beskrevs som ”strängt laestadiansk” mycket liten. Enligt en undersökning var det särskilt de unga som ville frigöra sig från den traditionellt finskspråkiga (laestadianska) kulturen till förmån för den svenska kulturen.¹²¹

¹¹⁵ Ventin M., *Tvåspråkigheten inom laestadianismen i svenska Österbotten 1869–1968*, Åbo 1978 s. 51–53.

¹¹⁶ Nevalainen K., *Vanhoillislestadiolaisuuden vuoden 1934 hajaannus Rauhan Sana -lehden tulkitsemana 1935–1950*, Joensuu 2005 s. 132.

¹¹⁷ Alalehto T., *Den tornedalska identiteten i Sverige – finns den?*, i: Barsk H., Salo T. och Satokangas K. (red.), *Tornionlaakson vuosikirja 2015–2017: Tornedalens årsbok 2015–2017*, Haparanda 2017 s. 24, 28; Winsa B., *Från ett Vi till ett Dem – Torneälv som kulturgräns*, i: Korhonen O. och Winsa B. (red.), *Språkliga och kulturella gränser i Nordskandinavien*, Umeå 1997 s. 17–18.

¹¹⁸ Elenius L., *Minoritetsspråken i nationalistisk växelverkan: Samiska och finska som kyrkospråk och medborgarspråk*, i: Lindmark D. (red.), *Gränsöverskridande kyrkohistoria. De språkliga minoriteterna på Nordkalotten*, Umeå 2016a s. 40–41.

¹¹⁹ Orsakerna till blandäktenskapen var mansöverskottet och den i jämförelse med Finland högre levnadsstandarden i Sverige. Se Lehtisalo A., *Om interaktionen mellan finska och svenska tornedalingar*, i: Haavio-Mannila E. och Suolinna K. (red.), *Studier kring gränsen i Tornedalen*, Stockholm 1971 s. 66–71; Haavio-Mannila E. och Suolinna K., *Jordbrukarbefolkningens anpassningsproblem och flyttningsvilja i Tornedalen*, i: Haavio-Mannila E. och Suolinna K. (red.), *Studier kring gränsen i Tornedalen*, Stockholm 1971 s. 64.

¹²⁰ Enligt Lars Elenius liberaliserades kyrkans identitetspolitik under biskop Bengt Jonzons tid och minoriteternas kulturer och identiteter bejakades i allt högre grad. Se Elenius L., *Stiftsledningen och minoritetspolitiken* i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna - en vetenskaplig antologi, Band I* [Vitbok för relationen mellan Svenska kyrkan och samerna], Skellefteå: Artos & Norma bokförlag, 2016b, s. 505–509.

¹²¹ Suolinna K., *Den laestadianska väckelserörelsen i Tornedalen*, i: Haavio-Mannila E. och Suolinna K. (red.), *Studier kring gränsen i Tornedalen*, Stockholm 1971 s. 107–108.

Samtidigt som laestadianismen i Tornedalen upplevde en tillbakagång ökade antalet laestadianer, på grund av de barnrika familjerna, i Österbotten.¹²² Kontakterna mellan de till stor del enspråkigt svenska laestadianerna i Österbotten och laestadianerna i Tornedalen, som stadigt hade ökat efter splittringen 1934 fortsatte att intensifieras. Predikantutbytet ökade och resor till stormöten blev mera allmänna. Stormötesresorna gick i båda riktningarna och särskilt från Österbotten ordnades bussresor till stormöten i norra Sverige och Norge.¹²³ De nära kontakterna mellan laestadianerna i Tornedalen och Österbotten indikerar en nära teologisk samsyn mellan de båda grupperna. Att svenskan fungerade som det heliga språket hos laestadianerna i Österbotten störde uppenbarligen inte de tornedalska laestadianerna. Enligt Kirsti Suolinna är det inte heller språket i lingvistisk mening som gör det heligt, utan sättet som språket används på. Därför, menar Suolinna, att även om finskan i Tornedalen utvecklades till ett *Lingua Sacra*, innebär detta inte att inte svenskan kunde fungera som ett heligt språk bland de österbottniska laestadianerna.¹²⁴

I stormötesannonser och rapportering från stormöten såväl i RSL som i SMT framgick ofta, men inte alltid, att mötena var tvåspråkiga. Den finska som pratades i Tornedalen, vilken senare kom att benämnas meänkieli, särskildes inte utan behandlades som finska rätt och slätt.¹²⁵ I Österbotten hade man värnat om tvåspråkigheten och det fanns en lång tradition att tolka på stormöten, men även på mindre möten om båda språkgrupperna fanns representerade i åhörarskaran, eller om predikantens modersmål så krävde.¹²⁶ Den likartade språkanvändningen i den laestadianska mötesinstitutionen i Tornedalen och Österbotten stärkte förmodligen känslan av gemenskap, även om själva fundamentet för gemenskapen vilade på den gemensamma andliga övertygelsen. Den gemenskapen stördes varken av språk eller nationella gränser.¹²⁷ Finländska lekmanapredikanten, finskspråkige V. Kaikkonen skrev i en reserapport 1941 om ett möte som hade hållits i byn Kompelusvaara följande:

På mötet fanns också helt enspråkiga svenskar. ("Kävi myös seuroissa aivan ummikoroalalaisiakin"). De tror på samma sätt som vi. Det fick jag höra genom tolken. Och de välsignade och bad om välsignelse på sitt eget

¹²² Snellman G., *Sions döttrar. De laestadianska kvinnorna som traditionsförmedlare i norra svenska Österbotten 1927–2009*, diss. Åbo 2011 s. 61. Antalet barn i den laestadianska söndagsskolan ökade exempelvis i Jakobstad. Se Snellman G., *Söndagsskola eller barn gudstjänst? Söndagsskolan i Skutnäs bönehus åren 1922–2012* i: Groop K. och Sarelin B. (red.) *Historiska perspektiv på kyrka och väckelse. Festskrift till Ingvar Dahlbacka på 60-årsdagen*, Helsingfors 2013 s. 341.

¹²³ Wentin E., *Laestadianismen i svenska Österbotten*, Vasa 1986 s. 95 s. 101–102.

¹²⁴ Suolinna K., *Svenska Tornedalen – en geografiskt avgränsad, språklig och religiös minoritet*, i: Jungar S. (red.), *Självstyrelseregioner och minoriteter i Europa*, Ålands högskola. 1989:1 s. 56–59.

¹²⁵ Se exempelvis signaturen "Tulkki" (tolken) *Seuramatkoilta*, RSL 6.1937 s. 154; Konttijärvi E.E. *Seurasanomia*, RSL 8.1939 s. 185–186; Signaturen "V.A.J" *Jumalanlasten juhla kokouksia*, RSL 6–7.1947 s. 96; *Livlig böneverksamhet i Tornedalen*, SMT 9.1954 s. 142–143.

¹²⁶ Wentin E., *Laestadianismen i svenska Österbotten*, Vasa 1986 s. 111.

¹²⁷ Snellman G., *Sions döttrar. De laestadianska kvinnorna som traditionsförmedlare i norra svenska Österbotten 1927–2009*, diss. Åbo 2011 s. 238–239. Se exempelvis Nätsaari H., *Torniosta*, RSL 11.1942 s. 255; Signaturen "Maallikko" (lekman) *Hajalla oleville jumalanlapsille*, RSL 11.1944 s. 247–249; Larsson M. *Kirje Ruotsin Vuomavaarasta*, RSL 1.1945 s. 40–41. Av allt att döma var frågan om språkanvändning inom Rauhan Sana-riktningen av praktisk natur. SMT:s redaktör V.H. Kivioja antydde dock att språket hade en del i händelserna kring splittringen 1934, i en artikel i SMT 1936, se Wentin E., *Laestadianismen i svenska Österbotten*, Vasa 1986 s. 110. Att splittringen skulle ha haft språkpolitiska orsaker är inte klarlagt. Snarare strävade Kivioja efter att hålla de svenskspråkiga i Österbotten på utsidan av tvisterna som rasade bland de finskspråkiga laestadianerna, och som slutligen ledde till splittring 1934. Se exempelvis Nevalainen K., *Vanhoillislestadiolaisuuden vuoden 1934 hajaannus Rauhan Sana -lehden tulkitsemana 1935–1950*, Joensuu 2005 s. 23. Språkfrågans samband med splittringen antyds även av Uuras Saarnivaara efter en resa i Österbotten 1949. Saarnivaara konstaterar dock att han i Österbotten inte hade funnit några spänningar mellan språkgrupperna. Se Ventin M., *Tvåspråkigheten inom laestadianismen i svenska Österbotten 1869–1968*, Åbo 1978 s. 47–48.

språk precis på samma sätt som jag på mitt eget språk finska. Men nog känner man till språken i himlen. Där blir de förklarade. Gud kan nog förklara och förstå språken. Inte vill Gud skilja någon åt, det må vara vem som helst, när man bara tror synderna förlättna i kraft av Jesu namn och blod.¹²⁸

Av ordalydelsen att döma utgjorde de svenskspråkiga ett undantag i den i övrigt finskspråkiga mötesmiljön, men språket betraktades inte som något hinder för gemenskapen inom gruppen. Som helhet kan konstateras att språkfrågan, enligt källmaterialet, inte var någon teologisk fråga i egentlig bemärkelse. I tidskrifterna RSL och SMT tas inte ställning till förmån för vare sig finskan eller svenskan. Utmaningar med två språk löses genom tolkning. Enligt Erling Wande är det just tolkningstraditionen, de nära kontakterna mellan laestadianer i Tornedalen och Österbotten och försvenskningen av Tornedalen som har bidragit till att även svenskan i hög grad blivit laestadianismens språk under senare delen av 1900-talet.¹²⁹

Utbildning och yrkesval

Den historiskt sett tudelade inställningen till utbildning inom laestadianismen går som en röd tråd vidare inom Rauhan Sana-riktningen under 1900-talet. Å ena sidan framhöll utbildningsskeptikerna att gudsfruktan inte hade ökat i samhället, trots att utbildningsnivån hade stigit. Med högre utbildningsnivå tänktes också risken för gudsförakt och högmod öka. Å andra sidan, konstaterade den mera progressiva linjen, var den kunskap som krävdes i samhällslivet en gåva av Gud och skulle därmed inte föraktas. Dessa teologiskt rakt motsatta uppfattningarna levde sida vid sida.¹³⁰ Det som i allmänhet oroade var att kristendomsundervisningen var hotad i skolorna. Tornedalslärarynnan Hulda Segerlund (1883–1956) beklagade för sin del att Luthers katekes hade tagits bort från läroplanen och att det fanns krafter som ytterligare ville begränsa kristendomsundervisningen i den svenska skolan.¹³¹ Liknande bekymmer uttrycktes även över finländska förhållanden.¹³² Prästen, senare biskopen i Luleå stift, Olaus Brännström (1919–2008), fastslog i en betraktelse i SMT 1954 att frågan om nödvändigheten av utbildning för de troende var felställd. Tilliten till Jesus skulle präglas av den enkla tron, men kunskap och förstånd krävs i såväl kristendoms- som världsliga angelägenheter.¹³³

Utbildning var inget framträdande tema i SMT och RSL, men den utbildningsskeptiska linjen dominerade något hos laestadianerna i Österbotten. Där fanns en skepticisism mot teoretisk utbildning i allmänhet och teologisk utbildning i synnerhet.¹³⁴ I detta hänseende fanns det uppenbarligen skillnader i synsätt, vilka också fick praktiska konsekvenser, inom Rauhan Sana-riktningen. Tornedalsriktningens laestadianer hade i likhet med den finska Rauhan Sana-gruppen LYRS ett närmare samröre med den evangelisk-lutherska kyrkan. Inom såväl

¹²⁸ V. Kaikkonen *Seuramuistelmia*, RSL 6.1941 s. 127 (författarens översättning). ”Ummikko” blev termen som användes för dem som var enspråkigt svenska. Termen hävdas ha uppfattats som en fin titel av Bengt Pohjanen, se Winsa B., *Från ett Vi till ett Dem – Torneälv som kulturgräns*, i: Korhonen O. och Winsa B. (red.), *Språkliga och kulturella gränser i Nordskandinavien*, Umeå 1997 s. 33.

¹²⁹ Wande E., *Anteckningar om meänkielis historia* i: Westergren E och Åhl H (red.), *Mer än ett språk. En antologi om flerspråkigheten i norra Sverige*, Lund 2016 s. 135.

¹³⁰ Snellman G., *Sions döttrar. De laestadianska kvinnorna som traditionsförmedlare i norra svenska Österbotten 1927–2009*, diss. Åbo 2011 s. 86–88.

¹³¹ Segerlund H., *Jeesuksen omat*, RSL 11–12.1949 s. 193–194. Nekrolog över Hulda Segerlund, SMT 9.1956 s. 141–142.

¹³² V.A. Juntunen *Miten Suomen kansan kristityt jäsenet päättävät isänmaansa kohtalosta?*, RSL 3.1945 s. 63–66.

¹³³ Brännström O., *Den heliga enfalden*, SMT 10.1954 s. 147–148

¹³⁴ Dahlbacka J. & Snellman G., *Education Hesitancy in the Ostrobothnian Bible Belt?*, i: Gjelfgren S och Lindmark D (red.), *Conservative Religion and Mainstream Culture. Opposition, Negotiation, and Adaption*, Umeå 2021 s. 147–149.

Tornedalsriktingen som inom LYRS utbildades flera präster än bland de svenskspråkiga laestadianerna i Österbotten.¹³⁵

Av allt att döma var inställningen till yrkesutbildning mera positiv, såväl bland de österbottniska laestadianerna som laestadianerna inom Tornedalsriktingen.¹³⁶ Den stora skillnaden var att österbottningarnas utbildning försiggick på svenska, det språk som fungerade som såväl modersmål som trosutövningens språk. På det sättet integrerades både medborgar- och kyrkspråket hos laestadianerna i Österbotten. Påpekas bör att den svenska som användes i skolvärlden i allmänhet skilde sig från predikospråket i den laestadianska mötesverksamheten.¹³⁷ Men faktum kvarstår: i Österbotten kom eleverna hem med ny kunskap, medan de tornedalska barnen förde in både ny kunskap och ett nytt språk i sina hem.¹³⁸

Till den delen var situationen likadan i de bägge områdena, att inläringen av det andra språket, i Österbotten finska och i Tornedalen svenska, betraktades som nödvändiga inför framtiden. Men det fanns inget stigma kopplade till någotdera av språken i Österbotten. I Tornedalen, däremot, hade modersmålet, finskan, redan från 1930-talet associerats med stigma och det ansågs ”finare” att prata svenska. Ju högre utbildning man genomgick desto negativare blev attityderna till finskan. I Tornedalen vidgades därtill den socioekonomiska klyftan mellan språkgrupperna. Enligt undersökningar utförda i slutet av 1960-talet var den ekonomiska situationen bättre för svensktalande och risken för arbetslöshet var högre för enspråkigt finska eller tvåspråkiga.¹³⁹

En annan företeelse som förenar Rauhan Sana-riktingens laestadianer i Tornedalen och Österbotten är att bägge grupperna utgör minoriteter i sina respektive länder. De

¹³⁵ Kirsti Suolinna och Kaisa Sinikara som gjorde en sociologisk undersökning om en laestadiansk by i norra Finland i slutet av 1970- och början av 1980-talet har konstaterat att Rauhan Sana-riktingen i svenska Tornedalen var betydligt mera konservativ än på finska sidan. De konstaterade att laestadianismen hade olika ansikten i olika miljöer. Enskilda predikanter teologiska betoningar verkade inte störa ähörarna, som hade vant sig att lyssna selektivt. Delar av budskapet värdesattes medan andra delar ratades. Se Suolinna K. & Sinikara K., *Juhonkylä. Tutkimus pohjoissuomalaisesta lestadiolaikylästä*, Helsingfors 1986 s. 132, 155–156. Se även Wentin E., *Laestadianismen i svenska Österbotten*, Vasa 1986 s. 112–113. I RSL informerades exempelvis om ett kristet studenthem som öppnades i Uleåborg och även om utbildningsmöjligheter till kyrkliga arbeten i Finland. Se RSL 5.1968 s. 92–93; 9.1968 s. 159; RSL 5.1970 s. 93–94. Under 1900-talet prästvigdes tre präster med hemvist i Rauhan Sana-gruppen i svenskspråkiga Österbotten. I Tornedalen var andelen präster med beröringspunkter till laestadianismen 1926–1970 ett trettiotal. Se Lista över tornedalska präster, hämtad från *Från bygd och vildmark*, åren 1926–1970, sammanställd av Stefan Aro, hos författaren.

¹³⁶ Dahlbacka J. & Snellman G., *Education Hesitancy in the Ostrobothnian Bible Belt?*, i: Gjelfgren S och Lindmark D (red.), *Conservative Religion and Mainstream Culture. Opposition, Negotiation, and Adaption*, Umeå 2021 s. 148; Jaakkola M., *Språk och sociala möjligheter i svenska Tornedalen*, i: Haavio-Mannila E. och Suolinna K. (red.), *Studier kring gränsen i Tornedalen*, Stockholm 1971 s. 115, 123, 125. Enligt Tage Alalehto hade inte utbildning något egenvärde bland de tornedalska föräldrarna under första hälften av 1900-talet. Det var inte inhämtandet av kunskap som var viktigt för de kuvade föräldrarna, utan disciplinen – att barnen uppförde sig väl i skolan och gjorde sina läxor. Se Alalehto T., *Tornedalsk identitet*, Luleå 2021 s. 67.

¹³⁷ Om det laestadianska predikospråket, se exempelvis Snellman G., *Maria Ventus i Guds tjänst i Zions Missionstidning åren 1937–1961*, i: Lindmark D. och Samuelson J. (red.), *Kvinnor och andlighet i norr*, Umeå 2018 s. 170–175.

¹³⁸ Se exempelvis Winsa B., *Meänkieli ja Torniolaaksoalaisitten kakskielisyys: täällä blandathan sprookit*, Virittäjä 1.1993 s. 15–17.

¹³⁹ Wande E., *Anteckningar om meänkielis historia* (3 uppl.) i: Westergren E och Åhl H (red.), *Mer än ett språk. En antologi om flerspråkigheten i norra Sverige*. Lund 2016 s. 149–150; Winsa B., *Från ett Vi till ett Dem – Torneålv som kulturgräns*, i: Korhonen O. och Winsa B. (red.), *Språkliga och kulturella gränser i Nordskandinaviens*, Umeå 1997 s. 31–35; Winsa B., *Meänkieli ja Torniolaaksoalaisitten kakskielisyys: täällä blandathan sprookit*, Virittäjä 1.1993 s. 19.

svenskspråkiga österbottningarna hör till den finlandssvenska minoriteten i Finland och laestadianerna utgör en minoritet av de finlandssvenska österbottningarna. Österbotten betraktas ibland som en perifer del inom finlandssvenskheten och har av flera forskare benämnts som bibelbältet, med såväl negativa som positiva konnotationer. Utbildningsgraden har fortfarande in på 2000-talet varit lägre i Österbotten än i övriga Svenskfinland, samtidigt som företagarandan har varit hög i Österbotten.¹⁴⁰

Det dubbla medborgarskapet

Av det ovan nämnda framgår att såväl en negativ som en positiv inställning till utbildning levde sida vid sida inom Rauhan Sana-riktningen. En liknande flestämighet kan ses i inställningen till, och delaktigheten i, samhällslivet. Företrädarna för det pessimistiska synsättet betraktade passivt samhällsutvecklingen från åskådarpåls och beklagade det moraliska förfallet. Isolering från det ogudaktiga samhället föreföll som den enda rätta vägen. Samhällsaktörerna betonade däremot de troendes möjligheter att aktivt påverka samhället. Det var inte isolering, utan reformering som var svaret på samhällets nedgång.¹⁴¹

Tornedalingarna har ibland ansetts tillhöra den förstnämnda, pessimistiska kategorin. Överhetens försvenskningspolitik i Tornedalen bedöms ha lämnat efter sig ett kuvat och passivt folk, till stor del på grund av den laestadianska väckelserörelsens (järn)grepp över området. ”Det lönar sig inte” (exempelvis att försöka påverka samhällsutvecklingen) blev för en tid ett valspråk i Tornedalen, som länge förblev ett perifert område med sämre ekonomiska förhållanden i jämförelse med övriga Sverige.¹⁴² Källmaterialet ger dock inget belägg för att pessimistiska synsättet skulle ha varit begränsat till laestadianer inom ett visst geografiskt område.

I allmänhet utgick undervisningen om det yttre samhällslivet från tanken om det dubbla medborgarskapet; den troende var på samma gång samhällsmedborgare och en del av en

¹⁴⁰ Häger A., *Konstruktionen av Österbotten som bibelbälte*, i: Klinkmann S-E., Henriksson B. och Häger A. (red.), *Föreställda Finlandssvenskheter. Intersektionella perspektiv på det svenska i Finland*, Helsingfors 2017 s.139 ff.; Dahlbacka J., *The Ostrobothnian Bible Belt. a landmark on the mental landscape* i: Dahlbacka J. och Groop K. (red.), *Väckelser som minnes- och meningsskapande narrativ*, Åbo 2017 s. 370 ff.; Dahlbacka J. och Snellman G., *Education Hesitancy in the Ostrobothnian Bible Belt?*, i: Gjelfgren S. och Lindmark D. (red.), *Conservative Religion and Mainstream Culture. Opposition, Negotiation, and Adaption*, Umeå 2021 s. 139–143; Snellman G., *LFF-lestadiolaisryityksen hyväntekeväisyys Pietarsaaren seudulla*, i: Linjakumpu A., Nykänen T., Harjuma T. och Wallenius-Korkalo S. (red.), *Politiikka, talous ja työ. Lestadiolaisuus maailmassa*, Rovaniemi 2019 s. 161 ff.

¹⁴¹ Omoraliskt leverne uppfattades förmedlas exempelvis genom TV, teater, världslig musik och dans. Man ville slå vakt om bevarandet av kärnfamiljen. Se Snellman G., *Sions döttrar. De laestadianska kvinnorna som traditionsförmedlare i norra svenska Österbotten 1927–2009*, diss. Åbo 2011 s 80–84, 123–126.

¹⁴² Enligt Tage Alalehtos tolkning härrör sig ”det lönar sig inte”-syndromet från de laestadianska predikanternas inflytande i Tornedalen. Se Alalehto T., *Tornedalsk identitet*, Luleå 2021 s. 36–37, 108–109. Birger Winsa framför å sin sida att den pessimistiska inställningen hör ihop med följderna av språkpolitiken i Tornedalen. Stigmatiseringen av finskan ledde till en svag kollektiv identitet, vilket i sin tur ledde till handlingsförlamning. Under 1950-talet rationaliserades jord- och skogsbruket alltmer, vilket innebar att arbetslösheten steg. Se Winsa B., *Från ett Vi till ett Dem – Torneälvsom kulturgrens*, i: Korhonen O. och Winsa B. (red.), *Språkliga och kulturella gränser i Nordskandinavien*, Umeå 1997 s. 31–35; Winsa B., *Från tornedalsfinska till mänskieli*, i: Horn F. (red.), *Svenska språkets ställning i Finland och finska språkets ställning i Sverige*, Rovaniemi 1996 s. 139–140. De statligt till Tornedalen riktade subventionerna var ytterligare passiverande, enligt Winsa. Se skriftligt meddelande Winsa B., 30.4.2022 hos författaren. Samtidigt var jordbrukarna i svenska Tornedalen mera tillfredsställda med sina liv än tornedalingarna på den finska sidan, enligt mätningar i slutet på 1960-talet. Se Suolinna K. och Haavio-Mannila E., *Jordbrukarbefolkningens anpassningsproblem och flyttningsvilja i Tornedalen*, i: Haavio-Mannila E. och Suolinna K. (red.), *Studier kring gränsen i Tornedalen*, Stockholm 1971 s. 166–167.

transcendent verklighet, ”de heligas gemenskap”.¹⁴³ Samtidigt har läran om det dubbla medborgarskapet och särskilt devisen ”att leva i, men inte av, världen” i sig varit spänningsskapande inom såväl laestadianismen som på ett allmänlutherskt plan. Delar av moderniseringsprocessen, exempelvis ökad sekularisering och moralens relativisering, har setts som uttryck för världens ondska eller ”världslighet” och därmed uppfattats som hot mot den enskildes gudsrelation och relationen inom och till troendegemenskapen.¹⁴⁴

Därmed var den tidiglaestadianska tanken om att underordna sig och be för överheten i kraft enbart så länge denna inte uppmanade till ogudaktighet och synd, exempelvis genom påbud som stod i strid med de tio budorden.¹⁴⁵ Att underordna sig överheten handlade i källmaterialet inte om någon passiv subordination, utan om att aktivt be för de styrande. Förbönen betraktades som viktig för ett stabilt och gott samhälle.¹⁴⁶ Underordningen begränsades inte enbart till att gälla kungen eller regeringen, utan inbegrep även andra auktoriteter. Föräldrar, vilka innehade en viktig position då det gällde barnen och de ungas fostran, utgjorde, tillsammans med äldre trossyskon, en typ av överhet som skulle respekteras. Ofta riktades dock udden mot föräldrarna och de äldre själva. Dessa skulle i första hand vara goda föredömen för de unga.¹⁴⁷ Redaktören för RSL, prosten Väinö A. Juntunen (1895–1960) publicerade 1945 en katekesundervisning med rubriken *Kodin kuvastin eli huoneen taulu* (Hemmets spegel eller hustavlan). Enligt Juntunen borde föräldrarnas fostran innehålla rådgivning, undervisning, varning och ibland bestraffning. Barnen skulle å sin sida lyda sina föräldrar. Som resultat tänktes hemmet präglas av en god atmosfär, gudsfrukten, fosterlandskärlek och tjänstvillighet.¹⁴⁸ Det dubbla medborgarskapet innebar ett utfärdligt mål för fostran. Målet var nämligen att fostra barnen till goda samhällsmedborgare och samtidigt till delaktighet av en saliggörande tro.¹⁴⁹

Den troendes dubbla medborgarskap uppförde till samhällsansvar. En artikel skriven av den finländske prosten och riksdagsmannen Antero Juntumaa (1921–2002) publicerades 1960 i såväl RSL som SMT, i den senare nämnda tidskriften under rubriken *Religion och politik*. Efter att ha konstaterat att den troende är medborgare i två riken, det jordiska och det himmelska, övergick Juntumaa att beskriva den troendes samhällsansvar. Det gällde att arbeta inte enbart för trossyskonens bästa, utan för hela folkets och fosterlandets bästa. De troende behövdes på alla samhällsnivåer, inom kultur- och socialsektorn, och i den politiska

¹⁴³ Juntumaa A., *Religion och politik*, SMT 2.1960 s. 30–32 och *Uskonto ja politiikka*, RSL 3.1960 s. 34–36. Om de heligas gemenskap se exempelvis Kyhälä T., *Pyhien yhteys* (De heligas gemenskap), RSL 3.1948 s. 38–41.

¹⁴⁴ Se exempelvis Linjakumpu A. och Wallenius-Korkalo S. *Lestadiolaisuus ”maailmassa”*, i: Linjakumpu A., Nykänen T., Harjumaa T. och Wallenius-Korkalo S. (red.), *Politiikka, talous ja työ. Lestadiolaisuus maailmassa*, Rovaniemi 2019 s. 8–11. Se även Nykänen T., *Kahden valtakunnan kansalaiset. Vanhoillislestadiolaisuuden poliittinen teologia*, diss. Rovaniemi 2013 s. 127.

¹⁴⁵ Se exempelvis Saarnivaara U., *Kristillisyytemme ongelmia*, RSL 7–8.1949 s. 115–122. ”Man måste lyda Gud mer än människor”, skrev Konttjärvi E.E. under rubriken *Kolme tottelematonta miestä*, RSL 1.1936 s. 19–21.

¹⁴⁶ Förbön för överheten var ett tema i ovan nämnda predikan av Lundberg, vilken publicerades i RSL 12.1947. Förbön för överheten var viktig också med tanke på rätten att utöva sin tro, se exempelvis Segerlund H., *Jumalan rakkaudesta*, RSL 8.1943 s. 179. Signaturen Vilho K:nen (*Rukouksen voima*, RSL 3.1969 s. 47–48) uppmanade till förbön för de styrande och hänvisade till Jer 29:7: ”Och sök den stads bästa dit jag har fört er i fångenskap och be för den till Herren. När det går väl för den, går det också väl för er”. Se även Marttiini J., *Joosefin opetus*, RSL 6.1969 s. 108–109. Att underordna sig överheten innebar att utföra sin värplikhet och särskilt under krigsåren i Finland, att delta i kriget. Se exempelvis Kreivi B., *Kirje ylimääräisistä harjoituksista*, RSL 11.1939 s. 263; Säylynkangas J., *Jumalanlasten tervehdyksiä, Ylivieskan kantokylästä*, RSL 12.1939 s. 281–283.

¹⁴⁷ Exempelvis Ylipää V., *Kristityn kodin tehtävä*, RSL 4.1944 s. 84–87; Pekkala A., *Juoksengista*, RSL 10.1949 s. 179–180; Signaturen ”VHK” *Mitä tulee pojistamme?*, RSL 8.1942 s. 168–171.

¹⁴⁸ V. A. Juntunen *Kodin kuvastin eli huoneen taulu*, RSL 3.1945 s. 54–57. Se även Jämsä J.O., *Kehoituksen ja opetuksen sanat nuorille*, RSL 3.1937 s. 66–67; Granroth E., *Nuorille ystäville*, RSL 5.1937 s. 123–125.

¹⁴⁹ Segerlund H., *Pankaa murheenne Herran päälle*, RSL 11–12.1948 s. 184–185.

verksamheten.¹⁵⁰ Liknande tankar presenterade folkskolinspektör William Snell (1896–1980) i en artikel publicerad i SMT 1955. Rubriken löd: *Vad leder mig och vad eftersträvar jag i mitt arbete för församling, samhälle och bygd?* I anförandet uttrycktes det dubbla medborgarskapet som känslan av främlingskap (i detta liv) och längtan (till det kommande livet). Trots känslan av främlingskap var det viktigt att vara trogen sin kallelse. Med hänvisning till Luther, påpekade Snell att allt hederligt arbete är en gudstjänst, eftersom Gud äras och medmänskan gagnas. Därför gällde kallelsen att tjäna i samhället alla människor, inte bara några få utvalda yrkesgrupper. Den bästa drivkraften i kallelsen var, enligt Snell, kärleken till Gud och medmänniskor. Det var ytterst den kristna tron som skänkte livet mål och mening och som fostrade samhällsmedborgaren till ansvar för såväl sig själv som medmänniskan.¹⁵¹ Den tornedalska kyrkoherden, prosten och politikern Oskar Haapaniemi (1905–1972) var inne på samma linje då han, i en betraktelse publicerad 1953 i SMT, påpekade att varje arbetsuppgift var en gudstjänst då man hade valt att ställa sig i det godas tjänst. Det var ingen skillnad mellan fabriksarbete och uppdraget att predika Guds ord.¹⁵² I en betraktelse publicerad följande år skrev Haapaniemi att det var få förunnat att utföra de riktigt stora samhällsinsatserna. Men alla hade möjlighet att visa mellanmänsklig vänlighet – ett leende, ett vänligt ord, eller en vänlig hand till hjälp.¹⁵³

Den lutherska kallelseläran framträder således allt tydligare i källmaterialet. Tankar om tjänande i samhället var dock inte exklusiva enbart för Rauhan Sana-riktningen. De uttryckte de facto den lutherska och samtidigt den traditionella synen på kallelse inom den evangelisk-lutherska kyrkan.¹⁵⁴ Luther betraktade arbetet som ett sätt att förverkliga sin kallelse inom ramen för Guds skapelseverk. Därmed skulle arbetet utföras samvetsgrant genom att använda de gåvor – intelligens och kraft – som Gud hade skänkt. Allt arbete var likvärdigt och innebar att ta ansvar för och visa kärlek till medmänniskorna.¹⁵⁵ Den lutherska kallelseläran har inte enbart präglad den kyrkliga miljön, utan även de nordiska samhällena i stort. Religionssociologen Anders Bäckström har bedömt att den lutherska tvåregementsläran och den lutherska kallelseläran har dels legitimerat statens roll som representant för Guds verk, dels fungerat som subtila underliggande värderingar i den svenska kulturen. Det lutherska arvet har lett till en stark tillitskultur i de nordiska länderna.¹⁵⁶

¹⁵⁰ Juntumaa A., *Religion och politik*, SMT 2.1960 s. 30–32.

¹⁵¹ Snell W., *Vad leder mig och vad eftersträvar jag i mitt arbete för församling, samhälle och bygd?*, SMT 10.1955 s. 151–157. Artikeln presenterades som ett utdrag av Snells inledningsanförande under ”biskopsveckan” i Pajala. William Snell var en av dem aktivt som arbetade för att revitalisera finskan i Tornedalen. Se Elenius L., *Ett metasystem för utbildning i Tornedalen. Tvåspråkighet för emancipation eller förtryck?* i Sjögren D. och Westberg J. (red.), *Norrlandsfrågan. Erfarenheter av utbildning, bildning och fostran i nationalstatens periferi*, Umeå 2015 s. 165–168.

¹⁵² Haapaniemi O. *Ett rike, som icke är av denna världen*, SMT 1.1953 s. 5–7.

¹⁵³ Haapaniemi O. *Alla må vara ett*, SMT 9.1954 s. 131–133.

¹⁵⁴ Maarit Hytönen, som har undersökt kallelse-begreppets förändring inom Finlands evangelisk-lutherska kyrka, påpekar att kallelsetanken var som mest framträdande under efterkrigsåren. Den har senare nedtonats och begreppet kallelse har mot slutet av 1900-talet betraktats som förlegat. Se Hytönen M., *Kutsumus ja elämäntehtävä*, i: Hytönen M., Ketola K., Salminen V-M. och Salomäki H. (red.), *Leikkauspintoja kirkon jäsenyyteen*. Helsingfors. Kyrkans Forskningscentrals nätpublikation (35) 2014, s. 109. Internetkälla: <<https://julkaisut.evl.fi/catalog/Tutkimukset%20ja%20julkaisut/r/1581/viewmode=previewview>> (läst 14.4.2023).

¹⁵⁵ Hytönen M., *Kutsumus ja elämäntehtävä*, i: Hytönen M., Ketola K., Salminen V-M. och Salomäki H. (red.), *Leikkauspintoja kirkon jäsenyyteen*. Helsingfors. Kyrkans Forskningscentrals nätpublikation (35) 2014 s. 83, 86–87. Internetkälla: <<https://julkaisut.evl.fi/catalog/Tutkimukset%20ja%20julkaisut/r/1581/viewmode=previewview>> (läst 14.4.2023).

¹⁵⁶ Bäckström A., *1800-talets väckelse, inklusive laestadianismen, som tillgång och problem i samhällsutvecklingen*, Föredrag i Uppsala 2016 s. 2–3. Se även Bäckström A., *Religion i de nordiska länderna*:

I källmaterialet, främst i nekrologerna, framgår att synen på arbetet var positiv inom Rauhan Sana-riktningen. De avlidna beskrevs ha arbetat för familjens och samhällets bästa. Att arbeta flitigt var samtidigt ett sätt att använda nådatiden rätt.¹⁵⁷ Den framgång som eventuellt följde på flitigt arbete skulle betraktas som Guds välsignelse. Materiell rikedom var ett Gudslån att användas för Guds rikets utbredande och mellanmänsklig välgörenhet. Drivkraften fick inte vara strävan efter rikedom och ära.¹⁵⁸ Rauhan Sana-riktningens syn på arbetet är ett gemensamt arv från gammallaestadianismen. Tapio Nykänen, som har undersökt den politiska teologin inom gammallaestadianismen har funnit att synen på arbete i allmänhet och företagsverksamhet i synnerhet har varit positiv bland gammallaestadianerna. Den positiva synen på arbetet kan, enligt Nykänen, ses som en del av det pietistiska arvet, medan företagsamheten snarare hör hemma i en bredare protestantisk tradition.¹⁵⁹ Enligt Anja Linjakumpu har företagsamhet betraktats som ett sätt att bära ansvar för välfärdssamhället.¹⁶⁰

Ytterligare ett ämne som dryftades i anslutning till den troendes dubbla medborgarskap var politik. De politiska ställningstagandena var teologiskt motiverade inom Rauhan Sana-riktningen. Enligt Nykänen har denna politiska teologi varit framträdande även bland gammallaestadianerna, såväl i utformandet av tanken om lojalitet mot överheten som i partipolitiska ställningstaganden. Därtill har teologi och politik mötts på ett praktiskt plan i olika samhällsfrågor.¹⁶¹ I samhällsvetenskaplig forskning brukas ibland begreppen politisk tillit eller politiskt förtroende.¹⁶² Starkt politisk tillit hör bland annat samman med högt valdeltagande, politiskt deltagande och socialt kapital. Starkt socialt kapital och högre utbildningsnivå genererar samtidigt i allmänhet en högre politisk aktivitet.¹⁶³ Socialt kapital kan definieras som ”sociala resurser” i form av socialt förtroende, socialt umgänge och

mellan det privata och det offentliga i Pettersson P., Axner M., Leis-Peters A., Midlemis Lé Mon M. och Sjöborg A. (red.), *Religiös och social förändring i det globala samhället. Samtida religionssociologiska perspektiv*, Uppsala 2014 s. 209–210. Se ytterligare Karv T., *Det politiska förtroendet i anknytning*, i: Lindell M. (red.), *Vad tycker Svenskfinland? Resultat från den finlandssvenska medborgarpanelen Barometern 2019–2020*, Åbo 2020 s. 43.

¹⁵⁷ Se exempelvis nekrolog över predikant Heikki Hooli, RSL 12.1937 s. 295–296; nekrolog över Edvard Aava, RSL 6.1938 s. 142; nekrolog över Heikki Huttula, RSL 12.1940 s. 274–275; nekrolog över Frans Oskar Morian, RSL 10.1947 s. 165.

¹⁵⁸ Okänd skribent *Aika on paha*, RSL 10.1942; Nekrolog över Emil Lantto, RSL 8–9.1946 s. 118–119; Nekrolog Jaakob Vilhelm Ankkuriniemi, RSL 12.1942.

¹⁵⁹ Nykänen T., *Kahden valtakunnan kansalaiset. Vanhoillislestadiolaisuuden poliittinen teologia*, diss. Rovaniemi 2013 s. 143, 148. En intressant forskning om relationen mellan näringsliv och religion i Norge, med avstamp i såväl Webers teorier om protestantisk etik som luthersk kallelselära är Seland B. (red.), *Gud og Mammon – religion og næringsliv*, Agder 2014.

¹⁶⁰ Linjakumpu A., *Vanhoillislestadiolaisuuden taloudelliset verkostot*, Tammerfors 2018 s. 273. Aini Linjakumpu har även undersökt arbetets betydelse inom gammallaestadianismen in på 2000-talet. Linjakumpu har påpekat att rörelsen framstår som en samhällstillvänd rörelse som betonar flit och strävsamhet. Se Linjakumpu A., *Työn merkitykset Päivämies-lehdessä*, i: Linjakumpu A., Nykänen T., Harjumaa T. och Wallenius-Korkalo S. (red.), *Politiikka, talous ja työ. Lestadiolaisuus maailmassa*, Rovaniemi 2019 s. 223.

¹⁶¹ Nykänen T., *Kahden valtakunnan kansalaiset. Vanhoillislestadiolaisuuden poliittinen teologia*, diss. Rovaniemi 2013 s. 267–276. Relationen mellan religion och politik betraktas även som komplex. Se exempelvis Haapalainen A., Opas M., Räsänen M., *Christianity and politics*, *Approaching Religion*, 9(1–2), 2019 s. 4ff. <<https://doi.org/10.30664/ar.86785>>.

¹⁶² Se exempelvis Näsman M., Nyqvist F., Lindell M., Nygård M. och Björklund S., *Vem kan man lita på? Förändringar i politiskt, institutionellt och socialt förtroende bland äldre i Österbotten*, *Politiikka* 62:4, 2020 s. 354 ff. <<https://doi.org/10.37452/politiikka.91037>>.

¹⁶³ Karv T., 2020 s. 43; Lidström A., *Socialt kapital i norra Sverige*, i: Lidström A. (red.), *Kan norra Sverige regionaliseras? Beslutsprocesser och medborgarperspektiv*, Umeå 2009 s. 112.

deltagande i frivilliga föreningar.¹⁶⁴ Det sociala kapitalet har undersökts i Sverige sedan senare hälften av 1990-talet. I jämförande undersökningar mellan flera länder har det visat sig att det sociala kapitalet är högt i landet, liksom i övriga Norden. Som förklaring har angetts arvet efter folkrörelserna som uppkom under 1800-talet. Intressant är att det sociala kapitalet har varit något högre i Norrland än i övriga Sverige.¹⁶⁵ På samma sätt har det sociala kapitalet visat sig vara jämförelsevis högt bland svenskspråkiga i Österbotten.¹⁶⁶

Inom ramen för denna undersökning utreds inte socialt kapital, valdeltagande och röstningsbeteende närmare i Tornedalen. På basis av materialet i RSL och SMT kan enbart konstateras att politisk aktivitet uppmuntrades.¹⁶⁷ De partipolitiska ståndpunkter som framfördes innefattade i huvudsak varningar för socialism i alla former. Socialismen beskrevs framför allt som gudsfientlig.¹⁶⁸ Att delta i politisk verksamhet betraktades som gott, dock skulle man inte strida och agitera. Synen på föredömlig politik sammanföll vid slutet av 1930-talet med Laestadius' uppfattning om hur goda samhällsförändringar skulle fås till stånd. Det mest optimala var att människor omvändes till kristen tro. Då behövdes inga tvångsåtgärder för att påverka den allmänna opinionen, utan samhällsförbättringen täntes ske som en följd av den inre förändringen.¹⁶⁹ Någon uppmuntran till likgiltighet i samhällsfrågor – ”det lönar sig inte” kan inte härledas ur källmaterialet. I nekrologer beskrevs de avlidnas politiska aktiviteter positivt.¹⁷⁰ I början av 1960-talet kunde man läsa följande praktiska råd om hur politik skulle bedrivas på ett föredömligt sätt:

En kristen bör i sin politiska verksamhet sträva till jämlikhet, fridsamhet och frid, förbättrande av de mindre bemedlades förhållande, motarbetande av ett liv i överflöd och girighet, till att understöda nyktert liv, goda seder och gudsfruktan samt folkets kristliga fostran. Lagstiftningen bör de kristna sträva efter att få mer i överensstämmelse med Bibeln. Att slå vakt om det egna folkets, språkets, frihetens och självständighetens sak är en uppgift av Gud.¹⁷¹

Citatet kan betraktas som intressant även ur den synvinkeln att artikelskribenten Juntumaa behandlade de språkliga rättigheterna som en viktig politisk fråga. Inom ramen för denna artikel är det dock inte möjligt att närmare undersöka Juntumaas tankar om språkrättigheter. I det stora hela, vilket framgår av det ovan nämnda, var språkfrågan närmast av praktisk natur och löstes praktiskt inom Rauhan Sana-riktningen.

Sammanfattningsvis kan konstateras att tvåspråkigheten ökade i Tornedalen samtidigt som laestadianismen försvagades. Finska användes fortfarande i mötesverksamheten och man tolkade till svenska vid behov. Såväl finskspråkiga RSL som svenskspråkiga SMT lästes i

¹⁶⁴ Bäck M., *Socialt kapital och politiskt deltagande i Europa*, diss. Åbo 2011 s. 48. För forskningsdiskussionen kring begreppet och olika sätt att definiera socialt kapital se s. 19–48.

¹⁶⁵ Lidström A., *Socialt kapital i norra Sverige*, i: Lidström A. (red.), *Kan norra Sverige regionaliseras? Beslutsprocesser och medborgarperspektiv*, Umeå 2009 s. 105–106.

¹⁶⁶ Jakobsson G. och Nyqvist F., *Socialt kapital i Österbotten*, i: Vartiainen P. och Vuorenmaa M. (red.), *Kohti sosiaalisesti kestäväää hyvinvointia. Näkökulmia Pohjanmaalta*, Vasa 2011 s. 83 ff.

¹⁶⁷ Se exempelvis Juntumaa A., *Religion och politik*, SMT 2.1960 s. 30–32.

¹⁶⁸ Juuso J., *Katsokaamme ajan merkkejä, joita ollaan sivuuttamassa*, RSL 6.1937 s. 138–139; Talonen K., *Antikristuksen julmuudesta*, RSL 7.1941 s. Xx; I en nekrolog över Sigurd Gunnare i Haparanda (RSL 7.1942) nämns att den avlidne hade understött högerpolitiska jägarörelsen i Finland. Se även Juntunen V.A., *He etsivät isänmaata*, RSL 7.1936 s. 157–158; Juntunen V.A., RSL 9.1937 s. 211–214; V.A. Juntunen V.A., *Miten Suomen kansan kristityt jäsenet päättävät isänmaansa kohtalosta?*, RSL 3.1945 s. 63–66. Jfr Talonen J., *Pohjois-Suomen lestadiolaisuuden poliittis-yhteiskunnallinen profiili 1905-1929*, diss. Helsingfors 1988.

¹⁶⁹ Seppänen J.L., *Tehkää puu hyväksi, niin hänen hedelmänsä tulevat hyväksi*, RSL 1.1938 s. 17–18.

¹⁷⁰ Se exempelvis nekrolog över J.L. Seppänen, RSL 3.1938 s. 65–66; nekrolog över Nikolai Häivälä, RSL 10.1942 s. 233–234; nekrolog över Matti Isomaa, RSL 10.1942 s. 234.

¹⁷¹ Juntumaa A., *Religion och politik*, SMT 2.1960 s 31.

hemmen. Kontakterna mellan Tornedalsriktningen och laestadianismen i norra svenska Österbotten intensifierades. Kontaktytan mellan de båda grupperna var i huvudsak teologisk, men stöddes av en likartad språklig praxis i mötesinstitutionen eftersom tvåspråkigheten fanns inbyggd i den österbottniska mötesverksamheten. Språkanvändningen var ingen teologisk fråga. Den första hypotesen att trosutövning privatiserades och isolerades alltmer och särskildes genom språkanvändningen från det övriga samhällslivet kan ses som riktig. Inställningen till utbildningen var inom Rauhan Sana-riktningen som helhet tudelad. Generellt betraktades yrkesutbildning som nödvändig. I Tornedalen var man mera positiv till teologisk utbildning än i Österbotten, vilket ledde till utbildning av ett högre antal präster med rötter i eller hemmahörande i den laestadianska väckelserörelsen i Tornedalen. Samhällsaktivitet uppmuntrades med tanken på den troendes dubbla medborgarskap som grund. Teman som berördes i anslutning till samhällsansvar var lydnad för överheten, kallelse, tjänande, arbete och politik. Den lutherska tvåregementsläran, synen på kallelse och indelningen av profana och sekulära livsfärer var framträdande, vilket innebär att hypotes två är riktig.

6. Sammanfattande reflektioner

Föreliggande undersökning har fokuserat på möjliga religiösa skäl till ageranden och ställningstaganden som blev mönsterbildande inom laestadianismen och därmed påverkade utvecklingen för språk och kulturell identitet i Tornedalen. Väckelserörelsens utveckling fick bestämma undersökningsobjektet. Fram till sekelskiftet 1900 utgjorde laestadianismen en, i vart fall till det yttre, enhetlig rörelse. Under perioden 1900 till 1934 har studiens fokus riktats mot gammallaestadianismen, vilken var den dominerande gruppen efter splittringen vid sekelskiftet. 1935–1970 avgränsades undersökningen till att gälla Rauhan Sana-riktningen, vilken avskildes från gammallaestadianismen i mitten av 1930-talet. Källmaterialet utgjordes av *Sions Missionstidning* och *Rauhan Sana-lehti*, de bägge tidskrifterna som lästes i Tornedalen.

Den första forskningsfrågan gällde huruvida det i den laestadianska doktrinen ingick dogmer som tog ställning till själva språkanvändningen, antingen till finska eller svenska (samiska ingick inte i undersökningen). Av källmaterialet att döma uppfattades användningen av språk som en praktisk, inte en dogmatisk, fråga. Finskan var det heliga språket, *Lingua sacra*, och även länge hemspråket i Tornedalen. Den laestadianska mötesverksamheten fungerade i huvudsak på finska, trots försvenskningsåtgärder från stat och kyrka. Laestadianismen kan därmed anses ha haft en viktig funktion i bevarandet av finskan, senare benämnd *meänkieli*, i Tornedalen. Användningen av svenska, antingen genom språkkunniga förkunnare eller genom att tillgripa tolkning, betraktades dock som viktig exempelvis vid evangelisation i svenskspråkiga trakter. Tvåspråkiga stormöten blev med tiden mera allmänna, vilket förmodligen även hade ett samband med att kontakterna till laestadianerna i norra svenska Österbotten ökade kring mitten av 1900-talet. Rent spekulativt kan frågan om utvecklingen av språkanvändningen vid ett alternativt scenario ställas. Vad hade hänt om Tornedalsriktningen hade valt att stanna kvar inom den Uleåborgscentrerade, i huvudsak finskspråkiga gammallaestadianismen, SRK, vid splittringen 1934? Rimligtvis torde en sådan utveckling ytterligare ha förstärkt finskan bland tornedalingarna.

Den andra forskningsfrågan gällde dogmatiska ställningstaganden till de språkpolitiska åtgärderna som vidtogs i Tornedalen. Eftersom åtgärderna i hög grad gällde utbildningsväsendet riktades studien mot laestadianernas syn på utbildning, men även vidare till att inbegripa synen på den troende som samhällsmedborgare. Utvecklingslinjen i synen på

utbildning kan kort beskrivas gå från en viss förbehållsam inställning till en ökad acceptans av det skolsystem som med tiden byggdes upp. Önskan att påverka undervisningsinnehåll och -metod fanns under hela undersökningsperioden, såväl hos Laestadius, som hos hans efterträdare och bland laestadianerna ända in under 1900-talet. Hos Laestadius framträdde den i och med att han grundade sina egna missionsskolor. Senare laestadianska ledare uttalade å sin sida förhoppning om att flera unga ur väckelserörelsens egna led skulle välja läraryrket och därigenom kunna påverka i bevarandet av god kristendomsundervisning i skolvärlden.

Men hela frågan om skolgång verkar ha satts in i ett bredare samhällsperspektiv, där framför allt lydnad till överheten betonades. Exempelvis kan P.O. Grapes engagemang vid införandet av svenskspråkig skolundervisning under senare delen av 1800-talet betraktas i ljuset av dogmen om lydnad för överheten. Denna princip var dock inte förhärskande enbart bland laestadianer, utan en etablerad, allmän lutherskyrklig aspekt av den lutherska doktrinen om den troendes dubbla medborgarskap. Lojalitet till det egna landet och trohet mot överheten kan ha medverkat till att laestadianerna fortfarande efter kristliga folkhögskolans grundande på finska sidan av Övertorneå föredrog den svenskspråkiga folkhögskolan i Matarengi. Samtidigt kan de interna konflikterna under 1900-talets första decennier inom gammallaestadianismen ha medverkat i bortvalet av den finska folkhögskolan vilken rimligtvis kunde ha erbjudit en teologiskt mera bekant miljö än folkhögskolan i Matarengi gjorde. I alla händelser betraktades utbildning och trosutövning alltmer som två separata livssfärer, en förändring som även har noterats inom Evangeliska Fosterlandsstiftelsen.

Lydnad för överheten innebar att följa lagar och förordningar så länge överheten inte uppmanade till synd. Uppfattningen om vad som var synd kan det naturligtvis ha funnits delade åsikter om, vilket uppenbarligen var fallet då det gällde de rasbiologiska undersökningarna under 1900-talets första decennier. En lojal undersåte kunde i sin tur räkna med överhetens beskydd. Det bibliska uttrycket ”Kungar är våra beskyddare och drotningar våra ammor”, på meänkieli ”Kuningas oon meän holhooja, trotninki meän imettäjä”, var känt i Tornedalen.

Det är uppenbart att den troendes samhällsansvar dryftades utifrån den lutherska tvåregementsläran och den lutherska kallelsetanken. Detta lutherska arv var dock inte förbehållet enbart laestadianerna utan har även präglat värderingarna i de nordiska länderna i stort. I källmaterialet motiverades lydnad inför överheten och deltagande i samhällsbygget utifrån tanken på det dubbla medborgarskapet. Den troende var på samma gång medborgare i ett jordiskt rike, och i ett transcendent himmelskt rike. Syftet med barnens fostran var följaktligen att barnen skulle bli goda samhällsmedborgare och delaktiga av en saliggörande tro.

I den laestadianska doktrinen uppmuntrades inte passivitet i samhällsbygget. Visst kan en viss motvilja mot nya trender iaktas, särskilt mot sådana som uppfattades som okristliga, vilka tänktes leda till ökad världslighet i allmänhet och (kärn)familjens försvagande i synnerhet. Däremot uppmuntrades sådan samhällsaktivitet som främjade fred, jämlikhet, nykterhet och gudsfuktan. Behjärtansvärda politiska strävanden inkluderade även, utan närmare definition, rätten till det egna språket.

Av resultatet av studien att döma kan de båda hypoteserna i stort anses stämma. Trosutövningen särskildes alltmer från det övriga samhällslivet och språket bör ha fungerat som ytterligare en särskiljande faktor. Hypotesen att Luthers tvåregementslära spelade en roll i indelningen av profana och sekulära livssfärer kan även anses riktig.

7. Referenser

Otryckt källmaterial

- Palander T., 8.2.2022. Skriftligt meddelande. Hos författaren
 Winsa, B., 30.4.2022. Skriftligt meddelande. Hos författaren.
 Genmäle till Sannings- och försoningskommissionen i mars och maj 2021.
 Hilja Holm till August Lundberg 2.8.1914. Lannavaara-arkivet.
 Lista över tornedalska präster, från *Från bygd och vildmark* åren 1926–1970. Sammanställd av Stefan Aro. Hos författaren.

Litteratur

- Alalehto, Tage (2021) *Tornedalsk identitet*. Luleå.
 Alalehto, Tage (2017) *Den tornedalska identiteten i Sverige – finns den?*, i: Barsk H., Salo T. och Satokangas K. (red.), *Tornionlaakson vuosikirja 2015–2017: Tornedalens årsbok 2015–2017*. Haparanda s 12 ff.
 Anderzén, Sölve (2012) *De laestadianska missionskolorna 1848–1862*, i: Lindmark D. (red.), *Väckelse i gränsland*. Umeå.
 Anderzén, Sölve (2007) *Finska språket – Torne Lappmarks Lingua Sacra. Orders makt, språk och undervisning vid 1800-talets mitt*, i: Kangas O. och Kangasharju H. (red.), *Orders makt och maktens ord*. Helsingfors s. 115 ff.
 Anderzén, Sölve (2002) *När kristendomen skulle förmedlas på trenne språk. En tidsbild från de norra lappmarkerna vid 1800-talets mitt*, i: Hansson H., Hanna Kangassalo H. och Lindmark D. (red.), *När språk och kulturer möts. Festskrift till Tuuli Forsgren 2 november 2002*. Umeå 2002, s 267 ff.
Andrakammarvalet i Sverige 1920.
 <https://sv.wikipedia.org/wiki/Andrakammarvalet_i_Sverige_1920> (läst 22.4.2022).
 Andreassen, Bengt-Ove (2020) *Doctoral thesis on Laestadius and the Laestadian Movement 1937–2018*. Approaching Religion, 10(1) s. 91ff. <<https://doi.org/10.30664/ar.86819>>.
 Aro, Stefan (2018) *Ette tohtia olla oma itte*. Luleå.
 Boreman, Per (1954) *Laestadianismen*. Stockholm.
 Boréus, Kristina & Bergström, Göran (2013) *Innehållsanalys*, i: Bergström G. och Boréus K. (red.), *Textens mening och makt: Metodbok i samhällsvetenskaplig textanalys*. Lund s 49 ff.
 Brännström, Olaus (1999) *Lannavaara-missionen och laestadianismen*. Uppsala.
 Brännström, Olaus (1962) *Den laestadianska själavårdstraditionen i Sverige under 1800-talet*. Diss. Uppsala.
 Bäck, Maria (2011) *Socialt kapital och politiskt deltagande i Europa*. Diss. Åbo.
 Bäckström, Anders (2016) *1800-talets väckelse, inklusive laestadianismen, som tillgång och problem i samhällsutvecklingen*. Föredrag i Uppsala.
 Bäckström, Anders (2014) *Religion i de nordiska länderna: mellan det privata och det offentliga*, i: Pettersson P., Axner M., Leis-Peters A., Midlemis Lé Mon M. och Sjöborg A. (red.), *Religiös och social förändring i det lokala samhället. Samtida religionssociologiska perspektiv*. Uppsala s. 195 ff.
 Dahlbacka, Jakob (2017) *The Ostrobothnian Bible Belt. a landmark on the mental landscape*, i Dahlbacka J. och Groop K. (red.) *Väckelser som minnes- och meningsskapande narrativ*. Åbo s. 370 ff.
 Dahlbacka, Jakob & Snellman, Gerd (2021) *Education Hesitancy in the Ostrobothnian Bible Belt?*, i: Gjelfgren S. och Lindmark D. (red.), *Conservative Religion and Mainstream Culture. Opposition, Negotiation, and Adaption*. Umeå s. 139 ff.

- Elenius, Lars. Denna volym b. *Skolbarn i Tornedalen mellan två språk: Tornedalingsars förhållningssätt till svenska statens språkpolitik i två skolor i Tornedalen*. Rapport för Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset.
- Elenius, Lars (2016a) *Minoritetsspråken i nationalistisk växelverkan: Samiska och finska som kyrkspråk och medborgarspråk*, i: Lindmark D. (red.), *Gränsöverskridande kyrkohistoria. De språkliga minoriteterna på Nordkalotten*. Umeå s. 13 ff.
- Elenius, Lars (2016b) *Stiftsledningen och minoritetspolitiken*, i: Daniel Lindmark D. och Sundström O. (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna - en vetenskaplig antologi, Band I* [Vitbok för relationen mellan Svenska kyrkan och samerna]. Skellefteå s. 469 ff.
- Elenius Lars (2015) *Ett metasystem för utbildning i Tornedalen. Tvåspråkighet för emancipation eller förtryck?*, i: Sjögren D. och Westberg J. (red.), *Norrlandsfrågan. Erfarenheter av utbildning, bildning och fostran i nationalstatens periferi*. Umeå s. 151 ff.
- Elenius, Lars (2008) *Transnational history and language barriers*. Luleå.
- Elenius, Lars (2006) *Nationalstat och minoritetspolitik: Samer och finskspråkiga minoriteter i ett jämförande nordiskt perspektiv*. Lund.
- Elenius, Lars (2001) *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*. Diss. Umeå universitet.
- Från bygd och vildmark åren 1926–1970*.
- Gelfgren, Stefan (2003) *Ett utvalt släkte. Väckelse och sekularisering - Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen 1856–1910*. Diss. Umeå.
- Grape, Karl-Gunnar (1951) *Prosten Per Olof Grape och hans brevväxling med prinsessan Eugénie i Från bygd och vildmark*. Luleå.
- Haapalainen, Anna, Opas, Minna och Räsänen, Marika (2019) *Christianity and politics Approaching Religion*, 9(1–2) <<https://doi.org/10.30664/ar.86785>> s. 4 ff.
- Havas, Wäinö (1927) *Laestadiolaisuuden historia pääpiirteissään*. Uleåborg.
- Hanska, Jan (2013) *Crapula Mundi poliittisena profetiana*, i: Nykänen T. och Luoma-Aho M. (red.), *Poliittinen lestadiolaisuus*. Helsingfors.
- Hellman, Eva (2021) *Byabönen i Tornedalen ur ett kyrkohistoriskt perspektiv*. Umeå.
- Hyltenstam Kenneth. och Salö Linus. Denna volym. *Språkideologi och det ofullbordade språkbytet. Den språkliga försvenskningen av det meänkielitalande området*. Rapport för Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset.
- Hyltenstam, Kenneth och Stroud, Christopher (1991) *Språkbyte och språkbevarande. Om samiskan och andra minoritetsspråk*. Lund.
- Hytönen, Maarit (2014) *Kutsumus ja elämäntehtävä*, i: Hytönen M., Ketola K., Salminen V-M. och Salomäki H. (red.), *Leikkauspintoja kirkon jäsenyyteen*. Helsingfors. Kyrkans Forskningscentrals nätpublikation (35) s. 83ff. Internetkälla: <<https://julkaisut.evli.fi/catalog/Tutkimukset%20ja%20julkaisut/r/1581/viewmode=previewvieww>> (läst 14.4.2023).
- Häger, Andreas (2017 s. 139 ff.) *Konstruktions av Österbotten som bibelbälte*, i: Klinkmann S-E., Henriksson B. och Häger A. (red.), *Föreställda Finlandssvenskheter. Intersektionella perspektiv på det svenska i Finland*. Helsingfors.
- Jaakkola, Magdalena (1971) *Språk och sociala möjligheter i svenska Tornedalen*, i Haavio-Mannila E. och Suolinna K. (red.), *Studier kring gränsen i Tornedalen*. Stockholm s. 110 ff.
- Jakobsson, Gun och Nyqvist, Fredrica (2011) *Socialt kapital i Österbotten*, i: Vartiainen P. och Vuorenmaa M. (red.), *Kohti sosiaalisesti kestävää hyvinvointia. Näkökulmia Pohjanmaalta*. Vasa s. 83 ff.
- Joensuu, Kostti (2013) *Laestadiuksen yhteiskunnallisen ajattelun antropologinen perusta*, i: Nykänen T. och Luoma-Aho M. (red.), *Poliittinen lestadiolaisuus*, Helsingfors s. 23 ff.
- Juhonpieti, Erkki Antti (2002) *Erikki Antti Juhonpieti. Brev och skrivelser*. Haparanda.

- Juntunen, Hannu (1982) *Lars Levi Laestadiuksen käsitys kirkosta*. Diss. Helsingfors.
- Kaivola, Eila (2007) *Mathilda Fogmans ställning och betydelse i den laestadianska väckelserörelsen*, i: Palo M-L. (red.), *Matilda Fogman – andlig moder i den tidiga laestadianismen*. Haparanda s. 21 ff.
- Karv, Tomas (2020) *Det politiska förtroendet i ankdammen*, i: Lindell M. (red.), *Vad tycker Svenskfinland? Resultat från den finlandssvenska medborgarpanelen Barometern 2019–2020*. Åbo s. 43 ff.
- Laestadius Lars Levi (1979) *Ens ropandes röst i öknen. Åren 1852–54*. Stockholm.
- Larsen, Rolf Inge (2016) *”Presten har det i bokhylla, mens vi har det i hjertet”. Hjertespråket – om minoritetsspråkens posisjon i laestadianismen. Et norsk perspektiv*, i: Lindmark D. (red.), *Gränsöverskridande kyrkohistoria. De språkliga minoriteterna på Nordkalotten*. Umeå s. 66 ff.
- Lehtisalo, Arja (1971) *Om interaktionen mellan finska och svenska tornedalingar*, i: Haavio-Mannila E. och Suolinna K. (red.), *Studier kring gränsen i Tornedalen*. Stockholm s. 66 ff.
- Lidström, Anders (2009) *Socialt kapital i norra Sverige*, i: Lidström A. (red.), *Kan norra Sverige regionaliseras? Beslutsprocesser och medborgarperspektiv*. Umeå 2009 s. 103–113.
- Linjakumpu, Aini (2019) *Työn merkitykset Päivämies-lehdessä*, i: Linjakumpu A., Nykänen T., Harjumaa T. och Wallenius-Korkalo S. (red.), *Politiikka, talous ja työ. Lestadiolaisuus maailmassa*. Rovaniemi s. 201 ff.
- Linjakumpu, Aini (2018) *Vanhoillislestadiolaisuuden taloudelliset verkostot*. Tammerfors.
- Linjakumpu Aini och Wallenius-Korkalo Sandra (2019) *Lestadiolaisuus ”maalimassa”*, i: Linjakumpu A., Nykänen T., Harjumaa T. och Wallenius-Korkalo S. (red.), *Politiikka, talous ja työ. Lestadiolaisuus maailmassa*, Rovaniemi s. 7 ff.
- Lohi, Seppo (1997) *Pohjolan Kristillisuus. Lestadiolaisuuden leviäminen Suomessa 1870–1899*. Diss. Uleåborg.
- Miettinen, Martti (1942) *Lestadiolainen Heräysliike I*. Diss. Helsingfors.
- Mustakallio, Hannu (2016) *Laestadianismen, den finskspråkiga minoriteten i norra Sverige och de finsk-svenska kyrkliga relationerna från 1890-talet till år 1923*, i: Lindmark D. (red.), *Gränsöverskridande kyrkohistoria. De språkliga minoriteterna på Nordkalotten*. Umeå s. 48 ff.
- Mustakallio, Hannu (1994) *Heräysliikkeen, maakunnan ja rajaseudun opisto. Ylitornion kristillisen kansanopiston perustaminen ja alkuvaiheet 1920-luvun lopulle saakka*. Övertorneå.
- Mustakallio, Marja (under utgivning) *Matarengin opisto. Kansanopistoaatetta ja assimilaatiota*.
- Nevalainen, Kirsi (2005) *Vanhoillislestadiolaisuuden vuoden 1934 hajaannus Rauhan Sana -lehden tulkitsemana 1935–1950*, Joensuu (pro gradu avhandling).
- Nordbäck, Carola (2004) *Samvetets röst. Om mötet mellan luthersk ortodoxi och konservativ pietism i 1720-talets Sverige*. Diss. Umeå.
- Nygren, Anders (1942) *Luther och staten*. Svensk Tidskrift s 98 ff.
- Nykänen, Tapio (2013) *Kahden valtakunnan kansalaiset. Vanhoillislestadiolaisuuden poliittinen teologia*. Diss. Rovaniemi.
- Näsman, Marina, Nyqvist, Fredrica, Lindell, Marina, Nygård, Mikael och Björklund, Siv (2020) *Vem kan man lita på? Förändringar i politiskt, institutionellt och socialt förtroende bland äldre i Österbotten*. *Politiikka* 62:4 s. 354 ff.
<<https://doi.org/10.37452/politiikka.91037>>.
- Palo, Maj-Lis (red., 2007) *Matilda Fogman – andlig moder i den tidiga laestadianismen*. Haparanda.
- Palola, Ari-Pekka (2010) *Kahden kuoren suojassa: Suomen Rauhanyhdistysten Keskusyhdistyksen historia I*. Uleåborg.

- Pekkari, Kari (2016) *Meänkieli som hemspråk i skolan*, i: Westergren E. och Åhl H. (red.), *Mer än ett språk. En antologi om flerspråkigheten i norra Sverige*. Lund (3 upplagan).
- Persson, Curt. Denna volym. *Rapport: Forskningsstudie rasbiologiska undersökningar – tornedalingar, lantalaiset, kväner*. Rapport för Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset.
- Persson, Curt (2018) "Då var jag som fånge." – *Statens övergrepp på tornedalingar och meänkielitalande under 1800- och 1900-talet*. Pajala.
- Persson, Curt (2008) *Laestadianism – dess uppkomst, utveckling och riktningformationer i Moritz P. (red.), Norrbotten 2008*. Luleå.
- Pohjanen, Bengt (2007) *Smugglarkungens son*. Stockholm.
- Raattama, Johan (2000) *Johan Raattamaa. Brev och skrivelser*. Haparanda.
- Raittila, Pekka (1982) *Tikkatie väylän poikki. Tornionlaakson saarnaajista ja seuratoiminnasta ennen toista maailmansotaa*, i: Tornedalens årsbok. Torneå s. 88ff.
- Raittila, Pekka (1976) *Lestadiolaisuus 1860-luvulla. Leviäminen ja yhteisönmuodostus*. Diss. Helsingfors.
- Raittila, Pekka (1967) *Lestadiolaisuuden matrikkeli ja bibliografia*. Helsingfors.
- Sandewall, Allan (1952) *Separatismen i övre Norrland 1820–1855*. Diss. Uppsala.
- Seland, Bjørg (red. 2014) *Gud og mammon - religion og næringsliv*. Agder.
- Slunga, Nils (1965) *Staten och den finskspråkiga befolkningen i Norrbotten*. Tornedalica (3) Luleå.
- Snellman, Gerd (2020) *Approaching laestadianism as an insider researcher*, *Approaching Religion* 10(1) <<https://doi.org/10.30664/ar.85998>> s. 40 ff.
- Snellman, Gerd (2019) *LFF-lestadiolaisyrityksen hyväntekeväisyys Pietarsaaren seudulla*, i: Linjakumpu A., Nykänen T., Harjumaa T. och Wallenius-Korkalo S. (red.), *Politiikka, talous ja työ. Lestadiolaisuus maailmassa*. Rovaniemi s. 161 ff.
- Snellman, Gerd (2018) *Maria Ventus i Guds tjänst i Zions Missionstidning åren 1937–1961*, i: Lindmark D. och Samuelson J. (red.), *Kvinnor och andlighet i norr*. Umeå s. 151 ff.
- Snellman, Gerd (2016) *Laestadius' synlighet inom Rauhan Sana-riktningen i norra svenska Österbotten*, i Kurt E. Larsen (red.) *Historiebruk i väckelseforskningen*. Lund s. 11 ff.
- Snellman, Gerd (2013) *Söndagsskola eller barn gudstjänst? Söndagsskolan i Skutnäs bönehus åren 1922–2012*, i: Groop K. och Sarelin B. (red.), *Historiska perspektiv på kyrka och väckelse. Festskrift till Ingvar Dahlbacka på 60-årsdagen*. Helsingfors s. 339 ff.
- Snellman, Gerd (2011) *Sions döttrar. De laestadianska kvinnorna som traditionsförmedlare i norra svenska Österbotten 1927–2009*. Diss. Åbo.
- Suolinna, Kirsti (1989) *Svenska Tornedalen – en geografiskt avgränsad, språklig och religiös minoritet*, i: Jungar S. (red.), *Självstyrelseregioner och minoriteter i Europa*. Ålands högskola. 1989:1 s 55 ff.
- Suolinna, Kirsti (1971) *Den laestadianska väckelseörelsen i Tornedalen*, i: Haavio-Mannila E. och Suolinna K. (red.), *Studier kring gränsen i Tornedalen*. Stockholm s 89 ff.
- Suolinna, Kirsti och Haavio-Mannila, Elina (1971) *Jordbrukarbefolkningens anpassningsproblem och flyttningsvilja i Tornedalen*, i Haavio-Mannila E. och Suolinna K. (red.), *Studier kring gränsen i Tornedalen*. Stockholm s. 148 ff.
- Suolinna, Kirsti & Sinikara, Kaisa (1986) *Juhonkylä. Tutkimus pohjoissuomalaisesta lestadiolaiskylästä*. Helsingfors.
- Svenska Tornedalingsars Riksförbund <<https://tornedalingar.se/tornedalen-ljuset-kommer-fran-norr/#>> (läst 13.9.2022).
- Talonen, Jouko (2001) *Lestadiolaisuuden hajaannukset*, i: Talonen J. och Harjutsalo I. (red.), *Lestadiolaisuuden monet kasvot*, *Iustitia* (14) Helsingfors s. 11 ff.
- Talonen, Jouko (1991) *Lestadiolaisuuden poliittis-yhteiskunnallinen profiili Skandinavian maissa ja Pohjois-Amerikassa 1900–1940*. Faravid 15 s. 291 ff.

- Talonen, Jouko (1988) *Pohjois-Suomen lestadiolaisuuden poliittis-yhteiskunnallinen profiili 1905–1929*. SKHST 144. Diss. Helsingfors.
- Tenerz, Hugo (1960) *Folkupplysningsarbete i Norrbottens Fimbygd från äldsta tid till sekelskiftet 1900*. Stockholm.
- Wande, Erling (2016) *Anteckningar om meänkielis historia*, i: Westergren E. och Åhl H. (red.), *Mer än ett språk. En antologi om flerspråkigheten i norra Sverige*. Lund s. 124 ff.
- Wentin, Erik (1986, 2 upplagan) *Laestadianismen i svenska Österbotten*. Vasa.
- Ventin, Markus (1978) *Tvåspråkigheten inom laestadianismen i svenska Österbotten 1869–1968*. Åbo.
- Winsa, Birger (1997) *Från ett Vi till ett Dem – Torneälv som kulturgräns*, i: Korhonen O. och Winsa B. (red.), *Språkliga och kulturella gränser i Nordskandinavien*. Umeå.
- Winsa, Birger (1996) *Från tornedalsfinska till meänkieli*, i: Horn F. (red.), *Svenska språkets ställning i Finland och finska språkets ställning i Sverige*, Rovaniemi s. 138 ff.
- Winsa, Birger (1993) *Meänkieli ja Torniolaaksolaisitten kaksikielisyyys: täälä blandathaan sprookit*, Virittäjä (1) s. 3 ff.
- Wolf-Knuts, Ulrika (1995) *Den mångbottnade identiteten*, i: Krister Stålberg K. (red.), *Finlandssvensk identitet och kultur*. Åbo s. 1 ff.
- Vähäkangas, Mika (2012) *Har det andliga en samhällelig betydelse? Laestadius' tidiga predikningar i sin koloniala kontext*. Svensk Teologisk Kvartalskrift s. 145 ff.
- Östveit Elgvin, Lilly-Anne (2010) *Lars Levi Laestadius' spiritualitet*. Diss. Uppsala.

Tidskrifter

RSL (Rauhan Sana-lehti) 1935–1970

SMT (Sions Missionstidning) 1914–1915, 1935–1970

Rapport

Forskningsstudie angående rasbiologiska undersökningar av tornedalingar, kväner och lantalaiset i Sverige¹

1 Inledning

- 1.1 Uppdraget
- 1.2 Metod
- 1.3 Källor och källkritik
- 1.4 Definitioner och centrala begrepp

2 Bakgrund

- 2.1 Den vetenskapliga rasbiologin – termer och teman
- 2.2 Rasbiologin i Sverige
 - 2.2.1 Svensk skullmätning
 - 2.2.2 Försvenskingsprocessen
- 2.3 Förarbetet till institutet
 - 2.3.1 Lobbyverksamhet
 - 2.3.2 Folktypsutställningen
 - 2.3.3 Svenska folktyper – ett praktverk
- 2.4 Institutet för rasbiologi – etableringen och riksdagsbeslutet
 - 2.4.1 Verksamhetens organisation och uppbyggnad
 - 2.4.2 Verksamhetens olika faser

3 Undersökning

- 3.1 De tidiga fältstudierna i Tornedalen
- 3.2 Fältstudiernas inledning i Tornedalen
- 3.3 Medhjälparnas roll i det lokala perspektivet
- 3.4 Det praktiska arbetet i fält

¹ Sverige har i ett riksdagsbeslut 1999 erkänt 5 nationella minoriteter (prop. 1998/99:143). I februari 2000 ratificerade Sverige Europarådets ramkonvention om skydd för nationella minoriteter (ramkonventionen) och den europeiska stadgan om landsdels- eller minoritetsspråk (minoritetsspråkskonventionen). Sedan 2000 är samer (urfolk), tornedalingar, sverigefinnar, romer och judar erkända som nationella minoriteter i Sverige. Minoritetsspråken är samiska, meänkieli, finska, romani chib och jiddisch. I denna undersökning används inledningsvis etnonymerna tornedalingar, kväner och lantalaiset, syftande på Sannings- och försoningskommissionen beteckning.

- 3.5 Regionala medhjälpare
- 3.6 Hur tornedalingar framställs i institutets material

4 Sammanfattning

5 Käll- och litteraturlista

- 5.1 Otryckt material
- 5.2 Nätresurser
- 5.3 Arkiv
- 5.4 Intervjuer
- 5.5 Litteratur
- 5.6 Övrig litteratur

1 Inledning

Denna är en undersökning av i vilken omfattning den nationella minoriteten tornedalingar, kväner och lantalaïset (hädanefter: tornedalingar) förekommer i Institutet för rasbiologiska undersökningar från verksamhetens start fram till dess avveckling.² Rapporten är beställd av Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaïset.

1.1 Uppdraget

I undersökningen ingår att dels analysera orsakerna till och omfattningen av att tornedalingar utsattes för rasbiologiska undersökningar, dels undersöka hur övergreppen finansierades.³ Undersökningen genomförs på uppdrag av Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaïset, och av Luleå tekniska universitet med start i november 2020.

I underlaget från kommissionen preciseras uppdraget enligt följande:

Syftet med undersökningen är att undersöka hur tornedalingar varit föremål för rasbiologiska undersökningar och studier av statens rasbiologiska institut. Undersökningen ska fördjupa och bredda den kunskap som framkommit i fallstudien om rasbiologi i rapporten *Då var jag som en fånge: statens övergrepp på tornedalingar och meänkielitalande under 1800- och 1900-talet*.

I uppdraget ingår att beskriva rasbiologernas agerande och ställningstaganden, vilka på olika sätt påverkade tornedalingar – både minoriteten som kollektiv och enskilda individer inom minoriteten. Kommissionen önskar särskilt få svar på följande frågor:

- Hur var verksamheten utformad, organiserad och finansierad och på vilket sätt berördes minoriteten?
- Vilka aktörer deltog i eller möjliggjorde agerandet? Agerade dessa aktörer samordnat eller i enlighet med gemensamma eller likartade direktiv eller ställningstaganden?
- Vad hände? Vilka uttryck tog agerandet?
- Vilka konsekvenser ledde agerandet till? Agerandet kan till exempel ha rört sig om att man kontrollerade, undertryckte, styrde eller reglerade minoriteten eller dess förutsättningar,

² Med verksamhetens start avses när Statens institutet för rasbiologi inrättas 1922 fram till dess att verksamheten övergår till annan inriktning. Årtalet för avvecklingen är i nuläget oklart.

³ Kommittédirektiv 2020:29, s. 3.

åtgärder som innebar tvång eller begränsning av frihet, underlåtenhet att agera eller främja särart, särbehandling av olika slag eller att majoritetssamhällets företrädare definierade minoriteten eller andra grupper eller deras rättigheter i samhället som direkt eller indirekt påverkade tornedalingar på olika sätt.

- Vilka var motiven bakom agerandet? Fanns det ideologiska ställningstagandena bakom agerandet? Var agerandet en del av ett systematiskt förhållningssätt som fick genomslag inom flera områden i samhället?
- Avvek agerandet eller motiven för agerandet från det som skedde i samhället i övrigt eller i förhållande till andra grupper eller kategorier av individer i samhället? Om agerandet riktade sig mot vissa grupper eller kategorier: Fanns det särskilda skäl till att dessa grupper blev föremål för agerandet?
- Hur uppfattades agerandet och vilka konsekvenser fick det för minoriteten eller för individer som tillhörde minoriteten – både på kort och lång sikt?
- Vilket faktiskt inflytande hade det rasbiologiska institutets verksamhet riktad mot minoriteten på statens och andra aktörers agerande?⁴

1.2 Metod

Undersökningen genomförs med en i huvudsak kvalitativ metod med mindre inslag av kvantitativa delar.

Den kvalitativa delen omfattar bland annat analyser av litteratur och tidigare undersökningar inom ämnesområdet. Vidare genomförs även en genomgång av utvalda lokala kommunarkiv, tidningsarkiv, kompletterande intervjuer samt en bearbetning av tidigare gjorda intervjuer.

Den kvalitativa undersökningen tar i grunden sitt stöd i en *aktör-nätverksteori*, för att kunna synliggöra enskilda *aktörer* och *aktanter* på det lokala och nationella planet samt kopplingen till den regionala och nationella nivån. I undersökningen benämns *aktörer* och *aktanter* som *medhjälpare*.

Med *aktörer* i undersökningen menas i huvudsak enskilda drivande personer, i huvudsak knutna till Institutet för rasbiologi samt personer

⁴ Överenskommelse gällande forskningsstudie 2020, s. 2–3.

i ledande ställning inom kyrka och statsförvaltningar vilka i sin tjänsteutövning arbetade med att möjliggöra exempelvis fältarbeten, upplåt material och handlingar för genomförandet av rasbiologiska studier med mera.

Med *aktanter* avses personer som via sin övertygelse medverkade till att stödja arbetet med exempelvis tidningsartiklar, som medlemmar i exempelvis politiska föreningar som bejakade rasbiologin eller sin på annat sätt marknadsförde nyttan av rasbiologiskt arbete. När det gäller *nätverk* avses exempelvis föreningar som *Svenska sällskapet för rashygien* samt *Mendelska sällskapet*. Dessa föreningar arbetade med lobbyverksamhet för bildandet av ett statligt institut för rasbiologi i Sverige.

Med *struktur* avses i undersökningen exempelvis själva Institutet för rasbiologi, dess organisation och struktur samt den parlamentariska svenska strukturen i form av riksdag och regering, vilka tog beslut om att bilda Institutet för rasbiologi. Till detta kan även läggas Svenska kyrkan med dess organisation, vilken möjliggjorde att rasforskarna fick tillgång till kyrkohandlingar för att bygga familjeregister.

Den kvantitativa delen av undersökningen består främst av en inventering av Institutet för rasbiologis efterlämnade bildmaterial för att få en uppfattning om i vilken omfattning tornedalingar finns med i det efterlämnade bildmaterialet i förhållande till övriga utsatta grupper som ingår i samma material. Därefter görs en sammanställning och slutskrivning utifrån en analys av det inventerade materialet.

1.3 Källor och källkritik

Undersökningen har använt relevanta källor i arkiv enligt följande:

- 1 Institutet för rasbiologis efterlämnade material i form av räkenskaper, brevsamling, administrativa handlingar, fotografier, räkenskaper med mera. Carolina Rediviva, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala.
- 2 Herman Lundborgs brevsamling. Carolina Rediviva, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala.
- 3 Prosten Georg Bergfors klippsamling. Kiruna kommuns centralarkiv/ Jukkasjärvi landskommun, Kiruna.

- 4 Handskriftssamlingen vid Umeå forskningsarkiv. Handskrift 74. Prosten Georg Bergfors klippsamling, Umeå.
- 5 LKAB:s företagsarkiv, brevsamling, Kiruna.
- 6 Riksarkivet, Stockholm.
- 7 Bland annat Hjalmar Falks samlingar, Riksarkivet, Härnösand.
- 8 Urval av kommunarkiv i Jukkasjärvi, Korpilombolo, Tärenö, Hedenäset, Gällivare och Pajala, med flera sammanslagna äldre kommunarkiv.

De arkiv som använts i undersökningen har delvis inventerats i en första omgång redan under arbetet med förstudiens begränsade undersökning av ämnet. I huvudsak handlar det om Institutet för rasbiologis efterlämnade material i form av brevkorrespondens, viss del av ekonomi (viss del även i Riksarkivet), bildmaterial bestående av lösa påsiktskopior och monterade album och planscher, vilka förvaras i Uppsala universitetsbibliotek Carolina Rediviva. Det sistnämnda är även det primära materialet för att få en uppfattning om de olika frågeställningar som framställs i uppdraget.

I Riksarkivets depå Marieberg finns delar av Institutet för rasbiologis ekonomiska årsredovisningar samt brevkorrespondens mellan privatpersoner och Institutets chef Herman Lundborg. Vid Riksarkivets enhet i Härnösand (tidigare Landsarkivet), finns bland annat förre generalkonsuln Hjalmar Falks (1896–1977) samlingar. Falk var anlitad i fältarbetet för Institutet för rasbiologi, främst i Luleå lappmark.

I de enskilda kommunarkiven har undersökningen fokuserat i förstahand på skolarkiv där dessa finns tillgängliga. På så sätt kan det utvärderas om det förelåg någon statlig rekommendation eller något statligt påbud för undersökningar av skolpliktiga barn i syfte att inhämta rasbiologiskt underlag till Institutet för rasbiologi. I samband med 1970-talets kommunsammanslagningar har ett flertal av de mindre kommunernas arkiv lagts samman till större enheter. Detta har medfört att arkivmaterial bitvis varit svårt att lokalisera, eftersom även arkivfunktioner avvecklades vid kommunsammanslagningarna.

Centrala aktörer i organiseringen och förberedelsearbetet för de omfattande fältstudierna i främst Torne lappmark var bland andra pastorn Georg Bergfors (1882–1975) i Vittangi samt hans bror tandläkaren Gustaf Bergfors (1891–1975). Den senare var en tid även anställd vid Institutet för rasbiologi som genealog och fältarbetare.

Georg Bergfors har efterlämnat två depåer av arkivmaterial som berör ämnesområdet för undersökningen. En depå består av material i forskningsarkivet vid Umeå universitet (Handschriftssamling Nr 74). En annan depå är lokaliserad i Kiruna kommuns centralarkiv, under kulturnämnden. Arkivsamlingen i Kiruna centralarkiv innehåller bland annat tidningsklipp av Bergfors – dels egenskrivna artiklar om rasbiologins nödvändighet, dels övrigt material rörande rasbiologi i Sverige.

LKAB:s företagsarkiv är beläget i Kiruna. Arkivet innehåller bland annat brevkorrespondens som berör rasbiologisk verksamhet främst knuten till disponenten Hjalmar Lundbohm (1855–1926), anställd vid LKAB 1897–1921.

När det gäller enskilda kommunarkiv har en inventering gjorts i Jukkasjärvi landskommuns arkiv samt i Kiruna, Tjärendö och Korpilombolo kommuner.

Utöver ovan nämnda arkiv har intervjuer genomförts med personer som på något sätt ansett sig ha blivit utsatta för rasbiologiska undersökningar. Förutom tidigare gjorda intervjuer har ytterligare ett antal kompletterande intervjuer genomförts.⁵ Litteratur och övrigt material som ligger till grund för undersökningen, finns redovisad i avsnitt 5 *Käll- och litteraturförteckning*.

1:4 Definitioner och centrala begrepp

I undersökningen används begrepp vad gäller exempelvis folkgrupper och geografiska områden. Men liksom vad gäller alla andra nationella minoritetsgrupper är inte den nationella minoriteten tornedaling någon homogen grupp. Generellt existerar fortfarande dock den missuppfattningen, såväl inom myndigheter som hos allmänheten, att de nationella minoriteterna är homogena grupper, men inom exempelvis den romska respektive den samiska minoriteten finns ett

⁵ Med tidigare intervjuer avses intervjuer genomförda i förstudien Persson, Curt (2018). ”*Då var jag som en fånge*”: statens övergrepp på tornedalningar och mänskielitalande under 1800- och 1900-talet. Övertorneå: Svenska Tornedalningars Riksförbund - Tornionlaaksoalaiset: Met Nuoret.

flertal grupperingar såväl språkligt som inom den enskilda minoriteten som grupp.

Inom den nationella minoriteten tornedalingar intensifierades i början av 2000-talet ett självidentifikationsarbete där olika grupperingar valde att definiera sig själva med andra benämningar än just tornedaling.

Förutom statens fastslagna definitioner av urfolk och nationella minoriteter finns även regionala och lokala benämningar för exempelvis tornedalingar. Sådana benämningar kallas etnonym, där begreppet *etnonym* kommer från grekiskan och är en benämning på när begrepp sätts på mänskliga kollektiv antingen av kollektivet självt (autonymer) eller av utomstående (exonymer).

Begreppet etnonym kan avse såväl en bestämd etnisk grupp som ett annat kollektiv. Autonymer utgår från gruppens egen uppfattning och självklassificering medan exonymer är benämningar av andra, till exempel något grannfolk, kolonisateurer eller annan extern part. De har inte sällan en pejorativ, det vill säga kränkande eller nedsättande, innebörd. Exempelvis är benämningen tornedaling en etnonym för gruppen, vilket började användas av svenska myndigheter under senare hälften av 1800-talet.⁶

I det geografiska område som utgörs av den nordligaste delen i den fysiska Tornedalen ovan odlingsgränsen, vilken begränsas till i första hand samhällena i Malmfälten och närliggande byar, finns en äldre autonym för tornedalingar – lantalaiset (sing. lantalainen).⁷ Denna benämning användes av den grupp av den tornedalsfinska nationella minoriteten som i huvudsak var bosatt ovanför lappmarksgränsen och senare även odlingsgränsen. Benämningen lantalaiset var den alldagliga benämningen fram till omkring 1960-talet, när de småskaliga jordbruken i närliggande byarna kring Malmfälten började avvecklas.

Avvecklingen innebar ett förändrat levnadsmönster för boende i byarna, då arbetspendlingen in till centralorten blev norm. Förändringen innebar även att det gamla bilaterala samlevnadsmönstret med urfolket samerna förändrades eftersom det så kallade verdisystemet successivt avvecklades. Verdisystemet innebar att tornedalingar och samer delvis samverkade inom näringsfång och djurhållning. Samerna

⁶ Wallerström, Thomas (2006). *Vilka var först?: en nordskandinavisk konflikt som historisk-arkeologiskt dilemma*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, s. 40–41.

⁷ Med Malmfälten avses gruvsamhällena Malmberget och Kiruna med omliggande mindre gruvorter, exempelvis Tuolluvaara, Svappavaara och Nautanen.

kunde exempelvis inhysa livdjur hos den bofasta meänkielitalande befolkningen och tillfälligt även bo hos värdfamiljer, i synnerhet under vinter- och flyttningsperioderna. I gengäld hade de bofasta meänkielitalande familjerna ett antal skötesrenar hos samerna, och bofasta kunde även få värdefulla varor som torkad renmjölk, rökt renkött och annat av samerna vid samernas återflyttning från den norska kusten.

Den bofasta befolkningen tornedalingar hade även egna renar, vilket bland annat framgår av olika bouppteckningar från senare delen av 1800-talet. Dessa renar användes främst som dragdjur i skogs- och jordbruket. Ända fram till början av 1900-talet framkommer detta tydligt i bouppteckningar, där ibland fler än trettioalet körringar tas upp i bouppteckningen. En bouppteckning från Kurravaara by 1889 visade till exempel att den avlidne ägde 30 renar till ett sammanlagt värde av 240 kronor.⁸

Detta bilaterala system har i vår samtid starkt undervärderats och sällan lyfts fram i den svenska historieskrivningen, men det är ett system som synliggör det viktiga ömsesidiga samspelet mellan samer och tornedalingar som grupper.

Förutom benämningen lantalaiset har även autonomen kvän börjat användas som etnonym sedan mitten av 1990-talet, främst av grupper i Jukkasjärvi- och Karesuandoområdet. Begreppet kan ses som en etnopolitisk benämning och är ett exempel på det självidentifieringsarbete som pågår inom den icke-homogena gruppen tornedalingar.

Inom Svenska Tornedalingars Riksförbund – Tornionlaaksolaiset (STR-T), som är den officiella organisationen för den nationella minoriteten tornedalingar, är man medveten om detta och ser det som en naturlig utveckling i synliggörandet av gruppen tornedalingar som helhet.⁹

Begreppet Tornedalen är en övergripande beteckning för det i huvudsak meänkielitalande området men även här finns det biformer för begreppet. I den nordligaste delen av Tornedalen, ovanför odlingsgränsen, benämns området Lannanmaa av grupper och individer främst i Jukkasjärviområdet. I den södra delen använder däremot vissa grupper beteckningen Meänmaa. Ur ett språkligt

⁸ Se bouppteckning 1889, Arkiv Jukkasjärvi tingslags häradsrätts arkiv (SE/HLA/1040008) Volym AH:2, nr 100 Register Bouppteckningsregister, Landsarkivet i Härnösand.

⁹ Samtal med referensgrupp för STR-T i samband med förstudien 2017.

perspektiv benämns den språkliga varianten i den nordligaste delen av Tornedalen inom Lannanmaa för lannankieli.

Alla dessa exempel visar att varken språket, gruppen eller geografiska benämningar är homogena utan i ständig förändring utifrån den pågående självidentifikationsprocessen.

2 Bakgrund

I denna bakgrundsteckning beskrivs rasbiologin kort – dess uppkomst och hur begreppet använts över tid ur ett historiskt perspektiv. Vidare beskrivs även översiktligt hur rasbiologin som vetenskap etablerades i ett svenskt nationellt perspektiv med hjälp av det framgångsrika lobbyarbetet inför bildandet av Institutet för rasbiologi i Sverige, vilket var det första statliga institutet i sitt slag i världen.

Bakgrundsteckningen av rasbiologin går dock inte på djupet i denna undersökning. Anledningen är bland annat den som Björn Furuhausen så insiktsfullt beskriver i ett arbete till Forum för levande historia 2007, där han konstaterar att

- rasbiologin är ett komplext fenomen vars historia är lång och spänner över många ämnesområden
- rasbiologin och Rasbiologiska institutet är inte något okänt fenomen utan något som forskare skrivit en hel del om
- rasbiologin är en del av en bred västerländsk tradition av rastänkande och rasforskning.¹⁰

Samtidigt är det nödvändigt att kort beskriva och problematisera fenomenet för att förstå det sammanhang där rasbiologin växer fram. Dessutom behövs ett mått av historisk förkunskap för att sätta sig in i såväl det nationella som det lokala perspektivet, vilket denna studie avser att göra.

Rasbiologin utgör i sig en solitär verksamhet men den samverkar även i en omfattande försvenskingsprocess som är en övergripande kontext där ett flertal olika delar ingår. Här kan bland annat nämnas språkbud, kulturassimilering, ortsnamnsförsvenskning och ändrad markanvändning, som sammantaget utgör ett övergrepp på den

¹⁰ Furuhausen, Björn (2006). *Den svenska rasbiologins idéhistoriska rötter: en inventering av forskningen*. 326:2006. Stockholm: Forum för levande historia, s. 8. Bilaga till regeringsuppdrag redovisat av Forum för levande historia 20 mars 2007.

nationella minoriteten tornedalingar och en process präglad av föreställningen om det homogena landet Sverige.

2.1 Den vetenskapliga rasbiologin – termer och teman

Rasbiologin är en diffus term som haft olika innebörd beroende på var den tillämpats och av vem. När det gäller begreppet som sådant konstateras av olika nutida historieforskare i ämnet att det inte finns någon samlad heltäckande definition av begreppet.¹¹

Om vi startar en diskussion om själva begreppet rasbiologi så är det tydligt att några begrepp återkommer i såväl den befintliga litteraturen och dagspressen som i arkiven; det är begreppen *rasbiologi*, *rasforskning* och *rashygien*. De tre begreppen representerar dock olika saker under olika tidsepoker ur ett historiskt perspektiv.

När det gäller begreppet *rasbiologi* konstaterar olika nutida historieforskare i ämnet att det inte finns någon samlad heltäckande definition av begreppet, men kort innebär termen rasbiologi ett vetenskapligt studium av den mänskliga rasens variation.¹² Termen har historiska rötter i en rad olika ämnesområden som till exempel medicin, genetik, evolutionsforskning, arkeologi, socialantropologi, etnologi, historia och idéhistoria.¹³ Samtidigt bör vår egen samtid vara medveten om att den forskning som till exempel bedrevs under andra hälften av 1800-talet inte enbart kan ses som vetenskap med dagens mått utan en måste förstå att den tidens politiska ideologier även var en pådrivande faktor. Historikern Martin Ericsson ger en kort och lättfattlig definition av begreppet rasbiologi enligt följande:

Med ”rasbiologi” avser jag forskning som kallat sig själv för just rasbiologi, och som strävar efter att tilldelas samhällelig status som vetenskap. ”Rasbiolog” är den som är verksam inom sådan forskning.¹⁴

Begreppet *rasforskning* är även detta en sammansatt benämning där ett antal olika vetenskapliga fält representeras. Tidigt representerat i begreppet är ämnet antropologi, där främst fysisk antropologi är drivande i studier om människosläktets särdrag och dess variation genom utforskning av artens utvecklingshistoria och genetiska

¹¹ Kramár, Leo (2009). *Rasismens ideologier: från Gobineau till Hitler*. Stockholm: Norstedt, s. 24. Se även Ericsson, Martin (2016). *Historisk forskning om rasismen och främlingsfientlighet i Sverige – en analyserande kunskapsöversikt*, kapitel 10: Rasbiologi, rasforskning och rashygien, s. 183–184.

¹² Broberg, Gunnar & Tydén, Mattias (2005). *Oönskade i folkhemmet: rashygien och sterilisering i Sverige*. 2., [utök] uppl. Stockholm: Dialogos, s. 9.

¹³ Furuhausen, Björn (2006), s. 9.

¹⁴ Ericsson, Martin (2016), s. 185.

variation. Den fysiska antropologin syftar i grunden till att kategorisera individen, vilken indelas i kön, ras och egenskaper.¹⁵

Här finns även tidigt en stark koppling till arkeologin, eller fornminnesforskning som är den äldre termen. I huvudsak kretsade rasforskningen kring frågan om ursprung och arv redan från dess begynnelse.

Ordet *rashygien* kommer från tyskans ”Rassenhygiene” som myntades 1893 av läkaren och biologen Alfred Ploetz (1860–1940).¹⁶ Ploetz framförde begreppet i samband med att han vid ett seminarium argumenterade för att bilda sammanslutningar för att motverka samtidens befolkningsproblem.¹⁷

Begreppet rashygien är per definition den tillämpande delen av rasbiologin och man bör alltså se begreppet rashygien som den praktiska tillämpningen genom konkreta politiska åtgärder. Även här ger Martin Ericsson en definition av begreppet rashygien:

Med ”rashygien” avser jag sådana politiska åtgärder eller tekniker för maktutövning, som för det första legitimeras med hjälp av hänvisningar till kunskap om människans genetiska arv (oavsett vilka uttryck som används för att beskriva denna kunskap, exempelvis ”ras”, ”arv” eller ”gener”), för det andra använder denna kunskap för att på eller annat sätt påverka befolkningens sammansättning.¹⁸

Men begreppet rashygien blir ytterligare laddat när termen övergår till ett rashygieniskt perspektiv, det vill säga när ”vetenskapen” rasbiologi gifter sig med politik, riksdag och regering, och när rasbiologin görs till ett verktyg för att uppnå en politisk vision om att motverka en degenerering av en inbillad nationell homogen folkstam.

Samtida med begreppet rasbiologi, används begreppet *eugenics* (sv. eugenik) inom de anglosaxiska språkmiljöerna. Termen skapades, enligt vad som är känt, 1883 av antropologen och psykologen Francis Galton (1822–1911) som var kusin till den berömde forskaren, biologen, geologen, zoologen och teologen Charles Robert Darwin (1809–1882).¹⁹ Galton förde vid tillfället fram sin tes om att

¹⁵ Hanson, Hertha (1994). *Alkemi, romantik och rasvetenskap: om en vetenskaplig tradition*. Nora: Nya Doxa, s. 37.

¹⁶ Han deltog 1904 i skapandet och utgivningen av tidskriften *Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie einschliesslich Rassen- und Gesellschaftshygiene*. Han var även initiativtagare till det tyska rashygieniska sällskapet 1905.

¹⁷ Broberg, Gunnar & Tydén, Mattias (2005), s. 9.

¹⁸ Ericsson, Martin (2016), s. 187.

¹⁹ Broberg, Gunnar & Tydén, Mattias (2005), s. 9.

människan var den mest fulländade varelsen i naturen och delade även in människoarten (som han såg det) i olika individer eller raser i en skala av utvecklingsstadier. Hans grundidé blev starten på socialdarwinism och tanken på att förbättra människans biologiska egenskaper genom utrensning av mindre livskraftiga individer.

2.2 Rasbiologin i Sverige

Rasbiologin i Sverige har varit föremål för en mängd undersökande publikationer de senaste 10–15 åren. Fokus har i första hand då varit på hur urfolket samerna utsattes för rasbiologins framfart, medan ingen eller mycket ringa uppmärksamhet har riktats mot de övriga nationella minoriteterna tornedalingar, sverigefinnar, romer och judar. I denna studie är fokus inriktat på tornedalingar.

I Sverige kan rasbiologins teoretiska tillämpning härledas till slutet av 1700-talet när Carl von Linné (1707–1778) 1758 placerar in människan i sitt arbete *Systema Naturae*. I sitt omfattande arbete kopplar här Linné egenskaper till en specifik rastyp när han presenterar begreppet ”ras” (lat. *race*) som avsett för människor men även för mytologiska varelser. Inom släktet *Homo sapiens* föreslog Linné fem kategorier av en lägre (icke namngiven) rank.²⁰ Dessa kategorier var *Africanus*, *Americanus*, *Asiaticus*, *Europeanus* och *Monstrosus*. De byggde enligt Linné i huvudsak på hemorten och senare även på hudfärg. Varje ras menade Linné hade specifika egenskaper som ansågs endemiska för de personer som tillhörde den.

Genomgående beskrevs européer med positiva egenskaper medan andra grupper beskrevs nedlåtande: Indianer var koleriska, röda, enkla, ivriga och stridslystna. Afrikaner var flegmatiska, svarta, långsamma, avslappnade och försufliga. Asiater var melankoliska, gula, stela, allvarliga och giriga. Européerna var bleka, muskulösa, snabba, smarta och uppfinningsrika. Den ”monstruösa” människoracen tilldelades sådana egenskaper som ”viga och klenmodiga”. I denna kategori fanns kineser, alpdvärgar, antarktisk jätte och monorchid hottentott.²¹

²⁰ L ynöe, Niels (2000). *Rasförbättring genom sterilisering: ett försök att värdera dåtidens handlingar: en studie av Svenska Läkaresällskapets skrifter 1920–1974*. (Svensk medicin; 68) Stockholm: Svenska läkaresällskapet, s. 21.

²¹ Lindqvist, Bosse (1997). *Förädlade stenskar – drömmen om att skapa en bättre människa*. Stockholm: Alfabet, s.34. Se även föreläsning av Mattias Gardell, *Rasismforskningens utmaningar*, Uppsala universitet, 2016-11-23, http://www.rasismforskning.uu.se/digitalAssets/618/c_618172-1_3-k_gardell-rasismforskningens-utmaningar.pdf, s. 4, hämtad 2021-11-15.

Men redan innan Linné presenterade sin kategorisering av människan och dess egenskaper hade världens första lagtext som handlade om ärftlighet och förädling av människan antagits i Sverige 1686 när man förbjöd människor som led av epileptiska anfall att gifta sig. Lagen, som förnyades av kung Adolf Fredrik (1710–1771) 1757, kan ses som det första försöket till arvsförädling, eftersom det i lagtexten stod att förbudet är till för att utrota en ärftlig sjukdom.²²

Linné hade ett flertal följare ur ett internationellt perspektiv, och en som börjar att konkretisera teorin om sambandet mellan kraniets form och mentala förmågor var den tyske läkaren Frantz Joseph Gall (1757–1828) som i sin egen skapelse, frenologin, i ett anförande på 1790-talet framförde sina teser om hjärnans utrymme i huvudskålen kopplat till den själsliga personligheten.²³ Denna nya tes förutsatte ett samband mellan huvudets form och kapacitet inom olika områden, och tesen stod i bjärt kontrast med kyrkans värderingar.²⁴

Galls föreläsningar var omåttligt populära och han motarbetades av kyrkan på alla plan. Det gick så långt att Gall var tvungen att lämna Österrike, och under sin ofrivilliga exil reste han runt i Europa och föreläste om frenologins innehåll och tillämpning.²⁵

Gall nådde inte helt och hållet fram med sina teorier men fick till slut oväntad hjälp av en yngre anhängare till frenologin som vetenskap. Det var Johann Kaspar Spurzheim (1776–1832), som tillsammans med Gall 1809 publicerade det första vetenskapliga verket på området – *Allmän översikt av nervsystemets och i synnerhet hjärnans anatomi och fysiologi*, vilket senare kom att bli grunden till den svenska kranialogin.²⁶

Men det tog lång tid innan initiativ togs till att organisera vetenskapen eller starta någon varaktig instans för att utveckla läran i Europa eller i Sverige. Den nya läran får sitt första aktiva säte i Paris först 1859, när världens första sällskap för antropologi bildas.²⁷ Som rörelse får ämnet fasta konturer ungefär samtidigt i England, där beteckningen var *engenic*, och i Tyskland, där termen var *Rassenhygiene*.

²² Lindqvist, Bosse (1997), s. 37.

²³ Uddenberg, Nils (2019). *Skallmätaren: Gustaf Retzius – hyllad och hatad*. [Lidingö]: Fri tanke, s. 339–340.

²⁴ Hansson, Hertha (1994), s. 41.

²⁵ Uddenberg, Nils (2019), s. 340.

²⁶ *Ibid* (2019), s. 340.

²⁷ Lindqvist, Bosse (1997), s. 37.

Själva begreppet rasbiologi syftar, som tidigare nämnts, i huvudsak på biologiska frågeställningar som har med ras och variation att göra. Begreppet kan även kopplas till Mendels lagar och teorierna om växtförädling genom korsning av olika växtarter för att ta fram bättre grödor.²⁸ Under slutet av 1800-talet fram till tiden för sekelskiftet 1900 övergick begreppet successivt till rashygien som kan sägas vara den praktiska tillämpningen av rasbiologin.²⁹

Under slutet av 1800-talet var rasbiologin på stark frammarsch i Sverige, och eliten i olika svenska nätverk, exempelvis de politiska och kulturella miljöerna, bejakade till stor del teorin. Den svenska rasbiologin utgick i huvudsak från Joseph Arthur de Gobineaus (1816–1882) rasteori om den socialdarwinistiska strömningen, vilken dominerade i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet.³⁰

Rasbiologins främsta syfte var att som vetenskap bekräfta rasteorin, vars självklara slutsats för politik och samhälle var att skilja raserna från varandra genom att identifiera och klassificera yttre kännetecken som ansågs ärftliga, och därmed även degenererande, för den önskvärda rasen.³¹ Rasteorin som utarbetats i Europa med frenologin som bas influerade tydligt den svenska teorin, vilken byggde på svenska ledande forskares teorier inom området under tidigare hälften av 1800-talet.

2.2.1 Svensk skullmätning

Den svenska rasteorin byggde kortfattat på yttre synliga fysiska kännetecken som hud- och ögonfärg samt form på skalle, käkar och näsa. Arkitekterna bakom den nya vågen inom rasforskningen i Sverige var bland andra professorn i naturalhistoria vid Uppsala universitet Sven Nilsson (1787–1883) och Gustaf Retzius (1842–1919) som tog vid där fadern Anders Retzius (1796–1860) slutade inom området. Andra ledande inom området var arkeologerna, eller fornminnesforskarna som de benämndes vid denna tid, Hans Hildebrand (1842–1913) och Oscar Montelius (1843–1921).³² Hildebrand och Montelius tillhörde den grupp arkeologer i Sverige som lade etniska tolkningar till sitt arkeologiska fyndmaterial, och de

²⁸ Mendels lagar. <http://www.ne.se/lang/mendels-lagar>, Nationalencyklopedin, hämtad 2013-08-16.

²⁹ Broberg, Gunnar (1995). *Statlig rasforskning: en historik över Rasbiologiska institutet*. Lund: Avd. för idé- och lärdomshistoria, Univ., s. 8.

³⁰ Lynöe, Niels (2000), s. 21. Se även Hagerman, Maja (2006). *Det rena landet: om konsten att uppfinna sina förfäder*. Stockholm: Prisma, s. 179.

³¹ Lundmark, Lennart (2007). *Allt som kan mätas är inte vetenskap: en populärhistorisk skrift om Rasbiologiska institutet*. Stockholm: Forum för levande historia, s. 5.

³² Hagerman, Maja (2006), s. 346.

hävdade att arkeologer måste kunna ge svar på folks härkomst, kopplat till arkeologiska fynd.³³

Men tydligast i fråga om ett vetenskapligt skallindex var generationen före Montelius och Hildebrand. Sven Nilsson och Anders Retzius arbetade ihärdigt med att bygga upp teorin om skallindex kopplat till tidigare nämnda fysiska kännetecken inom frenologin, vilket kom att bli det som mest sammankopplas med rasbiologin i vår samtid.³⁴ Anders Retzius var även den personen som under lång tid byggde upp den första mer omfattande samlingen av kranier i Sverige.³⁵

Just skallmätningarna är en av de nu existerande markörerna av rasbiologins fältarbete i Tornedalen. Det underlag som dessa rasbiologer skapade blev det omtalade skallindexet som användes i vetenskapliga underlag ända fram till efterkrigstiden. Detta index sorterade in lång- respektive kortsallar i två huvudgrupper och en mellangrupp. Den ena huvudgruppen var långskallarna (*dolichocefala ortognater*). Dessa räknades som högre stående individer. Till mellanskallarna (*mesocefal*) och kortsallar (*brachycefala prognater*) räknades lägre stående individer som exempelvis tornedalingar.³⁶

Indexet utvecklades, som tidigare nämnts, främst av anatomen Anders Retzius som menade att huvudskålen är den väsentligaste delen av kraniet eftersom den omsluter hjärnan. Anders Retzius ansåg vidare att förhållandet mellan huvudskålens längd och bredd bildar kraniets karaktär och därmed även individens. Resultatet av mätningen utvisade om personen kunde klassificeras som lång-, mellan- eller kortsallig.

Den formel Anders Retzius lanserade för att bestämma förhållandet beskrevs kort enligt följande:

Huvudet (kraniet) skulle betraktas uppifrån och först mäta dess största bredd. Detta mått multiplicerades sedan med 100 och dividerades sedan med huvudskålens längdmått. Om exempelvis breddmättet då var 18 cm multipliceras detta tal med 100 = 1 800.

³³ Baudou, Evert (1997). *Gustaf Hallström – arkeolog i världskrigens epok*. Stockholm: Natur och Kultur, s. 158.

³⁴ Den svenska rasbiologin vilar i huvudsak på zoologen Sven Nilsson (1787–1883) som främst lanserade den så kallade storutbredningsteorin, vilken var dominerande omkring 1840–1870. Nilsson övergick senare till arkeologi och började använda kranier för att fastställa sina teorier om Nordens förhistoria.

³⁵ Blomqvist, Håkan (2006). *Nation, ras och civilisation i svensk arbetarrörelse före nazismen*. Diss. Stockholm: Stockholms universitet, s. 145.

³⁶ Hagerman, Maja (2006), s. 233.

Detta värde dividerades sedan med 18, då fick man ett index på 100. Om skallens bredd i stället var 15 cm och längden 20 cm, då blev index 75.³⁷

Anders Retzius fastslog senare att ett index över 80 kunde hänföras till kortskalliga medan ett index mellan 75–80 var ett mellanläge och att ett skallindex under 75 ansågs som långskalliga individer.

Skallmätning var ett bärande moment i alla de kommande inventeringar som startade i Sverige strax efter sekelskiftet. Inventeringarna skulle kartlägga dels var de lägre raserna fanns i landet, dels hur nationen skulle förhindra att dessa lägre raser beblandade sig med högre stående raser och på så sätt degenererade nationens folkstam. Rasbiologin, som i sin samtid erkändes som en vetenskap, var en av flera solitära komponenter som gemensamt även utgjorde stommen i den omfattande försvenskningssprocessen.

2.2.2 Försvenskningssprocessen

För att kunna förstå omfattningen av den svenska statens drygt tvåhundraåriga försvenskningsssträvanden bör det samtidigt genomlysas vad den så kallade försvenskningsspolitiken omfattar och innehåller. I centrum för denna process stod främst språket och den svenska statens systematiska arbete över tid med att införa svenskt språk och svenska sedvänjor inom bland annat det meänkielitalande området.³⁸

Förlusten av den finska landsdelen av Sverige och den nya gränsdragningen till Finland 1810 fick stora konsekvenser för Torne älvdal, Muonio älvdal och Könkämä älvdal. Gränsen, som kom att följa älvarnas kungsådror, innebar att månghundraåriga familjeägor löstes upp. Familjer fick se sina ägor hamna i nya statsbildningar, vilket i sin tur medförde svåra förluster för enskilda familjer vad gällde markägor och det faktum att många familjer splittrades i två länder.

Förlusten av Finland innebar även en lång och svår läkningsprocess för Sverige som nation. Den nordligaste delen av Sverige ägde fortfarande en stark kulturell och språklig samhörighet med den förlorade finska landsdelen av den svenska nationen. Man kan i ett verk av den svenska litteraturens stora nationalskald Esaias Tegnér (1782–1846)

³⁷ Lundmark, Lennart (2002). ”Lappen är ombytlig, ostadig och obekräm-”: svenska statens samepolitik i rasismens tidevarv. Bjurholm: Norrlands universitetsförlag, s. 21–22.

³⁸ Elenius, Lars (2001). *Både finskt och svenskt: modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*. Diss. Umeå: Umeå universitet, s. 127.

skönja en ängslan för det osvenska i den nordligaste delen av riket som speglar tidsandan väl:

Gråt, Svea, vad du mist, men skydda, vad du äger!
Från Sundets rika strand längst upp till fjällhög nord,
där lappen flyttar kring sin frihet och sin hjord,
vad skogbegrönda berg, vad fält, med skördar prydda!
O, älska vi vårt land, nog ha vi land att skydda.
Låt, Svea, dina berg fördubblad ge sin skatt,
låt skörden blomstra opp i dina skogars natt.
Led flodens böljor kring som tamda undersåtar,
och inom Sveriges gräns erövra Finland åter!³⁹

Samtidigt blev det under senare hälften av 1800-talet uppenbart att resurser i form av brytvärda mineraliseringar, skog och vattenkraft i de nordliga länen medförde att industrialiseringen i en något fördröjd process tog fart i norr inom det förhoppningsfulla begreppet ”framtidlandet”.⁴⁰ Men framtidlandet var också ett synsätt och begrepp iscensatt av den svenska staten samt av inhemska såväl som utländska privata investerare, i hopp om att de skulle kunna omsätta naturresurser till vinster ur ett kolonialt nationellt perspektiv.⁴¹

I detta nya perspektiv var det uppenbart att detta på naturrikedomar så rika län Norrbotten i huvudsak hade en finsk- och samiskspråkig befolkning. Detta var ur ett svenskt nationellt perspektiv ett stort problem, sett ur lojalitetsperspektivet. Kunde man verkligen lita på Norrbottens inlandsbefolkning, med en så starkt annorlunda kultur och språkförankring än den svenska?

Med anledning av detta inledde staten en massiv försvenskning-process av bland annat Tornedalen. Processen innefattade flera olika delar och innehöll bland annat ett omfattande språk- och kulturbad i form av läromedel beställda av staten för att tidigt grundlägga en stark svensk nationalistisk berättelse om landets ursprung och historia.

När det gäller språkfrågan i det meänkielitalande området förändrades statens förhållningssätt till exempelvis undervisningsspråket över tid. Från 1870-talet användes finskspråkiga läromedel i undervisningen – visserligen bristfälliga, men ändå på finska.⁴² Men en stark förändring

³⁹ Tegnér, Esaias (1811). Ur verket *Till Svea*. Esaias Tegnér var biskop, professor, poet och riksdagsman samt ledamot av Svenska Akademien från 1819.

⁴⁰ Sörlin, Sverker (1988). *Framtidlandet: debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*. Diss. Umeå: Umeå universitet. Stockholm: Carlssons, s. 10, s. 60.

⁴¹ Elenius, Lars (2001), s. 311.

⁴² *Ibid* (2001), s. 224.

vad gäller undervisningspråk och läromedel skedde i samband med den accelererande försvenskingsprocessen omkring 1925–1930, när svenska läromedel för folkskolan infördes även i Tornedalen.⁴³

Rasbiologin utgjorde med sitt innehåll en viktig komponent i försvenskingsprocessen, eftersom drivkraften i det rashygieniska arbetet syftade till att motverka den hotande degenereringen av den svenska folkstammen. Rasbiologins bärande huvudsyfte var att peka ut undermåliga element i den föreställda enhetliga svenska folkstammen. Där utgjorde tornedalingar en del av hotet.

2.3 Förarbetet till institutet

En rasbiologisk forskning skulle i grunden dels bygga på de kraniesamlingar som inte gått förlorade i den stora branden vid Karolinska Institutet i Stockholm natten 1–2 oktober 1892, dels på nya mätningar av den svenska folkstammen. De första stegen togs på initiativ av anatomiprofessorn Vilhelm Johan Hultkrantz (1862–1938) vid Karolinska Institutet.⁴⁴ Hultkrantz, som hade ett stort intresse av fysisk antropologi, såg en möjlighet att kunna bygga en bred bas för rasbiologisk forskning, förutsatt att ekonomiskt stöd kunde frambringas och att även staten bejakade en sådan satsning.

Hultkrantz presenterade sin idé 1896 i samband med 100-årsfirandet av Anders Retzius födelse, vilket väckte ett stort engagemang hos flera forskare, inte minst hos Gustaf Retzius.⁴⁵

Frågan om att genomföra den stora undersökningen togs upp i Svenska sällskapet för Antropologi och Geografi (SSAG) som bildades redan 1873 och då under namnet Antropologiska sällskapet. Sällskapet bildades av Gustaf Retzius, arkeologen, entomologen och etnografen Hjalmar Knut Stolpe (1841–1905), riksantikvarien och numismatikern Hans Olof Hildebrand (1842–1913) samt av arkeologen och riksantikvarien Oscar Gustaf Agustin Montelius (1843–1921). Föreningens ändamål var enligt ändamålsparagrafen ”att inom Sverige befrämja anthropologiens studium”.

Men likt i vår egen samtid fanns det olika åsikter om hur ett projekt av denna omfattning skulle genomföras och av vem. Gustaf Retzius och Vilhelm Hultkrantz hade samma mål om att kunna genomföra en omfattande inventering av den svenska folkstammen, men de

⁴³ Elenius, Lars (2001), s. 238.

⁴⁴ Uddenberg, Nils (2019). *Skallmätaren: Gustaf Retzius – hyllad och hatad*. [Lidingö]: Fri tanke, s. 363.

⁴⁵ *Ibid* (2019), s. 364.

företrädde olika metoder och vetenskapsteorier i frågan. Hultkrantz betonade att undersökningen borde vila på en allomfattande antropologisk, arkeologisk och etnografisk inventering, medan Retzius avvisade upplägget med följande inlägg: ”Anatomerna borde hålla sig till den fysiska antropologin och inte gå in på etnografernas och arkeologernas områden.”⁴⁶

Det blev det upplägg som Retzius företrädde men Hultkrantz kom ändå att medverka i projektet. Beslutet att genomföra den stora undersökningen av värnpliktiga togs av SSAG hösten 1896, efter att delvis privata anslag ställts till förfogande samt efter att staten godkänt den omfattande antropologiska undersökningen av värnpliktiga och samtidigt tillskjutit medel för detta.⁴⁷

Redan under den första fältsäsongen 1897 kunde 22 980 rekryter mätas, och året efter mättes 22 980 rekryter. Totalt omfattade den antropologiska undersökningen 45 688 värnpliktiga.⁴⁸

Vid mätningen identifierades försökspersonerna genom att inskrivningsnummer, namn och födelseort registrerades på speciella fältkort som framställdes för ändamålet. Dessa fältkort var identiska med de fältkort som senare kom att användas i fältarbetet inom Institutet för rasbiologisk verksamhet. Redan i fält sorterades individer bort som inte bedömdes kunna fullfölja värnpliktstjänstgöringen. Anledningen till detta ansågs vara att dessa individer kunde dra ned ett slutresultat i fråga om fysiska mått.

Det som noterades i fältkorten var egenskaper som stående och sittande kroppslängd, famnvidd (det vill säga avståndet mellan fingerspetsarna vid utsträckta armar), huvudets längd och bredd, ansiktsform samt ögon- och hårfärg. Skallmättet utfördes med en krumcirkel, vilket är ett slags graderad stor passare. Mätningarna utfördes av läkare som hade med sig ett antal sekreterare som skrev in måtten i fältkorten.⁴⁹

Detta projekt kom att bli de första omfattande rasbiologiska undersökningarna i Sverige på levande individer. Resultatet kom sedan att bilda normmått för efterkommande fältstudier som Institutet för rasbiologi skulle arbeta med.

⁴⁶ Uddenberg, Nils (2019). Skallmätaren: Gustaf Retzius – hyllad och hatad. [Lidingö]: Fri tanke, s. 364.

⁴⁷ Ibid (2019), s. 367.

⁴⁸ Ibid (2019), s. 368.

⁴⁹ Ibid (2019), s. 370.

Resultaten av de omfattande mätningarna publicerades 1902 i det stora verket *Anthropologia Suecica. Beiträge zur Anthropologie der Schweden nach den auf Veranstaltung der schwedischen Gesellschaft für Anthropologie und Geographie in den Jahren 1897 und 1898 ausgeführten Erhebungen* med Carl Magnus Fürst (1854–1935) och Gustaf Retzius som författare.⁵⁰

Vetenskapsjournalisten och författaren Maja Hagerman beskriver hur betydande detta verk kom att bli för framtida publikationer. Retzius och Fürst skrev följande i verkets slutord om den svenska nationens befolkning, och denna beskrivning skulle komma att bli ledande för kommande publikationer:

Svenskarne torde i själva verket vara de jämförelsevis renaste återstoderna af de gamla germaniska folken, och de utgöra än i dag i antropologiskt hänseende ett märkvärdigt homogent folk.⁵¹

2.3.1 Lobbyverksamhet

Det första försöket att aktivt arbeta för en fast institution för rasbiologi eller rashygienisk forskning i Sverige kan återkopplas till 1909 när ett av de drivande nätverken i frågan bildades. Hösten 1909 bildades *Svenska Sällskapet för Rashygien* (SSFR) på hotell Kronprinsen i Stockholm, av en grupp intressenter.⁵² Stiftarna var främst akademiker inom bland annat zoologi, botanik och psykiatri samt riksdagspolitiker.

Stiftarna för SSFR bestod av zoologiprofessorn Wilhelm Jakob Ebbe Gustaf Leche (1850–1921), psykiatriprofessorn Olof Willhelm Kinberg (1873–1960), anatomiprofessorn Vilhelm Johan Hultkrantz, professorn i växtanatomi och celllära Otto Rosenberg (1872–1948), medicinalprofessorn Frithiof Karl Gustaf Lennmalm (1858–1924), fysikprofessorn Svante August Arrhenius (1859–1927), läkaren och riksdagsledamoten för Liberalerna Ivan Bratt (1878–1956), docenten i psykiatri och neurologi Herman Bernhard Lundborg (1868–1943), professorn i statskunskap och riksdagsledamoten för Protektionisterna Pontus Erland Andersson Fahlbeck (1850–1923), professorn i straffrätt, riksdagsledamoten och stadsrådet Johan Carl

⁵⁰ Ljungström, Olof (2004). *Oscariansk antropologi: etnografi, förhistoria och rasforskning under sent 1800-tal*. [Ny, bearbetad utgåva] Hedemora: Gidlund, s. 301.

⁵¹ Hagerman, Maja (2020). En svensk raspiration. *Expo*, 2020:nr 3.

⁵² Persson, Curt (2013). *På disponerens tid: Hjalmar Lundbohms syn på samer och tornedalingar*. Luleå: Tornedalica, s. 39.

Wilhelm Thyré (1861–1933), venereologen Alma Maria Katarina Sundquist (1872–1940), advokaten Georg Maria Stjernstedt (1876–1963), Alice Olga Constance Wallenberg (1858–1956), fysiologiprofessorn Hjalmar August Öhrvall (1851–1929), juristen Lars Rubenius, zoologen och ärftlighetsforskaren Harry Federley (1879–1951) samt professorn i psykiatri och socialdemokratiska riksdagsledamoten Alfred Daniel Petré (1867–1964).

SSFR hade den tyska organisationen *Deutsche Gesellschaft für Rassenhygiene* som förebild när sällskapet bildades. Där var tidigare nämnda rasbiologier Hans F.K. Günther, Fritz Lenz och Alfred Ploetz ledande rasforskare. Den nybildade föreningens ändamålsstadgar var tydliga:

- 1) Insamla och bearbeta material af betydelse för studier af de mänskliga ärftlighets- och variationsförhållanden samt av sådana samhällsförhållande, som utöfva inflytande på den växande individen.
- 2) Bland sällskapets medlemmar och allmänheten sprida kunskap om rashygienens metoder och resultat till ledning för såväl offentliga åtgärder som för de enskilda individernas handlande.
- 3) Stödja vetenskapligt grundade sträfvanden för uppväxande och kommande generationers kroppsliga och andliga hälsa.⁵³

Året efter, 1910, bildades *Mendelska Sällskapet* i Lund. Sällskapet inriktade sig på genetik och växtförädling och den första styrelsen bestod av skriftställaren Robert Carl Larsson (1885–1956), zoologen och författaren Lännart Ribbing (1876–1938), botanikern och genetikern Heribert Nils Nilsson (1883–1855), botanikern Åke Ernst Åkerman (1887–1955), botanikern Birger Kajanas (tidigare Nilsson, 1882–1931), zoologen och konstnären Ludwig Nils Nilsson (1885–1963) samt professorn i genetik Herman Nils Nilsson-Ehle (1873–1949). Det kan noteras att skriftställaren Robert Larsson kom att bli en nyckelperson i det taktiska informations- och lobbyarbetet, eftersom han författade en mängd strategiska artiklar och organiserade informationsarbetet för det genomarbetade lobbyarbetet.

Både SSFR och Mendelska sällskapet arbetade målmedvetet och långsiktigt med lobbyverksamhet för att skapa en fast plattform för

⁵³ Utdrag ur stadgar för Svenska Sällskapet för Rashygien, SSFR.

rasbiologin i Sverige. Tidigt insåg man att man måste nå en bred publik för att kunna skapa motivation för en institution, och man utvecklade därför ett effektivt nätverk av vetenskapsmän, politiker och företagare i hela landet.

I en rad artiklar och föreläsningar förde man ut budskapet om det stora samhällshotet som konsekvensen av en degenererad folkstam utgjorde, och eftersom gruppen bestod av samhällsmedborgare ur det övre skiktet, med tyngdpunkt på den akademiska miljön och kända höga riksdagspolitiker, nådde de fram med budskapet. Maria Björkman uttrycker det välformulerat i sin artikel i *Socialmedicinsk tidskrift*:

Samhällsproblemen var flera, men kan sammanfattas i degeneration, ojämn nativitet i olika befolkningsgrupper, skadliga miljöinflytanden i spåren av industrialiseringen och urbaniseringen samt en allmän försämrad moral.⁵⁴

Den ledande kraften inom Svenska Sällskapet för Rashygien kom att bli Herman Lundborg. Lundborg som kom från Väse socken, Karlstad församling, i Värmland. Han studerade en rad olika ämnen vid Uppsala universitet, bland annat zootomi, morfologi, psykiatri och neurologi och senare även embryologi och marinbiologi i Bergen, psykiatri i Nederländerna och kriminalpsykologi i München.

Herman Lundborg var gift två gånger. Första gången gifte han sig den 25 juni 1900 med Thyra Pettersson (1868–1931) med vilken han fick två söner – Gunnar (1901–1973) och Sune (1903–1976). Bägge sönerna var ofta med Lundborg i fältarbetet, främst i Lappland. Andra äktenskapet inleddes den 27 september 1936 då han gifte sig med Maria Kristina Isaksdotter (1893–1968) från Övre Soppero by i Vittangi församling. Tillsammans med Maria fick han sonen Allan Sune (1927–1991).

Lundborg presenterade en avhandling i medicin 1902, vilken innehöll en undersökning om en ärftlig sjukdom på Listerlandet i Blekinge. Senare återupptog Lundborg arbetet med undersökningen om Listerlandet och presenterade en omfattande rapport 1913 med titeln *Medizinisch-biologische Familienforschung innerhalb eines 2232köpfigen Bauerngeschlechtes in Schweden (Provinz Blekinge)*. Rapporten omfattade över 700 sidor och vägde 6,5 kilo.⁵⁵

⁵⁴ Björkman, Maria (2012). Från rasbiologi till ärftlighetsskräck. *Socialmedicinsk tidskrift*, 2012: nr 1, s. 37.

⁵⁵ Broberg, Gunnar. Herman B Lundborg, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/9781>, *Svenskt biografiskt lexikon*, hämtad 2021-10-02.

Rapporten väckte stor uppmärksamhet i såväl Sverige som övriga Europa, och i Sverige belönades arbetet med Svenska Läkaresällskapets stora pris. Lundborg hade i rapporten förenat patologiska fallstudier med den nyupptäckta mendelska genetiken och på så sätt kunnat klargöra sjukdomsbilden och nedärvingen för en ovanlig och dödlig form av epilepsi.

Med sitt arbete hade Lundborg skapat en metod för hur liknande sjukdomsundersökningar kunde bedrivas. Med hjälp av genealogiskt material ur Svenska kyrkans arkiv, med vilket Lundborg byggde ett släktregister, beskrev han sjukdomen som ett slags progressiv degeneration, det vill säga att slutdomen omvandlas genom olika släktled fram till slutstadiet och att den utvecklas enligt Mendels lagar för recessivt nedärvande. Enligt Lundborg bevisade det att den ärftliga sjukdomen lett till ekonomisk och kulturell degeneration i Blekingebygden.

Lundborgs slutsats var att det hotade hela den svenska nationen om man inte hindrade människor med undermåliga anlag från att fortplanta sig. Just detta att förhindra spridandet av sämre egenskaper var det bärande argumentet i hela det rashygieniska arbetet.

Den omfattande rapporten ledde till att Lundborg befordrades till docent i rasbiologi och medicinsk ärftlighetsforskning vid Uppsala universitet 28 oktober 1915–31 december 1921, men redan från 1911 reste Lundborg runt i Sverige och utomlands i egenskap av medlem i SSFR och propagerade kraftfullt för ett agerande mot den hotande degenereringen av den nordiska rasen. Av en notis i Dagens Nyheter, i januari 1913 framgår följande:

Docenten H. Lundborg i Uppsala har mottagit kallelse att i Helsingfors hålla några föreläsningar om modern ärftlighetsforskning, rasbiologi och rashygien. Han har redan afrest till Finland.⁵⁶

Metoderna i lobbyarbetet som de båda föreningarna arbetade med var mycket effektiva. När någon ur exempelvis SSFR hade författat en artikel i någon av de större dagstidningarna, där artikeln propagerade för ett statligt institut för rasbiologi och samtidigt varnade för den hotande degenereringen av den nordiska rasen följde någon dag efter en ny artikel av någon ur Mendelska sällskapet som underströk vikten

⁵⁶ *Dagens Nyheter* 1913-01-15, s. 6.

av den första artikelförfattarens påstående. På så sätt bearbetades beslutsfattare effektivt en taktisk opinion för att upprätta ett institut i Sverige.

En skicklig strateg i lobbyarbetet vad gäller vänskapsrecensioner var Robert Andersson. När Herman Lundborg exempelvis presenterade två olika artiklar i de ledande dagstidningarna i samband med den stora Folktypsutställningen skrev Andersson följande till Lundborg:

Jag skall naturligtvis gärna recensera båda era verk, som nu skall tryckas. Så snart jag har fått dem så skall jag skriva till redaktion på SwD. Du kan alldeles säkert räkna med Heribert-Nilsson. Du kommer att få fina artiklar av M. fil. Eberhard Bäckström i Soc-Dem. Lännart Ribbing i Stockholms Dagblad och Olof Swedberg i Dagens Nyheter kan man också räkna med.⁵⁷

Samtidigt var Herman Lundborg en flitig artikelförfattare i olika facktidskrifter, där han effektivt torgförde budskapet om vikten av ett statligt forskningsinstitut i rasbiologi för att motverka degenereringen av den svenska folkstammen. Redan 1912 beskriver Lundborg i en artikel i tidskriften *Allmänna svenska läkartidningen* hur ett forskningsinstitut för rasbiologi skulle kunna vara uppbyggt. Artikeln är införd i nummer 27 – 1912, och den har tre huvuddelar.

Del I beskriver det rashygieniska arbetet i England och hur den informella organisationen där är upplagd. I stycket om England beskriver Lundborg den tidskrift som gavs ut i landet sedan 1901:

”Biometrica”, en vetenskaplig tidskrift för ärftlighetsforskning med hjälp af statistik och biologi.

Vidare skriver Lundborg:

Redan förut hade Galton skänkt medel till grundandet af ett eugeniskt laboratorium i London, och till dess chef hade satts prof. Pearson. Från detta laboratorium har redan en serie undersökningar blifvit gjorda, som omfattat för eugeniken och sociologien viktiga frågor.⁵⁸

⁵⁷ Korrespondens från Robert Andersson till Herman Lundborg. Carolina Rediviva brevsamling.

⁵⁸ Lundborg, Herman (1912). Rashygieniska sträfvanen I–III, *Allmänna svenska läkartidningen*, Särtryck ur nr 27, 30, 32 och 33 1912, s. 3.

Vidare lyfter Lundborg fram vikten av framgångsrika donatorer för att kunna bygga upp den vetenskapliga rasbiologin inom akademien och hur viktig denna signal är för den engelska kongressen i kommande beslut. Han beskriver betydelsen av detta helt kort i stycket om England:

Helt nyligen har en mecenat, som vill vara okänd, skänkt c:a 350,000 kronor för upprättandet af en ny professur i ras-hygien (eugenik) i England vid Cambridges universitet. I samband härmed uttalas i den engelska kongressberättelsen den säkra förhoppningen att inom 10 år samtliga universitet i Storbritannien måtte vara utrustade med egna professorer i detta viktiga ämne.⁵⁹

I artikelns del II beskriver Lundborg hur arbetet med rasbiologi och rashygien bedrivs i Tyskland. På samma sätt som i framställningen om England beskriver Lundborg hur välorganiserat och taktiskt arbetet sker i Tyskland. Liksom för England framhåller Lundborg den viktiga lobbyverksamheten, där facktidskrifter är ett av de verkningsfulla verktygen för rasbiologins etablering:

1904 grundade Ploetz tillsammans med några andra ett arkiv: Archiv f. Rassen- und Gesellschaftsbiologie, einschliesslich Rassen- und Gesellschaftshygiene, hvilket utkommit med ett band om året. 1908 startades åter en ny tidskrift: Zeitschr. f. indukt. Abstammungs- und Vererbungslehre. Dessa båda organ hafva varit af mycket stor betydelse. Ett viktigt arbete är äfven Schallmayers lärobok »Vererbung und Auslese», som förra året utkom i sin andra upplaga. De rashygieniska idéerna ha under senare år vunnit allt mer förståelse i Tyskland.⁶⁰

I avsnittet om Tyskland använder sig Lundborg av det tyska språket i större delen av artikeln, vilket visar vilken betydelse den tyska rasbiologin har för Lundborgs strävanden om ett institut i Sverige. Lundborg avslutar delen om Tyskland på ett mer personligt sätt, där han även tar tillfället i akt att påpeka att vi i Sverige har ett gott utgångsläge för att starta ett institut för rasbiologi:

Till slut endast några personliga intryck, som jag fått af de tyska rashygienikerna. Under min resa har jag sammanträffat med och lärt känna de ledande männen. Jag måste erkänna, att jag

⁵⁹ Lundborg, Herman (1912). Rashygieniska sträfvanen I–III, Allmänna svenska läkartidningen, Särtryck ur nr 27, 30, 32 och 33 1912, s. 4.

⁶⁰ Ibid (1912), s. 6.

fått en hög tanke om dem och det allvar, som präglar deras sträfvanden. Många af dem äro i hög grad arbetets män. De inse till fullo, hvilka svårigheter som komma att möta dem, innan de få dessa idéer erkända i större utsträckning i sitt land.

Det tyska folket är i stort sedt mindre ideellt anlagdt än det svenska. Jordmänen är därför i Tyskland för nya idéer af sådan art sämre än i Norden. Detta erkänna tyskarna också. Öfverallt, hvar jag kommit i dessa kretsar, har det varit en särskild rekommendation, att jag varit svensk. Dessa tyska rashygieniker erkänna oförbehållsamt sin stora beundran för vårt folk, som de anse som blomman på den germanska stammen, och detta har säkerligen ej varit något tomt smicker, ty samma uppfattning har mött mig öfverallt bland dem i skilda delar af riket.⁶¹

Den intressantaste delen i artikeln är ändå avsnitt III, där Lundborg på ett detaljerat sätt beskriver hur ett tänkt forskningsinstitut för rasbiologi skulle kunna vara organiserat och uppbyggt i Sverige. Stycket har bitvis identiska delar med den motion som senare kommer att läggas i den svenska riksdagen 1920, vilket ger vid handen att Lundborg är en av huvudförfattarna till motionen.

Lundborg inleder avsnittet med en beskrivning av sitt eget arbete med rapporten om Listerlandet och vikten av att starta ett institut för rasbiologi i Sverige. Innan Lundborg kommer in på detaljerna fastslår han följande:

Det synes mig därför vara kulturstaternas plikt att anslå härtill nödiga medel. Det är ej arbetslusten, som saknas mången sådan nutida ärftlighetsforskare, utan nödiga medel. Jag har fått ganska riklig erfarenhet i detta hänseende under de gångna åren.⁶²

Därefter beskrivs i texten hur ett forskningsinstitut borde vara organiserat för att på bästa sätt kunna motverka degenereringen av den nordiska rasen. Lundborg är här noga med att påpeka vikten av att ett institut för rasbiologi måste vara en fristående forskningsverksamhet, utan någon koppling till något statligt verk:

⁶¹ Lundborg, Herman (1912). Rashygieniska sträfvanden I–III, Allmänna svenska läkartidningen, Särtryck ur nr 27, 30, 32 och 33 1912, s. 10.

⁶² Ibid (1912), s. 12.

Emellertid vill jag särskildt betona, att dessa institut ej må blifva ämbetsverk i vanlig mening, utan **forskningsinstitut** i första rummet.⁶³

Efter detta förtydligande ger Lundborg en översiktlig beskrivning av ett rasbiologiskt instituts organisation och avdelningar:

Jag kan ej underlåta, att i korthet omnämna, hur jag tänkt mig organisationen af ett dylikt institut. Utom föreståndaren skulle det bestå af flera afdelningar, nämligen:

1. en, som omfattar familjebiologi och genealogi (familjeforskning i trängre mening);
2. en för familjestatistik;
3. en för antropologi;
4. en för kriminalologi (kriminalpsykologi o. s. v.);
5. en rent naturvetenskaplig, omfattande experimentell ärflighetsbiologi.

I spetsen för hvar och en sådan afdelning borde stå erkända vetenskapsmän, hvilka skulle ha till sin hjälp ett tillräckligt antal assistenter.⁶⁴

Längre fram i beskrivningen av verksamhetens bedrivande ger Lundborg även ett exempel på hur fältundersökningar generellt kan utformas:

Den första och enklaste metoden är naturligtvis att undersöka nu lefvande landbefolkning församlingsvis, individ efter individ, icke blott de sjuka, utan alla utan undantag, barn såväl som vuxna, d. v. s. en ren personbeskrifning i physiologiskt och patologiskt hänseende, alltså en *biologisk demografi*.

Detta skulle motsvara så att säga ett medicinskt tvärsnitt af befolkningen. Göras dylika undersökningar efter enhetlig metod och noggrant, så bör man kunna få fram jämförelsepunkter mellan olika områdets befolkning i kvalitativt hänseende. Upprepas dylika undersökningar på dessa samma orter med lämpliga tidsmellanrum, så har man möjligheter att följa de förändringar till det bättre eller sämre, som ortens

⁶³ Lundborg, Herman (1912). Rashygieniska sträfvan den I–III, Allmänna svenska läkartidningen, Särtryck ur nr 27, 30, 32 och 33 1912, s. 12.

⁶⁴ Ibid (1912), s. 13–14.

befolkning undergått under så och så lång tid, hvilket naturligtvis är af den allra största betydelse.⁶⁵

Lundborg avslutar hela artikeln med en rad argument för att skapa ett institut för rasbiologi och rashygieniskt arbete i Sverige, och som tidigare nämnts återfinns olika textdelar ordagrant i den kommande motionen. Det går även att finna delar av artikelns argumentation i en hel del olika artiklar i den svenska dagspressen skrivna av forskare och politiker, många av dem engagerade i både SSFR och Mendelska sällskapet.

Lundborgs slutargumentation i artikeln lyder enligt följande:

- 1) Vi äga bättre kyrkoböcker än något annat land i hela världen. Våra gamla s.k. husförhörsböcker (eller församlingsböcker, som de numera kallas), uti hvilka hela familjer äro upptagna på samma ställe i kyrkboken, äro i sitt slag ganska enastående och äro nödvändiga, om man vill bedriva släktbiologiska forskningar i större skala. Vissa stater i Tyskland (exempelvis Württemberg och delar af Baden) hafva liknande böcker, ehuru ej så gamla. De flesta andra länder (såsom våra grannländer Danmark och Norge) sakna sådana.
- 2) Vår officiella statistik är god och har redan gamla anor.
- 3) Vi äro af jämförelsevis ren ras.
- 4) Vi ha ett och samma språk och en religion. I många andra länder lägga skilda språk och olika religioner nästan oöfverstigliga hinder i vägen för alla forskningar af detta slag.
- 5) Svenska folkets allmänbildning är mycket god och intresset för biologiskt studium utbredt.
- 6) Folktätheten är ej synnerligen stor. På grund häraf, blir det för forskaren lättare att få veta af grannar och tjänstmän, hvad han behöfver. Större, folkrika städer, hvilka uppsuga en stor del af kringboende landbefolkning, förekomma sparsamt i vårt land.
- 7) Syfilis, som är synnerligen utbredd i de större kulturländerna, förekommer ganska sällan på den svenska landsbygden, hvilket

⁶⁵ Lundborg, Herman (1912). Rashygieniska sträfvanen I–III, Allmänna svenska läkartidningen, Särtryck ur nr 27, 30, 32 och 33 1912, s. 14.

naturligtvis är till stor fördel för vårt land och gör det lättare att draga slutsatser inom ärftlighetens område. Uti bygder, där syfilis är vanlig, är det ofta svårt att afgöra, hvad som beror på ärftlighet i trängre mening, och hvad som beror på syfilis.

Alla dessa moment tillsammans göra det för oss svenskar möjligt, att med den bästa utsikt om framgång bedrifva medicinskbiologisk ärftlighetsforskning.

Det är min uppriktiga öfvertygelse, att ett svenskt forskningsinstitut af detta slag snart skulle komma att taga ledningen och gå förbi utlandets, äfven sådana, som vore vida bättre ekonomiskt utrustade. På lämpliga forskareämnen är det säkerligen hos oss ingen brist. I organisationsförmåga kunna svenskarna också mäta sig med hvilken annan nation som helst. Det är sålunda endast på medlen det beror.⁶⁶

Artikeln som beskrivs här är en av flera likande artiklar som skrivs av Lundborg och andra samtida förespråkare som arbetar för att införa ett institut för rasbiologi i Sverige. Men artikeln är även ett bra exempel på hur den samtida lobbyverksamheten gav sig i uttryck i form av längre artiklar i facktidskrifter. De allra flesta dagstidningar i Sverige publicerade artiklar som grundades på just dessa facktidskrifters vetenskapliga artiklar.

Det var ett effektivt lobbyarbete som även tog folkbildningsmetoder till hjälp för att nå in till den bredare massan. Lundborg tog initiativ till en populärvetenskaplig skriftserie rörande eugeniska frågeställningar. Serien gavs ut i 8 nummer, varav 3 var dubbelnummer, 1919–1923 och det var en billighetsupplaga som alla kunde ha råd med. Skrifterna distribuerades till både utbildningsmiljöer och arbetsplatser och fick därigenom ett kraftfullt genomslag. Det effektiva nätverket för rasbiologi tog dessutom på sig att recensera varandras skrifter på ett positivt sätt i både landsorts- och centralortstidningar. Eftersom recensenterna var erkända samhällsbärare, blev metoden mycket verksam.

Effekten av denna lobby metod gav till slut resultat, och ett första konkret förslag för inrättande av ett institut kom i december 1918. Då föreslog rektorn för Karolinska Institutet Frithiof Lennmalm, som även var styrelseledamot i SSFR, i en skrivelse till Nobelkommittén i

⁶⁶ Lundborg, Herman (1912). Rasygieniska stråfvanden I–III, Allmänna svenska läkartidningen, Särtryck ur nr 27, 30, 32 och 33 1912, s. 16.

fysiologi eller medicin att ett Nobelinstitut i rasbiologi och ärftlighetsforskning skulle inrättas vid Karolinska Institutet. Lennmalm, som själv var professor i neurologi, lyfte fram angelägenheten av att starta detta arbete och förhoppningarna om att med rasbiologins hjälp skapa ett friskare människosläkte. Förslaget om att inrätta ett institut under Nobelkommittén föll inte styrelsen i smaken men ett första konkret förslag hade ändå lagts fram i frågan.

2.3.2 Folktypsutställningen

En annan effektiv lobbyaktivitet för att på ett landsomfattande sätt engagera föreningar och privatpersoner var det stora uppropet till den stora Folktypsutställningen 1919. Detta gav även ett brett och omfattande underlag till Lundborgs senare utgivna genomgripande arbete *Svenska folktyper*.⁶⁷ Boken kom att ligga till grund för det fortsatta rasbiologiska arbetet och var en av många utgivningar som påverkade den svenska riksdagen att fatta beslut om grundandet av det svenska rasbiologiska institutet.

Lundborg var drivande i frågan om att SSFR skulle arbeta för att organisera och genomföra en större manifestation för att synliggöra frågan om att Sverige borde instifta ett institut för rasbiologi. Grundidén var att genomföra en insamling av rastypiska uttryck från allmänheten med hjälp av aktiva nätverk, där Sveriges befolkning uppmanades att skänka exempelvis bilder, texter och föremål som exemplifierade olika rastyper i landet.

Manifestationen kom att bli ett omfattande upprop 1918 till enskilda intresseföreningar om att samla in så mycket material som möjligt för att illustrera och lyfta fram den nordiska rasen i Sverige. De första föreningarna som svarade upp till förfrågan var tre Uppsala-sammaslutningar: den kulturhistoriska föreningen Urd, Uppsalas fotografiska förening samt Norrländska studenters hembygdsförening. Senare anslöt sig ett antal hembygds- och fornminnesföreningar, bland andra Dalarnes Hembygdsförbund.

Föreningarna samlade in material från allmänheten till den kommande folktypsutställningen som brett skulle visa upp Sverige som nation, med fokus på svensk kultur och den nordiska rasen. Materialet som samlades in kunde vara fotografier på människor som ansågs vara

⁶⁷ Lundborg, Herman (1919). *Svenska folktyper: bildgalleri ordnat efter rasbiologiska principer och förssett med en orienterande översikt*. Stockholm: Tullberg. Tillgänglig på Internet: <http://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?pid=alvin-record%3A104403&dswid=-9684>

representativa för den svenska folkstammen. Vid utställningen förevisades närmare 700 fotografier, exempel på olika rastyper i Sverige. Lundborg gav instruktioner till dem som avsåg att lämna in fotografiskt material om hur bilderna borde vara förskaffade, bland annat i en artikel i Aftonbladets veckoupplaga för Finland, där reportern i artikeln underströk följande:

Docenten Lundborg bad oss påpeka önskvärdheten av att man av samma person fick dels profilbild, dels en sådan *face*. För övrigt är det onödigt att framhålla, att redan förefintliga fotografier, av sådan beskaffenhet att rastypen tillräckligt tydligt framträder, mottages med tacksamhet.⁶⁸

Därutöver samlades skisser och teckningar in för samma ändamål. Till utställningen lämnade dåtida kända personer in fotografier och teckningar, men de gav även ekonomiska bidrag för att kunna genomföra utställningen. Bland givarna kan nämnas konstnärer och författare som Albert Laurentius Johannes Engström (1869–1940), Ossian Josef David Elgström (1883–1950), Carl Olof Larsson (1853–1919), Ellen Karolina Sofia Key (1849–1926), Selma Ottilia Lovisa Lagerlöf (1858–1940 och Anders Leonard Zorn (1860–1920).

Att dessa samtida berömdheter bejakade uppropet, och därmed även rasbiologin som sådan, medförde att lobbyarbetet stärktes för dem som arbetade för ett rasbiologiskt institut i Sverige.

Lundborg organiserade genom SSFR det stora uppropet 1918 i syfte att ta fram exempel på svenska folktyper. Insamlandet av svenskt folktypsmaterial engagerade många organisationer och privatpersoner och uppropet utmynnade i en påkostad utställning 1919 på Kungliga Akademien för de fria konsterna i Stockholm. Den turnerade sedan även till Visby, Gävle, Uppsala och Göteborg.

Det bakomliggande syftet med utställningen var att genom en stor nationell folkbildningsinsats låta svenskarna lära känna sig själva och sitt eget ursprung och därigenom kunde man lobbyarbeta politiskt för ett rasbiologiskt institut i Sverige. Författaren och vetenskapsjournalisten Maja Hagerman uttrycker sig enligt följande i boken *Det rena landet* när hon beskriver utställningens syfte:

⁶⁸ *Aftonbladets veckoupplaga för Finland* Nr 3, 1919-10-21.

Svenskarna skulle få lära känna sig själva och sin egen förträfflighet men också få veta vilka överhängande faror som hotade. På utställningen skulle de med andra ord få möta rasbiologin.⁶⁹

Utställningen omfattade ett femtiotal utställare. Bland dem fanns fotografen Borg Emil Ragnar Mesch (1869–1956) från Kiruna, som även fick diplom som förstapristagare vid folktypsutställningen när han erhöll Stockholms-Tidningens pris. I juryn för den fotografiska tävlingen satt docenten Arvid Thor Emil Odencrants (1881–1959) samt doktorn John Hertzberg (1871–1935).⁷⁰ Förutom en prissumma fick förstapristagaren ett diplom som var utformat av Ossian Elgström och undertecknat av prins Eugen (1865–1947), konstnären Carl Larsson, konstnären Anders Zorn samt arrangören Herman Lundborg. Detta pris skattade Mesch som sin främsta utmärkelse i egenskap av fotograf.

Bland den svenska folktypsutställningens gynnare och finansärer återfinns LKAB och disponenten Hjalmar Lundbohm som en av donatorerna, tillsammans med några av hans närmare bekantskapskrets, exempelvis konstnären Anders Zorn, upptäcktsresanden Sven Hedin (1865–1952) samt författaren, poeten och akademiledamoten Werner von Heidenstam (1859–1940).

Noterbart är att många ur Lundbohms nätverk finns med bland dem som gynnade ett rasbiologiskt institut. Bland de mer kända kan nämnas författaren Selma Lagerlöf samt författaren, pedagogen och särartsfeministen Ellen Key. Konstnären Ossian Elgström, vilken utformade diplommet till fotografen Borg Mesch, var en ofta sedd gäst hos disponent Lundbohm i Kiruna och ingick i disponentens nätverk.

2.3.3 Svenska folktyper – ett praktverk

Den omfattande folktypsutställningen utgjorde även stommen till praktverket *Svenska folktyper* (1919), vilket var den hittills mest omfattande publikationen i det massiva lobbyarbetet. Praktverket kom att ligga till grund för de utvecklade teorierna från föreningen *Svenska sällskapet för rasbygien* som bildades 1909. Föreningen hade arbetat under en längre tid för att uppmärksamma den, som de påstod, hotande degenereringen av den svenska rasen. Ett av huvudmålen var att starta ett institut som kunde inventera och kartlägga de svenska

⁶⁹ Hagerman, Maja (2006), s. 353.

⁷⁰ Johansson, Björn Axel (2017). *Att se världen: svensk fotografi under 175 år*. (Dædalus 2016/2017) Stockholm: Tekniska museet, s. 220.

folktyperna för att därigenom kunna föreslå ett långsiktigt strategiskt arbete för att bevara den rena svenska folktypen.

Inledningen av praktverket innehåller en så kallad orienterande översikt av de svenska folktyperna. Här utvecklar Lundborg sina teorier om högre och lägstående raser samt risken för att blandningen mellan raserna skulle degenerera den rena svenska folktypen.

Lundborg konstaterar att det svenska folket är av naturen mera gynnat än de flesta andra: Kulturen står högt, folkmaterialet är gott och det germanska (nordiska) inslaget är starkare än i något annat land. Vidare redogör han schematiskt för de olika elementen vad gäller huvudraserna i den svenska folkstocken. Lundborg beskrev inledningsvis detta på följande sätt:

Den germanska (nordiska) eller rent av svenska rasen bildar själva stommen. Den är högvuxen och fysisk kraftig, huvud och ansikte äro långsträckta, hyn ljus och rödlett, håret blont och ögonen blå eller grå. Näsan kort och rak.⁷¹

Boken består av ett antal kapitel där Lundborg exemplifierar de olika folktyperna med bilder. Det första kapitlet benämns kort enbart *Lappar*. Det andra har titeln *Norrbottnensfinnar och finska typer bland svensk befolkning i Sverige och Svensk-Finland*. Det är i detta avsnitt som tornedalingar finns representerade under begreppet ”främmande folkslag”. I den löpande brödtexten står:

Bland främmande folkslag i Sverige intaga *finnarna* det främsta rummet. De har under tidernas lopp inkommit i landet och mer eller mindre hög grad upptagits i den svenska folkstocken. Endast i Norrbotten förekomma de numera i större antal.⁷²

Därefter presenteras två tabeller där den ena tabellen visar ”den rena nordiska (svenska) typens förekomst i procent i olika landskap inom Sverige”. Den andra tabellen visar ”förekomsten av en svensk typ, som företer samma karaktär som i tabell 1 med undantag därav att även mesocephalerna (med skallindex intill 80) äro medräknade”. Längre fram i avsnittet beskriver Lundborg det främmande folkslaget nordliga finnar i Norrbotten:

⁷¹ Lundborg, Herman (1919), s. 7.

⁷² Ibid (1919), s. 8–9.

En dylik finne är kortväxt, satt och grovt byggd. Han är blond, i regel ljusögd, håret är rakt och strävt, hyn ljus, ofta något grådaskigt; huvudet kort och tämligen brett liksom ansiktet. Detta får ett fyrkantigt utseende, därigenom att kindpartierna äro breda ända ned till underkäksvinklarna. Näsan är rätt klumpig med konkav näsrygg (uppnäsa).⁷³

Efter dessa beskrivningar kommer ett större kapitel med titeln *Rena nordiska typer och svenska blandtyper i Sverige, Finland och på Runö*. Därefter följer kapiteln *Vallonättlingar i Sverige, Svenska judar, Zigenare samt Vagabonder, tattare, kriminella och dylika*. Näst sista kapitlet med bildbeskrivningar har titeln *Bihang*. Här beskrivs bland annat utlänningar som vistats mer eller mindre lång tid i Sverige men som dömts eller utvisats på grund av lösdriveri eller brottslighet.

Boken avslutas med ett efterord där Lundborg varnar för rasblandning men även uppmärksammar det stora intresset i landet för rasfrågan. Han uppmanar i efterordet det svenska folket att passa på att utforska raserna. Här utvecklar han vikten av att ”förädla” rasen:

Vi bör därför ej sky några offer, då det gäller att taga vara på och förkovra det biologiska arv, varmed en givmild natur försett oss. Det är farligt att invagga sig i den tron, att denna kraftkälla är outtömlig. Den kan bli mindre givande, ja den kan helt sina ut, om vi ej förstå att hushålla tillräckligt. Äldre tiders tänkare ha uttalat den vishetsregeln: »Känn dig själv, din släkt och ditt folk».⁷⁴

Praktverket kom att bli ett av de kraftfullaste verktygen i lobbyarbetet för att upprätta ett institut för rasbiologi i Sverige. *Svenska folktyper* gavs ut som häfte 7 i en serie utgivningar kopplade till den stora folktypsutställningen, och utgivningen var möjlig tack vare frikostiga bidrag av en rad privatpersoner. Längre fram i denna underökning kommer fler exempel att diskuteras vad gäller hur framställningen av de olika folktyperna presenterades.

2.4 Institutet för rasbiologi – etableringen och riksdagsbeslutet

Det intensiva och välorganiserade lobbyarbetet i nätverken gav till slut resultat. År 1920 arbetades det fram två likalydande motioner till

⁷³ Lundborg, Herman (1919), s. 10.

⁷⁴ Ibid (1919), s. 234.

riksdagen angående inrättandet av ett statligt institut för rasbiologi. En motion lades fram i andra kammaren av riksdagsledamoten, socialdemokraten och dåvarande undervisningsrådet i Skolöverstyrelsen Wilhelm Karl Anders Björk (1888–1975), och motionen till den första kammaren var i huvudsak författad av Herman Lundborg och anatomiprofessorn vid Karolinska Institutet, Vilhelm Hultkrantz.⁷⁵

Motionerna undertecknades den 13 januari 1921 av bland andra från första kammaren Björk och socialdemokraten tillika överinspektören för sinnessjukvården i Sverige Alfred Petrén (1867–1964). Vad gäller andra kammaren kan noteras att socialdemokraten Hjalmar Branting (1860–1925) och högerledaren Arvid Lindman (1862–1936) var två av undertecknarna. Motionerna bifölls med stor majoritet fredagen den 13 maj 1921. Efter en proposition med stöd från ett enigt lagutskott beslöt därefter riksdagen att ett institut för rasbiologi skulle grundas i Sverige

Under riksdagsdebatten om inrättandet av ett institut för rasbiologi argumenterade förespråkarna ibland övertydligt för att motionen skulle bifallas. Ett exempel på en sådan argumentation kan belysas med ett citat från den liberale riksdagsledamoten Johan Jönsson (1875–1938) från Revinge:

Nationen såsom sådan har både rättighet och skyldighet att skydda sig mot fortplantning av ... släkter och ... individer, som från början är predestinerade för fångelser, dårhus och idiotanstalter.⁷⁶

Men fanns det ett motstånd i den svenska parlamentariska miljön mot att etablera ett rasbiologiskt institut? Ja, i riksdagsdebatten kunde skönjas ett motstånd främst baserat på det ekonomiska perspektivet. Motståndarna ansåg att det begärda årsanslaget på 82 500 kronor var för högt, varför enstaka riksdagsledamöter tämligen lamt argumenterade för att inte inrätta ett institut med anledning av den höga årsbudgeten.

Sverige led, liksom övriga europeiska nationer, fortfarande av den ekonomiska krisen i spåren av första världskrigets förstörelse av infrastruktur och industri. I protokollen från riksdagsdebatten syns

⁷⁵ Lundborg, Herman (1922). *Rasbiologi och rashygien: nutida kultur- och rasfrågor i etisk befrysning*. 2. omarb. och betydligt utvidg. uppl. Stockholm: Norstedt, s. 45.

⁷⁶ Lindqvist, Bosse (1997), s. 54. Se även *Riksdagsprotokoll* nr 42, s. 48–66, fredagen den 13 maj 1921.

dock inga argument som bär en etisk kritik, det vill säga att det skulle vara fel att upphöja rasbiologin till ett vetenskapligt institut i Sverige.⁷⁷

Det går heller inte att ur ett forskningsperspektiv klargöra vilka enskilda individer som röstade för respektive emot institutets införande, och detta beror på att detaljerade voteringsprotokoll började föras och arkiveras först 1924 i den svenska riksdagen.⁷⁸ I dagspressen finns enstaka artiklar från perioden som gäller handläggningen av motionen, men dessa artiklar speglar i princip protokollen från riksdagen, det vill säga att motargumenten baserade sig i huvudsak på ekonomiska perspektiv.

I och med riksdagens beslut fredagen den 13 maj 1921, grundat på propositionen som stöddes av ett enigt statsutskott, kunde medel i storleksordningen 60 000 kronor per år avsättas för att inrätta *Statens institut för rasbiologi*, vilket blev det officiella namnet på inrättningen.⁷⁹

Institutet för rasbiologi i Sverige var ingalunda det första institutet i västvärlden att bedriva rasbiologiska undersökningar på den egna befolkningen. Rasbiologiska institut finansierade med privata medel, fanns bland annat i England, Tyskland och USA. Dessutom fanns sedan slutet av 1800-talet ett flertal sammanslutningar och föreningar som drev rasbiologiska tankekollektiv i olika länder.⁸⁰ Men Institutet för rasbiologi i Sverige, blev det första statliga institutet att bedriva rasbiologisk forskning.

För verksamheten tillsattes en styrelse bestående av sju personer, med landshövdingen i Uppsala län Hjalmar Knut Leonard Hammarskjöld (1862–1953) som ordförande. Övriga ledamöter i styrelsen för institutet var Karolinska Institutets rektor professor Karl Gustaf Frithiof Lennmalm (1858–1924) som vice ordförande samt generaldirektören i Kungliga pensionsstyrelsen Johan Gustaf Adolf Jochnick (1870–1943), ledamoten av lagberedningen Emilia Augusta Clementina Broomé (f. Lothigius, 1866–1925), anatomiprofessorn vid Uppsala universitet Vilhelm Hultkrantz, professorn i ärftlighetslära vid Lunds universitet Nils Herman Nilsson-Ehle samt det nya institutets chef Herman Lundborg.

⁷⁷ *Riksdagsprotokoll* nr 42, s. 48–66, fredagen den 13 maj 1921.

⁷⁸ Förfrågan till det juridiska arkivet i riksdagen, 2021-04-12.

⁷⁹ *Riksdagsprotokoll* nr 42, s. 48–66, fredagen den 13 maj 1921.

⁸⁰ Larsmo, Ola (2022) *Lektion 11. En bok om rasbiologi*. Kaunitz-Olsson, ss. 43–53.

Ersättare från 1923 var patologiprofessor Johan Ulrik Theodor Quensel (1863–1934), anatomiprofessor Nils Gustaf Erland von Hofsten (1881–1967) samt agronomprofessor Nils Hansson (1867–1945).⁸¹

2.4.1 Verksamhetens organisation och uppbyggnad

Förutom den ovan beskrivna styrelsen organiserades institutet med en mindre stab, vilken utökades med tiden. Lundborg beskriver det nya institutets placering inom Uppsala universitetsorganisation enligt följande:

Det lever i ett slags symbiosförhållande till universitetet; chefen är upptagen på universitetets stat utan att vara universitetsprofessor i vanlig mening. En serie rasbiologiska föreläsningar skola årligen hållas vid universitetet av institutets forskare. Assistenten och extra hjälpkrafter förordnas tills vidare i mån av behov och tillgångar av styrelsen. Vid institutet äro nu första året anställda: En statistiker, tillika arkivarie och chefs ställföreträdare. En läkareassistent, en antropologisk assistent, en genealog, en kvinnlig reseassistent samt en fotograf.⁸²

Vidare beskrivs även rasbiologins allmänna uppgifter av Lundborg i själva programförklaringen. Förklaringen upptar drygt 3 sidor i dokumentet, där inledningen lyder:

”Den rasbiologiska forskningen, som arbetar för ett högt och ädelt mål: skydd mot släktets degeneration och främjande av goda rasegenskaper, växer sig för varje dag allt starkare”. Så börjar den riksdagsmotion, som nu lett till det svenska institutets för rasbiologi upprättande, och den fortsätter: ”Den utgår från den synpunkten, att det ej gives högre värden i ett land än själva folkmaterialet, helst om detta, såsom hos oss, av gammalt är av god beskaffenhet, denna forskningsuppgift är att närmare utreda och kartlägga alla de förhållanden beträffande ärftlighet och miljö, som förorsaka ett höjande eller ett sänkande av ett folks inre värde. Fasta hållpunkter och direktiv kunna först härigenom givas statsmakterna vid deras strävan att befördra folkets och rasens utveckling i sund riktning”.⁸³

⁸¹ *Sveriges statskalender* (1923). Stockholm: Fritzes offentliga publikationer, s. 586.

⁸² Lundborg, Herman (1922), s. 49.

⁸³ *Ibid* (1922), s. 49–52.

Som chef tillsattes Herman Lundborg, som därigenom avträdde sin tjänst som docent i rasbiologi och medicinsk ärftlighetsforskning vid Uppsala universitet. I den nya organisationen fick Lundborg titeln chef med professorstitel. Närmast honom fanns en ställföreträdare och ansvarig statistiker, en medicinsk assistent samt en rasbiolog. Staben kom senare att utökas med bland annat en genealog, en antropolog, assistenter inom olika fack samt fältassistenter, främst under undersökningarna i Norrbotten.

Den hierarkiska uppbyggnaden inom verksamheten följde de normer som var gängse för tiden. I fallande ordning var det chef, statistiker, rasbiolog, genealog, antropolog, assistent, reseassistenter, fotograf, skrivbiträde och till sist vaktmästare.

Institutet fick starta sin verksamhet i gamla folkskollärarseminariet, beläget invid Domkyrkan i Uppsala. I byggnaden fick institutet nyttja 3 rum, vilket successivt utökades, eftersom mängden inventeringskort och fotografier dramatiskt ökade efter de omfattande fältstudierna. Institutet fick även tidvis nyttja arkivutrymme vid Landsarkivet och Universitetsbibliotekets arkivutrymmen.⁸⁴

Förutom Herman Lundborg som chef för verksamheten var personaluppsättningen från starten enligt följande: Ställföreträdande chef och statistiker var licentiaten Frans Josua Linders (1882–1938). Som medicinsk assistent anställdes licentiaten Gunnar Dahlberg (1893–1956), vilken senare kom att efterträda Lundborg som chef för institutet 1936. Tjänsten som antropolog innehades från starten av Willhelm Wolfgang Krauss (1895–1970). Som genealog tillsattes från starten Ella Bertha Amalia Heckscher (1882–1964). Heckscher efterträddes 1925 av folkskolläraren August Isak Ljung (tidigare Raattamaa, 1885–1976). Som reseassistent anställdes Stina Dahlberg (f. Westberg, 1896–1978), som var maka till Gunnar Dahlberg.

Fältassistenterna rekryterades oftast lokalt. Driftsbudgetens anslag var från början 60 000 kronor per år, vilket Lundborg ansåg vara en snävt tilltagen budget som gjorde personalplaneringen svår.⁸⁵ Institutet för rasbiologi arbetade därför intensivt med att få in privata bidrag för verksamheten, med visst resultat. Från familjen Wallenberg kom exempelvis bidrag och Lundborgs gode vän i Vittangi, prästen Georg

⁸⁴ Broberg, Gunnar (1995), s. 18.

⁸⁵ 60 000 kronor 1922 kunde köpa lika mycket varor och tjänster som 1 686 869 kronor 2021 mätt med konsumentprisindex. Källa <http://www.historia.se/prisomräknare>, hämtat 2021-12-21.

Bergfors, skrev i pressen och efterlyste ”vidsynta” donationer för institutets verksamhet.

Ett flertal enskilda donationer kom alltså in till verksamheten från kända svenska kulturpersonligheter, politiska personligheter och företagsföreträdare. De allra flesta av dessa donatorer fick positiva presentationer i det rasbiologiska presentationsmaterialet, där de presenterades med porträtt och positiva undertexter, inte sällan benämnda som rena nordiska typer.

2.4.2 Verksamhetens olika faser

I denna undersökning ska institutets övergripande verksamhet inte beröras eftersom den är beforskad i ett flertal olika undersökningar (se till exempel Gunnar Brobergs *Statlig rasforskning. En historik över Rasbiologiska institutet*). I stället ligger fokus här på institutets aktiviteter, exempelvis fältarbetet samt den lokala organisationen med dess nätverk och medhjälpare i Norrbotten och då i synnerhet Tornedalen (detta utvecklas i avsnitt 3 *Undersökning*).

Kort bör ändå nämnas att den första verksamhetsfasen inom institutet brukar beskrivas som perioden mellan starten 1922 och när dess förste chef Herman Lundborg officiellt avslutar sin tjänstgöring vid institutet 1935.

Under Lundborgs styre bedrivs en intensiv verksamhet i form av fältundersökningar samtidigt som institutet ger ut en mängd olika publikationer om tidigare gjorda fältstudier. Under den första verksamhetsfasen brottas dock institutet med ständig brist på driftsmedel och lokalbrist. Detta hämmar till viss del institutets planerade långsiktiga verksamhet och styrning. Men under den första verksamhetsfasen genomför ändå institutet en mängd fältstudier i hela landet med fokus på norra Sverige.

Efter Lundborg tar Gunnar Dahlberg över som chef 1937. Verksamheten ändrar då till viss del karaktär. Bland annat trappas fältstudierna successivt ned, för att till slut helt upphöra. År 1958, två år efter Dahlbergs bortgång, skulle Institutet för rasbiologi helt komma att upphöra som egen verksamhet. Beteckningen *Institutet för rasbiologi* togs bort och funktionen inordnades under den nya benämningen *Institutionen för medicinsk genetik* vid Uppsala universitet. I praktiken hade dock begreppet rasbiologi som vetenskaplig gren upphört att användas inom verksamheten redan under Dahlbergs

ledning men fortfarande under efterkrigstiden kan man hitta beteckningen Institutet för rasbiologi i korrespondens.

Under arbetet med denna studie påträffades handlingar i Tärendö folkskolearkiv som visade att det fram till 1954 kontinuerligt skickades femårsserier av hälsokort utgörande hälsoundersökningar för avgångselever vid folkskolan till Institutet för rasbiologi.⁸⁶ Detta gjordes på anmodan av Kungliga Skolöverstyrelsen, som i cirkulär uppmanade länskolnämnden i Norrbottens län att skicka hälsokort för avgångsklasserna i folkskolorna till Institutet för rasbiologi i femårsintervall. I skrivelsen angavs att innehållet även skulle delges vederbörande skolläkare i distriktet.

Skrivelsen inleds med tydlig myndighetsutövning i skrift om vad som åläggs den lokala folkskolnämnden i Tärendö:

Kungl. Maj:t har genom ämbetskrivelse den 17 maj 1946 föreskrivit, att hälsokort – i förekommande fall åtföljs av tilläggskort och övriga anteckningar – som föres för lärljungar vid skola med statlig eller statsunderstödd hälsovård, skall, där icke skolöverstyrelsen annorlunda bestämmer, överlämnas till rasbiologiska institutet för att där arkiveras ankommande det på överstyrelsen att i samråd med chefen för nämnda institut utfärda närmare anvisningar rörande formerna för arkivering.

/---/

Varje försändelse till rasbiologiska institutet skall vara försedd med uppgift rörande skoldistrikt och länet. Innehållet i detta cirkulär torde delgivas vederbörande skolläkare.

Stockholm den 12 oktober 1946

Kurt Falk

G.W. Herlitz/Ragnar Thun⁸⁷

I Korpilombolo kommunarkiv återfinns ett antal likande skrivelser med Institutet för rasbiologi som avsändare. I arkivet påträffades även hälsokort för avgångsklasser i Korpilombolo folkskola, vilka var färdigförpackade för att avsändas till Institutet för rasbiologi. I försändelserna med hälsokort för dessa avgångselever fanns även

⁸⁶ Tärendö kommunarkiv ligger sedan kommunsammanslagningen integrerat i Korpilombolo kommunarkiv.

⁸⁷ Brev från Kungl. Skolöverstyrelsen till Tärendö Folkskola, den 12 oktober 1946, med begäran om insändande av hälsokort.

bifogat en medföljande bekräftelse av distriktsöverläraren. Dessa bekräftelser kunde vara formulerade enligt följande:

Till Statens rasbiologiska institut
Uppsala.

Härmed översändes närslutna hälsokort för elever, som avgått år 1949 från folkskolor inom Korpilombolo skoldistrikt, Norrbottens län.

Korpilombolo den 13 november 1954
Nils K. Nilsson
distriktsöverlärare⁸⁸

Undersökningen har inte kunnat konstatera dels vad dessa hälsokort användes till vid institutet eftersom materialet inte kan återfinnas i det efterlämnade arkivet, dels någon korrespondens som beskriver förfarandet. Med största sannolikhet har materialet destruerats i samband med att institutets arkivmaterial överfördes till Uppsala universitetsbibliotek Carolina Rediviva.

Vad som däremot kan konstateras är att de avsända hälsokorten inte innehöll angivelser av olika kroppsmått, exempelvis skullmått eller rasangivelse, vilket fältinventeringskorten vid rasbiologernas fältstudier innehöll. Samtidigt framkommer i olika intervjuer med äldre tornedalingar att enskilda individer anser sig blivit skullmätta så sent som under 1950-talet.⁸⁹ Just detta faktum går inte att förbises i undersökningen.

3. Undersökning

Undersökningen ska i huvudsak belysa de regionala respektive lokala perspektiven i Tornedalen, i perspektiv av det rasbiologiska fältarbetet vilket pågick från början av 1900-talet fram till Institutet för rasbiologis bildande och vidare till efterkrigstid: Hur verkade de nationella medhjälparna i samverkan med de regionala och lokala?

Undersökningen tar även sin utgångspunkt i de tidigaste fältstudierna i norra Sverige, vilket tog sin början under 1800-talet: Vilka var de

⁸⁸ Brev från distriktsöverläraren Nils K Nilsson den 13 november 1954 till Statens institut för rasbiologi. Medföljande handling till hälsokort för avgångsklasser i Korpilombolo folkskolor perioden 1935–1938.

⁸⁹ Persson, Curt (2018), s. 53–59.

lokala aktörerna och aktanterna, och på vilket sätt bistod dessa i fältarbetet i Tornedalen?

3.1 De tidiga fältstudierna i Tornedalen

Det är redan känt att antropologiska fältstudier av ursprungsfolket samerna och den nationella minoriteten tornedalingar startade tidigt i norra delarna av Sverige, långt innan tanken på att driva systematiska antropologiska studier av folkgrupperna i norra Sverige; Linné hade redan under 1700-talet lagt grunden för gradering av människotyper i sitt stora verk *Systema Naturae*.

De tidigaste efterföljarna att bedriva fältinventeringar i det nordliga rummet med syfte att studera folkgrupperna – hur de levde, verkade och såg ut i förhållande till den framväxande idealbilden av den germanska nordliga rasen – är bland andra läkaren, anatomen och etnografen Gustaf Wilhelm Johan von Düben (1822–1892) och makan fotografen Carolina Charlotta (Lotten) Mariana von Düben (f. von Bahr, 1828–1915).

Gustaf von Düben hade som professor i anatomi och fysiologi vid Karolinska Institutet redan som yrkesverksam ett stort intresse för de anatomiska samlingarna vid institutet. Gustaf von Düben efterträdde för övrigt Anders Retzius 1861 som professor i anatomi vid Karolinska Institutet.⁹⁰ Redan under 1860-talet startade von Düben en katalogisering av den omfattande kraniesamlingen, innehållande kranier hämtade från det nordliga rummet. von Dübens mål med katalogiseringen var att skapa en kortfattad etnologisk beskrivning av samerna, vilken skulle ingå i beskrivningen.⁹¹

Mot bakgrund av detta genomförde makarna von Düben två resor till Lappland – 1868 och 1871. Ett av resultaten från dessa resor, vilket inte redovisas i denna undersökning, blev det omfattande bokverket *Om Lappland och lapparne, företredesvis de svenske. Ethnografiska studier af Gustaf von Düben*.⁹² Boken blev det första omfattande svenska verket om i första hand urfolket samerna men även om förhållandena i det nordliga rummet.

⁹⁰ Ljungström, Olof (2004), s. 45.

⁹¹ Düben, Gustaf von (1977 [1873]). *Om Lappland och lapparne, företredesvis de svenske: ethnografiska studier*. 2. utg. [Faksimilutgåva] Stockholm: Gidlund i samarbete med Nordiska museet, s. VII.

⁹² Första upplagens titel 1873.

I en andra modern faksimilupplaga från 1977 tillkom Lotten von Dübens fotografier, vilka kom att bli de äldsta fotografiska illustrationerna av samer och de svenska fjällmiljöerna. De flesta bilderna presenterade de avbildade personerna i en position rakt framifrån och från sidan, för att illustrera huvudformen.

Detta sätt att avbilda och objektifiera personerna kom sedan att bli stilbildande i de kommande fältstudierna, även under Institutet för rasbiologisk verksamhetstid. Utgåvan 1873 var, förutom resultatet av en etnologisk undersökning, även en av de första kända svenska anatomiska fältstudierna i det nordliga rummet.

Men den utgåva som kom att bli stilbildande för den svenska rasbiologins senare publikationer var praktverket *Finska kranier* av Gustaf Retzius, vilket gavs ut 1879. Till grund för publikationen låg en omfattande antropologisk studie av finska kranier samt natur- och litteraturvetenskapliga undersökningar. Arbetet var tänkt att ges ut på franska och det fanns därför en franskspråkig längre sammanfattning av hela verket.

Retzius arbetade med boken i drygt 5 år och stora bärande delar av arbetet hade publicerats tidigare i bland annat *Tidskrift för antropologi och kulturhistoria* 1875–1876, i *Ny Illustrerad Tidning* 1875 samt på den antropologiska och arkeologiska kongressen i Stockholm 1874.

Retzius skriver i förordet hur han ville forska mer på den finska stammen, eller kvänerna som han benämner gruppen:

Förf. hade hoppats, att, innan detta arbete utgafs, åtminstone kunna afhjälpa några af dessa studiers brister och utfylla deras större luckor; framför allt hade han önskat egna en undersökning åt kvänerna, den finska stam, som minst varit föremål för forskning. Då, detta likväl icke lät sig göra, har förf. nu icke ansett sig längre kunna uppskjuta utgifvandet af dessa studier; men han gör det med den uttryckliga önskan, att de icke må uppfattas annat än såsom sådana, såsom försök till forskning i en synnerligen svår och invecklad del af den antropologiska vetenskapen.⁹³

Publikationen är även den första som konkret beskriver den finska invandringen och populationen i Sverige ur ett rasbiologiskt perspektiv. I huvudsak beskriver Retzius den finska etableringen i Värmland

⁹³ Retzius, Gustaf (1879). *Finska kranier jämte några natur- och litteratur-studier inom andra områden af finsk antropologi*. Stockholm: Central-Tryckeriet. Onummerat försättsblad.

och Dalarna och han beskriver i inledningstexten av avsnittet även den finska etableringen i norra Sverige och den norska nordkusten, och han nämner även specifikt behovet av att undersöka kväverna i Finland.

Det 7 sidor långa avsnitt som beskriver finska etableringar i Sverige är illustrerat med exempel på individer med finskt ursprung i Värmland, samt ett tiotal illustrationer av typiska finska byggnadsexempel i form av bastu, pörten, med mera. Första stycket i inledningen till avsnittet om finsk närvaro i Sverige lyder enligt följande:

Det har från början ingått i planen för dessa här föreliggande forskningar i den finska antropologien att göra icke blott Finlands egna inneväpnare och de i den aflägsna österboende finska stammar till föremål för utredning, utan äfven att härvid taga i betraktande den finska rasens utposter i väster.

Som bekant hafva ända in i senare åren finska etniska element förefunnits inom den skandinaviska halvföns gränser, detta såväl i norra Sverige och Norge som i vissa delar af båda landens midt. I Lappland och Norrland hafva från gränstrakterna i Finland, sedan långa tider tillbaka, finnar i större och mindre skaror utvandrat och slagit sig ned; och till Norges nordkust lär ännu en sådan utvandring ega rum. Säkert är, att ett betydande finskt element ingått i det nordliga Skandinaviens befolkning.

En utredning af detta finska elements forntida och nutida utsträckning skulle ega ganska stort etnologiskt intresse, synnerligen i samband med en undersökning af *kväverna* i Finland; hittills föreligga dock inga undersökningar i denna riktning.⁹⁴

Att Herman Lundborg tagit intryck av detta arbete är tydligt; det tar sig inte minst i uttryck i Lundborgs kommande egna utgivningar inom rasbiologin, där det ofta och ingående hänvisas till Gustaf Retzius tidigare antropologiska arbeten.

3.2 Fältstudier inleds i Tornedalen

De första systematiska fältstudierna av rasbiologisk karaktär i norra Sverige, och i synnerhet i Tornedalen, genomfördes av dåvarande docenten i rasbiologi och ärftlighetslära vid Uppsala universitet,

⁹⁴ Retzius, Gustaf (1879). Finska kranier jämte några natur- och litteratur-studier inom andra områden af finsk antropologi. Stockholm: Central-Tryckeriet, s. 141.

Herman Lundborg. Den medicinska fakulteten vid Uppsala universitet, där Lundborg var verksam, anslog under verksamhetsåret 1913 ekonomiska medel för att Lundborg skulle kunna genomföra fältstudier av ”befolkningsmaterialet” i Tornedalen och Sapmi.⁹⁵

Tillvägagångssättet för dessa fältstudier var i grunden detsamma som vid Retzius och Hultkrantz stora inventeringar av värnpliktiga 1897–1898. Förutom att mätningarna kompletterades med fler och olika mått samt okulära iakttagelser som exempelvis hud- och hårfärg, var skillnaden att nu gjordes en generell bedömning av rastillhörighet, och den stora skillnaden var att dessa mätningar och bedömningar av människor gjordes i individernas och gruppernas hemmiljöer.

Den första fältstudieresan som Lundborg genomförde var väl förberedd och i nära samverkan med prosten pastor Georg Bergfors i Vittangi. Inför denna första fältstudieresan hade byarna Masugnsbyn och Svappavaara gemensamt valts ut av Bergfors och Lundborg. Valet av dessa byar hade som grund att de bägge bosättningarna ansågs vara starkt ”förfinskade”, enligt pastor Bergfors grundliga redogörelse av byarnas sammansättning. Bergfors byggde detta på sin kunskap om kyrkoböckerna i församlingen, vilka beskrev familjebildningarna, och på egna observationer i samband med pastorns tjänsteutövningar i de bägge byarna.

Masugnsbyn benämndes ursprungligen för Junosuando malmberg, för att omkring 1850 erhålla namnet Junosuando masugn och i början av 1900-talet börja benämnas för Masugnsbyn. Byn fick sina första bosättare i samband med fyndet av järnmineraliseringar omkring 1630-talet, vilket ledde till järnmalmsbrytning några år senare. Den andra byn, Svappavaara, har lika gamla anor. Där började man bryta kopparmalm i mitten av 1650-talet.

Befolkningarna i dessa byar har dock flera olika ursprung. När den tidiga gruvindustrin etablerades flyttade nyrekryterade specialister till bland annat Svappavaara och Masugnsbyn. Dessa personer var främst klensmeder och konstmästare från Vallonienregionen i Belgien.⁹⁶ Förutom dessa specialrekryterade yrkesskickliga arbetare fanns främst finskspråkiga och samiska bosättare i byarna.

⁹⁵ Hagerman, Maja (2015). *Käraste Herman: rasbiologen Herman Lundborgs gåta*. Stockholm: Norstedt, s. 55.

⁹⁶ Lindmark, Albin (1963) Torneå Lappmarks Kopparbruk anno 1655–1780, s. 9.

Pastorn Georg Bergfors kan ses som en nyckelperson i det lokala nätverket för att möjliggöra fältarbetet för rasbiologiska undersökningar. Georg Bergfors föddes den 6 september 1882 i Ytterlännäs socken, Ångermanland. Efter studentexamen 1903 tog Bergfors en teologie kandidatexamen 1907 och prästvigdes samma år. Han var först resepräst i Pållem, Gällivare socken, och blev därefter vicepastor i Jukkasjärvi lappmarksförsamling 1909 och därefter komminister i Vittangi kapellförsamling 1913.

Bergfors kom att arbeta i Vittangi fram till att han utnämndes till kyrkoherde i Gideå 1922. Efter detta arbetade han som kyrkoherde i Sollefteå och Multrä 1941–1953 samt som kontraktsprost 1938–1941 i Örnsköldsvik samt i Sollefteå 1949–1952.

Familjen Bergfors hem i Vittangi kyrkby kom att redan från 1913 utgöra ett nav för de tidiga fältstudierna i nordligaste Tornedalen. Förutom att hemmet användes som logi för i första hand Lundborg, utgick även de olika fältstudiernas resor från familjen Bergfors hem de första åren.

Redan hösten 1912 skedde en tät korrespondens mellan Herman Lundborg och Georg Bergfors inför de kommande fältstudierna 1913, och en lokal organisation för fältstudierna bit för bit byggdes upp, utifrån de behov som Lundborg beskrev för Bergfors. Förutom rent praktiska delar som att ordna logi och transporter behövdes även omfattande förarbeten för att fältstudierna skulle kunna utföras. I ett brev daterat den 31 september 1912 skriver Lundborg till Bergfors att det bland annat behövs upprättas familjeregister för de byar där fältstudierna ska genomföras.⁹⁷ Bergfors har i sin tjänst tillgång till församlingens kyrkoarkiv, innehållande husförhör, födelse- och dödböcker med mera, och han organiserar ett arbete med att bygga familjeregister över i första hand Jukkasjärvi församling eftersom de byar som Bergfors föreslagit till Lundborg sorterar under den församlingen. För detta arbete engageras medhjälparen folkskolläraren August Isak Ljung (1885–1976).

Fältundersökningarna 1913 kom i huvudsak att utgå från Svappavaara, där pastor Bergfors hade engagerat medhjälparna folkskolläraren Olof Johan Holm (1877–1929), och dennes syster nomadsskolläraren Hilja Vilhelmina Holm (1891–1957). Syskonen Holm utgör också ett tydligt

⁹⁷ Brev från Herman Lundborg till Georg Bergfors 1912-09-31. Carolina Rediviva arkiv.

exempel på hur försvenskingsprocessen påverkade enskilda individer, såväl i arbetet som privatlivet.

Syskonen Holm föddes i Nedertorneå församling, Norrbottens län, och bar då efternamnet Paakkari.⁹⁸ Syskonen försvenskade dock sitt efternamn till Holm efter att de examineras till folkskollärare respektive nomadskollärare. Detta gjorde man likt många andra med finskklingande efternamn under tidigt 1900-tal, vilka kom att arbeta inom skolväsendet eller någon annan statlig myndighet. Ytterligare ett exempel på namnbyte ses hos en annan aktiv medhjälpare, nämligen tidigare nämnde folkskolläraren August Ljung (tidigare Raattamaa) som senare fick anställning som genealog vid Institutet för rasbiologi.

På resan upp till Norrbotten för denna första fältundersökning hade Lundborg resesällskap med Hjalmar Lundbohm, den dåvarande disponenten för gruvbolaget LKAB. Pastor Bergfors i Vittangi hade redan presenterat disponent Lundbohm för Lundborg i flera av de många brev som var en del i förberedelserna för fältarbetet. I dessa brev beskrev pastor Bergfors disponenten som väldigt intresserad av de stundande fältarbetena i Norrbotten och av rasbiologi i allmänhet.

Under samtalen på tågresan norrut stod det klart att Lundbohm ville veta mer om Lundborgs fältarbeten och rasbiologin, varför Lundborg bjöds in till disponentbostaden efter att tåget anlät till Kiruna.⁹⁹ Vid det efterföljande besöket hos disponenten lades en viktig grund för det lokala nätverket, där ekonomiskt och praktiskt bistånd från disponenten möjliggjorde kommande fältarbeten i främst övre Tornedalen.

Det lokala nätverket kom att bestå av lokala medhjälpare i form av auktoriteter som kyrkoherden, präster, folkskollärare, företagsledare, læstadianpredikanter och olika entreprenörer inom handel. En viktig medhjälpare för det tidiga fältarbetet i övre Tornedalen som Lundborg genomförde var tidigare nämnde August Ljung. Ljung fick senare i uppdrag av Herman Lundborg att bygga familjeregister över ett flertal församlingar i Torne lappmark. Dessa familjeregister skulle sedan utgöra en bas tillsammans med fältundersökningarnas resultat. Totalt byggde Ljung familjeregister över 32 församlingar i Norrbotten och Tornedalen.

⁹⁸ *Befolkningen i Sverige 1820–1947*. Arkiv Digital: <https://www.arkivdigital.se/online/register/befolkningen-i-sverige>

⁹⁹ Hagerman, Maja (2015), s. 76.

Denna första fältstudieresa våren 1913 följdes av en mängd fältinventeringsresor till Tornedalen de närmaste två decennierna. Efter varje resa skulle material från fältresorna systematiseras och skrivas in i rapporter som senare även skulle ligga till grund för artikelskrivande och bokutgivningar, vars främsta syfte var att stärka lobbyarbetet för ett rasbiologiskt institut i Sverige. Allt material från de fältstudier som genomfördes före institutets öppnande överfördes efter öppnandet till institutets arkiv. Denna första fältstudieresa i övre Tornedalen, kom att stå som modell för de efterkommande fältstudierna.

Redan efter fältstudieresan 1913 gav Lundborg ut en populärvetenskaplig bok om rasbiologi 1914 med titeln *Rasbiologi och rashygien*, vilken kom att bli den första boken på svenska om den svenska rasbiologin. Anledningen till utgivningen var att nå en bredare publik i det pågående lobbyarbetet. De flesta utgivningar inom ämnesområdet skrevs i huvudsak på tyska eller franska, men i den svenska lobbyen var det angeläget att nå en större del av den svenska befolkningen, och det var skälet till att arbetet gavs ut på svenska.

Boken fick stor uppmärksamhet och följdes av ett antal artiklar som lovprisade boken och dess innehåll. Dessa artiklar som skrevs i huvudsak av medlemmar i nätverken Svenska Sällskapet för Rashygien och Mendelska Sällskapet. Lundborg slår tydligt an tonen i förordet, där han lägger ut texten om den nordiska rasen:

Vårt folk är av en renare germanskt ursprung än något annat folk i världen, det vet vi genom Retzius och Fürsts undersökningar. Den nordiska eller germanska rasen utmärker sig genom äkta långskallighet (med skallindex intill 75), reslig kroppsbyggnad (170 cm eller däröver) samt blont hår och ljusa ögon.¹⁰⁰

Denna bok hade med största sannolikhet en positiv effekt på olika medhjälpare i landet, eftersom ett flertal olika enskilda finansärer nu träder fram och aktivt vill stödja Lundborgs fältstudier. En av dem som visade intresse för Lundborgs fältarbeten och som kom att bidra med ekonomiskt stöd var konstnären Anders Zorn, som var nära vän med disponent Lundbohm.

¹⁰⁰ Lundborg, Herman (1914). *Rasbiologi och rashygien: små populärvetenskapliga skisser*. Stockholm: Norstedt.

Det var framför allt Lundbohms nätverk som kom att bli betydelsefullt för såväl genomförandet av fältstudierna som lobbyarbetet för ett rasbiologiskt institut i Sverige.

En person som Lundbohm tidigt engagerade som föreläsare, och som utgör ett bra exempel på nätverkens kraft, var zoologiprofessorn Wilhelm Leche, som även kom att bli SSFR:s förste ordförande. Detta arrangemang visar nätverkens betydelse tidigt i frågan om den alltmär accepterade rasbiologin som vetenskap. Leche engagerades för en föreläsningsturné i Norrbotten av disponenten i sin roll som ordförande i Norrbottens folkbildningsförbund. Ämnet som Leche skulle föreläsa om var inte helt okontroversiellt, och därför var kommittén i Luleå tveksam till föreläsningen. Men Lundbohm stod på sig och ordnade ekonomi och det praktiska för turnén i det nordliga rummet.

I ett brev till Leche skrev Lundbohm följande i slutet på brevet, efter att han hade avhandlat de praktiska och ekonomiska frågorna:

Låt mig också veta om du kommer ensam eller om du har sällskap med dig. Ämnen: Om du själv vill bestämma blir jag tacksam. Hvad du kan ge oss om människans utvecklingshistoria, de rudimentära organen, de äldsta människorna och hjertat på två föreläsningar – det vilja vi ha. Luleåborna tåla nog ej sanningen så bra som vi.

Din vän
Hjalmar Lundbohm.¹⁰¹

Ett annat exempel på hur viktiga de lokala medhjälparna var för rasbiologiernas verksamhet var när disponent Lundbohm bistod den unge kandidaten Eskil Gustaf Olsson (1886–1915) i dennes expedition till Ruonala gamla kyrkoplats för att samla in kranier till Uppsala universitetets samlingar (mer om detta nedan i avsnitt 3.3).

3.3 Medhjälparnas roll i det lokala perspektivet

Nästa fältundersökningsresa genomfördes 1914 inom ungefär samma undersökningsområde. Denna resa kom även att bilda modell för efterkommande fältstudier i det nordliga rummet. Redan nu fanns ett väl fungerande lokalt nätverk av frivilliga och avlönade medhjälpare

¹⁰¹ Brev från Hjalmar Lundbohm till professor Wilhelm Leche. 1903-08-26. LKAB:s arkiv, brevsamling Kiruna.

som exempelvis fältassistenter och fotografer, vilket var en förutsättning för fältundersökningarnas genomförande.

Förutom lokal kännedom om geografin och byarnas sammansättning krävdes även språkkunskaper i meänkieli och nordsamiska. Därutöver krävdes även ett informellt bemyndigande för att rasforskarna och fältassistenter skulle kunna komma in till familjerna och utföra undersökningarna. Tillträde till familjerna kunde ske genom tillåtelse av auktoritära lokala företrädare, exempelvis kyrkoherden eller folkskolläraren, eller efter ett godkännande av lokala læstadianska predikanter.

Den læstadianska inomkyrkliga väckelsen i Torne lappmark hade vid tiden för fältundersökningarna genomgått en splittring sedan ett tiotal år tillbaka, vilket resulterat i att två huvudförgreningar av väckelserörelsen var aktiva i Torne lappmark. Dessa var i huvudsak *De förstföddas församling* (även benämnd västlæstadianer eller västkristna) samt *Gammellæstadianerna* (även benämnda östlæstadianer eller östkristna).¹⁰²

I denna undersökning kan den læstadianska inomkyrkliga väckelsen ses både som ett system och ett nätverk. System i den bemärkelsen att väckelsen verkar inom Svenska kyrkans hägn, och nätverk i den bemärkelsen att väckelsen präglas av sin egen särart och kommunicerar med fokus på Lars Levi Læstadius efterlämnade predikningar.¹⁰³ Inom nätverket råder även ett stark hierarkisk patriarkalt system, där nätverken leds av ett råd kallat de äldstes råd eller de äldstes bord.

När det rasbiologiska fältarbetet startade med fältstudier och inventeringar i de tidigare nämnda byarna var det nödvändigt att känna till att dessa byar var starka fästen för den læstadianska väckelsen, vilket skapade vissa tillgänglighetsproblem för Lundborg och hans medhjälpare. Inom den læstadianska väckelsen var bland annat avbildning av människan en av de svåra synderna, varför detta kunde ställa till stora svårigheter för rasbiologiska studier eftersom fotografering av individer och grupper var en av de fundamentala delarna i själva fältarbetet. Men med lokala læstadianpredikanter medgivande för detta, kunde även fotografering genomföras som ett led i undersökningarna.

¹⁰² Persson, Curt (2008). Læstadianism: dess uppkomst, utveckling och riktningformationer. Ingår i: *Norbotten: årsbok 2008*. Luleå: Norrbottens hembygdsförbund, s. 134–165.

¹⁰³ Suolinna, Kirsti (1991). Den læstadianska väckelserörelsen i Tornedalen. Ingår i: Haavio-Mannila, Elina & Suolinna, Kirsti (red.) (1991). *Studier kring gränsen i Tornedalen*. Stockholm: Nordiska rådet, s. 89–95.

En av dessa lokala predikanter var August Lundberg (1863–1930) i Lannavaara, som var behjälplig för att Herman Lundborg skulle kunna komma in hos familjerna i Sopperobyarna och genomföra fältstudier.¹⁰⁴ August Lundberg föddes i Aspeboda församling, Kopparbergs län.¹⁰⁵ Han rekryterades av prinsessan Eugénie (1830–1889) av Sverige och Norge, för att till en början biträda ledarskapet för verksamheten för *Lappska missionens vänner* i Lannavaara.¹⁰⁶ Lappska missionens vänner startades på initiativ av prinsessan Eugénie i slutet av 1879, med huvudsyftet att missionera kristendom bland samerna i Torne lappmark. Ytterligare ett syfte var att motverka den læstadianska väckelsens dominerande ställning inom Svenska kyrkans verksamhetsområde i Torne lappmark.

Med tiden antog Lundberg en mer positiv inställning till den læstadianska väckelsen, för att till slut bli en av de ledande östlæstadianska predikanterna i Torne lappmark. August Lundberg var verksam som föreståndare för Lappska missionens vänner 1885–1930.

För fältundersökningarna 1914 får Herman Lundborg dels det lokala nätverket som stöd i det praktiska arbetet för organisering och genomförande av resor och boende, dels tillgång till familjer som lokaliserats genom de av August Ljung upprättade familjeregistren. De lokala nätverken var avgörande för fältarbetets genomförande. Det är även tydligt att Herman Lundborg erhåller generösa ekonomiska anslag från lokala medhjälpare, exempelvis från disponent Lundbohm. Till fältsäsongen 1914 anslår Lundbohm ett bidrag för verksamheten med 1 500 kronor, vilket motsvarar cirka 77 500 kronor 2021.¹⁰⁷

Förutom det ekonomiska stödet som Lundbohm gav direkt till Lundborg och fältarbetet bidrog disponenten även med praktiskt stöd för rasbiologins bredare arbete. Disponent Lundbohm gav tidigt stöd till exempelvis arkeologen Gustaf Axel Hallström (1880–1962) när denne genomförde sina tidiga expeditioner i Torne lappmark, med i huvudsak Kiruna som utgångspunkt.

Försommaren 1907 ombads Hallström att utföra kranie-mätningar av de kranier som blottades när golvet i Jukkasjärvi kyrka skulle bytas ut. Under golvet fanns ett hundratal personer begravda, bestående av

¹⁰⁴ Med Sopperobyarna avses orterna Lannavaara, Nedre Soppero, Silkimuotka och Övre Soppero, författarens anmärkning.

¹⁰⁵ *Husförbörsk. Jukkasjärvi* (BD) AIIa:1 (1900–1910). Bild 1090, s. 99.

¹⁰⁶ Brännström, Olaus (1990) *Lannavaara-missionen och læstadianismen*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International, s. 57–59.

¹⁰⁷ 1 500 SEK år 1914 kunde köpa lika mycket varor och tjänster som 77 518 SEK år 2021 mätt med konsumentprisindex. Källa: <http://historia.se/> prisomräknare.

såväl urfolket samer som tornedalingar. Konkret bidrog Lundbohm med både finansiell och praktisk hjälp till Gustaf Hallström när Hallström genomförde sina arkeologiska fältstudier i Torne lappmark. I brevkorrespondens mellan Lundbohm och Hallström kan tydligt utläsas Lundbohms starka intresse för Hallströms forskningsresor i främst Torne lappmark – ett intresse som bidrar till att han ordnar finansiering för Hallströms resor under säsongen 1907.

Lundbohm har ett flertal synpunkter på den av Hallström upprättade promemorian angående ”arkeologiska och geografiska undersökningar i Lappland”. Ett av flera påpekanden som Lundbohm gör handlar om vikten av att Hallström borde lära sig samiska och finska hjälpligt för att kunna kommunicera i Torne lappmark och i de norska delarna av undersökningsområdet. Av korrespondensen med Hallström framgår att Lundbohm står för en större del av Hallströms finansiering av projektet med eget kapital. Av den totala budgeten för 1907 års undersökningar ser uppställningen ut som följer:

Datum	Givare	Summa
1907-03-22	Disponent Hjalmar Lundbohm	500 kronor
1907-03-25	Lars Hiertas minne	800 kronor
1907-04-08	Sederholmska stipendiet	500 kronor
1907-04-10	Vitterhetsakademien	250 kronor
1907-06-03	Disponent Hjalmar Lundbohm	200 kronor
1907-08-27	Disponent O Almgren	50 kronor
1907-10-03	Disponent Burhardt	20 kronor
Summa		2 320 kronor ¹⁰⁸

Att arkeologin nära sammankopplas med rasbiologin vid denna tid är synnerligen tydligt i Hallströms fall. I korrespondensen med Hallström gav Lundbohm tydliga direktiv, när Hallström beskrev upplägget för sina tänkta fältstudier. Vid ett tillfälle telegraferade Lundbohm till Hallström att denne borde tidigarelägga sin resa till Torne lappmark samt Kiruna och Jukkasjärvi. Anledningen var att Jukkasjärvi gamla träkyrka höll på att renoveras sommaren 1907, delvis med finansiering av LKAB genom Lundbohms försorg.

Lundbohm såg det som ytterst angeläget att Hallström skulle komma till Jukkasjärvi innan byggnadsarbetena hunnit så långt att de nya golven blev lagda. Lundbohm ville nämligen att Hallström skulle utföra mätningar av kranier på det hundratalet kroppar som låg under

¹⁰⁸ Gustaf Hallströms samlingar. Finanser, arkeologisk- och geografisk expedition Lappland 1907. Forskningsarkivet Umeå.

kyrkans golv, till största delen av samisk och tornedalsk härkomst. Mätningarna skulle sedan tillföras den omfattande undersökningen som rasbiologen Herman Lundborg bedrev. Lundbohm skrev följande i ett telegram till Hallström:

Benäget underrätta när ni beräknas komma till lappland. Vid restaureringen af Juckasjerfvi kyrka anträffades inemot 100 lik under kyrkokoret om ni avser det vore af intresse att göra kraniemätningar, borde detta ske mycket snart emedan nya golfet med allra första kommer att inläggas.¹⁰⁹

Hallström genomförde dessa skallmätningar innan golvet till kyrkan lades på plats. Hallström beskriver att han hade med sig ”instrumenten”, med vilket han menar skallmätningstrustningen till Juckasjerfvi, men att han använde dessa endast på skeletten i kyrkan denna gång.

Ett annat tillfälle när Hjalmar Lundbohm bidrar med praktiskt och ekonomiskt stöd till rasbiologin är när han upplåter del av LKAB:s transportfordon för en expedition till Rounala gamla begravningsplats. Rounala är beläget cirka 2 km väster om den gamla bosättningen vid Saarikoski i Könkämäälven, nära Tretriksroset.

Expeditionen leddes av arkeologen Eskil Gustaf Olsson (1886–1915), och hade som mål att samla in kranier från de gravsättningar som fanns på platsen. Eskil Olsson var vid tillfället anställd som amanuens vid Uppsala universitets anatomiska museum för nordiska fornsaker, numera benämnt Gustavianium.¹¹⁰ Uppdraget var i grunden att samla in kranier till den anatomiska samlingen vid det anatomiska museet. I den detaljrika rapporten, anger Olsson att ”hela kyrkogården fullständigt genomgrävdes”. Vidare framgår att han tog vara på alla kranier som påträffades, utom två som var i dåligt skick.¹¹¹

I brevväxlingen inför expeditionen mellan Hjalmar Lundbohm och professor Johan Vilhelm Hultkrantz framgår hur viktiga medhjälparna var för genomförandet av dessa insamlingar av material till rasbiologins verksamhet. Hultkrantz skriver följande till Lundbohm angående Lundbohms och LKAB:s stöd till expeditionen:

¹⁰⁹ Gustaf Hallströms samlingar. Telegram från Hjalmar Lundbohm till Gustaf Hallström. 12 augusti 1907. Forskningsarkivet Umeå.

¹¹⁰ Svanberg, Fredrik (2015). *Människosamlarna: anatomiska museer och rasvetenskap i Sverige ca 1850–1950*. Stockholm: Historiska museet, s. 129.

¹¹¹ Olsson, Eskil (1915). *Berättelse öfver de antropologiska gräifningarna å Rounala gama kyrkogård i Karesuande sn, Lappland sommaren 1915*. Anatomiska institutionens arkiv. Kapsel D8 I.

Skattkärr (Värml.) den 7 juni 1915
Disponenten och Kommendören
Fil. Doktor J. O. Hj. Lundbohm, Kiruna.

Herr Doktor!

Enligt ett meddelande från Statsrådet O. von Sydow, som jag för ett par dagar sedan mottog, har Ni, Herr Doktor, haft godheten utlova att ställa en bil till amanuensen Eskil Olssons förfogande för resorna mellan Gellivara och Karesuando, då han efter midsommar, såsom vi hoppas, blir i tillfälle att företaga en arkeologisk-antropologisk expedition till Rounala gamla tingsplats och ödekyrkogård.

Första tanken på denna expedition väcktes af docenten H. Lundborg, som fäste min uppmärksamhet på möjligheten att å nämnda plats förvärfva en del gamla lappska kranier, hvilka naturligtvis skulle vara af oskattbart antropologiskt värde. Efter samråd med Professorerna Wiklund och Almgren beslöts att kombinera de antropologiska gräfningsarna med en del arkeologiska undersökningar, och sedan nödiga medel ställts till förfogande, dels ur medicinska fakultetens i Upsala Regnelliska fond, dels af Statsrådet personligen, hoppas vi nu kunna realisera nämnda plan, så snart gynnsamt svar från vederbörande myndigheter erhållits.

Å deras vägnar, som tagit initiativet till denna expeditionen, anhåller jag nu att få fram bära våra varma tack för det intresse Herr Doktorn genom välvilliga löfte visat företaget, och den värdefulla hjälp som detsamma innebär.

Skulle Herr Doktorn på ett brefkort vilja meddela till hvilken person i Gellivara Amanuensen Olsson att vända sig för att göra upp närmare angående bilen, så vore vi särdeles tacksamma.

Med utmärkt högaktning,
J. Vilh. Hultkrantz
Prof. i anatomi
vid Upsala Universitet.¹¹²

¹¹² Brev till Hjalmar Lundbohm från Johan Villhelm Hultkrantz 1915-06-07. LKAB:s arkiv, brevsamlingen Kiruna.

Professor Hultkrantz får svar av disponent Lundbohm bara efter tre dagar, där Lundbohm bekräftar det utlovande åtagandet till Rounalaexpeditionen:

Den 10 juni 1915

Herr Professor J. Wilh. Hultkrantz, Skattkärr, Värmland.

Brevet av den 7 dennes har jag mottagit idag.

Som jag förut meddelat statsrådet von Sydow, skola vi ställa en bil till förfogande eller, om detta icke kan ske, den kostnad som erfordras för hyrande av en sådan. För ändamålet behöver sålunda amanuensen Eskil Olsson endast anmäla sig på eller helst förut skriva till Luossavaara-Kiirunavaara Aktiebolags kontor i Malmberget.

Jag hoppas, att hans arbete där uppe kommer att bli givande.

Högaktningsfullt

Hjalmar Lundbohm.¹¹³

I samband med 1914-års fältarbeten lägger Herman Lundborg även upp strategin för kommande års fältundersökningar i området. Nu när Lundborg etablerat sig i området och byggt upp ett väl fungerande nätverk, och därtill erhållit acceptans för sitt projekt, skissar han i ett brev till Gustaf Retzius på den strategi som han tänker använda i det nordliga rummet, samtidigt som han understryker hur viktigt detta lokala arbete är för rasbiologin och hur allvarligt hotet om degeneneringen av den nordiska rasen är. Han skriver följande:

Det är utan allt tvivel viktigt för oss svenskar att få dessa frågor vetenskapligt lösta, ty vi hotas allt mer av invandringen från öster. Den ädla svenska stammen blir allt mer uppblandad och försämrad, om detta saklöst får ske. Dessa rasblandningsfrågor äro naturligtvis också av största vikt för övriga germaner och amerikanarna.¹¹⁴

Inför de kommande årens fältarbeten skriver han vidare i brevet till Gustaf Retzius hur han ser på rasblandningen i de byar han genomfört fältstudier i hittills och hur han avser att närmaste tiden utveckla fältstudierna i det nordliga rummet. Det är tydligt att Lundborg inspirerats av Gustaf Retzius publikation *Finska kranier*.

¹¹³ Brev från Hjalmar Lundbohm till Johan Villhelm Hultkrantz 1915-06-10. LKAB:s arkiv, brevsamlingen Kiruna.

¹¹⁴ Brev från Herman Lundborg till Gustaf Retzius 1914-02-20. Carolina Rediviva arkiv.

Av planbeskrivningen kan utläsas att han även tagit intryck av bland annat disponent Lundbohms tankar om utvidgade undersökningar även i Västerbotten:

Jag är nu i Lappland och fortsätter mina forskningar här. Det ser ut som om de skulle giva ganska rikt utbyte. Jag tror mig kunna uppvisa, att de rena lapparna och de mer rena svensarna äro rasbiologiskt bättre kvalificerade än en befolkning uppkommen genom blandning mellan svenskar, finnar och lappar.

Som närmaste mål har jag satt mig före att undersöka på ett och samma sätt 4 olika befolkningsgrupper (med hjälp av stam- och antavlor) nämligen:

1. Rena fjällappar inom Jukkasjärvi församling.
2. Två byars bofasta befolkning här som uppkommit genom blandning mellan svenskar, finnar samt i mindre utsträckning lappar.
3. Blandbefolkning mellan lappar och svenskar i Arvidsjaur och Malå.
4. Rena svenskar i Värmland. Jag har redan utsett platsen där, det är Ölme mellan Kristinehamn och Karlstad, varest vi ha i överbälgande antal blond, blåögad befolkning. Var och en av dessa grupper omfatta c:a 800 personer.

Herman Lundborgs fältundersökningar i Tornedalen pågick i stort sett kontinuerligt under två decennier. Från 1930-talet arbetade Lundborg själv med insamlat material för olika sammanställningar inom institutets verksamhet. Efter att Lundborg avgått som chef för institutet 1935 upphörde dock de välorganiserade fältundersökningarna i Tornedalen för Institutet för rasbiologiska vidkommande.

Under de dryga två decennier som Herman Lundborg bedrev fältundersökningar i Tornedalen och övriga delar av Norrbotten genomfördes fältstudier av tornedalingar på ett flertal orter i Tornedalen, vilket framgår av kvarlämnat material i Carolina Rediviva arkiv.

När det gäller gruppen tornedalingar kan även konstateras att dessa finns representerade i större omfattning än vad som tidigare varit känt. Att beakta i materialet är också att man ur Institutets synvinkel ofta har angett tornedalingar som ”finska undersåtar” och i vissa fall även använt benämningen ”tattare” i arkivmaterialet. Det torde

innebära att det föreligger ett mörkertal vad gäller antalet gånger tornedalningar förekommer i arkivmaterialet.

I arkivmaterialet finns bilder och dokument som synliggör att rasbiologiska fältstudier genomförts på ett flertal orter i Tornedalen, med tyngdpunkt på de nordligaste. Bland de orter där det med säkerhet, främst genom bildmaterial, har kunnat fastställas att fältarbete genomförts kan nämnas Karesuando, Silkkimuotka, Övre Soppero, Nedre Soppero, Lannavaara, Vittangi, Svappavaara, Jukkasjärvi, Kurravaara, Käyrävuopio, Kattuvuoma, Junosuando, Tärendö, Pajala, Korpilombolo, Övertorneå och Haparanda.

Generellt är personerna på bilderna anonymiserade och objektifierade när de presenteras i de olika bokutgivningar som Institutet för rasbiologi gav ut. I grundmaterialet som undersökningen arbetat med är däremot namn och ort bitvis nedtecknat, vilket ger en beskrivning av såväl individer som familjetillhörighet. I undersökningen kunde 154 personer tillhörande gruppen tornedalningar identifieras med namn och hemort. Dessutom tillkom bland annat gruppbilder på skolbarn och konfirmander, där dock oftast endast lärarna var namngivna.

Brevkorrespondensen ger vidare en bild av vilka orter som fungerade som knutpunkter i fältarbetet, där aktiva personer arbetade med insamling av data mot ersättning som medhjälpare och fältassistenter men ofta även genom sin roll som auktoritetsperson på orten. Dessa auktoritetspersoner var som tidigare nämnts ofta folkskollärare, präster och ledande predikanter samt handelsmän på platsen.

Brevkorrespondensen ger även en bild av enskilda personers engagemang på de olika orterna i Tornedalen. Engagemanget bestod oftast i enskilda penninggåvor direkt till Herman Lundborg eller praktisk hjälp bestående av logi, transport och förplägnad i samband med institutets fältarbeten.

3.4 Det praktiska arbetet i fält

Hur gick då fältarbetet till rent praktiskt och vilken utrustning användes för arbetet? I stort sett var grundutrustningen för fältinventeringen densamma som vid den stora mätningen av värnpliktiga 1897–1898. Skillnaden var att i fältundersökningarna i Norrbotten och Tornedalen tillkom en mer omfattande fotografering samt olika okulära bedömningar av bland annat hud- och hårfärg samt rastillhörighetsbedömning.

När Herman Lundborg och hans medhjälpare kom till platsen där själva fältstudien skulle genomföras inkvarterades gruppen i en byggnad som ställts i ordning i förväg, där gruppen kunde ha sin bas.

De första två fältsäsongerna (1913 och 1914) hade byggnaden hyrts för gruppens räkning av Georg Bergfors. En tid innan fältarbetet startade hade dessutom Bergfors, i samråd med folkskolläraren eller lokala predikanter, förberett folket i den aktuella byn vad som skulle ske och hur undersökningarna skulle genomföras. De vuxna personerna i byn ombads komma till den byggnad där gruppen var stationerad enligt ett i förväg uppgjort schema medan barnen i de flesta fall undersöktes i en skolbyggnad i samband med ordinarie undervisningstid.

Vad som mättes vid fältstudierna framgår av själva fältkortet där alla värden skrevs in av de medföljande fältassistenterna. Dessa var oftast rekryterade på den ort som inventerades, främst med anledning av språkkunskaper. Den lokala rekryteringen var viktig dels för att legitimera verksamheten, dels för att överbrygga språkförbistring.

På fältkortets förstasida fördes basuppgifter in om individen: födelseår och härkomst, namn på individen och namn på föräldrar, var de var födda samt antal levande syskon till individen. För att ange individens kön på kortet klipptes ett visst hörn av beroende vilket kön individen hade. Klipptes det högra hörnet av var det en kvinna medan det vänstra hörnet klipptes av om det var en man.

På fältkortets andra sida angavs alla detaljuppgifter från själva mätandet. I den översta delen angavs bland annat kroppsvikt, hull, ögonfärg, hårfärg samt näsans form och vinkel. Den större delen av baksidan på fältkortet var indelad i ett fyrtiotal kolumner där olika mått angavs. Måtten angavs i procent för avvikelse från ett idealmått som ansågs utgöra normen för den rena nordiska ariska rasen, vilket utgick från en skala utformad enligt Rudolf Martins *Lehrbuch der Anthropologie*¹¹⁵

Rudolf Konrad Louis Martin (1864–1925) var en antropolog och etnograf som grundlade det antropologiska mätsystem som de fältarbetande rasbiologerna och fältassistenterna använde sig av, och idealmåtten utgick från normen för den nordiska ariska rasen. Om personen som mättes exempelvis inte nådde upp till ideallängden av

¹¹⁵ Martin, Rudolf (1914). *Lehrbuch der Anthropologie in systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden. Für studierende Ärzte und Forschungsreisende.*

den norm som tagits fram angavs en avvikelse, exempelvis -20 procent, i fältkortets kolumn för längdmått.

De instrument som användes för att utföra mätningarna var olika vinkelgradsinstrument samt talmetrar,¹¹⁶ men det instrument som mest förknippas med rasbiologin är utan tvekan den graderade krumcirkeln. Detta verktyg fanns i olika utföranden och användes för att fastställa måtten för huvudets grundform, enligt det skallindex som Retzius tagit fram.¹¹⁷

Även hud- och hårfärg skulle anges i fältstudien vad gäller såväl huvud och ansikte som kropps- och könshår. För att avgöra hud- och hårfärg användes två färgskalor – en för hår och en annan för hud. Den som undersökte individen höll upp en färgskala invid exempelvis ansiktet och när en kulör ansågs överensstämma med individens hudkulör fördes den beteckning som fanns på skalan in i avsedd kolumn i fältkortet. Samma förfarande användes för att bestämma hårfärg för kroppsbehåring, könshår och hår på huvud och eventuellt skägg.

Förutom dessa basuppgifter fanns även ett fält där det angavs vilken rastyp som individen tillhörde och fältkortet innehöll även ett individnummer som kopplades till de fotografier som togs av individen.

När det gäller fotografering av individer tillämpades så kallad antropologisk avbildning. Formen för antropologisk avbildning grundlades för svenska förhållanden, vilket tidigare beskrivits i denna undersökning, av Lotten von Düben i samband med hennes och maken Gustafs Lapplandsresor.¹¹⁸ Senare standardiserades metoden för att även användas i samband med fotografering av kriminella inom fängvården och polisiärt arbete. Metoden innebar strikta och avskalade bilder som tydligt skulle visa den avbildades huvudform och ansikte.¹¹⁹ Generellt togs porträttbilder framifrån och från sidan samt i vissa fall snett framifrån. Vidare togs även helkroppsbilder framifrån och från sidan; i vissa fall var individen avklädd.

I de första fältstudierna anlätade Lundborg oftast lokala fotografier i fältinventeringen. En fotograf som tidigt anlätades inom Jukkasjärvi församlings byar var den tidigare nämnde Borg Mesch. Mesch hade

¹¹⁶ Avser måttband och linjaler av olika längder.

¹¹⁷ Se avsnitt 2.2.1 Svensk skallmätning.

¹¹⁸ Se avsnitt 3.1 De tidiga fältstudierna i Tornedalen.

¹¹⁹ Johansson, Björn Axel (2017). *Att se världen: svensk fotografi under 175 år*. (Dædalus 2016/2017) Stockholm: Tekniska museet, s. 220.

varit verksam i området sedan 1899 och hade redan ett omfattande fotografiskt material av urfolket samerna och den nationella minoriteten tornedalingar.

Vid samma tid anlätades även Mesch för att fotografera miljöer och människor i de tornedalska byarna för att marknadsföra bilden av fattigdom och nöd, för att på så sätt samla in medel för Norrbottens läns arbetsstugor. Många bilder som togs för arbetsstugornas verksamhet användes i bägge syftena eftersom dessa bilder genom sin objektivifiering visade dels tornedalingar i armod, dels de typiska kulturmiljöerna i Tornedalen. Senare lärde sig Lundborg själv att hantera kameran och dess utrustning, varför han ofta själv utförde även fotograferingsarbetet.

I Vittangi kyrkby fick Lundborg, genom Georg Bergfors, kontakt med provinsialläkaren Jonas Alfred Söderlind (1863–1937). Söderlind var en driven amatörfotograf och gav Herman Lundborg grundläggande kunskaper för fotografering i fält. Han lånade dessutom ut sin utrustning till Lundborg för fältstudierna den första tiden.

Lundborg förstod dock tidigt vikten av att kunna ta tekniskt bra bilder i fältarbetet inför kommande publikationer, varför han anlätade professionell hjälp inför det stora arbetet med den kommande folktypsutställningen, för att ytterligare bredda sina kunskaper inom fotografering. Inför detta arbete bildades ett ekonomiskt utskott inför utställningen där bland andra docenten Arvid Thor Emil Odencrants (1881–1959), professorn Otto von Friesen (1870–1942) samt doktorn John Hertzberg (1871–1935) ingick.¹²⁰

Odencrants arbetade tillsammans med Lundborg med ett större foto-projekt kopplat till arbetet med folktypsutställningen. Projektet uppmärksammades i Svenska Dagbladet med rubriken *Hela svenska folket i bild/En stor typutställning i höst*. Här skrev Odencrants en längre artikel – *Konsten att avbilda människor/Något om folktypstudiets teknik*.¹²¹ Artikeln var ett slags fortbildning om den lämpligaste tekniken för att avbilda folktyper. Det går inte att undvika att märka hur engagerad docent Odencrants var i projektet, när man tar del av artikeln. Han skrev bland annat om vikten att använda färgkänsliga plåtar vid fotografering inför folktypsutställningen, och han jämför med exempelvis Svenska Turistföreningens bilder av människor:

¹²⁰ Johansson, Björn Axel (2017). Att se världen: svensk fotografi under 175 år. (Dædalus 2016/2017) Stockholm: Tekniska museet, s. 162.

¹²¹ Ibid (2017), s. 163.

Det kan ej nog framhållas, att färgkänsliga plåtar aldrig ge sämre, alltid något bättre, och med gulskiva mycket bättre resultat. Litet var har nog sett de negerbilder, solbränna ger upphov till - dem slipper man då ifrån. Likaså från fräknar och ojämnheter i hyn. Även ögonen komma mer till sin rätt - och vår nordiska blondhet förbytes ej av kameran till mörka lockar.¹²²

När fältinventeringarnas fotografering genomfördes skedde detta oftast i samma byggnad där inventerarna hade sin tillfälliga bas i den aktuella byn. Ofta kunde basen vara belägen i folkskollärarens tjänstebostad eller i ett skolhus. I samband med fotograferingen togs även övriga måttuppgifter som sedan fördes in på fältkortet. För fotograferingen användes i vissa fall även ett tygstycke som bakgrund, för att få en neutral bakgrund. I vissa bildserier tagna i samma by känns ofta bakgrunden igen, och därför går det ibland att identifiera i vilket hus, arbetet utfördes.

När institutets verksamhet bedrivits några år ökades mängden materiel för fältarbetet allt eftersom. Depåer med mätinstrument fanns på strategiska platser i Tornedalen – Lannanmaa, där lokala aktörer kunde utföra inventeringar enligt instruktioner från institutets ledning. Hur länge dessa inventeringar pågick lokalt är dock svårt att fastställa, på grund av det bristfälliga arkivmaterialet.

3.5 Regionala medhjälpare

I de undersökningar som bedrevs i Torne lappmark av Lundborg mer eller mindre kontinuerligt från 1913 hade han god hjälp av enskilda medhjälpare samt av deras lokala nätverk, vilket också var en förutsättning för Lundborg att komma närmare den lokala befolkningen i fältstudierna. Under perioden fram till att Institutet för rasbiologi startade 1922 var det lokala och det regionala nätverket en avgörande faktor för att över huvud taget kunna genomföra de rasbiologiska fältstudierna. När det gäller arkivmaterial som belyser de lokala medhjälparna i Tornedalen är det i huvudsak de nordligaste delarna av området som materialet belyser.

Den tidigare nämnde medhjälparen Georg Bergfors var en av Lundborgs mest förtrogna medarbetare och en nyckelperson för Lundborg att på ett effektivt sätt verka i de vidsträckta områdena som

¹²² Särtryck bilaga i *Svenska Dagbladet* 1918. Svenska folket i bild. En typutställning i konst.

Torne lappmark utgjorde. Georg Bergfors byggde privat upp ett lokalt klipparkiv om rasforskningens utveckling i Sverige, där de flesta artiklarna var skrivna av honom själv. Artikelsamlingen omfattar totalt 9 klippböcker och är i dagsläget placerat i Kiruna kommuns centralarkiv.

Det går inte att ta miste på Georg Bergfors djupa engagemang för rasbiologin, i synnerhet inte om man tar del av hans artikel i jubileumsskriften för den svenska rasbiologins historia som ges ut 1921. Skriften gavs ut på engelska med titeln *The Swedish Nation In Word and Picture* och den skulle marknadsföra den svenska rasbiologins framsteg som forskningsområde.

Georg Bergfors artikel i publikationen bar titeln *The Swedish nationalcharacter – Scattered thoughts and aphorisms from different sources* är en beskrivning av den svenska rasens överlägsenhet genom tiderna. Artikeln publicerades senare även i en svensk version som stöd för rasbiologins arbete. Georg Bergfors avslutar sin artikel i lika högtravande stil som merparten av artikeln:

Slutligen kan det vara tillräckligt att säga, att Sverige är det äldsta oberoende kungariket i Europa. Högsinta gärningar har åstadkommits av svenskar i alla tider, till fördel och ära för sitt eget hemland.¹²³

Även Georg Bergfors bror Gustaf arbetade tidvis åt Lundborg med inventeringar. Gustaf Bergfors reste för rasbiologiska institutets räkning till Hawaii 1927, där han genomförde omfattande inventeringar och mätningar av polynesier. Med sig hem hade han över 1 000 ifyllda blanketter med registrerade observationer från både Hawaii och Samos. Underlaget användes inom institutet för föreläsningar och artikelskrivande.

Förutom Georg Bergfors var lappfogden och folkskolläraren Olof Holm en av de viktigaste lokala personerna i det lokala nätverket för rasbiologins fältstudier. Olof Holm ägde stor kännedom om geografin, färdvägar och byarnas innevånare i övre Tornedalen. I egenskap av folkskollärare åtnjöt han även en viss auktoritet hos byborna, eftersom han dels var flerspråkig, dels var en representant för det lokala styret inom Jukkasjärvi landskommun. När han senare

¹²³ Lundborg, Herman och Runström John (1921). *The Swedish nation in word and picture*. [A jubilee book given out, with the cooperation of experts commissioned by the Swedish society for race-hygiene] Stockholm: Tullberg, s. 34–38.

även rekryterades som lappfogde, det vill säga statens tillsyningsman för rennaringen i övre Tornedalen, stärktes hans auktoritära ställning bland allmogen. Holm blev därför den idealiske medhjälparen i det lokala nätverket för institutets fortsatta verksamhet i området.

Även Olof Holms syster Hilja Holm kom att bli en viktig medhjälpare i fältinventeringarna, främst när urfolket samerna skulle inventeras. Hennes roll som nomadskollärrinna och flerspråkig gav henne en speciell ställning bland samerna.

Författaren Sara Ranta-Rönnlund (f. Pojdnakk, 1903–1979) beskriver i boken *Nådevalpar* hur auktoritära folket i byarna uppfattade Lundborg och hans medhjälpare. Lundborg kom till fjällbyn Årsojokk uppe i Kalix älvdal vid midsommartid 1919. Förutom nomadskollärrinnan Hilja Holm hade Herman Lundborg vid detta tillfälle även med sig sonen Gunnar Lundborg.

Sara Ranta-Rönnlund beskriver när Lundborg anländer med sitt följe till byn och berättar att såväl Hilja Holm som sonen Gunnar bär samiska dräkter med lokalt mönster och färgsättning, för att möjligen dämpa osäkerheten och rädslan hos de som ska undersökas:

En dag vid midsommartiden kommer en båt med en gräsprängd herre och en pojke på 16 år, klädd i lappdräkt. Det är biologen och hans son och med dem följer en lärarinna som är igenkänd, lappfogden Holms syster Hilja, som förestod professors hushåll. Professorn tar in i två kåtor, som tidigare ställts iordning för honom. Per Huuvas sommarkåta använder han till sovrum för sig själv och sonen. Husföreståndarinnan ligger i köskåtan, som samtidigt tjänar som matrum. Professorn tar emot sina gäster i husföreståndarinnans kåta.¹²⁴

Man kan notera att Sara Ranta-Rönnlund använder ordet ”gäster” för beskrivningen av de boende i Årsojokk, som Lundborg skulle mäta och beskriva grundligt. Vidare skriver Ranta-Rönnlund hur det gick till när Lundborg visade på sin son hur han skulle undersöka folket i byn, för att skingra den oro de kände inför aktiviteten:

Professorn visade först på sin son vad han tänkte göra. Många av barnen var rädda men lugnade sig, när lärarinnan helskinnad och med bibehållet utseende klarade sig igenom mätningarna.

¹²⁴ Ranta-Rönnlund, Sara (1971). *Nådevalpar: berättelser om nomader och nybyggare i norr*. Stockholm: Askild & Kärnkull, s. 82.

Professorns son skrev på ett papper medan fadern halvhögt dikterade obegripliga siffror och konstiga ord. Det analyserades och det mättes längder och kroppsvikter och det undersöktes ögonfärger.¹²⁵

Det framgår även av Ranta-Rönnlunds bok att hon inte var helt negativt inställd till Lundborgs inventeringsarbete hemma i Årosjokk, eller till rasbiologin som företeelse. Hon återger däremot vad hon hört berättas om Lundborgs arbetsresor i Torne lappmark som inte alltid var odelat positivt:

Professorn var inte omtyckt av alla, ty han fällde yttranden om folks troliga härstamning som i vissa fall retade de utsatta. Lundborg fick en gång syn på en bondson, som härstammade från en gammal släkt. Lundborg stannade och såg intresserat på den mörkhyade mannen med yviga ögonbryn:

– Nej men se! En fullblodstattare!

Man kan förstå att sådana yttranden inte gjorde professorns vetenskap populärare, och att dessa läror misstros av många även om de icke längre kallas rasbiologi utan bär ett annat namn.¹²⁶

Men vad kunde ursprungsfolket samerna och tornedalingarna egentligen sätta emot när statens utsände, i kraft av en lokal auktoritet och en professor, utförde sina undersökningar i enlighet med statens beslut? En redan stark auktoritetsrädsla förstärktes förmodligen av den närgångna undersökningen, och det hela underbyggde sannolikt känslan av mindre värde ur ett storsvenskt perspektiv.

Undersökningen har tidigare beskrivit de lokala læstadianpredikanternas roll som auktoritära ledare och deras medverkan i fältundersökningarna. En tydlig medhjälparna i denna inomkyrkliga väckelserörelse, vilket även kan ses som ett nätverk i systemet Svenska kyrkan, var missionsföreståndaren August Lundberg.¹²⁷

Lundberg tillhörde det ledande skiktet inom den östlæstadianska riktningen i Torne lappmark. I samband med att Herman Lundborg genomförde fältstudier i Sopperobyarna var August Lundberg en nyckelperson i sin roll som læstadianpredikant, och i och med att

¹²⁵ Ibid (1971), s. 83.

¹²⁶ Ranta-Rönnlund, Sara (1971). Nädevalpar: berättelser om nomader och nybyggare i norr, s. 84.

¹²⁷ Se avsnitt 3.3 Medhjälparnas roll i det lokala perspektivet.

Lundberg bejakade och godkände undersökningarna fick Herman Lundborg tillträde till de enskilda familjerna i de starkt læstadian-kristna familjerna.

En annan medhjälpare för rasbiologin som ofta syns i olika aktiviteter i det lokala nätverket var den tidigare nämnde författaren och konstnären Ossian Elgström. Elgström hade medhjälparna lappfogden Holm i Svappavaara och kyrkoherden Bergfors i Vittangi som viktiga kontakter och som utgångspunkt för sina egna undersökningsresor i övre Tornedalen.

Elgström bedrev egna inventeringar av såväl ursprungsfolket samerna som tornedalingar, på uppdrag av Nordiska museet. I de tre utgåvorna *Lappalaiset*, *Hyperboreer* och *Karesuandolapparna* beskriver Elgström tornedalingar och urfolket samerna, i främst Jukkasjärvi, Vittangi och Karesuando församlingar, och Engström anlägger ett blandat konstnärligt, etnologiskt och rasbiologiskt perspektiv på folkgrupperna. Det finns otaliga exempel i dessa böcker på att Elgström beskriver ursprungsfolket samerna och den nationella minoriteten tornedalingar på ett nedlåtande sätt.

Även Elgström hade lappfogden Holm i Svappavaara och kyrkoherden Bergfors i Vittangi som viktiga kontakter och som utgångspunkt för sina undersökningsresor i Tornedalen, vilket tydligt visar det lokala nätverkets tillgång för fältstudierna.

3.6 Hur tornedalingar framställs i institutets material

Allt material och alla data som inhämtades under de omfattande fältinventeringarna systematiserades och arkiverades därefter i institutets eget arkiv.¹²⁸ Merparten av det insamlade materialet användes sedan för att konstruera olika grafer och diagram som skulle påvisa de olika rasernas utbredning i Sverige. Samtidigt var huvudändamålet med fältinventeringen och insamlandet av data att påvisa den hotande degenereringen av den nordiska rena svenska rasen. Hotet ansågs vara det som föll utanför den föreställda normen för den nordiska rasen och till hotet hörde bland andra grupper även tornedalingar.

Bildmaterial brukar generellt benämnas ”tyst kunskap” (eng. *tacit knowledge*) inom den historiska forskningen. Begreppet tyst kunskap innefattar exempelvis traditioner, bilder, anteckningar, brev,

¹²⁸ Broberg, Gunnar (1995), s. 18.

konstverk, målningar – helt enkelt olika uttryck som på ett eller annat sätt kan verifiera utsagor i berättelsen. Bilden är bland annat ett viktigt tidsdokument som understödjer primärkällor i arkiv, till exempel intervjuer, dokument och viss litteratur. Därför innehåller bilden tyst och informell kunskap och kompetens.¹²⁹

Men denna tysta kunskap kan även användas i olika syften, beroende på vem som presenterar bilden och hur detta görs. I det efterlämnade bildmaterialet från Institutet för rasbiologi utgör merparten av bildmaterialet ett ovärderligt och viktigt material för såväl forskningen som efterlevande släktingar till de avfotograferade.

Ett exempel på det dualistiska innehållet i en bild är ett fotografi taget av fotografen Borg Mesch i Tornedalen, Kurravaara by, cirka 1901. Bilden föreställer en familj utanför sitt hem och bilden är tagen strax innan delar av familjen är på väg till sina dagliga sysslor. I institutets propaganda användes bilden både i den omfattande folktypsutställningen och i ett flertal publikationer.

I det tidigare omtalade praktverket *Svenska folktyper* beskrivs bilden bland annat på sidan 49 övre sidan, enligt följande: Huvudrubrik – *Norrbottnensfinnar och finska typer*. Underrubrik – *Norrbottnensfinnar utanför hemmet*.¹³⁰ I övrigt finns inga förklarande texter om personerna på bilden utan bilden ingår i stycket *Norrbottnensfinnar och finska typer bland svensk befolkning i Sverige och Svensk-Finland*.

Själva avsnittet i boken innehåller exempel på rasindivider som utgör ett hot mot den nordiska rasen. Genomgående i avsnittet (sidorna 43–70) är de avbildade människorna anonymiserade och objektifierade, och de representerar endast exempel på lägstående raser som utgjorde ett hot mot den föreställda svenska nordiska rena rasen.¹³¹

Men bilden har även en helt annan berättelse, beroende på vem som tilläts äga berättelsen. Bilden återfinns i ett flertal hem hos släktingar till personer på bilden, och där berättar bilden om släktingar med namn och egna berättelser, länkade till levande släktingar i vår samtid.

Människorna på bilden deltog till det svenska välfärdsbygget på olika sätt, exempelvis med arbete i det nya gruvsamhället Kiruna, där de i

¹²⁹ Persson, Curt (2015). *Hjalmar Lundbohm: en studie om ledarskap inom LKAB 1898–1921*. Diss. Institutionen för ekonomi, teknik och samhälle. Avdelningen för samhällsvetenskap. Luleå: Luleå tekniska universitet, s. 23.

¹³⁰ Lundborg, Herman (1919), s. 49.

¹³¹ *Ibid* (1919), s. 43–70.

generationer har skapat välstånd för nationen i över 135 år. Människorna på bilden har identiteter och namn och de är väl kända i norra Tornedalen. Bilden föreställer en del av familjen Larsson i Kurravaara by, belägen vid Torneälven cirka 13 km nordöst om Kiruna.

Personerna är på intet sätt okända. Från höger i bild sitter Elmina Maria Larsson (1901–1965) i famnen på sin mor Maria Kristina Larsson (f. Isaksdotter, 1871–1940) från Vittangi kyrkby. Elmina var äldsta dottern i en syskonskara på 12 barn till Maria och hennes make. Bredvid henne till vänster står Marias sväger, Elias Larsson (1871–1948) född i Kurravaara by. Till vänster om honom finner vi pigan Helena Karolina Bogdanoff (f. Mickelsdotter, 1873–1948) som håller om Marias äldste son Axel Vilhelm (1900–1961) sittandes på faderns näverkont. Till vänster om Helena Karolina står Henrik ”Heikki” Johansson Ulkulahti (1850–1928) och till vänster om honom står den finske timmermannen Karl Majava (1837–1917). I förgrunden står Karl Majavas son Sanfrid Valter (1888–) med kaffepannan i högerhanden. Sanfrid utvandrade vintern 1910 till Kanada tillsammans med hustrun Sofia Karolina (1889–) och deras gemensamma barn Hjalmar Theodor (1909–).¹³²

I boken är personerna på bilderna helt anonymiserade men i samband med försvars- och jordavrymningsarbetena vid Kurravaara vid samma tid, var dessa lantalaiset avgörande för att kunna genomföra de omfattande förberedelserna för gruvdriften.

Dessutom var de förutsättningen för att lösa logistiken med materiel- och persontransporter i det otillgängliga området. Maria Larsson (f. Isaksdotter) och svägerskan Eva-Lisa Lindmark (f. Larsdotter, 1874–1963) drygade ut hushållskassan genom att åta sig omfattande materieltransporter mellan Kurravaara och Luossajärvi, utöver det stora arbete som de gjorde hemmavid. Det kan också noteras att merparten av personerna på bilden, som alltså togs cirka 1901, även fotograferades under fältinventeringarna 1916–1920.

En viktig detalj i dessa omfattande fotograferingar av tornedalningar är att ingen av de undersökta fick någon information om vad alla bilder och mått skulle användas till. Denna kunskap fick de utsatta först när institutets material började publiceras i bokutgåvor och artiklar, men det dröjde lång tid innan dessa praktverk nådde till Tornedalen och blev tillgängliga för vanliga medborgare.

¹³² Okänt när medlemmarna i familjen dog efter flytten till Kanada.

Det som är slående i det rasbiologiska materialet är den höga fotografiska kvaliteten och den konstnärliga verkshöjden i bilderna tagna i fältarbetet. Samlingarna ordnades systematiskt, och för varje bild gjordes noggranna anteckningar i ett formulär. Förutom uppgifter om skallindex antecknades även ögonfärg, synliga kännetecken och synliga kroppsfunktionsnedsättningar, exempelvis om personen var halt, samt andra fysiska yttre kännetecken.

Ibland förekommer namn på individen vid enstaka monterade fotografier på planscher i samband med någon utställning, men det vanligaste är att personerna är anonymiserade och på så sätt även fråntagna sin identitet även i presentationen – något som förstärker överhetens nedlåtande inställning till individerna eftersom man objektifierar personerna ur ett negativt perspektiv.

I det efterlämnade bildmaterialet efter Institutet för rasbiologi har ett urval av de arkiverade bilderna gjorts för denna undersökning, för att kunna överblicka hur institutet valt att presentera gruppen tornedalingar, kväner och lantalaiset i sitt interna material.

Det efterlämnade bildmaterialet från institutet omfattar 12 123 bilder, fördelat på 105 olika album samt 54 mappar och kuvert. Alla bilder är gruppindelade i 15 avdelningar A–O, enligt nedan:

- A Album med allmänt orienterande innehåll.
- B Övervägande nordiska typer.
- C Övervägande ostbaltiska typer.
- D Lappar och lappblandad befolkning.
- E Judar.
- F Vallonättlingar.
- G Zigenare och deras ättlingar.
- H Diverse blandtyper.
- I Yrkesgrupper.
- J Landskapsbefolkningar.
- K Tvillingar och trillingar.
- L Brottslingar och andra undermåliga.
- M Helbilder med mera.
- N Kåtor och stugor.
- O Främmande rastyper.¹³³

¹³³ Carolina Redivivus arkiv.

För undersökningen har ett urval av bildmaterialet gjorts utifrån tillgänglighet, omfattning och den tid som stått till förfogande under rådande omständigheter.¹³⁴ Urvalet har omfattat bildmaterial ur nedanstående kategorier, för att belysa material som beskriver tornedalingar:

- A Album med allmänt orienterande innehåll.
- A:4 Finnar och lappar i Sverige, urval.
- A:7 Rasbiologiska institutets utställning å *Svea Rike* 1930–1931.

- C Övervägande ostbaltiska typer.
- C:1 Finska typer, huvudsakligen från Norrbotten 1916–1922.
- C:2 Finska typer.
- C:3 Blandbefolkning i Soppero (Jukkasjärvi socken) och närliggande byar.
- C:4 Norrbottensfinnar.

- D Lappar och lappblandad befolkning.
- D:31 Nomadskolebarn från Jukkasjärvi 1932.
- D:37 Blandbefolkning från Gällivare 1932.
- D:38 Lappar och finnblandad befolkning från Gällivaare.

- M Helbilder med mera.
- M:3 Manliga rastyper, finska och ostbaltiska blandtyper.
- M:5 Kvinnliga rastyper (lapska, finska och andra.)
- M:9 Helbilder av nomadskolegossar från olika lappmarker.
- M:10 Helbilder av nomadskoleflickor från olika lappmarker.

Fotografier i mappar och kuvert – kuvert nr. 1–21, 23–48 och 50–52.

- 25: Godsägare, fabriksägare, direktörer, ingenjörer.
- 30: Kända svenskar.¹³⁵

Bildmaterialet från fältinventeringarna presenterades på olika sätt i publikationer och föreläsningar. Första tillfället när bilder där tornedalingar visades var, förutom i enstaka artiklar, i samband med den stora folktypsutställningen. Typiskt objektifierades de enskilda individerna ur den nationella minoriteten tornedalingar i utställningen,

¹³⁴ Med rådande omständigheter avses den begränsade tillgängligheten till arkivinstitutionerna under covid-19-pandemin.

¹³⁵ Carolina Rediviva's arkiv.

där prefix för gruppen angavs på olika sätt. Växelvis benämndes gruppen som

- finska typer från svenska finnbygden
- finnar och lappar i Sverige
- finska typer huvudsakligen från Norrbotten
- blandbefolkning
- Norrbottens finnar och finska typer
- typisk finne
- lapp-finska.

Genomgående objektifieras de avbildade personerna och beskrivs utan namn eller härkomst och sammanhang.

Vidare anges exempel på individer ur den rena nordiska rasen i bokverket *Svenska folktyper* oftast med både namn och sysselsättning. Som ett exempel på ren svensk folktyp förevisas bland annat en bild på den världsberömda sångerskan Jenny Lind (1820–1887).¹³⁶ Ytterligare exempel ges på sidan 134, där bland andra biskopen i Luleå stift Olov Bergqvist (1862–1940) samt ärkebiskopen Nathan Söderblom (1866–1931) samt Petrus Kenicius (1555–1632) som var biskop i Uppsala, beskrivs som goda *svenska folktyper*.¹³⁷ Några sidor därefter (sidan 136) presenteras under rubriken *Rena nordiska typer och svenska blandtyper* gruvdisponenten Hjalmar Lundbohm som ett exempel på god svensk rastyp. Bilden är ett fotografi av konstnären och nära vännen Carl Wilhelmssons (1866–1928) oljemålning av Lundbohm, när denne sitter på verandan vid sin tjänstebostad i Kiruna.¹³⁸ För övrigt återfinns konstnärens eget porträtt på sidan 135 med undertexten *Konstnär, bördig från Bohuslän. Övervägande svensk typ.*

Att disponent Lundbohm exemplifierar nordisk blandtyp förefaller kanske märkligt med anledning av att han var relativt kortvuxen och med största sannolikhet inte nådde fram till idealmätten för den föreställda nordiska rena rasen. Men anledningen till att dessa personer framställs som goda exempel är sannolikt deras stöd som aktanter till rasbiologin som verksamhet.

¹³⁶ Lundborg, Herman (1919), s. 7.

¹³⁷ Ibid (1919), s. 134.

¹³⁸ Ibid (1919), s. 136.

4 Sammanfattning – slutord

Denna studie om i vilken omfattning den nationella minoriteten tornedalingar förekommer i Institutet för rasbiologiska undersökningar från verksamhetens start fram till dess avveckling tar även upp förarbetet inför institutets etablering med anledning av de tidiga fältundersökningarna i Tornedalen.

För att få en uppfattning om komplexiteten i frågeställningen är det nödvändigt att i undersökningen även resonera om definitioner och begrepp vad gäller tornedaling, Tornedalen och det icke-homogena perspektivet i undersökningen. Undersökningen har även försökt att kort beskriva hur rasbiologin etablerades som vetenskap i Sverige och slutligen växte samman med den politiska idén om en föreställd homogen nation genom försvenskningens processen.

Det är även nödvändigt att här i undersökningens slutord framhålla att alla fem nationella minoriteter, inklusive urfolket samerna, var offer för de negativa konsekvenserna av Institutet för rasbiologiska verksamhet. Detta innebär att dessa folkgrupper delar den utsatthet och kränkning som åsamkats av rasbiologins verksamhet, om än i olika proportioner och genom delvis skilda upplevelser.

I grunden syftade den svenska rasbiologin genom det statliga uppdraget till att urskilja ett hot mot den svenska nordiska rasen genom att identifiera avvikande folkgrupper från den föreställda homogena nordiska rasen. I den tresidiga programförklaringen inför institutets start tecknar den nytillsatte chefen Herman Lundborg, den inledande verksamhetsförklaringen:

Den rasbiologiska forskningen, som arbetar för ett högt och ädelt mål: skydd mot släktets degeneration och främjande av goda rasegenskaper, växer sig för varje dag allt starkare. Den utgår från den synpunkten, att det ej gives högre värden i ett land än själva folkmaterialet, helst om detta, såsom hos oss, av gammalt är av god beskaffenhet, denna forskningsuppgift är att närmare utreda och kartlägga alla de förhållanden beträffande ärftlighet och miljö, som förorsaka ett höjande eller ett sänkande av ett folks inre värde. Fasta hållpunkter och direktiv kunna först härigenom givas statsmakterna vid deras strävan att befordra folkets och rasens utveckling i sund riktning.¹³⁹

¹³⁹ Lundborg, Herman (1922), s. 49–52.

Grunden i verksamheten för det nya institutet var alltså att identifiera hotet mot degenerering av den rena nordiska rasen i Sverige, ett hot som redan innan institutet startat identifierats i det som i vår samtids betecknas som Sveriges nationella minoriteter och urfolk.

Undersökningen har beskrivit hur Institutet för rasbiologi startats, finansierats samt hur verksamheten var organiserad från dess start till dess att verksamheten upphörde i sin ursprungliga form 1958, för att sedan inkorporeras i olika delar under Institutionen för medicinsk genetik vid Uppsala universitet. Undersökningen har även beskrivit vilka medhjälpare som gjorde detta möjligt samt på vilket sätt förarbetet och de viktiga nätverken genom lobbyverksamhet arbetade med att påverka det politiska parlamentariska systemet i Sverige till att grunda ett rasbiologiskt institut – det första statligt finansierade i världen.

Institutet för rasbiologi lobbades fram i en tid när försvenskningssprocessen var en stark rörelse inom nationalstaten Sverige. Unionsupplösningen med Norge och första världskrigets prövningar stärkte försvenskningsspolitiken och lyfte fram den föreställda homogena bilden av en svensk nation med en svensk alltigenom lik folkstam.

Den svenska rasbiologin bör därför ses som en solitär verksamhet i försvenskningsspolitiken, där målet var att gradera den svenska befolkningen efter rastillhörighet för att synliggöra hot och möjligheter för den svenska folkstammen kortsiktigt och på längre sikt. En politisk enighet gav verksamheten legitimitet från start trots ett motstånd från akademien, och därför inordnades institutet från starten inte under någon fakultet inom universitetsmiljön.

Undersökningens olika frågeställningar från kommissionen kretsar i huvudsak kring agerandet och konsekvenser av rasbiologin vad gäller agerandet dels av institutet som verksamhet, dels av individer i verksamheten.

I det kortsiktiga perspektivet, när verksamheten pågick med institutets av politiken fastställda verksamhetsplan, uppfattades verksamheten som vilken statlig organisation som helst inom statsförvaltningen.

Få, om ens några, negativa eller ifrågasättande röster mot verksamheten kan spåras inom de dåvarande politiska ideologier som fanns representerade i den svenska riksdagen. De få röster i riksdagen mot

etableringen handlade i huvudsak om ekonomi och att det i efterkrigstidens Sverige var oansvarigt att satsa drygt 80 000 kronor på verksamheten.¹⁴⁰ Inte heller kan det i materialet skönjas några röster i dagspress som reste några etiska tvivel om verksamheten vid tiden för starten av institutet.

Det är tydligt att Herman Lundborg väldigt tidigt blir i det närmaste besatt av att studera rasblandningen mellan de olika folkgrupperna i Tornedalen, för att med hjälp av resultaten påvisa den hotande degenereringen av den rena nordiska rasen. Med hjälp av statliga stipendier och privata donatorer var det möjligt för honom att redan från 1913 genomföra fältstudier av tornedalingar, och från och med den första resan till Tornedalen startade det viktiga nätverksbygget och relationsbygget med lokala medhjälpare, för att långsiktigt och strategiskt bygga upp en lokal plattform.

Med stöd från de aktiva nätverken och lobbyföreningarna SSFR och Mendelska Sällskapet kunde Lundborg effektivt marknadsföra betydelsen av att staten borde starta ett statligt institut för rasbiologi, vilket till slut gav resultat 1921.

De för fältundersökningarna så viktiga lokala medhjälparna har kunnat identifieras och beskrivits när det gäller den övre delen av Tornedalen. Med anledning av covid-19-pandemin har dock dessvärre tillgången till bredare arkivmaterial varit starkt begränsad under tiden för studien. Därför bör en senare studie genomföras för att kartlägga lokala nätverk och medhjälpare i sydöstra Tornedalen och Gällivarebyarna. Dock visar redan denna undersökning hur viktigt det lokala nätverket var för fältstudierna.

Vilka konsekvenser fick då verksamheten för den nationella minoriteten tornedalingar?

Innan institutet var verksamt i fältarbete och Lundborg bedrev egna fältstudier finansierade av stipendier och donatorer, fanns inte kunskapen hos de personer som blev utsatta för rasbiologiernas inventeringar om vad arbetet skulle leda till och varför det genomfördes. Det skulle dröja fram till att folkupplagorna av institutets utgivningar och lokala tidningsartiklar nådde in till Tornedalen och till de människor som berördes.

¹⁴⁰ För verksamheten äskades cirka 80 000 kronor och man beviljades cirka 60 000 kronor vid starten 1922.

En konsekvens av rasbiologins agerande när de första resultaten av fältundersökningarna gavs ut i tryck blev inledningen på en tystnadskultur hos tornedalningar. Denna tysthetskultur kom att bäras av en kollektiv skam genom generationer. Redan i den första stora utgåvan av *Svenska folktyper* är det övertydligt vilka folkgrupper som utgör hotet mot den svenska folkstammen, men det kom att ta lång tid innan denna praktutgåva når det Tornedalen och dem det berör. Ytterst få personer hade möjlighet att förvärva boken – allra minst de tornedalningar som exponeras som lägstående raser i framställningen.

Men när barnen i folkskolorna och arbetsstugorna i Tornedalen fick läsa om rasbiologin och degenereringshotet mot den svenska folkstammen i klassuppsättningarna av folkupplagan av *Rasbiologi och rashygien*, kunde de inledningsvis läsa på titelbladet en slags eldskrift som återkommer i fler utgåvor: *Ett folkmaterial av god rasbeskaffenhet är ett lands största rikedom.*¹⁴¹

Längre fram i samma bok kan de läsa vidare om vilka som utgjorde degenereringshotet: deras egna föräldrar och deras mor- och farföräldrar.

Här beskriver Lundborg de två fienderna till det svenska folket – det yttre hotet och det inre hotet. Det yttre hotet är de rovlystna grannarna, och andra maktgrupper som vill ta över landet. Men det inre hotet ansåg Lundborg vara av allvarligare natur:

De inre däremot, som äro minst lika betydelsefulla, sammanhänga på det allra närmaste med frågor rörande orsakerna till ett folks urartning (degeneration). Härmed menas ärftligt betingad undermålighet av ett eller annat slag.

/---/

Ingen har rätt att skjuta dessa problem åt sidan, ty folkets framtid beror på, hur vi handla eller t. o. m. på vad vi underlåta att göra.¹⁴²

I boken kunde barnen sedan läsa vilka raser som utgjorde hotet och i slutet av boken finns ett mindre bildgalleri som visar exempel på dessa raser. Här fanns bilder på deras egna släktingar under rubriken *främmande rastyper*.¹⁴³

¹⁴¹ Lundborg, Herman (1922), s. II, titelbladet.

¹⁴² Ibid (1922), s. II titelbladet och s. 15.

¹⁴³ Lundborg, Herman (1922), s. II titelbladet och s. 169, plansch II.

Ett tydligt exempel på hur rasbiologin även var en solitär del i den övergripande försvenskingsprocessen är att institutet gav klassuppsättningar av folkupplagan av *Rasbiologi och rashygien* till arbetsstugorna i Norrbotten och länets folkskolor.

I undersökningen framkommer det i intervjuer hur svårt det är att hantera kunskapen om vad rasbiologin stod för och den tysthetskultur som omgärdade hela den svåra frågan.¹⁴⁴ I samtal med barn och barnbarn till personer som blev utsatta för rasbiologernas undersökningar beskrivs i flera av samtalen hur skam om vetenskapen ledde till tystnad. När de personer som till slut fick se sig själva i institutets publikationer och artiklar, vilka pekade ut dessa människor som ett hot och en lägre ras, slöt sig skammens tystnad. Barnen till de personer som förevisades i de olika publikationerna fick aldrig det samtal som hade behövts. Inte heller barnbarnen fick någon kunskap om det, eftersom det svenska samhället generellt inte ventilerade ämnet från 1960-talet och fram till nu.

Den stigma som drabbade tornedalingar var en stigmatisering såväl på ett individuellt som på ett kollektivt plan. Stigmat blev dessutom tyngre i samverkan med den pågående försvenskingsprocessen, med alla dess delar. Detta påverkade och förminskade gruppen tornedalingar och det påverkar dem fortfarande, både individuellt och kollektivt.

Stigmat i sig skapade även en begränsning i levnadsbetingelserna, för såväl individen som gruppen. När nästa generation som växte upp i slutet av 1930-talet – en generation vars föräldrar och mor- och farföräldrar utsattes för inventeringarna – fick kunskap om vad institutet hade för uppgift och vetenskap om att de blivit betraktade som en lägrestående ras och ett hot mot den svenska folkstammen, ledde detta i några fall till personliga tragedier.

I intervjumaterialet kan utläsas att individer hävdar att skallmätning förekommit i Tornedalen så sent som på 1960-talet. I undersökningen har inget i källmaterialet kunna verifiera att skallmätning vid den tiden skulle ha varit en pågående verksamhet sanktionerad av staten. Där- emot kan det mycket väl ha utförts skallmätning av enskilda personer

¹⁴⁴ Med intervjuer avses tidigare intervjuer i förstudien. Persson, Curt (2018). *"Då var jag som en jänge"*: statens övergrepp på tornedalingar och meänkielitalande under 1800- och 1900-talet. Övertorneå: Svenska Tornedalings Riksförbund – Tornionlaaksoalaiset: Met Nuoret, ss. 67–74.

utan sanktion från Uppsala universitet och den institution där verksamheten sedermera verkade, och inkorporerades inom universitetets medicinska fakultet.

Att någon form av aktiviteter från institutet förekom relativt sent i tid kan ändå fastslås, eftersom det i slutet av institutets verksamhetsperiod levererades serier av hälsokort på avgångsklasser i folkskolan, bland annat från Korpilombolo och Tärändö landskommuner.¹⁴⁵

Rasbiologiska institutets siste chef, genetikern Jan Arvid Böök (1915–1995), ledde verksamheten som föreståndare fram till 1958. Då ägnade sig institutet åt mer vetenskapligt underbyggd forskning inom genetik. Böök genomförde bland annat omfattande studier i Tornedalen, där studierna ingick i ett större projekt som syftade till att belysa eventuella effekter av nära giftermål inom släkt. Förmodligen uppfattades dessa undersökningar som en rasbiologisk studie av dem som blev undersökta.

Det är även känt från intervjuer att lärarstuderande fortfarande under 1960-talet kunde läsa extra kurser i fysisk antropologi vid Uppsala universitet. Flera av dessa lärare tjänstgjorde sedan i Tornedalen med så kallade finnbygdss stipendier. I olika intervjuer berättar personer om lärare som tillämpat antropologiska mätningar (skallmätningar) på elever i olika byskolor i Tornedalen. Dessa aktiviteter har dock inte kunnat vederläggas eller verifieras av källmaterialet i denna undersökning, och troligast är att handlingarna utförts på eget initiativ av enskilda lärare.

Institutet för rasbiologi kan i det historiska perspektivet ses som ett av flera verktyg som användes för att forma den föreställda bilden av den homogena nationen. I efterdyningarna av första världskriget och de ekonomiskt svåra tiderna sökte nationalstaternas politiker efter komponenter och argument för att konstruera bilden av en framgångsrik nation.

För att synliggöra det unika och framgångsrika behövdes en motbild och här var idén om ett institut för rasbiologi en konstruktion som ingen kunde motstå. Genom ett institut skulle man genom de senaste vetenskapliga rönen kunna identifiera hoten mot den föreställda enhetliga svenska nationen.

¹⁴⁵ Se avsnitt 2.4.2, s. 36–37.

Det är tydligt i undersökningen att det inte råder någon homogen uppfattning om huruvida språkfrågan, undervisningen och rasbiologin upplevdes som övervägande negativa eller positiva för individen eller gruppen i försvenskingsprocessen – varken ur individens eller gruppens perspektiv.

I undersökningens process har många röster hörts om Institutet för rasbiologi och dess verksamhet, med fokus på tornedalningar. De allra flesta rösterna har tydligt i olika grader uttryckt en känsla av övergrepp, förnedring och förminskning. Samtidigt finns det röster som hävdar att Institutet för rasbiologi inte var något speciellt negativt och uttrycker samtidigt: ”Alla mättes ju.”

Argumentet att alla mättes har framförts ett antal gånger även i media och press i vår samtid, och visst ligger det en viss relevans i detta. Uppskattningsvis genomfördes mätningar av, vad det finns kännedom om, närmare 100 000 personer i Sverige av institutets medarbetare.

Men det är samtidigt viktigt att konstatera det som en av de många utsatta i intervjumaterialet uttrycker: Alla blev inte klassade som ett hot mot den rena svenska folkstammen, men det blev den nationella minoriteten tornedalningar.

5 Käll- och litteraturförteckning

5.1 Otryckt källmaterial

Eriksson, Benjamin B (2013). *Delaktighet som pedagogik: föreställd ras och publikpositioner i den svenska folktypsutställningen*. [Examinerande uppsats: 45 hp. Mastersprogrammet i Humaniora: Idé och lärdoms historia.] Uppsala universitet. Internet: <http://uu.diva-portal.org/smash/get/diva2:648830/FULLTEXT01.pdf>

5.2 Nätresurser

Uppsala universitetsbibliotek Carolina Rediviva. Information och sökväg för Institutet för rasbiologiska efterlämnade material. Översikt. <https://ub.uu.se/hitta-i-vara-samlingar/verk-och-samlingar-i-urval/rasbiologiska-institutet/>, hämtat 2020-10-02.

Forskningsarkivet Umeå universitet: Handskriftssamlingen, prosten Georg Bergkvist: <https://arken.kb.se/downloads/se-q-handskrift-74.pdf>, hämtat 2020-06-25.

Svensk arkivinformaton SVAR Digitala forskarsalen: <https://sok.riksarkivet.se/digitala-forskarsalen>, hämtat 2018-03-04.

Arkiv Digital: <https://www.arkivdigital.se/>

5.3 Arkiv

Kiruna kommun centralarkiv.

Tärendö landskommun skolarkiv.

Korpilombolo landskommun skolarkiv.

Carolina Rediviva Uppsala universitetsbiblioteks arkiv, Institutet för rasbiologiska arkiv.

Forskningsarkivet Umeå universitet.

LKAB Kiruna arkiv, brevsamling.

Jukkasjärvi landskommun arkiv/Kiruna kommuns centralarkiv.

Riksarkivet Stockholm.

Riksarkivet Landsarkivet Härnösand.

Lannavaara–Arkivet. August Lundbergs efterlämnade brev, skrifter och handlingar.

5.4 Intervjuer

Intervjuer gjorda i samband med förstudien 2017–2018.

5.5 Litteratur

Arbetsmarknadsdepartementet (2014). *Den mörka och okända historien: vitbok om övergrepp och kränkningar av romer under 1900-talet*. Stockholm: Fritze.

Internet: <http://www.regeringen.se/sb/d/18375/a/237061>

Aro, Stefan (2018). *Ette tobtia olla oma itte: samtalsbok om språk, tro och identitet i Tornedalen*. [Intervjuer av Roland Asplund] [Parallelltext på svenska och meänkieli]. Uppsala: Svenska kyrkan.

Baudou, Evert (1997). *Gustaf Hallström – arkeolog i världskrigens epok*. Stockholm: Natur och Kultur.

Björkman, Maria (2012). Från rasbiologi till ärftlighetsskräck: Nils von Hofsten, nätverket och steriliserings-verksamheten. Ingår i: *Socialmedicinska tidskrift*; 2012:1, s. 35-43. Internet:

<https://socialmedicinsktidskrift.se/index.php/smt/article/view/870/676>

Blomqvist, Håkan (2006). *Nation, ras och civilisation i svensk arbetarrörelse för nazismen*. Diss. Stockholm: Stockholms universitet. Stockholm: Carlsson.

Broberg, Gunnar & Tydén, Mattias (2005). *Oönskade i folkhemmet: rashygien och sterilisering i Sverige*. 2., [utök] uppl. Stockholm: Dialogos.

Broberg, Gunnar (1995, 2002). *Statlig rasforskning: en historik över Rasbiologiska institutet*. Lund: Avd. för idé- och lärdomshistoria, Univ.

Brännström, Olaus (1990). *Lannavaara-missionen och lastadianismen: [The Lannavaara Mission and Lastadianism]*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Catomeris, Christian (2004). *Det oblyggliga arvet: Sverige och främlingen genom tiderna*. Stockholm: Ordfront.

Drouard, Alain (1998). Concerning Eugenics in Scandinavia: an Evaluation of Recent Research and Publications. Ingår i: *Population*, 3, 1998; *Population, an English selection*, 11e année, n^o1, 1999, p. 261-270. Internet:

https://www.persee.fr/doc/pop_0032-4663_1999_hos_11_1_6989

Düben, Gustaf von (1977 [1873]). *Om Lappland och lapparne, företrädesvis de svenske: etnografiska studier*. 2. utg. [Faksimilutgåva] Stockholm: Gidlund i samarbete med Nordiska museet.

Elenius, Lars (2001). *Både finskt och svenskt: modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*. Diss. Umeå universitet.

Elenius, Lars (2016). Tornedalens skola i den etniskt neutrala nationalstaten. Ingår i: *Vägval i skolans historia*, 2016:3.

Internet: <https://undervisningshistoria.se/tornedalens-skola-i-den-etniskt-neutrala-nationalstaten/>

Elgström, Ossian (1919). *Lappalaiset: resor i Lappland och Norge*. Stockholm: Bonnier.

Elgström, Ossian (1922). *Hyperborer: reseliv och forskningar bland Jukkasjärvilapparna 1919-1920*. Stockholm: Bonnier.

Elgström, Ossian (1922). *Karesuandolapparna: etnografiska skisser från Kōngāmā och Lainiovuoma 1916-1919*. Stockholm: Ahlén & Åkerlund.

Ericsson, Martin (2016). *Historisk forskning om rasism och främlingsfientlighet i Sverige: en analyserande kunskapsöversikt*. Stockholm: Forum för levande historia.

Furuhagen, Björn (2006). *Den svenska rasbiologins idéhistoriska rötter: en inventering av forskningen*. [Bilaga till regeringsuppdrag redovisat av Forum för levande historia 2007-03-30]. Stockholm: Forum för levande historia.

Fürst, Carl Magnus & Retzius, Gustaf (1902). *Anthropologia Suecica: Beiträge zur Anthropologie der Schweden / nach den auf Veranstaltung der schwedischen Gesellschaft für Anthropologie und Geographie in den Jahren 1897 und 1898 ausgeführten Erhebungen*. Stockholm.

Internet: https://weburn.kb.se/eod_best/metadata/142/EOD_2149142.htm

Gould Stephen Jay (1983). *Den felmätta människan*. Stockholm: Alba.

Haavio-Mannila, Elina & Suolinna Kirsti (red.) (1991). *Studier kring gränsen i Tornedalen*. Stockholm: Nordiska rådet.

Hagerman, Maja (2006). *Det rena landet: om konsten att uppfinna sina förfäder*. Stockholm: Prisma.

Hagerman, Maja (2015). *Käraste Herman: rasbiologen Herman Lundborgs gåta*. Stockholm: Norstedt.

Hagerman, Maja (2020). En svensk raspiration. Ingår i: *Expo*; 2020:3.

Internet: <https://expo.se/en-svensk-raspiration>

Hansson, Hertha (1994). *Alkemi, romantik och rasvetenskap: om en vetenskaplig tradition*. Nora: Nya Doxa.

Hübinette, Tobias (red.) (2017). *Ras och vithet: svenska rasrelationer i går och i dag*. Lund: Studentlitteratur.

Johansson, Björn Axel (2017). *Att se världen: svensk fotografi under 175 år*. (Dædalus: Tekniska museets årsbok 2016/2017) Stockholm: Tekniska museet.

Kramár, Leo (2009). *Rasismens ideologier: från Gobineau till Hitler*. Stockholm: Norstedt.

Kungl. Maj:ts proposition Nr 114. Kungl. Maj:ts proposition till riksdagen angående upprättandet av ett rasbiologiskt institut, given på Stockholms slott den 11 februari 1921.

Larsmo, Ola (2022) *Lektion 11*. En bok om rasbiologi. Kaunitz-Olsson

Lindmark, Albin (1963) *Torneå Lappmarks Kopparbruk anno 1655–1780*.

Lindqvist, Bosse (1997). *Förädlade svenskar : drömmen om att skapa en bättre människa*. 2. uppl. Stockholm: Alfabeta.

Ljungström, Olof (2004). *Oscariansk antropologi: etnografi, förhistoria och rasforskning under sent 1800-tal*. [Ny, bearb. utg.] Hedemora: Gidlund.

Lundborg, Herman (1912). Rashygieniska sträfvanden I–III. Särtryck ur nr 27, 30, 32 och 33 av *Allmänna svenska läkartidningen*.

Internet: [file:///C:/Users/JG/Downloads/NLS15A029350%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/JG/Downloads/NLS15A029350%20(1).pdf)

Lundborg, Herman (1914). *Rasbiologi och rashygie: små populärvetenskapliga skisser*. Stockholm: Norstedt.

Lundborg, Herman (1918). *Biologiska och kulturella verkningar av rasblandningar och släktingen: kort granskning och översikt*. Uppsala: Almqvist & Wiksell. Tillgänglig på

Internet: <file:///C:/Users/JG/Downloads/NLS18A061400.pdf>

Lundborg, Herman (1919). *Svenska folktyper: bildgalleri, ordnat efter rasbiologiska principer och med en orienterande översikt*. Stockholm: Tullberg.

Internet: <http://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?pid=alvin-record%3A104403&dswid=-9684>

Lundborg, Herman & Runström John (1921). *The Swedish Nation in Word and Picture: together with short Summaries of the Contributions made by Swedes within the Fields of Anthropology, Race-Biology, Genetics and Eugenics*. [A jubilee book given out, with the cooperation of experts commissioned by the Swedish society for race-hygiene.] Stockholm: Tullberg.

Internet: <http://runeberg.org/swednation/>

Lundborg, Herman (1921). Hybrid types of the human race: racial Mixture as a Cause of Conspicuous Morphological Changes of the Facial-type. Ingår i: *The Journal of Heredity*; 1921:6, s. 274-280.

Internet: <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.jhered.a102103>

Lundborg, Herman (1922). *Rasbiologi och rashygien: nutida kultur- och rasfrågor i etisk belysning*. Stockholm: Norstedt.

Internet: https://weburn.kb.se/metadata/103/digtryck_1192103.htm

Lundmark, Erik (1980). *Arbetsstugorna*. (Tornedalica; 30) Luleå: Tornedalica.

Lundmark, Lennart (1998). *Så länge vi har marker: samerna och staten under sexhundra år*. Stockholm: Rabén Prisma.

Lundmark, Lennart (2002). ”Lappen är ombytlig, ostadig och obekväm-”: svenska statens samepolitik i rasismens tidevarv. Bjurholm: Norrlands universitetsförlag.

Lundmark, Lennart (2007). *Allt som kan mätas är inte vetenskap: en populärhistorisk skrift om Rasbiologiska institutet*. Stockholm: Forum för levande historia.

Lundmark, Lennart (2008). *Stulet land: svensk makt på samisk mark*. Stockholm: Ordfront.

Lynöe, Niels (2000). *Rasförbättring genom sterilisering: ett försök att värdera dåtidens handlingar: en studie av Svenska läkaresällskapets skrifter 1920–1974*. Stockholm: Svenska läkaresällskapet.

Martin, Rudolf (1914). *Lehrbuch der Anthropologie: in systematischer Darstellung mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden*. Jena: Fischer.

Motion nr 26 i andra kammaren. Av herr Björk i Jönköping m.fl. angående upprättande av ett svenskt rasbiologiskt institut (likalydande med motion nr 7 i första kammaren). Bihang till riksdagens protokoll 1920. 4 saml. 12 häft. (nr 26–28).

Nordenstreng, Rolf (1917). *Europas människoraser och folkslag*. Stockholm: Norstedt.

Persson, Curt (2008). Læstadianism: dess uppkomst, utveckling och riktningformationer. Ingår i: *Norbottens årsbok 2008*, s. 134-165.

Persson, Curt (2012). *På disponentens tid: Hjalmar Lundbohm:s syn på samer och tornedalingar*. 2. uppl. (Tornedalica; 62) Luleå: Tornedalica.

Persson, Curt (2015). *Hjalmar Lundbohm: en studie om ledarskap inom LKAB 1898–1921*. Diss. Luleå: Luleå tekniska universitet, Institutionen för ekonomi, teknik och samhälle. Avdelningen för samhällsvetenskap.

Persson, Curt (2018). *"Då var jag som en fånge": statens övergrepp på tornedalingar och mänskelitalande under 1800- och 1900-talet*. Övertorneå: Svenska Tornedalings Riksförbund – Tornionlaaksoalaiset: Met Nuoret.

Pettersson, Ulf (2020). Från rasbiologi till medicinsk genetik – en hisklig historia. Ingår i: *Medicinhistoriska Föreningens årsskrift 2020*, s 169-185.

Ranta-Rönnlund, Sara (1971). *Nådevalpar: berättelser om nomader och nybyggare i norr*. Stockholm: Askild & Kärnekull.

Retzius, Gustaf (1878). *Finska kranier jämte några natur- och litteratur-studier inom andra områden af finsk antropologi*. Stockholm: (Central-tryckeriet).

Riksdagen. Första kammaren. Motion 1920:7. Motion av herr Petré, Alfred, m.fl., angående skrivelse till Konungen med begäran om utredning och förslag i fråga om upprättandet av ett svenskt rasbiologiskt institut. Bihang till riksdagens protokoll 1920. 3 saml. 6 häft. (nr 7).

Internet: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/motion/motioner-i-forsta-kammaren-nr-7_DH2C7

Riksdagen. Andra kammaren. Protokoll 1921: 42, §7. Angående ett rasbiologiskt institut. Fredagen den 13 maj 1921.

Internet: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/protokoll/1921-andra-kammaren-nr-42_DI9O42

Slunga, Nils (1993). *"Skola för glesbygd": arbetsstugor i norra Sverige*. Luleå: Stiftelsen Norrbottens läns arbetsstugor.

Suolinna, Kirsti (1991). Den læstadianska väckelserörelsen i Tornedalen. Ingår i: Haavio-Mannila, Elina & Suolinna, Kirsti (red.) (1991). *Studier kring gränsen i Tornedalen*. Stockholm: Nordiska rådet, s. 89–95.

Svanberg, Fredrik (2015). *Människosamlarna: anatomiska museer och rasvetenskap i Sverige ca 1850–1950*. Stockholm: Historiska museet.

Sörlin, Sverker (1988). *Framtidslandet: debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*. Diss. Umeå: Umeå universitet. Stockholm: Carlsson.

Uddenberg, Nils (2019). *Skallmätaren: Gustaf Retzius – hyllad och hatad*. [Lidingö]: Fri tanke.

Wallerström, Thomas (2006). *Vilka var först?: en nordskandinavisk konflikt som historisk-arkeologiskt dilemma*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

Wiklund, Karl Bernhard (1895). Nationaliteterna i Norrland: litet historia och några framtidsvyer. Ingår i: *Nordisk Tidskrift för vetenskap, konst och industri*, s. 369–386.

Zaremba, Maciej (1999). *De rena och de andra: om tvångsteriliseringar, rashygien och arvsynd*. Stockholm: Bokförlaget DN.

5.6 Övrig litteratur

Alalehto, Tage (2001). *Tärendö – historien om en svensk tornedalsby*. Kågeröd: Barrs bokförlag.

Alalehto, Tage (2021). *Tornedalsk identitet*. [Tornedalica; 65] Luleå: Tornedalica.

Alatalo, Hasse (2004). *Ängens fågel: visor och låtar i Norrbottens finnbygdar 1677-1984 = Nurmen lintu: lauluja ja tansikappalbeita Pohjoisruottin suomiseutussa*. Värnamo: Arena.

- Barck Åke (2000). *Kurravaara genom 300 år*. Kurravaara: Kurravaara hembygdsförening.
- Elenius, Lars (2006). *Nationalstat och minoritetspolitik: samer och finskspråkiga minoriteter i ett jämförande perspektiv*. Lund: Studentlitteratur.
- Falck Albert (1998). *Gällivares samiska och finska ortnamn*. Gällivare: Gellivare sockens hembygdsförening.
- Gröndahl, Satu (red.) (2002). *Litteraturens gränsländ: invandrar- och minoritetslitteratur i nordiskt perspektiv*. Uppsala: Centrum för multietnisk forskning.
- Hederyd, Olof & Alamäki, Yrjö (red.) (1991). *Tornedalens historia 1: från istid till 1600-talet*. Haparanda: Kommun.
- Hederyd, Olof. (1992). *Tornedalens historia 3: Haparanda efter 1809: kommunhistoria utgiven med anledning av Haparandas 150-årsjubileum*. Haparanda: Birkkarlen.
- Hederyd, Olof & Alamäki, Yrjö (red.) (1993). *Tornedalens historia 2: från 1600-talet till 1809*. Haparanda: Kommun.
- Johansson Henning (red.) (1991). *Meän Akateemi – Academia Tornedalensis. Gräns vad är det? Raja mikä se (o)on, Rááđji Miidat lea*. Årsbok årg.1, 1991. Luleå.
- Kieri, Gunnar (1976). *Av dig blir det ingenting*. Stockholm: Arbetarkultur.
- Kieri, Gunnar (1978). *Jag skall ändå inte stanna*. Stockholm: Arbetarkultur.
- Kieri, Gunnar (1982). *Varför skulle jag ljuga?* Stockholm: Arbetarkultur.
- Kieri, Gunnar (1985). *Är du inte svensk?* Stockholm: Arbetarkultur.
- Lainio, Jarmo (red.) (1996). *Finnarnas historia i Sverige 3: tiden efter 1945*. Stockholm: Nordiska museet.
- Lindmark, Daniel & Sundström, Olle (red.) (2016). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: en vetenskaplig antologi*. Band 1. Skellefteå: Artos och Norma.
- Lindmark, Daniel & Sundström, Olle (red.) (2016). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: en vetenskaplig antologi*. Band 2. Skellefteå: Artos och Norma.
- Lindskog, Gerda Helena (2005). *Vid svenskehetens nordliga utposter: om bilden av samerna i svensk barn- och ungdomslitteratur under 1900-talet*. Lund: BTJ förlag.
- Lindskog, Gerda Helena (2010). *”Snölandets fattiga ungdom till hjälp”: om kvinnor och män kring Norrbottens arbetsstugor 1903-1933*. Umeå: h:ström - Text & kultur.
- Lundberg, Erik (red.) (2017). *Toleransens mekanismer: en antologi*. Stockholm: Forum för levande historia.
- Muokta, Bror (1996). *Glimtar ur Övertorneå sockens tidigare historia*. [Redigerad av Gunnar Kieri.] Övertorneå kommun.
- Olsson, Uno Fabian (1983). *Folklore i Torne lappmark*. [Kiruna]: Eget förlag.
- Snell, William (1942). *Ur folkundervisningens historia i Torne och Kalix älddalar 1842–1942: minnesskrift*. [Haparanda]: [Emil Sandström]
- SOU 1958:22. *Tornedalsutredningen D. 1 Grundläggande undersökningar av Länsstyrelsen i Norrbottens län*. Stockholm: Socialdepartementet.
- Internet: https://weburn.kb.se/metadata/423/SOU_614423.htm

SOU 1960:37. *Tornedalsutredningen D. 2 Förslag till åtgärder för näringslivets utveckling: betänkande av Länsstyrelsen i Norrbottens län*. Stockholm: Socialdepartementet.

Internet: https://weburn.kb.se/metadata/424/SOU_614424.htm

SOU 1960:41. *Samernas skolgång: betänkande avivet av 1957 års nomadskolutredning*. Stockholm: Ecklesiastikdepartementet.

Internet: https://weburn.kb.se/metadata/904/SOU_614904.htm

SOU 2017:60. *Nästa steg?: förslag för en stärkt minoritetspolitik: delbetänkande av Utredningen om en stärkt minoritetspolitik*. Stockholm: Kulturdepartementet.

Stockholm: Wolters Kluwer.

Internet: <http://www.regeringen.se/rattsdokument/statens-offentliga-utredningar/2017/06/sou-201760>

Tarkiainen, Kari (1993). *Finnarnas historia i Sverige 2: inflyttarna från Finland och de finska minoriteterna under tiden 1809–1944*. Stockholm: Nordiska museet.

Insamling av mänskliga kvarlevor i Tornedalen under 1800-tal och tidigt 1900-tal

Rapport av Carl-Gösta Ojala,
Institutionen för arkeologi och antik historia,
Uppsala universitet

Juni 2022

Sannings- och försoningskommissionen för
tornedalingar, kväner och lantalaiset
(Ku 2020:01)

Innehållsförteckning

Tack	4
1 Inledning.....	5
1.1 Utgångspunkter för forskningsuppdraget.....	6
2 De vetenskapliga kontexterna för insamlingen av mänskliga kvarlevor...8	
3 Insamling av mänskliga kvarlevor i Tornedalen	13
3.1 Insamling/plundring av mänskliga kvarlevor vid Enontekis (Markkina) kyrkogård	14
3.2 Insamling av mänskliga kvarlevor från Rounala kyrkogård	18
3.3 Insamling av mänskliga kvarlevor från Akamella kyrkogård	20
3.4 Undersökningar av kyrkor och gravplatser	21
4 Samlingar med mänskliga kvarlevor från Tornedalen och från tornedalningar, kväner och lantalaiset i Sverige	25
4.1 Historiska museet, Stockholm.....	26
4.2 Museum Gustavianum, Uppsala universitet	26
4.3 Historiska museet, Lunds universitet	27
4.4 Karolinska institutet, Stockholm	28
4.5 Norrbottens museum, Luleå	29
5 Repatrierings- och återbegravningsdebatter	30
5.1 Repatrieringsprocesser i Finland	33
5.2 Repatrieringsprocesser i Norge	34
5.3 Repatriering, urfolksrättigheter och minoritetsrättigheter	35
6 "Försvenskning" av forntiden	38
6.1 Tornedalen och tornedalningar, kväner och lantalaiset i fornforskning och arkeologi.....	41
7 Sammanfattning av forskningsuppdragets resultat.....	43
7.1 Övergripande slutsatser – Delstudie 1.....	43
7.2 Övergripande slutsatser – Delstudie 2.....	44
7.3 Övriga slutsatser och kommentarer	44
8 Avslutning.....	47
9 Referenser.....	49
Otryckta källor.....	49
Referenser.....	51
Internetkällor.....	60
Personlig kommunikation	61

Tack

Jag vill särskilt tacka följande personer som på olika sätt varit hjälpsamma under arbetet med forskningsuppdraget: Olof Ljungström vid Karolinska Institutet, Jenny Bergman vid Lunds universitet, Anne Ingvansson vid Museum Gustavianum, Uppsala universitet, Johnny Karlsson vid Historiska museet, Emma Boman vid Norrbottens museum, Eeva-Kristiina Harlin och Eija Ojanlatva vid Samiskt museum Siida, och Curt Persson vid Luleå tekniska universitet. Jag vill också tacka Sannings- och försoningskommissionens kansli för stöd under forskningsarbetet.

1 Inledning

Denna rapport redovisar resultaten från forskningsuppdraget till Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset, gällande insamling av mänskliga kvarlevor i Tornedalen och synen på tornedalingar i arkeologisk och närbesläktad forskning. I denna rapport presenteras kortfattat forskningsstudiens bakgrund, upplägg och resultat. I texten diskuteras också kortfattat frågan om repatriering och återbegravning av mänskliga kvarlevor, särskilt vad gäller samiska kontexter där denna fråga diskuterats under lång tid och flera återbegravningar ägt rum, som del av hanteringen av en mörk historia och som ett steg i försoningsprocesser.

Forskningsarbetet har genomförts på deltid sedan november 2020, totalt motsvarande en månads heltidsarbete. Arbetet har inrymt litteraturstudier, arkivstudier, sammanställning av rapporten och presentationer vid seminarier. Arbetet har påverkats negativt av den under denna tid pågående Corona-pandemin, då arkiv, museer och andra institutioner varit stängda och det har varit svårt eller omöjligt att genomföra resor och möten på plats under långa tidsperioder. Forskningsarbetet har också delvis baserats på min tidigare forskning kring frågor om insamling av samiska mänskliga kvarlevor under 1800-tal och tidigt 1900-tal, och kring repatrierings- och återbegravningsfrågor i samiska kontexter och internationellt (se t.ex. Ojala 2009, 2016).

I denna text används ofta beteckningarna tornedalingar och Tornedalen för att benämna de minoritetsgrupper och det geografiska område som Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset behandlar, vilket utgör en medveten förenkling av en betydligt mer komplex situation.

1.1 Utgångspunkter för forskningsuppdraget

Forskningsarbetet är indelat i två huvudsakliga delstudier: 1) Insamling av mänskliga kvarlevor i Tornedalen, och 2) Synen på tornedalingar i arkeologisk och närbesläktad forskning. Dessa två delstudier hänger på många punkter nära samman.

Tidsavgränsningen för studien är 1800-tal och tidigt 1900-tal. En central utgångspunkt är att synen på en folkgrupps förflutna, och även dess forntida förflutna (förhistoria), under den aktuella tidsperioden spelade stor roll för hur folkgruppen betraktades i nuet och hur uppfattningar om folkgruppens framtid formades och diskuterades. Därför är det viktigt att förstå föreställningarna om folkgruppens förflutna för att förstå synen på folkgruppens nutid och framtid.

Vad gäller delstudie 1 så har senare tids forskning uppmärksammat och diskuterat insamling av samiska mänskliga kvarlevor under den aktuella tidsperioden (bland annat i min egen forskning). Det fanns under denna tidsperiod ett stort intresse, från forskare och samlare i Sverige och runt om i världen, för insamling av mänskliga kvarlevor som kategoriserades och behandlades som samiska. Frågan om insamling av kvarlevor från tornedalingar har dock inte uppmärksammats på samma sätt. Fanns det ett intresse att kategorisera mänskliga kvarlevor som tornedalska? Fanns det ett intresse att insamla dessa kvarlevor, och att inkludera dem i anatomiska/rasvetenskapliga samlingar? Det finns inga ”färdiga” svar på dessa frågor, och därför har det krävts en mer ingående studie och diskussion av denna fråga.

När det gäller delstudie 2 är en viktig utgångspunkt att undersöka huruvida, och på vilket sätt, det ”tornedalska” inom forskningen konstruerades och behandlades som ”det andra”, som något ”främmande”, i de nationella historiska narrativen i Sverige, och i vilken grad den tornedalska befolkningen marginaliserats eller osynliggjorts i tidigare forskning. På vilket sätt relaterade synen på den tornedalska befolkningen till de samtida nationella narrativen? Delstudien fokuserar i första hand på arkeologisk forskning, men även viss annan närbesläktad forskning.

Relationen till det samiska är en central aspekt av forskningsarbetet, såväl inom delstudie 1 som delstudie 2. Hur förhöll sig synen på tornedalingar till synen på samer i arkeologisk,

anatomisk och annan närbesläktad forskning? Även synen på relationen mellan den tornedalska befolkningen och den finska befolkningen i Finland är en relevant fråga i detta sammanhang.

2 De vetenskapliga kontexterna för insamlingen av mänskliga kvarlevor

I Sverige fanns det tre stora anatomiska samlingar, som skapades under 1800-talet och tidigt 1900-tal: vid Karolinska Institutet, Uppsala universitet och Lunds universitet. För den kranologiska forskningen och den rasvetenskapliga anatomin eller etnografin, som utvecklades under 1800-talet, krävdes kranier som kunde mätas och undersökas. Skallmätningar skedde inte bara på levande människor utan även på avlidna individers kranier, vilket ledde till utgrävningar och plundringar av gravar. Intresset för jämförande rasstudier var starkt, vilket ledde till en efterfrågan på kvarlevor, särskilt kranier, från olika folkgrupper runt om i världen. Insamlingen kunde ske genom, eller med hjälp av, t.ex. lokala läkare, forskningsresande och andra resenärer, offentliga eller kyrkliga företrädare, som gåvor och donationer eller genom utbyte och handel.

Det är dock viktigt att betona att det inte bara var kvarlevor från olika urfolksgrupper eller minoritetsgrupper som ingick i dessa samlingar, utan även kvarlevor från en rad andra grupper av människor, inte minst från fattigvården, fängelser och andra socialt utsatta grupper i Sverige. Mänskliga kvarlevor kom också kommit till museisamlingar genom olika former av arkeologiska utgrävningar, t.ex. från utgrävningar av medeltida stadskyrkogårdar eller av olika slags massgravar. Gränsen mellan medicinhistoriska och kulturhistoriska samlingar är dock inte alltid helt tydlig. Och gränsen mellan vad som kan ses som arkeologi och fysisk antropologi eller anatomisk vetenskap är inte heller alltid helt klar under 1800-talet.

En central gestalt i historien om fysisk antropologi i Sverige är anatomen Anders Retzius (1796–1860), kranilog och skapare av det så kallade ”skallindexet”, som användes för att mäta och klassificera individuella kranier som dolikocefal (långskalle) och brakycefal (kortskalle). I mycket av forskningen i Sverige introducerades olika idéer om hierarkier i vilka de dolikocefala typerna ansågs vara mer högtstående än de brakycefala typerna, och den ”rena” svenska eller nordiska rastypen ansågs vara utpräglat dolikocefal/långskallig. Anders Retzius skapade en stor samling av kranier från folkgrupper runt om i världen, inklusive från samer, vid Karolinska Institutet i Stockholm (Ljungström 2014; Ek 2022). I en förteckning över Karolinska Institutets samiska samling från år 1910 är en stor del av de mänskliga kvarlevorna från norra Sverige gåvor från läkare och forskare. Här nämns bl.a. kvarlevor från Lycksele, Stensele, Arjeplog, Muoniovaara, Karesuando och Kautokeino (von Düben 1910: 18). I Anders Retzius samling ingick också några kranier med beteckningen ”kväner”, vilka tas upp nedan.

Anders Retzius har själv beskrivit sin samling av samiska kranier vid Karolinska Institutet i Stockholm och vikten av att kunna säkerställa deras äkthet, så att de inte blandas ihop med kranier från svenska eller finska nybyggare:

För det närvarande eger Karolinska Institutets museum 22 lappkranier och skulle egt 8 derutöfver om icke tid efter annan genom skänker och utbyten till andra museer antalet blifvit minskadt. Af de här nu befintliga 22 exemplaren har jag dock endast begagnat 16 till närvarande beskrifning, emedan de öfriga dels äro af barn, dels till äkthet osäkra, upptagna ur gamla kyrkogårdar; hvaremot jag för dessa 16 har närmare uppgifter om personernas namn, ålder m.m. [...] Dessas värde förhöjes genom underrättelserna om deras härkomst, en omständighet af så mycket större vikt, som lapparne begravas på samma kyrkogårdar som nybyggarna, hvilka äro svenskar och finnar. Häraf inses huru lätt misstag kunna uppstå vid insamling af kranier på sådana ställen. (Retzius 1864: 23f.; texten publicerades första gången 1842)

Efterfrågan på kranier från olika folkgrupper, inte minst olika urfolksggrupper, var stor bland forskare och institutioner i olika delar av världen. Anders Retzius var involverad i en internationell byteshandel med kranier från olika folkgrupper. Som exempel kan nämnas att han sände kranier, inklusive minst ett samiskt och ett finskt, till vetenskapsmannen Samuel George Morton (1799–1851) i USA, kranilog och storsamlare av kranier (för mer om Morton som

kraniesamlare, se Fabian 2010; se också omnämmande av kranier från svenska, finska och samiska grupper i Mortons samlingar i Meigs 1856). I ett brev till Evert Julius Bonsdorff (1810–1898), professor i anatomi och fysiologi vid Helsingfors universitet i Finland, daterat den 14 november 1850, skriver Anders Retzius:

Jag sänder honom [Samuel George Morton] i denna vecka tvenne cranier af de sista jag fick från dig. I fjor fick han en Lapp, en Slavon, en Finne. Men han är omättelig, likasom jag sjelf. (Retzius 1902: 275)

Anatomen Gustaf Retzius (1842–1919; se Lindblad 2007; Uddenberg 2019), son till Anders Retzius, var en annan viktig person i den framväxande rasvetenskapliga forskningen under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal. 1873 genomförde Gustaf Retzius, tillsammans med Christian Lovén, senare professor i fysiologi vid Karolinska institutet och medicine kandidat Erik Nordensson, en forskningsresa till Finland, då man utförde bland annat olika etnologiska uppteckningar och antropologiska mätningar av skall- och kroppsmått. Genom utgrävningar av gravar i bland annat Pälkäne i Birkaland, och Pielavesi och Rautalampi i Norra Savolax, kom man över ett stort antal kranier, som hamnade på Karolinska institutet (här kan nämnas att krav på återföring av dessa kranier har framförts under senare år, bland annat från gruppen ”Kommittén för återlämnande av finska kvarlevor i Karolinska Institutets samlingar”, Ek 2022: 22; se vidare information om platserna där insamlingen av kvarlevorna skedde i Ruohonen 2021). I boken *Finska kranier* från 1879 skriver Gustaf Retzius om sitt intresse för nordliga finnar och ”kväner” i Finland, och sin önskan om mer etnografisk och fysisk antropologisk forskning för att förstå etnologi och anatomi hos de nordliga finska grupperna:

Det har från början ingått i planen för dessa här föreliggande forskningar i den finska antropologien att göra icke blott Finlands egna innevånare och de i den aflägsna östern boende finska stammar till föremål för utredning, utan äfven att härvid taga i betraktande den finska rasens utposter i väster. Som bekant hafva ända in i senare åren finska etniska element förefunnits inom den skandinaviska halföns gränser, detta såväl i norra Sverge och Norge som i vissa delar af båda landens midt. I Lappland och Norrland hafva från gränstrakterna i Finland, sedan långa tider tillbaka, finnar i större och mindre skaror utvandrat och slagit sig ned; och till Norges nordkust lär ännu en sådan utvandring ega rum. Säkert är, att ett betydande finskt element ingått i det nordliga Skandinaviens befolkning. En utredning af detta finska

elements forntida och nutida utsträckning skulle ega ganska stort etnologiskt intresse, synnerligen i samband med en undersökning af kväverna i Finland; hittills föreligga dock inga undersökningar i denna riktning. (Retzius 1879: 141)

1892 uppstod en brand i Karolinska Institutets anatomiska museum, då en stor del av Anders Retzius kraniesamling förstördes. I ett brev skrev sonen Gustaf att ”den största förlusten utgöres af den förträffliga lapska serien som torde vara oersättlig, inskaffad af min fader under en lång följd af år, hvartill kommo de genom Düben från Nordvi inköpta 17 skelett ur lappgrafvar” (Ljungström 2004: 228, 427).

Under tidigt 1900-tal växte den rasbiologiska forskningen, och den därmed förknippade rashygieniska ideologin, i betydelse. 1922 öppnades Statens institut för rasbiologi i Uppsala. Det rasbiologiska institutet i Uppsala genomförde olika rasbiologiska undersökningar bland den tornedalska befolkningen, men det kan vara värt att betona att denna forskning i första hand inriktades på levande personer (den rasbiologiska forskningen i Sverige och dess förhållande till den tornedalska befolkningen behandlas av Curt Persson i denna volym). Det finns dock exempel på mätningar av avlidna personers kranier, såsom när kranierna mättes i öppnade gravar inne i Jukkasjärvi kyrka år 1907, och även vad gäller utgrävningen av gravar i Rounala 1915, där Herman Lundborg (1868–1943), blivande chef för det rasbiologiska institutet, fanns med i bakgrunden som inspiratör (se vidare nedan).

Relationen mellan tidig arkeologi och fysisk antropologi och tidig rasvetenskap under 1800-tal och mellan arkeologi och rasbiologi under tidigt 1900-tal är en intressant fråga (se t.ex. Svanberg 2012). Mer forskning skulle behövas kring denna fråga, liksom vad gäller relationen mellan anatomiska och arkeologiska samlingar av mänskliga kvarlevor från 1800- och tidigt 1900-tal. Som ett exempel på den nära kontakten mellan arkeologin och rasforskningen kan nämnas att i organisationskommittén för den så kallade Svenska folktypsutställningen, vilken presenterades i flera svenska städer under år 1919, ingick bland annat Oscar Almgren (1869–1945), professor i arkeologi (nordisk och jämförande fornkunskap) vid Uppsala universitet.

I källorna kan man också i vissa fall spåra negativa reaktioner från lokalbefolkningen, vilket kommer att lyftas fram i avsnittet om

Enontekis gamla kyrkogård (för vidare exempel på lokalt motstånd mot insamlingen av mänskliga kvarlevor, se Ojala 2016).

3 Insamling av mänskliga kvarlevor i Tornedalen

Det har under arbetets gång inte varit möjligt att spåra någon mer storskalig insamling av mänskliga kvarlevor specifikt inriktad mot den tornedalska befolkningen, av det slag som riktats mot den samiska befolkningen. Det är sedan tidigare känt att det rasbiologiska projektet, delvis under ledning av Herman Lundborg vid Statens institut för rasbiologi i Uppsala, hade ett intresse för den tornedalska befolkningen (se t.ex. Hagerman 2015, 2016; Persson 2018). Men det har även funnits ett intresse inom forskningen för den befolkning som i dag kallar sig tornedalingar, kväner och lantalaiset när det gäller fysisk antropologiska och anatomiska insamlingar.

Det storskaliga intresset under 1800-tal och tidigt 1900-tal vad gäller insamling av mänskliga kvarlevor riktades i första hand mot den samiska befolkningen. Här fanns också ett stort internationellt intresse från forskare och samlare runt om i Europa och andra delar av världen, vilket ledde till utbyte och handel med mänskliga kvarlevor betecknade som samiska.

Här är det dock mycket viktigt att understryka att även den insamling av mänskliga kvarlevor som specifikt inriktades mot den samiska befolkningen kan, på olika sätt, ha påverkat den tornedalska befolkningen. Först måste man betona att frågan om olika individers etnicitet (tillhörighet till en viss folkgrupp) är en mycket komplex fråga i Tornedalen, vilken blir alltmer svårdefinierad ju längre bakåt i tiden man rör sig. Det fanns inte nödvändigtvis några skarpa gränser mellan de olika befolkningarna i Tornedalen, och det är väl känt att det under lång tid funnit kontakter och släktskap mellan de olika befolkningsgrupperna i Tornedalen. De historiska förhållandena längre bakåt i tiden är inte heller särskilt väl

undersökta och det finns många frågor om tidigare relationer mellan samiska och tornedalska grupper som är outforskade.

Svenska statens politik, och assimilering- och försvenskningssprocesserna, i Tornedalen har även haft påverkan på relationerna mellan vad som i dag betraktas som tornedalska och samiska grupper. Man måste också betänka att vissa av de individer som klassificerades som samer av forskare under tidigare perioder mycket möjligt, på grund av släktskap och assimileringssprocesser, kan vara förfäder till den nuvarande tornedalska befolkningen.

Till stor del handlade det om definitioner, och makten över definitionerna: vem betraktades som same, vem betraktades som tornedaling (finsk), vem bestämde detta, och vilken var den faktiska grunden för denna indelning? För många forskare och samlare var ett centralt problem att avgöra att de samiska kvarlevorna som insamlades var "äkt samiska". Denna "äktetsstämpel" var en stark drivkraft, vilket också kan ha påverkat etniska beteckningar och benämningar.

I det följande kommer jag att gå närmare in på ett antal fall av insamling av mänskliga kvarlevor i Tornedalen som är relevanta för forskningsuppdraget. De viktigaste fallen med aktörer från Sverige gäller Enontekis (Markkina) gamla kyrkogård och Rounala gamla kyrkogård. Här har drivkrafterna främst rört sig om att finna samiska kvarlevor, men dessa kvarlevor kan, såsom diskuterats ovan, även ha relevans för dagens tornedalingar, kväner och lantalaiset. Jag kommer även att ta upp insamlingen av mänskliga kvarlevor vid Akamella kyrkogård i Pajala kommun, utförd av aktörer från Finland, vilken är mycket intressant för denna undersökning, och som berör en kyrkogård i ett område som vid tiden för utgrävningen ansågs ha en finsk och delvis samisk befolkning.

3.1 Insamling/plundring av mänskliga kvarlevor vid Enontekis (Markkina) kyrkogård

En plats som återkommer i beskrivningar av utgrävningar/plundringar av gravar under 1800-talet är Markkina/Enontekis gamla kyrkogård, nordväst om Karesuando (på finska sidan av gränsen). Kyrkan vid Enontekis grundades i början av 1600-talet, såsom en av flera kyrk- och marknadsplatser i de inre

delarna av norra Sverige, med syfte att knyta dessa områden närmare den svenska kronan och kyrkan och stärka kronans och kyrkans kontroll över lokalbefolkningen (Bergling 1964; Ojala 2020). Vad gäller insamlingen av mänskliga kvarlevor från Markkina var såväl svenska som utländska aktörer verksamma, såsom den franska La Recherche-expeditionen 1838–1840 (Knutsen & Posti 2002). Även företrädare för Svenska kyrkan var involverade i dessa utgrävningar/plundringar. En viktig person i detta sammanhang var kyrkoherden Lars Levi Læstadius.

Lars Levi Læstadius (1800–1861), kyrkoherde i Karesuando och senare Pajala församlingar, är som grundare av den læstadianska väckelserörelsen en centralgestalt i Nordkalottens samhälls- och kyrkohistoria. Læstadius var också botaniker och upprätthöll kontakter med många ledande naturforskare i sin samtid. Vad som har varit mindre känt är att Læstadius också var delaktig i gravplundringen och hanteringen av samiska kvarlevor.

I sin avhandling om Læstadius som naturvetare har dock Olle Franzén presenterat ett flertal exempel på dennes medverkan i plundringen av samiska gravar (Franzén 1973). Även forskare som Gunnar Broberg och Lennart Lundmark har lyft fram hans delaktighet i gravplundringar (Broberg 1982; Lundmark 2008). Att Læstadius tjänster var efterfrågade av olika kategorier vetenskapsmän visar han själv i ett brev från år 1835 till botanikern J.G. Agardh i Lund: ”Emellertid vilja botanisterne, ibland hvilka en del är omättelig, gärna hafva fjellväxter i ’100de tals Exemplar’. Entomologerne vilja ha skorfvar; Ornithologerne foglar; Physiologerne död skallar” (Læstadiusarkivet 1835).

Olle Franzén beskriver en händelse, som utspelas år 1837 och som återgivits i zoologen Sven Lovéns dagbok, då Lovén, länsman E.U. Grape, Læstadius, kateketen E. Kolström och pastor Liljeblad i Muonioniska begav sig till Enontekis gamla kyrkogård i Markkina för att plundra gravar och insamla samiska kranier (Franzén 1973: 213).

I en serie osignerade tidningsartiklar, som allmänt tillskrivits Læstadius själv (se Franzén 1973: 213f. och Lundmark 2008: 146), beskrivs plundringen av gravar under den franska La Recherche-expeditionen till Nordkalotten och Spetsbergen (1838–1840, vilken leddes av Joseph Paul Gaimard), då Læstadius agerade som guide och lokal expert för expeditionens medlemmar i området kring

Karesuando. Sällskapet genomförde 1838 ”en excursion till Enontekis, för att söka Lappsallar”:

Man bör anmärka att det forna Enontekis är en öde plats. Kyrkan är flyttad till Palojoensuu 5 mil nedanför på Ryska sidan. Endast Grafstället står kvar på Enontekis. Här fann President Gaimard, Hrr Robert och Sundewall en stor skatt, kanske det bästa fynd de gjorde under hela resan, nemlingen 2 tunnsäckar fulla med Lappsallar och människoben. Presidenten sjelf blef på slutet mycket ifrig att samla hvar enda benskärfva, som kom opp ur grafven. Doktor Sundewall fruktade endast, att vårt dödgrävararbete kunde komma ut bland Lappallmogen, hälst vi hade med oss en Dödgräfvare från Karesuando, som gräfvde upp grafvarne. (Franska wetenskapliga expeditionen 1838: nr. 72)

Artikelförfattaren avslutar: ”Efter att hafwa gjort denna skörd af Lappben och skallar reste wi förnöjde hem till Karesuando...” (Franska wetenskapliga expeditionen 1838: nr. 73). Senare frågade en nybyggare artikelförfattaren om det verkligen var rätt att plundra de döda på ett sådant sätt som hade skett i Enontekis.

Vid ett tidigare tillfälle när han hade visat några andra naturforskare till samma kyrkogård i Markkina, Enontekis, och dessa endast samlade in kranier, frågade en kvinna honom vad som skulle hända på uppståndelsens dag när skallarna var skilda från kropparna med tusentals kilometer (Franska wetenskapliga expeditionen 1838: nr. 72).

I museet Musée de l’Homme i Paris finns ett antal samiska kranier som härrör från La Recherche-expeditionen, vilka anges komma från Kautokeino. Lennart Lundmark frågar sig dock om det inte kan röra sig om en sammanblandning mellan Kautokeino och Karesuando och att dessa eventuellt kommer från gravplundringen i Markkina, Enontekis (Knutsen & Posti 2002: 121ff.; Lundmark 2008: 147).

Læstadius förhållande till samiska gravar och kvarlevor visas vidare av innehållet i ett av hans brev till zoologen C.J. Sundevall (som också deltog i La Recherche-expeditionen), daterat september 1846 i Karesuando, där han kommer med ett hänsynslöst och känslokallt förslag:

Om Bror ville vara god och framföra min hällsning till Doctor eller Professor Retzius, (hvikendera af Bröderna som först träffas) att det icke är någon lätt sak, att få ett Cranium af ett nyfödt Lappbarn. Men Wretholm reser hit ibland vintertiden, och grafven står öppen hela

vintern. Monne icke han som Chirurg, kunde skära af hallssen på ett sådant Barnlik? (Læstadiusarkivet 1846)

År 1842 tackade Anders Retzius Doktor Wretholm (provinsiälläkare bosatt i Nedertorneå församling) för hjälp med att få tag i samiska kranier. I samma sammanhang nämnde han även att han i sina samlingar hade kraniet från en tvåårig samisk flicka (Retzius 1864: 23, 28; texten publicerades ursprungligen 1842).

Med tanke på dessa exempel kan man fråga sig vilken syn Læstadius egentligen hade på den samiska och den finska (tornedalska) befolkningens gravar och kvarlevor efter deras anhöriga – liksom hur hans syn överensstämde med mer allmänna synsätt på de dödas kvarlevor och skydd av gravplatser i sin samtid. Dessa exempel visar också med stor tydlighet att det fanns ett lokalt motstånd mot gravplundringen, även bland nybyggare, som de ansvariga forskarna och utgrävarna kände till men valde att inte respektera.

Här finns anledning till vidare reflektion kring Lars Levi Læstadius roll i insamlingen av mänskliga kvarlevor, hans relationer till den anatomiska och fysisk antropologiska forskningen och dess företrädare, liksom hur detta påverkade den tornedalska befolkningen genom den framträdande position Læstadius innehade i lokalsamhällena under sin livstid.

I Karolinska institutets anatomiska samlingar har det ingått kvarlevor från Enontekis gamla kyrkogård, i form av ett kranium benämnt "Finne/Qvän", som enligt uppgift inköpts av zoologen Sven Lovén under 1830-talet (personlig kommunikation Olof Ljungström). Detta kranium finns bevarat i Karolinska institutets samlingar i dag (se vidare nedan).

I Uppsala universitets samlingar har det även funnits kvarlevor från Enontekis kyrkogård. Enligt katalogen: "377.1. Kranium från Enontekis kyrkogård. (Lapp?) Tillvarataget af aman. Eskil Olsson. 1915. 6231", samt "377.2. Kraniefragment från Enontekis kyrkogård. (Lapp?) (se föreg.)" (Museum Gustavianum katalog; Svanberg 2015: 278). Dessa kvarlevor kommer alltså från Eskil Olsson, samma år som hans utgrävning av gravarna vid Rounala kyrkogård, 1915 (se vidare nedan). Det finns alltså anledning att tro att Olsson besökte Enontekis gamla kyrkogård (Markkina) i samband med utgrävningarna vid Rounala och där insamlade dessa kvarlevor, vilka sedan fördes till Uppsala universitets anatomiska

samlingar. Museum Gustavianum vid Uppsala universitet har i dag kvar åtminstone ett av dessa kranier i sina samlingar (se vidare nedan).

Det har under senare ägt rum ett antal arkeologiska undersökningar vid Markkina, vilka har bidragit till en mer fördjupad och nyanserad bild av platsens historia (Lahti 2004; Halinen 2007; Harlin et al. 2020; se även beskrivningen av Markkina i Grape 1969 [1803–1804]).

3.2 Insamling av mänskliga kvarlevor från Rounala kyrkogård

Ett mycket omdiskuterat fall gäller insamlingen av mänskliga kvarlevor från Rounala kyrkogård, nordväst om Karesuando. År 1915 genomfördes en utgrävning av kyrkogården under ledning av Eskil Olsson från Uppsala, med syfte att ”tillvarataga det antropologiska materialet å Rounala gamla kyrkogård och undersöka de eventuella resterna efter den vid kyrkan belägna forna marknadsplatsen” (Wiklund 1916: 17).

Utgrävningen skedde på uppdrag av Anatomiska institutionen i Uppsala och med bidrag från Regnelliska fonden, civilministern och landshövdingen Oscar von Sydow, och LKAB. I ett brev i LKAB:s arkiv från Vilhelm Hultkrantz (1862–1938), professor i anatomi vid Uppsala universitet, till Hjalmar Lundbohm (1855–1926), disponent vid LKAB, förklarar Hultkrantz hur den första tanken på en utgrävning i Rounala väcktes av Herman Lundborg, senare chef för Statens institut för rasbiologi i Uppsala, med syfte att finna samiska kranier till den anatomiska samlingen. Hultkrantz samrådde med Karl Bernhard Wiklund (1868–1934), professor i finsk-ugriska språk vid Uppsala universitet, och Oscar Almgren, professor i arkeologi vid Uppsala universitet, innan planerna fastslogs och Eskil Olsson anlätades för arbetet (LKAB:s arkiv Korrespondens 1915; tack till Curt Persson, Luleå tekniska universitet, för tips om detta brev).

Även Gaston Backman (1883–1964), känd rasbiologisk forskare, senare (från 1933) professor i anatomi vid Lunds universitet, var inblandad i planerna för utgrävningen i Rounala (Lidén et al. 2019). Hultkrantz var också starkt engagerad i rasbiologisk forskning, som en av initiativtagarna till Statens institut för rasbiologi, ledamot av

institutets styrelse, och organisatör av Svenska folktypsutställningen 1919. Detta exempel visar tydligt på nätverken vid Uppsala universitet och de nära banden mellan de olika ämnena i Uppsala: anatomi, rasbiologi, språkvetenskap och arkeologi.

Eskil Olsson avled senare samma år, och det finns mycket lite dokumentation bevarad från utgrävningarna 1915 (Museum Gustavianum 1915). Enligt uppgifter fördes två skelett och 21 kranier till Anatomiska institutionen i Uppsala. Eskil Olsson och K. B. Wiklund uppger att länsman Karl Bäcklund i Muonio i Finland redan på 1880-talet hade grävt upp ett antal (minst 10) kranier på kyrkogården, vilka sänts till Helsingfors universitets anatomiska samlingar (Wiklund 1916; Ruohonen 2012: 65f.).

En forskningsgrupp bestående av arkeologerna Thomas Wallerström från NTNU i Trondheim och Kerstin Lidén från Stockholms universitet har under en tid bedrivit ett projekt om Rounala kyrkogård. Nya C-14-prover som analyserats inom projektet visade på att begravingarna från Rounala är mycket äldre än vad som tidigare antagits, med dateringar till medeltiden (de äldsta förefaller ligga på 1300-talet), vilket betyder att man behöver tänka om den medeltida historien, påverkan från kristendomen och etableringen av de första kyrkogårdarna i området (Aronsson 2013; Wallerström 2017; Lidén et al. 2019; Fjellström 2020). Enligt forskargruppen tyder forskningsresultaten på att de begravda på platsen var del av en samisk kulturell kontext, men att det kan finnas även andra individer begravda här, t.ex. präster, handelsmän, nybyggare och bönder från älvdalen (Lidén et al. 2019).

Sametinget framförde år 2009 krav på att kvarlevorna skulle repatrieras från Historiska museet och att kontrollen över dem skulle överföras till Sametinget. Sametinget betonade att frågan inte enbart handlade om det formella juridiska ägandet, utan att den var av mycket större symbolisk betydelse, och man hänvisade även till internationell rätt (Sametinget 2009).

En överenskommelse uppnåddes, vilket innebar att de mänskliga kvarlevorna från Rounala kunde överföras till Ájtte i Jokkmokk, för att där ingå i en samisk kontext. Äganderätten, och därmed rätten att bestämma om en eventuell återbegravning, skulle dock kvarstå hos svenska staten (Statens historiska museer 2009). Under år 2021 har dock Ájtte framfört önskemål om att kvarlevorna från Rounala ska återbegravas. I januari 2022 har Sametinget lämnat in en

hemställan till Uppsala universitet om repatriering av de mänskliga kvarlevorna (Sametinget 2022). En process kring dessa krav pågår för närvarande, vilken diskuterades bland annat vid en konferens vid Åjtte – Svenskt fjäll- och samemuseum i maj 2022, arrangerat av Åjtte, Riksantikvarieämbetet och Sametinget (Åjtte hemsida).

3.3 Insamling av mänskliga kvarlevor från Akamella kyrkogård

Ett annat mycket intressant fall gäller utgrävningen vid Akamella ödekyrkogård vid Muonioälven, i Pajala kommun. Sommaren 1878 genomförde Edvard Pfaler, medicine kandidat från Finland, en utgrävning vid en kyrkogård på den svenska sidan av Muonioälven, norr om Muonioniska (Muonio) kyrka, vilken av honom betecknades som en kyrkogård vilken inte längre upprätthålls, men som hade brukats för begravingar fram till nyligen. Detta rör sig alltså om nuvarande Akamella ödekyrkogård. Enligt uppgifter ska Pfaler ha samlat in minst 25 kranier, samt möjligen ytterligare ett kranium från ett barn, från vad han betecknade som en timrad vintergrav på kyrkogården (Weymarn 1881; Ruohonen 2012: 63ff.). Enligt en sammanställning från 1881 är dessa kranier mycket välbehållna och bör härstamma från begravingar som ägt rum inom ett par årtionden före själva utgrävningen. I denna text anges också att befolkningen i området är finsk och delvis samisk (Weymarn 1881). Dessa kranier fördes till de anatomiska samlingarna vid Helsingfors universitet. Sedan 2001 förvaras 23 av kranierna från Akamella kyrkogård vid Samiskt museum Siida i Enare, norra Finland. Museet önskar, och är enligt uppgift redo, att återlämna dessa kvarlevor för en återbegraving (personlig kommunikation Eija Ojanlatva).

Museum Gustavianum har i sina samlingar ett kranium som i katalogen betecknats ”1878 Fr. Kyrkogård vid Myonioiska [Muonionniska] (sannolikt ej Finne) i Norrbottens län” (Museum Gustavianum katalog; Svanberg 2015: 267; se vidare nedan). Detta kranium kan med stor sannolikhet komma från utgrävningarna utförda av Pfaler vid Akamella kyrkogård. Varför kraniet markerades med ”sannolikt ej Finne” är oklart. Det är också oklart hur detta kranium kommit till Uppsala universitets samlingar. Man

kan tillägga att Akamella ligger inom det tornedalska området, och att det i beskrivningen från 1881, som ovan nämnts, anges att kranierna till synes var relativt nyligen begravda då de var mycket välbevarade (Weymarn 1881: 95).

3.4 Undersökningar av kyrkor och gravplatser

Inom arkeologin har betydligt färre arkeologiska forskningsprojekt, och arkeologiska undersökningar och inventeringar, ägt rum i de norra delarna av Sverige, t.ex. i Norrbottens län, än i de mellersta och södra delarna av landet (se vidare Loeffler 2005; Ojala 2009; Hagström Yamamoto 2010). Eftersom Torneälven inte är utbyggd har inte heller Tornedalen omfattats av de arkeologiska undersökningar som ägde rum inför vattenkraftsutbyggnaden av andra älvar i norra Sverige. De mer systematiska arkeologiska inventeringar som genomförts i Tornedalen har varit sentida och inte särskilt omfattande (Edbom et al. 2001; se även Hederyd et al. 1991; Hederyd & Alamäki 1993).

Ett fåtal arkeologiska undersökningar har berört gravar och mänskliga kvarlevor i Tornedalen. Ett exempel är de arkeologiska undersökningarna vid Kyrkudden i Hietaniemi som utfördes under perioden 1974–1980 under ledning av arkeologen Thomas Wallerström, då flera undersökta anläggningar tolkades som gravar (Wallerström 1995a: 109ff., 1995b: 109ff.). Enligt den osteologiska analysen kunde man identifiera ben från fyra individer, från såväl kremationsbegravning som skelettbegravning (Vretemark 1995). Det undersökta benmaterialet var mycket fragmenterat och vittrat.

Vid platsen för den medeltida kyrkan Särkilax i Övertorneå kommun, vilken bortfördes och förstördes av vattnet i en mycket kraftig vårflood år 1617, har genom århundradena påträffats människoben från frameroderade begravningar på kyrkogården, även relativt nyligen då ett kraniefragment påträffades år 1988. Under åren 1946–1947 genomfördes vissa mindre arkeologiska undersökningar på platsen (Antti 2017: 93–96; om Tornedalen vid tiden för vårflooden 1617, se även Torikka 2017). Johan Portin (1760–1839), organist i Övertorneå församling, skriver i sin beskrivning över Övertorneå socken, vilken troligen sammanställdes mellan

1780-talet och 1820-talet (Wahlberg 1968: 292), om fynden av ben vid Särkilax gamla kyrkoplats:

Af Ruinerna märkes ej annat på stället där kyrkan stått, än en uphöjning af ett stenröse eller en liten Holme mitt i Elfven, som vid högre vattn öfverhöljes; och en mängd af de Dödas Ben och Hufvudskålar hvilcka sednare Kyrkoherden Grape 1770 lät samla från Gamla stället, och längre inpå fasta landet nedgräfva; förat befria dem från Vattnets våldsamma åtgärd som utskar Landet... Må anmärkas: at en del av hufvudskålarne, som blifvit fundna på Kirkonpirkiö, hava låg Panna liten och kort Näsa hoptryckta kindben och smal Haka, samt benläggorna korta, hvaraf man kunde sluta at desse Meniskor varit Lappar, hvars skepnad de likna. (Portin 1968: 148f.)

Detta uttalande utgör ett intressant tidigt exempel på synen på mänskliga kvarlevor i de nordliga områdena och försöken att genom anatomiska drag dela in kvarlevorna i olika typer eller grupper (se i ovanstående citat omnämmandet av vissa kvarlevor som hypotetiskt ”samiska”).

Vid kyrkundersökningar i Jukkasjärvi kyrka 1907 har även skullmätningar på avlidna individer förekommit. När golvet i Jukkasjärvi kyrka skulle renoveras i början av 1900-talet och gravar framkom under kyrkgolvet, uppmanade LKAB:s disponent Hjalmar Lundbohm arkeologen Gustaf Hallström att göra skullmätningar på de kranier som framkommit vid renoveringsarbetet (Persson 2013: 91ff.; Gustaf Hallströms arkiv Korrespondens 1907). Ett antal gravar under kyrkgolvet undersöktes och kranilogiska mätningar av de avlidnas kranier genomfördes på plats (Hallström & Leijonhufvud 1908; Gustaf Hallströms arkiv 1907).

År 1947 skedde en ny undersökning av gravarna inne i Jukkasjärvi kyrka. Efter den slutförda undersökningen lades kvarlevorna tillbaka i jorden under kyrkgolvet, kistorna lades tillbaka i gravarna och lösa likdelar nedlades i nygjorda lådor (Norrbottnens museum Jukkasjärvi socken). I rapporten över undersökningen anges också att likdelar och kistor förefaller ha varit i oordning under kyrkgolvet sedan undersökningen år 1907 (ATA 1948).

Det kan vara värt att nämna att även Gällivare gamla kyrka har varit föremål för gravundersökningar. Jöran Grapenson skriver att den gamla kyrkan var i mycket dåligt skick och 1901 genomfördes en restaurering, då det tidigare delvis murkna golvet ersattes med ett nytt. Man påträffade ett antal lik under golvet, vilka flyttades till en gemensam grav på kyrkogården (Grapenson 1942: 57). Det finns

också en kort beskrivning av en gravundersökning inne i Gällivare gamla kyrka år 1889 av H. V. Rosendahl, läkare i Gällivare och känd för insamling av samisk materiell kultur och samiska heliga föremål (Gustaf Hallströms arkiv 1889).

Vid fornminnesinventeringen år 1992 vid den gamla begravningsplatsen, kallad Manganiemi, vid Pajala tätort på andra sidan Torneälven från tätorten, gjordes följande notering i inventeringsboken (ödekyrkogården är registrerad som två delar i Kulturmiljöregistret, kallade 1 och 2 nedan):

1) Ödekyrkogård, oklar avgränsning, ca. 30 x 30 m. Inom området syns 5 gropar, 2 m diam och 0,5 m dj. Groparna finns i en lövdunge på en udde kallad Manganiemi. Lövdungen är nästan helt kringodlad. Vid inventeringstillfället 1992 grävdes en provgrop i en av groparna. På 1 meter djup framkom ett obränt människokranium. En osteologisk analys visade att kraniet tillhört en kvinna som dött vid 18–30 års ålder. Kvinnan hade ett kort, brett och förmodligen högt kranium (kraniet var inte helt). Hon var brachycephal eller korts kallig. Följande mått kunde tas: [...] 2) Ödekyrkogård? Enligt ortsbefolkningen har delar av människoskelett påträffats någonstans på angiven plats. Inga fynd gjordes 1992. (Fornsök, inventeringsbok 1992-10-22, Manganiemi, L 1992:2006, RAÄ Pajala 16:1)

Man kan se det som ett anmärkningsvärt språkbruk att definiera det påträffade kraniet som brachycephalt eller korts kalligt så sent som år 1992, vilket anknyter till det tidigare rasbiologiska språkbruket.

Enligt inventeringsboken från den tidigare inventeringen år 1966 ska Manganiemi ha använts som begravningsplats innan begravningsplatsen vid Kengis anlades på 1600-talet och platsen ska ha varit allmänt känd som en gammal begravningsplats i Pajala (Fornsök, inventeringsbok 1966-09-16, Manganiemi, L 1992:2006, RAÄ Pajala 16:1; se även information från lokalbefolkningen i Norrbottens museum Pajala socken).

I *Personhistorisk tidskrift* från 1902 berättar Hugo Samzelius (1867–1918), författare och jägmästare, känd för sina forskningsresor och insamling av etnografiska föremål i norra Sverige och Finland på uppdrag av bland annat Nordiska museet, kortfattat om sin undersökning av begravningsplatsen vid Manganiemi under år 1891:

Äldsta kända begravningsplatsen i Pajala är belägen å Manganiemi udde på norra sidan af Torne älf inom *Isac Svarts* hemmansskifte. Vid denna tid prädikade prästen från Öfvertomeå i en stuga på södra älfstranden

(Pajala by), döpte och jordfäste. Begravningsplatsen undersöktes af antecknaren sommaren 1891. Skeletten ligga med ansiktet vänt åt öster och dels i lådor eller kistor, dels hopade ofvanpå hvarandra i större gropar med groftimrade väggar (förmodligen vintergrafvar; kistorna hafva multnat). (Samzelius 1902: 54f.)

4 Samlingar med mänskliga kvarlevor från Tornedalen och från tornedalingar, kväner och lantalaiset i Sverige

I detta avsnitt tas kända fall av mänskliga kvarlevor i museisamlingar i Sverige upp, som har koppling till Tornedalen, vilka framkommit under forskningsarbetet.

Tidigare försök att kartlägga mänskliga kvarlevor i samlingar i Sverige har framför allt fokuserat på samiska mänskliga kvarlevor (Edbom 2005; Harlin 2008; se även Ojala 2016). Fredrik Svanberg har studerat de anatomiska samlingarna vid Uppsala universitet (Svanberg 2015). En kunskapsöversikt, genomförd av Statens historiska museer tillsammans med Statens museer för världskultur, har presenterat en översiktsbild av hanteringen av mänskliga kvarlevor vid museer i Sverige, men utan detaljuppgifter (Drenzel et al. 2016).

Här bör man nämna att det också finns eller funnits samlingar med mänskliga kvarlevor i Finland som är relevanta i detta sammanhang. Det gäller bland annat kvarlevorna från Rounala (minst 10 individer) och kvarlevorna från Akamella (minst 25 individer) som fördes till de anatomiska samlingarna vid Helsingfors universitet. Var Rounala-kranierna som fördes till Helsingfors finns i dag är okänt. 23 av kranierna från Akamella förvaras i dag vid Samiskt museum Siida i Enare (personlig kommunikation Eija Ojanlatva).

4.1 Historiska museet, Stockholm

Historiska museet i Stockholm har de största arkeologiska och osteologiska samlingarna i Sverige. Det har inte gått att finna några mänskliga kvarlevor från Tornedalen i de osteologiska samlingarna vid Historiska museet (Historiska museet online-katalog; personlig kommunikation Johnny Karlsson).

4.2 Museum Gustavianum, Uppsala universitet

Vid Anatomiska institutionen vid Uppsala universitet växte en anatomisk samling fram under 1800-tal och tidigt 1900-tal. I denna samling ingick också en stor kraniologisk samling med kvarlevor från framför allt Sverige, men också andra delar av världen (Svanberg 2015; Uppsala universitet hemsida).

I de anatomiska samlingarna vid Uppsala universitet, som i dag förvaltas av Museum Gustavianum, Uppsala universitet, har det ingått ett kranium från vad som i katalogen beskrivs som en man ”1878 Fr. Kyrkogård vid Myonioiska [Muonionniska] (sannolikt ej Finne) i Norrbottens län” (Museum Gustavianum katalog; Svanberg 2015: 267). Varför kvarlevorna i katalogen har markerats med ”troligen ej Finne” är oklart. Detta kranium kan sannolikt komma från de utgrävningar som enligt uppgift genomfördes sommaren 1878 vid Akamella kyrkogård, i nuvarande Pajala kommun, av Edvard Pfaler från Finland (eventuellt via ett utbyte mellan Uppsala universitets och Helsingfors universitets anatomiska samlingar; se ovan). Detta kranium finns i dag bevarat i Museum Gustavianums nuvarande samlingar (personlig kommunikation Anne Ingvarsson).

Av särskilt intresse är samlingen av kvarlevor från Rounala, nordväst om Karesuando, vilka utgrävdes 1915 under ledning av Eskil Olsson och fördes till de anatomiska samlingarna vid Uppsala universitet (dessa har diskuterats mer i detalj ovan). I dag har Museum Gustavianum kunnat identifiera kvarlevor från 18 individer från Rounala (personlig kommunikation Anne Ingvarsson). Dessa kvarlevor har överförts (deponerats) till Ájtte – Svenskt fjäll- och samemuseum i Jokkmokk. Det pågår för närvarande en process kring en eventuell framtida återbegravning av kvarlevorna, med en begäran om återföring och återbegravning från Sametinget (Sametinget 2022).

I Uppsala universitets anatomiska samlingar har det även funnits kvarlevor från Enontekis kyrkogård (på finska sidan av gränsen). Enligt katalogen: ”377.1. Kranium från Enontekis kyrkogård. (Lapp?) Tillvarataget af aman. Eskil Olsson. 1915. 6231”, samt ”377.2. Kraniefragment från Enontekis kyrkogård. (Lapp?) (se föreg.)” (Museum Gustavianum katalog; Svanberg 2015: 278). Dessa kvarlevor kommer alltså från Eskil Olsson, samma år som hans utgrävning av gravarna vid Rounala kyrkogård, 1915. Åtminstone ett av dessa kranier från Enontekis kyrkogård (nr. 377.1) finns bevarat i Museum Gustavianums samlingar i dag. Kraniefragmentet (377.2) har inte museets personal kunnat identifiera i samlingarna (personlig kommunikation Anne Ingvarsson).

Förutom Rounala-kvarlevorna har de anatomiska samlingarna vid Uppsala universitet inrymt ett antal kvarlevor klassificerade som samiska, bland annat kvarlevor inköpta från handelsmannen Georg Andreas Nordvi (1821–1892) från Varanger i Nordnorge (åtminstone sex individer), kvarlevor från arkeologen Gustaf Hallströms forskningsresor i samiska områden på Kolahalvön i början av 1900-talet (från åtminstone 28 individer), och att antal kvarlevor från olika platser i norra Sverige, så som Offerdal, Lycksele och Arjeplog (se Ingvarsson Sundström & Metz 2012; Svanberg 2015; personlig kommunikation Anne Ingvarsson). Vad gäller skeletten från Arjeplog pågår ett repatrieringsärende. Uppsala universitet har förordat en repatriering, och ärendet handläggs för närvarande av regeringen (Uppsala universitet hemsida).

4.3 Historiska museet, Lunds universitet

Vid Lunds universitet byggdes också en anatomisk samling med mänskliga kvarlevor från olika folkgrupper runt om i världen. I denna samling fanns också samiska kvarlevor, bland annat kraniet efter ett samiskt barn från Jämtland förmodligen skänkt av Anders Retzius, kraniet efter en samisk kvinna född i Lycksele och död på sjukhus i Lund 1864, och skelettet av en kvinna från Varanger i Nordnorge som inköpts av Georg Andreas Nordvi (Bergman 2022).

Enligt uppgifter från Historiska museet vid Lunds universitet, som i dag förvaltar de gamla anatomiska samlingarna, finns det inga kvarlevor som är specifikt angivna som finska (tornedalska). Från

Norrbottens län finns det ett kranium märkt på hjässan ”Lapp från Arjeplog 1852 af kand. Waldenström”. Det pågår för närvarande en process för repatriering och återbegravning av detta kranium, efter en begäran från Arjeplogs sameförening (se diskussionsinlägget ”Universitetet har ett ansvar för den försoningsprocess som en repatriering kan innebära” av Lunds universitets rektor och Historiska museets chef i Renström & Kersten 2021). Vidare finns två kranier från Luleå markerade på hjässorna med ”Från Luleå November 1875” och som kommer från samlingarna tillhörande Sven Nilsson (1787–1883; personlig kommunikation Jenny Bergman), professor i naturalhistoria vid Lunds universitet, känd för sin inflytelserika storutbredningsteori, enligt vilken den samiska befolkningen hade utgjort den tidigaste befolkningen inte bara i Skandinavien utan även i stora delar av norra Europa (se vidare nedan).

4.4 Karolinska institutet, Stockholm

Vid Karolinska institutet, Stockholm, finns i dokumentationen som härstammar från de gamla anatomiska samlingarna uppgifter om ett antal mänskliga kvarlevor som kan vara relevanta för den aktuella kartläggningen. Det rör sig om åtminstone fyra kranier som betecknats som ”kvänska” (Ljungström 2014; personlig kommunikation Olof Ljungström). Ett kranium, benämnt ”Finne/Qvän”, härstammar från Enontekis gamla kyrkogård (Markkina) och har, enligt uppgift, inköpts av Sven Lovén på 1830-talet. Två andra kranier är endast benämnda ”Finne/Qvän”, utan mer detaljerade proveniensuppgifter, och anges ha tillhört Anders Retzius samlingar (dessa kan eventuellt härstamma från norra Finland, se Retzius 1878: 195ff.). Det fjärde kraniet är benämnt ”Finne/Qvän”, och uppges komma från en individ som avled på 1790-talet i Fredrika (Västerbottens län) och hade donerats av Dr. Lindström. Dessa fyra kranier benämnda ”Finne/Qvän” finns enligt uppgift bevarade i Karolinska institutets nuvarande samlingar (personlig kommunikation Olof Ljungström).

Samlingarna har även inrymt ett kranium från Karesuando, insamlat av naturhistorikern J. A. Wahlberg (1810–1856), och ett kranium från Muoniovaara, inlämnat av Dr. Salomon, vilka redovisas

i Gustaf von Dübens publikation *Crania Lapponica* från 1910 (von Düben 1910: 18). Kranierna från Karesuando och Muoniovaara finns dock inte bevarade i Karolinska institutets nuvarande samlingar (personlig kommunikation Olof Ljungström).

De kraniologiska samlingarna vid Karolinska institutet drabbades av en brand år 1892, varvid stora delar av samlingarna skadades eller förstördes. Det är fortfarande oklart hur mycket av samlingarna som gick förlorade. Efter mitten av 1900-talet föll denna och andra anatomiska samlingar i Sverige i oordning, på grund av minskat intresse från forskarvärlden för denna typ av kraniologisk och anatomisk forskning. Även dokumentationen, i form av kataloger m.m., har i flera fall förstörts eller försvunnit. Mycket av de gamla anatomiska samlingarna har först under senare år inventerats och en hel del arbete återstår fortfarande.

Här finns det behov av ett mer ingående forskningsarbete, vilket inte har varit möjligt att genomföra under projektets gång. Karolinska institutet har också initierat ett arbete med att gå igenom de gamla anatomiska samlingarna, vilka har en komplex historia och har förvaltats av flera olika institutioner under de senaste årtiondena (Ek 2022; personlig kommunikation Olof Ljungström).

4.5 Norrbottens museum, Luleå

Norrbottens museum i Luleå är länsmuseum för Norrbottens län, vilket omfattar det tornedalska området. I museets samlingar förvaras ett antal mänskliga kvarlevor från Norrbottens län, i huvudsak från olika arkeologiska undersökningar i länet. Enligt uppgift har museet inte några samlingar med mänskliga kvarlevor som är direkt relevanta för det aktuella forskningsuppdraget. Personalen vid museet arbetar dock för närvarande med en genomgång av de arkeologiska samlingarna, vilken inte är färdig. Som exempel på mänskliga kvarlevor i samlingarna kan nämnas kvarlevor från utgrävningar vid den gamla kyrk- och marknadsplatsen i Jokkmokk, samt kvarlevor från de arkeologiska räddningsundersökningarna vid Silbojokks kyrkogård, Arjeplogs kommun (personlig kommunikation Emma Boman).

5 Repatrierings- och återbegravningsdebatter

Sedan lång tid har krav på repatriering och återbegravning av samiska mänskliga kvarlevor i samlingar förts fram av samiska företrädare och aktivister (Duoddaris 2002; Ojala 2009). Det som på allvar startade en större och bredare debatt om repatriering och återbegravning i Sverige var ett beslut av Sametingets plenum i Sverige i februari 2007, då man krävde en genomgång av alla samiska mänskliga kvarlevor i statliga samlingar, en kartläggning av hur museerna och institutionerna tillskansat sig dessa lämningar, samt en repatriering och värdig återbegravning (Sametinget 2007).

För närvarande intar frågor om repatriering återigen en synlig plats i den allmänna samhällsdiskussionen, inte minst till följd av 100-årsminnet av öppnandet av Statens institut för rasbiologi i Uppsala år 1922. Framför allt har diskussionerna gällt samiska mänskliga kvarlevor. På senare tid har även repatriering gällande andra samlingar, såsom etnografiska och arkeologiska, diskuterats. Nordiska museet har visat intresse för att starta en dialog med det samiska samhället om framtidens förvaltning av det samiska kulturarv som förvaras vid museet. Krav har även ställts på återföring till Sápmi av arkeologiskt fyndmaterial, såsom de föremål som insamlades av arkeologen Gustaf Hallström vid utgrävningen år 1915 av den samiska offerplatsen Unna Saiva i Gällivare kommun, och som för närvarande förvaras vid Historiska museet i Stockholm (Andersson 2021). Det kan i sammanhanget också nämnas att det under den senaste tiden har framförts krav från samiska aktörer på en överföring av förvaltningen till Sametinget av de album med fotografier av samer som tagits under rasbiologiska expeditioner vid Statens institut för rasbiologi i Uppsala och som i dag förvaras vid

Uppsala universitetsbibliotek. Det finns också rasbiologiska album med bilder på tornedalingar vid biblioteket (Persson 2018).

Det har skett ett antal återbegravningar av mänskliga kvarlevor i samiska kontexter i Sverige. Här kommer de mest uppmärksammade återbegravningsfallen rörande samiska mänskliga kvarlevor i Sverige kortfattat nämnas.

Det första mer uppmärksammade fallet av en återbegravning av samiska mänskliga kvarlevor i Sverige gällde den så kallade Soejvengeelles ("Skuggmannens") grav i Tärna socken i Västerbottens län. Graven grävdes ut 1950 av Ernst Manker från Nordiska museet i Stockholm (Manker 1961: 156ff.). I samband med utgrävningen lovade Manker skriftligen i ett brev att benen skulle återföras till sin plats efter analyserna, vilket dock inte skedde. Efter krav från en lokal sameförening medgav Historiska museet att benen kunde återbegravas. Innan återbegravningen utförde Västerbottens museum en ny undersökning av gravplatsen och nya C-14-dateringar visade att begravningen troligen kunde dateras till 1400-talet, vilket var en mycket tidigare datering än vad som tidigare hade antagits. I oktober 2002 ägde återbegravningsceremonin rum vid gravplatsen, och graven rekonstruerades (Heinerud 2004; Stångberg 2005). Detta fall visar på möjligheter att föra en dialog och att nå överenskommelser mellan lokalbefolkning och arkeologer, som kombinerar vetenskapliga analyser, vilka kan ge ny kunskap om historien, med förståelse och respekt för den lokala befolkningens önskemål.

En annan återbegravning ägde rum år 2011 vid Gransjön i norra Jämtland. Graven upptäcktes på 1980-talet, då den undersöktes och benen fördes till länsmuseum i Östersund. Senare framfördes krav på en återbegravning av kvarlevorna från den lokala samebyn. Länsmuseum och länsstyrelsen gick med på en återbegravning, men före återbegravningen genomfördes nya analyser och dateringar. Dateringarna av benen visade på senmedeltiden, en period om vilken man har lite kunskap när det gäller den samiska historien i området (Hansson 2012). Anders Hansson, chefsarkeolog vid Jamtli i Östersund, skriver om återbegravningsprocessen:

Återbegravningen ägde rum hösten 2011 men före detta genomfördes en rad undersökningar på skelettet. Väl medveten om att skelettet med största sannolikhet nu är förlorat för fortsatt forskning är det min uppfattning att vi gjort helt rätt. Handlingen har stor betydelse för det samiska samhället, både känslomässigt och symboliskt. Det är även en

tydlig markering att arkeologisk forskning i dag bedrivs på ett helt annat sätt än vad fallet var för inte bara 100 år sedan utan även 25 år sedan. Ord som delaktighet och inflytande får inte uppfattas som tomma. (Hansson 2012: 24)

Den hittills största återbegravningen i en samisk kontext i Sverige ägde rum i Lycksele i augusti 2019, då 25 kranier, som samlats in vid en arkeologisk undersökning år 1950 på den gamla kyrkogården som varit i bruk under 1600- och 1700-tal, återbegravdes. En mycket intressant lokal process ägde rum, i vilken Liksjuon Sámiensiäbrrie/Lycksele sameförening, Lycksele kommun, Svenska kyrkan och Västerbottens museum m.fl. deltog. Syftet med denna process var inte enbart att verka för en återföring och återbegravning av kvarlevorna utan även att undersöka hur utgrävningen gått till 1950, hur kvarlevorna hanterades efteråt, vilka de centrala aktörerna var, och hur lokalbefolkningen och andra berörda grupper påverkats av och upplevt denna process. Syftet var även att bidra till en större försoningsprocess (Aurelius 2019). Vid återbegravningsceremonin lämnade representanter för museer och universitet tillbaka kvarlevorna till representanter för det lokala samhället, vilka utförde själva återbegravningen. Vid ceremonin bad också representanter för Historiska museet och Svenska kyrkan offentligt om ursäkt för institutionernas roller i insamlingen och hanteringen av de mänskliga kvarlevorna.

Efter återbegravningen i Lycksele har ett par ytterligare återbegravningar ägt rum, såsom återbegravningen av ett kranium i Lycksele år 2020, som tidigare tillhört Uppsala universitets anatomiska samlingar. En återbegravning av ett antal käkben som insamlats vid en arkeologisk undersökning på 1950-talet vid det tidigmoderna Vila kapells kyrkogård, och som därefter förvarats och utställt vid Tandläkarhögskolan, Umeå universitet, ägde rum i Tärnaby år 2020 (övriga kvarlevor från utgrävningarna vid Vila kapell återbegravdes redan på 1960-talet; Svestad 2019).

Här kan också nämnas (åter-)begravningen av kvarlevorna av den judiske mannen Levin Dombrowski, som avled i fängelse i Lund under slutet av 1800-talet. Hans kvarlevor togs till de anatomiska samlingarna vid Lunds universitet. Efter krav från den judiska församlingen i Malmö medgav rektorn för Lunds universitet år 2005 en återbegravning, vilket dock ledde till starka protester från vissa forskare vid Lunds universitet (Berggren 2005).

Vidare har det vid flera tillfällen förekommit återbegravningar av mänskliga kvarlevor som tillvaratagits vid arkeologiska utgrävningar av medeltida och efterreformatoriska kyrkogårdar i Sverige. Det har också förekommit en rad internationella repatrieringar av mänskliga kvarlevor från museisamlingar i Sverige till andra länder, oftast efter krav från olika urfolksgrupper. Internationella repatrieringar har skett till bland annat Australien, Nya Zeeland, USA och Franska Polynesien, från institutioner såsom Karolinska institutet, Etnografiska museet, Lunds universitet och Uppsala universitet.

5.1 Repatrieringsprocesser i Finland

Även i Finland skedde utgrävningar av gravplatser och kyrkogårdar i syfte att finna samiska kranier och skelett till fysisk antropologisk och kranilogisk forskning. Vid Helsingfors universitets anatomiska samlingar bildades en stor samling samiska kranier och skelett, bland annat från Utsjoki, Enare och Savukoski, men också som nämnts ovan från kyrkogårdarna i Rounala och Akamella i norra Sverige (se vidare Isaksson 2001; Harlin 2008: 196; Ruohonen 2012; se också diskussion om fysisk antropologisk forskning i Finland och synen på den finska befolkningens plats i rastänkandets system och hierarkier i Kemiläinen 1998).

I Finland ägde en återbegravning av ett stort antal kranier från de anatomiska samlingarna vid Helsingfors universitet rum på en gammal samisk begravningsplats vid Enare 1995. Dessa kranier hade grävts upp under tidigt 1900-tal. Enligt en överenskommelse överfördes år 2001 resterande delar av samlingen med samiska kvarlevor vid Helsingfors universitet till Samiskt museum Siida i Enare. Sametinget och Siida delade ansvaret för samlingarna, men utan rätt att själva bestämma om en eventuell återbegravning (Lehtola 2005; Harlin 2008: 11). Under senare tid har dock Sametinget och Siida initierat en process för att återbegrava dessa kvarlevor, utifrån önskemål från det samiska samhället. En återbegravning kommer att genomföras i augusti 2022 i Enare, Utsjoki och Nellim (Niittyvuopio 2021; personlig kommunikation Eeva-Kristiina Harlin och Eija Ojanlatva). Enligt uppgift önskar museet också att återlämna de 23 kranier från Akamella kyrkogård

(se ovan), som sedan 2001 förvaras vid museet, för en återbegravning (personlig kommunikation Eija Ojanlatva).

Här kan man också nämna den pågående repatrieringsprocessen av de samiska etnografiska samlingarna (ej mänskliga kvarlevor) vid Nationalmuseet i Helsingfors till Samiskt museum Siida i Enare (Anttila & Kataja 2021).

5.2 Repatrieringsprocesser i Norge

I Norge har det förekommit en storskalig insamling av samiska mänskliga kvarlevor under 1800-tal och tidigt 1900-tal, som del av fysisk antropologisk och rasbiologisk forskning (se vidare diskussion i Evjen 1997; Schanche 2000; Kyllingstad 2004, 2014).

Det har även förekommit ett par fall av återbegravningar av mänskliga kvarlevor i en samisk kontext i Norge. Ett mycket uppmärksammat och symbolladdat fall i Norge rörde (åter)begravningen av Mons Sombys och Aslak Hættas skallar. De två männen avrättades för sin delaktighet i Kautokeinoupproret 1852. Deras skallar fördes därefter till de anatomiska samlingarna vid universitetet i Oslo. Efter en långvarig kamp av släktingar (och svårigheter att finna Aslak Hættas kvarlevor i samlingarna) kunde männens skallar begravas vid kyrkan i Kåfjord (Mathiesen 2017).

Ett annat mycket uppmärksammat fall har rört den ortodoxa skolksamiska gravplatsen i Neiden i Nordnorge. Fallet har varit omdiskuterat då olika åsikter rörande huruvida kvarlevorna skulle återbegravas omedelbart eller först vara tillgängliga för forskning om den lokala skolksamiska historien hade förts fram av den samiska lokalbefolkningen. Efter en tids diskussioner, och efter beslut av Sametinget i Norge, återbegravdes i september 2011 kvarlevorna efter 94 individer i Neiden (Svestad 2013, 2019). Detta fall visar på den potentiella komplexiteten i återbegravningsfall, och vikten av att ta hänsyn till de olika åsikter, intressen och prioriteringar som kan finnas inom den berörda lokalbefolkningen.

I Norge finns en särskild överenskommelse om hur de samiska kvarlevorna i de anatomiska samlingarna får förvaras och studeras, vilket bland annat inbegriper att forskare måste ansöka om etisk prövning av en etisk kommitté och tillstånd från Sametinget för att

få genomföra studier på benmaterialet (Holand & Sommerseth 2013).

Man kan i detta sammanhang också nämna det nyligen avslutade Bååstede-projektet, inom vilket omkring hälften av de etnografiska samlingarna (ej några mänskliga kvarlevor) repatrierats från Norsk folkemuseum i Oslo till flera samiska museer i Norge (Gaup et al. 2021).

5.3 Repatriering, urfolksrättigheter och minoritetsrättigheter

Diskussionerna i de nordiska länderna angående samiska mänskliga kvarlevor anknyter till internationella debatter om repatriering och återbegravning av mänskliga kvarlevor i samlingar, i synnerhet gällande mänskliga kvarlevor från olika urfolksgrupper, vilka varit och är mycket viktiga i stora delar av världen. Det finns en omfattande litteratur kring repatrierings- och återbegravningsfrågor i olika delar av världen, men i synnerhet rörande USA, Kanada, Australien och Nya Zeeland (se t.ex. Fforde et al. 2002; Gabriel & Dahl 2008; Colwell 2017; Fforde et al. 2020; Meloche et al. 2021).

De samiska kraven kan ses som del av ett större komplex av frågor som handlar om självbestämmande vad gäller kulturarvsförvaltning och kulturmiljövård – och som del av en större global rörelse av urfolk som kräver rätten till självdefinition, självbestämmande och vad som ibland brukar benämnas ”rätten till sin egen historia”. Dessa krav har på ett globalt plan utmanat den traditionella forskningen och tvingat forskare att betänka och omvärdera hur man insamlar, förvarar, studerar och ställer ut mänskliga kvarlevor. Även om det finns många exempel på intressekonflikter, så finns det också många positiva exempel där repatrieringskrav bidragit till såväl nya samarbetsformer som nya perspektiv och ny kunskap (se vidare Ojala 2009).

Inom repatrieringsdebatterna spelar urfolksrättigheter och internationell rätt en stor roll, så även inom den samiska repatrieringsrörelsen. FN:s Deklaration om urfolks rättigheter från år 2007, som Sverige skrivit under, är särskilt relevant i detta fall, då den innehåller flera paragrafer om urfolks kulturella rättigheter. I paragraf 12.1 anges att:

Indigenous peoples have the right to manifest, practice, develop and teach their spiritual and religious traditions, customs and ceremonies; the right to maintain, protect, and have access in privacy to their religious and cultural sites; the right to the use and control of their ceremonial objects; and the right to the repatriation of their human remains. (UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples)

År 2015 fick Statens historiska museer, tillsammans med Statens museer för världskultur, i uppdrag av regeringen att redovisa en kunskapsöversikt om mänskliga kvarlevor vid offentliga museer. I rapporten *Mänskliga kvarlevor vid offentliga museer: En kunskapsöversikt* från 2016 betonar arbetsgruppen vikten av mer forskning om de anatomiska samlingarnas insamlings- och forskningshistoria, och det efterfrågas nationella riktlinjer och vägledningar i repatrieringsfrågor (Drenzel et al. 2016). En av rekommendationerna utifrån arbetet med kunskapsöversikten formulerades på följande sätt av arbetsgruppen:

Vi rekommenderar att ett större grepp tas om frågan kring kvarlevor från minoritetsgrupper och urfolk i svenska samlingar genom att en mera ingående kunskapssammanställning utförs i form av en fördjupad forskningsuppgift på statligt initiativ. Uppdraget bör innefatta en närmare kartläggning av förekomsten av denna slags kvarlevor i samlingar vid museer och myndigheter samt bakgrunden kring insamling, hantering och användning över tid. (Drenzel et al. 2016: 5)

I regeringens proposition för en ny kulturarvspolitik lyftes frågan om repatriering av mänskliga kvarlevor och behovet av nationella riktlinjer för hanteringen av mänskliga kvarlevor i samlingar och för handläggning av återförandeärenden, vilket inte funnits i Sverige tidigare (Proposition Kulturarvspolitik 2017). Riksantikvarieämbetet fick uppdraget att formulera dessa vägledningar. Som resultat av detta arbete presenterade Riksantikvarieämbetet under år 2020 två nya vägledningar i god samlingsförvaltning för kulturarvssektorn i Sverige, dels gällande stöd i hantering av mänskliga kvarlevor i museisamlingar (RAÄ 2020a) och dels gällande stöd för museer i återlämnandeärenden (RAÄ 2020b).

I dessa vägledningar lyfts FN:s Deklaration om urfolks rättigheter fram som ett relevant dokument inom den svenska kulturarvsförvaltningen och kulturarvförvaltningen: "Samerna är ett urfolk och har därigenom, med utgångspunkt i FN-deklarationen

för urfolk, rätt att få tillgång till eller repatriering av sina ceremoniella föremål och mänskliga kvarlevor” (RAÄ 2020b: 9; se även RAÄ 2020a: 8). I vägledningen Stöd för museer i återlämnandeärenden tas även de nationella minoriteterna upp:

När det gäller kvarlevor från andra minoriteter bör lagen (2009:724) om nationella minoriteter och minoritetsspråk (minoritetsslagen) beaktas. I minoritetsslagen fastslås att de nationella minoriteterna ska ges möjlighet till inflytande och samråd i frågor som berör dem. (RAÄ 2020b: 9)

Här kan även nämnas Ramkonventionen om skydd för nationella minoriteter, som Sverige undertecknat och ratificerat, och vilken trädde i kraft i Sverige år 2000. Artikel 15 fastställer följande angående nationella minoriteters rätt till deltagande:

Parterna skall skapa nödvändiga förutsättningar för att den som tillhör nationella minoriteter effektivt skall kunna delta i det kulturella, sociala och ekonomiska livet samt i offentliga angelägenheter, särskilt sådana som berör dem. (SÖ 2000:2)

6 "Försvenskning" av forntiden

I det följande ges en översiktlig sammanfattning av delstudie 2, som inrymmer en diskussion om synen på Tornedalen och tornedalingar, kväner och lantalaiset inom arkeologisk och närliggande forskningsområden.

Framväxten av arkeologin som ämne i de nordiska länderna var nära kopplat till nationsbyggena i de olika länderna. Arkeologin har rötter som sträcker sig långt bakåt i tid, ända till 1600-talets antikvariska forskning i Sverige, då man tolkade forntida skrifter av olika slag, som t.ex. de isländska sagorna och andra medeltida och tidigmedeltida handskrifter, och då man började intressera sig för de fornlämningar som fanns i landskapet och kunde utgöra källor till berättelser om forna tider.

Detta var under Sveriges stormaktstid, då det svenska riket behövde en storslagen forntid. I skapandet av ett mäktigt förflutet för ett mäktigt rike som eftersträvade en mäktig framtid spelade även arkeologiska undersökningar och insamlingen av fornfynd (artefakter) en viktig roll. Redan under 1600-talet diskuterade de lärde om de nordliga folkens ursprung, och om den samiska befolkningens relation till den finska befolkningen, bland annat i Johannes Schefferus *Lapponia*, först publicerad år 1673 (Schefferus 1956 [1673]). I dessa tidiga diskussioner talade man ofta om samernas och finnarnas ursprung inom ett gemensamt tolkningsramverk.

Under denna tid var Finland en del av det svenska riket, och på Nordkalotten ägde det rum en kamp över världslik och kyrklig kontroll av området och dess invånare, en konkurrens om

naturresurser, handel, handelsvägar och -platser, och skattläggning, mellan Sverige-Finland, Norge-Danmark och Ryssland.

Arkeologin som ett vetenskapligt ämne växte dock fram i Sverige i huvudsak under 1800-talet – alltså efter det att Sveriges stormaktstid var slut, och det svenska riket hade förlorat Finland till Ryssland. Under tidigt 1900-tal institutionaliserades arkeologin, med arkeologiska institutioner och professurer. Under 1900-talet växte också en allt starkare kulturminnesvård fram i Sverige, med lagar och förordningar som skyddade arkeologiska lämningar, det som i dag kallas kulturmiljövård.

Under tidigt 1800-tal sågs samerna av många forskare som hela Sveriges och Skandinavien, och även stora delar av övriga Nordeuropas, första ursprungliga befolkning. En viktig teori var den så kallade storutbredningsteorin utvecklad av Sven Nilsson, professor i naturalhistoria vid Lunds universitet, vilken framfördes i hans arkeologiska pionjärverk *Skandinaviska Nordens Ur-invånare* (1838–1843). Slutsatserna baserades på en kombination av arkeologiska studier och kranilogiska studier av kranier från t.ex. megalitgravar i södra Sverige.

Även Anders Retzius, professor i anatomi vid Karolinska institutet, var en aktiv anhängare av teorierna om den samiska befolkningen stora utbredning under förhistorisk tid och förde fram dessa teorier även på ett internationellt plan. Här kan man kanske finna en ledtråd till Anders Retzius intresse för ”kvänerna” – med tanke på de kranier som betecknats som ”kvänska” i Karolinska institutets anatomiska samlingar – som ett forntida folk. Detta kan tolkas som en del av hans intresse att utifrån kranilogiska undersökningar försöka förstå den förhistoriska befolkningen på Nordkalotten och relationen mellan samiska och finska befolkningsgrupper.

Under sent 1800-tal skedde en stor förändring i synen på relationen mellan vad som betraktades som ”svensk”, ”samisk” och ”finsk” historia. Under det sena 1800-talet blev samerna betraktade som ett ”främmande” folk som invandrat under relativt sen tid till Skandinavien österifrån. Bland de forskare som förde fram liknande tankar kan nämnas Gustaf von Düben (1822–1892), professor i anatomi vid Karolinska institutet (von Düben 1977 [1873]), Gustaf Hallström (1880–1962), arkeolog, verksam i norra Sverige (Hallström 1929), och till viss del även Oscar Montelius (1843–

1921), tongivande arkeolog och riksantikvarie (se Ojala 2009: 120; Jensen 2012: 58f.; Svanberg 2012: 90ff.).

Inom forskningen skapades en rad dikotomier mellan ”vi” och ”de”, mellan det nationella och ”de andra”, vilka inte ansågs ha bidragit med något särskilt betydelsefullt till den nationella historien och identiteten, och som inte riktigt hörde hemma i Sverige. Frågan om samernas invandring från öster blev därefter ett tema i forskningen under lång tid, ända fram till 1970-talet (Baudou 1974; se vidare Ojala 2009: 115ff.). Även den tornedalska (finska) befolkningen i Norrbotten sågs som ”de andra”, och exkluderades från den nationella självbilden i Sverige.

Denna förändring i synsätt inom forskningen mot slutet av 1800-talet har samband med ökad nationalism i Sverige, och även den framväxande rasvetenskapliga forskningen, med dess klassificeringar och hierarkier av folkgrupper och kulturer. Vidare kan man se en koppling till ökade konflikter i norra Sverige över naturresurser och ökad konkurrens om mark och vatten.

Forskare inom olika discipliner har visat på hur det efter 1808–1809 års krig påbörjades en process att omtolka den nationella självbilden i Sverige, vilken även omfattade forntidsforskningen och den framväxande arkeologiska forskningen. Denna process skulle kunna beskrivas som en ”försvenskning” av forntiden.

Det följande citatet i artikeln ”Nationaliteterna i Norrland” av Karl Bernhard Wiklund (1868–1934), senare professor i finsk-ugriska språk vid Uppsala universitet och ansedd som sin samtids främsta vetenskapliga expert på de samiska och tornedalska grupperna, kan tjäna som en illustration av synen på det samiska och det finska (tornedalska) under den tid då arkeologin växte fram som en akademisk vetenskap. Syftet med artikeln var att besvara frågorna, vilka ansågs vara av stort aktuellt intresse, rörande hur länge de ”främmande” folken samer och finnar (tornedalingar) hade levt i Sverige, hur stora deras bosättningsområden hade varit historiskt och vilken framtid de kunde ha i ”vårt land”:

Vi se... huruledes den svenska nationaliteten så väl i finntrakternas skogar som i Lapplands karga marker öfverallt trängt fram och tränger fram med den rätt, som den högre kulturen har öfver den lägre, och vi kunna icke bättre afsluta denna uppsats än med en önskan, att den civilisation, för hvilken svenskarne äro representanter, måtte, så vidt möjligt är, en gång komma att omfatta hela vårt fosterland. (Wiklund 1895: 385f.)

6.1 Tornedalen och tornedalingar, kväner och lantalaiset i fornforskning och arkeologi

Den omtvistade relationen mellan arkeologiska lämningar från historisk och förhistorisk tid och olika nutida grupper i Tornedalen har diskuterats av bland annat Thomas Wallerström (2006) och Sara Hagström Yamamoto (2010: 116ff.). Denna fråga inrymmer också flera konfliktfyllda element, där arkeologiska lämningar har varit föremål för nutida lokala konflikter, ofta centrerade kring frågan om "vem var först" och olika tolkningar av det förflutna, med kopplingar till konflikter över resurser, och land-, fiske- och jakträttigheter, vilket har uppmärksammats av arkeologiska forskare (Wallerström 2006; Hedman 2007; Hagström Yamamoto 2010). Historikern Lars Elenius har i ett stort antal arbeten diskuterat konstruktioner av tornedalsk, kvänsk, finsk, samisk och svensk etnicitet i de nordliga områdena, och förståelsen av områdets etniska historia, bland annat i förhållande till etnopolitiska och nationalistiska rörelser, språkpolitik och samtida vetenskapliga perspektiv (Elenius 2001, 2017, 2018, 2019).

Frågan om tidighistorisk och förhistorisk etnicitet är en svår fråga. Detta gäller inte minst Tornedalen, där frågan om tidighistoriska och förhistoriska etniska identiteter är mycket komplicerad. Tornedalen ligger inom det samiska bosättningsområdet, med den tornedalska minoritetsbefolkningen med djupa historiska rötter, liksom i senare tid inflyttade grupper från såväl Sverige som Finland. Tornedalska aktörer har även under senare tid framfört krav på urfolksstatus, i likhet med samerna. Komplexiteten i att använda etniska tolkningar och beteckningar under förhistorisk tid har diskuterats inom arkeologisk forskning under lång tid. Det ligger utanför det här forskningsarbetets uppdrag att fördjupa sig i denna fråga, men det är viktigt att peka på att etnicitetsfrågan är relevant vad gäller insamlingen av äldre mänskliga kvarlevor från Tornedalen. Frågan är, som nämnts ovan, kontroversiell och har utgjort en konfliktyta mellan olika befolkningsgrupper i det aktuella området.

Det ligger också utanför ramarna för det här arbetet att i detalj utreda hur frågan om "kvänerna" som en befolkningsgrupp under tidighistorisk och förhistorisk tid har behandlats i historisk och arkeologisk forskning (se vidare diskussioner i t.ex. Wiklund 1896;

Tenerz 1962: 104ff.; Julku 1986; Elenius 2018, 2019). Det är dock viktigt att påpeka att det funnits ett intresse också från anatomisk och fysisk antropologisk forskning att utforska den ”kvänska frågan” (se ovan om Karolinska institutet, Anders Retzius och Gustaf Retzius).

Under arbetets gång har relationen mellan synen på samiska grupper och tornedalingar framstått som mycket central. Det handlar om synen på vem som är same och vem som är tornedaling, kvän eller lantalainen, och hur denna syn förändrats över tid. Dessa grupper har gemensamt att de under lång tid behandlats som ”de andra”, i förhållande till den nationella svenska normen, inom arkeologisk och annan forskning som berör historisk och förhistorisk tid.

Såväl de samiska som de finska (tornedalska) befolkningsgrupperna konstruerades som folk som inte riktigt hörde hemma i Sverige. Det var dock inte möjligt att helt ignorera de samiska och finska befolkningsgrupperna i de norra delarna av landet, och man var inom forskningen tvungna att på något sätt skapa en plats för samer och finnar i bilden av forntiden i Sverige. På så sätt blev såväl den samiska som den finska (tornedalska) befolkningens existens i norra Sverige ett historiskt problem, som forskare kommenterade på olika sätt.

Inom forntidsforskningen var relationen mellan samiska grupper och finska grupper central när det gäller de nordliga områdenas förhistoria. I denna större fråga ingick frågan om de forntida ”kvänerna” som en viktig länk. Frågan har också kopplingar till diskussioner om de föränderliga relationerna mellan Sverige och Finland när det gäller forntidsforskning, där även språkstriderna i Finland spelade en viktig roll (Jensen 2009, 2012).

7 Sammanfattning av forskningsuppdragets resultat

7.1 Övergripande slutsatser – Delstudie 1

Det har inte gått att finna spår av en mer storskalig insamling av mänskliga kvarlevor under 1800-tal och tidigt 1900-tal specifikt riktad mot den tornedalska (finska) befolkningen i Norrbottens län. Den storskaliga insamlingen var i huvudsak inriktad på den samiska befolkningen och sökandet efter vad man betraktade som ”äkta” samiska kvarlevor, i synnerhet kranier. Men det är mycket viktigt att understryka att det också fanns ett intresse för mänskliga kvarlevor från den tornedalska (finska) befolkningen, även om detta intresse inte omsattes i en omfattande insamlingspraktik. Vidare är det viktigt att betona att insamlingen av mänskliga kvarlevor som ägde rum i det tornedalska området, vilken primärt var inriktad på samiska kvarlevor, på olika sätt kan ha påverkat och varit relevant för den tornedalska befolkningen i området.

Vidare finns det behov av mer forskning om synen på den tornedalska (finska) befolkningen, och dess relation till den samiska befolkningen, inom den anatomiska, rasvetenskapliga och rasbiologiska forskningen, och om synsätten på vad som betraktades som tornedalska (finska) och samiska mänskliga kvarlevor inom insamlingen under den aktuella tidsperioden.

Det finns också ett behov av mer ingående kartläggningar av de anatomiska och arkeologiska samlingarna med mänskliga kvarlevor i Sverige, med särskilt fokus på minoritetsgrupper och urfolksgrupper. Med tanke på den bakomliggande historien framstår detta som ett särskilt ansvar för den svenska staten, även vad gäller finansiering och resurstilldelning.

7.2 Övergripande slutsatser – Delstudie 2

Under 1800-talets gång och under tidigt 1900-tal ägde en ”försvenskning” av historien och förhistorien rum. Inom fornforskningen och den tidiga arkeologin under 1800-tal och tidigt 1900-tal har de finska (tornedalska) grupperna, liksom de samiska, konstruerats som ”de andra” i relation till den nationella svenska historien och identiteten. Tornedalska (finska) historier exkluderades till stor del från den nationella svenska historien. Den tornedalska (finska) befolkningens existens i Norrbottens län sågs som ett historiskt problem, vilket formulerades och tolkades på olika sätt över tid.

Fornforskningen, den antikvariska forskningen och den arkeologiska forskningen i Sverige hade nära band till rasforskningen och rasbiologin under 1800-tal och tidigt 1900-tal. Det går också att fastslå att relativt lite forskning har ägnats tornedalningar, kväner och lantalaiset i jämförelse med forskningen om den samiska befolkningen. Inom senare tids arkeologi har Tornedalen varit ett marginaliserat område. Generellt sett har den arkeologiska kunskapen om Tornedalen varit låg bland arkeologer i Sverige. Det finns ett behov av mer forskning om synen inom forskningen på den tornedalska (finska) befolkningen i Norrbottens län, och om synen på relationen till den samiska befolkningen. Det finns också behov av mer forskning om relationerna mellan arkeologi och anatomisk forskning, rasvetenskap och rasbiologi.

7.3 Övriga slutsatser och kommentarer

Vad gäller påverkan på och kränkning av tornedalningar, kväner och lantalaiset kan man konstatera att insamlingen av mänskliga kvarlevor under 1800-tal och tidigt 1900-tal ägde rum utan hänsyn till lokalbefolkningen och under vad som i dag skulle betraktas som djupt oetiska förhållanden. Insamlingspraktikerna visar på ”överhetens” förhållningssätt gentemot lokalbefolkningen i Tornedalen, vilka karakteriserades av ojämlika maktförhållanden och nedsättande synsätt. Studien har visat på kopplingar mellan insamlingen av mänskliga kvarlevor, rasvetenskap, rasbiologi och arkeologi. I den nutida samiska kontexten upplevs insamlingshistorierna som mycket kränkande, och frågan om

samiska mänskliga kvarlevor i samlingar betraktas som en känslomässig och symbolisk starkt laddad fråga, vilket många samiska aktörer vittnat om. Relevansen av insamlingen av mänskliga kvarlevor i Enontekis (Markkina), Rounala och Akamella för tornedalingar, kväner och lantalaiset i dag är en fråga som bör värderas av Sannings- och försoningskommissionen.

Vidare kan den marginalisering och exkludering som förekom i de historiska narrativen betraktas som del av bakgrunden till de kränkningar som ägde rum i samband med försvenskings- och assimileringprocesserna i Tornedalen.

Vad gäller insamlingen av mänskliga kvarlevor under 1800-tal och tidigt 1900-tal kan man urskilja en rad olika centrala aktörer på lokal, regional, nationell och internationell nivå, samt inom akademiska nätverk. I fallet rörande Enontekis gamla kyrkogård (Markkina) under 1830-tal är centrala aktörer t.ex. kyrkoherden Lars Levi Læstadius, de franska vetenskapsmännen i La Recherche-expeditionen, anatomen Anders Retzius och zoologen Sven Lovén (1809–1895). Vid insamlingarna av mänskliga kvarlevor från Rounala och Akamella under sent 1800-tal var lokala aktörer från finska sidan av gränsen också aktiva.

Kring insamlingen av mänskliga kvarlevor vid utgrävningen av gravarna vid Rounala gamla kyrkogård år 1915 samlades ett nätverk av en rad aktörer från Uppsala universitet, regionalt och lokalt, i ett framväxande rasbiologiskt nätverk. Vad gäller de kraniologiska undersökningarna i Jukkasjärvi kyrka 1907 ingår bland annat arkeologen Gustaf Hallström och LKAB:s disponent Hjalmar Lundbohm.

Finansieringsfrågan har varit central för all fältverksamhet, forskning och samlingsförvaltning vad gäller insamlingen av mänskliga kvarlevor. Utgrävningen vid Rounala kyrkogård år 1915 genomfördes med hjälp av ekonomiska medel från Regnelliska fonden (kopplat till Uppsala universitet), civilministern och landshövdingen Oscar von Sydow, samt LKAB.

Vad gäller genusaspekter kan man konstatera att det var män som insamlade de mänskliga kvarlevorna, de akademiska nätverken bestod av manliga forskare, och kvarlevor från män, kvinnor och barn insamlades.

Genomgången av repatrieringsfallen visar på att det är samiska mänskliga kvarlevor som varit i centrum för diskussionerna i Sverige.

Vidare har det förekommit internationella repatrieringar till flera länder från olika svenska institutioner och museer. Det finns också ett fall av en repatriering och återbegravning av kvarlevorna av en judisk man (Lunds universitet, 2005).

8 Avslutning

Under arbetets gång har det, som det beskrivits ovan, inte gått att spåra någon mer storskalig insamling av mänskliga kvarlevor specifikt inriktad mot den tornedalska befolkningen, av det slag som riktats mot den samiska befolkningen. Man kan dock konstatera att det funnits ett intresse även för den tornedalska (finska) befolkningen inom rasvetenskaplig anatomi och antropologi, och rasbiologi. Mycket av insamlingen av mänskliga kvarlevor, liksom (för-) historieskrivningen, har primärt berört den samiska befolkningen i norra Sverige, men har relevans för den tornedalska befolkningen.

Det kan vara viktigt att värdera relevansen för tornedalingar, kväner och lantalaiset av den insamling av mänskliga kvarlevor i Tornedalen som primärt var riktad mot den samiska befolkningen. Det gäller framför allt utgrävningarna av gravar i Rounala och Enontekis (Markkina) som beskrivits ovan. Även utgrävningen av gravar vid Akamella kyrkogård är mycket relevant här. En sådan värdering kan vara en fråga för Sannings- och försoningskommissionen.

Här är det viktigt att, än en gång, betona att etnicitetsfrågan, och vem som klassificeras som same eller som tornedaling, kvän och lantalainen, är viktig i detta sammanhang. Detta är en mycket komplicerad och mångdimensionell fråga, med olika uppfattningar, och kopplingar till olika nutida konflikter över historia, kulturarv och land- och vattenrättigheter.

En viktig slutsats är att det finns behov av mer ingående framtida historisk och arkeologisk forskning om Tornedalens (för-)historia, och de historiska relationerna mellan samiska befolkningsgrupper och tornedalingar, kväner och lantalaiset.

Forskningsuppdraget anknyter till flera större frågor, av stor aktuell vikt. Det handlar bland annat om den framtida förvaltningen av kulturarvet i Sverige, och om tillämpningen av minoritetsrättigheter och urfolksrättigheter inom kulturarvsförvaltningen i Sverige. Mer specifikt handlar det om kulturarvsförvaltningen i Tornedalen, och minoritetsgruppernas och urfolksgruppernas deltagande, representation och medbestämmande i kulturarvsfrågor. Det handlar också om vilka roller och vilket ansvar forskningsvärlden, museerna, kulturarvsinstitutioner och kulturarvsmyndigheter har i dessa frågor. Vidare anknyter forskningsuppdraget till de aktuella debatterna om Sveriges koloniala historia i de nordliga områdena och dess konsekvenser i samhället i dag.

Frågan om insamlingshistorier och nutida museisamlingar rörande mänskliga kvarlevor från urfolksgrupper och minoritetsgrupper är ett ämne av stor betydelse för forskningsvärlden, vilket berör grundläggande frågeställningar om forskningsetik och relationen mellan forskare och andra grupper i samhället som berörs av forskningen. Det handlar också om hur man inom forsknings- och museivärlden väljer att förhålla sig till och hantera sin egen vetenskapshistoria, med dess mörkare sidor. Denna historia behöver undersökas och analyseras närmare i Sverige. Här finns ett stort framtida ansvar för forskningsvärlden, museer och andra kulturarvsinstitutioner.

9 Referenser

Otryckta källor

Antikvarisk-topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet, Stockholm

ATA 1948 = Rapport över undersökning i Jukkasjärvi kyrka, 27/10–10/11 1947, La Jukkasjärvi Kyrkan, La Jukkasjärvi sn Kyrkan 1832–1948, Dnr. 5564/48.

Gustaf Hallströms arkiv, Forskningsarkivet, Umeå universitet, Umeå

Gustaf Hallströms arkiv 1889 = Protokoll hållet vid gravundersökning i Gellivare gamla kyrka den 30 april 1889, Handlingar med proveniens från professor H V Rosendahl, Handlingar av främmande proveniens, Vol. F:5.

Gustaf Hallströms arkiv 1907 = Kraniologiska undersökningar i Jukkasjärvi kyrka, Resan 1907, Handlingar rörande forskningsresor, Vol. D1:1.

Gustaf Hallströms arkiv Korrespondens 1907 = Brev från Hjalmar Lundbohm till Gustaf Hallström 19/4 1907, Korrespondens, Vol. C3:11 (L-M).

LKAB:s arkiv, Kiruna

LKAB:s arkiv Korrespondens 1915 = Brev från Vilhelm Hultkrantz till Hjalmar Lundbohm, 7/6 1915

Museum Gustavianum, Uppsala universitet, Uppsala

Museum Gustavianum katalog = Catalogus Specialis I, Osteologia. Förvaras vid Museum Gustavianum (original förvaras vid Cellbiologiska institutionen, Uppsala universitet).

Museum Gustavianum 1915 = Lappland/Rounala: Anteckningar av Eskil Olsson 1915, Sveriges landskap 3.

Norrbottnens museums arkiv, Luleå

Norrbottnens museum Jukkasjärvi socken = Jukkasjärvi socken, Vol. FOAH:10.

Norrbottnens museum Pajala socken = Pajala socken, Vol. FOAQ:4.

Sametingets kansli, Kiruna

Sametinget 2007 = Sametinget, Sammanträdesprotokoll 2007:1, Sammanträdesdatum 2007-02-20--22, Lycksele. Kiruna: Sametingets kansli.

Sametinget 2009 = Begäran om återförande av 12 samiska kranier från Rounala ödekyrkogård till Sametinget: Hemställen till Kulturdepartementet, Lars-Anders Baer & Ulla Barruk Sunna, 8/5 2009, Sametingets kansli, Dnr 2009-648.

Sametinget 2022 = Begäran om repatriering av samiska mänskliga kvarlevor från Rounala ödekyrkogård: Framställan från Sametinget till Gustavianum – Uppsala universitetsmuseum, Håkan Jonsson & Fredrik Österling, 26/1 2022, Sametingets kansli, Dnr 4.2.11-2021-1682.

Statens historiska museer, Stockholm

Statens historiska museer 2009 = Överlåtelse av mänskliga kvarlevor i Statens historiska museers samlingar: Hemställen till Regeringen 2/6 2009, Statens Historiska Museer (SHMM), Dnr 629-527-2009.

Referenser

- Andersson, Kerstin, 2021. *Unna Saiva: En skändad samisk offerplats*. Stockholm: Vulkan.
- Antti, Petter, 2017. *Särkilax och kyrkan som försvann*. Övertorneå: Föreningen Särkilax kyrkas vänner.
- Anttila, Elina & Kataja, Raila, 2021. The repatriation of the national Sámi collections in Finland. I: Káren Elle Gaup, Inger Jensen & Leif Pareli (red.), *Bååstede: The return of Sámi cultural heritage*, s. 102–108. Trondheim: Museumsforlaget.
- Aronsson, Kjell-Åke, 2013. Research on human remains of indigenous people: Reflections from an archaeological perspective (with an example from Rounala). I: Harald Fosshem (red.), *More than just bones: Ethics and research on human remains*, s. 65–79. Oslo: The Norwegian National Research Ethics Committees.
- Aurelius, Adriana, 2019. *Máhtsatiebmie liktemijne – Återbördande i försoning: En processbeskrivning över repatrieringen i Lycksele 2019*. Lycksele: Liksjuon Sámiensäbrrie.
- Baudou, Evert, 1974. Samernas invandring till Sverige ur arkeologisk synpunkt. I: Rolf Kjellström (red.), *Sameforskning i dag och i morgon: Rapport från symposium rörande den samiska kulturen 19–20 november 1973 i Nordiska museet*, s. 27–52. Stockholm: Nordiska museet.
- Berggren, Åsa, 2005. Repatriering på gott och ont – debatt om utlämning av benmaterial. *Fornvännen* 100 (4): 281–283.
- Bergling, Ragnar, 1964. *Kyrkstaden i övre Norrland: Kyrkliga, merkantila och judiciella funktioner under 1600- och 1700-talen*. Umeå: Kungl. Skytteanska samfundet.

- Bergman, Jenny, 2022. *Samiska mänskliga kvarlevor och gipsavgjutningar i Lunds universitets anatomiska samling*. Lund: Lunds universitet.
- Broberg, Gunnar, 1982. Lappkaravaner på villovägar: Antropologin och synen på samerna fram mot sekelskiftet 1900. *Lychnos – lärdomshistoriska samfundets årsbok 1981–1982*: 27–86.
- Colwell, Chip, 2017. *Plundered Skulls and Stolen Spirits: Inside the Fight to Reclaim Native America's Culture*. Chicago & London: University of Chicago Press.
- Drenzel, Leena, Gustafsson Reinius, Lotten, Hauptman, Katherine, Hejll, Lena & Svanberg, Fredrik, 2016. *Mänskliga kvarlevor vid offentliga museer: en kunskapsöversikt*. Stockholm: Statens historiska museer.
- von Düben, Gustaf, 1977 [1873]. *Om Lappland och Lapparne, företrädesvis de svenske*. *Ethnografiska studier*. Stockholm: Gidlunds & Nordiska museet.
- von Düben, Gustaf, 1910. *Crania Lapponica*. Stockholm: Norstedt.
- Duoddaris 2002 = *Vem äger kulturarvet? Anföranden vid konferens om återföringsfrågor vid Åjtte, Svenskt Fjäll- och Samemuseum 6–8 juni 2000*. Duoddaris 20. Jokkmokk: Åjtte, Svenskt Fjäll- och Samemuseum.
- Edbom, Gunilla, 2005. *Samiskt kulturarv i samlingar: Rapport från ett projekt om återföringsfrågor gällande samiska föremål*. Jokkmokk: Åjtte – Svenskt fjäll- och samemuseum.
- Edbom, Gunilla, Liedgren, Lars & Nilsson, Håkan, 2001. Från Tretriksroset till Råker: Fornminnesinventering i Norrbottens inlands- och fjällområde, 1996–2000. *Norrbotten 2001*: 72–113.
- Ek, Imelda Helena, 2022. *Mänskliga kvarlevor i Karolinska Institutets samlingar: En historisk översikt och inventering*. Stockholm: Karolinska institutet.
- Elenius, Lars, 2001. *Både finsk och svensk: Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*. Umeå: Umeå universitet.
- Elenius, Lars, 2017. Ethnopolitical mobilisation in the North Calotte area. I: Kari Alenius & Matti Enbuske (red.), *The Barents and the Baltic Sea Region: Contacts, Influences and Social*

Change, s. 83–100. Rovaniemi: Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys.

- Elenius, Lars, 2018. Nationella minoritetens symboliska nationsbyggande: Föreställningen om Kvänland och Sápmi som nya former av etnopolitik bland finskspråkiga och samiskspråkiga minoriteter. *Historisk tidskrift* 138 (3): 480–509.
- Elenius, Lars, 2019. The dissolution of ancient Kvenland and the transformation of the Kvens as an ethnic group of people. On changing ethnic categorizations in communicative and collective memories. *Acta Borealia* 36 (2): 117–148.
- Evjen, Bjørg, 1997. Measuring heads: Physical anthropological research in North Norway. *Acta Borealia* 14 (2): 3–30.
- Fabian, Ann, 2010. *The Skull Collectors: Race, Science, and America's Unburied Dead*. Chicago: University of Chicago.
- Fforde, Cressida, Hubert, Jane & Turnbull, Paul (red.), 2002. *The Dead and their Possessions: Repatriation in Principle, Policy and Practice*. London & New York: Routledge.
- Fforde, Cressida, McKeown, C. Timothy & Keeler, Honor (red.), 2020. *The Routledge Companion to Indigenous Repatriation: Return, Reconcile, Renew*. London & New York: Routledge.
- Fjellström, Markus, 2020. *Food cultures in Sápmi: An interdisciplinary approach to the study of the heterogeneous cultural landscape of Northern Fennoscandia AD 600–1900*. Stockholm: Stockholm University.
- Franska vetenskapliga expeditionen 1838 = Franska vetenskapliga expeditionen till Spitsbergen, *Norrlands-Posten* (Nore) 68, 71, 72, 73 (1838).
- Franzén, Olle, 1973. *Naturalhistorikern Lars Levi Laestadius*. Luleå: Tornedalica.
- Gabriel, Mille & Dahl, Jens (red.), 2008. *Utimit. Past Heritage – Future Partnerships. Discussions on Repatriation in the 21st Century*. Copenhagen: International Work Group for Indigenous Affairs (IWGIA).
- Gaup, Kåren Elle, Jensen, Inger & Pareli, Leif (red.), 2021. *Bååstede: The return of Sámi cultural heritage*. Trondheim: Museumsforlaget.

- Grape, Erik J., 1969 [1803–1804]. *Utkast till beskrifning öfver Enontekis socken i Torneå lappmark*. (Tornedalica 7). Luleå: Tornedalica.
- Grapenson, Jöran, 1942. *Anteckningar till Gellivare sockens tidigare historia: Till 200-årsminnet 1742 11/10 1942*. Gällivare.
- Hagerman, Maja, 2015. *Käraste Herman: Rasbiologen Herman Lundborgs gåta*. Stockholm: Norstedt.
- Hagerman, Maja, 2016. Svenska kyrkan och rasbiologin. I: Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*, s. 961–992. Skellefteå: Artos & Norma bokförlag.
- Hagström Yamamoto, Sara, 2010. *I gränslandet mellan svenskt och samiskt: Identitetsdiskurser och förhistoria i Norrland från 1870-tal till 2000-tal*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Halinen, Petri, 2007. Enontekiön Markkinan kirkko. I: Eeva-Kristiina Harlin & Veli-Pekka Lehtola (red.), *Peurakuopista kirkkokenttiin: Saamelaisalueen 10 000 vuotta arkeologin näkökulmasta, Arkeologiseminaari Inarissa 29.9.-2.10.2005*, s. 168–177. Publications of the Giellagas Institute 9. Oulu: University of Oulu.
- Hallström, Gustaf, 1929. Kan lapparnas invandringstid fixeras? En arkeologisk studie. *Norrlands försvar* 1929: 39–92.
- Hallström, Gustaf & Leijonhufvud, Sigrid, 1908. Några grafvar i Jukkasjärvi kyrka. *Fataburen* 1908 (4): 193–207.
- Hansson, Anders, 2012. Kvinnan från Gransjön. *Jämten* 2013: 23–27.
- Harlin, Eeva-Kristiina, 2008. *Recalling Ancestral Voices: Repatriation of Sámi Cultural Heritage*. Inari: Siida Sámi Museum.
- Harlin, Eeva-Kristiina, Mannermaa, Kristiina & Ukkonen, Pirkko, 2019. Animal bones from Medieval and early modern Saami settlements in Finnish Lapland. I: Kristiina Mannermaa, Mikael A. Manninen, Petro Pesonen & Liisa Seppänen (red.), *Helsinki Harvest: Proceedings of the 11th Nordic Conference on the Application of Scientific Methods in Archaeology*, s. 149–177. Helsinki: The Archaeological Society of Finland.

- Hederyd, Olof & Alamäki, Yrjö (red.), 1993. *Tornedalens historia II: Från 1600-talet till 1809*. Haparanda: Tornedalskommunernas historiebokskommitté.
- Hederyd, Olof, Alamäki, Yrjö & Kenttä, Matti (red.) 1991. *Tornedalens historia I: Från istid till 1600-talet*. Haparanda: Tornedalskommunernas historiebokskommitté.
- Hedman, Sven-Donald, 2007. Vardagens arkeologi i Norrbotten: en personlig betraktelse. I: Inga Lundström (red.), *Historisk rätt? Kultur, politik och juridik i norr*, s. 193–207. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Heinerud, Jans, 2004. *Rapport över återbegravning av skelett, RAÄ 195:1, Tärna socken, Storumans kommun, Västerbottens län*. Umeå: Västerbottens museum.
- Holand, Ingegerd & Sommerseth, Ingrid, 2013. Ethical Issues in the Semi-Darkness. Skeletal Remains and Sámi Graves from Arctic Northern Norway. I: Hallvard Fossheim (red.), *More than Just Bones: Ethics and Research on Human Remains*, s. 21–47. Oslo: The Norwegian National Research Ethics Committees.
- Isaksson, Pekka, 2001. *Kumma kuvajainen: Rasismi rotututkimuksessa, rotuteorioiden saamelaiset ja suomalainen fyysinen antropologia*. Inari: Puntsi.
- Jensen, Ola Wolfhechel, 2009. Sveriges och Finlands gemensamma forntid - en ambivalent historia: idéer om forntiden, kulturarvsbegreppet och den nationella självbilden före och efter 1809. *Fornvännen* 104 (1): 288–301.
- Jensen, Ola Wolfhechel, 2012. Makten över forntid – Exempel från den svensk-finska arkeologin och minnesvården. I: Påvel Nicklasson & Bodil Petersson (red.), *Att återupptäcka det glömda: Aktuell forskning om forntidens förflutna i Norden*, s. 51–70. Lund: Lunds universitet.
- Julku, Kyösti, 1986. *Kvenland – Kainuunmaa*. Oulu: Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys.
- Kemiläinen, Aira, 1998. *Finns in the Shadow of the "Aryans": Race Theories and Racism*. Helsinki: Finnish Historical Society.

- Knutsen, Nils M. & Posti, Per (red.), 2002. *La Recherche: En ekspedisjon mot nord – Une expedition vers le nord*. Tromsø: Angelica.
- Kyllingstad, Jon Røyne, 2004. *Kortskaller og langskaller: Fysisk antropologi i Norge og striden om det nordiske herremennesket*. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Kyllingstad, Jon Røyne, 2014. *Measuring the Master Race: Physical Anthropology in Norway, 1890–1945*. Cambridge: Open Book Publishers.
- Lahti, Eeva-Kristiina, 2004. *Enontekiön Markkina: Markkinapaikan elämää arkeologisen tutkimuksen perusteella*. Pro gradu thesis, arkeologi. Helsinki: University of Helsinki.
- Lehtola, Veli-Pekka, 2005. 'The right to one's own past': Sámi cultural heritage and historical awareness. I: Maria Lähteenmäki & Päivi Maria Pihlaja (red.), *The North Calotte: Perspectives on the histories and cultures of northernmost Europe*, s. 83–94. Inari: Puntsi.
- Lidén, Kerstin, Fjellström, Markus & Wallerström, Thomas, 2019. Nya resultat från Eskil Olssons Rounala-grävning 1915. I: *Norrbotten 2018–2019: Arkeologi*, s. 235–261. Luleå: Norrbottens museum.
- Lindblad, Thomas, 2007. *Gustaf Retzius: a biography*. Stockholm: Hagströmerbiblioteket.
- Ljungström, Olof, 2004. *Oscariansk antropologi: Etnografi, förhistoria och rasforskning under sent 1800-tal*. Hedemora & Uppsala: Gidlunds.
- Ljungström, Olof, 2014. Swedish Golgotha: Anders Retzius' collection of human crania at the Karolinska Institutet according to an 1862 manuscript. *Lychnos* 2014: 159–171.
- Loeffler, David, 2005. *Contested Landscapes/Contested Heritage: history and heritage in Sweden and their archaeological implications concerning the interpretation of the Norrlandian past*. Umeå: Umeå University.
- Lundmark, Lennart, 2008. *Stulet land: Svensk makt på samisk mark*. Stockholm: Ordfront.
- Manker, Ernst, 1961. *Lappmarksgravar: Dödsföreställningar och gravskick i lappmarkerna*. Stockholm.

- Mathisen, Stein R., 2017. The three burials of Aslak Hætta and Mons Somby: Repatriation narratives and ritual performances. *Museum Worlds* 5 (1): 22–34.
- Meigs, J. Aitken, 1856. Catalogue of Human Crania, in the Collection of the Academy of Natural Sciences of Philadelphia. *Proceedings of the Academy of Natural Sciences of Philadelphia* 8: 1–112.
- Meloche, Chelsea H., Spake, Laure & Nichols, Katherine L. (red.), 2021. *Working with and for Ancestors: Collaboration in the Care and Study of Ancestral Remains*. London & New York: Routledge.
- Niittyvuopio, Erva, 2021. Saamelaisten jäänteet ja kirkon rooli. <https://kaltio.fi/saamelaisten-jaanteet-ja-kirkon-rooli>
- Nilsson, Sven, 1838–1843. *Skandinaviska Nordens Ur-Invånare: Ett försök i komparativa ethnografien och ett bidrag till människoslägtets utvecklings-historia*. Lund.
- Ojala, Carl-Gösta, 2009. *Sámi Prehistories: The Politics of Archaeology and Identity in Northernmost Europe*. Uppsala: Uppsala University.
- Ojala, Carl-Gösta, 2016. Svenska kyrkan och samiska mänskliga kvarlevor. I: Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*, s. 983–1018. Skellefteå: Artos & Norma bokförlag.
- Ojala, Carl-Gösta, 2020. Mines and missions: Early modern Swedish colonialism in Sápmi and its legacies today. I: Marte Spangen, Anna-Kaisa Salmi, Tiina Äikäs & Markus Fjellström (red.), *Currents of Saami Pasts: Recent Advances in Saami Archaeology*, s. 160–176. Helsingfors: Archaeological Society of Finland.
- Persson, Curt V., 2013. *På disponentens tid: Hjalmar Lundbohms syn på samer och tornedalingar*. Luleå: Tornedalica.
- Persson, Curt, 2018. “Då var jag som en fånge.” *Statens övergrepp på tornedalingar och meänkielitalande under 1800- och 1900-talet*. Övertorneå: Svenska Tornedalingars Riksförbund – Tornionlaaksolaiset.

- Portin, Johan, 1968. *Samlingar til Beskrifning öfver Öfver Torneå Sockn uti Västerbottns Höfdingedöme*. Med kommentar av Erik Wahlberg. Tornedalica 5. Luleå.
- Proposition Kulturarvspolitik 2017 = *Regeringens proposition 2016/17:116. Kulturarvspolitik*. Stockholm, 23 februari 2017.
- RAÄ 2020a = *God samlingsförvaltning: Stöd i hantering av mänskliga kvarlevor i museisamlingar*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- RAÄ 2020b = *God samlingsförvaltning: Stöd för museer i återlämnandeärenden*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Renström, Erik & Kersten, Per, 2021. Universitetet har ett ansvar för den försoningsprocess som en repatriering kan innebära. *Sydsvenskan*, 10 augusti 2021.
- Retzius, Anders, 1864. *Anders Retzii samlade skrifter af ethnologiskt innehåll, utgifna af Svenska Läkare-sällskapet*. Stockholm.
- Retzius, Gustaf, 1878. *Finska kranier, jämte några natur- och litteratur-studier inom andra områden af finsk antropologi*. Stockholm: Central-tryckeriet.
- Retzius, Gustaf, 1902. *Skrifter i skilda ämnen jämte några bref af Anders Retzius: Samlade och utgifna af Gustaf Retzius*. Stockholm: Nordiska bokhandeln.
- Retzius, Gustaf, 1910. Preface. I: Gustaf von Düben, *Crania Lapponica*. Stockholm: Norstedt.
- Ruohonen, Juha, 2012. Kalmistoja, kaivauksia, kallonmittausta: Fyysisen antropologian tutkimuskohteita Pohjois-Suomessa. *Faravid* 2012: 57–85.
- Ruohonen, Juha, 2021. Pääkallonpaikoilla. Retziuksen retkikunnan kaivauskohteet vuonna 1873. *Muinaistutkija* 2021 (4): 16–37.
- Samzelius, Hugo, 1902. Studier och anteckningar (forts.). *Personhistorisk tidskrift* 4 (1): 48–64.
- Schanche, Audhild, 2000. *Graver i ur og berg: Samisk gravskikk og religion fra forhistorisk til nyere tid*. Karasjok: Davvi Girji.
- Schefferus, Johannes, 1956 [1673]. *Lappland*. Översättning från latinet av Henrik Sundin. Uppsala: Almqvist & Wiksells.

- Stångberg, Andreas, 2005. Soejvvengeelle: En samisk grav i Vapsten. I: Åsa Viridi Kroik (red.), *Efter förfädernas sed: Om samisk religion*, s. 40–56. Göteborg: Boska.
- Svanberg, Fredrik, 2012. Arkeologin och rasforskningen cirka 1860–1945. I: Påvel Nicklasson & Bodil Petersson (red.), *Att återupptäcka det glömda: Aktuell forskning om forntidens förflutna i Norden*, s. 83–108. Lund: Lunds universitet.
- Svanberg, Fredrik. 2015. *Människosamlarna: Anatomiska museer och rasvetenskap i Sverige ca 1850–1950*. Stockholm: Historiska museet.
- Svestad, Asgeir, 2013. What Happened in Neiden? On the Question of Reburial Ethics. *Norwegian Archaeological Review* 46 (2): 194–242.
- Svestad, Asgeir, 2019. Caring for the dead? An alternative perspective on Sámi reburial. *Acta Borealia* 36 (1): 23–52.
- Tenerz, Hugo, 1962. *Ur Norrbottens finnbygds och dess befolknings tidigare historia samt Den svenska infiltrationen i övre finnbygden under 1600- och 1700-talen*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Torikka, Sture, 2017. *1617: Övertorneå storsocken under en dramatisk tid: Om folket, en kyrka och en vårfloed – ett fruset ögonblick i historien*. Övertorneå: Tornedalens folkhögskola.
- Uddenberg, Nils, 2019. *Skallmätaren: Gustaf Retzius – hyllad och hatad*. Lidingö: Fri tanke.
- Vretemark, Maria, 1995. Analys av benmaterial från Kyrkudden. I: Thomas Wallerström, *Norrbotten, Sverige och medeltiden: Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi. Del 2*, s. 182–190. (Lund Studies in Medieval Archaeology 15:2) Lund: Lunds universitet.
- Wahlberg, Erik, 1968. Johan Portins sockenbeskrivning: Kommentar av fil. dr Erik Wahlberg. I: Johan Portin, *Samlingar til Beskrifning öfver Öfver Torneå Sockn uti Västerbottns Höfdingedöme*, s. 290–370. Tornedalica 5. Luleå.
- Wallerström, Thomas, 1995a. *Norrbotten, Sverige och medeltiden: Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi. Del 1*. (Lund Studies in Medieval Archaeology 15:1) Lund: Lunds universitet.

- Wallerström, Thomas, 1995b. *Norrbottnen, Sverige och medeltiden: Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi. Del 2.* (Lund Studies in Medieval Archaeology 15:2) Lund: Lunds universitet.
- Wallerström, Thomas, 2006. *Vilka var först? En nordskandinavisk konflikt som historisk-arkeologiskt dilemma.* Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Wallerström, Thomas, 2017. *Kunglig makt och samiska bosättningsmönster: Studier kring Väinö Tanners vinterbyteori.* Oslo: Novus.
- Weymarn, Edvard, 1881. Crânes trouves en Vesterbothnie á Muonioniska, gouvernement de Norrbotten (Suède). *Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk* 35: 95–98.
- Wiklund, Karl Bernhard, 1895. Nationaliteterna i Norrland: Litet historia och några framtidsvyer. *Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri* 1895: 369–386.
- Wiklund, Karl Bernhard, 1896. Om kvänerna och deras nationalitet. *Arkiv för nordisk filologi* 12: 103–116.
- Wiklund, Karl Bernhard, 1916. *Rounala kyrka.* Uppsala.

Internetkällor

- Åjtte hemsida = <<https://www.ajtte.com/aktuellt/sjiddasim-en-konferens-om-aterlamning-av-samiska-kvarlevor>>
- Fornsök = <<https://app.raa.se/open/fornsok>>
(Kulturmiljöregistret, förvalt av Riksantikvarieämbetet, online)
- Historiska museet online-katalog =
<<https://mis.historiska.se/mis/sok/sok.asp>>
- Læstadiusarkivet 1835 = Brev från L.L. Læstadius till Jac. G. Agardh 1835-07-20, Læstadius brev till akademiker 1818–1860, Læstadiusarkivet, <<http://www.laestadiusarkivet.se>>. Original i Lunds universitetsbibliotek.
- Læstadiusarkivet 1846 = Brev från L.L. Læstadius till C.J. Sundevall 1846-09-XX, Læstadius brev till akademiker 1818–

1860, Læstadiusarkivet, <<http://www.laestadiusarkivet.se>>.

Original i Kungl. Vetenskapsakademiens arkiv.

SÖ 2000:2 = Ramkonvention om skydd för nationella minoriteter,

<[https://www.regeringen.se/rattsliga-dokument/sveriges-](https://www.regeringen.se/rattsliga-dokument/sveriges-internationella-overenskommelser/2000/01/so-20002)

[internationella-overenskommelser/2000/01/so-20002](https://www.regeringen.se/rattsliga-dokument/sveriges-internationella-overenskommelser/2000/01/so-20002)>

United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples

=

<http://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/DRIPS_en.pdf>

Uppsala universitet hemsida = <<https://www.uu.se/om-uu/historia/kvarlevor-i-samlingar>>

Personlig kommunikation

Jenny Bergman, Lunds universitet, Lund, maj 2021

Emma Boman, Norrbottens museum, Luleå, april 2022

Eeva-Kristiina Harlin, Samiskt museum Siida, Enare, februari 2022

Anne Ingvarsson, Museum Gustavianum, Uppsala universitet,
Uppsala, december 2020 – april 2022

Johnny Karlsson, Historiska museet, Stockholm, december 2021

Olof Ljungström, Karolinska institutet, Stockholm, juni 2021 –
april 2022

Eija Ojanlatva, Samiskt museum Siida, Enare, april 2022

Statens offentliga utredningar 2023

Kronologisk förteckning

1. Skärpta straff för flerfaldig brottslighet. Ju.
2. En inre marknad för digitala tjänster – ansvarsfordelning mellan myndigheter. Fi.
3. Nya regler om nödlidande kreditavtal och inkassoverksamhet. Ju.
4. Posttjänst för hela slanten. Finansieringsmodeller för framtidens samhällsomfattande posttjänst. Fi.
5. Från delar till helhet. Tvångsvården som en del av en sammanhållen och personcentrerad vårdkedja. S.
6. En lag om tilläggs-skatt för företag i stora koncerner. Fi.
7. På egna ben. Utvecklad samverkan för individers etablering på arbetsmarknaden. A.
8. Arbetslivskriminalitet – arbetet i Sverige, en bedömning av omfattningen, lärdomar från Danmark och Finland. A.
9. Ett statligt huvudmannskap för personlig assistans. Ökad likvärdighet, långsiktighet och kvalitet. S.
10. Tandvårdens stöd till våldsutsatta patienter. S.
11. Tillfälligt miljötillstånd för samhällsviktig verksamhet – för ökad försörjningsberedskap. KN.
12. Förstärkt skydd för demokratin och domstolarnas oberoende. Ju.
13. Patientöversikter inom EES och Sverige. S.
14. Organisera för hållbar utveckling. KN.
15. Förnybart i tanken. Ett styrmedelsförslag för en stärkt bioekonomi. LI.
16. Staten och betalningarna. Del 1 och 2. Fi.
17. En tydligare bestämmelse om hets mot folkgrupp. Ju.
18. Värdet av vinden. Kompensation, incitament och planering för en hållbar fortsatt utbyggnad av vindkraften. Del 1 och 2. KN.
19. Statlig forskningsfinansiering. Underlagsrapporter. U.
20. Förbud mot bottenfrålning i marina skyddade områden. LI.
21. Informationsförsörjning på skolområdet. Skolverkets ansvar. U.
22. Datalagring och åtkomst till elektronisk information. Ju.
23. Ett modernare socialförsäkringsskydd för gravida. S.
24. Etablering för fler – jämställda möjligheter till integration. A.
25. Kunskapskrav för permanent uppehållstillstånd. Ju.
26. Översyn av entreprenörsansvaret. A.
27. Kamerabevakning för ett bättre djurskydd. LI.
28. Samhället mot skolattacker. U.
29. Varje rörelse räknas – hur skapar vi ett samhälle som främjar fysisk aktivitet? S.
30. Ett trygghetssystem för alla. Nytt regelverk för sjukpenninggrundande inkomst. S.
31. Framtidens yrkeshögskola – stabil, effektiv och hållbar. U.
32. Biometri – för en effektivare brottsbekämpning. Ju.
33. Ett förbättrat resegarantisystem. Fi.
34. Bolag och brott – några åtgärder mot oseriösa företag. Ju.
35. Nya regler om hållbarhetsredovisning. Ju.
36. Genomförande av minimilöne-direktivet. A.

37. Förstärkt skydd för den personliga integriteten. Behovet av åtgärder mot oskuldskontroller, oskuldssintyg och oskuldssingrepp samt omvändelseför-sök. Ju.
38. Ett förstärkt konsumentskydd mot riskfylld kreditgivning och överskuldssättning. Fi.
39. En inre marknad för digitala tjänster – kompletteringar och ändringar i svensk rätt. Fi.
40. Förbättrade möjligheter för barn att utkräva sina rättigheter enligt barnkonventionen. S.
41. Förutsättningarna för en ny kollektiv-avtalad arbetslöshetsförsäkring. A.
42. Ett modernare regelverk för legalise-ringar, apostille och andra former av intyganden. UD.
43. En samordnad registerkontroll för upphandlande myndigheter och enheter. Fi.
44. En översyn av regleringen om frihets-berövande påföljder för unga. Ju.
45. Övergångsrestriktioner – ökat förtroende för offentlig verk-samhet. Fi.
46. Jakt och fiske i renbetesland. LI.
47. En utvecklad arbetsgivardeklaration – åtgärder mot missbruk av välfärdssystemen. Fi.
48. Rätt förutsättningar för sjukskriv-ning. S.
49. Skyddet för EU:s finansiella intressen. Ändringar och kompletteringar i svensk rätt. Fi.
50. En modell för svensk försörjnings-beredskap. Fö.
51. Signalspaning i försvars-underrättelseverksamhet – frågor med anledning av Europadomstolens dom. Fö.
52. Ett stärkt och samlat skydd av välfärdssystemen. S.
53. En ändamålsenlig arbetsskadeförsäk-ring – för bättre ekonomisk trygghet, kunskap och rättssäkerhet. Volym 1 och 2. S.
54. Centraliseringen av administrativa tjänster till Statens servicecenter – en utvärdering. Fi.
55. Vem äger fastigheten. Ju.
56. Några smittskyddsfrågor inom social-tjänsten och socialförsäkringen. S.
57. Åtgärder för tryggare bostadsområden. Ju.
58. Kultursamhället – utvecklad sam-verkan mellan stat, region och kommun. Ku.
59. Ny myndighetsstruktur för finansiering av forskning och innovation. U.
60. Utökade möjligheter att använda preventiva tvångsmedel 2. Ju.
61. En säker och tillgänglig statlig e-legitimation. Fi.
62. Vi kan bättre!
Kunskapsbaserad narkotikapolitik med liv och hälsa i fokus. S.
63. Sveriges säkerhet i etern. Ku.
64. Ett förändrat regelverk för framtidens el- och gasnät. KN.
65. Bättre information om hyresbostäder. Kartläggning av andrahands-marknaden och ett förbättrat lägen-hetsregister. LI.
66. För barn och unga i samhällsvård. S.
67. Anonyma vittnen. Ju.
68. Som om vi aldrig funnits – exkludering och assimilering av tornedalingar, kväner och lantalaiset. Aivan ko meitä ei olis ollukhaan – eksklyteerinki ja assimileerinki tornionlaaksolaisista, kväänistä ja lantalaisista. *Slutbetänkande*. Som om vi aldrig funnits. Vår sanning och verklighet. Aivan ko meitä ei olis ollukhaan. Meän tottuus ja toelisuus. *Intervjuberättelser*. Som om vi aldrig funnits. Tolv tematiska forskarrapporter. Aivan ko meitä ei olis ollukhaan. Kakstoista temattista tutkintoraporttia. *Forskarrapporter*. Ku.

Statens offentliga utredningar 2023

Systematisk förteckning

Arbetsmarknadsdepartementet

På egna ben.

Utvecklad samverkan för individers etablering på arbetsmarknaden. [7]

Arbetslivskriminalitet – arbetet i Sverige, en bedömning av omfattningen, lärdomar från Danmark och Finland. [8]

Etablering för fler – jämställda möjligheter till integration. [24]

Översyn av entreprenörsansvaret. [26]

Genomförande av minimilönedirektivet. [36]

Företsättningar för en ny kollektiv-avtalad arbetslöshetsförsäkring. [41]

Finansdepartementet

En inre marknad för digitala tjänster – ansvarsfördelning mellan myndigheter. [2]

Posttjänst för hela slanten.
Finansieringsmodeller för framtidens samhällsomfattande posttjänst. [4]

En lag om tilläggsskatt för företag i stora koncerner. [6]

Staten och betalningarna. Del 1 och 2. [16]

Ett förbättrat resegarantisystem. [33]

Ett förstärkt konsumentskydd mot riskfylld kreditgivning och överskuldssättning. [38]

En inre marknad för digitala tjänster - kompletteringar och ändringar i svensk rätt. [39]

En samordnad registerkontroll för upphandlande myndigheter och enheter. [43]

Övergångsrestriktioner – ökat förtroende för offentlig verksamhet. [45]

En utvecklad arbetsgivardeklaration – åtgärder mot missbruk av välfärdssystemen. [47].

Skyddet för EU:s finansiella intressen.

Ändringar och kompletteringar i svensk rätt. [49]

Centraliseringen av administrativa tjänster till Statens servicecenter – en utvärdering. [54]

En säker och tillgänglig statlig e-legitimation. [61]

Försvarsdepartementet

En modell för svensk försörjningsberedskap. [50]

Signalspaning i försvarsunderrättelseverksamhet – frågor med anledning av Europadomstolens dom. [51]

Justitiedepartementet

Skärpta straff för flerbaldig brottslighet. [1]

Nya regler om nödlidande kreditavtal och inkassoverksamhet. [3]

Förstärkt skydd för demokratin och domstolarnas oberoende. [12]

En tydligare bestämmelse om hets mot folkgrupp. [17]

Datalagring och åtkomst till elektronisk information. [22]

Kunskapskrav för permanent uppehållstillstånd. [25]

Biometri – för en effektivare brottsbekämpning. [32]

Bolag och brott – några åtgärder mot oseriösa företag. [34]

Nya regler om hållbarhetsredovisning. [35]

Förstärkt skydd för den personliga integriteten. Behovet av åtgärder mot oskuldskontroller, oskuldssintyg och oskuldssingrepp samt omvändelseförsök. [37]

En översyn av regleringen om frihetsberövande påföljder för unga. [44]

Vem äger fastigheten. [55]
Åtgärder för tryggare bostadsområden.
[57]
Utökade möjligheter att använda
preventiva tvångsmedel 2. [60]
Anonyma vittnen. [67]

Klimat- och näringslivsdepartementet

Tillfälligt miljötillstånd för
samhällsviktig verksamhet
– för ökad försörjningsberedskap. [11]
Organisera för hållbar utveckling. [14]
Värdet av vinden. Kompensation,
incitament och planering för
en hållbar fortsatt utbyggnad av
vindkraften. Del 1 och 2. [18]
Ett förändrat regelverk för framtidens
el- och gasnät. [64]

Kulturdepartementet

Kultursamhället – utvecklad samverkan
mellan stat, region och kommun. [58]
Sveriges säkerhet i etern. [63]
Som om vi aldrig funnits
– exkludering och assimilering av
tornedalingar, kväner och lantalaiset.
Aivan ko meitä ei olis ollukhaan
– eksklyteerinki ja assimileerinki
tornionlaaksolaisista, kväänistä ja
lantalaisista. *Slutbetänkande.*
Som om vi aldrig funnits.
Vår sanning och verklighet.
Aivan ko meitä ei olis ollukhaan.
Meän tottuus ja toelisuus.
Intervjuberättelser.
Som om vi aldrig funnits.
Tolv tematiska forskarrapporter.
Aivan ko meitä ei olis ollukhaan.
Kakstoista temattista tutkintoporttia.
Forskarrapporter. [68]

Landsbygds- och infrastrukturdepartementet

Förnybart i tanken. Ett styrmedelsförslag
för en stärkt bioekonomi. [15]
Förbud mot bottenrälning i marina
skyddade områden. [20]
Kamerabevakning för ett bättre
djurskydd. [27]
Jakt och fiske i renbetesland. [46]

Bättre information om hyresbostäder.
Kartläggning av andrahands-
marknaden och ett förbättrat lägen-
hetsregister. [65]

Socialdepartementet

Från delar till helhet. Tvångsvården
som en del av en sammanhållen och
personcentrerad vårdkedja. [5]
Ett statligt huvudmannaskap
för personlig assistans.
Ökad likvärdighet, långsiktighet
och kvalitet. [9]
Tandvårdens stöd till våldsutsatta
patienter. [10]
Patientöversikter inom EES och Sverige.
[13]
Ett modernare socialförsäkringsskydd för
gravida. [23]
Varje rörelse räknas – hur skapar vi ett
samhälle som främjar fysisk aktivitet?
[29]
Ett trygghetssystem för alla. Nytt
regelverk för sjukpenninggrundande
inkomst. [30]
Förbättrade möjligheter för barn att
utkräva sina rättigheter enligt barn-
konventionen. [40]
Rätt förutsättningar för sjukskrivning. [48]
Ett stärkt och samlat skydd
av välfärdssystemen. [52]
En ändamålsenlig arbetsskadeförsäkring
– för bättre ekonomisk trygghet,
kunskap och rättssäkerhet. Volym 1
och 2. [53]
Några smittskyddsfrågor inom social-
tjänsten och socialförsäkringen. [56]
Vi kan bättre!
Kunskapsbaserad narkotikapolitik med
liv och hälsa i fokus. [62]
För barn och unga i samhällsvård. [66]

Utbildningsdepartementet

Statlig forskningsfinansiering.
Underlagsrapporter. [19]
Informationsförsörjning på skolområdet.
Skolverkets ansvar. [21]
Samhället mot skolattacker. [28]

Framtidens yrkeshögskola
– stabil, effektiv och hållbar. [31]

Ny myndighetsstruktur för finansiering av
forskning och innovation. [59]

Utrikesdepartementet

Ett modernare regelverk för legaliseringar,
apostille och andra former av intyganden. [42]